

Selected Writings of H. A. Martirosyan

H. A. Martirosyan was a renowned archaeologist and philologist who made important contributions to the study of the peoples and cultures of the Armenian Highlands in Remote and Classical Antiquity.

[The Rock Carvings of the Gegham Mountain Range](#), by H. A. Martirosyan, at the website of the Institute for Agriculture and Trade Policy (Erevan, Armenia).

Also at the same site, numerous articles by multiple authors in Armenian, English, and Russian about petroglyphs and rock art: [Armenian Rock Art Review - Library](#).

The following materials are available at Internet Archive for reading online and/or downloading in various formats.

From the series **Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները Hayastani hnagitakan hushardzannere**" [Archaeological Monuments of Armenia]

[Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները № 6. Գեղամա լեռների ժայռապատկերները \[Archaeological Monuments of Armenia № 6, Petroglyphs of the Gegham Mountains\]](#) (Erevan, 1971), in 225 pdf pages.

[Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները № 8. Ուրարտական հուշարձաններ \[Archaeological Monuments of Armenia № 8, Urartian Monuments\]](#), Պրակի խմբ.՝ Հ. Ա. Մարտիրոսյան (Erevan, 1974), in 261 pdf pages.

[Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները № 11. Գեղամա լեռների ժայռապատկերները \[Archaeological Monuments of Armenia № 11, Petroglyphs of the Gegham Mountains\]](#) (Erevan, 1981), in 225 pdf pages.

Additional material on archaeology and ancient history is available at the website of the Armenian Academy of Sciences (Erevan, Armenia): [Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները \[Archaeological Monuments of Armenia\]](#), and other serials.

Contents of the present document:

[Հայաստանի նախնադարյան նշանագրերը և նրանց ուրարտա-հայկական կրկնակները Hayastani naxnadaryan nshanagrere" ev nrants' urarta-haykakan krknaknere"](#) [Armenia's Primeval Hieroglyphs and Their Urartian-Armenian Doubles] (Erevan, 1973), in 83 pdf pages.

Articles from the journal **Պատմա-բանասիրական հանդես** *Patma-banasirakan handes [Historico-Philological Journal]* (Erevan, Armenia):

[Идолы из раскопок Кармир-блур](#) [[Idols from the Excavations at Karmir-Blur](#)], 2(1958), pp. 114-139, in 26 pdf pages.

[К предыстории древнейших этапов культуры Армении](#) [[On the Prehistory of the Earliest Stages of Culture in Armenia](#)], 1(1960), pp. 92-109, in 19 pdf pages.

[Новые данные по истории города Тейшебаини](#) [[New Data about the History of the City of Teishibaini](#)], 3(1963), pp. 221-234, in 13 pdf pages.

[Հայաստանի նախնադարյան մշակույթի նոր հուշարձաններ](#) [[New Monuments of Armenia's Primeval Culture](#)], 3(1969), pp. 191-208, in 18 pdf pages.

[Некоторые археологические данные об урартской медицине](#) [[Some Archaeological Data about Urartian Medicine](#)], Межлумян, С. К. and Мартиросян, А. А., 1(1972), pp. 235-252, in 18 pdf pages.

[Древнеурартская металлургическая мастерская в городе Аргиштихинили](#) [[An Ancient Urartian Metallurgical Workshop in the Town of Argishtihinili](#)], 1(1973), pp. 157-168, in 12 pdf pages.

[Приобретение имущества в нововавилонском деловом доме Эгиби \(555-522 гг. до н. э.\)](#) [[Acquisition of Property in the Neo-Babylonian Business House of Egibi \(555-522 B. C.E.\)](#)], 4(1977), pp. 183-190, in 8 pdf pages.

[Արգիշտիխնիլիի սարկոֆագր](#) [[A Sarcophagus from Argishtixinili](#)], 3(1986), pp. 221-227, in 7 pdf pages.

Articles from the journal **Լրաբեր հասարակական գիտությունների** *Lraber hasarakakan gitut'yunneri [Bulletin of Social Sciences]* (Erevan, Armenia):

[Հայաստանի Էնեոլիթյան մշակույթի մեկնաբանման հարցի շուրջը](#) [[On the Question of the Interpretation of Armenia's Eneolithic Culture](#)], Մարտիրոսյան, Հ. Ա. and Թորոսյան, Ռ. Մ., 3(1967), pp. 52-62, in 11 pdf pages.

[Ժայռապատկերների դասակարգման մի քանի նախնական տվյալներ](#) [[Some Preliminary Data on the Classification of Petroglyphs](#)], 9(1970), pp. 54-70, in 17 pdf pages.

[Первобытные иероглифы Армении и их урарто-армянские двойники](#) [[Primeval Hieroglyphs of Armenia and Their Urartian-Armenian Doubles](#)], 9(1971), pp. 64-74, in 11 pdf pages.

[Նախնադարյան Հայաստանի լուսնա-արեգակնային տոմարը](#) [[On Primeval Armenia's Lunar-Solar Calendar](#)], 7(1973), pp. 23-42, in 20 pdf pages.

[Հայաստանի հնագույն մշակույթի ուսումնասիրությունը և նրա զարգացման հեռանկարները](#) [[The Study of Armenia's Ancient Culture and the Prospects of Its Development](#)], 7(1974), pp. 25-39, in 15 pdf pages.

[Водохранилище Аргиштихинили и некоторые вопросы урартского гидростроительства](#) [[Argishtihinili's Reservoir and Some Questions about Urartian Hydraulic Engineering](#)], 10(1975), pp. 51-67, in 15 pdf pages.

Martirosyan's writings from:

Հայ ժողովրդի պատմություն Hay zhoghovrdi patmut'yun [**History of the Armenian People**], volume 1 (Erevan, 1971). Devoted to Remote and Classical Antiquity: Earliest times through the second century A. D.

From **Բաժին Ա. Bazhin A. [Part 1.]** and **Բաժին Բ. Bazhin B. [Part 2.]**

Chapters 1-10. [Նախնադարյան Հայաստանը Naxnadaryan Hayastane" \[Primeval Armenia\]](#). Martirosyan's contributions are in Chapters 3-5, 8, and 10, on the Paleolithic, Eneolithic, Early, Middle, and Late Bronze Ages. Download is all of Parts 1 and 2, pp. 60-276, in 225 pdf pages, and includes sections by S. H. Sargsyan, E. V. Khanzadyan, I. M. Diakonoff, and Suren T. Eremyan.

From **Բաժին Գ. Bazhin G. [Part 3.]**

Chapters 11-16. [Ուրարտու \(Վանի թագավորությունը\) Urartu \(Vani t'agavorut'yune"\) \[Urartu \(the Kingdom of Van\)\]](#). Martirosyan's contribution, on cities, is section 3 of Chapter 14, **Ուրարտուի սոցիալ-տնտեսական կարգը, պետական կառուցվածքը և քաղաքները Urartui sots'ial-tntesakan karge", petakan kar'uts'vatske" ev k'aghak'nere" [Urartu's Socio-Economic Order, State Structure, and Cities]**, pp. 351-358. Download is all of Part 3, in 148 pdf pages, and includes sections by B. Piotrovsky, N. V. Harutyunyan, and I. M. Diakonoff.

Compiled by Robert Bedrosian, 2019

This material is presented solely for non-commercial educational/research purposes

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Հ. Ա. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ի
ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ ՆՇԱՆԱԳՐԵՐԸ
ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՈՒՐԱՐՏԱ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ԿՐԿՆԱԿՆԵՐԸ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ

1973

Printed in the Soviet Union

Աշխատությունը նվիրված է գրչության նախակգրական ձևերի՝ նշանագիր-
գաղափարագրերի առաջացման ու զարգացման խնդրին: Մ. Թ. ա. III—I հազար-
ամյակների հարյուրավոր ժառանգատկերներում և հնագիտական բազմապիսի ա-
ռարկաների վրա դիտված վեց տասնյակ նշանագրերի քննարկումն ու բացահայ-
տումը կատարված են ժառանգատկերների սյուժետային, նախնադարյան և հին
արևելյան հավատալիքների, առասպելաբանության, բանահյուսության և ազդագրու-
թյան նյութերի, ինչպես նաև բուն նշանագրերի գրաֆիկական վերլուծության հի-
ման վրա:

Պատասխանատու խմբագիր

Կ. Գ. ՂԱՖԱԴԱՐՅԱՆ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ

А. А. МАРТИРОСЯН

ПЕРВОБЫТНЫЕ ИЕРОГЛИФЫ
А Р М Е Н И И
И ИХ УРАРТО-АРМЯНСКИЕ
Д В О Й Н И К И

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1973

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐՏԱՇԵՍԻ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ
АРУТЮН АРТАШЕСОВИЧ МАРТИРОСЯН

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ ՆՇԱՆԱԳՐԵՐԸ
ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՈՒՐԱՐՏԱ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՐԿՆԱԿՆԵՐԸ

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հնագիտության
և ազգագրության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հրատարակչական խմբագիր

Ս. Ա. ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

Նկարիչ

Կ. Կ. ՂԱՅԱԴԱՐՅԱՆ

Տեխնիկական խմբագիր

Մ. Ա. ԿԱՓԼԱՆՅԱՆ

Սրբագրիչ

Կ. Խ. ԱՄԻՐԵԱՆՅԱՆ

ՎՖ 05608 ԽՀԽ 1378 Հրատ. 3733 Պատվեր 611 Տպաքանակ 1000

Հանձնված է արտադրության 13/IV 1972 թ., ստորագրված է տպագրության 12/1
1973 թ., տպագր. 5,25 մամուլ, պալմ. 10,5 մամուլ, հրատ. 8,0 մամուլ, թուղթ
№ 1, 60×90¹/₈, Գինը 1 ռ. 08 կ.:

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության էջմիածնի տպարան

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	5
Տիեզերական պատկերացումների նախնադարյան համակարգը և նրա հետ կապված նշանադրերը	13
Պատկերացում համաստեղությունների մասին և կենդանական մարային որոշ պատկերներ և նշաններ	30
Նրկրային պատկերացումներ, հասկացողություններ և նրանց համապատասխան նշանագիր-զաղափարագրեր	47
Մարդակերպ էակներ, մարդկային ֆիգուրներ, պատկերազրեր և նրանց համապատասխան զաղափարագրեր	54
Կենդանի, թռչուններ, այլ հասկացողություններ, իրեր ու առարկաներ	63
Ամփոփում	69
Ամփոփում ուսերեն	71
Ամփոփում ֆրանսերեն	77

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Մտավորապես յոթ հազար տարի առաջ Մերձավոր Արևելքի ընդարձակ տարածքում և Հայկական լեռնաշխարհում ավարտվեց նեոլիթյան մեծ հեղափոխությունը: Զարգացած նոր քարի դարը և պղնձեքարեդարյան ժամանակաշրջանը նշանավորվեցին պատմա-մշակութային բացառիկ կարեւոր հայտնագործություններով ու երևույթներով, որոնց թվին են դասվում անիվի, խեցեղենի, մետաղագործության գյուտերը, կուլտուրական հացբույսերի մշակումը, անասնապահության կազմավորումը, պրիմիտիվ արհեստական ոռոգման կիրառումը և մի շարք այլ սկզբունքային նորամուծություններ:

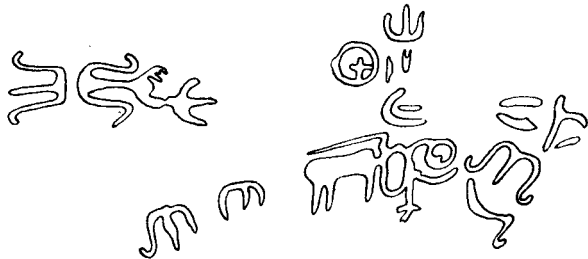

Նկ. 1

Արտագրող կայուն տնտեսության հիման վրա հառնեցին հին արևելյան քաղաքակրթության օջախները՝ նյութական և հոգևոր մշակույթի բարձր մակարդակով:

Պատահական չէ, որ Հին Արևելքի երկրներում՝ Շումերում, Եգիպտոսում, Հնդկաստանում, մ. թ. ա. IV—III հազարամյակներում ձևավորեցին պատկերագիր-նշանագիր-գաղափարագրերի ամենավաղնշական համակարգերը, իբրև քաղաքակր-

թության զարգացման անմիջական հետևանք, նյութական, հոգևոր և մտավոր մակարդակի պահպանման ու հաղորդման անհրաժեշտ միջոց:

ԳԵՂԱՄԱԼ ԼԵՈՆԵՐ, ԺԱՅՈՒԳԻՐ, Մ.Թ.Ա. II ԴԱՋ (ԸՍՏ Դ.Ա. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆԻ)

Նկ. 2

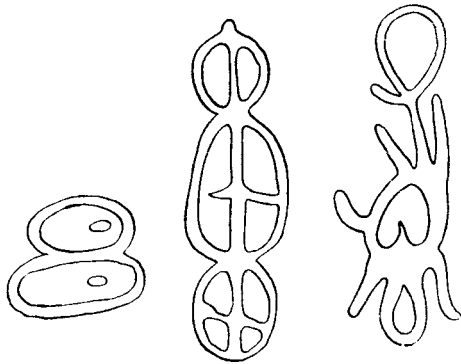
Մ. թ. ա. III հազարամյակում այս համակարգերը վերածվեցին նշանագիր և բևեռագիր վանկագրերի, որոնք հետագայում օգտագործվում էին Առաջավոր Ասիայում: Մ. թ. ա. III—I հազարամյակներում գրության նախնական բաղմապիսի տեղական տեսակներ ձևավորվեցին փոքրասիական և արևելամիջերկրական մի քանի շրջաններում, մասնավորապես Հայաստանին կից Ասորիք-արևմտա-անատոլիական կենտրոններում (գերազանցապես մ. թ. ա. XIII—VIII դդ.), ծովափնյա նշանավոր Ուգարիթում, Կրետե կղզում (մ. թ. ա. XXII—XIX դդ. սկսած) և այլուր:

Բնական կլիմայի մտածել, որ նման միջավայրում հարատևող և զարգացող Հայաստանի տեղաբնակները անմասն չէին մնացել այս մեծ հայտնագործությունից, քանի որ այդ երկիրն էլ ընթանում էր հինարևելյան քաղաքակրթության ուրույն ուղիներով և հասել էր սոցիալ-տնտեսական զարգացման համեմատաբար բարձր մակարդակի: Բավական է նշել, որ մ. թ. ա. III հազարամյակում Հայաստանի տոհմա-ցեղային կարգը հասավ իր բարձրակետին, լիովին ձևավորվեցին տնտեսության բոլոր հիմնական ճյուղերը՝ երկրագոր-

1 Գրության նախնական ձևերի մասին տե՛ս Լ. Դյուրանցեր, Алфавит, М., 1963, էջ 59—118:

ծությունը, անասնապահությունը, արհեստագործությունը: Սկսվեց դասային շերտավորումը:

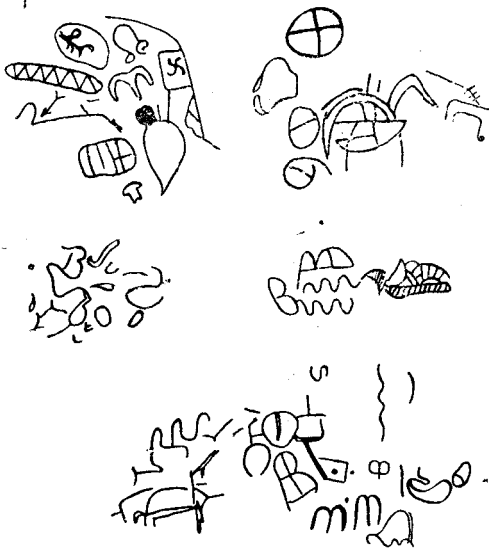
ԳՅԼԱՄԱ ԼԵՈՆԵՐ ԵՎ ԱՐԱԳԱԾ. ՄԹԱ II ՎԱԶ
(ԸՍՑ ՆԱ ՄԱՐԳԻՐՈՍՅԱՆԻ ԵՎ Լ.Ա. ԲԱՐՍԵՂՅԱՆԻ)

Նկ. 3

Մ. Թ. ա. II հազարամյակի առաջին կեսից այդ պրոցեսը սաստիկ խորացավ, երկրի հարավ և հյուսիս-արևմտյան ժայռամասերում ձևավորվեցին շերտավորված վաղ դասակարգային պետական միավորումներ, այլուր՝ պետականության շե-

ԱՐԱԳԱԾ, ԺԱՅՈՎԱԳՐԵ, Մ.ԹԱ. II ՎԱԶ. ՎԵՐՋ
(ԸՍՑ Լ.Ա. ԲԱՐՍԵՂՅԱՆԻ)

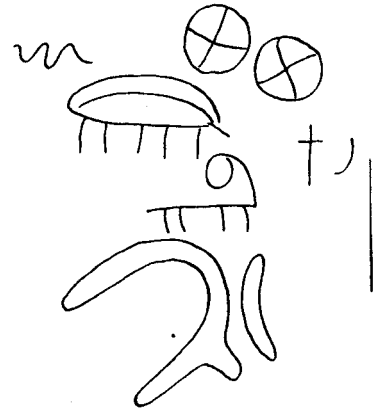

Նկ. 4

մին հասած հզոր ցեղային միություններ, որոնք կուլտուր-տնտեսական աշխույժ հարաբերությունների մեջ մտան հինարևելյան քաղաքակրթության առաջատար կենտրոնների հետ:

Տնտեսական, մշակութային և հասարակական զարգացման այսպիսի լայն ու խորունկ ֆոնի վրա վերջնականապես ձևավորվեց նախնադարյան երկրագործ-անասնապահական զաղափարաբանու-

թյան համակարգը՝ հավատալիքները, պաշտամունքը, կրոնը և սրանց զարգացմամբ պայմանավորվող ինքնատիպ ու բազմահարուստ արվեստը: Նախնադարյան վարպետների ձեռքով պատրաստած հազարավոր առարկաները՝ կավը, քարը, փայտը, մետաղը, լեզու առան իրենց հրաշալի պատկերների ու զարդանախշերի մեջ: Համակո-

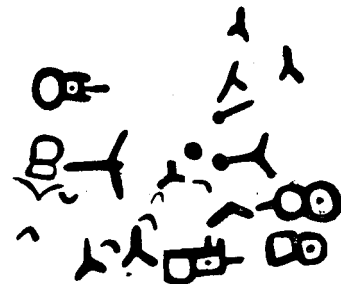

ՍՅՈՆԻՔ. ԺԱՅՈՎԱԳՐԵ, Մ.ԹԱ. II ՎԱԶ.
(ԸՍՑ Գ.ԱՐԱՍԵՂՅԱՆԻ)

Նկ. 5

մանի տարածում գտան երկրի բարձրագույն շրջաններում տասնյակ հազարավոր ժայռանկարները,

ԱՐՄԱՎԻՐ, ՎԵՐՈՂԵԻՏԻԿ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ
Մ.ԹԱ. II ՎԱԶ. ՎԵՐՋ (ԸՍՑ Ա.ԲԱՐՍԵՂՅԱՆԻ)

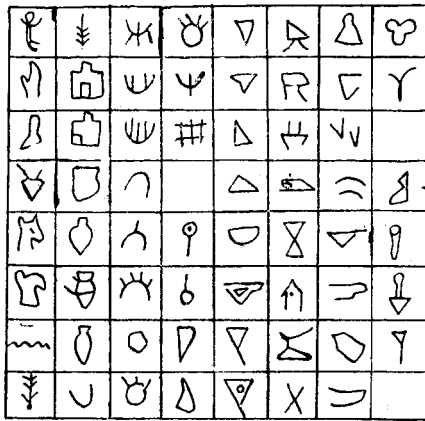
Նկ. 6

որոնք, իբրև հոգևոր մշակույթի հուշարձաններ, իրենց մեջ ամփոփեցին նախնադարի ողջ գաղափարաբանությունը՝ տիեզերական պատկերացումները, անասնապահական, որսորդական, երկրագործական հավատալիքներն ու ծեսերը, անդրշիրիմյան պատկերացումները, նյութական և հոգևոր մշակույթի շատ այլ երևույթներ: Փոխարինելով գոյություն չունեցող գրին և գրականությանը, պրանք հսկայական դեր կատարեցին հոգևոր ու-

րանասրահների պատերի և ծածկի քարերի վրա⁶:

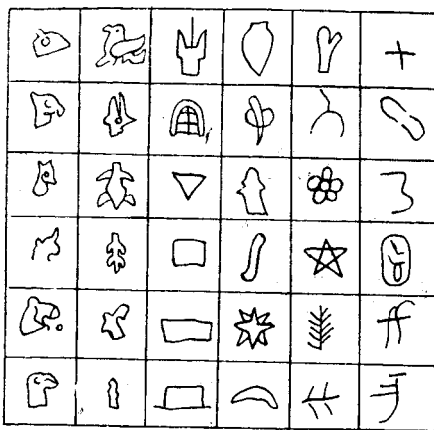
Այսպիսով, ժամանակի ընթացքում, կուտակվեցին գրչության նախնական ձևեր պարունակող զանգվածային նյութեր, որոնք ուսումնասիրողների կողմից դիտվել են իբրև նշանագրեր և հաստատել գրավոր հուշարձանների առկայությունը նախնա-

ՈՒՐԱՐՈՒՄԱՆ ՄԵՐՈՒՄՆԵՐ (ՇՍՏ Լ.Ա. ՊԱՐՍԵՂՅԱՆԻ)

ՄԵՐՈՒՄՆԵՐԻ ՆԵՐՍԵՐ ԹՈՒՐԱՆ-ԿԱՆԵՐ

Նկ. 10

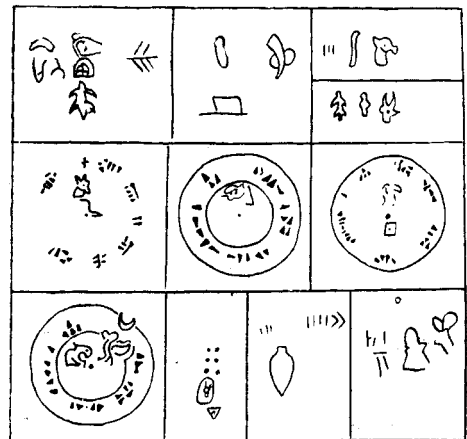
ՄԵՐՈՒՄՆԵՐԻ ՆԵՐՍԵՐ ԱՐՄԻՐ-ՔՈՒՐԻՅ

Նկ. 11

դարյան Հայաստանում: Ինքնուստինքյան հասկանալի է, որ այս նշանագրերը՝ առարկաներ, իրեր, գոյականներ և դրանցով կազմվող հասկացողություններ ու գործողություններ ցույց տվող սիմվոլներ են, որոնք, սակայն, բացահայտված չեն: Դրանց թիվն առայժմ հասնում է հարյուրի:

Հայաստանում չբացահայտված նշանագրերի մի խումբ էլ կա, որ կապված է ուրարտական մշակույթի հետ: XIX դ. վերջում Կեհան-Հաուպտի հնագիտական արշավախումբը Ուրարտական

Տուշպա (Տոսպ-Վան) մայրաքաղաքում հայտնաբերեց կավե և բրոնզե առարկաների վրա գրված նշանագրեր (նկ. 10)⁷: Այնուհետև այդպիսի նշանագրեր դիտվեցին նաև Կարմիր-բլուզի (նկ. 11—12)⁸, Ալթին-թեփեի, Արգիշտիխինիլի (նկ. 13) և Կայալիդեբեի (նկ. 14) իրերի վրա: Վերջերս Լ. Ա. Բարսեղյանը հրատարակեց ուրարտական հայտնի 190 նշանագիր⁹, սակայն այս ցանկից դուրս են մնացել կնիքների և նորահայտ այլ առարկաների հիերոգլիֆները: Ուրարտական հիերոգլիֆների հայտնաբերումը տարակարծությունների տեղիք տվեց, գիտնականներից ոմանք մերժեցին նրանց տեղական ծագումը, օտարամուտ երևույթի էժան, բայց ազդեցիկ պիտակ կպցրին դրանց: Սակայն Ի. Ի. Մեշչանինովը լուրջ քննադատության ենթարկեց այդ անհարկի ենթադրությունները և փորձ արեց ցույց տալ ուրարտական գրի տեղական ծագումը¹⁰:

ՄԵՐՈՒՄՆԵՐԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԱՐՄԻՐ-ՔՈՒՐԻՅ

Նկ. 12

Այնուամենայնիվ, ուրարտական նշանագրերն էլ ուսումնասիրության չենթարկվեցին:

Հայաստանի նշանագիր-գաղափարագրերի երրորդ խումբը, որ վերաբերում է հայ պետականության ժամանակաշրջանին, պահպանվել է միջնադարյան ձեռագրերի բազմաթիվ ցուցակներում, որոնք ամփոփված են «Նշանագիր», «Նշանագիր այբուբենից», «Այս է նշանագիր հայոց ազգի»,

⁷ C. F. Lehmann-Haupt, Armenien Einst und Jetzt, Lpz., 1931, II, 2, էջ 572—588

⁸ Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, II, Ереван, 1952, էջ 65, նույնի՝ Кармир-блур, III, Ереван, 1955, էջ 9—10, նկ. 3, 13, էջ 13, նկ. 8, 8ա:

⁹ Л. А. Барсегян, Об урартской неоглифической письменности, «Լրաբեր» (հաս. գիտ.), 1987, № 2, էջ 85—90:

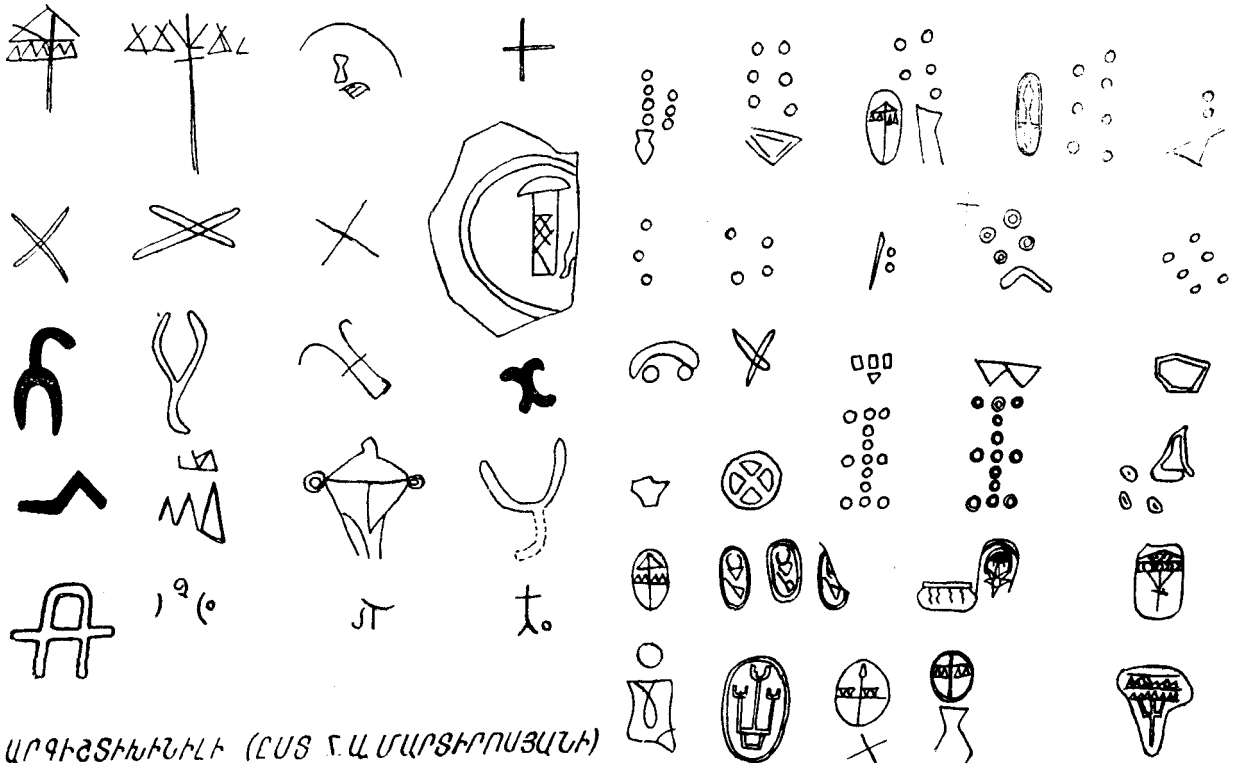
¹⁰ И. И. Мещанинов, Загадочные знаки Причерноморья, Изв. ГАИМК, 1932, պրակ 62, էջ 61:

⁶ О. М. Джапарадзе, Археологические раскопки в Триалети, в 1959—1963 гг., «Советская археология», № 2, 1964, նկ. 17—18:

«Բացատրութիւն առաջնոց գրոց և նշանագրաց» խորագրերի տակ և հայտնի են «Նշանագիր Խմաստնոց» հորջորջմամբ (նկ. 15):

Նշված նշանագիր-գաղափարագրերի մի զգալի մասն, անկասկած, լայնորեն օգտագործվել է նախքան հնչյունական գրերի ստեղծումը նախաքրիստոնեական մեհյաններում, կրոնա-հմայական-աստղագիտական բնագրերի մեջ: Քննարկվող հնագույն շերտի նշաններն իրենց ձևերով չեն տարբերվում նախնադարյան և ուրարտական նշանագրերից, սակայն, ի տարբերություն առաջին-

Այսպիսով, նշանագրերի ցուցակներում բավականաչափ որոշակի առանձնանում են ժամանակագրական ու կառուցվածքային երկու շերտեր, որոնցից ուշը ծագում է հայ ալբուբենից, իսկ վաղը՝ իրական, ոչ մի կապ չունենալով մեսրոպյան գրերի հետ, ամփոփում է իր մեջ հույժ նախնական, նախաքրիստոնեական, իրապես հիերոգլիֆիկ ինչ-որ գրության զգալի մնացորդներ: Միևնույն խորագրերի տակ գրության այս երկու իրարամերձ ձևերի առկայությունը, ինչպես և լրացուցիչ փաստական նյութի բացակայությունը փակուղու առաջ

նկ. 13

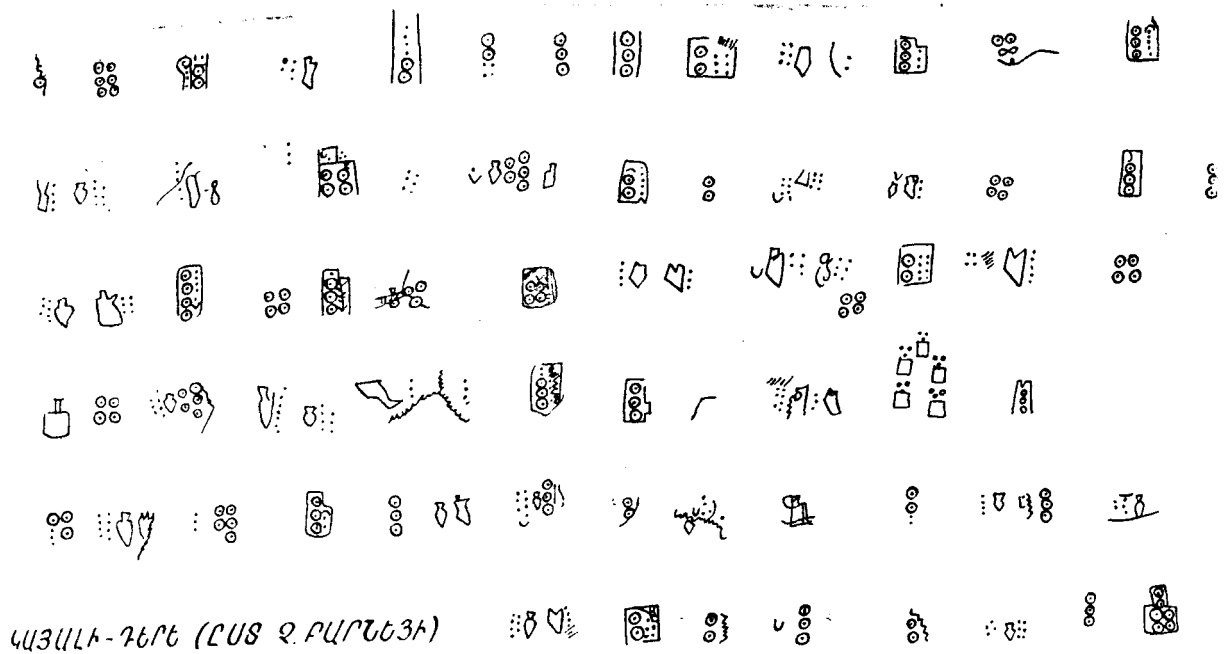
ների, ունեն բացատրություններ, որոնք էապես դյուրացնում են նշանագրերի բոլոր երեք խմբերի ուսումնասիրությունը:

Սակայն նշանագրերի ցուցակներն, ինչպես երևում է, մեծ փոփոխությունների են ենթարկվել հայ գրերի գյուտից հետո, երբ վերը նշված հնագույն շերտի մեջ ներմուծվել են իրապես ետմեսրոպյան հետաքրքիր բարդումներ ու հավելումներ, որոնք դարձել են հայագետների քննության առարկա: Շուրջ երկդարյա խորագրին պրոպոմների շնորհիվ հաջողվել է այդ «տարօրինակ» գրերի ցուցակներում դատել, անջատել, դասդասել միջնադարյան սղումներ, հապավումներ, կապեր, ծածկագրեր և բազում այլ տարրեր, որոնք կարող էին ծագել միայն հնչյունագրերի հիման վրա:

է կանգնեցրել ուսումնասիրողներից շատերին: Այդ պատճառով էլ նրանցից ոմանք անհարկի զգուշավորությամբ ժխտել են վաղ հայկական որևէ գրության գոյության փաստը¹¹, մյուսները շափավոր զգուշությամբ բավարարվել են փաստական նյութի սոսկական գրանցմամբ և քչերը միայն՝ լավատես համոզվելությամբ (բայց առանց փաստերի) ընդունել են նախամեսրոպյան գաղափարագրության գոյությունը, նշել նրանց նշանագրային-գաղափարագրային բնույթը¹² և նույնիսկ

¹¹ Հարցի համառոտ պատմությունը տե՛ս Ա. Գ. Աբրահամյան, Հայ գրի և գրչության պատմություն, Երևան, 1959, էջ 17—32, 33—46, 139—173:

¹² Հ. Մ. Չամչեան, Պատմութիւն Հայոց, Ա զիբը, Վենետիկ, 1784, էջ 761:

նկ. 14

ԳԱՅԿԱԿԱՆ ԿԻՆՈԳՐԱԲԻԼ ՆՇԱՆՆԵՐ (ԸՍՑ ԱԳ ԱՐՐԱՆԿԱՅԱԼՆԻ)

1	10	19	28	37	46	55	64	73
2	11	20	29	38	47	56	65	74
3	12	21	30	39	48	57	66	75
4	13	22	31	40	49	58	67	76
5	14	23	32	41	50	59	68	77
6	15	24	33	42	51	60	69	78
7	16	25	34	43	52	61	70	
8	17	26	35	44	53	62	71	
9	18	27	36	45	54	63	72	

1. ԱՐԵՐԱՆ, 2. ԼՐՈՒՄՆ, 3. ԱՆՍՊԱՆ, 4. ԱՐԵՎԵՐ, 5. ԱՐԵՎՍՈՒՏԵՐ, 6. ԿԱՐԱՎ, 7. ԼՈՒՍԻ, 8. ԱՐԱՎՈՏ,
9-11. ԱՍՏԻ, 12. ԵՐԿԻՐ, 13-15. ԵՐԿԻՐ, 16. ԵՐ, 17. ԱՆԿԱՐԿ, 18. ԽՈՅՆ, 19. ԿԱՅԿԱՆ, 20. ԿԱՅԿԱՆ, 21. ՅՈՒՆԻՆԻ,
22-24. ԿԻՆՈԳՐԱԲԻԼ, 25. ԵՐԿԻՐԱՎ, 26-29. ԱՐԵՎՆԻՎՈՐ, 30. ԱՐՈՒՍՅԱԿ, 31. ԼԵՐ, 32-35, 37, 40, 41. ԱՐԵՐՈՐ,
36. ԶՈՐ, 38-39. ԶՐԿՈՒ, 42. ԱՆՍՊԱՆ, 43. ԱՆԿԱՎԱՆ, 44-45. ԱՆԿԱՎԱՆ, 46. ՄԱՐԿ, 47-48. ԱՐԱՎՈՏՈՐԿ,
49-50. ՍԱՐԿՈՐԿ, 51. ԴՈՐՈՒՄ, 52-54. ԿԱՅԿԱՆ, 55-56. ԵՐԿԻՐ, 57. ԿԱՐԱՎ, 58. ՈՐԿ, 59. ԿԱՐԱՎ, 60. ԴՈՐՈՒՄ,
61-63. ԿԱՐԱՎ, 64. ԴՈՐՈՒՄ, 65. ԿԱՐԱՎ, 66. ԿԱՐԱՎ, 67. ԱՐԱՎ, 68. ԵՐ, 69-71. ԿԱՐԱՎ, 72. ԱՐԱՎ, 73-74. ՍԱՐԿ, 75. ԿԱՐԱՎ, 76. ԴՈՐՈՒՄ, 77. ԿԱՐԱՎ

նկ. 15

ենթադրել, որ այդպիսիները կարող էին ծայր առնել Հայաստանի նախնադարյան մշակույթի անդամատանում¹³:

* * *

Նախնադարյան, ուրարտական և հայկական հիերոգլիֆների առկայությունը պատմա-աշխարհագրական միեկնույն միջավայրում ենթադրում է գրություն հնագույն ձևերի կենսունակություն և հարատևում որոշակիորեն երկար ժամանակահատվածում: Այդ հանգամանքը հրամայական պահանջ է առաջադրում պարզել՝ ա) նախնադարյան նշանագրերի ծագման և գծանկարչական ձևավորման հանգամանքները, բ) նրանց օգտագործման ժամանակաշրջանը, գ) կապը սիմպատիկ մագիայի նպատակներով արված ժալոսեկարային կոմպոզիցիաների հետ, դ) ներքին իմաստաբանությունը, կոնկրետ արժեքն ու նշանակությունը՝ հին արևելյան ու հայ ժողովրդական հավատալիքների, բանահյուսության և առասպելաբանության հիման վրա:

Քանի որ ուրարտական պետությունն ու մշակույթը ոչ այլ ինչ էին, եթե ոչ Հայաստանի նախնադարյան կարգերի ծնունդ, օրինաչափ կլինեք պարզել ուրարտական հիերոգլիֆիկ գրության՝ 1) ժամանակագրական, 2) ձևաբանական, 3) սեմանտիկ առնչությունները նախնադարյանի հետ: Այդ եղանակով կարելի է զատել ուրարտական հիերոգլիֆիկայի օտարամուտ տարրերը և դրանից հետո միայն փնտրել նրանց արտաքին աղբյուրները:

Վերահիշյալ խմբերի մեջ էական կապակցու-

թյուններ: բացահայտման դեպքում, տրամաբանական կլինեք սրանց համադրումը հայկական նշանագիր-գաղափարագրերի հետ՝ համարժեք հավաստումներ գտնելու, ինչպես նաև քրիստոնեական շրջանի իմաստաբանական փոփոխություններն ու խմբագրումները պարզաբանելու միտումով:

Այս խնդրի կատարումն, ինքնըստինքյան ենթադրում է քննարկվող և համադրվող նշանագրերի ժամանակագրական, գրաֆիկ, իմաստաբանական դասակարգում: Ստորև բերվող ամբողջ նյութը դիտվում է մի քանի հիմնական խմբերի մեջ, որոնք կապված են՝ ա) երկնային պաշտամունքների և տիեզերական պատկերացումների, բ) երկրի ու երկրային հասկացությունների, գ) «մարդ» գաղափարագրի և նրա արտադրական, հասարակական, կրոնական ֆունկցիաների, դ) «կենդանի» և «թռչուն» գաղափարագրերի հետ կապված հասկացողությունների, ե) իրեր, առարկաներ, գույականներ ցույց տվող հիերոգլիֆների հետ:

Համադրությունների հիմքում դրված է 60-ից ավելի նախնադարյան և նրանց համապատասխան ուրարտա-հայկական նշանագիր:

Աշխատության մեջ նպատակ չի դրվում բացահայտել նախնադարյան և ուրարտա-հայկական բոլոր նշանագրերը, համադրել այդպիսիները օտար գրությունների հայտնի սիստեմների հետ, առավել ևս առաջարկել գրության ամբողջ համակարգի մեկնաբանում և այդ եղանակով որևէ արձանագրություն թարգմանելու վաղաժամ մարդանքներ: Սերունդների տքնաջան աշխատանք է պետք Հայաստանի հիերոգլիֆները թարգմանելու համար. չենք ուզում մտացածին, ծիծաղաշարժ, պատրաստի «թարգմանություններ» առաջարկել, ինչպես այդ անում են ոմանք:

¹³ Н. Эмиш, Об армянском алфавите, „Исследования и статьи...“, М., 1896, էջ 224:

ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԱՑՈՒՄՆԵՐԻ ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ԵՎ ՆՐԱ ՀԵՏ ԿԱՊԸԱԾ ՆՇԱՆԱԳՐԵՐԸ

Ա. րև (աղ. I)

Նախնադարյան կրոնի ու պաշտամունքի հետ կապված հարյուրավոր իրերի ու առարկաների վրա, մանավանդ ժայռապատկերների կոմպոզիցիաներում մեր հեռավոր նախնին փորագրել, քանդակել, գծագրել է ամենաբազմապիսի ձևերի ու ոճերի արևի բյուրավոր սկավառակներ, որոնք ցույց են տալիս արևապաշտության անսահմանափակ տարածքն ու հարատևումը: Ամենախոր արմատներ ունեցող այս երևույթը տակավին զորավոր էր քսենոֆոնյան (մ. թ. ա. V դ.), վաղ միջնադարյան (մ. թ. ա. IV—V դդ.) Հայաստանում և գոյատևում էր ուշ միջնադարում (X—XIII դդ.): Այդ պաշտամունքի դասական սահմանումը գրանում ենք Եզնիկի մոտ (մ. թ. V դ.). «...Եւ այնու կենդանութեամբ, ասեն, ամենայն արարածք զնորա բնութենէն կախեալ կան, որպէս ճառագայթք արեգական զանուէն կախեալ կան: Եւ ինքն մի է և բազում, և բազում է և մի. որպէս արեգակն մի է և բազում, զի մի անիւ է և բազում ճառագայթք»¹: Եզնիկի նկարագրած արև-անիվը հանդիպում է չորս, ութ, տասը և «բազում» ճառագայթներով, շատ հաճախ՝ խաչաձև միջուկով, ներքին համակենտրոն շրջանակներով, ուղիղ և տերևաձև ճառագայթներով (նկ. 1—6), խեցեղենի, մետաղե առարկաների, գոտիների, ժայռապատկերների վրա այնպիսի առատությամբ ու շքեղությամբ, որ արժե նրանց մասին առանձին գրել: Նշված արեւապատկերներն ամենուրեք հանդես են գալիս որոշակի կենդանիների (առյուծ, հազվադեպ՝ ցուլ, ձի, այծ, թռչուն (նկ. 19, 25—26, 24, 35, 9) հետ, որոնք նախնադարյան պատկերացումներում, հին արևելյան ու հայկական դիցաբանության մեջ համարվում են արևի զարնանային, ամառային և աշ-

նանային կցորդ-խորհրդանշաններ²: Ավելորդ չէ այստեղ հիշել, որ մ. թ. X—XI դդ. ձևավորված մեր ուզգային հերոսավեպի կիսաառասպելական դյուցազուններն էլ, իրենց մեջ կրելով տիեզերական խոլ ուժերի հզորությունը, հանդես են գալիս մերթ իբրև Մհեր-Միհր (արև աստված, «առյուծաձև» կամ «առյուծ» մակդիրով, մերթ իբրև մայրամուտի անդրշիրմյան Մհեր-Միհր, որի հավիտենական թաքստոցը «ագռավաքարն» էր՝ Վանա ժայռը, մերթ էլ իբրև ջրածին դյուցազն Սանասար՝ իր ջրածին-հրեղեն, իմաստուն Քուռիկ Զալալի ձիու հետ, որը թռչում էր դեպի արևի հրեղեն գունդը, սուղվում ծովի հատակը և, այդպիսով, ամբողջացնում արևի հավերժական պտույտը տիեզերական տարածություններում³:

Կարևոր է նշել, որ ժայռապատկերների կոմպոզիցիոն-սյուժետային տեսարաններում արևապատկերը հանդես է գալիս աստղային համակարգերի մեջ, պտղաբերության, որսի, նախնիների, մեռյալների, անդրշիրմյան աշխարհի, երկնային մարդակերպ աստվածների առասպելական երկնամարտի տեսարաններում և բազմազան այլ կապակցությունների մեջ, որոնք պրակտիկորեն անսահման են և անընդգրկելի՝ ինչպես ինքը՝ արևը: Այս բոլոր տեսարաններում վերարտադրված արևներն ունեն մեկը մյուսից բխող մի քանի հիմնական գծապատկերներ, որոնք կազմված են շրջանագծից և խաչաձև միջուկից, անճառագայթ համակենտրոն շրջանագծերից, պարուրաձև սկավառակից, երկու համակենտրոն շրջանագծից և, վերջապես, կենտրոնում կետ կամ գոգավորություն ունեցող մեկ շրջանագծից (նկ. 7—8): Ահա այս

² А. Р. Исраелян, Культы и верования в Армении в эпоху поздней бронзы, автореферат диссертации, Ереван, 1968, էջ 9—13.

³ Տե՛ս «Սասունցի Դավիթ», Երևան, 1961, Հ. Ա. Օրբելի, Նախարան, էջ VII:

¹ Եզնիկա վարդ. Կողբայոյ Եղծ աղանդոց, Թիֆլիս, 1914, էջ 142:

վերջին պատկերը ամենանոսրված, ամենապարզ, ամենալակոնիկ և ամենատարածված արևագիր նշանն է, որ ստացվել է տարրերի պարզ բացասման ու սղման եղանակով արդեն մ. թ. ա. III հազարամյակում: Հիերոգլիֆ դարձած այս արևանշանը նախնադարի հիշյալ փուլից երևում է որսի տեսարաններում (նկ. 21), խեցեղենի զարդամոտիվներում (նկ. 10—18) և այլուր: Սակայն այստեղ առանձնակի կարևորություն են ներկայացնում ժայռագրային այն հուշարձանները, որոնք ավելի նշանագրային-արձանագրական բնույթ ունեն, քան ավանդական-ժայռանկարային: Այդպիսին է Գեղամա լեռների Փ. Պայտասար գագաթի ժայռագրերից մեկը, որի կենտրոնում փորագրված է կետ-գծային երեք արևանշան, շուրջը՝ խիստ ուճավորված «իծագրեր», մարդկային ֆիգուրներ, կիսալուսին, թռչնանշաններ, պղծավոր եռանկյունի, անկյունիկներ և լատինական S տառի ձև ունեցող մի հետաքրքիր նշանագիր (նկ. 9):

Բերված ժայռագրի արևանշաններն արդեն իսկ նույնությամբ կրկնվում են մ. թ. ա. III հազարամյակի առաջին կեսի Շրեշ-բլուրի, Քյուլ-թափայի, Շենգավթի սև փայլեցված խեցեղենի երկնային նշաններում, որոնք հանդես են գալիս հմայիչ զարդանախշերի հորինվածքներում ուելեֆ-ներս ճրվված ֆիգուրների ձևով: Զարդանախշերն այստեղ շատ հաճախ բուսական ձև ունեն և իրենց այդ ձևով ընդգծում են արև-երկիր-հող իմաստաբանական կապը (նկ. 10—11, 13)⁴:

Նույն վաղբրոնզեդարյան փուլի երկրորդ շրջանում, մ. թ. ա. XXV—XXII դդ., Զավախքի (Ամիրանիս-Գորա) խեցեղենի վրա նույն արևանշանները փորագիր-գծագրական պատկերագրական տեսք են ընդունում⁵ և հանդես գալիս շատ ավելի հետաքրքիր իմաստաբանական կապի մեջ: Այստեղ նրանց ուղեկցում են գեղեցիկ, խոշոր խոյազուլիս պատկերագիր նշանները, որոնք պարզապես կենդանականամարային տարրեր են և խորհրդանշում են գարնան հետ կապված մի աստեղտուն, մի համաստեղություն, որ սերտորեն կապված է արևի ու պտղաբերության պաշտամունքի հետ (նկ. 12): Այս շրջանի մի քանի խեցեղեն անոթների վրա կարելի է նկատել պատկերագիր կապակցություններ⁶:

Մշակութային այդ նշանակալից երևույթը ավելի հստակորեն է դիտվում Պարսկահայքի (Յա-

նրդ-թեփե) մ. թ. ա. XXI—XIX դդ. խեցեղենի վրա, որի ուսումնասիրությունը կասկած չի թողնում, որ թե՛ Գեղամա լեռների վերը նշված ժայռագիրը, թե՛ Զավախքի խեցեղենի տարրերը իրոք կարող էին հիերոգլիֆիկ բնույթ ունենալ: Խնդիրն այն է, որ Յանրդ-թեփեի խեցեղենի վրա կետ-շրջանագծային բոլորովին նույնական արևանշաններն առնված են ոչ թե զարդամոտիվների կոմպոզիցիաների մեջ, այլ ուղեկցված թռչունների և այծերի նույնքան բնորոշ նշանագրերով: Խեցանոթներից մեկի վրա ներկայացված է գարնանային երկինքը կետ-շրջանագծային վեց արևանշաններով և ճախրող թռչունների երամներ խորհրդանշող միկրոսկոպիկ անկյունիկներով կամ կոկնանկյունիկներով (նկ. 15): Միտելով բացահայտել այս նշանները, հին խեցեգործը նրանց կենտրոնում պատկերել է երկու շարքով տեղագրված, կտուցները դեպի արևանիշերը երկարած չորս թռչուններ⁷: Սրանք, էապես կապվում են հայ ժողովրդական այն հանելուկին, որի մեջ երկինքը նմանեցվում է երկու թուխս ունեցող հավանոցի⁸: Կարևոր է այստեղ նշել, որ պատկերագրական կամ հիերոգլիֆիկ գրությունների հետքեր դիտվում են ոչ միայն Զավախքի և Պարսկահայքի խեցեղենի վրա, այլև Քուշակի նույն ժամանակաշրջանի կրոմլեխաքարերի⁹ և Թուղբի հսկա դամբանաթմբերի թաղման սրահների պատերին¹⁰:

Մ. թ. ա. III հազարամյակի ժայռագրության մեջ ծայր առած արև նշանագիրն, այնուհետև առանց փոփոխությունների, հարատևում է ողջ նախնադարում, հասնում Ուրարտու և վաղ հայկական շրջան (աղ. I, սյուն. I):

Արևի այդ սիմվոլները տեսնում ենք մ. թ. ա. XVII—XV դդ. միջին բրոնզեդարյան գունազարդ խեցեղենի տիեզերական զարդանախշերում (նկ. 16—18) ջուր-երկնային ջուր (հայկական ծով-ծիրանի) և ջրային թռչուններ կապակցության մեջ, այնուհետև, մ. թ. ա. II հազարամյակի տարբեր հատվածներին վերաբերող Արագածի¹¹ և Սյունյաց¹² ժայռանկարների տարբեր սյուժեներում (նկ. 9—22), Մեծամորի (նկ. 23)¹³ հիերոգլիֆիկ նշան-

⁷ C. Burney, Excavations at Yanik-Tepe, Iraq, XXIII, աղ. LXX, 13, 15.

⁸ Ս. Բ. Հարությունյան, Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Երևան, 1965, էջ 10:

⁹ Նկատել է ճարտարապետ Ս. Բ. Պետրոսյանը:

¹⁰ Օ. Մ. Джанарудзе, Նշվ. աշխ., նկ. 17—18, 20:

¹¹ Լ. Ա. Բարսեղյան, Նշվ. աշխ., նկ. 11:

¹² Գ. Հ. Կարախանյան, Պ. Գ. Սաֆյան, Նշվ. աշխ., նկ. 52, 93, 176 և այլն:

¹³ Մեծամորի մեզ ծանոթ ժայռապատկերները դեռևս հրապարակված չեն:

⁴ Է. Վ. Խանգալյան, Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը մ. թ. ա. III հազարամյակում, Երևան, 1967, էջ 69—70:

⁵ Т. Н. Чубинашвили, Նշվ. աշխ., աղ. 10—11, 15:

⁶ Նշվ. աշխ., էջ 95—96, նկ. 16:

ների մեջ, Թաթիայի և Ստեփանավանի (նկ. 27, 25) X—VIII դդ. բրոնզե գոտիների տեսարաններում¹⁴ և բազմաթիվ այլ հուշարձաններում, որոնց թվարկումն իսկ անհնար է:

Ուրարտական մշակույթի մեջ միևնույն արև նշանագիրը հանդես է գալիս գլխատիկայի կրոնապաշտամունքային մոտիվներում՝ լուսանշանների, աստղանշանների, կենդանապատկերների միջավայրում: Առանձնապես մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում մ. թ. ա. VIII դարի Մովսիսարի կնիքը՝ արևներ, լուսին, այծ հիերոգլիֆներով (նկ. 29), նույն ժամանակաշրջանի Հայկաբերդի կնիքը՝ արև ու թևավոր ֆանտաստիկ էակ նշաններով (նկ. 30)¹⁵, ինչպես նաև էրեբունի քաղաքի մ. թ. ա. VIII դարի առաջին քառորդի բրոնզե կնիքը (նկ. 31), որի վրա կետ-շրջանագծային արևանշանը տեղադրված է պտղաբերության աստվածուհու գլխավերևում¹⁶:

Այս բոլորից հետո զարմանալի չէ, որ մ. թ. ա. III հազարամյակում վերջնականապես ձևավորված և մինչև Ուրարտուի անկումն անփոփոխ հարատևող կետ-շրջանագծային արևանշանի բացարձակապես նույնական կրկնակր գտնում ենք նախամաշտոցյան նշանագրերի ցուցակներում «արեգակն» բացահայտչի դիմաց:

Հետաքրքիր, բնական ու հասկանալի է նաև այն, որ այդ նույն արևանշանը, նույն ցուցակներում հանդես է գալիս միաժամանակ իբրև «անըսպառ» գաղափարագիր:

Նախամարդու պատկերացմամբ արևն իր մեջ կրում էր անսպառության, անվերջության, կյանքի հարատևման, հավերժության գերագույն զորությունը, իսկ նրա կրոր գծագրական սխեման բոլոր դեպքերում ու ժամանակներում ընկալվում էր իբրև անվերջության խորհրդանշան: Կետ-շրջանագծային «արեգակն» նշանով է արտահայտվել վաղ հայկական նշանագրերում նաև «լրումն», «լրումն լուսնոյ» իմաստը: Չէ՞ որ լիալուսինը նման է արևի սկավառակի, արևն ու լուսինը կատարում են նույն ֆունկցիան օրապտույտի տարբեր հատվածներում: Հին արևելյան դիցաբանության մեջ և հայ ժողովրդական հավատալիքներում դրանք մտածվում են իբրև քույր ու եղբայր, որ անցնում են երկնային նույն ճանապարհով և տիվ ու գիշեր փոխարինում իրար: Հստ երևույթին, նախնադար-

յան ժայռանկարներում էլ լիալուսինն ու արևը շատ հաճախ վերարտադրվել են կետ-շրջանագծային կամ խաչաձև միջուկ ունեցող նույնական հիերոգլիֆներով կամ արևապատկերներով: Այս նշաններն իրարից տարբերելու համար նրանց տակ հաճախ պատկերել են այլատիպ կենդանիներ, որոնք չէին կարող միևնույն լուսատուների կցորդներ լինել: Այսպես, Գեղամա լեռների ժայռանկարներից մեկում կետ-շրջանագծային երկու նույնական արևանշանի հետ հանդես են գալիս այծն ու եղջերուն (նկ. 20ա), Սյունյաց ժայռանկարում՝ այծն ու առյուծները (նկ. 19): Սյունիքի մեկ այլ կոմպոզիցիայում արտաբերված են երկու արևներ ու երկու այծեր, որոնք, սակայն ունեն հավելագիր խաչ-արևն ու մահիկը (նկ. 20բ): Այս առումով արտակարգ հետաքրքրություն են ներկայացնում Դվինի կրոնա-ծիսական կարասներից մեկի զարդամոտիվները, որոնց այծապատկերների աչքերն աբված են արևի ու լուսնի նշանագրերով (նկ. 32), իսկ եղջերուի աչքերը՝ կիսալուսիններով: Այս հուշարձանը թվագրվում է մ. թ. ա. IX—VIII դդ.:

Խաչ-արև, «Խաչ» գաղափարագիր (աղ. II)

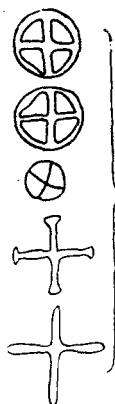
Ինչպես վերը նշվեց, արևի ամենատարածված պատկերներից մեկը խաչամիջուկ սկավառակն է, որ հանդես է գալիս բոլոր վայրերի և բոլոր ժամանակների հայաստանյան ժայռանկարներում: Ինքը խաչ-արևանշանը ստացվել է շրջանակի բացասման ճանապարհով և այդ պատճառով էլ նախնադարյան արվեստի հուշարձաններում ներկայացվում է խաչամիջուկ սկավառակի փոխարեն, լուսնապատկերների ու աստղապատկերների հետ միասին: Ժայռանկարային հուշարձաններում արեվախաչի շատ տարբեր ձևեր ունեն, սակայն հիմնական ձևը հասարակ, պարզ քառաթև խաչն է (նկ. 4—7, 10—11): Հետաքրքիր է, որ Գեղամա և Սյունյաց ժայռապատկերներում այդպիսիները երևում են անպայման արևը կամ ամպրոպ-կայծակը խորհրդանշող կենդանիների հետ: Գեղամա լեռների օգերևույթի տարերքը ներկայացնող ժայռապատկերներից մեկում (նկ. 9) թռչունների, այծերի, եղջերուների և կատվագրի գիշատչի պատկերների միջավայրում ցույց է տրված ճառագայթավոր արևը, իսկ կենտրոնում՝ խաչ-արևը: Այս առումով հետաքրքիր է Սյունյաց մի ժայռանկար¹⁷, որի վրա հանդես են գալիս «էծանկարները»՝ օձը խաչաձև միջուկով երկու արևապատկեր, խաչ և

¹⁴ А. А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964, № 55, 58, 65.

¹⁵ R. D. Barnett, The urartian cemeteri at Igdir, „Anatolian studies“, XIII, 1963, էջ 153—198, № 4, 40.

¹⁶ А. А. Мартиросян, № 24, աշխ., էջ 244—245.

¹⁷ Գ. Հ. Կառախանյան, Պ. Գ. Սաֆյան, նշվ. աշխ., նկ. 67:

գրական նշաններ ժամանակակիցներից,
Մ.թ.ա. II-I հազարամյակ

⊕ - արևը, զորք, Մ.թ.ա. I հազարամյակ
+ - արևը, զորք, Մ.թ.ա. VII
+ - զորք, զարգացում, Մ.թ.ա.

գրական նշաններ ժամանակակիցներից,
Մ.թ.ա. III-II հազար

⊕ - արևը, զորք, Մ.թ.ա. I հազարամյակ
+ - արևը, զորք, Մ.թ.ա. VII
+ - զորք, զարգացում, Մ.թ.ա.

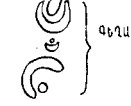

գրական նշաններ, Մ.թ.ա. II հազար

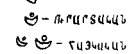
⊕ - արևը, զորք, Մ.թ.ա. II հազար

գրական նշաններ, Մ.թ.ա. II հազար

գրական նշաններ, Մ.թ.ա. III-II հազար

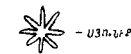

⊕ - արևը, զորք, Մ.թ.ա. VII

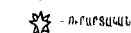
⊕ - զորք, զարգացում, Մ.թ.ա.

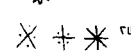
գրական նշաններ ժամանակակիցներից, Մ.թ.ա. III հազար

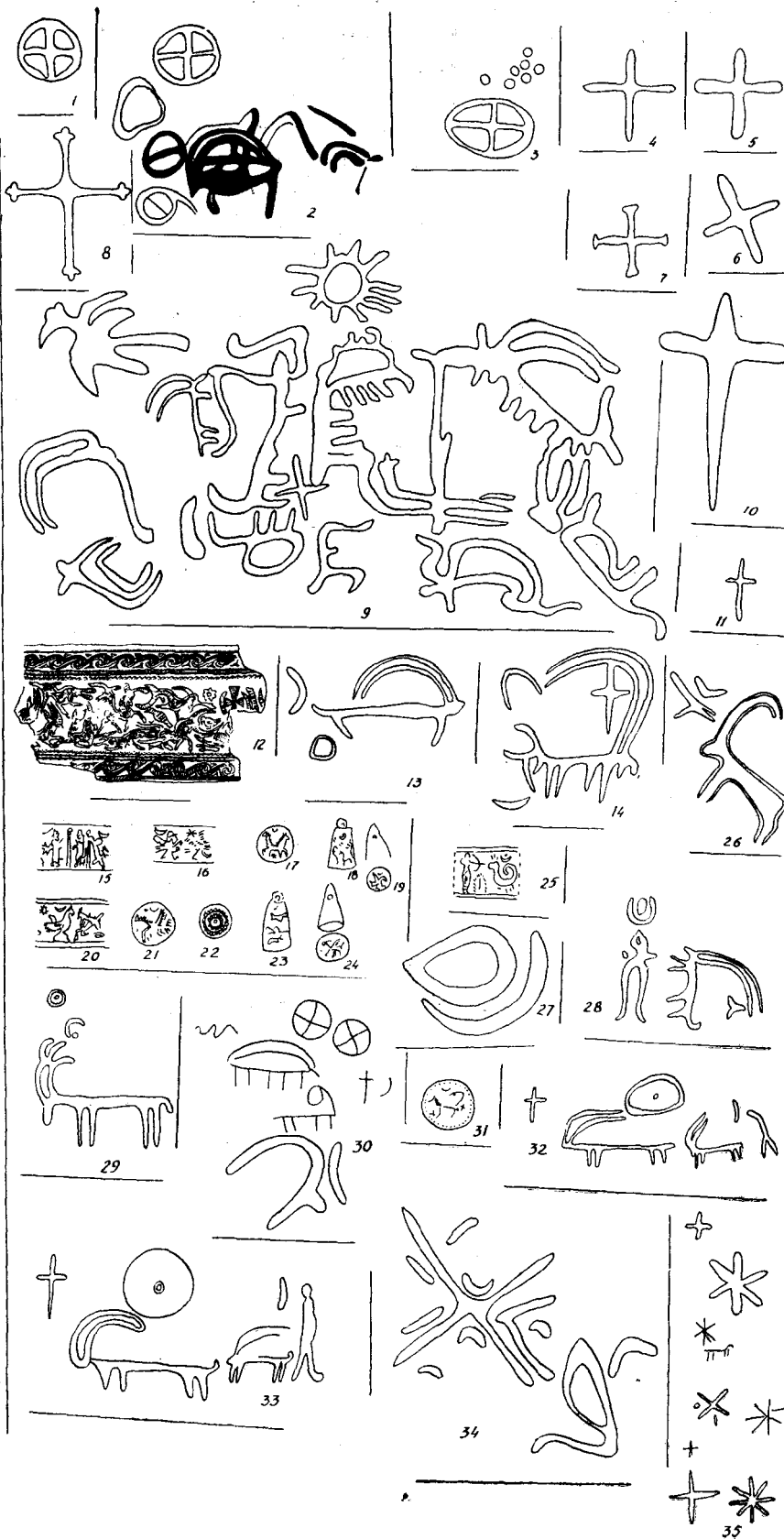
⊕ - արևը, զորք, Մ.թ.ա. II-I հազար

⊕ - արևը, զորք, Մ.թ.ա. VII

⊕ - զորք, զարգացում, Մ.թ.ա.

կիսալուսին (նկ. 30): Այստեղ աչքի է ընկնում երկնային մարմինների առասպելական յոթ թիվը, երկնապատկերների, օձի և այծի համադրումը, որ աներկբայորեն ամպրոպ-կայծակի երևույթն է նշանավորում¹⁸: Երկնային պատկերների այս յոթը թիվը հաճախակի կրկնվում է խաչաձև միջուկով արևի սկավառակների հետ և՛ Գեղամա լեռներում, և՛ Արագածում: Խաչ-արևի այս նշանագիրը պահպանվում է նախնադարյան արվեստում մինչև ուշ բրոնզեդարյան և վաղ երկաթեդարյան ժամանակները՝ մ. թ. ա. II—I հազարամյակի սահմանագլուխը: Գետաբեկի բրոնզե գոտիներից մեկի վրա պատկերված են երկնային լուսատուները խորհրդանշող թռչուններ, օձեր, անգղառյուծներ, այծեր, երկգլխանի ֆանտաստիկ կենդանիներ և սրանց վերևում (գոտու կենտրոնական մասում)՝ թևավոր մի աստղ և երկու մահիկների մեջ վերցված մի գեղեցիկ խաչ-արև (նկ. 12): Երկաթի լայն տարածման շրջանի (մ. թ. ա. VII—VI դդ.) մի խաչ էլ պատկերված է Շամիրամի կրոմլեխի վրա՝ լուսնի, արևի սկավառակի, այծերի ու մարդու հետ միասին (նկ. 33): Այնուհետև խաչը անցնում է ուրարտական հիերոգլիֆների մեջ (նկ. 31), կնիքների կրոնական մոտիվներում շատ հաճախ փոխարինում «արև» նշանագրին և բազմիցս հանդիպում իբրև առանձին նշան մ. թ. ա. VII դարի Թեյշեբախին քաղաքի նյութերի մեջ: Այստեղից էլ խաչ-արևը ճանապարհ է հարթում դեպի հայկական նշանագրություն, նույնությամբ կրկնվում է նշանագրերի ցուցակներում, սակայն կորցնում է արևը խորհրդանշող սիմվոլի նշանակությունը և ստանում քրիստոնեական «խաչ» բացահայտիչը:

Լուսին, արև-լուսին՝ «առավոտ» գաղափարագիր (աղ. II)

Նախնադարյան կրոնի ու արվեստի հուշարձաններում ամենուրեք, և Հայաստանում մասնավորապես, արևին համահավասար պատկերվում էր լուսինը՝ իբրև միևնույն երևույթի կողմերից մեկը (սյուն. I): Ժայռագրերում հանդիպող մահիկ-լուսնապատկերները կամ նշանները, անցնելով ողջ նախնադարյան շրջանը, նույնպես հասնում են մինչև Ուրարտու և պատկերվում ամենաբազմազան առարկաների վրա: Սակայն ավելի հետաքրքիր է այն, որ Կարմիր-բլուրի (մ. թ. ա. VIII) բրոնզյա թասերի, Հայկաբերդի և այլ վայրերի կնիքների վրա լուսնանշանները հյուսված են հիե-

րոգլիֆիկ փոքրիկ արձանագրությունների մեջ, որոնք ցայսօր մնում են անընթեռնելի: Ուրարտական որոշ կնիքների վրա լուսնանշանները (նկ. 15—24) հանդես են գալիս խաչի կամ աստղանշանների, մի դեպքում էլ՝ կետ-շրջանագծային «արև» հիերոգլիֆի հետ միասին: Կնիքը պատկերում է աղեղնավոր հերոսի կռիվը վիշապի դեմ, որի վերևում առկա է կիսակլոր մակույկաձև, պռկած լուսնանշանը և նրա մեջ փորագրված փոքրիկ արևը (նկ. 25): Գեղամա լեռների ժայռանկարներում այս տիպիկ պատկերը հայտնվում է մեկ անգամ առանձին խոշոր նշաններով (նկ. 27), մեկ ուրիշ անգամ՝ մ. թ. ա. VII—VI դդ. կոմպոզիցիոն պատկերի մեջ՝ այծի, երկու մարդկանց և անծանոթ այլ նշանագրերի հետ (նկ. 28): Նույն նշանագիրը երրորդ անգամ հանդիպում է մ. թ. ա. II հազարամյակի մի այծանկարի և արևի կետ-շրջանագծային հիերոգլիֆի հետ (նկ. 29): Եվ այս բոլոր դեպքերում լուսնանշանը մակույկի նման է, իսկ արևի փոքրիկ նշանը՝ նրա մեջ նստած սկավառակի: Այս պատկերը ակամայից հիշեցնում է հայ ժողովրդական այն հանելուկը, որի մեջ արևն ու լուսինը իբրև եղբայր ու քույր «ման են գալի գյամով» երկնային ծովում: Այստեղ լուսին-քույրը ներկայացվում է որպես մահիկ-մակույկ-գյամի, իսկ եղբայրը՝ իբրև արևի փոքրիկ գունդ: Մյուս կողմից, այս նշանն ինքնին ցույց է տալիս մի վիճակ, երբ այդ երկու լուսատուները հավասար տարածության վրա են՝ արևը նոր է ծագում, իսկ լուսինը դեռ չի անհետացել: Այդպես լինում է վաղ առավոտյան: Ուրեմն զարմանալի չէ, որ ժայռագրերի և ուրարտական կնիքների «արև-լուսին» հիերոգլիֆը նույնությամբ՝ կրկնվում է հայկական նշանագրության մեջ և ստանում «առավոտ» բացահայտիչը:

Աստղանշաններ (աղ. II)

Գեղամա լեռների, Սյունյաց, Արագածի, Մեծամորի ժայռագրերում հանդիպում են նաև երեք հիմնական աստղանշաններ: Դրանցից մեկը խաչ է՝ չորս թևով և համապատասխան չորս անկյունիկով, երկրորդը թեք խաչ է՝ նույնպես չորս թևով, երկու կամ չորս կետիկներով, իսկ երրորդը ութթևանի խաչ է՝ երկու թեք խաչերից կազմված (սյուն. I, ներքևում): Այս աստղանշանները հանդես են գալիս մեկուսի կամ մարդկանց ու կենդանիների պատկերներով կազմված կոմպոզիցիաներում (նկ. 34—35):

Խաչաձև աստղանշանը չէր տարբերվի խաչ-

¹⁸ Հ. Ռ. Խաչայեյան, Հավատալիքն ու պաշտամունքը ուշ բրոնզեդարյան Հայաստանում (ձեռագիր):

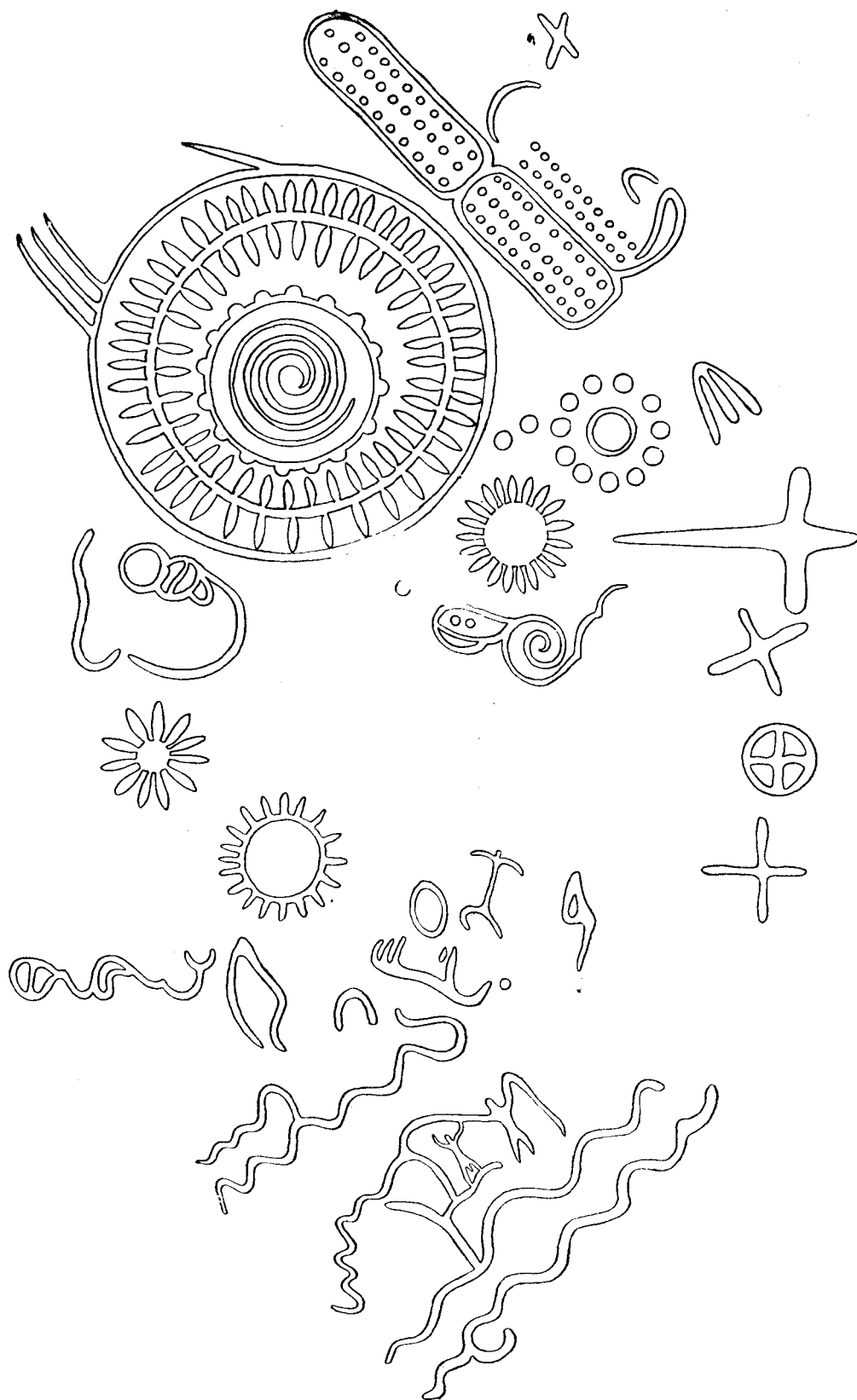
արեւից, ԼԹԵ նրա նախնադարյան հեղինակները հիմնանշանին չափելացնեին կետիկներն ու անկյունիկները, որոնք նույնությամբ պահպանվել են նաև հայ նշանագրերի մեջ և շեշտում են, կարծես, աստղերի այն հիմնական տարբերիչ հատկանիշը, որ նրանք, ի տարբերություն մոլորակների, հավերժապես առկայծում են: Ուրեմն նախնադարյան Հայաստանի բնիկները լավ գիտեին արևի, մոլորակների, աստղերի գոնե արտաքին, տարբերիչ հատկանիշները: Այդ լավ երևում է, ի միջի այլոց, Մեծամորի տաճար-աստղադիտարանի ութթևանի խոշոր աստղանշաններից, որոնք ներկայացված են խմբով՝ իբրև բույլ կամ համաստեղություն ծայր հյուսիսային ժայռակերտ դիտակետի հարթակի վրա և ուղղված են դեպի Միրիուս աստղը կամ Մեծ Շան համաստեղությունը: Քննարկվող նախնադարյան աստղանշանները նույնությամբ պահպանվում են Ուրարտական շրջանում և դառնում վաղ հայկական նշանագրության աղբյուր: Բերենք մի քանի նմուշ Ուրարտական կնիքների սյուժեներից (նկ. 15—17, 20): Յուրաքանչյուր նյութից պարզ երևում է, որ այստեղ ևս երկնային մարմինների սիմվոլները կամ նշանագրերը հիմնականում կրկնում են մի կողմից ժայռապատկերներում, մյուս կողմից՝ հայկական նշանագրության մեջ հանդես եկող հիերոգլիֆները: Դրանք են խաչը, կիսալուսինը, կիսալուսինն ու արևի սկավառակը միասին (հայ նշանագրերի «առավոտ» գաղափարագիրը), ճառագայթավոր աստղերը կամ արևները: Ուշագրության արժանի է նաև այն հանգամանքը, որ երկնային այս մարմինները պատկերված են «սովորական» ձևերի, երկգլխանի ու թևավոր ֆանտաստիկ ձևերի, թռչունների միջավայրում, ինչպես ժայռապատկերներում, սակայն, սրանց վրա արդեն զգացվում է աստրեստանյան արվեստի խիստ ազդեցությունը, որ չէր կարող անդրադառնալ նշանագրերի վրա:

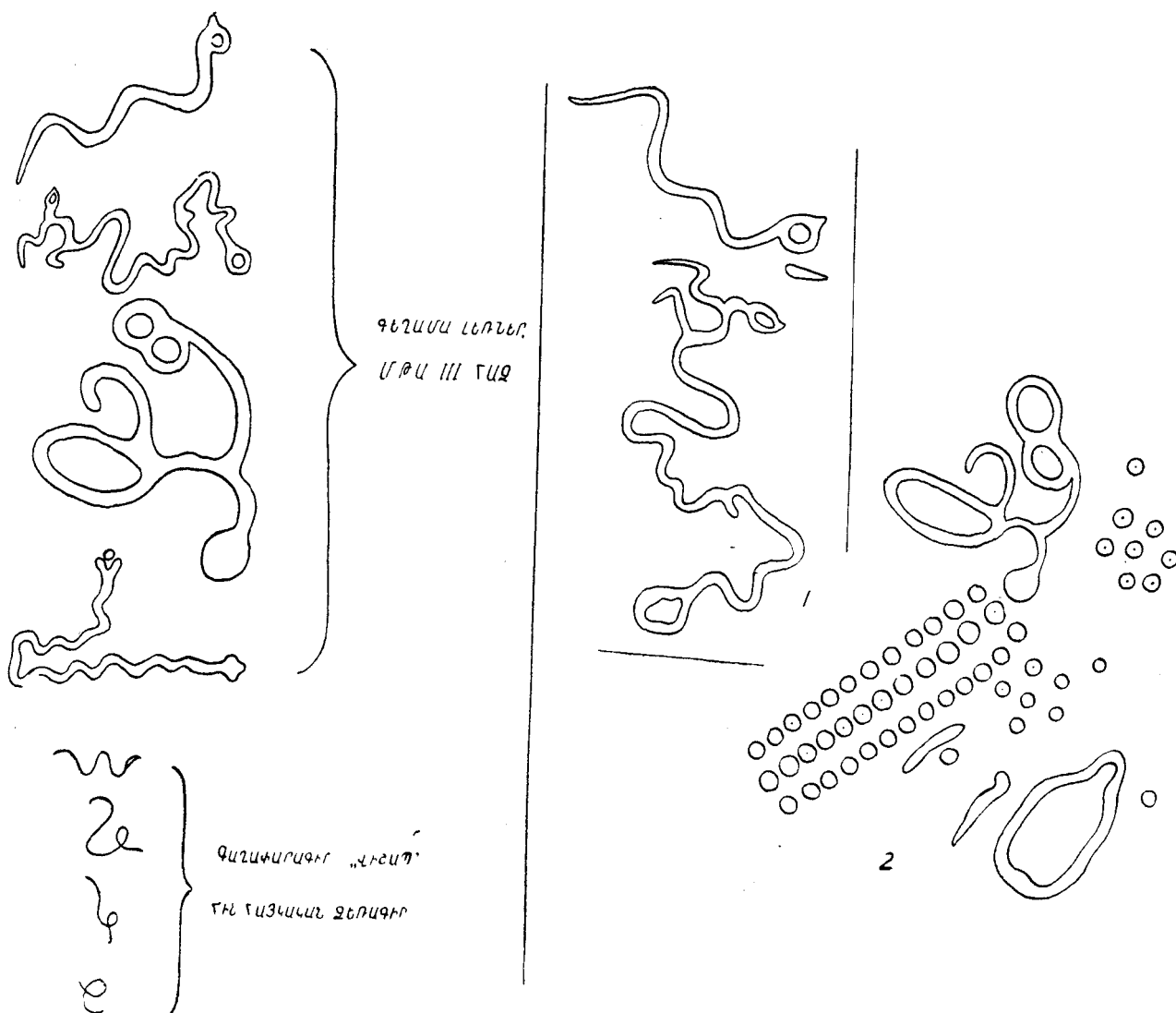
Երկնային այլ մարմիններ և երևույթներ (աղ. III—IV)

Չափազանց մեծ է այն ժայռապատկերների քանակը, որոնց մեջ գուցորդվում են խաչի կամ արևի սյուսկառակի ու մահիկի պատկերները: Սակայն Վարդենիսի լեռների Սև սար բարձունքի մոտ կա II հազարամյակի վերջին կամ I-ի սկզբին պատկանող մի հիասքանչ, հսկա (վեց քառ. մետր), խորաքանդակ ժայռանկար, որը զուգակցում է իր մեջ նկարը, նշանագիրը, գաղափարագիրն ու առասպելական բնույթ ունեցող սյուժետա-

լին կոմպոզիցիան (աղ. III): Ժայռանկարի երկու եզրը զբաղեցնում են երկնային մարմինների յոթ խոշորաչափ սիմվոլներ՝ հետևյալ հաջորդականությամբ. խաչ, խաչաձև միջուկով սկավառակ, երկու խաչ, ոճավորված թռչնակերպ ֆիգուր, խաչ և լուսին միասին: Քարի աջ եզրին պատկերված է, ըստ երևույթին, արևամարտիկ և ամպրոպամարտիկ աստվածների կոիվը: Սրանցից առաջինի խոշոր ֆիգուրը ներկայացված է ձիու, արևի սկավառակի և լուսնի հետ միասին, երկրորդները՝ ձուլքերում բռնած ունեն հսկայամարմին գալարվող օձեր, որ խորհրդանշում են ամպրոպ-կայծակը: Ժայռանկարի կենտրոնական մասում նորից հանդես է գալիս երկնային մարմինների յոթ թիվը: Սրանց մեջ մտնում են. 1) արևի հսկա մի սկավառակ (տրամագիծը 90 սմ)՝ պարուրաձև միջուկից ու երեք շրջանակներից բաղկացած: Միջին շրջանակի երկու երեսները զարդարված են տերեվաձև ճառագայթներով: Արտաքին շրջանակն ունի չորս երկարուկ ելուստ, ինչպես հայկական նշանագրերի մեջ. 2) երկնային մյուս մարմինը կրկնապարույր է, որի վերին ելուստը ճախրող թռչնի ոճավորված պատկերի տեսք ունի և նման է հայ նշանագրության «անսահման» գաղափարին. 3) երրորդ մարմինը լուսատու է, որ կազմված է կենտրոնական մեկ շրջանից և 11 գոգավոր շրջաններից, պատկեր, որն անընդհատ կրկնվում է ուշ բրոնզեդարյան գոտիների և, մանավանդ, Դվինի մ. թ. ա. IX—VIII դդ. ծխական խեցեղենի վրա. 4—5) չորրորդ և հինգերորդ ֆիգուրները՝ բազմաթիվ ճառագայթներով զեղեցիկ ծաղկաձև աստղեր են. 6—7) հաջորդ երկու ֆիգուրները խոշոր վիշապներ են, որ հայ ժողովրդական բանահյուսության և խեթական դիցաբանության մեջ անխզելիորեն կապվում են օդերևույթի տարերքի, ամպրոպի, կայծակի, ջրի գաղափարի հետ¹⁹: Վարդենիսի այս ժայռանկարում ձվածիրների մեջ վերցված աստղաբույլերի խմբեր էլ կան, որոնք իրենցից ներկայացնում են տասնյակ գոգավոր համահավասար շրջաններ: Նույն Սև սարի մի այլ ժայռանկարում աստղաբույլերի, երկու աստղերի և մի քունի հետաքրքիր պատկերագրերի հետ նորից հանդես է գալիս մեծ, շրջանաձև գլուխ ունեցող վիշապը (աղ. IV, նկ. 2): Նման վիշապներ հանդիպում են հաճախ նաև Գեղամա լեռներում՝ մեկուսի, զույգ կամ խմբերով (աղ. IV, նկ. 1): Շատ հնարավոր է, որ վիշապ օձերը և նրանց հետ

19 Վ. Ն. Խաչատրյան, Խեթա-հայկական դիցաբանական ընդհանրություններ, «Լրաբեր», 1967, № 7, էջ 71—75:

փորագրված այս աստղաբույները ներկայացնեն օձի համաստեղությունից պատկերը, որը մշտապես լավ երևում է երկնակամարի կենտրոնական մասում, քառանկյունաձև է, գլուխը վիշապի գլխի նման, իսկ երկար պոչը ձգվում է դեպի Մեծ Արջի համաստեղությունը: Այս վիշապ-օձերն իրենց ընդհանուր նկարագրով շատ են մոտենում հայկական Նշանագրերի «վիշապ» կոչվող գաղափարագրերին, որոնք, սակայն, իրենց նախատիպերի նման «երկտակ» ձև ունենալով հանդերձ, շատ են պարզեցվել ու կորցրել իրենց հիմնական հատկանիշներին մի քանիսը:

Այծ-ամպրոպ-կալծակ և «փալլակ» գաղափարագիրը (աղ. V)

Գեղամա լեռների մի խումբ հուշարձաններում հանգիստում են վիշապ-օձերի հետ փորագրված

այծեր կամ էլ օձագլուխ և այծամարմին ֆանտաստիկ ֆիգուրներ, որոնք հայկական առասպելաբանության՝ ամպրոպ-կալծակի հետ կապված «վիշապաբաղ» էակներ են: Իրենց իմաստաբանական նշանակությանը համապատասխան, այս ֆիգուրներն ունեն շատ երկար՝ օձագլուխ, ալիքաձև կամ զիգզագավոր մարմին: Օձերի և այծի համատեղ վերարտադրումը (նկ. 5) Հայաստանի նախնադարյան հուշարձաններում սկիզբ է առնում մ. թ. ա. III հազարամյակում և առկա է նույնիսկ այն ժամանակվա համար հազվադեպ մետաղյա իրերի վրա: Ողերևույթի այս գաղափարն արտահայտող մի քանի տիպական ժայռանկարներ էլ պահպանվել են Գեղամա և Սյունյաց լեռներում: Սրանցից առաջինի մեջ օձաձև գալարով կամ ալիքով ձևավորված են այծի եղջյուրներն ու վերջավորությունները (նկ. 10ա), իսկ երկրորդում՝ գալարներով

պատկերված են այժի մեջքն ու պոչը (նկ. 10գ)²⁰։ Գեղամա լեռների մի այլ ժայռանկար, որ կրում է շանթ-ամպրոպի նույն իմաստը, ներկայացնում է ռազավար մարմին ու վերջավորություններ ունեցող ցուլը (նկ. 10բ)։ Նրա գլուխը նման է նույն վայրերի վիշապ-կոթողների ցլագլուխներին, մարմնի վերևում առկա է երկու եռանկյունիներից բաղկացած այծապատկեր, իսկ ներքևում՝ երկու թռչուններ, որոնք զուգահեռներ ունեն մ. թ. ա. II հազարամյակի սկզբների գունազարդ խեցեղենի զարդամոտիվներում։ Այծապատկերների մի այլ խմբում էլ (որ սկիզբ է առնում Գեղամա լեռներում մ. թ. ա. III հազ.) պատկերված են սովորական, խոշոր շափերի այծեր, որոնց մեջքավերևում կամ եղջյուրների ուղղությամբ վեր բարձրացող զրնդիկներ կամ սրածայր գծիկներ են արված (նկ. 4)։ Սրանք կենդանու մարմնից անջատվող պեծերի տպավորություն են թողնում։ Նկարագրված երեք խումբ պատկերներից ամեն մեկը՝ յուրովի համընկնում է հայ ժողովրդական՝ «Ինքը էծ, մեջքը պեծ» հանելուկին, որով սովորաբար ներկայացվում է ամպրոպ-կայծակի երևույթը²¹։ Սրան պետք է ավելացնել, որ հին արևելյան և հունական դիցաբանության մեջ այժը բազմիցս հանդես է գալիս իբրև երկնային (շանթող) աստվածների ստրնու մայր։ Կարևոր է այստեղ նաև այն, որ անկախ տեղից, ձևից, ոճից, ժամանակից, հարյուրավոր այծապատկերներ քանդակված են արևի բազմապիսի սկավառակների վրա և երկնային մարմինների այլ սիմվոլների հետ, սիմվոլներ, որոնք շեշտում են կենդանապատկերների երկնային էությունը (նկ. 1—3, 6, 11, 15)։

Հայաստանի ժայռանկարներում այծապատկերները ամենատարածվածն ու «գործածականն» են, այդ պատճառով էլ նրանց ոճավորումն սկսվում է մ. թ. ա. III հազարամյակում և լիովին ավարտվում նույն շրջանում։ Ըստ այդմ, պատկերն այնքան է հեռանում իր նախատիպից, որ եթե ժայռանկարներում ներկայացված չլինեին աստիճանական անցումները, ապա դրանք բոլորովին անճանաչելի կդառնային (սյուն. I)։ Այծապատկերների հետ ոճավորվում են նաև բազմաթիվ այլ կենդանիների ու մարդկանց ֆիգուրներ։

Այժմ հետևենք այդ ֆիգուրի ձևափոխմանը, նրա նշանագիր դառնալու հանգամանքներին, որոնք տեղի են ունենում տեական, մեթոդիկ բացասումների եղանակով, ոչ միայն ժայռապատ-

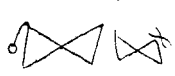
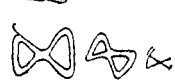
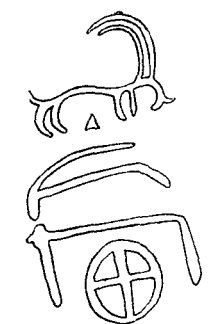
կերներում, այլև նախնադարյան ողջ արվեստի մեջ։ Երկրաչափական ոճի այծապատկերն սկզբնապես ունի ընդհանրացված արտաքին ձև, բայց և շեշտված կարևորագույն մանրամասներ՝ խոշոր, կամարաձև եղջյուրներ, գլուխ, վիզ, շեշտված ոտքեր, պոչ, սեռական հատկանիշ և այլն։ Ոճավորումն սկսվում է զծապատկերով, որի մեջ կենդանու իրանը քանդակվում է սուր անկյուններով իրար հարող երկու եռանկյունիների ձևով։ Եռանկյունու ստորին անկյուններում դեռևս երևում են փոքրացված զծապատկեր վերջավորությունները, իսկ վերին ծայրում՝ ռադիմենտ դարձնող պրզերն (առանց գլխի) և պոչը։ Մի քանի այլ դեպքերում նույնատիպ եռանկյունաչափական ֆիգուրն ունի գլուխ և պոզեր, ոտք և պոչ։ Այնուհետև կից եռանկյունիների ծայրին մնում է որևէ մի էլեմենտ՝ եղջյուր, պոչ կամ գլուխ և վերջապես մնում են միայն իրար հարող երկու եռանկյունիներ։ Այս պատկերի հիման վրա առաջ է գալիս խաղաղատկերը, որը եռանկյան ծայրին ունի հազիվ նշմարվող եղջյուրներ՝ երկու գծիկների, խաչաձևող գծիկների կամ շրջանագիծ կազմող գծիկների ձևով։ Ահա այս պատկերն է, որ տարածվում է ամենուրեք, ապրում հազարամյակներ և նշանագիր դառնում։

Նույն III հազարամյակի այծաորսի մի խումբ կոմպոզիցիաներում հանդիպում է ոճավորված այծերի մեկ այլ տարբերակ։ Այն իրենից ներկայացնում է փոքր-ինչ ներձկված կողերով շեղանկյունիներ կամ ավելի շուտ՝ քառանկյունի ֆիգուրներ, անկյունային շորս ելուստներով, որոնք գլխի և վերջավորությունների արդեն անհասկանալի ռադիմենտներ են (նկ. 13, 20)։ Իրականում սրանք չունեն գլուխ, պոզեր, պոչ և այլ մանրամասներ, սակայն սովորաբար զետեղվում են բացառապես մեծ այծապատկերների տակ, մեջքի և եղջյուրների արանքում կամ պոչի հետևից, բոլոր այն տեղերում, որոնք այլ ժայռանկարներում զբաղեցնում են ձագուկները։ Միայն մեկ ժայռապատկերի մեջ նման քառանկյունի մի ֆիգուր վերին ձախ ծայրում ունի ոճավորված եղջյուրներ (նկ. 13), մի այլ դեպքում էլ՝ գլուխ (նկ. 20), որոնք, սակայն, կարող էին ներկայացնել և՛ ոճավորված եղջյուրներ, և՛ խաչաձև միջուկով արևի սկավառակ՝ բոլոր դեպքերում օրգանապես կապված մնալով ներքևի քառանկյունի պատկերի հետ։ Կենդանու պատկերի տակ զետեղված է նիզակավոր մարդ, աջ մասում՝ այծ և եղջերով լծված քառանիվ սայլ։

Վերը նկարագրված երկու տիպերի ոճավորված այծապատկերները լիովին կրկնվում են մ. թ. ա.

²⁰ Գ. Հ. Կաբախանյան, Պ. Գ. Սաֆյան, նշվ. աշխ., նկ. 132։

²¹ Ս. Բ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 11։

902000 160000, 1000 III 500

902000 160000, 1000 III 500

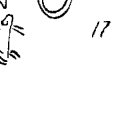
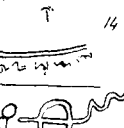
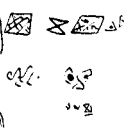
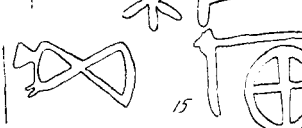
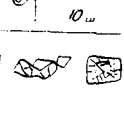
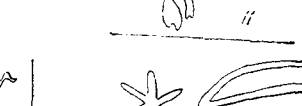
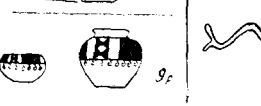
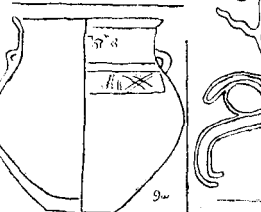
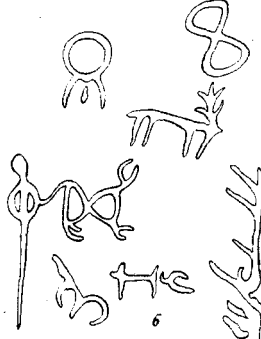
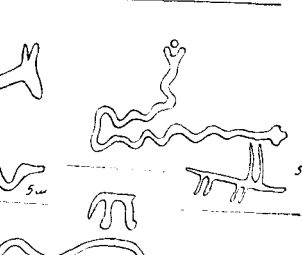
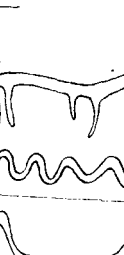
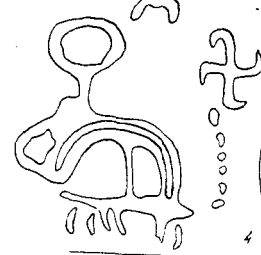
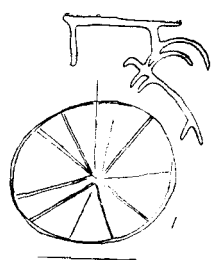
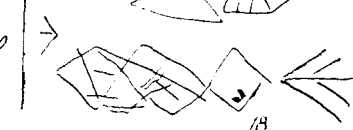
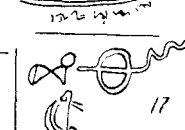
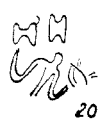

902000 160000, 1000 III 500

902000 160000, 1000 III 500

902000 160000, 1000 III 500

902000 160000, 1000 III 500

III հազարամյակի ծիսապաշտամունքային անոթների զարդանախշերում և արվեստի առարկաների վրա: Շենգավթի սև փայլեցված թասերից մեկի վրա ներկայացված են գծափորագիր, հակադիր եռանկյունիներով կազմված կենդանիներ, որոնց իրանները բոլորովին չեն տարբերվում Գեղամա լեռների վերը նկարագրած ֆիգուրներից, սակայն այժեղջյուրների փոխարեն դրանք ունեն եղջերվա-եղջյուրներ և զարմանալի երկար ու կեռ պոչ (նկ. 12)²², որպիսիները հաճախ դիտվում են նույն ժայռապատկերների ոճավորված շների ֆիգուրների վրա: Նույն III հազարամյակի արդեն բավականաչափ առաջադիմած նշանագրության մեջ, պաշտամունքային խեցեղեն անոթների վրա, զարդանախշի բնույթ չունեցող պատկերագրերում այժմ ստանում է չորս խազով մակաբերված հանդիպա-կաց եռանկյունիների տեսք (նկ. 14, 18), կամ պարզապես տրամագծորեն իրար հատող զույգ դծերի տեսք (նկ. 14, 18): Այդ պարզ երևում է Ամիրանիս-Գորայի նշանագրությունների մեջ²³, ինչպես նաև Կապուտան լճի Յանդը-թեփե հուշարձանի խեցեղենի վրա, որտեղ, վերին աստի-ճանի պարզեցված այժանյանները հանդես են գալիս «թռչուն» և «արև» նշանագրերի հետ²⁴: Երկրորդ հազարամյակի սկզբներին պատկանող գունազարդ պաշտամունքային գրեթե բոլոր խեցեղեն ամանների վրա այս կենդանապատկերները կորցնում են վերջին ռադիմենտային անդամները և ներկայանում որպես սուր ծայրերով համադրված և սև ներկով լցված կից եռանկյունիներ (նկ. 9բ)²⁵: Այս նույն պատկերը հանդիպում է մ. թ. ա. II—I հազարամյակների սահմանագլխին վերաբերող հուշարձաններում: Սրա գծային միկրոսկոպիկ չափերի հասցված պատկերը առկա է Քալաբենդի՝ Վիրխովի կողմից հրատարակված 3 գոտիներից մեկի վրա (նկ. 16): Այժապատկերն այստեղ տեղադրված է երկնային մարմիններ խորհրդանշող թռչունների, այծերի, անգղառյուծների և այլ կենդանիների գծապատկերների մեջ, բաղկացած է չորս դծերից և ծայրերի շրջանակներից: Կարևոր է այստեղ նշել, որ այժ-կայծակի և օձագալար ֆիգուրների նուրբ փորագրություններ օրինաչափորեն հանդիպում են ուշբրոնզեդարյան (մ. թ. ա. XII—X դդ.) հսկա սրերի վրա, որոնք, ինչպես

ցույց է տվել Հ. Ռ. Իսրայելյանը, կապվում են հայկական էպոսի «Թուր կեծակի» հասկացողու-թյան և հնագույն խուրրիական թրի հետ, որը նույնպես գտնվում էր ծովի հատակին: Դրանով հերոսը կտրում է քաղաքին սպառնացող հսկա ժայռը, ինչպես Փոքր Մհերը ճեղքում է «ագռավի քարը» ու մտնում նրա մեջ:

Զարմանալի չէ, որ երկու եռանկյունի-ներից կազմված այժանյանը (նախամեսրոպյա-նին լրիվ համապատասխանող) գտնում ենք վերը հիշատակված Վանի հիերոգլիֆիկ աղյուսակում (կանգնեցված ձևով), իսկ այնուհետև հայկական «փայլակն» գաղափարագրի տակ, հայկական հիե-րոգլիֆների ցուցակներում: Զարմանալին այն է միայն, որ այս նշանը հինգ հազար տարվա ընթացքում չի փոխել ո՛չ ձևը, ո՛չ իմաստը: Միայն կանգնեցվել է գլխի վրա, ինչպես ուրարտականը

Երկնային մարմինների հետ կապված հասկացողություններ և համապատասխան գաղափարա-գրեր

Դիտելով երկինքն ու արևը, աստղերն ու աստ-ղաբույները, ամպրոպը, կայծակը, անձրևը և բնա-կան այլ երևույթներ, մեր բրոնզեդարյան նախնին հասկանում, գնահատում և օգտվում էր բնության բարիքներից ըստ ամենայնի առօրյա կյանքում և այդ առումով կենցաղի մեջ մտած կարևորագույն հասկացողություններն ու գաղափարները կարողանում էր արտահայտել գաղափարագիր նշաննե-րի միջոցով, որոնք սրամտորեն կազմում էր ինքը՝ հիմք ունենալով երկնային մարմինների պատկե-րագիր կամ հիերոգլիֆիկ նշանները:

Արևելք, արևմուտք, հյուսիս, հարավ հասկացողությունները և գաղափարագրերը (աղ. VI)

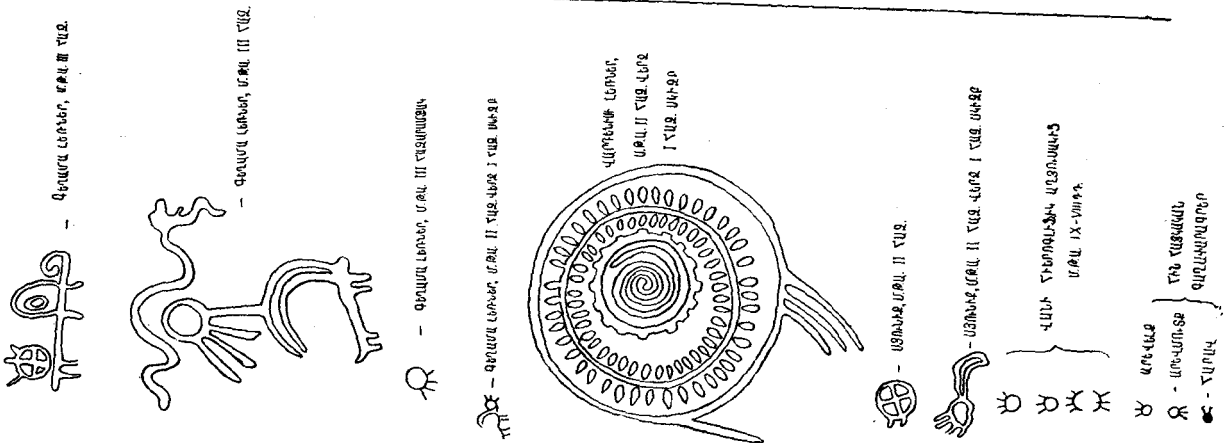
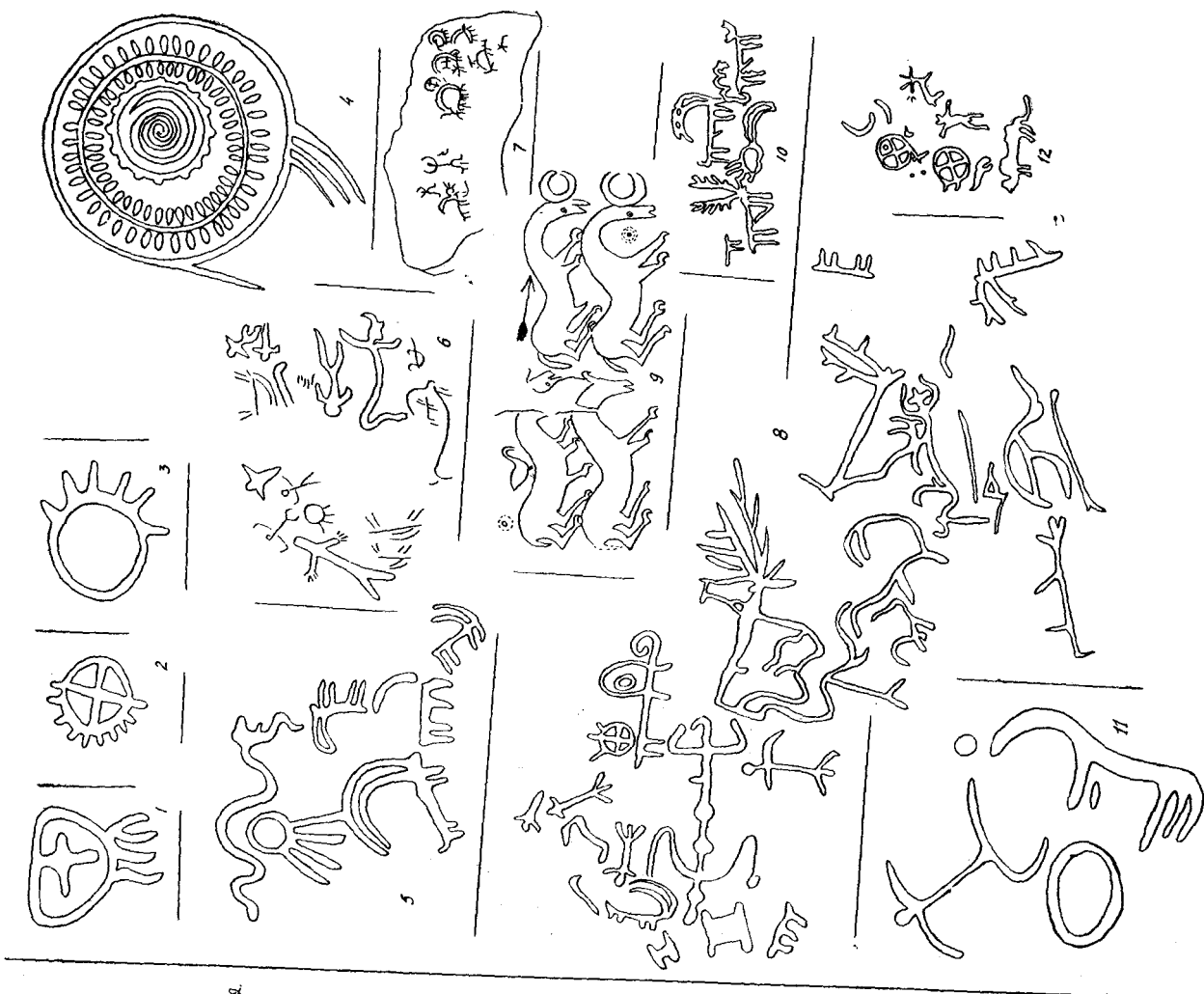
Ունենալով արևապատկեր և նշանը, ի սկզբա-նե անտի բնազդով իսկ ճանաչելով արևածաղն ու մայրամուտը, արևելքն ու արևմուտքը, հյուսիսն ու հարավը, հնարամիտ բրոնզեդարյան մարդը իր ունեցած նշաններից դյուրութեամբ կարող էր ար-տաբերել այդ բնատուր հասկացողություններին համապատասխան պատկերագրեր կամ գաղափա-րագրեր: Այդ պատկերները, պատկերագրերն ու նշանները նա ստեղծում էր հիմնական նշանի շեշտակի, բնորոշ, տրամաբանական հավելում-փոփոխություններով: Այս եղանակով Գեղամա լեռների ժայռանկարներում փորագրվում են մե-կուսի արևապատկերներ, որոնք հիմնատիպից

²² Ս. Հ. Սարգսյան, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, աղ. LX, նկ. 1:

²³ Т. Н. Чубинишвили, Амиранис-Гора, Тбилиси 1963, նկ. 11, նույնի „Древнейшая культура в двуречье Куры и Аракса“, Тбилиси, 1965, աղ. VII.

²⁴ С. Burney, Yanik-Tepe, Iraq, XXIII, 1961, աղ. LXX

²⁵ А. А. Мартиросян, նշվ. աշխ., նկ. 15, 18:

11 - 12
 13 - 14
 15 - 16
 17 - 18
 19 - 20
 21 - 22
 23 - 24
 25 - 26
 27 - 28
 29 - 30
 31 - 32
 33 - 34
 35 - 36
 37 - 38
 39 - 40
 41 - 42
 43 - 44
 45 - 46
 47 - 48
 49 - 50
 51 - 52
 53 - 54
 55 - 56
 57 - 58
 59 - 60
 61 - 62
 63 - 64
 65 - 66
 67 - 68
 69 - 70
 71 - 72
 73 - 74
 75 - 76
 77 - 78
 79 - 80
 81 - 82
 83 - 84
 85 - 86
 87 - 88
 89 - 90
 91 - 92
 93 - 94
 95 - 96
 97 - 98
 99 - 100
 101 - 102
 103 - 104
 105 - 106
 107 - 108
 109 - 110
 111 - 112
 113 - 114
 115 - 116
 117 - 118
 119 - 120
 121 - 122
 123 - 124
 125 - 126
 127 - 128
 129 - 130
 131 - 132
 133 - 134
 135 - 136
 137 - 138
 139 - 140
 141 - 142
 143 - 144
 145 - 146
 147 - 148
 149 - 150
 151 - 152
 153 - 154
 155 - 156
 157 - 158
 159 - 160
 161 - 162
 163 - 164
 165 - 166
 167 - 168
 169 - 170
 171 - 172
 173 - 174
 175 - 176
 177 - 178
 179 - 180
 181 - 182
 183 - 184
 185 - 186
 187 - 188
 189 - 190
 191 - 192
 193 - 194
 195 - 196
 197 - 198
 199 - 200
 201 - 202
 203 - 204
 205 - 206
 207 - 208
 209 - 210
 211 - 212
 213 - 214
 215 - 216
 217 - 218
 219 - 220
 221 - 222
 223 - 224
 225 - 226
 227 - 228
 229 - 230
 231 - 232
 233 - 234
 235 - 236
 237 - 238
 239 - 240
 241 - 242
 243 - 244
 245 - 246
 247 - 248
 249 - 250
 251 - 252
 253 - 254
 255 - 256
 257 - 258
 259 - 260
 261 - 262
 263 - 264
 265 - 266
 267 - 268
 269 - 270
 271 - 272
 273 - 274
 275 - 276
 277 - 278
 279 - 280
 281 - 282
 283 - 284
 285 - 286
 287 - 288
 289 - 290
 291 - 292
 293 - 294
 295 - 296
 297 - 298
 299 - 300
 301 - 302
 303 - 304
 305 - 306
 307 - 308
 309 - 310
 311 - 312
 313 - 314
 315 - 316
 317 - 318
 319 - 320
 321 - 322
 323 - 324
 325 - 326
 327 - 328
 329 - 330
 331 - 332
 333 - 334
 335 - 336
 337 - 338
 339 - 340
 341 - 342
 343 - 344
 345 - 346
 347 - 348
 349 - 350
 351 - 352
 353 - 354
 355 - 356
 357 - 358
 359 - 360
 361 - 362
 363 - 364
 365 - 366
 367 - 368
 369 - 370
 371 - 372
 373 - 374
 375 - 376
 377 - 378
 379 - 380
 381 - 382
 383 - 384
 385 - 386
 387 - 388
 389 - 390
 391 - 392
 393 - 394
 395 - 396
 397 - 398
 399 - 400
 401 - 402
 403 - 404
 405 - 406
 407 - 408
 409 - 410
 411 - 412
 413 - 414
 415 - 416
 417 - 418
 419 - 420
 421 - 422
 423 - 424
 425 - 426
 427 - 428
 429 - 430
 431 - 432
 433 - 434
 435 - 436
 437 - 438
 439 - 440
 441 - 442
 443 - 444
 445 - 446
 447 - 448
 449 - 450
 451 - 452
 453 - 454
 455 - 456
 457 - 458
 459 - 460
 461 - 462
 463 - 464
 465 - 466
 467 - 468
 469 - 470
 471 - 472
 473 - 474
 475 - 476
 477 - 478
 479 - 480
 481 - 482
 483 - 484
 485 - 486
 487 - 488
 489 - 490
 491 - 492
 493 - 494
 495 - 496
 497 - 498
 499 - 500
 501 - 502
 503 - 504
 505 - 506
 507 - 508
 509 - 510
 511 - 512
 513 - 514
 515 - 516
 517 - 518
 519 - 520
 521 - 522
 523 - 524
 525 - 526
 527 - 528
 529 - 530
 531 - 532
 533 - 534
 535 - 536
 537 - 538
 539 - 540
 541 - 542
 543 - 544
 545 - 546
 547 - 548
 549 - 550
 551 - 552
 553 - 554
 555 - 556
 557 - 558
 559 - 560
 561 - 562
 563 - 564
 565 - 566
 567 - 568
 569 - 570
 571 - 572
 573 - 574
 575 - 576
 577 - 578
 579 - 580
 581 - 582
 583 - 584
 585 - 586
 587 - 588
 589 - 590
 591 - 592
 593 - 594
 595 - 596
 597 - 598
 599 - 600
 601 - 602
 603 - 604
 605 - 606
 607 - 608
 609 - 610
 611 - 612
 613 - 614
 615 - 616
 617 - 618
 619 - 620
 621 - 622
 623 - 624
 625 - 626
 627 - 628
 629 - 630
 631 - 632
 633 - 634
 635 - 636
 637 - 638
 639 - 640
 641 - 642
 643 - 644
 645 - 646
 647 - 648
 649 - 650
 651 - 652
 653 - 654
 655 - 656
 657 - 658
 659 - 660
 661 - 662
 663 - 664
 665 - 666
 667 - 668
 669 - 670
 671 - 672
 673 - 674
 675 - 676
 677 - 678
 679 - 680
 681 - 682
 683 - 684
 685 - 686
 687 - 688
 689 - 690
 691 - 692
 693 - 694
 695 - 696
 697 - 698
 699 - 700
 701 - 702
 703 - 704
 705 - 706
 707 - 708
 709 - 710
 711 - 712
 713 - 714
 715 - 716
 717 - 718
 719 - 720
 721 - 722
 723 - 724
 725 - 726
 727 - 728
 729 - 730
 731 - 732
 733 - 734
 735 - 736
 737 - 738
 739 - 740
 741 - 742
 743 - 744
 745 - 746
 747 - 748
 749 - 750
 751 - 752
 753 - 754
 755 - 756
 757 - 758
 759 - 760
 761 - 762
 763 - 764
 765 - 766
 767 - 768
 769 - 770
 771 - 772
 773 - 774
 775 - 776
 777 - 778
 779 - 780
 781 - 782
 783 - 784
 785 - 786
 787 - 788
 789 - 790
 791 - 792
 793 - 794
 795 - 796
 797 - 798
 799 - 800
 801 - 802
 803 - 804
 805 - 806
 807 - 808
 809 - 810
 811 - 812
 813 - 814
 815 - 816
 817 - 818
 819 - 820
 821 - 822
 823 - 824
 825 - 826
 827 - 828
 829 - 830
 831 - 832
 833 - 834
 835 - 836
 837 - 838
 839 - 840
 841 - 842
 843 - 844
 845 - 846
 847 - 848
 849 - 850
 851 - 852
 853 - 854
 855 - 856
 857 - 858
 859 - 860
 861 - 862
 863 - 864
 865 - 866
 867 - 868
 869 - 870
 871 - 872
 873 - 874
 875 - 876
 877 - 878
 879 - 880
 881 - 882
 883 - 884
 885 - 886
 887 - 888
 889 - 890
 891 - 892
 893 - 894
 895 - 896
 897 - 898
 899 - 900
 901 - 902
 903 - 904
 905 - 906
 907 - 908
 909 - 910
 911 - 912
 913 - 914
 915 - 916
 917 - 918
 919 - 920
 921 - 922
 923 - 924
 925 - 926
 927 - 928
 929 - 930
 931 - 932
 933 - 934
 935 - 936
 937 - 938
 939 - 940
 941 - 942
 943 - 944
 945 - 946
 947 - 948
 949 - 950
 951 - 952
 953 - 954
 955 - 956
 957 - 958
 959 - 960
 961 - 962
 963 - 964
 965 - 966
 967 - 968
 969 - 970
 971 - 972
 973 - 974
 975 - 976
 977 - 978
 979 - 980
 981 - 982
 983 - 984
 985 - 986
 987 - 988
 989 - 990
 991 - 992
 993 - 994
 995 - 996
 997 - 998
 999 - 1000

տարբերվում են միայն մեկ կողմից՝ վերևից կամ ներքևից, աչից կամ ձախից հավելված երեք-հինգ ուղղաձիգ ճառագայթներով: Վերջինները, ըստ երևույթին, կոչված էին ցույց տալու աշխարհի կողմերը (սյուն. I): Այսպիսի պատկերները հասկանալի, դուրսընթեռնելի են դառնում կոմպոզիցիոն բնույթի ժայռանկարներում, որոնք հանդիպում են Գեղամա լեռներում, Սյունիքում և վերաբերում են մ. թ. ա. III—II հազարամյակներին: Այսպես, Գեղամա լեռների արգեն հիշատակված վաղբրոնզեդարյան խմբի մեջ կա եղջյուրներով, ալծերով, շներով, մարդկային ֆիգուրներով, արեւվային ոգու պատկերով, որսի մի հարուստ տեսարան (նկ. 8), որի վերին մասում գետեղված այծի մեջքավերևում տեսնում ենք հստակ փորագրված սկավառակաձև արևանշանը՝ խաչաձև միջուկով և վերից հավելված երեք ճառագայթներով: Պատկերն անվրեպ թվագրվում է մ. թ. ա. III հազարամյակի ոճավորված այծապատկերների առկայությամբ:

Նույն շրջանի մի այլ ժայռանկարի վրա ներկայացված են չորս այծեր, որոնցից ամենախոշորը կախված է արևի ճառագայթից (նկ. 5): Ճառագայթները նույնպես չորսն են՝ ներքնապաց, ուղղաձիգ և երկարով: Կոմպոզիցիոն ունի մի հետաքրքիր մանրամասն ևս: Դա արևի վերևում գալարվող վիշապ-օձն է, որ ակամա հիշեցնում է միջագետքյան առասպելի մայրամուտի պատկերը: Մայր մտնող արևն այստեղ համեմատվում է դեպի երկինք թռչող օձերի հետ²⁶: Նույն խմբի և նույն III հազարամյակի երրորդ ժայռանկարը կազմված է ցուլի, չորս այծերի, ութ մարդկանց ֆիգուրներից և վերին մասում ունի արևի սկավառակ՝ ներքև ուղղված չորս ճառագայթներով: Այս արևանշանը բացարձակապես հիերոգլիֆիկ բնույթ ունի (նկ. 6):

Իրիկնամուտի արևը մեկ անգամ էլ հանդես է գալիս ոչ սովորական՝ նշանագրային ձևով Մարտունու Սև սարի՝ մ. թ. ա. II հազարամյակի վերջի երևելի հորինվածքներում, որը ամենանշանավորն է հրատարակված ասիական ու եվրոպական ետնեոլիթյան ժայռանկարների մեջ²⁷: Կոմպոզիցիային համապատասխան արևի պատկերն էլ այստեղ շատ մեծ ու շքեղ է, որի տրամագիծը հավասար է 90 սմ-ի: Կենտրոնում ունի գեղեցիկ պարույր, ապա համակենտրոն մի շրջանակ՝ կիսա-

կլոր հավասարամեծ ելուստներով, ապա ավելի մեծ մի շրջանակ՝ երկու կողմից խորաքանդակ տերևաձև ճառագայթներով և ապա արտաքին խորակոս, փոքր-ինչ ձվածիր մեծ շրջանակ, որի ստորին մասից անջատվում են չորս երկարով ճառագայթներ (նկ. 4): Այս հորինվածքին մենք կանգարդառնանք նաև ստորև: Առայժմ նշենք, որ այստեղ իրիկնամուտի արևին համապատասխանող այլ տարրեր էլ կան: Դրանք մարդակերպ արև աստծո և ձիու հետ պատկերված երկնային նշաններն են, որոնցից մեկը ներկայացնում է ձիու տակ տեղադրված խոշոր շրջանակ-արևը, իսկ երկրորդը՝ նրա մուկի դիմաց փոքրագրված փոքրիկ շրջանակ-լիալուսինը (նկ. 11):

Արդ, եթե ուշի ուշով հետևենք արևի պաշտամունքն արտացոլող բրոնզե գոտիների սյուժեներին, ապա կտեսնենք, որ նրանց արևային ձիերի հետ ներկայացվող արևանշանները տեղադրված են մեկ ձիու գավակին (արևածագ), մեկ՝ զենիթում (կեսօր), մեկ էլ կենդանու վզի կամ մարմնի տակ (արևմուտք)՝ արտացոլելով արևի օրապտույտը²⁸: Դժվար չէ կոահել, որ վերին ճառագայթներով արևանշանը կարող էր խորհրդանշել արևի բարձրանալը՝ արևածագը, արևելքը, իսկ ներքին ճառագայթներով նշանը՝ մայրամուտը, արևմուտքը: Սրանց համապատասխան էլ որոշվում էին հյուսիսն ու հարավը:

Թոփրախ-կալեի մ. թ. ա. IX—VIII դդ. հիերոգլիֆիկ աղյուսակում երկու անգամ կրկնվում է վեր ցցված գծիկներով արևանշանը, ինչպես նաև երեք կախված ճառագայթներով կիսաշրջանը: Վաղ հայկական նշանագրերի ցուցակներում առկա «արևելք» և «արևմուտք» գաղափարագրերը, որ ներկայացնում են կետ-շրջանագծային «արեգակը»-ը՝ համապատասխանորեն վերև կամ ներքև ուղղված երեք ուղղաձիգ ճառագայթներով, ըստ էությունից և ձևի նույնպես չեն տարբերվում ժայռագրայիններից և բնականորեն ծագում են հնագույն ավանդույթից (աղ. VI, սյուն. I):

Հիշյալ ցուցակներում այդ գաղափարագրերի հետ կապված մեկ ուրիշն էլ կա, որ ներկայացնում է նույն շրջանակը՝ աչից անջատվող երկու կեռ ճառագայթով: Սրա դիմաց գտնում ենք «հարավ» բացահայտիչը: Երեք ճառագայթներ ունեցող այսպիսի արևանշան առկա է Փ. Պայտասարի արևելյան ձորակի կոմպոզիցիաներից մեկում՝ այծի ձակատին, որ հանդես է գալիս մարդակերպ ֆիգուրների, այծապատկերների ու մի քանի պատ-

²⁶ Д. Г. Редер, Мифы и легенды древнего Двуречья, М., 1965, էջ 38—39:

²⁷ Հ. Ա. Մարտիրոսյան, Հ. Ռ. Իսրայելյան, նշվ. աշխ., աղ. 145:

²⁸ Հ. Հ. Մեղակեցյան, Արևապաշտության հետքերը հին Հայաստանում, էջ 15:

կերագրերի հետ (նկ. 7)²⁹։ Այս տիպի երկու ժայռապատկերներ էլ կան Սյունիքում³⁰։ Դրանց արեւմտանշանների ճառագայթներն ուղղված են դնպի ձախ (նկ. 10, 12)։ Թեև նման նշանագիր չի հանդիպում ո՛չ ուրարտական, ո՛չ էլ հայկական հիերոգլիֆներում, հնարավոր է, որ այն թաքցնում է իր մեջ «հյուսիս» հասկացողութունը։

Պարույր-արև, կրկնապարույր, քառապարույր, գալարապարույր՝ «անմահ» գաղափարագիր (աղ. VII)

Գեղամա, Սյունյաց, Արագածի մ. թ. ա. III—I հազարամյակի ժայռապատկերներում հաճախ է հանդիպում նաև պարուրած կամ մի քանի համակներուն շրջանակներից կազմված արևապատկերը, որն իր գծագրությամբ իսկ ընկալվում է իբրև անընդհատ կրկնվող շարժում, վերարտադրություն, վերականգնում և անսպառույթուն։ Այս պատկերները երևում են հաճախ ճանկախաչերի, ալժերի ու առյուծների հետ, որսորդական ու հովվական տեսարաններում։ Գեղամա լեռների մ. թ. ա. III հազարամյակի հուշարձաններում պարուրած արևները ներկայանում են արևածին-պտղաբերող մարդակերպ ոգիների (նկ. 1, 9, 10), ալժերի, խոյաղլխի, լուսնանշանի և բազմաթիվ այլ պատկերագրերի, ինչպես նաև կողալին ելուստների ունեցող կրկնապարույրների հետ։ Այս ժամանակաշրջանից պարույր, կրկնապարույր, քառապարույր զարդանախշերը զետեղվում են պաշտամունքային խոշոր անոթների ճակատներին՝ ուռուցիկ ներկված գեղեցիկ ռելիեֆով (Շենգավիթ, Կիոովական, Շրեշլուր, Քյուլ-թափա, նկ. 3—8)։ Սրանք կազմում են մ. թ. ա. III հազարամյակի սև փայլեցված խեցեղենի ամենահիմնական ու տարածված զարդամոտիվներից մեկը և ժամանակի ընթացքում զարգանում են դնպի նշանագիրը՝ նույն բացասման ընդունված սկզբունքով պակասեցվում է գալարների քանակը, պարուրապատկերները փոքրանում և պարզ տեսք են ընդունում։ Այդ երևւում է ոչ միայն բրոնզեդարյան տարբեր փուլերի, այլ նույն փուլի զարգացման տարբեր աստիճանների ֆիզիկական համադրությունից (նկ. 3—8)։ Վերջապես, արդեն մ. թ. ա. III հազարամյակի վերջում Յանը-թեփեի խեցեղենի վրա կրկնապարույրը հանդես է գալիս բոլորովին պարզ՝ նշանագրային ձևով (նկ. 8)։

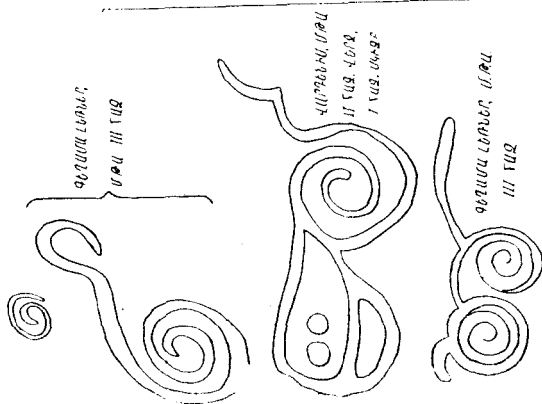
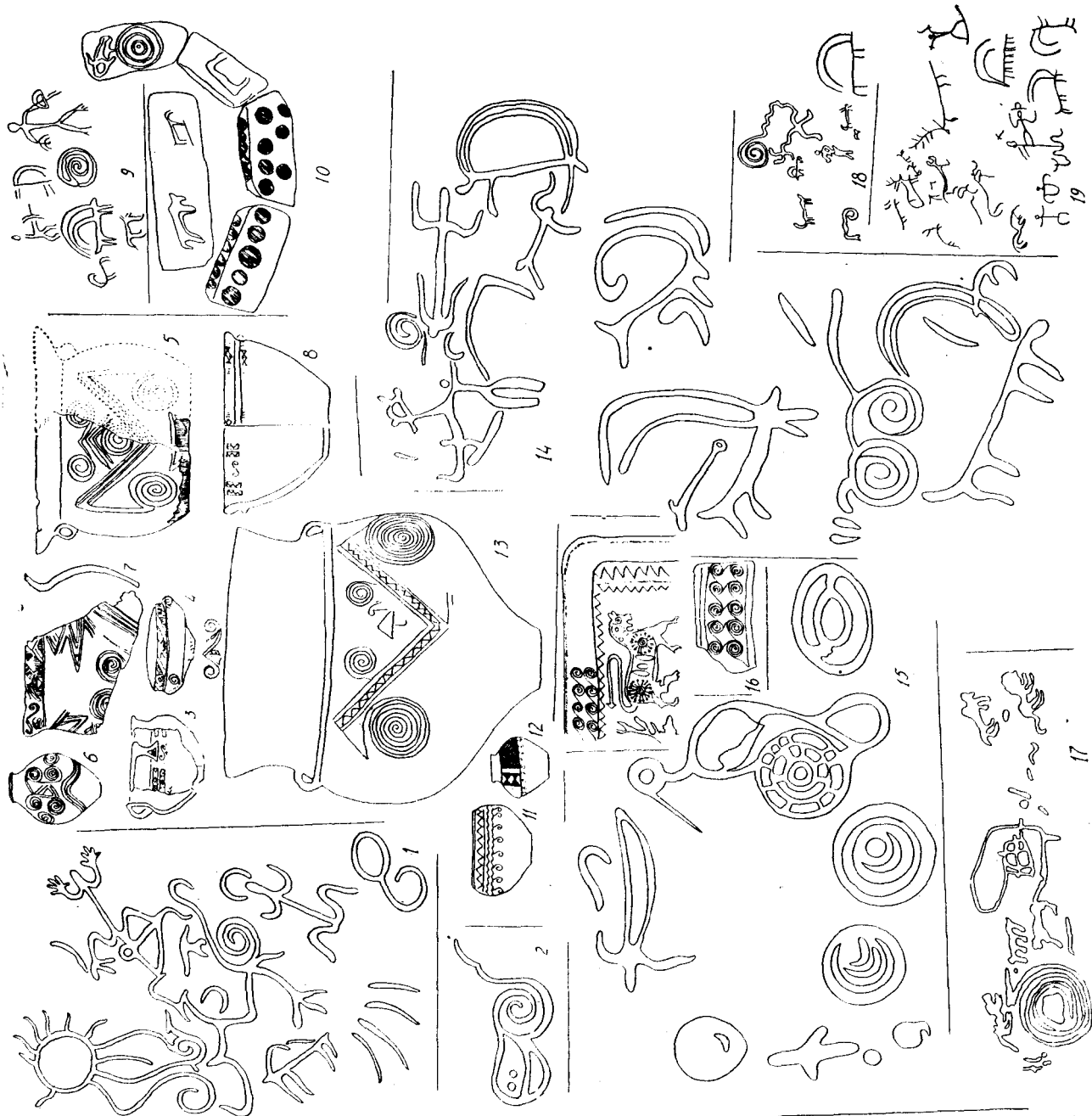
²⁹ Պատկերը վերցված է Ս. Սարգսյանի «Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում» գրքից, աղ. XXX:

³⁰ Գ. Հ. Կաթախյան, Պ. Գ. Սաֆյան, Սյունիքի ժայռապատկերները, նկ. 187, 196:

Հետաքրքիր է մի մանրամասն ևս։ Յանը-թեփեի հիշյալ նշանագիրը երևում է ալիքի հետ միասին (նկ. 8)։ Կրկնապարույրի կապը հավերժական արևի ու ջրի հետ ավելի ևս պարզորոշ բացահայտում է ողջ նախնադարում նրան վերագրվող հավերժության գաղափարը։ Վաղ բրոնզեդարյան ժամանակներից հետո պարույրը, կրկնապարույրը, քառապարույրը և գալարվող պարույրը կազմում են նախնադարի ամենատարածված ու սիրված մոտիվները և վերարտադրվում ամենուրեք։

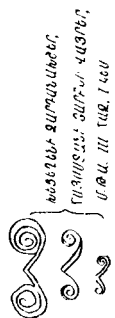
Մ. թ. ա. II հազարամյակի սկզբների գունազարդ խեցեղենի մոտիվներում դարձյալ համատեղվում են ալիք-ջուրը և նրանից կախված պարույրը (նկ. 11—12)։ Թեղքի՝ մ. թ. ա. XVIII—XVII դդ. խեցեղենի վրա նկատվում են գունավոր, խոշոր քառապարույրներ, մ. թ. ա. XII—VIII դդ. որսորդական հարուստ տեսարաններով զարդարված գոտիների եզրաշրջանակները զարդարվում են անհաման գալարապարույրներով (նկ. 16)։ Արդ, եթե նկատի ունենանք, որ գոտին («կամարը»-«քյամարը») իմաստաբանական առումով կապվում է երկնակամարի հետ, իսկ կրոնա-համայնական իր սյուժեներով և էությունով կոչված է պահպանելու-պսոշտպանելու կրողի անձն ու կյանքը, ապա հասկանալի կդառնա, թե ինչու գոտիների վրա անխտիր տեղադրվում էր հենց այդ մոտիվը։ Ժեռ քարերի վրա փորագրվող պտղաբերության, որսորդության, կենդանապատկերներով տեսարանները չէին կարող շրջափակվել երկար ու ծանր գալարապարույրներով, սակայն, ինչպես տեսանք, դրանք նույնպես կրում են իրենց վրա հավերժության իմաստն արտահայտող համեստ պարուրանշաններ։

Գեղամա լեռների ուշ շրջանի ժայռապատկերներում, բացի արևից, պարուրապատկերների ձևով հանդես են գալիս և այլ երկնային մարմիններ, որոնք համաստեղություններ են կազմում՝ վեց լուսատուների, խաչի, մարդու և արևի սկավառակի վրա բազմած թռչնի պատկերներով (նկ. 15)։ Մարդու ոճավորված պատկերն այստեղ թվագրվում է մ. թ. ա. VII—VI դդ.։ Հավանական է, նման պատկերները ներկայացնում են անդրշիրիմյան նախնիների ուրվականներ, որոնք «ապրում» էին աստղազարդ երկնակամարում՝ հավերժական կյանքով։ Զէ՞ որ Շամիրամի՝ մ. թ. ա. VII—VI դդ. դամբարանաքարերի վրա էլ ներկայացվում են նույն մարդկային ֆիզիկաները՝ արևներին կպած, կենդանիների հետ միասին (նկ. 10)։ Անդրշիրիմյան հուշարձանների վրա հանդես եկող արևանշաններն, այսպիսով, ուղղակի խորհրդանշում են

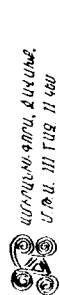

8th 111 Ave
J79697 MON235

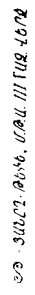
411766 HU, 1184
11 542. 4612.
1 542. 6442.

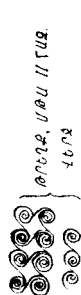
ՄԹԱ. III ԿԱԶ. I ԿՍՍ
ԿԱՅԱՍԿԱՆՆԻ ԶԱՐԴԱՆԱԿՆԵՐ,

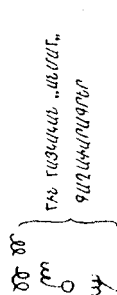
1. 111 709 11 460

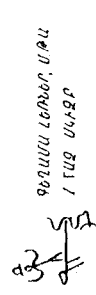
2007, 10.11.11 15.12.16.17

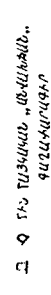
4672
187022, 18711542.

1946/47 "1947",
1946/47 "1947",

УДК 62-50
УДК 62-50

907274740709618
TU34444 "ԱՆԿԱԿԱՅԻՆ".

այդ հզոր լուսատուի կապը ստորին երկրի, անդրաշխարհի, կյանքի ու մահվան հետ, ճիշտ այնպես, ինչպես մեր հանճարեղ հերոսավեպի դուցազունների կյանքն ու մահը կապված էր աստղերի հետ, ճիշտ այնպես, ինչպես երդման («կյանքս վկա», «արևս վկա») և անեծքի («բոյդ թաղեմ», «արևդ թաղեմ») մեջ բոլոր մահկանացուների կյանքի ու մահվան նշանակը նույն արևն է:

Հայկական նշանագրերում հանդիպող կրկնապարույրը, քառապարույրը, գալարապարույրը, սկզբունքորեն չտարբերվելով նախնադարյաններից, ընդունել են չափազանց պարզեցված՝ մագաղաթին հարմարեցված ձևեր: Հայկական նշանագրերի կրկնապարույրը կրկնում է Գեղամա ժայռանկարների և Յանըղ-թեփեի խեցեղենի ֆիգուրները, իսկ եռա-քառապարույրները՝ միջին և ուշ-բրոնզեդարյան խեցեղենի և մետաղե առարկաների գալարապարույրներն են, որ անընդհատ ընդօրինակման միջոցով սղվել, կորցրել են կոորդինացիան և բացվել տակի մասում: Հայկական ձեռագրերում այս նշանների դիմաց գրվում է «անմահ» բացահայտիչը:

«Անվախճան» գաղափարագիր (աղ. VII)

Հայկական նշանագրերում պարույրի կամ անմահության իմաստն արտահայտող մի այլ գաղափարագիր էլ կա, որ եվրոպական ժամանակակից գլխանոցի ձև ունի (աղ. VII, I սյուն. վերջին երկու նշանները): Նրա դիմաց գտնում ենք «անվախճան» բացահայտիչը: Այս նշանը առկա է Փոքր Պայտասարի արևելյան ձորակի երկաթե դարյան³¹ ժայռագրերից մեկի վրա (նկ. 19): Այստեղ փորագրված են եղջերուների, շների, ցուլերի պատկերներ, մարդկային ֆիգուրներ, որոնք կրկնում են մ. թ. ա. VII—VI դարերի դամբարանաքարերի պատկերները, թռչուններ, որոնք համընկնում են Արամավիրի բրոնզեդարյան հիերոգլիֆ արձանագրության նշաններին և հայկական նշանագրության «թռչուն»-ին: Սակայն ամենահետաքրքիրն այստեղ ձիու վրա կանգնած մարդակերպ էակի սխեմատիկ դժապատկերն է, որի վերևում փորագրված է «անվախճան» նշանը, իսկ ձիու գլխից վեր՝ մի փոքրիկ խաչիկ, որ նույն արևի նշանն է:

³¹ Պատկերը տե՛ս Ս. Սարգսյան, նշվ. աշխ., աղ. 22. հեղինակն այս և մի խումբ հասակակից ժայռանկարներ սխալմամբ վերագրել է մեղոյիթյան ժամանակներին:

ՊԵՏԱԿԱՆ ՏՈՒՄԱՆԱԿԱՆ ԴՈՒՅՆՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԵՎ ԿԵՆՏՐԱԿԱՄԱՐԱՅԻՆ ՈՐՈՇ ՊԵՏԱԿԵՐՆԵՐ ԵՎ ՆՇԱՆՆԵՐ

Նախնադարյան արվեստի և կրոնի հուշարձանների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ մեր հեռավոր նախնին ծանոթ էր ոչ միայն արևին ու լուսնին, երկրին մոտ գտնվող լուսատուներին ու մոլորակներին, այլև հեռավոր աստղային համաստեղություններին, որոնց օգնությամբ նա կարողանում էր որոշել տարվա եղանակներն ու ամիսները, կարգի գցել երկրագործական աշխատանքների պարզունակ «Օրացույցը», ժամանակին կատարել վարի, ցանքի, բերքահավաքի աշխատանքները և, վերջապես, ժամանակին կատարել ծիսական բազում արարողություններ, որոնք այնքան մեծ նշանակություն ունեին նախնադարյան հասարակարգում:

Խոյ-խոյագլուխ՝ կենդանակամարի պատկեր և «խոյ» ճշանագիր (աղ. VIII)

Գեղամա լեռների, Արագածի, Սյունյաց շատ ժայռապատկերներում խոյը հանդես է գալիս կապակցությունների մեծ շղթայի մեջ արդեն նշանագիր ձևով: Խոյանշանը իրենից ներկայացնում է ներքևից բաց մի կիսակլոր շրջանակ՝ առանցքային միջնորմով: Կիսակլորները խոյի հզոր եղջյուրներն են, իսկ միջնորմը՝ մոտիժը կամ գլուխը: Այս գաղափարագիրն էլ այլոց նման ստացվել է տարրերի բացասման եղանակով (սյուն. I): Բարեբախտաբար, Գեղամա լեռներում մ. թ. ա. III հազարամյակից պահպանվել են վերին աստիճանի կարևոր ժայռանկարներ, որոնք ցույց են տալիս ոչ միայն նշանագրի հաջորդական դարգացումը, այլև նրա ներքին իմաստն ու բովանդակությունը:

Այժմ դիտենք մեզ հետաքրքրող ֆիգուրի փոփոխությունները տրամաբանական, գծանկարչական և իմաստային կապերի մեջ: Գեղամա լեռների կոմպոզիցիոն պատկերներից մեկում (նկ. 1) պահպանվել է խոյի միակ ամբողջական ֆիգուրը՝ թռչնի, լուսին-արևի, ցուլի և օձի պատկերների հետ միասին: Թռչնապատկերի ալյուրը ներկայացված տիպը շատ անգամ կրկնվում է բացառապես մ. թ. ա. III հազարամյակի խեցեղենի վրա (նկ.

7, 9): Արևը, լուսինը և ցուլը հայտնի են նույն շրջանի բազում ժայռապատկերներից: Ալյուրը հետաքրքիրն այն է, որ ցլապատկերն օժտված է օձագլար վերջավորություններով, որոնք խորհրդանշում են այդ կենդանու կապը ամպրոպ-կայծակի երևույթի հետ: Խոյն այս կոմպոզիցիայում անմիջապես հետևում է ցուլին: Նրա գլուխը խաչաձև է, վիզը՝ երկար, եղջյուրները՝ պարուրած, մարմինը՝ երկար ու ճկուն, ետին վերջավորություններն ավարտվում են գիշատչի ճանկերով և պոչը կեռիկ է: Հնարավոր է, որ այս նշանավոր ժայռանկարը, ֆիգուրների տրամաբանական հաջորդականության մեջ առասպելական ատաղձ ունենա, որի ընդհանուր բովանդակությունը հանգի երկրի արարչության գաղափարին. նման պատկեր պահպանվել է շատ ավելի ուշ շրջանի բաբելական առասպելի մեջ: Առասպելի մեջ հետաքրքրող մասում հանդես է գալիս Մարդուկ աստվածը, որը հաղթելով Թիանաթին, զարդարում է երկնակամարը 12 մեծ համաստեղություններով: Արանցից յուրաքանչյուրը պետք է պահպաներ այն 2000 տարի: Առաջին երկհազարամյակը նա պահպան կարգեց երկվորյակներին, այնուհետև՝ երկնային աշտարակ (ցուլին) և հետո միայն խոյին: Ապա Մարդուկը օրը բաժանեց Սին (լուսին) և Շամաշ (արև)՝ հայր և որդի աստվածների միջև: Հայրը բաց ղեղնավուն թագ էր դնում և երկնակամար բարձրանում գիշերները: Յոթ օր դժվար էր տեսնել նրա թագը, մի շաբաթ հետո երևում էր թագի կեսը, այնուհետև՝ մյուս կեսը և ամառի վերջին՝ թագն ամբողջությամբ, իր գեղեցիկ փայլով: Ամեն առավոտ Սինը թաքնվում էր երկնային դարբասների ետև և երկնակամարի արևելյան հորիզոնում երևում էր նրա աստվածային որդի Շամաշը, որ ցրում էր մուժն ու ամպը, սարսափ ազդում բոլոր շար արարածների վրա: Այնուհետև Մարդուկը լցրեց աշխարհը ծառ ու ծաղկով, կենդանիներով, իսկ Նախահայր Անուն երկնքից բաց թողեց թևավորներին¹: Գեղամա լեռների երկրորդ ժայռա-

¹ Д. Г. Редер, *Уд.* աշխ., էջ 34—38:

պատկերը կարծես շարունակում է առաջին պատկերի և բարեկական առասպելի պատմությունը: Նրա վերին մասում պատկերված է խոյի գլուխը՝ խաչած: մոտ թուղ և պարուրած և պողերով, սակայն մարմինն արդեն բացաված է: Խոյի տակ կան ոտքերը կապած այծի և հեպարդին պարանակապով պահող որսորդի ֆիգուրներ (նկ. 2): Երրորդ պատկերի մեջ խոյի գլուխը շեղանկյան տեսք է ընդունում, իսկ պողերը կիսաշրջան են կազմում: Նրա հետ միասին արտաբերված են ջրային թռչունների ֆիգուրներ, որոնք զուգահեռներ ունեն մ. թ. ա. II հազարամյակի խեցեղենի զարդամոտիվներում (նկ. 3): Զորորդ պատկերի մեջ խոյի եղջյուրները կրկնադրո են, սակայն գլուխը բոլորովին տափակեցված է և նման է մի ուղիղ ելուստի (նկ. 4): Խոյագլուխը տեղադրված է արևի ու թռչունի կողքին, այծերի, եղջերուների, մի քանի նշանադրերի միջավայրում, որից նույնպես պարզ երևում է խոյի երկնային մարմին լինելու հանգամանքը: Ժայռանկարների բազում այլ կոմպոզիցիաներում խոյագլուխ նշանը բոլորովին պարզեցված է՝ կիսակլոր եղջյուրներ և տափակ մոտիվ: Գեղամա լեռներում և Արագածում այսպիսի նշանագրերով կազմված ամբողջական հորինվածքներ կան, որ ունեն բազմաթիվ այլ սիմվոլներ (նկ. 16): Սրանք հիերոգլիֆ արձանագրությունների բնույթ ունեն, բայց, դժբախտաբար, առայժմ անընթեռնելի են:

Պաշտոնական եղջյուրներով գեղեցիկ խոշոր խոյագլուխները հանդես են գալիս նաև մ. թ. ա. III հազարամյակի սև փայլեցված խեցեղենի վրա իբրև պաշտամունքային զարդամոտիվներ (նկ. 11): Դրանք պատկերվում են խոշոր չափերով, մեկուսի կամ ուրիշ զարդանախշերի հետ միասին՝ ամանի վերին կենտրոնական մասում, շեղանկյով պատկերվածի կարևորությունը: Մի խումբ խեցեղեն առարկաների վրա խոյագլուխները հանդես են գալիս արևի կրկնվող սկավառակների տակ (նկ. 5) կամ թռչունների հետ միասին (նկ. 6—9): Այս պատկերները գրեթե նույնությամբ կրկնում են ժայռանկարների տարրերը: Մի խեցու վրա էլ խոյագլուխը նկարված է հսկա պարույրին կապած՝ նրա տակ (նկ. 8): Խոյագլուխ վերադիր զարդեր ունեն նաև Գառնիի նույն շրջանի խեցիները, որոնք, դժբախտաբար, մեզ են հասել միայն բեկորների ձևով և չեն պահպանել սեմանտիկ տե-

սակետից ծայր աստիճան հետաքրքիր իրենց կոմպոզիցիոն ամբողջությունը³:

Սեկանյ, դրա փոխարեն խոյագլխի քանդակը հանդես է գալիս Շենգավթի⁴ և այլ բնակավայրերի պաշտամունքային օջախների հենակների վրա (նկ. 10), որով մի անգամ ևս շեղվում է այդ կենդանու կապը կրակի, ուրեմն և լուսատուների հետ: Հետաքրքիր է այն, որ խեցեղենի այս խոյագլուխները կրկնվում են նույն III հազարամյակի շքասեղ-հուռույթների ձևերում, որոնք լայնորեն տարածված են ինչպես Վրաստանում⁵, այնպես էլ Հայաստանում: Հատկանշական է, ըստ այդմ, որ Հայաստանի խոյագլուխ շքասեղները հայտնաբերվել են Հադիձի վաղ բրոնզեդարյան սրբատեղիում՝ ցուլերի, կանանց և պաշտամունքային այլ արձանիկների կոմպլեքսի մեջ⁶:

Կարևոր է այստեղ նշել երկու հանգամանք ևս: Նախ այն, որ մեզ ծանոթ բոլոր հուշարձաններում խոյը չի պատկերվում իբրև որսի առարկա, ապա այն, որ մի շարք հուշարձաններում հանդես են գալիս խոյանշանների խմբեր, որոնք, ըստ երևույթի, լուսատուների ամբողջ համաստեղություն արժեք ունեն (նկ. 14—16): Վերը բերված տվյալները հաստատում են, որ խոյը խոր նախնադարում իրենից ներկայացնում էր տիեզերական պաշտամունքի բացառիկ առարկա:

Այդ հանգամանքը լավագույնս հաստատվում է Դվինի մ. թ. ա. IX—VIII դդ. մեհյանի օրինակով, որի կրակարան-զոհասեղանների վրա կանգնեցված էին կավե պաշտամունքային տախտակներ՝ տարերքի տարրերը խորհրդանշող պատկերներով ու զարդանախշերով: Սրանցից առաջինը (նկ. 21) վերին մասում զարդարված է երեք խոյագլուխներով, որոնք իրենց գծագրությամբ չեն տարբերվում ժայռապատկերայիններից և հաճախակի կրկնումներով արտաբերում են համաստեղության գաղափարն ու պաշտամունքը: Խոյագլուխների տակ ալիքավոր ուղիղ գծերի կիսաշրջանակներ կան, որոնք մարմնավորում են երկնական մարը՝ երկնային ծովը՝ հայկական «ծով ծիրանին»: Այնուհետև գալարվող օձ-կայծակների հետ պատկերված ձև երկու հիերոգլիֆիկ արևանշաններ⁷:

³ Է. Վ. Խանգադյան, Գառնի, IV, 1969, էջ 76—77, նկ. 73:

⁴ Ս. Հ. Սարգսյան, Նախնադարյան համարակությունը Հայաստանում, Երևան, 1967, աղ. 49:

⁵ Է. Վ. Խանգադյան, նշվ. աշխ., էջ 76—77, նկ. 73:

⁶ Տե՛ս Ս. Ս. Խաչատրյանի չհրատարակված նյութերի մեջ:

⁷ Պատկերը հրատարակված է Կ. Գ. Ղաֆադյանի «Դվին քաղաքի հիմնադրման և հեթանոսական մեհյանի մասին» հոդվածում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 12, 1966, նկ. 5—6:

² Գ. Կ. Կուբինսկի, Древнейшая культура., № 13, 24.

Տիեզերական տարրերի նման հերթականությունը հիշեցնում է կենդանական մարի այն նկարագիրը, որը աստղագիտական մեր գրականության մեջ հայտնի է տակավին VII դարից, Շիրակացու աշխատությունից: Նրա նկարագրած կենդանական մարի մեջ խոյր հանդես է գալիս Ցուլի (Արջառի) և Երկրավորի (Երկվորյակներ) համաստեղությունների հետ, որպես մի աստեղատուն, որ խորհրդանշում է գարունը², խոյր համարվում էր կենդանիներից գլխավորը, որովհետև նա էր հոտի առաջնորդն ու պարգևատուն: Այս առումով ավելի հետաքրքիր է Դվինի երկրորդ տախտակը (նկ 22) մարդկային շորս դիմակներով, երկու խոյազուլաներով, արևանշաններով ու երկնային ջրի ալիքներով, հորիզոնական ինչ-որ զարդանախշերով և չերքերի մասի՝ իրար մեջ ագուցված եռանկյունիներով, որոնք գուցե երկիրը մարմնավորող լեռներն են պատկերում: Հնարավոր է, որ հենց այս տախտակի վրա հանդես է գալիս Շիրակացու ասած «Երկրավորի» նախատիպը երկնային աստվածների մի ամբողջ ընտանիքի մեջ:

Հասկանալի է, որ Դվինի նախնադարյան կրակարան-սրբատեղիներում խոյ աստեղատան պաշտամունքին, ուրեմն և զարնանային պտղաբերման տոնին նվիրված կրոնական արարողություններն էին կատարվում, արարողություններ, որոնք, դատելով մ. թ. ա. III հազարամյակի պաշտամունքային օջախների խոյազուլա հենակներից և ռելիեֆ խոյազուլաներով զարդարված կրոնածիսական անոթներից, ժայռ էին առել տակավին վաղբրոնզեդարյան ժամանակներում:

Վերջերս հնագետ Ս. Հ. Դեվեջյանին Լոռի բերդի դամբարանադաշտում հաջողվեց պեղել մ. թ. ա. VII—VI դդ. մի դամբարան, որն, անկասկած, պատկանելիս է եղել նման արարողություններ կատարող մի քմի: Դամբարանում հայտնաբերված են ոսկուց, արծաթից, սարդիոնից, բրոնզից պատրաստված ամենանրբին զարդատեսակներ: Ավելի քան հետաքրքիր են թաղման արարողությունների հետ կապված մանրամասները՝ նախ այն, որ քմի դին կիզված էր՝ զոհաբերված երկնային ուժերին. դամբարան են իջեցված երկու ձիեր, որոնք մշտապես արևին նվիրված կենդանիներ են համարվել: Կրոնածիսական հեղման խեցեղենն էլ զարդարված էր ռելիեֆ խոյազուլաներով: Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ առկա են զարնանային պտղաբերման տոնի բոլոր տարրերը: Բնորոշ է, այս առումով, որ Գեղամա մի խումբ

ժայռակարներում խոյազուլա նշանագրերը հանդես են գալիս պտղաբերության հանգամանքի հետ կապված կոմպոզիցիաների մեջ: Բերենք դրանցից գոնե երկուսը: Առաջին կոմպոզիցիայի մեջ շորս խոյանշանի հետ երևում են մարդ, այծեր և ոգու մի խոշոր ֆիգուր, որը պատկերված է պղծած դիրքով, ընդգծված սեռական հատկանիշով՝ երկիրը պտղաբերելու այլաբանական գործողության մեջ (նկ. 12): Երկրորդ դեպքում խոյազուլա ներկայացված է դարձյալ այդպիսի ոգու շատ խոշոր ֆիգուրի հետ միասին, լուսնանշանի, այծերի ու մարդկանց միջավայրում (նկ. 13): Ինչպես երևում է այս պատկերները շեշտում են զարնանային խոյի և պտղաբերության պաշտման միջև գոյություն ունեցող իմաստային փոխհարաբերությունը: Կենդանական մարի այս տարրը հանդես է գալիս նաև ուշբրոնզեդարյան (մ. թ. ա. II հազ. վերջի) գոտիներից մեկի վրա, որտեղ բոլորովին ժայռապատկերային սկզբունքով այծերի և եղջերուների միջավայրում պատկերված են խոյի հզոր եղջյուրները և մոտթը՝ խեցեղենին բնորոշ ձևերով: Նրանից վերև փորագրված է ինքը «Գառն աստծո»-ն (նկ. 20): Այս ֆիգուրը խիստ ընդգծված ու առանձնացված է իբրև գլխավորող և ղեկավարող: Ժայռագրային խոյազուլա նշանագիրն է, որ նույն գծագրությամբ կրկնվում է ուրարտական և հայկական հիերոգլիֆների մեջ և պահպանում իր «խոյ» բացատրությունը: Դատելով Շիրակացու բնագրից, հայկական ցուցակների «խոյ» նշանագիրը գոնե վաղ միջնադարում ընկալվել է ճիշտ այնպես, ինչպես նախնադարյան Հայաստանում: Հնարավոր է, որ այդ երևույթի վերապրուկները պահպանվել են հայկական հերոսական էպոսի պատումներում, որտեղ Սասնա ջրածին, հրեղեն, երկվորյակ դուցազուհիները և նրանց ժառանգները «խոյեր» են անվանվում և հանդես գալիս առասպելական լուսատուների յոթ թվով (Սանասար, Բաղդասար, Մհեր, Հովան, Վերդո, Դավիթ, Մհեր): Թվում է, որ Սասնա դուցազուհիների «խոյ» մակդիրը կապ ունի ոչ միայն անմիջականորեն նրանց սերնդի հարատևման և, ավելի լայն առումով, ժողովրդի պաշտպանության ու պահպանման գաղափարի հետ, այլև այն հանգամանքի, որ մարմնավորելով կոսմիկական մի շարք երևույթ-

² Ասաց.—Որդի, առ հագի, նստի,
Սասնա տան խոյերեն դու ես մնացե,
էլ ես խնայեմ ո՞ւմ համար:
Մհեր ասաց.—Քուկիկ-չալալի
Ես էլ Սասնա տան խոյերեն եմ.
«Սասունցի Դավիթ», Երևան, 1961, էջ 303, 304:

² Ա. Շիրակացի. Տիեզերագիտություն և տոմար, Երևան, 1940, էջ 20:

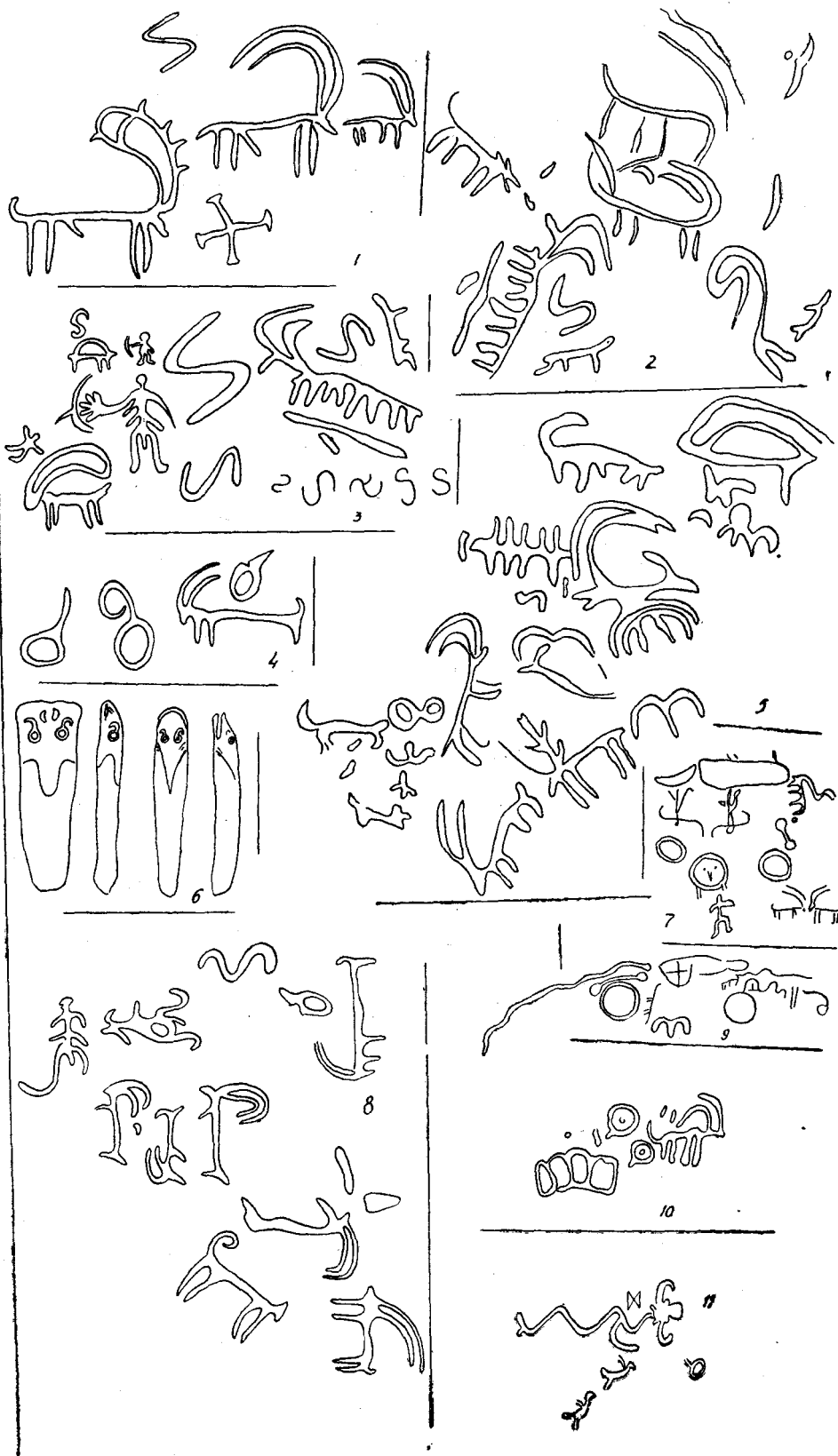
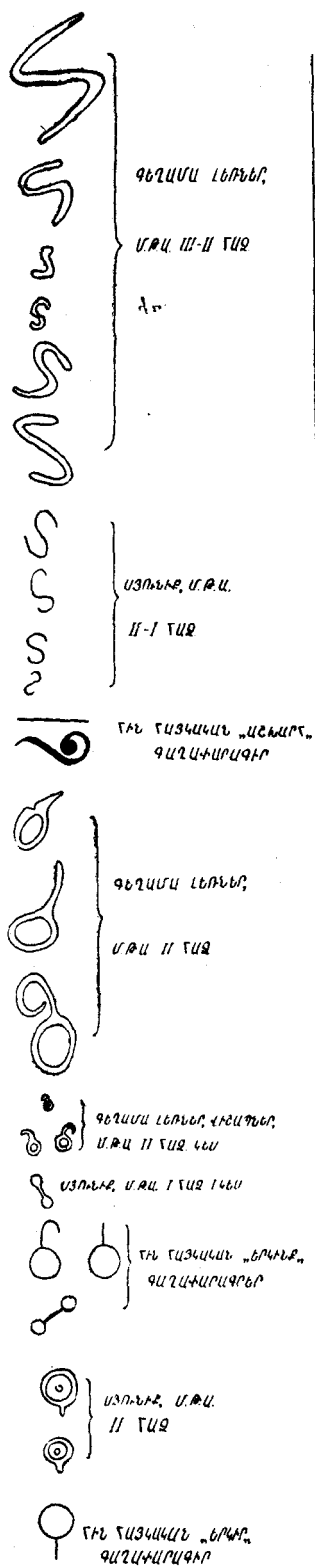
ներ՝ օգերևույթ, աստղային երկինք, արև, ջուր (երկնային օվկիանոս), կայծակ, քամի, Սասնա դուռացադուռ-խոյրերը առնչակցվում էին ընդհանրապես պտղաբերության գաղափարին՝ մասնավորապես Արջառ, Յուլ և Երկվորյակներ համաստեղությունների միջոցով: Հ. Ա. Օրբելին փայլուն կերպով բացահայտեց այդ հերոսների մի ճյուղի կապը երկրագործության հետ: Դրանք են՝ Մհեր-Միհր-արևը, Ձենով Հովանը՝ կայծակ-որոտը, որ առնչակցվում էր երկնային շանթարձակ-նետաձիգի հետ, Վերգոն, որի մականունը կապ ունի ջրի՝ ջրաղացի անվացրանքի հետ, և վերջապես՝ պառավը՝ Նանեն՝ մայր հողի կերպարը, որը դստեր հետ միասին սնվում էր իր աննշան արտի կորեկով, սիրային կապ ունենալով Մհերի հետ (արև-երկիր սեմանտիկ կապ):

«Երկինք» գաղափարագիր և ցլավիշապներ (աղ. IX)

Քանի որ կենդանակամարն ու երկինքը ներկայացված են տիեզերական անխզելի միասնության մեջ, ապա, բնականորեն, նախնադարյան պաշտամունքի հուշարձաններում կենդանակամարի հետ կապված պատկերները շատ հաճախ զուգակցվում են երկինքը խորհրդանշող գաղափարագրերի հետ: Նախնադարյան, ուրարտական և վաղ հայկական ժամանակներում հայտնի էին այդպիսի հավասարազոր երեք գաղափարագրեր: Դրանցից առաջինը նման է ծայրերին գոգավոր շրջանակներ ունեցող ձողիկի, հանդիպում է Գեղամա լեռների (նկ. 9), Սյունյաց (նկ. 7), Մեծամորի ժայռապատկերներում և հայ նշանագրերի ցուցակներում (սյուն. I): Սյունյաց ժայռանկարներում «երկինք» գաղափարագրի այդ տարատեսակը պատկերված է այծի և արևանշանի, իսկ Գեղամա լեռների երկու ժայռանկարներում՝ օձերի և կենդանակամարային խոյազուկների հետ: Բացառիկ հետաքրքիր պայմաններում են ներկայացված Մեծամորի երկնանշանները, որոնք կատարված են խորը փորագրությամբ արդեն հիշատակված տաճար-աստղադիտարանի հրաբխային կոներից մեկի հարթ մակերեսին: Այդ եռանկյունաձև հարթակի սուր անկյունը ուղղված է դեպի հարավ և նրա բխեկտրիսան բավական ստույգ համընկնում է հյուսիս-հարավ ուղղությանը: Հարթակի արևելակողմի փորագիր տրապեցիայի մեջ տեղադրված են վերը հիշատակված ութթևանի աստղանշանները և նրանցից դուրս՝ երեք երկնանշանները: Այստեղ կան նաև երկնային այլ գաղափարագրեր, որոնց նշանակությունն առայժմ հայտնի չէ: Մեծամորի եռանկյունաձև երկրորդ հարթակը ուղղված է հասարակածի երկայնքով: Երրորդ հարթակի՝ հյուսիս-հարավ ուղղված աստիճանավանդակի վերևում փորագրված է «հյուսիս-հարավ-արևելք» նշանը, որ մատնանշում է, թե շատ հեռավոր աստղային պարզ դիտարկումներ են կատարվել: Աստղագետները ենթադրում են, որ առաջին հարթակի բխեկտրիսայի ուղղությամբ մ. թ. ա. III հազարամյակի կեսերին ծագում էր Մեծ Շան համաստեղության Սիրիուս (Սոտիս) պայծառ աստղը, որը ամառային օրահավասարի ժամանակ երևում էր վաղ առավոտյան: Սրա երևալը տեղացիները կարող էին կապել տարվա սկզբի հետ և նշանավորել գյուղատնտեսական աշխատանքների ու համապատասխան կրոնա-ծիսական արարողությունների սկիզբը: Միայն այս հուշարձանի առկայությունը բավական կլինի նախնադարյան Հայաստանը դասելու հինարևելյան քաղաքակրթության առաջնակարգ օջախների շարքը:

«Երկինք» գաղափարագրի երկու այլ տարբերակները հանդես են գալիս ավելի հաճախ և նույնպես հետաքրքիր կապակցությունների մեջ: Գեղամա լեռների ժայռապատկերներում շուրս անգամ հանդես է գալիս վաղ հայկական հիերոգլիֆների «երկինք» նշանը, ընդունված երկու ձևով. շրջանագիծ՝ վեր ուղղված զծիկով և շրջանագիծ՝ դարձյալ վեր ուղղված կեռիկով (նկ. 4, 8, 11): Սրանք հանդես են գալիս հետաքրքիր կոմպոզիցիոն պատկերների մեջ, որոնք բոլորն էլ կապված են երկնային տարերքի հետ: Պատկերներից առաջինում երկնանշանը տեղադրված է այծերի, թռչունանշանի և երկնային պտղաբերող ոգիների միջավայրում (նկ. 8). երկրորդում՝ առկա են այծերը, կրկնապարույրները և արևը, իսկ երրորդ պատկերը, որ զուգակցում է նշանագրությունն ու ժայռանկարը, Սյունիքի ժայռանկարի նման, հստակորեն բաժանվում է «երկնային» ու «երկրային» մասերի: Սրա ձախ անկյունում փորագրված այծը եղջյուրների վերևում ունի մահիկ՝ մեջը արևի նշանով, որ ստույգ բռնում է հայկական «առավոտ» գաղափարագրին, և արևի սկավառակ, որ նույնպես կրկնվում է հայկական նշանագրերում: Ժայռագրի աջ մասում թռչնի և այծերի պատկերների հետ հանդես են գալիս նշանագրեր, որոնք, ինչպես ստորև կտեսնենք, նույնությամբ կրկնվում են:

⁹ Э. С. Парсаян, К. А. Мкртчян, О возможном астрономическом значении одной из площадок, обнаруженных в Мецаморе, Историко-астрономические исследования, М., 1969, № 4. 35—37.

վում են վաղ հայկական նշանագրության «աշխարհ», «երկիր» և «աղբյուր» գաղափարագրերը: Երևի սրանցից ամենահետաքրքիրը շորրորդ ժայռանկարն է, որտեղ երկնանշանը համադրված է օձամարմին ցլավիշապի, այծանշանի, երկնային թռչունների հետ (նկ. 11), որոնք խորհրդանշում են երկինքը, ամպը-որոտը-կայծակը:

Վերին աստիճանի մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև այն, որ երկինք կոչված գաղափարագրի շատ հստակ փորագրություններ են հանդիպում նույն Գեղամա լեռների վիշապ-կոթողների վրա (նկ. 6)¹⁰, հաստատելով, որ այդ արձանները որքան ջրային, այնքան էլ երկրային ու երկնային էակներ են, մի տեսակ եռլեռնադներ, ինչպես այդ մասին գրել է Եզնիկը, և հաստատվում է նաև խեթական Դաթա աստծու օրինակով¹¹: «Եւ այլ ինչ ոչ են վիշապք,—գրում է Եզնիկը,—բայց կամ օձք մեծամեծ ցամաքայինք, կամ ձկունք անարիք ծովականք... կամ անասունք»¹²: Որ վիշապների վրա իրապես «երկինք» նշան է և ոչ թե մեկ ուրիշը, հաստատվում է նրանով, որ ցլազուլի քանդակներ կրող վիշապների վրա էլ երկնային աշխարհը ներկայացնում են (դարձյալ ջրային) թռչունները: Վիշապների մի խումբ ցլազուլիների բերանից ջրի շիթեր են հոսում, իսկ կախ ընկած վերջավորությունների արանքում դարձյալ ջրային թռչուններ են պատկերված՝ հանգամանք, որ այս քարակոթողները հաստատապես կապում է ամպրոպ-կայծակի, անձրևի, պտղաբերության երևույթների հետ: Այս էակի կապը երկնային տարերքի հետ մարմնավորում է հայ ժողովրդական այն հանելուկը, որտեղ ցուլը (հորթը, կամ նրա իգական զուգակիցը) պարզապես ներկայացվում է իբրև ամպրոպ-որոտ-կայծակ: Հանելուկը հետևյալն է.

Կով մի ունեմ հանա-հանա՝

Կոտոշները Մսրխանա,

Կաթնաղպուրեն ջուր կխմա,

Արուն-ծովեն ձեն կհանա (Շիրակ-Կարին)¹³:

Այս հանելուկը ժամանակին փայլուն ձևով մեկնաբանել է Մանուկ Աբեղյանը. «Այս հանելու-

¹⁰ L. A. Barseghian, Les Visaps monts Guagham, Revue des Études Armeniennes, t. I, Paris, 1968, էջ 292—293, աղ. LXXX.

¹¹ Վ. Ն. Խաչատրյան, նշվ. աշխ.:

¹² Եզնիկյ վարդ. Կողբացոյ, նշվ. աշխ., էջ 72—73. Վիշապներ հատվածի համար օգտագործել ենք նաև՝ Հ. Ռ. Խոսեյկյանի «Հավատալիքն ու պաշտամունքը ուշ բրոնզեդարյան Հայաստանում» ձեռագիր աշխատության համապատասխան գլոբիլը:

¹³ Ս. Բ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., Երևան, 1960, էջ 103:

կի պատասխանն է որոտմունք և ամպ,— գրում է Աբեղյանը.— Որոտմունք, որը ամպը կամ ամպեղեն էակը, ըմբռնված ինչպես շատ հնդեվրոպական ազգերի մեջ, իբրև արջառ, հատկապես կով, հանում է երկնային արյուն, այսինքն արենագույն ծիրանի ծովի միջից»¹⁴: Աբեղյանը բերում է նաև Շիրակացու այն խոսքը, որ փոթորիկը «ի բաշաղան և յառասպելս, վիշապ հանել ասեն»¹⁵:

Չմոռանանք նշել, որ ժայռանկարներում և վիշապների վրա հանդիպող «երկիր» ու «երկինք» նշանները գրանցված են Վանի ուրարտական հիերոգլիֆների մեջ և, ըստ երևույթին, այդ ճանապարհով են հասնում մինչև հայկական ժամանակները:

Ճլապատկեր-Յուլի համաստեղություն (աղ. X)

Կենդանական մարի պատկերներից Հայաստանի Նախաբնիկներին քաջ հայտնի էր նաև «Յուլը», «Ճլավիշապը», Յուլի համաստեղությունը: Սակայն Յուլի համաստեղության գաղափարն աբտահայտելու համար մեր հեռավոր նախնիները օգտագործում էին ամբողջական ցլապատկերը՝ շատ որոշակի աստիճաններով: Գեղամա լեռների Փոքր Պայտասար, Ղզլ-Ջիարաթ և Մեծ Պայտասար գագաթների շրջակայքում ցուլերի հարյուրավոր պատկերներ կան, որոնք իրենց բազմազան անհատական գծերի ու յուրահատկությունների մեջ, ուրարտական նշանագրերի նման, բաժանվում են ոճական երկու մեծ խմբերի: Առաջին խմբի մեջ են մտնում սովորական ցուլերը, որ պատկերվում են այսպես կոչված «առօրյա տեսարաններում» (նկ. 3, 9, 10), որսի ժամանակ, սայլերին լծված, երբեմն վար անելիս և այլն: Այս կարգի ցլապատկերները վերին աստիճանի պարզ, լակոնիկ, ստատիկ են, առանց որևէ անդամի ոճավորման ու ընդգծման: Երկրորդ խմբի ցլապատկերները, որ ըստ երևույթին, ներկայացնում են «Յուլ» — «Արջառ», երկնային Յուլ՝ համաստեղության գաղափարը, փորագրվում են ոճական ու կոմպոզիցիոն այնպիսի առանձնահատկությունների և կապերի մեջ, որոնք անընդհատ շեշտում են նրանց անսովոր, գերերկրային ֆունկցիան: Սրանք, իբրև կանոն, ներկայացվում են մեկուսի, շատ հազվադեպ՝ զույգերով կամ խմբով: Միանգամայն ազատ են հետապնդում ից, որևէ «երկրային գործից», վերին աստիճանի շարժուն են, իրանը խիստ ոճա-

¹⁴ Մ. Աբեղյան, Հայ հին գրականության պատմություն, հատ. Ա, Երևան, 1944, էջ 35:

¹⁵ Նույն տեղում:

վորված է, բարակ, սլացիկ, երբեմն զիգզագաձև կոտրատված կամ օձաձև, գլուխը փոքր, մուգ, եղջյուրներն ու ականջները միշտ շեշտված ու խիստ ոճավորված, գալարուն-օձաձև պոչը և ոտքերը մշտապես ամպրոպ-կայծակի երևույթն են հիշեցնում: Սրանք երբեք ուղիղ կանգնած չեն ոտքերի վրա, քանի որ նման վերջավորություններով կարելի էր ավելի շուտ լողալ երկնային ծովում, կամ որ միևնույնն է՝ ճախրել երկնակամարում, քան քայլել, վազել, ապրել ամուր հողի վրա (նկ. 4, 5, 8, 19, 28):

Կոմպոզիցիոն ժայռանկարներում հանդիպող այս տիպի ցլապատկերների քննարկումը, պաշտամունքային վիշապ-կոթողների և ժողովրդական բանահյուսության տվյալների համադրությամբ, ավելի է շեշտում նրանց ոչ սովորական, տիեզերական բնույթը: Մենք արդեն առիթ ունեցանք նշելու, որ Գեղամա ցլապատկերներից մեկի բերանից ջրի շիթ էր հոսում (նկ. 24), ինչպես ցլավիշապ-կոթողներից. այժմ նշենք, որ այս կենդանու գլուխն ու վերջավորությունները ոճական առումով սերտորեն կապվում են իմերզեկի վիշապացիների համապատասխան անդամներին (նկ. 24, 35—36)¹⁶: Վերը բերված համադրություններից հիշենք նաև օձամարմին ցուլը, որ ցլավիշապ կոթողների նման ուղեկցվում է երկնային երկու թռչուններով, «երկինք» նշանագրով, ինչպես նաև «փայլակն» գաղափարագրով (նկ. 21): Այս ցուլի գլուխն ու վերջավորություններն էլ իրենց համադրություններն ունեն Գեղամա լեռների ցլավիշապ-կոթողներում (նկ. 31—34)¹⁷: Կանգ առնենք նաև վերը բերված մի կոմպոզիցիայի վրա, որը ներկայացնում է խոյ և Ցուլ համաստեղությունները, արևի, լուսնի, օձի և թռչնի հետ միասին (նկ. 23): Այս ցուլի վերջավորությունները և իրանը կրկնվում են Գեղամա լեռների № 1 և 8 ցլավիշապների վրա (նկ. 35—36): Սակայն ամենազարմանալիքն ու էականն այն է, որ Գեղամա ֆանտաստիկ վիշապացիներից մեկը¹⁸, մեր ժայռապատկերների նման համակցում է ցուլի և խոյազլխի ոճավորված ֆիգուրները (նկ. 36), կասկած չթողնելով, որ այս ցլավիշապ-ցլախոյ և ժայռազրային պատկերները ներկայացնում են երկնային համաստեղությունների պաշտամունքը և կապված են գարնանային պտղաբերության և տոների հետ: Եթե հիշյալ վիշապաբարը իրոք կապ-

ված է խոյ և Ցուլ համաստեղությունների պաշտաման հետ, ապա տրամաբանական կլինեք ձկնավիշապ-կոթողների մեջ տեսնել կենդանակամարային «Ձուկ» նշանի նախատիպը, որը ժայռագրերում բուրյուրովին չի ներկայացված: Ինչպես վերը նշվեց, համաստեղություններ պատկերող մեկ ուրիշ կոմպոզիցիայի մեջ էլ փորագրված են արևը (խաչ-արևը), Ցուլը, Երկրավորը (կամ Երկվորյակը), Շունը (Մեծ Շան համաստեղությունը) և այծերը (նկ. 39): Վերջինի ամենապայծառ աստղը Միրիուս-Սոտիսն էր, որ դիտվում էր մ. թ. ա. III հազարամյակում Մեծամորի տաճար-աստղագիտարանից, և իրենով սկսում երկրագործական տարին:

Գեղամա լեռների երկնային ցուլերը այլ համադրություններ էլ ունեն ցլավիշապ կոթողների ոճավորված ռելիեֆների մեջ (նկ. 21, 37): Այս հուշարձաններում դիտվում է մի հետաքրքիր դիտարկում: Ցուլերի գլուխներն այստեղ սաստիկ շեշտված են և ընկալվում են առանց մարմնի և միայն դիմապատկերով: Գուցե սա բացասման այն պրոցեսն է, որ տանում է պատկերից դեպի պատկերագիրն ու նշանագիրը, բայց այս դեպքում այդպես էլ մնում է անավարտ: Այսպիսով, թեև «ցուլ» գաղափարագիրը նախնադարյան Հայաստանում լիովին ձևավորված չէր, այդ համաստեղության պաշտամունքն, այնուամենայնիվ, խիստ տարածված էր:

Ավելի ընդհանրացնելով՝ անհրաժեշտ է նշել, որ գոյություն ունեին համաստեղությունների դիտում և ճանաչում, լեզենդներ ու առասպելներ նրանց մասին, սակայն կենդանակամարային նշանները լիովին ձևավորված չէին: Հավանական է, որ Ցուլի համաստեղության գաղափարագրերը հայերն ընդօրինակեցին ուրարտացիներից:

Ուրարտական երկու տիպի ցլանշաններ հայտնի են Կարմիր-բլուրից և Արգիշտիխինիլիից (աղ. X, նկ. 41)¹⁹: Այդ նշաններից առաջինը կիսադեմով գծագրված ցուլի հատված գլուխն է՝ այն ցուլերի, որոնք ամենուրեք հանդիպում են ուրարտական գոտիների կամ որմնանկարների որսի տեսարաններում: Հավանական է, որ այս նշանագրերը սովորական ցուլի համարժեքն ունի: Արգիշտիխինիլիի ցլազուխ նշանը, որ կրկնվում է երեք անգամ, ներկայացնում է դիմագծագիր պատկեր, կրկնվում է Կայալի-դերեի նյութերի մեջ²⁰ և իր այդ տեսքով բավականաչափ մոտ է հայկական

¹⁶ L. A. Barseghian, նշվ. աշխ., էջ 292—293, աղ. LXXX, նկ. 17:

¹⁷ Նույն տեղում, աղ. LXXVIII, նկ. 5, 8, 11:

¹⁸ Նույն տեղում, աղ. LXXVII, նկ. 4:

¹⁹ Արգիշտիխինիլիի նյութերը դեռևս հրապարակված չեն:

²⁰ C. Burney, First season of excavation Kayalidere, AS, XIV, էջ 89, նկ. 17:

կենդանակամարային «Յուլ» (Արջառ) կենդանագրին: Կարևոր է նշել, որ ժայռագրերում, ցլավիշապանների վրա, ուրարտական և հայկական նշանագրերում, առանձնապես պարզ, շեշտված, շատ հաճախ մարմնից բոլորովին անջատված են պատկերվում ցուլի եռանկյունաձև գլուխն ու հզոր եղջյուրները, որոնք անկասկած նմանեցվում էին բուն համաստեղության տեսքին: Չէ՞ որ Յուլի համաստեղությունը աստղերից կազմված մի եռանկյունի է, որի եղջյուրները ուղղված են դեպի մեկ այլ համաստեղություն: Այստեղ հիշատակելի է մի հանգամանք ևս: Այդ այն է, որ մեզ հետաքրքրող ցլապատկերները կենտրոնացված են, սովորաբար, որոշակի խմբերի մեջ (ինչպես, օրինակ, Փոքր Պայտասարի հարավ-արևելյան մասում և կարծես փորագրված են առանձնապես ցուլի պաշտաման համար: Այլ խոսքով՝ այսպիսիները Յուլ համաստեղությանը նվիրված «տաճարներ» են բաց երկնքի տակ, որ կարող են կապված լինել նաև որոշակի տոհմերի նախնի տոտեմների հետ՝ ինչպես առասպելական Հայկը՝ Օրիոնի հետ: Կարելի է համոզմունք հայտնել, որ Յուլը, երկնային Յուլը կամ Յուլ համաստեղությունն էլ, խոյի նման, պաշտամունքի առարկա է եղել և նրան են նվիրված եղել ոչ միայն լեռնային սրբավայրերի որոշակի տեղամասերը, այլև մշտական բնակավայրերի սրբազան կրակարաններից շատերը:

Երրորդ հազարամյակի պաշտամունքային խոյազուլու օջախահենակների կողքին հայտնի են նաև ցլազուլի ձևավորում ունեցող հենակներ, ինչպես ժամանակին պարզ ցույց է տվել Բ. Ա. Կուֆտինը: Բացառված չէ, որ սրանք էլ իրենց հերթին ծառայել են, խոյի հետ սերտորեն կապված, Յուլի գարնանային համաստեղության պաշտամունքին: Դվինի սրբատեղիներում, Կարմիր-բլուրի նախաուրարտական և ուրարտական պաշտամունքային խեցեղենի մեջ առանձնահատուկ տեղ են գրավում ցլազուլիներով զարդարված խեցանոթները: Ցլազուլու ձևավորմամբ պաշտամունքային մի օջախ էլ հայտնի դարձավ Թեղուտի էնեոլիթյան (մ. թ. ա. IV հազ.) բնակավայրում Ռ. Մ. Թորոսյանի պեղումների շնորհիվ: Սակայն այժմ բոլորովին բացառիկ նշանակություն է ստանում, ըստ երեվոյթին, Կոնիայի դաշտի Չաթալ-հույուք նեոլիթյան հուշարձանը, իր նշանավոր սրբատեղիներով, որոնց պատերը զարդարված են ցուլերի, խոյերի, երկվորյակների (գարնանային երեք աստեղուներ) ու երեքների և պտղաբերության մայր աստվածուհի մեծագիր քանդակներով, աստղազարդ ու արևազարդ որմնանկարներով, որոնք ևս ամբողջ-

ջությամբ կապված են տարեսկզբի գարնանային երկրագործական տոների հետ²¹:

Առյուծի համաստեղություն (աղ. XI)

Ինչպես վերը տեսանք, Հայաստանի ժայռապատկերներում և արվեստի այլ հուշարձաններում առյուծը հանդես էր գալիս իբրև արևի կցորդ: Սակայն որոշ կոմպոզիցիաներում այդ հզոր կենդանիները պատկերվում են արևից, որսից, երկրային պատկերներից անկախ՝ երկնային կենդանիների, թռչունների, նշանագրերի զուգորդության մեջ: Գեղամա լեռների ժայռապատկերներից մեկում առյուծը փորագրված է «կտավի» վերին աջ անկյունում, վեր ցցած երկար պոչով: Նրանից ձախ տեղադրված են պտղաբերող մարդակերպ երկնային ոգիներ՝ պպզած վիճակում, շեշտված առնանդամներով, վեր պարզած թևերով ու չված մատներով: Սրանց միջև կան արև-ճանկախաչի, նրա կցորդ թռչնի և այծ-փայլակի պատկերներ, որոնք բոլորն էլ սերտորեն կապվում են պտղաբերության գաղափարին ու պաշտամունքին: «Կտավի» ձախ մասում փորագրված են թռչուններ և անհասկանալի այլ ֆիգուրներ: Հնարավոր է, որ նման կոմպոզիցիաները կապ ունենան Առյուծի համաստեղության գաղափարի հետ, այն պարզ պատճառով, որ վերջինս համընկնում է արևի «օգոստոսյան» պտույտին, ամռան այն ամսին, երբ Հայաստանում հասնում են հացաբույսերն ու պտուղները և երևում է երկնակամարում գարնանը՝ հրկրի արգասավորման պահին: Ինչպես ճիշտ նկատել է Հ. Ռ. Իսրայելյանը, ամռան արևի առյուծակերպ պատկերումը համընդհանուր էր Առաջավոր Ասիայի և Հայկական լեռնաշխարհի համար: Հին Բաբելոնում հուլիս-օգոստոս ամիսները կոչվել են «կրակի ամիս» և զոդիակում պատկերվել են առյուծի կերպարանքով: Եգիպտոսում առյուծի կերպարանք ունեւ Սոխմետ աստվածուհին՝ արև աստծո կինը²²: Հայաստանի բրոնզեդարյան արվեստի ու պաշտամունքի որոշ հուշարձանների վրա դրոշմված են իրար ետևից վազող առյուծի

²¹ S. J. Mellaart, Excavation Catal-Hüyük, AS. XIII, 1963, XIV, 1964, էջ 39—73, նկ. 4—7, 12, 14, 18—19: Անգլիացի ուսումնասիրողը շտեմելով այստեղ խոյազուլի առկայությունը, որոշակի կապի մեջ չի դնում պաշտամունքային հուշարձանների կրոնա-իմաստաբանական էությունը. թեև մայր աստվածուհու առկայությունը ստիպում է նրան տեսնել սրբատեղիների կապը պտղաբերության պաշտամունքի ու ծիսակատարությունների հետ:

²² Հ. Ռ. Իսրայելյան, Արևի պաշտամունքի հետքերը բրոնզեդարյան Հայաստանում, «Երաբեր», 1967, № 4, էջ 83—84:

պատկերներ և նրանց ուղեկցող այծեր ու գալար-վող օձեր²³։ Պաշտվող կենդանիների ֆիգուրների մեծ քանակը, կարծես, ինքըստինքյան, Առյուծի համաստեղության տպավորություն է ստեղծում։ Թվում է, որ պատահական չեն նաև առյուծապատկերների առկայությունը Հայաստանի և Անդրկովկասի բազմաթիվ գոտիների, ուրարտական վահանների, կապարձների և բազմաթիվ այլ իրերի վրա։ Ավելի քան ուշագրավ է, որ ցուլի և առյուծի վրա մշտապես հանդես են գալիս խալդի և Թեղուբաստվածները, որոնք կապ ունեն արևի և ամպրոպ-կայծակի հետ և իրենց նշված ֆունկցիաներում՝ գուցե նաև կենդանակամարի հետ։

Մարդ-որսորդ-նախնի, «Աղեղնավոր» և «Երկվորյակ» գաղափարագրեր (աղ. XII)

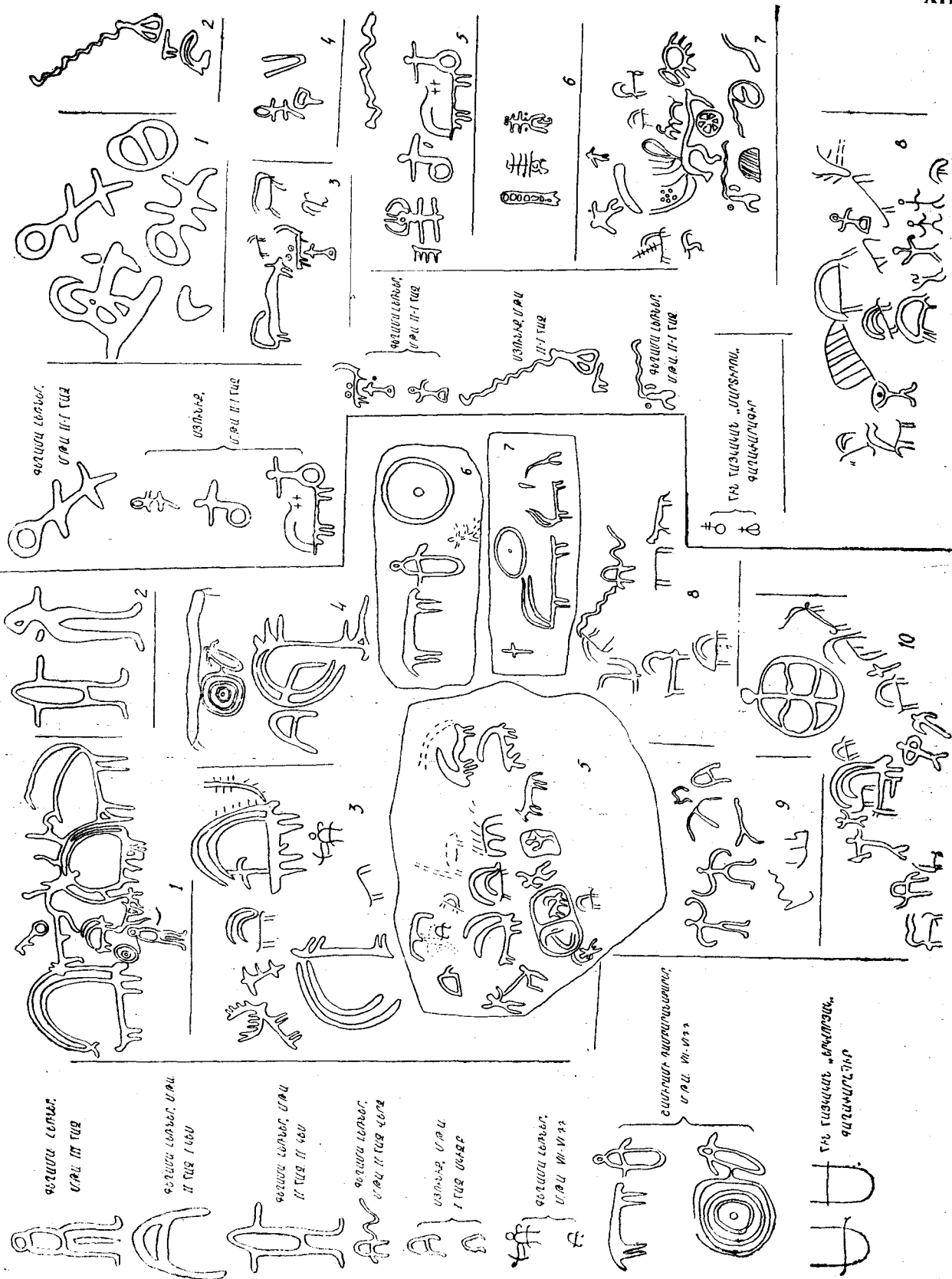
Կենդանակամարի մի քանի այլ համաստեղություններ պատկերվում էին մարդակերպ ֆիգուրներով, ի սկզբանե անտի համապատասխանելով իրենց անվանը։ Գեղամա լեռների և այլ վայրերի ժայռանկարներում մարդիկ պատկերվում էին ամենաբազմազան ձևերով, որոնցից յուրաքանչյուրը ուներ ներքին, յուրահատուկ մի իմաստ։ Մարդու պատկերման ամենասխեմատիկ ձևերից մեկն էլ առկա է XII աղյուսակում։ Ոճավորված այս ֆիգուրները, մյուսների նման, հանդես են գալիս մ. թ. ա. III հազարամյակի վաղ բրոնզեդարյան մշակույթի հուշարձաններում և հարատևում մինչև վաղ հայկական ժամանակները (սյուն. I)։ Գեղամա լեռների մ. թ. ա. III հազարամյակի ժայռապատկերներից մեկը ներկայացնում է որսի շքեղ տեսարան՝ այծերի և այլ կենդանիների խիստ ոճավորված երկրաչափական ու եռանկյունաչափական ֆիգուրներով։ Որսորդի ֆիգուրն այստեղ նույնպես ոճավորված է, առանց թևերի, ձվաձև իրանով, երկու ոտքերով ու արական հատկանիշով։ Չախ ուսի մոտ փորագրված է պարանոցը (նկ. 1)։ Գեղամա լեռների մեկ այլ ժայռանկարում նույն տիպի մարդապատկերն ունի ձվաձև մարմին, երկար ոտքեր, ռուդիմենտար՝ կարճ թևեր, բայց չունի գլուխ (նկ. 2)։ Հետագայում այդ ֆիգուրներն ավելի են պարզեցվում և ստանում մանրանկար գծապատկերի ձև։ Նման ֆիգուրներ տեսնում ենք Մեծ Պաշտասարի նորքաբեղաբլուզի ժայռանկարների վրա՝ իբրև մ. թ. ա. VII—VI դդ. հավելումներ։ Սրանցից մեկում գծա-

յին մանրանկար աղեղնավորի իրանը, թևերն ու ոտքերը վերարտադրված են կամարի և հաստող թեք ծայրեր ունեցող գծի միջոցով։ Ուսի բարձրության վրա երևում են միկրոսկոպիկ նետն ու աղեղը (նկ. 3)։ Նույն հասակի երկրորդ կոմպոզիցիայում բացակայում է նույնատիպ ֆիգուրի նետը ու աղեղը (նկ. 5)։ Այնուհետև աղեղնավոր պատկերագիրն ավելի է սղվում և հանդես գալիս միջնորմով կամ առանց միջնորմ կամարի ձևով։ Վերջնականապես սղված այս ֆիգուրներն առկա են Գեղամա և Սյունյաց լեռների հուշարձաններում (նկ. 4, 8, 10)։

Գեղամա լեռների ժայռագրերում այդ ֆիգուրները երևում են նաև պարանով կամ պարզապես անգին ձևերով որս անելիս (նկ. 8—10)։ Մի դեպքում ֆիգուրը աջ և ձախ թևերը մեկնել է երկու ութների եղջյուրներին, մյուս դեպքում՝ պարանով, շան օգնությամբ որսում է չորս այծերից մեկին։

Մի քանի այլ դեպքերում նույնատիպ պատկերները երևում են արևի և լուսնի նշանների հետ և հավանաբար ներկայացնում են աղեղնավոր-նախնիների ուրվականներ (նկ. 4, 6, 7), որոնք, ինչպես նշել է Աբեղյանը, մտածվում, ընկալվում էին նախնադարում երկնային մարմինների ասոցիացիայի մեջ։ Որ դրանք իրոք կարող էին նախնիների կերպարներ լինել, երևում է Շամիրամի դամբարանադաշտի կրոմլեխաբարների պատկերներից, որոնց մեջ մարդկային ֆիգուրները հանդես են գալիս մեկ արևի սկավառակի հետ կապված, մեկ՝ արևի և կենդանու հետ, մեկ՝ արևի, լուսնի, խաչի և բնորոշ բեզդարյան այծապատկերների հետ։ Հայտնի է, որ անդրձիբիմյան աշխարհըն ու երկնակամարը նույնպես մտածվում էին հնում միասնաբար։ Մյուս կողմից, արև-լուսնի, լուսատուների, երկնակամարի հետ կապված նախնի-աղեղնավորները կարող էին կապ ունենալ նաև համաստեղությունների հետ, ինչպես առասպելական Հայկը՝ Օրիոնի կամ Սասնա դուցազուն-կիսաաստվածները՝ Խոյի հետ։ Այս հանգամանքը ենթադրել է տալիս, որ ոչ դամբարանային հուշարձանների «երկնապատկերներում» հանդիպող «աղեղնավոր» պատկերագիր-նշանագրերն արդեն կարող էին ձևավորված լինել իբրև կենդանակամարի նշան։ Գուցե այդ է պատճառը, որ վերը քննարկված կամարաձև պատկերագիրը կամ հիբրոգլիֆը հարատևում է հայկական գաղափարագրերում, կրկնվում նույնությամբ և ստանում «աղեղնավոր» բացահայտիչը, հար և նման

²³ А. Н. Ивановский, По Закавказью, МАК, вып. VI, М., 1911, աղ. 1.

մեր պատկերագրերի իմաստին (սյուն. I): Որ հայկական «աղեղնավոր» գաղափարագիրը կենդանակամարի համաստեղության իմաստ է կրում, երևում է հայկական կենդանակամարային «ծրկվորյակ» նշան-համաստեղությունից, որը կազմված է կողք-կողքի դրված երկու «աղեղնավոր» նշանագրից:

Կարևոր է այն հանգամանքը, որ նախնադարյան և հայկական նշանագրերում գրաֆիկական տարբերություններ չկան, եթե հաշվի առնելու չլինենք, որ հայ ձեռագրերի ցուցակներում մեզ հետաքրքրող գաղափարագրերը շրջված են գլխի վայր: Հետաքրքիր է, որ վաղ հայկական գաղափարագիրը մի դեպքում կրկնում է նախնադարյան («աղեղնավոր») իմաստը, մյուս դեպքում առաջադրում է նոր («երկվորյակ») իմաստ, անկախ նրանից, որ նախնադարյան արվեստի կոմպոզիցիաներում հիմնային այդ պատկերագիրը հանդես է գալիս մեկ իբրև աղեղնավոր որսորդ, մեկ իբրև աղեղնավոր նախնի, մեկ էլ իբրև կենդանակամարային համաստեղության նշան:

Որսորդ, մետ ու աղեղ, «աղեղնավոր» գաղափարագիր (աղ. XIII)

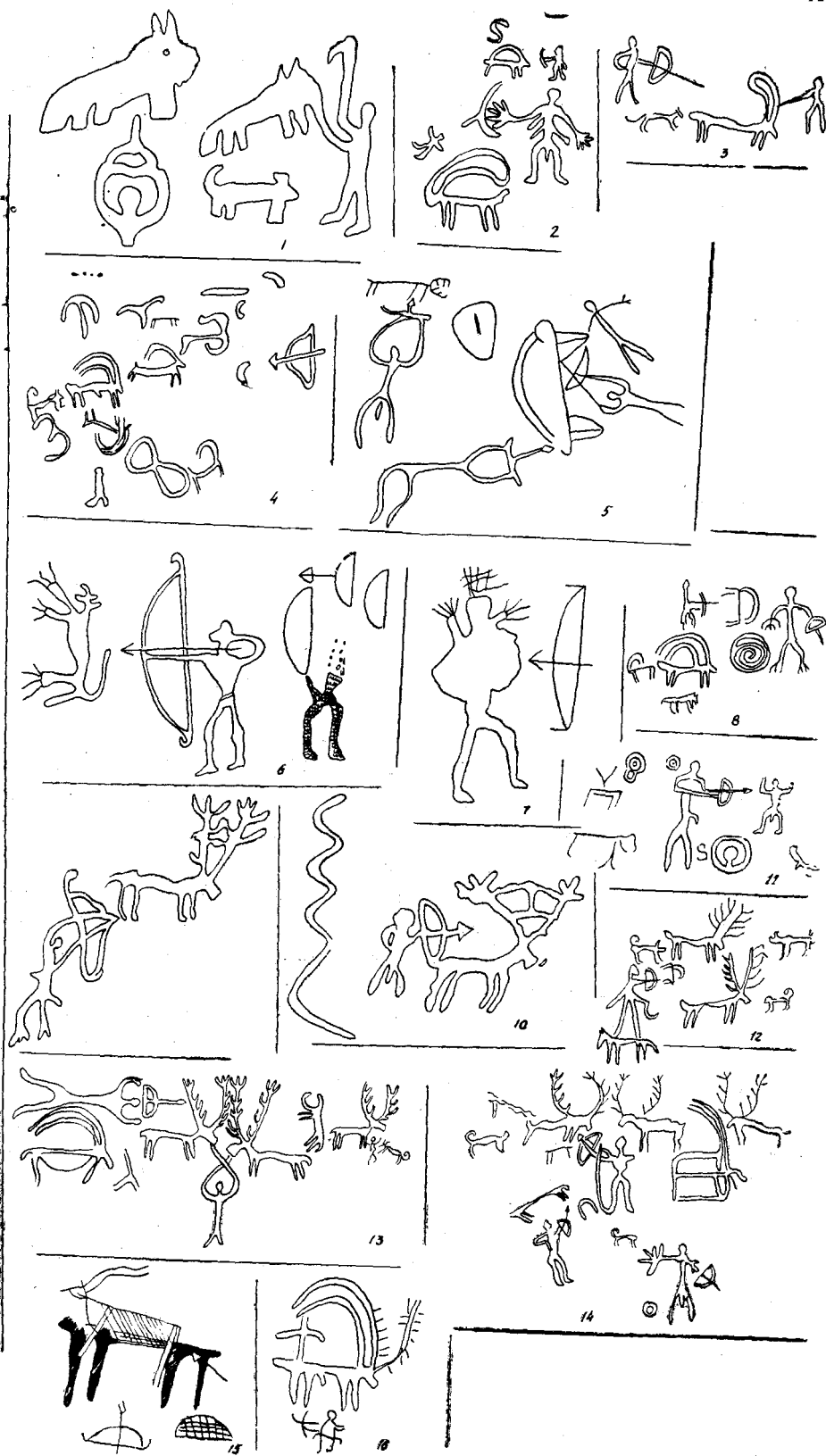
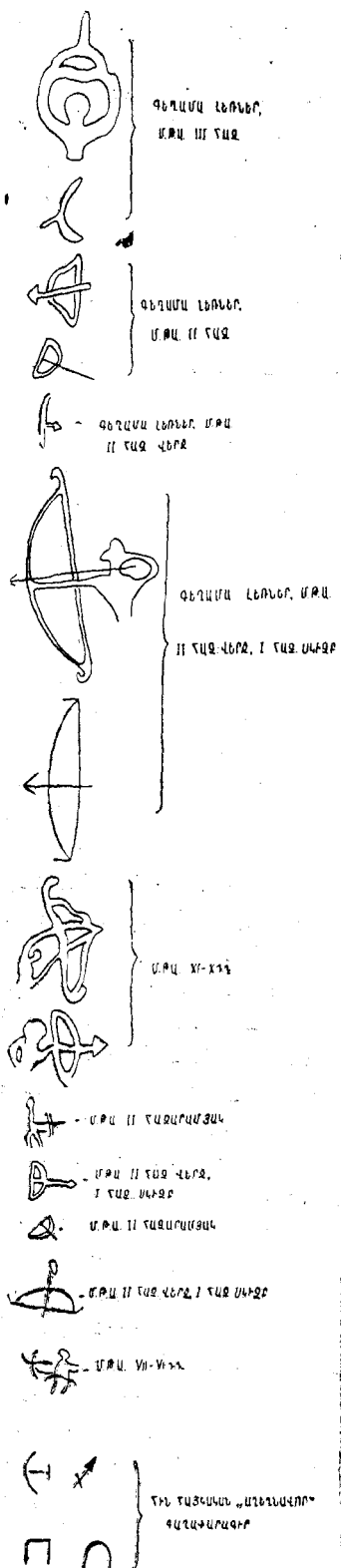
Հայկական հերոգլիֆներում «աղեղնավոր» գաղափարագիրը ներկայացվում է երկու նշաններով: Դրանցից առաջինը, ինչպես տեսանք, ներքևը բաց քառանկյունի է կամ կամար, որ կրկնում է վերը դիտված «երկվորյակ» և ժայռագրերի աղեղնավոր պատկերագրի իրանը, երկրորդը՝ առանց մարդկային ֆիգուրի նետ ու աղեղն է, որ նույնպես կրկնում է վերը բերված որսորդների զենքի տիպն, առանց որևէ փոփոխության: Ահա, նետ ու աղեղի չափազանց սխեմատիկ այս նշանն է, որ մինչև օրս անփոփոխ օգտագործվում է աստղագիտության մեջ: Այս նշանով արտահայտվող գաղափարն էլ որքան նոր է, նույնքան և հին՝ վաղնջական: Նախնադարյան հասկացողությունների նման վերապրուկներ գիտնականները դիտել են Սասնա ծռերի տարբեր պատումներում: Պատահակա՞ն է արդյոք, որ Ձենով Հովանը հիշեցնում է երկնային շանտաձիգին, երկնային նետաձիգ-աղեղնավորին²⁴, Սանասարն ու Բաղդասարը երկվորյակներ են, որոնց զուգակիցներն այլ էպոսներում մարմնավորում են լուսաստղն ու իրիկնային աստղը²⁵: Պատահակա՞ն է արդյոք, որ

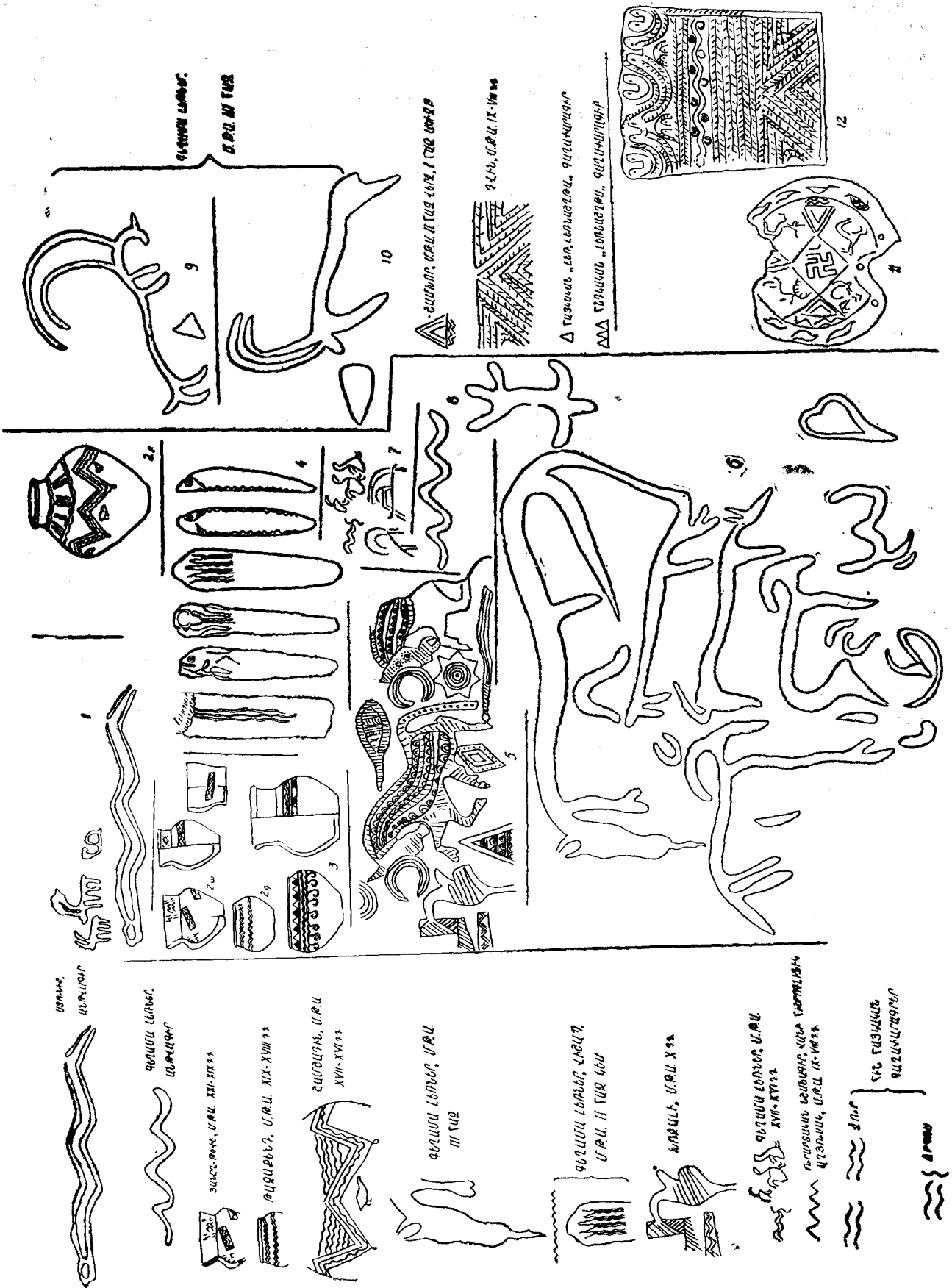
²⁴ Սասունցի Դավիթ, Հ. Ա. Օրբելու առաջարկներ, էջ LIII:

²⁵ Սասունցի Դավիթ, Հ. Ա. Օրբելու առաջարկներ, էջ XLIX:

Սասնա հերոսները խոյ են անվանվում, Ջոջ Մհերը՝ արև, մյուսները՝ շանթ, որոտ, ամպ, ջուր, «Մայր-հող» է. այլն: Այստեղ արդյոք չե՞ն արծարծվում աշխարհի ստեղծման լեգենդներ, ինչպես շումերների և բաբելացիների մոտ:

Հայաստանի ժայռանկարները հնարավորություն են ընձեռում հետևելու «նետ», «աղեղ», «աղեղնավոր» նշանագրերի ձևավորմանը: Չափազանցություն չի լինի ասել, որ որսի տեսարաններում ամենից ավելի հանդես են գալիս նետ ու աղեղով զինված որսորդներ՝ մանր ու խոշոր կենդանիներին, կամ նրանց ամբողջական հոտերին հետապնդելիս կամ նետահարելիս: Այս պատկերները սկսվում են ուշ նեոլիթյան ժամանակներում և հաճախ մինչև ուրարտական և վաղ հայկական շրջանը (սյուն. I): Աղեղնավոր որսորդների առանձնապես ցայտուն պատկերներ են հանդիպում վաղ, միջին, ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի ժամանակաշրջանների հուշարձաններում: Սրանք երկվում են մեկուսի կամ խմբերով՝ եղջերառուսի տեսարաններում: Փարթամ պոզերով այս եղջերուները նույնությամբ կրկնում են ուշ բրոնզեդարյան դոտիների կենդանապատկերները կամ լճաշենից ու այլ վայրերից հայտնաբերված բրոնզե արձանիկները (նկ. 9—10, 12—14): Որսորդները հաճախ դիմակավորված (նկ. 12) ու զգեստավորված են (նկ. 14), ինչպես բրոնզե դոտիների նմանակները, աղեղները մեծ մասամբ փոքր են, կիսակլոր (նկ. 1—5), նետերը՝ բարակ, նետասլաքները՝ եռանկյունի (նկ. 6—10), որ, իբրև կանոն, հանդիպում են մ. թ. ա. X—XI դդ. դամբարանային նյութերում, կամ էլ՝ սլաքաձև, որ հանդիպում են նախորդ երկու դարերի ընթացքում: Այս կիսակլորներն, իբրև կանոն, ունեն աղեղներ: Այժառուսի որոշ տեսարաններում աղեղի կամարը հակառակ է շրջված (որ հանդիպում է հայկական նշանագրության մեջ (նկ. 5), երբեմն որսորդի թևերն ու աղեղը ներկայացվում են մի կոր կարճիկ ելուստով (նկ. 2): Կան նաև խոշոր գեղեցիկ, մարդահասակ աղեղներ (նկ. 6), որոնք խորենացու մոտ «լայնալիճ» են կոչված: Առանձնապես շատ են բարդ-բաղադրյալ-ձևավոր աղեղները՝ բոլորն էլ ուշ-բրոնզի ժամանակաշրջանի (նկ. 4—9): Մ. թ. ա. VII—VI դդ. պատկերներում նետն ու աղեղը պատկերվում են նրբագիծ իրար հատող կորիկի ու ուղիղ գծի ձևով (նկ. 16): Այս շրջանում էլ հանդես են գալիս հեծյալ աղեղնավորները շների հետ միասին՝ եղջերավորսի և այժառուսի տեսարաններում (նկ. 12): Սակայն քննարկվող նյութի տե-

սակետից առանձնապես մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում այն պատկերները, որոնց մեջ աղեղնավորի փոխարեն պատկերված է նետն ու աղեղը, լրիվ համապատասխանելով ամբողջը մասով փոխարինելու նախնադարյան անիմաստական պատկերացումներին: Այնպես, ինչպես դամբարաններում ձիու փոխարեն հաճախ սանձն էին դնում, կամ հայկական հեթաթեներում ծովի հատակից հրեղեն ձիերին կանչելու համար թափահարում էին ափամերձ քարերի տակ պահված նրանց սանձերը: Այսպես, կոմպոզիցիաներից մեկում դիմակավոր որսորդը իր լայնալիճ աղեղով նետահարում է գիշատչին, նրա հետևում կանգնած է երկրորդ որսորդը, որի ֆիգուրն ու նետը կիսավարտ քանդակով են ներկայացված, բացի սրանից, պատկերի վերին անկյունում տեղ չի նեղու պատճառով պատկերված են երկու աղեղներ, որոնք ցույց են տալիս, որ գազանին նետահարում է միանգամից չորս որսորդ (նկ. 6):

Երկրորդ ժայռանկարը բավականաչափ ազատ տարածություն ունի, սակայն այստեղ էլ ճառագայթավոր մատներով ու գլխով ոգու դիմաց պատկերված է գծային տեխնիկայով արված մի մեծ աղեղ՝ լարով և թևավոր նետասլաքով, որ պատկանում է մ. թ. ա. II հազարամյակի վերջին երկու դարերին (նկ. 7):

Պատկերներից մեկ ուրիշի մեջ հին շրջանի մի այծանկարի վրա գծային տեխնիկայով նկարված է մի այծ, կենդանու գավակը խրված մի նետ՝ անկյունաձև սլաքով, մի աղեղ ու մի նետ եռանկյունաձև սլաքով՝ ներքևում և կողքին՝ մի ցանց (նկ. 15): Ինչպես երևում է, այս երեք առարկա-

ները փոխարինում են երկու աղեղնավորի և մեկ ցանցավորի: Այս տիպի պատկերներից մեկի աջ (կենտրոնական) մասում ևս ձևավոր աղեղ է պատկերված առանց որսորդի (նկ. 4): Պատկերում ներկայացված հինգ «էծագրի» և մի շան դիմաց առկա է 10 նշանագիր, «ութաձև» մարդ, մարդուկ, խոյեր, լուսնանշաններ և անընթեռնելի այլ սիմվոլներ: Ահա այս մեկուսի պատկերված նետաղեղն է, որ հանդես է գալիս հայկական նշանագրերում իբրև «աղեղնավոր»: Ինչպես ստորև կտեսնենք, այս պատկերագրի տրոհումից առաջ են գալիս նաև «նետ ու աղեղ», «նետ» նշանագրերը:

Զրհոս համաստեղություն (աղ. XIV, սյուն. I և ԸԿ. 7)

Վերջապես, Գեղամա լեռների ժայռանկարներից մեկում առկա է կենդանակամարի մի նշան, որ կազմված է երկու հորիզոնական և մեկ ուղղահայաց ալիքավոր գծերով, կրկնում է հայկական ցուցակների «ջրհոս» նշանը և անփոփոխ օգտագործվում է ժամանակակից աստղագիտության մեջ: «Զրհոս» նշանի դիմաց պատկերված են չրային թռչունների ֆիգուրներ, որոնք բնորոշ են մ. թ. ա. II հազարամյակի առաջին կեսի արվեստին: Այդ թռչունների հետնորդները մինչև այժմ էլ լցնում են Գեղամա բարձրադիր լճակները: Նկարի ներքևի շարքում երկու այծ և ուլիկ են փորագրված: Այս այն դեպքն է, երբ մեկնաբանություններն ավելորդ են: Նկարագրված պատկերի մեջ առկա է Զրհոս համաստեղության նշանը:

**ԵՐԿՐԱՅԻՆ ՊԱՏԿԵՐԱՑՈՒՄՆԵՐ, ՀԱՍԿԱՑՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՆՐԱՆՑ
ՀԱՄԱՊԱՏԱՍԽԱՆ ՆՇԱՆԱԳԻՐ-ԳԱՂԱՓԱՐԱԳՐԵՐ**

Հայաստանի նախարանիկների պատկերացմամբ երկինքն ու երկիրը, օվկիանոսն ու ծովը, տիեզերքըն ու անդրաշխարհը համընդհանուր մի երևույթի տարբեր մասերն էին միայն: Այդ պատճառով էլ արվեստի պաշտամունքային հուշարձաններում և, այնուհետև, նշանագրության մեջ, երկրային էակներն ու երևույթները ներկայացվում էին երկնայինի նման, նրա հետ անխզելի կապի մեջ:

«Երկիր», «աշխարհ» գաղափարագրերը (աղ. IX)

Այսպես, եթե երկինքը պատկերվում էր շրջանագծի և կեռիկի միջոցով, ապա «երկիր» գաղափարը հաղորդվում էր նույն շրջանագծի և ներքևից հավելված ուղղագծի կամ կեռիկի միջոցով: Նախնադարում ձևավորված այս գաղափարագիրը պահպանվում է նույնությամբ ուրարտական հիերոգլիֆների ու հայկական նշանագրերի ցուցակներում (սյունակ I): Այս նշանը երկու անգամ հանդիպում է Սյունյաց ժայռապատկերներից մեկում¹ արևանիշերի հետ փորագրված առյուծների ներքո՝ արգելափակոցի մոտ կանգնած այծի հետ միասին (նկ. 10): Այս տեսարանում նախնադարյան արվեստագետը, կարծես դիտմամբ «միջնորմով» անջատել է երկինքն ու երկիրը նրանց բնորոշ գոյականների միջոցով, որպեսզի հասկանալի դառնա «երկիր» գաղափարագիրը:

Գրեթե բացառապես նույն պարագաներում է հանդիպում Սյունյաց և Գեղամա լեռների ժայռանկարներում լատինական «S» կամ հայկական վիմագիր «Տ» տառի ձև ունեցող գաղափարագիրը, որ նույնությամբ կրկնվում է հայկական նշանագրերի ցուցակներում և ունի «աշխարհ» բացահայտիչը: Այդ գաղափարագրի նախնադարյան ձև-

վերը կարելի է տեսնել IX աղյուսակի № 1—3, 5 պատկերներում և առաջին սյունակում:

«Լեռ», «լեռնաշղթա» գաղափարագրեր և ժայռագիր ՇՀԱՄԵՐ (աղ. XIV)

Հայկական նշանագրաց ցուցակների մեջ, բոլոր ժողովուրդների նախնադարյան ու վաղ դասակարգային շրջանի արվեստի հուշարձաններում լեռը նշվում էր սուրանկյուն եռանկյունու, իսկ լեռնաշղթան՝ մի քանի միակցված եռանկյունիների ձևով (սյուն. III, նկ. 9—12): Այս համընդհանուր նշանը հանդիպում է նաև Հայաստանի նախնադարյան արվեստի կրոնա-հմայական բնույթի հուշարձանների վրա: Կոսմիքական պատկեր ներկայացնող ուշերոնգեդարյան ծարիրե մի կախիկի (գտնված է Շամխորում է. Ռեսլերի և հրատարակված Ա. Ա. Միլլերի կողմից, նկ. 11) կենտրոնում ներկայացված է սվաստիկա (իբրև արև) և մի անկյունիկ, որ կցորդ թռչնի սիմվոլ կարող է լինել: Կենտրոնական ֆիգուրի շուրջ կողմում երկիրը խորհրդանշող երեք բարձր գագաթ (եռանկյունի և լեռնաշղթաներ (միակցված եռանկյունիներ) են պատկերված, իսկ սրանց միջև՝ երկրային կենդանիներ՝ եղջերու, եղնիկ և այծեր: Արտաքին բոլորակի վրա քանդակված են ջրային թռչուններ: Շամխորի կախիկն, այսպիսով, ներկայացնում է մեր հեռավոր նախնիների վաղնշական պատկերացումը տիեզերքի երեք հորիզոնների՝ երկրի, երկնի ու ջրի մասին: «Լեռ» պատկերագիրը հանդիպում է նաև Գեղամա լեռների ժայռանկարներում՝ այծերի տակ կամ նրանց առջև, սուր կամ բութանկյուն եռանկյունիների ձևով (նկ. 9—10): Նման դեպքերում այծը պատկերվում է սովորաբար թեք վիճակում՝ առջևի ոտքերը դեպի վեր, ետևինը՝ ներքև: Իրար մեջ ագուցված եռանկյունիների ձևով է հանդես գալիս «լեռը»

¹ Գ. Հ. Կառախանյան, Պ. Գ. Սաֆյան, Սյունիքի ժայռանկարները, նկ. 94:

նաև վերը հիշատակված Դվինի (նկ. 12) պաշտամունքային կապե տախտակի, խոջալիի բրոնզե գոտու վրա (նկ. 5) և այլուր:

Ջուր, աղբյուր ժայռագրային և ցանցերը և համապատասխան հաշվական գաղափարագրերը (աղ. XIV)

Վերը քննարկված երկինք, օդերևույթ, ամպ-որոպ որոտմունք գաղափարների հետ անբաժանելիորեն կապված է և ջրի գաղափարը:

Նախնադարյան արվեստի ու պաշտամունքի շատ առարկաների վրա ջուրը ներկայացվում է ալիքավոր կամ զիգզագ զուգահեռ գծերով և հաճախ հանդես գալիս միանգամայն պարզ բացահայտիչների, այսպես կոչված, դետերմինատիվների հետ միասին: Արդեն մ. թ. ա. III հազարամյակի վերջին դարերի Յանդ-թեփեի խեցեղենի վրա ջուրը հանդես է գալիս հիերոգլիֆային ձևով՝ քառանկյունի շրջանակի մեջ վերցված (սյուն. I, վերից III, նկ. 3) թռչնանշանների կամ հավերժության նշանների զուգորդության մեջ: Մ. թ. ա. XX—XV դդ. գունազարդ խեցեղենում և նրան ժամանակակից ժայռանկարներում այն պատկերվում է արև-ջուր-երկնային ջուր (հայկական «ծով-ծիրանի») -ջրային թռչուն սեմանտիկ կապի մեջ (նկ. 2, 3). մ. թ. ա. II հազարամյակի կեսերի ձկնավիշապների վրա այն պատկերվում է զիգզագավոր ընդերկայնական ռելիեֆ փորագրությամբ (նկ. 4), իսկ ցլավիշապների վրա՝ կենդանու բերանից հոսող ալիքավոր գծերի ձևով (նկ. 4)՝ երկնանշանների և ջրային թռչունների ուղեկցությամբ: Ջուրը, երկնային ջուրն իր հիերոգլիֆիկ արտահայտությամբ բացարձակապես հետաքրքիր առասպելական սեմանտիկ կապակցությունների մեջ է հանդես գալիս լեռնային Ղարաբաղի՝ մ. թ. ա. X դարի խոջալիի հարուստ դամբարանի բրոնզե գոտու վրա (նկ. 5): Այստեղ պատկերված է առասպելական դյուցազնի կոիվը երկնային ցուլի կամ առյուծի դեմ (զուլսը չի պահպանված, կենդանու տեսակը դժվար է որոշել), մի սյուսե, որը կարող է հավասարապես բնորոշ լինել Գիլգամեշի էպոսին, Միհր-արևի և Սասնա Մհերի պատումին: Գոտու մնացած մակերեսի վրա պատկերված են երկնային ցուլեր, որոնք ունեն լուսնաձև եղջյուրներ, հիերոգլիֆիկ արևանշանաչքեր և ուղեկցվում են, համակենտրոն շրջանակամիջուկով թևավոր աստղի, օձի պատկերներով և մի խումբ նշանագրերով, որ առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում քննարկվող թե-

մայի մեջ: Յուլերից մեկի փորի տակ իրար մեջ ագլուցված շեղանկյուններ են արված, որոնց նշանակությունը հայտնի չէ: Առջևի ոտքերի տակ գծագրված է մեծ եռանկյունի (երևի «լեռն» նշանակությամբ), որ լցված է հորիզոնական շարքերի մեջ առնված կիսաշրջաններով: Կենդանու մեջքավերևում պատկերված է պոչավոր ձվածիր նշան, որն, ինչպես ստորև կտեսնենք, միանգամայն համընկնում է Գեղամա լեռների, Սյունյաց ժայռապատկերների և վաղ հայկական նշանագրերի ցուցակների «աղբյուր» նշանագրին: Վերջապես, ցուլի դիմաց առկա են ջրային մի մեծ թռչուն և քառանկյունի շրջանակի մեջ վերցված զիգզագավոր «ջուր» նշանագիրը: Ինչպես տեսնում ենք, մ. թ. ա. X դարի այս սյուսեին էլ հեռու չէ ջրի հետ կապված վիշապ-կոթողներից, Նզնիկի նկարագրից և ժողովրդական վիշապ հասկացողությունից: Չմոռանանք նշել, որ Գեղամա ու Սյունյաց ժայռանկարներում էլ ջուրը ալիքավոր կամ զիգզագավոր գիծ է (նկ. 1, 8), որ նույնպես առանց փոփոխությունների մտել է հայկական գաղափարագրերի մեջ:

«Աղբյուր» և ցանցի (աղ. XV)

Ավելի քան հետաքրքիր է ջրի հետ կապված նշանագրերի նույնիմաստ մի խումբ, որ նույնպես ճշտությամբ կրկնվում է հայկական նշանագրերի մեջ: Այդ նշանագրերն ունեն ելուստավոր ձվաձևության և ալիքավոր գծերի, կեռիկով շրջանագծի, շրջանագիծ-ուղիղ գծի և կրկնաձևություն-ուղիղ երկար գծի ձևավորում (առաջին շարք):

Ժայռանկարային կոմպոզիցիաներում այդ ֆիգուրները հանդիպում են երկրանշանի, աշխարհանշանի հետ և բացառապես այծաորսի տեսարաններում: Վաղ հայկական նշանագրերում այս բոլոր նշանները կրկնվում են նույնությամբ և դրված են «աղբյուր» բացահայտի տակ: Դժվար չէ կոահել, որ նշանի կլոր կամ ձվաձև մասը աղբերակունքն է, իսկ ելուստը, ալիքը կամ ուղիղ երկար գիծը՝ նրանից ծայր առած առվակը: Հատկանշական է, որ մեզ հետաքրքրող ժայռանկարներում այծաֆիգուրներն, իբրև կանոն, պատկերված են դնչով դեպի աղբերակունքը, առվակը, կամ էլ՝ նրանց մոտենալիս: Այծապատկերների մի զգալի մասը բնորոշ է III հազարամյակին: Գեղամա լեռների պատկերներից երկուսի մեջ ներկայացված են երկուական տարբեր աղբերակունքներ և ջուր խմող մեկական այծ (նկ. 1—3): Երրորդ պատկերն ունի երկու աղբերակունք և երկու այծ (նկ. 4): Չոր-

որորդ կոմպոզիցիայում առկա են մայր այծը ձագուկներով, երկրանշանը, աշխարհանշանը և այլ անհասկանալի ֆիգուրներ (նկ. 5): Մի այլ կոմպոզիցիայում կա խոյանշան, երեք աղբերակունք և չորս այծերից կազմված հոտ: Կենդանիներից երկուսը ուղղված են դեպի ձախակողմյան, երկուսը՝ դեպի աջակողմյան աղբյուրները: Ավելի հետաքրքիր է որսի սրամիտ տեսարաններից մեկը: Այստեղ աղբյուրանշանը պատկերի վերին աջ անկյունում է տեղադրված, նրանից ձախ պատկերված է վեց այծերից բաղկացած մի հոտ, որոնք դեմքով շրջված են դեպի աղբյուրը: Ներքևի ձախ անկյունում թևերը բարձրացրած մի մարդ թշուռ է սրանց դեպի աղբյուրը: Զրի վրա մի որսորդ բռնել է մեծ այծերից մեկին (նկ. 7): Հասկանալի է, որ որսն այստեղ կատարվում է կենդանիներին ջրով գայթակղելու եղանակով: Նման մի հետաքրքիր պատկեր էլ կա Սյունյաց լեռներում: Այստեղ աղբյուրը գտնվում է կոմպոզիցիայի կենտրոնում. նրանից հորդում է մի առվակ: Չորս կողմը այծեր կան, որոնցից երկուսը ջուր են խմում ակնաղբյուրից և առվակից: Սրանցից մեկին որսորդն արդեն բռնել է, իսկ երկու այլ որսորդներ վազքով մոտենում են ջուր խմող երկրորդ կենդանուն (նկ. 6):

Նշենք այժմ մի կարևոր հանգամանք ևս: Գեղամա սարերի ձկնավիշապների գլխամասերում կլոր աչքերի փոխարեն փորագրված են սովորական պոչավոր շրջանակներ (նկ. 8)², որոնք համապատասխանում են վաղ հայկական «աղբյուր» նշանագրերից մեկին: Այս էլ մի վկայություն է ժողովրդական այն ավանդության ճշտության, ըստ որի վիշապները կապվում են աղբյուրների ակունքների հետ, սակայն ոչ իբրև չար էակներ, ինչպես այդ փոխակերպվել է հետագայում, այլ բարի էակներ՝ պտղաբերության հետ կապվող: Նման վիշապներից մեկի աչք-ակնաղբյուրից վերև, կենդանու կռնակի վրա երկար զիգագավոր քանդակ կա, որ նույնպես խորհրդանշում է հոսող ջուրը:

Սրանք այն վիշապները չեն, որոնք բազմիցս հիշվում են հայոց էպոսում, իբրև աղբերակունքներն ու ջրերը փակող, մարդկային զոհեր կանող չար հրեշներ: Էպոսի մեջ կենարար ջուրը երևում է ոչ թե վիշապի, այլ կնոջ՝ գեղեցկուհի Արմաղանի կերպարով, որին փրկում է Մհերը և դրանով իսկ ազատում աղբյուրի ակը³:

Պտղաբերության «կենաց ծառ», «անթառամ» գաղափարագիր (աղ. XVI)

Ծառի գաղափարը միշտ անբախտելիորեն կապված է եղել կյանքի վերարտադրության, պտղաբերության հետ, նույնքան ամուր կապերով, որքան մայրության գաղափարը մարդկային սերունդի հարատևման հետ: Իզուր չէ, որ Եգիպտոսում, Ասորեստանում, Հունաստանում ծառի մեջ հաճախ պատկերում էին կնոջ, մոր, մայր-աստվածուհու ֆիգուրը, իսկ Հայաստանի ուշ բրոնզե դարյան կանացի կուռքերի իրանն ու թևերը զարդարում էին ծառի ճյուղերով: Պաշտամունքային հնագիտական այս կոմպլեքսը դերազանցորեն լրացվում է բանահյուսական և ազգագրական հնագույն հասկացություններով, որոնք պահպանվել են մինչև մեր օրերը: Ագուլիսի ազգագրա-կրոնա-հմայական ծեսերում կինը՝ պառավը, հանդես է գալիս իբրև կենաց ծառը խնամող պահպան. կռվալ ազգագրության մեջ հարս ուզելիս ասում էին՝ «Հող ենք ուզում ձեր տնից»: Այդպես է նաև ընդհանուր ազգագրության մեջ:

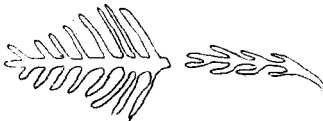
Հնագիտական-բանահյուսական-ազգագրական այս կոմպլեքսը իմաստաբանական մի գեղեցիկ կծիկ է, որի բացվածքն ունի, «մայր-երկիր (հող) ծառ, կենաց ծառ-կին-մայր-մայր-աստվածուհի-պտղաբերություն» արժեքը: Նախնադարյան և ուրարտական արվեստում ծառի պատկերումն ու պատկերացումը երբեք դուրս չի եկել իմաստաբանական այս կապակցությունից: Մ. Թ. ա. III հազարամյակի ժայռանկարներում, սակայն, «կենաց ծառի» պատկերը սակավ է հանդիպում: Այն հայտնի է միայն Գեղամա լեռների հինգ ժայռանկարներից (նկ. 1, 3, 5): Այդուհանդերձ ժայռանկարային այս հուշարձանները մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում: Գեղամա լեռների առաջին կոմպոզիցիան (նկ. 1) պատկերում է իրար վրա փորագրված երկու խոշոր ծառ, որոնք վերև ուղղված տերևներով մշտադալարի տպավորություն են թողնում:

Վերին ծառի մոտ երկու շարք փորագրություններ կան՝ 1) մարդը բռնել է ծառի ճյուղից, մեծ այծի եղջյուրի հետ միասին, երկրորդ մարդը բռնել է նույն այծի պոզիցիա և ուլկիկ ոտքերից. 2) երկրորդ շարքում՝ ծառի արմատի մոտ կողբկողբի կանգնած են մի հսկա այծ, նրա եղջյուրներից բռնած մարդկային մի խոշոր ֆիգուր և երկու փոքրիկ սխեմատիկ մարդկային (երեխաների) ֆիգուրներ: Կասկած չկա, որ այստեղ ներկայացված է «կենաց ծառը» և պտղաբերության

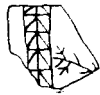
² L. A. Barseghian, նշվ. աշխ., աղ. LXXVII.

³ Հ. Ա. Օրբելի, նշվ. աշխ., էջ XLIX:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՆԺՆԱԳԱՐՈՒԹՅԱՆ
ՄԱՍԻ ՄԱՍԻ ՄԱՍԻ

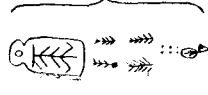
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՆԺՆԱԳԱՐՈՒԹՅԱՆ
ՄԱՍԻ ՄԱՍԻ ՄԱՍԻ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՆԺՆԱԳԱՐՈՒԹՅԱՆ
ՄԱՍԻ ՄԱՍԻ ՄԱՍԻ

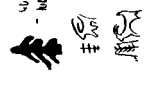

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՆԺՆԱԳԱՐՈՒԹՅԱՆ
ՄԱՍԻ ՄԱՍԻ ՄԱՍԻ

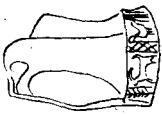
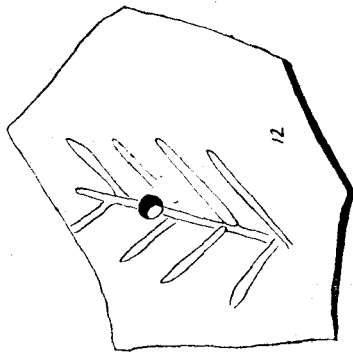
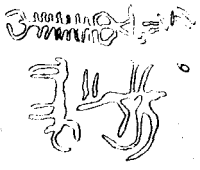
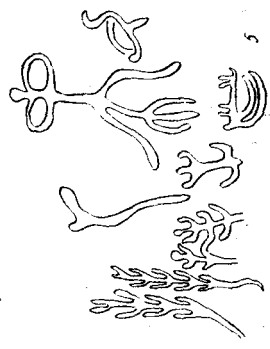
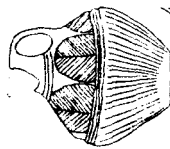
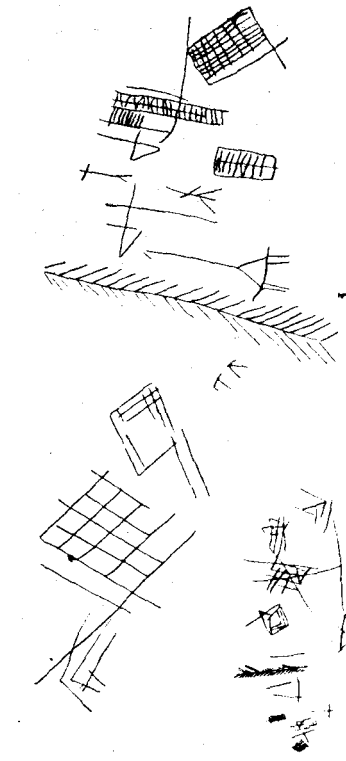
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՆԺՆԱԳԱՐՈՒԹՅԱՆ
ՄԱՍԻ ՄԱՍԻ ՄԱՍԻ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՆԺՆԱԳԱՐՈՒԹՅԱՆ
ՄԱՍԻ ՄԱՍԻ ՄԱՍԻ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՆԺՆԱԳԱՐՈՒԹՅԱՆ
ՄԱՍԻ ՄԱՍԻ ՄԱՍԻ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՆԺՆԱԳԱՐՈՒԹՅԱՆ
ՄԱՍԻ ՄԱՍԻ ՄԱՍԻ

գաղափարն ընդհանրապես՝ ծառը, այծը ուլի հետ, մարդը երեխաների հետ: Ինչպես վերը տեսանք, նախնադարում այծը կապվում էր օգերևության, ամպրոպ-կայծակի, ուրեմն և պտղաբեր անձրևի ու երկնային ծովի հետ. այն, ըստինքյան, հայտնի է իբրև պտղաբերող և կաթնատու կենդանի: Արևելյան ու արևմտյան դիցաբանության մեջ այդ կենդանին հանդես է գալիս իբրև երկինքն ու երկիրը ստեղծող աստվածների ստնտու մայր: Այծին վերագրվող այդ հատկանիշները ժողովրդական մտածողության մեջ պահպանվում են Հայաստանում մինչև ուշ միջնադար, այդ պատճառով էլ արվեստի բոլոր հուշարձաններում այծը հանդես է գալիս մշտապես կենաց ծառի ու մարդկանց հետ միասին: Այս նույն պտղաբերության պաշտամունքի առումով հսկայական հետաքրքրություն է ներկայացնում Գեղամա լեռների երկրորդ ժայռապատկերը (նկ. 5): Կոմպոզիցիայի աջ մասում առկա է չորս ծառ, ձախ մասում՝ մարդ, այծ, թռչուն և խոշոր մարդակերպ մի էակ, չափազանց ընդգծված սեռական հատկանիշով՝ երկիրը պտղաբերելու հմայական գործողության մեջ: Այստեղ մեծ կարևորություն ունի ոգու հարեանության փորագրված թռչնապատկերը, որը պարզ ցույց է տալիս, թե պտղաբերողը երկնային էակ է և որ կոմպոզիցիան ամբողջովին վերաբերում է մ. թ. ա. III հազարամյակին, քանի որ նման թռչնապատկերները բնորոշ են բացառապես նշված ժամանակաշրջանի զարդամոտիվներին: Պատահական չէ, որ մ. թ. ա. III հազարամյակի խեցեղենի վրա, բացի թռչնազարդից, հանդես են գալիս նաև ծառերի փորագրված ֆիգուրներ (նկ. 2)⁴: Գեղամա լեռների վաղ երկաթեդարյան ժայռապատկերում, որ գտնված է Զիարաթ գագաթի դիմաց, ֆիգուրները փորագրված են սրածայր գործիքի օգնությամբ, վերին աստիճանի նուրբ գծերով և վեր են ածված «նշանագրային» սխեմաների (նկ. 3): Այստեղ առկա են ցանցեր, սանդղաձև արգելափակոցներ, սակայն կոմպոզիցիայի կենտրոնն ու առանցքն է կազմում սլացիկ կենաց ծառը, դեպի ներքև թեքված «մշտադալար» ճյուղերով: Պատկերի մեծությունն, ըստ երևույթին, շեշտում է նրա ֆունկցիան ու նշանակությունը: Մառից աջ, ձիու վրա կանգնած է մի մարդ, նրանից վերև՝ երկու հետիոտն մարդ և մի ֆիգուր, որ նման է չավարտված աղեղնավորի: Մառի ձախ կողմում կանգնած

է մի այծիկ: Ուղղահայաց դասավորությամբ պատկերված այս բոլոր ֆիգուրները միասին շունեն ծառի բարձրությունը: Հասկանալի է, որ այս ժայռանկարն ամբողջությամբ կապված է որսորդական կամ անասնապահական պաշտամունքի հետ: Ուշ շրջանի այս նույն տեխնիկայով արված մի քանի ծառեր էլ կան, առայժմ բավական անհասկանալի կապակցությունների մեջ: Զարմանալի համառությամբ ու հետևողականությամբ նախադասակարգային, նախաքրիստոնեական այս մտայնությունը պահպանվում է մինչև հայոց զարգացած միջնադարը և դրան համապատասխան տեղ գտնում զարդարվեստի հուշարձաններում: Կենաց ծառի ժայռապատկերային այս ուշ տիպը հանդիպում է Թագաքենդում հայտնաբերված ուշերոնդեդարյան մի գոտու (Ս. Ա. Եսայանի պեղումներից, նկ. 7), Արգիշտիխիլիի ուրարտական անոթների (նկ. 12) և բազմաթիվ կնքադրոշմների (նկ. 9, սյուն. II), Վանի հիերոգլիֆիկ նշանների, Արմավիրի վաղ հայկական բազմազույն խեցեղենի (նկ. 13) վրա և այլուր: Առանձին հետաքրքրություն ներկայացնող Թագաքենդի գոտուն կանդրադառնանք ստորև, առայժմ նշենք միայն, որ նրա ծառերի դիմաց փորագրված են խիստ ոճավորված մարդակերպ ֆիգուրներ, որոնց մեծ չափերն ընդգծում են նրանց կարևոր (ոգու, առաջնորդի, քուրմի) ֆունկցիան:

Կենաց ծառն առանձնապես սիրված մոտիվ է դառնում ուրարտական արվեստում: Թեև ծառի նկարագիրն այստեղ հիմնականում կրում է ասորեստանյան աղդեցության կնիքը (նկ. 10—11), այնուամենայնիվ, բազմաթիվ դեպքերում պահպանվել է նաև նրա «ժայռապատկերային» տիպը, նախնադարյան սյուժեով: Երկու այդպիսի կնիքներ հայտնաբերվել են Կարմիր-բլուրից: Դրանցից մեկի վրա առկա են երկու ծառ՝ ճյուղերով դեպի ներքև, թևավոր մի ոգի՝ երկիրը պտղաբերելու դիրքով, հրեղեն (թևավոր) մի ձի՝ արևի նշանակ և երկու պատկերագրեր (նկ. 9): Մյուս կնիքի վրա ծառի աջից ու ձախից առկա են խաչն (արևը) ու մահիկը և դրանց տակ՝ երկզխանի երևակայական մի էակ (նկ. 8): Վերը նկարագրված ծառի այս ամենապարզունակ տիպը՝ դեպի վերև կամ ներքև ուղղված ճյուղերով, դառնում է հայկական «անթառամ» նշանագրի հիմքը (սյուն. I): Գուցե այս «անթառամի» մեջ պետք է տեսնել կենաց ծառի մշտադալարությունը: Գուցե հայկական հիերոգլիֆներում այդ նշանն սկզբնապես հանդես է եկել «ծառ» նշանակությամբ և քրիստոնեությունից հետո միայն սքողել իր իսկական անունը: Նշանա-

⁴ Է. Վ. Խանգադյան, Գառնի, IV, Երևան, 1969, էջ 52, նկ. 45:

գրի գծագրութիւնը ժամանակի ընթացքում փոքր-ինչ փոխվել է, հարմարեցվել մագաղաթին, ծառն ստացել է հորիզոնական ճյուղեր, սակայն այս վերջին ձևն էլ մատնում է նշանագրի «ծառ» նշանակութիւնը: Այդ պարզ երևում է ուշ միջնադարյան (մ. թ. ա. X—XI դդ.) կարմրափայլ կարասների դաճապատկերների ուսումնասիրութիւնից: Արգիշտիխինիլի պեղումներով հայտնաբերված կարասներից մեկի վրա տեսնում ենք ծառի երկու տիպ՝ թեք ճյուղերով, որ չի տարբերվում

նախնադարյան, ուրարտա-հայկական պատկերագրից և հորիզոնական ճյուղերով, որ չի տարբերվում «անթառամ» նշանագրից: Ծառերն այստեղ ներկայացված են նախնադարյան բնույթով՝ այժմապատկերների, խաչաձև միջուկով արևանշանի և լուսնանշանների զուգորդութիւն մեջ (նկ. 14): Կոմպոզիցիայի կենտրոնում դաճված է երկու միակցված եռանկյունիներից կազմված մի ֆիգուր, որ նույնպես կրկնում է նախնադարյան արվեստի «այծ» պատկերագիրը:

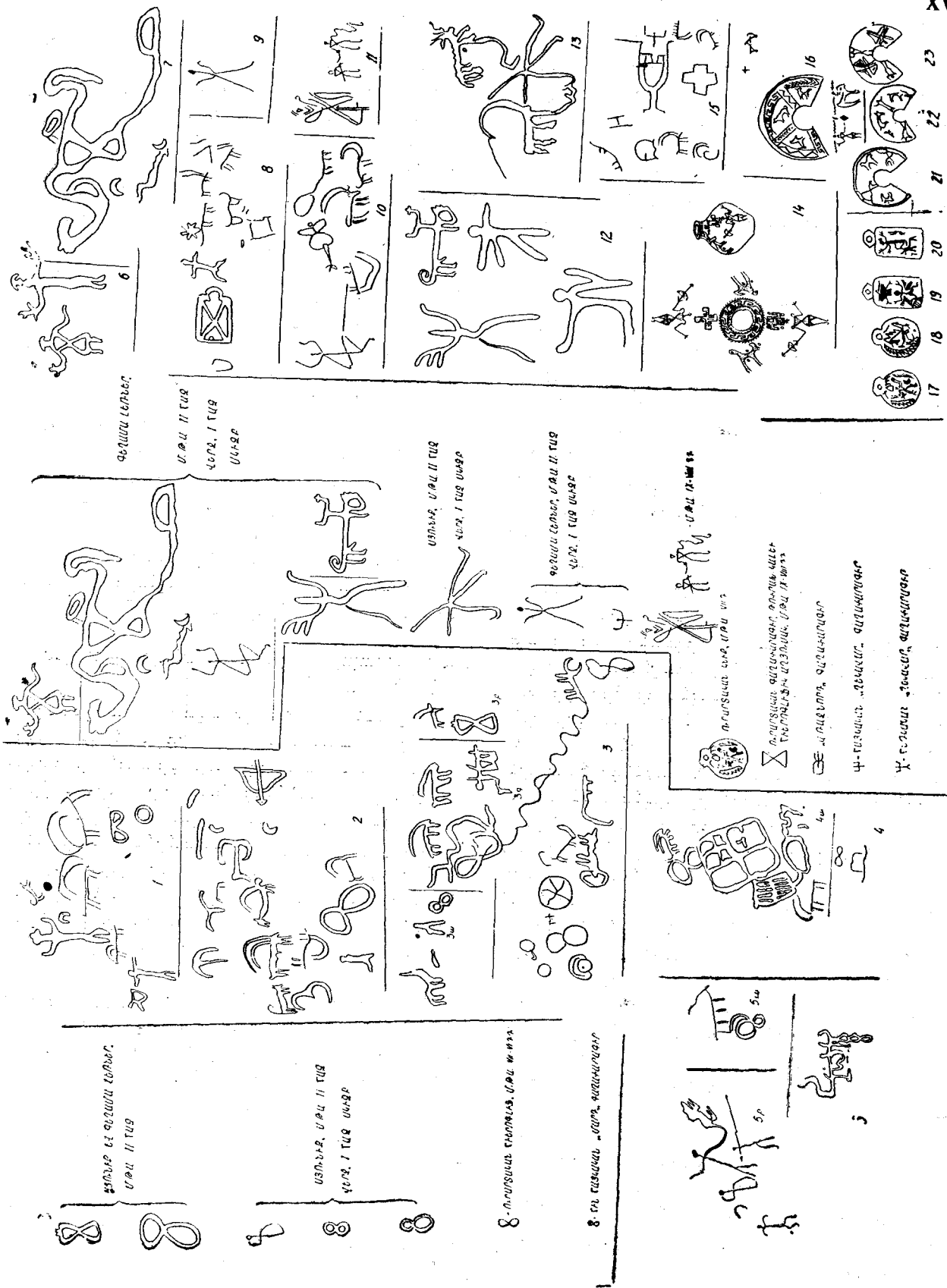
ՄԱՐԴԱԿԵՐՊ ԷԱԿՆԵՐ, ՄԱՐԴԱՅԻՆ ՖԻԳՈՒՐՆԵՐ, ՊԱՏԿԵՐԱԳՐԵՐ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՀԱՄԱՊԱՏԱՍԻՍՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱԳՐԵՐ

Մարդ-որսորդ, «առաջնորդ» և «ղեկավար» գաղափարագրերը (աղ. XVII)

Հայաստանի նեոլիթ-էնեոլիթյան արվեստում, մանավանդ ժայռապատկերների մեջ, անշափշատ են մարդկային ֆիգուրները, որոնք հանդես են գալիս մեկուսի կամ խմբովին, ամենատարբեր կապակցությունների մեջ՝ աղեղնավոր և պարանաներով զինված, հմայող, կախարդ որսորդների, խաշնարածների, գառնարած մանչուկների, ծառին երկրպագող էակների դերում, ծիսական արարողությունների ու պարերի մեջ, երկնանշանների, անդրշիրմյան հուշարձանների զուգորդության մեջ և բազում այլ պարագաներում: Հասկանալի է, որ ֆունկցիոնալ տարբեր հանգամանքներում ներկայացվող և անընդհատ կրկնվող մարդապատկերների առկայությունը արվեստի հուշարձաններում շեշտում, ընդգծում է մարդու դերը հասարակական բարդացող կյանքում, նրա ակտիվ, հասարակայնորեն անհրաժեշտ ներգործությունը բնության ուժերի վրա: Մարդկային այս ֆիգուրների հազարամյակներ կրկնվող պատկերումը նույնպես տանում էր դեպի ոճավորումն ու պատկերագիրը՝ տարրերի բացասման ու սղման փորձված եղանակով, երկրաչափական և կենդանական պատկերների օրինակով (սյուն. III): Գեղամա լեռների ժայռապատկերներից մեկը ներկայացնում է մարդկային երկու ֆիգուր, որոնց կարևորությունը շեշտված է խոշոր շափերով, մահիկաձև գլխանոցներով, եռամատ թևերի լայն բացվածքով, որ հմայության, կախարդանքի կամ ծիսական կարեւոր այլ ֆունկցիայի արտահայտություն է (նկ. 6): Ֆիգուրներից մեկի իրանը, կենդանապատկերների նման եռանկյունաչափական կառուցվածք ունի: Երկրորդ պատկերը պարզապես ութաձև է, չունի ոտքեր ու թևեր, ներկայացված է իբրև որսորդ՝ երկու կողմից տարածվող պարաններով (նկ. 7):

Երրորդ խոշոր ֆիգուրի մեջ բացասված են հորիզոնական գծերը և իրանի եռանկյունաձև պատկերը վեր է ածվել իրար խաչաձև հատող երկու գծերի, որոնցով ներկայացված են ոտքերը, թևերը և զլուխը: Թևերից մեկը երեք մատ ունի (նկ. 12): Սյունյաց երկու ժայռապատկերներում՝ նման ֆիգուրները հանդես են գալիս որսի տեսարաններում: Դրանցից մեկը խաչվող գծերի օգնությամբ արտեբերված թևեր ու ոտքեր են, առանց զլխի և այլ մանրամասների (նկ. 13): Ֆիգուրի գոտկատեղից պարաններ են ձգված դեպի այժմ ու եղջերուն, որոնք ուղեկցվում են երկնանշաններով: Սյունյաց երկրորդ պատկերի մեջ որսորդի իրանն ունի եռանկյունաչափական կառուցվածք, վեր մեկնած թևեր, զլուխ և մեկ ոտք (նկ. 10): Եռանկյունաձև իրանի մի անկյունից պարան է ձգված դեպի բեզդարյան այժի ոտքերը: Մեկ ուրիշ պատկեր էլ կա Գեղամա լեռներում (նկ. 12), որի վրա, ներքեից վերև, փորագրված են թևատարած մարդը, արու առյուծը և նրա վզի հիմնամասին կանգնած մարդը, որ պատկերված է իրանի ձողիկով և վեր ծալած թևերի ուղղանկյունով: Ժայռանկարային այս ֆիգուրները կրկնվում են ուշ բրոնզեդարյան և ուրարտական մի խումբ հուշարձանների՝ Թաղաքենդի և Ստեփանավանի բրոնզե գոտիների (սյուն. III), Խանլարի և Կիլիկ-դադի խեցեղենի (նկ. 14, 16, 21, 22, 23), ինչպես նաև ուրարտական կնիքների վրա (նկ. 17—20): Ընդ որում, կրկնությունները գրեթե ստույգ են: Վերը թվարկած հուշարձանների մեջ առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Թաղաքենդի խիստ վնասված բրոնզե գոտին (աղ. XVI, նկ. 7), որը պատկանում է ուշ բրոնզեդարյան և վաղ երկաթեդարյան ժամանակաշրջանին: Գրաֆիկական և

1 Գ. Հ. Կարախանյան, Պ. Գ. Սաֆյան, նշվ. աշխ., նկ. 279 և 465:

սյուժետային առումներով այն կապվում է Գեղամա լեռների վերը նկարագրված երկու ժայռապատկերների հետ (աղ. XVII, նկ. 12—13)։ Գծային պատկերներն այստեղ հասցված են պիկտոգրաֆիկ պարզությամբ։ Գոտու միջին հատվածը դրաված է լուսատուներ խորհրդանշող գիշատիչներով (առյուծ և ալյն), նրանց շրջանակը՝ անկյունիկներով, որ կարող են թռչող թռչունների, գարնան սիմվոլներ լինել։ Արտաքին շրջանակը բաղկացած է երկշար եռանկյունիներից, որոնք կարող են լեռնաշղթայի նշանակություն ունենալ և, վերջապես, մասամբ միայն պահպանված ձախ մասում ուղղահայաց երկու շարքի մեջ հանդես են գալիս մարդկային երկու խոշոր ֆիգուրներ՝ կանգնած երկու ծառերի դիմաց։ Պատկերագրական առանձնահատկություններով դրանք միանգամայն կրկնում են Գեղամա լեռների մեկուսի ֆիգուրը, չափերով էլ փոքր-ինչ ցածր են ծառից։

Այս հանգամանքը ընդգծում է պատկերված էակին վերագրվող խոշոր նշանակությունն ու դերը, որ կապված է պաշտամունքի ղեկավարման, ինչ-որ կարևոր կրոնական ծեսերի հետ։ Որ նման ֆիգուրը կարող էր բարձր հասարակական դեր ունենալ՝ հաստատվում է մ. թ. ա. IX—VIII դդ. Ստեփանավանի գոտու պատկերներով։ Այստեղ փորագրված է զինված մարդկանց մի ջրկատ, որոնց առջևում կանգնած է առաջնորդը՝ մեծ վահանով և երկար սրով։ Առաջնորդի ֆիգուրը մուտ երեք անգամ մեծ է մարտիկների պատկերներից և իր բոլոր հիմնական գծերով համընկնում է Գեղամա ժայռանկարներին և Թաղաքենդի ֆիգուրին, իսկ զինվորների պատկերները կրկնում են Սյունյաց որսորդի տեսքը։ Մառի դիմաց կանգնած մարդկային ֆիգուրների կարևոր դերն ընդգծված է նաև վերը նկարագրած ժայռանկարների մեջ, որոնցից մեկում ֆիգուրը հեծյալ է և կրկնակի մեծ մյուսներից, իսկ մյուսում նույնպես նրանք շատ մեծ են։ Եթե այս տեսանկյունով դիտելու լինենք հին արևելյան և, մասնավորապես, ուրարտական նյութը, ապա կտեսնենք, որ «կենաց ծառի» հետ պատկերվում են բացառապես թևավոր ոգիները, գերագույն քրմապետը և թագավորը, որոնք հաճախ նույնանում էին արևելյան իրականության մեջ։

Հետաքրքիր է նշել նաև, որ նման ֆիգուրներ հանդես են գալիս ուրարտական կնիքների վրա՝ մեկ անգամ ծառի դիմաց՝ խաչի, լուսանշանի և այլ պատկերների հետ (նկ. 17)², մեկ անգամ

էլ ասուրական արև-աստծո նշանի տակ (նկ. 19), ուրարտական Թեշուբ աստծո ձևով՝ ցուլի վրա կանգնած (նկ. 20)³։ Կարևոր է, որ կնիքներից մեկի վրա ժայռանկարային ոճի մարդաչեղր ֆիգուրը հանդես է գալիս երկիրը բեղմնավորելու այլաբանական գործողության մեջ։ Այսպիսով, թե՛ նախնադարում, թե՛ ուրարտական իրականության մեջ նման պատկերները ներկայացնում էին ցեղապետին, քուրմին, գերագույն քուրմին կամ թագավորին՝ առաջնորդ կամ ղեկավար անձնավորության։ Մեծ դեր է վերագրվում նման ֆիգուրներին նաև մ. թ. ա. I հազարամյակի սկզբներով թվագրվող անդրկովկասյան սպիտակ դրվագազարդ խեցեղենի կրոնական մոտիվներում, որտեղ նույնատիպ՝ եռանկյունաշափական ոճի պատկերները արտաբերված են շատ խոշոր ֆիգուրներով, ճանկախաչի կամ արևանշանի տակ, այս անգամ իբրև երկնային որսորդներ, որսորդությունը հովանավորող ոգիներ կամ նախնիներ (նկ. 14)⁴։

Հայ նշանագրերի մեջ երկու նշաններ կան, որ չափազանց մոտ են կանգնած վերը նկարագրածներին իրենց գրաֆիկական առանձնահատկություններով, ծագում են, անկասկած, առաջիններից և իրենց դիմաց ունեն «առաջնորդ» և «ղեկավար» բացահայտիչները (սյուն. III)։

Մարդ, որսորդ, խաշնաշած, «մարդ» գաղափարագիր (աղ. XVII)

Վերը քննարկած «ղեկավար» պատկերագիր-նշանագրից առաջացել է մարդկային կերպավորումներից ամենապարզը՝ այդ ֆիգուրների գլուխն ու վերջավորությունները հատելով և միայն իրանի՝ գագաթներով կից երկու եռանկյունիների հատվածը թողնելով։ Եռանկյունիների սուր անկյունները քարի վրա հեշտությամբ կլորացվել են, պատկերը բնականորեն դարձել է ութանկյուն գիր և նույնությամբ պահպանվել հայկական նշանագրերում իբրև «մարդ» գաղափարագիր (սյուն. I)։

Այս ֆիգուրն այնքան է հեռացել իր նախնական ձևից, որ, առանց ժայռապատկերների հստակ սյուժեների, դժվար կլինի հասկանալ նրա բովանդակությունը։ Բերենք մի քանի ժայռանկարներ, որոնք առանց այլևայլության հաստատում են ութանկյուն ֆիգուրի մարդ լինելու հանգամանքը։

³ Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, III, № 42, էջ 54.

⁴ Я. И. Гуммель, Археологические очерки, Баку, 1940, № 37. Ինչպես նաև՝ Б. Б. Пиотровский, Археология Закавказья, I, 1649, աղ. IX.

² Б. Б. Пиотровский, Искусство Урарту, Л., 1962, № 69, էջ 105.

Գեղամա լեռների մի շարք ժայռակարներում մարդու ութաձև ֆիգուրը հանդես է գալիս միաժամանակ և՛ ռեալ պատկերների, և՛ նշանագրերի զուգորդության մեջ: Դրանցից մեկի (նկ. 1) կենտրոնում պատկերված է այծակոիվը: Զախակողմյան այծի մոտ կանգնած է մի մարդ՝ կողքին լուսնանշանը, վերևում՝ արևի նշանը և շունը. աշակողմյան այծի տակ դրված է մարդու ութաձև ֆիգուրը և նույնպես՝ արևի սկավառակը: Պատկերի ներքին ծախ անկյունում նույնպես ներկայացված են մարդը, այծը և, կարծես, արևի պատկերագիրը նշանը: Այստեղ, ուրեմն, օրինաչափորեն կրկնվում են տարբեր ձևերով արտաբերված մարդկային ֆիգուրներ, երկնային սիմվոլներ «էծագիր», շուն և տասնմեկ տարբեր նշանագրեր, որոնց մեջ զանազանվում են լուսնանշանները, թռչնանշանները, նետն ու աղեղը (իբրև «աղեղնավոր» գաղափարագիր) և մարդկային երկու նշանագիր: Դրանցից մեկը ութաձև է, մյուսը՝ ներքևից երկու ճյուղ ունեցող ձողիկ, նշմարելի գլխիկի և ուսի ռուդիմենտներով (նկ. 3ա): Այս երկու պատկերները կրկնվում են ժայռակարներում: Ֆիգուրներից մեկի վերևում արևի նշանագիրն է և մի քիչ հեռու, ծախում՝ մի կենդանապատկեր⁵: Մեկ ուրիշ պատկերում ութաձև խոշոր մարդանշանը օրինաչափորեն հանդես է գալիս չորս կենդանապատկերների (կատվացեղի գիշատիչ, ցուլ, երկու այծ) և երկնային չորս նշանագրերի հետ միասին (նկ. 3)⁶: Սակայն Սյունյաց ժայռապատկերներում առավել հետաքրքրություն են ներկայացնում այնպիսիները, որոնք հանդես են գալիս իբրև որսորդներ և փարատում են բոլոր կասկածները «մարդ» գաղափարագրի ձևավորման վերաբերյալ: Նման պատկերներից մեկում ութաձև մարդու նշանը տեղավորված է այծապատկերի տակ, այնտեղ, որտեղ սովորաբար ներկայացվում են այծին ձեռքերով բռնող մարդիկ: Այս ութապատկերը գաղափարատում ունի հազիվ նշմարելի ռուդիմենտ ելուստներ, որ խորհրդանշում են թևերը (նկ. 3բ)⁷: Նույն կապակցության մեջ է ներկայացված մյուս «ութաձև» մարդը, որն, ի տարբերություն նախորդի, միացված է (պարանով) այծի ոտքերին և կապել է դրանք, այսինքն՝ պարանել է կենդանուն, ինչպես սովորաբար դա հանդիպում է նախնադարյան ժայռակարներում ամենուրեք (նկ. 3գ, 5ա): Նման

կոմպոզիցիոն լուծում կա նաև հաջորդ ժայռակարում: «Ութաձև» որսորդն այնտեղ պարանով խճճել է ոչ թե այծին, այլ ցուլերին (նկ. 5): Մի այլ դեպքում ութաձև մարդանշանը հանդես է գալիս իբրև անասնապահ այծի հետ միասին՝ արգելափակոցի մոտ (նկ. 4ա): Բերված օրինակները բավական են ցույց տալու, որ նախնադարյան ժայռապատկերներում ութաձև նշանը շատ ուրիշ ֆիգուրների հետ միասին հանդես է գալիս իբրև մարդ-որսորդ, մարդ-անասնապահ, գուցե և մարդ-նախնի, սակայն հայկական նշանագրերում այն պահպանել է միայն մեկ՝ «մարդ» նշանակությունը և դարձել «մարդ» գաղափարագիր:

Մարդ, որսորդ, «մարտիրոս» գաղափարագիրը (աղ. XII, սյուն. III):

Գեղամա և Սյունյաց լեռների ժայռակարներում կան նաև շրջանաձև գլխով և իրանի կենտրոնական ձողը երկու թևք գծերով հատող մարդկային պատկերագրեր: Սրանց հետ միասին ամենուր հանդիպում է մարդու ամենապարզունակ կերպավորումներից մեկը՝ կիսակլոր, եռանկյունաձև կամ հատված եռանկյունաձև ներքին մասով իրանի՝ ձողիկով և հազիվ նշմարելի գլխիկով (սյուն. III): Դժվար կլինեն նման ֆիգուրները մարդուն վերագրել, եթե չլինեին սրանցից կենդանիների վրա նետված երկար պարանները (նկ. 2, 7):

Այս ֆիգուրների աստիճանական պարզեցումը տեսնում ենք նույն Գեղամա լեռների կոմպոզիցիաների մեջ. մի դեպքում այն հանդես է գալիս չորս այծի, գիշատիչի և երկու երկնանշանների ներքո՝ ստորին վերջավորությունների եռանկյունաձև մեկնաբանությամբ, տարածած երկու թևերով՝ այծի ոտքերից բռնելու գործողության մեջ (իրանն ու գլուխը ներկայացված են չհատվող ձողի ձևով, նկ. 3): Երկրորդ կոմպոզիցիայում այդ ֆիգուրը հանդես է գալիս նույնպես այծաորսի տեսարանում: Զախից մեկը ցանց է՝ նետել մեծ այծի վրա. մեջտեղում չորս այծեր կան. ներքևում՝ աջից փորագրված է կենդանիների ճանապարհը փակող չորս մարդու շատ սխեմատիկ պատկեր. վերևի աջ անկյունում մեղ հետաքրքրող մարդու պատկերն է՝ կիսակլոր վերջավորություններով, տարածած թևերով և շրջանաձև գլխով: Վերջինը փակում է ցանցի մեջ բնկնող այծի փախուստի ճանապարհը (նկ. 8)⁸: Ուղտասարի մի կոմպոզիցիայում նույնատիպ ֆիգուրները գտնվում են այծի առջևում և ետևում: Այծի պողերի ծայրին եր-

⁵ Գ. Զ. Կարախանյան, Պ. Գ. Սաֆյան, Սյունիքի ժայռապատկերները, Երևան, 1970, աղ. 98:

⁶ Գ. Զ. Կարախանյան, Պ. Գ. Սաֆյան, նշվ. աշխ., աղ. 148:

⁷ Նույն տեղում, աղ. 122:

⁸ Ս. Սարգսյան, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում:

կու խաշ կա, մարդկանց ստորին՝ վերջավորութիւնները շրջանակաձև են, թեկերը տարածած, գլուխները կլոր (նկ. 5)⁹։ Զիարաթի պատկերախմբում կա որսորդի ավելի լակոնիկ մի պատկեր, որն ընդհուպ մոտենում է հայկական «մարտիրոս» — նահատակ նշանագրին։ Սա ունի միայն կիսաշրջանաձև ոտքերի բացվածք և ուղիղ իրան՝ առանց թեկերի, իրանի վերին մասում՝ արևի և լուսնի նշաններ և գագաթից դեպի հսկա եղջերուն ձգվող մի պարան։ Եղջերուի հիասքանչ պատկերը շրջապատված է երեք երկնային նշաններով, վերևում մարդկանց և կենդանիների ֆիգուրներ կան։ Նկարագրված որսորդի կողքին նշանագրեր կան և մի ցանց (նկ. 7)։ Ճիշտ այս տիպի որսորդ ներկայացված է Սյունյաց փոքրիկ ժայռապատկերներից մեկում։ Նա նույնպես պարան ունի վերին մասում, գլխի հազիվ նշմարելի ուռուցիկություն և հատված եռանկյունի ներկայացնող ներքին վերջավորություններ (նկ. 2)¹⁰։ Այս պատկերագիրը չի տարբերվի հայկական «մարտիրոս» գաղափարագրից, եթե հատենք վերևի պարանը։ Այսպես՝ ժայռանկարների պարզ մարդապատկեր-որսորդը դարձել է զոհված մարդ, նահատակ և վերջապես բրիտանական «մարտիրոս» գաղափարագիր, այն փոքրիկ տարբերությամբ, որ շրջանակաձև գլխիկով ֆիգուրը շրջված է գլխիվայր։

Քառաբաժ մանչուկներ և «որդի» ճշանագիր (աղ. XVIII)

Գեղամա լեռների ժայռանկարներում հաճախ են հանդիպում այծերի կամ ընդհանրապես կենդանիների առաջը կտրող (նկ. 1—3), նրանց հըսկող, պահպանող փոքրիկ մարդկային ֆիգուրներ (նկ. 4—10)։ Սրանց մեծ մասը վերևում ունեն ելուստ՝ գլխի հազիվ նշմարելի ձվաձևով, երկու կախ ընկած թև, երկու ճյուղավորված ոտք և ուրիշ ոչինչ։ Նրանց վրա, իբրև կանոն, ցույց չի տրված սեռական հատկանիշը, որ անշափահասության նշան է։ Այս ֆիգուրները կոմպոզիցիաներում երբեք հանդես չեն գալիս նեո ու աղեղով, պարանով, նիզակով, որևէ զենքով, հագուստով, զգեստավորված կամ դիմակավորված։ Օրինաչափ է նաև այն, որ սրանք հանդես են գալիս մեկ-երկու այծապատկերի կամ մի քանի կենդանիներից բաղկացած փոքրիկ հոտերի հետ, երբեմն ճիպոտը ձեռքին ու շների հետ միասին (նկ. 2—3, 8—9)։ Շատ դեպքերում էլ այծերի ոտքերը կապված են լինում (նկ. 7)։ Այս օրինաչափությունները և

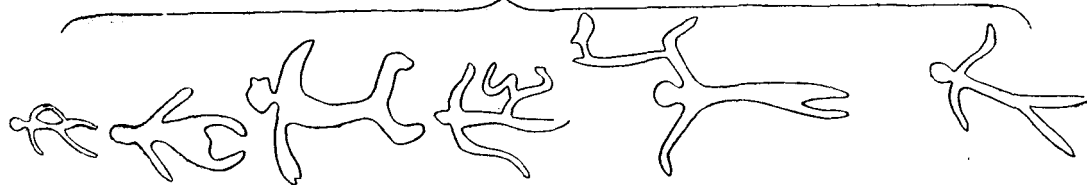
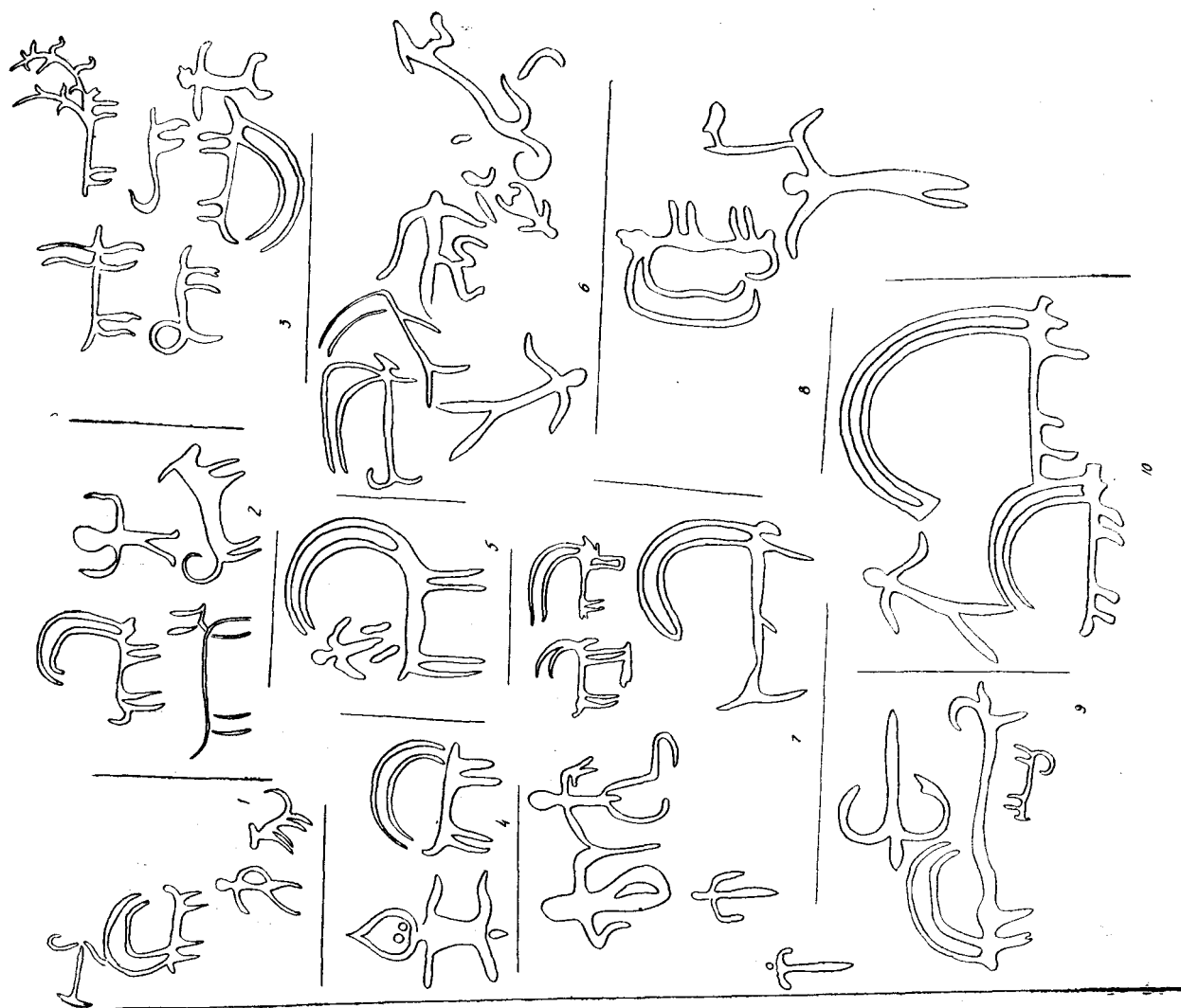
մի քանի բնորոշ այլ մանրամասներ համոզում են, որ սրանք պարզապես գառնարած մանչուկներ են, որոնք հսկում են անասուններին, բայց չեն մասնակցում որսին ու տղամարդկանց այլ ծանր պարտականություններին։ Արդ, զարմանալի չէ, որ նկարագրված մանչուկ-պատկերագիրը մենք գտնում ենք հայ հիերոգլիֆների մեջ «որդի» բացահայտիչի տակ։ Սրա իսկական իմաստը պետք է որ «տղա» լինելու։

Պաղաբերության արևային ոգիներ կամ աստվածություններ և հայկական «հեշտաւեր» գաղափարագիրը (աղ. XIX)

Մեծ Պալատասարի նեոլիթյան ժայռանկարների մեջ մարդակերպ խոշոր պատկերներ կան, որոնք մշտապես հանդես են գալիս արևի, ճանկախաշի կամ երկնային մարմիններ խրոհողանշող այծերի ու ցուլերի հետ, որոնց կերպարները կապված են պտղաբերության բուն գաղափարի հետ (սյուն. I)։ Այս ֆիգուրները շատ հաճախ տարածած թեկերի ու ոտքերի վրա երկար ու ճառագայթաձև մատներ ունեն և, իբրև կանոն, հանդես են գալիս պրպղած դիրքում (նկ. 1), խիստ շեշտված առնանդամով (նկ. 2, 5, 8)։ Կան նաև այնպիսի տարբերակներ, որտեղ հանդես են գալիս այդ ոգիների արական և իգական զուգակիցները (նկ. 4, 8—9), կամ մի քանի արական ֆիգուրներ, խիստ շեշտված արական հատկանիշով (նկ. 1, 6, 8)։ Կան հետաքրքիր տարբերակներ, որտեղ բուն մարդակերպ ֆիգուրները բոլոր կողմերից առնված են ճառագայթների մեջ և մի տեսակ «հրացուլքի» երևույթ են ներկայացնում (նկ. 5, 7)։ Բոլոր պատկերներն էլ կապված են արևի, սեռական ընդգծված հատկանիշների, սերնդի, պտղաբերման երկնային ուժեր ներկայացնող կենդանապատկերների հետ։ Գեղամա լեռների հրաշալի ժայռանկարներից մեկում (որը կարելի է վերագրել մ. թ. ա. IV հազարամյակին) նման խոշոր ֆիգուրներ հանդես են գալիս երկնային սիմվոլների՝ ճանկախաշի, արևի, լուսնի, առյուծի և այծի պատկերների զուգորդությամբ՝ երկրի պտղաբերման (բեղմնավորման) այլաբանական գործողության մեջ (նկ. 1)։ Որ այս տիպի պատկերներն իրոք կապված են երկրի արգասավորման գաղափարի հետ, ապացուցվում է էվրոպական ժայռագրերում հաճախ հանդես եկող նույնատիպ ֆիգուրների առկայությամբ, որոնք իրենց ձեռքում բռնած ունեն մանգաղներ։ Միանգամայն հնարավոր է, որ քննարկվող կոմպոզիցիայի պտղաբերող ոգիները մարմնավորել են Երկվորյակ համաստեղության գաղափարը, քանի դեռ ձևավորված չէր «Երկվորյակ» նշանագիրը։ Այս

⁹ Գր. Հ. Կարախանյան, Պ. Գ. Սաֆյան, նշվ. աշխ.։

¹⁰ Նույն տեղում։

962444 663660
U 84. III-11 7442

7 - 742 74344444 "0004"
962444/743444

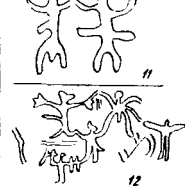
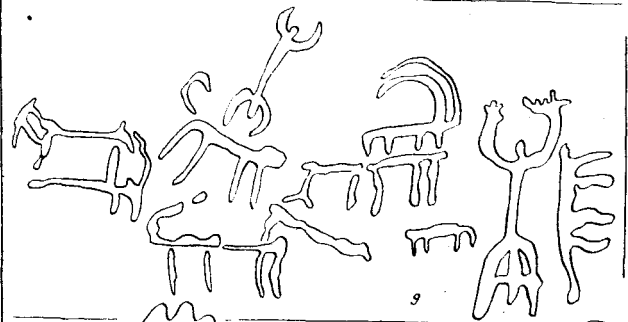
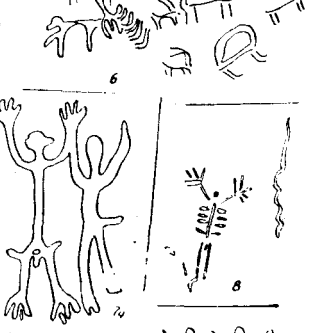
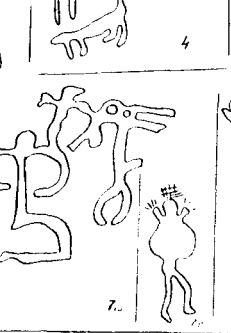
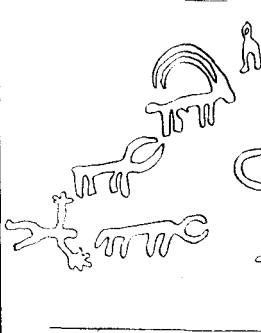
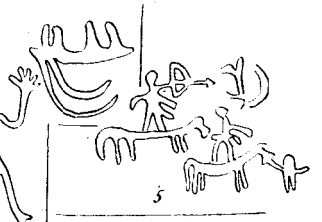
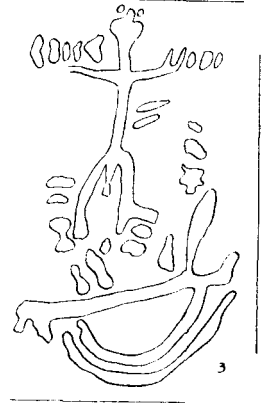
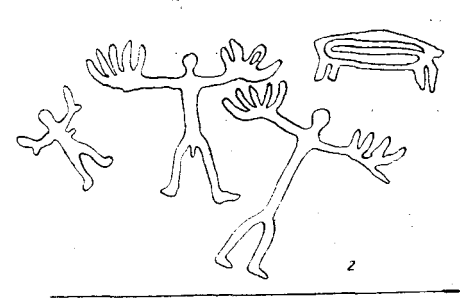
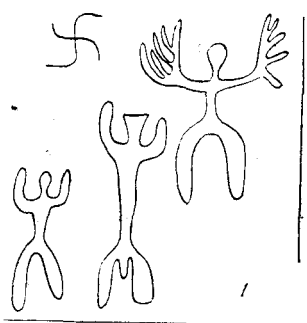
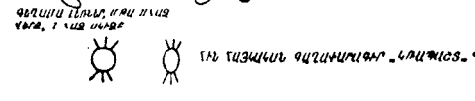
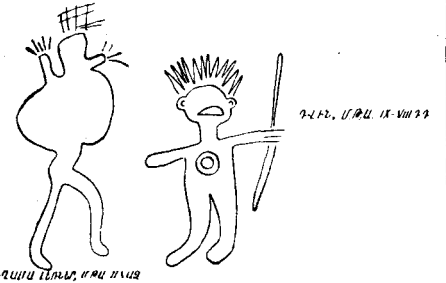
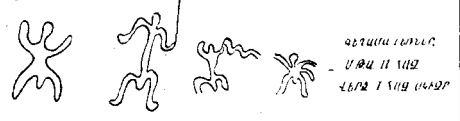
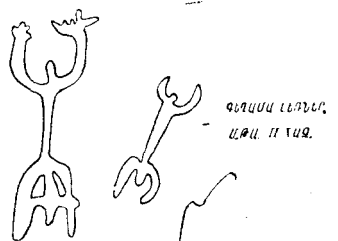
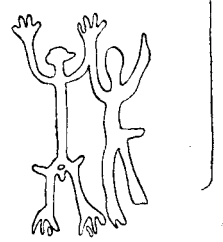
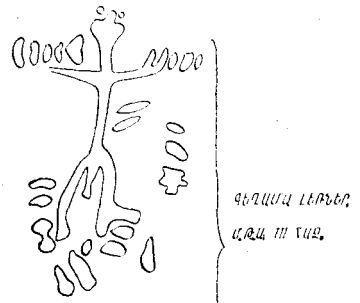
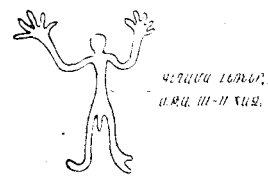
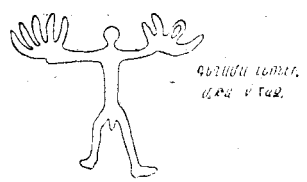
տեսակետից մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Փոքր Պայտասարի մ. թ. ա. III հազարամյակի մեկ այլ ժայռապատկեր, որի մեջ մարդակերպ ոգին ներկայացված է նույն կեցվածքով և երկու զույգ ոտքերով, որ ֆիգուրի երկվություն արտահայտելու գեղարվեստական հնարք է: Զախից պատկերված են ցուլն ու աշօը, աջից՝ շատ վերևից՝ մեծ խաչ-արևն ու շունը: Արդյո՞ք մեծ զայթակղություն կլինե՞ր այս ֆիգուրներում տեսնել Երկվորյակ, Ցուլ, Մեծ շուն համաստեղությունները՝ արևի ու ամպրոպ-կայծակի (այծի) հետ միասին, որոնք բոլորն էլ կապված են գարնանային պտղաբերության գաղափարին: Նույն ժամանակաշրջանի՝ «հրացուրի» երևույթ ներկայացնող ֆիգուրներից շատերն էլ հանդես են գալիս «այծագրերի», փայլակ-օձերի հետ և մի դեպքում էլ՝ հայկական «համասփյուռ» գաղափարագիրը կրկնող մի նշանի հետ (նկ. 7, 5):

Սկսած մ. թ. ա. III հազարամյակից, պահպանելով իրենց բնորոշ սեռական հատկանիշը, պրպզած կեցվածքը, այդ ֆիգուրները զարգանում են անընդհատ ոճավորման ուղիով՝ կորցնում թևերի, ոտների, իրանի ճառագայթաձև վերջավորությունները, հաճախ գլխի շրջանակն ու օվալը (սյուն. I): Ուշերոնգեղարյան ժայռանկարներում այս պատկերները վերջնականապես ոճավորվում և նշանագրի բնույթ են ստանում (նկ. 14): Նրանց իրանը հետզհետե ձողի է նմանվում, գլուխն ու սեռական հատկանիշը հազիվ նշմարելի ուղիմենտներ են դառնում, թևերը՝ կանթվում՝ օղակաձև տեսք ստանում: Ահա այս ուշ ֆիգուրների միանգամայն նույնական կրկնակն է հանդիսանում հայկական «հեշտասեր» նշանագիրը: Հասկանալի է, որ քրիստոնեության շրջանում այս գաղափարագրի անարատ պտղաբերող իմաստն աղճատվել, «խմբագրվել» է և պահպանել իր ֆունկցիաներից մեկի այլասերված իմաստը միայն:

Որսորդ-նախնի, երկրպագող կամ կախարդող մարդ, «կռապաշտ» (աղ. XX)

Վերը նկարագրված ֆիգուրը շատ հաճախ հանդիպում է Գեղամա և Սյունյաց ժայռանկարներում կանգնած և բացառապես թևերը վեր մեկնած դիրքով, շեշտված առնանդամով կամ առանց դրա, չռած մատներով (սյուն. I): Գեղամա լեռների նեոլիթյան մի խումբ պատկերներում դրանք հանդես են գալիս արև-ձանկախաչի կամ այծկայծակի հետ միասին (նկ. 1—2), ոգիների՝ այրկին-որդի երրորդության մեջ (նկ. 2): Վաղ բրոն-

զեղարյան հուշարձաններում հանդիպում են դրանց զուտ արական (նկ. 9) կամ իգական ներկայացուցիչները միասին, ինչպես նաև հրացուրի պատկեր ներկայացնող ոգիների ձևով (նկ. 3)՝ այծի, օձի հետ (նկ. 8) կամ մեկուսի: Ժամանակի ընթացքում այս ֆիգուրներն էլ խիստ ոճավորման են ենթարկվում, կորցնում իրենց հատկանիշներից շատերը, իրանի երկու կողմից ստանում երեքական ելուստներ (թևեր, գլուխ, ոտներ-սեռական հատկանիշ (նկ. 7, 10, 11, սյուն. I) և ներկայացնում պարզապես մեր հեթանոս-արևապաշտ նախնուն: Մարդու ոճավորված այս տիպը հանդես է գալիս ամենուրեք տարբեր գործողություններ կատարելիս: Մերթ սրանք ներկայացվում են աստղերի հետ (նկ. 13)՝ իբրև նախնիներ, մերթ իբրև պարող զույգեր (նկ. 7, 11), մերթ կենդանիների կախարդման պահին (նկ. 9), մերթ ցուլերին քշելիս, մերթ զույգ ձեռքով այծին բռնելիս կամ պարան նետելիս (նկ. 10), մերթ ծիսական պարի մեջ՝ զգեստավորված ու դիմակավորված (նկ. 12): Մի խոսքով, այստեղ հանդես են գալիս մեր արևապաշտ «կռապաշտ» նախնիները կամ նրանց ոգիներն ու աստվածները իրենց գործունեության շատ ու շատ ոլորտների մեջ: Սրանք ժայռապատկերների ամենաբնորոշ և տարածված մարդակերպ ֆիգուրներն են, որ գրեթե նույնությամբ մտել են հայկական նշանագրության մեջ իբրև «կռապաշտ» գաղափարագիր: Այս պատկերները նախատուրարտական շրջանում զգալի փոփոխությունների են ենթարկվում, իրանը ուռչում, կլորանում է, վերջավորությունները գրեթե ուղիմենտների են վերածվում (նկ. 7, 13): Այս տիպի մի քանի ժայռանկարներ կան Գեղամա լեռներում: «Կռապաշտ»-ների նման պատկերների ենք հանդիպում նաև Դվինի հեթանոսական (մ. թ. ա. IX—VIII դդ.) մեհյանի ծիսական խեցեղենի վերադիր ու փորագիր ֆիգուրների կոմպոզիցիաներում (նկ. 13): Այստեղ մարդկանց կերպարները փոքրինչ փոխված են, սակայն կրոնական սյուժեն մնում է ժայռապատկերային: Կարասներեք մեկի իրանի վրա երկնային տարերքի մթնոլորտում (աստղեր, կենդանիներ և այլն) հանդես են գալիս արևի, այծի, գիշատչի և երկու թևատարած մահակավոր մարդկանց պատկերներ, որոնցից մեկի կրծքի վրա արևի նշան կա, իսկ գլխի մազերը ցից են՝ ճառագայթների նման: Զարմանալին այն է, որ մենք հանդիպել ենք «կռապաշտ» նշանագրին XX դարասկզբի հայկական կարասների վրա, որոնցից մեկը պահպանվում է Հայաստանի Պատմության պետական թանգարանի ֆոնդերում:

ԿԵՆԴԱՆԻ, ԹՈՉՈՒՆՆԵՐ, ԱՅԼ ՀԱՍՎԱՑՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԻՐԵՐ ՈՒ ԱՌԱՐԿԱՆԵՐ

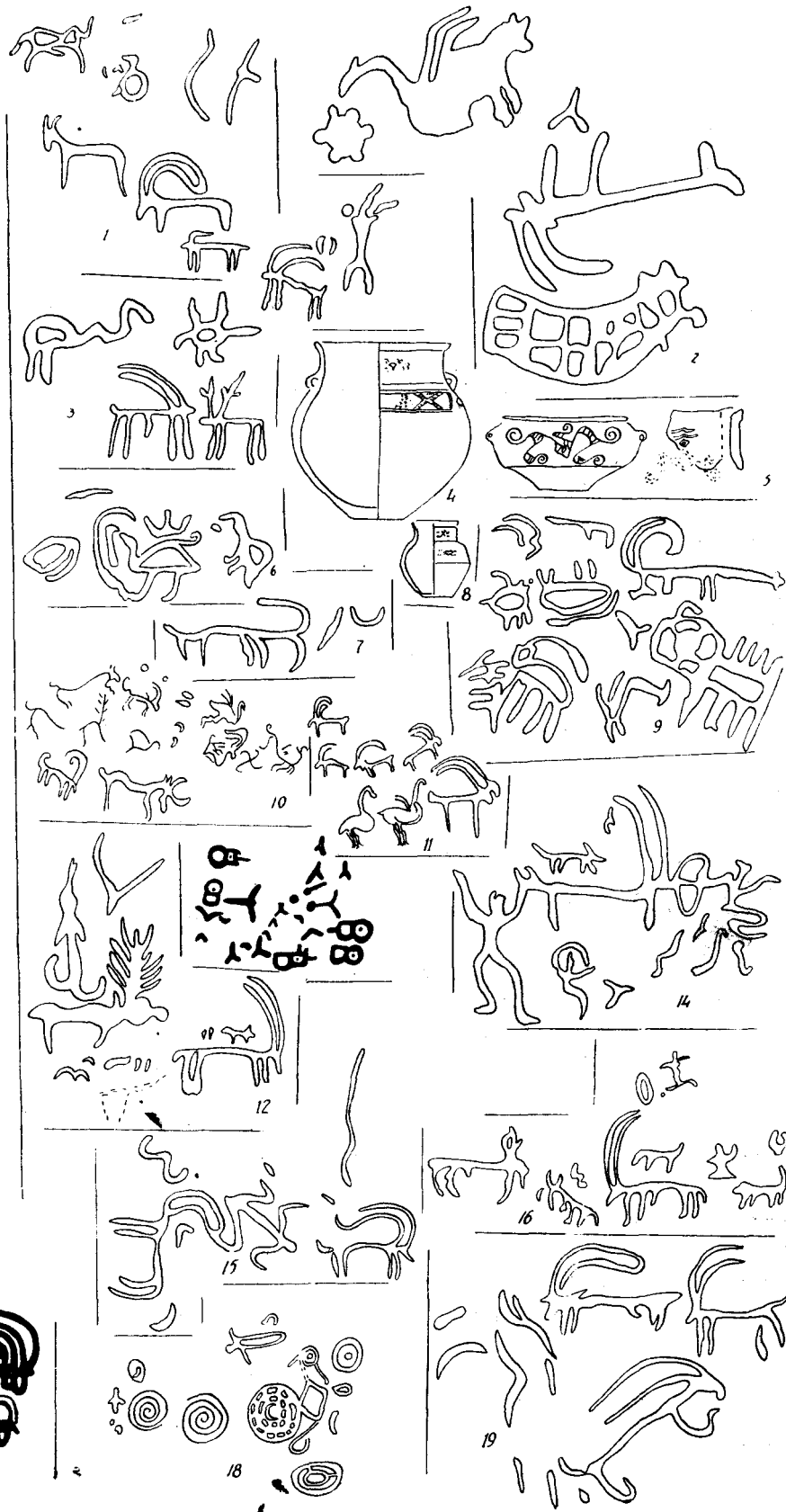
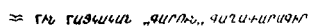
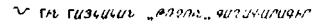
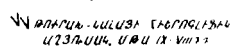
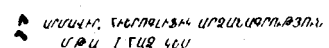
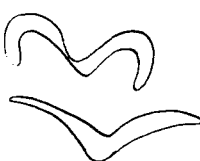
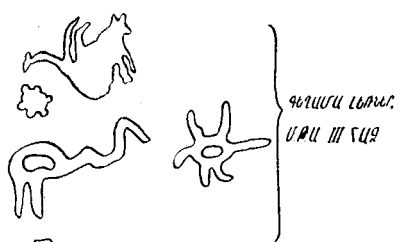
**ԿԵՆՊԱՏԻ, թոշուն պատկերները և «գարուն» գա-
ղափարագիրը (աղ. XXI)**

Ի տարբերություն ժայռապատկերների բազմաթիվ այլ խմբերի, Գեղամա լեռների հուշարձաններում հանդիպում են բազմապիսի թռչունների ռեալիստորեն վերարտադրված հիասքանչ ֆիգուրներ, որոնք ներկայացված են մեծ մասամբ թռչչի և ավելի սակավ լողի պահին: Այս թռչնապատկերներն, իբրև կանոն, հանդես են գալիս արևի, լուսնի, երկնային այլ մարմինների (նկ. 2, 3, 18) կամ էլ կենդանիների այնպիսի ֆիգուրների հետ, որոնք երկնային մարմիններ են խորհրդանշում (նկ. 10—15): Այսպիսով, սրանք բոլորն էլ կապվում են երկնակամարի հետ և իրենցից ներկայացնում որոշակի երկնային մարմինների կցորդ-սիմվոլներ: Հայ ժողովրդական հավատալիքների ու պատկերացումների մեջ էլ երկնային մարմինները փոխաբերաբար պատկերացվում են իբրև թռչուններ: Նման պատկերացումը լիովին արտահայտված է «Մի հավանոց ունեմ, մեջը երկու բուխս կա իրենց ճուտերով» հանելուկի մեջ, որի պատասխանը «երկինքն» է¹¹: Ինչպես արդեն բազմիցս նշվեց, թռչուններն ամենից ավելի հաճախ հանդես են գալիս արևի սկավառակի հետ, երևույթ, որ դիտվում է մ. թ. ա. III հազարամյակի պատկերներում, խեցեղենի կրոնական զարդամոտիվներում (նկ. 4—5), մ. թ. ա. II հազարամյակի խեցեղենի վրա, ուշ բրոնզեդարյան գոտիների, կախիկների, այլ առարկաների և, վերջապես, Արմավիրի հիերոգլիֆ «մեհենական» արձանագրության մեջ (նկ. 13): Գեղամա լեռների մ. թ. ա. III հազարամյակի ժայռապատկերներից մեկում, սակայն, փորագրված է խոշոր թռչուն

թռչչի մեջ, երկար վզով, ուղիղ կախած ոտներով, բարձրացրած թևերով և բացած պոչով: Թռչունի կտուցի մոտ վեցթևանի արևի սկավառակ է պատկերված: Ներքևում՝ այժ և այլ ֆիգուրներ (նկ. 2ա): Այս պատկերը միանգամայն համընկնում է արևը բացահայտող հայ ժողովրդական «Հավաքեմ ընցավ երկնուց, ոսկի լական վեր կրտուց»¹² հանելուկին: Թռչնի կապը արևի հետ ինքնբերական առնչվում է գարնան, բնության զարթոնքի, վերակենդանացման հետ, ինչպես ժողովրդական պատկերացումների մեջ ծիծեռնակը, կոտնկը, սարյակը և մի քանի այլ թռչուններ համարվում են գարնան ավետաբերներ: Սակայն ավելի հետաքրքիր է այն հանգամանքը, որ նման պատկերացումներն հաստատուն են եղել մեզանից հինգ հազար տարի առաջ: Այդ երևում է մ. թ. ա. III հազարամյակի ժայռապատկերների քննարկումից: Այսպես, նշված ժամանակաշրջանի վերը բերված պատկերներից մեկում խոյի, ցուլի, լուսնանշանի ու արևի հետ միասին եռանկյունաձև իրանով, օձաձև վզով և կարճիկ ոտքերով մի թռչուն կա, որն հաճախակի հանդիպում է բացառապես խեցեղենի վրա: Նման մի թռչուն էլ հանդես է գալիս վեցթևանի արևի, որձ և էգ այծերի, եղջերուի և մարդու հետ: Այժերից մեկի եղջյուրների ծայրերը լուսնամասիկների նման են: Նույն ժամանակի մեկ այլ պատկերի կենտրոնում արտաբերված են խոյագլուխ պատկերագիր և շորս կողմը ճախրող թռչուններ: Մ. թ. ա. II հազարամյակի ամենահետաքրքիր ժայռապատկերներից մեկում ցուլ է տրված՝ մի ցուլ, որի գլուխը նման է ցլազուխ վիշապների հանրահայտ քանդակներին, մարմինը ալիքաձև օձաձև է, որ ըստինքյան կայծակի մարմնավորումն է: Նրա

¹¹ Ս. Բ. Հաբուսյունյան, Հայ ժողովրդական հանելուկներ, էջ 10:

¹² Ս. Բ. Հաբուսյունյան, Հայ ժողովրդական հանելուկներ, էջ 11:

իրանից վերև կա մի այծառնշան, որ լիովին համապատասխանում է հայկական «փայլակ» գաղափարագրին: Ավելի վերև կա մի այլ գաղափարագիր, որ լիովին համապատասխանում է «երկինք» նշանին և ներքևում երկու ճախրող թռչուններ: Պատկերները շատ-շատ են և բոլորը նկարագրել հնարավոր չէ, սակայն բերվածն էլ բավական է, որ ցույց տրվի, թե թռչունը գարնանային արևի սիմվոլ է¹³, մանավանդ որ անբախտելիորեն կապվում է խոյ և ցուլ պատկերների հետ, որոնք ինչպես վերը տեսանք, կենդանակամարի գարնանային ամիսների նշաններն են: Սրան պետք է ավելացնել նաև այծառնշան—«փայլակի» առկայությունը, որն, իհարկե, նույնպես կապված է գարնանային վեգետացիայի ու պտղաբերության հետ: Մ. թ. ա. III հազարամյակին շատ բնորոշ երկու թռչնապատկերներ (որոնք ունեն իրենց լիարյուն համադրությունները Շենգավթում և այլուր) հանդես են գալիս բացառապես խոյանշանի, այծի և հիերոգլիֆիկ այլ նշանների հետ:

Սակայն հետաքրքիր է այն, որ նշված բազմաթիվ ու բազմաձև թռչնապատկերների կողքին արդեն III հազարամյակում հանդես է գալիս թռչուն գաղափարագիրը, որն իրենից ներկայացնում է երկու բացված թև՝ կենտրոնում փոքր-ինչ կախ ընկած իրանի կամ գլխի պայմանական մասով (սյուն. I): Նման ժայռանկարներից մեկում այս տիպի թռչունը հանդես է գալիս կատվացեղի կենդանու (գուցե առյուծ-արև), խոյի և բազմաթիվ այծերի հետ: Ներքևի աջ անկյունում կա եռանկյունաշափական ոճի մի այծապատկեր, որ բացառապես հանդիպում է մ. թ. ա. III հազարամյակի հուշարձաններում: Բնորոշ է, որ մ. թ. ա. I հազարամյակի սկզբներին այս ժայռանկարի վրա երկաթե գործիքով նոր հավելումներ են կատարված, սակայն դրանք դարձյալ «էծագրեր» են: Նշանակում է պատկերի սեմանտիկան երկու հազար տարի անց չի խախտվել: Նույն ծամանակաշրջանի ժայռանկարներից մեկ ուրիշի մեջ թռչունները հանդես են գալիս այծերի ու ինչ-որ ուրիշ կենդանապատկերների հետ՝ մի դեպքում կլոր մարմնով, կտուցով, կարճ թևերով, մյուս դեպքում՝ բացված թևերով, իրանի ու գլխի փոքրիկ ելուստներով, իսկ երրորդ դեպքում՝ պարզապես կտրված գծի միջոցով (նկ. 1): Այս ֆիգուրներից վեր, եռանկյունաշափական ոճով պատկերված է մի ֆանտաստիկ կենդանի, որը նույն-

պես հանդիպում է բացառապես III հազարամյակի խեցեղենի մոտիվներում (Կիրովական, Մաշտոցի բլուր, Հազար-թեփե)¹⁴:

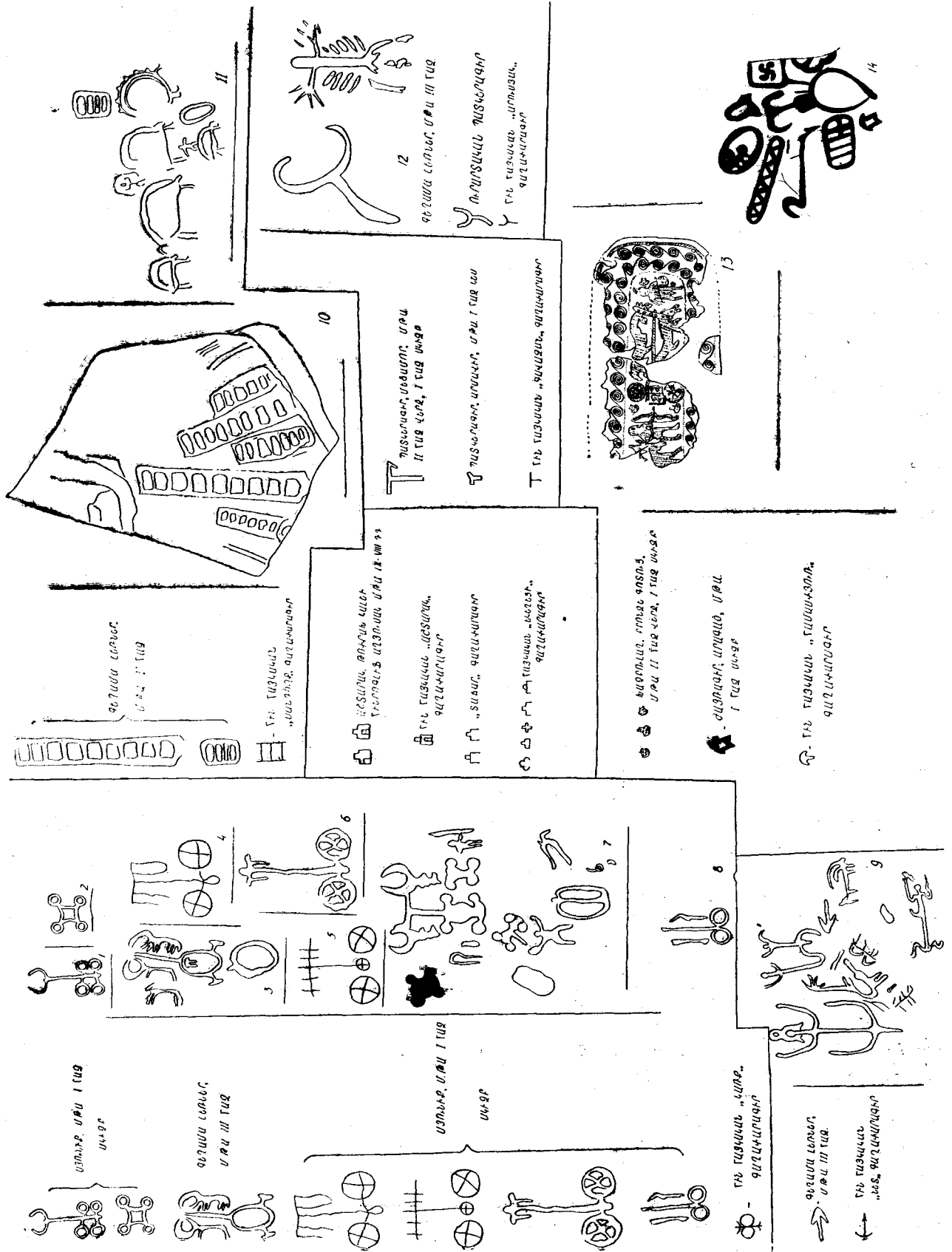
Սակայն, մեծավ մասամբ, մ. թ. ա. III—I հազարամյակների ժայռապատկերներում թռչունը ներկայացվում է փոքր-ինչ կոր, կիսակամար կամ անկյունավոր գծերով, երբեմն այծերի ու արևների հետ, երբեմն այծերի, մարդու և լուսանշանի հետ, երբեմն եղջերուի հետ, երբեմն որսի տեսարանում, երբեմն այծերի ու երկնանշանների հետ և այլ հանգամանքներում (նկ. 12—16, 19): Բոլոր այս նշանները կրկնվում են հայկական նշանագրության մեջ շատ հաճախ նույնությամբ և իրենց դիմաց ունեն թռչուն բացառապես (սյունակ I): Սակայն կա նաև սրանից բխող, իրար վրա գծագրված զույգ բացված թևերից կազմված գաղափարագիր, որի դիմաց դրված է «գարուն» բացառապես: Ահա այս իդեոգրամների առկայությունը հայկական նշանագրության մեջ և III—I հազարամյակների ժայռապատկերներում գարնան ամիսները խորհրդանշող խոյի և ցուլի հետ միասին, կասկած չի թողնում, որ հայկական «թռչուն» և «գարուն» գաղափարագրերը ծագում են վաղ բրոնզեդարյան կրոնի ու հավատալիքների անդաստանում և անփոփոխ մնում հազարամյակներ: Արմավիրի ու բրոնզեդարյան շրջանի կրոնական բնույթի հիերոգլիֆիկ արձանագրության մեջ թռչունները՝ ներկայացված են անկյունավոր գծերով, հաճախ զույգ-զույգ, որ երևի նույն զանազան գաղափարանիշն է (նկ. 13): Զույգ թռչունների նշանը կա նաև մ. թ. ա. III հազարամյակի Յանդ-թեփեի խեցանոթի վրա (նկ. 4):

«Սանդուղք», «կառք» և «նետ» (աղ. XXII)

Գեղամա լեռներում և Սյունիքում հաճախ են հանդիպում կենդանիների արգելափակոցներ, որոնք բավականաչափ բարձր են, պատրաստված են, ըստ երևույթին, իրար կցված փայտե սանդղանման մասերից (նկ. 10): Սրանց մոտ սովորաբար պատկերվում են կենդանիներ և նրանց ներս անող մարդիկ (նկ. 11): Նկարներում ներկայացված սանդղանման այս մասերն են, ըստ երևույթին, ընկել հայկական «սանդուղք» գաղափարագրի հիմքում, որը առարկայի վերին աստիճանի պարզեցված նկարն է և, ըստ էության, չի տարբերվում ժայռանկարային ֆիգուրներից (սյունակ III):

¹³ Հ. Ռ. Իսրայելյան, Արևի պաշտամունքի հետքերը բրոնզեդարյան Հայաստանում, «Լրաբեր», 1967, № 4, էջ 82—83:

¹⁴ Տե՛ս է. Վ. Խանգաղյան, նշվ. աշխ., աղ. 12, նկ. 25:

Վերը նշված հուշարձանախմբերում մեծ քանակով ու բազմազանությամբ հանդես են գալիս նաև քառանիվ, երկանիվ սալերն ու կառքերը՝ հզներով լծված (նկ. 1, 7), արջեից, կողքից ընթացող կամ վրան նստած մարդկանցով: Կան բազմաթիվ պատկերներ, մանավանդ Սյունյաց ժայռանկարներում, որոնք ցույց են տալիս սալի կամ կառքի ողջ կառուցվածքը: Սակայն հազարամյակների ընթացքում այս պատկերներն էլ փոփոխությունների և խիստ ոճավորման են ենթարկվում: Այդպես են կատարված Գեղամա լեռների մ. թ. ա. III հազարամյակի երկանիվ սալի ու հզների, նույն հուշարձանների մի քանի քառանիվ սալերի պատկերները (նկ. 3, 7) և շնչվածներից շատերը: Սակայն վերին աստիճանի ոճավորված, պատկերագրված ձևեր են ստանում Սյունիքի մ. թ. ա. I հազարամյակի սալերը, որոնք ներկայացվում են մեկուսի և պարզ գծային եղանակով (նկ. 1—2): Տարրերի բացասումն այստեղ կատարվում է հետևյալ կերպ: Անհետանում են թափքի, կողերի, ծածկի բոլոր մանրամասները, հզներն ու մարդիկ (նկ. 4): Թափքից մնում է հագիվ նշմարելի մի ուղիղմենտ խաչաձև միջուկով՝ երկու անիվների միջև: Քաշանն ու լուծը պատկերվում են երկու հատող գծերով: Լծին հարող կամ այն հատող զույգ ուղիղ գծերով ներկայացվում են ցուլերը (նկ. 5): Այնուհետև անմիջապես քաշանին են կցում անիվներ ու ցուլեր ներկայացնող զույգ գծերը (նկ. 6): Այնուհետև՝ անիվներ-քաշան և ծայրին՝ պողեր (նկ. 1), ապա անիվներ-քաշան և երկու գիծ (ցուլեր, նկ. 8): Այս ոճավորված կառքապատկերները շատ նման են հայկական «կառք» գաղափարագրին, որ պարզապես առարկայի պարզեցված պատկերն է և ծագում է ժայռագրերից (սյունակ I):

Սյունյաց և Գեղամա ժայռանկարներում աղեղնավորի փոխարեն երբեմն ներկայացվում է միայն նետը՝ առանձին կամ կենդանու մարմինը խրված: Նետը եռանկյունաձև է, երկթև և պոչուկով, ինչպես նախնադարյան դամբարաններում գտնված հազարավոր նետասլաքները: Ահա այս պարզ նետապատկերը նույնպես կա հայկական նշանագրերում և դրված է «նետ» բացահայտչի դիմաց (սյունակ I, նկ. 9):

Ուրարտա-հայկական «դուռ» և «աշտարակ» գաղափարագրերը (աղ. XXIII)

Հայկական հիերոգլիֆներում մի նշան էլ կա, որ նորից եվրոպական գլխանոցի ձև ունի և «դուռն»

գաղափարագրի իմաստ (աղ. XXIII, նկ. 37): Այս նշանը չի հանդիպում, ավելի ճիշտ, առայժմ նկատված չէ Հայաստանի ժայռապատկերների մեջ, սակայն նույնությամբ կրկնվում է մ. թ. ա. VII դարի ուրարտական Թեյշեբաինի քաղաքի մառաններից մեկի կարասի վրա¹⁵: Նշանագրի վերևում դրված է ութաձև մի նշան, որ ժայռագրերում և հայկական գաղափարագրերում ունի «մարդ» նշանակությունը և մեկ ուրիշ անծանոթ նշանագիր (աղ. II, նկ. 16): Կարասի վրայի «դուռն» և «մարդ» գաղափարագրերն այստեղ միանգամայն տրամաբանված են երևում այն առումով, որ ուրարտական ամրոցի մեղ հետաքրքրող շինությունը պահեստային նշանակություն ուներ, կարասն ինքը չի էր երկրագործական բարիքներով, ուրեմն պահպանվում էր դռան և մարդու միջոցով:

Հայկական նշանագրերում կա նաև «աշտարակ» կամ «տաճար» գաղափարագիրը, որը շինության պարզ պատկերն է ներկայացնում և նույնությամբ կրկնվում է Թոփրախ-կալեի հիերոգլիֆիկ նշաններում, ուրարտական արվեստում ունի իր տարբերակները և պարզ հայտնի է իբրև աշտարակ: Հայկական նշանագրերում նույն հիերոգլիֆի դիմաց կա նաև «եկեղեցի» բացատրությունը (աղ. XXII, սյունակ II):

«Պտուղ» գաղափարագիր (աղ. XXIII, նկ. 31)

Թվում է, հայկական «պտուղ» գաղափարագրի հիմքում ես ընկած է ուրարտականը: Թե՛ ուրարտական և թե՛ հայկական նշանագրերում այս գաղափարն արտահայտվում է եռանկյունաձև դառնվորված երեք փոքրիկ ձվածիրների կամ շրջանակների միջոցով: Եվ եթե հայկական այդ նշանագիրն ունի «պտուղ» բացահայտիչը, ապա նրա ուրարտական հոմանիշը դրվում է սովորաբար այնպիսի անոթների վրա, որոնք կարող էին ծառայել պտուղներից պատրաստված ուտեստեղենի կամ խմիչքի համար: Նման նշանագրով մի քանի անոթներ հայտնի են Արգիշտիխնիլիի և Կայալիդերեի ուրարտական հնավայրերից: Սրանցից առանձնապես հետաքրքիր են այն պտղանշանները, որոնց տակ պարկաձև իրեր են գծագրված:

Չբացահայտված երեք նշանագրեր էլ կան Հայաստանի ժայռագրերում, որոնք առայժմ որևէ բացատրություն գտնել չեն կարող, սակայն նույն-

¹⁵ Л. А. Барсегян, Об урартской неоглифической письменности, էջ 88, աղ. 3:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Վերը քննարկված նախնադարյան և ուրարտահայկական 50 նշանագրերի հիման վրա կարելի է հանգել մի քանի որոշակի հետևությունների.

ա) Հայաստանի նախնադարյան գաղափարաբանության, կրոնի ու արվեստի բարձր զարգացման հիման վրա մ. թ. ա. III հազարամյակում ձևավորվել էին արդեն գրչության ամենապարզ տեսակները, պատկերագիրը, նշանագիրն ու գաղափարագիրը:

բ) Պահպանվելով ու զարգանալով հետագա դարերում գրչության այդ ձևերը պարզունակ համակարգեր են կազմում և բնկնում ուրարտական հիերոգլիֆիկ գրության հիմքում, որն արմատով իսկ բնիկ Հայաստանյան երևույթ է դառնում և չի ծագում ոչ միջագետքյան, ոչ հնդկական, ոչ էլ խեթական ու այլ սիստեմաներից, ինչպես ենթադրում են որոշ ուսումնասիրողներ:

գ) Պետք է ենթադրել, որ Ուրարտական թագավորության ժամանակաշրջանում գրերի մեղ հետաքրքրող սիստեմը խիստ զարգանում է, հարստանում նաև օտար փոխառությունների հաշվին և դառնում տաճարային-մեհենական գրության միակ ձևը մինչև միջագետքյան սեպագրի օգտագործումը (ադ. XXIII):

դ) Չնայած սեպագրերի լայն կիրառմանը, գաղափարագրությունը պահպանվում է ուրարտական Հայաստանում մինչև Վանի թագավորության կործանումը և ինչ-ինչ եղանակներով, առանց լուրջ փոփոխությունների, օգտագործվում վաղ հայկական հեթանոսական մեհյաններում (ադ. XXIII):

ե) Այն չի բավարարում զարգացող երիտասարդ պետականության և համապատասխան գաղափարաբանության պահանջները: Այդ պատճառով հեթանոսական Հայաստանում լայնորեն օգտագործվում են օտարազգի հնչյունական գրեր: Սակայն նախնադարյան, ուրարտական և այժմ արդեն վաղ հայկական գաղափարագրությունը

շարունակում է հարատևել մասնավորապես մեհյաններում՝ իբրև կրոնական-հմայական գրչության ձև:

զ) Քրիստոնեությունը չի մերժում «նախնեաց մերոց» գաղափարագրությունը նույնիսկ մաշտոցյան հնչյունական գրի հանճարեղ դյուտից հետո: Սակայն, ինչպես բոլոր դեպքերում, այնպես էլ այստեղ, նույնությամբ պահպանելով նշանագրերի ձևերը, շատ հաճախ վերագրում է նրանց իր վարդապետությանը համապատասխան իմաստ: Այսպես, նախնադարյան արևապաշտ, որսորդ, անասնապահ, երկրագործ պատկերագիրը դառնում է «կռապաշտ», պտղաբերող արևածին ոգին՝ «հեշտասեր», արևախաչն ու ճանկախաչը՝ պարպապես «խաչ», «աշտարակը»՝ «տաճար» կամ «եկեղեցի» և այլն: Քրիստոնեական վարդապետության տեսակետից անմերժելի գաղափարները պահպանում են արտաքին նշանը և ներքին իմաստը, ճիշտ այնպես, ինչպես մեզանից հինգ հազար տարի առաջ: Այսպիսիներն են «արևը», «լիալուսինը», «լուսինը», «անսպառը», «անմահը», «առավոտը», բոլոր աստղանշանները, «խոյը», «փայլակը», «մարդը», «առաջնորդը» և այլն:

է) Նախնադարում ծագած նշանագիր գաղափարագրությունն, այսպիսով, անցնում է շրջահազարամյա պատմություն և երեք սոցիալ-տնտեսական ֆորմացիա (նախնադարյան, ուրարտական վաղ ստրկատիրական, հայկական ստրկատիրական և վաղ ֆեոդալական): Գաղափարագրության հարատևման պատճառը Հայաստանում պետք է փնտրել նախնադարյան բնապաշտական գաղափարաբանության առողջ ու կենսունակ երևույթների, Հայաստանի մշակութային կյանքի անբեկմեջ ու վերընթաց ավանդական զարգացման մեջ:

ը) Նշված հարատևումն հիմնվում էր զգալիորեն նաև նախնադարյան գաղափարագրության «տեխնիկական»-գրաֆիկական որոշակի առավել-

լուծյունների վրա: Նշանագիրը կամ գաղափարագիրը բոլոր դեպքերում մնում էր, որևէ իմաստի, առարկայի, երևույթի արտահայտման ամենապարզ ու կարճ միջոցը, անկախ նրա հնչյունական արժեքից: Այդ է պատճառը, որ գրչության զարգացման սեպագրական շրջանում, ասուրական, խեթական, ուրարտական և այլ սեպագիր լեզուներով գրված բնագրերում, մեծ հաջողությամբ օգտագործվում էին, օրինակ, շումերական գաղափարագրերը:

թ) Նախնադարյան նշանագիր-գաղափարագրության գոյության փաստը զարգացման բարձր մակարդակի արդյունք է, մանավանդ որ նշանագրերի մի զգալի մասը վերաբերում է ժամանակի կոսմիկական հասկացողություններին, աստղահամայնությանը և ցույց է տալիս աստղագիտության զարգացման առաջին, բայց լուրջ քայլերը:

ժ) Քննարկված նյութի դասակարգումը ցույց է տալիս, որ Հայաստանի նախնադարյան նշանագրերը ընդգրկել են հասարակական-արտադրական հարաբերությունների, ինչպես նաև կրոնահամայնական և տիեզերական պատկերացումների բավականաչափ լայն շրջանակներ: Բավական է նշել, որ մեր հեռավոր նախնիները լավ գիտեին խոյի, Յուլի, Երկվորյակների, Աղեղնավորի, Մեծ շան, Զրհուսի և այլ համաստեղություններ, թեև սրանց մի քանի կենդանականամարային նշանները դեռևս ձևավորված չէին: Այս հանգամանքը թերևս

հաստատում է նշանավոր աստղագետների այն կարծիքը, որի համաձայն հնագույն աստղային դիտումները (գուցե մ. թ. ա. III հազ.) սկսվել են Հայաստանի՝ դիտումների համար չափազանց հարմար լեռնային կղզում¹:

Սակայն խնդիրը միայն «հարմարություններով» չի կարելի բացատրել: Աստղային երկնքի պարզունակ դիտումների հիմքում ընկած էին ավելի հրամայական պահանջներ: Այդ անասնապահության և, մանավանդ, ոռոգելի երկրագործության հետ կապված դիտարկումների անհրաժեշտությունն էր, որ սաստիկ զգացվում էր երկրագործական մշակույթի այնպիսի նշանավոր օջախներում, ինչպիսիք էին մ. թ. ա. V—III հազարամյակներում Արարատյան դաշտը, Արածանիի հովիտը, Վանի օազիսը՝ Հայաստանում, Եփրատի ու Տիգրիսի միջին ու ստորին հոսանքները՝ Առաջավոր Ասիայում, Կոնիայի դաշտը՝ Փոքր Ասիայում:

Ժայռապատկերների ուսումնասիրությունը դեռևս էր ծավալվում Հայաստանում: Կարելի է լիահույս լինել, որ այն շատ ու շատ նորություններ կբերի իր հետ:

¹ Տե՛ս Фламаршон К., История неба, Петербург, 1875, էջ 152, Олькотт Б. Т., Легенды звездного мира, Петербург, 1914, էջ 8—10, ինչպես նաև՝ Բ. Թումանյան, Հ. Մնացականյան, Բրոնզե դարի գոտի-օրացույց, Երևան, 1965, էջ 14—10:

ПЕРВОБЫТНЫЕ ИЕРОГЛИФЫ АРМЕНИИ И ИХ УАРТО-АРМЯНСКИЕ ДВОЙНИКИ

Многие из скальных вершин армянских гор украшены петроглифами. Особенно большие их скопления выявлены в Гегамских горах, на западном побережье озера Севан¹. Они простираются здесь на площади 150—180 кв. км и хронологически охватывают неолит-раннежелезный интервал (VI—I тыс. до н. э.), этап полного оформления земледельческо-скотоводческого хозяйства.

В качестве памятников идеологии завершающей фазы первобытного развития на скальные изображения Гегамских гор таят в себе не только все богатства духовной жизни наших предков, их верования, культы и обряды, их представления о потустороннем мире, о солнце, светилах, небесных явлениях и космосе, но и нечто большее.

На основе развития первобытной идеологии и искусства, на основе стилизации и глубокого обобщения скальных рисунков, в композиционно-сюжетных изображениях петроглифов Армении уже в III тыс. до н. э. появляются символические знаки пиктограммы, иероглифы и идеограммы, которыми обозначаются простые предметы и явления: антропоморфные небесные духи, небесные тела, созвездия и люди различных социальных категорий.

Общее количество этих знаков в петроглифах Гегамских гор ныне доходит до ста. Се-

¹ Петроглифы Гегамских гор были обнаружены А. П. Демехиным. Первая публикация их принадлежит С. А. Сардаряну («Первобытное общество в Армении», Ереван, 1967, стр. 113—122 и рис. 24—29). С 1966 года в районе Гегамских гор работает большая экспедиция Института археологии АН АрмССР под руководством автора настоящей работы.

мантическому разбору поддается около пятидесяти знаков, которые закономерно повторяются в наскальных изображениях Сюника², Арагаца³, Мецамора⁴, Армавира⁵, в культово-религиозном орнаменте керамики III—I тыс. до н. э. и на многочисленных металлических предметах того же времени. Эти первобытные письма имеют свои вполне тождественные параллели в большой, хронологически последующей группе урартских иероглифов, пиктограмм и идеограмм (IX—VII вв. до н. э.)⁶, а также в списках армянских языческих иероглифов, помещенных в средневековых манускриптах вместе с короткими, ясными объяснениями. Во всех трех группах памятников письменности доклассовой и раннеклассовой Армении⁷ встречаются такие иероглифы, как «солнце», «луна», «звезда», «земля», «гора», «вода», «родник», «дерево», «птица», «человек», «лучник», «сын», «стрела», «лестница», «колесница», и многие другие, а также иероглифы, передающие понятия «восток», «запад», «юг», «север», «бесконечный», «бессмертный», «полнолуние»,

² Г. О. Караханян, П. Г. Сафян, Петроглифы Сюника, Ереван, 1970 (на арм. яз.).

¹⁰ Л. А. Барсегян, Новые материалы по древнейшему периоду искусства Армении, Историко-филологический журнал. № 3, 1966, стр. 147—160 (на арм. яз.).

⁴ Петроглифы Мецамора еще не опубликованы.

⁵ С. Г. Бархударян, Памятники Советской Армении, Ереван, 1935, стр. 41—44 (на арм. яз.).

⁶ Л. А. Барсегян, Об урартской иероглифической письменности, Вестник общ. наук, 1967, № 2, стр. 85—90.

⁷ А. А. Мартиросян, Поселения и могильники эпохи поздней бронзы, Археологические памятники Армении, вып. II, Ереван, 1962, табл. 36.

«утро», «вселенная», «небосвод», «гром и молния», «небесная вода», зодиакальные созвездия: «Овен», «Близнецы», «Телец» (арм. «Бык»), «Стрелец» — понятия, связанные с человеком: «руководитель, или вождь», «идолопоклонник», «жертва», «лучник».

В армянском тексте предлагаемой книги произведен графический, семантический и сюжетный анализ иероглифических знаков всех трех вышеозначенных групп неалфавитных письмен. В настоящем же кратком резюме мы ограничиваемся рассмотрением лишь некоторых знаков, связанных с космическими представлениями и общественно-производительной деятельностью человека.

Солнце (табл. I). Солнце — универсальная основа почти всех первобытных культов, изображается в многообразных формах: в ассоциации звездного неба и созвездий, в сценах, связанных с охотой, культом плодородия, предками, потусторонним миром, в сценах мифической борьбы антропоморфных небесных божеств и в целом ряде других общностей, которые практически неисчерпаемы⁸. Уже в петроглифах III тыс., на синхронной керамике и археологических предметах последующих периодов, сплошь и рядом выступает иероглифический знак солнца в виде кружочка с центральным углублением (рис. 7—18). Некоторые из петроглифов III тыс. до н. э. напоминают скорее связанные иероглифические тексты, состоящие из символов солнца, луны, птиц, вселенной, треугольников и углышек (рис. 9). На керамике I половины III тыс. солнечные знаки выступают вместе с растительными орнаментальными мотивами в семантическом пучке солнце — растение — земля (рис. 10—11, 13). На керамике второй половины того же тысячелетия иероглифы солнца связаны с рельефно-выпуклыми орнаментальными головками Овна (рис. 12) олицетворявшего весеннее зодиакальное созвездие вместе с Тельцем и Близнецами (арм. Земным). На некоторых сосудах самого конца III тыс. прослеживается семантический пучок солнца — наседок — стаи птиц (весеннего

небосвода, рис. 15)⁹, изображенных целиком с помощью пиктографических, иероглифических знаков, иллюстрирующих армянскую языческую загадку, в которой весенний небосвод представлен двумя наседками и множеством порхающих птиц.¹⁰ В петроглифах III—II тыс. до н. э., орнаментальных мотивах крашеной керамики¹¹ первой половины II тысячелетия солнечные знаки встречаются часто в семантической связи: солнце — вода — небесная вода (арм. пурпурное море) — водные птицы¹². Среди многочисленных других ассоциаций следует упомянуть иероглифы солнца со стилизованными человеческими изображениями над ними и крупномасштабные солярные знаки надмогильных плит с человеческими и животными изображениями, которые явно связывают это светило с небом (обиталищем духов и предков) и подземным миром — обиталищем мертвых.¹³ Следует указать еще на общее, но весьма характерное явление: интересующий нас солнечный знак чаще всего сопровождается изображениями лошади, птицы, быка, льва, которые, по-видимому, сопутствуют солнцу в разные времена года (рис. 3, 19, 26, 32).

Рассмотренными выше семантическими пучками как бы завершается космический круговорот солнца в пределах исконных трех горизонтов: небо — земля — преисподняя. Именно эти чрезвычайно живучие представления сохранились в армянском народном эпосе, где сасунские богатыри воплощают в себе силу дикой стихии (грома — молнии, солнца, воды). Старший из них, Санасар, обладает громовым голосом и силой молнии, мудрым и могучим спутником — конем Куркик Джалали, который поднимает своего героя к палящему диску солнца, опускает на землю для битвы с врагами и на дно морское, чтобы тот набрал жи-

⁸ О культе солнца см. А. Р. Исраелян, *Культы и верования в Армении в эпоху поздней бронзы*, автореферат, Ереван, 1968, стр. 9—13.

⁹ С. Burne y, *Excavation at Yanik-Tepe, Iraq XXIII* 1961. Tabl. LXX. fig. 13—15.

¹⁰ В. Р. Հարությունյան, Հայ ժողովրդական հանրուհիներ, Երևան, 1965, стр. 10.

¹¹ Է. Վ. Խանգուղյան, *Գանձեր*. IV, 1969, рис. 86, 89, табл. VI—VII.

¹² А. А. Мартirosян, Некоторые предварительные данные по классификации наскальных изображений, *Вестник общ. наук*, 1970, № 9, стр. 69—70.

¹³ А. Р. Исраелян, *Культы и верования в Армении*, стр. 9—13.

Бительную силу влаги.¹⁴ Сын Санасара, Мхер старший (mihg—солнце), носит эпитет льва («Лев Мхер») или «львоподобного» (*shnjdshdkh* переводят «львораздиратель»). Внук Санасара—Давид наделен всеми качествами полуземных-полунебесных героев. И, наконец, правнук Санасара, Мгер младший, наделенный бессмертием подобно заходящему солнцу, запирается в Ванской скале, название которой носит птица—спутница солнца.

Солнечный символ сохраняется также в урартской иероглифике и выступает на предметах глиптики то в комбинациях из иероглифических знаков, то с фантастическими небесными существами, то с антропоморфным духом плодородия, то с крылатым конем.¹⁵ В списках армянских языческих иероглифов этот знак объясняется как «арегаки»—«солнце».

Овен. Во всех известных петроглифах Армении III—I тыс. до н. э. встречаются символические, сильно стилизованные головки Овна, изображенные полукружьями мощных рогов и перпендикулярным выступом—мордой (табл. VII). Кроме этих символов, сохранились, к счастью, и такие изображения Овна, которые позволяют проследить семантику и графическое оформление фигуры. Одна из любопытнейших композиций сохранила цельную фигуру Овна вместе с символами солнца, птицы, луны и изображением небесного Быка (Тельца), конечности которого уподоблены молнии (рис. 1).

Подобная последовательность зодиакальных и космических фигур намекает на мифотворческую основу вышеозначенной композиции, связанную с мифом о сотворении вселенной. Ведь и в позднейшей вавилонской версии, одержав победу над Тиамат, Мардук украсил небосвод двенадцатью созвездиями, определив для каждого из них по две тысячи лет «службы». Первые две тысячи лет он поручил стоять на страже Близнецам, на смену им должен прийти Телец, а тем временем Овен дожидался своей очереди. «И призвал Мардук Сина (луну) и Шамаша (солнце) и поделил между ни-

ми сутки. Семь дней тиару Сина трудно было разглядеть, через неделю отчетливо становилась видна половина тиары, потом другая половина, а к концу месяца вся тиара загоралась невиданным блеском.

Каждое утро Син удалялся за свои небесные ворота и на смену ему на восточном горизонте поднимался его божественный сын Шамаш и правил второй половиной суток, разгоняя сумерки и устрашая злодеев и нечестивцев.

Затем Мардук повелел прорасти травам, насадил леса и тростники, населил землю зверями, небо—птицами, создал людей для служения богам».¹⁶

Последующие композиции I геамских гор как бы продолжают содержание первой. В ряде композиций III—II тыс. в орнаментальных мотивах керамики II тыс. изображаются все более стилизованные головки Овна вместе с гепардом, водными птицами, солнечными знаками, козлами—молниями и другими животными и людьми (рис. 2—4, 13, 14). Все эти памятники не оставляют сомнения, что символ Овна закономерно выступает как небесное явление. Любопытно, что в целом ряде других петроглифов рассматриваемые нами знаки изображаются группами в числе других иероглифических знаков (рис. 16).

Это хорошо увязывается с теми первобытными изображениями, в которых животные представляются как небесные тела и среди них самое почетное место уделяется Овну.

Как видно, пережитки культа созвездий в антропоморфизированном виде сохраняются и после Ширакци в сказках героического эпоса. Дело в том, что в ряде эпизодов сасунские герои названы Овнами, не только потому, что они являются предводителями и защитниками своего народа, не только потому, что они продолжают богатырский род Санасара и Багдасара, зачатых священной водой, но и потому, что, олицетворяя силу космической стихии, многие сасунские герои и героини имеют прямое отношение к зодиакальным (Горлан Оган—гром и молния, Кери Торос—стрелец, герои четырех колен—Овны) и космическим понятиям (Мгер—солнце, Цовинар—вероят-

¹⁴ См. «Սանահրի Դավիթ», Երևան, 1961, 2. Լ. Օրբինի նախաբանը, стр. 7:

¹⁵ R. D. Barnett, The urartian cemetery at Igdir Anatolian Studies, XIII, 1963, стр. 153—198, fig. 40.

¹⁶ Д. Г. Редер, Мифы и легенды древнего Двуречья, М., 1965, стр. 37—38.

но, первоначально небесный океан, Нанэ—мать-земля), как это заметил И. А. Орбели.¹⁷

Небо (табл. IX). В Гегамских горах сохранилось множество композиций, в которых фигуры животных четко разделены на «небесные» и «земные». Небесные—сопровождаются разнообразными солярными и астральными знаками (рис. 7, 9) и еще тремя различными, но равносильными идеограммами, которые изображаются в виде кружка с верхней вертикальной черточкой, в виде кружка с верхним крючком и в виде косо́го стержня с двумя кружочками на концах. (I столбец, середина). Закономерное повторение этих знаков в ассоциации с астральными наводило на мысль, что и они являются небесными, тем более, что таковые нередко встречаются на вишапах, каменных стелах, украшенных рельефными мощными головками быков.¹⁸ Эти головки изображаются с изливающимися струями воды рядом с водными птицами (рис. 6), которые явно указывают, что речь идет о небесном существе, связанном с небесной водой (океаном). Народное армянское предание, переданное Ши́ракаци¹⁹, связывает слово «вишап» со смерчем, громом и молнией. На связь этого существа с небесной стихией недвусмысленно указывают и армянские загадки.

Таким образом, описанные выше идеографические знаки несомненно символизируют небосвод. Один из этих знаков (кружочек с верхней черточкой) встречается в урартских иероглифических письменах и все три знака—в списках армянских манускриптов со значением «небо».

Особое историко-культурное значение приобретает ныне факт обнаружения знаков «небо» (стержни с кругами на треугольной наблюдательной площадке первобытного святилища—обсерватории (может быть, III—II тыс. до н. э.) Мецаморского городища. Как показывают специалисты, острый угол этого треугольника направлен на юг по принципу современных обсерваторий. На восточной стороне высечена трапеция с четырьмя звездными знаками

в ней и тремя знаками «небо» под ней. На другой площадке был высечен знак «север—юг—восток», предназначенный для простейших астрономических наблюдений в древности. При сопоставлении азимута трапеции с азимутами светил, восходящих в этом направлении, удалось установить, что подобное склонение в середине III тыс. до н. э. могла иметь звезда Сириус, которую можно было наблюдать рано утром в день летнего солнцестояния, поэтому, заключают астрономы, «...возможно, что светило, которое наблюдали и которому поклонялись древние обитатели Мецамора и чье первое появление они могли связать с началом года, был Сириус».²⁰

Вода (табл. XIV). Представление о воде было тесно связано с небом. Вода повсюду изображается с помощью волнистых или зигзагообразных линий, каковые зафиксированы в петроглифах Гегамских гор, Сюника и на других многочисленных археологических памятниках (рис. 1, 8). Уже на керамике конца III тыс. выступает иероглиф «вода» в четырехугольном картуше (рис. 3). В орнаментальных мотивах крашеной керамики XX—XV вв. до н. э. волнистые линии отображены в семантическом пучке солнце—вода—водные птицы. В подобной семантической связи состоит изображение воды также на рыбообразных и быкообразных вишапах Гегамских гор, на которых, кроме указанных рельефных изображений, выведены фигуры водных птиц и иероглифы «небо» (рис. 4). Все это очень тесно увязывается с сюжетными изображениями бронзового пояса ходжалинского большого кургана (X в. до н. э., рис. 5). На нем представлена борьба героя или небесного божества против быка или льва (голова животного повреждена). Это характерный мотив древневосточных мифов и армянского эпоса (Гильгамеш, Михр, Мгер). На остальном пространстве пояса изображены небесные быки с лунообразными рогами, иероглифическим солнечным обозначением глаз и богато разукрашенной поверхностью туловища. Над вторым быком сияет крупная многолучевая звезда, а

¹⁷ И. А. Орбели, ук. соч., стр. XIX—XV.

¹⁸ L. A. Barseghian, Les višaps des monts Guegham, Revue des études Armeniennes, T. V, Paris, 1968.

¹⁹ Շիրակացի Տիգրանի մասին և մոտեր, Երևան, 1940, стр. 23.

²⁰ Э. С. Парсамян, К. А. Мкртчян, О возможном астрономическом назначении одной из площадок, обнаруженных в Мецаморе, историко-астрономические исследования, т. X, М., 1969, стр. 35—37.

первый—сопровождается несколькими изображениями, символическими или иероглифическими знаками, которые, несомненно, связаны с небесным океаном. Под фигурой этого быка помещено ромбическое изображение неизвестного значения, затем красиво гравированный треугольник, напоминающий горную вершину, а под его задними конечностями—змея (молния). Над быком представлен овал с кривым кончиком, соответствующий иероглифическому знаку «родник», а перед ним—большая водная птица с иероглифическим обозначением воды в четырехугольном картуше. Очевидно, на этом изображении выступают те же самые основные компоненты, что и на вишапах—каменных стелах Гегамских гор. Это полная фигура небесного быка (быкообразного вишапа или просто созвездия Тельца), водная птица, вода, родник и лунообразные рога. Итак, перед нами тот же вишап в несколько иной художественной трактовке. Повторяя языческое народное предание, философ V в. Езник Кохбаци восклицал: «И что такое вишапы, если не змеи великие земные, если не рыбы могучие морские ... или животные»²¹. Это многоликое фантастическое существо, поднимаясь с земли как смерч, вызывало гром, молнию и дождь.²²

В связи с многочисленными изображениями быка, на памятниках первобытного искусства и, в частности, в наскальных изображениях Армении, следует заметить, что иероглиф «Бык» или «Телец» ни разу не замечен мною. Зато подобные зодиакальные иероглифы зафиксированы в урартских памятниках Аргиштихинили и были давно известны в списках армянских манускриптов. Это дает основание полагать, что зодиакальный Телец в памятниках первобытности выступал в полном своем изображении и не имел пока вполне оформленного иероглифического знака.

Родник. (табл. XV). Если изображение или иероглиф «вода» связаны почти исключительно с небесной стихией, то иероглифы, обозначающие «родник», связаны большей частью со знаком «земля», со стадами пасущихся коз или сценами охоты на этих животных (рис. 1—5). В наскальных изображениях Армении

и в списках раннеармянских писем знак «родник» изображается овалом и выступающей черточкой, овалом и криволинейным выступом, парным овалом и зигзагообразной или волнистой линией, парным овалом и прямой длинной линией, кружочком с прямым длинным окончанием (1 ряд). Нетрудно догадаться, что в этих знаках изображаются источники с вытекающими из них ручьями. Поэтому у подобных знаков везде и всюду представляется одиночное, парное и групповое изображение коз, пьющих из арыка или самого родника. Но самые интересные комбинации составляют сцены оригинальной охоты на коз. Охотники выступают здесь без оружия. Один сгоняет коз к роднику, другие ловят их на водопое голыми руками. Соблазнение животных водою весьма древний и остроумный прием охоты (рис. 6—7).

Антропоморфный дух плодородия и Армянский иероглиф «Сексуал» (табл. XIX). С небесной стихией, солнцем и водой связаны антропоморфные солнечные духи, изображаемые в петроглифических сценах, посвященных культу плодородия. Сами эти духи или божества воспроизводятся всегда с солнцем, свастикой или крестом в очень крупных масштабах, с растопыренными длинными («лучистыми») пальцами конечностей, на короточках (рис. 1—3). В первобытном или раннеклассовом искусстве Армении они выступают иногда рядом с древом жизни. В некоторых европейских петроглифах сходные фигуры изображаются с серпом в руке²³. Со временем эти изображения сильно схематизируются, сохраняя лишь характерную функциональную позу—стержень тулова и сомкнутые в кольцо или овал руки и ноги (рис. 10—14). В этом своем облике они буквально повторяются в армянских иероглифах и объясняются как «сексуал». Подобное извращение священной первобытной семантики плодородия могло иметь место лишь после христианского смыслового отредактирования знака.

Иероглиф «человек» (табл. XVII). В палеолитических петроглифах весьма часто изображаются самые различные человеческие фигуры в самых различных позах, подчерки-

²¹ Եզնիկայ Վարդ. Կողբացոց, Եզնիկայի, Թիֆլիս, 1914, стр. 72—73

²² Երանկացի, укр. соч., стр. 25.

²³ J. Maringer. The gods of prehistoric man, New York, 1960, стр. 170—172.

вая тем самым возросшую роль человека в материальной, общественной и духовной жизни, возросшее его воздействие на природу. Уже в III тыс. до н. э. человеческие фигуры, как и все другие, сильно стилизуются, получают форму двух треугольников, смыкающихся остриями, с рудиментарными элементами конечностей (1 столбец, рис. 3). Вскоре исчезают и рудименты, остаются лишь треугольники, углы которых закругляются и человеческая фигура приобретает иероглифическую форму, форму цифры 8 (рис. 1—5). Этот знак многократно повторяется во всех петроглифах, в урартской иероглифике и в списках армянских рукописей с объяснением «человек».

Эти иероглифические фигуры в композиционных изображениях закономерно выступают во всех местах, где должен находиться скотовод, пастух, охотник, словом—человек.

Чрезвычайно интересны они в сценах охоты. В одном случае восьмиобразная фигура находится под козлом. Она снабжена сверху двумя еле заметными отростками, которые обозначают руки человека, ловящего козла (рис. 3). Во всех других случаях отсутствуют даже эти рудименты, но от восьмиобразной фигуры отходят концы веревки или лассо, накинутые на козлов, быков и других животных (рис. 3, 5). Рядом с такими фигурами часто изображаются стреноженные животные или же животные в загоне (рис. 4—5).

Приведенные выше иероглифы вместе с десятками расшифрованных и нерасшифрованных других знаков ясно показывают, что в первобытной Армении начиная с III тыс. до

н. э. применялись иероглифические знаки, а позднее и письмо, которое сохранилось до армянских времен. Расшифровка этих писем с помощью внутренней семантики петроглифов и урарто-армянской иероглифики свидетельствует о том, что они охватывали довольно широкий круг производственных и общественных понятий, культовых и религиозных представлений. Наличие писем, пусть даже примитивных, в период оформления древневосточной клинописи, само по себе признак значительно уровня первобытной Армении, выдвигающий ее в ряды основных очагов древневосточной цивилизации. Этот высокий уровень еще более подчеркивается множеством космических и зодиакальных знаков, свидетельствующих о том, что в те отдаленные времена в Армении были заложены основы астрономических знаний. Возможно, что правы некоторые известные специалисты, считающие эту высокогорную и очень удобную для наблюдения страну колыбелью астрономической науки²⁴. Но развитие астрономических наблюдений нельзя объяснить одними лишь физическими «удобствами». В основе их лежали, несомненно, требования развивающихся основных отраслей хозяйства, особенно земледелия, которое зиждилось на искусственном орошении, в таком, например, крупном очаге культуры, как Араратская равнина.

²⁴ См. Фламарион К., История неба, СПб., 1875, стр. 152. Олькотт В. Г., Легенды звездного мира, СПб., 1914, стр. 8—10, а также Р. Քոմսեյան, 2. Մեծցական լիակ, Բրնիկ գիրք գրող-օրացույց, Երևան, 1965, стр. 14—18.

LES HIEROGLYPHES PREHISTORIQUES D'ARMENIE ET LEURS DOUBLETS ARMENO—OURARTEENS

Les sommets rocheux des Monts de Guégam (Arménie) sont couverts de plusieurs milliers de pétroglyphes. Leurs figurations sont surtout nombreuses aux Monts de Guégam se dressant sur la rive Ouest du Lac Sévan. Elles y sont réparties sur une superficie de 150-180 km² et remontent aux temps préhistoriques, aux VI-I mil. av. n. è.

On connaît actuellement près d'une centaine de signes symboliques composant les pétroglyphes des Monts de Guégam. Cinquante signes environ sont aptes, à l'analyse sémantique. Ils se répètent régulièrement dans les dessins rupestres des Monts de Sunik, d'Aragatz, de Metzamor, d'Armavir, dans les ornements aux sujets rituels et religieux décorant la céramique datée des III-I mil. av. n. è.; dans des nombreux objets métalliques remontant à la même époque; ils se retrouvent parmi les signes hiéroglyphiques d'Ourartou des IX-VII siècles av. n. è. et, enfin, dans les listes des hiéroglyphes des sanctuaires arméniens païens, incluses dans les manuscrits du moyen âge avec les explications ci-après. Ce sont: „soleil“, „lune“, „source“, „étoile“, „terre“, „monts“, „eau“, „arbre“, „ciseau“, „homme“, „archer“, „fils“, „flèche“, „échelle“, „char“, et plusieurs autres ainsi qu, des notions liées avec eux: „est“, „ouest“, „sud“, „nord“, „infini“, „immortel“, „pleine lune“, „matin“, „univers“, „firmament“, „tonnerre et foudre“, „eau céleste“, notion sur les douze constellations du Zodiaque, „dirigeant ou chef“, esprits anthropomorphes solaires qui fécondent la terre (dans la version arménienne littéralement „sexuels“) et beaucoup d'autres notions.

En ce qui concerne le présent résumé, je me bornerai à décrire certains de ces signes dans leur large diapason chronologique et au niveau de leurs faisceaux particuliers sémantiques.

Le „soleil“ (pl. I), astre de l'amour éternel, est figuré sous plusieurs formes en association avec le ciel étoilé et les constellations, en scènes liées avec la chasse, le culte de la fécondité, les ancêtres, le monde d'au-delà, en scènes incarnant la lutte mythologique des divinités célestes anthropomorphes etc. Le signe hiéroglyphique du soleil sous la forme d'une rondelle avec un creux au milieu figure déjà dans les hiéroglyphes et sur la céramique du IIIe mil. av. n. è. et sur des objets datant des périodes postérieures. Certains des pétroglyphes du III mil. av. n. è. rappellent plutôt des textes hiéroglyphiques cohérents constitués des symboles du soleil, de la lune, des oiseaux, de l'univers, des triangles et angles. Sur la céramique de la première moitié du III mil. on voit des signes du soleil décorés de motifs ornementaux végétaux compris dans le faisceau sémantique „soleil-plante-terre“. Sur la céramique de la seconde moitié du même millénaire les hiéroglyphes du soleil figurent en association avec les têtes ornementales en relief du Bélier qui symbolise la constellation zodiacale du printemps avec le Taureau et le Terrestre (les Gémeaux). Sur certains récipients de la fin du III millénaire on peut observer le faisceau sémantique „soleil-couvées d'oiseaux-firmament printannier“ figuré en entier à l'aide des signes pictographiques ou hiéroglyphiques, lesquels semblent illustrer

une devinette arménienne païenne où le firmament printanier est représenté par deux couveuses et de nombreux oiseaux en vol.

Dans les pétroglyphes des III—II mil. av. n. è., dans les motifs ornementaux de la céramique remontant à la première moitié du II mil. av. n. è., les signes du soleil se retrouvent souvent dans le faisceau sémantique „soleil-eaux célestes (arm., mer pourpre-oiseaux aquatiques)„. Il faut mentionner aussi les hiéroglyphes du soleil avec les figures de l'homme stylisées au dessus et les signes solaires de grandes dimensions gravés sur les stèles associées aux dessins de l'homme et des animaux, qui relient, d'une façon spectaculaire, l'astre au ciel (lieu de séjour des âmes et des ancêtres après la mort) et à l'enfer-le monde souterrain (lieu de repos des corps des morts et des ancêtres).

Il faut noter aussi que le signe du soleil est le plus souvent accompagné de ceux du cheval, de l'oiseau, du taureau, du lion qui évidemment suivent le soleil durant les différentes saisons de l'année.

Ces faisceaux sémantiques semblent englober la course cosmique du soleil dans les limites des trois horizons le ciel-la terre-l'enfer. Ces idées ont survécu dans l'épopée du folklore arménien où les preux de Sassoun incarnent la force de la nature sauvage (tonnerre-foudre, soleil, eau). L'aîné de ces preux Mihr (Mihr signifie „soleil,“) porte l'épithète du lion („Lion-Mihr,“), Sanasar possède une voix de tonnerre et une puissance de foudre. David est aidé d'un compagnon sage et puissant, qui est la monture Kourkik Djalali, qui permet à son héros d'atteindre le monument au disque du soleil, le fait descendre sur la terre pour qu'il combatte ses ennemis et sur le fond de la mer pour qu'il y reprenne ses forces à l'aide du liquide vivifiant. Le cadet des preux Mihr s'enferme dans une caverne qui évoque le nom de l'oiseau.

Le symbole solaire se retrouve aussi dans les textes hiéroglyphiques d'Ourartou et sur les objets décorés par la glyptique.

Dans les listes des hiéroglyphes arméniens païens ce signe (petit rond avec un point au centre) est expliqué comme „arégakn,“ — „soleil,“.

Constellation du Bélier (pl. VIII). Dans

tous les pétroglyphes arméniens connus remontant aux III—I mil. av. n. è. se retrouvent des têtes de Bélier stylisées qui sont figurées par des demicercles de cornes puissantes et une saillie perpendiculaire correspondant au mufle. Heureusement il s'est conservé des dessins du Bélier autres que ces symboles et qui permettent de suivre la sémantique de cette figure. Une composition très intéressante comprend la figure entière du Bélier de même que les symboles du soleil, de l'oiseau, de la lune et une représentation du taureau céleste dont les extrémités ressemblent aux éclairs de foudre. Ensuite dans une série de compositions des III—II mil. av. n. è. et dans les motifs ornementaux décorant la céramique du III mil. av. n. è. figurent des têtes du Bélier de plus en plus schématisées, de même que le guépard les oiseaux aquatiques (eau céleste), les signes solaires et les boucs éclairs. Tous ces monuments ne laissent pas de doute que le symbole du Bélier régulièrement figure en qualité de l'astre céleste. Dans toute une série d'autres pétroglyphes les signes en question sont gravés en groupes parmi d'autres signes hiéroglyphiques. Ils forment aussi des groupes sur les grandes dalles en argile des sanctuaires primitifs de Dvin (IX—VIII ss. av. n. è.) à la seule différence que les têtes en relief du Bélier sont entourées par des masques humains au-dessous desquelles sont gravés les symboles du soleil, de l'eau céleste et d'autres phénomènes cosmiques. Dans ces dessins le Bélier figurait sans doute comme une constellation zodiacale. Un grand savant arménien du VII siècle Anania Chirakatsi dans son ouvrage. mentionne les douze constellations, parmi lesquelles le Bélier, le Taureau et le Terrestre (les Gemeaux) incarnent les mois du printemps. Il y ajoute que le Bélier apporte l'abondance, qu'il féconde la terre, qu'il est conducteur du troupeau. Tout ceci est conforme aux dessins primitifs où les animaux sont représentés en tant que des astres et la place d'honneur est affectée au Bélier. Evidemment on célébrait en Arménie le culte du Bélier dans les sanctuaires des cités anciennes. Ceci trouve son témoignage dans des supports pour foyers rituels du III mil. av. n. è. dont les parties supérieures portent des dessins du Bélier en

relief, ainsi que dans les plaques en argile provenant de deux sanctuaires, les foyers rituels-autels sacrificatoires, entourés par céramique rituelle portant des représentations ornementales des astres célestes et des figures d'animaux respectives.

On a découvert récemment en Arménie le tombeau d'un prêtre recelant une très riche collection de bijoux en or, deux squelettes de chevaux (l'animal consacré au soleil) et des vases rituels ornés par des têtes du Bélier en relief.

Le Bélier hiéroglyphique des pétroglyphes primitifs se retrouve aussi sur la plaquette hiéroglyphique d'Ourartou (Toprakhkalé), sans explications, et dans les listes d'hiéroglyphes arméniens paléens ayant "Bélier", comme explication.

Ciel (Pl. IX). Dans les Monts Guégama il s'est conservé un grand nombre de compositions dans lesquelles les figures des animaux sont strictement divisées en celles des êtres terrestres et des êtres célestes. Aux figures des animaux célestes sont associés des signes solaires et astraux différents, de même que trois idéogrammes identiques, équivalents, qui sont figurés sous la forme d'un rond avec un trait vertical en haut, sous la forme d'un rond avec un crochet en haut et sous la forme d'une tige en biais avec deux rondelles à ses bouts. La répétition régulière de ces signes en association avec les signes astraux fait penser que ces premiers se rapportent aussi aux cieux, d'autant plus qu'ils se retrouvent assez souvent dans des "vichaps", sur des stèles en pierres ornées de puissantes têtes de taureau en relief. Ces têtes sont représentées giclant de l'eau, accompagnées de signes lunaires et oiseaux aquatiques, ce qui signifie clairement qu'il s'agit d'un être céleste lié à l'eau céleste (océan). Une légende arménienne populaire qu'on trouve dans l'ouvrage de Chirakatsi relie le mot "vichap", avec la mort, le tonnerre et la foudre. Des devinettes arméniennes miraculeuses témoignent aussi de relations de cet être avec les forces du ciel.

Donc, les signes idéographiques décrits plus haut sont sans aucun doute célestes. L'un deux (rondelle avec un trait en haut) se retrouve dans les textes hiéroglyphiques d'Ourartou, et tous les trois signes se rencontrent

dans les listes des manuscrits arméniens ayant "ciel", comme définition.

Une importance historico-culturelle particulière revient actuellement au fait qu'on a découvert des signes "ciel" (tiges avec rondelles) sur le terrain horizontal du sanctuaire-observatoire préhistorique (peut-être du II mil. av. n. è.) de Metzamor. Selon les astronomes, les axes des terrains d'observation du sanctuaire sont orientés suivant le principe valide aux observatoires de nos jours, les azimuts étant orientés sur Sirius et tout étant accommodé à l'observation de la partie Sud du ciel. Sur le terrain le plus élevé du sanctuaire sont gravés à grande échelle la ligne d'azimut, les hiéroglyphes stellaires (des étoiles octogonales comprises dans un trapèze) et trois signes "ciel", orientés sur Sirius. Sur un autre terrain on trouve des hiéroglyphes d'animaux aux signes astraux gravés à côté de la ligne d'azimut.

Tous les signes qu'on voit sur le sanctuaire en question sont contenus dans les textes hiéroglyphiques d'Ourartou et d'Arménie avec signification identique.

Eau (pl. XIV). Comme nous l'avons déjà remarqué, la notion de l'eau était toujours étroitement liée à celle du ciel. L'eau est représentée partout à l'aide de lignes ondulées en zigzag qu'on trouve dans les pétroglyphes des Monts Guégama, de Sunik et un grand nombre d'autres monuments archéologiques.

On voit déjà sur la céramique de la fin du III mil. av. n. è. figurer l'hiéroglyphe "eau", encadré d'un cartouche carré. Dans les motifs ornementaux décorant la céramique peinte des XX—XV ss. av. n. è. les lignes ondulées sont représentées dans le faisceau sémantique "soleil-eau (eau céleste-mer pourpre en arm.) — oiseaux aquatiques". L'eau est représentée dans le même faisceau sémantique dans les "vichaps", aux configurations des poissons et du taureau des Monts Guégama. Outre les gravures en relief ci-dessus, ces "vichaps", comprennent des figures des oiseaux aquatiques et des hiéroglyphes "ciel". Tout ceci est en liaison étroite avec les sujets des dessins de la ceinture de bronze de la grande colline de Khodjali (Xe siècle av. n. è.). On y voit les sujets liés à la lutte d'un héros ou d'une divinité céleste contre le taureau ou le lion (la tête de l'animal

est abimée) — un sujet typique de la mythologie ancienne orientale ou arménienne (Hilgamech, Mihr, Mkher).

Sur le reste de la ceinture sont représentés des taureaux célestes aux cornes luniformes, aux yeux figurés par les hiéroglyphes du soleil, la surface du corps richement décorée. Au-dessus du deuxième taureau brille une grande étoile à plusieurs rayons, le premier étant accompagné de plusieurs dessins, aux signes symboliques ou hiéroglyphiques qui sont aucun doute reliés à l'Océan céleste. Au-dessous de la figure du taureau on voit un dessin en losange dont le sens est inconnu, ensuite une belle gravure en triangle rappelant un sommet de montagne et enfin, au-dessous des membres de derrière du taureau un serpent au lieu de la foudre.

Au-dessus de ce taureau céleste est représenté un ovale avec un bout déformé qui correspond au signe hiéroglyphique "source"; cet ovale est précédé d'un grand oiseau aquatique associé au signe hiéroglyphique "eau", encadré d'un cartouche carré. Les composants principaux sont dans ce cas les mêmes que dans le cas des "vichaps", — stèles des Monts Guégama. Ce sont: une figure du Taureau céleste ("vichap aux configurations du taureau), l'oiseau aquatique, eau, source et des cornes luniformes qui jouent le rôle de l'astre céleste. Nous avons ici le même "vichap", traité d'une autre manière artistique. En rapportant une légende populaire païenne le philosophe du ve siècle Oznik Kokhbatzi s'exclame, "...et qu'est-ce que sont les "vichaps", si ce ne sont des grands serpents terrestres, des poissons puissants de la mer... ou des animaux... C'était, donc, un être fantastique à multiples faces qui montant de la terre tel une trombe provoquait la foudre, le tonnerre et la pluie.

"Source", (Pl. XV). Si les dessins ou l'hiéroglyphe "eau", sont reliés presque exclusivement aux forces du ciel, les hiéroglyphes qui désignent la source sont le plus souvent liés au signe "terre", aux troupeaux pâturant de chèvres, ou aux scènes de la chasse à ces animaux. Dans les dessins rupestres d'Arménie et sur les listes des textes pre-Mesroptien le signe "source", est représenté: par un ovale avec un bout déformé et saillant, par un ovale pair et une ligne en zigzag ou ondulée, par

un ovale pair et une longue ligne droite, par un petit rond se terminant par une longue ligne droite. Il n'est pas difficile de comprendre que ces signes représentent des sources avec des ruisseaux qui en sortent. C'est pourquoi ces signes sont accompagnés de figures soit d'une chèvre solitaire, soit d'une paire de chèvres ou de petits troupeaux de chèvres qui boivent dans le canal d'irrigation ou dans la source même. Mais parmi les compositions les plus intéressantes sont des scènes d'une originale chasse aux chèvres.

Les chasseurs y sont sans armes. L'un d'eux rassemble les chèvres près de la source, l'autre les attrape sans aucune arme, rien qu'avec ses mains. L'eau représente ici un ancien appât original dans la chasse aux animaux.

Esprit anthropomorphe de la fécondité et l'hiéroglyphe arménien "sexuel", (Pl. XIX). Les esprits solaires anthropomorphes sont liés aux forces du ciel, au soleil et à l'eau. Ces esprits sont représentés dans des scènes pétroglyphiques, consacrées au culte de la fécondité. Ces esprits ou divinités sont toujours représentés avec le soleil, la croix gammée ou la croix, à très grande échelle, avec les doigts et les orteils écartés, ("en rayons,") accroupis, organe génital exagéré, en position de féconder la terre. Dans l'art arménien préhistorique ou au début de la formation de classes, ils sont parfois représentés à côté de l'arbre de la vie.

Dans certains pétroglyphes européens les figures semblables sont représentées avec une faucille à la main. Avec le temps ces représentations deviennent fortement schématisées et ne gardent que la position appropriée, l'ossature du corps et les mains jointes en cercle ou en ovale.

Sous cette forme elles sont littéralement reprises dans les hiéroglyphes arméniens et sont expliquées comme "sexuelles". Une défiguration pareille de la sémantique sacrée préhistorique de la fécondité n'a sûrement eu lieu qu'après la révision chrétienne du sens de ce signe.

Hiéroglyphe "homme", (Pl. XVII). Dans les pétroglyphes post-néolithiques on représente très souvent des figures d'homme les plus différentes exécutant des actions différentes, ce qui fournit une preuve de l'accroissement du rôle de l'homme dans la vie matérielle, sociale

et spirituelle, de son influence sur la nature. Au III mil. av. n. è. déjà les figures de l'homme, comme toutes les autres figures, deviennent de plus en plus schématisées et sont représentées sous la forme de deux triangles, dont les sommets se touchent, les éléments des membres étant donnés sous forme de rudiments. Peu après les rudiments disparaissent à leur tour et il ne reste que les triangles dont les angles s'arrondissent et la figure de l'homme prend une forme hiéroglyphique et commence à rappeler le chiffre 8. Ce signe est maintes fois reproduit dans tous les pétroglyphes et dans les textes hiéroglyphiques d'Ourartou et dans les listes des manuscrits arméniens avec l'explication "homme".

Ces figures hiéroglyphiques dans toutes les compositions sont régulièrement gravées là où doivent se trouver l'éleveur du bétail, le berger, le chasseur, l'homme en un mot.

Elles sont particulièrement intéressantes dans les scènes de chasse. Dans un des cas la figure sous la forme du 8 se trouve au-dessous du bouc. Elle est pourvue en haut de deux mains rudimentaires à peine visibles qui représentent les mains de l'homme en train de rattraper le bouc. Dans tous les autres cas même ces rudiments ne figurent plus, mais par contre on voit des bouts de corde ou de lasso qui se détachent de la figure en forme de 8 et qui sont jetés sur les boucs, taureaux et d'autres animaux. A côté de telles figures on voit souvent des animaux entravés ou placés en enclos. Les

exemples cités ne laissent pas de doute que l'hiéroglyphe en forme de 8 des monuments de pré-Ourartou, d'Ourartou et d'Arménie exprime la notion de "l'homme".

Les hiéroglyphes dont nous avons parlé ainsi qu'une dizaine d'autres signes déchiffrés et non-déchiffrés prouvent qu'en Arménie préhistorique, à partir du Ve mil. av. n. è., on utilisait l'écriture hiéroglyphique jusqu'à l'avènement des temps Arméniens. Le déchiffrement de ces textes à l'aide de la sémantique interne des pétroglyphes et des hiéroglyphes ourartou-arméniens témoigne du fait qu'ils englobaient un domaine assez large de notions relatives à la production, à la société, aux rites et à la religion.

Les textes, même primitifs, se rapportant à la formation de l'ancienne écriture cunéiforme orientale démontrent par le fait même de leur existence une évolution poussée de la culture préhistorique d'Arménie, ce qui met ce pays parmi les premiers et les plus anciens foyers de l'ancienne civilisation Orientale. Ce haut degré de l'évolution préhistorique est mis en relief par l'abondance de signes Solaires et du Zodiaque qui démontrent que même dans ces temps lointains en Arménie ont été posées les vraies fondations de la science astronomique. Alors ceux des spécialistes connus, qui estiment que ce pays montagneux et approprié à l'observation du ciel aurait été le berceau de la science astronomique, ont peut-être raison.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	5
Տիեզերական պատկերացումների նախնադարյան համակարգը և նրա հետ կապված նշանագրերը	13
Պատկերացում համաստեղությունների մասին և կենդանականության ռոտլ պատկերներ և նշաններ	30
Նրկրային պատկերացումներ, հասկացողություններ և նրանց համապատասխան նշանագիր-զաղափարագրեր	47
Մարդակերպ էակներ, մարդկային ֆիզուրներ, պատկերագրեր և նրանց համապատասխան զաղափարագրեր	54
Կենդանի, թռչուններ, այլ հասկացողություններ, իրեր ու առարկաներ	63
Ամփոփում	69
Ամփոփում ուսերեն	71
Ամփոփում ֆրանսերեն	77

ИДОЛЫ ИЗ РАСКОПОК КАРМИР-БЛУРА

А. А. МАРТИРОСЯН

Археологические работы, производимые на территории урартского города Тейшебаини (Кармир-блур) с 1936 г., дали возможность установить наличие доурартского культурного слоя, залегающего, местами, под развалинами урартских сооружений и представляющего собой руины большого поселения. На многих участках этого поселения зафиксировано полное отсутствие урартских комплексов при наличии мощного напластования золы с культурными остатками периода затухания локальных очагов позднебронзовой эпохи.

Среди многочисленных предметов, обнаруженных раскопками этого слоя или приобретенных случайно, особое место занимают памятники религиозного культа, которые представляют значительный интерес в деле изучения идеологических представлений насельников древней Армении. Указанные памятники образуют ныне большую группу, состоящую из цельных или фрагментированных каменных изваяний — идолов двух основных типов, а также из характерных фалловидных изображений.

Они обнаружены на различных участках древнего поселения и могильника города Тейшебаини и его цитадели, но относятся исключительно к культуре неурартского населения города. Значительное количество упомянутых идолов было найдено в период с 1947 по 1950 г. и опубликовано в статье В. С. Сорокина, в которой, из-за отсутствия четких стратиграфических наблюдений, указанные культовые памятники были ошибочно приписаны автором урартскому населению города Тейшебаини¹.

Среди восьми идолов или их фрагментов, обнаруженных до 1950 г., сохранился полностью лишь один (рис. 1). Идол этот был найден в небольшой яме, находящейся в 70 м к юго-западу от крепостной ограды. Раскопки указанного участка показали, что идол был установлен на земле почти вертикально и опирался о большой камень. Культурный слой был насыщен напластованием золы, в которой попадались обломки костей и глиняных сосудов. Прямо перед идолом, обращенным к северу, на расстоянии 80 см была обнаружена нижняя часть вкопанного в землю

¹ В. С. Сорокин, Древние идолы города Тейшебаини, «Известия» АН Армянской ССР, № 5, 1951, стр. 82. В автореферате кандидатской диссертации («Древние поселения Кармир-блур», Л., 1955, стр. 15) В. С. Сорокин отказался от какой-либо интерпретации опубликованных им ранее каменных идолов.

чернолощеного сосуда, который имел небольшое узкое дно (диам. 15,5 см) и довольно широкий корпус (диам. 68 см). В центральной части корпуса он был украшен двумя параллельными выпуклыми полосками, опоясывающими корпус горизонтально¹. Условия находки идола указывают как будто на то, что последний был обнаружен *in situ*, т. е. в том же самом положении, в каком он стоял при жизни древнего поселения. Любопытно, что на этом участке не отмечено каких-либо остатков жилищ или предметов, связанных с урартским культурным кругом. Описанный выше сосуд также никак не связывается с урартской керамикой, но по внешней своей моделировке и технике изготовления повторяет чернолощенные сосуды, обнаруженные на территории этого поселения еще в 1936 г. вне урартских построек².

Полное описание идола можно найти в упомянутой статье Сорокина (стр. 72—73). Мы приведем лишь краткую характеристику идола. В общем он представляет грубо ваянную широкую антропоморфную фигуру с массивной нижней частью туловища, передающей сидячее положение фигуры. Верхняя, сравнительно низкая часть идола состоит из прямоугольной головы без шеи и поднятых вверх рук, отделенных от головы глубокими вертикальными вырезами. Лицевая сторона верхней половины идола занята резным рисунком, покрывающим голову, руки и часть туловища. Рисунок состоит из нанесенных в известном порядке линий, передающих растение или дерево.

Необходимо сразу же отметить, что остальные фрагменты идолов, найденные до 1955 г., не отличаются от описанного по морфологическим и стилистическим признакам, несмотря на то, что указанные обломки найдены в различных условиях. Одни из них оказались в завале жилищ урартского города Тейшебаини (3 шт.), другие — за стенами цитадели (4 шт.), третьи — в завале крепостных помещений (13 шт.) и последний — среди остатков фундамента здания XII в. н. э.

В результате недостаточно полного изучения древних поселений на территории Армении аналогичных изваяний не найдено. Поэтому в деле изучения указанных идолов значительный интерес приобретают те вещественные памятники, которые обнаружены в различных областях древней цивилизации и приближаются к вышеупомянутым не только по

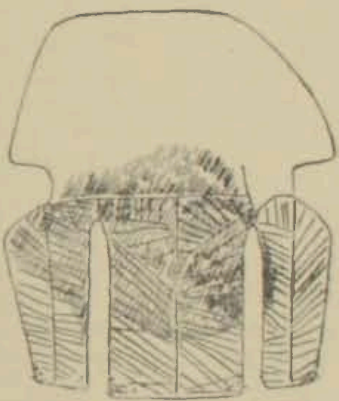

Рис. 1.

¹ В. С. Сорокин, Древние идолы..., «Известия» АН Армянской ССР, № 5, 1951, стр. 71.

² К. Г. Кафлярия, Раскопки Кармир-блур, «Известия» Армфана, № 3, 1940, стр. 35 и сл.

формальным признакам, но и по назначению. Аналогичные статуэтки, изваяния или изображения могут быть разделены на две группы.

К первой из них относятся более ранние женские каменные статуэтки, изображающие божества материнства, земледелия и плодородия. Они приближаются к идолам из древнего поселения Кармир-блур по морфологическим и стилистическим признакам, хотя и обнаруживают далеко не полное сходство.

Сюда входят, прежде всего, фрагменты женских идолов, опубликованные Andrae и обнаруживающие в деталях почти полное сходство с кармир-блурскими. Это прямоугольные каменные головы с вырезанными на них ветвями, близко напоминающими резьбу наших идолов. В одном случае надбровные дуги и нос трактованы как дерево¹. По общей своей конфигурации довольно близка к рассматриваемым идолам также культовая женская статуэтка из Эшнунна, характерная для лагашской ступени². Последняя, однако, отличается от кармир-блурских идолов положением рук.

Археологи, изучавшие Эгейский культурный мир, неоднократно отмечали, что в указанной области встречается ряд статуэток азиатского происхождения³. Поэтому не случайно, что многочисленные аналогии типа статуэтки из Эшнунна ведут нас в глубь Малой Азии и в Эгейский мир, где мы находим множество погребальных каменных статуэток⁴ неолитического и более поздних времен с основными атрибутами, характерными и для наших идолов. К числу этих статуэток мы относим троянские, критские и киклидские образцы, опубликованные Эвансом.

Все указанные статуэтки сближаются с идолами древнего Кармир-блурского поселения своими пропорциями и общими для всех составными частями. Несмотря на сходство, отождествить древневосточные и эгейские статуэтки с идолами Кармир-блурского древнего поселения невозможно, так как все они воспроизводят женщину с положенными под грудь руками, в то время как кармир-блурские изображают женскую фигуру с поднятыми вверх руками, передающими дерево или ветки.

¹ W. Andrae, *Das wiederstandene Assur*, Leipzig, 1938, стр. 70, рис. 31 a-d.

² V. Christian, *Alttertumskunde des Zweistromlandes*, Leipzig, 1940, т. 1, табл. 261, текст ч. 1, стр. 219.

³ Гордон Чайлд, *У истоков европейской цивилизации*, стр. 41—43.

⁴ Для сопоставления указанных погребальных статуэток с идолами Кармир-блурского поселения размеры сравниваемых культовых предметов, место их обнаружения и другие обстоятельства не могут иметь существенного значения, так как сходные с миниатюрными статуэтками большие идола сохранялись в храмах Востока даже в период римского principata. Тацит (I—II вв.), например, сообщает, что в храме Пафийской Венеры (Сирия) «статуя богини не имеет человеческого образа. Это цельный круглый камень, имеющий широкое основание и суживающийся кверху в подобие конуса» (Тацит, *История*, II, 3, СПб., 1886, пер. В. И. Модестова). Из приведенного текста видно, что основные атрибуты сирийского идола характерны как раз для упомянутых «сидячих» женских изображений восточносредиземноморского культурного круга.

Эта важная деталь сближает идолы древнего поселения Кармир-блур со второй группой аналогий, состоящей из сравнительно более поздних изображений или предметов, которые приняли уже антропоморфный облик, но сохраняют следы былого представления в форме листьев или ветвей, как бы вырастающих из плеч фигуры. Они родственны с нашими идолами по общей своей трактовке. К числу последних относятся главным образом, те изображения, которые связаны с умирающими и воскресающими божествами или же с божествами растительности и плодородия вообще.

В качестве иллюстрации следует упомянуть многочисленные изображения богини любви и плодородия Иштар, представленные, как правило, в сидячем положении с колосьями на плечах¹, палестинскую (гезерскую) женскую фигурку, изображающую богиню-мать и представленную с поднятыми вверх руками, в которые вставлены цветы². Другие, весьма близкие по назначению, изображения были зафиксированы в новом дворце Тиккульти-Нинурта I³.

По внешнему облику, деталям и стилизации почти не отличается от кармир-блурских идолов одна статуэтка (рис. 2) из Эгейской области и изображение божества на урартской печати, обнаруженной при раскопках на Кармир-блуре. Первая из них представляет собой бронзовую поясную статуэтку, приписываемую Персефоне и датируемую 2000 г. до н. э.⁴ Совершенно тождественные черты внешней моделировки эгейской статуэтки культовых предметов Кармир-блур нельзя считать результатом случайного совпадения. Внешнее их оформление предопределялось, несомненно, той значительной ролью, которая приписывалась подобным божествам древними земледельцами. Миф о Персефоне повествует как раз о приписываемой ей великой роли: когда Персефона была похищена владыкой подземелья, земля перестала приносить плоды⁵. Идол, вырезанный на урартской печати, сделан как будто весь из веток. Руки его представляют также что-то наподобие дерева, талия узка, полукруглая нижняя часть заштрихована по бокам, голова передана треугольником. По бокам фигуры изображены древо жизни и крылатое фантастическое существо⁶.

Рис. 2.

¹ Contenau, La Gêesse nue babylonienne, Париж, 1911, рис. 124.

² Gressman, Altorientalische Bilder zum alten Testament, 1927, табл. 121.

³ W. Andrae, указ. соч., табл. 54.

⁴ Cook Zeus A., Study in ancient Religion, Cambridge, vol. I, 1914, vol. II, 1925.

⁵ Дж. Фрезер, Золотая ветвь, III, стр. 112 и сл.

⁶ Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, III, стр. 56—57, рис. 26.

Таким образом, анализ приведенного материала позволяет считать установленным, что идола древнего поселения на Кармир-блуре передают, несомненно, условную женскую фигуру, что подтверждается не только множеством аналогий, но также некоторыми морфологическими особенностями самих идолов (объемистая нижняя часть, узкая талия, крутой изгиб верхней части бедер), на что обратил внимание В. С. Сорокин¹.

По внешним своим признакам идола Кармир-блуре не могут быть отождествлены ни с первой, ни со второй группой аналогичных изображений или изваяний, несмотря на значительное формальное и функциональное их сходство. Сказанное свидетельствует не только о том, что идола эти являются памятниками, отображающими локальное проявление культа плодородия и изобилия, но также и о том, что развитие внешнего облика последних по пути антропоморфизации происходило медленно в силу огромной роли природных сил в религиозных представлениях современного человека и в силу укоренившихся весьма устойчивых древних традиций. О существовании подобной тысячелетней традиции говорит одна из находок 1955 г.

Рис. 3.

Это каменный идол, изготовленный из продолговатой плиты рыжевато-го туфа, найденный в верхней части урартской кладки в помещении № 44 (рис. 3). Обе стороны его сглажены и, в отличие от других, не орнаментированы. Идол этот передает грубо очерченную женскую фигуру в стоячей позе. Нижняя часть его массивна и не имеет никаких деталей. Она отделена от верхней половины лишь боковыми выемами, расположенными между талией и плечевыми отростками, которые одновременно служат руками его, сложенными под грудь. Голова отбита немногим выше уровня плечевой линии. Этот идол датируется, несомненно, до-урартским временем, но находит ближай-

шие аналогии среди типичных образцов глиняной скульптуры энеолитической Армении (из поселений Кюльтапа и Шенгавит), которые отличаются от описанного тщательно отмеченными половыми признаками и наличием нижней выемки². На древнем поселении Кармир-блуре были найдены также фрагменты идола с выемом у нижнего основания. Сохранение той же самой традиции наблюдается на примере аналогичных каменных статуэток из Крита, относящихся к энеолиту и позднемикенскому периоду.

¹ В. С. Сорокин, указ. соч., стр. 78.

² Б. Б. Питровский, Археология Закавказья, Л., 1949, стр. 59.

Наличие большого количества каменных идолов и сопутствующих культовых предметов на древнем поселении Кармир-блур указывает на их определенную роль при ритуальных обрядах, совершавшихся во время земледельческих праздников и обладавших, по представлениям древних, магической силой оплодотворения земли и обеспечения хорошего урожая. Раскрытию внутренней логики этих обрядов способствуют сохранившиеся в армянской действительности обычаи, обряды и церемонии, которые связаны с культом плодородия.

Исходя из особенностей нашего культового комплекса, мы должны обратить особое внимание на те обряды, в которых горшки, земледельческие злаки и «древо» или растения выступают в качестве основных атрибутов и где женскому образу отведена особо важная роль. Иначе говоря, мы должны иметь дело лишь с теми элементами, которые присутствуют в нашем комплексе. В указанном отношении наибольший интерес представляет один из земледельческих обрядов Агулиса, где, по свидетельству Мовсеса Хоренаци, были особенно сильны древние представления, культы и фольклор¹.

В Агулисе, как и везде по Армении, празднуется Вардавар — весенний земледельческий праздник, посвященный пробуждению природных сил и связанный, несомненно, с культом плодородия и изобилия². В канун праздника группа девушек сажает в горшок зерна пшеницы и ячменя. В день праздника, когда этот новый «урожай» несколько вырастает, берут тот же самый горшок и вставляют в него метровую палочку, разукрашенную букетами роз, яблоками и мелкими огурцами. Затем, после обеда, девушки торжественно несут горшок в поле, ставят его на землю и, назначив старуху хранителем горшка, вместе с мужчинами начинают плясать вокруг него под звуки зурны. После всего этого старуха с горшком на голове начинает танцевать и петь. В этой песне она выражает опасение, что если она уснет, люди могут стащить палочку. В этот момент один из молодых людей ловким ударом дубинки срывает палочку — «радость», на которую набрасываются со всех сторон, чтобы сорвать цветы и фрукты³.

Важно отметить также весьма существенную церемонию во время вардаварских праздников — окропление свежей водой, что является «магическим действием», обеспечивающим плодородие.

¹ Мовсес Хоренаци, История Армении, кн. I, гл. 30 (в переводе Н. О. Эмина)

² В день Вардавара крестьяне приносят в церковь снопы пшеницы, дабы беречь урожай от всякого рода стихийных бедствий (см. «Ժողով», 1893, էջ 412, Վարդափառի սովորություններ). Паломники приносят с собою букеты лучших цветов и зеленые ветви («Երևանի ազգային թանգարան», հատ. IV), а бездетные женщины-паломницы, добравшись до святилища на горе Арая, испрашивают плодородия (см. Ե. Լալայան, Տղարերի սովորությունների զարգացումը հայոց մեջ, «Տեղեկագրեր գիտությունների և արվեստի», 1931, № 3, էջ 122):

³ Ե. Լալայան, Բանավանների պեղումները Երզրդային Հայաստանում, էջ 205—209, а также Ե. Սարգսյան, Ազգական րարարք, մասն II, էջ 26—27:

Описанные подробности сохранившегося в Агулисе обряда представляют большой интерес не только в смысле почитания божества плодородия, выступающего первоначально в виде дерева, но также и потому, что они имеют многочисленные этнографические параллели, сохранившиеся у самых различных народов земного шара.

Подобные ритуальные обряды имеют место в Индии, Сардинии, Сицилии и, вероятно, во многих других уголках земного шара, но особенно близкие к агулисскому обряды имеют народности Ораонов и Мунда в Бенгалии¹. Здесь дерево сажают посреди села. Молодые люди обоего пола устраивают хоровод вокруг дерева. В день праздника девушки берут корзины со всходами ячменя и несут их к месту, где устраивается пляска. Корзины кладут перед деревом. В конце концов дерево бросают в воду. Из описания этого обряда видно, что в бенгальском культе, равно как и в армянском, гений дерева фигурирует в первоначальной своей форме².

Кроме этого, существует также вторая точка соприкосновения: почитание дерева связывается с культом воды.

При учете огромной роли женщин во время отправления земледельческих ритуальных обрядов можно не сомневаться в том, что в подобные комплексы могли войти первоначально лишь женские изображения.

В указанном отношении весьма характерные факты сохранились в армянской этнографической литературе.

Почти во всех районах исторической Армении крестьяне в вегетационный период изготавливали чучело, называемое Нурин. По описанию многих этнографов, чучело это делалось из венка и наряжалось в женское платье с накинутым на голову покрывалом. В верхней его части прикреплялись деревянные руки³. В других же районах в основу чучела клался деревянный крест.

Нурин — наиболее распространенное название этого женского изображения. В разных районах Армении эти чучела носили различные названия. С точки зрения рассматриваемого вопроса наибольший интерес представляет то обстоятельство, что все эти названия ничего общего не имеют с мужскими именами. Наоборот, в них часто выступают элементы, связанные с женскими нарицательными именами, как-то: Чичи-мама (Չիչի-մամա), Мама-чттик (Մամա-չտտիկ), Порпатикин (Փորպատիկին), Чамча-хатун (Չամչա-խատուն)⁴ и т. п. В приведенных названиях явно выделяются нарицательные имена мама (может быть, диалектическое мама=бабушка), тикин (տիկին) и хатун (խատուն) — дословно дама или госпожа.

¹ Дж. Фрезер, указ. соч., стр. 56—57.

² Там же, стр. 58.

³ Կ. Լալայան, Ջաֆար, էջ 247—248. Հենր-Քալադեմիր դավան, Աղաղըրական հանդես, ԺԵ, էջ 901.

⁴ В. Бдоян, Некоторые пережитки земледельческого культа у армян, Труды Гос исторического музея Армении, III, стр. 52.

Этнограф В. Бдоян усматривает в этих названиях женские собственные имена. Но как же в таком случае объяснить наличие аналогичных эпитетов у богини плодородия Анаит? У Агафангела Анаит прямо названа «*տիկիկ*» (госпожа) и «*մայր*» (мать). Ясно, что в обоих случаях речь идет о «великой богине матери»¹.

Таким образом, растительная основа описанных изображений, женские их наряды и имена указывают на то, что речь идет о комплексном изображении божества, сочетающего растительный элемент и изображение женщины. Сходство этих изображений с кармир-блурскими каменными идолами выявляется именно в самых существенных элементах. В основе этих элементов лежит комплексное представление о растительных силах природы и женщине, возникновение которого следует отнести к эпохе матриархата в связи с развитием первобытного земледелия.

Описание обряда, связанного с этим божеством, дает полное основание считать Нури богиней плодородия. К помощи Нури обращались крестьяне, главным образом во время засухи².

Описанные чучела, изображающие Нури, имеют в Армении также свои мужские эквиваленты, называемые «Ахлоч» (*Ախլոճ*, *Ախլոջ*), или Аклатиз (*Ակլաժիկ*).

Эти чучела делают обычно из деревянного стержня, на нижнем конце которого насаждают большую луковицу, украшенную семью разноцветными перьями. Изготовленные в дни Великого поста ахлочи висят обычно в топратуне, где печется хлеб. В последний день праздника молодые люди выносят ахлоч в открытое поле, избивают его ударами дубин и в конце концов бросают в воду³.

Ясно, что описанные выше обряды носили в себе идею осеменения земли и плодородия.

Именно этим объясняется употребление зерен (символов плодородия) во всех земледельческих обрядах, при выполнении которых женщине отведена огромная роль.

Каменные идолы Кармир-блур отображают как раз ту стадию развития, когда растительные божества мало-помалу принимают антропоморфный женский облик и вместе с тем сохраняют еще ветви или листья, изображающие первоначальную их сущность. Именно этой начальной сущностью культа обуславливается выращивание в особых сосудах зерен, символов плодородия и изобилия, во время отправления определенных обрядов в связи с земледельческими празднествами.

Этнографический и археологический материал показывает, что чернолощенный сосуд, обнаруженный рядом с идолом, а равным образом и другие многочисленные сосуды, изображенные наряду с божествами

¹ См. Ագաֆանգել, գլ. Ե, 53—59, գլ. ԺԲ, 127.

² Описание обряда см. В. Бдоян, Некоторые пережитки земледельческого культа у армян, Труды Гос. исторического музея Армении. III, 1950, стр. 55—56.

³ Там же.

земледелия, являются не простыми, а культовыми — «священными»¹. Вспомним хотя бы изображения шумерских (Иштар)², египетских (Осирис-Исида)³, ассирийских⁴ и многих других божеств, представленных вместе с горшками, из которых порою выглядывают листья чудесных растений или ростки различных злаков. Известно, что во время ритуального обряда в Александрии статуи Адониса и Афродиты раскладывались на двух ложах, по бокам которых ставились горшки с растениями, зрелые плоды всякого рода и т. п.

В археологии Армении подобные изображения пока неизвестны, однако обнаружение чернолощеного горшка рядом с женским культовым изваянием, а также наличие многочисленных богато украшенных сосудов в погребениях и поселениях конца II и начала I тысячелетий, убеждают нас в широком применении в ту отдаленную эпоху так называемых «священных» сосудов. Достаточно вспомнить чернолощенные горшки позднебронзовой эпохи (Санаин, Севан) с наклепной скульптурой, изображающей сцену жертвоприношения, или чернолощенные и других оттенков изящные кувшины (Лалвар, Ленинакан, Головино, Севан, Кармир-блур, Макарашен), верхняя часть которых моделирована рельефными дугами с серединной шишечкой, напоминающими груди.

Находки многочисленных сосудов, изображающих женщин и предназначенных для хранения соли, недвусмысленно указывают на то, что эти сосуды употреблялись в Армении в связи с культом плодородия. К помощи этих сосудов обращается бабка, преследующая злых духов очага, или же повивальная бабка во время тяжелых родов⁵.

Таким образом, рассмотренный нами археологический комплекс не является отнюдь случайным. Отдельные его элементы (женская фигура, растительный орнамент, чернолощенный сосуд) находятся в тесной и глубоко осмысленной взаимосвязи.

Приведенные сопоставления указывают на то, что распространение весьма близких земледельческих обрядов и представлений в различных местах является результатом почти одинаковых общественно-экономических условий в эпоху доклассовой истории человека. Однако отсутствие вполне тождественных комплексов свидетельствует, с другой стороны, о самостоятельных путях возникновения и развития земледельческих культов и соответствующих культовых предметов в доклассовой Армении. Грубо очерченные каменные изваяния Кармир-блур являются как раз локальными выразителями комплексных представлений о растительных силах природы и о женщине — основной носительнице

¹ Дж. Фрезер, Золотая ветвь, III, стр. 102.

² Contenau, указ. соч., рис. 124, а также Kunstgeschichte in Bildern, I, рис. 9, стр. 48.

³ Дж. Фрезер, указ. соч., стр. 105.

⁴ W. Andrae, указ. соч., стр. 107, табл. 54.

⁵ Կ. Մելիք-Փաշայան, Անհատական պաշտամունքի մի քանի հարցերը նորագույն լուսարևոտության, դիմերտագրի, 19 143:

идеи плодородия. Эта основная линия приближает упомянутые культовые памятники к более поздней армянской мифологии, к ее богам и богиням, отражающим связи с растительным миром.

* * *

Развитие каменных идолов по пути антропоморфизации шло чрезвычайно медленно в силу укоренившихся традиций и религиозных представлений. Несмотря на это, весьма антропоморфные изваяния идолов появились у земледельцев древнего поселения Кармир-блур еще на заре урартской экспансии. Об этом свидетельствует находка головы идола (рис. 4) и фаллических изваяний в завале камней, образовавшемся от разрушения стен «дома знатного урарта», открытого при раскопках 1956 г.¹

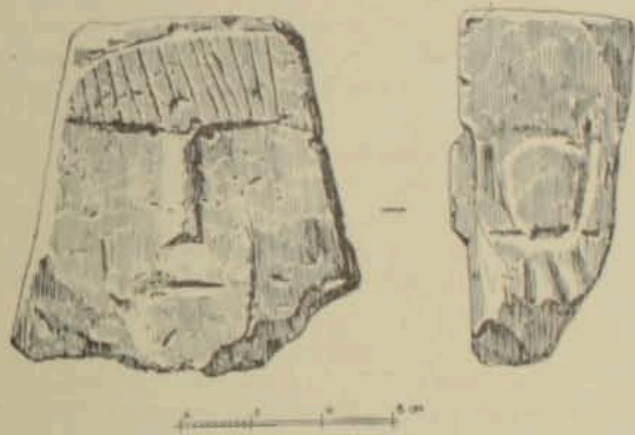

Рис. 4.

Упомянутая только что голова идола представляет собою замечательный образец плоской примитивной скульптуры, мало чем отличающийся от описанных выше образцов по формальным признакам. Она имеет форму трапеции, обработана лишь с одной стороны, и нижнее, расширяющееся ее основание указывает на отсутствие шеи. В то же самое время она резко отличается от всех прочих оформлением лицевой части. На приподнятом ее лбу сохранился растительный орнамент, расположенный на сей раз почти по вертикали и передающий либо волосы, либо своеобразный головной убор. Рельефные надбровные изгибы и выступающий прямой нос, выполненные одним приемом, вместе

¹ А. А. Мартиросян, Раскопки жилых кварталов гор. Тейшебани, СА, 1958,

с резными линиями лба, еще напоминают растительный орнамент¹. Глубокие отверстия глаз размещены на месте соединения надбровных изгибов с переносицей. Рот и ямки на щеках выполнены почти прямыми углублениями. На боковых плоскостях овалами выведены уши, ниже которых отмечены как будто серьги. Не останавливаясь на анализе этой превосходной находки, заметим лишь, что ею завершается развитие целого ряда антропоморфных изваяний древнего поселения Кармир-блур и начинается серия плоских и круглых скульптур, которые имеют огромное значение для изучения народного искусства раннеармянского времени.

Аналогичные каменные изваяния, найденные случайно неподалеку от Кармир-блур, в селении Агджакала, а также в окрестностях средневековой столицы Армении Двина и в ряде других районов, образуют характерную группу скульптурных голов, отличающихся архаичностью, одинаковой манерой выполнения и фактурой. При этом, независимо от типа скульптуры, детали лицевой части выполнены во всех случаях на одной плоскости, лоб приподнят и отделен, а тыльная сторона не подвергнута обработке. Эти общие черты позволяют нам говорить о едином архаичном облике образцов древнейшей примитивной скульптуры.

Однако целый ряд других особенностей дает нам полную возможность проследивать различные ступени их развития. С этой точки зрения имеющийся материал можно делить грубо на две подгруппы. В первую подгруппу мы включаем наиболее примитивные и архаичные образцы, не имеющие определенной датировки, но соответствующие кармир-блурскому прототипу почти по всем признакам.

Самым характерным и архаичным образцом этой подгруппы является трапецевидная плоская голова (рис. 5), выполненная на рыхлом туфе, хранящаяся в Государственном историческом музее Академии наук Армянской ССР (Агджакала, 1936 г., инв. № 386). Детали лица и остальные подробности совпадают с основными чертами скульптуры из «дома знатного урарта». Отличительными признаками являются отделение овала лица от остальной массы камня, едва заметные полуциркулярные линии ниже подбородка, а также оформление резко суживающейся верхней части скульптуры, передающей, возможно, определенного типа головной убор.

Вторая, более простая на вид голова (рис. 6) из Агджакалы (1936 г., инв. № 40) представляется нам наиболее примитивным памятником круглой скульптуры позднеурартского и раннеармянского времени. Несмотря

¹ Гораздо более примитивные и древние образцы аналогичных женских статуэток известны среди памятников культуры древнего Востока, относящихся к лагешской или к более ранним ступеням. Особого внимания среди них заслуживают упомянутые фрагменты скульптурных голов, опубликованные Andrae, с вырезанными на них ветвями, напоминающими резьбу наших идолов. В одном случае надбровные дуги, нос и лобовая часть трактованы как дерево.

на примитивизм и отсутствие некоторых основных деталей лица, наличных на предыдущих скульптурах, здесь полностью выделены голова и своеобразный («кавказский») головной убор.

Вторая подгруппа состоит из трех наиболее поздних и совершенных изваяний, происходящих из окрестностей исторического Двина (сел. Лусакерт, 1925 г., инв. № 1006; сел. Неркин Двин, 1925, №№ 84/η, 112/η) и завершающих собою определенную ступень развития памятника рассматриваемого типа¹.

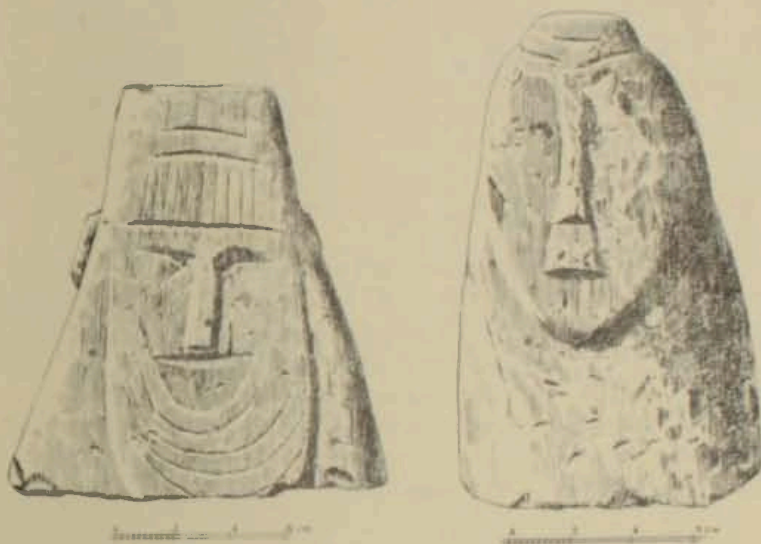

Рис. 5.

Рис. 6.

Первая из них (№ 1006, рис. 7) почти примыкает к более древней группе фактурой, размерами, манерой выполнения деталей лицевой части и другими особенностями, но имеет шею и лишена, таким образом, обычной трапецевидной формы, что является главной отличительной чертой упомянутой выше второй подгруппы.

Основными отличительными признаками двух остальных изваяний (рис. 8) является наличие на них головных уборов, типичных для дохристианского времени². Подобные головные уборы известны по образцам армяно-коммагенской скульптуры последних веков³, а также по монетам царей Арташесидской династии, просуществовавшей до I в. н. э.

¹ Двинские скульптурные головы сопоставляются с вышеприведенными культовыми памятниками, главным образом с морфологической и стилистической стороны. Содержание их для нас пока не совсем понятно.

² При публикации двинских скульптур К. Г. Кафадарян показал, что эти памятники ни в коей мере не могут быть отнесены ко времени христианства.

³ Г. А. Тиранян, Армяно-коммагенское царство, «Известия» АН Армянской ССР, 1956, № 8.

Рис. 7.

Таким образом, если армянский этнографический материал дает ключ к интерпретации культовых памятников конца II и начала I тысячелетий до н. э., то наличие последних в археологических фондах Армении позволяет увязывать культовые памятники примитивной скульптуры аборигенных компонентов армян конца II и начала I тысячелетий до н. э. с примитивной армянской скульптурой народной школы начального периода нашей эры, помогает познавать истоки армянской культуры и проследживать ступени ее развития.

* * *

Мы рассмотрели один из археологических комплексов древнего поселения Кармир-блур в связи с культом плодородия и изобилия. Но это лишь одна сторона вопроса. На территории Кармир-блур имеются не менее важные находки, говорящие о более широком значении и распространении этого культа. Ознакомимся с этими находками.

Летом 1954 г. при строительных работах на территории кармир-блурского могильника были случайно открыты грунтовые могилы, погребальный инвентарь которых состоял из чернолощеных сосудов, разбитых строителями.

Из погребального инвентаря двух грунтовых могил были сохранены лишь два фалловидных изваяния (рис. 9), не отличающихся особой величиной. Они изготовлены из мягкого рыжевато-го тупа и состоят из цилиндрических стержней, которые завершаются куполовидными головками. В 1955 г. аналогичные находки были сделаны на территории городского поселения и цитадели. Первый весьма интересный фрагмент был найден среди выпавших из кладки камней в первом городском квартале; сохранилась лишь нижняя часть изваяния, состоящая из цилиндрического, отбитого наполовину стержня и из прямоугольного концевго

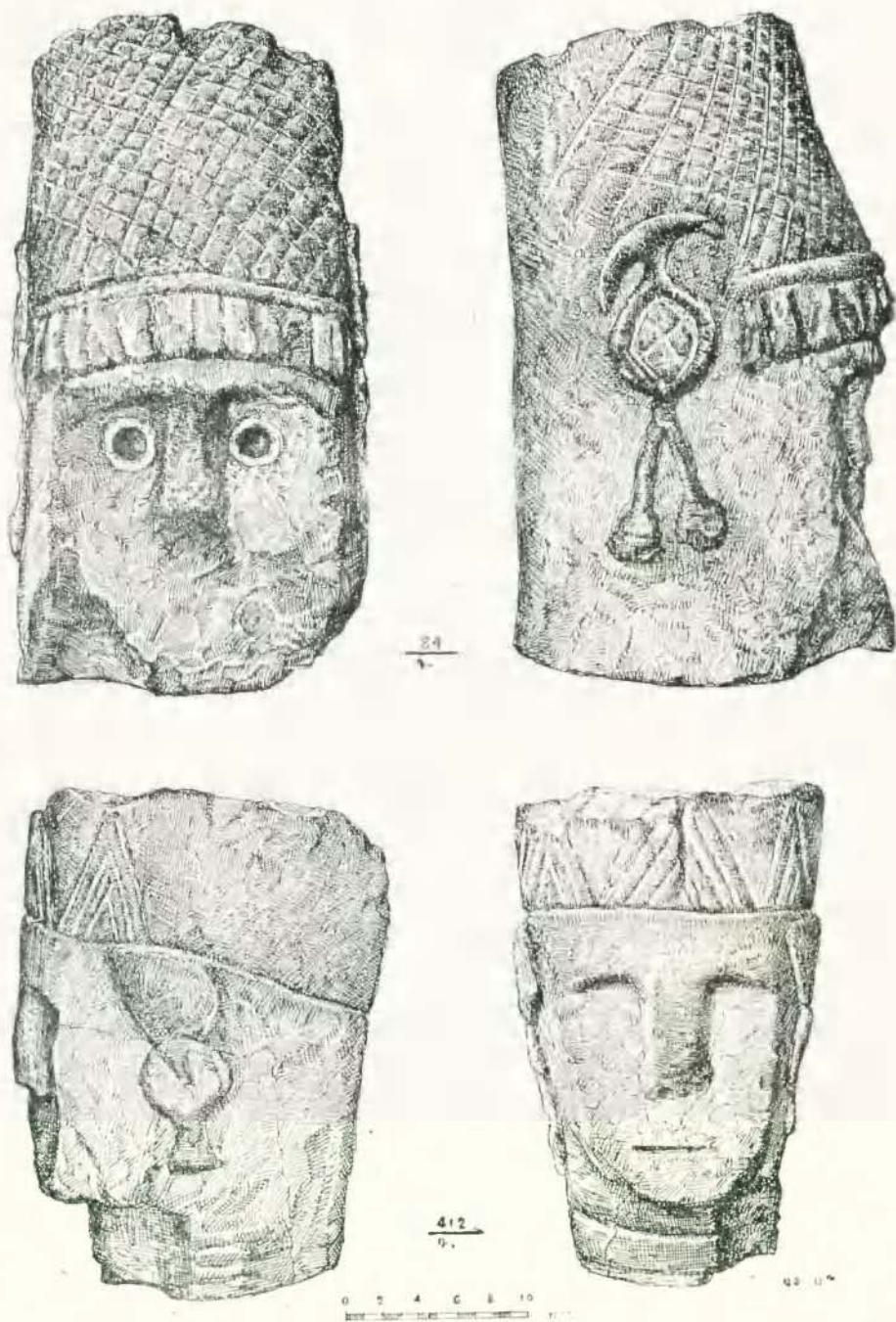

Рис. 8.

утолщения, приспособленного для установления предмета на базу. Второй фрагмент, представляющий собой цилиндрический стержень, был обнаружен в каменном завале первого этажа, над которым находился

большой винный склад с множеством разбитых карасов.

В 1956 г. фаллические изваяния были найдены в завале стены „дома знатного урарта“ наряду с рассмотренной выше головой идола.

В археологии Армении близкие по времени аналогии ограничиваются двумя находками. Одно из подобных изваяний было обнаружено в Патшарском кургане (диам.

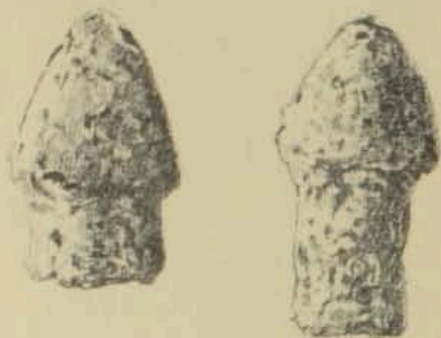

Рис. 9.

11 м; высота 2 м), заключавшем в себе погребальный склеп прямоугольной формы. Изготовленное из черного туфа изображение фалла лежало в центре могилы без сопровождающего инвентаря. Оно не отличалось от кармир-блурских образцов формой и размерами (дл. 54 см, диам. 25 см)¹.

Другой экземпляр был зарегистрирован Лалаяном при описании одного (№ 16) из загалинских курганов, отличавшегося огромными размерами и заложеного у подошвы каменным кругом. Погребальный склеп (размеры 6×4 м) оказался на глубине четырех метров, а хорошо отесанное каменное изваяние фалла выс. 1,3 м лежало на глубине двух метров от перекрытия склепа. Ниже этого камня, на метровой глубине, лежала большая каменная плита, под которой находились череп и передние ноги лошади, лежавшие на каменном настиле². Обнаруженное здесь изваяние повторяло форму одного фрагмента из Кармир-блур. Один его конец, как обычно, завершался куполовидной головкой, а другой конец имел четырехугольное утолщение, приспособленное для установления его на базу.

Наличие этих деталей указывает на то, что фалловидные изваяния, являвшиеся символами плодородия, устанавливались в особых местах и служили отправлению каких-то религиозных обрядов, как это было принято, например, в языческой религии греков³.

В разных районах Армении и Закавказья (Карс, Зангезур, Нор Баязет, Ахалкалак, Борчалу, Шуша, Гандзак) имеется огромное количество больших камней — скал с рельефными фаллическими изображениями, которые в древности играли, несомненно, большую роль. При упомянутых фаллических памятниках Армении сплошь и рядом встре-

¹ В. Лашинян. *Գաղափարներ և հնգրգիտություններ Հայաստանում*, էջ 77.

² Там же, стр. 113—115.

³ А. А. Передольская, О сюжетах терракотовых статуэток..., СА, XIII, стр. 268—269.

чаются камни с большим отверстием, которые отождествляются с ктеис и которым также придается оплодотворяющее значение. Подобные культовые памятники употреблялись у греков, египтян и у многих других народностей.

Кроме указанных крупных фаллических изображений, в Армении для отправления религиозных обрядов употреблялись также мелкие глиняные фалловидные фигурки, как на это указывает уникальная находка белоглиняного фалла, выкопанного в древнем городе Храм при строительстве железной дороги Улуканлу — Джульфа на глубине двух метров от дневной поверхности¹. Эта находка напоминает небольшие глиняные фаллы, которые носились в корзинах среди фруктов во время празднования Великих и Сельских Дионисий в Греции.

В комедии «Ахарняне» у Аристофана сохранилось описание этого обряда, совпадающего во многих пунктах с агулисским ритуальным обрядом; здесь выступает кашеносица с горшком вместе с девушкой, носившей корзину, которая была заполнена, вероятно, мелкими изображениями фаллов². Важными атрибутами этих празднеств являются большие изображения «старинных фаллов» и праздничный пирог.

Непременными атрибутами во время новогодних и других праздников, имеющих в основе земледельческие культы и представления, являются у армян вареные зерна пшеницы или же разных злаков (фасоль, горох и др.), смешанных воедино. Это кушанье у армян называется «շաւիղ» («зерно»), а у греков аналогичное кушанье называлось «всезерние»³. Вдобавок армяне варят еще несколько сладковатую пшеничную кашу («սիւղ»). Во время приготовления этой каши берутся проросшие зерна пшеницы, придающие каше сладковатый привкус.

Постоянным атрибутом новогодних праздников у армян является также пирог — хлеб — «тари» (дословно «год»), украшенный сверху кусочками ореха и изюмом⁴.

В армянской этнографической литературе сохранились также интересные данные о применении фаллических изображений во время некоторых христианских празднеств, имеющих в основе древние земледельческие культы, обряды и представления.

Во многих районах дореволюционной Армении во время празднеств «Сурб Саргиса» приготавливали праздничное печенье (բիւր) фаллической формы, которое по верованиям молодых людей приносило сны, предугадывающие супружеское счастье⁵. По представлениям древних греков, опущенное в землю фалловидное печенье способствовало плодородию земли⁶. Подобные верования были, вероятно, и у древних армян.

¹ Б. Цицшян, указ. соч., стр. 78.

² А. А. Передольская, указ. соч., стр. 268.

³ См. А. А. Передольская, Об отражении обряда всезерния..., МАН, 33, 1954, стр. 119.

⁴ Бр. Եւթիմի, Եւր Եւթիմի, «Աղագրական հանդես», 1902, էջ 6: Подобные обычаи имеют место также у езидов, курдов-мусульман, турок и у многих других народов.

⁵ Б. Цицшян, указ. соч., стр. 202—203.

⁶ А. А. Передольская, указ. соч., стр. 268.

В некоторых других случаях применяются как фаллоподобное, так и кольцообразное печенье.

Во время праздника *терындаз* (*տերինքը րիդ տնիքը*), 14 февраля, народ собирается на плоских крышах домов или на площадях и устраивает большие костры, вокруг которых собираются, главным образом, молодые люди — девушки и парни, новобрачные, женщины первой беременности или бездетные, матери с грудными детьми и т. д. Более ловкие из них перепрыгивают через костер, остальные кружатся вокруг него. После затухания костра по направлению дыма гадают об урожайности года, а затем каждый из присутствующих берет полуобгоревшую веточку и, разделив ее на части, помещает в разных уголках сарая, курятника, конюшни и хлева. Все это делается ради благополучия и сбережения животных от разных заболеваний. Зола от этих костров бережно собирают и хранят целый год. Затем понемногу смешивают ее с золой из домашнего очага и удобряют ею свои посевы. Иногда горсточку золы сыпят в тондыр, где печется хлеб¹.

В других районах исторической Армении (например, в Моксе), сверх всего этого, от праздничных костров возжигают факелы и идут шествием на кладбище, «чтобы донести этот свет до родных могил»².

Очевидно, что все эти церемонии связаны с идеей плодородия и изобилия, обеспечения хорошего урожая, продолжения рода, плодovitости животных и т. п. Естественно поэтому, что в многочисленных армянских селах исторического Гамирка (район между Себастией и Кесарией), сверх того, готовится еще особое печенье — кольцо (*րիփ* — *հալլիք*), а также печенье фаллической формы, которые преподносятся молодым, так как по местным представлениям это печенье способствует оплодотворению³.

Это важное значение фаллических изображений подчеркивается именно тем, что описанные погребения Паташара и Загалу являлись культовыми. Находясь среди курганов позднебронзовой эпохи и не отличаясь от них по конструктивным признакам, они характеризуются полным отсутствием погребального инвентаря и огромными размерами.

Нам кажется, что обнаружение фаллических изваяний в курганах без человеческих захоронений, а равным образом в погребениях вместе с человеческими костяками, следует объяснить в том смысле, что в погребальном обряде также выступает идея о плодородии, именно забота о живущих, о продолжении поколения, потомства, о его благополучии. В основе этого магического акта лежат представления об обратимости, о смерти и воскрешении.

В этой связи достаточно упомянуть давно известные находки весьма выразительных бронзовых статуэток в Сарыкамыше (Карсская область) и Арциванике (Зангезур). У всех статуэток из Арциваника

¹ А. Саркисян (Алевор), Балу, Каир, 1932 (на арм. яз.).

² И. А. Орбели, Мокс, стр. 53 (рукопись).

³ Ч. Քեմալբեյ, Գամրիի դամբարանադաշտի և Սեբաստիայի թանգարանը (рукопись);

изображены напряженные фаллы или *testicula*, наличие которых связывает рассматриваемые памятники материальной культуры древней Армении не только с фаллическим культом, но и с погребальным ритуалом. В правой, поднятой на уровень плеча руке арциваникские статуэтки держат изображение собачьей головы с оттянутыми назад ушами, а в левой было нечто вроде баресмы, состоявшей из пучка живых прутьев с священных деревьев. Некоторые из этих фигурок имеют остроконечный колпак, другие — гребень, идущий посередине головы, а также поднимающиеся с боков рога, напоминающие форму полумесяца или серпа.

С культом умирающей и воскресающей природы связаны целый комплекс астрально-религиозных представлений и вера в добрых духов, способных воскрешать умерших.

До сих пор остается открытым вопрос абсолютной датировки указанного типа статуэток. Наши усилия в этом направлении также не привели к сколько-нибудь ощутительным результатам, так как все эти экспонаты лишены научной документации, а проведенные на местах раскопки носили скорее грабительский характер. Ясно то, что подобные статуэтки не могли появиться ни в урартский период (IX—VI вв. до н. э.), ни в период после принятия христианства в Армении (начало IV в.). Они могут быть отнесены к периоду с V в. до н. э. по IV в. н. э. Однако, независимо от датировки этих памятников, мы знаем, что религиозные представления об умирающих и воскресающих богах, носящих идею плодородия, возобновления всей живой природы, возникли в глубоких недрах истории первобытно-общинного строя и потому в материальной культуре доклассовой Армении сплошь и рядом встречаются культовые предметы, носящие в себе именно эту идею.

Таким путем можно объяснить не только факт обнаружения в мгилах фаллических каменных изваяний, но и наличие в них многочисленных крошечных подвесных статуэток из бронзы, изображающих мужские фигурки с напряженным членом. В ряде районов Кавказа эти статуэтки заменялись фаллическими подвесками из меди в виде шейных ожерелий. Таковые были обнаружены в районах Нальчика, Пятигорска, Кисловодска¹. В некоторых районах Западной Армении и поныне женщины употребляют ожерелья, состоящие из подвесок фалловидной формы и называемые «хиар» («огурец»). По народным представлениям эти подвески защищают женщин от влияния злых духов.

Исходя из вышесказанного, мы можем констатировать, что в древнеземледельческих культах Армении фаллические изваяния, в том числе и каменные фаллы Кармир-блур, играли весьма важную роль. Этим обуславливается связь фаллических изваяний, изображений и статуэток с погребальным обрядом и с почитанием умирающих и воскресающих божеств. Поэтому вполне вероятно, что почитание фаллических изваяний Кармир-блур, олицетворяющих мужское начало, а быть может и божество, было органически связано с культом обнаруженных

¹ Б. Е. Деген, Курганы в Кабардинском парке города Нальчика. МАИ, № 3.

там же женских идолов, являющихся, бесспорно, носителями идеи плодородия.

В этой связи небезынтересно напомнить, что при раскопках на участке храма богини плодородия Анаит были обнаружены Кюмоном глиняные цилиндры, которые по мнению местных турков являлись фаллическими изваяниями¹. С другой стороны, ритуал и некоторые эпитеты богини Анаит связывают ее с растительным миром. У автора V в. Агафангела она названа «սուկեհատ»² (воскеат), «սուկեհրե» (дословно златородная), «սուկեհայր» (золотая мать)³. Сохранился также весьма интересный эпитет «գերանդափր» (дословно косарь)⁴, указывающий на одну из основных функций богини. У цитированного выше Агафангела сохранилось также сведение о том, что армяне-язычники приносили в дар Анаит зеленые ветви деревьев и венки⁵.

* * *

Вещественные памятники, связанные с земледельческими культами плодородия в Армении и в других культурных областях древности, ведут нас в глубь первобытно-общинной истории, к этапу возникновения и развития земледельческой культуры. Однако все это вместе взятое не дает еще основания относить разбираемый материал к какой-либо конкретной культурной среде древности, к какому-либо этапу развития первобытно-общинных отношений на территории Армении. Чтобы подойти к решению этого вопроса, необходимо хотя бы вкратце остановиться на характеристике и датировке того культурного слоя, где был обнаружен описанный здесь идол. Ознакомление с этим слоем поможет одновременно охарактеризовать в общем добытый уже археологический материал в связи с другими археологическими памятниками Закавказья периода индустрии поздней бронзы и появления первых железных вещей.

Для проверки этого слоя, выявления его характера и времени летом 1954 г. в районе обнаружения идола В. С. Сорокиным был заложен небольшой раскоп с мощным культурным слоем, отличающимся отсутствием каких бы то ни было остатков строений и урартских вещественных материалов, а также наличием мощного зольного напластования с огромным количеством фрагментов керамики закавказского типа⁶.

¹ Մյուսեօն, Պոնտական ոսկու Թեոսիոփորոսի թիւեր, Թարգմ. Հ. Տաշեան, Վիեննա, 1918, 353:

² Проф. Ачарян сравнивает имя Воскехат с именем Оскехатик, что означает „Золотое зерно“ (см. «Անձնանունները րառարան», слово „воскехат“ («սուկեհատ»).

³ Ագափանգելոս, գլ. ԺԺԳ, 809:

⁴ «Հայ բնիկների արձանագրությունը», 19 ՅԺ:

⁵ Ագափանգելոս, գլ. Ծ, 49:

⁶ В. С. Сорокин, Древние поселения Кармир-блур, автореферат кандидатской диссертации, Л., 1956.

Описанные выше фрагменты глиняной посуды совпадают в точности с материалами из могильников Тазакенда, Ленинанкана, Севана, Ганджа, Карабахского района, Редкина Лагерь, которые относятся к концу поздней бронзы и к началу железной индустрии. Этот материал может быть отождествлен в полной мере с керамикой из гарнийской циклопической крепости бронзового века, а также с керамикой из погребений самого кармир-блурского могильника.

Таким образом, разбор керамики указанного слоя показывает, что участок находки первого идола своим богатым керамическим материалом связывается с местным культурным слоем, относящимся к самому концу меднобронзовой эпохи.

Об этом свидетельствуют также некоторые стратиграфические наблюдения. В том же 1954 г. недалеко от раскопанного участка в урартском жилище был заложен шурф с вертикальным разрезом. Выяснилось следующее: верхний слой жилища не отличался содержанием от мощных слоев городских жилищ с остатками урартского времени. Ниже этого слоя располагался желтоватый смешанный пласт, под которым был обнаружен культурный слой, ничем не отличающийся от того участка, где был обнаружен идол¹.

Эти наблюдения, в свою очередь, дают более полное основание считать слой нахождения идола местным, доурартским.

Некоторые случайные находки на территории древнего поселения подтверждают указанное положение. К числу этих находок относятся прорезная бронзовая фигурка подвесной птички, широко распространенная в Закавказье доурартского периода, каменная форма для отливки бронзового дисковидного украшения, каковые бытовали в конце бронзового века, а также базальтовая форма для отливки крупного топора — секиры с острыми выступами на обушной части. Указанного типа боевые топоры образуют глубоко дифференцированный и долго сохранившийся тип боевого оружия на территории Передней Азии и получают особенно широкое распространение во II тысячелетии до н. э. Подобные находки в Закавказье образуют уже маленькую группу (Кармир-блур, Ханлар, Кировабад), очень близкую к оружию Тешуба на рельефе Хаттуша в Богазкее (XIV в.), отнесенную к XIII в. до н. э. Новые находки, сделанные во время раскопок 1955 г. в цитадели и на территории городского поселения, полностью подтверждают вышесказанные наблюдения. При расчистке огромной кувшинной кладовой, открытой прямо на поверхности холма (помещение № 44), выяснилось, что большие карасы были подняты хозяевами крепости на уровень вто-

¹ Весьма четкие стратиграфические наблюдения были сделаны нами летом 1957 г. при раскопках жилища доурартского времени, располагавшегося непосредственно под урартским сооружением. В жилище были обнаружены каменный идол с чернолощеным „священным“ сосудом и многочисленный другой инвентарь, анализ которых подтверждает в полной мере сделанные ранее наблюдения. Результаты этих раскопок будут опубликованы отдельно.

рого этажа за счет каменной забутовки, занимавшей весь первый этаж помещения. Указанное пространство было заполнено булыжником и необработанными кусками других камней, среди которых попадались обломки зернотерок и ступок, а также большое количество фрагментов идолов, главным образом из рыжевато-го туфа (рис. 10). Любопытно, что среди этих фрагментов оказался также большой обломок фалловидного изваяния. Другие фалловидные камни с цилиндрическим стержнем, как мы уже отметили, были обнаружены среди камней, выпавших из кладки урартского жилища в первом квартале городского поселения, и в «доме знатного урарта».

Рис. 10.

Два замечательных фрагмента идолов, отличающихся от всех прочих величиной, хорошей обработкой и четкостью резьбы, были найдены недалеко от местонахождения идола 1947 г. Заложенный нами на этом участке шурф (2×2 м) не выявил никаких урартских следов.

Изучению кармир-блурского могильника, где были обнаружены фаллические каменные изваяния, должна быть посвящена по необходимости отдельная работа; поэтому отметим лишь, что могильник, несомненно, связан именно с тем слоем, о котором шла речь выше. Для подтверждения сказанного укажем лишь на один комплекс. Осенью 1954 г. в районе обнаружения фаллических изваяний во время строительных работ была открыта и разрушена грунтовая могила, где, кроме человеческого захоронения, оказались бронзовые и глиняные предметы, характерные для культуры доурартской Армении. Погребальный комплекс состоял из пяти глиняных сосудов, бронзового наконечника копья, трех колокольчиков и змеиноголового и гладких браслетов, а также бронзовой бляхи с рельефной орнаментацией (рис. 11—13). Чернolощеный тонкостенный кувшин, повторяющий форму крупного кувшина, найденного на территории древнего поселения еще в 1936 г., сохранился почти полностью. Он несколько отличается от последнего более вытянутой, ли-

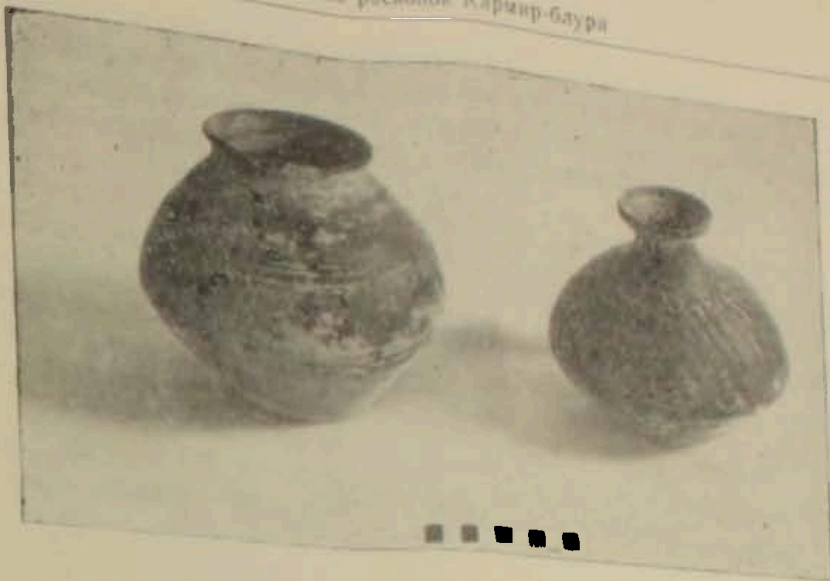

Рис. 11.

Рис. 12.

стовидной формой треугольников, покрывающих верхнюю половину корпуса, и их точечным заполнением, выведенным с помощью гребенчатого штампа. Среднего размера бронзовый наконечник копья, уникальный экземпляр бронзового оружия из этого могильника, не отличается от многочисленных кованых наконечников Севанского бассейна¹. Редки на Лагеря и других мест. Грушевидные ажурные колокольчики с ушком также знакомы по материалу могильников позднебронзовой и раннежелезной поры². Бронзовый ребристый браслет, украшенный на концах змееными головками, является редким экземпляром для указанного периода и отличается от змеиноголовых браслетов эпохи широкого освоения железа и вполне схематичной трактовкой головки.

¹ В. Цагшис, *Դամբարանների պեղումները և որոշակի հայտնաբերում*:

² Там же, стр. 173, рис. 139.

Таким образом, приведенный материал дает полное основание считать, что каменные идолы и фалловидные изваяния не связаны с обнаруженной здесь урартской культурой. В пользу этого положения говорят не только наблюдения стратиграфического порядка и анализ археологического материала из

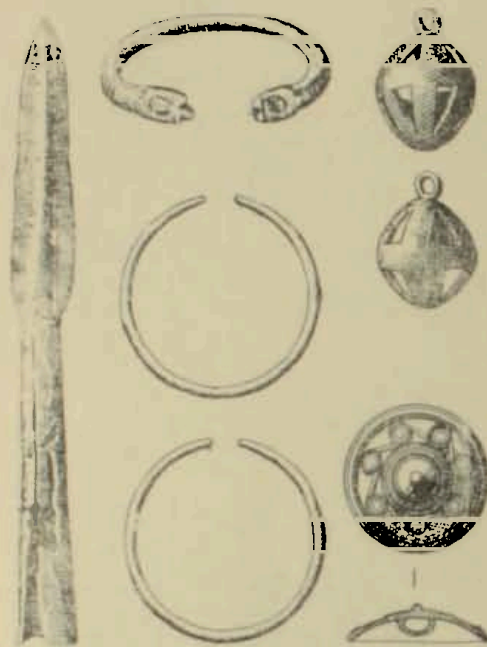

Рис. 13.

древнейшего слоя, но и некоторые другие соображения. В одном из жилищ городского квартала были обнаружены на очень близком расстоянии друг от друга два идола. Подобное изобилие идолов в одном и том же помещении при полном отсутствии их в других помещениях вызывает как раз не восторг, а сомнение. Предположить, что идолы других помещений были унесены горожанами до вражеского нападения, невозможно, так как во временных их хижинах, построенных у внешнего фасада крепости, за оградой или в помещениях цитадели, где временно устроилась часть горожан, идолы или их фраг-

менты не были обнаружены. Наоборот, они были обнаружены, как уже было отмечено, в завале крепостных помещений, за оградой крепости или в основании здания XII в. н. э.

Совершенно случайная и нелогичная расстановка идолов, при отсутствии подобающей обстановки, указывает как раз на то, что они были разбиты, разбросаны или использованы в строительных целях первым долгом урартами, а затем более поздними жителями этого района.

Сопоставление многочисленных близких культовых памятников с идолами Кармир-блур указывает на то, что нет надобности каменные изваяния Кармир-блур связывать непременно с урартским культурным миром. Вполне понятно, что женские идолы и изваяния фаллов, найденные в древнем поселении Кармир-блур, по своей форме и назначению продолжают весьма глубокую традицию, лежащую, вероятно, равным образом и в основе урартской религии, но не связанную с ней непосредственно. Наоборот, судя по археологическим данным, земледельческие культы в Армении оформляются на более ранних стадиях развития земледелия и хлебопашества. В конце меднобронзовой эпохи и в период раннего железа, когда создаются предпосылки для процесса

образования армянского народа, различные культы и религиозные представления достигают высокого развития и образуют своеобразную, единую систему, обладавшую огромной консервативной силой.

* * *

Каменные идолы и фалловидные изображения, найденные в древнем поселении у Кармир-блур, являются как раз культовыми памятниками этой эпохи. Они, несомненно, играли огромную роль в земледельческих обрядах. Это видно хотя бы из того, что в археологическом комплексе первого идола сочетаются все те элементы (женская фигура, дерево, священный сосуд), которые в этнографии армян считаются главными атрибутами праздничных земледельческих обрядов. Большое количество культовых предметов, обнаруженных в этом поселении, свидетельствует о наличии здесь развалин значительного земледельческого поселения доурартского периода, где жили в древности наши «идолопоклонники». Мирная, созидательная их жизнь продолжалась здесь до VIII в. (до н. э.), когда из соседнего района появились могучие войска царя Аргишти I и покорили жителей этого поселения. Однако, судя по ряду археологических данных, подвергнутые жесточайшим насилиям жители этого пункта оставались на насиженных землях родного края¹. В середине VII в. (до н. э.) урартский царь Руса II (сын Аргишти) построил здесь могучую крепость и поселение Тейшебаини, не столько силами своих охранных отрядов, сколько принудительным трудом древних земледельцев, знакомых нам идолопоклонников, превращенных с того времени в фактических рабов. Руками этих земледельцев обрабатывались земли, наполнялись амбары и винные погреба цитадели Тейшебаини, выполнялись разнообразные работы, связанные с сельским хозяйством. Отпечатки их мозолистых рук сохранились на глиняной обмозке пола помещения, связанного с кунжутными мастерскими цитадели. Память о них сохранилась, вероятно, на фрагментах клинописных табличек, повествующих о строительной деятельности² на берегах Ильдаруни (ныне Раздан), засвидетельствованной клинообразной надписью Русы II, сына Аргишти, строителя города Тейшебаини. Надпись эта гласит: «Руса, сын Аргишти, говорит: (в) долине страны Куарлини обработанной земли там никогда не существовало. По приказу бога Халди я этот виноградник развел, поля с посевами, плодовые сады кругом устроил я там, города я ими окружил. Канал из реки Ильдаруни я провел. Умешини имя его»³. Ясно, что обитавшая в Тейшебаини масса урартов, появив-

¹ А. А. Мартиросян, К характеристике города Тейшебаини, «Известия» АН Армянской ССР, 1957, стр. 83—99.

² Имеем в виду один из фрагментов клинописных табличек, где дается перечень людей, отправляемых на те или иные работы. См. И. М. Дьяконов, Фрагменты клинописных табличек из раскопок 1946 г. на Кармир-блуре, ЭВ, II, 1948, стр. 86—89.

³ Б. Б. Piotровский, Кармир-блур, I, стр. 26. Выдержка приводится в свободном переводе Б. Б. Piotровского.

шаяся в роли покорителя, была призвана осуществлять, главным образом, политические, военные, административные и хозяйственные функции, но непосредственно не занималась земледелием, скотоводством и тяжелым рабским трудом, каковым являлось, например, проведение канала через андезито-базальтовые скалы. Наряду с созданием бесчисленных материальных благ наши земледельцы-идолопоклонники непрерывно заботились о памятниках религиозного культа, создавали, совершенствовали идола и поклонялись им, во всяком случае до VIII в. (до н. э.). И если в дальнейшем, в слоях VII—VI вв. (до н. э.), не будут обнаружены рассмотренного типа идола и фаллические изваяния, то будет уместно предположить, что урарты заставили аборигенов-идолопоклонников почитать своих богов, свою религию.

* * *

Если мы попытаемся суммировать все сказанное, то придем к следующему заключению.

Женские идола и фаллические изваяния Кармир-блуря являются культовыми памятниками, выражающими комплексное представление о растительных силах всей живой природы. Они носят в себе идею плодородия, в основе которой лежат представления об обратимости, о смерти и воскрешении.

Эти культовые изваяния были созданы земледельцами древнего поселения, на руинах которого впоследствии возник урартский город Тейшебаини. Они относятся к концу II тысячелетия и к первым двум столетиям I тысячелетия до н. э.

В указанный период, наряду с условно очерченными женскими фигурами, покрытыми растительным орнаментом, появляются вполне антропоморфные идола, которые лишены растительного орнамента, по крайней мере в верхней своей части. Ими завершается определенная серия антропоморфных изваяний и начинается целый ряд памятников примитивной армянской скульптуры народной школы, бытовавшей в Армении вплоть до принятия христианства.

Раскопки Кармир-блуря продолжаются. Вместе с изучением цитадели и урартских кварталов теперь уже обследуются и другие части древнего поселения. В ходе длительного и комплексного его изучения затронутые в настоящем исследовании вопросы могут встать перед нами в более конкретной, ясной и отчетливой форме.

ԿԱՐՄԻՐ-ԲԼՈՒՐԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻՅ

Ա. Ա. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

(Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ)

1947—1957 թվականներին ուրարտական Բեյշերախի բաղադր (այսպիսով) պեղումների ընթացքում հայտնաբերվել են տուֆից պատրաստված կուրքեր և ֆալիկ արձաններ (նկ. № 1, 3, 4, 9, 10), որոնց ուսումնասիրությունը

զգալի հնարավորություններ է բնականում մոտենալու նախաուրարտական ժամանակաշրջանի պատմության ամենաբնական հարցերից մեկին՝ պաշտամունքային հուշարձանների մեկնարանությունը և նրանց հետ առնչվող զաղափարախոսության ու հավատալիքների բացահայտմանը:

Ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ Կարմիր-բլուրի կանացի կուռքերն ու ֆալոսաձև առձանները պատկանում են պաշտամունքային բացառիկ նշանակություն ունեցող հուշարձանների թվին, որոնք արտահայտում են տեղաբնիկ երկրագործների ու անասնապահների կոմպլեքսային պատկերացումները բուսական ու կենդանական աշխարհի ուժեր մասին: Նրանք կապված են, հիմնականում, պտղաբերության զաղափարի հետ, որն իր կոնկրետ դրսևորումն էր գտնում բազմաթիվ Թեոֆորի ու արարողությունների մեջ: Մենք փորձել ենք իմաստավորել նյութական կուլտուրայի հիշյալ հուշարձանների մորֆոլոգիական առանձնահատկությունները, ելնելով նրանց էությունից և ծիսական արարողությունների հետ ունեցած նրանց աղերսներից:

Ուսումնասիրվող պաշտամունքային առարկաները պատրաստվում էին մ.թ.ա. XIII—VIII դարերում. Կարմիր-բլուրի նախաուրարտական բնակավայրի երկրագործների ձեռքով ու նեոլիթյան և էնեոլիթյան տրադիցիաների հիման վրա:

Չնայած դրան, սրբազան ժամանակաշրջանում, երեք տիպերի պատկանող կիսամարդակերպ բուսական օրնամենտով զարդարված պաշտական կանացի կերպարներին առնթեր հանդես են գալիս միանգամայն մաքուր կերպ արձաններ, որոնց վրա դիտվում են բուսական զարդանախշի աննշան հետքեր միայն: Սրանցով ավարտվում է Կարմիր-բլուրի անտրոպոմորֆ կերպարների մի ամբողջական սերիան և սկսվում հուշարձանների մի շարք, որոնք բնութագրում են հայկական ժողովրդական պրիմիտիվ քանդակագործությունը և նրա զարգացման տարրեր աստիճանները՝ ընդհուպ մինչև քրիստոնեության մուտքը: Այսպիսով, Կարմիր-բլուրի մարդակերպ կուռքերն ու ֆալոսաձև արձանները հանդիսանում են երկրագործական որոշակի զաղափարաբանության արտահայտիչներ, որոնք ստեղծվել են Հայաստանի նախաուրարտական տեղաբնիկների ձեռքով: Վերջիններք, որպես հայերի հիմնական կոմպոնենտներից մեկը, պահպանեցին ոչ միայն հնագույն քանդակագործության յուրահատուկ նմուշներ, այլև նրանց հիմքում ընկած իդեոլոգիական պատկերացումներ և պաշտամունքային արարողություններ:

Վերոհիշյալ հնագիտական առարկաների նշանակությունը չի սահմանափակվում Կարմիր-բլուրի նախաուրարտական բնակավայրերով: Հնագիտական և առգաղարական բազմաթիվ նյութերը ցույց են տալիս, որ երկրորդ հազարամյակի վերջերին և առաջին հազարամյակի առաջին քառորդում (ն.մ.թ.) նախա-հայկական Հայաստանում առանձնապես լայն տարածում էին գտել կանացի աստվածությունները և պտղաբերության սիմվոլի հետ կապված երկրագործական պաշտամունքներն ու ծեսերը: Ավելին, բերված նյութերը հնարավորություն են տալիս եզրակացնելու, որ երկրագործության հետ կապված հնագույն պատկերացումներն ու ծեսերը անցել են կրոնական պրիմիտիվ և ենթարկվել զգալի փոփոխությունների, պահպանվելով բազմաթիվ դարեր:

К ПРЕДЫСТОРИИ ДРЕВНЕЙШИХ ЭТАПОВ КУЛЬТУРЫ АРМЕНИИ

А. А. МАРТИРОСЯН

В результате археологических работ последних двух десятилетий в Закавказье и, в частности, в Армении были открыты первоклассные памятники древности, давшие весьма ценный материал для выявления основных этапов развития истории культуры древней Армении и для установления некоторых закономерностей общественного развития. Однако далеко еще не все этапы первоначальной культуры Армении изучены достаточно полно. Одним из совершенно малоизученных и не обоснованных археологическим материалом этапов является древнейший период металлургии, не представленный пока более или менее яркими памятниками, дающими возможность осветить вопросы общественно-хозяйственного развития на данной стадии. Остаются неисследованными и неклассифицированными даже относящиеся к этому периоду вещественные памятники, происходящие из случайных откопок. Между тем изучение начального периода освоения металла представляет большой интерес не только в смысле развития материального производства в древней Армении и ее культурных связей с Месопотамией, откуда уже в III тысячелетии (до н. э.) поступали товары в области Малой Азии и Армянского нагорья¹, но и в деле установления значения культуры древней Армении и Закавказья в истории народов Кавказа, южно-русских степей и Северного Причерноморья.

Кроме того, очевидно также, что весь дальнейший прогресс последовательных периодов эпохи бронзы обуславливался первоначальным состоянием освоения металла, что стало возможным на базе крупнейших достижений энеолитической эпохи (конец IV и первая пол. III тыс. до н. э.) в области скотоводства и земледелия, в благоприятных естественно-природных условиях, при наличии тесной культурной взаимосвязи с передовыми областями древневосточной цивилизации. Раскопки замечательных энеолитических памятников Армении дали первые образцы примитивных металлических изделий, изготовленных путем холоднойковки меди и относимых, поэтому, к каменно-медному веку, т. е. к самому началу возникновения металлообработки. Однако, как показали раскопки Шенгавитского поселения, уже к концу энеолитической эпохи были до-

¹ B. Landsberger, *Assyrische Handelskolonien in Kleinasien aus dem dritten Jahrtausend*, Leipzig, 1925, стр. 21—25.

стигнуты значительные успехи в деле обработки металлов. Холодная ковка меди уступила место плавке и отливке ее в каменных или глиняных моделях. Этот колоссальный технический скачок ознаменовал начало развития настоящей металлургии.

Ни плавильных печей, ни других остатков металлообрабатывающего ремесла древнебронзовой эпохи в Армении до сих пор не обнаружено. Однако о существовании литейного дела здесь свидетельствует очень важная находка, сделанная в центральном раскопе верхнего слоя Шенгавитского поселения (работы 1936 г.).

На полу круглого помещения, выстроенного из сырцового кирпича, рядом с глиняным очагом, был обнаружен обломок каменной формы из белого известняка¹. Обломок этот представлял собою створку разъемной формочки для отливки металлического предмета (Гос. исторический музей АН Армянской ССР, инв. $\frac{III}{4}$ рис. 1).

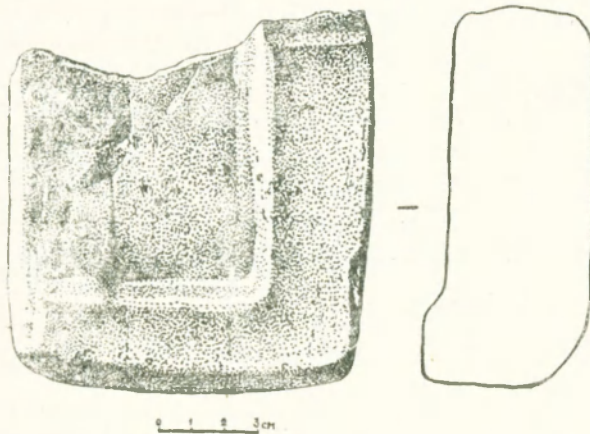

Рис. 1. Каменная формочка из Шенгавита.

Верхняя его часть отломана, а сделанное с внутренней стороны хорошо отполированное углубление имеет форму клиновидного топора, лезвие которого суживается у обушка. На верхнем правом углу находилось полукруглое углубление, каковое имеется на всех моделях, предназначенных для отливки разнообразных проушных топоров. Детальное изучение шенгавитской формочки показало, что она служила для отливки топора с клиновидной короткой лопастью и круглым обушком. К такому же выводу приводит морфологическое сопоставление описанной выше формочки с топориком Ленинаканского краеведческого музея, единственным пока экземпляром этого типа орудия в Армении (рис. 2). Он был передан Ленинаканскому музею в 1958 г. вместе с целой серией очень интересных бронз старым литейщиком А. Токмачяном, собиравшим металлический лом в Ленинакане и в окрестных селах еще в дореволю-

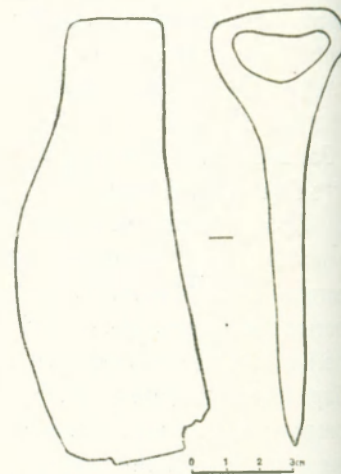

Рис. 2. Топорик из Ленинаканского музея.

¹ Б. Б. Пиотровский, Поселения медного века в Армении, СА, XI, 1949, стр. 172.

ционные годы и сохранившим лишь те предметы, которые казались ему древними или достойными внимания. К счастью, чутье его на сей раз не обмануло. Ленинанканский топорик имеет клиновидную короткую лопасть и откованное острие с обломанным правым кончиком. Широкое на всем протяжении лезвие его суживается лишь у самого перехода к обушной части. Грани плечика узкого и сильно сплюснутого от ударов обушка сходятся под прямым углом, образуя еле заметное ребро, над которым имеется трещина. Совершенно ясно, что отверстие обушка имело первоначально не круглую или овальную форму, а напоминало скорее подтреугольный овал. На территории Армении наш топорик не имеет пока аналогов, если не считать очень близкий каменный просверленный топорик, случайно подобранный в окрестностях сел. Мети того же Ленинанканского района¹ (рис. 3). Два однотипных медных топорика происходят из окрестностей г. Сталинири (Картли) в Юго-Осетии².

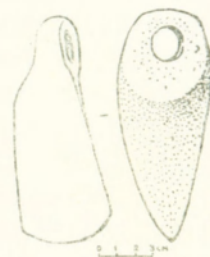

Рис. 3. Каменный топорик Ленинанканского района.

Поразительное сходство их с гипсовой отливкой, сделанной по литейной форме Шенгавита, говорит о том, что во всех трех случаях мы имеем дело с древнейшими изделиями закавказской металлургии. Один из сталинирских топоров происходит из сел. Ялбузы Арцезского района и совпадает с ленинанканским не только по внешнему оформлению, но и по несколько сплюсненной форме отверстия обушка³. Такое же отверстие имеет другой сталинирский топорик из района холма Кулбакеби, соответствующий ленинанканскому даже по размерам. Погребение, из которого, по мнению В. П. Любина, выпал этот топорик, не содержало больше никаких вещей, но находившиеся рядом гробницы дали очень яркую энеолитическую керамику с чернополированной поверхностью и розовой подкладкой, которая так характерна для энеолитических поселений Армении и Куро-Араксинского междуречья. Б. А. Куфтин также отмечал, что с ялбузским топориком связывается энеолитическая керамика, найденная в Згудрис-Гверда. В Кулбакебском могильнике кроме проушного топорика был найден также плоский треугольный книжальный клинок энеолитического облика с коротким черешком, очень близкий к книжалу из Ленинанканского могильника⁴ (раскопки 1934 г., рис. 4) и совершенно сходный с экземпляром музея Грузии, происходящим «Из Эриванской губернии», но приписанным поочему-то Б. А. Куфтиным к Цхинвальскому кладу⁵. Формально-техническое

¹ В. П. Любин, *Археологическая разведка в окрестностях г. Сталинири*, 1936, стр. 196—197, ил. 5.

² В. П. Любин, *Археологическая разведка в окрестностях г. Сталинири*, КСИИМК, вып. 60, стр. 14—16.

³ Б. А. Куфтин, *Археологическая маршрутная экспедиция 1945 г. в Юго-Осетию и Имеретию*, Тбили., 1949, стр. 35.

⁴ А. А. Мартиросян, *Древнее поселение около Ленинанкана*, Изв. АН Арм. ССР, № 8, 1952.

⁵ Б. А. Куфтин, *Материалы к археологии Колхиды*, т. 1, стр. 19—20.

родство описанных или упомянутых выше комплексов глиняных и металлических изделий дает полное основание включить названные памятники Юго-Осетии в северную группу куро-араксинской энеолитической культуры, в которую Б. А. Куфтин объединял синхронные памятники, выяв-

ленные в бассейнах рек Храми (Триалети — Трехк армянских средневековых источников) и Квирили (Имеретия)¹, а В. П. Любин предположительно отнес к нему кулбакебский ранний памятник².

Остальные аналоги к рассмотренным выше позднеэнеолитическим памятникам не входят непосредственно в пределы куро-араксинской культуры, но привлечение их необходимо не только для установления времени бытования в Армении первых показателей древней металлургии — шенгавитской формочки, ленинаканского топорика и кинжальных клинков, но и для определения общих тенденций в развитии материального производства на Кавказе и в Передней Азии. Подобные аналоги могут быть разделены географически на две большие группы, расположенные к северу и югу от Закавказья. В первую группу входят медные топоры с проушиной, происходящие из кубанских курганов (большой Костромский курган у ст. Андрюковской и Псебайской), расположенных в бассейне рек Лабы и Белой и относящихся к концу III и началу II тысячелетия до н. э. по периодизации А. А. Иессена³. Являясь

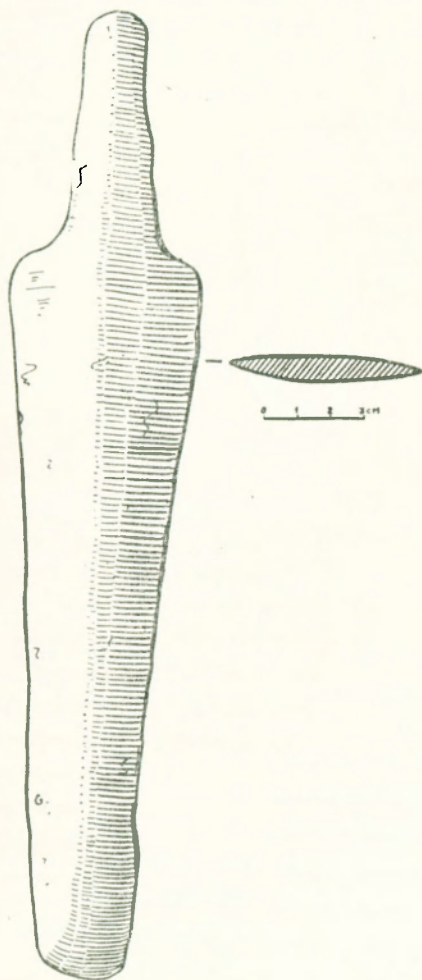

Рис. 4. Кинжальный клинок из Ленинакана.

более поздними по сравнению с рассмотренными выше закавказскими, кубанские топоры отличаются несколько более совершенной формой. А. А. Иессен указывает, что медные изделия из курганов Андрюковской, Махашевской и др. являются продуктами местного изготовления, хотя началу собственной металлообработки в этом районе предшествовало

¹ Б. А. Куфтин, Археологическая маршрутная экспедиция 1945 г. в Юго-Осетию и Имеретию, стр. 75.

² В. П. Любин, ук. соч., стр. 21—22.

³ А. А. Иессен, Из истории древнейшей металлургии Кавказа, Изв. ГАИМК, вып. 120, 1935, гл. Первый этап.

проникновение готовых изделий с юга¹. Вторая группа проушных топоров, несколько опережающих закавказские, хронологически засвидетельствована на юге: в Сиалке III, в Сузах В и, косвенным образом, в Шумере Обейдской эпохи² (последняя четверть IV тысячелетия до н. э.).

Топоры с клиновидной лопастью, очень близкие к нашим, зафиксированы также в отдаленнейших областях Индии (Белуджистан, Шахтумп)³ и в районах минойской культуры, находившихся под влиянием древнего Шумера⁴. Необходимо сразу же отметить, что на древних стадиях развития человеческой культуры географическая среда имела большое значение. Находясь между Месопотамией и Северным Кавказом, Закавказье и, первым делом, Армения являлись проводниками поистине колоссальных достижений древневосточной цивилизации. Приведенный материал показывает некоторую взаимозависимость трех больших культурных областей с соответствующей хронологической последовательностью.

Развитие производительных сил, уровень материального производства в перечисленных областях, природные особенности и богатства являлись необходимыми условиями для широких культурно-хозяйственных связей. Не имея медных месторождений, шумерийцы пользовались медью из Омана, Малой Азии и Армянского нагорья. Рштунийские горы на побережье оз. Ван, богатые свинцом, медью, железом, были названы традиционно горами добывателей железа и свинца⁵, наподобие того, как малоазийские горы Тавра называются в ассирийских клинописных текстах «серебряными». Во II тысячелетии до н. э. среди областей древнего Востока по запасам меди отличался особенно Мусасир (в горах Джульамерка), выдвинувшийся на первое место в результате разработки своих месторождений и транзита. Свинцовые и оловянные копи имелись, вероятно, и в Шуприн (горы Сасуна), выдвинувшейся на первое место по запасам свинца⁶. Очевидно, что означенные районы Армении специализировались в добыче меди и в транзите очень долгое время, и транзитные пути ассирийцев были проторены еще жителями южной Месопотамии. При этом, долина Евфрата являлась основным связующим звеном между югом и Арменией. Все более увеличивающийся археологический материал ранних ступеней освоения металла в Армении и Закавказье неоспоримо свидетельствует об оживленных связях Месопотамии с Закавказьем. К числу показателей этого относятся находки медных предметов в ЗАГЭСе (Грузинская ССР) в 1928 г. Это топор с проушной, близко стоящий к типу топоров из Лениакана и кубанских курга-

¹ А. А. Иессен, Из истории древнейшей металлургии Кавказа, Изв. ГАИИМК, вып. 120, 1935, гл. Первый этап.

² Г. Чайлд, Древнейший Восток в свете новых раскопок, М., 1956, стр. 311.

³ Гордон Чайлд, ук. соч., стр. 311 и сл.

⁴ Там же.

⁵ Ф. Расетти, *Qanatlar ve kuyular, Qazancılık, 1832, № 24*.

⁶ Н. Б. Янковская, Некоторые вопросы экономики Ассирийской державы, ВДИ, № 1, 1956, стр. 28—40.

нов, а также найденное вместе с ним копье с перьевидным наконечником.

Б. А. Куфтин сопоставил загэсский топор с глиняными моделями из раскопок Ура и Джемдет Насра, отмечая, что проникновение этого типа на север могло происходить не позже появления в Месопотамии трубчатобульных топоров, когда начинают исчезать примитивно-клиновидные топоры с проушиной¹.

Между однотипными топорами ЗАГЭСа и Ленинкана стоит проушный медный топор из сел. Брдадзор (в 8 км от ст. Садахлу), расположенного в зоне интрузива алавердских руд. О. Джапаридзе отмечает, что упомянутый экземпляр принадлежит к более древнему варианту, чем загэсский². Сравнительное сопоставление топоров, обнаруженных в Армении и Грузии, показывает развитие определенного типа орудия на местной почве, хотя древнейшие прототипы его известны в культуре Шумера.

Несколько более примитивное копье, типа найденного в ЗАГЭСе, хранится в Ленинканском краеведческом музее. Это очень длинное копье (32,5 см) с коротким перьевидным наконечником, имеющим посередине еле заметное ребро. Длинный черень его состоит из массивного четырехгранного заостренного шипа для насадки на древко и суживающегося к основанию пера округлого стержня (рис. 5). Оно совершенно не отличается от копья, приобретенного в Тбилиси в 1904 году, и имеет очень близкие аналоги в находках из каменных ящиков Каркемыш³, в Вавилонии⁴ и в шумерских прототипах их из Ура⁵, конца IV и начала III тысячелетия до н. э.

Наиболее северные образцы этого типа наконечников копий происходят из дольменного кургана ст. Царской (ныне Новосвободная)⁶ и ст. Воздвиженской⁷, на Кубани, где они сопровождаются медными топорами рассмотренного выше типа. Таким образом, как топоры, так и наконечники копий закономерно находят свои аналоги к югу и северу от Закавказья. Однако для данной темы наибольший интерес представляют комплексы аналогичных изделий, обнаруженных на территории Грузинской ССР путем целенаправленных поисков, приведших к определенным результатам.

Рис. 5. Копье Ленинканского музея.

¹ Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, I, Тбилиси, 1941 стр. 10—13.

² О. Джапаридзе, Ранний этап древней металлургии в Грузии, стр. 103 Тбилиси, 1955 г. (на груз. языке).

³ D. G. Hogarth, King of the Hittites, London, 1921, стр. 25, рис. 26.

⁴ O. Montelius, Die Alteren Kulturperioden in Orient und in Europa, Stockholm, 1916—1923, II, стр. 171—172, рис. 366.

⁵ Christian, Altertumskunde des Zweistromlandes, Lpz., 1940, ч. I, табл. 207.

⁶ Н. И. Веселовский, Раскопки Н. И. Веселовского (Кубанская обл.) ОАК, за 1898 (1901), табл. IV, рис. 49.

⁷ А. А. Иессен, ук. соч.

Раскопками на холме Царцис Гора (Имеретия, Сачхерский район) был установлен тип грунтовых погребений со скорченными костяками и выявлен целый комплекс материалов в погребениях, в насыпи и под нею, дающих возможность подойти вплотную к датировке памятников исследуемого типа. В этом комплексе, наряду с копьем ленинаканского типа с перьевидным острием, оказались исключительно редкие для Закавказья и Передней Азии штыковидные наконечники копий¹, известные в единичных экземплярах в Каркемыше², Тепе-Гавра³, Уре и Ашуре⁴. При этом, в Каркемыше и в Царских гробницах Ура, откуда происходят древнейшие образцы этого типа оружия, штыковидные наконечники сопровождаются копьями того типа, которому принадлежат экземпляры Ленинакана и Сачхери. На двух, далеко не древнейших образцах переднеазиатских штыковидных копий, сохранились клинообразные надписи царей Аккадской династии. Копье из Ашура с именем сына Саргона Аккадского Маништусу (XXV в. до н. э.) и другое — с именем Пузур Шушинака, правителя Элама (XXII в. до н. э.)⁵. Датировка Сачхерского комплекса, определяемая Б. А. Куфтиным второй половиной III тысячелетия до н. э., (XXIV—XXII вв.), относится целиком к древней фазе бронзовой металлургии Закавказья, а следовательно и группе, немногочисленных пока, металлических изделий, хранящихся в музейных фондах Армении и обнаруживающих близкое родство с вещественными памятниками из Сачхери.

Из предметов, родственных сачхерским, заслуживает внимания копье архаической формы (Гос. исторический музей Армении, инв. 1236/82), обнаруженное при раскопках Кироваканского могильника (1935 г.; рис. 6)⁶. Это своеобразное медное оружие, сходное, в целом, с примитивными образцами копий из Ура и Киша⁷, не имеет точных соответствий. По строению перьевидного острия со слабо выраженным ребром оно не отличается от образцов Шуруппака, Киша, Лагаша и Суз⁸, по отверстию же на конце черешка сильно приближается к экземплярам из Лагаша, Суз и Сачхери, но в отличие от всех известных, округлый стержень его вместо четырехгранного шиповидного окончания имеет уплощенный кончик с отверстием. Однотипное копье из насыпи Царцис Гора и некоторые

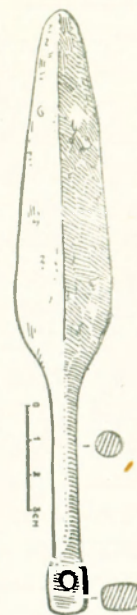

Рис. 6. Копье из раскопок Кироваканского могильника

¹ Б. А. Куфтин, Археологическая маршрутная экспедиция 1945 г. в Юго-Осетию и Имеретию, Тбил., 1949, стр. 71—75.

² Christian, ук. соч., ч. I, табл. 324, рис. 5.

³ E. A. Speiser, Excavations at Tepe-Gawra, Philadelphia, 1935, т. I, табл. LXXXII, рис. 1.

⁴ Christian, ук. соч., ч. I, табл. 207.

⁵ Б. А. Куфтин, ук. соч., стр. 75.

⁶ Կ. Ղաֆադարյան, Պեղումները Կիրովականում.

⁷ Christian, ук. соч., табл. 206, рис. 2 и 5.

⁸ Там же, табл. 206, рис. 4 и 6, табл. 210, рис. 1.

другие предметы Сачхерского комплекса также отличаются некоторым своеобразием, что, по мнению Б. А. Куфтина, указывает на изменение форм в условиях местного производства начиная с эпохи Саргона Аккадского.

С первого взгляда несколько странными кажутся условия находки кироваканского копья, обнаруженного в погребении № 4 вместе с 9 глиняными чернолощеными сосудами, которые увязываются с хорошо известными образцами гончарного производства позднебронзовой эпохи. Однако архаический облик предмета, древние его аналоги, материал и техника изготовления, а также полное отсутствие черенковых наконечников копий в памятниках позднебронзовой поры, заставляют утверждать, что оно попало в погребение № 4 из разрушенной древней могилы, напоминая, таким образом, историю погребений кобанской культуры, где архаические типы оружия ранних стадий встречены с инвентарями начала I тысячелетия до н. э. К сожалению, Лори-Памбакский очаг древней металлургии, включавший в себя некогда и памятники Кироваканского района, не подвергался пока серьезному исследованию, вследствие чего мы можем указывать лишь на некоторые мелкие группы глиняных сосудов из Кировакана, Лори-Берда и Алавердского района, которые в общем могут быть синхронизированы с рассмотренными выше металлическими изделиями и, что очень важно, с определенной группой архаических изделий из Месхети — Джавахети (Джавахи средневековых армянских источников), который, как и Триаleti (ср. арм. Трехк), был тесно связан с северными районами Армении, путями, шедшими по рекам Ахурян и Дебед.

Разведочные работы, производимые в южных и юго-западных районах современной Грузии (Месхети — Джавахети) в последнее время дают уже конкретно-осознаваемый материал по ранним культурным связям Армении и Грузии, определившим основное направление месопотамского экспорта и проникновения культуры более южных областей на Кавказ. Любопытно, например, что среди двух-трех древневосточных образцов металлических изделий Ахалцхского музея оказалось наиболее архаичное на территории Грузии медное копье, которое, при общем сходстве с оружием этого типа из Сачхери и Сталинири¹, сильно приближается к вышеописанному экземпляру из Ленинакана.

Ряд других, несколько более архаичных, параллелей указывает на неслучайность такого совпадения. В каменном ящике у холма Амиранис-Гора (Ахалцх) наряду с фрагментами керамики был обнаружен горшок энеолитического облика с чернополированной поверхностью и ямками на горле, имеющий многочисленные соответствия в позднеэнеолитической керамике Армении (Гарни, Норадуз, Элар, Кировакан). При этом наиболее северным пунктом бытования этого рода керамики являет-

¹ Т. Н. Чубинишвили, Т. И. Татишвили, О. С. Гамбашидзе. Археологические разведки в южных районах Грузии в 1953—1955 гг. «Советская Археология», № 4, 1957, стр. 116—126.

из Армении, как одна из многих древностей Эриванской губернии, продававшихся в дореволюционное время на Тифлисском базаре.

К северу от Алаверди, на весьма незначительном расстоянии, в селе Пинезаури Дманисского района был обнаружен однотипный мед-

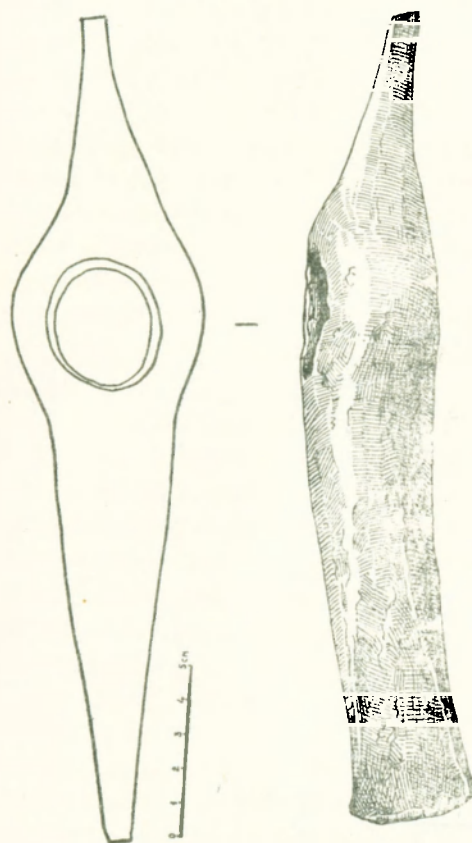

Рис. 8. Медный клевец из Алаверди.

ный клевец², также не отличающийся от алавердского. Таким образом, из числа всего нескольких клевцов древневосточного типа, известных в Закавказье, три или четыре происходят из пунктов, снабжавшихся в древности алавердской медью. Не означает ли это, что при дальнейших изысканиях алавердский медно-рудный очаг может быть определен в качестве производственного центра, распространявшего предметы указанного типа? К северо-востоку от Дманиси следующим пунктом находки топора-клевца является сел. «Ущелье Симонянов» Тианетского района Кахетин. Исследователи отмечают родство этого предмета с алавердским³.

Прослеживая географическое размещение закавказских клевцов с юга на север, можно легко заметить, что отрезок пути, на котором отмечены вышеупомянутые находки комбинированных инструментов алавердского типа, соответствует северному участку транзитной дороги, связывавшей издревле области Северной Ме-

сопотамии (через Сасун, Тарон, Карин, Карс) с Закавказьем (через отмеченные пункты) и Северным Кавказом. Ареал распространения этого типа оружия охватывает чрезвычайно широкие полосы востока и запада. Помимо упомянутых уже районов, они были встречены в III слое Тепе-Хиссара⁴, во II слое Хиссарлика⁵ в Тепе-Силаке и в Астерабаде, при раскопках в Мохенджодаро в Индии⁶ и Критских памятников среднеминойского периода. Эти сопоставления делают несомненной генеалогическую связь закавказских клевцов с древневосточными.

¹ О. Джапаридзе, ук. соч.

² Там же, табл. XIV, рис. 10.

³ Б. А. Куфтин, ук. соч.

⁴ Schmidt. Tepe-Hissar, II, 1931, стр. 400.

⁵ Еро же. Excavations of Tepe-Hissar, стр. 205, рис. 120.

⁶ Маккей. Древняя культура долины Инда, М., 1951, стр. 91, табл. 22, также Чайлд, У истоков европейской цивилизации, стр. 56, рис. 11 з.

На территории Европы близкие варианты однотипных комбинированных инструментов встречены в Венгрии¹, Болгарии², Чехословакии, Румынии³, Галиции⁴ и в других местах. Из восточноевропейских аналогий заслуживает упоминания медный клевец из Киевщины (сел. Веремье)⁵, наиболее близкий к закавказским территориально и морфологически. Т. С. Пассек относит его к усатовскому этапу позднетрипольской культуры (начало или середина II тысячелетия)⁶, а Б. А. Куфтин — к собственно трипольской культуре. На Северном Кавказе известен лишь один экземпляр этого типа оружия. Происходит он из Майкопского богатого кургана, в комплексе которого отмечены привезенные с юга металлические изделия⁷.

Таким образом, основная масса комбинированных инструментов рассматриваемого типа падает на области Древнего Востока или связанные с ним области, Закавказья и Подунавья. К северу от Закавказья на территории СССР известны лишь две находки таковых. Но поскольку в Закавказье известны оба типа древнешумерийских топоров — с мотыгообразной и топовидной рабочей частью, а в Европе один из них совершенно отсутствует, Куфтин счел возможным предполагать, что медные клевцы попали в Закавказье с юга и оттуда проникли в области восточной Европы. Заканчивая обзор наиболее ранней группы металлических изделий древнебронзового периода, мы должны отметить, с сожалением, что рассмотренные изделия не подвергнуты пока химико-металлографическому анализу.

Результаты анализов соответствующей группы металлических предметов Музея Грузии могут, в какой-то мере, возместить этот пробел, поскольку в раннюю пору металлообработки не наблюдается еще преднамеренно-сознательной присадки олова, сурьмы и других элементов и содержание меди меняется в зависимости от естественных примесей, имеющихся в руде того или иного месторождения меди. Интересно, например, что рассмотренные выше топоры-клевцы (Тианети, Дманиси) и проушной топор ЗАГЭС-а, не отличающийся от известных в Ленинкане и Алаверди, по своему химическому составу схожи с предметами из Абхазии и Сачхери и сделаны из мышьяковистой меди⁸. Исследователи полагают, однако, что к концу древнебронзового периода местное население знакомится тоже с сурьмой и выделяет сурьяно-мышьяковистую медь, отличающуюся прочностью и серебристым блеском. Судя по внешним признакам,

¹ Г. Чайлд, ук. соч., рис. 53.

² Reallexikon, стр. 206, табл. 99.

³ Богаевский, История техники, 1936, т. 1, стр. 314, рис. 219, стр. 218.

⁴ Усаров, Сборник мелких трудов, М., т. II, 1910, стр. 50, табл. 23.

⁵ Б. и В. Ханенко, Древности Приднепровья, вып. 1, Киев, 1902.

⁶ Т. С. Пассек, Периодизация трипольских поселений, МАИ СССР, 10, М.-Л., 1949, стр. 213.

⁷ А. А. Иессен, Из истории древнейшей металлургии Кавказа, Изв. ГАИМК, вып. 120, 1935, раздел „I этап“.

⁸ Ц. Абесадзе, Р. Бахтадзе, Т. Двали, О. Джапаридзе, К истории меднобронзовой металлургии в Грузии (на груз. яз.), Тбилиси, 1958, стр. 96—98.

к этой категории вещей принадлежат некоторые из висло-трубчатообушных топоров Армении и те из сачхерских, в которых содержание сурьмы доходит до 2,6%.

В будущем это предположение может подтвердиться на основе массового анализа висло-трубчатообушных топоров, явившихся дальнейшим развитием клиновидных топоров с проушиной, каменные прототипы которых выявлены уже неоднократно. Культура этих топоров определяет новую, более развитую ступень бронзового производства с применением литья с утериваемой восковой моделью и орнаментацией. Как показывает археологический материал висло-трубчатообушные топоры получили широкое распространение после исчезновения клиновидных топоров и продолжали бытовать в Закавказье и в начале II тысячелетия, хотя наиболее ранние их образцы были встречены в комплексах вещей II половинны и конца III тыс. до н. э.

Группа висло-трубчатообушных топоров Армении не связывается пока с материалом из древних поселений, вероятно, однако, что они будут относиться ко времени поселений эларского типа и несколько более поздних могильников с расписной керамикой (Тазакент, Кармир-Ванк), вос-

ходя в начальных своих формах к периоду существования позднеэнеолитических поселений, синхронных с верхним слоем Шенгавита. Наиболее архаичным предметом этой группы является вислообушный топор с овальным отверстием и отвисающей, почти прямой лопастью (Гос. ист. музей АН АрмССР, инв. 75), обнаруженный случайно на Араратской равнине и хранившийся долгое время в Эчмиадзинском музее (рис. 9). По формальным данным он приближается к исходному типу клиновидных проушных топоров Лениакана, Ялбузи и Кулбакеби, но имеет уже иное строение обушка и удлиненное лезвие. Различны также размеры и пропорции его (дл. 17,5 см, при дл. обушка 4,5 см, и ширина лезвия 4,5 см). Вполне возможно, что топоры

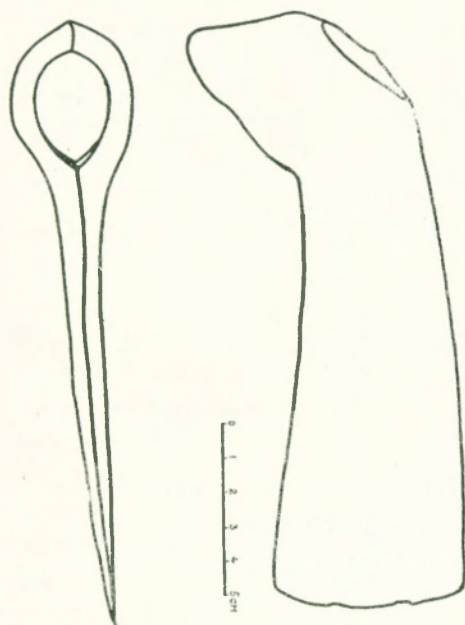

Рис. 9. Вислообушный топор Гос. Музея Армении.

эчмиадзинского типа сопровождалась в погребениях черешковыми подтреугольными клинками со слабой нервюрой или без нее, каковые известны из Эчмиадзинского района и хранятся в Гос. историческом музее Армении под № 712 (рис. 10).

Топоры и клинки эчмиадзинского типа были выявлены в комплексе вещей Эшерских дольменов, исследованных в 30-х годах в поселке Кюрдере, в 20 км к СЗ от Сухуми на участке крестьянина Карапета Акопяна

и на смежных с ним участках¹. При абсолютном типологическом тождестве с эчмиадзинскими, топоры и клинки эшерских дольменов соответствовали им даже по размерам. Длина топора из IV дольмена Кюр-дере составляет 18 см, при шир. лезвия 4,5 см. Наибольший клинок этого же дольмена имеет в дл. 20 см, стержень 5,5 и шир. 6 : эчмиадзинский первый клинок соответственно 18,5—3,5 и 3,5; второй клинок — 15 см, наибольшая шир. 4,5 см и черенок 2,5 см. Среднего размера клинок 4-го дольмена — дл. 13,5, шир.—6 см.

Дополнительные работы Б. А. Куфтина по изучению абхазских дольменов показали, что их древний погребальный комплекс, с тонковислообушными топорами с листовидными кинжальчиками, отделен стерильным слоем от захоронений раннего этапа поздней бронзы². Это наблюдение имело большое значение для классификации соответствующих групп северокавказских бронз, генетически связанных с южнокавказскими.

Целая серия тонковислообушных топоров, вполне соответствующих описанному, была найдена в свое время в Северной Осетии (два — из Фаскау и Корца, один из Кобани и один — из коллекции К. И. Ольшевского)³. Два топора, не совсем аналогичных, но очень близких к вышеупомянутым, происходят из двух Кубанских дольменных курганов на р. Фарсе (ст. ст. Абадзехская и Царская), а наиболее северная находка этого типа, по сообщению Б. А. Куфтина⁴, засвидетельствована в коллекции Зайсуловича, как происходящая из «Восточной России». Насколько нам известно, ни к югу, ни к северу от отмеченных пунктов не встречены более вислообушные топоры описанного характера, что указывает, по-видимому, на особый кавказский тип вислообушных тонколезвийных топоров. С маленькой оговоркой в эту группу можно включить несколько более развитой вислообушный топор из Царцис-Гора⁵, в районе верхней долины Квирилы, сопровождающийся здесь серией трубчатообушных топоров, различные варианты которых были широко распространены в древности от южной Месопотамии, Кавказа, Средней Азии и Северного Причерноморья до придунайских стран.

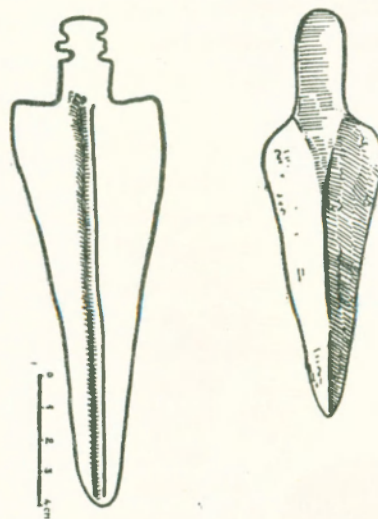

Рис. 10. Клинки из бывш. Эчмиадзинского музея.

¹ М. М. Ивашенко, Исследование архаических памятников материнской культуры Абхазии, Тифлис, 1935, стр. 15 и сл.

² Б. А. Куфтин, К вопросу о древнейших корнях грузинской культуры...

³ Е. И. Крупнов, Материалы по археологии Сев. Осетии докобанского периода, МАИ СССР, № 23, М.—Л., 1951, стр. 38—39.

⁴ Б. А. Куфтин, Материалы к археологии Колхиды, 1, 1949, Тбилиси, стр. 284.

⁵ Б. А. Куфтин, Археологическая маршрутная экспедиция 1945 г., табл. LVI.

Из трех обнаруженных в Армении топоров этого типа (Карс, Леникан, Севан, рис. 11)¹, лишь один происходит из курганного погребения (диам. 60 м, выс. 3 м) «Джодж-Колон», расположенного между сел. Мартуни и Адиаман, в километре от юго-западного побережья оз. Севан². Ни Е. Лалаян, исследовавший это погребение, ни другие археологи, описавшие его, не заметили, что Мартунинский курган содержал два каменных ящика в последовательно вертикальном расположении. К сожалению, курган этот так и остался недораскопанным, а в узкой траншее, проведенной по его диаметру (с 3 на В), не оказалось возможным полностью обследовать названные погребения. Были затронуты лишь каменные плиты перекрытия, оставшегося в стороне верхнего погребения на глубине 3 м от дневной поверхности, а глубже, на расстоянии одного метра, были вскрыты плиты сводчатого перекрытия нижнего погребения, удовлетворительного описания которого у Лалаяна также нет. На глубине 1,3 м от свода оказался лежавший на спине скелет с двумя разбитыми горшками и бусинами, с трубчатообушным топориком под левой рукой (рис. 12).

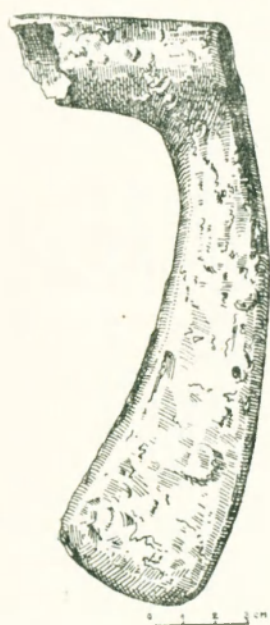

Рис. 11. Трубчатообушный топорик из Лениканского района.

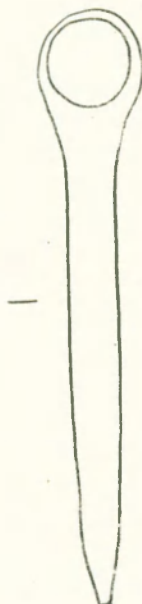

Рис. 12. Трубчатообушный топорик из раскопок Е. Лалаяна.

Отсутствие документации и описания керамики лишает нас возможности увязки погребального комплекса с материалом из поселений и более поздних погребальных памятников. Остается несомненным лишь то, что погребение нижнего горизонта с топором относится к более раннему периоду по сравнению с верхним. Как топор из описанного погребения, так и

¹ Как нам любезно сообщил Т. Н. Чубинишвили, в одном из музеев Грузии хранится этого типа топор, происходящий из Сурмалинского уезда.

² В. Լալայան, Գաղաթնական պեղումները Սորբրդալիի համայնական, Երևան, 1931, էջ 101, 171, և Կ. 135:

случайно обнаруженные в Ленинкакане и Карсе принадлежат к типу боевых топоров наиболее древнего варианта с длинной трубкой и незначительно изогнутым узким лезвием. Втулка имеет круглое отверстие, а приспособленное для удара лезвие заточено в направлении, горизонтальном древку. Отличаясь от парадных форм сачхерских серповидно-изогнутых узколезвийных топоров с косозаточенным острием, тяготеющим к луристанским образцам, трубчатообушные топоры Армении примыкают к Шумерским прототипам (рубеж IV и III тысячелетия до н. э.) и эламским образцам этого рода оружия (Киш, Ур¹, Лагаш², Тепе Али-Абад³, Тепе-Хазинах) и хронологически приближаются к однотипным аналогам Северной Месопотамии, известным по изобразительным памятникам⁴ и раскопному материалу середины III тысячелетия. В свете этих сопоставлений необоснованным представляется предположение Е. Байбуртяна об импортировании на Кавказ боевых топоров с пределов распространения срубной или фатьяновской культуры Центральной России⁵, где таковые образовали собственный очаг развития с особым вариантом вислотрубчатообушных топоров. Это ошибочное предположение перекликается объективно с опровергнутой уже расистской теорией Г. Вильке, строившего миграцию придунайского народа-металлурга в пределы Кавказа на суммарном и случайно подобранном материале⁶. Наоборот, полное отсутствие вислотрубчатых топоров в Малой Азии и на Балканах⁷ указывает на кавказский путь проникновения в Придунавье боевых топоров упомянутого типа, как это правильно заметил Б. А. Куфтин. Это направление определялось существованием обширной торговой сети, охватывавшей весь Древний Восток от Тигра до Инда, от Окса и Евфрата до Нила⁸.

Армения, связанная с этой грандиозной сетью приевфратскими путями, являлась одной из основных областей, обеспечивающих культурно-хозяйственные взаимосвязи между Востоком и Западом. К сожалению Кизил-Банк — важный форпост переднеазиатской культуры в Закавказье, и некоторые близкие к нему памятники стоят до сих пор особняком, а раскопки их, лишенные даже элементарной документации, не дают прочной основы для увязки их материалов как с датированными памятниками Армении и Закавказья, так и с многочисленными памятниками Передней Азии. Однако мы не имеем основания игнорировать близостью некоторых групп металлических и глиняных изделий Кизил-Банка, Тазакенда, Нор-Баязета и вещественных памятников из раскопок Тепе-Гавра, Сузы и пр.,

¹ Г. Чайлд, Древнейший Восток в свете новых раскопок, рис. 89.

² O. Montelius. Die Älteren Kulturperioden, II, стр. 203, рис. 631.

³ Там же, рис. 922, а также Куфтин, К вопросу о древнейших корнях, рис. 2; Г. Чайлд, Древнейший Восток..., рис. 83.

⁴ O. Montelius, ук. соч., рис. 563.

⁵ Е. Байбуртян, ук. соч., стр. 210—212.

⁶ Б. А. Куфтин, Материалы к археологии Колхиды, стр. 295—296.

⁷ В. А. Городцов, Культура бронзовой эпохи в средней России, М., 1916, стр. 27—29.

⁸ Г. Чайлд, ук. соч., стр. 238—240.

соответствующие слои которых приближаются хронологически к памятникам Армении позднеэнеолитической и древнебронзовой поры.

Интересно, например, что роспись округло-вздутых мисок из XIII—XVI слоев Тепе-Гавра¹, покрывавшая поверхность сосуда широким фризом, заполненным фигурами сходящихся треугольников, шахматным волнистым узором, косой сеткой и углышками², совпадает с орнаментацией однотипных мисок и горшков из раскопок Чарковского и Реслера в Тазакенде³ и вполне соответствует мотивам росписи формально отличных бихромных сосудов Кизил-Ванка⁴.

Более широкие параллели были отмечены С. Пржеворским⁵, Б. Куфтиным⁶ и др. исследователями среди энеолитических образцов керамики Элама. К ним можно добавить поразительное сходство фигур на фрагментах расписных сосудов из Суз⁷ и на Кармирванкском бихромном горшке, переданных в манере магического танца или заклинания⁸. Б. А. Куфтин заметил, однако, что в отличие от энеолитических образцов Месопотамии и Ирана расписные сосуды типа Кизил-Калы носят под фризом ряд спиральных завитков, встречающихся в малоазийской керамике III слоя Алишарского холма на сосудах совершенно иных форм, что заставило признать самостоятельность данной стадии закавказского гончарного производства, возникшего на стыке месопотамского и западного кругов, не позднее исчезновения означенных образцов с территории Ирана и Месопотамии, где эта традиция удерживалась даже в период первых аккадских царей.

О совершенно самостоятельной фазе развития материнской культуры в конце древнебронзового этапа и в начале средней бронзы говорят также находки некоторых металлических предметов, из которых особого внимания заслуживают секировидные боевые топоры своеобразной формы (рис. 13). Они изготовлены из красной меди, без дополнительной обработки поверхности, имеют опущенный обушок с овальным отверстием, выдвинутое вперед, несколько изогнутое кверху шестигранное тулово и расширяющееся лезвие. Два топора этого типа обнаружены у животноводческой фермы сел. Павур Шамшадинского района, на подножье горы Мхурц. При одинаковой высоте один из шамшадинских топоров от-

¹ A. Tobler, *Excavations at Tepe-Gawra*, vol. II. Pensilvania, 1950, табл. CXXVI.

² Там же, табл. CXXVII, рис. 195—169, 172—175.

³ Керамику из Тазакенда см. в фондах Исторического музея Москвы, инв. № 43941.

⁴ А. А. Спицын, *ук. соч.*, рис. 47—50, 54—55, 58, 60—63.

⁵ St. Przeworski, *Das problem der Vorderasiatischen Einflüsse in der Fajjanowo-kultur Central-Ruslands*, Sviatowit, XV, 1933, стр. 24—60.

⁶ Б. А. Куфтин, *Археологические раскопки в Триалети*, Тбилиси, т. I, 1941, стр. 5—10.

⁷ J. de Margan, *La prehistoire orientale*, t. III, Paris, 1927, стр. 77—78, рис. 116—118.

⁸ А. А. Спицын, *Некоторые закавказские могильники*, Известия Имп. арх. комиссии, вып. 29, рис. 48.

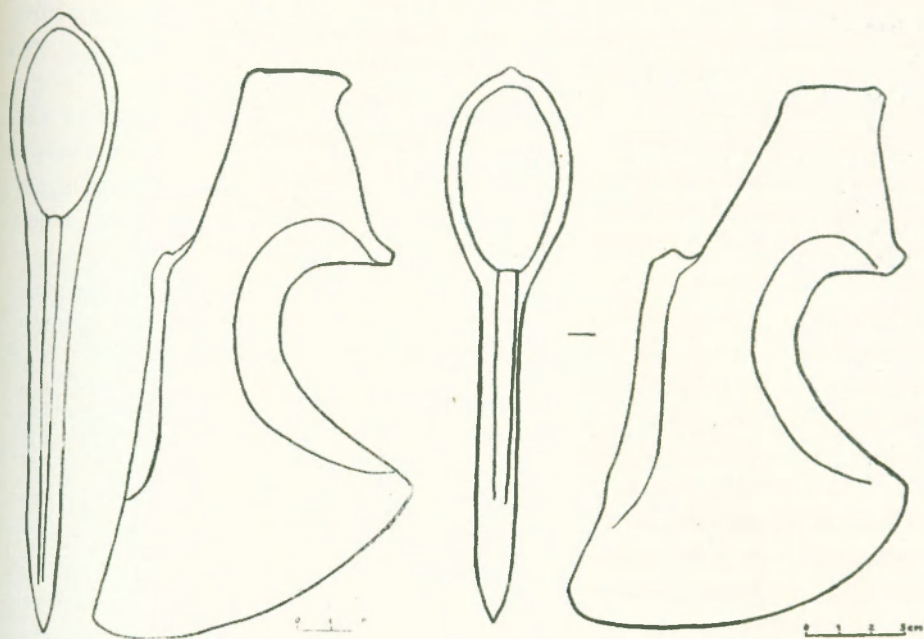

Рис. 13. Два топора Шамшадинского района.

личается более широким туловом и выгнутостью переднего фаса обушка. Нет сомнения, что они отливались в разных формах. В отличие от рассмотренных выше металлических предметов, шамшадинские топоры находят единственную аналогию в «парадной секире» Тбилиси, обнаруженной во время строительства II кирпичного завода в Грма-Геле¹. Размеры, несколько завершенная форма и кружковый орнамент на обушке этой секиры указывают на наличие третьей модели в Закавказье для отливки однотипных предметов. На юге такие топоры не были встречены и параллели, проводимые Куфтиным с касситским топором Лувра и бронзовым топором из VI слоя Тепе-Гавра, как увидим ниже, не могут считаться убедительными. Более приемлемо утверждение Б. А. Куфтина о генетической связи их с топорами начала позднебронзовой эпохи (Шленкова, Гагра, Махунцети), имеющими шестигранное тулово. Это ранние прототипы колхидо-кобанских топоров, распространенные от Карсской области на юге до Черноморского побережья Западной Грузии. Нам кажется, однако, что шамшадинские топоры являлись общим прототипом как для исходных форм колхидо-кобанских топоров, так и для боевых секир типа кироваканского кургана среднебронзовой эпохи, с которым связываются непосредственно по строению обуха, тулова, лезвия.

Таким образом, устанавливаемый на основе анализа вещественных памятников длительный процесс развития древнебронзового производства в Армении, связанного с Месопотамией и менее тесно с Средиземно-

¹ Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, стр. 7--19, а также А. А. Иессен, Прикубанский очаг металлургии и металлообработки, МАИ СССР, 23, 1951, М—Л., стр. 81, рис. 3—4.

морьем, протекает по пути постепенного складывания специфически местных элементов и завершается появлением новых форм, необычных для культуры Древнего Востока.

Глубокие корни памятников интересующего нас этапа уходят в южномесопотамскую почву, но связываются непосредственно с культурой Верхней Месопотамии, через хурри-субарийскую и митаннийскую среду, где мы находим убедительные параллели к закавказским памятникам материального производства, начиная с середины III тысячелетия и кончая первой половиной II тысячелетия до н. э. Данные анализа археологического материала вполне соответствуют сообщениям письменных источников древневосточных архивов. Хурритское население государства Субарту, включавшего в себя территорию Северной Месопотамии от Нагорного Загра до Евфрата, находилось в постоянном контакте с центрами древнего Шумера, раскопки которых дали почти все основные типы предметов вооружения и орудий труда, распространившихся позже на Кавказе. В текстах III династии Ура (2118—2007) упоминаются люди из Субарту с явно хурритскими именами. Цари Аккадской династии, в частности Нарамсин (XXIII в. до н. э.), говорят о завоевании страны Субару, древнейшие сведения о которой сохранили надписи правителя г. Лагаша Эаннату (XXVI в. до н. э.) и самые древние месопотамские тексты из Фара. По мнению Г. А. Меликишвили, в начале II тысячелетия крупнейшие политические образования хурритских племен, царства Митанни и Хурри находились в Верхней Месопотамии и в районе Ванского озера, а усилившийся хурритский элемент распространился на весьма широкой территории от Иранского Курдистана (Керкук, древний город Нузи), на востоке, до восточных областей Малой Азии (включая Верхнюю Месопотамию и район оз. Ван) и дальше на юг в Сирии и Палестине. Около 1700 г. определенный состав хурритов оказался также в Египте среди завоевавших его гиксосов¹.

Очевидно, что проводником культурно-экономических достижений стран Передней Азии явилось в период начального развития культуры бронзового века широко распространившееся хурритское население, частью которого являлись также племена Армянского нагорья, связывавшие с древневосточной цивилизацией весь Кавказ, южнорусские степи и Северное Причерноморье.

¹ Г. А. Меликишвили, *Наири — Урарту*, Тбилиси, 1954, стр. 93 — 104

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՀԱՌՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐԻ
ՆԱԽԱՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՋԸ

Հ. Ա. ԽԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

(Ա մ փ ո փ ու մ)

Նախնադարյան տոհմա-ցեղային հասարակության պատմության ու մշակույթի ուսումնասիրման բնագավառում սովետահայ հնագիտությունը հասել է երևելի արդյունքների: Սակայն նշված բնագավառը ընդգրկում է դեռևս գիտական հետաքրքրություն ներկայացնող՝ չուսումնասիրված կամ մանրազնին ուսումնասիրության կարոտ բազմաթիվ ինդիվիդուալ, որոնց պարզաբանումը կարևոր նշանակություն ունի ոչ միայն Հայաստանի և Կովկասի, այլև հարավ-արևմտյան մարզերի հնագիտության համար: Սույն հոդվածում առաջադրված է այդպիսի հարցերից միայն մեկը:

Հենվելով հին Արևելքի հնագիտական առաջնակարգ հուշարձանների ուսումնասիրման արդյունքների վրա, հեղինակը փորձել է դասակարգել, թվագրել ու բնութագրել հնագույն բրոնզի էպոխայի (XX—XVII դդ. մ. թ. ա.) նյութական մշակույթի՝ մասամբ պեղածո, մասամբ էլ պատահականորեն հայտնաբերված իրերեն հուշարձանները, որոնք բազմիցս պատահական ու թյուր դիտողությունների առիթ են տվել:

Անդրադառնալով այդ նյութերի քննարկմանը հեղինակը ցույց է տվել, որ հնագույն բրոնզի ժամանակաշրջանի նյութական հուշարձաններն իրենց արմատներով հասնում են մինչև Հարավային Միջագետք, սակայն խորրիսուբարյան միջավայրը կապում է նրանց անմիջականորեն Հյուսիսային Միջագետքի սինխրոնիկ կամ փոքր-ինչ ավելի վաղ ժամանակաշրջանի հուշարձանների հետ: Մտնելով հին արևելյան մշակույթի պերիֆերիկ շրջանների մեջ, մետաղի դարաշրջանը թեև և՛ ձևով և՛ նյութական կուլտուրայի իր հուշարձաններով հանդերձ ներկայացնում է իրենից կուլտուրական ինքնուրույն և լուրջ մի օջախ, ուր համեմատաբար բարձր զարգացման էին հասել երկրագործությունը, անասնապահությունն ու մետաղամշակությունը:

Մետաղամշակության արգասիքների բազմաթիվ զուգահեռները Արևելյան և Արևմտյան Վրաստանի, Ադրբեջանի, Հյուսիսային Կովկասի, Հարավային Ռուսաստանի հնագիտական հուշարձաններում, ակնհայտ են դարձնում Հայաստանի առաջատար դերը հնագույն քաղաքակրթության և կուլտուր-տնտեսական նորանոր հասույթների տարածման ասպարեզում:

НОВЫЕ ДАННЫЕ ПО ИСТОРИИ ГОРОДА ТЕЙШЕБАНИ

А. А. МАРТИРОСЯН

1. ЖИЛЫЕ КВАРТАЛЫ ГОРОДА

Жилые кварталы города Тейшебани — одного из крупнейших урартских центров Араратской равнины, — почти непрерывно исследуемые начиная с 1948 г., представляют собой первоклассный источник по истории урартских периферийных городов.

Археологическими раскопками, произведенными до 1957 г., были затронуты отдельные участки пяти центральных кварталов, выявлены общая планировка, система расположения оборонительных сооружений и различных частей города, обследованы группы однотипных квартир, сооружения подсобного характера, малые и большие особняки и т. п.¹

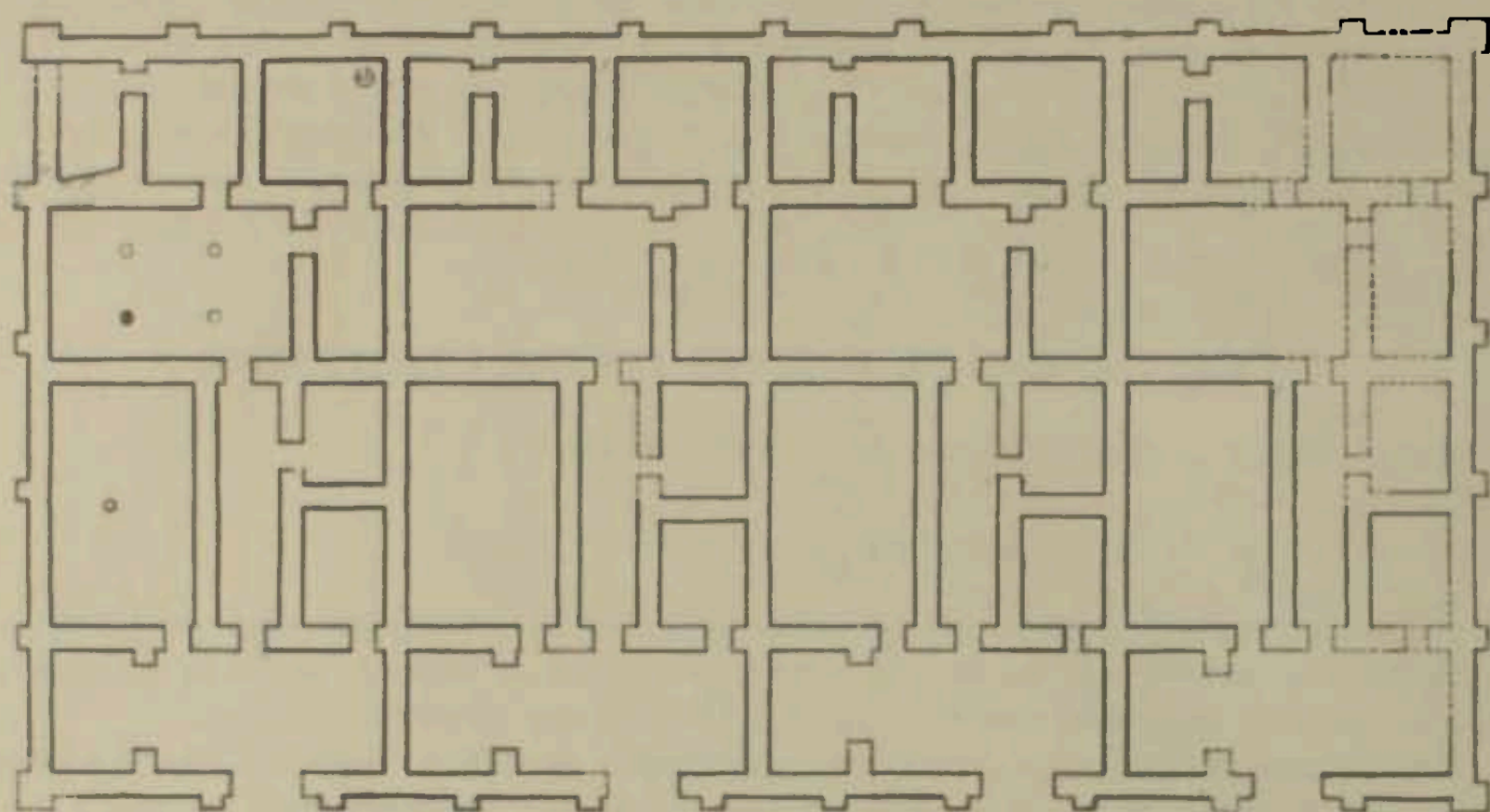
Однако все это — лишь первые плоды по изучению города Тейшебани; предстоит еще большая работа по исследованию упомянутых выше кварталов и по раскопкам не обследованных участков этого грандиозного археологического памятника.

За последние три года (1959—1961) наряду с остатками доурартских слоев были затронуты исследованием юго-восточный и юго-западный участки Тейшебани.

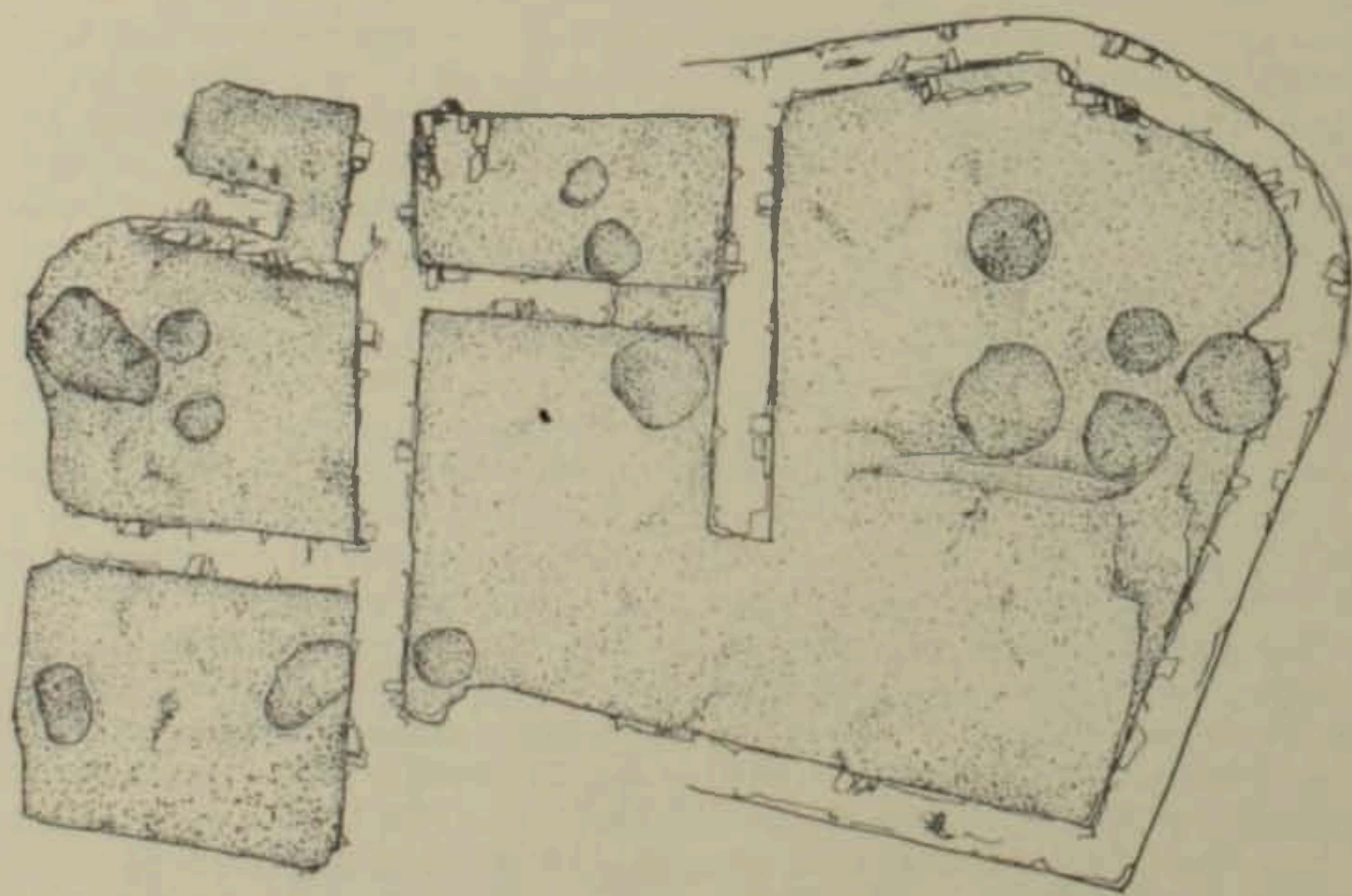
Юго-восточный квартал, расположенный между восточной оборонительной стеной города и внутригородской оградой, тянувшейся от главных ворот цитадели в юго-восточном направлении, является одной из больших и самых укрепленных частей Тейшебани на подступах главных ворот цитадели. Он был застроен крупными и мелкими домами, фундаменты которых прослеживаются на дневной поверхности и свидетельствуют о принадлежности этих домов к типам обычных построек урартского города. Обследованием этого участка (1959—1960) выявлены контуры упомянутой выше внутригородской ограды, которая оканчивается массивной башней с профилированными углами и имеет мелкие контрфорсы на всем своем протяжении (50—60 метров). Помимо этого, раскопаны развалины примыкавшего к стене сооружения, сохранившаяся часть которого состояла самое меньшее из шести помещений, многократно перестроенных и разрушенных (окончательно, по-видимому, еще при урартах) и не сохранивших ничего интересного для изучения. Под стенами этого сооружения был выявлен четырехметровый мощный культурный слой доурартского поселения, который мы рассмотрим ниже.

Наиболее интересным оказался юго-западный квартал, отделенный от других частей города восточно-западной внутригородской стеной, оврагами с юга и каньоном реки Илдаруни (Раздан) с запада. На этом участке выявлены остатки шести очень крупных капитальных построек, которые сильно отличаются от домов других кварталов и гармонируют с архитектурой цитадели Тейшебани. Ныне ведутся раскопки одного из этих строений, представляющего собою уникальный памятник урартской гражданской архитектуры. Это очень большое, прямоугольное здание с площадью более 2000 квадратных метров (62×33 м), расположенное на холме, у края ложбины, отделяющей древний Тейшебани от современного кладбища Орджоникидзевского района г. Еревана. Здание своей длинной осью направлено с юга на север, а продолговатые фасады

¹ Результаты работ, произведенных отрядом Кармирблурской археологической экспедиции до 1957 г., обобщены нами в книге «Город Тейшебани» (Ереван, 1961, стр. 106—127).

План многосекционного дома. ЮЗ квартал (обмер арх. Б. Арзуманяна и Ш. Азатяна).

План II комплекса доурартских жилищ (обмер арх. Ш. Азатяна и Б. Арзуманяна).

смотрят на запад и восток. Прямые линии глухих наружных стен разбиты на мелкие контрфорсы ($55 \times 1,1$ сантиметра) с миниатюрными угловыми башенками. Широкие входные проемы (3 метра), оставленные симметрично в восточной стене, имели, вероятно, арочное перекрытие. Судя по ширине этих проемов, по масштабам больших помещений площадью до 60—70 квадратных метров и по многочисленности контрфорсов (24 и 4 башни), имеющих архитектурное и конструктивное значение, высота исследуемого здания достигала значительных размеров (минимально до 5—6 метров). Скупые, лаконичные приемы внешнего оформления, арочный верх входных проемов и значительная высота придавали зданию величественный и строгий вид.

Очень четкая и простая внутренняя планировка, вполне гармонирующая с внешним оформлением сооружения, свидетельствует о высоком развитии архитектурной мысли в Урарту. Именно здесь впервые в истории архитектуры Урарту выступает типовой проект здания, состоящего из четырех изолированных весьма идентичных секций, заключающих по 10 крупных и мелких помещений общей площадью в 500 квадратных метров каждая. Плановая композиция четырех секций с восемью большими помещениями, украшенными деревянными колоннами, с 24 малыми помещениями подсобного назначения и четырьмя распределительными залами и коридорами решена вполне грамотно, с наибольшим удобством расположения, без излишеств и потери площади. Из четырех секций полностью расчищена лишь одна. Широкий дверной проем ведет в распределительный зал ($15 \times 5,2$), расположенный вдоль восточного фасада и разделенный на два отделения (помещения № 34 и 36) поперечными пилонами, над которыми некогда, вероятно, возвышалась кирпичная арка. Почти симметричные узкие дверные проемы (1,1 метра) в западной стене распределительной комнаты соединяют ее с группой перпендикулярно расположенных помещений с узким длинным коридором ($10,2 \times 2,5$ метра) в центре (помещение № 35). К югу от последнего находится большой зал с базой от колонны, разбивающей десятиметровый пролет ($10,2 \times 6,3$). Пол выложен из базальтовых плит неправильной формы, на которых в углу сохранились остатки очага (пом. № 37). К северу размещались два примерно квадратных в плане и почти равномерных помещения № 33 и 33а ($5 \times 3,6$ метра; $4,5 \times 3,6$ метра). Далее снова попадаем в большой зал (помещение № 38, $10,3 \times 6,3$ метра) с четырьмя великолепно отесанными профилированными базальтовыми базами от деревянных колонн и в продолговатую комнату, соединенную с ним (помещение № 32, $6,3 \times 2,7$). К западному фасаду здания примыкают последние три комнаты рассматриваемой секции: две соединены с колонным залом, одна — с продолговатой комнатой (помещения № 31, 39 и 40). Помещение № 40, самое маленькое ($2,6 \times 5,1$ метра), имело круглый очаг, выложенный из булыжника, подпятник у дверного проема и одну пока необъясненную инженерную деталь.

Каменные базы в больших помещениях, расположенных симметрично во всех секциях по центральной оси здания, не оставляют сомнения, что помещения эти освещались сверху, через световые колодцы, которые встречались еще в доурартской архитектуре и впоследствии широко применялись в домостроительстве Армении. Возможно также, что наличием световых колодцев нужно объяснить столь частые находки среднего размера каменных чанов с отверстием в центре, которые могли играть роль примитивных дренажных приспособлений.

Проблеме освещения помещений придавалось, по-видимому, огромное значение. Поэтому два из крупных помещений каждой секции располагались на восточной стороне; при этом одно из них имело очень широкий дверной проем и три входа в противоположной стене, откуда обильно проникали солнечные лучи. Подобные широкие проемы в Двуречье закрывались плетеными циновками, сматывающимися в валик, или дверными створками, не закрывающими всю высоту проема. Третий зал, в западной части здания, имел четыре колонны и освещался сверху. Плоское перекрытие здания состояло, вероятно, из бревенчатого наката, циновки или прутьев и кладки сырцовых кирпичей, могущих обеспечить сток воды по керамическим желобам или трубам. Исключение — лишь покрытие типа «согомакаш» четырехколонных помещений, возвышающееся над остальной частью кровли, что было удобно и для устройства водостока.

Таким образом, план и конструкции отдельных блоков большого урартского дома содержат в себе элементы домостроительства Египта и Месопотамии, но не имеют прямых аналогий в известном древневосточном материале. По особенностям планировки рассматриваемый большой дом приближается скорее к схеме Бит-Хилани (дворец в Иерихоне), характерной для северной Сирии и северной Месопотамии. Остатки большого прямоугольного сооружения (59×29 метров) с портиком в центре фасада, тремя противоположными дверными проемами и десятью помещениями, обнаруженные в Антиохийской долине на холме Тель-Таинат и датируемые IX—VIII вв. до н. э., сильно напоминают планировку исследуемого в Тейшебаини большого дома². Подобное сопоставление нам кажется логичным и не лишенным основания, поскольку целый ряд археологических данных свидетельствует о близости раннеурартской дворцовой и крепостной архитектуры именно к сиро-хеттской и северомесопотамской. Это явление могло быть обусловлено близкими естественно-климатическими условиями и особенностями рельефа. Нам представляется, что характерными чертами названных районов Передней Азии и Армении являются отсутствие центральных дворов с галереей, устройство дверных проемов в длинных стенах и очагов у торцовых стен. Таким образом, ядром урартского дома являлось бы помещение с очагом, а не открытый двор, более характерный для южной Месопотамии, или центральный двор с колоннадой, как это наблюдается в Египте.

В отличие от многих сооружений города Тейшебаини раскапываемое ныне большое здание воздвигнуто не на развалинах доурартских жилищ, а на материковом слое, сложенном из крупнозернистой глины, песка и галечника. Особо ответственные капитальные стены заложены в углубленном грунте, представлявшем собою нечто вроде фундамента. Сохранившиеся на высоте 1 метра (в среднем) цокольные ряды кладки стен выложены очень аккуратно из подквадратных блоков базальта среднего размера, на глиняном растворе с примесью щебня и гальки. Ширина стен у дверных проемов и длина контрфорсов составляет 1,1 метра, ширина контрфорсов и углов у дверных проемов равняется 55 сантиметрам, т. е. одному или двум локтям. Подобные размеры каменной кладки были обусловлены устройством верхних частей здания, сооруженного в основном из сырцовых кирпичей, остатки которых сохранились местами иногда в три ряда в высоту и четыре ряда в длину (4,2—2,2). Хорошо сохранившаяся кирпичная кладка рядом стоящих двух домов (до высоты 1,5—2,0 метра) указывает на то, что светлые, вероятно оштукатуренные, стройные кирпичные сооружения юго-западного квартала города Тейшебаини резко контрастировали с низкими каменными постройками центральной части города и гармонировали с мощными архитектурными формами цитадели, доминировавшей на левобережной долине Илдаруниа (Раздан). Дома эти напоминали высокие с купольным верхом жилые здания Вавилона, фасады которых представляли собою массивы с входной арочной дверью, без окон и других проемов.

Внешнее оформление этого большого типового здания, особенности планировки и все внутренние детали указывают на то, что этот замечательный дом являлся жильем далеко не рядовых урартов. Такая принадлежность его подтверждается не только замечательным внешним оформлением, отличающимся от большинства скромных жилищ города, но и функциональным назначением многочисленных, хорошо отделанных помещений. Судя по находкам обломков крупных зернотерок и ступ, среднего размера сосудов, вкопанных в земляной пол, и остатков крупного глиняного очага, вмазанного в пол, в помещении № 34, по обнаружению каменного очага, баз от колонн и многочисленных обломков одноручных красноангобарованных кувшинов и мелких горшков в помещении № 37, по находкам фрагментов мелких урартских сосудов и каменного чана и остатков глиняного переносного очага-жаровни в помещении № 38 с четырьмя великолепными базальтовыми базами,— все эти большие комнаты являлись отделениями жилой части первого блока здания. В пяти более мелких помещениях, окаймляющих жилую часть первого блока (№ 33, 33а, 32, 31, 39), не оказалось ни очагов, ни орудий хозяйства, могущих указать на жилое назначение этих помещений. Некоторые из этих

² «Всеобщая история архитектуры». Т. I, М., 1944, стр. 120.

помещений оказались пустыми (№ 32, 33а), в других же были выявлены фрагменты крупных «пивных» сосудов, толстостенные обломки 4—5 светло-глиняных простых чанов большого диаметра, ряд фрагментов больших горшков и карасов с треугольными вырезами, а также днище караса емкостью 800—1000 литров. Все эти крупные сосуды были предназначены скорее для хранения сельскохозяйственных продуктов, чем для их обработки. Именно подобными крупными сосудами были заставлены богатые кладовые цитадели города Тейшебаини. Многочисленность кладовых является как раз показателем высокого достатка хозяев этого здания, во всех секциях которого находилось не менее 20 подсобных помещений общей площадью около 400 квадратных метров. Последнее, 40-е помещение дома являлось, вероятно, пекарней. Здесь, кроме круглого очага с плоской плитой на дне и сосуда, вкопанного в земляной пол рядом с очагом, был найден плоский каменный кружочек с отверстием в центре, напоминающий форму местных армянских лепешек.

Разумеется, часть наших наблюдений и выводов имеет сугубо предварительный характер, не только потому, что раскопки исследуемого здания еще не завершены, но и потому, что это грандиозное здание было заброшено, по-видимому, еще при существовании города Тейшебаини то ли в результате набега врагов, то ли вследствие каких-то других причин. В силу этих обстоятельств многие архитектурные и археологические детали не оказались *in situ*, затрудняя тем самым четкое и окончательное определение функционального назначения каждого из помещений. Одна из четырех баз колонного помещения оказалась в углу соседней маленькой кладовки, одна — *in situ*, другие две были разбиты на мелкие куски и оставлены на месте. Каменный чан, находившийся первоначально в точке пересечения диагоналей колонн (в центре верхнего светового колодца), был обнаружен у южной стены. В разных помещениях оказались обломки верхних частей крупного караса, днище которого было вкопано в земляной пол кладовки № 31, и так далее. Вскрытие помещений других секций большого здания несомненно внесет определенные коррективы в предложенную выше предварительную реконструкцию. Но, независимо от этого, нет никаких сомнений относительно принадлежности рассмотренного выше большого здания представителям урартской верхушки. Возможно, что весь юго-западный квартал вокруг большого дома принадлежал военно-административной знати города, проводившей политику государства по упрочению урартской власти на периферии, по захвату новых земель, сбору дани, организации публичных работ и т. п. На это указывает наличие трех частично вскрытых при земляных работах крупных домов и четвертого большого здания, раскопанного полностью в 1962 г.

Сопоставление этих данных с материалами раскопок других кварталов приводит к установлению весьма разнородной социальной структуры населения города. Так, остатки первых двух кварталов (работы В. С. Сорокина и К. Л. Оганесяна), расположенных на северной и южной сторонах главной улицы, представляли собой комплексы примыкавших друг к другу жилищ под единой крышей. Каждый дом состоял из трех сообщающихся жилых помещений. Отличительным признаком сооружений этих двух кварталов являлось отсутствие каких-либо помещений для скота и хранения сельскохозяйственных продуктов. Следовательно, обитавшая в этих кварталах часть населения города не имела собственного хозяйства и жила на государственном довольствии. Упомянутые типовые постройки принадлежали несомненно воинам урартского гарнизона, пользовавшимся сравнительно высоким достатком и свободой³.

Принципиально иную картину представляют остатки двух других кварталов, обследованных нами в 1955—1957 гг., по обе стороны той же главной улицы, южнее ранее открытых участков. Ядро одного из этих кварталов представляло собой большой особняк площадью около 400 квадратных метров («дом знатного урарта»), состоящий из целого комплекса замечательных помещений жилого и хозяйственного назначения, построенных с полным учетом принципов урартской архитектуры и строительной техни-

³ См. В. С. Сорокин. Археологические данные для характеристики социально-экономического строя Урарту. ВДИ, № 2, 1952, стр. 128.

ки. К этому большому дому с запада примыкали шесть помещений, резко отличных от урартских построек планировкой, строительной техникой и некоторыми архитектурными особенностями. Возможно, что эти жалкие хижины принадлежали самому бедному, притом неурартскому, населению города.

Из отдельных домов состоял и четвертый квартал города, где зафиксировано несколько домов, обследован пятикомнатный особняк с жилыми, хозяйственными помещениями и портиком, а также два отделения другого сооружения.

Все это указывает на существование в городе Тейшебани определенных социальных прстоек свободного населения с большим процентом зажиточных горожан, пользовавшихся более высоким достатком, чем воины гарнизона или основная масса рядового населения города. Совершенно не выясненными остаются вопросы наличия рабов, их удельного веса, их доли в производстве материальных благ и в общественной жизни. Об этом пока что ничего не говорят и письменные источники.

Социальная структура населения Тейшебани, размещение отдельных, иногда изолированных кварталов, наличие великолепной крепости и многие другие детали подтверждают высказанное нами ранее предположение о том, что Тейшебани действительно являлся не военным городком или поселением городского типа, а городом. Об этом говорят также общий облик различных жилых сооружений, прямые и ровные улицы, оборонительные стены, следы трассировки улиц и отдельных сооружений, наличие межквартальных внутригородских стен и пр. По общему своему облику город Тейшебани подходит, вероятно, к современным ему ассирийским городам в Калахе и Дур-Шаррукине, служившим скорее сезонными резиденциями царей, построенными по единому заданию. Эти города отличались четким квадратным планом, прямолинейным расположением улиц и поквартальным размещением жилищ. Оборонительные стены их имели фланкирующие башни и контрфорсы.

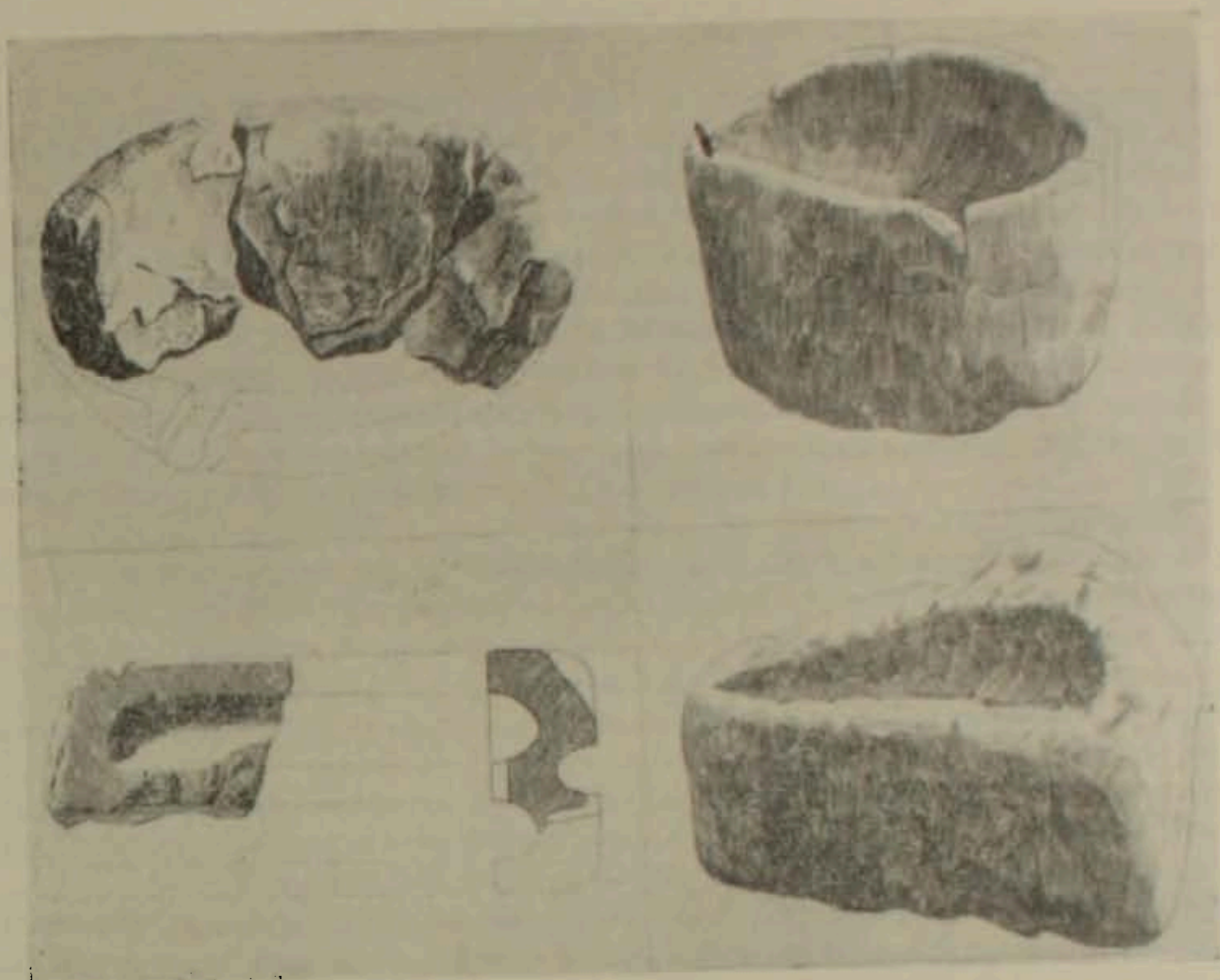
Границы территории Тейшебани также образуют мощные оборонительные стены трехметровой толщины, имеющие мелкие контрфорсы, башенки и выступы, которые ограждали город почти со всех сторон, прерываясь лишь на тех участках, где имелись естественные преграды. Стены заключали в себе не только территорию города, но и всю цитадель. Внутри городской черты имелись стены оборонного значения. Фасады многих домов не имели башен, контрфорсов, профилированных элементов, столь характерных для крепостного комплекса или богатых особняков; даже ворота—и те не выходили на улицу. Поэтому улицы оформлялись выходящими на них глухими стенами и напоминали узкие и длинные коридоры, очень характерные для многих древневосточных городов и поселений Эгейского мира (поселения у Ферми на острове Лесбос и Полиохни на острове Лемносе). Прямые улицы шестиметровой ширины, тянувшиеся с запада на восток и с севера на юг, создавали картину прямоугольной сетки. Между пересекающимися улицами или переулками, вливающимися в широкие улицы, располагались кварталы жилых домов, пристроенных один к другому, или группы обособленных больших и малых домов, также образующих кварталы⁴.

II. ОСТАТКИ ЖИЛИЩ ДОУРАРТСКОГО ПОСЕЛЕНИЯ

Недалеко от рассмотренного большого урартского здания, к западу от него, под фундаментом другого дома в 1959 г. случайно было обнаружено ямное доурартское погребение с остатками человеческого скелета, с донными частями чернолощенных бомбовидных сосудов и миниатюрным бронзовым копьем, имеющим многочисленные параллели в археологических комплексах древней Армении, а также среди тех образцов северо-кавказского оружия, на закавказское происхождение которых указывал еще А. П. Круглов (археологические материалы Кизикумского и Гунибского округов Дагестана)⁵. Следует здесь же отметить, что в огромной яме под полом помещения

⁴ См. А. А. Мартиросян. Город Тейшебани, стр. 111—127.

⁵ См. А. П. Круглов. Северо-восточный Кавказ во II—I тысячелетиях до нашей эры. МАИ СССР, 68, стр. 74, а также стр. 62 и сл., рис. 14.

Орудия литейщика. Нижний слой поселения (рис. Б. Арзуманяна).

Образцы керамики доурартского поселения (рис. Б. Арзуманяна).

№ 5 второго доурартского комплекса жилищ был обнаружен богато украшенный сосудик, также имеющий свои параллели в материалах В. И. Долбежева из указанных районов Дагестана. К востоку от большого урартского дома, на дне глубокой траншеи (2 метра), была обнаружена группа глиняных фрагментированных сосудов (1958 г.), принадлежащих к типу чернолощенных горшков, каковые встречаются в керамических комплексах погребений ворнакской группы, относимой нами к концу XII—XI вв. до н. э. Наконец за восточной оградой города Тейшебани при строительных работах 1961 г. было обнаружено фаллическое каменное изваяние с орнаментированной поверхностью.

Выявление древних слоев, залегающих под развалинами центральных и периферийных кварталов города Тейшебани, не оставляет сомнения в обширности площади доурартского поселения, разновременные жилые комплексы которого были исследованы еще в 1957—1958 гг.

В целях выяснения картины стратиграфического залегания доурартских слоев Кармир-блур, в 1959—1960 гг. на опушке рощи, у правого крыла упомянутого выше сильно разрушенного урартского дома, исследовался большой квадратный шурф площадью около 70 квадратных метров и глубиной в 5 метров. Шурф дал интересную схему вертикального профиля, в котором было зафиксировано следующее чередование слоев по ходу углубления раскопа:

Первый, наиболее верхний слой состоит из остатков урартских кладок метровой высоты и чистой строительной глины. Закладка этого слоя может быть отнесена к периоду не позднее середины VII в. и не ранее второй четверти VIII в. до н. э.

Второй (первый доурартский) слой мощностью до 80 сантиметров представлял собою часть доурартского жилища, заполненного рваным камнем и галечником для площадки урартского сооружения. На уровне этого слоя обнаружена кладка стены (у восточного среза шурфа), подпирающей снизу часть внутригородской урартской ограды и опирающейся южным концом на более древнюю кладку. Появление строительных остатков этого слоя относится к позднему периоду существования доурартского родового поселения, а разрушение их произошло, вероятно, во второй четверти или в середине VIII в. до н. э.

Третий слой, также метровой мощности, содержал остатки кладки юго-восточного отрезка какого-то прямоугольного помещения, углубленного в материк на всю высоту каменной кладки (1 метр). Слой насыщен всевозможными остатками материального производства доурартского периода и может быть отнесен к X в.

Четвертый слой имеет каменную кладку в восточном срезе раскопа, расположенную на расстоянии 1,3 метра от материкового дна раскопа и на глубине 0,7—0,8 метра от нижней отметки третьего слоя. Этот слой отличается богатством археологического материала.

Культурный слой, продолжающийся ниже последней кладки, был насыщен угольями и золой, особенно в западной возвышенной части материкового пола, где были выявлены остатки плавильных тиглей, обломок каменной формочки для отливки бронзовых стержней, ошлакованные крицы железа, каменные орудия и прочие вещи, указывающие на выделку металлических изделий в пределах доурартского поселения Кармир-блур.

Последние, наиболее глубокие слои доурартского поселения относятся, по всей вероятности, к двум столетиям конца II тысячелетия до н. э.

Таким образом, в вертикальном разрезе прямоугольного большого шурфа зафиксированы урартский и четыре доурартских строительных горизонта. При этом глубина слоя с урартскими строительными остатками составляет в среднем 1 метр, в то время как мощность доурартских культурных напластований равна 4 метрам. Это, несомненно, свидетельствует о гораздо более длительном существовании родового поселения по сравнению с урартским городом, хронологический диапазон которого может быть определен в 100 лет при самом строгом подсчете, со времени правления царя Русы, сына Аргишти (685—645) до гибели Ванского царства (590—585). Эта хронологическая фиксация может быть применена и в отношении четырех доурартских слоев, возраст которых составит примерно четыре столетия с момента первого основательного раз-

рушения доурартского поселения, что произошло, несомненно, при походе Аргишти I. разгромившего много населенных пунктов Арартской равнины в середине и конце 80-х годов VIII в. до н. э.

Согласно приведенным выше данным, доурартское поселение Кармир-блур существовало примерно с конца XIII в. до первой четверти VIII в., охватив, таким образом, весь период развития позднебронзовой и раннежелезной культуры.

Выдвинутая хронологическая схема, основанная на данных стратиграфии и урартских клинообразных надписей, может быть подкреплена прослеживанием путей конкретных сдвигов в материальном производстве, хотя здесь нет очень строгого послойного разграничения материала, за исключением трех вариантов женских идолов, детали которых меняются в зависимости от слоя или места их находки, т. е. в зависимости от времени, к которому они принадлежали. Так, при расчистке самых нижних слоев прямоугольного шурфа было найдено множество фрагментов женских идолов примитивных образцов (27 штук), лишенных резьбы и деталей лица, принадлежащих к типу хорошо сохранившихся в древнейших жилищах округлого плана, открытых в 1957—1958 гг. Идолы или их крупные фрагменты, покрытые резным рисунком ветки или дерева, оказываются преимущественно в завалах древних ям, а наиболее совершенные варианты идолов с детализацией лица выявляются или в верхних слоях шурфа, или в помещениях второго комплекса доурартских жилищ, которые относятся ко второму периоду существования родового поселения. Очень выразительные фрагменты идолов позднего типа были выявлены в 1960 г.

Нам приходилось отмечать ранее, что локальная группа новонайденных идолов Армении олицетворяет культ плодородия, культ богини-матери и входит в обширную группу почти аналогичных изваяний Эгейского мира, Передней и Малой Азии⁶. После доклада проф. Гиршмана на XXV Международном конгрессе востоковедов выяснилось, что идолы, вполне соответствующие наиболее примитивным образцам доурартского поселения Кармир-блур, были обнаружены на берегах Персидского залива, где они обычно не встречаются. Датируя идолы Ирана XIII веком, проф. Гиршман подтвердил выдвинутую нами ранее датировку для древнейшей группы идолов Армении, а следовательно, и наиболее ранних слоев родового поселения Кармир-блур. Этот хронологический рубеж соответствует времени V города Трои⁷, в пределах которого отмечены идолы, морфологически очень близкие к армянским и имеющие свои параллели в Иордане, Киме, Аладже и Кюль-Тепе⁸. Отмеченная группа анатолийских идолов в XIII в. исчезает, в то время как идолы Армении продолжают существовать вплоть до раннеурартского периода. Речь идет о группе идолов второго жилого комплекса доурартского поселения, залегающего непосредственно под развалинами урартских сооружений.

Таким образом, рассмотрение стратиграфических данных и типологический анализ большой группы идолов приводит к определению хронологических рубежей доурартского поселения Кармир-блур в пределах конца XIII — начала VIII в. до н. э.

Замечательный глиняный идол, фаллическое изваяние и фалловидный идол с мужским лицом и обозначением детородного органа с оборотной стороны, обнаруженные группой молодых археологов Института археологии и этнографии АН Армянской ССР (Л. Барсегян, А. Исраелян, Ж. Хачатрян) вместе с керамическими комплексами XIII—VIII вв. при обследовании циклопической крепости, поселения и могильника в окрестностях селения Верин Зейва, полностью подтверждают датировку доурартского поселения Кармир-блур. Количество случайно обнаруженных фаллических изваяний и женских идолов в последнее время сильно увеличилось. Эти важные атрибуты культа

⁶ См. А. А. Мартиросян. Идолы из раскопок Кармир-блур. «Историко-филологический журнал», Ереван, 1958, стр. 115 и сл.

⁷ См. H. Schliemann. Ilios, стр. 399, рис. 200—201; его же, Mykenae. London, 1878, табл. XVII, рис. 94, 96, стр. 80—81, рис. 111—113.

⁸ См. K. Bittel. Prähistorische Forschungen in Kleinasien. Istanbul, 1934, стр. 40—41.

плодородия указывают на повсеместное почитание богини-матери на территории Армении. Период поздней бронзы и раннего железа. Одна из новых находок происходит из Давидовского района, другая — из Двина, третья — из Зангезура и т. д. В Государственном историческом музее АН Армянской ССР хранится замечательная женская фигура, изготовленная из черного туфа, представляющая собою образец довольно развитой скульптуры древней Армении. Происхождение и датировка фигуры пока не установлены.

Упомянутые выше археологические предметы представляют незначительную часть материалов, добытых раскопками древнего поселения Кармир-блур в 1959—1960 гг. и характеризуют уровень развития различных отраслей земледелия, скотоводства и ремесел.

Наиболее важная группа находок была сконцентрирована в нижнем слое прямоугольного шурфа, на глубине 4—5 метров от дневной поверхности, насыщенном остатками золы, угля, всевозможных каменных и глиняных орудий, имеющих прямое отношение к металлообрабатывающему ремеслу. В эту группу входят значительные фрагменты пяти очень грубых глиняных тиглей, которые отличаются друг от друга в диаметре, толщине стенок, по глубине, а следовательно, и по вместительности. Эти тигли принадлежат к типу среднего размера простых полушарных тиглей с расширяющимися наружу стенками и удобным сливом, изготовлены из местной грубоватой серой глины с большим содержанием кремнезема (59,23 процента), с окисью алюминия, железа, магния, калия и пр., словом — из глины, не совсем огнеупорной, но вполне пригодной для технических производственных целей. Очень крупный тигель с удобным сливом оказался найден под полом урартского помещения в цитадели и принадлежал, несомненно, к группе орудий доурартского поселения. Растрескавшиеся, сильно ошлакованные и закопченные стенки всех тиглей имели с внутренней стороны значительное наслоение зеленоватого металлического осадка. Спектральный анализ этих остатков, произведенный в Институте геологических наук АН Армянской ССР, показал содержание в них незначительной (вероятно, естественной) примеси никеля (0,03), молибдена (0,03), свинца (0,05—0,1), серебра (0,003), сурьмы (0,01), мышьяка (0,01—0,03), цинка (0,01—0,03) и многочисленных других элементов. При этом процент меди составлял более 50, процент олова — от 1 до 3. В данном случае мы имеем, по видимому, бронзу с искусственной присадкой олова до 3 процентов. Такая бронза является наиболее удобной (не ломкой, но прочной) для изготовления всевозможных изделий, в том числе и орудий труда.

Наряду с рассмотренными тиглями был найден фрагмент литейной двусторонней формочки для отливки металлических стержней типа обнаруженных ранее глиняных формочек в могиле бронзолитейщика в окрестностях Сисиана⁹. Задолго до расчистки нижнего слоя прямоугольного шурфа на территории Кармир-блур были обнаружены базальтовая массивная форма для отливки бронзовой секиры закавказского типа и туфовая большая форма для отливки бронзовых слитков. Нам кажется, что именно с этими предметами функционально связаны многочисленные каменные ступочки с осадками металлической пыли на стенках, молоты, песты, топоровидные орудия, оказавшиеся вместе с раскопа вместе с остатками тиглей.

Значение перечисленных выше находок заключается в том, что они являются первым достоверным свидетельством самого процесса металлообработки, вступившей в новую фазу развития, когда отдаленность пунктов производства металлических изделий от горноудобных баз не имела большого значения.

Это важное изменение эпохи поздней бронзы в бронзолитейном ремесле сопровождалось значительным явлением, а именно освоением обработки железа, явные свидетельства которого были добыты также в самом глубоком напластовании прямоугольного шурфа. Еще при раскопках первого помещения в 1953 г. было обнаружено несколь-

⁹ Раскопки М. С. Асратяна. Материал не опубликован, хранится в Гос. историческом музее АН Арм. ССР.

ко странных кусков металлической массы, имеющих дисковидную форму, плоскую с одной стороны и округлую — с другой. В 1960 г. более 20 кусков металлической массы было выявлено в наиболее нижнем слое, поблизости от каменной бронзолитейной формочки и фрагментов глиняных тиглей. Спектральный анализ пробы металлической массы показал более 10 процентов содержания железа, а химический анализ показал 50,47 процента. Естественно, при восстановительном процессе в упомянутых металлических массах оказался бы гораздо более высокий процент железа, а это значит, что в период возникновения древнего поселения Кармир-блур, в конце XIII и в XII вв. до н. э., железо было уже освоено, тем более, что оно найдено здесь в виде полуфабриката, а не готового изделия, в котором можно было бы усматривать продукт импорта. Последние находки Кармирблурской экспедиции не оставляют сомнений в том, что в конце II тысячелетия на территории Армении, как и в большинстве сопредельных районов Передней и Малой Азии, было налажено производство железных изделий, главным образом предметов вооружения и украшения, которые продолжали считаться очень драгоценными и на первых порах клались лишь в гробницы представителей родоплеменной знати.

Базой для развития металлообработки и других ремесел в этом и в других поселениях Араратской равнины служили основные отрасли хозяйства — земледелие и скотоводство, интенсивное развитие которых достаточно полно характеризуется археологическим материалом, добытым раскопками позднего (X—VIII вв.) комплекса доурартских жилищ, открытых в 1960 г. Три помещения из этого комплекса были открыты в 1958 г. В 1960 г. продолжались раскопки трех новых помещений и исследование старых. Характерными деталями этих жилищ являются двойные или тройные полы, зерновые и хозяйственные ямы, каменные цокольные ряды стен, глинобитный верх, отсутствие многоугольных или округлых помещений, прямоугольная планировка жилых и хозяйственных площадей, наличие идолов и их фрагментов с детализированной лицевой частью и т. д. Анализ строительных деталей и археологического материала позволяет установить синхронность всего этого комплекса с верхними культурными напластовками прямоугольного шурфа.

Археологический материал, добытый раскопками этих помещений, углубляет данную нами ранее характеристику основных отраслей хозяйства поселения. При изучении остеологического материала 1960 г. (в объеме 150 анатомических единиц) были определены следующие виды домашних животных: корова (*Bos indicus*), вол (*Bos taurus*), коза (*Capra domestica*), свинья (*Sus scrofa*), лошадь (*Equus caballus* L.), а также остатки восьми особей овец (*Ovis arles*). При количественном анализе этих остатков выявляется преобладание крупного рогатого скота, что обеспечивало высокую калорийность пищи в равнинных условиях. Зоологом С. Межлумян было отмечено, что соотношение между обломками костей, относящихся к правой или к левой частям скелета животного, составляет приблизительно 1 : 4. Это, вероятно, означает, что определенные части правой стороны туши животного употреблялись для жертвенных целей.

Огромное количество сосудов, остатки которых обнаружены в обследованных помещениях, служило для обработки и хранения продуктов животноводства (масла, молока, сыра и пр.). Потребностями расширяющегося скотоводства обуславливалось не только развитие гончарного производства, но и прогрессирование ткацкого, кожевенного и других ремесел, остатки которых выявлены в поселении. Ряд других данных характеризует также высокий уровень зернового хозяйства поселения. Об этом свидетельствует прежде всего многочисленность вместительных зерновых ям и обломков крупных карасов для хранения зерна, больших зернотерок, ступ и других орудий. При раскопках 1959—1960 гг. были выявлены комки проса, обуглившихся зерен ячменя.

Обильный, типичный и многообразный керамический материал поселения связывает его с целым рядом погребальных и бытовых памятников на территории Армении, ареал которых все более расширяется. Чернолощенные горшки (в фрагментах), украшенные бычьими головами, округлые светло-глиняные крупные горшки с семечковым гребенчатым и резным орнаментом, гофрированные и каннелированные сосудики с фигур-

ными ручками, фрагменты сосудов с резными треугольными шевронами имеют свои близкие аналоги в одном из нижних слоев города Двина, на поселении и в могильнике у Зейвы, в материалах поселения на Зодском перевале, у границы Армении с Азербайджаном, а также в чрезвычайно интересных и своеобразных комплексах Зангезура. Именно в последнее время в окрестностях Каджарана и Гориса были выявлены фаллические изваяния, пятиликий идол, сосуды типа древнего поселения Кармир-блур, замечательные глиняные «сапожки» ритуального назначения.

Приведенные археологические параллели указывают на то, что в конце второго и начале первого тысячелетия территория Армении была покрыта густой сетью бытовых памятников типа урартского города Тейшебани и культурных слоев доурартского поселения. Серийное изучение этих замечательных памятников, давно стоящее в повестке дня, привело бы к воссозданию богатой картины культуры, хозяйства, быта и социальной структуры общества, заложившего основу культуры армян.

ՆՈՐ ՏՎՅԱԼՆԵՐ ԹԵՅՇԵՔԱՆԻ ՔԱՂԱՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԵՐՅԱԼ

Ն. Ն. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

(Ա մ փ ո փ ու մ)

Թեյշեքանի քաղաքի բնակելի թաղամասերի երկարամյա սիստեմատիկ պեղումները մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում մ. թ. ա. VIII—VII դդ. ուրարտական քաղաքների ճարտարապետական ձևավորման ու առանձնահատկությունների, նրանց սոցիալ-տնտեսական կազմակերպության, կենցաղի ու քաղաքային կյանքի այլևայլ կողմերի ուսումնասիրության տեսակետից:

Մինչև 1959 թ. մասնակի ուսումնասիրության են ենթարկվել Թեյշեքանիի զլխավոր փողոցի երկայնքով տեղադրված հինգ թաղամասերի փլատակները: 1959 թ. սկսվեց քաղաքի հարավ-արևելյան և հարավ-արևմտյան թաղամասերի հետազոտությունը: Իր պատմա-հնագիտական նշանակությամբ առանձնապես աչքի է ընկնում հարավ-արևմտյան թաղամասը: Այստեղ դիտվում են առնվազն վեց խոշոր առանձնատների մնացորդները: Այժմ մանրամասն ուսումնասիրվում է դրանցից մեկը, որը դիտվում է որպես ուրարտական քաղաքացիական ճարտարապետության հազվագյուտ նմուշ: Շինության շորս բաժիններից յուրաքանչյուրը բաղկացած է 10 սենյակներից՝ քառասյուն դմբաձև զահլիճներից, բնակելի սենյակներից, տնտեսական բաժիններից, միջանցքներից և այլն: Ուսումնասիրվեց շենքի իր ճարտարապետական ձևավորմամբ, առանձնահատկություններով ու մանրամասներով նման է Տուշպա (Վան) քաղաքի ուրարտական երկհարկանի շենքին: Այն չունի ուղղակի զուգահեռներ Առաջավոր Ասիայի ճարտարապետության մեջ, սակայն հատակադժային, կոնստրուկտիվ և այլ հատկանիշներով մերձենում է Բիտ-խիլանիի (Իերիխոնի պալատ) և Թել-Թաինաթի (Անտիոքի հովտի) կառույցներին: Ըստ երևույթին հետազոտվող հարավ-արևմտյան թաղամասը պատկանել է քաղաքի իշխող տարրին, ռազմա-ստրկատիրական ավագանու ներկայացուցիչներին: Պեղումների ընթացքում հայտնաբերված նյութական մշակույթի առարկաները իրենց համոզիչ զուգահեռներն ունեն միջնաբերդի հնագիտական հարուստ նյութի մեջ և ցույց են տալիս, որ քաղաքի այս թաղամասը կառուցվել է միջնաբերդի հետ միասին կամ նրանից մի քիչ շուտ:

1959—1960 թթ. շարունակվում էին նաև նախաուրարտական բնակավայրի շինարարական II կոմպլեքսի կացարանների պեղումները, որոնց մի մասը լույս աշխարհ էր հանված Թեյշեքանիի կենտրոնական հատվածի ուրարտական շենքերի տակից դեռևս 1958 թ.: Ինչպես հետազոտվող, այնպես էլ նախկինում պեղված շինարարական առաջին կոմպլեքսի ամենաբնորոշ գիծն այն է, որ նրանք ներկայացնում են պատրիլոկալ բնտանեկան մեծ համայնքների իրար կից կացարանների առանձին թաղեր, որոնցից և բաղկացած էր նախաուրարտական ամբողջ բնակավայրը: Յուրաքանչյուր փոքր բնտանիք զբաղեցնում էր կացարանների մի ուրույն խումբ՝ բնտանեկան հատուկ կուրորով, հացահատիկի հորերով և պահեստ-կարաններով:

Կացարանների ու դամբարանների պեղումների ընթացքում հայտնաբերված հնագիտական նյութը ցույց է տալիս, որ այստեղ բնակվել են երկրագործներ, որոնց մոտ, սակայն, բարձր

զարգացման են հասել տնտեսության այլևայլ ճյուղեր, այգ թվում անասնապահությունը և մետաղամշակությունը: Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում մետաղագործությանը ու մետաղաձուլությանը վերաբերող նյութերի խումբը, որը հայտնաբերվել է 3-րդ տեղամասի ամենահին շերտում (XIII դ. վերջ XII դ.) և վկայում է ոչ միայն բրոնզագործության բարձր մակարդակը ուրարտացիներից 4—5 հարյուրամյակ առաջ, այլև երկաթի մշակման առկայությունը առնվազն XII դարից (մ. թ. ա.) սկսած, մի հանգամանք, որը չափազանց հաճախ է կասկածի ենթարկվել:

Մետաղամշակության, բրոնզագործության, արվեստի առարկաների արտադրության նյութեղեն մնացորդները վկայում են կուլտուրական այն լայն հարաբերությունների մասին, որոնցով տեղաբնիկ ցեղերը կապված են եղել ինչպես միմյանց, այնպես էլ հեռավոր ցեղերի ու ցեղախմբերի հետ: Կանաչի կուռքերը, բրոնզյա նիզակները, խեցեգործության առանձին նմուշներն իրենց համանմաններն ունեն Պարսից ծոցի ափերին, Հյուսիսային Կովկասում, Փոքր Ասիայում և այլուր հայտնաբերված հնագիտական նյութերի մեջ: Այս բոլոր նյութերի համեմատական ուսումնասիրությունը, ինչպես նաև նախաուրարտական կառույցների մեկը մյուսին հաջորդող շորս կուլտուրական շերտերի ուղղաձիգ դասավորությունը կասկած չեն թողնում, որ նախաուրարտական երկրագործների բնակավայրում կյանքն ավելի է հարատևել, քան Թեյշեբաինիում: Կարելի է պնդել, որ այդ բնակավայրը սկիզբ է առել մ. թ. ա. XIII դ. վերջերին և հրով ու սրով ավերվել VIII դ. առաջին քառորդում, երբ Արգիշտի I-ի զորքերը գրավեցին Արարսի ձախափնյա մասերը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՆՈՐ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐ

Պատմ. գիտ. դոկտոր Հ. Ա. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

1967 թ. Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի նախագահության որոշմամբ սկսվեցին քարայրներն ու ժայռապատկերներն ուսումնասիրող կոմպլեքսային արշավախմբի աշխատանքները: Արշավախումբը կոմպլեկտավորված է հնագիտության (Հ. Ա. Մարտիրոսյան, Ռ. Մ. Թորոսյան, Հ. Ռ. Իսրայելյան, Բ. Դ. Երիցյան), երկրաբանության, աշխարհագրության և հնէաբանության (Լ. Ա. Ավագյան, Կ. Ի. Կարապետյան, Յու. Վ. Սալադյան), հնէակենդանաբանության (Ս. Կ. Մեժլումյան), պարագիտաբանության (Հ. Ա. Ազիզյան, Ժ. Ի. Նարիմանյան) և ճարտարապետության (Ս. Բ. Պետրոսյան) մասնագետներից:

Արշավախմբի քարեդարյան ջոկատի 1968 թ. աշխատանքներին մասնակցեցին ՍՍՀՄ ԳԱ հնագիտության ինստիտուտի աշխատակիցներ Վ. Պ. Լյուբինը (կոնսուլտանտ), Գ. Ա. Գրիգորևը (գիտաշխատող) և Վ. Ա. Մաշուրովը (շափագրող-նկարիչ):

Արշավախմբի երկամյա (1967—1968) դաշտային հետազոտությունների նախնական ամփոփմանը նվիրված սույն հոդվածն ընդգրկում է գերազանցապես նոր հուշարձանների այն կարևոր խմբերը, որոնք տեղավորված են Հրազդան, Ազատ և Ուխտուակունք գետերի, Արագածոտնի, Արագածի արևմտյան փեշերի ու Գեղամա լեռների գագաթների շրջագծի, ինչպես նաև Սևանա լճի արևելյան ափի ջրերով, Վարդենիսի ու Արեգունյաց սարերի փեշերով երիզվող երկարուկ տարածությունների մեջ: Այս ներփակ սահմաններում ընկնող շրջանները տարաբաշխվում են մի շարք միկրոտեղամասերի, որոնց բնակլիմայական պայմանները հնում որոշակի նշանակություն են ունեցել հուշարձանների աշխարհագրական ու ժամանակագրական տեղորոշման, սկզբունքային և օրինաչափ տարբերությունների, բնույթի, ձևերի ու մասշտաբների հարցում:

Նշված լուրջ-ժամանակագրական առանձնահատկություններով հանդերձ, արշավախմբի կողմից հետազոտված շրջաններն, ամբողջությամբ վերցրած, աչքի են ընկնում նախնադարյան մշակույթի ինքնատիպ հուշարձանների շքեղ բազմազանությամբ, որոնք ժամանակագրական-տիպաբանական դասակարգման առումով կարելի է բաժանել մի քանի պայմանական խմբերի:

Դրանցից առաջինն ընդգրկում է դամբարանային կառույցների՝ կրոմլեխների, մենհիրների, ցածրանիստ դամբանաթմբերի մեծ ու փոքր խմբեր, որոնց մի զգալի մասը ուղղակիորեն կապված է Հայաստանի ժայռապատկերների կամ դրանք ստեղծողների մշակույթի հետ: Վաղբրոնզեդարյան վաղերկաթեդարյան հուշարձանների նման խմբեր են հայտնաբերված Գեղամա

լեռների համակարգում (Երևանից 30—60 կմ հյուսիս-արևելք), Արագածի հարավային գագաթի լճակի մոտ (Երևանից 50—60 կմ դեպի հյուսիս), Արագածի արևելյան և արևմտյան փեշերին (Երևանից 80—100 կմ տարածության վրա), մերձսևանյան մի քանի շրջաններում:

Թվարկածներից ամենանշանավորը, հարուստն ու բնորոշը Շամիրամ դյուզի՝ մ. թ. ա. I հազարամյակի դամբարանադաշտն է, որի կրոմլեխ-մենհիրային թաղումներն իրենց քարե շրջանակներով և ուղղահայաց բարձր սյուներով անտառների տպավորություն են թողնում: Ահա այս կրոմլեխաքարերի մշակված արտաքին մակերեսին հայտնաբերվեցին և պատճենահանվեցին նախկինում չնկատված տնային ու վայրի կենդանիների, ինքնատիպ լեռնաֆայտակերներ և քաղմազան երկնային նշաններ, որոնք, կարծես, ընդգծում են իրենց մերձավոր առնչակցությունը մոտերքում գտնվող Արագածի լեռնային սրբավայրերի հիասքանչ ժայռապատկերների հետ: Նույնը կարելի է ասել նաև Արագածոտնի հնագիտական նորահայտ մի քանի այլ հուշարձանների վերաբերյալ: Դրանց թվին են պատկանում Արագածի արևելյան լանջին ծվարած Քուշակ գյուղի երեք կիկլոպյան ամրոցներն իրենց կրոմլեխային ընդարձակ դամբարանադաշտերով: Ի տարբերություն Շամիրամի կրոմլեխների, Քուշակի դամբարանները կազմված են բազալտի անմշակ ժայռաբեկորներից և ծածկված են սրածայր գործիքով արված հարյուրավոր երկրաչափական նշանագրերով: Վերջինները շատ նման են Ձիթհանքով գյուղի «դամբանագրերին», Թեղբի մ. թ. ա. III հազարամյակի խեցեղենի պիկտոգրաֆներին և II հազարամյակի դամբարանաքարերի վրա խզբզված պաշտամունքային նշաններին: Քուշակի բոլոր հուշարձանների մակերեսը ծածկված է մ. թ. ա. III հազարամյակի սև փայլեցված խեցեղենի և վանակատե գործիքների հարյուրավոր բեկորներով:

Քուշակից 30—40 կմ հեռավորության վրա, Արագածի արևմտյան լանջի Ձիթհանքով գյուղի կիկլոպյան պարսպաշարի ու ավերված կրոմլեխների ժայռաբեկորների վրա նախնադարյան հմայա-պաշտամունքային հարյուրավոր նշանագրերի հետ միասին հանդես են գալիս կենդանիների, օձերի, երկնային նշանների պատկերներ, որոնք ժամանակագրական, ձևաբանական և տեղագրական առումներով անքակտելիորեն կապվում են գյուղից ոչ հեռու հայտնաբերված քարայրային սրբավայրի ժայռապատկերների հետ²:

Կասկածից դուրս է, որ Արագածի մերձակայան գոտիների վերը բնութագրած բնակատեղիներն ու դամբարանադաշտերը պատկանում էին բրոնզեդարյան շրջանի կիսաքոչվորական անասնապահությանը ու որսորդությանը զբաղվող ցեղերին, որոնք իրենց տնօրինած լեռնային մարգագետինների սահմաններում պաշտամունքի ու երկրագործության հիասքանչ կոթողներ էին ստեղծել:

Մերձակայան գոտուց վերև՝ ծովի մակերևույթից 2000—3000 մետր բարձրության վրա խիստ փոփոխությունների են ենթարկվում հուշարձանների մասշտաբները, բնույթը, արտաքին տեսքը: Արագածի և Գեղամա սարերի ալպյան ու վերալպյան գոտիներում հազվադեպ հանդիպում են փոքրիկ բնա-

¹ Քուշակ գյուղի հուշարձանները հայտնաբերել է արշավախմբի ճարտարապետ Ս. Բ. Պետրոսյանը:

² Ս. Գ. Բարխուդյան, Խորհրդային Հայաստանի հուշարձանները, Երևան, 1937, 45—47:

կատեղիներ և ավելի հաճախ՝ կրոմլեխների ու դամբանաթմբերի 5—10 թաղումներից բաղկացած հանգստարաններ, որոնք տեղադրված են հնում սրբազան համարվող գագաթների, ժայռապատկերների կամ վիշապ-ձկների հսկա քարակոթողների հարևանությամբ: Գեղամա լեռներում դամբարանային նման հուշարձաններ հայտնաբերվեցին փոքր Պալատասարի (Նալ-թափա), Երեք գագաթների (Ուշ թափա), ինչպես նաև Թոխմախան գյուղի և Իմիրղեկի վիշապաքարերի մոտ:

Հուշարձանների տեղագրության նման պատկեր կրկնվեց նաև Արագածի վիշապների շրջանում: Հոգևոր մշակույթի հուշարձանների տեղադրման այս օրինաչափությունը ակամայից հիշեցնում է հայկական կամ ընդհանուր արևելյան առասպելներն ու հեքիաթները, որոնք վերաբերում են վիշապների մատուցվող մարդկային զոհերին կամ նրանց պաշտամունքին ծառայող հավատարիմ քրմերին, որ սպանվում և թաղվում էին այդ կոթողների մոտ:

Մի կողմ թողնելով հեքիաթների, առասպելների և հնագիտական նյութերի զուգահեռ մեկնաբանման գայթակղիչ փորձերը մենք կարող ենք, այդուհանդերձ, արձանագրել պաշտամունքային հուշարձանների առատությունը բարձր լեռնային գոտիներում և նրանց տարբեր խմբերի փոխադարձ առնչակցությունը: Ակնհայտ է, որ այս հուշարձանների հանդես գալը կապված էր լեռնային արոժավայրերի յուրացման, կիսաքոչվորական անասնապահության զարգացման հետ, որն սկսվում է տակավին նոր քարեդարյան ժամանակներում և լիովին ձևավորվում նախնադարյան մշակույթի էնեոլիթվաղ բրանզեդարյան փուլերում: Նախնադարյան ցեղերի արտադրող տնտեսության, ուրեմն և նրանց ընդհանուր բարօրության հզոր հենարաններ դարձած լեռնային այս գոտիները, սակայն, այնքան էլ հարմար չէին մշտական բնակության համար: Արագածի, Գեղամա սարերի ստորոտների նեոլիթ-քրոնզեդարյան խոշոր բնակավայրերն ու դամբարանադաշտերն իբրև կանոն տարածվում են ենթալպյան գոտիներում, առավելագույնը՝ ծովի մակերևույթից 2000 մետր բարձրության վրա:

Կենցաղային այսպիսի խոշոր հուշարձաններ են վերը հիշատակված դամբարանադաշտերին կից՝ Քուշակի, Զիթհանքովի, Շամիրամի հսկա ամրոց-բնակատեղիները և Զարինջայի, Առինջի, Տաճարաբակի, Սևանի ավազանի բազմաթիվ այլ հուշարձանները, որոնց մենք կանդրադառնանք այլ առիթով: Ահա նման ամրոց-բնակատեղիների երկրագործ անասնապահներն էին, որ հալչող ձյան տակից երևացող հյուսիս կանաչին և անասունների հոտերին հետևելով բարձրանում էին դեպի լեռները, շարժվելով տեղից-տեղ, սլատսլարվելով թաղիքե վրաններում կամ ժամանակավոր այլ տիպի կացարաններում, որոնց հետքերը պարզապես չէին կարող պահպանվել: Ըստ երևույթին, վաղ հայկական ժամանակաշրջանում Հայաստանի լեռներում սկսում են կառուցել յայլաղային տիպի ժամանակավոր փոքրիկ բնակատեղիներ, որոնք նույնքան տարբեր են վերը հիշատակած հին բնակավայրերից, որքան ժամանակակից գյուղերը՝ իրենց ամառանոցներից:

Բարձր ալպիական գոտու այդպիսի մի բնակատեղի մասամբ ուսումնասիրվել է Գեղամա լեռների Թոխմախան գյուղ կոչվող արհեստական լճի ափին, նշանավոր վիշապների մոտ, ժայռապատկերների հզոր կուտակումներից ոչ հեռու: Ի տարբերություն վերը թվարկածների, Թոխմախան գյուղի

բնակատեղին շունի կիկլոպյան պարիսպներ, բաղկացած է ուղղանկյուն հատակագիծ ունեցող մի քանի տնակներից, որոնց պատերը կառուցված են մանր գետաքարերով: Սրանցից ալիմուտք տարածվում են կրոմլեխային մի քանի դամբարաններ, որոնց թաղումները կատարված են կենտրոնական մասի քարարկղների մեջ (Ռ. Թորոսյանի պեղումները): Պեղված երեք դամբարաններում հայտնաբերվեց երկաթի լայն տարածման ժամանակաշրջանի խեցեղեն և մ. թ. ա. V—IV դդ. հունա-պարսկական տիպի ապակե գեմմա հետաքրքիր փորագրությամբ:

1967—1968 թթ. ընթացքում արշավախմբի կողմից ուսումնասիրված բոլոր հուշարձանները մատնանշում են բարձրագույն ակադեմիկական յուրացման հետևողական բնույթը, այս վայրերում հնագիտական հուշարձանների տարածման վաղ ժամանակը ու նրանց զարգացման հազարամյակներ հարատևող ընթացքը:

Այս բոլոր հանգամանքները պարտավորեցնում են վերանայել մեր հնագիտության մեջ առաջադրված այն հիպոթեզը, ըստ որի լեռնային շրջանների իրացումը և անասնապահության կիսաբուրգական ձևի զարգացումը Անդրկովկասում և Հայաստանում տեղի են ունեցել պատմական շատ ուշ ժամանակներում՝ միջին բրոնզի և ուշ բրոնզի դարաշրջանում:

Այս հիպոթեզի վերանայման անհրաժեշտությունը բխում է նաև հարյուր-հազարավոր ժայռապատկերների ուսումնասիրությունից, որոնց ժամանակագրորեն տարբեր խմբերը հայտնաբերվել և ուսումնասիրվել են արշավախմբի կողմից Գեղամա և Վարդենիսի լեռներում³:

Դաշտային երեք կամպանիաների ընթացքում (1966—1968 թթ.) արշավախումբը հայտնաբերել և մասամբ մշակել է ժայռապատկերների 65 խումբ. Վարդենիսի լեռներում նշված հուշարձաններն են՝ Բասարգեշարի շրջանի Դաշքենդ, Մարտունու շրջանի Վարդենիկ և Սելիմի քարվանսարայի միջնադարյան պատկերները, Վարդենիսի Սև սար գագաթի, Իշխանասարի, Դաշքենդի ելի, Ներքին Շորժայի (Քեթիի)⁴ նախնադարյան ժայռապատկերների հարուստ խմբերը:

Գեղամա լեռների ժայռապատկերների 56 մանր ու խոշոր կուտակումները գտնվում են հրաբխային խառնարանների մոտակայքում, գրավում են մոտավորապես 150—180 քառ. կիլոմետր տարածություն, որը եզրագծվում է Սպիտակասար, Պայտասար, Նաղալսար, Զիարաթ գագաթներով և Թոխմախան գյուղ արհեստական լճակով: Այս ամբողջ տարածությունը ծածկված է ակադեմիկական հրաշալի գորգերով, սառնորակ աղբյուրներով, առվակներով ու գետակներով, իսկ շրջակայքի հրաբխային խառնարանների մեջ վաղուց ի վեր փոքրիկ լճակներ են առաջացել: Իրենք՝ Գեղամա սարերը, կազմված են շոք-

³ Գեղամա լեռների ժայռապատկերների առաջին խումբը՝ Պայտասար (Նալ-թափա) գագաթի մոտ, 1940-ական թթ. վերջերին հայտնաբերել է երկրաբան Ա. Պ. Դեմյոխինը: 1964—1965 թթ. ժայռապատկերների այդ նույն խումբը պատճենահանել է Ս. Հ. Սարգսյանը և հրատարակել 1967 թ. (Վնախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, էջ 128—135): 1966—1968 թթ. ընթացքում ՀՍՍՀ ԳԱ հնագիտության ինստիտուտի հանձնարարությամբ Ս. Բ. Պետրոսյանը հայտնաբերել և պատճենահանել է Գեղամա լեռներում ժայռապատկերների բազմաթիվ նոր խմբեր, որոնք նույն տարին էլ ուսումնասիրվել են տեղում արշավախմբի աշխատակիցների կողմից:

⁴ Իշխանասարում և Քեթիում ժայռապատկերների գոյության մասին մեզ հաղորդել են Ս. Գ. Բարխուդարյանը և Ա. Ս. Շահինյանը:

րորդական ալյուվիալ-դելյուվիալ-պրոլյուվիալ նստվածքներից, միջին և ուշ շորրորդական անդեզիտ-բաղալտների ու անդեզիտ-դացիտների լավաներից՝ վերին շորրորդականի սահմանագծում ոչ միայն Գեղամա, այլև մերձսևանյան լեռներից շատերը ծածկված էին ոչ միայն ալպյան գոտիներով, այլև հաստաբուն ծառերի անտառային դանգվածներով, որոնք լի էին մանր ու խոշոր գաղաններով, սողուններով ու թռչուններով։ Երևի պակաս չէին այս վայրերում նաև հանքային հարստությունները, որոնք կարող էին օգտագործվել նախնադարյան երկրագործ անասնապահների կողմից։ Հենց այս հանգամանքներով էլ բացատրվում է նեոլիթ-էնեոլիթյան բնակչության հանապազօրյա ձգտումը դեպի Արագածի ու մերձսևանյան լեռների գագաթները, հենց սրանով է բացատրվում հին մշակույթի հետքերի առատությունն ու բազմազանությունը լեռնագագաթների, կիրճերի ու ձորերի դժվարամատչելի անկյուններում, որոնք իրենց բնական տպավորիչ գեղեցկության և տնտեսական հսկայական նշանակության շնորհիվ դարձել էին սրբատեղիներ՝ նախնադարյան պաշտամունքի ու արվեստի բազմազան հուշարձաններով։ Այս հուշարձանները մեզ են հասցնում նախնադարյան Դսորդ-անասնապահների նվիրական մտքերն ու ղգացումները, նրանց առօրյա կյանքի դրվագները, նրանց աշխարհըմբռնման, աշխարհայեցողության, տիեզերական պատկերացումների, հավատքի, պաշտամունքի, պաշտամունքային արարողությունների, նախաստեղծ առասպելների ու լեգենդների անզուգական նշխարները և մեզ համար անհասկանալի շատ ու շատ այլ երևույթներ։

Նախնադարյան այս պարզ պատկերները և նրանցով կազմված կոմպոզիցիաները, գրավոր աղբյուրների բացակայության պայմաններում, հսկայական նշանակություն ունեն նախնադարյան մարդկանց նյութական ու հոգևոր կյանքը հասկանալու,

ուսումնասիրելու տեսակետից։ Ներկա փոքրիկ հոգվածում հնարավոր չէ նույնիսկ թվարկել պատճենահանված և ուսումնասիրված 4000 ժայռապատկերների ընդհանուր թեմատիկան, պատկերներ, որոնք ներկայացված են մեկուսի, զույգերով, խմբերով, պարզ ու բարդ կոմպոզիցիաների մեջ։ Իրենց մեծ քանակով աչքի են ընկնում բեզդարյան այծերի ու եղջերուների բազմազան տեսակների պատկերները։ Այդ կենդանիները հաճախ ներկայացված են որսի տեսարաններում՝ հետիոտն կամ հեծյալ որսորդների կողմից հետապնդվելիս (նկ. 1—5)։ Որսորդները զինված են մահակներով, նիզակներով, կիսակլորփոքր և լայնալիճ աղեղներով։ Որոշ դեպքերում նրանք զգեստավորված են, կրում են կենդանական կամ թռչնային դիմակներ, «կրկնահարկ» գլխանոցներ։ Որսորդներին հաճախ են ուղեկցում տարբեր տիպի որսորդական շներ (նկ. 2)։ Հեծյալ որսորդները երբեմն ներկայացվում են նժույգների վրա կանգնած, կապարճով, լարած աղեղով, կենդանիներին նետահարելու կամ նշանառության պահին։ Առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում բիզոնների և ընձառյուծների որսի տեսարաններ ներկայացնող ժայռապատկերները, որոնք

հանդես են գալիս վաղ ժամանակներում և անհետանում մ. թ. ա. III հազարամյակում: Որսի տեսարանները երբեմն ընդգրկում են մինչև 60—70 պատկեր: Սրանք արդեն շատ բարդ կոմպոզիցիաներ են, որոնց հիմքում ընկած են մարդկային կերպավորումներ:

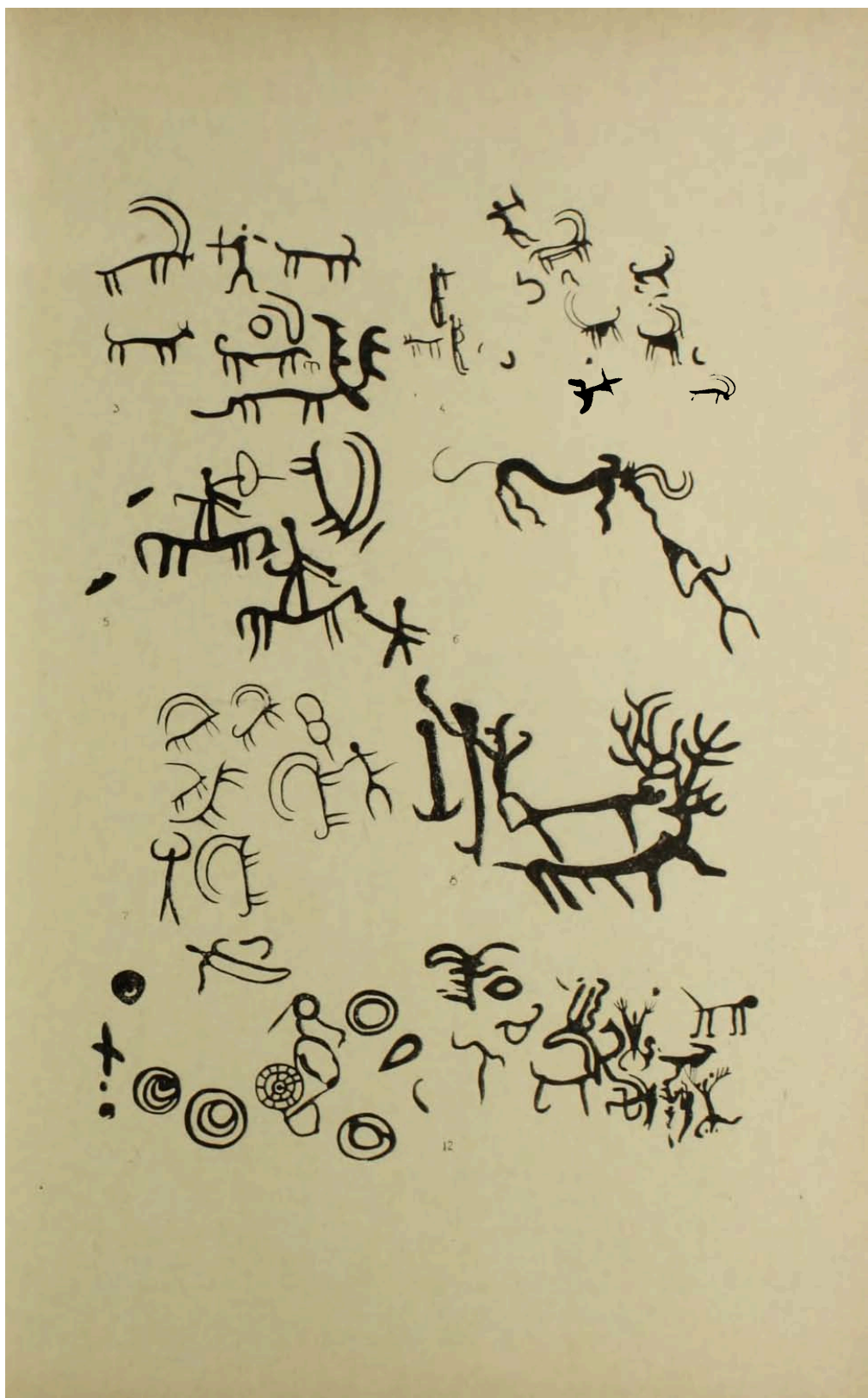
Գեղամա և Վարդենիսի ժայռապատկերներում առանձնակի կարևորություն են ներկայացնում կենդանիների ընտելացման հետ կապված տեսարանները՝ անդեն մարդկանց և շների մասնակցությամբ (նկ. 7): Այստեղ պատկերված են վայրի ցուլերի, բեզուարյան այծերի, եղջերուների և այլ կենդանիների որս՝ փոկերի, մահալիների, ցանցերի միջոցով (նկ. 6) և անդեն ձեռքերով, առջևի ու հետևի ոտքերը կապկապած կենդանիներ, կենդանիներին քարշ տվող, հսկող կամ արածացնող փոքրիկ հովիվներ (նկ. 9, 10), ձագուկների սնուցման տեսարաններ, շների և հովիվների հսկողությամբ արածող միատարր և բազմատեսակ կենդանիների փոքր ու մեծ հոտեր, հմայության և ծիսական պարերի տեսարաններ, որոնք մոտիկ դուգահեռներ ունեն Արևմտյան Հայաստանի, Ադրբեջանի, Հյուսիսային Կովկասի, Ասորիք-Պաղեստինի հուշարձաններում և ստադիական նմանություններ՝ Ասիայի, Աֆրիկայի, Եվրոպայի ժայռապատկերներում:

Ժայռապատկերների մեջ հատուկ հումք են կազմում ջրային թռչունների, կարիճների, կրիաների, օձերի, այծերի, եղջերուների, ցուլերի այն պատկերները, որոնց հետ, իբրև կանոն, հանդես են գալիս արևի, լուսատուների, պարույրների, սվաստիկաների նշաններ՝ ընդգծելով ժայռագրերի տվյալ խմբի տիեզերական-կենդանականամարային բնույթը: Երկնային մարմինները խորհրդանշող վերը հիշատակված աստղային նշանները հանդես են գալիս և առանձին խմբերով՝ իբրև համաստեղություններ:

Ժայռապատկերների այդ մեծաքանակ խումբը (նկ. 11) վկայում է, որ Հայաստանի նախաբնական տիեզերական պատկերացումները ժազել ու կազմավորվել են շատ վաղ ժամանակներում, անասնապահության վաղ զարգացման և աստղային երկինքը դիտելու բարենպաստ պայմանների շնորհիվ: Պատահական չէ, որ աստղագիտության պատմության մի քանի խոշոր մասնագետներ պնդում են, թե Հայկական լեռնաշխարհը տիեզերական դիտումների ու նախնական պատկերացումների հնագույն օջախն էր:

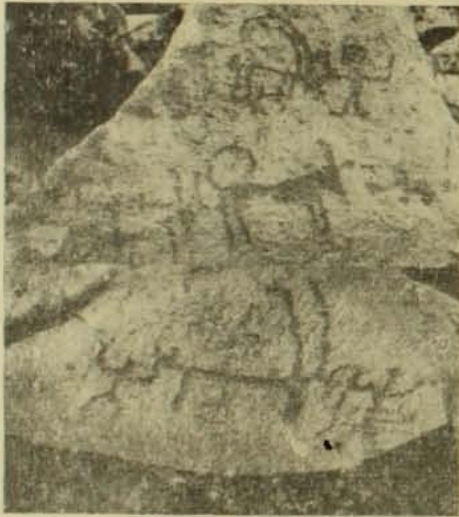
Չափազանց մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Վարդենիսի սարերի նմանօրինակ կոմպոզիցիաներից մեկը, որ պատճենահանվել է Սև սարի նախնադարյան սրբավայրում: Կոմպոզիցիան փորագրված է հսկա ժայռաբեկորի 6 քառ. մետր մակերեսի վրա, ընդգրկում է երեք աստղախմբեր կամ համաստեղություններ և երկնային մարդուկերպ էտկների պայքարն արտահայտող առասպելական տեսարան: Երեք աստղախմբերը բաղկացած են հնգական երկնային խոշոր ու գեղեցիկ նշաններից՝ ճառագայթավոր արևից, լուսնից, համակենտրոն շրջաններից, պարույրներից, սվաստիկաներից ու խաչերից: Առավելագույն հետաքրքրություն է ներկայացնում այս համաստեղությունների միջավայրում ներկայացված բազմապատկեր ու շքեղ տեսարանը, որը կարծես վերը ներկայացված երկրաչափական պատկերների առասպելաբանական ատաղձն ու բացահայտումը լինի: Այս տեսարանը կազմված է

⁵ См. В. Олькотт, Легенды звездного мира, С.-Петербург, 1914, էջ 8, ինչպես նաև Բ. Թոմասյան, Հ. Մնացականյան, Բրոնզի դարի գոթի-օրացույց, Երևան, 1965, էջ 15—16:

աստղային նշանների, կենդանիների, աստվածների պատկերներից և, հավանաբար, ներկայացնում է Արեւելքի համար բնորոշ արեւի և կայծակի աստվածությունների ահեղ երկնամարտը: Մարտնչող աստվածներից յուրաքանչյուրը ներկայացված է իր հատկանիշներով, արեւի թեւատարած աստվածը հսկայամարմին մարդկային կերպարանքով, ձիու, արեւի և կիսալուսնի պատկերների ուղեկցութեամբ: Նրա հանդիման կանգնած են կայծակնային աստվածների երկու մարդակերպ ֆիգուրներ, որոնց ղեպի վեր մեկնած ձեռքերում նկատվում են կայծակներ կան: Կոմպոզիցիայի մնացած ամբողջ մակերեսը լցված է հսկայամարմին օձ-կայծակների պատկերներով, որոնք, կարծես, այլաբանորեն ներկայացնում են անհանգիստ, ահեղադուրդ երկնակամարը կամ սղերեւութի տարերքը, որ շատ դժերով հիշեցնում է հետագույն հայկական կայծակնամարտիկ Վահագն աստծո ծննդյան իրադրութունը և, ամբողջությամբ վերցված, ժողովրդական հերոսական էպոսի կիսաստված հերոսներին (Մհեր, Սանասար, Բաղդասար), որոնք իրենց մեջ կրում են երկնային տարերքի տարրերը:

Սե սարի նախնադարյան սրբավայրում կան աստղային երկնքի հետ կապված և այլ հետաքրքիր ժայռապատկերներ: Դրանցից մեկը ներկայացնում է արեւի զեղեցիկ սկավառակ խաչաձև միջուկով և շրջագծից դուրս՝ շորս մարդկային պատկերներով: Այս կոմպոզիցիան նույնպես շատ բնորոշ է Արեւելքի համար և հաճախ հանդիպում է Անդրկովկասի բրոնզեդարյան արվեստի այլ հուշարձաններում:

Անդրադառնալով արշավախմբի կողմից ուսումնասիրված ժայռապատկերների այլ խմբերին, տեսնում ենք համառոտակի նշել այն կոմպոզիցիաները, որտեղ հանդես են գալիս անասուններին, կենդանիներին և որսորդներին հովանավորող ոգիներ կամ պարզապես նրման ֆունկցիաներով օժտված արեւի ու ամպրոպ-կայծակի աստվածություններ, որոնք պատկերվում են տարածած վերջավորութուններով, լայն բացած երկար մատներով, որոնք հառապայթների տպավորութուն են թողնում (նկ. 12): Այս կերպարներն ամենուրեք երևում են կենդանիների և աստղային նշանների միջավայրում և բնորոշ են նախնադարյան բոլոր մշակույթների համար: Նրանք բնորոշ են Ասիայի, Աֆրիկայի, Եվրոպայի ուղ հին բարեդարյան և նոր բարեդարյան հուշարձանների, Հայաստանի մ. թ. ա. IX—VIII դդ. խեցեղենի ու լինեֆ վարդերի, ժամանակակից աֆրիկյան զեղարվեստի և հայ խեցեգործների վերջին տասնամյակների արտադրանքի զարգամոտիվների համար:

Մերձսևանյան լեռներում և այլուր ժայռապատկերների մի ուրույն խումբ էլ կա, որ կապվում է մեռյալների ու նախնիների պաշտամունքի հետ: Հազիվ թե Հայաստանի մեղրիթ-նեոլիթյան և ավելի ուշ շրջանի որսորդական ցեղերը պահպանած չլինեին Երասխայի և Զիջուլիթյան իրենց խիզախ նախնի-որսորդների բաջագործութունների մասին, նախնիներ, որոնք եր-

կրնք համբառնալով, աստղեր ու աստղաբույլեր դառնալով, պահապան ուժի-ներ պիտի համարվեին իրենց կենդանի տոհմակիցների համար: Տրամաբանորեն միանգամայն պարզ է, որ մերձսևանյան ժայռագրերի՝ ոչ-աստվածային, մի քանի հասարակ գծերով արտաբերված և աստղային (կամ կենդանական, որ տվյալ դեպքում նույնն է) նշանների ուղեկցությամբ պատկերված մարդկային կերպարները պետք է ներկայացնեն համայնքի մեռած անդամներին, նախնիներին կամ նրանց ոգիները (հոգիները): Աշխարհի շատ ժողովուրդներին, նրանց թվում հայերի հին հավատալիքների համաձայն՝ նախնիների աշխարհը երկնակամարն էր, որտեղ նրանք աստղեր էին դառնում և իրենց աստղային հրաշալի կենսադործունեությամբ բարերար ազդեցություն ունենում կենդանի ցեղակիցների ճակատագրի վրա:

Այսպիսով, Հայաստանի որսորդ-անասնապահ և երկրագործ ցեղերի կենսագործունեության մասին հանրագիտական տվյալներ պարունակող ժայռապատկերները եղակի և անփոխարինելի աղբյուրներ են դառնում նախնադարյան արտադրող տնտեսության առաջացման, ձևավորման և համապատասխան գաղափարական պատկերացումների զարգացման ընթացքն ուսումնասիրելու ասպարեզում:

Լեռնային շրջանների աստիճանական, հետևողական իրացումը միաժամանակ ապահովում էր որսորդության ու անասնապահության վաղ զարգացումը՝ կենդանիների ընտելացումն ու ընտանեցումը, անասնապահության կիսաբուրգական ձևերի կազմավորումը, արհեստների վաղ զարգացումը, հավելյալ արդյունքի, հարստության կուտակումը և կանոնավոր փոխանակության առաջացումը: Նախնադարյան տնտեսության զարգացման այս կարևորագույն երևույթն, անկասկած, ընկնում է Հին Արևելքի և Հայաստանի խոշոր էթնիկ ընդհանրությունների կազմավորման հիմքում, ուշ նեոլիթ-էնեոլիթյան մշակույթների ժամանակաշրջանում, երբ Արևելքում ձևավորվում են հասունա-հալաֆյան մշակույթները, իսկ Հայկական լեռնաշխարհը ծածկվում է առաջին երկրագործ-անասնապահների բնակավայրերով: Արտադրող տնտեսության հետագա զարգացմամբ ու ծաղկմամբ էր պայմանավորված ետնեոլիթյան արվեստի լայն ու խոր զարգացումը, ժայռապատկերների «կենսունակությունը» և տարածումը ամբողջ Հայաստանով մեկ: Նրանք ծածկում են Սովետական Հայաստանի լեռները հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք՝ շուրջ 180 կիլոմետր երկարությամբ և Արևմտյան Հայաստանի բազում լեռնադանգվածները:

Ժայռապատկերների կուտակումների շրջակայքում հորատված բազմաթիվ շուրֆերը նրանց փոքրիշատե ճշգրիտ թվագրությունը հաստատող հնագիտական նյութեր չտվեցին: Սակայն մի շարք հաստատուն տվյալների հիման վրա Գեղամա լեռների և Վարդենիսի այդ հուշարձանների սկզբնավորումը կարելի է վերագրել ուշ նեոլիթյան և էնեոլիթյան ժամանակներին (մ. թ. ա. VI—IV հազարամյակներ), իսկ ծաղկումն ու տարածումը՝ վաղ բրոնզի դարին (մ. թ. ա. III հազարամյակ):

Նախնադարի պատմական զարգացման որոշակի պահին հանդես եկած ժայռապատկերների ավանդույթը շարունակվում և զարգացում է ապրում հազարամյակների ընթացքում, համենայն դեպս մինչև վաղ երկաթի ժամանակաշրջանը: Այդ մասին են վկայում ոչ միայն միմյանց վրա փորագրված տարբեր ժամանակների վերաբերող պատկերները, այլև նրանց գրաֆիկ ու

ոճաբանական առանձնահատկությունների, բնույթի և բովանդակության տարբերությունները: Հաղարամյակների ընթացքում հանդես են գալիս վայրի, այնուհետև ընտանի կենդանիների կերպավորումներ, առասպելական ատաղձների վրա կազմված կոմպոզիցիաներ, կենդանիների ու թռչունների սձավորված պատկերներ, որոնք ունեն ժամանակադրորեն տարբեր զուգահեռներ Փոքր Ասիայի, արևելյան միջերկրածովյան, Կովկասի և աշխարհի այլ մասերի հուշարձաններում, ինչպես նաև Հայկական լեռնաշխարհի վաղ բրոնզի դարաշրջանի (մ. թ. ա. III հաղարամյակ) կիրառական արվեստում:

II հաղարամյակի վերջի և I հաղարամյակի սկզբի բրոնզե դոսիների վրա գծանկարված՝ զգեստավորված որսորդները, զույգ եղներով լծված սայլերը (որոնք Հայաստանում հանդես են գալիս մ. թ. ա. IV հաղարամյակում, բայց շատ հաճախ պատկերվում են II—I հաղարամյակների արվեստի հուշարձաններում) և հեծյալ որսորդները համարյա լուսանկարչական ճշգրտությամբ կրկնվում են Հայաստանի ժայռապատկերների համաժամանակյա խմբերում:

Այսպիսով, Գեղամա լեռների և Վարդենիսի ժայռապատկերները ուղեկցում են նախնադարյան Հայաստանի տոհմա-ցեղային կարգերի վերջնական կազմավորման, զարգացման և համատարած ծաղկման ժամանակներին և հանդիսանում մինչդասակարգային հասարակությունների կյանքի ուսումնասիրության հանրագիտական բառարաններ: Նրանց ամբողջական հետազոտությունը, անկասկած, կհանգեցնի առաջնակարգ հայտնագործությունների ոչ միայն պատմագիտության, այլև հնէակենդանաբանության, արվեստագիտության, բանահյուսության, աստղաբաշխության, տեխնիկայի պատմության և այլ բնագավառներում:

Բացի ժայռապատկերներից, կոմպլեքսային արշավախմբի ուժերով ուսումնասիրվել է նաև մի այլ, արտակարգ կարևորություն ներկայացնող հուշարձանների շարք, որը նույնպես բնութագրում է Հայաստանի՝ շատ ավելի վաղ ժամանակների որսորդական ցեղերին, որոնք ապրել են ժայռապատկերներ ստեղծողներից տասնյակ հաղարամյակներ առաջ: Հուշարձանների այս շարքը բաղկացած է խոշոր ու մանր քարայրներից, այրերից, խորշերից, ծածկերի խմբերից, որոնք Հայաստանի յուրօրինակ լեռնային կղզու պայմաններում հանդիսացել են առավել հին, հուսալի ու մշտական կացարաններ մարդկային բազում խմբերի համար՝ նրանց հասարակական կյանքի արշալույսից ի վեր:

Արշավախմբի կողմից նախնական ուսումնասիրության են ենթարկվել մի քանի տասնյակ քարայրներ Արագածի լեռնաճյուղավորումներում, Հրաղդանի ձախ ափին և Նոյեմբերյանի լեռներում, այսինքն՝ այն շրջաններում, որոնք կապված են ուշ երրորդական և վաղ չորրորդական դարաշրջանների պալեոլիթյան և հնէաբանական հայտնագործությունների հետ:

Պալեոլիթյան արդեն հայտնի գյուտերի գոտուց դուրս հետազոտվել են հարյուրավոր բնական թաքստոցներ, որոնք բաժանվում են մի քանի մեծ խմբերի:

Նրկաբանական տեղադրման և աշխարհագրական տեղակայման ու պայմանների տեսակետից մի մեծ ու հին խումբ են կազմում Ողջաբերդի, Գեղադիրի և Ալրիվանքի քարայրները, որոնք ընկած են արևմուտք-հարավ ուղղությամբ, Երևան-Գեղարդ խճուղու երկայնքով, 35 կմ ընդհանուր տարա-

ծուխյան վրա: Նրանք բոլորը գտնվում են Ողջաբերդի մեռուխ-պոնտյան հրաբխածին շերտաշարի անդեզիտային ապարների բրեկչիանների ու խառնակույտների (կոնգլոմերատների) մեջ: Այս շրջանի երկրաբանական կառուցվածքի մեջ մտնում են սարմատյան նստվածքների կավեր ու ավաղարարներ⁶: Հիշյալ բոլոր վայրերում քարայրները մի քանի հարկ են կազմում և ունեն կավա-ավաղային հատակ: Այդ քարայրներում երբեմնի դոյուսթյուն ունեցած մշակութային հին նստվածքները հավանաբար քայքայվել, անհետացել են սելջուկյան, մոնղոլ-թաթարական, պարսից արշավանքների ժամանակ, երբ նրանք վեր են ածվել բնակչության մասսայական թաքստոց-բնակատեղիների և ենթարկվելով ճարտարապետական-գեղարվեստական ձեվավորման, կորցրել են իրենց նախնական բնական տեսքը:

Ժամանակին Թ. Խորամանյանը նշում էր Գեղարդի այրերի օգտագործման հնարավորությունը հեթանոսական ժամանակներում⁷: Վերջերս կատարված հողային աշխատանքները ցույց տվեցին այս շրջանում բրոնզի դարաշրջանի նստվածքների առկայությունը, իսկ անտիկ շրջանի դրամի գյուտը⁸ Ողջաբերդի քարայրներից մեկում հաստատեց Ողջաբերդ-Այրիվանքի քարայրների անընդմեջ բնակեցման փաստը մ. թ. ա. II հազարամյակի վերջերից մինչև մեր թվականության առաջին դարերը: Այդ քարայրներից շատերը ներկայումս, ինչպես և նախնադարում, ծառայում են իբրև օթևան մանր կրծող-մողեսների, ոչ թունավոր օձերի, կովկասյան ագամի, անգրկովկասյան գյուրդայի համար: Հատկապես արդյունավետ էին այստեղ միջատաբան Հ. Ա. Աղիլյանի խմբի հետազոտությունները, որոնք կատարվում են անդրադարձ տիֆի աքցանի օջախների և նրանց լանդշաֆտային աշխարհագրության ուսումնասիրության նպատակով:

Ողջաբերդից հեռու չեն Գառնիի քարայրները, որոնք ընկած են Ազատ գետի կիրճի անդեզիտ-բազալտե ժայռերում, սկսվում են Գառնիի հայտնի հեթանոսական տաճարի մոտ և տարածվում Միլի գետի հոսանքն ի վեր՝ Գառնիից յոթ կմ հեռավորության վրա մինչև միջնադարյան Հավուց թառ վանքը: Հենց այստեղ էլ գտնվում է «Կորա-դարա» կոչված վերջին խոշոր քարայրը, որ կազմված է հողմնահարված կրաքարի հորիզոնական դասավորությամբ: Քարայրն ունի 5 մետր խորություն, 3 մետր լայնություն, իսկ ծածկի կորագիծը հասնում է 8—10 մետրի: Գառնիի գյուղացիները այստեղ գտել են XVII դարի ֆերմանների պատառիկներ, իսկ արշավախմբի աշխատակից Հ. Ա. Աղիլյանը՝ X—XI դարերի խեցեղենի բեկորներ:

Քարայրների հաջորդ մեծ խումբը գտնվում է Ուղտուակունք (Դավադուղի) գետի՝ Ազատի աջակողմյան վտակի հովտում, գետի վերին հոսանքների ճյուղավորման վրա, 2365,8մ և 2362,9 մ բարձրությունների միջև ընկած տեղամասում, գետի երկու ափերի հրաբխածին շերտաշարում, որն,

6 Սույն հոդվածում բերված երկրաբանական կարգի բոլոր տվյալները մեզ հաղորդել են արշավախմբի աշխատակիցներ՝ հնէաաշխարհագրագետ Յու. Վ. Սայադյանը և երկրաբան-հրաբխագետ Կ. Ի. Կարապետյանը:

7 Թ. Խորամանյան, Հայկական ճարտարապետություն, հատ. II, Երևան, 1948, էջ 276—280:

8 Ողջաբերդի դրամը հայտնաբերել է Ժ. Դ. Նաչատրյանը, իսկ այրերը հայտնի են գրականության մեջ Դյուբուա դը Մոնպերյոի (Voyage autour du Caucase, Paris, 1839—1843, III) և Ալիշանի ժամանակներից (Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 288):

ըստ երևույթին, Ողջաբերդի մեռտիս-պոնտյան նստվածքների ուղղակի նմանակն է հանդիսանում: Ուղտուակունքի ձորը հոռմակական V թվանշանի ձև, խոր հատակ (600 մ), զառիթափ ժայռապատեր (70°) ունի և ավարտվում է Գեղամա լեռներում Սպիտակասար (Աղղաղ) զագաթով, որ պսպղում է արևի տակ հրաբխային ապակու (օբսիդիանի) հզոր ելուստների փալից: Ուղտուակունքի բուսականությունը ու հանքային ջրերով հարուստ գեղատեսիլ ձորը հիշեցնում է նախնադարյան լանդշաֆտները, սակայն հնարավոր է, որ մարդն այստեղ երևացել է միայն ուշ հին քարեդարյան կամ նեոլիթյան ժամանակներում: Քարայրների թիվն այստեղ հասնում է հարյուրների: Նրանց մի զգալի մասը բավականաչափ մեծ է՝ ունի հողե հատակ՝ ածխի, մոխրի, վանակատի մնացորդների հզոր շերտերով:

Ինչպես Ուղտուակունքի, այնպես էլ Դարաբանդի ու Խոսրովի՝ Արևելքից զուգահեռ ձգվող ձորերի քարայրները միանգամայն արժանի են խոր մասնագիտական ուսումնասիրման, քանի որ այս վայրերի չքնաղ բնությունը ձգողական մեծ ուժ ունեն հեռի-էնեոլիթյան որսորդ-անասնապահների և նրանց բրոնզեդարյան հետնորդների համար⁹:

1967—1968 թթ. արշավախմբի ուշադրությունը գամված էր Հրազդանի ձորին, որի հյուսիսային (Արզնի, Նոնունիք, Լուսավան) հատվածում հայտնի էին երրորդական դիատոմիտներ և նախամարդու հնագույն կայաններ¹⁰: Նախնական ուսումնասիրության ենթարկելով գետի երկայնքով տեղադրված բազմաթիվ այրեր, անձավներ, ծածկույթներ, խորշեր մոտ 30 կմ տարածության վրա, արշավախումբը կանգ առավ Հրազդանի կիրճի միջնամասն ու շրջակա տարածությունները ընդգրկող Երևան—Լուսակերտ շուտումնասիրված հատվածում, որը մեծ հետաքրքրություն էր ներկայացնում ոչ միայն նախնիներ հայտնի հնէաբանական իր մնացորդներով¹¹, այլև արշավախմբի աշխատակիցների (Հ. Ա. Ալիյան, Կ. Ի. Կարապետյան, Բ. Գ. Երիցյան) նոր հետազոտությունների տվյալներով:

Լրացուցիչ ուսումնասիրությամբ պարզվեց, որ Հրազդանի միջին հոսանքն ընդգրկող տարածությունները հաղեցված են հին քարեդարյան մշակույթի նշանակալից հուշարձաններով: Սրանցից առավել հյուսիսայինները նշված են Լուսակերտ գյուղի շրջակայքում, իր օբսիդիաններով հարուստ Հադիս լեռան վրա, Ձորաղբյուր և Առինջ գյուղերի սահմաններում՝ Քանաքեռ—Տաճարաբակ սարահարթի տիպիկ հրաբխային բարձունքների վրա: Այս ամբողջ տարածության վրա հանդիպում են վանակատե, կայծքարե և հասպիսե ստորին պալեոլիթյան շինվածքների փոքրիկ խմբեր: Քարեդարյան գործիքների համեմատաբար մեծ Լուսակունքում հայտնաբերվեցին Ձորաղբյուրի կիկլոպյան ամրոցի շրջակայքում և Հադիս լեռան վրա:

Ակնհայտ է, որ այս նոր հայտնագործությունները հնագիտական ու հնէաբանական նյութերի զուգահեռ ուսումնասիրման հնարավորություն են ստեղծում:

⁹ Ուղտուակունքի ձորում արշավախումբը հետադոտեց միջնադարյան մի բնակավայր փոքր-րիկ մատուռով և վիմագիր արձանագրություններով:

¹⁰ М. З. Паничкина Палеолит Армении, Л., 1950, էջ 69—98, ինչպես նաև Ս. Մարգարյան, նշվ. աշխ., էջ 63 և հտ.:

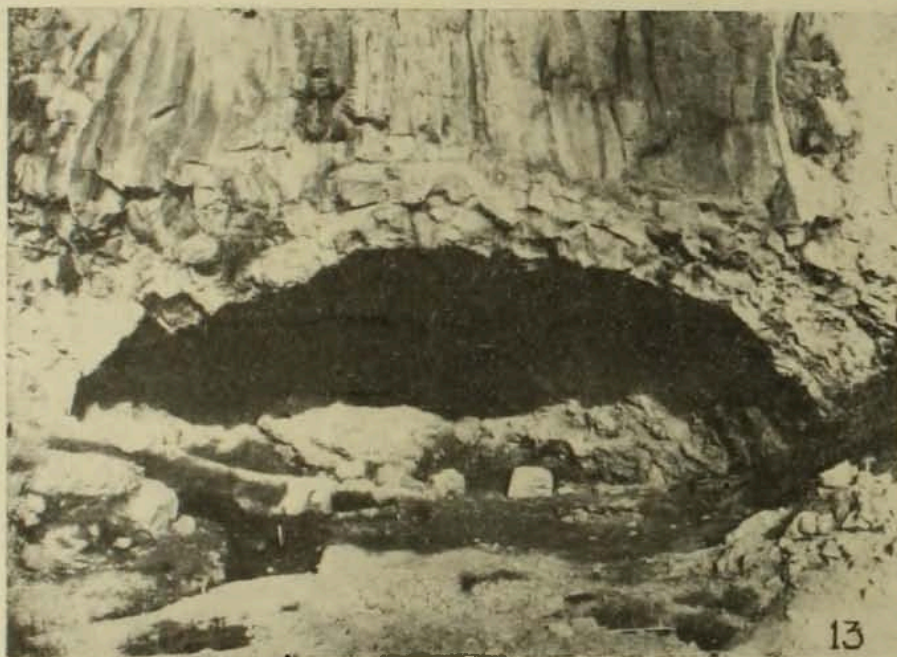
¹¹ В. В. Богачев, К вопросу о геологическом возрасте некоторых третичных свит Армении. ИАН СССР, серия геологическая, 1940, № 4, էջ 84:

Հնադիտական տեսակետից շատ ավելի նշանակալից հայտնագործություններ կատարվեցին Հրազդանի կիրճի մերձերևանյան տեղամասում, որը հին քարեդարյան այրերի առաջնեկը դարձավ: Կիրճի անդեղիտ-բաղալտային լավաների մեջ, նշվեցին տասնյակ անձավներ, այրեր, ծերայեր, որոնց մի զգալի մասը բնակեցված է եղել մարդկային հասարակության պատմության շատ վաղ շրջաններում: Սրանցից մի քանիսն այժմ հավերժորեն ծածկված են «Երևանյան ծովի» երկաթ-բետոնե կառույցներով ու ջրերով: Խոսքը վերաբերում է մասնավորապես մ. թ. ա. III հազարամյակի շենգավիթյան հայտնի բնակավայրի դիմաց գտնվող երեք խոշոր քարայրներին, որոնց կամարների տակ, ամբարտակը լցնելուց առաջ, հայտնաբերվեցին վանակատի ցլեպներ, գործիքների մնացորդներ և խոշոր միջուկներ: Քարայրների այդ խմբի շարունակությունը ձգվում է հարավակողմի վրա՝ Կարմիր-բլուրի դիմաց Հրազդանի հակառակ ափով մինչև Զաֆարաբադ գյուղը: «Երևանյան ծովի» հարավային պատնեշին անմիջապես հարող քարայրի հրապարակի վրա տարիներ առաջ Հ. Ա. Աղիզյանը հավաքել է լիովին մշակված քարե գործիքներ, որոնք վերաբերում են հին քարի դարի միջին շրջանին: Փոքր ինչ ավելի հարավ, Հրազդանի աջակողմյան ձորափին, ուրարտական հայտնի Թեյշեբաինի (Կարմիր-բլուր) քաղաքի դիմաց, արշավախմբի աշխատակիցները հայտնաբերել են գետաքարային վանակատե միջուկներ, որոնք քարեդարյան արտադրության ակնհայտ մնացորդներ են: Այս հարթակի տակ, գետի ափին հողե հատակով քարայրներ կան, որոնց վերին շերտը զբաղեցված է ուրարտական դամբարանների մնացորդներով: Հնարավոր է, որ սրանց տակ հայտնաբերվեն քարեդարյան մշակույթի հետեր:

Կատարված աշխատանքները հնարավորություն են տալիս հավաստելու ոչ միայն Հրազդանի միջին հոսանքի վաղ բնակեցման փաստը քարեդարյան մարդկանց հնագույն խմբերով, որպիսին արդեն արձանագրված էր գետի վերին հոսանքի կայաններում, այլև բաց կայաններին դուգահեռ նշելու քարայրների խմբեր, որոնց պեղումները համադրելով հնագիտության, հնէաբանության, երկրաբանության, հնէակենդանաբանության և այլ գիտությունների տվյալները, զգալիորեն առաջ են մղում չորրորդական ժամանակների ուսումնասիրությունն ընդհանրապես:

Հին քարեդարյան մշակույթի հարուստ պատկեր բացվեց երևանյան № 1 քարայրում, «Երևանյան ծովի» հյուսիսային պատնեշին կից, գետի տալվեգից 14—15 մ բարձրության վրա: Քարայրը գտնվում է վերին պլիոցենի դոլերիտային բաղալտների և չորրորդական անդեղիտ-բաղալտների հանգուցաշերտում (նկ. 13): Այն առաջացել է լավային հոսքի ստորին մասում, խառամած և տարբեր գույացումների տեղում: Պետք է ենթադրել, որ քարայրի առաջացման մեջ սկզբնապես էական դեր է կատարել անդեղիտ-բաղալտների խարամները լվացող Հրազդան գետը (երկրաբան Կ. Բ. Կարապետյանի հավաստմամբ): Ժամանակի ընթացքում գույացել է 3 մետրանոց կամարավոր մի փոքրածառ, մոտավորապես 7 մ խորությամբ և 10 մետր լայնությամբ: Այն ունի կիսաձվածիր հատակագիծ, հողե հստակ և ընդարձակ հրապարակ: Հ. Աղիզյանի հետախուզական աշխատանքների միջոցին գրեթե մինչև վերջ նրա կամարը ծածկված է եղել հողով ու քարերով: 1966 թ. Կողբի գյուղացիները, շինարարական կարիքների համար, տեղափոխել են հողն ու քարը, բացելով քարայրի կամարը և նրա դիմաց թողել 1,5—2 մետր բարձրություն

ունեցող ըլրակ, որը զբաղեցնում էր հրապարակի ողջ տարածությունը (100 քառ. մետր): Բլրակը պեղելիս (1967 թ.) հայտնաբերվեցին պալեոլիթյան բազմաթիվ քարե գործիքներ և տասնապատիկ ավելի արտադրական թափոններ: Քարայրի տնիսառն շերտերի ուսումնասիրությունը սկսվեց 1968 թ. կամարի ընդերկայնական առանցքի ուղղությամբ գցված շուրֆով: Մշակութային շերտի 0 կետից 265 սմ խորության վրա հայտնաբերվեցին կավահողերի և տարբեր երանդների կավավազահողի մի քանի շատ բարդ հորիզոններ (E—10, D—10, L—10, B—10), երբեմն բազալտի, վանակատի և մանրախճի խառնուրդներով: Շուրֆի ստորին մասում դիտվում է խոշոր քարաբեկորներից կազմված մի նոր շերտ: Ուսումնասիրված բոլոր հորիզոնները հագեցված են բազմազան կենդանիների ոսկորներով, հիանալի մշակված քարե գործիքներով և ցլեպներով: Որոշ նրբախավերում պահպանվել են խարույկների և բուսական այրված մնացորդների հետքեր:

Մշակութային շերտում հայտնաբերված բոլոր քարե շինվածքները համապատասխանում են նախորդ տարվա գյուտերին և պատկանում հին քարի դարի մուստերյան փուլին: Տարբեր գույների ու երանգների վանակատից, կալծքարից, բազալտից և հասպիսից պատրաստած կատարյալ զինվածքների բազմատեսակությունը, հսկայական քանակը (2500), միջուկների և հազարավոր ցլեպների առկայությունը հավաստում են, որ այս քարայրը նախնադարյան որսորդ-քարգործների մի ուրույն «արհեստանոց» է եղել: Այստեղ պատրաստվել են բազմաթիվ երկարուկ ծայրապանակներ (նկ. 14), դանականման շեղբային քերիչներ, ուղիղ, ուռուցիկ և ընդլայնական (խոտորնակ) քերիչներ, ուղիղ և կողային կտրիչներ, միակողմանի մշակված (ոետուշով) դանականման շեղբեր (նկ. 15), փոքրիկ ատամնավոր գործիքներ և այլն: Բրենց ֆունկցիոնալ նշանակության տեսակետից այս գործիքները միանգամայն տարբեր են և մանրակրկիտ ուսումնասիրության միջոցով հնարավոր

Լլիինի ցույց տալ ոչ միայն աշխատանքի բնական բաժանման և գործիքների բարդ մասնագիտացման տարրերը վաղ նախնադարում, այլև նրանց զուգահեռները Միջերկրական ծովի արևելյան ափերի քարայրային կայաններում, Ղրիմի և Կովկասի պալեոլիթյան կոմպլեքսներում:

Այսպիսով, Երևանյան քարայրում պահպանվել են մուստերյան որսորդների տնտեսությունը բնորոշող նյութեր. տնտեսություն, որն արդեն աչքի էր ընկնում խոշոր կենդանիների որսի, նրանց մսի, կաշվի, ոսկորի, փայտի մշակման հետ կապված աշխատանքային համեմատաբար բարդ պրոցեսներով: Քարայրի կենդանական մնացորդների մեջ հնկակենդանաբան Ս. Կ. Մեծլումյանը նշում է վայրի ձիու, կուլանի (*Equus sp.?*), ռնգեղջյուրի (*Rhinoceros*), իշաթյամի (*Alcer alcer*), ջեյրանի (*Gazella subgutturosa*), գայլի (*Canis lupus*), աղվեսի (*Vulpes vulpès*), կրծողների մի քանի տեսակների և այլ կենդանիների ոսկորներ. որոնց տեսակները լրացուցիչ ճշտման կարիք ունեն:

Երևանյան քարայրի պեղումները դեռևս շատ հեռու են ավարտից, սակայն այդ հուշարձանը քարե շինվածքների քանակով ու որակով, պեղածո ֆաունայի բազմազան կազմով, հետադարձ կարող է մրցել Ֆրանսիայի դասական կարստային քարայրների հետ, որոնք վիճակագրական նորադույն տվյալների համաձայն, տալիս են նույն կարգի նյութեր:

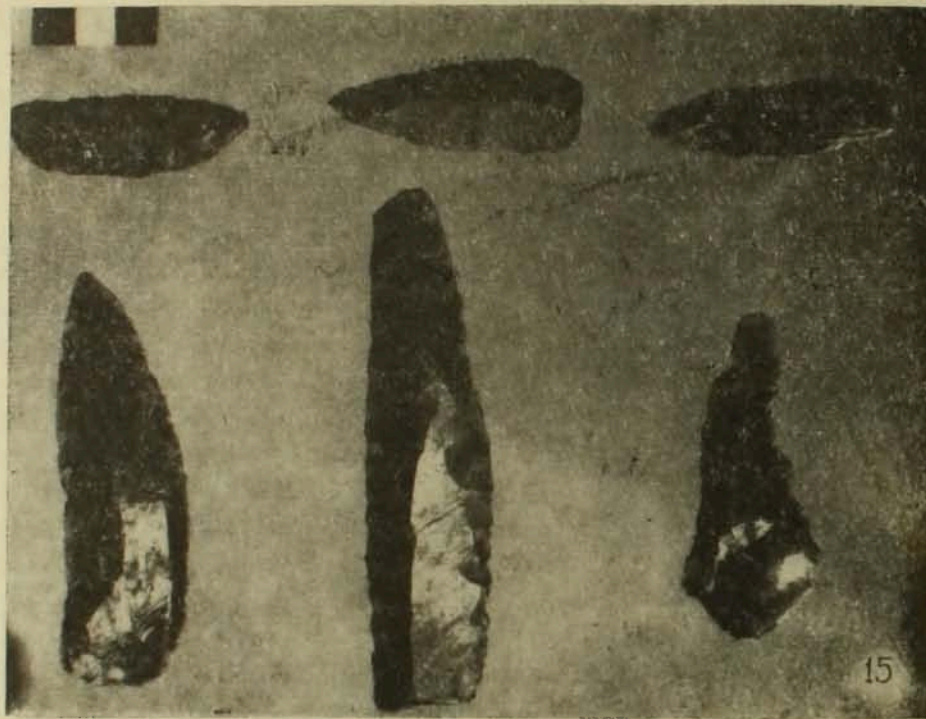
Երևանյան քարայրի նշանակությունը չի սահմանափակվում նրա մեջ հայտնաբերված հին քարեդարյան կայանով: Ավելի կարևոր է այն հանգամանքը, որ այսուհետև այդ կայանները կարելի է փնտրել ու գտնել Հայաստանի անդեզիտ-բազալտե լավաների մեջ՝ երկրաբանական «անսովոր» պայմաններում:

Զի՞ որ հնագետները սովորություն ունենին փնտրել այդպիսիները միայն ու միայն կարստային քարայրներում:

Հիրավի, 1968 թ. Հրազդանի աջափնյա անդեզիտ-բազալտե ժայռերի մեջ, Երևանից հյուսիս, Ամո գյուղի տակ հայտնի դարձավ քարեդարյան բավական ընդարձակ մի քարայր բարձր կամարով և հողե հատակով: Քարայրի կամարի մոտ Հ. Ա. Ազիզյանը գտավ ստորին պալեոլիթի մի գործիք, որը վերաբերում է ավելի հին ժամանակաշրջանի, քան Երևանյան առաջին քարայրի շինվածքները: Դա աշելյան ժամանակի խոշոր ֆասետներով մշակված, չափազանց մեծ ու գեղեցիկ ձեռքի հատիչ է, որ իր զուգահեռներն ունի Աֆրիկայի դասական նմուշների մեջ: Հրազդանյան այս նոր քարայրը սպասում է իր ուսումնասիրողներին:

Երևանից ավելի հյուսիս, մոտավորապես 30 կիլոմետրի վրա, Հրազդանի նույն աջափնյա ժայռերի մեջ, անդեզիտ-բազալտների և մանրաբեկեր

անդեզիտների նույն երկրաբանական միջավայրում, խոսակերտ գյուղի տակ հայտնաբերվեց (Հ. Ա. Մարտիրոսյան, Ռ. Մ. Թորոսյան, Հ. Ռ. Իսրայելյան)՝ երևանյան տիպի միևնույն մեծության երկու քարայր։ Սրանցից ձախակողմյանը ունի 12 մ լայնություն, 3 մ բարձրություն, 6 մ խորություն։ Աջակողմյանը մի քիչ պիչում է խորությամբ։ Քարայրների դիմաց, ընդարձակ հրապարակի վրա արշավախումբը ժողովել է աշելյան տիպի գործիքների մեծ հավաքածու։ Նույն տիպի խիստ սրատինաղված գործիքներով հագեցված են նաև քարայրների վերին հորիզոնները։

Հրազդանյան նորահայտ քարայրների նախնադարյան կայանները վերաբերում են ստորին պալեոլիթի վաղ և միջին փուլերին, նրանց մշակութային շերտերը ձևավորվել են, ամենայն հավանականությամբ, մինդել-ուսյան միջ-սառցային և վյուրմյան սառցակալման փուլերի (մոտավորապես մ. թ. ա. 300.000—60.000 թթ.) ինչ-որ ժամանակներում, երբ հետզհետե ձևավորվող մարդու հետ կազմավորվում, զարգանում էր ինքը՝ մարդկային հասարակությունը։ Հրազդանի կիրճը իր նախաստեղծ կայաններով մարդկային կյանքի հնագույն օջախներից է, դեպի որը ձգվում էին նախնադարյան հորդանների հազարամյակներ հարատևող նեղլիկ արահետները։ Արշավախումբը գնում է պեղածո մարդու հետքերով, նրա մնացորդները անկասկած կհայտնաբերվեն։ Հրազդանի քարայրներում։ Դրանում մեզ հուսադրում են ոչ միայն նախամարդու մշակույթի ակնհայտ մնացորդները, այլ նաև այն հանգամանքը, որ Հայաստանին կից երկրների՝ Ադրբեջանի (Ազոխ), Իրաքի (Շանի-դար), Պաղեստինի (Մուդարեթ-էլ Զուբբիե, Թաբուն, Սկուլ, Կաֆզեխ, Շուքբազի և այլն) քարայրները հարուստ են պալեանտրոպի մնացորդներով։ Հարավ-արևմրտյան Ասիան, անկասկած, պալեանտրոպի ձևավորման և նրա պարզունակ

մշակույթի սկզբնավորման խոշոր օջախ էր: Եվրոպայի, Ասիայի և Աֆրիկայի հանգուցակետում ընկած Հայկական լեռնաշխարհը առաջնակարգ դեր էր կատարում ոչ միայն հասարակության ձևավորման, այլև վաղ մարդկային կուլտիվների տարաբնակեցման ճանապարհներին¹²: Հայաստանի քարայրների հետագա խոր ուսումնասիրությունը կարող է նշանակալից դեր խաղալ ոչ միայն տեղի հնագույն մշակույթի ծագման, այլև Փոքր Ասիայի, Կովկասի և հարավ-արևմտական տափաստանների պալեոլիթի ուսումնասիրության գործում:

НОВЫЕ ПАМЯТНИКИ ПЕРВОБЫТНОЙ КУЛЬТУРЫ АРМЕНИИ

Доктор историч. наук А. А. МАРТИРОСЯН

(Резюме)

В статье рассматриваются основные результаты работ, произведенных в 1967—1968 гг. комплексной экспедицией Академии наук Армянской ССР по изучению пещер и наскальных изображений. Разведочно-рекогносцировочные изыскания, проводимые в системе г. Арагац, в Гегамских, Варденисских, Арегунийских горах, окаймляющих высокогорное оз. Севан, а также в центральной части Армянской ССР (ограниченной реками Раздан, Азат, Ухтуакунк и коническими вершинами Гегамских гор), привели к открытию нескольких серий великолепных археологических памятников, среди которых особо выделяются большие и малые скопления наскальных изображений и пещеры-обиталища нижнепалеолитических людей.

На западных склонах Вардениса и на участке Гегамских гор было выявлено 65 скоплений петроглифов, которые распадаются на ряд хронологических групп. Наиболее древние из них могут быть отнесены к поздненеолитическому и энеолитическому (VI—IV тыс. до н. э.) временам, а наиболее молодые — к эпохе поздней бронзы и раннего железа (II—I тыс. до н. э.).

Весьма разнообразна и тематика петроглифов, содержащих около четырех-пяти тысяч разнообразных фигур, изображенных в одиночку, парами, группами, в простых или сложных композициях. В них представлены люди, охотящиеся за леопардами, бизонами, козлами, оленями и другими животными, изображены ловля зверей, приручение и одомашнивание их, стада, охраняемые собаками или пастухами, стреноженные козлы, сцены, связанные с культом плодородия, почитанием мертвых и предков, сцены заклинания животных, ритуальные танцы и т. д. Особое место занимают петроглифы, связанные с астрально-космическими и зодиакальными представлениями. Обнаруженные наскальные изображения являются незаменимым источником в разработке важнейшей проблемы материальной базы, средств и путей возникновения,

¹² В. И. Любим. Палеолит Турции и проблема раннего расселения человечества, «Советская археология», XXVII, 1957, № 71—90.

оформления и дальнейшего развития производящего общества, а также его идеологических представлений. Даже предварительное их изучение заставляет пересмотреть выдвинутую ранее ошибочную гипотезу о позднем оформлении в Армении и Закавказье полукочевой формы скотоводства, а следовательно — о низких темпах развития общества в неолит-энеолитическую, ранне- и среднебронзовую эпохи.

Вторая серия памятников характеризует жизнь первобытных охотников гораздо более древних времен, оторванных от создателей петроглифов десятками тысячелетий. Речь идет о пещерах-обиталищах наиболее ранних и низких ступеней развития общества. В Приереванском и Лусакертском участках р. Раздан были открыты четыре пещеры с довольно мощными культурными отложениями ашель мустьерского возраста. Первенцом закрытых стоянок ископаемого человека на территории Армении стала ереванская пещера (№ 1), представляющая собой невысокую сводчатую выемку (до 3 м), глубиной около 7 м и шириной около 10 м. Она в плане полуовальна, имеет земляной пол, удобные подступы и просторную площадку перед сводом. Было обнаружено несколько тысяч завершенных палеолитических орудий и отбросов производства. Аналогичный состав инвентарей был зафиксирован в нетронутых слоях 2,65 м от нулевой отметки, наряду с каменными орудиями, найдены шурфа, заложенного параллельно продольной оси свода. На глубине костные остатки диких особей лошади, кулана, осла, лося, носорога, джейрана, волка, лисицы и множества других животных. Орудия производства имеют явно мустьерский облик. Это удлиненные наконечники, ножевидные пластинчатые скребла, прямые, выпуклые и поперечные скребки, боковые и прямые резцы и масса других орудий, изготовленных из обсидиана, кремня, яшмы и базальта. Огромное количество (около 2500) завершенных и недоделанных орудий, наличие множества нуклеусов и прочих производственных отходов указывают на существование в этой пещере «мастерской» нескольких поколений палеолитических охотников-каменщиков, на разное назначение орудий, на сравнительно сложную спецификацию и естественное разделение труда.

Работы по изучению палеолитических стоянок не оставляют сомнения в заселенности среднего течения р. Раздан группами палеолитического человека с самого начала четвертичного периода. Можно надеяться, что будут найдены также останки палеоантропа.

НЕКОТОРЫЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ДАННЫЕ ОБ УРАРТСКОЙ МЕДИЦИНЕ

С. К. МЕЖЛУМЯН, А. А. МАРТИРОСЯН

В конце первой четверти VIII в. до н. э. на восточной окраине внутреннего города Аргиштихинили, рядом с мощной каменной оградой, был возведен небольшой домик (дом № 1) на самой высокой точке третьего квартала, на гладкой макушке базальтового вулканического конуса. Он отличался от соседних домов не только своим выгодным расположением, но и строго квадратным планом, размерами занимаемой площади (ок. 400 м²), аккуратнo сложенными большими базальтовыми квадратами цокольных кладок и очень четкой внутренней планировкой. Состоял он из девяти, плохо сохранившихся, больших и малых помещений разного назначения. Из них особо отличались весьма просторные жилые покои (пом. № 5—6, соответственно по 30 м²), наделенные некогда высокими деревянными колоннами, поддерживавшими громоздкие плоские кровли с конусовидными световыми колодцами. Под этими колодцами на полу были устроены центральные очаги квадратных или овальных очертаний, а у стен—невysокие широкие ложи и узенькие приступочки, сделанные из камня и глины. Менее значительные площади занимали служебные и складские комнаты (пом. № 1—3, 7—9).

Люди урартской крови, вероятно довольно знатные и состоятельные, жили в этом доме около двухсот лет, вплоть до гибели Аргиштихинили и всего царства Урарту в результате дикого скифо-мидийского штурма, последовавшего в начале VI столетия до н. э.

При осаде и штурме города Аргиштихинили вместе с сотнями других домов был ограблен, разрушен и сожжен и описанный особняк третьего квартала. Богатства его были увезены завоевателями, и к моменту раскопок (1965 г., руководитель участка А. Г. Кифишин) сохранились лишь руины цокольных кладок стен и полуметровый культурный слой, состоящий из кирпичей рухнувших верхних частей стен, остатков кровли-полуобгоревших балок, жердей, камыша, соломы, угольков и золы. Под этим слоем в дверном проеме помещения № 2 были выявлены кости скелета и черепа женщины (с бусами и раковинами каури), по-видимому, одной из обитательниц этого дома и последней свидетельницы катастрофы родного города. Остальные жильцы дома, вместе со многими горожанами, спаслись бегством, скрылись во мраке веков, не оставив за собою никаких записей о роде и имени своем, о жизни, делах и профессии. Под мощными остатками обвалившейся кровли на глинобитном полу разных помещений сохранились лишь

части скелетов трудноразличимых животных и сильно раздробленные фрагменты обычной урартской керамической тары—одноручных кувшинов охра-красного ангоба, замечательных красно-ангобированных фиал, мисок и других сосудов. Среди столь банального, «рядового» материала внимание наше приковала группа миниатюрных сосудиков характерно урартских форм, но чрезвычайно мелких размеров, обнаруженных в служебных помещениях № 1 и № 2 в количестве 40.

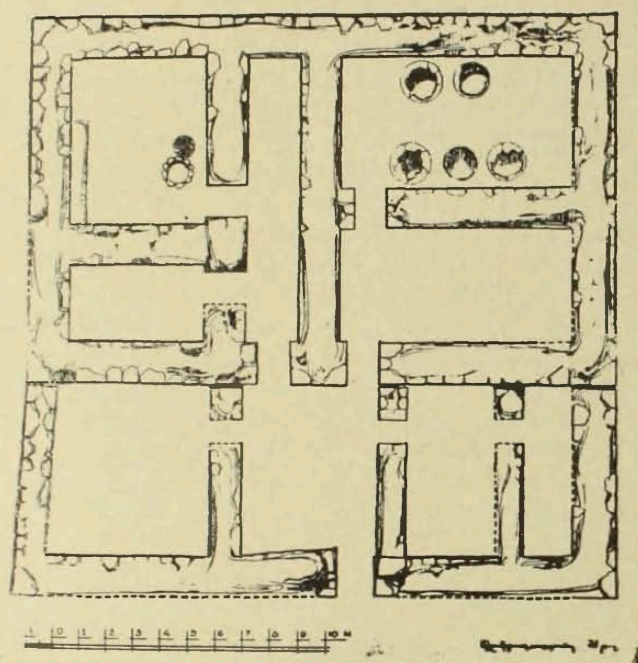

Рис. 1. «Дом врачевателя» в Аргиштихинили.

Подобный состав сосудов никогда более не был встречен при обследовании урартских объектов. Сосудики эти разделялись на пять специфических групп. Чашечек с профилированными венчиками, вогнутыми или углубленными доньшками было наибольшее количество. Диаметр их колеблется от 5 до 8.5 см, высота—от 2 до 4 см. Такую же большую серию образуют и приземистые, широкогорлые горшочки, с низкоотогнутыми венчиками и горизонтальными врезыми линиями на плечиках. Размеры их тоже почти стандартны: высота—5—5.5 см, наибольший диаметр корпуса—6—7 см, диаметр горлышка—5—5.5 см. Следующая группа маленьких горшочков также имеет стандартные размеры (высота—5.5—7.5 см, диаметр тулова 5—6 см, диаметр горлышка от 2.5 до 4 см и диаметр доньшек—2 см), но отличается узким и высоким горлышком, приземистым или вытянуто-биконическим корпусом.

В описываемой группе специализированных сосудов меньшее количество составляли одноручные кувшинчики характерного урартского типа с высоким горлышком и сливом. Высота их составляет 6—7 см, диаметр тулова—5—6 см, диаметр доннышек—1.5—2 см, высота и диа-

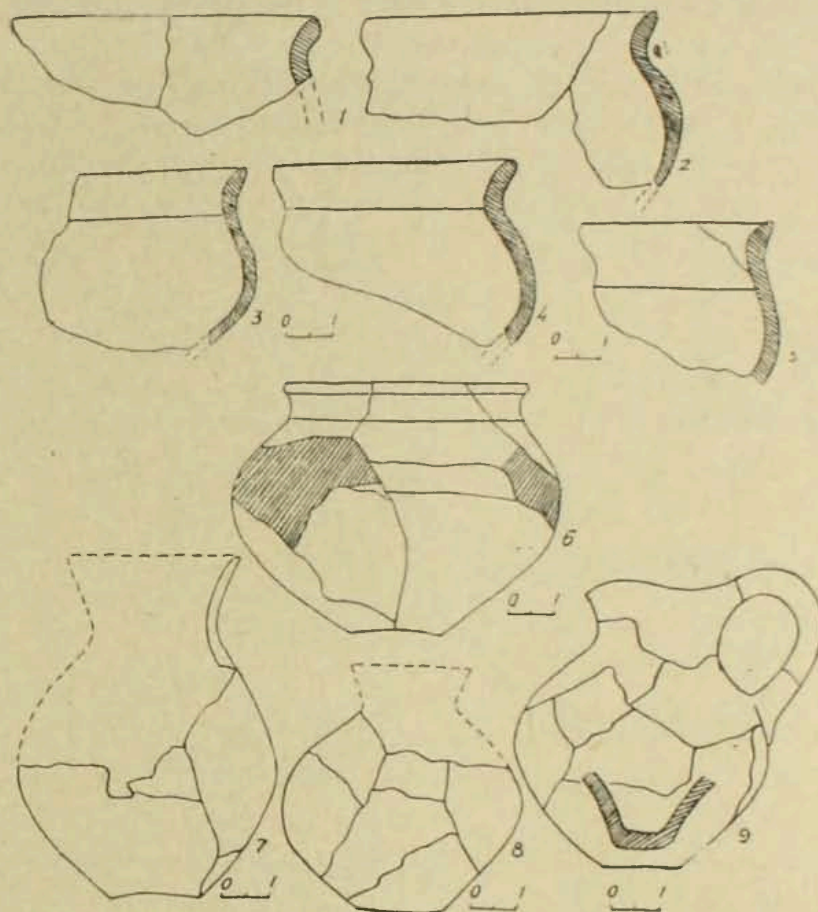

Рис. 2. Разнообразные горшочки и кувшинчики из «дома врачевателя».

метр горлышек—2—2.5 см. Последняя группа состояла из незначительного числа сильно фрагментированных, миниатюрных двуручных кубков, крупные аналоги которых являлись, несомненно, ритуальными.

Очевидно, что описанные разновидности сосудов не могли служить кухонной, столовой посудой, хозяйственной тарой, а были предназначены для изготовления и хранения веществ особого назначения, незначительных, но весьма определенных доз, каковыми могли быть, например, всевозможные благовония, мази, лекарственные зелья. На этом основании, еще в 1967 году¹ было выдвинуто предположение о принадлежности дома № 1 третьего квартала жрецу-врачевателю, человеку специфической профессии, достигшей значительных успехов и пользовавшейся-

¹ См. А. А. Мартиросян, Раскопки Аргиштихинили, «Советская археология», 1967, № 4, стр. 229.

ся особым уважением на древнем Востоке. Выявление археологических следов народной медицины, возникшей в глубинных недрах первобытной эпохи, было делом весьма заманчивым и рискованным. Для надлежащей аргументации (или для опровержения) выдвинутого предположения не было решительно никаких данных, кроме упомянутых выше костных остатков явно не хозяйственных видов животных, выявленных в «доме врачевателя». Определенные органы или части животных, содержащихся в свое время в доме № 1, могли быть использованы для изготовления разнообразнейших лекарственных средств. При детальном ис-

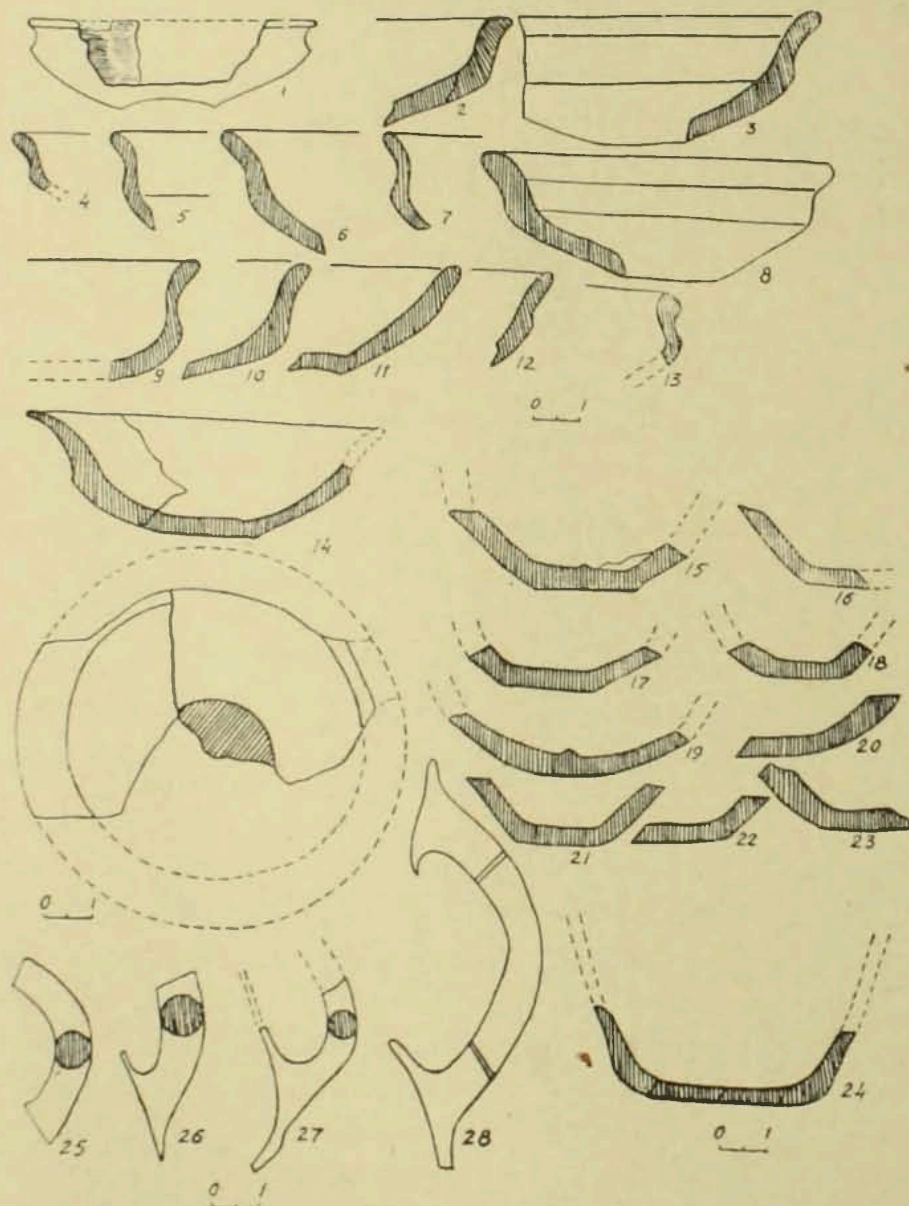

Рис. 3. Чашечки и ручки кубков из «дома врачевателя»

следовании упомянутого остеологического материала и целого ряда вспомогательных сведений были получены чрезвычайно интересные и важные данные, свидетельствующие в пользу выдвинутого предположения.

Нижеприводимая сводка данных по палеозоологическому материалу выглядит следующим образом.

При разборе остеологического материала выяснилось, что из 20 видов диких животных, найденных в раскопках города Аргиштихинили, 16 видов обнаружены в помещениях дома № 1. С аналогичным явлением нам не приходилось сталкиваться ни в одном из изученных объектов. Из приведенной таблицы видно, насколько богат и качественно разнороден состав животных.

Наличие костных остатков слепца, черепахи, ежа, речного бобра, волчонка, ворона и других животных позволяет утверждать, что их использование выходит за рамки хозяйственного и охотничье-промыслового значения.

Список животных, найденных в доме № 1

Вид животного	Количество костей	Число особей	Примечания
Джейран	5	4	Пять роговых стержней
Безоаровый козел	2	1	Роговые стержни
Муфлон	1	1	Фрагмент черепа и роговые стержни
Олень	1	1	Часть рога
Лисица	1	1	Обломок левой нижней челюсти с клыком
Барсук	1	1	Левая ветвь нижней челюсти
Волчонок	1	1	Обломок верхней челюсти с тремя зубами (левый)
Заяц	1	1	Нижняя челюсть с зубами (правая)
Речной бобр	1	1	Фрагмент нижней челюсти с одним зубом
Еж (обыкновенный)	2	1	две кости конечностей
Черепаха	3	1	Обломки панциря
Слепец	1	1	Обломок левой нижней челюсти
Рыба (сазан)	1	1	Нижнечелюстная кость с глоточными зубами
Рыба (форель)	3	1	Два элемента черепа и позвонок
Дрофа	1	1	Фрагмент черепа
Ворон	29	1	Фрагменты черепа и скелета
Пустельга	2	1	Фрагменты скелета
Гусь (домашний или дикий)	2	1	Кости конечностей
Утка серая	2	1	Кости конечностей
Петух*	18	1	Фрагменты черепа и скелета
Свинья (поросята)	14	3	Фрагменты черепов и позвонки

* Кости птиц определены Н. И. Бурчак-Абрамовичем.

Речной бобр — *Castor fiber* L. О наличии и промысле этого зверька свидетельствуют находки остеологических остатков на Шенгавитском поселении III тысячелетия до н. э. и в доме врачевателя в Аргиштихинили. Как явствует из литературных данных, зверек этот обитал в Армении, Турции и Иране до последних времен². Бобры — животные, ведущие полуводный образ жизни. Населяют они берега медленно текущих рек и озер, избегая широких и быстро текущих рек, а также промерзающих до дна водоемов. Зимой бобры редко выходят из убежищ, питаются заготовленным с осени древесным кормом.

Приведенный небольшой обзор позволяет полагать, что обитание бобров на Араксе, а может быть, и в районе Мецамора, весьма вероятно. Эти места располагались в радиусе от 5 до 16 км от Аргиштихинили, и жители последнего находили бобров недалеко от городских хозяйств. Известно, что помимо ценного меха речной бобр имеет не менее ценную «бобровую струю» — мускус (экстракт особой придаточной железы, встречающийся у обоих полов), употреблявшийся в медицине с древних времен. В прошлом мускус широко использовался в восточной и европейской медицине. Возможно, что в древности он использовался также при изготовлении благовоний. Ведь само слово «мускус» происходит от персидского слова «мушк» именно в значении благовонного и закрепляющего средства³. Позже он стал применяться в парфюмерии в качестве естественного закрепителя запахов при изготовлении драгоценных духов.

Бобровая струя, по-видимому, широко использовалась в античное время и «определяется в армянском, как и во всех европейских языках, греческим термином «афродитикон», т. е. опять-таки имеется в виду лекарство возбуждающее, прописываемое при общем упадке сил»⁴.

Бобровая струя в армянских средневековых медицинских трудах упоминается под названием «яички бобра». В древности половые железы бобра обычно хранились в высушенном виде. Армянские врачи в прошлом применяли бобровую струю при нервных и психических болезнях, при ослаблении памяти, как тонизирующее и возбуждающее средство. Ни одно лекарство животного происхождения не приводится у Амирдовлата Амасийского так часто, как бобровая струя. Последнюю он рекомендует при головокружении и «расточении сил», для усиления «половой близости»⁵ и «активации мозга»⁶.

Будучи великолепным знатоком арабской и персидской медицины, он приводит также высказывания «персидского бжшкapeda», («главы врачей»), который рекомендует мускус как возбуждающий продукт. Ес-

² И. Шопен, Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб., 1852.

³ В. Г. Гептнер, А. А. Насимович, А. Г. Банников, Млекопитающие Советского Союза, т. I, М., 1961, стр. 97.

⁴ И. А. Орбели, Избранные труды, т. I, М., 1968, стр. 288.

⁵ Ամր Դր Կո Կ Լ Վ Բ Ա Մ Ս Ի Շ Դ Ի, Անգիտաց անպիտ, Վրեկնա, 1926, стр. 368, § 2166.

⁶ Там же, стр. 370.

ли в трудах Амирдовлата приводится свыше 150 названий животных, являющихся основой для приготовления лекарственных веществ, то большая часть упоминаемых в труде Мхитара Гераци лекарственных средств является веществами растительного происхождения (свыше 200) и лишь некоторые — животного происхождения. И в этом немногочисленном списке упоминаются: бобровая струя, паутина, раки, черепахи и жженные кости молодого поросенка.

Эта тема просачивается и в народные сказания и находит отражение в средневековых баснях, которые, несомненно, ходили в народе еще в языческие времена. Так, например:

«Иные упрекали бобра: «Почему ты прячешься в воду?

И он сказал: «Потому что [люди] не довольствуются тем, что берут при жизни от меня железы, но и после смерти сдирают с меня шкуру»⁷.

Ту же тему врачевания и лекарственных снадобий затрагивает в баснях Вардан Айгекци: «Водится зверь, яйца которого целебное средство. Когда он видит, что охотник настигает его, то он своими зубами отрывает у себя яйца и, бросив их охотнику, спасается»⁸.

Разбирая басню, Н. Я. Марр пишет: «Нет, конечно, основания предполагать в данном случае влияние Эзопа только потому, что в сборнике его басен имеется 189 *Nalmi* с аналогичным содержанием, если исключить правоучения». Здесь же следует упомянуть, что статья с аналогичным содержанием имеется в «Физиологе»⁹.

Черепаха — *Stemmys caspica* Gm. Вид этот в Армянской ССР обитает в реке Аракс, от Мегринского до Октемберянского районов, т. е. до района расположения древнего города Аргиштихинили. Вверх по притокам Аракса эти черепахи зарегистрированы в долине Арпы до 1360 м. Обитают каспийские черепахи в речках, озерах, болотах, канавах и других водоемах.

В общей этнографии первобытных народов не редки упоминания об использовании черепахи в лечебных целях, особенно черепашьей желчи и яиц. Сопоставляя эти данные с армянскими средневековыми источниками, находим довольно подробные и идентичные указания. Достаточно эрудированный армянский врач-биолог сообщает о существовании двух видов черепах: болотной и сухопутной. При этом особенно любопытно, что в качестве материала для приготовления лекарств приводится им именно водная. Он пишет о том, что черепашья кровь при употреблении с вином помогает «при язве» и при «ушной болезни»¹⁰, «яйца — прекращают кашель, а желчь — кровотечение»¹¹.

Следующим интересным животным, присутствие которого никак не может быть объяснено хозяйственным назначением, является сле-

⁷ И. А. Орбели, Избранные труды, т. I, стр. 288.

⁸ Н. Я. Марр, Сборники притч Вардана, т. I, СПб., 1899, стр. 188.

⁹ Н. Я. Марр, Сборники притч Вардана, т. III. Физиолог (приложение), СПб., 1899, стр. 161, 162.

¹⁰ Ա ճ ի ռ տ ո Վ լ ի թ Ա ճ ա ի ի շ ջ ի, указ. соч., стр. 558, § 3357.

¹¹ Там же, стр. 538, § 3199.

пещ — *Sprax leucodon*. Зверек этот обитает в зоне горных степей, вертикальное его распространение от 1400 до 2439 м. Он ведет исключительно подземный образ жизни, совершенно не появляется на поверхности; никогда не водится в домах, зерновых амбарах, складских помещениях. Ближайший район, откуда может быть добыт этот зверек, — Талинский.

В средневековой медицине кровь слепца использовалась при туберкулезе, а «мозги, смешанные с розовым маслом», предлагались при «различных опухолях»¹². Если же «голову слепца зажарить на костре, стереть в порошок и втянуть носом», то моментально «удаляется зловоухе из носу»¹³.

Кстати, в Армении и сейчас в народной медицине часто используется мясо слепца как средство, приостанавливающее кровохарканье при туберкулезе.

Еж — *Epinaseus eugoreus* L. Встречается в полупустыне, в горных степях и лугостепях и на участках зоны леса. Обычен в садах и по долинам речек с наличием кустарников и галерейных лесов; отмечен среди посевов зерновых культур и на огородах. Зарегистрирован в вертикальном распространении от 725 до 2450 м. Об употреблении различных органов и желчи ежа имеются многочисленные литературные данные. О лечебных свойствах мяса ежа находим упоминание в знаменитом армянском «Физиологе», где подробная характеристика позволяет узнать в описываемом зверьке именно обыкновенного, а не ушастого ежа; образно говорится, что «при ходьбе морда напоминает мышину»¹⁴.

Средневековые врачи рекомендовали жженные иглы ежа «против бельма на глазу», мясо — при «заболевании почек» и при «укусе змеи»¹⁵, а желчь, по их убеждению, «приостанавливала нежелательный рост волос»¹⁶. О лечебных свойствах желчи ежа указанный автор приводит сведения, почерпнутые им из арабской медицины со специальным названием — «марарат ыл хунфуз».

Мясо ежа в народной медицине употребляется и сейчас как лекарство при различных ревматических и суставных заболеваниях. Это обстоятельство и легло в основу армянской народной загадки:

«Сам — снадобье,
Спина — игла? (еж)»¹⁷.

Барсук — *Meles meles canescens* Blani. В Армении барсуки зарегистрированы в сухих субтропиках, полупустыне, в горной степи, лугостепях и в зоне леса на высоте от 550 до 1750 м. Обитают они в

¹² Там же, стр. 225, § 1197.

¹³ Там же, стр. 226.

¹⁴ Н. Я. Марр, Сборники притч Вардана, т. III. Физиолог, стр. 156 (16 В).

¹⁵ Աճրտնի վաթ Աճաի ցի, указ. соч., стр. 311, § 1837.

¹⁶ Там же, стр. 345, § 2014.

¹⁷ Ս. Բ. Հարսի բյուրի, Հայ ժողովրդական հանրուկներ, Երևան, 1965, стр. 62.

Шкура барсука не представляет особой ценности и промыслового значения не имеет, мясо некоторые народности употребляют в пищу. Очень ценится барсучье сало, и охотятся на барсука главным образом из-за него. Барсучье сало широко используется в народной медицине при ранениях, ревматических заболеваниях и даже при туберкулезе, т. е. аналогично медвежьему¹⁸.

Волк — *Canis lupus hajastanicus* Dahl. В Армении волки распространены повсеместно, от сухих субтропиков и полупустынь до зоны леса и альпийских лугов включительно. Обитают на высоте от 550 до 3800 м. Наибольшее количество волков в Армянской ССР зарегистрировано весной и летом на высокогорье, в местах выпасов и на кочевках крупного и мелкого рогатого скота.

Волки в качестве пищи вряд ли добывались жителями Аргиштихинили. Шкура их также не представляет особой ценности.

В народе распространено мнение, что печень волка помогает при сильном испуге. Заслуженный врач республики В. А. Чахкалян любезно сообщила нам, что в своей многолетней практике встречала случаи, когда близкие больных туберкулезом кормили их мясом молодых волчиц и собак.

Можно вполне допустить, что лисица могла быть добыта ради пуш-
нины, однако настораживает молодой возраст зверька. Известно, что
лисята и волчата рождаются весной, а весенне-летний мех значительно
худшего качества и практически не пригоден как пушнина.

¹⁹ См. А. А. Мартиросян, А. Р. Израелян, Наскальные изображения Гегамских гор, Ереван, 1971; Г. О. Караханян, П. Г. Сафян, Наскальные изображения Сюника, Ереван, 1970.

²⁰ ԱՄԻՐԱՆՈՎ ԻՍԽԱԿ ԲԱՍՄԱՆՅԱՆ, *ՆԱԽԱՐԱՐԱՆ*, ԵՐԵՎԱՆ, 1976:

Остается предположить, что и лисья тушка служила в данном случае сырьем для изготовления различных лекарственных веществ. Лисий жир употребляется в народной медицине от «болей в суставах», а «высушенные и мелко просеянные легкие лисы» использовались при «чахотке и сильном кашле»²¹. «Растопленный теплый жир» (если капать в ухо) снимает «шум и тяжесть в ушах»²². Любопытно также, что мясо молодого лисенка (целиком) советуют сварить до полного разваривания и положить на те части, где «чувствуется боль в костях»²³.

Заяц — *Lepus eugoreus* Pall. Заяц в Армянской ССР распространен повсеместно (кроме центральных участков леса, альпийской зоны и сплошных массивов скал). По вертикали обитает на высоте от 600 до 3045 м.

Относительно применения различных частей зайца как лечебных снадобий сохранилось множество данных в источниках армянской народной медицины. «Заячья желчь», смешанная с мукой, смолой и вином, — пишет Амирдовлат, — является «идеальным средством при хронической бессоннице»²⁴. «Заячий жир предохраняет волос от выпадения»²⁵. Измельченный, превращенный в порошок жженый волос зайца «приостанавливает кровотечение из носа»²⁶, а кровь, выпитая женщиной, «способствует зачатию и укреплению зародыша»²⁷.

Рыбы представлены в интересующем нас материале двумя видами — сазан и форель.

Первый — *Surginus caprio* L. В Армянской ССР встречается в Араксе, Севджуре, в низовьях рек Раздан, Ахурян и главным образом в бассейне озера Арпи-лич. С наступлением заморозков сазаны залегают в ямы на дне водоемов и здесь находятся в оцепенении до весны.

Второй вид рыбы трудно определить по сохранившимся остаткам — относится ли он к севанской форели или ручьевой. Последняя встречается почти во всех речках, особенно в верхних участках их бассейнов. Наиболее благоприятные условия обитания ручьевая форель находит в воде при температуре до 15°. Так что наличие этих рыб в реках ближайших к Аргнштихинили районов весьма вероятно.

В народной медицине рыбы широко применялись для лечения различных болезней. Средневековым медикам Мхитару Гераци и Амирдовлату был известен рыбий жир, называемый у них «*ձուկի ձեղ*», который рекомендовался женщинам «для усиления половой близости и верного зачатия»²⁸, а мелкая ручьевая рыба, промолотая вместе с костями, «снимает опухоли»²⁹. Излечить от однодневной лихорадки может «теп-

²¹ Там же, стр. 44, § 93.

²² Там же.

²³ Там же.

²⁴ Там же, стр. 345, § 2015.

²⁵ Там же, стр. 491, § 2941.

²⁶ Там же, стр. 544, § 3236.

²⁷ Там же, стр. 91, 92, § 500.

²⁸ Там же, стр. 276, § 1606.

²⁹ Там же, стр. 277.

лая ванна и свежая речная рыба, только та, которая имеет нежное мясо, а не грубое и клейкое»³⁰. И в наши дни знахари применяют свежую рыбу при вывихе, трещинах и переломах костей конечностей, заменяя ею еще и фиксирующую гипсовую повязку.

Дрофа — *Otis tarda tarda* L. В Армянской ССР зарегистрирована во время пролета и частично на зимовках. Осенью на пролете ее бывает, по словам охотников, довольно много в Сардарабадской степи. Как летняя птица в Армении не наблюдалась³¹.

Это единственный район, откуда дрофа могла добываться жителями Аргиштихинили. В армянской средневековой медицинской литературе приводится арабское название этой птицы «*شجرشجر*», чем подчеркивается ее широкое применение в арабской медицине. Против «непрекращающихся резей в желудке» предлагалось растереть жир дрофы в равном количестве с солью и принять «пилюлю, величиной с горошину, натошак»; высушенную и мелко просеянную кожу дрофы, смешанную с растительным маслом, прикладывали к глазу, «если начиналось помутнение глаза»; растопленный жир применялся при обмороживании³².

Ворон — *Corvus corax* L. Остатки этой птицы принадлежат взрослой особи. В Армении они отмечены в северных лесных районах и в горно-лесных ландшафтах юго-востока республики вплоть до Кафанского и Мегринского районов. Наиболее низко в гнездовое время зарегистрирован на уровне 640 м. Высшая точка в вертикальном распространении доходит до 3000 м высоты. Поселяются вороны в различных местообитаниях. Гнезда устраивают в нишах высоких скал, на вершинах старых деревьев и изредка на высоких башнях. Питаются вороны растительной и животной пищей, предпочитают падаль и различные отбросы. Следует отметить, что птица эта в нашей республике довольно редка.

Средневековые медицинские трактаты упоминают также и ворона — как продукт для приготовления лечебных средств; особенно любопытным является упоминание о том, что «лучше, когда птица очень черная»³³ (такую окраску приобретают лишь взрослые особи).

Вороньи ножки, сваренные в оливковом масле, рекомендовались при «острых болях в области спины, поясницы и голени». А сваренные в воде и охлажденные ножки советовали класть на открытые наружные раны, «дабы они иссушились»³⁴.

Пустельга (сокол) — *Falco tinunculus* L. В Армении широко распространена оседлая птица, встречающаяся и гнездящаяся как в бо-

³⁰ Мхитар Герацн, Утешение при лихорадках, Ереван, 1968, стр. 86 и 191.

³¹ А. Ляйстер, Г. Соснин, Материалы по орнитофауне Армянской ССР, Тбилиси, 1942, стр. 141.

³² *Ամրանի շիբ* *Ամսի շիբ*, указ. соч., стр. 272, § 1582.

³³ Там же, стр. 355, § 2076.

³⁴ Там же, стр. 165, § 845.

лее низких районах, так и в горах до высоты 3000—3500 м над уровнем моря. Размножается пустельга в долине Аракса в мае-июне. Гнездится на деревьях, в скалах, на различных строениях и, реже, на земле, по безлесным оврагам.

Народная медицина, по-видимому, широко применяла как мясо, так и отдельные внутренние органы различных соколиных. Высушенное и мелко протертое мясо пустельги предлагалось принимать натошак, запивая холодной водой «для прекращения кашля» и при «слабой работе сердца». А если печень «протереть в руке и провести по глазам—улучшится зрение и пройдет помутнение»³⁵.

Чрезвычайно интересно применение и сейчас у эскимосов и нанайцев мяса пустельги и других мелких соколиных—оно аналогично применению нашими знахарями рыбы (см. стр. 245).

Гусь (домашний или дикий) — *Anser anse* L. В Армянской ССР серые гуси гнездятся на Севане и в небольшом количестве в бассейне озера Арпи-лич. На пролете обычны в долине Аракса. В мае серые гуси гнездятся в заболоченных местах различных типов водоемов (среди густых зарослей тростника, камыша и другой водно-болотной растительности).

Гусиное мясо, печень и жир еще издавна считались целебными. Средневековые врачи рекомендовали гусиное мясо очень истощенным, худым. Считалось, что оно улучшает голос и цвет лица, а печень «оздоравливает кровь» «Растопленный гусиный жир—снимает боль и шум в ушах, а также «исцеляет от болей в суставах»³⁶ и помогает при обмороживании. Значение последнего и по сей день велико, жир гусей применяется повсеместно как профилактическое средство, особенно у северных народов.

Серая утка — *Anas strepera* L. В Армении держится оседло и встречается почти на всех более или менее значительных водоемах (Севан, Арпи-лич, Айгер-лич, Аракс и др.). В наших условиях гнездится в июне.

В средневековой медицине мясо, жир и печень утки имели то же применение, как и таковые гуся, однако считалось, что «кровь утки приостанавливает длительный понос» и, что особенно важно, «нейтрализует действие ранее принятой смертельной дозы лекарства»³⁷.

Домашний петух—*Gallus domesticus*. Найдены кости скелета очень взрослой особи. Весьма удивительно, что эндокринология, процветающая в современной нам биологии, дает о себе знать в средневековой медицине и даже много раньше, в V веке н. э. у Казара Парбеци³⁸.

Дело в том, что в то время уже было известно, что семенники петуха и теленка «прибавляют семя», «усиливают зачатие», «укрепляют за-

³⁵ Там же, стр. 520, § 3088.

³⁶ Там же, стр. 556, 557, § 3345.

³⁷ Այդրտոզլաթ Այաւիտըր, указ. соч., стр. 557, § 3345.

³⁸ Ա. Գ. Տեր-Պետոսյան, Բրիտանական թանգարանում գտնվող Հայաստանում, Երևան, 1960, стр. 100.

ных препаратов от различных недугов (сердечные и половые заболевания, малярия и др.)⁴¹. Что касается использования окостеневших рогов, то последние у оленей, равно как и у трех остальных видов (муфлон, безоар и джейран), имеют почти идентичное применение.

Горный баран, муфлон—*Ovis gmelini* Bl. На нашей территории зарегистрирован по склонам отрогов Зангезурского хребта, далее на запад он встречается на Айоцдзорском и Урцском хребтах. Распространение по вертикали—от 700 до 3130 м. Муфлоны совершают сезонные миграции: летом они пасутся на горно-степных участках скелетных гор, зимой спускаются ниже—к подножию хребтов, вплоть до равнин в долине среднего течения реки Аракс.

Джейран—*Gazella subgutturosa* Guld. Типичный обитатель открытых полупустынь, но предпочитает местности с плотным грунтом: избегает сильно каменистых участков. В поисках лучших пастбищ, не покрытых снегом, джейраны совершают регулярные сезонные миграции, протяженностью иногда в сотни километров.

Имеются указания о существовании джейранов в долине среднего Аракса еще в середине прошлого столетия⁴². Очевидно, джейраны здесь были уничтожены на загонных охотах лишь во второй половине прошлого столетия. Первые находки остатков джейрана были сделаны на стоянке каменного века Ереванской пещеры, затем в урартских городах Тейшебаини и Аргиштихинили. Все три находки зарегистрированы на Араратской равнине.

Безоаровый козел—*Capra aegagrus* Erxl. В Армянской ССР встречается на скальных массивах Зангезурского хребта. Обитает на высоте от 500 до 3200 м. Типичным местообитанием безоаровых козлов являются скалистые массивы, каменистые россыпи на склонах скелетных гор с изреженной древесной растительностью. В холодное время года безоаровые козлы из высокогорных районов спускаются на скалы нижерасположенных массивов. В прошлом они были довольно широко расселены. Не случайно, что тысячи изображений безоаровых козлов встречаются именно в наскальных изображениях горных массивов Арагаца, Зангезура, Гегамских гор и других возвышенностей Армянского нагорья.

Промышляется безоаровый козел из-за мяса, шкуры и окостеневших рогов.

Рога оленей, джейранов, сайгаков и безоаровых козлов в дореволюционные годы шли на экспорт в Китай (использовались в «тибетской медицине»)⁴³. Очень широко использовались рога в нашей народной медицине. Пережженные и мелко просеянные рога, растворенные в рас-

⁴¹ См. В. Г. Гептнер, А. А. Насимович, А. Г. Банников, Млекопитающие Советского Союза, т. I.

⁴² См. И. Шопен, указ. соч.

⁴³ В. Г. Гептнер, А. А. Насимович, А. Г. Банников, Млекопитающие Советского Союза, т. I, стр. 170.

гительном масле, рекомендовались как лекарство больным активным туберкулезом, а также женщинам для «облегчения родов» и при многих других болезнях⁴⁴.

Народная медицина широко использовала жир дикого козла в качестве средства против длительных запоров, а жир, смешанный в равном количестве с рисовой мукой,—против наружных опухолей; «жженные копытца с растительным маслом»—для лечения «трудно заживающих язв»⁴⁵.

Безоаровый козел обязан своим названием магическому средству, называемому «безоар», который чрезвычайно высоко ценился в Передней Азии и Европе в средние века и даже в более позднее время и представлял собой находимые в желудке минерализированные отложения пищи и случайно попавшей шерсти вокруг камешка, плодовой косточки и т. д. «Безоар» считался магическим «камнем», помогавшим при бесплодии, а также при отравлении. На Руси он назывался «безуй» или «безуй-камень» и ему приписывались те же свойства; «едва безуем отлизался»—писал патриарх Никон царю Алексею Михайловичу, жалуюсь, что его кто-то пытался отравить⁴⁶.

И, наконец, несколько слов о наличии среди описанных остатков диких животных фрагментов черепъ трех особей домашних молочных поросят.

Обращаясь к народной медицине, трудно найти какое-либо домашнее животное, которое имело бы такое широкое применение, как свинья. Небезынтересен и тот факт, что кроме использования тех или иных органов в медицине впервые описывается употребление жира и жженных костей свиньи в качестве косметических средств.

Если «несколько поддержанное сало молодой свиньи приложить к глазам», последние приобретут блеск; или: порошок, полученный от жженных костей опять же молодой свиньи, «придаст ослепительную белизну зубам»⁴⁷. Если «кости молочной свиньи сжечь и посыпать им раны—они иссушатся», «жир поможет ожоговым язвам» и от укуса скорпиона»⁴⁸, а желчь, «приготовленная с медом и перцем, будет способствовать росту волос»⁴⁹ и «залечит язвы кишок»⁵⁰. Моча молодого самца «растворит камень»⁵¹. Таков далеко не полный перечень всех лекарственных средств, основой для которых служат молодые свиньи.

⁴⁴ См. *Ա ճ ր ր տ զ լ ւ թ Ա ճ ա ի ր ա ճ ի*, указ. соч., стр. 314—315, § 1859.

⁴⁵ Там же, стр. 342, 343, § 2000.

⁴⁶ В. Г. Гептнер, А. А. Насимович, А. Г. Банников, *Млекопитающие Советского Союза*, т. I, стр. 533.

⁴⁷ *Ա ճ ր ր տ զ լ ւ թ Ա ճ ա ի ր ա ճ ի*, указ. соч., стр. 222, § 1169.

⁴⁸ Там же, стр. 192, § 976.

⁴⁹ Там же, стр. 344, § 2008.

⁵⁰ Там же, стр. 421, § 2467.

⁵¹ Там же, стр. 465, § 2759.

Из анализа вышерассмотренных материалов видно, что при раскопках дома № 1 третьего квартала был выявлен состав животных явно не хозяйственного, в большинстве случаев даже не промыслового назначения. Очевидно, в данном случае представлен весьма специфический состав животных, предназначенных для изготовления различных лекарственных средств и снадобий, каковые очень широко применялись в эпоху первобытности, складывания раннеклассовых обществ и на протяжении всего средневековья. Сохранение и развитие глубоких традиций народной медицины видно хотя бы из того, что некоторые из приведенных выше лекарственных средств общи как для народов древнего Востока и средневекового населения на обширных территориях Азии, Африки и Европы, так и для современных примитивных племен. К сожалению, остатки упомянутых средств или какие-либо клинописные документы относительно их изготовления не сохранились. Однако то обстоятельство, что материал урартской эпохи прямо и тесно увязывается с фольклорными данными, с современной народной медициной и с научными медицинскими трактатами Армении, созданными на основе тысячелетнего опыта и использования передовых медицинских идей Востока, уже указывает на непрерывность развития врачевания в Армении, корни которого восходят, возможно, к палеолиту.

При исследовании материала мы вынужденно прибегали к трудам Амирдовлат, поскольку в них имеются данные, предоставляющие широкие возможности для сопоставления и правильного осмысливания. Однако отдельные сведения о тех или иных лекарственных веществах, имеющих животную и растительную основу, находим в самых ранних армянских письменных источниках.

Совершенно очевидно, что и в интересующем нас случае урартскому врачу не в меньшей мере были известны также различные лекарственные средства, снадобья и зелья, приготовляемые из растений, трав, цветов, плодов и корней, поскольку они более известны и наиболее широко употребляемы.

К сожалению, растительные остатки не выдерживают испытания временем и до нас не дошли.

Ограничиваясь лишь некоторыми наблюдениями, соображениями и догадками, опасаясь специальной детализации работы, мы не упомянули и десятой доли известного материала. Однако и приведенные данные позволяют отметить, что уже в начале I тысячелетия до н. э. люди изобретали или совершенствовали средства против таких заболеваний, как общее недомогание, вялость, болезни почек, легких, органов внутренней секреции, слуховых и дыхательных органов, против малярии, «упорной» лихорадки и прочих болезней. Однако, как видно, в народной медицине древнейших времен обращалось самое большое внимание на средства, укрепляющие материнский организм, мужскую силу и человеческий зародыш. Это все связано с первобытной универсальной идеологией плодородия, продолжения, обновления и увеличения поколений.

Роль народной медицины была настолько велика, что ее достижениями пользуются и поныне в современной медицине, наравне с синтезированными препаратами. Не вызывают сомнения и факты наличия особых средств лечения и профилактики у многих, ныне весьма отсталых народностей Тибета, Индии и других районов, которые, к счастью, избежали таких коварных заболеваний, как злокачественные опухоли, цинга и др.

Этой маленькой статьей, скромными догадками хотелось бы еще раз вызвать интерес к огромному наследию народной медицины, все еще не достаточно изученной и оцененной, а внимание археологов—к добросовестному отношению к материалам всякого рода.

ՀԱՌԻՏԱԿԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՏՎՅԱԼՆԵՐ ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԲԺՇԿՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Ս. Կ. ՄԵԺԼՈՒՄՅԱՆ, Հ. Ա. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

(Ա մ փ ո փ ու մ)

1965 թ. ամռանը Արգիշտիխինիլի քաղաքի ներքին մասում պեղվեց մի մեծ առանձնատուն, որը թալանվել, այրվել ու ավերվել էր քաղաքի կործանման պահին: Առանձնատան շքեղ կարասիների փոխարեն, երկու սենյակների մեջ, պահպանվել էին փոքրիկ սրվակների, թասիկների, սափորիկների և մասնագիտացված, գողավորված անոթիկների 40 նմուշներ, որոնք բաժանվում էին 4 որոշակի խմբերի: Խեցեղենի այս տիպերը հազվադեպ են հանդիպում ուրարտական և հին արևելյան հնավայրերում և սովորաբար օգտագործվում են անուշահոտ յուղերի, օծանելիքների, քսուկների, կենդանական ու բուսական նյութերից պատրաստված դեղամիջոցների համար: Բացի հիշատակված խեցանոթներից, շինության տարբեր սենյակներում հայտնաբերվեցին 20 տեսակ կենդանիների կմախքի մնացորդներ, որոնց մեծ մասը չի պատկանում տնտեսական կամ որսի կենդանիների թվին (կուղբը, «բոռ մուկը», ոզնին, կրիան, գայլի ու աղվեսի ձագերը), իսկ փոքր մասը (նապաստակը, ծածանը, իշխանը, արոսը, բեղողարյան այծը, մուֆլոնը, ջեյրանը, եղջերուն, խոճկորները), թեև պատկանում է որսի կենդանիների շարքին, սակայն ներկայացված է այնպիսի մնացորդներով, որոնք կիրառվում էին հիմնականում դեղամիջոցներ պատրաստելու համար: Ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ այս կենդանիների զանազան մասերից հնում պատրաստել են ամենաբազմազան դեղամիջոցներ թոքային, ուռուցքային, մաշկային և այլ հիվանդություններ բուժելու համար: Սրանց մեծ մասը օգտագործվում էր հղիության, պտղի, մայրության ամրապնդման ու պահպանման նպատակով, արյունահոսության դեմ և այլն: Պարզվեց նաև, որ բնական այս դեղամիջոցները հնուց ի վեր գործածվել են նախնադարյան ցեղերի, հին-արևելյան ժողովուրդների կողմից և առանձնապես լայն կերպով՝ միջնադարյան բժշկության մեջ: Հայաստանում սրանց օգտա-

գործման և հատկությունների մասին առակներ ու հանելուկներ կային, որոնք ցույց են տալիս, թե որքան լայնորեն էին կիրառվում բժշկության այդ միջոցները ժողովրդական կենցաղում:

Նկատի ունենալով վերը շարադրվածը և այն, որ ժողովրդական բժշկության ավանդույթները հազարամյակների պատմություն ունեն, հեղինակները եկել են այն համոզման, որ մ. թ. ա. VIII դարում հիմնադրված Արգիշտիխինիլի քաղաքում ապրել է բժշկող մի քուրմ, որը բավականաչափ լայն դիտելիքներ է ունեցել ինչպես բժշկության, այնպես էլ դեղագործության ասպարեզում:

ДРЕВНЕУРАРТСКАЯ МЕТАЛЛУРГИЧЕСКАЯ МАСТЕРСКАЯ В ГОРОДЕ АРГИШТИХИНИЛИ

Доктор историч. наук А. А. МАРТИРОСЯН

В ходе археологического обследования Аргиштихинили, одного из крупнейших культурно-экономических центров Ванского царства, обнаружен и исследован целый ряд частных сооружений довольно значительных масштабов, сохранивших в какой-то мере не только остатки быта и домашнего хозяйства горожан, но и атрибуты разных ремесел или профессий. Изучение совокупности упомянутых объектов дает приближенное представление об уровне развития древней техники, об удельном ее весе в хозяйственном балансе, о социальном и профессиональном составе населения урартского города и, наконец, об истоках материального производства в раннеармянских городах, возникавших на руинах своих урартских предков.

Анализ материалов раскопок приводил, подчас, к интересным выводам, как это было при разборе целого ряда весьма незаурядных данных, указывающих на определенный уровень народной медицины в Урарту¹.

Чрезвычайно интересным и богатым оказался большой комплекс жилых и производственных сооружений, представляющих собою остатки жилища, хозяйственных, литейных и кузнечных помещений «дома металлурга», основанного перед восточным парадным входом западной крепости в канун гибели города. Дом этот находился между двумя башнями восточного входа крепости, на месте бывшей лестничной клетки, и запирал парадный вход во дворец. Местонахождение его свидетельствует о полной бесхозяйственности западной крепости в конце VII в. до н. э., но вместе с тем указывает на продолжение хозяйственной жизни города вплоть до ее исчезновения с исторической арены.

Рассмотрим вкратце результаты раскопок дома бронзолитейщика-кузнеца, для постройки которого была основательно разрушена парадная лестница дворца, удалены бутовка, засыпка и ступеньки, обнажены цокольные ряды башен и контрфорсов, дабы пристроить к ним жилые, хозяйственные, производственные мелкие ячейки. При этом некоторые участки восточного отсека крепости ко времени сооружения этого дома захирели настолько, что обвалившиеся колоссальные каменные глыбы башен и контрфорсов оказались в проеме лестничной клетки и были включены в кладку стен дома. Узенькие стены (0,8 м) помещений сделаны из мелкого рваного камня, булыжника, речной гальки на глиняном растворе и обмазаны той же глиной на примеси соломы. Кирпич не ис-

¹ См. С. К. Межлумян, А. А. Мартиросян, Некоторые археологические данные об урартской медицине. «Историко-филологический журнал», 1972, № 1, стр. 235—252.

пользован вовсе (рис. 1). Стены сохранили местами довольно значительную высоту (до трех метров) и проемы дверей, иногда с каменными ступеньками и подпятниками. Дверные проемы настолько узки, что через них можно пройти лишь боком. Помещения построены двумя рядами,

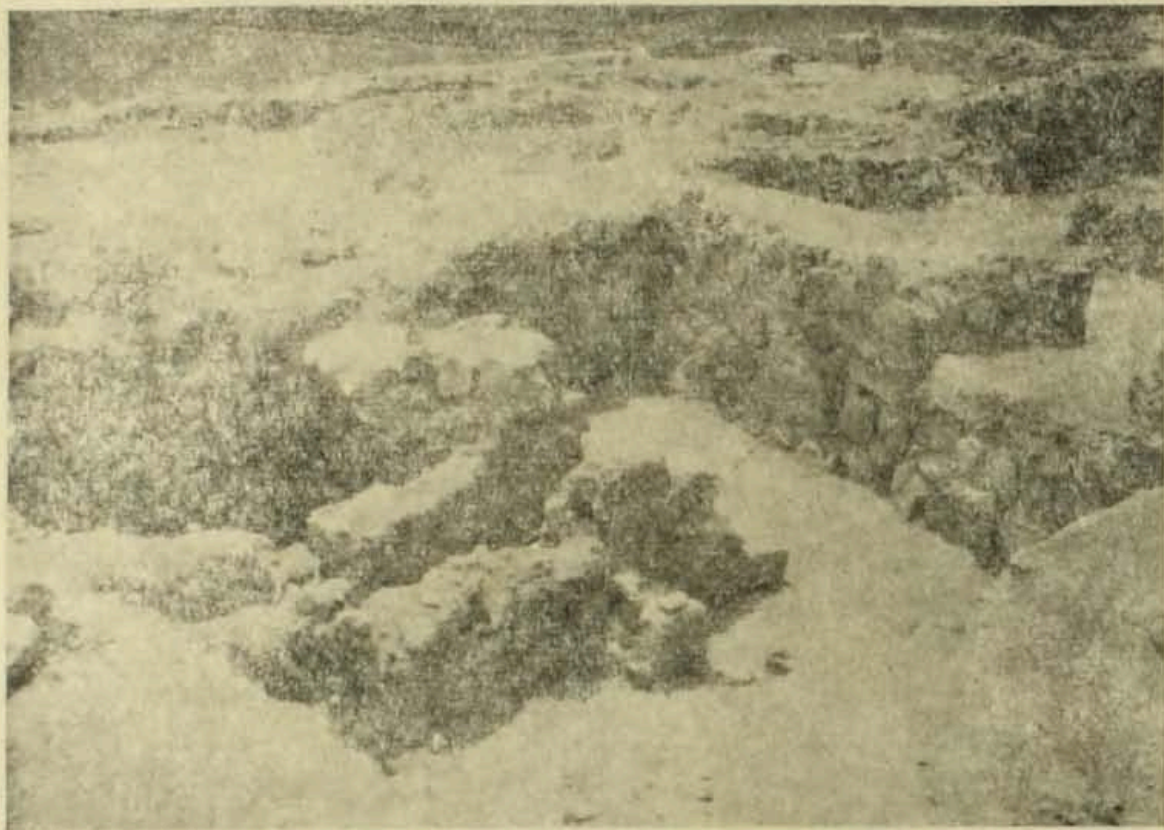

Рис. 1.

прислоненными к внутренним стенам северной и южной башен. Между ними узенький проход, на который выходят все двери.

В ходе раскопок выяснилось, что дом бронзолитейщика-кузнеца состоял первоначально из трех помещений и маленького чулана, превращенного позже в жилую комнату. При этом две сообщающиеся комнаты были жилыми, две другие — хозяйственными. Площади помещений колеблются от 7—8 до 11—12 кв. м. Хозяйственные помещения отличались наличием очень большого количества глиняных сосудов различного назначения, в то время как в жилых комнатах их количество и типы незначительны. Так, в одной жилой комнате обнаружено всего два караса средних размеров, два больших чана, большой одноручный кувшин для вина или воды, несколько мелких столовых сосудов работы неурартских мастеров VII—VI вв. до н. э., а во второй комнате — малый карас со жгутовидным пояском. В кладовке дома на площади 7—8 кв. м обнаружено 14 сосудов различных назначений, зернотерка с терочником, шлаки от литья меди, железные крицы и медное, сложенное вдвое колечко. В чулане, в углублении скалы, обнаружены большой чан, карас, «пивной» сосуд, множество фрагментов другой тары, а также шлаки от литья меди и крицы железа.

Впоследствии к описанному основному ядру дома по мере необходимости были пристроены производственные ячейки. В одной из них находилось сильно спекшееся кирпичное основание металлургического горна с мощными остатками угля, золы, фрагментов сильно обожженных крупных сосудов, с многочисленными кусками металлического шлака и толстостенным мощным тиглем с тремя сливами и толстым налетом спекшейся бронзы. Производственным целям служили и другие три помещения. В первом из них обнаружен большой карас со срезанной горловиной, заполненный наполовину мелким песком, применяемым в литейном деле; рядом с ним был найден хорошо сохранившийся тигель с остатками бронзы и множество металлических шлаков. В другом помещении валялись каменные формочки для литья металлических клиньев, а в последнем, в мощном слое золы и угля, были найдены тигель, шлаки от плавки меди, железные крицы и прочие отходы производства. Между прочим, шлаки и железные крицы были обнаружены во всех помещениях этого комплекса, что указывает на интенсивность работы урартских мастеровых. Заметно, что производство процветало, и дом бронзолитейщика-кузнеца все больше увеличивался цепочкой пристроек по сторонам узкого прохода. К числу этих пристроек принадлежали помещения № 9—14, основанные на более низкой террасе скалы, подчиненные нуждам производства или домашнего хозяйства. Возможно, что с чисто металлургическим производством было связано помещение № 10, где найдены два караса, крупные глиняные корыта, множество металлических шлаков.

Таким образом, постепенно увеличиваясь, ко времени гибели города дом бронзолитейщика-кузнеца занимал около 400 кв. м площади. Однако, как видно по препарированным слоям, и эта площадь не удовлетворяла урартского мастера, и он освоил заброшенные помещения старого дворца, приспособив их под производственные нужды.

Чрезвычайно интересным оказалось дворцовое помещение № 14, к которому примыкал с востока дом кузнеца. Под северной стеной этого помещения, выше уровня пола, обнаружена «ванночка» с выступающими прямыми бортами. Она была составлена из шести прямоугольных, плотно пригнанных, рыжеватых плит туфа и имела квадратное отводное отверстие у юго-восточного угла. Длина ванночки 227 см, ширина—127 см. Под этим отверстием находился туфовый, хорошо обработанный камень с углублением и желобом, который связывал «ванну» с другим желобом, устроенным под полом помещения. Желоб состоял из мелких кусков камня и был покрыт плоскими, легкими плитами туфа. Он пролегал в направлении очень большого (диаметр—123 см, глубина—2,5 м) колодца, устроенного в провале скалы, у южной стены помещения. Колодец был обложен большими базальтовыми камнями на глиняном растворе.

Описанное сооружение (ванна, желоб, колодец) могло служить процессу обогащения металлической руды путем измельчения и промывки.

Это предположение кажется весьма вероятным еще и потому, что на полу помещения находились большие, тяжелые куски металлического шлака, указывающие на производственную функцию бывшего дворцового помещения в поздний период существования города. Здесь же, рядом, к пилону была приставлена человеческая фигура, выполненная в ржевато-красном туфе. Судя по форме длинной туники и остроконечного головного убора, фигура эта представляла какое-то урартское божество, связанное, вероятно, с какой-то конкретной профессией. У него большие глаза, выполненные глубокими круглыми углублениями, большой, расширяющийся к ноздрям прямой нос, овальный разрез рта и подквадратная борода (рис. 2). Руки у фигуры сложены под грудью, пальцы переданы процарапанными штрихами. Под руками вырезана стилизованная антропоморфная фигура, на которой хорошо выделяются прямоугольный корпус, вертикальные линии—ног и рук, изображенные также прямой линией в верхней части корпуса. Эта фигура вполне повторяет стилизованные изображения лучников первобытных петроглифов Армении, которые, в свою очередь, дублируются в зодикальном знаке «Стрелец».

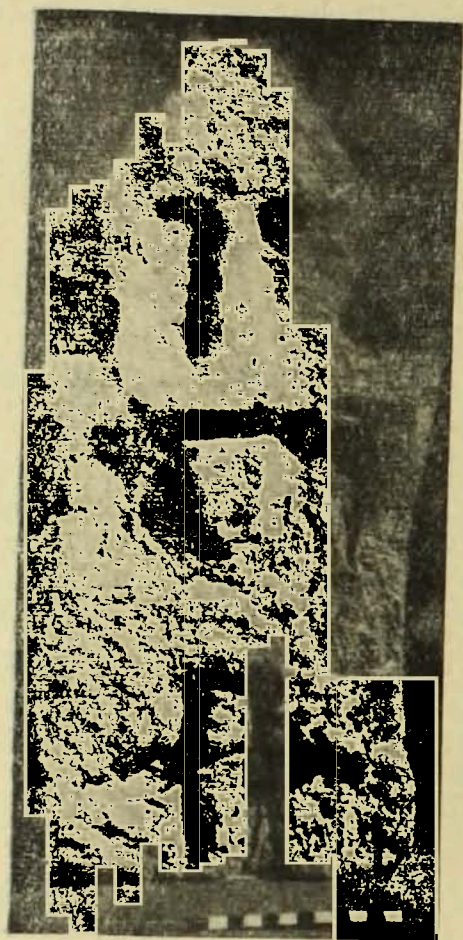

Рис. 2.

«Стрелец» и в армянской мифологии и в героическом эпосе считается покровителем кузнечного дела или просто небесным кузнецом.

В городе Аргиштихинили известна и вторая кузница, расположенная за восточной оградой его восточной крепости, на загороженном участке между двумя крайне северными контрфорсами. Помещение, пристроенное к внешней оgrade, первоначально имело складское назначение, в нем находились большие карасы. Для устройства кузнечной мастерской впоследствии были срезаны верхние части карасов и создана новая площадка, на которой оказались наковальня и большие куски обработанного железа².

² См. Б. Н. Аракелян, О некоторых результатах археологического изучения древнего Армавира, «Историко-филологический журнал», 1969, № 4, стр. 157—174.

Судя по продукции рассмотренные металлургические мастерские не принадлежали к числу царских — государственных, и мастерские, работавшие здесь, не являлись, конечно, высоксприивилегированными. Однако по своему социально-экономическому положению они сильно отличались от жильцов обыкновенных городских лачуг, хотя техника строительства их домов и некоторые черты планировки выявляли много общего с последними. Металлурги города принадлежали, вероятно, к категории свободного населения с довольно высоким материальным достатком. Об этом свидетельствуют препарированные слои хозяйственных помещений, в одинаковой мере насыщенных всевозможной глиняной тарой, зернотерками, точилками, ложилами и прочими предметами домашнего хозяйства и быта. В этих помещениях были встречены также многочисленные остатки домашних и промысловых животных — остатки пищи хозяев, что является показателем материального уровня их жизни. Как видно по остаткам, в семье мастерового-бронзолитейщика употребляли мясо домашней птицы (утки, гуси, куры)³. Пищу изготовляли на простых кухонных очагах цилиндрического устройства, вроде армянских тондыров (помещение № 14). Не в малом почете была поросятина: в одном из помещений найдены фрагменты скелета и полная нижняя челюсть свиноматки с новорожденными поросятами. Некоторые другие остеологические остатки указывают на то, что в доме кузнеца некогда жили заядлые охотники. Об этом свидетельствуют остатки безоаровых коз, кости с ржавым оттенком, поджаренные на костре. Эти козы водились в Гегамских горах в большом количестве⁴. Употребляли в пищу также мясо муфлона, от которого сохранились обломки костей конечностей. В период сезонных миграций муфлоны спускались в долину среднего течения реки Аракс, в том числе, вероятно, и в район Аргиштихинили⁵.

В доме мастерового-бронзолитейщика был найден фрагмент левой нижней челюсти гепарда, хищника из семейства кошачьих, легко приручаемого и используемого в охоте за быстробегущими животными. Изображения охотничьих гепардов имеются в петроглифах Гегамских гор III—I тысячелетий до н. э.⁶ Весьма интересные данные о них сохранились у древнеармянских историков и в средневековых армянских баснях. Так, в одной из этих басен читаем: Гепард, погнавшись за дичью и не настигнув ее, упрекал своего жоака, не ел, не пил и на коня не садился. А тот ему сказал: «Сам ты виноват, потому что гонишь дичь лениво, а не с упорством».

³ Остеологический материал определен палеозоологом С. К. Межлумян.

⁴ См. А. А. Мартиросян, А. Р. Израэлян, Наскальные изображения Гегамских гор, *Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները*, հատ. 6, արժ II, 44. 170—174.

⁵ Их последние представители и ныне обитают в горах Зангезура, Айоцзора и Урца (см. С. К. Межлумян, А. А. Мартиросян, указ. статья, стр. 248).

⁶ См. А. А. Мартиросян, Первобытные петроглифы Армении и их урарто-армянские двойники, «Вестник обществ. наук», 1971, № 9, стр. 67.

— Уныние, в которое впал гепард, привело его не только к утрате аппетита, он досаду свою проявил и в отказе от работы, не пожелав садиться на круп коня, чтобы участвовать в охоте за джейранами или быстрыми сернами⁷.

* * *

Выше мы подробно описали дом бронзолитейщика-кузнеца, распавшийся на стыке западной крепости Аргиштихинили. Теперь следует более детально рассмотреть археологические остатки, непосредственно связанные с самим производственным процессом. Речь идет прежде всего о бронзовых и железных предметах, найденных в помещениях дома металлурга и в заброшенных комнатах бывшего дворца. Они полностью обрисовывают характер продукции, сильно отличавшейся от дворцового ассортимента—великолепных бронзовых скульптур, рельефно украшенных щитов, колчанов, шлемов (с царскими надписями), известных из Тейшебаини и Тушпы. Мастерские позднего этапа жизни Аргиштихинили изготавливали для массового потребления орудия, инструменты и предметы, используемые в материальном производстве, хозяйстве, в быту, а также предметы вооружения и украшения.

Из предметов домашнего обихода и украшения найдены бронзовые плетеные и простые дужки, фрагменты характерных урартских котелков (каковые часто изображаются в урартских росписях дворцов), бронзовые клинья разных размеров, разнотипные шилья, булабочки, фибулы, простые диадемы из листовой бронзы, полусферические пуговички, колечки и браслеты — гладкие и с насечками на поверхности. Из орудий производства выделяются всевозможные молоты, молотки, тесла, лопаты, мотыги, тяпки, серпы, ножи и другие предметы из железа (рис. 3). Для воинов гарнизона изготавливались железные наконечники копий, бронзовые и железные стрелы, мечи, кинжалы-акинаки. По всему видно, что «мастерская металлурга», относящаяся ко времени упадка города, не выполняла государственных заказов и работала на массового потребителя, выпуская широкий ассортимент изделий для других ремесел.

Анализ данных комплекса жилых и производственных помещений «дома металлурга» показывает, что здесь производились все процессы, связанные с металлургией, кроме добычи руды, доставляемой, по мнению геолога К. А. Мкртчяна, из Кагызманских или Кульпских рудников, расположенных к юго-западу от Аргиштихинили, на расстоянии 30—40 км. Судя по наличию описанного выше обогащательного устройства и ряда каменных отбойников, поступающая из указанных рудников порода промывалась в туфовой низкооборотной ванне, в результате чего сравнительно легкие куски породы отмывались и уходили вместе с водой, а металлоносная тяжелая масса оседала на дне ванны. Обогащенная таким способом руда подвергалась плавке в плавильных печах разных размеров и устройств, каковые могли находиться вне пределов мас-

⁷ См. И. А. Орбели, Избранные труды, т. I, Л., 1968, стр. 303.

герской. От плавильной же печи мастерской, как указано выше, сохранилось лишь кирпичное, сильно обожженное основание, судя по которому печь имела незначительные размеры и после процесса плавки была разрушена или разобрана. Это видно по найденному рядом довольно массивному фрагменту глиняной стенки печи, на которой сохранились

Рис. 3.

следы плавки. Эта деталь позволяет полагать, что плавильная печь данной мастерской была изготовлена из глины, имела цилиндрическую форму и разные отверстия в донной части для поступления воздуха и выхода расплавленного металла. Она, вероятно, не отличалась от множества плавильных печей Мецамора⁸, относящихся в основном к началу I тысячелетия до н. э. Разумеется, для разных целей и для повторения плавки применялись плавильные печи разных габаритов и устройств, как это наблюдается на Мецаморе: об этом свидетельствует множество больших кусков различных шлаков и кричного железа, раскопанных на участке мастерской. На нескольких больших кусках шлака, переданных в Государственный исторический музей Армении, сохранились прямоугольные углубленные ячейки древесного угля с отпечатками рисунка тонкой поверхности дерева. Эти следы доказывают, что при плавке металлов употреблялось дерево, которое складывалось пластами попеременно с рудой. К сожалению, остатки угольков не со-

⁸ См. К. А. Мкртчян, Мецамор, Международный симпозиум по истории геологии (путеводитель), Ереван, 1967, стр. 59—66, рис. 1.

хранились в шлаке, и нам не удалось установить виды древесины, употребляемой для плавки. Однако можно полагать, что здесь применялся дуб, обеспечивающий при горении особенно высокую температуру, необходимую для плавки меди и железа.

При спектральном анализе материала среди отходов производства оказались карбонат-фосфоритные легкие шлаки канареечной или буро-коричневой расцветки без малахита⁹, с повышенным содержанием стронция, фосфора и бария. По мнению К. А. Мкртчяна, шлаки эти могли быть остатками вещества, полученного из мощной костной смеси, служившей флюсом, значительно облегчавшим процесс плавки. Близкого содержания брикеты в большом количестве были обнаружены в производственных участках Мецаморского поселения. При анализе литейных отходов медно-цинковых, медно-оловянистых бронз и кричного железа тоже были зафиксированы остатки элементов флюса (стронций, барий, фосфор), что указывает на их применение. Как видно из данных химического анализа, в некоторых железных крицах фосфор отсутствует, в других же — содержится в большом количестве (0,74—0,97). Из этого вытекает, что при плавке кричного железа употреблялось разное количество флюса при различных циклах плавки, в зависимости от чего менялось качество металла: при нормальном применении флюса получались крицы доброкачественные, без содержания фосфора, при повышенном же употреблении получался хрупкий металл.

Среди остальных отходов производства четко выделяются бронзовые шлаки с малахитами. При этом шлаки, содержащиеся в двух тиглях из помещений № 5 и 6 «дома металлурга», оказались шлаками оловянистых бронз с большим (проба № 1) или меньшим (проба № 3) содержанием олова, а остатки третьего тигля — шлаками медно-цинковых бронз, с искусственной присадкой цинка (около 1% или больше).

Вывод ясен: в бронзолитейной и кузнечной мастерской Аргиштихинили для разных целей изготовлялись различные бронзы, что для металлопроизводства на территории Армении во II—I тысячелетиях до н. э. не является удивительным. При анализе урартского металла (бронзы и железа) были зафиксированы самые различные смеси, причем весьма часто констатировалось высокое качество металлов.

Судя по раскопанным остаткам металлопроизводства, в мастерских Аргиштихинили преобладало кузнечное дело, что было обусловлено большим спросом на орудия производства и предметы вооружения. В разных помещениях «дома металлурга» было найдено большое количество кричного железа блиновидной, оловяно-округлой формы, самых разных размеров (4×11×13, 8,5×9,5×3, 6×8×4, 5×7×2,5, 5×6×3, 4,5×8×2, 5×6,5×4, 4×4,5×3, 7×9×3 см). Эти железные блиновидные куски ныне сильно окислены, в результате чего потеряли ков-

⁹ Анализы остатков металлургического производства выполнены в лабораториях Геологического управления Армянской ССР под руководством М. Хосровяна и С. Арутюняна

кость, однако после химического анализа выяснилось, что даже в таком состоянии они содержат от 50,79 до 55,10% железа.

Как отмечено выше, кроме рассмотренных отходов металлургического производства, в «доме металлурга» были обнаружены и различные орудия производства. К их числу относятся всевозможные карасы с песком, разных размеров и форм глиняные высокобортные ванны, дробилки, отбойники и прочие орудия из твердых пород камня. Найдено было также три тигля. Первый из них оказался рядом с горном, в помещении № 3 (1968), был изготовлен из очень грубого теста, имел форму усеченного конуса с широкой верхней частью (диаметр 16,9 см) и суживающимся плоским дном. Верхняя чашеобразно углубленная часть тигля завершалась двумя сливами у спекшихся краев. Высота тигля достигала 9 см. В чашеобразном углублении сохранились остатки прилипшей бронзы толщиной в среднем 8—9 мм. Второй тигель оказался в помещении № 6 (1968), между карасами, забитыми песком. По общим очертаниям тигель этот не отличается от первого, имеет несколько большие размеры, три слива, грубые, неравномерные толстые стены, сильно потрескавшиеся от жары, со спекшимися краями и прилипшими остатками металла на дне чашеобразного углубления. Размеры этого тигля следующие: высота—10, диаметр верхней части—15, диаметр дна—10 см. Третий тигель был обнаружен в северном отсеке «дома металлурга» в 1969 г. Он по форме не отличался от двух описанных выше, был изготовлен из очень грубого светлоглиняного теста, с примесью крупнозернистого песка. Стены внутри и снаружи были сглажены рукой и мокрой тряпкой. Внутренние стенки чашеобразного углубления были покрыты целиком расплавленной бронзой, толщиной от 4 до 15 мм. Высота тигля—9, диаметр сверху—17, глубина—8,5, диаметр дна—11 см. Тигель имеет далеко выступающий слив с одной стороны.

По устройству и назначению своему эти тигеля не отличаются от кармирблурской находки доурартского периода.

В ходе раскопок было найдено множество заготовок каменных тиглей из туфа. Некоторые из них завершены обработкой, имеют сливы, довольно глубокое чашеобразное углубление и даже следы сажи. Возможно, что литейщик пытался применить каменные тигеля вместо глиняных, которые быстро выходили из строя. Возможно также, что среди этих поделок находились и полуфабрикаты литейных форм (например, пнал и чаш), модели которых, в комбинации с глиной и воском, могли служить хорошими формами.

Было найдено также множество настоящих литейных форм, разбросанных в «доме металлурга» и в примыкающих к нему помещениях бывшего дворца.

1. Первая форма была обнаружена в «доме металлурга», недалеко от горна. Она изготовлена из тонкой плиты черного туфа средних размеров (толщина—10, длина—35 и ширина—20 см). На хорошо сглаженной поверхности камня, сильно закопченной, ошлакобавшейся, вдоль центральной оси проложено три паза—соответственно 0,5, 0,4 и 0,3 см

ширины и глубины — на всю длину формы. В пазах этих сохранились следы гари и крупинки прилипшего металла. Совершенно ясно, что в этой формочке отливались медные или бронзовые прутья разного сечения, которые могли пригодиться для изготовления гладких проволочных браслетов и колец, дужек ведерок, различных сосудов и т. д.

2. От второй формы сохранилась половинка. Она выдолблена в базальте, имеет гладкую, несколько вогнутую поверхность и необработанные внешние стороны. Форма изготовлена для литья болванки полуцилиндрического разреза, носит на себе следы гари и крупинки металла. Длина камня — 26, ширина — 18, толщина — 12 см. Длина полуцилиндрической выемки 18 см, ширина — 4,5, глубина — 2,5. Длина отлитой болванки могла равняться 30—36 см. Из такой болванки могли быть изготовлены бронзовые клинья, колья и прочие предметы.

3. Третья форма обнаружена на поверхности холма, недалеко от дома мастерового, вырезана в красном туфе, со сглаженной поверхностью, длина камня — 46, ширина — 20 см. Углубление для литья занимает одну половину камня, имеет форму полукруглого сечения клина, с суживающейся нижней (рабочей) частью и с расширяющейся верхней пяточной частью, длина формы — 22, глубина — 2 см. Подобные клинья могли быть употреблены как в столярном и плотничном ремеслах, так и при обработке камня. Форма была в употреблении: на ее внутренних стенках сохранились остатки гари и накипевшие капельки бронзы.

4. Следующая форма, найденная на полу помещения № 2 во дворе цитадели, отличалась от всех предыдущих. Она была изготовлена из шлифованной со всех сторон плиты рыжевато-го туфа, состояла из двух фрагментов, с разбитой левой стороной. Длина камня — 41, ширина — не менее 25, толщина — 7 см. В центре камня выдолблено полуцилиндрического сечения углубление, широкое у верхнего конца (3 см) и суживающееся у нижнего (2,5 см), заканчивающееся острием. Длина углубления — 34, глубина — 4,5 см. У широкого конца углубления имеется отверстие для литья в 2,5 см в диаметре и угловое отверстие (диаметром в 2 см) для прикрепления створки со второй половиной формы. Таким образом, в данном случае мы имеем двустворчатую форму для отливки штыковидного предмета цилиндрического сечения, который при дополнительной обработке мог превратиться в копье.

5. В соседнем помещении (№ 3) была обнаружена маленькая глиняная льячка, похожая на чайную ложку.

Судя по наличию целого ряда тонких и сложных бронзовых предметов (сложные фибулы с рифленой или профилированной поверхностью, булавки с утолщенными частями и головками, змеиноголовые браслеты с рельефными частями морды и т. д.), мастера-аргистихинили применяли целую гамму более сложных глиняно-восковых формочек, которые не сохранились из-за специфики литья и по другим причинам. Подобные сложные формы применялись больше всего в государственных мастерских, вернее в мастерских, изготавливавших государственные заказы:

предметы украшения и снаряжения вельмож, высокохудожественные изделия, предназначенные для украшения дворцовых покоев и храмов.

В Аргиштихинили функционировали и подобные мастерские. Их продукция известна по раскопкам поселений, подчиненных в свое время городу Аргиштихинили или связанных с ним обменом и торговлей. Несомненно, из Аргиштихинили происходит богатый инвентарь погребения № 4 (раскопанного сотрудниками Мецморской экспедиции) с характерным урартским материалом. В упомянутом захоронении вместе с чернолощеной керамикой местных образцов были выявлены характерные для Аргиштихинили формы урартской керамики, хорошо отшлифованные сардониковые, сердоликовые, стеклянные и пастовые бусы, фибулы, птичеголовые фигурные браслеты и замечательный бронзовый пояс с чеканкой и гравировкой, с изображениями легких колесниц с наездниками, львов и быков. Многие из перечисленных вещей имеют точные аналогии в материалах Аргиштихинили, урартских колумбариев Нор-Ареша, Малакю, Эребуни и Тейшебаини, то есть в тех поселениях, которые окружали Аргиштихинили в радиусе 50—60 км.

Подобное географическое распространение большого количества однотипных вещей предполагает существование не только единого центра их производства, но также и изготовление целого ряда вещей одними и теми же мастерами. Таким крупным производственным центром являлся в то время именно город Аргиштихинили, где даже в период глубокого кризиса функционировали две металлообрабатывающие мастерские.

Надо полагать, что в пору расцвета городского хозяйства здесь существовали также гораздо более крупные государственные мастерские, открытие которых является делом времени.

ԱՐԴԻՇՏԻՆԻԼԻ ՔԱՂԱՔԻ ՀԻՆ ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՄԵՏԱՂԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԱՐՀԵՍԱՆՈՅՐ

Պատմ. գիտ. դոկտոր Հ. Ա. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

(Ա մ փ ո փ ու մ)

Ուրարտական հնավայրերի պեղումներով շուրջ հարյուր տարվա ընթացքում հայտնաբերվել են հազարավոր մետաղե իրեր, այդ թվում նաև արվեստի բարձրարժեք նմուշներ, որոնք ըստիներյան, մետաղագործության բարձր մակարդակի արդասիր են: Հասկանալի է, սակայն, որ մետաղամշակության տեխնիկական մակարդակի մասին կարելի է գաղափար կազմել գերազանցապես մետաղամշակման արհեստանոցների հայտնաբերման և ուսումնասիրության միջոցով: Այդպիսի արհեստանոցներից առաջինը ուսումնասիրվեց վերջին տարիների ընթացքում (1965—1971 թթ.): Այդ արհեստանոցը գտնվում է Արգիշտիի արևմտյան ամրոցի մոտ: Թեև այն չի պատկանում պետական խոշոր ձեռնարկությունների թվին, այնուամենայնիվ զգալի գիտական հետաքրքրություն է ներկայացնում իր խոշոր և բնորոշ կոմպլեքսով, որի մեջ համադրված են մետաղագործական հիմնական սարքավորումները (ձուլարան, քուրա, հարստացման համալիր), դործիքները (հալոցներ, աղորիքներ, թակեր, մուր-

ճեր), արտադրութեան թափոնները (տարբեր մետաղների խարամներ), ստացված մետաղը (երկաթի բլիթաձև կտորներ, բրոնզների նստվածքներ), ինչպես նաև արհեստանոցում պատրաստված իրեր ու առարկաներ (նետասլաքներ, դանակներ, դաշույններ, ուրագներ, մուրճեր, մանգաղներ) և այլն:

Վերոհիշյալ նյութերի հնագիտական, քիմիական և սպեկտրալ ուսումնասիրությունները բերում են այն համոզման, որ Արգիշտիխինիլիի արհեստանոցում կատարվել են մետաղամշակութեան հետ կապված բոլոր պրոցեսները (հանքաքարի մանրատում, լվացում, ձուլում, մետաղի կռում, կոփում, դրվագում, փորագրություն և այլն) և արտադրվել զարդարանքի, զենքի, արտադրության գործիքների բոլոր հիմնական տեսակները: Ըստ այդմ, այլևայլ առարկաների համար օգտագործվել են տարբեր ձևերի ու մեծության ձուլարաններում ստացված տարբեր որակի անագա-պղնձային և պղնձա-մկնդեղային բրոնզներ և երկաթի նախապատրաստուկներ:

ПРИОБРЕТЕНИЕ ИМУЩЕСТВА В НОВОВАВИЛОНСКОМ
ДЕЛОВОМ ДОМЕ ЭГИБИ (555—522 гг. до н. э.)

А. А. МАРТИРОСЯН

Существенные политические и экономические изменения—разгром Ассирии и постепенное приобретение Вавилоном главенствующего положения на Ближнем Востоке привели к возникновению в нововавилонский период деловых домов, занимавшихся целым рядом экономических операций¹. Среди этих домов своим масштабам и размахом деятельности выделялся дом Эгипи. Первые представители делового дома занимались выдачей разных видов кредита—торгового, натуральных и денежных ссуд; они хранили вклады и вели торговые операции внутри страны². К тому времени, когда главой дома стал Набу-аххе-иддин, сын Шулы, потомок Эгипи³, деловой дом уже занимался множеством разнообразных операций и стал ведущим среди прочих вавилонских домов⁴. Кроме того, что Набу-аххе-иддин занимал посты при царском дворе и выдавал ссуды аристократии, он занимался также выдачей натурального и ростовщического кредита, вел торговые операции внутри и вне Вавилона, отдавал внаем принадлежавших ему рабов и рабынь, приобретал дома, поля и рабов⁵.

Начиная с 555 г. до н. э. в деловом доме появляется еще один ростовщик—старший сын Набу-аххе-иддина, Итти-Мардук-балату⁶. В начальный период своей деятельности Итти-Мардук-балату занимался теми же видами кредита, что и его отец: хранил вклады, выдавал кредит, отдавал внаем рабов, занимался торговлей и торговым посредничеством и, конечно, так же, как отец, приобретал имущество⁷.

Со временем, в процессе развития экономики страны, в доме Эгипи появляется новый способ деятельности—отдача в аренду домов и полей⁸, и происходит постепенное замещение им других (при Итти-Мар-

¹ М. А. Дандамаев, Рабство в Вавилонии VII—V вв. до н. э., М., 1974, стр. 24, 39, 40.

² S. Weingart, Das Haus Egibi in Neubabylonischen Rechtsurkunden, Berlin, 1939, стр. 39.

³ A. Ungnad, Das Haus Egibi (falkensee), „Archiv für Orientforschung“, XIV, 1941, стр. 60.

⁴ S. Weingart, указ. соч., стр. 39.

⁵ Там же, стр. 39—40.

⁶ A. Ungnad, указ. соч., стр. 61; S. Weingart, указ. соч., стр. 40.

⁷ S. Weingart, указ. соч., стр. 41.

⁸ Там же, стр. 42 см. также нашу статью об аренде земли в доме Эгипи: «Вестник» АН АрмССР (обществ. науки), 1977, № 7.

дук-балату и при его наследнике Мардук-нацир-апли), и только приобретение имущества остается неизменным. Главы дома, как и прежде, стремятся вложить свободные средства в недвижимость и рабов. Обогащаясь торговлей, ростовщичеством и наймом, они не упускали случая получить имущество своих должников или приобрести его в процессе торговой операции либо за продукты и наличные.

Сохранилось несколько документов о приобретении имущества должников:

Nbd. 566⁹—Итти-Мардук-балату приобрел 4 пары обуви у раба-сапожника, бывшего его должником. В счет погашения части долга (общей суммой в 6 сиклей) сапожник обязался сшить обувь¹⁰.

TCL XII, 101¹¹—Итти-Мардук-балату ссудил 13 сиклей серебра с условием, что на часть этой суммы (1 2/3 сикля) должник принесет 305 различных камней для ожерелья бога Мардука. Если кредитор не получит камни, на серебро начнут расти обычные 20% в год.

Camb. 409¹²—Итти-Мардук-балату купил раба у другого кредитора, выплатив ему задолженность третьего лица, сумму, в залог которой и был отдан раб.

Выше уже говорилось о том, что в процессе торговли, которую вели деловые дома, также приобреталось имущество. Об этом свидетельствует содержание второй группы документов, фиксирующих разделы общего имущества торговых партнеров¹³.

Nbd. 787¹⁴, составленный в 542 г. до н. э., фиксирует раздел имущества между четверью наследниками двух торговых компаньонов. Каждый из них получил по одному *кур* поля с колодцем, одну овцу, одного мула, одну корову с телятком, по два локтя колодца. Кроме того, Итти-Мардук-балату, глава дома с 543 г. до н. э.¹⁵, получил 25 минн серебра—цену четырех рабов, 20 сосудов первосортного пива, 20 пустых бочек, 10 фляг и кувшинов, 90 *кур* фиников и 15 *кур* сухой белой горчицы, 14 голов мелкого рогатого скота и базарные долговые расписки (торговля в кредит была в Вавилонии распространенным явлением).

Liv. 169 датирован третьим годом правления Камбиза (528 г. до н. э.). При описываемом здесь разделе имущества Итти-Мардук-балату получил 6 минн 16 сиклей серебра от торговой операции, 4,5 минны взамен трех купленных в процессе торговли рабов и 4 минны за проданный урожай фиников. Не поделены еще беглые рабы и поле с урожаем на корню и в складах.

⁹ Список сокращений см. в конце статьи.

¹⁰ М. А. Дандамаев, указ. соч., стр. 174, 196.

¹¹ G. Contreau, *Contrats Neo-Babyloniens I de Teglati-phalasar III a Nabonide*, 1927.

¹² М. А. Дандамаев, указ. соч., стр. 60, 206, 212, 238.

¹³ Документы о торговом кредите указывают, что все вырученное в процессе торговой операции имущество делится на равные доли между компаньонами.

¹⁴ Nbd. 787 и Liv. 169 рассмотрены М. А. Дандамаевым, указ. соч., стр. 61, 124, 125.

¹⁵ S. Weingart, указ. соч., стр. 40, A. Ungnad, указ. соч., стр. 61.

Вероятно, к этой группе документов можно причислить и Camb. 365¹⁶ от последнего года правления Камбиза, сообщающий о том, что Итти-Мардук-балату отдал своему родственнику 6 рабов и 0,5 мины серебра.

Конечно, доходы от торговых операций были велики, но, несмотря на это, документы архива Эгиби свидетельствуют о том, что большая часть имущества дома Эгиби была приобретена не в ходе ростовщических и торговых операций, а куплена за наличные, и только при изучении документов о купле можно представить себе реальные размеры имущества главной ветви рода Эгиби. Купля была основным источником приобретения имущества, и надо отметить, что из всех глав дома Эгиби, предыдущих и последующих, именно Итти-Мардук-балату покупал с наибольшим размахом. Если сравнить данные документов о купле с данными Dag. 379¹⁷, выяснится, что около половины всего имущества, оставленного трем наследникам, приобретено им самим за наличный расчет. Так, например, в Dag. 379 упоминаются 16 домов в Вавилоне и Барсиппе, а данные наших документов говорят о купле семи домов и обмене одного:

Nbd. 289 (552 г. до н. э.)—Итти-Мардук-балату купил дом в Вавилоне за два *кур* (300 литров) ячменя.

Nbd. 633—Итти-Мардук-балату купил дом площадью 5 *кану* 2 *сут* общей сложностью за 57 сиклей серебра.

Суг. 161—куплена группа домов примерно за 14 минн серебра.

Суг. 345 — куплен дом за 8 минн 40 сиклей серебра и уплачена также дополнительная плата (*atru*) в размере 17 сиклей. Цена одного *акалу* дома равна одной минне 15 сиклям.

Camb. 226—куплен дом с полем в кредит за 4,5 мины, из которых Итти-Мардук-балату осталось уплатить 2 мины 37 сиклей серебра.

Camb. 423—куплен дом площадью в 6 *кану* за одну мину 58 сиклей серебра и 4 сикля дополнительной платы.

Nbk. 4—куплен дом плохой сохранности за 0,5 мины серебра.

Кроме этих семи домов, путем обмена трех рабынь был приобретен еще один дом в Барсиппе, где у Итти-Мардук-балату, по свидетельству Dag. 379, имелись владения (об этом же говорят и некоторые документы об аренде полей).

Как видно из этих документов, цены на дома варьировались в зависимости от их величины и состояния. Самая высокая цена дома, купленного Итти-Мардук-балату,—около 9 минн серебра. Хотя это значительная сумма, но дом не из самых дорогих. В документе TCL XII, 120, например, говорится о выдаче хранившегося у Итти-Мардук-балату вклада, предназначенного для большого дома стоимостью в 16 минн серебра. Очевидно, дом за 9 минн был благоустроенным домом средних размеров, купленным ростовщиком не для своих нужд, поскольку из то-

¹⁶ М. А. Дандамаев, указ. соч., стр. 61, 129, 238.

¹⁷ Там же, стр. 129.

го же TCL XII, 120 известно, что сам он жил в «большом доме» в районе царского дворца.

Сохранился также ряд документов о купле полей:

Nbd. 372—Итти-Мардук-балату купил поле за $1/3$ мины серебра. Через год (Nbd. 470) Итти-Мардук балату вместе с отцом приобрели поле в рассрочку за 51 сикль серебра.

Nbd. 687 — Итти-Мардук-балату купил поле площадью в 3 *сут* 18 *акалу* за 3 мины 42,5 сикля серебра и уплатил дополнительную плату в размере 5,5 сиклей.

В 540 г. до н. э. (Nbd. 1031) Итти-Мардук-балату выкупил часть поля (3 *сут*), находившегося в совместном владении, за 14,5 сиклей. Через 4 года приобретено около 6 га земли (4 *кур*, 3 *пан*, 3 *ка*) за 5 мины 49 сиклей и три раба (Суг. 161), а также дома, о которых упоминалось выше. В сущности, все имущество среднего вавилонянина¹⁸, целая усадьба была куплена в один прием за 20 с лишним мин серебра.

В конце правления Кира Итти-Мардук-балату купил 25 *ка* 9 *акалу* поля, обсаженного финиковыми пальмами, за $2/3$ мины серебра и 2 сикля дополнительной платы¹⁹.

В том же году куплено еще одно поле, площадь которого при измерении оказалась больше, чем уплаченная за него цена. За избыточную площадь Итти-Мардук-балату должен был уплатить еще 2 мины серебра в рассрочку (Суг. 320). Впоследствии Итти-Мардук-балату уступает часть этого поля своему зятю с условием совместного орошения хорошей и плохой земли (Camb. 217)²⁰.

Выше упоминалось о том, что в 528 г. до н. э. Итти-Мардук-балату купил в кредит дом и поле (Camb. 226); очевидно, здесь, как и в документе Liv. 161, зафиксирована продажа всей недвижимости семьи и, возможно, обнаруживается процесс постепенного деклассирования некоторых свободнорожденных вавилонян. Видимо, именно такие люди, вынужденные когда-то продать свое имущество, были в основном арендаторами полей и домов, принадлежавших Итти-Мардук-балату.

Относительно цен на поля в Вавилонии можно заключить, что один га земли в среднем стоил около мины серебра²¹; цены на поля колебались в зависимости от орошения и прочих условий.

В процессе приобретения (на первый взгляд бессистемного) домов и полей Итти-Мардук-балату стремился к концентрации недвижимости в одном месте: так легче было управлять ею²². Судя по документам о купле и аренде полей, он покупал поля, расположенные у старого канала Куты и у канавы Ле'у-Бел (на юго-востоке Вавилона)²³, где у него

¹⁸ Там же, стр. 131, 160.

¹⁹ Kohler-Peiser, *Aus dem Babylonischen Rechtsleben*, Leipzig, 1890—1898, Bd. I—IV, стр. 69.

²⁰ M. San-Nicolo, *Beiträge zur Rechtsgeschichte im Bereiche der Keilschriftlichen Rechtsquellen*, Oslo, 1931, стр. 217.

²¹ М. А. Дандамаев, указ. соч., стр. 120.

²² S. Weingart, указ. соч., стр. 40.

²³ Там же.

уже имелись участки. В тех же случаях, когда это не удавалось, Итти-Мардук-балату прибегал к обмену. По данным документа Samb. 349, он обменял участок земли в местности Шуппату на равный ему по размерам участок в Хурсагкаламме (пригороде Киша), где не только владел полями, домом и рабами, но и держал управляющего²⁴.

Через год, в последнем году правления Камбиза Итти-Мардук-балату обменял свой земельный участок в Вавилоне на другой участок в ином районе Вавилона (Samb. 375). В том же году он обменял дом на трех рабов, очевидно потому, что расположение дома не было удобным (Samb. 362)²⁵, а после этого обменял дом на трех рабынь в Бар-сиппе (Samb. 377)²⁶. Поскольку все документы об обмене составлены в конце правления Камбиза, то есть в последние годы жизни Итти-Мардук-балату, создается впечатление, что перед смертью глава дома особенно стремился привести дела в порядок и облегчить управление домами и полями.

При обменах не давалось гарантий о том, что со стороны родственников и близких нет претензий на имущество. При покупке же недвижимости и рабов обязательно делалась приписка об отсутствии претензий на проданное имущество. В случае возникновения претензий приписка эта грозила продавцу штрафом, в 12 раз превышающим уплаченную ему цену. Справедливости ради отметим, что случаи такого рода и уплата штрафа в практике дома Эгиби не зафиксированы, и поэтому возможно, что приписка, защищающая права покупателя, была чистой формальностью.

В большинстве документов покупатель давал продавцу дополнительную плату (*atru*), а иногда и делал подарок (*lubagu*, букв. «одежда»)²⁷. При покупке рабов давать дополнительную плату не было принято.

На приобретении домом Эгиби рабов подробно останавливаться мы не будем, так как все данные относительно рабов исчерпывающим образом приведены в книге М. А. Дандамаева «Рабство в Вавилонии». Все же для нас важно отметить, что существуют данные о купле около 50 рабов со стороны Итти-Мардук-балату, а Dag. 379 поименно называет более ста рабов, подлежащих разделу. Таким образом, оказывается, что половина всех рабов дома Эгиби, как и половина домов и, вероятно, полей, была куплена в то время, когда главой дома был Итти-Мардук-балату.

Способы приобретения рабов ничем не отличались от купли предметов. Их покупали за наличное серебро или в рассрочку, обменивали

²⁴ Там же, стр. 40; A. Ungnad, указ. соч., стр. 61. Имя управляющего Калба. Это приемный сын Набу-аххе-иддина, см. также: М. А. Дандамаев, указ. соч., стр. 175.

²⁵ М. А. Дандамаев, указ. соч., стр. 61, 94, 121, 124, 178.

²⁶ Там же, стр. 121, 208.

²⁷ M. San-Nicolo, Zum *atru* und anderen Nebenleistungen des Käufers beim Neubabylonischen Immobillarkauf, „*Orientalia*“, XVI, 1947, стр. 273–302.

на недвижимость и продавали. Труд же рабов использовался весьма изобретательно. Кроме работы в домашнем хозяйстве, их посылали на оброк, они самостоятельно вели торговые операции, помогали хозяину в делах, были арендаторами; наконец, их отдавали внаем, а рабынь сдавали в публичные дома²⁸.

Выше говорилось о том, что предшественники Итти-Мардук-балату были знакомы с отдачей рабов внаем, а аренда земель и домов в их практике не встречалась²⁹. Только со второй половины VI в. до н. э. благодаря большому накоплению недвижимости в результате купли и усилению имущественного разложения среди населения появились благоприятные условия для проведения арендных операций с домами и полями, которые, таким образом, начали приносить немалый доход. Только с этой точки зрения понятно и обоснованно безудержное стремление Эгиби приобретать дома, поля и рабов вместо того, чтобы вкладывать деньги в торговлю или давать их под проценты.

В отличие от описанных выше сделок, никак не отражающих непосредственные бытовые нужды дома, имеется еще ряд документов относительно купли более мелких предметов, необходимых в хозяйстве или для ведения торговли.

Документ Mold. 29³⁰ фиксирует приобретение наряду с рабыней также и сумки; по Nbd. 1013, Итти-Мардук-балату вместе с двумя другими людьми покупает 70 кувшинов вина за 2 мины 4 сикля. В документе Суг. 140 куплено 36 *кур* ячменя и пчелиные ульи; позднее приобретены медный таз и умывальник за 4 мины 9 сиклей серебра в рассрочку, если Итти-Мардук-балату не вернет утварь через два дня (Camb. 153); (для сравнения напомним, что за эту цену можно было приобрести дом или поле).

Наконец, в Camb. 323 Итти-Мардук-балату покупает утварь—ручную мельницу и еще 4 каких-то предмета, сомневаясь, однако, в честности продавца. Документ оговаривает, что в случае появления истинного владельца продавец возместит Итти-Мардук-балату уплаченную сумму. Можно предположить, что владелец вещей уже появился, так как названо его имя, и табличка составлена для того, чтобы принудить продавца к уплате стоимости предметов.

Продажа краденного имущества была, очевидно, нередким явлением, такие случаи встречались и среди членов рода Эгиби. Группа документов Camb. 143, 144 и Liv. 19³¹ говорит о продаже рабыни, принадлежавшей Итти-Мардук-балату. На запястье рабыни имелось клеймо с именем владельца на арамейском и аккадском языках. Она была продана в городе Описе за одну мину 25 сиклей серебра, из которых покупатель должен был продавцу еще 37 сиклей. Остаток надо было упла-

²⁸ М. А. Дандамаев, указ. соч., стр. 71, 74, 75, 85.

²⁹ S. Weingart, указ. соч., стр. 42.

³⁰ М. А. Дандамаев, указ. соч., стр. 120, 145.

³¹ A. Ungnad, указ. соч., стр. 62; М. А. Дандамаев, указ. соч., стр. 70, 120, 123, 138.

тить там же, через 4 дня. Однако оказывается, что продавцом рабыни был вовсе не ее хозяин, а его младший брат Иддин-Набу, который в отсутствие Итти-Мардук-балату тайно увел и продал рабыню от имени ее хозяина. Покупатель возвращает ее хозяину, а последний выдает ему расписку об остатке цены за рабыню, который почему-то не был уплачен вовремя.

В целях ведения торговых операций в условиях Вавилонии прежде всего необходимы были лодки, которые и приобретаются вместе с кожаными парусами (Nbd. 776)³², и ослы для перевозки грузов, которых Итти-Мардук-балату купил в Барсиппе (Суг. 338). Необходимость приобретения средств транспорта, а не самих продуктов диктовалась, по-видимому, тем, что дом Эгиби не нуждался в товаре и торговал излишками своих продуктов: ячменя, фиников, пива, шерсти, кожи. Необходимо отметить, что вообще случаи продажи имущества главой дома Эгиби очень редки. Лишь один раз Итти-Мардук-балату продал в рассрочку поле, расположенное у канавы Ле'у-Бел (Суг. 264), в трех же группах документов продаются рабы, которые несколько раз переходят из рук в руки, в двух случаях они снова оказываются у Итти-Мардук-балату, а в третьем он опять продает их прежнему владельцу за прежнюю цену³³, в результате всех продаж теряя трех рабынь и поле.

Таковы документы о приобретении имущества в деловом доме Эгиби, дающие довольно четкое представление о размерах имущества главной ветви дома. Они показывают, что в результате глубокого имущественного расслоения общества в нововавилонский период и разорения средних слоев населения Вавилонии их недвижимое имущество путем купли переходит в собственность крупных деловых домов и еще более способствует обогащению последних, а тем самым ведет к дальнейшему усилению социальной дифференциации нововавилонского общества.

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

- Camb.—J. N. Strassmayer, *Inscriben von Cambyses, König von Babylon*, Leipzig, 1890.
 Cyr.—J. N. Strassmayer, *Inscriben von Cyrus, König von Babylon*, Leipzig, 1890.
 Dar.—J. N. Strassmayer, *Inscriben von Darius, König von Babylon*, Leipzig, 1892.
 Liv.—J. N. Strassmayer, *Die babylonischen Inschriften im Museum zu Liverpool*, Leiden, 1885.
 Mold.—A. B. Moldenke, *Cuneiform Texts in the Metropolitan Museum of Art*, pt. I—II, New York, 1893.
 Nbd.—J. N. Strassmayer, *Inscriben von Nadonidus, König von Babylon*, Leipzig, 1889.
 Nbk.—J. N. Strassmayer, *Inscriben von Nabuchodonosor, König von Babylon*, Leipzig, 1889.
 TCL.—Musée du Louvre, Département des Antiquités Orientales, *Texts Cuneiformes*. Paris.

³² М. А. Дандамаев, указ. соч., стр. 182.

³³ Там же, стр. 114, 119, 120, 121, 144, 208, 209, 238, 413; документы Nbd. 765, 772, 832; Camb. 165, 309, 377, 388.

ՆՈՐ ԲԱՔԵԼԱԿԱՆ ԷԳԻՔԻ ԳՈՐԾԱՐԱՐ ՏԱՆ ԿՈՂՄԻՑ
ԳՈՒՅՔԻ ՉԵՌՔԵՐՈՒՄԸ (մ. թ. ա. 555—522 թթ.)

Ա. Հ. ՄԱՐՏԻՐՈՅԱՆ

(Ա մ փ ո փ ու մ)

Նոր բաբելական գործարար տներից խոշորագույնը՝ էգիբի գործարար տունը իր գոյության ամբողջ ժամանակաշրջանում (մ. թ. ա. VII դարի վերջ—V դարի սկիզբ) վաշխառուական և առևտրական գործարքների հետ մեկտեղ զբաղվել է գույքի կուտակմամբ։ Էգիբի սան ղեկավարներից մեկի՝ Րտտի-Մարդուկ-բալատուի օրոք արտակարգ մեծ շափերի է հասնում գույքի ձեռքբերումը։ Նա ավելացնում է էգիբի տան ունեցած տների, ստրուկների և դաշտերի քանակը կրկնակի անգամ, աշխատելով միևնույն ժամանակ կենտրոնացնել իր ունեցվածքը մի տեղում ավելի հեշտ կառավարվելու նպատակով։ Շատ ղեպքերում Րտտի-Մարդուկ-բալատուն գնում է ոչ միայն առանձին մի տուն, կամ դաշտ, այլ միջին կարողության բաբելոնացու ամբողջ ունեցվածքը (տունը, դաշտը և ստրուկներին)։ Սրանից կարելի է եզրակացնել, որ մ. թ. ա. VI դարի երկրորդ կեսին սոցիալական շերտավորումը ուժեղացել էր և բնակչության այն խավը, որը ստիպված էր վաճառել ամբողջ ունեցվածքը, ունեզրկվելով ասպադասակարգայնանում էր։

մարդկային ցեղի վերանորոգությունը կդնեն նույն Հայաստանի մեջ, քանի որ նա տապալել է կանգնելը՝ Արաբա-տ լեռան վրա⁹։ Անկախ այս մտքից, որը հորենացու մոտ էլ առասպելական աղբյուրներից է քաղված, կայրենիցը հավատում է այն ճշմարտությանը, որ Հայաստանը մարդկության հնագույն ուստանն ու մեծ քաղաքակրթություններից է, իսկ հայերենը՝ աշխարհի ինքնատիպ ու հարուստ լեզուներից մեկը։

⁹ Տե՛ս կայրենիցի՝ Լա Կրոզին գրած 35-րդ համակը։

Հարկ ենք համարում նշել, որ հայ ժողովրդի պատմության, մշակույթի, լեզվի վերաբերյալ Գոտֆրիդ Լայբնիցի ունեցած դատողություններից շատերը, ինչպես գրում է «Բազմավեպը», թեև «զուտ ավանդական են, երբեմն էլ նույնիսկ սխալ, սակայն չեն դադարի մեզի համար հետաքրքրական ըլլալի այն գնահատական ձևին մեջ, որ կգտնվին այդ մեծ մարդուն բերնին մեջ»¹⁰։

Վ. Խ. ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ

¹⁰ «Բազմավեպ», 1940, № 4—7, էջ 133։

ԱՐԳԻՇԹԻԽԻՆԻԼԻԻ ՍԱՐԿՈՖԱԳԸ

Արգիշթիխինիլի հոգևոր ու աշխարհիկ բնույթի տարատեսակ հուշարձանների շարքում կարեւոր տեղ են զբաղում քաղաքաբնականների թաղման ձևերը, ծեսերն ու հումաճու կյանքի մասին եղած պատկերացումները բացահայտող դամբարանները։ Վերջիններս գտնվել են Դավթի բլրաշարքը հյուսիսից, արևմուտքից և հարավից շրջապատող տարածքում, որն այժմ զբաղեցված է ուշ ուրարտական առանձնատների փլատակներով, նոր Արմավիր և Նալբանդյան գյուղերի շինություններով ու այգեստաններով։ Մինչ այժմ Արգիշթիխինիլիում հայտնաբերված գերեզմանները շիրիմաթումր կամ ստորերկրյա մեմորիալ հուշարձանի գոյությունը ցույց տվող որևէ այլ առանձնահատկություն չունեն։ այդ իսկ պատճառով դամբարանների մեծ մասը հայտնաբերվել է շինարարական աշխատանքների ժամանակ, նետեարար և դրանց ուսումնասիրությունը կատարվել է կիսաքանդ կամ լրիվ ավերված գերեզմանների մնացորդների հետազոտության ու ուղիղ բնակչության հավաքված հնագիտական յուրթերի հիման վրա։ Թաղումներն Արգիշթիխինիլիում կատարվել են սալարկղներում, քարալղերում, աղյուսաշեն գերեզմաններում։ Հայտնի են և կարասային թաղումներ, ինչպես և թալումներ, երբ դիակիզված կամ դիամասնատված սճյունի մնացորդը լցվել է կճուճի մեջ և նոր Իխյան թաղվել։

Ուրարտական թաղման ծեսի ուսումնասիրության համար առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում 1973 թ. Արգիշթիխինիլի արևելայան ամրոցից 350—400 մ հյուսիս, նոր երմավր գյուղի բնակիչ Լևոն Սարգսյանի տնային հողամասում գտնված քարե սարկոֆագը¹։

¹ Սա Արգիշթիխինիլիում գտնված միակ տարկոֆագը չէ, քանի որ նոր Արմավիրի բնա-

Այն տեղակայված էր 0,5 մ հաստություն ունեցող մշակույթի հողաշերտից 0,4 մ ցած, ավազախառն խճաքարի բնահողային շերտում։ Սարկոֆագն ուներ 45° դեպի արևելք շեղումով, հյուսիս-հարավ դիրքորոշում։ Այն փակված էր ստորին մակերեսները կոպիտ հարթեցված երեք սալաքարերով (ծածկասալերի չափսերն են՝ 1,1×0,48×0,1 մ, 1,05×0,52×0,12 մ, 1,16×0,48×0,9 մ)։ Անխախտ մնացած երկու սալաքարերի արանքը խցանված էր մանր խճաքարով ու կավով։ Երրորդ ծածկասալը հայտնաբերողները կոտրել էին, սարկոֆագի միջից հանելով դաջազարդ երեք թասեր և մեկ աճյունասափորու

Միակտոր, սև գույնի տեղական տուֆի ժայռակտորից պատրաստված, կլորացող անկյուններով տաշտականման սարկոֆագն ունի 1,52 մ երկարություն և միջին հաշվով մոտ 0,9 մ լայնություն (մի ծայրում լայնությունը 1 մ է, մյուսում՝ 0,75 մ)։ Պատերի բարձրությունները ևս անհավասար են. ընդլայնական պատերից մեկի բարձրությունը 0,65 մ է, իսկ դիմացինը՝ 0,55 մ։ Ցածր պատի ստորին մասում, հատակի մակարդակին հավասար, կա 3—4 սմ տրամագծով միջանցիկ մի անցք։ Ուշագրավ է, որ Հայաստանի տարածքում հայտնի են դամբարաններ, որոնց պատերին, տարբեր բարձրությունների վրա առկա են միջանցիկ անցքեր. փոքրիկ մի անցք է բացված Շիրակավանի մ. թ. ա. IX—VIII դդ. թվագրվող 10-րդ դամբարանի հյուսիսային պատը կազմող խոշոր ժայռաքեկորի ստորին մասում։ Նույն ձևի անցքեր են փորված նաև 1978 թ. Արգիշթիխինիլիում պեղված սալարկղի երկու պատերին։ Բացի այս, Վաղարշապատի

կիլնների տներին մոտ կարելի է տեսնել ուրարտական սարկոֆագներ, որոնցում այժմ սովորաբար ճղմում են խաղողը։

դամբարանադաշտում հայտնաբերված, այժմ էջ-միածնի երկրագիտական թանգարանում պահվող III—IV դդ. թվագրվող կավե դագաղի նեղացող ծայրում, հատակի և պատի միացման անկյունում ևս առկա է նման մի անցք (էնթ, զետեղարան, № 3434)։ Կարելի է ենթադրել, որ այդ անցքերը կապ ունեն հողու մասին եղած ժողովրդական հավատալիքների հետ. այս ենթադրությունն իհարկե դեռևս լրացուցիչ փաստարկման կարիք ունի։

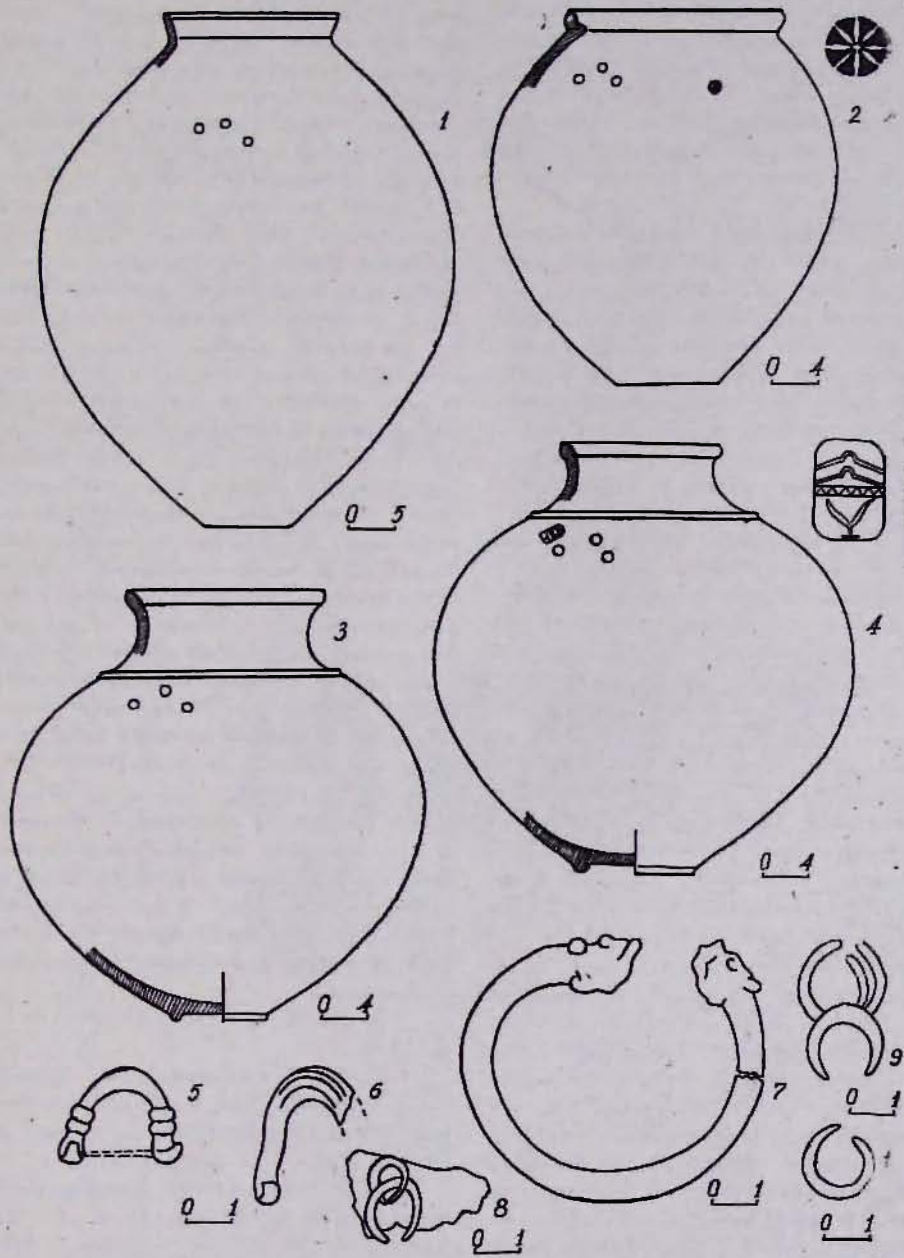
Սարկոֆագի հատակին արված են 0,2—0,22 մ տրամաչափի ոչ խորը փորվածքներ, որոնք ծառայել են աճյունասահորներն ուղղահայաց դիրքով և ամուր պահելու նպատակին։ Սարկոֆագը հողով լցված չէր։ 0,1—0,12 մ հաստությամբ պատերը ներսից ու դրսից սրբա-տաշ չեն ու նրանց, ինչպես և ծածկասալների վրա ակնհայտ են քարտաշի կացնի թողած ոչ խորը հետքերը։ Սարկոֆագի շրջակայքի և տակի հողի միջից հնագիտական որևէ իր չգտնվեց։

Սարկոֆագի մեջ, իրարից ոչ համաչափ հեռավորության վրա գտնվեցին մարդու մասնատված ոսկորներ և զարդարանքի առարկաներ պարունակող շորս շքեղ սափորներ և շորս թաշեր։ Առաջին աճյունասահորը դրված էր հյուսիս-արևելյան անկյունում. նրա բերանը փակված էր կիսագնդաձև իրան և ներկված շրջա-նաձև նստուկ ունեցող մի կարմիր թասով (աղ. 21)։ Ուրարտական այլ հնավայրերում հայտնաբերված աճյունասահորները ևս, որպես կանոն, փակված են եղել թասերով, կավանոթների բեկորներով կամ այլ իրերով²։ Որպես աճյունասահոր օգտագործված այս կճուճն ունի ձգված, ուռուցիկ իրան, փոքրիկ, հարթ հատակ, դուրս ձկված շուրթ, ոչ լայն բերան։ Իրանի ուսին կան երեք փոքր անցքեր (աղ. 11)։ Այս սափորում մարդու մանրացված ոսկորներից բացի ուրիշ ոչինչ չգտնվեց։ Աճյունասահորի կաթնադեղնավուն և գորշ գունային երանգներով պատված արտաքին երեսը հղկված է քարե կոկիլ-չով, որի տարբեր ուղղություններով տարված հետագծերը լրիվ չեն ծածկում կավի հիմնա-գույնը։ Հաճելի տեսքով այս գույնի խեցանոթ-ները վանի թագավորության բրոնզեության ոչ մասսայական, սակայն հետաքրքիր արտադրանք-ներից են։ Նմանօրինակ անոթներն Արգիշթիխի-

նիլիում և այլ հուշարձաններում հանդիպում են շողուն-անգորապատ շքեղ խեցեղենի հետ հա-մատեղ և ունեն հորինվածքային միևնույն ձևերն ու մակերեսների մշակման նույն կատարելու-թյունը։ Այս կավանոթների թվում պատահում են նաև թույլ փայլեցված կամ անփայլ մակերեսնե-րով նմուշներ։ Սույն երևույթն առանձնապես ակ-նառու է Արգիշթիխիլիի արևմտյան ամրոցի հարավային կողմում բացված առաջին և երկրորդ նկուղային սենյակներից և պալատական շենքի 15-րդ սենյակի երկրորդ հատակի տակից հայտ-նաբերված խեցանոթների հարուստ հավաքածու-ներում, որոնք, ըստ իրենց շերտագրության և կավանոթների հատկանիշների, թվագրվում են մ. թ. ա. VIII դարով։

Մյուս աճյունասահորը դրված էր սարկոֆագի հարավային պատի մոտ։ Սափորի միջից մար-դու մանրացված ոսկորների հետ գտնվեցին իրա-րից հեռացած սուր ծայրերով, հաստացող կենտ-րոնական մասով բրոնզե փոքրիկ ականջօղեր, գնդաձև, ձվաձև ու անվաճաձև քարե ու շաղախե ուլունքներ (աղ. 19, աղ. 27)։ Ինչպես երևում է, աճյունը սափորի մեջ են տեղավորել իր զար-դերով հանդերձ (այդպես էին վարվում և դիա-կիզման ժամանակ)։ Նկարագրվող աճյունասա-հորն ունի ուռուցիկ իրան, հարթ հատակ, լայն, քիչ դուրս ձկված կլորացող շուրթի պսակ։ Կա-վամանի բերանը ձևավորված է այնպես, որ լավ փակվի կափարիչով։ Մուգ դարչնագույն և կար-միր երանգներով, փայլեցված արտաքին երե-սով այս անոթի ուսամասում նախորդի նման կան երեք միջանցիկ անցքեր։ Սափորը դաշակիր է. ուսի վրա արված է ճառագայթաձև ութ թմբիկ-ներով լցված սկավառակ (տրամագիծը՝ 1,5 սմ)։ Ներկցումով այսպիսի դաշվածքը առայժմ հայտ-նի է միայն Արգիշթիխիլիից։ Ճիշտ նման պատկերակիր դրոշմիչով է դաշված նոր Արմա-վիր գյուղի տարածքից պատահաբար գտնված կարմիր փայլեցված, ուսամասում միջանցիկ անցքերով կճուճը։ Նրա հարթ կտրված շուրթի պսակով բերանի բացվածքը ներսի կողմից փոք-րացված է լրացուցիչ հարթակով, որի վրա նստել է կափարիչը։ Ծառագայթներով ներկցուն սկա-վառակաձև կամ քառանկյունաձև շրջանակները վանի թագավորության մոնումենտալ և կիրառա-կան դեկորատիվ արվեստի առանձնապես հարգի մանրամասներից են։ Հետաքրքիր է և որպես աճյունասահոր օգտագործված կավանոթի շուր-թի հորինվածքը, որը հանդիպում է համաժա-մանակյա թե՛ սև և թե՛ կարմիր փայլեցված խե-ցանոթների վրա։ Ուղղահայաց, կտրվածքում անկյունապատկեր հորինվածք ունեցող շուրթե-րով, կարմիր փայլեցված մակերեսով խեցանոթ-ների նմանակները ևս հաճախ են հանդիպում Ար-գիշթիխիլիում։ Համադրվող իրերից մեկը՝ լայ-

² Б. А. Куфтин. Урартский ко-лумбарий на подожве Арарата и куро-аракский энеолит.—Вестник Гос. музея Грузии, Вып. XIII—В, 1944, с. 1—16. 2. Մ ար տ ի ռ ո ս յ ա ն, 2. Մ ն ա ճ ա կ ա ն-յ ա ն. Նոր Արեջի ուրարտական կուլմբարին.—ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1958, № 10, էջ 63—64։

Աղ. 1

նաբերան, զնդած իրանով, կարմիր փայլեցված մակերեսով, հարթ հատակով կավանոթ է, որը հայտնաբերվել է 1973 թ., արևմտյան ամրոցից հարավ, Բուրի լանջի նկուղային 1-ին սենյակից, «ժխտական սպասքի» ուղեկցությամբ, իսկ մեկ ուրիշն է՝ 1933 թ., հյուսիսային լանջի 3-րդ դարավանդի վրա պեղված 2-րդ սենյակում: Այսպիսով, երկրորդ աճյունաստիճանը իր շուրթի հորինվածքով և դաշվածքի պատկերով համադրվում է մ. թ. ա. VIII դարի վաղեմութուն ունեցող նյութերի հետ, հետևաբար և թվագրվում է նույն դարով:

Սարկոֆագի մեջ եղած մյուս երկու աճյունաստիճանները դրված էին արևմտյան պատի մոտ: Սրանք միանման, գրեթե միևնույն չափի, մոզ կարմիր, շողուն անգործապատ մակերեսով, բարձր վրով, դուրս ճկված կլորացող շուրթի պսակով, ուռուցիկ իրանով, շրջանաձև, քիչ բարձր թլմարիկով երիզված հարթ հատակ ունեցող գեղատես կոնձներ են, որոնց ուսերին առկա է մեկական ելունդավոր գոտի: Սրանց ուսերին ևս արված են երեք միջանցիկ անցքեր: Արգիշթիխիից, Իզդիրից, Նոր Արեշից, Օշակներից և այլ հնավայրերից հայտնի, որպես աճյունաստիճան օգտագործված կավանոթները դիտարկելիս, աչքի է ընկնում երկու ընդհանուր հանգամանք՝ անոթների շեղումը: Երկուսն էլ ալո անոթների ուսերին միջանցիկ անցքերի առկայությունը: Ինչպես ճիշտ նկատել է Բ. Ա. Կուֆտինը, անցքերը փորվել են ոչ թե կավամանների պատրաստման ժամանակ, թաց կալի վրա, այլ հետո, խեցանոթը որպես աճյունաստիճան օգտագործելիս և պայմանավորված են անհավասարաչափությամբ, որոնց համաձայն հոգին մերշնականապես չի լքում հանգուցյալին նույնիսկ մարմնի մոխրանալուց հետո և կարիք ունի տեղադրման: Այս առումով ուշագրավ է, որ ուրարտական դիցակարգում հիշատակվում է մի օրասոված, որը հոգիներ է տեղափոխում⁵:

Չորրորդ աճյունաստիճանի ուսին կա կլորացող անկյուններով, քառանկյունաձև հրապարակով դրոշմ. նրա վրա պատկերված է երկթեք տանիքով «ամպշուլանի», որի անկյունաձև ճակտոնի կենտրոնում, տանիքի մակերեսից վեր է բարձրանում կիսաշրջանաձև ելունը կամ անտը: Ճակտոնի զարդագոտին կամ «ամպշուլանու» տանիքից կախված ծալքերը ձևավորված են ներճկված ուլիկի, փոքր եռանկյունիներով: «Ամպշուլանու» տակ ուլիկի գծերով պատկերված է հարթ պատվանդանի վրա կանգնած ոճավորված մի թռչուն («»)՝ անկյունաձև բացած թևերով և իրար միա-

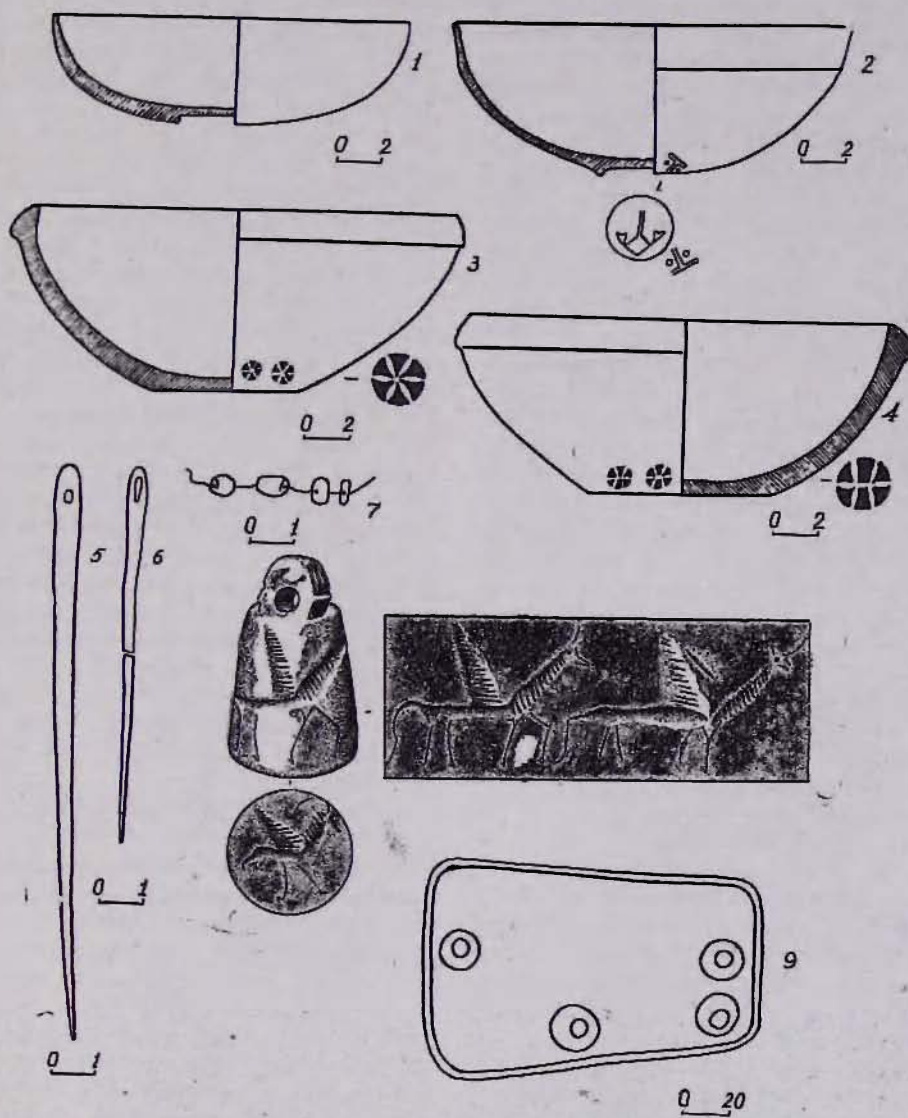
ցած ոտքերով: Այս աճյունաստիճանում գտնվեցին միայն մարդու մասնատված ոսկորներ: Երրորդ ստիճանում, մարդու ոսկորներից բացի գտնվեցին երկաթից, բրոնզից, կիսաթանկարժեք քարերից պատրաստված տարբեր իրեր ու զարդեր: Այս փոքրիկ հավաքածուն բաղկացած է առյուծազուլիս բրոնզե ապարանջանից, երկու շիզդերից, երեք հասարակ, սուր ծայրերով օղերից, երկու երկաթե ասեղներից, կշռաքարաձև կնիքից և բրոնզե բարակ թիթեղների մանր բեկորներից, որոնցից մեկը կարծես ինչ-որ կենդանու՝ կարիճի կամ կոկորդիլոսի իրանի մաս է ներկայացնում: Վանի թագավորության սահմաններում, ինչպես և Հին Արևելքում լայն տարածում գտած առյուծազուլիս ապարանջանների խմբին պատկանող ներկայացվող օրինակը (աղ. 17) կտրվածքում շրջանաձև, համահավասար հաստությամբ ունեցող (0,5 սմ) մի լար է, որի ծայրերն ավարտվում են զանգվածեղ, ոճավորված կենդանու գլուխների քանդակներով: Գլխի վրա՝ փոքր թմբիկների, հարթ և կլոր հրապարակների ճշգրիտ տեղակայմամբ արտահայտված են երեք կողմերից դիտվող քանդակի դեմքի մանրամասները: Այս իրը բոլոր հատկանիշներով համընկնում է Իզդիրի դամբարանում գտնված ապարանջանների հետ: Աճյունաստիճանում գտնված շիզդերից մեկն ամբողջական է, բացակայում է միայն հորիզոնական դիրքում ամրացվող ասեղը: Շիզդի լայնացող, ասեղնակալ ծայրերը կեղծված են դեպի վեր: Կենտրոնական մասում հաստացող, կտրվածքում շրջանաձև աղեղի երկու թևերը գոտեկորվում են զույգ օղակներով: Մյուս շիզդը թևերի է (աղ. 18): Նրա աղեղի կենտրոնական հատվածը, ի տարբերություն նախորդի, լայն է, իսկ վերին մակերեսը՝ ծալքավորված: Բրոնզե տարբեր տեսակի շիզդերը ևս հաճախ են հանդիպում ուրարտական և նույն ժամանակաշրջանի հուշարձաններում⁶: Երրորդ աճյունաստիճանի հետաքրքիր առարկաներից է և կարմրա-

⁵ Б. А. Куфтин. Указ. соч., табл. V, № 9.

⁶ Б. Б. Пиотровский. Кармир-блур, I. Ереван, 1950, с. 40, рис. 23; Кармир-блур, II. Ереван, 1952, с. 36, рис. 18; Кармир-блур, III. Ереван, 1955, с. 18; А. А. Мартиросян, Аргиптихинли. Ереван, 1974, с. 150, рис. 94; С. Г. Деведжян. Лорп-берд. Ереван, 1981, табл. XXV, № 9; է. Վ. Նալչադյան, 4. Հ. Մկրտչյան, է. Ս. Պարսամյան. Մեծամոր. Երևան, 1973, աղ. 2, նկ. 5; Ե. Հալալյան. Դամբարանների պեղումներ Խորհրդային Հայաստանում. Երևան, 1931, էջ 180, նկ. 155:

³ Б. А. Куфтин. Указ. соч., с. 70.

⁴ Г. А. Капанцян. Историко-лингвистические работы. Т. II, Ереван, 1975, с. 91.

Աղ. 2

վուն ստեղծված քարից պատրաստված գլանաձև զուլա—կնիքը: Այն ունի կշռաքարի տեսք (բարձր. 4,5 սմ): Վերևում առկա է հարթ, փոքր, կենտրոնում միջանցիկ անցք ունեցող բազմանիստ կախիկը, որի կողային նիստերը զարդարված են երկուական թեք գծերով: Կողի մակերեսի և հատակի վրա քանդակված են իրար հետևող երկու կենդանիներ և մեկ թռչուն: Կնիքի կողի վրայի կենդանիների մարմինները հորինված են տարբեր կենդանիների բաղադրամասերի համակցումով: Բարձր պահած գլուխներով, չլապինդ, ձգված վզերով կենդանիներն ունեն արտակարգ երկար իրաններ, ետ ծավալած վերջնամասերով բարակ ոտքեր, մինչև գետին հասնող պոչ: Նրանց թևերն ու պարանոցը ծածկված են փետուրներն ու բաշը: Նշանակող կարճ ակոսագծերով: Կենդանիների գլուխները փոքր են, սրագունը: Նրանցից մեկի քիչ կողք թեքված գլխին պատկերված է արու եղջերուի բազմաճյուղ եղջյուր, թևի մոտ՝ կիսալուսին կամ սկավառակ: Մյուս կենդանին անհեջյուր է, դրա փոխարեն պատկերված է նրա ձեր թեքված ակունքը: Այստեղ թեքա քանդակված են խիստ ոճավորված և թևավոր արու և էգ եղջերուներ: Ուշագրավ է մասնավորապես արու եղջերուի մարմնի տարածական-ծավալային պատկերը, որն իր հորինվածքով տարբերվում է ուրարտական դեկորատիվ և մասնավորապես մանրապատկերային դաշազարդի՝ սյուժեի արտահայտման համար օգտագործված կենդանիների իրանների ձևերից և հիշեցնում է ժայռապատկերներում և բրոնզե գոտիների վրա պատկերված եղջերուներին, որոնց իրանները, շարժուն թև անշարժ վիճակում, ունենում են կենտրոնական մասում վերևից և ներքևից քիչ ներկված, ձգված օվալի տեսք: Եղջերուն վանի թագավորության դեկորատիվ արվեստում ամենից քիչ հանդիպող կենդանին է: Մինչ այժմ այն հայտնի էր Ալթինթեփեի որմնանկարներից⁷ և Կարմիր բլուրում գտնված զարդատուփի վրայի պատկերից⁸ (զարդատուփի ուրարտական լինելը խիստ կասկածելի է⁹): Կնիքի ստորին, շրջանաձև հրապարակի վրա քանդակված թևատարած թռչունը ընթացի մեջ է: Նրա եռանկյունաձև փոքրիկ գլխի՝ պատկերված է աղեղնաձև եղջյուր կամ փետուր: Թռչունի ալս պատկերն իր հորինվածքային մանրամասներով ու դիրքով հիշեցնում է Կարմիր բլուրի միջնաբերդում հայտնաբերված, այժմ Հայաստանի պատմության պետական թան-

դարանում պահվող կոնաձև գաշ-կնիքի վրայի քանդակը: Ներկայացված կշռաքարաձև կնիքը վանի թագավորության մանրաքանդակի հետաքրքիր և մինչ այժմ իր կրկնօրինակը չունեցող մի նմուշ է:

Այս իրերի հավաքածուն ամբողջացնում են սարկոֆագում գտնված երեք թասերը: Նրանցից մեկը (աղ. 22) կարմիր անգորապատ, կիսագլուխաձև խորունկ թաս է, որն ունի նուրբ, բարակող, բարձր ճկված շուրթի պսակ, ներկված, շրջանաձև, հարթ մակերեսով հատակ, որի վրա խաղերով պատկերված է նժարաձև կշեռք հիշեցնող մի նշան: Հատակի շրջագծից դուրս, ներկված եղանակով արված է հիերոգլիֆ մի նշան, որը բաղկացած է լատինական T տառը հիշեցնող հիմնական պատկերից և նրա երկու կողմերում եղած շրջանաձևներից: Այս թասն իր ձևով և շուրթի ձևավորմամբ պատկանում է ուրարտական խեցեղենի այն տեսակին, որն այժմ դիտվում է որպես հիմք՝ վաղ հայկական փայլաների առաջացման համար: Մյուս երկուսը (աղ. 23, 24) միանման խորունկ թասեր են, որոնք ունեն ուրարտական թասերին և տաշտերին բնորոշ շուրթի պսակ և հարթ հատակ. միմյանցից տարբերվում են միայն բաց կավադույն և կարմրավարդաշագույն փայլեցված մակերեսների գունային երանգավորմամբ: Թասերի հարթ հատակների շրջագծից դուրս, կողի ստորին մասում առկա են եռանկյուններով և սեգմենտաձև պատկերներով ներկցուն երկուական վարդապատկեր դաշվածք, որոնք բավականին հաճախ են հանդիպում ուրարտական կավադեկորների վրա: Նման դաշակի անոթներ հայտնի են Թոփրախկալից, Կարմիր բլուրից¹⁰ և ամենից առատ՝ Արգիշթիխիից:

Սարկոֆագը վանի թագավորությունում գոյություն ունեցած թագման խուցերից մեկն է, որից սկիզբ են առնում հեթանոս և քրիստոնյա հայերի մոտ լայն տարածում գտած և մինչև զարգացած միջնադար գոյատևած միակտոր քարաշեն սարկոֆագները: Նրա գիտաճանաչողական արժեքն ավելի է բարձրանում, երբ այն դիտարկվում է հնագիտական նյութերի միջոցով հնագույն պատմա-բանահյուսական աղբյուրների տվյալները հաստատելու, նրանց ակունքները որոնելու, բացահայտելու տեսանկյունից: Այս կապակցությամբ առանձնակի ուշադրության են արժանի սարկոֆագի ուսումնասիրությամբ ի հայտ բերված թագման ձևի, նրան ուղեկցած արարողության և Մովսես Խորենացու կողմից դրի առնված Արա Գեղեցիկ և Շամիրամ առասպելում Արայի

7 Կ. Լ. Հովհաննիսյան, էրեբունիի որմնանկարները, Երևան, 1975, աղ. 53—54.

8 Б. Б. Пиотровский. Искусство Урарту. Л., 1962 с. 104, рис. 68.

9 Նույն տեղում, էջ 105, նկ. 70.

10 В. С. Сорокин. Раскопки древнего поселения.—В кн.: Б. Б. Пиотровский. Кармир-блур, II, с. 84.

թաղման և նրա դիակի նկատմամբ ցուցաբերված վերաբերմունքի մանրամասների նմանությունները: Ըստ առասպելի, Ասորեստանի դեմ մղված պատերազմում քաջարար զոհված Արայի դին, Նամիրամի կարգադրությամբ, դրվում է «ապարանքի վերնատունը», ուր Արալեզները պիտի լիզեն նրա վերքերը և Արան պիտի կենդանանա:

Ինչպես տեսանք, սարկոֆագի մեջ դրված աճյունասափորները լցված էին մարդու մասնատված ոսկորներով: Այդպես կարող էին վարվել միայն մկանդերծված դիակի հետ: Այս փաստի առկայությունը վկայում է այն մասին, որ Ար-դիշթիսիսիիում դիաթաղմանն ու դիակիզմանը զուգահեռ իրականացվել են նաև այսպես կոչված «երկրորդային թաղումներ»: Հնագիտական տվյալների և հին հեղինակների վկայությունների համաձայն, թաղման այս ծեսի ժամանակ, նրն-ջեցյալի դին դրվում էր բաց երկնքի տակ, առանձնացված վայրում կամ աշտարակի վրա և թողնվում էր այդպես մինչև մասթափվելը կամ կենդանիների և թռչունների կողմից հողատվելը: Այնուհետև դիակի մնացորդները թաղվում էին համապատասխան արարողությամբ:

Հին Արևելքի ընդարձակ տարածքում վերահիշյալ ձևով («երկրորդային») թաղումներ հայտնի են կենտրոնական Անատոլիայի Իկոնիայի դաշտի Զաթալհույուկ հուշարձանի նոր քարեդարյան վաղեմություն ունեցող շերտից: Այստեղ 7—8-րդ հորիզոնների սրբարանների որմնակարներում ներկայացված է Զաթալհույուկի բնակիչների թաղման ծեսից մի տեսարան, ուր պատկերված է գիշանգլանների հողատած ու «մաքրած» մի դիակ, իսկ VIIB սրբարանի պատին պատկերված է փայտից, ծղոտից ու եղնգներից կառուցված այն շինությունը, որտեղ դրված դիակն անջատվում է մսից: Զաթալհույուկի բնակիչները «մաքրված» ոսկորները փաթաթում էին խսիրի մեջ կամ տեղավորում էին զամբյուղներում և ապա թաղում՝ սրբարանների կամ տների ներսում կառուցված ոչ բարձր թմբերի տակ¹¹:

Դիամասնատմամբ (կամ «երկրորդային») թաղման սովորույթը ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարերում Փոքր Ասիայի և Անդրկովկասի տեղաբնիկների մոտ տարածում գտած թաղման ձև-վերքից մեկն է: Դամբարաններում այն դրսևորվում է կմախքի ոսկորների մի մասի բացակայությամբ կամ տարանջատվածությամբ: Նման թաղում պարունակող դամբարաններ են պեղվել Սևանի ավազանում, Շիրակի դաշտում, Զանգե-

զուրում, Տաշիր Զորագետում և այլուր¹²: Թաղման այս ձևն իր զուգահեռներն ունի իրանական աշխարհում. համաձայն է. Հերցֆելդի, Պերսեպոլիսում, Սուկավենդում, Ուրմիա լճի շրջակայքում հայտնաբերված են աճյունասափորներ՝ լցված մարդու մասթափված ոսկորներով: Սակայն դրանք թվագրվում են ուշ Աքեմենյան կամ հտա-հեմենյան ժամանակաշրջանով¹³ և Զրադաշտական կրոնի արտահայտություններից են: Զրադաշտի առաքելական գործունեության մոտավոր էպոխայից ավելի վաղ ժամանակաշրջանի այդպիսի թաղումներ Իրանում հայտնի չեն: Այս կապակցությամբ հետաքրքիր են ծիցերոնի և Ստրաբոնի վկայությունները մոզերի թաղման ծեսի մասին Իրանում: Ըստ այդ հեղինակների, մոզերի դիակները նախապես տրվել են գիշատիչներին՝ հողատու, իսկ Հիրկանիայում, այդ նպատակի համար պահվել են հատուկ շներ¹⁴: Մ. թ. ա. VIII—VII դդ. Վանի թագավորությունում և ապա ավելի ուշ՝ VI—IV դդ. Պարսկաստանում դիմավոր թաղման այս ծեսը բացատրվում է նախնադարյան կրոնական այն ըմբռնմամբ, համաձայն որի հավատացյալը պարտավոր է խուսափել ամեն տեսակի անմաքրությունից և առաջին հերթին անմաքրության խորհրդանիշ հանդիսացող դիակից: Նախնադարյան կրոնամիտական այս ըմբռնումը Վանի թագավորությունում, Ասորեստանում և ապա նաև Պարսկաստանում մ. թ. ա. VIII—VII դդ. ստացել է ծիսական իմաստ, որի իրականացման համար կառուցել են հատուկ աշտարակներ («վերնատներ»), որտեղ դրել են մահացածի աճյունը, նախքան այն հողին հանձնելը:

Արդիշթիսիսիիի . քննարկված դամբարանի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ վերահիշյալ ծեսը կիրառություն է ունեցել Վանի թագավորությունում և բացառված չէ, որ հուրարտական Հայաստանում ու Պարսկաստանում հայտնաբերված նման թաղումներն արդյունք լինեն Հայկական լեռնաշխարհում և Իրանում ուրարտական մշակույթի մեծ ազդեցության:

Պատմ. գիտ. դոկտոր Հ. Ա. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ,
Ռ. Մ. ԲՈՐՈՍՅԱՆ

¹² Т. С. Хачатрян. Древняя культура Ширака. Ереван, 1975, с. 145—147; С. Г. Деведжян. Лори-берд, с. 52.

¹³ E. Herzfeld. Archaeological history of Iran. London, 1935, p. 39; E. Herzfeld. Iran in the ancient earth. London, 1941, p. 505.

¹⁴ М. А. Дандамаев, В. Г. Луконин. Культура и экономика древнего ира. М., 1980, с. 321.

¹¹ J. Mellart. A neolithic town in Anatolia, p. 65, 77, 116.

Հ. Ա. ՄԱՐԻՆՈՅԱՆ, Ռ. Մ. ԹՈՐՈՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԷՆԵՈԼԻԹՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՄԵԿՆԱՐԱՆՄԱՆ
ՀԱՐՑԻ ՇՈՐՔԸ

Մարդկային հասարակության պատմությունն իր կայուն հունի մեջ մտավ միայն այն ժամանակ, երբ Հին Արևելքի առավել զարգացած ցեղերն ու ցեղախմբերը թևակոխեցին վաղ երկրագործական-անասնապահական արտադրող տնտեսության ասպարեզը և դրանով իսկ համակողմանի նախադրյալներ ստեղծեցին ժամանակակից քաղաքակրթության զարգացման համար: Տնտեսական հեղափոխության այդ բախտորոշ պրոցեսը՝ Արևելքի երկրագործ-անասնապահ ցեղերի անջատումը նվրուպայի որսորդ-հավաքիչների ընդհանուր զանգվածից, անցումը դեպի գիտակցված երկրագործությունն ու անասնապահությունը, արտադրող տնտեսության հնազույն ձևերի կազմավորումը, ավարտվում է մ. թ. ա. ճ—4-րդ հազարամյակների միջոցին, Ասիայի ընդարձակ տարածություններում՝ Միջերկրականի արևելյան ափից մինչև Կարակումի ավազուտները, և գիտության կողմից դիտվում իբրև նախնադարյան համայնական հասարակության արտադրողական ուժերի զարգացման մի վիթխարի թռիչք¹:

Պատմական այս կարևորագույն պրոցեսի խորը մասնապիտական ուսումնասիրության առաջնությունն ու պատիվը պատկանում է հնագետներին, որոնց բազմաթիվ աշխատություններում ապացուցված է, որ վաղագույն երկրագործական-անասնապահական կուլտուրաների կազմավորումը տեղի է ունեցել Ասիայի մերձարևադարձային կիսաանապատային մարզերում, ինչպես և առատ տեղումներով ու բուսականությամբ աչքի ընկնող լեռնային շրջաններում: Խոշոր կաթնասունների հոտերի բացակայությունը և հացաբույսերի վայրի տեսակների ու պտղատու ծառերի առատությունը լեռներում հիմք են դառնում մասսայական հավաքչության և ապա երկրագործության զարգացման համար: Ըստ այդմ, նշված շրջանների էկոլոգիական առանձնահատկություններն իրենց ուրույն կնիքն են դնում հնագույն երկրագործական մշակույթների արտաքին ընդհանուր կերպարի վրա, որոնք բոլորն էլ բնորոշվում են իբրև պրիմիտիվ ոռոգում, «կավե» ճարտարապետություն և խեցեղենի հուժկու արտադրություն ունեցող նստակյաց կուլտուրաներ:

Առաջավոր ասիական օյկումենային շրջանակներում, նոր՝ երկրագործական տնտեսության կազմավորումը պոլիցենտրիկ բնույթ էր կրում: Ապացուցված է, որ վաղ երկրագործական-անասնապահական առաջին կուլտուրաների առանձին խոշոր օջախներ հանդես են գալիս Միջերկրականի արևելյան ափերին², Փոքր Ասիայի հարավ-արևմտյան շրջաններում, Տիգրիս ու Նփրատ գե-

¹ Տե՛ս Գ. Կաճաճ, Древнейший Восток в свете новых раскопок, М., 1956, էջ 167—258, ինչպես նաև В. М. Массон, Средняя Азия и Древний Восток, М., 1964, էջ 65—77:

² R. I. Braidwood and L. S. Braidwood, Excavations in the Plain of Antioch, I OJP, v. LXI, Chicago, 1960, ինչպես նաև П. П. Ефименко, Неолитический Мерсин, СА, I, 1959, էջ 241—279:

տերի վերին հոսանքներում, Պարսկական սարահարթի հյուսիս-արևմտյան մարզերում և այլուր³, որոնք արքանի նման շրջափակում են Հայկական լեռնաշխարհը բոլոր կողմերից և, էսպես շտարրերովելով վերջինից իրենց բնակչի-մայական պայմաններով, էկոլոգիական առանձնահատկություններով, բնակչության էթնիկական կազմով որոշակի կուլտուր-պատմական աղբյուրների մեջ են եղել Հայաստանի հետ նախամարդու ժամանակներից սկսած:

Պատմական նմանօրինակ իրադրության մեջ առանձնակի կարևորություն է ստանում Հայաստանի վաղ երկրագործական-անասնապահական կուլտուրայի էնեոլիթյան և վաղ-բրոնզեդարյան փուլերի ուսումնասիրությունը, ոչ միայն բուն եկրի հասարակական-տնտեսական զարգացման մակարդակը որոշելու տեսակետից, այլև պատմական այն դերի, որով հանդես էին գալիս Հայկական բարձրավանդակի ցեղերը հին արևելյան ու կովկասյան քաղաքակրթության ասպարեզում:

Այստեղ անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ վերջին տասնամյակների ընթացքում Հայկական լեռնաշխարհի ընդարձակ տարածության վրա՝ Պոնտոսից մինչև Անտիտալլոս ու հայկական Տալլոս, Եփրատից մինչև Քուռ և Արաքս գետերի հովիտներն ու Փոքր Կովկասի զազաթները, հայտնաբերվել ու մասամբ ուսումնասիրվել են պալեոլիթի և նեոլիթի, մետաղների, ուրարտական ու հայկական պետական կազմավորումների ժամանակաշրջաններին պատկանող տասնյակ հարյուրավոր հնագիտական իգենտիկ հուշարձաններ, որոնց ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ վերին պլիոցենում և պլեյստոցենում ձևավորված Հայաստան աշխարհը պահպանում էր հարյուր հազարամյակների ընթացքում ոչ միայն բնակչիմայական պայմանների, կենդանական ու բուսական աշխարհի, այլ նաև նյութական արտադրության ու մշակութային կյանքի ուրույն միասնական կերպարն ու ընդհանրությունը: Այս ուսումնասիրությունները Հայկական լեռնաշխարհը մեզ ներկայացնում են իրեն առաջավոր ասիական հնագույն քաղաքակրթության ինքնուրույն մարդ և ավանպոստ, որն անթակտելիորեն կապված էր հին Արևելքի հետ և իր հանգուցային աշխարհագրական դիրքով, բնական հարստություններով, բերրի գետահովիտներով, ալպյան մարգագետիններով ու նշանավոր լեռանցքներով զգալի դեր էր կատարում մարդկային վաղ քաղաքակրթության զարգացման, նախամարդու տեղաշարժերի ու տարաբնակեցման, Եվրոպայի ու Ասիայի կուլտուրական ներթափանցումների ուղիներում:

Պակաս կարևոր չլիտք է լինել Հայաստանում բնակվող ցեղերի ու ցեղախմբերի կուլտուր-պատմական դերը մ. թ. ա. 5—3-րդ հազարամյակների վաղ երկրագործական մշակույթի զարգացման ասպարեզում:

Ցավոք, Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթի պատմության նշված շրջանը, կամ՝ ինչպես ընդունված է ասել էնեոլիթյան և վաղ բրոնզեդարյան փուլերը, տակավին վատ են ուսումնասիրված: Մ. թ. ա. 5—3-րդ հազարամյակներին պատկանող հարյուրավոր բնակատեղիների ու դամբարանադաշտերի բազմահարուստ հնագիտական նյութերն առայժմ ի մի չեն բերված և ընդհանրացված: Ավելին, պատմական Հայաստանի ողբերգական մասնատվածությունը քաղաքական տարրեր արեալների մեջ իր լիարյուն անդրադարձումն է գտել

³ A. Perkins, The comparative archeology of early Mesopotamia, Chicago, 1960, էջ 31—45.

հնագիտական քարտեզների վրա: Էնեոլիթյան և վաղ բրոնզեդարյան միասնական մշակույթի համահայաստանյան քարտեզը բաժանված է ժամանակակից պետությունների քաղաքական սահմանների միջև. որպես ի վերուստ եկող հավիտենական իրողություն, և Հայաստանի մշակույթի օրգանապես կապված իդենտիկ ծայրագավառները՝ օտար, երբեմն մոլի աղգայնական, իսկ ավելի հաճախ խարխափող ուսումնասիրողների կողմից դիտվում են մեկը մյուսից անկախ, որպես առանձին, այսպես կոչված «Կովկասյան» և «Արևելաանատոլիական», կամ «Արևելաանատոլիական և Անդրկովկասյան» տարբեր մշակույթների դրսևորումներ: Նման «տեսակետները», ցավոք, տեղ են գտել նաև սովետական և սովետահայ հնագիտության մեջ: Ստեղծվել է պատմա-աշխարհագրական, հնագիտական տերմինների ու հասկացությունների մի ահավոր շփոթ, որը մեծապես վնասում է պատմական իրողության հնարավոր ճշգրիտ մեկնաբանմանը:

Մինչդեռ, Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններում այժմ հայտնի կամ մասամբ ուսումնասիրված մ. թ. ա. 5—4-րդ հազարամյակների հուշարձանների ամենանախնական ուսումնասիրությունն իսկ հնարավորություն է բնօրում ոչ միայն բնակատեղիների նախնական դասակարգման, թվագրման, պատմագիտական մեկնաբանման, այլև այդ մշակույթի տարածման սահմանների, տեղային առանձնահատկությունների ու բնորոշ գծերի, ինչպես և հին արևելյան բնօրնությունների բացահայտման, որոնք այնքան կարևոր են Հայաստանի այս շրջանի մշակույթի տեղն ու դերը պարզաբանելու տեսակետից: Ներկա կոնսպեկտիվ շարադրության մեջ մենք կաշխատենք բացահայտել մ. թ. ա. 5-րդ հազարամյակի II կեսի և 4-րդ հազարամյակի սկզբնական շրջանի մշակույթի մոտավոր էությունը:

Հուշարձանների քարտեզագրական ուսումնասիրությունը համոզում է մեզ, որ մ. թ. ա. 5—4-րդ հազարամյակների ընթացքում վաղ երկրագործ-անասնապահ ցեղերը բացի Արևելքի վերոհիշյալ մարզերից զբաղեցնում էին նաև Հայկական լեռնաշխարհի ողջ տերիտորիան ժամանակակից Մալաթիայի, Խարբերդի, Արգոսի, Հեթիմհանի գավառներից, մինչև Վանի երկրագործական «ագիսը», Մշո, Կարն⁴ և Արարատյան դաշտերը, ինչպես և պատմական Արցախ նահանգի՝ մի յգալի մասը՝ ավելի քան 300000 քառակուսի կիլոմետր տարածություն: Ընդգրկման այս հսկա արեալն ինքնին վկայում է, որ մենք գործ ունենք վաղ երկրագործական խոշոր և ինքնուրույն մի մշակույթի հետ:

Այսպես կոչված հաստունյան նեոլիթյան տիպի խեցեղենի առաջմ փոր-րաթիվ հայտնագործությունները երկրի արևմտյան ծայրագավառներում, նեոլիթյան և էնեոլիթյան հաջորդական շերտադրություն ունեցող մի քանի առաջմ քիչ ուսումնասիրված և չհրատարակված, բնակատեղիների, ինչպես և մերսինյան անցումնային ժամանակաշրջանի (Մխու թափում)⁵ կուլտուրական շերտերի առկայությունը Արարատյան դաշտում, հիմք են տալիս պնդելու, որ աշխար-

⁴ G. A. Burney, Eastern Anatolia in the chalcolitic and early bronze age, AS, V. VIII, 1958, էջ 157—161: Ռ. Թորոսյան, Էջմիածինը 6000 տարվա բնակատեղի է, «Կոմունիզմի ուղիով», 1 օգոստոսի, 1963 թ.:

⁵ А. А. Иессен, Кавказ и Древний Восток в IV—III тысячелетиях до н. э., КСИД, 1963, вып. 93, էջ 3—14:

⁶ Հաշվի են առնված Ռ. Թորոսյանի հավաքած նյութերը Թեղուտ և Մխու թափում բնակատեղիներից:

հազարական այս ծավալուն միջավայրն ընդգրկող էնեոլիթյան ուրույն մշակույթն օրինաչափորեն ծագել է տեղական նեոլիթյան կուլտուրայի հիմուն վրա և զարգացել իր ներքին էական օրինաչափություններով: Ըստ այդմ, չնայած տրեւելյան կուլտուրական կոնտակտների դրսևորմանը, Հայաստանի էնեոլիթյան նյութական արտադրության մեջ և տարբեր ծայրագավառների հնավայրերի տեղական, ցեղային, էթնիկ ու ժամանակագրական տարբերիչ երանգներին, հին արևելյան աղերսները հստակորեն դրսևորվում են իբրև ազդեցություններ և փոխազդեցություններ, իսկ բուն հայաստանյան հնավայրերի աղերսները որպես մեծ մշակութային ընդհանրություն, բնորոշ ֆիզիկա-աշխարհագրական և էթնիկական կոմպակտ միջավայրի համար: Հին արևելքի և Հայաստանի նյութական արտադրության իրեղեն հուշարձաններն, այնուամենայնիվ, իրարից խիստ տարբերվում են արտաքին ձևերով և զարգացման ինքնուրույն տենդենցներով:

Հայաստանի նշված շրջանի նյութական կուլտուրայի ուսումնասիրության տեսակետից շատ կարևոր նշանակություն ունեցող Փոքր-Ասիայի հարավ-արևմրտյան շրջանների (Չաթալ-Հույուր⁷, Հաջիլար⁸, Սաքչե-դյուղե⁹), Կիլիկիայի (Մերսին՝ Յումուր-թեփե¹⁰), Ասորիք-Պաղեստինի (Ռաս-Շամրա, Ջերեխ 1-ին, Թարարա-էլ-Համամ, Թախունա, Երիբուն¹¹), Իրանի (Թեփե-Սիալք 3-րդ¹², Կեոյ-Թեփե¹³, Պիլի-Թեփե¹⁴), Իրաքի (Հասսունա, Թե-Հալաֆ, Սամարրա, Թեփե-Գալլա¹⁵ և այլն) բազմակողմանիորեն Հայաստանի հետ կապված հուշարձանների խմբերից և ոչ մեկը իրենց արտաքին ձևով չեն կրկնում հայաստանյան հուշարձանները, թեև իրենցից ներկայացնում են կուլտուր-տնտեսական միևնույն մակարդակի տարբեր դրսևորումներ:

Բնորոշ է, օրինակ, որ Հայկական լեռնաշխարհի սարահարթերի ու դաշտավայրերի հնավայրերում հայտնաբերված հարյուր հազարավոր կավե անոթների բեկորներն իրենց արտաքին տեսքով ու պատրաստման տեխնիկայի առանձնահատկություններով ներկայացնում են աշխարհագրական ներփակ սահմաններին բնորոշ խեցեգործական արհեստի զարգացման մի որոշակի աստիճան: Այսպես, Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան շրջաններում (Խարբերդ-Մալաթիա, Հինձոր, Հեբիմհան) մասսայական արտադրության նախշազարդ և աննախշ տեղական կերամիկան ունի բաց կայծքարի գույնի, կոպիտ, տնհարթ ոչ լրիվ թրծած խեցի և կարմիրով կատարած նախշազարդեր: Նփրատից արևմուտք և Մալաթիայից հյուսիս՝ Զիրիսսուսում նույն խեցեղենի մեջ նկատվում է գորշ փայլեցրած նյութի զերակշռությունը, ինչպես և Շամուա գույնի արտադրանքի առկայությունը, որը համադրվում է Մարաշի հարթավայրի խեցեղենի հետ: Արևմտահայաստանյան խեցեղենի այս տեսակների տարա-

⁷ J. Meilgaard, Excavations at Çatal Hüyük, AS, v. XII, 1962, էջ 41—110, v. XIII, էջ 43—103, vol. XIV, էջ 39—120:

⁸ Նույնի, Excavations at Haçlılar, AS, vv. VIII—IX, էջեր 127—153, 31—65, 67—104, 39—75:

⁹ K. Bittel, Prehistorische Forschungen in Kleinf Asien, Istanbul, 1936, էջ 10—12:

¹⁰ J. Garstang, Prehistoric Mersin, Oxford, 1953.

¹¹ Թ. Ի. և Լ. Ս. Բրաշդադեբեր, նշվ. աշխ.

¹² R. Ghirshman, Fouilles de Sialk, v. I, Paris, 1938.

¹³ T. Burton-Brown, Excavations in Azarbatjan, London, 1948.

¹⁴ R. H. Dyson and T. C. Young, Pisdelli Tepe, "Antiquity", 1960, № 133, էջ 19—28:

¹⁵ Ա. Պերկինս, նշվ. աշխ.

ծումբ Արևելքում շարունակվում է մինչև Արծն-Կարնո շրջանը, որն առայժմ լավ ուսումնասիրված չէ¹⁶:

Արևելահայաստանի, նույն ժամանակաշրջանին պատկանող, մասսայական խեցեղենի մեջ բաց գույնի ամանեղենի հետ մեկտեղ միահավասար հանդես է գալիս նաև կարմիր կամ վարդագույն մակերեսով արապրանքը, իսկ նախշազարգերի մեջ, բացի կարմիրից, նաև սևը կամ մուգ շագանակագույնը¹⁷:

Որպեսզի այս համագրություններն ավելի որոշակի երևան, բերենք մի երկու կոնկրետ օրինակ տեղական էնեոլիթյան մշակույթի տարբեր օջախներից՝ Մ. թ. ա. 5—4-րդ հազարամյակների ամենաբնորոշ հուշարձաններից մեկը Վանում պեղված Շամիրամալթի նշանավոր բնակատեղին է, որն իր երեք շերտերում համապատասխանորեն բնագրկում է վաղ երկրագործական կուլտուրայի զարգացման հաջորդական երեք փուլերին՝ վերաբերող բազմաթիվ հնագիտական առարկաներ, մանավանդ բնորոշ խեցեղեն, որը մի տեսակ կապող ողակ է հանդիսանում, մի կողմից Միջագետքի, Արևմտյան և Արևելյան Հայաստանի, մյուս կողմից՝ պարսկական սարահարթի ժամանակագրորեն երվներանգ հուշարձանների միջև¹⁸: Շամիրամալթի ստորին շերտին (3-րդ) բնորոշ հիանալի փայլեցված ու գունազարդված խեցեղենը ստույգ զուգահեռներ ունի Արարատյան դաշտի կենտրոնում բնկած Խեղուտ և նրա ծայր արևելյան մասում գտնվող Քյուլ-Թափա (Նախիջևանի մոտ) բնակատեղիներից գտնված խեցեղենի հետ: Նրա երկրորդ շերտի շգունազարդված կերամիկան և առաջին շերտի հարդախառն խեցեղենը բնորոշ է Հայկական լեռնաշխարհի բոլոր բնակատեղիների, Աղստեի հովտի, Մուղան-Կարաբաղի, հյուսիս-արևմտյան Իրանի հուշարձանների համար:

Հենվելով խեցեղենի զարդանախշերի նմանության վրա, ուսումնասիրողների մի զգալի մասը պնդում է, որ ալիքավոր օրնամենտով հարդախառն կերամիկան ծագում է Իրանի Թեփե-Սիալք 3-րդ կամ Թեփե-Հիսար 1-ին կուլտուրաներից: Այստեղից եզրակացնում են, որ Շամիրամալթի ստորին (3-րդ) շերտում շոշափելի ձևով արտահայտված միջագետքյան կոնտակտներն ավելի ուշ փոխարինվում են իրանական ազդեցություններով և հյուսիս իրանական կուլտուրական զոնայի հետագա տարածմամբ Հայկական լեռնաշխարհի գրեթե ողջ տերիտորիայի վրա մ. թ. ա. 4-րդ հազարամյակում¹⁹: Այս տեսակետը լուրջ քննադատության չի դիմանում և հատուկ քննարկումից հետո պետք է վերանայվի: Խնդիրն այն է, որ Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր ծայրագավառների խեցեղենի արտադրության արգասիքները, բնականորեն, արտացոլում են արտաքին՝ հին արևելյան աղերսներ: Հայաստանի արևմտյան մարզերում և նույնիսկ Արարատյան դաշտում հանդիպում են հյուսիս-միջագետքյան՝ հասսունահալաֆյան, օբեյդյան և կիլիկյան բնորոշ նմուշներ, իսկ Արևելահայաստանում՝

¹⁶ Հ. Բարեյ, նշվ. աշխ.

¹⁷ Հ. Մարտիրոսյան, Հնագիտական մեծ նորույթ, «Ուվետական Հայաստան», 11 հուլիս, 1965 (N° 162), ինչպես նաև Ի. Քորոսյան, Էջմիածինը 6000 տարվա բնակատեղի է, «Կոմունիզմի ուղիով», 1 սոցստոսի, 1965 (N° 90—185):

¹⁸ Շամիրամալթի մասին տես A. J en n y, Schamiramalti, Prehistorische Zeitschrift, XIX, № 314, Berlin, 1928, և Մ ա մ վ լ լ ա ն, Հին Հայաստանի կուլտուրան, հ. 1-ին, էջ 134—136, նկ. 41—45, E. B. Reilly, Tilki Tepe..., Türk Tarih arkeologya, IV, 1940.

¹⁹ Վերահիշյալ աշխատություններում նման տեսակետներ են արձարծում Պերկինսը, Բար-Իեյր, Իեսսենը և շատ ուրիշներ:

ինչպես միջագետքյան, այնպես էլ իրանական նմուշներ, որոնք կուլտուրական տղերսների լավագույն ցուցանիշներ են, բայց ոչ մի դեպքում իբրև Հայաստանի նյութական արտադրության հիմնական և բնորոշ արգասիքներ չեն կարող պիտվել:

Հայկական լեռնաշխարհի ամենատարբեր ծայրագավառների հուշարձանների մանրակրկիտ ուսումնասիրությամբ մենք կարող ենք մեծ ընդհանրություններ նշել նյութական արտադրության բոլոր ասպարեզներում, ինչպես և կենցաղային հուշարձանների, մասնավորապես բնակատեղիների տիպերի ու բնակարանաշինարարության մեջ, որոնք յուրաքանչյուր էթնիկ շրջանի կամ կուլտուրական միասնության բնորոշ տարրերն են կազմում:

Առանձնապես լավ են ուսումնասիրված Արարատյան դաշտավայրի ու պատմական Արցախ գավառի²⁰ բնակատեղիները, որոնք տեղադրված են փոքր ինչ բարձրագիր բլուրների վրա, զբաղում են 1—2 հեկտար տարածություն, հաճախ պարսպապատված չեն, բաղկացած են կլոր հատակագիծ ունեցող առանձին հյուղակներից և իրենցից ներկայացնում են տոհմական բնակավայրեր: Կացարաններն աղբատիկ ու անպսճույճ են, ունեն հարդախառն հում աղյուսից շարած պատեր, կավածեփ, երբեմն ներկած հատակ, տնտեսական և պաշտամունքային օջախներ: Սրանք ունեն փոքր տրամագիծ, կիսագետնափոր են: Բակի մասում կացարանի կողքին զետեղված են հացահատիկի կլոր աղյուսաշեն ամբարներ շատ փոքր տրամագծով: Մ. թ. ա. 4-րդ հազարամյակի կացարանի այս տիպը հայտնի է Թեղուտի²¹, Նախիջևանի Քյուլ-Թեփեի²², Աղստե գետի հովտի երեք բնակավայրերից²³ և բնորոշ ողջ Հայաստանի համար, որտեղ արդեն 3-րդ հազարամյակում մենք տեսնում ենք այս հիմքի վրա աճած բնակարանաշինության զարգացած պատկեր: Հայաստանի սահմաններից դուրս Հյուսիսային Միջագետքի և արևելամիջերկրական շրջանների 6—4-րդ հազարամյակների բազմաթիվ բնակատեղիներում (Հասսունա, Թեփե-Վալրա, Թել-Արփաշիյա, Երիքոն և այլն) թեև հանդիպում ենք կլոր կացարանների, սակայն սրանք բոլորն էլ, բացառությամբ Երիքոնի կացարանների, հանդես են գալիս հաճախ քառանկյուն շինությունների զուգակից կոմպլեքսների մեջ և, ըստ երևույթին, ներկայացնում են քաղաքացիական շինարարության փոքր-ինչ ավելի զարգացած տիպեր: Նույն շրջանի այլ բնակատեղիներում կացարանների հսկա կոմպլեքսները (Ճաթալ-հույուք, Հասսունա և այլն) բաղկացած են պարզապես նեոլիթյան հասակ ունեցող քառանկյունի շինություններից: Հայաստանում ուսումնասիրված այս բնակատեղիներն այժմ բավականաչափ հարուստ նյութ են ընձեռում ժամանակի արտադրողական ու ժերի զարգացման, տնտեսության հիմնական ձյուղերի՝ երկրագործության ու անասնապահության, նոր զարգացող արհեստների, երկրի արտաքին կապերի վերաբերյալ:

²⁰ А. А. Иессен, Из исторического прошлого Мильско-Карабахской степи, МИА, 128, М.—Л., 1965, էջ 10—35:

²¹ Տե՛ս Հ. Մարտիրոսյանի և Թ. Թորոսյանի վերը հիշատակված հոդվածները:

²² О. А. Абнбуллаев, Некоторые итоги изучения холма Кюль-Тепе, СА, 1963, № 3, էջ 157—167:

²³ И. Г. Нариманов, Г. С. Исмаилов, Ахстафачайское поселение близ г. Казах, СА, № 4, 1962, էջ 148—156:

Հետաքրքիր է, որ Հայաստանի էնեոլիթյան բնակատեղիները նշված են ավելի վաղ հարթավայրերում՝ գետերի ու լեռնային գետակների, կամ նրանց շորաջած հունների ափերին, այն տարածություններում, ուր հնուց ի վեր աճում էին վայրի հացաբույսերի դանազան տեսակներ, և որտեղ ինտենսիվ զարգացում էր ապրում հավաքչությունը: Բնակավայրերի խտությունը լիմանային ու դելտային շրջաններում ցույց է տալիս, որ հին երկրագործը լայնորեն յուրացրել էր ցանքատարածությունների համար պիտանի շատ շրջաններ և քաջ ծանոթ էր պրիմիտիվ ոռոգման եղանակներին: Հստակ երևույթին, էնեոլիթյան, ինչպես և վաղ բրոնզեդարյան երկրագործության համար բնորոշ էին հացաբույսերի խառը ցանքսերը: Ցորենն ու գարին տեղաբնիկների հիմնական սննդամթերքներն էին: Թեղուտի կաղսրաններում հում աղյուսների հարգի խառնուրդի մեջ հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ ցորենի ու գարու հատիկների ու ցողունների մնացորդներ, որոնց մեծ քանակը դարձանք է պատճառում²⁴:

Հնարավոր է, որ Հայաստանի տեղաբնիկը ծանոթ էր և կուլտուրական այլ բույսերի մշակմանը: Իկոնիայի Զաթալ-հույուք և Հաջիլար նեոլիթյան և էնեոլիթյան հայտնի բնակատեղիներում (մ. թ. ա. 7—5-րդ հազ.) անմիջապես Արևմտահայաստանի հարևանությամբ, բացի ցորենի ու գարու ամբարված մեծ պաշարներից, հայտնի են նաև էմմերի, ոսպի և այլ բույսերի մնացորդներ²⁵:

Բացի հացաբույսերի մնացորդներից Թեղուտի, Նախիջևանի Քյուլ-թեփեի, Շամիրամալիի, Աղստեի բնակավայրերում հայտնաբերվել են ցանքսի, բերքահավաքի, երկրագործական մթերքների վերամշակման հարյուրավոր գործիքներ, որոնցով բնորոշվում է ժամանակի վաղ երկրագործական տնտեսությունից բնույթն ու մակարդակը:

Սրանք իրենցից ներկայացնում են ոսկրե հիանալի սրածայրեր, խոշոր տնասունների սնամեջ ոսկորներից ու քարից պատրաստած բրիչներ, վանակատե ու կայծքարե դանականման կտրող շեղբիկներ, ոսկրե ու փայտյա պահանջներով մանգաղների ներդիրներ՝ շմշակված աշխատանքային սայրերով, բազալտե փոքրիկ աղորիքներ, սանդերի ու սանդակոթների բաղամաթիվ նմուշներ, որոնք անհերքելիորեն ապացուցում են, որ էնեոլիթյան ժամանակաշրջանի բրիչային երկրագործությունը տեղաբնիկների տնտեսության հիմնական ճյուղերից մեկն էր:

Վերը հիշատակած դանականման շեղբերի, մանգաղների ներդիրների, ոսկրե բրիչների, սանդերի, վարսանդների և բաղամաթիվ գործիքների ստույգ անալոզները իրանական սարահարթի Պիշիլի-թեփե²⁶, միջագետքյան Հալաֆի²⁷, Հասսունալի²⁸, ինչպես և փոքրասիական Զաթալ-Հույուք²⁹ և Հաջիլար³⁰ հնավայրերի վերին շերտերում, աներկբայորեն մատնանշում են այն հանդամանքը, որ Հայաստանի էնեոլիթյան շրջանի երկրագործությունը մ. թ. ա. 5—4-րդ հազարամյակներում գտնվում էր մոտավորապես ասիական առաջավոր շրջանների տնտեսական մակարդակի վրա:

²⁴ Թեղուտի հատիկները մասնագիտական ուսումնասիրության են ենթարկվում ՀՍՍՀ ԳԱ ա-
զադեմիկոս Վ. Հ. Գուլբանյանի կողմից:

²⁵ Տե՛ս Վ. Բ. ԻՄԱՍՍՈՆ, նշվ. աշխ., էջ 70—71:

²⁶ R. N. Dyson and T. C. Young, նշվ. աշխ., տախտակ 3-րդ:

²⁷ Von Oppenheim, Der Tell-Halaf, Berlin, 1918, նկ. 18:

²⁸ S. Lloyd, F. Safar, Tell-Hassuna, JNES, T. IV, № 1, 1945, նկ. 26:

²⁹ AS, XIV, նկ. 4—10, 6—7:

³⁰ AS. VIII—XI.

Բացի աշխատանքային դործիքներից, էնեոլիթյան երկրագործության մեջ զգալի դեր էին կատարում նաև բանող անասունները՝ հատկապես կալսման ու փոխադրման աշխատանքների ժամանակ։ Անասնապահությունն էնեոլիթյան Հայաստանի տնտեսության հիմնական ճյուղերից մեկն էր։ Վերը հիշատակած բնակավայրերում հանդիպում են ցուլերի (կովերի), այծերի, ոչխարների, խոյերի ոսկորների մնացորդներ։ Այս կենդանիները օգտագործվել են իբրև բանող ուժ և ապահովել մսի, կաթնամթերքների, կաշեգործության, մանածագործության, ոսկրագործության աճող պահանջները։

Հասկանալի է, որ վերը թվարկված արհեստների, ինչպես և քարագործության ու խեցեգործության զարգացումը պայմանավորված էր տնտեսության հիմնական ճյուղերի՝ երկրագործության ու անասնապահության հարաճուն պահանջներով։

Չափազանցություն չի լինի, եթե նշենք, որ տնտեսության հիմնական ճյուղերի, որսորդության ու ձկնորսության կարիքներով է բացատրվում նաև մետաղամշակության ծագումն ու զարգացումը։ Տնտեսության ու կենցաղի շատ անպարեզներում լայնորեն կիրառվող քարե գործիքներն, այնուամենայնիվ, դիմացկուն, երկարակյաց չէին, նրանց պատրաստումը շատ ժամանակ և հնարավորություններ էր պահանջում։

Մինչդեռ մետաղամշակությունը, արհեստներից ամենակարևորն ու առաջադիմականը, մ. թ. ա. 6—4-րդ հազարամյակների ընթացքում հաստատուն պրոգրես էր ապրում։ Շամիրամալիի³¹, Թեղուտի³², Քյուլ-թեփեի³³ բնակավայրերից հայտնի են մետաղե հերուններ, ասեղներ, շեղբեր, կարթեր և այլ գործիքներ ու ձուլման կաղապարներ, որոնք դեռևս կատարելագործված չեն, բայց պատրաստված են կոփելու և ձուլելու եղանակներով, մկնդեղի խառնուրդի զգալի տոկոսով։ Այս իրերի ստույգ զուգահեռների առկայությունը իրանական (Գեոյ-թեփե³⁴, Թեփե-Սիսլը³⁵, Թեփե-Հիսար³⁶), միջագետքյան (Թել-Հայալ³⁷), Փոքր-Ասիական (Չաթալ-Հույուք³⁸, Հաջիլար³⁹) և կիլիկյան (Մերսին 25-րդ) մ. թ. ա. 6—4-րդ հազ. հուշարձաններում մատնանշում է, որ ամբողջ Առաջավոր Ասիան այս շրջանում թևակոխել էր մետաղի դարաշրջանը և, որ մետաղամշակության զարգացումը Հայաստանում համընդհանուր պրոցեսի օրգանական մասերից մեկն էր։ Ի դեպ, մի խումբ հնագետ-արևելագետների կարծիքով, Փոքր Ասիան և Հայկական բարձրավանդակը մետաղահանության և մետաղամշակման ամենանախնական կենտրոններն էին, որտեղից մետաղարդյունաբերության արտադրանքը ներթափանցում էր Ասորիք, Պաղեստին և Հյուսիսային Միջագետք⁴⁰։ Կարելի է առանց վարանման ենթադրել, որ Հայաստանի մետաղամշակության ազդեցությունից զերծ չէին կարող մնալ Անդրկովկասի ու հյուսիսային Կովկասի մարզերը։ Չէ՞ որ Մուղան-Ղարաբաղի

31 Խ. Սամվելյան, նույն տեղում։

32 Հ. Մարտիրոսյան, Թ. Թորոսյան, նշվ. աշխ.։

33 Թ. Ա. Արիբուլաև, նշվ. աշխ., էջ 157։

34 Տ. Բարտոն-Բրոուն, նշվ. աշխ., էջ 179—180։

35 Բ. Գիրշման, նշվ. աշխ., հ. 1, տախտ. 23-րդ, 34-րդ։

36 E. F. Schmidt, Tepe-Hissar. Excavations, 1933, v. XXIII, № 4.

37 Օպենհեյմ, նշվ. աշխ., հ. 1, 1943, նկ. 48։

38 Մելլաարտ, նշվ. աշխ.։

39 Նույնի, նշվ. աշխ.։

40 Ա. Իեսսև, նշվ. աշխ., էջ 6 և ծանոթագրություններ։

տափաստանում և նույնիսկ հեռավոր Դաղստանի լեռնային ամենաբարձր գո-
նաներում մենք տեսնում ենք 4-րդ հազարամյակի խեցեղենի մասսայական
ներթափանցում հարավային ուղիներին:

Մետաղահանության-մետաղածուլության ծաղումն ու հաստատումը, տրե-
տեսության ճյուղերի և հասարակական կառուցվածքի որոշակի առաջադիմա-
կան տեղաշարժերն ու, մյուս կողմից, ուշ նեոլիթյան ավանդությունների պահ-
պանումը նյութական արտադրության մի քանի պատասխանատու ճյուղերում
լիովին իրավունք են տալիս մեզ մ. թ. ա. 5-րդ հազարամյակի 2-րդ կեսի և
4-րդ հազարամյակի վաղ երկրագործական մշակույթը անվանել նեոլիթյան
պղնձե քարեդարյան, մանավանդ, որ Առաջավոր Ասիայի տնտեսական ոլորտ-
ներում մետաղի արտադրական օգտագործումը հայտնի էր տակավին մ. թ. ա.
6-րդ հազարամյակից ոչ ուշ (Չաթալ-Հույուք, Հաջիլար, մ. թ. ա. 6500—
5000 թթ.)⁴¹:

Առաջավոր Ասիայի և Հայկական լեռնաշխարհի նյութական արտադրու-
թյան այլ և այլ ճյուղերի արգասիքների մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը
ցույց է տալիս, որ աշխարհագրական այս ծավալուն միջավայրում, տարրորշ-
վող մշակութային մեծ օջախների տնտեսական զարգացման տեղեկներն,
ուղիներն ու մակարդակը ընդհանուր են, թեև, ինչպես վերը նշեցինք, այդ մշա-
կույթները որոշակիորեն սահմանազատվում են իրարից արտաքին ձևով, ներ-
քին որոշ օրինաչափություններով, ժամանակագրությամբ, կենցաղային և այլ
առանձնահատկություններով:

Ուսումնասիրողները պնդում են, որ միջագետքյան տեքստերում հիշատակ-
վող խուրրի-սուբարիների ցեղերը մ. թ. ա. 4—3-րդ հազարամյակներում դբա-
ղեցնում էին Փոքր Ասիան, Հայաստանն ու Հյուսիսային Միջագետքը, քունի որ
խուրրիտական տեղանուններն, անձնանուններն ու բառերը տարածված էին
նշված երկրներին վերաբերող գրավոր աղբյուրներում⁴²: Ուրեմն առաջավոր
ասիական և հայաստանյան մշակույթների ընդհանրության հիմքում ընկած էր
այս երկրներն զբաղեցնող խուրրիտական ցեղերի ու ցեղախմբերի էթնիկական
միասնությունը, որոնց առանձին խմբերը համապատասխանորեն զբաղեցնում
էին Հայկական լեռնաշխարհի, Փոքր Ասիայի արևմտյան և Միջագետքի հյու-
սիսային որոշակի աշխարհագրական շրջաններ. Հենց այս մարզերի ֆիզիկա-
աշխարհագրական, բնակլիմայական, հանքային հարստություններով էլ պետք
է բացատրել նրանց մշակույթների արտաքին ու ներքին առանձնահատկությու-
նները, ժամանակագրական, երբեմն ղգալի տարբերությունները մ. թ. ա. 4—
1-ին հազարամյակներում Հայկական լեռնաշխարհի տերիտորիայում առանձ-
նացած ու բյուրեղացած խուրրիտական այդ ցեղերը պատմական թատերաբեմից
դուրս են գալիս միայն հայկական ասիմիլյացիայի շնորհիվ: Մարդաբանական
հետազոտություններն էլ ցույց են տալիս, որ խուրրի-սուբարական այս ցեղե-
րի ֆիզիկական տիպը շարունակում է ապրել Փոքր Ասիայի ժամանակակից
որոշ ժողովուրդների և գերազանցապես հայերի մեջ, որոնք յոմոգեն են և խստո-
րեն սահմանազատվում են այլ ցեղախմբերից՝ մարդաբանական տիպով, գուն-
վերի բրախիցեֆալ ձևով և արծվաքիթ ղեմքով⁴³:

⁴¹ „Anatolian Studies“, v. XIV, 1964, էջ 39—41:

⁴² G. Contenau, Les Tablettes de Kerkouk..., 1926, 2-րդ, էջ 127:

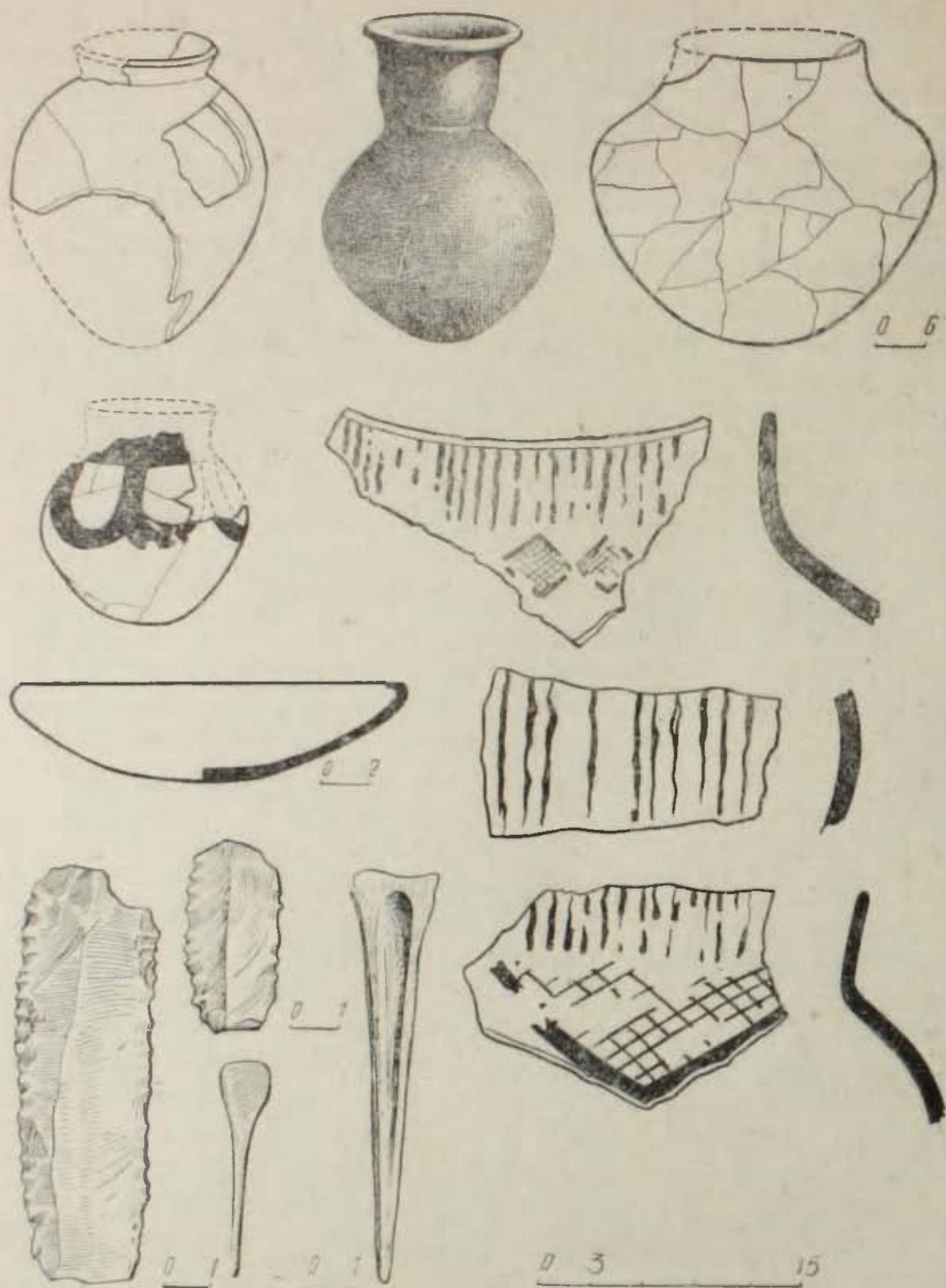
⁴³ Luschán, Rasen und Völker, էջ 76, E. Forrer, Realexicon der Assyrologie, Bd I, 1—IV, 1928—1930, Ed. Meyer, Reich und Kultur der Chetiter, էջ 12:

Չնայած դրան, Հայաստանի վաղ երկրագործական մշակույթի տարածման սահմանները փոփոխությունների էին ենթարկվում՝ գերազանցապես երկրի ծայրագավառներում այլ ցեղերի քաղաքական դերիշխանության, միգրացիաների, տեղաշարժերի, կուլտուրական ներթափանցումների և պատմական այլ հանգամանքների շնորհիվ: Ապացուցված է, օրինակ, որ Վանի երկրագործական օազիսում մ. թ. ա. 5-րդ հազարամյակում գերիշխում էր հյուսիս-միջագետքյան հալաֆյան մշակույթը, կամ, ինչպես հնագետներն են ասում, այդ շրջանը մտնում էր հալաֆյան կուլտուրայի արեալների մեջ:

Հալաֆյան մշակույթի բնորոշ հուշարձաններից է Վանում պեղված նշանավոր Շամիրամալի բնակատեղիի ստորին (3-րդ) շերտը, իր նրբախեցի փայլուն զարդանախշ ամանեղենով, որի թվագրությունը 5-րդ հազարամյակի 2-րդ կեսից այս կողմ չի անցնում: Սրա միջին (2-րդ) և վերին (1-ին) շերտերի մ. թ. ա. 4-րդ հազարամյակի հնագիտական նյութերն ամբողջությամբ կապվում են Հայկական լեռնաշխարհին բնորոշ այլ հուշարձանների հետ, որոնք, հաճախ, պարունակում են նաև մ. թ. ա. 3-րդ հազարամյակի կուլտուրական նստվածքներ:

Ահա այս տիպի բազմաշերտ հուշարձանները Հայաստանում (Շամիրամալի, Քյուլ-թափա և այլն) և նրանց համադրությունները Առաջավոր Ասիայում, Խվազրումների լայն հնարավորություններ են տալիս: Քյուլ-թափա բնակավայրի 4-րդ հազարամյակին պատկանող ստորին (Ց,Յ մ.) շերտի հնագիտական նյութերի ուսումնասիրությունն ու նրանց ստույգ զուգահեռները ցույց տվին, որ այդ շերտը համապատասխանում է Կապուտան լճի Գեոյ-թեփե բնակավայրի «Ս» շերտին (ուշ օբեյդյան ժամանակաշրջանի վերջ, մ. թ. ա. 3250—3150 թթ.), ինչպես նաև Պիջիլի-թեփե բնակավայրի և Թեփե-Ժավրա 19—17 շերտերի ժամանակաշրջանին, որոնք հյուսիս-օբեյդյան նյութերի համադրություններով հասցվում են մինչև մ. թ. ա. 3500 ± 160 և 3446 ± 325 թվականներին: Նկատի ունենալով Քյուլ-թեփե ստորին շերտի զգալի հզորությունը, ուսումնասիրողները արդարացիորեն պնդում են, որ նրա ներքին խավերի թվագրությունն ընկնում է 4-րդ հազարամյակի 1-ին կեսի մեջ: Այս տվյալները հաստատվում են Քյուլ-թեփեի և Կվադխսլեբիի նյութերի ռադիոածխածնային լանսիզով, ինչպես և Արարատյան դաշտավայրի հուշարձանների պատմա-համեմատական ուսումնասիրությամբ: Բերված հուշարձաններն ընդգրկում են ժամանակագրական մի հսկա հատված՝ 5-րդ հազ. 2-րդ կեսից մինչև 4-րդ հազարամյակի վերջը:

Ահա այս շրջանումն է, որ Առաջավոր Ասիայի և Հայկական լեռնաշխարհի ղեղերն ու ցեղախմբերը հասան սոցիալ-տնտեսական զարգացման շատ բարձր մակարդակի: Սրանց է պատկանում մետաղածուլության, խեցեգործության, անիվի, բրուտագործական դուրզնի, կուլտուրական հացաբույսերի մշակման և մի ամբողջ շարք այլ կարևորագույն հայտնագործությունների պատիվն ու առաջնությունը, հայտնագործություններ, որոնք մեկընդմիջտ ներմուծվեցին համամարդկային կուլտուրայի դանձարանը: Անգլիական խոշոր արևելագետ-հնադեստ Գ. Չայլդի խոսքերով՝ այս ցեղերի ստեղծած մշակույթն իր պատկառելի հնությունից և արժանիքներով կարող է մրցել Միջագետքի ու նեղոսի հովտի հնագույն կուլտուրաների հետ:

Մ. թ. ա. V—IV հազարամյակների հառարակ ու գունազարդ խեցեղենի, ոսկրե և քարե առարկաների նմուշներ Թեղուտի բնակավայրի պեղումներից:

ԺԱՅՌԱՊԱՏԿԵՐՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՄԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՏՎՅԱԼՆԵՐ

Հ. Ա. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր

Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի կոմպլեքս արշավախումբը քառամյա (1966—1969) դաշտային աշխատանքների շնորհիվ հայտնաբերել և մասամբ ուսումնասիրել է բացառիկ կարևորություն ներկայացնող հին քարեդարյան կայաններ Հրազդանի կիրճում, ինչպես նաև ժայռանկարների բազմապիսի նոր խմբեր Գեղամա լեռների Սպիտակասար, Փոքր և Մեծ Պայտասար, Նազալ-սար և Զիարաթ հրաբխային խառնարանների շրջակայքում՝ մոտավորապես 150—160 քառ. կմ տարածության վրա¹։ Թվով 80 նորահայտ պատկերախմբերը² մեզ են հասցնում նախնադարյան զարգացման տարբեր շրջանների նյութական և հոգևոր կյանքի շատ պայծառ դրվագներ՝ կենդանիների որսի, ընտելացման, բուծման, պահպանման, հմայանքի, ծիսական պարերի, նախնադարյան մարդու տնտեսական-կենցաղային, հոգևոր-կրոնական գործունեության այլևայլ տեսարաններ։ Դրանց միջոցով կարելի է բացահայտել մեր հեռավոր նախնիների նվիրական խոհերի և զգացումների, աշխարհայեցողության, տիեզերական պատկերացումների, հավատքի ու կրոնի, նորաստեղծ առասպելների ու լեգենդների իրական հիմքերը։ Այդ մասին մի անգամ արդեն գրել ենք³։

Սակայն նախնադարյան մշակույթի համընդհանուր մեկնարանման տեսակետից կարևոր այս նյութերը կարող են պատմական սկզբնաղբյուրների նշանակությունը ստանալ միայն գիտական պարզ ու հստակ դասակարգման ու թվագրման հոգի վրա։

Արշավախմբի 1969 թ. դաշտային աշխատանքները հուշարձանների դասակարգման որոշակի հնարավորություններ ընձեռեցին՝ նախնադարի պատմության տարբեր ժամանակահատվածներում ստեղծված ժայռանկարների մանրակրկիտ ուսումնասիրության շնորհիվ։

Այս առումով առավել մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Մեծ Պայտասարի արևելյան լանջին, Մահմար գետակի ափին, Զիարաթի դիմաց ուսումնասիրված ժայռապատկերների խումբը, որը հնագույն է Հայաստանում հայտնի հուշարձանների մեջ և պատկանում է, անկասկած, նորքարեդարյան ժամանակներին։ Պատկերներն այստեղ փորագրված են հրաբխային հսկա վեմերի այժմ մաշված-այրված մակերեսների վրա, ունեն, մեծ մասամբ, երկրաչափական ձևեր, աչքի են ընկնում համեմատաբար մեծ չափերով (մարդկային և կենդանական առանձին ֆիգուրների երկարությունը հասնում կամ անցնում է 1 մետրից), գծապատկերների կոպտությամբ և անկատարության, գծակոսների տարբեր լայնությամբ ու խորությամբ, կոմպոզիցիաների ոչ բազմաքանակ ֆիգուրներով, որոշ պարզունակությամբ և կերպարների համեմատաբար ստատիկ վիճակով։

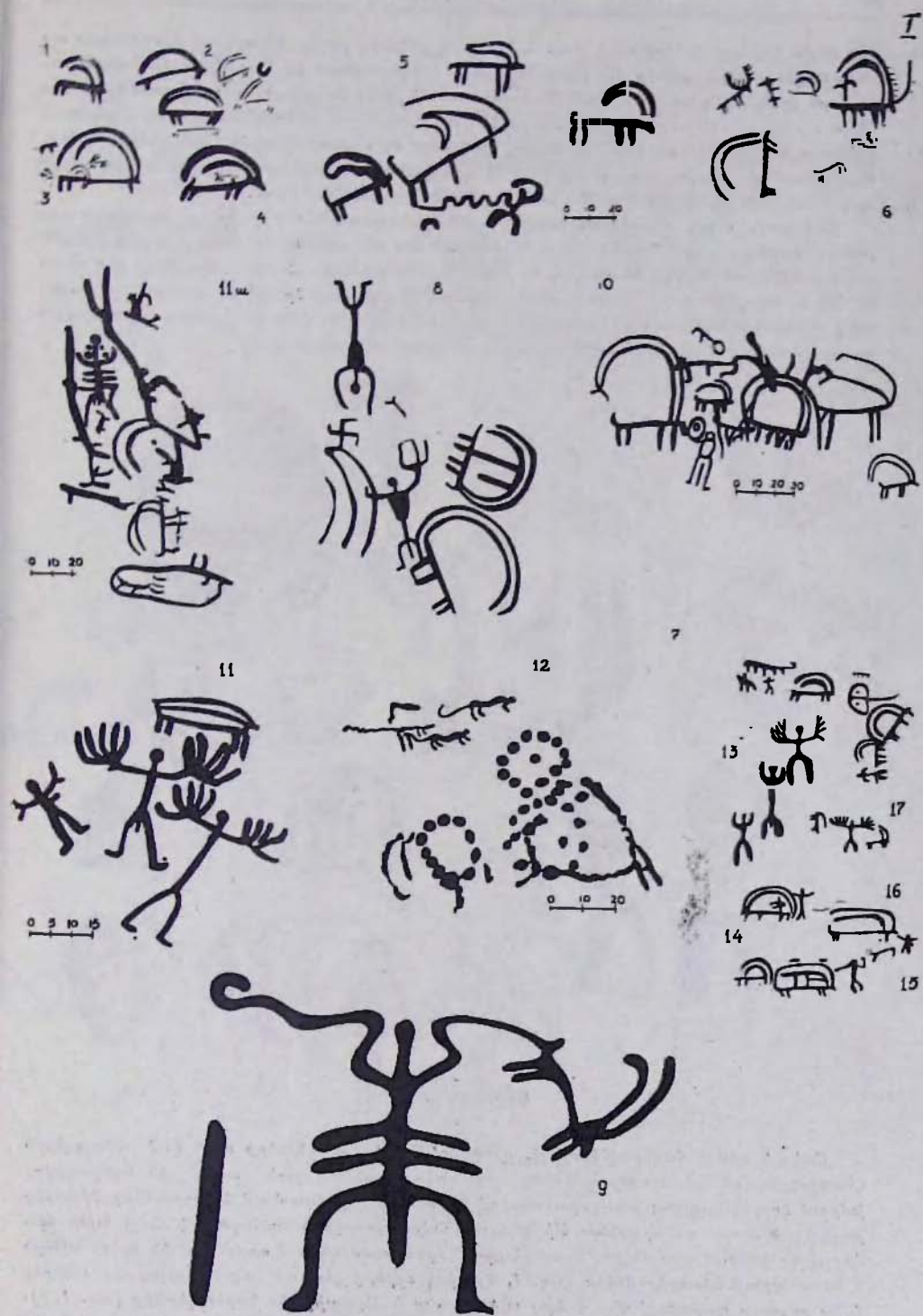
Բնորոշ են մեկուսի, զույգ այծերի կամ նրանց փոքրիկ խմբերի պատկերները, որոնց առավելագույն երկարությունն ու բարձրությունը հասնում է համապատասխանորեն 80×60 սմ-ի,

¹ Գեղամա լեռների ժայռապատկերները հայտնի դարձան Ա. Պ. Դեմյոխինի՝ Փոքր Պայտասարում կատարած լուսանկարներով։ Հետագայում նույն վայրում պատճենահանված պատկերների մի փոքրիկ խումբ հրատարակեց Ս. Հ. Սարգսյանը (տե՛ս նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, Երևան, 1967, էջ 113—122, աղ. XIX—XXII)։

² Հուշարձանների նշված թվից 50-ը հայտնաբերել և պատճենահանել է Ս. Բ. Պետրոսյանը (աշխատակցել է արշավախմբին մինչև 1967 թ. վերջը), իսկ մնացյալները՝ արշավախմբի այլ աշխատակիցներ՝ 1968—1969 թթ. ընթացքում։ Նշված ընդհանուր հուշարձանները մենք ուսումնասիրել ենք տեղում։

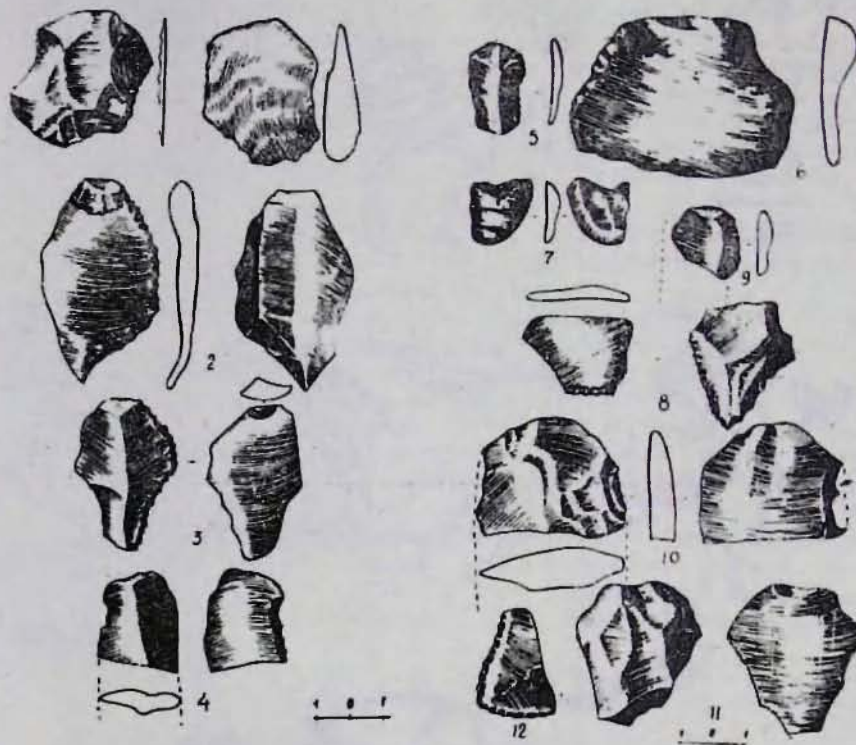
³ Հ. Ա. Մարտիրոսյան, Հայաստանի նախնադարյան մշակույթի նոր հուշարձաններ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1969, № 3, էջ 191—208։

Սույն ուսումնասիրությունը հրատարակության հանձնելուց հետո լույս տեսավ Գ. Կարախանյանի և Պ. Սաֆյանի «Սյունիքի ժայռապատկերները» (Երևան, 1969) գիրքը, որի շահեկան նյութը հաշվի առնել այլևս հնարավոր չէր։

իսկ միջին շափերը՝ 60×40 սմ-ի (աղ. I, նկ. 1—2), Սրանց խոշոր ֆիգուրների վրա հաճախ ուշ ժամանակների հավելումներ են դիտվում, որոնք ներկայացնում են նեոլիթյան կենդանապատկերների իրանի վերջնամասում կամ մեջքավերևում մի քանի հասարակ գծերով ստեղծված մի-նիատյուր այծիկների ու ցլիկների գծանկարներ (աղ. I, նկ. 3—4), նեոլիթյան մեկուսի կամ ղուլգ, խոշոր այծապատկերների վրա՝ պարանով կամ նետ ու աղեղով զինված որսորդների, եղնիկ-եղջերուների մինիատյուր, խիստ ոճավորված պատկերներ ավելացնելով, նախադարյան մարդը որսի տեսարան պատկերող սրամիտ կոմպոզիցիաներ էր ստեղծում (աղ. I, նկ. 5—7)։

Ձափերով, ոճով, պատկերազրկան առանձնահատկություններով իրենց նախատիպերից խստիվ տարբերվող այդ հավելումները կատարված են, անկասկած, ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջաններում և ցույց են տալիս, որ Գեղամա լեռների միևնույն ժայռանկարների մեջ առկա են հին ու նոր շերտեր, որ հնագույն ժամանակների պատկերները երբեք չեն մոռացվել և հանապազ հետաքրքրության ու պաշտամունքի հուշարձաններ են եղել։ Հենց դա էլ ժայռապատկերային արվեստի աստիճանական զենետիկ անընդմեջ զարգացման ապացույց է։

Աղյուսակ I

Սակայն միայն հավելումներով չէ, որ ստեղծվել են կենդանիների որսի կամ հմայության հետաքրքրաշարժ տեսարաններ։ Դրանց ամենավաղ նախատիպերն առկա են նկարագրվող խմբում նորքարեդարյան անադարտ տեսքով և իրենցից ներկայացնում են շորս-հինգ ֆիգուրից բաղկացած պարզ տեսարաններ։ Մի դեպքում հսկա որսորդը նետահարում է մայր այծի հետ ճողոպրող ձագուկներից մեկին, մյուս դեպքում՝ երկու որսորդներ հետապնդում են երկու այծերի և նետահարում նրանցից մեկին (աղ. I, 8), իսկ երրորդ դեպքում՝ ոգու կերպարանք ունեցող հսկա որսորդը պարանոզի մեջ է ձգել այծի իրանը և հեշտությամբ կտրել գետնից (աղ. I, 9)։ Փոքր-ինչ ավելի ուշ շրջանի ժայռապատկերներից մեկում 16 մեծ ու փոքր այծերի և մի քանի մարդկանց պատկերների մեջ ներկայացված է մի որսորդ, որը պատրաստ է փաթաթած պարանը կենդանու վիզը գցելու (աղ. I, 10)։

Այս վաղ շրջանի որսորդական տեսարաններում հանդես են գալիս արդեն զանազան ագի-
ների ու երկնային մարմինների պատկերներ, որոնք ընդգծում են որսորդական հավատալիք-
ների կապը գերբնական ուժերի և տիեզերական պատկերացումների հետ: Այդ առումով միանգա-
մայն հետաքրքիր է Հայաստանի ժայռապատկերային հրաշալիքներից մեկը՝ իր հսկա խորա-
քանդակ ֆիգուրներով (աղ. I, 11ա): Այստեղ նեոտ ու աղեղով զինված որսորդը պատկերված է
կատաղի, վազող ցուլի, խիստ ոճավորված այծի և երկնային ոգու հսկա ֆիգուրների հետ: Ցուլի
երկարությունն անցնում է 1 մետրից, այծինը՝ 63 սմ-ից, իսկ ոգունը 41 սմ-ից: Ոգի կոշվածի
ոտքերը չուված են, կողերը՝ ցցված, թևերը վեր պարզած, գլխի և թևերի արանքում շրջանակներ
են արված, որոնք, անկասկած, երկնային մարմիններ են: Կոմպոզիցիան ունի ուշ շրջանում
արված հավելված, ոճով տարբեր, այծանկարներ, որոնք, սակայն, չեն խաթարում նախնական
արվեստի այս հույակապ նմուշի իմաստն ու բովանդակությունը:

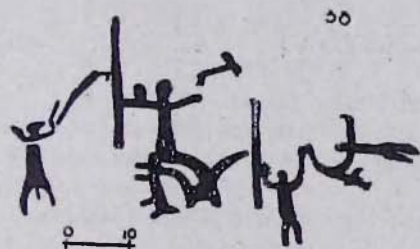
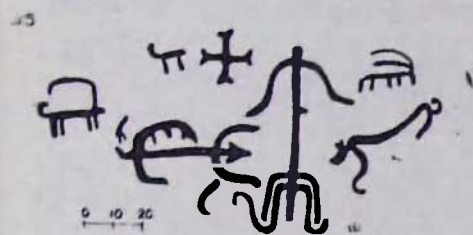
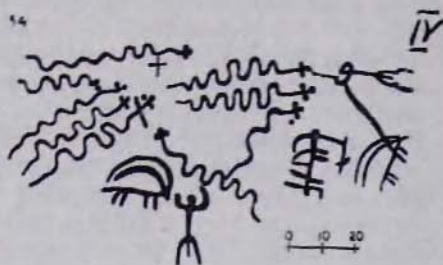
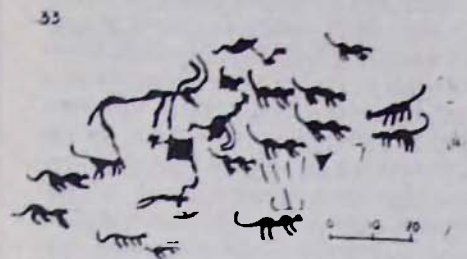
Համազոր երեք այլ ժայռանկարներում որսորդներին հովանավորող ոգիները կամ աստված-
ները, նույնպես հանդես են գալիս երկնային մարմինների ու կենդանիների միջավայրում, լայն
տարածած թևերով, օճառազայթաձև բացված հսկա մատներով, երբեմն խիստ ընդգծված առ-
նանդամով (աղ. I, 11): Նման ֆիգուրներից մեկի կողքին փորագրված սվաստիկան ցույց է
տալիս, որ այն կարող է լինել ինքը՝ արևի աստվածը: Մյուս երկու ժայռանկարներում նրանք
պատկերված են այծերի հետ (աղ. I, նկ. 17), որոնք, սովորապես կայծակի հետ առնչվելով, կա-
կերեն են նման ֆունկցիոնալ նշանակություն ունեցող աստվածների սիմվոլներ լինելու: Այս պատ-
կերներն անկասկած հարաբերակցվում են պտղաբերության պաշտամունքին: Ոճի, արվեստի,
փորագրության տեխնիկայի և շափերի տեսակետից (ոգիների միջին բարձրությունը 38—41 սմ)
սրանք միանգամայն համապատասխանում են հնագույն խմբի առանձնահատկություններին:

Ժայռապատկերների մի այլ խումբ ներկայացնում է այծերին հետապնդող, եղջյուրներից ու
մուկներից բռնած (աղ. I, նկ. 14—15) կամ պարզապես ճանապարհը արգելակող (աղ. I, 15)
մարդկանց: Բերված պատկերներն իրենց մի քանի տարբերակներով բնորոշում են հնագույն պատ-
կերախմբի ստեղծման ժամանակաշրջանը իրեն նախնադարյան տնտեսության զարգացման որո-
շակի մի պահ, երբ նեոլիթյան որսորդության հիմքի վրա սկսվում է անասունների ընտելացումը
և վաղ անասնապահական տնտեսության կազմավորումը:

Համաշխարհային պատմությանը բնորոշ հեղափոխական այս հսկայածավալ պրոցեսը հրա-
մայաբար պահանջում էր աստղային երկնքի գոնե արտաքին երևույթների հստակ ճանաչողու-
թյուն. ուստի զարմանալի չէ, որ նկարագրվող խմբում առաջին անգամ հանդիպում են աստ-
ղերն ու նրանց համակարգերը ներկայացնող երկրաշափական սիմվոլներ: Նրանք խիստ վնաս-
ված են և ձևափոխված, ամենավաղ փորագրությունների իրար վրա բարդված մի քանի շեր-
տեր, լրիվ ընթերցման չեն: Նման պատկերներից մեկի վրա, այնուամենայնիվ, զատված են
շուրջանակի դասավորությամբ, 12-ական զոգավոր շրջաններից բաղկացած երեք աստղաբույլեր,
հսկայամարմին մի մարդ և այծ: Արդյոք սրանք աստեղատների և աղեղնավորի հնագույն պատ-
կերը չե՞ն ներկայացնում:

Նախնադարյան որսորդները, հին քարի դարից սկսած, սովորություն ունեին կրոնա-հմայա-
կան պատկերների մոտ զանազան արարողություններ կատարելու և նրանց նվերներ-զոհեր մա-
տուցանելու: Զոհաբերվող առարկաների մեջ հաճախ լինում էին քարից պատրաստած զենքերի
ու գործիքների նմուշներ, որոնց միջոցով մարդիկ որս էին անում կամ մշակում սպանված կեն-
դանիների միսն ու մորթին: Հնագույն այս սովորությունը օգնեց մեզ ներկայացված ժայռապատ-
կերների հասակը պարզելու հարցում: Մեծ Պայտասարի ներկայացված խմբի հսկա ժայռաբե-
կոնների մոտ և քարակարկառի մոտավոր շրջակայքում արշավախմբի աշխատակից Ռ. Մ. Թո-
րոսյանը հայտնաբերեց օբսիդանյա գործիքների մի բնորոշ խումբ, որի մեջ մտնում են մեծ,
միջին և փոքր շափի դանականման գործիքներ՝ մշակված և բուժ սայրերով, տձև, եռանկյու-
նաձև, քառանկյունաձև, սրածայր և կոր եզրագծով կողային քերիչների տարբերակներ երկսայրի-
կամ միակողմանի ունեւորով (աղ. II), և, պարզապես, օբսիդանյա անմշակ բեկորներ, սուր
եզրերի օգտագործման որոշակի հետքերով: Նշված գործիքներն իրենց համոզիչ զուգահեռներն
ունեն Առաջավոր Ասիայի և Արարատյան դաշտավայրի (հաթունարի, Թեղուտ) ու այլ վայրերի
նորքարեդարյան նյութերի կոմպլեքսներում: Մասնավորապես հետաքրքիր է այն հանգամանքը,
որ սրանք հանդիպում են հաթունարի բնակավայրի հալաֆյան հասակի (մ. թ. ա. 5 հազա-
րամյակի) շերտի տակ, երկրի մակերևույթից 3—4 մ խորության վրա:

Այսպես, Մեծ Պայտասարի գործիքների աղյուսակում (II) №№ 1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10,
12-ը համապատասխանորեն համընկնում են Վ. հաթունարի՝ էքսիպենի թանգարանում պահ-
պանվող №№ 2468, 2450, 2522, 2591, 2455, 2488, 2523, 2505, 2526, 2517 գործիքներին, իսկ

Աղյուսակ IV

№ 1-ը և 6-ը նույն Արարատյան դաշտի փոքր-ինչ ավելի ուշ՝ էնեոլիթյան (մ. թ. ա. V հազ. վերջ և IV հազ. առաջին կեսը) Թեղուտ բնակավայրի քարե շինվածքներին (էշմիադնի թանգարան, ինվ. 2668)⁴։ Միանգամայն օրինաչափ են մեր աղյուսակի № 2, 5, 11 նմուշների զուգահեռները՝ Կենտրոնական Անատոլիայի Չաթալ-Հույուք էնեոլիթյան բնակավայրի երկրորդ և երրորդ շերտերում, որոնք ռադիո-ածխածնային մեթոդի օգնությամբ համապատասխանորեն թվագրվում են մ. թ. ա. 5797±79 և 5790±5807±94 թվականներով⁵։ Նման համադրությունների մեջ տեղ ունեն նաև Առաջավոր Ասիայի որոշակիորեն էնեոլիթյան մի քանի հայտնի բնակավայրերի նյութեր, որոնք անկասկած են դարձնում Մեծ Պալատասարի գործիքների նոր-քարեդարյան հասակը։ Այսպես, մեր աղյուսակի № 6 և 8 գործիքները մոտավոր զուգահեռներ ունեն Կիլիկիայի Մերսին բնակավայրի XXIV—XXIII շերտերում⁷ և № 4-ը և 12-ը Հյուսիսային Միջագետքի Թել-Հալաֆ բնակավայրում⁸, որոնք կապված են միմյանց հետ և իրենց համապատասխան շերտերով վերագրվում են մ. թ. ա. 5-րդ հազարամյակին։ Մեր № 3—4 գործիքները նույնական են Անտիոքի դաշտի Ամուկյան շերտի նյութերի հետ⁹ և շատ մոտ Ջարմուխի VI հազարամյակի գործիքներին։

Այս համադրությունների մեջ վերին աստիճանի ուշագրավ է այն, որ Չաթալ-Հույուքի նշված և այլ շերտերում հայտնի են դարձել էնեոլիթյան սրբատեղիներ, որոնց կրոնապաշտամունքային որմնանկարները¹⁰ բավականաչափ մոտենում են Գեղամա լեռների որոշակի ժայռագրերին թե՛ պատկերազրական, թե՛ կոմպոզիցիոն առումներով։

Առաջարկվող թվագրումը հաստատող վերը շարադրած բոլոր փաստարկներին ավելանում է նաև այն կարևոր հանգամանքը, որ ոճական, պատկերազրական, կոմպոզիցիոն, տեխնիկական և մասշտաբների առումներով միանգամայն անալոգիկ էնեոլիթյան ժայռանկարներով հարուստ են Փոքր և Առաջավոր Ասիայի՝ Հայաստանին կից մարզերը։ Դրանցից կարևորագույններն են՝ Թուրքիայի հարավ-արևելյան լեռնավայրերում 4000 մ. բարձրության վրա տարածվող էնեոլիթ-էնեոլիթյան ժայռանկարները¹¹, որ գրեթե լիովին համապատասխանում են Մեծ Պալատասարի հնագույն օրինակներին և վերջինների հետ նույն հարաբերակցությունն ունեցող Ադիամանի, Դեմիրկապի և Դելրարի¹² ժայռանկարները, որոնք ընդգրկում են Միջագետքի հյուսիսային շրջանները և հասնում Ասորիք-Պաղեստինի ծովազրյա մասը¹³։

Մեծ Պալատասարի էնեոլիթ-էնեոլիթյան ժայռապատկերների խումբը և նրանց նմանները Գեղամա լեռների այլ հուշարձաններում աչքի են ընկնում բազմաքանակությամբ և լայն տարածմամբ, որ ապացույց է այս վայրերի ալպիական մարգագետինների յուրացման առաջին փայլերի։ Ակնհայտ է, սակայն, որ էնեոլիթյան ժամանակներից, որսի, անասնապահության և երկրագործության զարգացման աղբյուրներ, տնտեսական կարևոր նշանակություն ունեցող այս վայրերն իրացվում են հաստատապես, ավելի և ավելի լայն չափերով։ Համապատասխանորեն մեծ տարածում են ստանում նաև լեռնային սրբատեղիները, որոնք ստեղծվում էին բաց երկնքի տակ՝ վերը նկարագրված պատկերախմբերի ձևով։ Ժամանակի ընթացքում, սակավ առ սակավ, աննկատելի փոփոխությունների միջոցով էնեոլիթ-էնեոլիթյան ժայռապատկերները կրում են ձևական, ոճական, մասշտաբային, կատարման տեխնիկայի, քանակական, կոմպոզիցիոն զգալի փոփո-

⁴ Հայաստանի նոր քարեդարյան գործիքների համադրությունները սիրով տրամադրել է մեզ Ռ. Մ. Թորոսյանը իր պեղումների նյութերից։

⁵ J. Mellaart, Excavations at Çatal-Hüyük, Anatolian Studies, v. XIV, 1964, էջ 107—108, աղ. 48, նկ. 5, 25—26, V. XV, էջ 106, աղ. 24, նկ. 27—28։

⁶ Նույն տեղում, էջ 119։

⁷ Garstang, Prehistoric Mersin, Oxford, 1953, նկ. 29։

⁸ Von Oppenheim, Tell-Halaf, Berlin, 1943, աղ. XXXV, նկ. 18, 21։

⁹ Braidwood, Excavations in the Plane of Antioch, 1960, Chicago, աղ. 119, նկ. 2, 3։

¹⁰ J. Mellaart, Earliest Civilisations of the Near-East, նկ. 81, էջ 97—98, նկ. 50, էջ 102։

¹¹ W. Freh, Felszeichnungen..., Türk Tarıh Kurumu, Belleten Ankara, 1957, v. XXI, 84, էջ 261—263։

¹² H. Bossert, Altsyrien, Tübingen, 1957, նկ. 686—693, էջ 44 և ն։

¹³ J. Mellaart, նշվ. աշխ., նկ. 47։

խություններ, որոնք հնարավորություն են տալիս սահմանադատելու զոնե ժամանակագրական մեծ-
րնդորկում ունեցող հուշարձանախմբերը:

Մեծ Պայտասարի ժայռանկարների զանազան խմբերում որոշակիորեն զատվում են նաև
մ. թ. ա. III, II և I հազարամյակների արվեստի հուշարձանները: Վաղ բրոնզեդարյան
(մ. թ. ա. III հազ.) ժայռապատկերներն արդեն ի հայտ են բերում մի շարք գծեր ու առանձնա-
հատկություններ, որոնք բնորոշ չեն նախորդ շրջանի համար և իրենց հետագա զարգացումն են
ապրում բրոնզի հաջորդ շրջաններում և վաղ երկաթի դարում: Այս պատկերախմբերում կենդա-
նական ու մարդկային ֆիգուրները կրկնակի, եռակի, քառակի փոքրանալով, ընդունում են ավելի
բարեկազմ ու շարժուն ձևեր, թեև պատկերագրման երկրաչափական ոճը շարունակում է մնալ
հինը: Փոխվում է կենդանիների եղջյուրների գծագրությունը, նրանց վրա երևում են տարեկան
բշտիկներ, շատ են հանդիպում կապկաված ոտքերով այծանկարներ, մեծապես ավելանում է
կենդանական ու մարդկային ֆիգուրների քանակը, բարդանում ու ավելի պատճառաբանված են
դառնում կոմպոզիցիաները և վերջապես հանդես են գալիս խիստ ոճավորված պատկերներ, որոնք
ստույգ ձևով կրկնում են մ. թ. ա. III հազ. սև փայլեցված խեցեղենի զարդամոտիվները:

Հարյուրավոր նման օրինակներից բերենք մի քանիսը: Երրորդ աղյուսակի 17-րդ ժայռա-
նկարում առկա են երեք այծեր, բարձր կիսաշրջանաձև կրկնակի գծագրված եղջյուրներով և
մեկ եղջերու: Այծերից ամենամեծի երկարությունը հասնում է 35 սմ-ի, ոտքերը կապված են,
եղջյուրների արանքում ինչ-որ նշան կա: Մնացած շատ ավելի փոքր ֆիգուրների մեջ աչքի է
զարնում երկու հակադիր եռանկյունիներով կազմված եղջերվապատկերը, որը մոտիկ համադրու-
թյուններ ունի Շենդավթի¹⁴ և համաժամանակյա այլ հուշարձանների խեցեղենի նրբագիծ փորա-
դիր դարդերի մեջ: Խեցեղենի կենդանապատկերներում առանձնապես կարևոր նշանակություն
ունեն միջանկյալ ոճի մի քանի երեքանկյուններ¹⁵, որոնք երկուստեք մոտ են այծերի ժայռանկա-
րային երկրաչափական ու եռանկյունաչափական ձևերին, բայց ստույգ չեն կրկնվում նրանցից և
ոչ մեկի մեջ: Հաջորդ ժայռագիրը (աղ. III, նկ. 24) ներկայացնում է վազող երեք գիշատիչների,
որոնցից ամենամեծի երկարությունը հասնում է 38, իսկ բարձրությունը՝ 20 սմ-ի: Երկարուկ
իրանի պլաստիկ ձևերով, վերջավորությունների և պոչի կառուցվածքով սրանք շատ են մոտենում
նույն III հազարամյակի խեցեղենի եռանկյունաչափական պատկերներին¹⁶: Հաջորդ երկու օրի-
նակները «թանկարներ» են, որոնցից խոշորների միջին երկարությունը չի անցնում 30 սմ-ից,
իսկ փոքրերինը՝ 15-ից: Պատկերներից մեկի վրա (աղ. III, նկ. 19—20), առջևի և հետևի ոտքերն
իրար կապած արու և էջ այծեր են փորագրված, երկրորդի վրա՝ երկու մեծ և չորս փոքր այծեր:
որոնցից մեկի եղջյուրների տարեկան բշտիկներ կան, իսկ մյուսի մոտ՝ կետիկներ: Գուցե սա
այծերի մի ընտանիք է: Քննարկվող խմբի ժայռանկարը (աղ. III, նկ. 21) ունի չորս ֆիգուր՝
այծ, երկու թռչուն և օձ: Թռչունը կտուցով բռնել է օձին: Վերջին այս մոտիվը նույնությամբ
կրկնվում է Հայկական լեռնաշխարհի, Անդրկովկասի և Առաջավոր Ասիայի կից շրջանների խե-
ցեղենի վրա¹⁷: Մեծ Պայտասարի մի խումբ այլ ժայռանկարներում հանդես են գալիս այծերի
մեծ կամ փոքր խմբեր, երբեմն կապկաված, կողքի պառկեցրած կենդանական ֆիգուրներով,
այծերի ու նրանց շուրջկայող մարդկանց, այծերի որսի կամ հետապնդման տեսարաններով (աղ-
III, նկ. 22—23): Վերջին ժայռանկարում այծերն ու մարդիկ նույն երկարությունն ունեն
(միջին՝ 30 սմ), մյուսներում մարդկանց ֆիգուրները փոքր են (24—17 սմ), այծերինը՝ 35 սմ:
Վաղ բրոնզեդարյան փայլուն հուշարձաններով հարուստ են Փոքր Պայտասարի զագաթից
հարավ, հարավ-արևելք, հարավ-արևմուտք ընկնող երեք պատկերախմբերը, որոնք հանգամա-
նորեն ուսումնասիրվեցին նույնպես 1969 թ.: Այստեղ որսի տեսարաններում իբրև կանոն հանդես
են գալիս շները (աղ. III, նկ. 25), որսը պատկերող կոմպոզիցիաները դառնում են խիստ բազ-

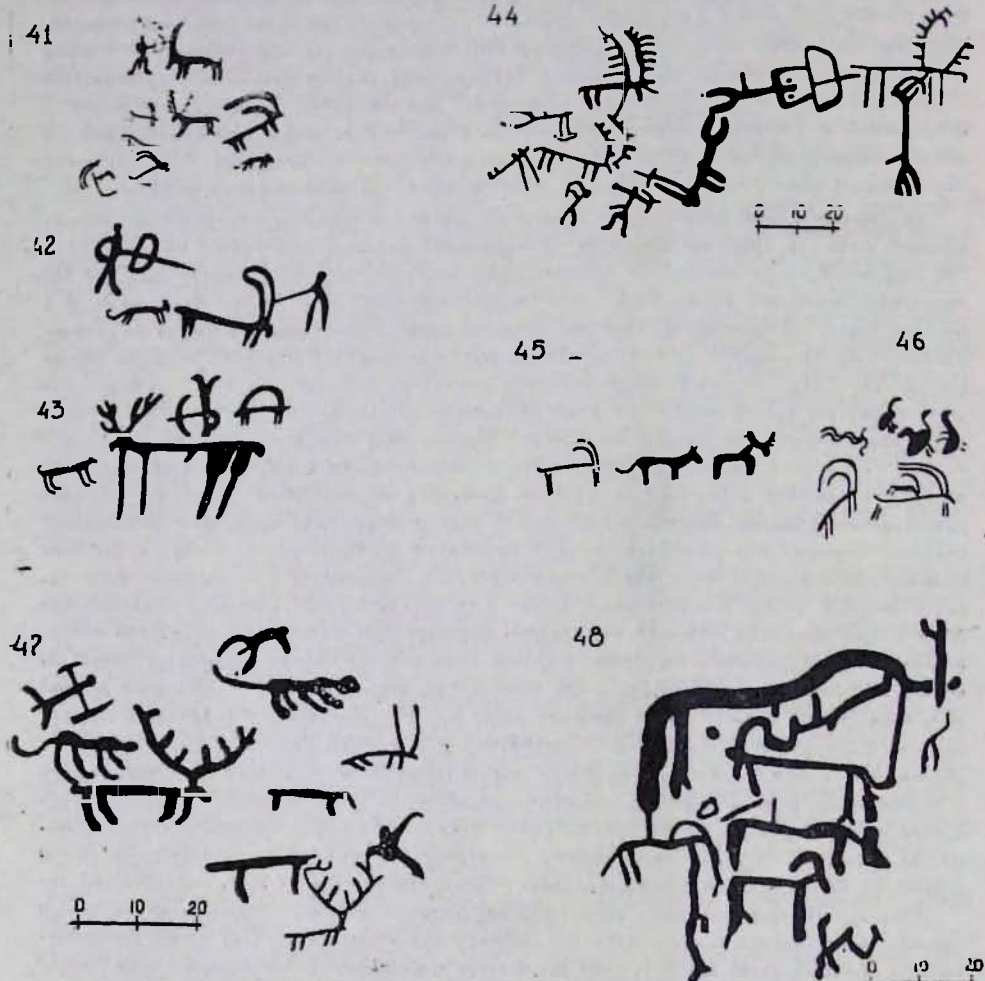
¹⁴ Ս. Ս ար դ ար յ ա ն, նշվ. աշխ., աղ. IX, նկ. 1:

¹⁵ Նույն տեղում, աղ. LX, նկ. 2 և մանավանդ՝ C. Burney, Excavations at Yanik-
Tepe, Iraq, v. XXIII, 1961, աղ. LXXXV:

¹⁶ Է. Վ. Խ ա ն զ ա դ յ ա ն, Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը մ. թ. ա. III հազարամ-
յակում, Երևան, 1967, նկ. 25, աղ. XII, նկ. 2, ինչպես նաև՝ C. Burney, Excavation at
Yanik-Tepe, Iraq, v. XXIV, 1962, աղ. XLIV, նկ. 13:

¹⁷ Ս. Ս ար դ ար յ ա ն, նշվ. աշխ., աղ. LXI, նկ. 1, Э. В. Ханзадян, Ранне-
бронзовое поселение близ с. Ареник, «Советская археология», 1964, № 4, 4—1, 3—5;
C. Burney, նշվ. աշխ., Iraq, v. XXIII, աղ. LXXI, նկ. 14, աղ. LXX, նկ. 7, 13:

մապատկեր և պատճառաբանված: Զափազանց հետաքրքիր է այն հանգամանքը, որ հաճախ փոխվում է պոմպոզիցիաների բուն էությունը. նրանցում պատկերվում են շներով շրջապատված հովիվներ (աղ. III, նկ. 26), թունավոր խոշոր օձերի և ընձառյուծների հարձակումներից կենդանիներին պաշտպանող զինված մարդիկ (աղ. III, նկ. 32, աղ. IV, նկ. 33—34), միաշար դասավորությամբ, կարծես դեպի շուրն ընթացող այծերի հոտեր, ցուլերին ու այծերին բռնող, քշող (աղ. III, նկ. 27, 31) մարդկանց պատկերներ, ցուլերով լծած քառանիվ եթաշանաթափք սալներ (աղ. III,

Աղյուսակ Գ

նկ. 28—29) և բազմաթիվ այլ ժայռանկարներ, որոնք վկայում են կիսաքոչվորական անասնապահության ձևավորման և համեմատաբար բարձր զարգացման մասին: Այստեղ ներկայացված սալերը բոլորն էլ քառանիվ են՝ վերին աստիճանի բնորոշ դաշտային-երկրադորժական մշակույթների համար: Դա ավելի քան հավանական է դարձնում մեր այն ենթադրությունը, որ լեռնային այս սրբատեղիները պատկանել են ժամանակին Արարատյան դաշտի բնակիչներին, որոնք հավասարապես բարձր մակարդակի են հասցրել և անասնապահությունը և երկրագործությունը: Հնէակենդանաբան Ս. Կ. Մեծլումյանի տվյալներով՝ Գեղամա լեռների ժայռապատկերներում ներկայացված ընտանի և վայրի կենդանիների զրեթե բոլոր տեսակների ոսկրային մնացորդները առկա են Արարատյան դաշտավայրի մ. թ. ա. 5—6-րդ հազարամյակների պեղածո նյութերի մեջ:

Հատկանշական է, որ թվարկած ժալոսագրականների մեջ, ինչպես և նույն քաղաքի վրա, նույն ժամանակամիջոցում, միևնույն ոճական ու տեխնիկական առանձնահատկություններով իրականացված պատկերներում (աղ. III, նկ. 28, 30, 31, 32, աղ. IV, 33, 36) շատ հաճախ են հանդիպում մ. թ. ա. III հազարամյակի խեցեղենին բնորոշ եռանկյունաշափական այն կենդանագրականները, որոնց մասին խոսվեց:

Փոքր Պալատասարի մի քանի շատ նշանակալից հուշարձաններ ցույց են տալիս ժալոսագրականների կրոնա-համայնական բնույթը: Սրանցից մեկի (աղ. IV, նկ. 35) կենտրոնում բավական խոշոր ակոսներով քանդակված է հսկայամարմին (բարձր.՝ 73 սմ), պզգած, թևերը կողքի տարածած մի ոգի, որի առնանգամը գրեթե քսվում է երկրին՝ խորհրդանշելով նրա բեղմնավորման դադարաբար: Ոգու երկու կողմից պատկերված են երկու մեծ ցուլեր և համապատասխանորեն փոքր այծանկարներ, որոնք բոլորն էլ հնում կապված էին բեղմնավորման ու պտղաբերման դադարի հետ: Կոմպոզիցիան շափազանց ուժեղացված է խորաքանդակ մեծ խաչի նշանով, որը արևի խորհրդանիշն է ու ամենայն բարիքների հիմքն ու սկզբնապատճառը:

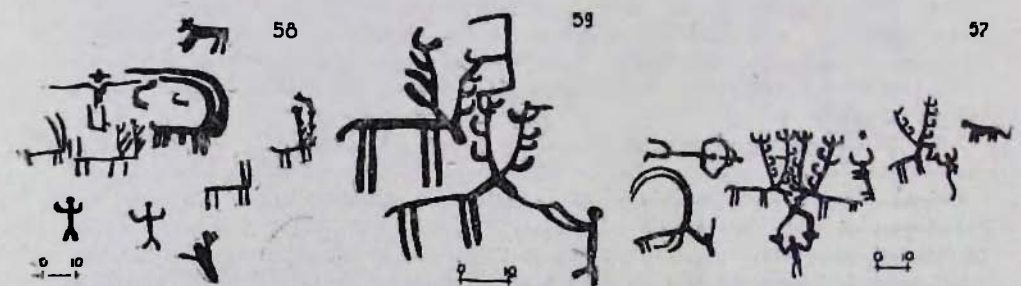
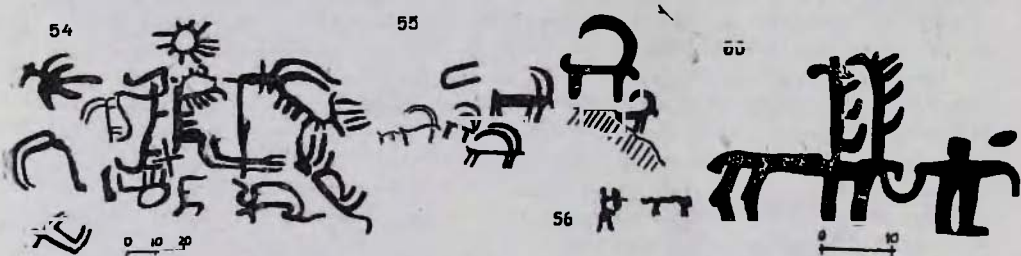
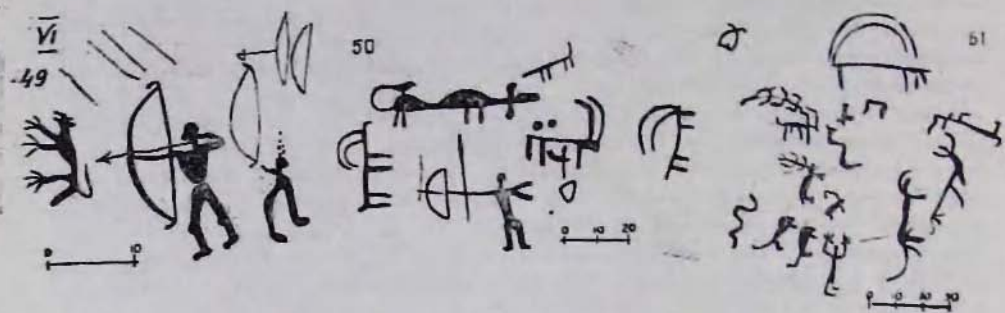
Ունական և սեմանտիկ առումներով ներկայացվածին շատ մոտ է կանգնած նույն խմբի մեկ այլ ժալոսագրական (աղ. IV, նկ. 36), որի վրա հանգես են գալիս նկարագրված տիպի երկու ոգիներ նույնպես երկրորդ բեղմնավորելու համայնական գործողության մեջ, խիստ ոճավորված երկրաշափական այծագրականներ, որոնք կրկնում են III հազարամյակի խեցեղենի զարդամոտիվները, և սուլորական ոճի այծեր, որոնցից մեկի մեջքավերևում պատկերված է արևի սկավառակը՝ խաչաձև միջուկով և երեք ճառագայթով: Այլ ֆիգուրների մեջ զանազանվում են ցուլը, թռչունը և մի քանի թևատարած մարդուկներ: Ժալոսագրական ունի մ. թ. ա. II հազարամյակի հավելումներ, որոնք ղլխավայր շրջված եղնիկների և այծերի ֆիգուրներ են: Երկու այլ ժալոսագրականների մեջ մասշտաբներով զգալիորեն տարբերվող ոգիները նույնպես հանգես են դալիս կենդանիների ուղեկցությամբ: Կոմպոզիցիաներում ներկայացված բազմաթիվ մարդիկ դիմված շեն են ու աղեղով և անասուններին որսում են պարզապես անզեն ձեռքով կամ մահակի սցուրթով: Հանրային հոտի, բազմացման այստեղ զրահավորող ձգտումը շատ հաճախ արտահայտվում է նաև հսկա վեմերի վրա, անասունների խառը կամ միատարր խոշոր հոտեր ու հովիվներ պատկերելու մեջ: Նման ժալոսակարներում անասունների քանակը հասնում էր 30—50—70-ի: Այգայիսիներից մեկն է Ղըզլ-Ջիարաթի 1969 թ. հայտնաբերված պատկերը:

Նկարագրված վաղ բրոնզեդարյան ժալոսագրականների հարյուրավոր տարբերակների առկայությունը ուսումնասիրված խմբերում մեր առաջարկած դասակարգումը դարձնում է հաստատ ու որոշակի: Այս բոլոր պատկերների համար բնորոշ են ոճերի զանազանությունը՝ որոշ դեպքերում պահպանվող խորակոս նեոլիթյան գծանկար ոճի կողքին զանգվածաբար հանգես է դալիս ներագծի, ճկուն ու շարժուն գծանկարը, ինչպես նաև լիակոստուր՝ մեջք ամբողջովին ծածկված պատկերներ՝ այսինքն այն հիմնական ոճերը, որոնք առանձին փոփոխություններով պահպանվում են մինչև վաղ հայկական ժամանակաշրջանը:

Մեծ և Փոքր Պալատասարի գագաթների՝ III հազարամյակի հուշարձանների համար միանգամայն բնորոշ են նաև ծիսական պարերը՝ թե-թեի զուգապարը, զույգ տղամարդու, արմունկը ծալած՝ «կովկասապարը» (աղ. IV, նկ. 37), հոտաղների կլոր մահակապարը (աղ. IV, նկ. 38), խառը խմբապարը (աղ. IV, նկ. 40), դիմակավոր և զգեստավորված մարդկանց թե-թեի զուգապարը (աղ. IV, նկ. 39), խմբապարը և այլն: Շատ դեպքերում պարողների մոտ փորագրված է մեկ կամ երկու այծի ֆիգուր: Բոլոր պարերն էլ նման են ժամանակակից հայկական ազգագրական պարերին:

Այս պատկերախմբերում առաջիմ բավականաչափ դժվար է հստակորեն դատել մ. թ. ա. II հազարամյակի առաջին կեսին պատկանող ժալոսագրերը: Սակայն պատկերագրական, ոճական և մանրամասնների արտահայտման որոշակի առանձնահատկությունների հիման վրա նշված ժամանակաշրջանին անկասկած կարելի է վերագրել մի քանի տասնյակ կոմպոզիցիաներ: Սրանց մեջ կենդանագրականներն ընդունում են երկարովի ձևեր, մեջքի կորուսյալ կամ ներձկվածությամբ, վիզն ու զուլը առանձնացվում են իրանից, պրոֆիլով ներկայացված որսորդների աշթեր կազմում է կիսաշրջան, իսկ ձգված նետը՝ նրա շարունակությունը, այծերի եղջերուները տրադիցիոն կիսաշրջանի փոխարեն ավելի ուղղաձիգ են դառնում և վերևում՝ կոր: Կոմպոզիցիաներում համեմատաբար հաճախ են հանդիպում պոզերի լայն բացվածք ունեցող եղջերուների ու երկարիթան, կեռպոչ շների և թռչունների պատկերներ, որոնք կրկնում են մ. թ. ա. II հազարամյակի առաջին կեսի դունադարձ խեցեղենի զարդամոտիվները:

Ֆիգուրներից շատերն այս կոմպոզիցիաների մեջ պահպանում են մ. թ. ա. III հազարամյակի տրադիցիոն ձևերը և փորագրվում նոր ոճի պատկերների հետ միասին: Այս խմբում էլ մեծ

տեղ են զբաղում ավանդական որսի տեսարանները: Պատկերներից մեկում երկու որսորդ և մի շուն շրջափակել են այծին (աղ. V, նկ. 42): Մարդկանցից մեկը նետահարում է նրան, մյուսը՝ պարանով ձգում, իսկ հետապնդող շունը ձգտում է բռնել պոչից: Շան պատկերն այստեղ գրեթե նույնությամբ համապատասխանում է Սարտունու շրջանի ներքին Գետաշեն գյուղի գոնազարդ անոթի վրա պատկերված շներին, որոնք նույնական կոմպոզիցիայի մեջ հետապնդում են վազող այծերին ու եղջերուներին¹⁸: Գոնազարդ խեցեղենի այս տիպը թվագրվում է մ. թ. ա. XVII—XVI դդ.: Երկրորդ տեսարանում պատկերված նետահարող որսորդը, այծերը, շներն ու եղջերուն նույնպես մոտենում են Գետաշենի օրինակին թե՛ պատկերազրական առումով, թե՛ ընդհանուր գիծամիկայով (աղ. VI, նկ. 41): Զորորդ տեսարանում մեծ արու եղջերուին հետապնդում են աղեղնավոր որսորդն ու շունը, որը նույնպես պատկանում է նշված գետաշենյան օրինակին (աղ. IV, նկ. 43): Եղջերուների որսը ներկայացնող հինգերորդ տեսարանը (աղ. V, նկ. 44), ավելի հարուստ ու հետաքրքիր է: Այստեղ փորագրված երեք եղջերուներն էլ ընդհանրություններ ունեն Գետաշենի ֆիգուրների հետ եղջյուրների, պոչերի, զլխի, իրանի և այլ մանրամասների յոթադրոյթյան մեջ: Հինգ աղեղնավոր որսորդներից երեքը շրջապատել են արու եղջերուին, երկուսը՝ իգին, իսկ ձաղուկն աղատ է մնացել: Աղեղնավորների աչք և ձախ թևերը մեկ ընդհանրացված հորիզոնական գիծ կամ ձվաձոր օղակ են կազմում: Մեկ այլ դեպքում թևերն ու աղեղը երկու հակադիր կիսաշրջաններից են բաղկացած: Կիսակլոր աղեղները փոքր շափեր ունեն: Գետաշենյան ֆիգուրներին հար և նման երկու եղջերուներ էլ կան վեցերորդ ժայռանկարում, որոնց մեջքի վրա են թռել ընծառուծներ: Մեկ ընծառուծ էլ հետապնդում է ճողոպրող այծերին՝ մեջքովներից: Ձախ կողմից վրա հասած որսորդը, նետահարելով զազաններից մեկին, ձգտում է փրկել եղջերուին (աղ. V, նկ. 47): Նման տեսարանները մեծ տեղ են զբաղում Գեղամա լեռների նաև այլ սրբատեղիներում:

Այս խմբերում ենրկայացված են տեսարաններ, որոնք անմիջապես չեն կապվում որսի հետ: Աղ. V, նկ. 45 և 46 ժայռագրերում միաշար կամ երկշար դասավորությամբ պատկերված են ձուլերի, շան, չրային թռչունների ֆիգուրներ, որոնք պարզապես քիչ են տարբերվում գետաշենյան և գոնազարդ խեցեղենի այլ տիպերի նմուշներից, ինչպես նաև այծերի ավանդական գծապատկերների, որոնք ծայր են առնում III հաղ. և ապա՝ հանդիպում բոլոր պատկերախմբերում: Փրկու տարբեր ոճերով կատարված այծերի փոքրիկ հոտ է ներկայացված նաև աղ. VI, նկ. 55 պատկերի վրա: Արանց մի մասը մ. թ. ա. III հաղ. գծապատկեր այծերի ձևն ունի մեջքի երկարությամբ կիսաշրջան եղջյուրներով, առանց զլխի, վզի և այլ մանրամասների շեշտվածությամբ: Մյուս երեք այծերի վիզը, մոտիժը, պոչերը և պոչերը խիստ շեշտված են և նման Գետաշենի հիմնօրինակին: Երկու ոճի նման այծապատկերները հաջորդ ժայռանկարում (աղ. V, նկ. 48), տեղադրված են հսկա ցուլի պատկերի տակ, որի բերանից չրի ուժեղ շիթ է արձակվում: Բացի հիշված ֆիգուրներից, առկա են ձիու և մարդկանց պատկերները: Հսկայամարմին ցուլը, բերանից թափվող չրի շիթով, զլխի և վերջավորությունների գծազրոյթյամբ լիովին համընկնում է վիշապաթարերի քանդակներին և պատկանում, մոտավորապես, մ. թ. ա. II հազարամյակի կեսերին¹⁹:

Արդեն նշվեց, որ մ. թ. ա. II հաղ. երկրորդ կեսի ուշ բրոնզեդարյան պատկերները Գեղամա լեռներում կազմում են ժամանակագրական տեսակետից հստակորեն առանձնացվող խմբեր: Նրանք պատկերազրական, ոճական, կոմպոզիցիոն և բազմաթիվ այլ ընդհանրություններ ունեն մասնավորապես մ. թ. ա. XIII—X դդ.: Լճաշենի, Տոլորսի, Արթիկի արձանիկների, խեցեղենի գծապատկերների, Ղարաբաղի, Գետաբեկի և Սովետական Հայաստանի բազմաթիվ այլ վայրերի բրոնզե գոտիների սյուժեների հետ: Այս խմբերում առանձնապես աչքի են ընկնում դիմակավորված ու զգեստավորված որսորդների «ծանրաշարժ» լիակոնտուր ֆիգուրները, լայնալիճ, պարզ ու բարդ հսկա աղեղները, կենդանիների երկշար ու եռաշար դասավորությունը, խիստ ոճավորված ձևերը, մազիկավոր ֆանտաստիկ անզղառուծների պլաստիկ նկարները, արևի, լուսնի, ամպրոպկայծակի ոգիների կամ աստվածների խիստ ոճավորված պատկերները, որսի բարդ տեսարանները և այլն, և այլն²⁰:

¹⁸ Ա. Ա. Քալանթարյան, Ժ. Դ. Խաչատրյան, Հնագիտական հազվագյուտ հայտնագործություն Սևանի ավազանից, «Հրաբեր հաս. գիտությունների», 1969, № 4, էջ 75—77:

¹⁹ Տե՛ս Н. Я. Марр, Я. И. Смирнов, Винапы, Л., 1931.

²⁰ Б. Н. Аракелян, А. А. Мартиросян, Археологическое изучение Арменнии за годы Советской власти, «Советская археология», 1967, № 4, стр. 28—29.

Մեծ և Փոքր Պայասարներում 1969 թ. ուսումնասիրված հուշարձանները հաստատում և խորացնում են այդ նախնական դիտողությունները: Առավել մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում անավարտ մնացած որսի տեսարանները: Սրանցից մեկի վրա դիմակակիր, զգեստավորված և ոտնամաններով որսորդը նետահարում է դիմացից փախչող գիշատչին: Որսորդի թիկունքում երեք աղեղներ կան և մարդու անավարտ ֆիգուր: Անավարտ են նաև գազանի երկար ճանկերը, լիովին ավարտված կենտրոնական որսորդի, նետ ու աղեղի պատկերներն իրականացված են բազալտե ծեծելու և ամբողջ կոնտուրը լցնելու եղանակով: Աղեղի (ինչպես և նետերի) շափերը որսորդից երկար են, երկու ծայրերում կեն, խիստ պրկված: Նետասլաքը համընկնում է XI—IX դդ. պեղումներով հայտնի տիպերին, իսկ ֆիգուրան ամբողջությամբ՝ լավարի, Սևանի և Վրաստանի գոտիների որսորդներին²¹: Գիշատչի պատկերը իրականացված է նույն տեխնիկայով և անավարտ ճիւղները նշված են երեք կամ չորս գծերով: Մնացած երեք աղեղները գծագրված են մետաղյա սուր գործիքով ու կարկինով, որպեսզի հետագայում ծեծեն քարե թակիչներով: Նրանցից մեկի վրա նույն եղանակով գծված է նշված տիպի նետ: Մարդկային անավարտ ֆիգուրը գոտկատեղից վեր նշված է երկու կողմից թակիչով արված կետիկներով (աղ. VI, նկ. 49): Մակերեսի նախնական մշակման այս տեխնիկան հատուկ է պատկերազարդ բրոնզե գոտիների և մ. թ. ա. I հազարամյակի վերադիր քանդակներ ունեցող խեցեղենի համար, որոնց անավարտ նմուշները հանդիպում են Դվինի նախաուլարտական (մ. թ. ա. IX—VIII դդ.) շերտի նյութերի մեջ: Երկրորդ պատկերի վրա նույն տեխնիկայով իրականացված մարդու ֆիգուրն անավարտ է ձեռքերի մատների մասում, ինչպես նաև նկարագրված տիպի նետ ու աղեղի մասում, որոնք նույնպես արված են կարկինով, մետաղի սուր գործիքի օգնությամբ:

Նման տեխնիկայով են կատարված նաև Փոքր Պայասարի որսի տեսարաններից շատերը: Սրանցից մեկի վրա ներկայացված են մի քանի այծերի դինամիկ գծապատկերներ և երկու որսորդներ: Կոմպոզիցիայի ստորին մասում՝ բեզոարյան այծի դիմաց տեղադրված է որսորդներից մեկի մեծ, լիակոնտուր ֆիգուրը՝ կապարճով ու աղեղով: Աղեղն ու նետը գծագրված են մետաղե գործիքով, բայց ավարտված չեն (աղ. VI, նկ. 50): Բերի է մնացել նաև Փոքր Պայասարի շատ հետաքրքիր մի կոմպոզիցիա, որտեղ առկա են մի քանի գաղափարագիր նշաններ, կիսալուսններ, մարդուկի, շան և այծերի ֆիգուրներ:

Այդ բոլորն էլ ոճական անալոգներ ունեն Գիլիչանի պատկերազարդ անոթի (մ. թ. ա. I հազ. սկիզբ) զարդամոտիվների մեջ: Սրանք էլ իրենց հերթին այծաորսի մի տեսարան են ներկայացնում, որտեղ որսորդներից մեկը մարտակառքի վրա է և պարանով զինված, մյուսը՝ հետիոտն է, ինչպես նկարագրվող ժայռադրի մարդուկը²²: Ոճական առումով որսորդի շունը ավելի նման է Գետաշենի գունազարդին: Բոլոր այծերն ընթացքի մեջ են և շարժվում են ձախից-աջ: Կոմպոզիցիայի աջ ծայրում, կենդանիների դեմ հանդիման, ենթադրվել է փորագրել որսորդի մեծ ֆիգուր, որով կամբողջանար տեսարանը և այծերը շրջափակված կլինեին երեք կողմից: Սակայն այստեղ էլ հասցրել են փորագրել միայն նետն ու աղեղը: Վերջինը բարդ է, կենտրոնական մասում խիստ դուրս ճկված, ծայրերը տափակեցրած, ճշտությամբ կրկնում է վերը հիշատակած բրոնզե գոտիների աղեղնատիպը: Լիովին կրկնվում է նաև նետասլաքի եռանկյունի ձևը, որն իր զուգահեռներն ունի մ. թ. ա. X դ. դամբարաններում հանդիպողների մեջ (աղ. VI, նկ. 51):

Նման տեխնիկայով ու ոճով կատարված ժայռապատկերներն այստեղ մեծ թիվ են կազմում: Հիշատակության արժանի են ազնիվ ևղջերուին հետապնդող պարանով և լայնալիճ-ձեավոր աղեղով զինված երկու որսորդները (աղ. VI, նկ. 52), ինչպես նաև փարթամ պողերով եղջերուին հետապնդող որսորդը, որի նետասլաքը իր անալոգներն ունի մ. թ. ա. II հազ. վերջին երկու նարյուրամյակների պեղածո նյութերի մեջ (աղ. VI, նկ. 53): Մի այլ ժայռակարում չորս որսորդներ հետապնդում են եղջերուին և այծին: Սրանց նետասլաքները ևս պատկանում են նկարագրված տիպին: Ձևավոր աղեղներն ունի դիշատչին նետահարող որսորդը (աղ. VI, նկ. 56): Այս խմբի ամենագեղեցիկ կոմպոզիցիաներից մեկի կենտրոնում պատկերված են դեմ-դիմաց կանգնած երկու խոշոր եղջերուներ և մի որսորդ, որը պարան է նետել նրանց կողմը: Մյուս որսորդը՝ ձախից նետահարում է կենդանիներից մեկին: Որսորդի կողքին այծապատկերներ կան: Աջ կողմում փորագրված են մի ցիկ, մի փոքրիկ եղջերու և նրանց վրա հարձակվող շունն ու մարդը:

²¹ Б. Б. Пиотровский, Археология Закавказья, Л., 1949, аղ. IX:

²² А. А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы, Ереван, 1964, նկ. 46:

(ադ. VI, նկ. 57)։ Հնարավոր է, որ այստեղ ներկայացված է եղջերուների մի ընտանիք, որի անդամներից մեկին սպանում են, մյուսներին՝ խնայում։

Պատկերադրական և ոճական առումներով ադ. VI, նկ. 60 ժայռադրի եղջերուները կրկնում են նույնմբերյանի շրջանի «Հարսնաքարի» դասարանադաշտում հայտնաբերված բրոնզե դոտու ֆիգուրները²³։ Ինչպես երևում է առանձին ընկերներից, այս դոտու վրա էլ որսի տեսարան է օղել։ Այդ երեւում է լայնալիճ-բազալը ձևավոր աղեղից և եռանկյունաձև նետասլաքից, որոնք առկա են մի ընկերի վրա՝ որսորդի աչքի և իրանի վերին հատվածի հետ միասին։ Նույն տեսարանը, նույն ֆիգուրներով կրկնվում է Ա. Ա. Իվանովսկու հրատարակած բրոնզե դոտու վրա²⁴, որը նույնպես ծագում է պատմական Հայաստանից։ Ժայռապատկերների ընդհանրությունները ոչ բրոնզեդարյան դոտիների հետ այնքան մեծ ու նշանակալից են, որ մնում է ենթադրել, թե վիճերի վրա փորագրողներն էլ մետաղագործ վարպետներն էին, որ առանձին համարում ունեին։ Ենթադրաբար զործերում նման ենթադրությունը կարելի է հաստատել նույնատիպ պատկերների բաղաձայնի կրկնություններով, որտեղ զգացվում է միևնույն վարպետի ձեռքը։ Այդպիսին է, օրինակ ադ. VI, 59-րդ նկարը, որի վրա ճշտությամբ կրկնվում են նկ. 57-ի եղջերուները՝ երկշար դասավորությամբ և մի մարդ, որ ուղղել է թևերը զենքի կենդանու մոտը։ Կենդանուների կողքի վերինում դադափարադիր նշան կա։ Կառուցվածքի ու ոճի տեսանկյունից այս Լոչերուները շատ նման են նաև Լծենի բրոնզե միսիատյուր արձանիկներին, որոնք իրենց ամբողջ խմբով թվադրվում են մ. թ. ա. XI—X դդ.²⁵։ Ինչպես նախորդ շրջաններում, այնպես էլ ոչ բրոնզի դարաշրջանում միշտ չէ, որ որսորդներն սպանում էին կենդանիներին։ Փոքր Պալատուարի ժայռանկարներից մեկի (ադ. VI, նկ. 58) կենտրոնում՝ շուրջկալված մի այծ և չորս եղջերուներ են պատկերված։ Եղջերուները ներկայացված են նուրբ զծանկարով, եղջերուների՝ հիշեցնում են մասամբ Հադսատի, մասամբ Քալարենդի դոտիների և Շամիրամի կրոմլեխների պատկերները²⁶։ Այստեղ մենք զործ ունենք եղջերուների պատկերման տարրեր ոճերի հետ, որոնք բնորոշ են թե՛ ժայռապատկերներին, թե՛ բրոնզե դոտիներին և արվեստի այս երկու հուշարձաններում էլ ուղեկցվում են համազոր դադափարադիր նշաններով, որոնք, մեծամասամբ, կապ ունեն աստղային երկրների հետ։

Կադափարադիր երկնային նշաններ ունի նաև ադ. VI, նկ. 61 ժայռանկարը։ Արանք փորագրված են կոմպոզիցիայի վերին մասում, ուշ բրոնզեդարյան արվեստին բնորոշ եղջերուների, այծերի, ցուլերի ֆիգուրների հետ միասին, ներքևի շարքում ներկայացված են օձ, երկու առյուծ, ճառագայթաձև բացված մասներով մարդակերպ մի կակ, որը շանթահարում է փախչող ցուլին։ Հնարավոր է, որ այստեղ ներկայացված են երկնային պաշտամունքներ խորհրդանշող էակներ՝ օձը իրրե ամպրոպ-կայծակի, մարդն ու առյուծներն իրրե արևի, եղջերուներն իրրե լուսնի սիմվոլներ, իսկ ցուլերը՝ յարությունը մարմնավորող երկնային էակներ, որոնց հալածում է արև-աստվածը, ինչպես այդ հաճախ լինում է հին արևելյան առասպելաբանության մեջ։ Մի շարք այլ պատկերներում արևի, ամպրոպ-կայծակի և բնության այլ ուժերի սիմվոլները հանդես են գալիս մարդկանց ու կենդանիների միջավայրում՝ խիստ պայմանական ոճավորված ձևերով։ Նրբադիժ, ճկուն ու շարժուն բաղաձայնի պատկերներով են ներկայացված ցուլերի, գիշատիչների, զանազան այլ կենդանիների ու մարդկանց պատկերները, որոնք համապատասխանում են ուշ բրոնզեդարյան ու վաղ երկաթի ժամանակաշրջանի դոտիների դրաֆիկային և պաշտամունքային խեցեղենի փորագրի նկարներին։

Մեծ Պալատուարի ստորոտի ժայռանկարների մինչև այժմ չնկատված մի հետաքրքրաշարժ խումբ էլ կա, որ կապ չունի որսի, հմայության և այլ տեսարանների հետ։ Այս խմբի հսկա ժայռաերկրների մակերեսներին քարե թակիչի օղնությամբ համաչափ շրջանակների (միջին տրամագիծը 17—22 սմ) խմբեր են փորագրված (ադ. VII, նկ. 61)։ Հայաստանի այլ վայրերում նման շրջանակների հետ միասին կամ նրանց փոխարեն հանդես են գալիս հորիզոնական շար-

²³ Ս. Ս. Զիլինգարյան, «Հարսնաքարի հողերի» դամբարանադաշտը, «Արարեր հաս. գիտ.», 1969, № 10, ադ. 5։

²⁴ А. А. Ивановский, По Закавказью, Материалы по археологии Кавказа, VI, նկ. 26։

²⁵ А. А. Мартиросян, նշվ. աշխ., էջ 150—153, նկ. 61—62։

²⁶ Տե՛ս Հ. Ա. Մարտիրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 137, նկ. 57, Բ. Վիրիսով, Կովկասի տեղի քաղաքակրթության մեջ, «Աղագրական հանդես», հ. 1, 1895, էջ 95, նկ. 15։ Շամիրամի՝ մեր հավաքած նման պատկերները տե՛ս ստորև։

Աղյուսակ VII

քերով դասավորված զոգավորություններ՝ մարդկային սխեմատիկ պատկերների հարևանությամբ, նախնադարյան պատկերազրույթյան մեջ շրջանակներով միշտ էլ խորհրդանշվում էին երկնային մարմինները, աստղաբույլերը կամ պարզապես աստղային երկինքը, իսկ նրանց հետ հանդես եկող մարդկային ֆիգուրները ներկայացնում էին նախնիների ուրվականները կամ ոգիները՝ երկնային մարմինների զուգորդության մեջ:

Հին հայերի պատկերացմամբ ես նախնիների ուրույն աշխարհը երկինքն էր, ուր նրանք համաստեղություններ էին դառնում և իրենց աստղային գոյության միջոցով հրաշագործ ազդեցություն ունենում յուրայինների ճակատագրի վրա: Որ Մեծ Պայտասարի շրջանակավոր քարերում իրոր կարող են կապված լինել նախնիների պաշտամունքի հետ, հաստատվում է Շամիրամ գյուղի (Աշտարակի շրջ.) վաղ երկաթեդարյան դամբարանների (կրոմլեխների) ուսումնասիրությամբ: Սրանց շուրջանակի շարված քարերի մակերեսներին ևս ծեծված են համաշփ շրջանակների տարբեր քանակից բաղկացած խմբեր, որոնք շեն զանազանվում նախորդներից ոչ կատարման եղանակով, ոչ չափերով, և ոչ էլ ձևով (աղ. VII, նկ. 61բ), Դամբարանաքարերի վրա այս շրջանակները երբեմն փոխարինվում են զոգավորություններով և ուղեկցվում բազմաթիվ մարդկային, կենդանական ոճավորված պատկերներով, որոնք բացահայտում են անդրշիրմյան աշխարհի և աստղադարձ երկնքի կապը նախնադարյան պատկերացումների մեջ, ինչպես նաև Դեղամա ժայռապատկերների ուղ ռեբրն ու տեսակները: Նախապես նշենք, որ Շամիրամում ուսումնասիրված դամբարանները տալիս են մ. թ. ա. VII—VI դդ. պատկանող հնագիտական նյութեր:

Դամբարանային պատկերազրույթի և Մեծ Պայտասարի ժայռանկարների համադրությունը թույլ է տալիս առանձնացնելու ժայռապատկերների երկաթեդարյան խումբը: Կանգ առնենք մի քանի համադրությունների վրա: Շամիրամի Մ 4 կրոմլեխի որմնաքարերին փորագրված են 22 շրջանակներից, մի քանի հարթաքանդակ կենդանապատկերներ, համակենտրոն շրջանակներով կազմված արեի սկավառակ և զծիկով նրան կցված, խիստ ոճավորված մարդկային ֆիգուր (աղ. VII, նկ. 65): Մ 2 կրոմլեխի քարերից մեկի երեսին նույն մարդկային կերպարը տեղադրված է արևի սկավառակի և կենդանու ֆիգուրի միջև: Պատկերազրույթի, ոճական և սեմանտիկ առումներով ներկայացված դամբարանապատկերներից յի տարբերվում Մեծ Պայտասարի այն ժայռանկարը, որի վրա կան երեք խոշոր պտույտներ, շրջանակներ, կիսալուսիններ և մեծ մարդկային ֆիգուր: Ենթադրվում է, որ Շամիրամից հեռավորում է Լամակենտրոն շրջանակներով կազմված արևներից ու խիստ ոճավորված մարդկային ֆիգուրներից բաղկացած մի քանի ժայռանկարներ էլ կան Դեղամա լեռների այլ պատկերախմբերում (աղ. VII, նկ. 66—67):

Սակայն մեր համադրությունների տեսակետից առավել մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում Մեծ Պայտասարի վաղ և միջին բրոնզեդարյան շրջա ժայռանկարները (աղ. VII, նկ. 67, 68—69), որոնց վրա մետաղյա զործիքով մարդկանց և կենդանիների զծիկավոր պատկերներ են փորագրված: Դրանցից առաջինը մ. թ. ա. III հազարամյակի այծերի երկու մեծ ֆիգուրներ են (աղ. I, նկ. 6), որոնցից աչակողմյան եղջյուրներին զծիկներ են ավելացրել և այծից եղջերու ոսարերը, իսկ ներքին մասում մի փոքրիկ որսորդ ավելացնելով ստեղծել են որսի տեսարան: Որսորդի պատկերը համընկնում է լիովին վերը նկարագրված Շամիրամի դամբարանապատկերներին, զծային է և երեք անգամ փոքր այծանկարից: Վեմի ձախ վերին անկյունում որոշակիորեն II հազարամյակի մի պատկերախումբ է տեղադրված՝ եղջերու, մարդ, այծ հաջորդականությամբ: Երկրորդ ժայռանկարը պատկանում է, ըստ երեւութի, մ. թ. ա. II հազ. և որսի շատ հետաքրքիր տեսարան է՝ թակարդն ընկած կենդանիներով, հինգ որսորդներով, շներով և զաղափարադիր նշաններով (աղ. VII, նկ. 68): Կոմպոզիցիայի վերին շարքում տեղադրված են շամիրամյան տիպի մարդկային երկու ֆիգուր և հին պատկերների փոքրիկ հավելումներով ստեղծված այծերի իրրորդ ժայռանկարում (մ. թ. ա. III հազ.) այծերի վրա նույն մետաղե զործիքով և նույն զծիկավոր տեխնիկայով ավելացված են Լեռն այծեր (աղ. VII, նկ. 69), որոնք ոճական տեսակետից նույնպես համընկնում են Շամիրամի կրոմլեխների քանդակներին (աղ. VII, նկ. 71):

Մի քանի այլ զնալներում Շամիրամի և Մեծ Պայտասարի պատկերներում մենք գտնում ենք թե՛ ոճական, թե՛ կոմպոզիցիոն, թե՛ կատարման տեխնիկայի նմանություններ: Այս 1 կրոմլեխի քարերից մեկի վրա փորագրության տեխնիկայով պատկերված է երկու այծ, մարդ, արևի սկավառակ և խաչ (աղ. VII, նկ. 73ա). նույնը կատարված է Պայտասարի ժայռանկարում, այն տարբերությամբ, որ խաչը փորագրված է արևի զնգի մեջ, խաչի փոխարեն աստղային նշաններ են արված և մարդը բացակայում է (աղ. VII, նկ. 72): Նույն կրոմլեխի երկրորդ քարի վրա պատկերված են երեք կենդանի և մի մարդ (աղ. VII, նկ. 75), Բազկատարած մարդը գտնվում է Լեռն կենդանիների արանքում: Նման կոմպոզիցիոն չափազանց բնորոշ է Դեղամա լեռ-

ների շատ ժայռակարների համար և գրեթե նույնությամբ կրկնվում է VII աղ. 74-րդ պատկերի մեջ: Կրոմլեիների քարերի համար իբրև կանոն բնորոշ է շրջանակների առկայությունը քարի մեկ մակերեսին և այլ պատկերներին՝ մյուսին: Այս կանոնը պահպանվում է նաև Մեծ Պայտասարում:

Ի դեպ, այստեղի ֆիգուրների վրա էլ դժիկային պատկերների հավելման փորձեր են կատարված. որոնք վերաբերում են մ. թ. ա. VII—VI դդ.: Վերջապես Շամիրամի պատկերների համար շատ բնորոշ մեկուսի, զույգ կամ երեք կենդանիների պատկերում մի շարքի մեջ բազմիցս դրսևորվում է նաև ժայռապատկերներում: Հստ ալգամ, նկատի ունենալով ուսկան տեսակետից համապատասխանողները միայն:

Շամիրամի դամբանապատկերների և Մեծ Պայտասարի ժայռակարների վերջին խմբի համադրություններն, այսպիսով, համոզում են, որ նրանք բոլորն էլ երկաթի լայն տարածման ժամանակաշրջանի՝ մ. թ. ա. VII—VI դդ. հուշարձաններ են, որ անմիջապես նախորդում են վաղ չայկական մշակույթի ստեղծման ժամանակաշրջանին: Բն դրանից հետո քանի հարյուրամյակի ընթացքում են հարատևել ժայռապատկերները և ինչ փոփոխություններ են կրել, չգիտենք, որովհետև հայաստանյան արվեստի հազարավոր հուշարձաններ մնում են դեռևս չուսումնասիրված:

Մեծ Պայտասարի և հարակից մի քանի հուշարձանների նախնական ուսումնասիրությունն, այնուամենայնիվ, ցույց է տալիս, որ ժայռապատկերների արվեստն Հայաստանում հարատևել է առավել հին հազար տարի՝ նեոլիթյան (մ. թ. ա. VI—V հազ.) ժամանակներից մինչև վաղ չայկական պետականության ստեղծման շրջանը: Նախնադարյան և վաղ պետական պատմության այս մեծ ժամանակահատվածի մեջ հաջողվում է առանձնացնել նեոլիթ-էնեոլիթյան (մ. թ. ա. VI—IV հազարամյակներ), վաղ բրոնզեդարյան (մ. թ. ա. III հազ.), միջին (մ. թ. ա. II հազ. առաջին կես), ուշ բրոնզեդարյան (մ. թ. ա. II հազ. երկրորդ կես), ինչպես նաև վաղ երկաթեդարյան (մ. թ. ա. I հազ. առաջին կես) պատկերախմբեր:

Իր քանի տասնյակ ժայռակարների քննարկման հիման վրա առաջարկվող այս դասակարգումն իր հիմքում ունի հազարավոր հուշարձանների համանման խմբեր, ոչ միայն Գեղամա լեռներում, այլև Հայաստանի այլ վայրերում: Այդ դասակարգումը հայտնի չափով ընդհանուր է Հայկական լեռնաշխարհի գոնե արևելյան մասի վերաբերյալ: Սակայն դա առայժմ մանրակրկիտ մշակման չի ենթարկված և ունի բազմաթիվ բաց կետեր, որովհետև նախնադարյան արվեստի զարգացումը Հայաստանում թույլ չափով անցումներ չունի, ընթացել է ավանդական-էվոլյուցիոն ճանապարհով՝ նոր ոճերի, պատկերազարդական ձևերի անցումները չափազանց աննշան, սահուն և անկատելի են, պատմական որևէ ժամանակաշրջանում առաջ եկած ոճերը պահպանվում են հազարամյակներ անընդհատ և կատարյալազործվում դանդաղ, աննշան փոփոխությունների միջոցով: Առաջիկայում անհրաժեշտ է նյութերի դասակարգման ավելի հստակ ու հաստատ եղանակներ որոնել, գտնել այդ արվեստն ստեղծողների ժամանակավոր ճամբար-ամառանոցները և պեղումների միջոցով ավելի որոշակի տվյալներ ստանալ տարբեր պատկերախմբերի թվագրումների համար:

НЕКОТОРЫЕ ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ ДАННЫЕ ПО КЛАССИФИКАЦИИ НАСКАЛЬНЫХ ИЗОБРАЖЕНИЙ

А. А. МАРТИРОСЯН
Доктор исторических наук

Р е з ю м е

В период за 1966—1969 гг. в Гегамских горах обнаружены новые большие скопления наскальных изображений, которые простираются на площади в 180 кв. км, отличаются большим сюжетным, тематическим, стилистическим разнообразием и охватывают целый ряд последовательных, генетически связанных хронологических групп.

Предлагаемая предварительная классификация рассмотренных памятников искусства Гегамских гор является в какой-то мере общей и для скоплений петроглифов других районов Армении, поскольку все они являются порождением сходных социально-экономических условий и духовных культово-идолопоклоннических представлений.

ПЕРВОБЫТНЫЕ ИЕРОГЛИФЫ АРМЕНИИ И ИХ УРАРТО-АРМЯНСКИЕ ДВОПНИКИ

А. А. МАРТИРОСЯН

Доктор исторических наук

Многие из скальных вершин армянских гор украшены петроглифами. Особенно большие их скопления выявлены в Гегамских горах, на западном побережье озера Севан¹. Они простираются здесь на площади 150—180 кв. км. и хронологически охватывают неолит-раннежелезный интервал (VI—I тыс. до н. э.), этап полного оформления земледельческо-скотоводческого хозяйства.

В качестве памятников идеологии завершающей фазы первобытно-го развития, наскальные изображения Гегамских гор таят в себе не только все богатство духовной жизни наших предков, их верования, культы и обряды, их представления о потустороннем мире, о солнце, светилах, небесных явлениях и космосе, но и нечто большее.

На основе развития первобытной идеологии и искусства, на основе стилизации и глубокого обобщения скальных рисунков, в композиционно-сюжетных изображениях петроглифов Армении уже в III тысячелетии до н. э. появляются символические знаки пиктограммы, иероглифы и идеограммы, которыми обозначаются простые предметы и явления: антропоморфные небесные духи, небесные тела, созвездия и люди различных социальных категорий.

Общее количество этих знаков в петроглифах Гегамских гор ныне доходит до ста. Семантическому разбору поддается около 50-ти знаков, которые закономерно повторяются в наскальных изображениях Сюника², Арагаца³, Мецамора⁴, Армавира⁵, в культово-религиозном орнаменте керамики III—I тысячелетий до н. э. и на многочисленных металлических предметах того же времени. Эти первобытные письмена имеют свои вполне тождественные параллели в большой, хронологически последую-

¹ Петроглифы Гегамских гор были обнаружены А. П. Демехиным. Первая публикация их принадлежит С. А. Сардаряну (Первобытное общество в Армении, Ереван, 1967, стр. 113—122 и рис. 24—29). С 1966 года в районе Гегамских гор работает большая экспедиция Института археологии АН АрмССР под руководством автора настоящей статьи.

² Г. Г. Караханян, П. Г. Сафян, Петроглифы Сюника, Ереван, 1970 (на арм. яз.).

³ Л. А. Барсегян, Новые материалы по древнейшему периоду искусства Армении. Историко-филологический журнал, № 3, 1966, стр. 147—160 (на арм. яз.).

⁴ Петроглифы Мецамора еще не опубликованы.

⁵ С. Г. Бархударян, Памятники Советской Армении, Ереван, 1935, стр. 41—44 (на арм. яз.).

пией группе урартских иероглифов, пиктограмм и идеограмм (IX—VII вв. до н. э.)⁶, а также в списках армянских языческих иероглифов, помещенных в средневековых манускриптах вместе с короткими, ясными объяснениями. Во всех трех группах памятников письменности доклассовой и раннеклассовой Армении⁷ встречаются такие иероглифы, как: «солнце», «луна», «звезда», «земля», «гора», «вода», «родник», «дерево», «птица», «человек», «лучник», «сын», «стрела», «лестница», «колесница», и многие другие, а также иероглифы, передающие понятия «восток», «запад», «юг», «север», «бесконечный», «бессмертный», «полнолуние», «утро», «вселенная», «небосвод», «гром и молния», «небесная вода», зодиакальные созвездия: «Овен», «Близнецы», «Телец» (арм. «Бык») «Стрелец» — и понятия, связанные с человеком: «руководитель или вождь», «идолопоклонник», «жертва», «лучник».

Графический, семантический и сюжетный анализ иероглифических знаков всех трех вышеозначенных групп неалфавитных письмен произведен мною в другой работе. В настоящем же кратком сообщении я ограничусь рассмотрением лишь некоторых знаков, связанных с космическими представлениями и общественно-производительной деятельностью человека.

СОЛНЦЕ. Солнце универсальная основа почти всех первобытных культов, изображается в многообразных формах: в ассоциации звездного неба и созвездий, в сценах, связанных с охотой, культом плодородия, предками, потусторонним миром, в сценах мифической борьбы антропоморфных небесных божеств и в целом ряде других общностей, которые практически неисчерпаемы⁸. Уже в петроглифах III тысячелетия, на синхронной керамике и археологических предметах последующих периодов, сплошь и рядом выступает *иероглифический знак солнца в виде кружочка с центральным углублением*. Некоторые из петроглифов III тысячелетия до н. э. напоминают скорее связанные иероглифические тексты, состоящие из символов солнца, луны, птиц, вселенной, треугольников и углышек. На керамике I половины III тысячелетия солнечные знаки выступают вместе с растительными орнаментальными мотивами в семантическом пучке солнце—растение—земля. На керамике второй половины того же тысячелетия иероглифы солнца связаны с рельефно-выпуклыми орнаментальными головками Овна, олицетворявшего весеннее зодиакальное созвездие вместе с Тельцом и Близнецами (арм. Земным). На некоторых сосудах самого конца III тысячелетия прослеживается семантический пучок солнце—наседок—стаи птиц (весеннего небосвода)⁹.

⁶ Л. А. Барсегян, Об урартской иероглифической письменности. Лрабер (общ. наук), 1967, № 2, стр. 85—90.

⁷ Армянские иероглифы см. *Ս. Գ. Արրահամյան, հայ գրի և գրչության պատմություն, Երևան, 1959, էջ 17—32, 33—46, 139—173.*

⁸ О культе солнца см. А. Р. И с р а е л я н, Культы и верования в Армении в эпоху поздней бронзы. Автореферат. Ереван, 1968, стр. 9—13.

⁹ С. Bur.ey, Excavations at Yanik-Tepe, Iraq XXIII, 1961 Табл. LXX рис. 13—15, а также *Ս. Բ. Հարությունյան, հայ ժողովրդական հանրագիտություն, Երևան, 1965, էջ 10: լցարեր 9—5*

символических иероглифов этот знак (кружочек с центральной точкой) объясняется как «арегзак» — «солнце».

ОВЕН. Во всех известных петроглифах Армении III—I тыс. до н. э. встречаются символические, сильно стилизованные головки Овна, изображенные полукруглыми мощными рогами и перпендикулярным выступом — мордой (табл. 1). Кроме этих символов, сохранились, к счастью, и такие изображения Овна, которые позволяют проследить семантику и графическое оформление фигуры. Одна из любопытнейших композиций сохранила целую фигуру Овна вместе с символами солнца, птицы, луны и изображением небесного Быка (Тельца), конечности которого уподоблены молниям.

Подобная последовательность зодиакальных и космических фигур намекает на мифотворческую основу вышеозначенной композиции, связанную с мифом о сотворении вселенной. Ведь и в позднейшей вавилонской версии, одержав победу над Тиамат, Мардук украсил небосвод двенадцатью созвездиями, определив для каждого из них по две тысячи лет «службы». Первые две тысячи лет он поручил стоять на страже Ближнему, на смену им должен прийти Телец, а тем временем Овен дожидается своей очереди. «И призвал Мардук Сина (луну) и Шамаша (солнце) и поделил между ними сутки. Семь дней тиару Сина трудно было разглядеть, через неделю отчетливо становилась видна половина тиары, потом другая половина, а к концу месяца вся тиара загоралась невиданным блеском.

Каждое утро Син удалялся за свои небесные ворота и на смену ему на восточном горизонте подымался его божественный сын Шамаш и правил вторую половину суток, разгоняя сумерки и устрашая злодеев и нечестивцев.

Затем Мардук повелел прорасти травам, насадил леса и тростники, пасел на земле зверями, небо — птицами, создал людей для служения богам»¹⁶.

Последующие композиции Гегамских гор как бы продолжают содержание первой. В ряде композиций III—II тысячелетий и в орнаментальных мотивах керамики III тысячелетия изображаются все более стилизованные головки Овна вместе с гепардом, водными птицами, солнечными знаками, козлами-молниями и другими животными и людьми. Все эти памятники не оставляют сомнения, что символ Овна закономерно выступает как небесное явление. Любопытно, что в целом ряде других петроглифов рассматриваемые нами знаки изображаются группами в числе других иероглифических знаков. Группами они выступают также на глиняных крупных плитах двинских первобытных святилищ¹⁷ (IX—VIII вв. до н. э.) с той лишь разницей, что на них рядом с рельефными головками Овна изображены человеческие лицевые маски, а под ними

¹⁶ Д. Г. Редер, Мифы и легенды древнего Двуречья. М., 1965, стр. 37—38.

¹⁷ Կ. Գ. Ղաֆադարի, Դժին քաղաքի հիմնադրման և հերանոսական մեհյանի մասին, «Պատմա-հայտնական հանդես», № 2, 1966, էկ. 5—6:

символы солнца, небесной воды и других космических явлений. И так, в этих изображениях Овен выступает как зодиакальное созвездие¹⁸.

Теперь мы убеждены, что в первобытной Армении в святилищах древних поселений отправлялся культ Овна. Об этом свидетельствуют культовые очажные подставки III тысячелетия, с рельефными изображениями Овна в верхних частях, глиняные плиты двух двинских святилищ, где они стояли над культовыми очагами (жертвенниками) в окружении кульгово-ритуальной керамики, орнаментированной небесными светилами и соответствующими им фигурами животных.

Недавно в Армении обнаружено и погребение жреца с богатейшим набором золотых украшений, скелетам двух лошадей (животных, посвященных солнцу) и сосудами для возлияния, украшенными рельефными головками Овна. Очевидно, жрец был связан с отправлением культа весеннего плодородия¹⁹.

Овен первобытных петроглифов повторяется также в урартской иероглифической табличке из Топрах-Кале (без объяснения) и в списках языческих армянских иероглифов (с объяснением — «Овен»).

Анания Ширакаци пишет в своем труде о созвездиях Зодиака, в которых Овен, Бык (Телец) и Земной (Близнецы) олицетворяют весенние месяцы²⁰. Здесь же он добавляет, что Овен благодатен, плодovit, является вожакom стада. Все это хорошо увязывается с теми первобытными изображениями, в которых животные представляются как небесные тела и среди них самое почетное место *уделяется Овну*.

Как видно, пережитки культа созвездий в антропоморфизированном виде сохраняются и после Ширакаци в сказках героического эпоса. Дело в том, что в ряде эпизодов сасунские герои названы Овнами, не только потому, что они являются предводителями и защитниками своего народа, не только потому, что они продолжают богатырский род Санаасара и Багдасара, зачатых священной водой, но и потому, что, олицетворяя силу космической стихии, многие сасунские герои и героини имеют прямое отношение к зодиакальным (Горлаи-Оган — гром и молния, Кери Торос — стрелец, герои четырех колен — Овны) и космическими понятиями (Мгер — солнце, Цовинар — вероятно, первоначально небесный океан, ныне — мать-земля), как это заметил И. А. Орбели²¹.

НЕБО. В Гегамских горах сохранилось множество композиций, в которых фигуры животных четко разделены на «небесные» и «земные».

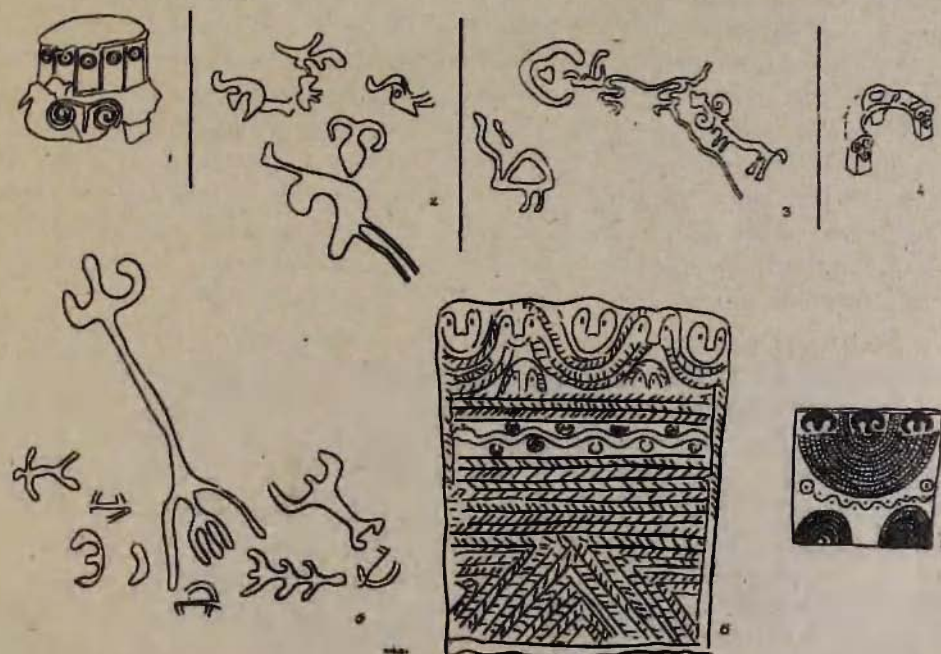
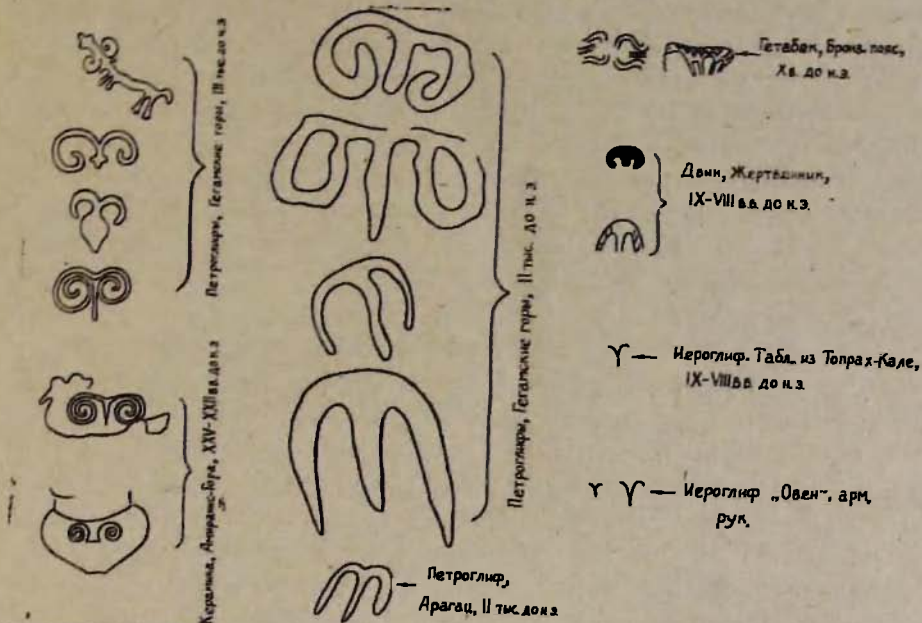
¹⁸ Зодиакальный характер двинских памятников не вызывает сомнений, поскольку культ созвездий Тельца, Овна и Близнецов был широко распространен в сопредельной с Арменией Малой Азии с неолитических времен. Издатель знаменитых неолитических святилищ, английский археолог Джеймс Мелларт не заметил, что рельефы и фрески изображают именно созвездия Овна, Тельца и Близнецов на фоне звездного неба (см. J. Mellaart, Excavations at Catal-Hüyük As. XIII, 1963, XIV, 1964, стр. 39—73, рис 4—7, 9, 12, 14, 18—19).

¹⁹ Находка археолога С. Г. Деведжян.

²⁰ И. Շիրակացի, *Տիեզերագիտություն և աստղեր, Երևան, 1940, էջ 20*.

²¹ И. А. Орбели, ук. соч., стр. XLIV—XLV.

ТАБЛИЦА 1

Небесные — сопровождаются разнообразными солярными и астральными знаками и еще тремя различными, но равносильными идеограммами, которые *изображаются в виде кружки с верхней вертикальной черточкой, в виде кружка с верхним крючком и в виде косо́го стержня с двумя кружочками на концах*. Закономерное повторение этих знаков в ассоциации с астральными наводило на мысль, что и они являются небесными, тем более, что таковые нередко встречаются на вишапах, каменных стелах, украшенных рельефными, мощными головками быков²². Эти головки изображаются с изгибающимися струями воды рядом с водными птицами, которые явно указывают, что речь идет о небесном существе, связанном с небесной водой (океаном). Народное армянское предание, переданное Ширакаци²³, связывает слово «вишاپ» со смерчем, громом и молнией. На связь этого существа с небесной стихией недвусмысленно указывают и армянские загадки.

Таким образом, описанные выше идеографические знаки несомненно символизируют небосвод. Один из этих знаков (кружочек с верхней черточкой) встречается в урартских иероглифических письменах и все три знака — в списках армянских манускриптов со значением «небо».

Особое историко-культурное значение приобретает ныне факт обнаружения знаков «небо» (стержни с кругами на треугольной наблюдательной площадке первобытного святилища — обсерватории (может быть, III—II тыс. до н. э.). Мецаморского городища. Как показывают специалисты, острый угол этого треугольника направлен на юг по принципу современных обсерваторий. На восточной стороне высечена трапеция с четырьмя звездными знаками в ней и тремя знаками «небо» под нею. На другой площадке был высечен знак «север—юг—восток», предназначенный для простейших астрономических наблюдений в древности. При сопоставлении азимута трапеции с азимутами светил, восходящих в этом направлении, удалось установить, что подобное склонение в середине III тысячелетия до н. э. могла иметь звезда Сирius, которую можно было наблюдать рано утром в день летнего солнцестояния, поэтому, — заключают астрономы, — «...возможно, что светило, которое наблюдали и которому поклонялись древние обитатели Мецамора и чье первое появление они могли связать с началом года, был Сирius»²⁴.

ВОДА. Представление о воде было тесно связано с небом. Вода повсюду изображается с помощью волнистых или зигзагообразных линий, каковые зафиксированы в петроглифах Гегамских гор, Сюника и на других многочисленных археологических памятниках. Уже на керамике конца III тыс. выступает иероглиф «вода» в четырехугольном картуше. /

²² L. A. Barseghian, Les visaps des monts Guegham. Perue des etudes Armentennes, T. V, Paris, 1968.

²³ Ц. Շիրակացի, 1, 25.

²⁴ Э. С. Парсамян, К. А. Мкртчян, О возможном астрономическом назначении одной из площадок, обнаруженных в Мецаморе, Историко-астрономические исследования, т. X. М., 1969, стр. 35—37.

В орнаментальных мотивах крашеной керамики XX—XV вв. до н. э. волнистые линии отображены в семантическом пучке солнце—вода—водные птицы. В подобной семантической связи состоит изображение воды также на рыбообразных и быкообразных вишапах Гегамских гор, на которых, кроме указанных рельефных изображений, выведены фигуры водных птиц и иероглифы «небо». Все это очень тесно увязывается с сюжетными изображениями бронзового пояса ходжалинского большого кургана (X в. до н. э.). На нем представлена борьба героя или небесного божества против быка или льва (голова животного повреждена). Это характерный мотив древневосточных мифов и армянского эпоса (Гильгамеш, Михр, Мгер). На остальном пространстве пояса изображены небесные быки с лунообразными рогами, иероглифическим солнечным обозначением глаз и богато разукрашенной поверхностью туловища. Над вторым быком сияет крупная многолучевая звезда, а первый—сопровождается несколькими изображениями (символическими или иероглифическими знаками), которые, несомненно, связаны с небесным океаном. Под фигурой этого быка помещено ромбическое изображение неизвестного значения, затем красиво гравированный треугольник, напоминающий горную вершину, а под его задними конечностями—змея (молния). Над быком представлен овал с кривым кончиком, соответствующий иероглифическому знаку «родник», а перед ним — большая водная птица с иероглифическим обозначением воды в четырехугольном картуше. Очевидно, на этом изображении выступают те же самые основные компоненты, что и на вишапах—каменных стелах Гегамских гор. Это полная фигура небесного быка (быкообразного вишапа или просто созвездия Тельца), водная птица, вода, родник и лунообразные рога. Итак, перед нами тот же вишап в несколько иной художественной трактовке. Повторяя языческое народное предание, философ V века Езник Кохбацци восклицал: «И что такое вишапы, если не змеи, великие земные, если не рыбы могучие морские... или животные»²⁵. Это многоликое фантастическое существо, поднимаясь с земли как смерч, вызывало гром, молнию и дождь²⁶.

В связи с многочисленными изображениями быка на памятниках первобытного искусства и, в частности, наскальных изображениях Армении, следует заметить, что иероглиф «Бык» или «Телец» ни разу не замечен мною. Зато подобные зодиакальные иероглифы зафиксированы в урартских памятниках Аргиштихинили и были давно известны в списках армянских манускриптов. Это дает основание полагать, что зодиакальный Телец в памятниках первобытности выступал в полном своем изображении и не имел пока вполне оформленного иероглифического знака.

РОДНИК. Если изображение или иероглиф «вода» связаны почти исключительно с небесной стихией, то иероглифы, обозначающие «род-

²⁵ ԿԻՐԱՍ լարդ. Կողմանի, Կղձ արանդոց, Թիֆլիս, 1914, էջ 72—73.

²⁶ Երրանցի, укр. соч., стр. 25.

ник» связаны большей частью со знаком «земля», со стадами пасущихся коз или сценами охоты на этих животных. В наскальных изображениях Армении и в списках раннеармянских писмен знак «родник» *изображается овалом и выступающей черточкой, овалом и криволинейным выступом, парным овалом и зигзагообразной или волнистой линией, парным овалом и прямой длинной линией, кружочком с прямым длинным окончанием* (табл. 2). Не трудно догадаться, что в этих знаках изображаются источники с вытекающими из них ручьями. Поэтому у подобных знаков везде и всюду представляется одиночное, парное и групповое изображение коз, пьющих из арыка или самого родника. Но самые интересные композиции составляют сцены оригинальной охоты на коз. Охотники выступают здесь без оружия. Один югоняет коз к роднику, другие ловят их на водопое голыми руками. Соблазнение животных водю весьма древний и остроумный прием охоты.

АНТРОПОМОРФНЫЙ ДУХ ПЛОДородия и АРМЯНСКИЙ ИЕРОГЛИФ «СЕКСУАЛ». С небесной стихией, солнцем и водой связаны антропоморфные солнечные духи, изображаемые в петроглифических сценах, посвященных культу плодородия. Сами эти духи или божества воспроизводятся всегда с солнцем, свастикой или крестом в очень крупных масштабах, с располыренными длинными («лучистыми») пальцами конечностей, на короточках. В первобытном или раннеклассовом искусстве Армении они выступают иногда рядом с древом жизни. В некоторых европейских петроглифах сходные фигуры изображаются с серпом в руке²⁷. Со временем эти изображения сильно схематизируются, сохраняя лишь характерную функциональную позу — стержень тулова и сомкнутые в кольцо или овал руки и ноги. В этом своем облике они буквально повторяются в армянских петроглифах и объясняются как «сексуал». Подобное извращение священной первобытной семантики плодородия могло иметь место лишь после христианского смыслового отредактирования знака.

ИЕРОГЛИФ «ЧЕЛОВЕК». В посленеолитических петроглифах весьма часто изображаются самые различные человеческие фигуры в самых различных позах, подчеркивая тем самым возросшую роль человека в материальной, общественной и духовной жизни, возросшее его воздействие на природу. Уже в III тыс. до н. э. человеческие фигуры, как и все другие, сильно стилизуются, получают форму двух треугольников, смыкающихся остриями, с рудиментарными элементами конечностей. Вскоре исчезают и рудименты, остаются лишь треугольники, углы которых закругляются и человеческая фигура приобретает петроглифическую форму, форму цифры 8. Этот знак многократно повторяется во всех петроглифах, в урартской петроглифике и в списках армянских рукописей с объяснением «человек».

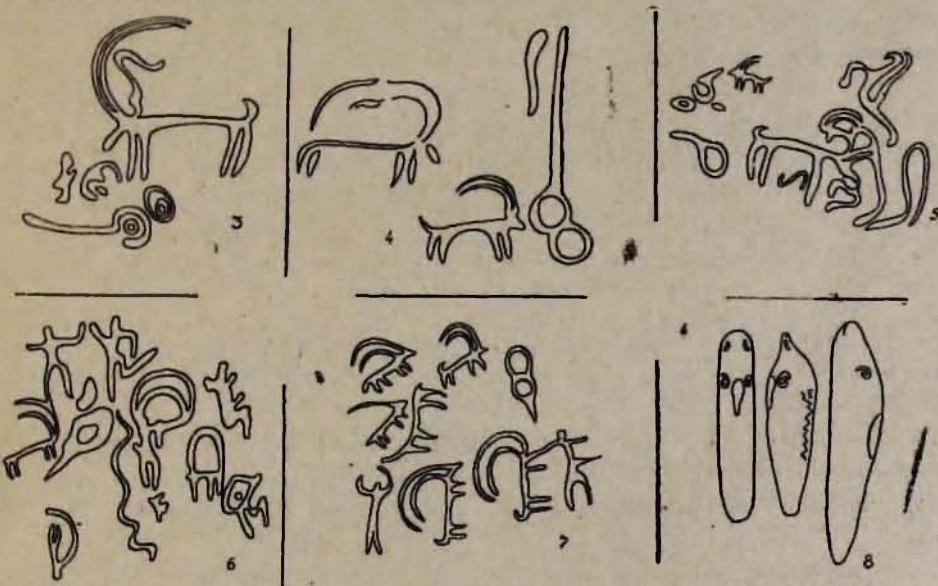
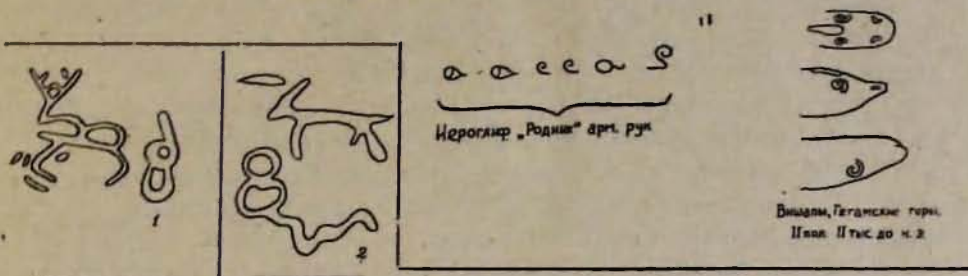
Эти петроглифические фигуры в композиционных изображениях за-

²⁷ J. Maringer, *The gods of prehistoric man*, New York, 1960, стр. 170—172

ТАБЛИЦА 2

Петроглифы, Гегамские горы, III тыс. до н.э.

кономерно выступают во всех местах, где должен находиться скотолов, пастух, охотник, словом—человек.

Чрезвычайно интересны они в сценах охоты. В одном случае восьмиобразная фигура находится под козлом. Она снабжена сверху двумя еле заметными отростками, которые обозначают руки человека, ловящего козла. Во всех других случаях отсутствуют даже эти рудименты, но от восьмиобразной фигуры отходят концы веревки или лассо, накинутаые на козлов, быков и других животных. Рядом с такими фигурами ча-

сто изображаются стреноженные животные или же животные в загоне.

Приведенные выше пероглифы вместе с десятками расшифрованных и нерасшифрованных других знаков ясно показывают, что в первобытной Армении начиная с III тысячелетия до н. э. применялись пероглифические знаки, а позднее и письмо, которое сохранялось до армянских времен. Расшифровка этих писем с помощью внутренней семантики петроглифов и урарто-армянской пероглифики свидетельствует о том, что они охватывали довольно широкий круг производственных и общественных понятий, культовых и религиозных представлений. Наличие писем, пусть даже примитивных, в период оформления древневосточной клинописи, само по себе признак значительного уровня первобытной Армении, выдвигавший ее в ряды основных очагов древневосточной цивилизации. Этот высокий уровень еще более подчеркивается множеством космических и зодиакальных знаков, свидетельствующих о том, что в те отдаленные времена в Армении были заложены основы астрономических знаний. Возможно, что правы некоторые известные специалисты, считающие эту высокогорную и очень удобную для наблюдения страну колыбелью астрономической науки²⁸. Но развитие астрономических наблюдений нельзя объяснять одним лишь физическими «удобствами». В основе их лежали, несомненно, требования развивающихся основных отраслей хозяйства, особенно земледелия, которое зиждилось на искусственном орошении, в таком, например, крупном очаге культуры, как Араратская равнина.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ ԺԱՅՌԱԳՐԵՐԻ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՈՒՐԱՐՏԱՆ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՐԿՆԱԿՆԵՐԸ

Հ. Ա. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր

Ա մ փ ո փ ո լ մ

Մեր թվագրությունից առաջ III—I հազարամյակների հարյուրավոր ժայռապատկերներում և հնագիտական ռազմապիսի առարկաների վրա դիտված հարյուր նշանագրերից մի քանիսի քննարկումն ու բացահայտումը կատարված են ժայռապատկերների սյուժեառային, նախնադարյան և հին արեելյան հավատալիքների, առասպելարանություն, րանահյուսություն և ազգագրության նյութերի, ինչպես նաև բուն նշանագրերի գրաֆիկական վերլուծության հիման վրա:

Հիշյալ գրերի ներքին իմաստարանության բացահայտման և ուրարտահայկական հիերոգլիֆիկ նշանաձևերի համադրման եզանակով հաջողվում է պարզել ոչ միայն աարբեր ժամանակներում օգտագործվող պարզունակ գրերի փոխադարձ անբաժանելի կապն ու պայմանավորվածությունը, այլև նրանց բացարձակ արժեքն ու ծագման միասնական ակունքները:

²⁸ См. Фламарьон К., История неба, Петербург, 1875, стр. 152, Олькотт В. Г., Легенды звездного мира, Петербург, 1914, стр. 8—10, а также Р. Ротшвейн, ррոնդե դարի գոտի-օրացույց, Երևան, 1965, էջ 14—18:

ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԼՈՒՍՆԱ-ԱՐԵԳԱԿԱՆԱՅԻՆ ՏՈՄԱՐԸ

Հ. Ա. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր

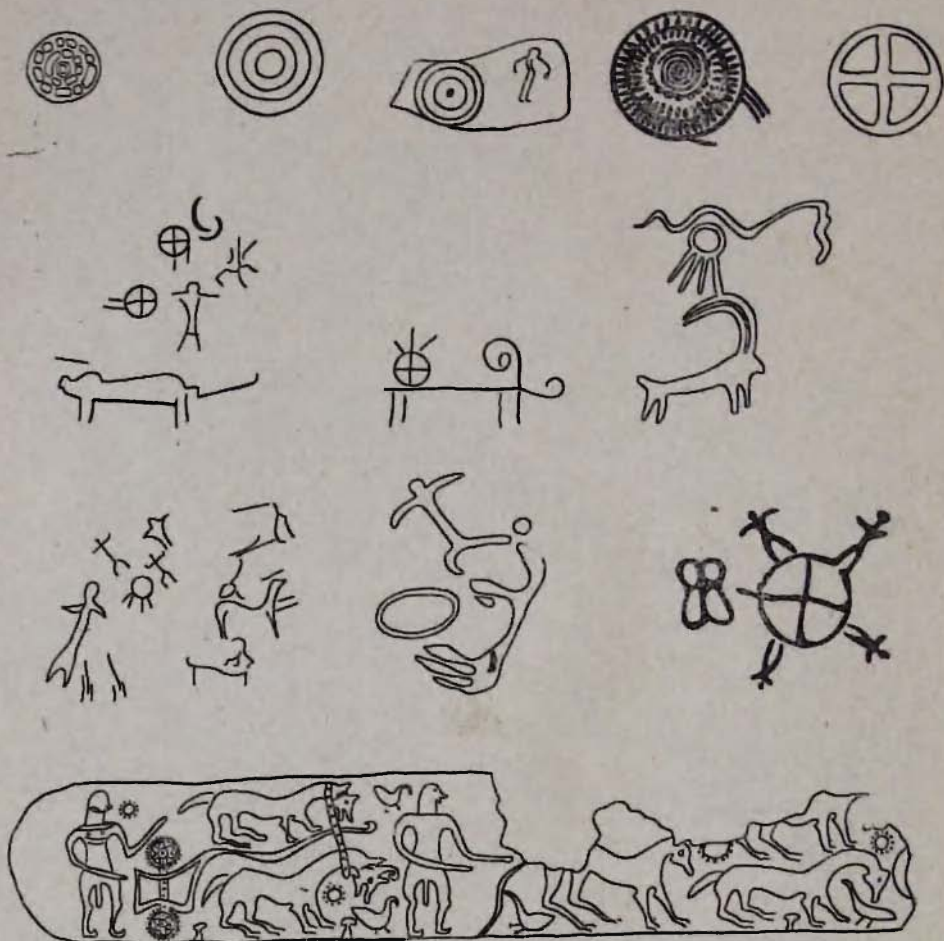
Նախնադարյան մարդը բնության հարազատ զավակն էր, նրա մասնիկը, նրա հյուսնի, Իբրև այդպիսին նա ենթարկվում էր բնության խաղերին, քմահաճույքներին, օրենքներին։ Սակայն, ի տարբերություն բույսերի, կենդանիների, մարդն օժտված էր բանականությամբ՝ կարող էր հարմարվել բնությանը, Հանաչել նրա օրենքները և նպատակահարմար ձևով օգտագործելով դրանք՝ շարունակել իր գոյամարտն ու զարգացումը նույնիսկ սառցային շրջանի ամենադաժան պայմաններում։ Դրա համար անհրաժեշտ էր գործնականորեն մոտիկից ճանաչել բնությունը՝ թուփն ու պտուղը, բուսը, ծաղիկն ու ծառը, կենդանին ու գազանը, հողը, լեռը, գետը, ծովը, երկինքը։ Այդ իմաստով նախնադարյան մարդու պատմությունը, և ընդհանրապես մարդկային հասարակության պատմությունը՝ բնության օրինաչափությունները նախադասությամբ օգտագործելու պատմությունն է։ ըստ այդմ, ռեալիզմն ավելի են նախադասությամբ օգտագործվում այդ օրինաչափությունները, այնքան ավելի զարգացած է հասարակությունը։ Այնպես որ, որևէ հասարակության մակարդակը՝ նրա տնտեսության հիմնական ճյուղերի, մշակույթի, գաղափարաբանության, արվեստի զարգացման աստիճանը որոշելու համար նախ և առաջ հարկավոր է պարզել թե տվյալ հասարակությունը որքանով է ճանաչում բնությունը և որքան նպատակահարմար է այն օգտագործում։ Բնապատմական այս ընդհանուր մեծ օրենքի մեջ բացառություն չի կազմում նաև նախնադարյան հասարակությունը։ Ընդհանրապես, նախնադարում սկսվում է այդ օրինաչափությունների ճանաչումը, ռեալիզմի սկզբնական, օգտագործումը, սկիզբն են առնում այնպիսի գիտություններ, ինչպիսիք են աստղագիտությունը, թվաբանությունը, երկրաչափությունը և ընդհանրապես բնագիտությունը, որոնք կենսական անհրաժեշտություն էին հասարակության առաջընթացի տեսակետից։

Ցավոք, գրավոր աղբյուրների բացակայությունը հաճախ հնարավորություն չի տալիս որոշելու, թե բնության ո՞ր երևույթները, ի՞նչ մասշտաբներով և ի՞նչ խորությամբ էին պատկերացվում Հայաստանի նախնադարում և ո՞րքան էր նրանց ճանաչման ու «ծառայեցման» օգտակար գործակիցը։

Բարեբախտաբար, Հայաստանում հայտնաբերված հազարավոր ժայռանկարները ինչ-որ չափով փոխարինում են գրին ու գրչությանը և բավականաչափ օգտակար տեղեկություններ են պարունակում նախնադարյան մարդու՝ բնության օրինաչափությունների խմացության վերաբերյալ։

Հիշատակված ժայռանկարների մեջ, քննարկվող խնդրի առումով, առանձնապես կարևոր են Գեղամա լեռների Շեխի լինգիլ կոչվող բարձունքի վրա և Վարդենիսի լեռների Սև սար գագաթի փեշերին գտնվող պատկերախմբերը, որոնցից առաջինը ծովի մակերևույթից բարձր է մոտ 3500, իսկ երկրորդը՝ մոտ 3000 մետր։

Այս երկու խմբերը պատկանում են մ. թ. ա. 2-րդ հազարամյակին և տարբերվում են Հայաստանի մնացյալ ժայռապատկերներից նրանով, որ նվիրված են բացառապես երկնային մարմինների պաշտամունքին, ընդգրկում են արևի, լուսնի, մոլորակների, աստղերի ֆիգուրներով կազմված ոչ սովորական կոմպոզիցիաներ:

Աղ. 1. Արևի սկավառակները և նրանց տարբեր դիրքերը

Հարյուրավոր նման պատկերների մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ բրոնզեդարյան մեր նախնին, երկնային մարմինները պաշտելուց բացի¹, ճանաչեց երկնաշխարհի որակական ու քանակական մի քանի կարևորագույն օրինաչափություններ և գտավ պատկերների մեջ նրանց արտացոլման լակոնիկ, ճշգրիտ ձևեր ու շափեր:

Նյութի քննությունը ցույց է տալիս, որ՝

¹ 2. Ա. Մարտիրոսյան, 2. Ռ. Իսրայելյան, Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, Երևան, 1971, պրակ 6, էջ 18, նկ. 284—295, 305, 310, 318—319 328—329,

ա) Ժայռապատկերների երկնային մարմինները փորագրված են ստույգ դիտարկումների հիման վրա, արտահայտում են նրանց բնույթն ու էությունը, թեև դրված են երկրաչափական ոճի հատուկ ձևերի մեջ:

բ) Մեր հեռավոր նախնիները, սկսած վաղ երկրագործական-անասնապահական ժամանակներից (մ. թ. ա. 6—5-րդ հազարամյակներ), զանազանել են ոչ միայն արևն ու լուսինը, այլև աչքով տեսանելի մոլորակները, աստղերն ու համաստեղությունները, որոնք տակավին մ. թ. ա. 3-րդ հազարամյակից առանձնացվել են համապատասխան պատկերների ու նշանների մեջ²:

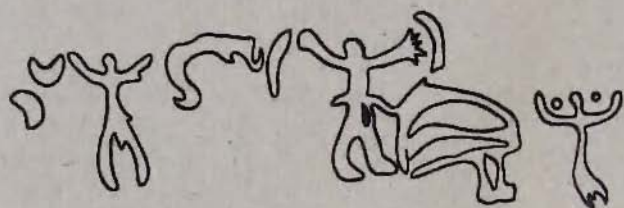
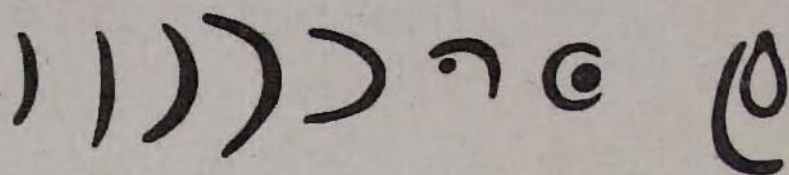
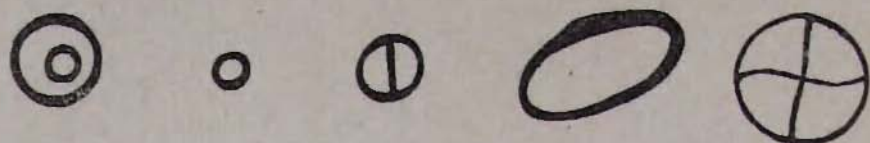
դ) Մարդը ի սկզբանե ոչ միայն նկատել, այլև պատկերել է լուսատուների շարժումը, որոնցով և հատուկ պատկերացում է կազմել օր ու գիշերվա, ժամ ու ժամանակի մասին:

դ) Հուշարձանների մի ամբողջ խումբ այժմ մատնանշում է, որ դիտելով երկնային մարմինների շարժման օրինաչափությունները, բրոնզեդարյան մեր նախնին սովորել է զանազանել ծավալի, մեծության, ժամանակի ու տարածության չափերը՝ արևի բարձրակետն ու ցածրակետը, միջին օրը, հեռու ու մոտիկ աստղերի տարբերությունները, մոլորակների և աստղերի չափերի տարբերությունները, մոլորակների և աստղախմբերի երևացող մարմինների քանակները, լուսատուների դիրքերի ու ձևերի քանակական փոփոխությունները, որոնք սերունդների հազարամյա փորձով և նախնական, բայց հաստատ գիտելիքներով ընդհանրացվել են թվաբանական սխեմայի մեջ և օգտագործվել իբրև օրը, շաբաթը, ամիսը, տարին հաշվելու ստույգ մեթոդ, իբրև տոմարական հաշվի հիմք, որը կենսական անհրաժեշտություն էր տնտեսական, կրոնական և քաղաքական կյանքի կարգավորման համար:

Մի խոսքով, Հայաստանի նախաբնիկների պատկերացումները աստղային երկնքի մասին դուրս էին գալիս զուտ կռճա-պաշտամունքային շրջանակներից և ներկայացնում էին սուր դիտարկումների վրա հիմնված դրական գիտելիքների պարզունակ դիալեկտիկական մի համակարգ, որի բուն էությունը խառնված էր երկնային լուսատուների շարժման, ուրեմն և ժամանակի մշտնջենական կատեգորիաների վրա:

Եթե այս առումով դիտելու լինենք արեգակի սկավառակները մեր ժայռակարներում, ապա կտեսնենք, որ դրանք պատկերվում են զանազան, բայց որոշակի ձևերի ու դիրքերի մեջ (աղ. I, II), մերթ կեսօրյա պտույտի վերին, միջին ու ստորին դիրքերում (առավոտ, կեսօր, իրիկնամուտ), մերթ լուսնի մահիկի հետ՝ հորիզոնի ստորին մասում (իրիկնամուտ), մերթ լուսնի հետ միասին՝ հորիզոնի վերին մասում (աղջամուղջ), մերթ լուսնի մակույկի մեջ ագուցված գնդի ձևով (առավոտ): Այդ հզոր լուսատուն տարեպտույտի իր 4 գլխավոր դիրքերին համապատասխան պատկերվում է համակենտրոն շորս շրջանագծերի միջոցով, որոնք, անկասկած, կապ ունեն որոշակի ժամանակահատվածում կատարվող նրա պտույտի հետ: Բազմաթիվ ալլ պատկերների մեջ արևի սկավառակը նույնպես բաժանված է 4 մասերի, սակայն նրանցում 4 համակենտրոն շրջանակները փոխարինված են երկու տրամագծերով, որոնք քառատում են շրջանը (աղ. I, վերին շաբաթ):

² 2. Ա. Մ ար տ ի ռ ո ս յ ա ն, Հայաստանի նախնազարյան նշանագրերը, Երևան, 1973, աղ. II, էջ 18—19, աղ. VIII—XV, էջ 30—46:

Աղ. II. Հուանի սկավառակները, մահիկները և նրանց տարբեր դիրքերը:

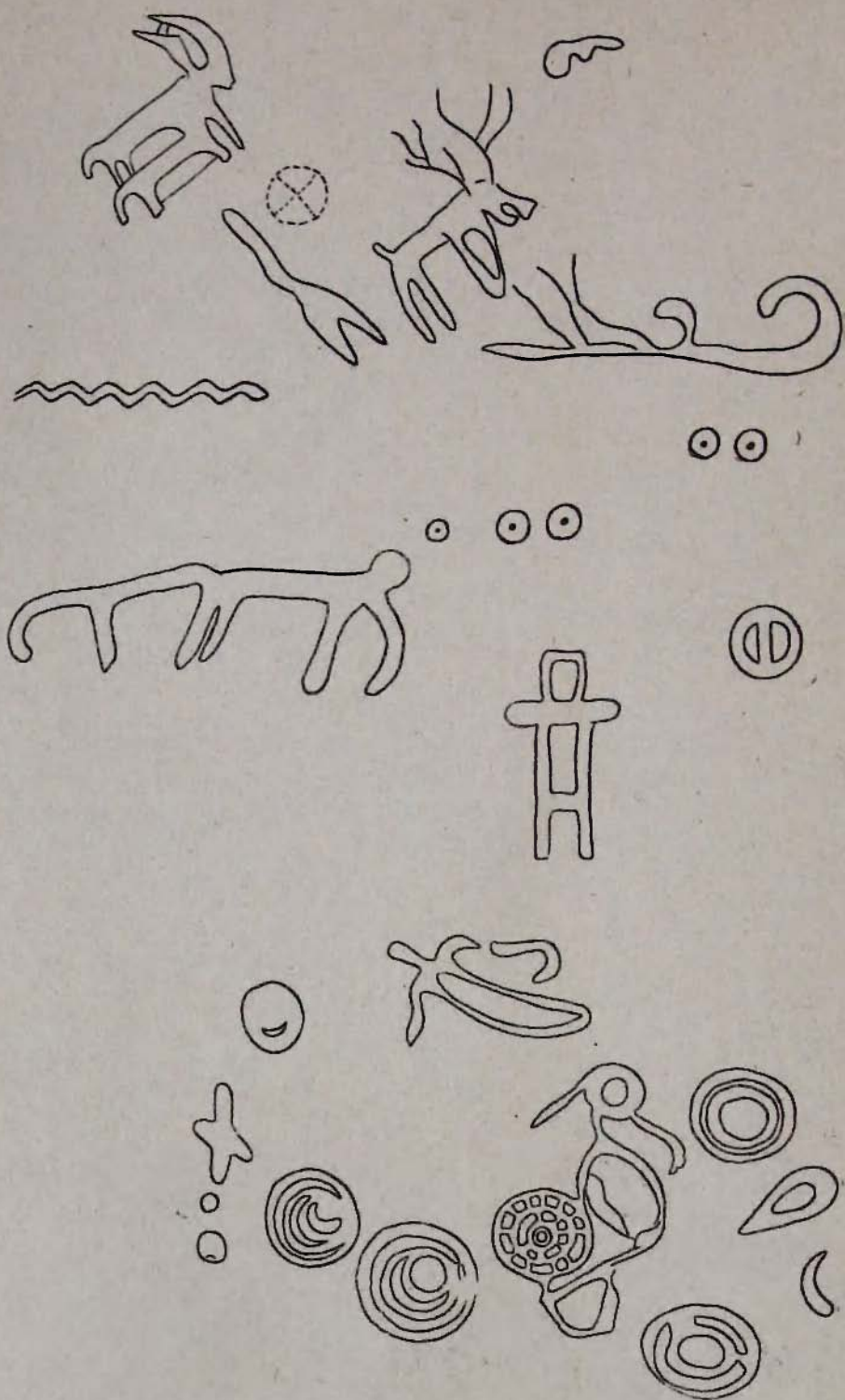
Քրոնոզե դարի մեր նախնին լուսնին արևի քույրն էր համարում և հաճախ այն պատկերում արևի նման շրջանագծով, սակայն, ի տարբերություն արևի, նա լուսին էր կառուցում երկու համակենտրոն շրջանակներով, որոնք արտահայտում էին այդ լուսատուի տեսանելի փուլերը (աղ. II): Այլ դեպքերում լուսնի սկավառակը հորիզոնական կամ ուղղաձիգ գծով բաժանում էին 2 մասի, իսկ երբեմն էլ խաչվող երկու տրամագծերի օգնությամբ՝ 4 մասի: Քառատված սկավառակների տակ, սակայն, պատկերվում էին այնպիսի կենդանիներ, որոնք երբեք չեն եղել արևի կցորդներ: Նույնիսկ նախնադարյան ժայռագրերի հիման վրա ձևավորված հայ հեթանոսական նշանագրերի մեջ արևն ու լիալուսինը արտահայտվում են նույն նշանով³: Սակայն լուսինը պատկերելու ամենատարածված և ամենաանսխալ ձևը մահիկն էր, որն ավելի լավ էր արտահայտում նրա քողոր փոփոխությունները (աղ. II, շարք II):

Լուսինը պատկերվում էր մերթ հազիվ երևացող կորագծի (նորոգ լուսին), մերթ կիսամահիկի, մերթ կիսաշրջանի (կիսալուսին), մերթ երկու կիսաշրջաններից բաղկացած (միջնորմով անշատվող) սկավառակի ձևով (լիալուսին), մերթ էլ արեափաչի երկու կողմից՝ երկու կիսալուսինների ձևով և այլն: Հասկանալի է, որ այս բազմազան պատկերները պետք է արտահայտեին ստույգ դիտվող լուսնի օրական ու շաբաթական փոփոխությունները (աղ. II):

Հետևելով լուսատու մարմինների շարժումների օրինաչափություններին՝ նրանց քանակական արտահայտություններին, նախնադարյան մարդն այս ամենն ընդհանրացնում էր թվերի մեջ՝ բնությունից սովորելով հաշիվ ու թվաբանություն: Արև՝ 1 միավոր, արև և լուսին՝ 2 միավոր, արև-լուսին և աստղ՝ 3 միավոր, աչքով տեսանելի մոլորակներ՝ 5 միավոր, սրանց գումարած արև և լուսին՝ 7 միավոր և այլն: Աճա այս 7-ը թիվը մաքուր նախադրեալ բնութագրերի մեջ զբաղեցնում է հիմնական տեղը, մաճավաճաճ ու ստույգ համընկնում է լուսնի փուլերի փոփոխություններին: Վերը նշված Շեխի չինգիլի ժայռանկարներից մեկում (աղ. III) երկնային 7 մարմինները փորագրված են սովորական կոմպոզիցիայի մեջ մարդկային ու կենդանական պատկերների հետ միասին: Կոմպոզիցիայի վերին ձախ անկյունում այծի, մարդու, օձ-կայծակի հետ պատկերված արևն ունի համեմատաբար խոշոր չափերի խաչամիջուկ սկավառակի ձև: Լիալուսինը կիսված է միջնորմով (բաղկացած է երկու կիսաշրջանից), ունի արևից փոքր չափեր և աղեղնավորի ու գիշատչի հետ հանդես է գալիս կոմպոզիցիայի ստորին մասում: Այս երկու շաբերի արանքում, կիսասփերիկ գոգավորությունների ձևով, պատկերված են հինգ մոլորակներ (երկու խմբի մեջ), որոնց չափերը զգալիորեն գիշում են և՛ արևի, և՛ լուսնի չափերին:

7 թվով այսպիսի կիսասփերիկ գոգավորություններ շատ հաճախ հանդիպում են Շեխի չինգիլում՝ առանց մարդկային և կենդանական պատկերների (աղ. IV, շարք III): Սակայն այս հուշարձանի համար բնորոշ են մեկուսի ներկայացված այն ժայռանկարները, որոնք զբաղեցնում են 40—90 քառ. սմ տարածություն, կենտրոնում ունեն գլխով կամ առանց գլխի, տարածած կամ կանթած թևերով մարդակերպ էակի սովորական կարներ: Սրանց թևերի մոտ, ոտքերի տակ և գլխավերևում, իբրև կանոն, փորագրված են հինգ կամ յոթ երկնային մարմիններ (աղ. IV, վերին շարք):

³ Նույն տեղում, աղ. XXIII:

Ազ. 111. Հինգ մուրազները, արեղ և լուսինը

Մարդակերպ ֆիգուրների կամ ածապատկերների ուղեկցությամբ հորինված մի բանի երկնապատկերներ էլ կան Շեյխի շինդիլին կից՝ փոքր Պայտասար զաղաթի մոտ։ Դրանցից մեկում յոթ մարմինները պատկերված են շուրջանակի դասավորությամբ՝ երկու մարդակերպ ֆիգուրների հետ, մյուսներում՝ ցուլի, այծի, այծեղջյուրի հետ և երբեմն էլ առանց որևէ այլ ֆիգուրի (աղ. IV, շարք I—III)։ Այս յոթ մարմինների ինչ լինելը շատ լավ երևում է խոշոր չափերի ժայռանկարների վրա։ Այդպիսի մի ժայռանկար կա Գեղամա լեռների մեծ Պայտասար զաղաթի տակ։ Քարի մեկ բառ. մետրանոց մակերեսի վրա պատկերված են համակենտրոն շրջանագծերից կազմված հինգ խոշոր մոլորակներ, լուսնամահիկ և չորս համակենտրոն շրջանակներից ու ներքին աղեղճառագայթներից կազմված գեղեցիկ արևագունդ, որը գետեղված է կոմպոզիցիայի կենտրոնում և վրան ունի մի խոշոր թռչնապատկեր (աղ. III)։ Կոմպոզիցիայի ձախ եզրին կան հինգ այլ երկնային մարմիններ, մահիկի և մարդու պատկեր, որոնք որոշակիորեն տարբերվում են յոթ կենտրոնական մարմիններից թե՛ իրենց չափերով, թե՛ պատկերազրական առանձնահատկություններով։ Նկարագրված բոլոր պատկերների մեջ դիտվում է երեք օրինաչափ երեվոյթ՝ ա) շատ դեպքերում երկնային մարմինների պատկերները հանդես են դալիս մարդակերպ խոշոր ֆիգուրի հետ, որոնք պատկերազրական առումով մոտ են ժայռագրերի «աղեղնավոր»⁴ պատկեր-նշանին, կարող են խորհրդանշել նույնանուն համաստեղությունը և նրանով որոշվող ժամանակը (նոյեմբեր), բ) որոշ այլ կոմպոզիցիաներում լուսատուները համադրվում են համանման մարդակերպ գույզ ֆիգուրների հետ, որոնք կարող են «երկվորյակներ» լինել և խորհրդանշել նույնանուն համաստեղությունն ու զարնան եղանակը (մայիս), գ) մի շարք այլ դեպքերում երկնային մարմինների յոթնամաս համասեռ խմբերը հանդես են գալիս ցուլի, այծի, այծեղջյուրի, խոյի հետ և կարող են խորհրդանշել կենդանակամարի համապատասխան կեդրերը և տարվա ամիսները⁵, դ) բոլոր նշված դեպքերում կրկնվում է երկնային մարմինների 7-ը թիվը։ Այսպիսի օրինակները կարելի է տասնապատկել այլ ժայռանկարների հաշվին, սակայն բերված փաստերն էլ աներկբայորեն հաստատում են, որ առասպելական, սրբացված 7-ը թիվը Հայաստանի նախաբնիկների համար ի սկզբանե տրված մի կոնկրետ հասկացողություն էր, մանավանդ, որ կապվում էր ոչ միայն արեի, լուսնի և աշխով տեսանելի 5 մոլորակների, այլև լուսնի փոփոխության (յոթօրական լուսնի) և համաստեղությունների հետ, որոնցով չափվում կամ անվանվում էին ժամանակի միավորները ամենավաղնշական էպոխաներում։

Այդ է պատճառը. որ Շեյխի շինդիլում և այլուր հանդիպում են երկնային մարմինների այնպիսի խմբեր, որոնց միավորների բանակը կաղմված է 7-ի բազմապատկերներից։ Այս տեսակետից հետաքրքիր են լիալուսնի երկու պատկերները, որոնք փորագրված են առանձին քարերի վրա, մեկուսի, խորը ակոսներով և մեծ չափերով (աղ. V)։ Սրանցից առաջինը համեմատաբար փոքր է (մոտ 40 սմ²), ունի ներքին և արտաքին շրջանակներ, մեծի վրա կա 28

4 Հ. Ա. Մարտիրոսյան, Հ. Ռ. Իսրայելյան, Նշվ. աշխ., նկ. 290:

5 Հ. Ա. Մարտիրոսյան, Նշվ. աշխ., աղ. XII—XIII, էջ 41—46:

երկարուկ ճառագայթ: Արդ, եթե նկատի ունենանք, որ Հայաստանի տարածքից լուսինը ամսվա ընթացքում երևում է ընդամենը 28 օր⁶, ապա ստիպված կլինենք ընդունել լուսնային ամսվա տևողության և Շեյխի շինգիլի լուսապատկերի ճառագայթների քանակի լրիվ համապատասխանությունը: Եթե ճառագայթների այդ քանակը բաժանենք լուսնապատկերի 2 հավասար շրջանակների վրա՝ կստանանք $2 \times 14 = 28$, այսինքն՝ նորայուսնից մինչև կիսալուսին և կիսալուսնից մինչև լիալուսին ընկած ժամանակաշրջանը: Այս երկու կիսամսյակներն էլ երկուսի բաժանելով կստանանք նվիրական 7-ը թիվը:

Ստացվում է այն տպավորությունը, որ իրապես գործ ունենք շորս շաբաթներից բաղկացած լուսնային ամսվա հաշվումների հետ, որոնց սկիզբը կարող էր որոշվել կոնկրետ դիտումներով: Ինչպես ճիշտ նկատել են մասնագետները, մեր նախնիներն էլ հին բաբելացիների և հրեաների նման լեռնային բարձունքների վրա, դաշտավայրերի բարձրագույն կետերում հատուկ հերթապահներ են ունեցել, որոնք հսկել և ազդարարել են նորայուսնի մանգաղի երևալը:

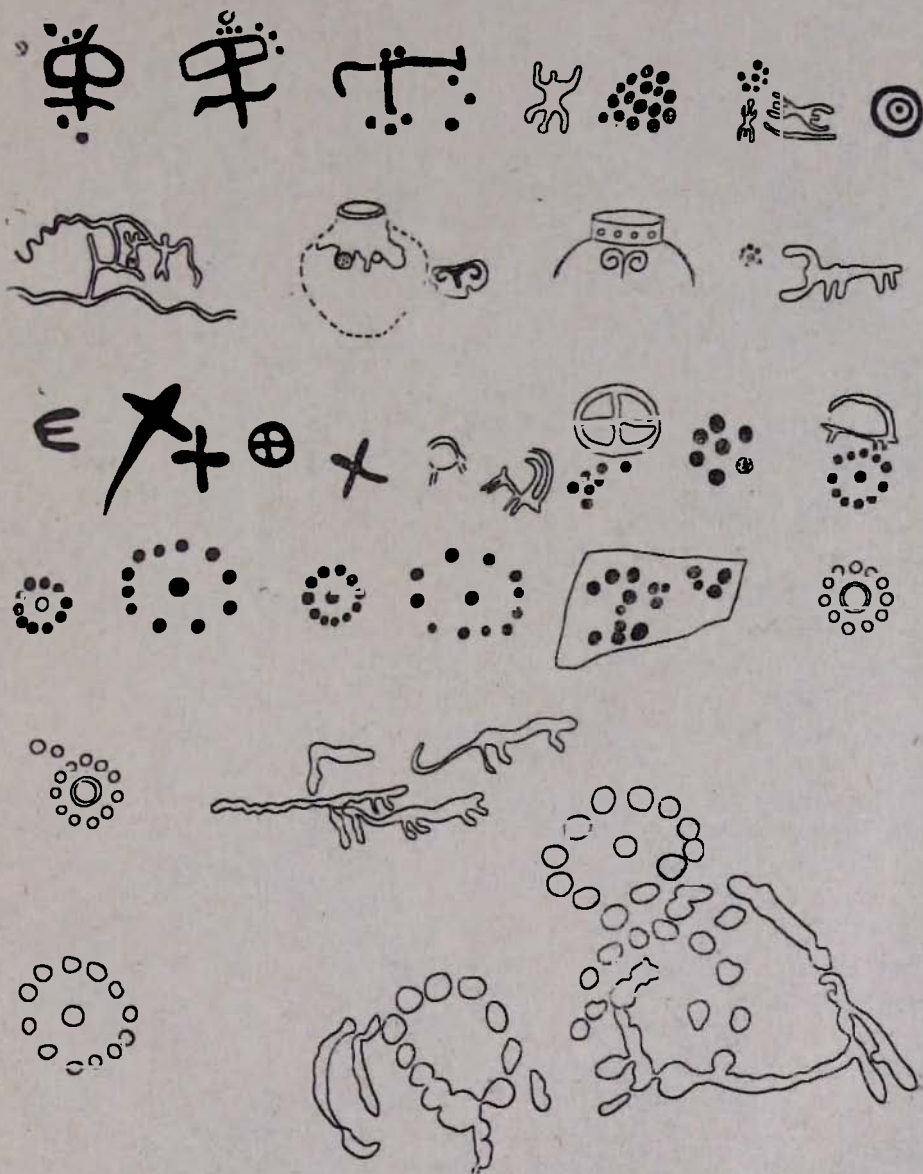
Շեյխի շինգիլի երկրորդ լուսնապատկերը (աղ. 5) զգալի չափով տարբերվում է վերը նկարագրածից: Այն ունի ավելի խոշոր չափեր (80 սմ²), ձևածիր գծագրություն, արտաքին շրջանակի վրա՝ ճառագայթների կրկնվող 28 թիվը, որոնցից մեկը մեծ է ու նորայուսնի նման: Այս մեծ մահիկով, ըստ երկվույթին, նշվում էր ամսվա սկիզբը և պատկերը տարբերակվում էր արևի սովորական սկավառակից: Լուսնի վերը նկարագրած առաջին սկավառակի միջին օղակի վրա պատկերված են ձվածիր դասավորված 18 ճառագայթներ և այսպիսով, երկրորդ պատկերի մեջ լուսնամասի 28 օրերից բացի, ավելացվում է ևս 18-ը և ճառագայթների ընդհանուր թիվը հասնում է 46-ի: Սրա կրկնապատիկը պակաս է գարնանային (օրահավասարից) մինչև ամառային արևադարձն ընկնող օրերի քանակից միայն մեկով (92 օր՝ 93-ի փոխարեն), իսկ ութապատիկը ավելի է արևադարձային տարվա անողությունից ընդամենը 2,5 օրով (368): Այս պատկերների հիման վրա կարելի է ենթադրել, որ Շեյխի շինգիլը՝ Գեղամա լեռների ամենաբարձրագույն վայրերից մեկը (ծովի մակերևույթից 3500 մ. բարձրության վրա), եղել է նախնադարյան խաշնարածների տաճար-աստղադիտարան, որտեղից հսկել են լուսատուներին, հաշվել օրերի ու ամիսների քանակը և լուսատուների շարժումներով գուշակություններ արել: Եթե ճիշտ է այս դիտողությունը, ապա նման տաճար-աստղադիտարաններ մենք պետք է ունենանք նաև Հայաստանի այլ բարձրագույն վայրերում, պետք է ունենանք նաև երկնային մարմինների համանման կամ նման պատկերներ, որոնց քանակական հարաբերությունները հիմնված լինեն վերը բերված 7—14—28 հաշիվների կամ սրանց համապատասխան արևադարձային տարվա օրերի քանակի վրա:

Այդ տեսակետից հսկայական նշանակություն ունի Սև սարի վերը հիշատակած ժայռապատկերների խումբը, որը աշխարհի եզակի հուշարձաններից է թե՛ իր ձևով և թե՛ իր բովանդակությամբ: Սև սարի տոմարական կոթողները

⁶ Բ. Թումանյան, Հ. Մնացականյան, Բրոնզե դարի դոտի-օրացույց, Երևան, 1965, էջ 37—38:

⁷ Լուսնի այս երկրորդ սկավառակի սխալ ընդօրինակումն ու մեկնաբանությունը արված է «Комсомолец» թերթում (18. I. 1970):

շարունակում և զարգացնում են Շեյխի շինգիլի «աստղագետների» հաշիվները: Դրանցից ամենահետաքրքիրները երեքն են:

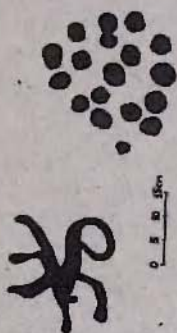
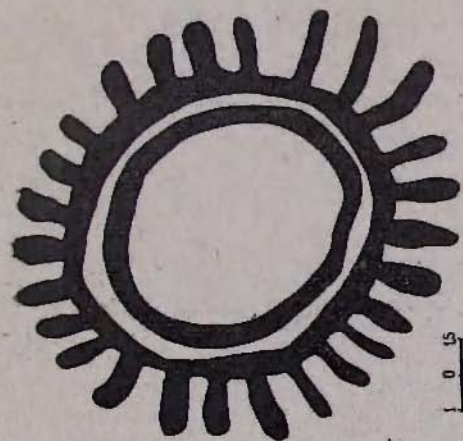
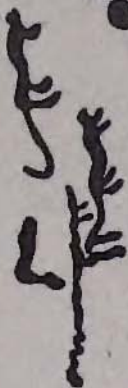
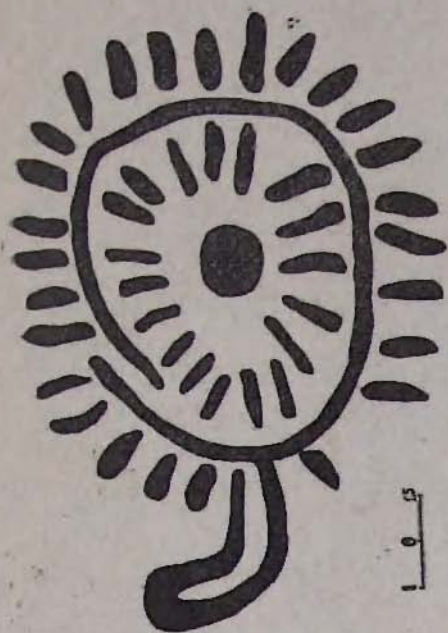
Աղ. IV. Ծրկնային մարմինները կենդանակերպերի հետ:

Առաջինը (աղ. VI) փորագրված է որձաքարի հարթ մակերեսի վրա, խոշոր նշաններով և զբաղեցնում է մոտ 120 քառ. սմ տարածություն: Պատկերված մարմինների մեջ իրենց մեծ քանակով աչքի են ընկնում կիսասփերիկ գոգավորությունների մի քանի խմբեր, որոնց պայմանականորեն կարելի է աստղախմբեր անվանել: Սրանց երկու խմբերը կազմված են 7-ական միավորից, երրորդ խումբը՝ եռաշար դասավորված 38 միավորից, չորրորդի կիսասփերիկ

մարմինները փորագրված են առանձին-առանձին: Քարի վրա կա ընդամենը 56 միավոր: Բացի սրանցից, կան նաև չորս այլ ֆիգուրներ, որոնցից երկուսը կեռ ակոսիկներ են, մեկը՝ հիդրայի խոշոր մարմին և վերջինը՝ մարդակերպ սխեմատիկ սովորանկար: Այստեղ հեշտ է նկատել, որ աստղախմբի 56 միավորի մեջ օրինաչափորեն կրկնվում են Շեխիի շինդիլից ծանոթ 7, 14, 28 թվերը և հավելվում է դարձյալ 28: Այս թվի մեջ մտնում են 8 նորալուսին կամ չորս կիսալուսին և կամ 2 լիալուսին՝ այսինքն լուսնային երկու ամսվա օրերի քանակ: Պարզ եկատվում է նաև գույգ թվերի բազմապատկման-բարդման տեղեկեց, որը թվաբանորեն արտահայտում է երկնային մարմինների կրկնվող պտույտը և լուսնի փուլերի միապադաղ կրկնությունները ժամանակի որոշակի միավորների մեջ: Այս հանգամանքը հնարավորություն է տալիս նշված 28 թիվը բազմապատկելու 12-ով, որը նույնպես ի սկզբանե անտի գործածվող սրբազան թիվ է և 12 շրջանակների ձևով հանդիպում է Հայաստանի բոլոր ժառանգաբաններում (աղ. III), Այս թվերի բազմապատկումից ստացվում է 336, որ հավասար է 12 լուսնային ամիսների տևողությանը: Տարին բոլորելու համար մնում էր ավելացնել լուսնային 13-րդ ամիսը (28 օրով) և կստացվեր 364 օր, որը մոտավորապես հավասար է արեգակնային տարվա տևողությանը: Մյուս կողմից, եթե ժայռանկարի բոլոր 60 ֆիգուրները բազմապատկենք 6-ով (30×12). կստանանք 360, որը դարձյալ մոտ է արեգակնային տարվա տևողությանը:

Սև սարի երկրորդ հուշարձանը (աղ. VII) պարունակում է երկնային մարմինների այնպիսի քանակ, որն արտահայտում է արեգարձային ամսվա հաշվարկը, ունի առաջինի մեծությունը, նույնպես կազմված է կիսասֆերիկ մարմիններից, որոնք, սակայն, տարբերվում են դասավորությամբ և քանակով: Դրանք զետեղված են երկու մեծ ձվածիրների մեջ՝ երեք շարքով և 31-ական միավորով (ընդամենը 62): Ձվածիրներից դուրս առկա են 3 այծանկարներ, մեկը կիսալուսնի. մյուսը պարուլիկի, երրորդը մարդակերպ էակի ֆիգուրներով (ընդամենը 6 միավոր): Դժվար չէ նկատել, որ 31 թիվը մոտ է արեգարձային տարվա 1 ամսվա օրերի քանակին, որ երկու ձվածիրների մեջ տեղադրված 62 միավորները արտահայտում են երկու ամսվա օրերի հաշիվը: Եթե այս գումարը (62) բազմապատկենք ձվածիրներից դուրս զետեղված 6 մարմինների թվով, ապա կստանանք 372, որը լուսնային 13 ամսվա գումարից մեծ է 8-ով, իսկ արեգակնային տարվա ժամանակակից հաշվից՝ 7-ով:

Այժմ տեսնենք, թե ի՞նչ է ավելացնում այս բոլորին Սև Սարի երրորդ ամենամեծ հուշարձանը, որ փորագրված է 6 քառակուսի մետր մակերեսի վրա և նախնադարյան արվեստի ու տոմարի սքանչելի կոթող է (աղ. VIII): Այն նման է աստղային քարտեզի, որի բազմազան մարմինները փորագրված են խոր ակոսներով ու փոսիկներով, շեշտված հստակ ու գեղեցիկ զծագրությամբ, շատ խոշոր չափերով: Առանձին մարմինների տրամագծերը կազմում են 100, 40, 30 սմ: Քարտեզի վրա հստակորեն զանազանվում են երկնային մարմինների չորս խումբ, որոնցից երեքը լցված են երկրաչափական պատկերներով, իսկ չորրորդը՝ երկրաչափական, մարդկային ու կենդանական ֆիգուրներով: Հուշարձանի ամենախոշոր յոթ մարմինները արևի մետրանոց սկավառակի հետ մեկտեղ տեղադրված են քարտեզի կենտրոնում և թողնում են երկրից ամենամոտ տարածության վրա գտնվող, հասարակ աչքով տեսանելի խոշոր մոլորակների, արևի և լուսնի՝ այսինքն արեգակնային համակարգի տպավոր-

Ազ. Մ. Լուսնի ճառագայթավոր սկզբառավիճիկը և մի քանի առաջադասվելիք

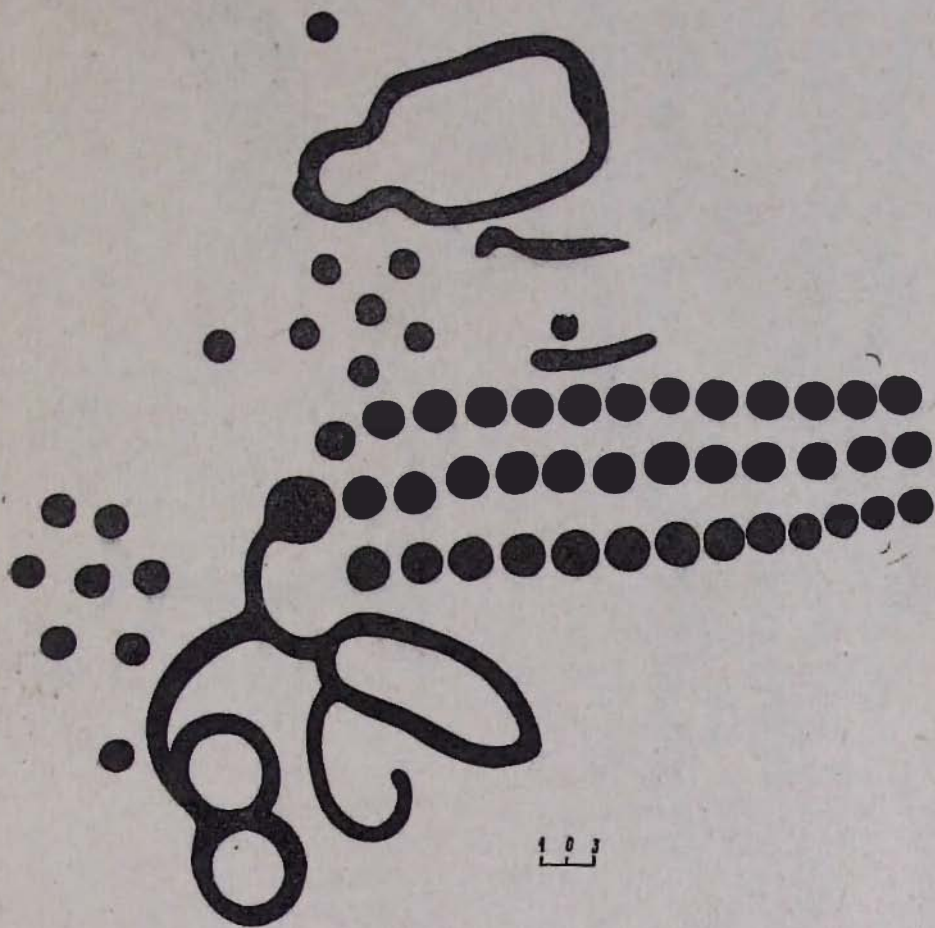
րություն: Կենտրոնական այս յոթ մարմիններից դուրս գտնվում են աստղա-
լին երկնքի ավելի հեռավոր, ավելի փոքր երեացող, արևից տարբեր հեռավո-
րության վրա գտնվող աստղախմբեր կամ համաստեղություններ: Դրանցից
առաջինի մեջ կան 3 խաչ-աստղեր. խաչամիջուկ սկավառակ և խոյ՝ նշանը
(ընդամենը 5 մարմին)⁸, երկրորդի մեջ կա 14 մարմին՝ գալարամարմին օձ-
կայծակներ, ձի, արև, լուսին, շանթածիգ զուլգ՝ «երկվորյակ» աստվածներ⁹:
Այստեղ պարզապես շեշտված են արևի տարեկան ճանապարհի վրա ընկնող
12 աստղերից երկուսը՝ «խոյ» և «երկվորյակները», որոնցով սկսվում և ա-
վարտվում է արևի պտույտի գարնանային ցիկլը: Ֆիգուրների վերջին խումբը
անմիջապես կից է արևի սկավառակին և կազմված է կիսասֆերիկ աստղա-
բույլերից՝ երկու ձվածիրների մեջ առած 31-ական միավորներից, դրանցից
ցած՝ 20 շարքի մեջ գետեղված 20 հավելյալ միավորներից, երկու կիսալուսնից
և երկու խաչից՝ ընդամենը 88 մարմին:

Այժմ վերանանք «երկնային քարտեզի» բոլոր ֆիգուրներից և ներկայաց-
նենք դրանք թվական միավորների մեջ: Նախ նշենք, որ այստեղ ավանդաբար
հանդիպում են այլ կոթողների 5, 7, 13 և 14 թվերը, որոնք կապվում են լուս-
նային ամսվա և տարվա հաշվումների հետ: Կան նաև արեգակնային ամսվա,
ուրեմն և տարվա հետ կապված 31 և 62 թվերը: Այս բոլորին արդեն ծանոթ ենք
նախորդ հուշարձաններից, սակայն այստեղ դրանք հանդես են գալիս միասնու-
թյան մեջ, միահյուսելով, ըստ երևույթին, լուսնաարեգակնային տարվա կոմպ-
լեքս հաշիվը կայուն թվերի մեջ: Նշված թվերից բացի, այստեղ օրինաչափո-
րեն հանդես են գալիս 94 և 82 թվերը, որոնք նույնպես արտահայտում են լուս-
նաարեգակնային տոմարի հարաբերությունները: Տեսնենք թե ի՞նչ են այդ
թվերը և ինչպիսի՞ հարաբերության մեջ են իրար հետ:

⁸ «Խոյ» նշանը ձևավորվել է մ. թ. ա. 3-րդ հազարամյակում, ամենուրեք պատկերվել է
իբրև համաստեղության նշան. փորագրվել է, ուրեմն և մտածվել շուրջ համակենտրոն շրջա-
նակներից բաղկացած արևապտկերների տակ, ինչպես նաև շուրջնալի դասավորված յոթ
երկնային մարմինների հետ, ինչպես այդ տեսնում ենք տվյալ դեպքում նաև Սև սարի
քննարկվող կոթողի վրա: Մ. թ. ա. 3-րդ հազարամյակում գոյություն ունեին այդ համաստե-
ղությանը նվիրված տաճարներ և զարնանային տոնական ծեսեր էին կատարվում: Մ. թ. VII դ.
մեծ աստղագետ Շիրակացին հիշում է, որ խոյը խորհրդանշում էր մարտ ամիսը, համարվում
էր ոչ միայն հոտի գլխավորը, այլև պտղաբերողը (2. Ա. Մ ար տ ր օ ս յ ա ն, Հայաս-
տանի նախնադարյան նշանագրերը, էջ 31—34, աղ. VII):

⁹ «Երկվորյակներ» պատկերող կոմպոզիցիան իր գեղեցկությամբ սքանչելի է և ներկա-
յացնում է երկնաշխարհի կարևոր մի երևույթի առասպելական բացահայտումը: Սրա ֆիգուր-
ները խորհրդանշում են զարնանային շանթ-որոտի անհանգիստ օդերևութը՝ արևի և կալ-
ծակի հզոր աստվածների երկնային ահեղ մարտը:

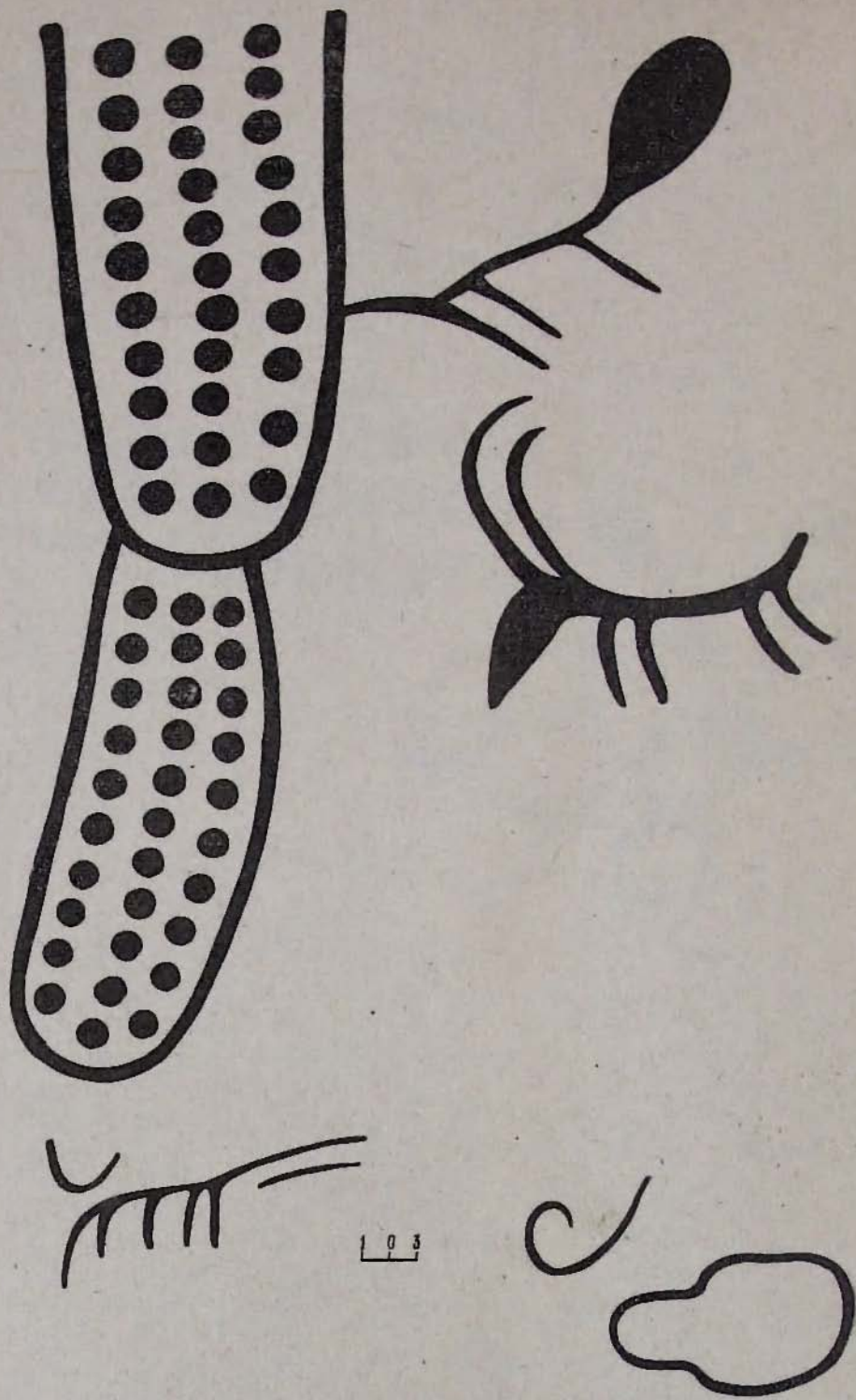
Վերանալով առասպելական նշված սյուժեի մեկնաբանումից, նկատենք, որ այս կոթողի
կենտրոնում գտնվող շանթածիգ աստվածները՝ «երկվորյակները», հանդես են գալիս նույնա-
նուն համաստեղության գլխավոր ֆունկցիայի մեջ, որն էր շանթ-որոտ-անձրևը՝ զարնանային
երկրի պտղաբերումը: Այս համաստեղությունն էլ կապվում է արևի պտույտի մայիսյան ըն-
թացքի հետ: Սա հաստատվում է նաև նրանով, որ «երկվորյակ» կոչված ֆիգուրները, ինչ-
պես տեսանք, հանդես են գալիս արևի ֆայտապարի ժայռանկարում՝ յոթ երկնային մար-
մինների հետ, իսկ այլուր բազմիցս հանդիպում են արևների կամ արևի ճանկախաչների հետ:
Սրանք էլ «խոյի» նման մտածվում են միայն արեգակի յոթ մոլորակների կապակցության
մեջ, ինչպես երևում է, Սև սարի աստղային քարտեզը կապ ունի զարնան արեգակնային և
երկրագործական ցիկլի հետ: Ստորև մենք կհաստատենք այդ դիտողությունը թվական տրվ-
յալներով (նույն տեղում, աղ. XII):

Աղ. VI. Աստղաբույլեր և Կույս համաստեղության սիմվոլը:

Ինչպես ասվեց, արևի համակարգը ներկայացնող խմբի մեջ կան 7 և 13 միավորները: Եթե 13 կիսասֆերիկ գոգավորություններն ընդունենք իբրև 13 լիալուսին՝ յուրաքանչյուրը 28 օր տևողությամբ, ապա կստանանք 364, եթե 13 թիվը բազմապատկենք 7-ով (արև-լուսին և հինգ մոլորակներ), ապա կըստանանք տարվա քառորդի (մեկ եղանակի) օրերի միջին 91 թիվը, որը քառապատկելու դեպքում նույնպես կստանանք 364 կլոր թիվը, իսկ եթե նույն 13-ը բազմապատկենք «երկվորյակ» համաստեղության մարմինների 14 թվով, ապա կստանանք 182, որը կես տարվա օրերի միջին թիվն է (364-ի կեսը): Այսպիսով, ստացվում են մեկ, երկու և չորս եղանակների օրերի միջին և կալուն թվեր, որոնցից ամենախոշորը (364-ը) հավասար է 13 լուսնային ամսվա գումարին կամ արևադարձային մեկ տարվա օրերի քանակին (ժամանակակից հաշվից 1 օրով պակաս):

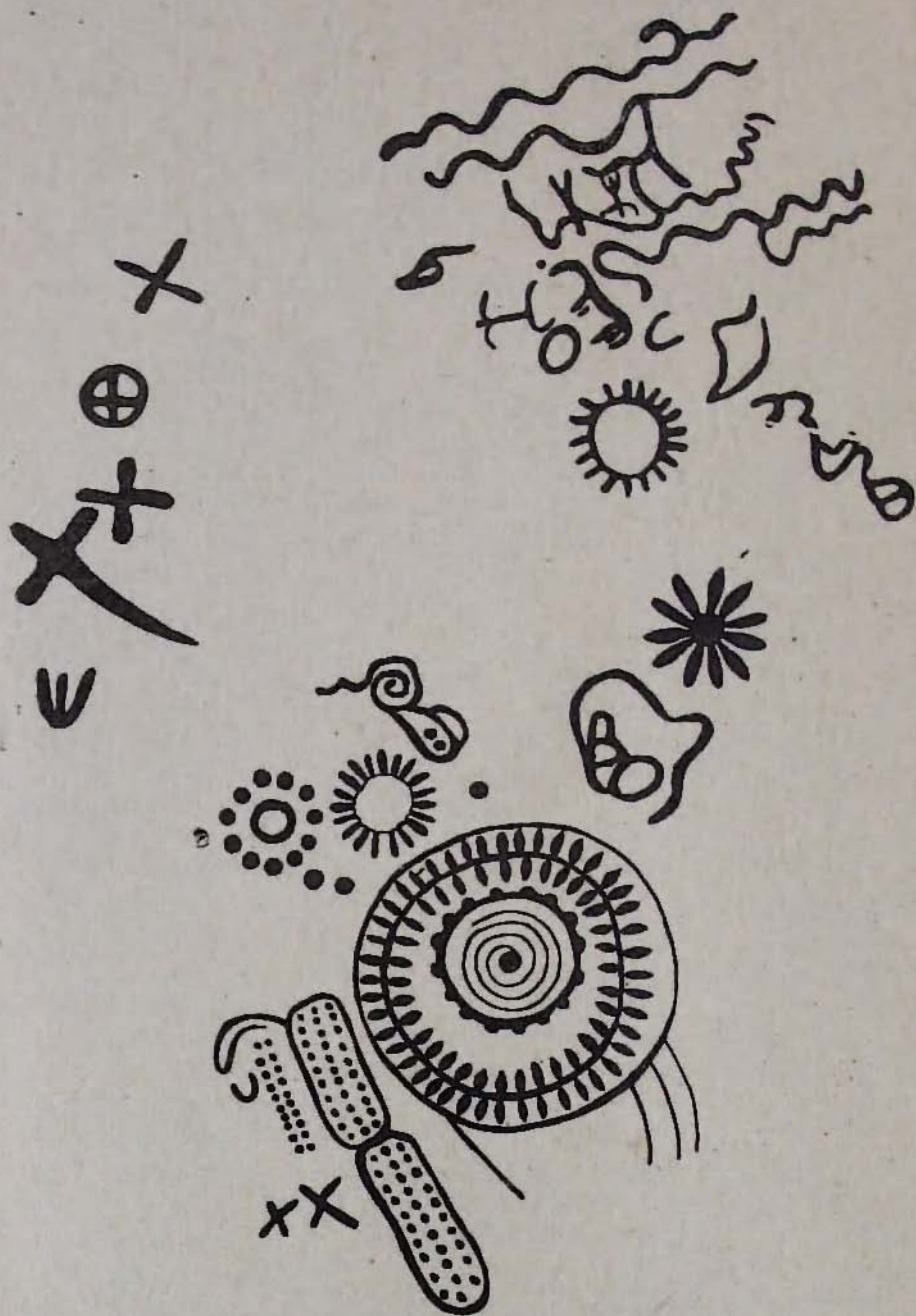
Տեսնենք թե ինչպե՞ս են արտահայտվում այդ թվերը վերը նկարագրած արևի սկավառակի և նրա տակ տեղադրված աստղախմբի մեջ, որոնք պարզապես յուրօրինակ նախնադարյան տոմարական աղյուսակներ են: Վերը նշե-

Աղ. VII. Աստղաբույլի և Կույս համաստեղության սիմվոլը:

ցինք, որ կոթողի կենտրոնում փորագրված արևի խոշոր սկավառակը կառուցված է լուսատուի մշտնջենական պտույտը ցույց տվող կենտրոնական պարույրի և հետզհետե մեծացող երեք համակենտրոն շրջանակների գումարով: Արտաքին շրջանակի վրա կան երեք ճառագայթներ, որոնք ցույց են տալիս հարավը, ներքին՝ երկրորդ շրջանակի վրա կա 16 կիսաշրջան բշտիկներ, երրորդ շրջանակի վրա՝ մի կողմից 34, իսկ մյուս կողմից՝ 44 թեփուկ-ճառագայթներ: Այսպիսով, ուսումնասիրվող արևի սկավառակը իր մեջ պարունակում է 4 շրջանագիծ և 94 բշտիկ-ճառագայթ: Արդ, եթե արևագնդի միջուկը կազմող պարույրը ցույց է տալիս մարմնի շարժումը, ապա այդ նույն պարույրը մյուս կերպ անընդհատ մեծացող շրջագծերի հետ կարող է ցուցանիշ լինել նաև նրա չորս գլխավոր դիրքերի, որոնք են՝ գարնանային և աշնանային գիշերահավասարի օրերը և ամառային ու ձմեռային արևադարձի օրերը: Սըրանցով նախնադարյան մեր նախնին որոշում էր տարվա չորս եղանակները, որոնք անմիջականորեն կախված էին արևի դիրքից: Պարզ երևում է, որ արևի սկավառակը պարունակում է երկու համադրելի թվեր՝ 4-ը և 94-ը: Ակնհայտ է նաև, որ 94 բշտիկ-ճառագայթները տեղադրված են երկու շրջանագծերի միջև, այսինքն՝ արևի երկու դիրքերի՝ ենթադրենք գարնանային օրահավասարի (մարտի 21-ը) և ամառային արևադարձի (հունիսի 22-ը) միջև: Նշանակում է սրանով արտահայտվում է արևի տարեկան պտույտի քառորդը, իրիվ պտույտն ստանալու համար պետք է այս թիվը (94-ը) բազմապատկել 4-ով, կստացվի 376, որ մոտ է արեգակնային տարվա օրերի թվին: Մյուս կողմից, եթե 94-ը բաժանենք 3-ի, կստանանք 31,3 կոտորակավոր թիվը, որը գրեթե համապատասխանում է գարնան կամ ամառվա արեգակնային ամսվա օրերի քանակին: Ուրեմն 94 թվի մեջ պարունակվում է 3 ամիս՝ մեկ եղանակ, Հետևելով ժամանակակից մեր օրացույցին, կտեսնենք, որ գարնանային օրահավասարից (մարտի 21-ից) մինչև ամառային արևադարձ (հունիսի 22) տևում է ուղիղ 93 օր (3 ամիս \times 31 օրով): Օրերի նույն քանակը բաժին է ընկնում ամառային արևադարձից (հունիսի 22-ից) մինչև աշնանային օրահավասարը (սեպտեմբերի 23-ը): Մեկ կիսամյակը մեր նախնիների արևային օրացույցով կազմում էր 188 օր, իսկ ժամանակակից օրացույցով՝ 186 օր: Վսառնուրեն կաբելի է ասել, որ Սև սառի աղյուսակը պարունակում է մեկ կիսամյակի օրերի գրեթե անսխալ թիվը:

Խնդիրն այն է, որ զգալով 6 ամսում առաջացած երկու օրվա տարբերությունը, հին տոմարագետները արևի սկավառակի տակ տեղագրել են մեկ այլ աղյուսակ, որտեղ երկու ձվածիրների մեջ կիսասֆերիկ մարմինների թիվը հասնում է 93-ի և կիսամյակինը՝ 186-ի, որը լիովին համապատասխանում է ժամանակակից օրացույցի գարնան և ամռան օրերի 186 թվին՝ վեց ամսվա տևողությամբ: Տարվա հաջորդ կեսը նույն սկզբունքով հաշվելու դեպքում կըստացվեր 372 թիվը, որը 8-ով ավելի է լուսնային 13 ամսվա (364 օր) օրերի քանակից: Այդ պատճառով այստեղ ընդունվել է երկակի սկզբունք՝ տարվա առաջին 3 քառորդների համար կիրառվել է արեգակնային տոմարի ($94 \times 3 = 282$ օրը գարնանային օրահավասարից մինչև ձմեռային արևադարձ), իսկ չորրորդ քառորդի համար՝ 82 օր, որոնց գումարը կազմում է 364: Այլ դեպքում՝ արեգակնային տարվա 2 քառորդի (93×2) և լուսնային տարվա 2 քառորդի (82×2) գումարը կկազմի 350: Լուսնային տարվա 13 ամիսների

364 դումարը ստանալու համար անհրաժեշտ է 350-ին ավելացնել 14 օր՝ լուսնային կես ամիս:

Այս աղյուսակով օրերի հաշվարկը կարելի էր կատարել նաև այլ ձևով՝ $31 \times 12 = 372$, $82 \times 4 = 328$, $372 - 8 = 364$, $328 + 8 = 336$ -ի, այսինքն՝ 12 լուսնային ամիսների օրերի թվին, եթե 336-ին ավելացնենք ևս 28 օր՝ մեկ լուսնային ամիս, ապա կստանանք 12 արեգակնային և 13 լուսնային ամիսների թիվը՝ 364 օր:

Բերված բոլոր թվերի գերազույց իմաստն այն է, որ նրանցով արտահայտվում են օրինաչափ փոփոխություններ, որոնց բազմազան կոմբինացիաները լիովին արտահայտում են լուսատուների՝ տարածության ու ժամանակի մեջ կատարվող շարժման պարբերությունները՝ տարվա ընթացքում արեգակի, լուսնի, համաստեղությունների դիրքերի պարբերական վերականգնումը, նրանց մեջ ընկնող ավելի փոքր միավորների՝ օրերի, ամիսների, եղանակների միավոր կրկնումը և օրինաչափ վերականգնումը:

Ի մի բերելով Շեխի լինգիի և Սև սարի հուշարձաններում պատկերված երկնային մարմինների թվերը, նրանց ֆունկցիոնալ նշանակությունը և զուտ թվաբանական հարաբերակցությունը՝ ավելի ևս կհամոզվենք, որ նախնադարյան Հայաստանում մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջերին և առաջին հազարամյակի սկզբներին տոմարական հաշվումները բարձրացված էին աննախադեպ մակարդակի:

Քննարկված բոլոր հուշարձաններում հանդիպող հիմնային թվերը և նրանց ֆունկցիոնալ նշանակությունները հետևյալներն են՝ $1/2$ ՝ լուսնի սկավառակի երկու օղակ, կիսալուսին-լիալուսին, լուսնամասի 2 կես, $2/4$ ՝ արևի սկավառակի 4 օղակներ, արևի 4 դիրքեր, տարվա 4 եղանակներ, $3/6$ ՝ լուսնային կամ արեգակնային կրկնակի ամիսների թիվը, $4/7$ ՝ նորալուսնի օրերի թիվը, արև-լուսին և աչքով տեսանելի 5 մոլորակների թիվը, $5/13$ ՝ 13 լիալուսինների, լուսնային տարվա տևողությունը, $6/14$ ՝ լուսնային կես ամսվա՝ կիսալուսնի օրերի քանակը, $7/28$ ՝ լուսնային ամսվա օրերի թիվը, $8/31$ ՝ զարնանային կամ ամառային արեգակնային ամսվա օրերի թիվը, $9/56$ ՝ լուսնային զույգ ամսվա օրերի թիվը, $10/62$ ՝ արեգակնային զույգ ամսվա օրերի թիվը, $11/82$ ՝ արեգակնային զույգ ամսվա և լրացուցիչ 20 օրերի թիվը, $12/93-94$ ՝ արեգակնային 3 ամսվա օրերի թիվը:

Այժմ դիտենք այդ թվերի հարաբերակցությունը զումարման, բազմապատկման կամ բաժանման դեպքում՝ $2 \times 7 = 14 = 28:2$, $2 \times 28 = 56$ ՝ կիսալուսնի, լուսնային ամսվա և 2 ամսվա օրերի քանակը:

$2 \times 31 = 62$ ՝ արևային երկու ամսվա օրերի քանակը, $7 \times 13 = 91$ ՝ քառորդ տարվա միջին թիվը, $3 \times 31 = 93$ ՝ զարնան եղանակի երեք ամսվա տևողությունը, $14 \times 13 = 182$ ՝ կես տարվա օրերի միջին թիվը, $2 \times 93 = 186$ ՝ զարնան և աշնան կիսամյակի տևողությունը ըստ արեգակնային օրացույցի, $4 \times 94 = 376$ ՝ արեգակնային տարվա թիվը, $4 \times 93 = 372$ ՝ արեգակնային տարվա թիվը, $4 \times 82 = 328$ ՝ լուսնային տարվա 11,5 ամիսները, $6 \times 56 = 336$ ՝ 12 լուսնային ամսվա օրերի քանակը, $13 \times 14 = 182$ ՝ լուսնային 13 կիսամյակների կամ արեգակնային կես տարվա թիվը: Արդ, եթե լուսնային 13 կիսամյակների թիվը բազմապատկենք (11×13), եթե լուսնային 12 ամիսներին զումարենք ևս մեկը ($336 + 28$) կամ լուսնային զույգ ամիսները (56×6) բազմապատկենք 6-ով, կամ արեգակնային տարվա 376 օրից հանենք 12

կամ արեգակնային տարվա 372 թվից հանենք 8՝ բոլոր դեպքերում կստանանք 364, սա արեգակնային տարվա 12 ամիսների և լուսնային տարվա 13 ամիսների կայուն թիվն է, որը կստանանք նաև Սև սարի մեծ տոմարի կոմպլեքս հաշվումներից: Այդ պատճառով էլ տարվա օրերի նույն գումարը կարող ենք ստանալ նրա երկու կեսերի համար օգտագործելով և՛ արեգակնային և՛ լուսնային հաշվումները: Այսպես, $3 \times 94 = 282$, $1 \times 82 = 82$, $282 + 82 = 364$ -ի, կամ եթե $31 \times 12 = 372$ և $82 \times 4 = 328$, ապա $372 - 8 = 364$, $328 + 8 = 336 + 28$ նույնպես կլինի 364: Եթե ստացված բոլոր խոշոր թվերը (374, 372, 364, 356, 336) գումարենք և բաժանենք 5-ի, ապա կստանանք 364 միջին թիվը: Եթե արեգակնային և լուսնային տարիների օրերի քանակը 374, 372, 364, 356, 336 բաժանենք 12 ամիսների վրա համապատասխանաբար կստանանք ամիսների միջին տևողությունները՝ 31,1, 31, 30,4, 29,6 և 28: Հասկանալի է, որ առաջին երկու թվերը արտահայտում են մոտավորապես արեգակնային ամսվա օրերի քանակը, իսկ վերջին երեք թվերը՝ լուսնային ամսվա: Եթե հանենք սրանց միջին թվաբանականը կստանանք ամսվա 30,6 օր միջին տևողությունը, որը բազմապատկելով 12-ով կստանանք 360,72՝ տարվա օրերի միջին թիվը: Այս դեպքում պետք է ավելացնել հայտնի 5 թիվը, որը առկա է Սև սարի «տոմարադրքի» «խոյ» համաստեղության մեջ և դարձյալ կունենանք ժամանակակից օրացույցի 365 օրը¹⁰:

Ունենալով այսպիսի կատարյալ տոմար և կարողանալով որոշել ամառային արևադարձի կեսօրվա ստույգ ժամը՝ արևի ամենակարգ սովերի օգնությամբ, մեր հին տոմարագետները կարող էին հշգրիտ հաշվումների միջոցով կարգավորել երկրագործական-անասնապահական տոների ու ծեսերի հերթականությունը և, որ գլխավորն է, կանխապես հաշվել տարվա եղանակները, ամիսներն ու օրերը, որոնք կենսական նշանակություն ունեին տեխնիկային չգրելիս մարդու կացութաձևում:

Եթե այսօր մեր ունեցած նյութերը քիչ են նախնադարյան «աստղագետ-տոմարագետների» իմացություններն ստույգ պարզելու համար, ապա մենք իրավունք չունենք մեղադրելու նրանց տգիտության մեջ: Հայտնի է, որ հարևան Միջագետքում և Եգիպտոսում արդեն մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակում օգտվում էին ոչ միայն օրացույցից, այլև ավազի ու ջրի ժամացույցներից¹¹, իսկ Հայաստանի մ. թ. ա. II—I հազ. լուսնարեգակնային ներկա օրացույցը անկասկած առաջադեմ երևույթ էր Եգիպտոսի ու Բաբելոնի աստղային օրացույցների համեմատությամբ և ապրիորի ենթադրել է տալիս ավելի հին աստղային տոմարի և օրացույցի առկայությունը գոնե մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակից սկսած: Չէ՞ որ Մեծամորի դիտարանների կիսորդը համընկնում է մ. թ. ա. 3-րդ հազարամյակի կեսերին վաղ առավոտյան ծագող պայծառ աստղի ուղղությանը և այդ ժխտել հնարավոր չէ: Մեր ձեռքի տակ եղած բոլոր նյութերը հաստատում են, որ մեր հեռավոր նախնին գործնականորեն լավ գիտեր երկնային մարմինների շարժման մի շարք օրինաչափություններ, գիտեր նրանց

¹⁰ VII դ. մեծ աստղագետ Անանիա Շիրակացու հաշվումներով՝ տարին պարունակում էր 365 օր 3 ժամ (Բ. Թումանյան, Հայ աստղագիտության պատմություն, Երևան, 1964, էջ 47):

¹¹ И. Н. Веселовский, Египетские деканы (Историко-астрономические исследования, вып. X, М., 1969, стр. 58).

արտացոլումը զուտ երկրային բնական երևույթների փոփոխությունների մեջ: Այս օրինաչափությունների ճանաչումն ու օգտագործումը նրա առաջընթացի հիմնական պայմաններից մեկն էր, մասնավանդ երկրագործության, անասնապահության, որսի և արհեստների մեջ: Երկրագործական ճիշտ տոմարի և օրացույցի առկայությունը միայն կարելի է բացատրել նախնադարյան տնտեսության թուլիքաձև զարգացումը բրոնզի էպոխայում, երբ Եփրատի, Տիգրիսի, Արաքսի և Հայկական լեռնաշխարհի բազմաթիվ այլ գետերի հովիտները լցվեցին հին երկրագործների անթիվ բնակավայրերով, նրանց կից ջրովի ցանքատարածություններով, որոնց պրիմիտիվ ոռոգումն անգամ պահանջում էր ստույգ գիտենալ գետային ցանցի ուժեղությունը, իսկ ցանքսն ու բերքահավաքը պահանջում էին կանխապես իմանալ ոչ թե ամիսները, այլ հոգի փխրեցման, վարի, ցանքսի մշակման, ոռոգման և բերքահավաքի օրերը: Իզուր չէ որ Հայկական տոմարի ամսանունների մեծ մասը կապված է երկրագործական աշխատանքների հետ, իզուր չէ, որ նախահայկական բրոնզի դարում մեր նախնի-երկրագործը նախնադարյան զարգացման հարյուր հազարամյակների ընթացքում առաջին անգամ ապահովվում էր հացաբույսերի, պտուղների, բանջարա-բոստանային կուլտուրաների զգալի պաշարներով:

Բրոնզի էպոխայում վճռական թուլիք է զգացվում նաև անասնապահության մեջ, որը բացատրվում է նրա կիսաքոչվորական ձևի կիրառմամբ: Դրա համար դարձյալ անհրաժեշտ էր իմանալ տոմարը և ունենալ գիշերվա պահին աստգերով կողմնորոշվելու ունակություն: Մինչև հիմա էլ խաշնարածներն իրենց անասունը սարն են քշում գիշերով և շատ լավ կողմնորոշվում են տեղանքում, մինչև հիմա էլ նրանք շատ լավ գիտեն ոչխարների ծնի սեզոնը և ժամանակի այլ հատվածներ, որոնք անմիջականորեն կապված են տոմարական իմացությունների հետ: Բրոնզի էպոխայի ընդհանուր պրոգրեսը նախապատրաստեց Ուրարտական պետության առաջացումը, որն առանձնապես աչքի ընկավ թվաբանության, տոմարի, երկրաչափության զարգացման հետ կապված այնպիսի խոշոր գործերով, ինչպիսիք էին հզոր ջրանցքների բացումը, աշխարհում առաջին նշանակալից ակվեդուկի կառուցումը, քաղաքաշինությունը, հանքագործությունը, զորքերի տեղաշարժերը, մեծածախ առևտուրը և այլն: Ուրարտական տոմարական հաշվումների վերաբերյալ վավերագրական նյութեր առաջմ հայտնի չեն՝ բացակայում է նախնադարյանը հայկականի հետ կապող միջանկյալ օղակը, սակայն մենք գիտենք, որ ուրարտացիները հաշվում էին 10.000, 100.000 և ավելի մեծ թվերով, ունեին երկարություն, կշռի, ծավալի, մակերեսի, դրամի միավորներ, ժամանակը հաշվում էին ըստ հաջորդաբար իշխող թագավորների գահակալության տարիների, որոնք համընկնում էին ասորեստանյան էպոնիմների աստղաբաշխական եղանակով ստացված բավական ստույգ թվերին:

Նախնադարյան լուսնա-արեգակնային տոմարի հայտնաբերումը առաջադրում է ուսումնասիրության մի շարք նոր խնդիրներ, որոնք երկար ժամանակ և լուրջ ջանքեր են պահանջում:

ЛУННО-СОЛНЕЧНЫЙ КАЛЕНДАРЬ ПЕРВОБЫТНОГО АРМЕНИИ

А. А. МАРТИРОСЯН
Доктор исторических наук

Р е з ю м е

За последние 10 лет в горах вокруг озера Севан обнаружено несколько обособленных групп замечательных петроглифов, расположенных на высоте 3000—3500 м от уровня моря, состоящих исключительно из одиночных или групповых изображений небесных тел и связанных с ними антропоморфных и зооморфных фигур.

Группы этих изображений относятся, в основном, ко II тысячелетию до н. э., располагаются в местах, особенно удобных для наблюдения за звездным небом и потому оставляют впечатление открытых храмов-пропирциалищ и примитивных обсерваторий. Действительно, изучение петроглифов, подобных на Шейхи чингиле, Сев саре и в ряде других пунктов, указывает не только на то, что создатели этих религиозно-астрологических рисунков—первобытные жрецы Армении имели довольно близкое, практически правильное представление о Солнце, Луне, планетах, звездах, о движении небесных тел, о 12-ти созвездиях Зодиака, но успели даже свести в арифметически стройную систему закономерности движения небесных тел и создать первые лунно-солнечные календари-петроглифы, регламентировавшие отныне практическую и религиозную жизнь земледельца-почитателя богов небесных сил.

Эти календари-петроглифы состоят из сочетаний рисунков определенного числа однозначных небесных тел или их частиц, соответствующих в каждом отдельном случае продолжительности дней недели, лунного или солнечного месяца, периодам от весеннего равноденствия до летнего солнцестояния и осеннего равноденствия до зимнего солнцестояния.

Комбинированный «лунно-солнечный подсчет» позволяет внести соответствующую подправку и довести количество дней солнечного года до 364-х. Интересно, что во многих случаях определенное количество небесных тел выступает с рисунками Стрельца, Скорпиона, Тельца, Близнецов, Льва,— созвездий, состоящих из ярких звезд (рис. 3—5); в двух случаях—с созвездием Девы, достигающим кульминации в марте, начале земледельческого года (рис. 6—7) и в одном случае—с созвездиями Овна (март) и Близнецов (май), олицетворявших весенний период даже по армянскому календарю. Эти три последние календари-петроглифы сочетают количество единиц, равных протяжению лунного месяца, солнечного месяца и периоду от весеннего равноденствия до летнего солнцестояния.

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԵՏՈՒՄՆԵՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ՆՐԱ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ**

Հ. Ա. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր

Նախասովետական շրջանում նախնադարյան և ուրարտական հուշարձանների ուսումնասիրության ասպարեզում կատարված առաջին իսկ աշխատանքները (Թեգկին լազերի, Ունակի, Շեյթան-դաղի, Մուսիերիի, Արմավիրի, Վանի և այլ հուշարձանների պեղումները) ցույց տվեցին, որ Հայկական լեռնաշխարհը մարդկային քաղաքակրթության հնագույն օջախներից է և լիովին արժանի է մանրազնին հնագիտական ուսումնասիրության: Նշված հնավայրերը իրենց վրա բեռեցին եվրոպական ու ռուսական խոշոր գիտնականների ուշադրությունը և նշանավոր հայտնագործությունների ու գիտական ակնառու ուսումնասիրությունների հիմք դարձան: Այս է նախասովետական շրջանի հնագիտության դերն ու նշանակությունը, թեև հնագիտական աշխատանքները տարվում էին հիմնականում հնագիտական նյութերի կուտակման, նրանց նախասկզբնական ուսումնասիրության ուղղությամբ՝ պեղումների գիտատեսխնկական ոչ բարձր մակարդակով: Հայաստանի հնագույն մշակույթի վերաբերյալ ընդհանրացնող աշխատությունների իրականացումն այս շրջանում անհնար էր ոչ միայն որակյալ կադրերի, համապատասխան գիտական հիմնարկների ու հասարակական կազմակերպությունների բացակայության հետևանքով, այլև այն պարզ պատճառով, որ հայ հնագիտությունը սաղմնային վիճակում էր: Դրությունն արմատապես փոխվեց Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատումից հետո, երբ հիմնադրվեցին Երևանի պետական համալսարանը (1921), պետական պատմական թանգարանը (1921) և հնությունների պահպանության կոմիտեն (1923), որոնք ծրագրված, տեական, լայնահուն գիտական աշխատանք ծավալեցին Հայաստանի հին մշակույթի ուսումնասիրության ասպարեզում:

Շուրջ 50 տարում ուսումնասիրվեցին Հայաստանի նախասկզբնական պատմության ժամանակաշրջանի բազմաթիվ այրեր, կացարաններ, բնակատեղիներ, դամբարանադաշտեր, ամրոցներ, որոնք վերաբերում են հին և նոր քարե դարերին, պղնձաքարեդարյան ժամանակաշրջանին, բրոնզի ու երկաթի դարաշրջաններին և Ուրարտուին:

Քարե դարի առաջին կարևորագույն հուշարձանները (Արտին լեռան ստորոտ) հայտնի դարձան տակավին XIX դ. վերջին՝ ֆրանսիացի հնագետ Ժակ դը Մորգանի հետախուզական շրջագայությունների շնորհիվ: Հետագայում Արադաժտնի այս նշանավոր հնավայրերը բազմիցս ուսումնասիրվեցին ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի, ՍՍՀՄ ԳԱ հնագիտության ինստիտուտի և Լենինգրադի պետական էրմիտաժի արշավախմբերի կողմից (Ս. Զամյոտնին, Մ. Պա-

նիշկինա, Ս. Սարգարյան)¹, ի հայտ բերվեցին բազմաթիվ նոր կայաններ և հին քարե դարի ստորին կամ վաղ փուլի մինչ այդ անհայտ հարուստ նյութեր: 1930—1950-ական թվականներին ուսումնասիրվեցին ևս մի քանի հին քարե դարի կայաններ Հրազդանի ձախափնյա դարավանդում՝ Արգնիի մոտ (Ա. Դեմ-յոխին, Ե. Բայրուրյան), Ջրաբեր գյուղի շրջակայքում (Ս. Բալյան, Վ. Լյու-րին) և այլուր: Կատարված աշխատանքների շնորհիվ հաստատվեց Հայաստանի անընդմեջ բնակեցվածության փաստը՝ ստորին քարե դարից մինչև նոր քարե դար: Խիստ նախնական թվագրման ու դասակարգման ենթարկվեցին հին քարեդարյան նյութերի բազմաթիվ հավաքածոներ, մասամբ քննարկվեցին «Նախնադարյան հորդայի» գոյատևման տնտեսական և հասարակական հիմունքները, փորձ արվեց հաստատելու Հայաստանի մշակույթի տեղը, դերն ու նշանակությունը Առաջավոր Ասիայի, Արևելյան Միջերկրականի, Կովկասի ու Հարավ-Ռուսական տափաստանի հին մշակույթների շարքում: Հին քարեդարյան գործիքների խմբեր հայտնաբերվեցին նաև Արևմտյան Հայաստանի Կարսի, Բուլանդլի, Խարբերդի, Մալաթիայի շրջաններում, Արածանիի հովտում, Սասնա լեռների ու Հայկական Տավրոսի փեշերին: Այդ նյութերի ուսումնասիրությամբ պարզվեց, որ հին քարե դարի պատմական հուշարձանները տարածված են ողջ Հայկական լեռնաշխարհում, որը քարեդարյան մշակույթի ինքնուրույն և խոշոր օջախներից մեկն է²: Ցավոք, հին քարեդարյան կայանների ուսումնասիրման ընթացքը 1950-ական թվականներին խիստ դանդաղեց և առաջադրված գիտական խնդիրների մեծ մասը համապատասխան լուծում չստացավ՝ ինչպես բարձրորակ տեղական կադրերի սակավության, այնպես էլ ուսումնասիրված հուշարձանների վատթար վիճակի հետևանքով: Բավական է նշել, որ վերը թվարկված բոլոր կայաններից հավաքված է վերգետնյա նյութ, որը չի կապվում որոշակի հնագիտական-երկրաբանական շերտագրության, հնէաբանական, հնէակենդանաբանական, հնէաբուսական նյութերի կազմակերպված-պահպանված կայուն բնակատեղիի նյութա-կենցաղային մնացորդների հետ: Հասկանալի է, որ նման հիմքի վրա դժվար էր կառուցել հուշարձանների պատճառաբանված գիտական պարբերացում, ժամանակագրական սանդղակներ, պատշաճ մակարդակի հասցնել էկոլոգիայի, պալեոլիմայական պայմանների, համայնքի ներքին զարգացման օրինաչափությունների ուսումնասիրությունը: Վերջին հինգ տարվա ընթացքում Հայաստանի քարայրներն ու ժայռապատկերներն ուսումնասիրող արշավախումբը (արշավախմբի պետ՝ Հ. Մարտիրոսյան, անգամներ՝ Կ. Կարապետյան, Ս. Մեծլումյան, Բ. Երիցյան, Հ. Ազիզյան) Հրազդանի միջին և վերին հոսանքների անդեզիտ-բազալտի բնական խորշերում ու ծածկերի տակ հայտնաբերեց հին քարե դարի ստորին փուլին պատկանող մի քանի կայաններ, որոնք նախկիններից տարբերվում են որոշակի բազմաշերտ նստվածքներով, օջախների, հնէակենդանաբանական, բուսական հարուստ մնացորդներով և ժամանակագրական, էկոլոգիական, բնակլիմայական պայմանների ուսումնասիրության լայն հնարավորություններ են

¹ М. З. Паничкина, Палеолит Армении, Л., 1950; С. А. Сардарян, Палеолит в Армении, Ереван, 1954, «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. I, Երևան, 1971, էջ 60—85:

² В. П. Любкин, Палеолит Турции и проблема раннего расселения человечества («Советская археология», 1957, № 27, стр. 71—96).

ընձեռում³։ Սրանք համառու ու տքնաջան աշխատանքով հին քարեդարյան մշակույթի ուսումնասիրությունը կարող են բարձրացնել մի նոր մակարդակի։ Այս աշխատանքները հույս են ներշնչում, որ Հայաստանի քարայրներում կհայտնաբերվեն կապկամարդու, պալեոանթրոպի և բրածո մարդու այլ տիպերի մնացորդներ, որոնք արդեն հայտնի են հարավային Վրաստանից (ուղաբնոպիտեկ)։ Լեռնային Ղարաբաղից (հնադույն նեանդերթալցի, Ազոխի քարայր), Շանիդարից (նեանդերթալցիների տարբեր սերունդներ), վերջինս գտնվում է Զագրոսի լեռներում՝ Հայկական լեռնաշխարհի ծայր հարավ-արևելքում։ Մարդաբանական այս հայտնագործությունների, ինչպես նաև երրորդական ու վաղ չորրորդական երկրաբանության, հնէամարդաբանական, հնէաբուսաբանական և հնէակենդանաբանական բոլոր տվյալների համաձայն Հայկական լեռնաշխարհը հանդիսանում է նախամարդու ծագման, կազմավորման, մարդկային անդրանիկ հասարակական բնիշների ձևավորման նախնական խոշոր բնօրրաններից մեկը, որն առանձնապես զգալի դեր խաղաց Եվրոպայի, Ասիայի և Աֆրիկայի վաղագույն ցեղերի տարաբնակեցման հանգուցակետում։ Պատմագիտական համընդհանուր նշանակություն ունեցող այս պրոբլեմից բխում են երկու ոչ պակաս կարևոր ենթապրոբլեմներ, որոնք պայմանավորված են Հայկական լեռնաշխարհի աշխարհագրական դիրքով. ա) Հայկական լեռնաշխարհի հին քարեդարյան կայաններից շատերը տեղադրված են այնպիսի ծայրամասային կետերում, որոնք հարում են Առաջավոր և Փոքր Ասիայի, Արևելյան Միջերկրականի, Կովկասի շրջաններին և նրանց հետ կապվում են գետահովիտներով, լեռնանցքներով, կիրճերով։ Իրաքի, Իրանի և Տավրոսի լեռնանցքներում, Արածանիի ավազանում, Ասորիք-Պաղեստինում, Վրաստանում, Ադրբեջանում և Հյուսիսային Կովկասում այժմ հայտնի են բազմաթիվ կայաններ, որոնք իրենց նյութերով զգալիորեն մերձենում են Հայաստանի հին քարեդարյան հավաքածուներին։ Այս նյութերի մանրազնին համեմատական ուսումնասիրության եղանակով միայն կարելի է ճշտել մարդկային վաղ կոլեկտիվների տարաբնակեցման ուղիները, որ զգալի նշանակություն կունենա Մերձավոր Արևելքի, Կովկասի և Հարավ-Ռուսական տափաստանի հին քարեդարյան մշակույթի դենեգիսի պարզաբանման հարցում։

բ) Մարդկային վաղ կոլեկտիվների, առանձնապես նեանդերթալցիների տարաբնակեցման ու շարժումների հետ է կապված նրանց խաչաձևումը, մարդաբանական զարգացումը, որ նույնպես կարող էր տեղի ունեցած լինել Հայաստանի տարածքում՝ մի կողմից շանիդարյան տիպի նեանդերթալցիների և մյուս կողմից արևմտյան նեանդերթալցիների միջև, որ հայտնի են Պաղեստինի Մուղարեթ-էլ Զուբիի քարայրից, Քարմել լեռան «Քարայրների հովտից», Տաբուն և Սխուլ արերից, Կաֆզեխի, Շուկրոզի և Վադի-էլ Ամուդի քարանձավներին։

Այս պրոբլեմների լուծման համար անհրաժեշտ է պատրաստել բազմակողմանի զարգացած հնագետներ՝ ընդգրկելով չորրորդական երկրաբանության և աշխարհագրության, բնական ու տեխնիկական գիտությունների բազմաթիվ

3 2. Ա. Մարտիրոսյան, Հայաստանի նախնադարյան մշակույթի նոր հուշարձաններ («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1969, № 3), Б. Г. Ерицяи, Ереванская пещерная стоянка и ее место среди древнейших памятников Кавказа (автореферат кандидатской диссертации), М., 1970.

այլ մասնագետների, Սակայն նյութերի և պրոբլեմների այսպիսի առատության պայմաններում ՀՍՍՀ ԳԱ հնագիտության ինստիտուտը չունի նույնիսկ այդ հարցերով հետաքրքրվող մասնագետների խումբ և զգալիորեն ետ է մնում ոչ միայն ՍՍՀՄ կենտրոնական գիտահետազոտական հիմնարկներից, այլև նույնիսկ մեր հարևան հանրապետություններից, Հետևաբար, անհրաժեշտ է, գոնե ուղացած, ձեռնամուխ լինել հին քարե դարի ուսումնասիրության գիտական կազմակերպմանը:

Ավելի անմխիթար վիճակում է նոր քարեդարյան հուշարձանների ուսումնասիրության գործը: Սատանի դարի հին քարեդարյան կայաններին կից վաղ նոր քարե դարի արհեստանոց-բնակավայրային նյութերը հրատարակված չեն և շարունակում են մնալ անմշակ: Նոյեմբերյանի շրջանում վերջերս նշմարված ու նոր քարեդարյան հետաքրքիր կայանը դեռևս հիմնավոր չի ուսումնասիրվել: Արարատյան դաշտում նշմարված «Տերտերի ձորի», «Աղվեսի բներին», «Կղզակ-բլուրի» հասակը, պատկանելությունն ու բնույթը լիովին պարզված չեն, քանի որ դրանք շոշափված են միայն հետախուզական հորատացքերի միջոցով⁴, Դեռևս որոշակի և ստույգ չեն նաև այդ հուշարձանների կապերը հուսալի թվագրություն ունեցող արևելյան այնպիսի հուշարձանների հետ, ինչպիսիք են Յումուք-Թեփեն, Հաջիլարն ու Չաթալ-Հույուքը, Զարմոն և Հասունան, մինչդեռ նախնադարյան մշակույթի զարգացման նոր քարեդարյան փուլը մեծ կարևորություն ունի իբրև հավաքչությունից ու որսորդությունից կազմակերպված անասնապահության ու երկրագործության անցնելու հուժկու աստիճան: Այս անցման նշանակությունն այնքան մեծ է, որ այն ստացել է «նոր քարեդարյան հեղափոխություն» անունը և առանձին ուսումնասիրության խոշոր պրոբլեմ է հայտարարված:

Վերջին տարիների ընթացքում առանձնապես աշխույժ հետախուզության առարկա դարձան ու նոր քարեդարյան և պղնձաքարեդարյան (մ. թ. ա. VI—IV հազարամյակներ) բնակավայրերը: Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան հատվածում Անկարայի բրիտանական ինստիտուտի աշխատանքներով ի հայտ բերվեցին Վանի երկրագործական օազիսի, Խարբերդ-Մալաթիայի, Հեթիմհանի, Հինձորի, Բալուի, Տարոնի, Կարինի և այլ վայրերի տասնյակ հուշարձաններ⁵: Սովետական Հայաստանի տարածքում կրկնակի հետազոտվեցին Թեղուտի, Մաղկունքի, Խաթունարի, Քյուլ-Թափայի հուշարձանները (Ռ. Թորոսյան)⁶, Սրանց նախնական ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ Եփրատի արևմտյան մարզերից մինչև Քուռ-Արաքսի հովիտները և նրանց միջև ընկած դաշտային Ղարաբաղը ծածկված են բնակավայրերի խիտ ցանցով, որոնք ներկայացնում են Հայաստանի խորրիտալեզու բնակչության վաղ երկրագործական-անասնապահական մշակույթի իր ամբողջության մեջ, իբրև մի միասնական մշակույթ՝ ժամանակագրական, տոհմա-ցեղային, ազգագրական բազում երանգներով: Այս մշակույթի որոշ տեղական օջախներ երևացին Վրաստանի և Ադրբեջանի հարավային ու արևմտյան մասերում, սրանց արձագանքները տա-

⁴ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. I, էջ 94—100.

⁵ C. A. Burney. Eastern Anatolia in the Chalcolitic and Early Bronze Age („Anatolian Studies“, 1958, № VIII).

⁶ Р. М. Торосян, Раннеземледельческая культура Арменин (по материалам Тегхута, V и IV тыс. до н. э.), (автореферат кандидатской диссертации), Ереван, 1970, «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. I, էջ 110—125.

րածվեցին մինչև Լեոնային Դաղստան: Հայաստանի պղնձաքարեդարի համար բնորոշ են ճարտարապետական առաջին որոշակի կառույցները, կուլտուրական բույսերի և ընտանի կենդանիների նախնական տեսակները, մետաղամշակության և խեցեգործության վաղ տիպի արտադրանքները, որոնք իրենց խոսուն զուգահեռներն ունեն առաջավոր-ասիական մշակույթներում:

Պղնձաքարեդարյան հուշարձանների մանրազնին ուսումնասիրությունն առանձնակի կարևորություն ունի ոչ միայն այն պատճառով, որ ուրվագծում է նախնադարյան-համայնական կարգերի արտադրող տնտեսության լինելիության վիթխարի հեղափոխական պրոցեսը, մետաղագործության, արհեստների ծագման ու անընդմեջ զարգացման պատկերը, այլև այն պատճառով, որ պատկանելով Հայկական լեռնաշխարհում բյուրեղացած խորրիների հյուսիս-արևելիյան ճյուղին և նրանց հետ աստիճանական զարգացում ապրելով մ. թ. ա. VII—V հազարամյակներից մինչև I հազարամյակը, այդ մշակույթը դառնում է կազմավորվող հայ մշակույթի հիմքը ճիշտ այնպես, ինչպես խորրի-ուրարտացիների էթնիկ զանգվածը դառնում է հայերի բաղկացուցիչ մասերից մեկը: Ցավոք, պրոբլեմի կարևորությունը հակադարձ համեմատական է նրա ուսումնասիրման վիճակը. վերը նշված տասնյակ հուշարձաններից ոչ մեկը Արևմտյան Հայաստանում չի ուսումնասիրվում՝ Անկարայի բրիտանական ինստիտուտի աշխատանքների դադարեցման հետևանքով, իսկ Սովետական Հայաստանում մասամբ ուսումնասիրվել է Թեղուտի բնակավայրը (Ռ. Թորոսյան) այն դեպքում, երբ Ուկրաինայում, Միջին Ասիայում, Անդրկովկասում, ինչպես նաև Առորիք-Պաղեստինում, Իրաքում, Իրանում, Կենտրոնական և Արևմտյան Թուրքիայում տասնյակ տարիներ ի վեր բազում արշավախմբերի ջանքերով ուսումնասիրվում են նոր քարեդար-պղնձաքարեդարյան այժմ շատ հայտնի բազմաշերտ բնակավայրեր: Ստացվում է այնպիսի տպավորություն, որ Հայաստանն այդ շրջանում անապատ էր: Ստեղծվում են վաղ երկրագործական-անասնապահական մշակույթների տարածման ու զարգացման ոչ գիտական, կեղծ սխեմաներ, որոնցից հաճախ օգտվում են պարզապես գիտության հետ առնչություն չունեցող մարդիկ:

Ստեղծված վիճակից դուրս գալու համար անհրաժեշտ է կազմակերպել գոնե 3—4 արշավախումբ և անցնել հնավայրերի կանոնավոր, տեական պեղումներին: Ըստ այդմ, անհրաժեշտ է առանձնակի ուշադրություն դարձնել արտադրողական ուժերի զարգացման՝ հատկապես մետաղամշակության ծագման ու նախնական զարգացման պրոբլեմին, որն առանցքային նշանակություն ունի ողջ Արևելքի շափանիշով: Խնդիրն այն է, որ Հայկական լեռնաշխարհում էին գտնվում Ասիայի ամենահարուստ մետաղահանքերը, որտեղ, ըստ երևույթի, պղնձաքարեդարում և վաղ բրոնզե դարում տեղացիները մասնագիտանում էին մետաղահանության ու մետաղի փոխանակման մեջ: Պատահական չէ, որ աշխարհում հայտնի հնագույն մետաղի նմուշները գտնվել են Վանա լճի ափին, Արարատյան դաշտում, Ուրմիայի ափերին (մ. թ. ա. V—IV հազարամյակներ), Անգեղ տուն գավառում (Չայոյնու-Թեփեզի բնակավայր, մ. թ. ա. VI հազարամյակ) և մետաղագործ Կոնիայի դաշտում (Չաթալ-Հույուք, Հաջիլար, մ. թ. ա. VI—V հազարամյակներ): Գուցե սա գիտնականների կողմից տասնամյակներ ի վեր փնտրվող այն գոտին է, ուր սկիզբ են առել մետաղահանությունն ու մետաղամշակությունը: Միայն սրանով կարելի է բացատրել այն հանգամանքը, որ մ. թ. ա. III հազարամյակում Հայկական Միջագետքը, Ռշտունիքը,

Ջուլամերկը և Սասունը դառնում են Հին Արևելքի երկրների մետաղի շտեմարան, իսկ II հազարամյակում նրանք առաջին տեղն են գրավում մետաղահանության ու մետաղի փոխանակման գործում:

Կովկասյան և հարավ-ուստական շրջանների մետաղամշակության համար նույնքան կարևոր դեր են կատարում Լոռի-Ջանգեզուրի շրջանները, որտեղ մ. թ. ա. III հազարամյակում ձևավորվում են մետաղագործական խոշոր օջախներ⁷։ Նշված հարցերի մանրազնի ուսումնասիրության համար արժե կազմակերպել հնագետներից, արևելագետներից, երկրաբաններից, քիմիկոսներից, մետաղագետներից բաղկացած պրոբլեմային խումբ, որը նախ և առաջ ուսումնասիրի Հայաստանի հնագույն մետաղահանքերը, նրանց շահագործման ինտենսիվության չափը և նշանակությունը Առաջավոր Ասիայի և Կովկասի տնտեսական զարգացման մեջ:

Անհրաժեշտ է նաև պրոբլեմային խումբ կազմակերպել Հայաստանի ժայռապատկերների ուսումնասիրության համար, որոնք նույնպես ծայր են առնում ուշ նոր քարեդար-պղնձաքարեդարյան շրջաններում իբրև տեղական խուրրիտալեզու ցեղերի հոգևոր մշակույթի հուշարձաններ և նրանց հետ գոյատևում են մինչև վաղ հայկական ժամանակաշրջանը: Ուսումնասիրության հսկայական նյութեր են ընձեռում Գեղամա լեռներում (Ս. Սարգսյան, Ա. Պետրոսյան, Հ. Մարտիրոսյան, Ս. Մեժլումյան, Ռ. Թորոսյան, Հ. Իսրայելյան), Արագածում (Ս. Սարգսյան, Կ. Մկրտչյան), Սիսիանում (Գ. Կարախանյան, Պ. Սաֆյան), Մեծամորում (Կ. Մկրտչյան, Է. Խանզադյան), Մարտունու, Բասարգեշարի շրջաններում, Մաստարայի մոտ (Հ. Մարտիրոսյան)⁸ և այլուր հայտնաբերված ժայռապատկերների հիասքանչ խմբերը, որոնք գաղափար են տալիս նախնադարյան որսորդ-անասնապահների և երկրագործների նյութական կյանքի այլ և այլ կողմերի, որսորդ-անասնապահական և երկրագործական պաշտամունքի, հավատալիքի, ծեսերի, ծիսական պարերի, ինչպես նաև երկրագործության զարգացման հետ կապված նախնական հավատալիքների ու պաշտամունքների մասին, որոնք հաճախ ներկայացվում են երկնային մարմինների երկրաչափական պատկեր-սիմվոլներով: Այս նյութերի գիտական ուսումնասիրությունը պահանջում է համախմբել հայ և հին արևելյան հնագիտության, առասպելաբանության, բանասիրության, ազգագրության և հնէակենդանաբանության գիտակ մասնագետների ուժերը:

Առանձին և երկարատև ուսումնասիրության առարկա պետք է դառնան ժայռապատկերներում և նախնադարյան նյութական մշակույթի այլևայլ առարկաների վրա փորագրված, ձուլված, դաշված նշանագիր-դաղափարագրերը, որոնք ուրարտա-հայկական նույնատիպ մեհենական դրությունն առաջացման հիմք են դարձել: Այս նշանագրերի նախնական ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Հայաստանի նախնադարյան նշանագրությունն ընդգրկել

⁷ А. А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964, стр. 24—34, «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 1, էջ 137—145.

⁸ Ս. Հ. Սարգսյան, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, Երևան, 1967, էջ 113—123, աղ. XXI—XXIII, «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 1, էջ 247—276, Հ. Ա. Մարտիրոսյան, Հ. Ռ. Իսրայելյան, Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, Երևան, 1971, Հ. Ռ. Իսրայելյան, Պաշտամունքն ու հավատալիքն ուշ բրոնզեդարյան Հայաստանում, Երևան, 1973, Գ. Հ. Կարախանյան, Պ. Ս. Սաֆյան, Սյունիքի ժայռապատկերները, Երևան, 1970:

է հասարակության սոցիալական կառուցվածքը, նյութական արտադրությունն ու արտադրամիջոցները, երկրագործական և անասնապահական հավատալիքներն արտացոլող նշանախմբեր, ինչպես նաև մի առանձին խմբի պատկերներ, նշաններ կամ գաղափարագրեր, որոնք արտացոլում են աստղագիտության և աստղագուշակության սկզբնավորումը նախնադարյան Հայաստանում: Առանձնապես մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում համաստեղություններ խորհրդանշող հիերոգլիֆները⁹: Լավ կլինի նման նյութերը քննարկել աստղագիտության պատմաբանների մասնակցությամբ:

Պղնձաքարեդարյան համեմատաբար զարգացած տնտեսության ու մշակույթի հիման վրա մ. թ. ա. IV հազարամյակի վերջերին ձևավորվում է Հայաստանի վաղ բրոնզեդարյան մշակույթը, որը ներկայացված է Արևմտյան և Սովետական Հայաստանում հայտնաբերված մոտ 200 հուշարձաններով: Նշված հուշարձանների տեղագրությունը հնարավորություն ընձեռեց հաստատելու, որ մ. թ. ա. III հազարամյակի վաղ բրոնզեդարյան մշակույթը ևս զբաղեցրել է Հայկական լեռնաշխարհի բնական սահմանները՝ Վանից ու Մալաթիայից մինչև Կապուտան լիճ և Արաքսի հովիտ: Այս մշակույթի տեղական օջախները ուսումնասիրվում են նաև Վրաստանում ու Ադրբեջանում, իսկ նրա ազդեցության ոլորտները նշմարվում են Հյուսիսային Կովկասում, Իրանական Ադրբեջանում, Ասորիք-Պաղեստինում և Կիլիկիայում: Ըստ այդմ, մ. թ. ա. III հազարամյակի առավել երևելի հուշարձանները գտնվում են հարբերդ-Մալաթիայի և Արարատյան դաշտի սահմաններում՝ կասկած չթողնելով, որ այդ ինքնատիպ մշակույթի կենտրոնը Հայկական լեռնաշխարհն է եղել: Ձևավորված հուշարձանների ուսումնասիրությանն ու կարևորությանը, Արևմտյան Հայաստանում և Պարսկահայաստանում պեղվել են ընդամենը մի քանի բնակավայրերի փոքրիկ հատվածներ, իսկ Սովետական Հայաստանի տարբեր շրջաններում բազմաթիվ հնավայրերի մասնակի պեղումները զխավորապես հետախուզական-ստուգողական բնույթ են կրել: Այս եղանակով ուսումնասիրված օբյեկտների թվին են պատկանում Ե. Լալայանի, Ե. Բայբուրդյանի, Բ. Պիտրոսյանի, Հ. Մարտիրոսյանի, Է. Խանզադյանի, Ս. Եսայանի, Հ. Մնացականյանի, Գ. Արեշյանի, Լ. Պետրոսյանի, Ս. Հարությունյանի, Ա. Քալանթարյանի, Գ. Միքայելյանի, Ս. Զիլինգարյանի և այլոց կողմից հետախուզված կամ մասնակիորեն պեղված ավելի քան 40 բնակավայրերի ու դամբարանադաշտերի մնացորդներն Արարատյան դաշտում (Քյուլ-Թափա, Շրեշ-բլուր, Մոխրաբլուր, Արևիկ, Արագած, Զրառատ և այլն), Շիրակում (Կառնուտ, Լեւինիական, Քեթի և այլն), Տաշիր-Ձորագետում (Քոսի ճոթեր, Ալավերդի, Թագավորանիստ, Դիմաց, Լորուտ և այլն), Նոյեմբերյանի շրջանում (Ջուլեհան, Նոյեմբերյան և այլն), Ամասիայի, Սեանի, Աբովյանի (Քյալաֆիթ) շրջաններում ու Սեանի ավազանում (Քաղսի, Սեան, Կամո, Լճաշեն, Կարճաղբլուր) և այլուր¹⁰:

⁹ Հ. Ա. Մարտիրոսյան, Հայաստանի նախնադարյան նշանագրերը և նրանց սրարտահայկական կրկնակները, Երևան, 1973:

¹⁰ Б. Б. Пиотровский, Археология Закавказья, Л., 1949, стр. 25—32, табл. II; А. А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, стр. 25—47, рис. 1—14, է. Վ. Խանզադյան, Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը մ. թ. ա. 3-րդ հազարամյակում, Երևան, 1967, նույնի Գառնի, IV, Երևան, 1969, էջ 7—45, նկ. 1—39, աղ. I—XXIII, Ս. Հ. Մարգարյան, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, էջ 161—246, «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. I, էջ 126—146:

Այս աշխատանքների շնորհիվ հնարավոր դարձավ հաստատել վաղ բրոնզեդարյան մշակույթի բնորոշ գծերը՝ տարածման արեալներն ու կարևորագույն տեղական խմբերը, ազդեցության ոլորտներն ու հեռավոր կապերը, բնակավայրերի, ամրոցների, դամբարանների տիպերը, բնույթը, շփերը և այլն, երկրագործության, անասնապահության ու արհեստագործության տեխնոլոգիան, մակարդակը, արտադրանքի տիպերն ու տեսակները, փոխանակային կապերը կովկասի, ասսուրա-շումերական և արևելամիջերկրական քաղաքակրթության օջախների հետ, ինչպես նաև ուսումնասիրել համայնքի ներքին զարգացման հետ կապված մի քանի կարևոր հարցեր:

Նշված շրջանի մշակույթի ուսումնասիրությունը որոշակի հաջողությունների հետ միասին ունի նաև թերություններ, որոնք բխում են ինչպես Արևմտյան Հայաստանի հուշարձանների ոչ ինտենսիվ ուսումնասիրությունից, այնպես էլ այն հանգամանքից, որ Սովետական Հայաստանում էլ մոտ 15 տարի կանոնավոր ուսումնասիրության միակ օբյեկտ է եղել Շենգավիթի խոշոր ու բազմաշերտ բնակատեղին (Ս. Սարգսյան), վերջին հինգ տարվա ընթացքում սկսվել են Զրահովիտի (է. Խանդավյան), Այդեանի (Բ. Պիտրովսկի և Ս. Նսայան) և Մոխրաբլուրի (Գ. Արեշյան) բազմաշերտ և հարուստ բնակատեղիների պեղումները, որոնք կոչված են արմատական նշանակություն ունեցող այնպիսի պրոբլեմների ու խնդիրների գիտական լուսաբանմանը, ինչպիսիք են վաղ բրոնզեդարյան մշակույթի գենեզիսը, հուշարձանների պարբերացումն ու թվագրումը, նրանց հիմնական խմբերը՝ մշակույթի գլխավոր ու երկրորդական օջախները, հիմնական և ծայրամասային օջախների հարաբերակցությունը, համայնքի զարգացման ներքին օրինաչափությունները և բազմաթիվ ավելի մանր խնդիրներ, որոնք նեղ մասնագիտական հետաքրքրություն են ներկայացնում:

Նախորդ շրջանի համեմատությամբ սակավ է ուսումնասիրված, այսպես կոչված, միջին բրոնզեդարյան մշակույթը, որն ընդգրկում է մ. թ. ա. II հազարամյակի առաջին կեսը և մեծ կարևորություն ներկայացնում ոչ միայն նրանով, որ նախնադարյան տնտեսության ճյուղերը՝ երկրագործությունը, անասնապահությունը և արհեստագործությունը այդ ժամանակ հասնում են նախնադարյան զարգացման հնարավոր բարձրակետին, այլև այն բանով, որ կենսական տեղաշարժեր են դիտվում հասարակության սոցիալ-քաղաքական պատմության մեջ՝ նախնադարյան համայնական կարգը որոշակիորեն անկման ուղին է բռնում, տոհմա-ցեղային կազմակերպությունը ինչքային անհավասարության պատճառով տարալուծվում է, որոշակիորեն ձևավորվում է մասնավոր տնտեսության, տնտեսական ու քաղաքական ժառանգականության ինստիտուտը, առաջանում են անհավասար տնտեսական պայմաններ առանձին ցեղերի ու ցեղային միությունների միջև, ցեղային որոշ միությունների քաղաքական արեալների սահմաններում առաջանում են անդրանիկ պետական կազմակերպությունները, Հայկական լեռնաշխարհի որոշ ծայրամասային շրջաններ մտնում են ակադական թագավորության, մյուսները՝ Խուրի-Միտանիի և Հայասա-Ազիի վաղ պետական կազմավորումների մեջ: Արևելյան Հայաստանի շրջանները որոշ չափով ետ են մնում սոցիալ-քաղաքական զարգացման առումով, սակայն այստեղ էլ տոհմա-ցեղային կարգը հասնում է պետական իշխանության կազմավորման նախաշեմին:

Հասկանալի է, որ այսպիսի կարևորություն ներկայացնող ժամանակաշրջանի մշակույթի հուշարձանները պետք է ուսումնասիրվեն մեծ թափով, ծավալով ու խորությամբ, մանավանդ որ խորրի-միտանական և հայասական էթնիկ խոշոր միավորումներն ավելի քան կարևոր դեր կատարեցին հայ ժողովրդի կազմավորման երկարամյա ուղիններում: Սակայն պրոբլեմների արդիականությունը հակադարձ համեմատական է հուշարձանների ուսումնասիրության վիճակը: Սովետական Հայաստանի տարածքում ուսումնասիրված են միայն Երևանի, Թաղաքենդի, Մուխանաթ-թափայի (Ն. Բալբուրդյան, Ս. Ծալյան, Ա. Չարիկովսկի), էջմիածնի (Հ. Մարտիրոսյան), էլարի, Աշտարակի, Ֆրանկանոցի, Այգեշատի, Աղավնատան, Ապարանի (Ն. Բալբուրդյան, Ռ. Թորոսյան, Թ. Խաչատրյան), Գառնիի (Բ. Առաքելյան, է. Խանզադյան), Մարտունու (ժ. Խաչատրյան, Ա. Քալանթարյան), Նորադուղի, Առինջ գյուղի (Գ. Միքայելյան) և մի քանի այլ հուշարձաններ: Սրանց մեջ ամենաերևելիները բացված են լճաշենում և Կիրովականում (Բ. Պրոտրովսկի, Հ. Մնացականյան)¹¹, իսկ Սովետական Հայաստանից ոչ հեռու՝ Մալկայի սարահարթում, Մուղան-Ղարաբաղի (Բ. Կուֆտին, Ա. Իսսսեն, Կ. Քուլչարյովա)¹² տափաստանում, Արաքսի ափում գտնվող Կարմիր-վանքում և Կարսի մարզում, ուղեցույցով առաջմ եզրագծվում է գունազարդ խեցեղենի կուտուրայի տարածման արեալը: Ուսումնասիրվածն այնքան քիչ է, որ գոհացուցիչ պատկերացում չունենք ողջ Արևմտահայաստանի մ. թ. ա. II հազարամյակի մշակույթի, անգամ Հայասա-Ադիի և Խորրի-Միտանիի մշակույթների մասին, միանգամայն վատ ենք պատկերացնում նրանց գենեզիսի հարցերը, կապերն ու փոխհարաբերություններն առանձնապես Արևելյան Միջերկրականի, Նեոլիթի, արևմտա-անատոլիական ու կապադոկիական մշակույթի օջախների, ինչպես նաև Կովկասի և իրանական աշխարհի հետ:

Այս պրոբլեմների մշակումը հնարավոր կդառնա միայն հնագիտական այնպիսի աշխատանքների հիման վրա, որոնք Սովետական Հայաստանի ու Անդրկովկասի տարածքից բացի ընդգրկեն նաև Արևմտյան Հայաստանը, Փոքր Ասիան, Նեոլիթի աշխարհը և Հյուսիսային Իրանը, որտեղ վերջին ժամանակներս ի հայտ են եկել Հայաստանի համաժամանակյա մշակույթի հետ առնչվող բազում հուշարձաններ: Ֆրանսիական ու ամերիկյան հնագետները նախաձեռնել են այս պրոբլեմի ուսումնասիրությունը և այժմ մեծ հետաքրքրություն են ցուցաբերում նշված աշխարհագրական արեալի նկատմամբ:

Ուշ բրոնզի դարաշրջանը ներկայացված է մ. թ. ա. II հազարամյակի երկրորդ կեսի հարյուրավոր դամբարանադաշտերով, կիկլոպյան ամրոցներով ու բնակավայրերով: Հուշարձանների նշված խմբերի մեջ առավել ուսումնասիրված են դամբարանային հուշարձանները: Այժմ Կովկասի և Առաջավոր Ասիայի չափանիշով առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում լճաշենի, Արթիկի և Ստեփանավանի դամբարանադաշտերը (Հ. Մնացականյան, Թ. Խա-

¹¹ Б. Б. Пиотровский, *Изд. арх.*, 33—43, Ի. Վ. Խանզադյան, Գառնի, IV, էջ 83—123, նկ. 80—97, տախտ. I—VIII, *«Հայ ժողովրդի պատմություն»*, հ. I, էջ 158—181, А. А. Мартиросян, *Армения в эпоху бронзы и раннего железа*, стр. 47—78, նկ. 15—37, աղ. I—III, Հ. Մնացականյան, *Լճաշենի մշակույթի զարգացման հիմնական էտապները* (*Պատմա-բանասիրական հանդես*, 1965, № 2):

¹² К. Х. Кушнарева, *Новые данные о поселении Узерлик-Тепе* («Материалы и исследования по археологии СССР», № 125, М.—Л., 1965).

չատրյան, Ս. Դեհջյան), որոնք աչքի են ընկնում թե՛ իրենց գրաված տարածություններ, թե՛ դամբարանատիպերի կոնստրուկտիվ առանձնահատկություններով և թե՛ հնագիտական նյութի բազմազանությամբ ու շքեղությամբ: Ցավոք, նախասովետական շրջանում Ե. Լալայանի պեղած շուրջ 500 դամբարանների արդյունքները չհրատարակվեցին, իսկ այժմ էլ նույն ճակատագրին են արժանանում Լճաշենի շատ կարևոր նյութերը: Արթիկի նյութերը հրատարակված են մոտավորապես մեկ երրորդի չափով, թեև այս հնավայրերը ուսումնասիրվում են արդեն մեկուկես-երկու տասնամյակի ընթացքում և ունեն ամուր նյութական բազա:

Այսուհանդերձ, ուշ բրոնզե դարի հուշարձանների ուսումնասիրությունը նվիրված են բազմաթիվ աշխատություններ, որոնց մեջ հանգամանալից քննված են տնտեսության զանազան ճյուղերի արհեստների, արվեստի, ճարտարապետության, փոխանակության ու կուլտուրական հարաբերությունների, պարբերացման ու թվագրման, արտադրության տեխնիկայի և շատ ու շատ այլ հարցեր¹³:

Գրավոր աղբյուրների բացակայության և բնակավայրերի պակաս հետազոտության հետևանքով որոշակիորեն ետ է մնում սոցիալ-քաղաքական, ներտոհմային և էթնիկ պրոբլեմների ուսումնասիրությունը, թեև վերջին տասնամյակում հայտնաբերված, չափազանց ու նկարագրված են հարյուրների հասնող մեծ ու փոքր կիկլոպյան ամրոցներ (Ս. Ծսայան, Գ. Միքայելյան, Ս. Զինգարյան, Կ. Ղաֆադարյան և ուրիշներ), որոնք ծագած լինելով վաղ և միջին բրոնզեդարյան էտապներում, իրենց ծաղկմանն են հասնում մ. թ. ա. II հազարամյակի երկրորդ կեսին և ձևավորվում իբրև նահապետական շրջանի խոշոր բնակավայրեր: Թվարկված բնակավայրերից պեղված և ուսումնասիրված են Կարմիր-րլուրի նախաուրարտական բնակատեղին (Հ. Մարտիրոսյան, Վ. Սոբոլին), Լճաշենի կիկլոպյան ամրոցն ու բնակատեղին (Հ. Մնացականյան, Գ. Միքայելյան) և Մեծամորի ամրոց-բնակատեղին (Կ. Մկրտչյան, է. Խանզադյան)¹⁴, որտեղ կյանքը հարատևել է վաղ բրոնզե դարից մինչև Ուրարտուի անկումը: Կարմիր-րլուրի բնակատեղում պեղվեցին մ. թ. ա. II հազարամյա-

¹³ Ե. Ա. Լալայան, Դամբարանների պեղումները Խորհրդային Հայաստանում, Երևան, 1930, Բ. Բ. Пиотровский, նշվ. աշխ., էջ 44—97, աղ. IV—VIII, А. О. Мнацаканян, Раскопки курганов на побережье оз. Севан («Советская археология», 1957, № 2, նույնի՝ Լճաշենի մշակույթի զարգացման հիմնական էտապները («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1965, № 2), Հ. Ա. Մարտիրոսյան, Ուշ բրոնզեդարյան բնակավայրեր և դամբարանադաշտեր («Հայաստանի հնագիտական հուշարձաններ», հ. 2, Երևան, 1969), նույնի՝ Армения в эпоху бронзы и раннего железа, стр. 81—193, рис. 38—75, табл. V—XIV; Т. С. Хачатрян, Материальная культура Артика, Ереван, 1963; С. А. Есаян, Оружие и военное дело древней Армении, Ереван, 1956, նույնի՝ Каталог археологических экспонатов, I, Ереван, 1964, Каталог археологических экспонатов, II, Ереван, 1967; О. С. Хнчикян, Ремесла Армении в эпоху поздней бронзы и раннего железа (автореферат кандидатской диссертации), Ереван, 1972; А. Ц. Геворкян, Древнейшая металлургия и горное дело Армении (автореферат кандидатской диссертации), М., 1972.

¹⁴ А. А. Мартиросян, Город Тейшебаини, Ереван, 1960, стр. 7—90, Գ. Հ. Միքայելյան, Սևանի ավազանի ցիկլոպյան ամրոցները, Երևան, 1968: «Հայաստանի հնագիտական հուշարձաններ», հ. I, Կ. Հ. Մկրտչյան, է. Վ. Խանզադյան, է. Հ. Պարսամյան, Մեծամոր, Երևան, 1974:

կի վերջին քառորդի և I հազարամյակի առաջին քառորդի ընտանեկան մեծ համայնքների մի քանի բնակարանային համալիրներ՝ երկրագործական-անասնապահական պաշտամունքի տիպական տեղամասերով, մետաղագործական արհեստների բնորոշ մնացորդներով և դամբարանային բավական խոսուն հուշարձաններով: Լճաշենի հսկա բնակատեղին իր երկու ամրոցներով և նրանցից դուրս ծավալվող բնակելի թաղերով հիշեցնում է հետագայի ուրարտական քաղաքները և կարծես վկայում է, որ մ. թ. ա. II հազարամյակի երկրորդ կեսին Հայկական լեռնաշխարհում տեղի է ունեցել «քաղաքային հեղափոխություն»: Ավելի ընդարձակ և երկարամյա ուսումնասիրության առարկա դարձավ Մեծամորի ամրոց-բնակատեղին՝ տասնյակ կավակերտ հնոցներով, բնակելի տարածություններով, պաշտամունքային ժայռանկարներով, աստղագուշակարան-աստղադիտարանով և տաճարական սրահների հսկա համալիրով, որոնք օժտված են ծեսերի ու արարողությունների ամենաբազմազան հարմարանքներով:

Ուշ բրոնզեդարյան բնակատեղիի ոչ պակաս հետաքրքիր մնացորդներ ուսումնասիրվում են նաև Դվինի միջնադարյան ամրոցի շերտերի տակ (Կ. Ղաֆադարյան, Կ. Քուշնարյովա), որտեղ նույնպես առկա են երկրագործական պաշտամունքին նվիրված մեհյաններ՝ իրենց ինքնատիպ զոհասեղաններով, պաշտամունքային հիասուսուցիչ խեցեղենով և մետաղագործական արհեստանոցի հետաքրքիր մնացորդներով: Դվինի տաճարական խեցեղենն իր նմանը չունի ողջ Առաջավոր Ասիայում և ինքնուրույն ուսումնասիրության նյութ է:

Դամբարանային և կենցաղային օբյեկտների պեղումներով ստացված տվյալները բնորոշում են ուշ բրոնզե դարը իբրև տոհմատիրական կարգերի փլուզման, հայ էթնոսի ձևավորման ժամանակաշրջան, երբ նահապետական մեծ ընտանիքը տրոհվում է, ինչքային անհավասարությունը բզկտում է հին կարգերը, երևան է դալիս տնային ստրկությունը, արմատական փոփոխություններ են տեղի ունենում տնտեսության մեջ, որոնք հասցնում են ոչ միայն երկրագործության ու անասնապահության բաժանմանը՝ հասարակական արտադրության առաջին մեծ տրոհմանը, այլև արհեստագործության հիմնական ճյուղերի բաժանմանը երկրագործությունից և անասնապահությունից: Ինչպես երևում է, ուշ բրոնզե դարի ուսումնասիրության ասպարեզում առկա են որոշակի հաջողություններ, սակայն թերությունները և ապագայի հեռանկարներն էլ քիչ չեն: Բավական է ասել, որ քննարկվող շրջանի Արևմտյան Հայաստանում գտնվող հուշարձանները գրեթե բոլորովին ուսումնասիրված չեն, քիչ են հայտնի նաև Թուրքիայի, Իրանի և Իրաքի համաժամանակյա հուշարձանները: Այս հանգամանքները դժվարացնում են ուշ բրոնզեդարյան Հայաստանի ընդհանուր մշակույթի, նրա կապերի, փոխհարաբերությունների, ազդեցության ոլորտների բացահայտումն ու մեկնաբանումը: Շատ քիչ են ուսումնասիրված ուշ բրոնզեդարյան մշակույթի առանձին օջախները, երկաթագործության առաջացման պայմանները, նրա ծագման հիմնական շրջանները, դերը Առաջավոր Ասիայում և այլն: Քիչ ուշադրություն է նվիրված ուշ բրոնզեդարյան հավատալիքներին ու պաշտամունքին, թույլ է ուսումնասիրված արվեստը, թեև այս ամենն ընկած էր ուրարտական և հայ մշակույթի բուն հիմքում: Բոլորովին պարզ չէ նաև ուրարտական մշակույթի գեներալիսը, եթե մի կողմ դնենք նրա աստուրական շղարշը:

Վաղ երկաթեղարյան մշակույթը ընդգրկում է ուրարտական պետության գոյատևման ժամանակաշրջանը (մ. թ. ա. IX—VI դդ.) և իրենից ներկայացնում Հայաստանի ոչ ուրարտական ցեղերի տնտեսությունը, արհեստները, հավատալիքը, պաշտամունքն ու արվեստը, տարածքային-գյուղական համայնքի և հայ ժողովրդի կազմավորման եզրափակիչ փուլում: Վաղ երկաթեղարյան մշակույթը զարգանում էր ուրարտական մշակույթին զուգահեռ, նրա ազդեցության տակ՝ իբրև ուշ բրոնզեղարյան մշակույթի երկաթեղարյան շարունակություն: Սա այն մշակույթն է, որից անմիջականորեն ծագում է վաղ հայկական և ապա հելլենիստական մշակույթը: Այս շրջանի հուշարձանների ուսումնասիրությունն առանձնակի հետաքրքրություն ունի հայոց պատմության սկզբնական շրջանն ուսումնասիրելու տեսակետից: Մ. թ. ա. IX—VI դդ. թվագրվող պեղված հուշարձանների մեջ առանձնապես աչքի են ընկնում Տաշիր-Ձորադեռի (Շեյթանդաղի, Ախթալայի, Մուսիբերի դամբարանները, որոնց նյութերը պահպանվում են Լուվրում), ինչպես նաև Գուլվինոյի (Խրտանոցի) դամբարանային նյութերը (Հ. Մարտիրոսյան), որոնք մանրազնին ուսումնասիրության են ենթարկված: Այս շրջանի շատ հարուստ նյութեր են հայտնաբերվում Լոռի բերդի դամբարանադաշտում (Ս. Դեհջյան): Այս շրջանի բնակավայրերը նույնն են, ինչ որ ուշ բրոնզեղարյանները (Կարմիր-բլուրի նախաուրարտական, Մեծամորի, Լճաշենի և Դվինի նախահայկական շերտեր)¹⁵:

Կարևոր նշանակություն ունի նաև Ուրարտուի պատմության և մշակույթի ուսումնասիրությունը: Ուրարտական պետությունը ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջանի ցեղային միություններից բաղկացած այն հզոր քաղաքական կազմակերպությունն էր, որ միավորեց ողջ Հայկական լեռնաշխարհը, նոր մակարդակի բարձրացրեց երկրի տնտեսությունն ու մշակույթը, դարերի ընթացքում դիմազրավեց սեմիտական էքսպանսիային և հող նախապատրաստեց հայկական պետականության համար: Անհնար է պատկերացնել հայ պետականության ստեղծումը առանց Ուրարտուի: Ձուլվելով հայ էթնոսի մեջ, մեր ուրարտալեզու-խորրիտալեզու նախնիները կորցրին իրենց լեզուն, սակայն լիովին պահպանեցին նյութական և հոգեկան մշակույթի ավանդույթները և մարդաբանական տիպը հայոց մեջ: Այդ բոլոր առումներով Ուրարտուի պատմությունը Հայաստանի, հայ պետականության և մշակույթի պատմության մասը, որոշ իմաստով նախասկզբնական էտապն է՝ առանց հայոց լեզվի: Ուրարտացիների փայլուն մշակույթը ներկայացված է քաղաքների, բնակավայրերի, ամրոցների, դամբարանադաշտերի սեպագիր արձանագրությունների հսկայական քանակով: Այս հուշարձանների ուսումնասիրության գծով առանձնապես ակնառու աշխատանքներ են կատարել սովետական հնագետ-պատմաբանները: Այդ աշխատանքները վերջին 30 տարում ծավալվել են երկու գլխավոր ուղղություններով՝ սեպագիր արձանագրությունների¹⁶ և քաղաքական պատմության ուսումնասիրության, մշակույթի հուշարձանների պեղումների, որոնք առաջ-

¹⁵ Б. Б. Пиотровский, *Изд. арх.*, т. 114—121, А. А. Мартиросян, *Раскопки в Головино, Ереван, 1954, т. 1 и 2, Армения в эпоху бронзы и раннего железа*, стр. 269—293, рис. 105—110, таб. XX—XXIII.

¹⁶ Գր. Ղափանցյան, *Ուրարտուի պատմություն*, Երևան, 1940, Б. Б. Пиотровский, *История и культура Урарту*, Ереван, 1944; Г. А. Меликишвили, *Нанри-Урарту*, Тбилиси, 1954; Н. В. Арутюнян, *Бияйнили-Урарту*, Ереван, 1970, «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. I, էջ 279—414:

նակարդ նյութեր են ընձեռում երկրագործության, անասնապահության և արհեստների, մշակույթի, արվեստի, հավատալիքների, կենցաղի և նյութատնտեսական ու հասարակական կյանքի այլ կողմերի վերաբերյալ: Նշված ժամանակաշրջանում հայտնաբերվել և ուսումնասիրվել են ուրարտական 4 թագավորների արձանագրությունները Կամոյից, Ջանֆիդայից և Գառնիից. մոտ 40 նոր արձանագրություններ են հայտնաբերվել միայն Թեյշեբաինի, էրեբունիի և Արգիշտիխինիլի պեղումների ընթացքում, մի քանի հարյուր մանր արձանագրություններ՝ բրոնզե իրերի վրա և մեկ տասնյակից ավելի կավե տախտակներ (Թեյշեբաինի տնտեսական արխիվի մնացորդները): Այս նյութերի մշակմամբ զբաղվել են Գ. Ղափանցյանը, Բ. Պիոտրովսկին, Գ. Մելիքիշվիլին, Ի. Դյակոնովը, Ն. Հարությունյանը և ուրիշներ¹⁷:

Ձուգահեռաբար հայտնաբերվել կամ ուսումնասիրվել են Երևանի և Նոր Արեշի կոլումբարիները, Մովսիսարի, Արագածի, Գյանջա-յուլի, Արամուսի ամրոց-բնակատեղիները (Բ. Պիոտրովսկի, Հ. Մարտիրոսյան, Կ. Հովհաննիսյան և ուրիշներ), Թեյշեբաինի, էրեբունի և Արգիշտիխինիլի մեծ քաղաքները¹⁸: Կարմիր-բլուր-Թեյշեբաինի տարածքում ամբողջությամբ պեղվեց ամրոցի շենքը (մոտ 150 սենյակներով) և միջին քաղաքի բնակելի առանձնատների որոշ թաղամասեր: Այս պեղումները առանձնապես հարուստ նյութ ընձեռեցին ճարտարապետության, տնտեսության և կենցաղի, արհեստների, արվեստի, կրոնի, ինչպես նաև Ուրարտուի բարդ ու համակողմանի կուլտուր-տնտեսական-առևտրական փոխհարաբերությունների ու կապերի վերաբերյալ, Առաջավոր Ասիայի ու Կովկասի, Եգիպտոսի աշխարհի, Հունաստանի, հեռավոր էթրուրիայի, Եգիպտոսի և քաղաքակիրթ աշխարհի այլ օջախների հետ:

Ուրարտական ճարտարապետության և արվեստի արժեքավոր նյութեր տվեցին Արին-բերդ-էրեբունիի պեղումները: Աշխարհիկ և պաշտամունքային նշանակության հիանալի սրահներում, բացի բազմաթիվ սեպագիր արձանագրություններից ու նյութական մշակույթի արգասիքներից, ի հայտ են բերված կրոնական և աշխարհիկ բնույթի բազմազույն որմնանկարների մեծ թվով: Ֆրազմենտներ, որոնք պատկերում են թագադրման ծեսի ու թագավորական որսի շքեղ տեսարաններ, գյուղական արտադրական կյանքի անկրկնելի թեմաներ, կրոնական կանոնիկ մոտիվներ, գեղեցիկ զարդանախշեր և այլն: Թեյշեբաինի պեղումները դադարեցված են, թեև ուսումնասիրություններից դուրս են մնացել քաղաքի բնակելի թաղամասերի հսկա տարածությունները: Գրեթե ավարտին են հասնում էրեբունիի պեղումները:

Լրիվ թափով շարունակվում են միայն ուրարտական խոշորագույն քաղաքներից մեկի՝ Արգիշտիխինիլի պեղումները, որի 1000 հեկտարանոց տարածքի վրա պեղվում են քաղաքի երկու հզոր ամրոցները և բնակելի թաղամասերի

¹⁷ Г. А. Меликишвили, Урартские клинообразные надписи, М., 1960; И. М. Дьяконов, Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту («Вестник древней истории», 1951, № 2, 3, 4), նույնի՝ Урартские письма и документы, М.—Л., 1963; Н. В. Арутюнян, Новые урартские надписи Кармир-Блура, Ереван, 1966.

¹⁸ Б. Б. Пиотровский, Кармир-Блур, I—III, 1950—1955; К. Л. Оганесян, Арин-Берд, I, Ереван, 1961, նույնի՝ էրեբունիի որմնանկարները, Երևան, 1973, А. А. Мартиросян, Раскопки Аргистихинили («Советская археология», 1967, № 4), նույնի՝ К социально-экономической структуре города Аргистихинили («Советская археология», 1972, № 3).

համեմատաբար լավ պահպանված առանձնատները: Այս աշխատանքներն առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում Ուրարտուի ճարտարապետության ու շինարարական տեխնիկայի, քաղաքաշինական առանձնատկությունների, քաղաքային տնտեսության, կենցաղի, արհեստների, քաղաքի սոցիալական կառուցվածքի և ընդհանրապես ուրարտական քաղաքի պրոբլեմի քննարկման իմաստով: Տասներկու տարվա պեղումների ընթացքում Արդիշտի-խինիլին տվել է վերին աստիճանի արժեքավոր նյութեր, որոնք ցույց են տալիս հայ մշակույթի ակունքները: Արդիշտիխինիլին մեր հին մշակույթի առաջիկ հզակի այն հուշարձանն է, որտեղ կարելի է պարզ տեսնել, թե ինչպիսի խոշոր նշանակություն է ունեցել ուրարտական ժառանգությունը հայ մշակույթի ձևավորման գործում:

Սովետական Հայաստանում կատարվող ուրարտագիտական ուսումնասիրությունների ազդեցության տակ վերջերս բավական ծավալուն աշխատանքներ սկսվեցին նաև Արևմտյան Հայաստանի և Պարսկահայաստանի տարածքներում: Թուրքիայում կատարվող աշխատանքները ծավալվում են գերազանցապես Տուշլա մայրաքաղաքի շուրջը և պատկերացում են տալիս Ուրարտուի կենտրոնական շրջանների քաղաքների մասին¹⁹, իսկ Իրանում կատարվող աշխատանքները՝ Ուրմիա լճի շրջակայքում, մինչև Թավրիզ և ներկայացնում են Ուրարտուի ծայրամասային մարզերի մշակույթը²⁰, նրա կապերը իրանական հին մշակույթի հետ: Նշված օբյեկտների մեջ կան աչքի ընկնող այնպիսի հուշարձաններ, ինչպիսիք են Ալթին-Թեբեն՝ Երզնկայի դաշտում և Կալատոդահը՝ Կապուտանից հարավ:

Ուրարտական թագավորության պատմության ու մշակույթի ասպարեզում ձեռք բերված հաջողություններն իրապես անուրանալի են, սակայն նույնքան նշանակալից են պակասները: Բավական է ասել, որ առաջիկ շին հայտնաբերված ուրարտական քաղաքների արխիվները՝ երկրի տնտեսությանը, ներքին և արտաքին կյանքին վերաբերող ողջ գրագրությունը: Դրա հետևանքով լիովին պարզված չեն ուրարտական պետության ժագման ու լինելիության պատմությունը, նրա կառուցվածքն ու բնույթը, բնակչության սոցիալական կազմն ու սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները, ստրկության և քաղաքաշինության պրոբլեմները, հողային հարաբերությունները: Թույլ պատկերացում կա ուրարտերեն լեզվի, գրականության ու կրոնի մասին: Շատ քիչ են ուսումնասիրված Ուրարտուի փոխհարաբերությունները Ասորեստանի հետ, նրա տեսակարար կշիռը շրջակա երկրների մշակույթի ասպարեզում և առանձնապես խոշոր դերը հայ մշակույթի ու տնտեսության, էթնոսի ձևավորման ասպարեզում: Սրանք պրոբլեմներ են, որոնք կանգնած են մեր պատմության բուն ակունքների մոտ և պահանջում են պատմագիտական լուրջ վերաբերմունք ու տասնյակ տարիների ջանքեր: Անհրաժեշտ է շարունակել ուրարտագետ կադրերի պատրաստումը, խորացնել և ավելի բազմակողմանի դարձնել Ուրարտուի ուսումնասիրությունը: Հայաստանում նախնադարյան համայնական կարգերի և վաղ ստրկա-

¹⁹ C. A. Burney, Urartian Fortresse and Town in the Van region („Anatolian Studies“, 1957, № VII), C. A. Burney and G. R. Lawson, Measured plans of urartian fortresses („Anatolian Studies“, 1960, № X).

²⁰ W. Kleiss, Ausgrabungen in der Festung Bastam 1969, Archaeologische Mitteilungen aus Iran, Berlin, 1970, № 3.

տիրական պետական կազմավորումների ծագման ու զարգացման օրինաչափությունների բացահայտումը սովետահայ հնագիտության մեծ ներդրումն է ՄՍՀՄ ժողովուրդների հնագույն պատմության և Առաջավոր Ասիայի անդրա՝ նիկ բաղադրակրթությունների ուսումնասիրության ասպարեզում:

Այդ հանգամանքը պարտավորեցնում է Հայաստանում կատարվող աշխատանքները բարձրացնել ավելի պատշաճ մակարդակի թե՛ պեղումների ինտենսիվության, գիտական մեթոդիկայի, տեմպի, թե՛ ուսումնասիրությունների լայն ընդգրկման ու խորության, թե՛ բնական ու ճշգրիտ գիտությունների հասույթների կիրառման տեսակետից:

Յավոթ, սովետահայ հնագիտությունը մնում է տեխնիկապես քիչ զինված: ՀՍՍՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտը և Հայաստանի պետական պատմական թանգարանը նույնիսկ չունեն նյութերի վերականգնման լավ արհեստանոցներ: Անհրաժեշտ է ստեղծել ժամանակակից միջոցներով հագեցված այնպիսի նորատիպ լաբորատորիաներ, որտեղ հնարավոր լինի բազմակողմանիորեն ուսումնասիրել նյութերի ֆիզիկո-քիմիական հատկանիշները, նրանց պատրաստման տեխնոլոգիական եղանակները, զանազան անալիզների միջոցով հասնել փայտածխի, ոսկորի, թրծված կավի, քարի և այլ նյութերի հնարավոր ճշգրիտ թվագրությանը: Նախնադարյան և վաղ ստրկատիրական տնտեսության պրոբլեմները պարզաբանելիս անհրաժեշտ է լայնորեն կիրառել բնակավայրերի հետախուզման պալեոմագնիսական մեթոդը, հացարույսերի, ծառերի ու ծաղկեփոշու ուսումնասիրման հայտնի կենսաբանական մեթոդները: Պետք է ավելի լայնորեն կիրառել սպեկտրալ ու մետաղագրական անալիզի արդյունքները: Պետք է նոր մակարդակի հասցնել պալեոկլիմայական և պալեոնթոլոգիական ուսումնասիրությունները:

ИЗУЧЕНИЕ ДРЕВНЕЙШЕЙ КУЛЬТУРЫ АРМЕНИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ ЕГО РАЗВИТИЯ

А. А. МАРТИРОСЯН

Доктор исторических наук

Резюме

Советская армянская археологическая наука добилась значительных успехов в изучении культуры первобытного общества и раннеклассового государства Урарту, что позволяет выявить возможные пути перспективного развития археологических изысканий по проблематике антропогена, становления человеческого общества, возникновения и развития основных отраслей хозяйства, оформления первобытной идеологии и искусства, урартского искусства и религии, возникновения металлургии и металлообработки и множества других ремесел.

Перспективное развитие археологических работ на территории Армении необходимо рассматривать в теснейшей связи с научной проблематикой по Древнему Востоку, Восточному Средиземноморью, Эгейскому миру, Кавказу и южным районам СССР.

ВОДОХРАНИЛИЩЕ АРГИШТИХИНИЛИ И НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ УРАРТСКОГО ГИДРОСТРОИТЕЛЬСТВА

А. А. МАРТИРОСЯН, Р. М. ТОРОСЯН, К. К. КАФАДАРЯН, В. Р. ИСРАЕЛЯН,
Л. А. ПЕТРОСЯН

Роль Урартского царства в становлении армянского народа и его государственности заключалась не только в его военно-политической деятельности, направленной против проникновения и распространения семитского этнического элемента на территории Армянского нагорья¹, но и в деятельности по коренному переустройству основных отраслей хозяйства страны. При этом, если доблестное воинство царства преграждало пути ассирийской экспансии своим могучим щитом, то великие ирригаторы его сооружали удивительные и грандиозные для того времени искусственные озера, дамбы и плотины, каналы и водохранилища, создавая необходимые предпосылки экономического освоения больших регионов нагорья и возникновения на их территории целого ряда крупных и мелких городов—культурно-экономических, религиозных и политических центров страны, ставших впоследствии могучими ядрами первых ранне-армянских городов.

Наличие централизованной государственной власти, практически неограниченное количество свободных рабочих рук за счет сгоняемых в страну отрядов военнопленных создавали возможность выполнения грандиозных земляных и строительных работ в наиболее кратчайшие сроки при низких технических возможностях рабовладельческого уклада.

На протяжении всей своей истории Тушпинские цари неустанно занимались о проведении каналов, о водоснабжении больших земледельческих скотоводческих хозяйств, городов и населенных пунктов. В период с конца IX до середины VII вв. до н.э. разветвленной сетью мощных гидросооружений покрылись районы оз. Ван и Урмия, долины рек Раздан, Касах, Мецамор, Аракс и Арацани, возможно, также—бассейны верхних течений Хабур, Тигра и Евфрата.

Некоторые из этих сооружений, сохранившиеся и действующие по сей день, вызывают удивление не только дерзостью инженерного замысла, но и сложностью технического выполнения целого комплекса разнообразных гидросооружений, составляющих крупные оросительные артерии. Таковые проводились подчас в сложнейших условиях сильно пересеченных рельефов страны, через глубокие ущелья, реки и тоннели андезитовых базальтовых скал, путем сооружения высоченных циклопических стен, мостов, акведуков и других сложных приспособлений. К числу наиболее

¹ В. А. Б р у н, Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 284.

крупных гидросооружений страны относятся каналы царей Менау² и Русы I³, подводившие питьевую и оросительную воду к стольному городу, канал на реке Даннала-Арацани⁴, каналы городов Улху⁵, Аргиштихинли⁶ и Тейшебаини. Они предназначались не только для нужд отдельных крупных городов, но и для орошения земель множества населенных пунктов, расположенных в пределах определенных административно-географических областей.

Наряду с упомянутыми крупными, городского, областного или общегосударственного масштаба гидросооружениями, урартские мастера создавали огромное количество более мелких резервуаров локального масштаба, не сопровождаемых клинообразными надписями, и предназначенных для водоснабжения густой сети множества скромных населенных пунктов и крепостей, обороноспособность которых могла быть обеспечена не только за счет неприступности их местоположения или мощности фортификационных сооружений, но и за счет достаточно больших внутренних запасов воды, необходимой для полной жизнедеятельности таковых на случай длительной тяжелой осады. Блистательным примером комплексного решения проблемы обороноспособности является крепость стольного города Тушпы, устоявшая против длительной осады, после тяжелого поражения Сардури II в 735 г. до н. э. от ассирийского властелина Тиглат-Паласара III⁷. В героической обороне Тушпы, с «запертым» в ней царем Сардури, далеко не второстепенную роль играло бесперебойное снабжение осажденных ключевой водой. При этом так называемые мелкие гидросооружения, выполнявшие сравнительно ограниченные задачи, тоже представляли собою довольно внушительные и сложные системы.

В ходе раскопок урартских крепостей Аргиштихинили, Эребуни и Тейшебаини были открыты разветвленные сети водоносных и водоотводных труб, каналов, желобков, каменных чанов, колодцев и целой системы других приспособлений, которые указывают на достаточно высокий процент употребления воды в бытовых, хозяйственных, производственных целях и предполагают существование связанных с ними крупных резервуаров, снабжавших нужным количеством воды.

Все вышеизложенное показывает, что от масштабного государственного решения проблемы искусственного орошения и водоснабжения страны зависели развитие основных отраслей урартской экономики, состояние городской жизни с многоотраслевым ремесленным производством

² Г. А. Мелликишвили, Урартские клинообразные надписи (в дальнейшем — УКН), М., 1960, 43, 45, 46.

³ УКН, 268.

⁴ Н. В. Арутюнян, Даннала-тинц. (*ՀՈՒՆ ԴԱ «ՏԻՂԼԿԱՊԻՐ»*, 1957, № 4, стр. 97—106).

⁵ УКН, 137; А. А. Мартirosян, К социально-экономической структуре города Аргиштихинили («Советская археология», 1972, № 3, стр. 39—40).

⁶ УКН, 281; Б. Б. Пнотровский, Кармир-блур, I, Ереван, 1950.

⁷ Б. Б. Пнотровский, История и культура Урарту, Ереван, 1944, стр. 88—89.

и, в значительной мере, обороноспособность военно-опорных пунктов. Недаром урартские цари увековечивали свои грандиозные гидростроительные мероприятия в лапидарных надписях, подчеркивали, что дотоле «земля была пустынна», «земля была не орошаема», «земля была необитаема» и «раньше никто там не жил»⁸, недаром на каменных стенах высекались клинообразные надписи с приказами царей о порядке использования каналов населением той или иной общины⁹ и ассирийские цари восхищались урартскими плотинами, дамбами, каналами, несущими, по их выражению, «воду изобилия как Евфрат»¹⁰, недаром Мовсес Хоренаци, раннесредневековый историк Армении (V век) так любовно и красочно описал «подобный реке» канал царя Менуа, сына Ишпуини, назвав его каналом легендарной ассирийской царицы Шамирам—Семирамиды¹¹.

Несмотря на столь важное значение гидростроительных мероприятий для жизни Урарту и сложившейся на его основе раннеармянской государственности, указанные археологические памятники остаются до сих пор малоисследованными, тем более с инженерно-технической точки зрения. Количество работ, посвященных их изучению, весьма немногочисленно. Это статьи В. Белька¹² и Л. Гаупта¹³, посвященные описанию каналов Тушпинского района, обобщающая сводка по урартской ирригации Н. В. Арутюняна¹⁴, а также книга Г. Ширмазана¹⁵, частично отображающая вопросы урартского гидростроительства. В сложившейся ситуации исследователь обязан подойти к обследованию указанного рода памятников с удвоенным интересом и вниманием, если даже таковые имеют чисто «местное» значение.

Одним из таких объектов «местного» значения явилось водохранилище, открытое при раскопках западной крепости большого урартского города Аргиштихинили осенью 1973 г. Этот добротный, вместительный резервуар, выявленный впервые за всю историю изучения урартских крепостей, раскрывает нам секреты водоснабжения фортификационных, дворцовых, храмовых комплексов и некоторые, казалось бы, простые, но в инженерно-техническом смысле вполне принципиальные и долговечные изобретения, успешно применяемые повсеместно как в пределах Ванско-

⁸ Н. В. Арутюнян, Земледелие и скотоводство Урарту, Ереван, 1964, стр. 51.

⁹ УКН, 276.

¹⁰ И. М. Дьяконов, Ассирио-вавилонские источники по истории Урарту, 49 (199).

¹¹ Моисей Хоренский, История Армении (пер. Н. О. Эммина), М., 1893, кн. I, гл. 16.

¹² W. Belck, Die Bewässerung der Ebene von Bergri..., (*Zeitschrift für Ethnologie*, XXXII, 1899, S. 244).

¹³ W. Belck und K. F. L. Haupt, *Zeitschrift für Ethnologie*, XXIV, H. 2, Berlin, 1892, S. 136 и сл., а также Lehmann—Haupt, *Armenien Einst und Jetzt*, II, ч. I, S. 95—100.

¹⁴ Н. В. Арутюнян, Земледелие и скотоводство Урарту, стр. 11—54.

¹⁵ Գր. Շիրմազանի, Հայաստանի ռոտզման պատմությունը, Երևան, 1962, էջ 95.

го царства, так и впоследствии при армянских династиях эллинизма и средневековья¹⁶.

Вновь открытое водохранилище находится в комплексе здания северо-западного отсека крепости, размещенного за первой внутренней оградой цитадели времен царя Аргишти, сына Менуа. Восточная стена

Рис. 1.

водохранилища примыкает ко второй оградке крепости, построенной при сыне Аргишти—царе Сардури II. В развалинах этого большого здания недалеко от водохранилища и оградки, найдена клинообразная надпись

¹⁶ Английские археологи Барней, Лаусон и Л. Лойд полагают, что в урартских крепостях Зигисгана, Асбашии-Кале, Делн-чай-Кале (С. В и г н е у, *Urartian Fortresses and Towns in the Wan Region*, AS, VIII, 1957, стр. 45—46, 52), Азнавур-Кале и Бостан-Кая (С. Burney and G. Lawson, *Measured Plans of Urartian Fortresses*, AS, X, 1960, стр. 178, 192—194, 196) имеются мелкие резервуары воды, однако ни один из них пока не исследован.

Сардури II¹⁷. Эти обстоятельства недвусмысленно указывают на то, что исследуемое водохранилище сооружено в дни правления Сардури II, в период расширения и благоустройства крепостей Аргиштихинили. Данные, содержащиеся в упомянутой надписи, позволяют точнее установить время постройки водохранилища. В надписи повествуется о возведении комплекса храмов «susi», «Ворот бога Халди», о разведении виноградника, фруктового сада, полей с посевами сразу же после того, как бог Халди «даровал» ему «господство». Поскольку по данным клинописных документов Сардури II вступил на престол в 764 г. до н. э. и надпись его найдена в развалинах капитальных сооружений, с которыми водохранилище связано органически, мы вправе полагать, что оно было построено вместе с упомянутым большим зданием именно в 764 г., или же, по крайней мере, в первые годы правления этого царя, не позднее 50-х гг. VIII в. до н. э.

Теперь рассмотрим вопросы, касающиеся архитектурных, инженерно-конструктивных и технических особенностей этого замечательного водохранилища, представляющего собой несколько углубленное в материк прямоугольное сооружение, с размерами основания в 11,8 x 10,7 м при трехметровой высоте сохранившихся частей стен.

Массивные, прямоугольные наружные стены его (средняя толщина 3,3 м) замыкают в себе корытообразный резервуар с наклонной кладкой стен размерами 5,5 x 3,2 м у основания и 6,75 x 5,0 м у верхней кромки. Приведенные размеры позволяют считать, что резервуар мог содержать более 80000 литров воды.

С инженерно-строительной точки зрения особый интерес представляют стены сооружения, которые обеспечивают практически абсолютную водонепроницаемость и удовлетворительную устойчивость против горизонтальных напряжений давления воды благодаря вертикальному, функциональному и структуральному различию напластований. Стены водохранилища изнутри облицованы обработанными квадрами туфа в 15—16 горизонтальных рядов. Каждый ряд кладки расположен уступом по отношению к предыдущему, создавая таким образом ступенчато наклонную плоскость. Дно покрыто сравнительно крупными и гладкими плитами. Швы квадров стен и дна тщательно замурованы водонепроницаемым особым раствором чистой, просеянной глины. Слой этой глины создан также сплошной водоизолирующий экран толщиной в 0,8—1,1 м, охватывающий каменную облицовку резервуара со всех сторон. Последний надежно изолировал водохранилище как от грунта, так и от внешних стен, которые, несомненно, пострадали бы вследствие увлажнения. Наружные стены с внутренней стороны построены наклонно-параллельно облицовке резервуара, а с внешней—вертикально. Они углубляются в материк более чем на метр, геометрически имеют трапециевидное сечение—мощностью в 2 м у основания и в 0,8 м на высоте 3 м. Подобная

¹⁷ Н. В. Арутюнян, Новая урартская надпись из Давты-Блур (Вестник древней истории, 1966, № 3, стр. 103—104).

огнеупорных глин, специально используемых при гидростроительстве. Возникла необходимость изучения глин и выяснения места их взятия. Пробы, взятые непосредственно с водоупорного экрана и с близлежащего Налбандяновского месторождения, были подвергнуты параллельному комплексному исследованию в Лаборатории физико-химических исследований АрмНИИ стройматериалов и сооружений. Были проведены минералогический, петрографический, дериватографический, рентгеновский, электронно-микроскопический, электронографический анализы, указывающие на принципиальную идентичность минералогического состава глин из месторождения и экрана. Они состоят, в основном, из монтмориллонитов, политипов каолинита—каолинита, диккита, накрита. Находятся кальций и гидрослюда. В глине экрана резервуара присутствуют также обломки кварца и большое количество органических примесей, скорее всего, растительного, вторичного происхождения. Очевидно, это можно отнести к грибковой флоре, образованной вследствие повышенной влажности. Благодаря этой органике показатель потери при прокаливании несколько выше такового в глинах, взятых с месторождения (15,62 против 11,89). В глинах, взятых с экрана резервуара, имеются обломки различных пород, выполняющих роль заполнителя—во избежание образования больших усадочных трещин при понижении влажности среды.

Таким образом, глина, взятая с экрана резервуара, минералогически не отличается от глины месторождения и представлена смешанным монтмориллонитово-каолинитовым составом.

Известно, что минералы эти относятся к слоистым силикатам, в кристаллическую решетку которых входит вода. Трехслойный каркас монтмориллонита разбухает от присоединенной воды и становится водонепроницаемым. Суммарное количество воды в минерале зависит от влажности среды¹⁹. Жаркие, сухие климатические условия Араратской равнины и всей Армении позволяют испарившуюся за день воду сконденсировать за ночь, балансируя суммарное количество воды.

Кроме того, как монтмориллониты, так и каолинитовые глины содержат кристаллогидратную воду лишь при высоких температурах ($>700^{\circ}\text{C}$) и в естественных условиях сохраняют как гидрофобность, так и свою плотность. Это, в частности, относится к каолиниту²⁰, который в данном случае играет как бы роль амортизатора при изменении количества воды. Двухслойные каркасы каолинита лишены способности разбухания и имеют устойчивую решетку. Этот характер каолинита предотвращает усадочное трещинообразование при попеременном изменении объема монтмориллонита в процессе гидратации и дегидратации. Постоянство пластичного состояния и объема обеспечивают гидрофобность штукатурки. С другой стороны, постоянство количества воды на внутрен-

¹⁹ Р. И. Злочевская, Связанная вода в глинистых грунтах, М., 1969.

²⁰ Н. Ф. Видулова, Методическое руководство по петрографо-минералогическому изучению глин, М., 1957.

Для полной характеристики водохранилища западной крепости Аргиштихиинили остается добавить, что при его детальном обследовании не было выявлено ни водоносных труб, ни дренажей, широко применяемых урартскими гидростроителями повсюду в пределах своего обширного царства. Это может найти свое объяснение лишь в том, что в условиях Араратской равнины ближайшие источники речной и родниковой воды находились на очень низких отметках и возможность подачи воды на большие высоты исключалась. Крепость же Аргиштихиинили находилась на высоте 72 м от уровня равнины и питьевая вода, несомненно, могла быть завезена сюда на вьючном транспорте в кожаных мехах. Ближайшие же родники находились к северо-востоку от Аргиштихиинили на расстоянии 20 км по прямой, у вулканических конусов Мецамора, где располагалось большое поселение, просуществовавшее с III тысячелетия

22 Эксперименты по определению коэффициента фильтрации проведены в лаборатории гидротехнического бетона АрмНИИ стройматериалов и сооружений.

до VI в. до н. э.²³ На участках скалистых подошв трех вулканических конусов, где отсутствуют водоупорные глины, бьют мощные родники холодных и прозрачных артезианских вод, общим дебитом в 1668 л/сек²⁴. Ныне здесь сохранились большое открытое водохранилище и подземные пещерные водосборные сооружения, которые были созданы, по всей вероятности, в связи с основанием города Аргиштихинили²⁵. Иначе трудно представить себе появление урартской крепости на развалинах местного циклопического поселения и некоторых погребальных сооружений, сохранивших останки воинов урартского гарнизона, охранявшего водоемы Мецамора. Нам доподлинно известно, что знаменитый тушпинский канал царя Менуа охранялся мощной крепостью Хуркума, господствовавшей над низменностью юго-восточного берега оз. Ван, над устьем Хошаба и каналом²⁶, а также крепостью Айкаберда, на скалистом круче Болдага, которая защищала подступы к столице Урарту, долину реки Хошаб и канал Менуа²⁷. Из Луврской таблички Саргона II нам документально известно, что царь Руса I построил крепость Сардурихурда для охраны канала страны Сангибуту и города Улху²⁸.

Мало того, документ Саргона II сообщает, что в этой крепости Руса I «поставил там [-----] тинийцев—опору его страны», несомненно, речь идет здесь о сильном местном гарнизоне. Наконец, нам доподлинно известно, что крепости для охраны больших каналов сооружались по всей тогдашней Месопотамии²⁹. Все это не оставляет почти никакого сомнения в том, что Мецаморская урартская крепость защищала гидростроительные сооружения и подступы к городу Аргиштихинили³⁰. Что касается сведения о постройке здесь водоема в XVIII веке³¹, то оно не имеет в данном случае особого значения, так как на протяжении тысячелетий почти все урартские каналы Араратской долины и всего Армянского нагорья неоднократно восстанавливались, перестраивались, расширялись, улучшались или ухудшались и в большинстве своем действуют по настоящее время. Мало того, многие из них сохранили свой первоначальный облик. В их строительстве применены основные инженерно-

²³ К. А. Мкртчян, Э. В. Ханзадян, Э. Парсамян, Мецамор, Ереван, 1973, стр. 13—63.

²⁴ Там же, стр. 7—9.

²⁵ Они были восстановлены или перестроены в начале 30-х гг. XVIII в. Эчмиадзинским патриаршеством.

²⁶ Б. Б. Piotrovskiy, История и культура Урарту, стр. 196.

²⁷ В. В. Шлеев, Урартские крепости Закавказья и проблемы их изучения (автореферат канд. диссертации, М., 1954, стр. 6)

²⁸ АВИИУ, 49 (199).

²⁹ Лучшим примером этого является крепость города Киша, сооруженная над устьем канала.

³⁰ При наличии водоносных труб в пределах цитадели, города или за его оборонительными стенами можно было бы полагать прямую подачу воды из высоких родников Арагаца. Вода могла бы поступить в крепость в таком случае благодаря силе собственной инерции.

³¹ Ս ի ղ Ն և Ն Ե Ր Կ Ն Յ Ի, Հանր. Վաղարշապատ, 1973, Գլուխ ԺԸ, էջ 20.

технические принципы, знакомые нам по водохранилищу Аргиштихинили.

К числу таких крупных водоемов, построенных в урартское время, по описанным нормам водохранилища западной крепости Аргиштихинили, относится искусственное озеро у с. Шаумян (бывш. Молла Дурсун). О нем, как и о Мецаморском водохранилище, сохранилось очень позднее свидетельство Симеона Ереванци. Согласно этому свидетельству, католикос Акоп Джугаеци построил большое искусственное озеро³², которое было связано с рекой Касах и функционировало до 1700 г. При предварительном осмотре местности³³ выяснилось, что эта естественная впадина использовалась еще за три тысячи лет до н.э. и что сооружение обширного водохранилища было впервые осуществлено здесь урартами за восемь или семь столетий до н.э. Разрушенные ныне наклонные стены этого сооружения были сложены из колотого базальта и обработаны техникой грубой оббивки, применяемой урартами при строительстве могучих крепостей и жилых кварталов городов. На одном из участков водохранилища сохранилась очень мощная стена пятиметровой ширины и тридцатиметровой длины, сделанная попеременно из камня и глины. На этом участке было найдено много фрагментов урартских одноручных кувшинов, как бы символизирующих водную стихию. Здесь мы обнаружили фрагментированный красноангобированный кувшин, который может быть восстановлен полностью.

Открытые и закрытые, большие и мелкие водоемы типа водохранилища западной крепости Аргиштихинили сооружались урартскими гидростроителями на территории всего Армянского нагорья. Такие сооружения очень часто служили водосборными хранилищами, снабжавшими могучие для того времени каналы. По своему типу они мало чем отличаются от сооружений Мецамора и Шаумяна. К числу таковых относится известный водоем у устьев р. Хошаб, связанный с каналом Менуа, сооруженный из колоссальных каменных глыб, имеющий 20 м² площади и значительную глубину. Родники бьют со дна этого водоема как в Мецаморе³⁴.

Весьма сложная оросительная система с подземными каналами, водосточными трубами и многочисленными рукавами была связана также с искусственным большим озером, сооруженным Русой I восточнее Тушпы на расстоянии 30 км, у современного селения Томи³⁵. Другое громадное искусственное озеро, также связанное со сложной сетью каналов, описывается подробно в ассирийском документе в связи с захватом города Улху к северо-востоку от Урмийского озера³⁶.

³² Там же, стр. 198—200.

³³ Разведочные работы Р. М. Торосяна.

³⁴ Н. В. Арутюнян, Земледелие и скотоводство Урарту, стр. 19.

³⁵ Там же, стр. 24—27.

³⁶ Там же.

Таким образом, сооружения, близкие по типу к Аргиштихинили-скому, известны в районах оз. Ван и Урмия и на Араратской равнине. Ныне получены новые, хотя и предварительные данные о том, что из поля зрения урартов не выпадали также горные районы со своими могучими водными ресурсами.

В начале VIII в. до н. э. Аргишти I, строитель Аргиштихинили и Эребунни, завоевал горный район «Гиарниани», надпись о захвате которого найдена в селении Гарни в 25 км к востоку от Еревана³⁷. Отсюда открывались пути к богатейшим альпийским лугам Гегамских гор, «украшенных» вулканическими конусовидными вершинами и естественными водоемами, снабжавшимися талой или родниковой водой, особенно в весеннюю пору. Эти зеленые ковры, водоемы и родники использовались аборигенами для развития скотоводства с незапамятных времен. Ранние скотоводы оставили здесь несколько тысяч наскальных изображений, самые ранние из коих относятся к позднеолитической поре, а самые поздние — к раннежелезной³⁸. За все это время местные племена приспособливали эти водоемы к своим нуждам, совершенствовали их, создавали связанные с ними примитивные оросительные каналы.

По-видимому, в середине второго тысячелетия до н. э. в Гегамских горах были осуществлены достаточно серьезные гидростроительные работы, в связи с которыми в трех пунктах были поставлены колоссальные рыбовидные статуи или стелы, украшенные бычьей головой и другими зооморфными изображениями, связанными с культом водной стихии.

Н. Я. Марр и Я. И. Смирнов³⁹, зафиксировавшие и впервые исследовавшие эти удивительные статуи, отмечали, что все эти памятники Аджах-Юрта, Гёл-Юрта и Имирзека связаны с водоемами и родниками. Большая группа вишапов находилась в Гёл-Юрте. Она располагалась у колоссального искусственного водохранилища с наклонными каменными стенами и мощным глиняным экраном. Канал, проведенный из Шахбулага (царских родников), снабжал водохранилище родниковой водой, а отпуск накопленных запасов воды равномерно регулировался с помощью шлюзов с мощными каменными желобами.

Установлено, что в кладке резервуара, шлюзов и для желобов использованы разбитые статуи — вишапы, что, по мнению исследователей, могло случиться лишь тогда, когда эти исконные яфетические боги «сданы были в архив и легко брались на слом». По этому поводу Н. Я. Марр высказывал двоякую точку зрения о том, что «Токмаканское озеро было устроено армянскими царями в цветущую эпоху государственной жизни на Араратской равнине», но, что дело армянских аршакидских царей «сво-

³⁷ Б. Н. Аракелян, Н. В. Арутюнян, Урартская клинообразная надпись из Гарни («*Պատմա-դիմադրական հանդես*», 1966, № 2, стр. 290—297):

³⁸ Л. Ц. Մարտիրոսյան, Л. Ռ. Իսրայելյան, *Կեղանի լճակի վրա ժայռապատկերները, պրակ. 6, Երևան, 1971*, стр. 5—29.

³⁹ Н. Я. Марр, Я. И. Смирнов, Вишапы («Труды Государственной Академии истории материальной культуры», т. I. Л., 1931).

дилось... быть может, к возобновлению того, что существовало раньше в эпоху урартских царей...»⁴⁰.

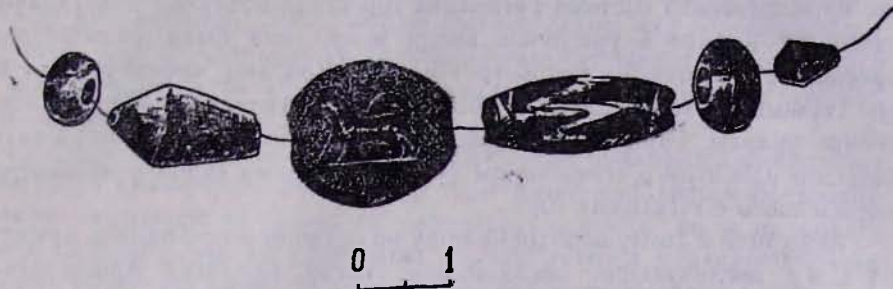

Рис. 3.

Столь интересные и важные догадки Марра были проверены и уточнены во время наших экспедиционных работ в 1966—1971 гг. На берегу Гёл-Юртского искусственного озера экспедиция зафиксировала остатки значительного поселения и мелкие погребальные сооружения. Сохранившиеся фундаменты этих четырехугольных и круглых сооружений были сделаны из крупного булыжника и представляли собой дома яйлажно-сезонного типа. Из-за отсутствия рабочих рук эти памятники остаются пока неисследованными, однако для выяснения времени их бытования мы раскопали три погребения, непосредственно примыкающие к жилым хибаркам. Эти мелкие кромлехи были окружены круглой каменной оградой из того же булыжника, а сами погребальные камеры—каменные ящики—были сделаны из черно-буроватого туфа, завезенного заодно и для строительства искусственного водоема. Костяки лежали в них на боку в скорченном виде, как во всех погребениях аборигенов раннежелезной эпохи, и сопровождались скромным инвентарем, состоящим из нескольких чернолощеных сосудов, относящихся к продукции гончаров VIII—VI вв. до н. э. В этих погребениях были захоронены, несомненно, представители какого-то местного, подвластного урартам племени. В одном из погребений наряду с сосудами неурартского производства была сделана чрезвычайно важная для этих мест находка. Это — синяя дисковидная стеклянная подвеска с продольным отверстием, очень напоминающая геммы греко-персидского стиля раннеармянского-раннеакхеменидского времени (V в. до н. э.). С лицевой стороны подвеска украшена резной фигурой собаки с задраным крючковатым хвостом и открытой пастью. Под ногами животного проходит прямая резная линия, характерная для гемм указанного периода. Стилистически и по техническому выполнению это изображение не очень отличается от урартских. Вместе с подвеской обнаружено несколько бусинок из хальцедона, оникса и той же синей стекловидной пасты. Одна из этих бусин—продолговатая, боченковидная, украшена горизонтальными желтыми и зигзагооб-

⁴⁰ Там же.

разными голубыми прожилками, характерными для стекловидных бус раннеармянского времени. Выявленный у искусственного озера погребальный инвентарь не богат, но чрезвычайно важен. Он указывает на то, что ирригационная система Гегамских гор стала объектом пристального внимания именно в урартское время и что она была окончательно оформлена урартскими гидростроителями. Врагами «яфетических» богов туземцев—колоссальных каменных статуй—вишапов—оказались именно урарты. Гарнийская клинообразная надпись была высечена на большом разбитом и сглаженном фрагменте такого вишапа, несомненно привезенного с гегамских гор.

Внимание к этому водохранилищу не ослабло и при ранних армянах в V в. и в последующих веках до н. э., когда не было Аршакидской династии. И это естественно. Канал «семи братьев» снабжал тогда Двин и Арташат, где существовали поселения и крепости в урартское время. С другой стороны, сильно развитое скотоводческое хозяйство урартов с бесчисленным количеством мелкого рогатого скота, умножающегося за счет нового уровня скотоводства и земледелия, за счет постоянного военного грабежа, требовало могучей и вечной кормовой базы, каковою могли служить лишь альпийские луга, расположенные выше зоны 2000-ной отметки от уровня моря. Такими лугами была чрезвычайно богата и гора Арагац, находящаяся в VIII—VI вв. во владении урартов. И эти горы изобиловали естественными водоемами и мелкими озерцами, которые использовались аборигенами с незапамятных времен, а затем были соединены в довольно могучую систему водопоя и орошения еще задолго до урартов. И здесь, на краю этих водоемов, зафиксированы колоссальные каменные стелы—вишапы⁴¹. Эта горная система искусственного орошения и водопоя состояла из восьми водоемов, одиннадцати магистральных каналов, множества более мелких сооружений и занимала территорию, расположенную в междуречье Дали-чая, Архашан-Анберда, а также охватывала земли, лежащие к западу от них.

Наши краткосрочные поисковые работы в указанном районе вполне подтвердили наблюдения А. Калантара и привели к предположению, что и эта система была окончательно оформлена в период владычества урартов. К сожалению, это предположение пока не может быть сегодня подтверждено конкретным археологическим материалом. Как бы то ни было, ирригационные сети Гегамских гор и Арагаца служили не только для развития отгонного скотоводства, но и нужд хлеборобства и садоводства предгорных зон. Более того, как правильно заметил Н. В. Арутюнян, регулирование режима горных рек, целенаправленное использование снеговых и дождевых вод, собираемых в больших водоемах и направляемых в русла больших рек, компенсировали недостаток водных ресурсов Араратской долины⁴².

⁴¹ Ա. շիր. Քաղանկար, Մի հնագույն շրջաշրջանի սիրտն Խորհրդային Հայաստանում («Секундарный пейзаж и древний ландшафт в советском Армянском»), գիրք II, Երևան, 1937, стр. 144.

⁴² Н. В. Арутюнян, Земледелие и скотоводство Урарту

Таким образом, сооруженные в урартское время водоемы, принципиально не отличаясь друг от друга по архитектурно-конструктивным и техническим данным, иногда сильно отличались масштабами и функциональным назначением. Самые малые были сделаны для водоснабжения крепостей, другие—для каналов, орошавших пустынные земли вокруг крупных городов, и третьи—для водопоя, орошения альпийских лугов и стока дополнительных водных ресурсов в долинные реки.

Уже первые разведочно-рекогносцировочные работы по выявлению древнеурартских гидросооружений на территории Западной и Восточной Армении указывают не только на разнохарактерность, но и на колоссальное их количество по сравнению с упомянутыми в клинообразных надписях урартских царей. Эта разветвленная система гидросооружений продолжала функционировать и после падения Ванского царства, сохраняя не только технические, но чисто внешние строительно-архитектурные черты. По их типу и конструктивно-техническим нормам сооружались раннесредневековые водоемы (конечно, с некоторыми коррективами, внесенными временем). Такими примерами могут служить водоемы Ерсруйского базиличного храма IV в. (раскопки архитектора А. С. Саиняна)⁴³, водоем VII в. у сел. Кош⁴⁴ и Эчмиадзинский водоем XIX в.

Однако, если с помощью клинописных данных или археолого-разведывательных работ, мы как-то осведомлены в области гидростроительных работ урартов, то этого нельзя сказать об инженерно-технической стороне исследования этих объектов. Достаточно отметить, что до сих пор эти древнейшие гидросооружения в большинстве своем не описаны, не картографированы, не исследованы ни с геологической, ни с инженерно-архитектурной, ни технической точек зрения.

Не обнаружены и не выяснены технические средства—простейшие инструменты нивелировки местности, вычитания разных отметок и углов рельефа, наклонности, напряжения, способы открытия тоннелей, сооружения дамб, плотин, водохранилищ.

В этой сплошной неосведомленности выявление и обследование водохранилища западной крепости Аргиштихинили имело принципиальное значение не только потому, что это первый хорошо сохранившийся крепостной резервуар в истории изучения Урарту, но и потому, что в этом, сравнительно малом водохранилище, раскрываются многие секреты и принципы, применяемые при осуществлении гигантских по тем временам мероприятий. По примеру водохранилища Аргиштихинили мы можем судить об инженерно-технических достоинствах связанных с каналами таких крупных водохранилищ, как Шамирамское, Кешишгельское, Тахмахангельское и пр. Теперь мы знаем, что вековой опыт и скрупулезное практическое изучение главнейших свойств подручных строительных материалов позволило урартам наиболее простыми и дешевыми средствами добиться решения таких архитектурно-инженерных и конструктив-

⁴³ «Աղկնարկ հայ ճարտարապետության պատմության», Երևան, 1965, նկ. 20, 21.

⁴⁴ Բ. Բոբրիշյան, Հայկական ճարտարապետություն, Երևան, 1948, стр. 234:

но-технических задач, как проходка котлованов и каналов в различных геолого-географических и климатических средах, обеспечение весьма удовлетворительной устойчивости колоссальных водоемов против горизонтальных напряжений давления воды, точное использование механических сил и инерции движения воды, абсолютная практическая водонепроницаемость сооружений, создание водоупорных экранов с помощью применения особых глин и заполнителей против усадочных трещин при понижении влажности объекта, использование адсорбционных и фильтрующих свойств сложенных в кладке пород камня.

Принципиальность перечисленных урартских инженерно-технических открытий лежит в основе долговечности оставленных ими гидросооружений, в основе сохранения богатых традиций в стране, которая не может обойтись без искусственного орошения и водоснабжения. Некоторые из этих открытий настолько принципиальны и надежны, что могут быть успешно применены и уже применяются в сегодняшней весьма сложной и дорогостоящей гидростроительной практике. Приведем лишь один или два примера из больших современных строек, земляные плотины которых имеют зачастую в своем ядре глину, играющую роль водоупорного, противифльтрационного экрана, расположенного наклонно вертикально и горизонтально в зависимости от физико-механических свойств грунта. Любопытно, например, что при проходке котлована в Нижне-Камской ГЭС, в аллювии, коренных глинах, алевролитах и песчанниках с высоким коэффициентом фильтрации возникла необходимость создания водоупорного, гидрофобного экрана. Экран этот был введен в виде стены 16—17,5 метровой высоты и 0,5 м ширины из бентонитовой глины, обеспечившей практическую водонепроницаемость сооружения (0,001 м в сутки) и устойчивость откоса котлована⁴⁵. Ныне по этому примеру строятся и другие крупные гидроузлы. В использовании глины в качестве водоупорного экрана для исторического водохранилища Аргиштихинили (VIII в. до н. э.) и котлована крупного современного гидроузла никакого принципиального различия нет.

ԱՐԳԻՇՏԻՆԻԼԻ ՋՐԱՄԱՐԸ ԵՎ ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՋՐԱՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐ

Հ. Ա. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ, Ռ. Մ. ԹՈՐՏՅԱՆ, Կ. Կ. ԴԱՅԱԴԱՐՅԱՆ, Վ. Ռ. ԻՍՐԱԵԼՅԱՆ,
Լ. Ա. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

1973 թ. հնագիտական աշխատանքների ժամանակ Արգիշտինիլի թաղաքի արեւմտյան ամրոցում բացվեց ուրարտական բնակավայրերում երբեք գոյություն ունեցած շրամբարներից առաջինը, որը ժամանակի բացառիկ

⁴⁵ А. Д. Бунтман, В. Б. Хейфец, Д. Г. Шнейдер, М. Ф. Хасин, Противофильтрационная стенка в котловане Нижне-Камской ГЭС («Гидротехническое строительство», 1973, № 7, стр. 12).

ինժեներական կառույցներից մեկն է՝ անխնդական և ճարտարապետական լուծումների առումով, կենցաղային ու ոազմական նշանակությամբ: Զրամբարն արտաքուստ աշտարակատիպ, քառանկյուն, երկհարկանի աղյուսաշար շինություն է՝ ներքին տարածության ուրույն կազմակերպությամբ: Այն զրադեցնում է տոաջին հարկը: Նրա հատակն ու աստիճանարար տաշտածե լայնացող պատերը ջինված են աուֆի սալիկներից, առանձնահատուկ կավե շաղախով: Երեք մետր ըարձրություև և երեքից ավելի լայնություև ունեցող նրա հզոր պատերը անսովոր կառուցվածք ունեն՝ ավազանի ներքին սալիկավոր երեսպատումը վերցված է հատուկ կավերի ջրամերժ էկրանի մեջ, որն իր հերթին պարուրված է շինարարական կավի ու քարի բետոնաաիպ շաղախով և ապա դեկորատիվ արտաքին աղյուսաշարով: Երկրորդ հարկը բուն ավազանից անջատված է եղել հիմնահարկի պատերի վրա թողնված հաղթսեկով, գուցե և թեթև տախտակամածով: Այդ փոքրիկ սրահն ունեցել է տանիք, մուտք և զարդանախշերով զարդարված պատեր:

Ուրարտական վարպետներին հաջողվել է լիովին լուծել ջրի ճնշման իներցիայի, դոլորչիացման, ֆիլտրացման, ջրամերժ էկրանների ստեղծման, դրենաժավորման, շլյուզավորման հետ կապված անխնդական ըարդ խնդիրները:

Նույն սկզբունքներով են կառուցված էջմիածնի, Հոկտեմբերյանի շրջանների և Գեղամա լեռների մասամբ հեաազոաված ուրարտական մեծ ջրամբարները, որոնք, ի տարբերություն Արգիշտիխիլիլի ջրամբարի, ունեցել են դրենաժի ու շլյուզների մի ամբողջ համակարգ: Ավելի ուշ Ծաամանականների հայկական հիդրոկառույցներն ըստ էության շարունակել են ուրարտական ավանդույթները:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԶՄԱՀԱՏՈՐՑԱԿԻ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈԼԵԳԻԱ

Աղայան Ժ. Պ., Առաքելյան Բ. Ն., Գալոյան Գ. Ա.,
Երեմյան Ս. Ց., Խաչիկյան Լ. Ս., Հակոբյան Ա. Թ.,
Հովհաննիսյան Ա. Գ., Ներսիսյան Մ. Գ.

9

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԳՈՒԹՅՈՒՆ
Ե Ր Ե Վ Ա Ն • 1971

ՀԱՏՈՐ I

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ-ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՆ ԵՎ ՍՏՐԿԱՏԻՐԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ԺԱՄՆԱԿԱՎՈՐՋԱՆՈՒՄ

ՀԱՏՈՐԻ ԽՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Երևան Ս. Ց. (պատ. Խմբագիր), Մաքսիմովսկայն Հ. Ա.,
Սարգսյան Գ. Դժ. (պատ. Խմբագրի տեղակալ), Տիբացյան Գ. Ա.

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Ինստիտուտի կողմից	VII
Առաջաբան	I

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱՇԽԱՐՀԸ (Ս. Տ. ՆՐԵՄՅԱՆ)

1. Հայկական լեռնաշխարհը	7
2. Հայկական բարձրավանդակի լեռնագրությունը	12
3. Հայաստանի գետերն ու լճերը	25
4. Լեռնային հարթավայրերն ու հովիտները, նրանց տնտեսական նշանակությունը	36
5. Կլիմա	41
6. Հողային ծածկույթը	43
7. Բուսական աշխարհը	45
8. Կենդանական աշխարհը	48
9. Բնական հարստություններ	51
10. Հաղորդակցության ճանապարհներ	53

Բ Ա Ժ Ի Ն Ա

ՆԱԽԱԴԱՐՅԱՆ—ՀԱՄԱՑՆԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Գլուխ առաջին.— Պալեոլիթը (նին քարի դարը Հայաստանում) (Ս. Հ. Սարգսյան)

1. Հայաստանի բնապատմական պայմանները մարդկության պատմության հնագույն դարաշրջանում	60
2. Ստորին պալեոլիթը (վաղ հին քարի դարը)	63
3. Միջին պալեոլիթը (հին քարի դարի միջին շրջան)	78
4. Վերին պալեոլիթը (հին քարի դարի ուշ շրջան)	85

Գլուխ երկրորդ.— Մեզոլիթը (միջին քարի դարը) և նեոլիթը (նոր քարի դարը) Հայաստանում (Ս. Հ. Սարգսյան)

1. Մեզոլիթ	94
2. Նեոլիթ	100

Գլուխ երրորդ.— Հայաստանը էնեոլիթի (պղնձեքարեդարյան) ժամանակաշրջանում (Հ. Ա. Մարտիրոսյան)

1. Հայկական լեռնաշխարհը որպես էնեոլիթյան մշակույթի օջախներից մեկը	111
2. էնեոլիթյան Հայաստանի տնտեսական կյանքը	116

Գլուխ չորրորդ.— Վաղ բրոնզի դարը Հայաստանում

1. Վաղբրոնզեդարյան մշակութային օջախները (Հ. Ա. Մարտիրոսյան, է. Վ. Խանզադյան)	126
2. Վաղբրոնզեդարյան Հայաստանի տնտեսության հիմնական ձևերը (Հ. Ա. Մարտիրոսյան, է. Վ. Խանզադյան)	132

3. Արհեստագործությունը վաղբրոնդեղարյան Հայաստանում (Հ. Ա. Մարտիրոսյան, Է. Վ. Խանզադյան)	137
4. Սոցիալական փոփոխություններ (Հ. Ա. Մարտիրոսյան)	145
5. Վաղ և միջին բրոնզի դարի ցեղերն ու ժողովուրդները Հայկական լեռնաշխարհում և հարևան երկրներում (Ի. Մ. Դյակոնով)	146

Բ Ա Ժ Ի Ն Բ

ՏՈՂՄԱՏԻՐԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ՔԱՅՔԱՅՈՒՄԸ ԵՎ ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՑԻՆ
ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍԿՋՐՆԱՎՈՐՈՒՄԸ: ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՆԱԳՈՒՄԸ

Գլուխ հինգերորդ.—Հայաստանը միջին բրոնզի դարի ժամանակաշրջանում (Հ. Ա. Մարտիրոսյան)

1. Հայաստանի միջինբրոնզեդարյան մշակույթի բնույթն ու զարգացման ուղիները	157
2. Միջին բրոնզի դարի տնտեսությունը	163
3. Սոցիալական փոփոխությունները: Ռազմական դժոկրատիա	172

Գլուխ վեցերորդ.—Հնագույն դասակարգային հասարակությունները Հայկական լեռնաշխարհի հարավային և արևմտյան մասում (Ի. Մ. Դյակոնով)

1. Դասակարգային հասարակության առաջացումը Փոքր Ասիայում, Խեթական թագավորությունը	175
2. Միտաննի պետությունը Հյուսիսային Միջագետքում և Հայկական լեռնաշխարհում	181

Գլուխ յոթերորդ.—Հայաստանագրի ցեղային միությունը

1. Հայաստանագրի տեղորոշումը, էթնիկական կազմը և լեզուն (Ս. Տ. Երեմյան)	189
2. Ռազմական դժոկրատիան Հայկական լեռնաշխարհի երկրներում (Ս. Տ. Երեմյան, Ի. Մ. Դյակոնով)	195
3. Հայաստանագրի ցեղային միությունը և Խեթական թագավորությունը (Ի. Մ. Դյակոնով)	197

Գլուխ ութերորդ.—Հայաստանը զարգացած կամ ուշ բրոնզի ժամանակաշրջանում (Հ. Ա. Մարտիրոսյան)

1. Արտադրողական ուժերի զարգացումը	203
2. Սոցիալական կյանք: Անցում դասակարգային հասարակության	220

Գլուխ իններորդ.—Հայերի ցեղային միությունը Արմեն-Շուպրիա երկրում (Ս. Տ. Երեմյան)

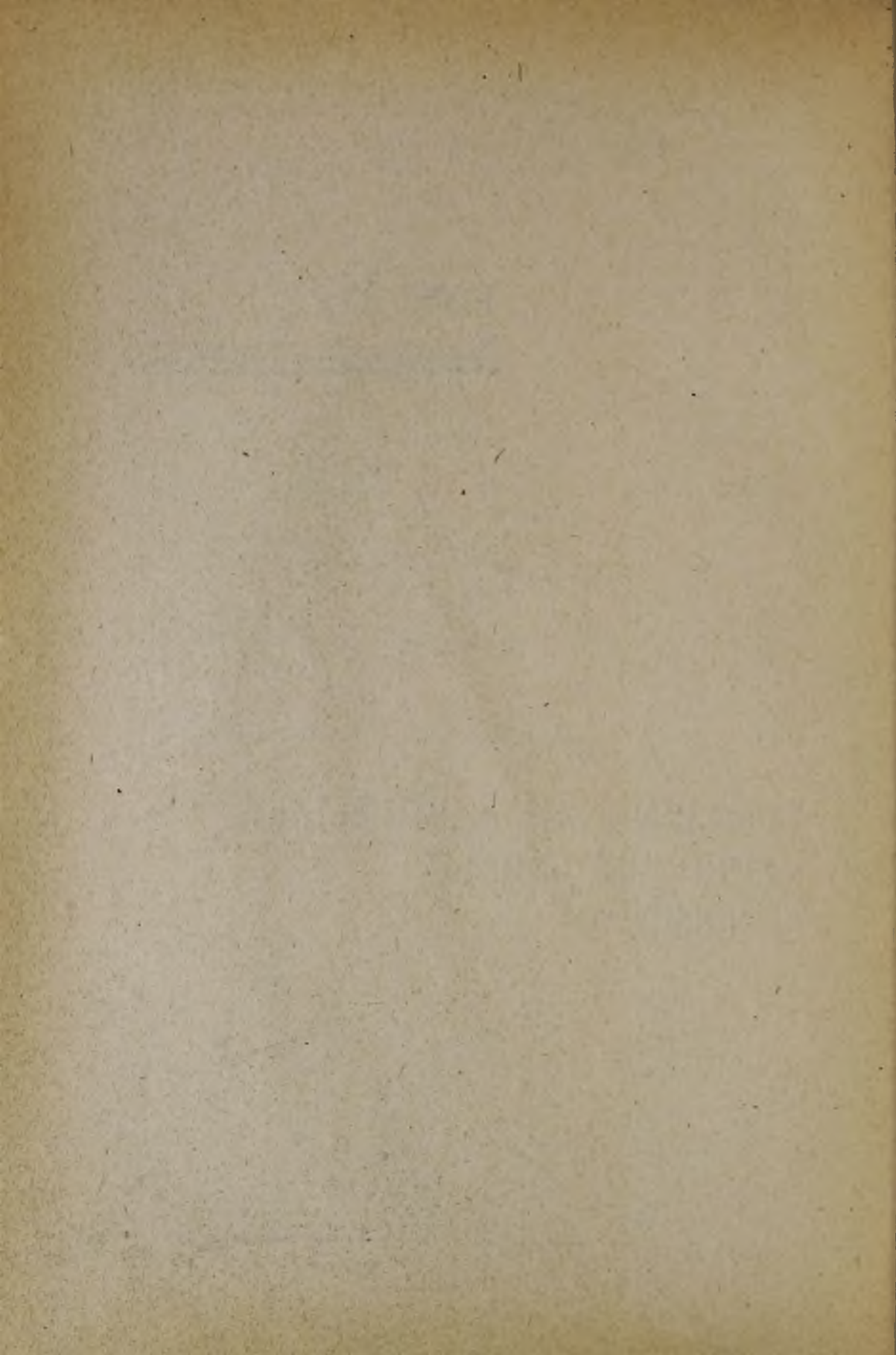
1. Թրակա-փուլուգական ցեղերի հաստատվելը Փոքր Ասիայում	230
2. Հայերի ցեղային միությունը Արմեն-Շուպրիա երկրում	237

Գլուխ տասներորդ.—Պաշտամունքը, կրոնը և արվեստը նախնադարյան Հայաստանում (Հ. Ա. Մարտիրոսյան)

1. Կրոնական հավատալիքների և արվեստի ծագումը	247
2. Նեոլիթ-էնեոլիթյան արվեստը և պաշտամունքը	250
3. Ուշբրոնզեդարյան հավատալիքն ու արվեստը	267

ԲԱԺԻՆ Ա

ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ-ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՆ
ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ՊԱՆԵՈԼԻԹԸ (ՀԻՆ ԲԱՐԻ ԴԱՐԸ) ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ ՄԱՐԴԿՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԳԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Հայկական լեռնաշխարհի բնական պայմանների կազմավորումը — Հայաստանի ժամանակակից ռելիեֆը, ինչպես նշվեց, ձևավորվել է գերազանցապես ուշ երրորդական-վաղ չորրորդական ժամանակաշրջանում՝ ստորին պալեոլիթյան մարդու նախասկզբնական պատմությանը զուգընթաց, երբ ավայան լեռնագոյացման վիթխարի պրոցեսների և երկրի եռանդուն հրաբխային գործունեության հետևանքով ծովի հատակից վերջնականապես վեր բարձրացավ Հայկական բարձրավանդակը, առաջ եկան Ալպերը, Կովկասը, Կենտրոնական-ասիական լեռնաշխարհը՝ Պամիրն ու Տյանշանը:

Հայաստանի բնակլիմայական պայմանները՝ լեռներն ու դաշտերը, դարավանդները, հովիտները, գետերն ու լճերը անշափ խոշոր նշանակություն են ունեցել մարդկային նախնական հոտերի կյանքի ու գործունեության համար:

Մինդել-պիսյան միջսառցային դարաշրջանից առաջ, Արարատյան, Բազրևանդի դաշտերի և Շիրակի սարահարթի տեղերում տեկտոնիկ պատճառներով և Արագածի լանջերի, Փոքր Մասիսի, Մաղկանց լեռների երիտասարդ լավաների մասնակի արգելափակումների հետևանքով՝ առաջացել էին լճային հսկա ավազաններ:

Արարատյան լճի խորությունը հասնում էր մոտ 100 մետրի: Լիճը լցվում էր վտակների և Արաքս գետի արտաբերվածքներով: Այնուհետև, երբ ժամանակի ընթացքում բնական ամբարտակը քանդվեց², ջրերի հունի ազատված հարթության վրայով սկսեցին թափառել Արաքսն ու նրա վտակները, գոյացնելով դանազան տեսակի նոր նստվածքներ:

Իրկրաբանական այս բարդ ու հսկայածավալ երևույթները տեղի են ունենում հարյուր հազարավոր տարիների ընթացքում, տասնյակ հազարավոր քառակուսի կիլոմետրեր ծածկվում են չորրորդական ժամանակաշրջանի հրաբ-

¹ Տե՛ս Ա. Դ. Ասլանյան, К истории происхождения Араратской котловины, «Доклады АН Арм. ССР», XI, № 1, Ереван, 1949, էջ 29—34:

² Տե՛ս Կ. Ն. Պաֆենհայց, Հայաստանի և Փոքր Կովկասի նրան կից մասերի գեոլոգիական ակնարկ, Երևան, 1946, էջ 315—316:

խային լավաներով, գետերը փորում են իրենց անդնդախոր ձորերը: Զորրորդական շրջանի նստվածքների հզորությունը Կովկասում և Հայաստանում հասնում էր հարյուրավոր մետրերի³, երկրի անընդհատ ձևավորվող ու բարձրացող ռելիեֆը առաջացնում էր բնակչիմայական պայմանների էական փոփոխություններ:

Զորրորդական ժամանակաշրջանի սկզբներից, մեր թվականությունից մոտավորապես մեկ միլիոն տարի առաջ, սկսվում է երկրի սառցակալման պրոցեսը, որի հետքերն այժմ էլ դիտվում են աննշան սառցադաշտերի ու ձյունե ճեժերի՝ ձևով Մասիսի (Արարատի), Արագածի, Գեղամա, Կապուտջուզի և և այլ լեռների կատարներին⁴:

Վերջին երկու խոշոր սառցապատումները՝ ուիսյանը և վյուրմյանը, ընդգրկել են Հայաստանի հատկապես լեռնային զանգվածները և ամենամեծ տարածման հասել Արագած լեռան զանգվածի վրա: Նրանց հետքերը մասնակիորեն քողարկված են ավելի նոր ժամանակի լավայի ծածկույթներով: Ռիսյան սառցակալման ժամանակ Արագածը ծածկված է եղել համատարած սառույցով, որը հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան լանջերով տեղ-տեղ իջել է մինչև ստորոտը: Վյուրմի ժամանակ սառցադաշտը պատում է զանգվածի միայն դազաթային գոտին, որտեղից վեց գլխավոր կիրճերով ցած են իջել րավական խոշոր սառցադաշտեր, որոնցից մի քանիսը նույնիսկ հասել են լեռան ստորոտը (2000—2200 մետր)⁵:

Ռիսյան և վյուրմյան սառցային փուլերում Հայաստանը և հարևան երկրները գտնվում էին մասնակի սառցապատման մեջ:

Սառցակալման սահմանից դուրս, արտասառցային գոտում սկսվում է գետահովիտների առաջացումն ու ձևավորումը: Տիգրիս, Եփրատ, Արածանի, Քուռ, Արաքս մեծ գետերի հունները սկսել են ձևավորվել չորրորդական ժամանակաշրջանում, ընդամին բացառիկ դեր են խաղացել սառցադաշտերը⁶:

Հայաստանի բարձրաբերձ գագաթների սառույցից ու ջրից հորդացած գետերը հովիտների եզրերին փորել են լայնատարած հոսանքի հուներ՝ բնորոշ ափային դարավանդներով, որոնցից ստորինը համապատասխանում է վյուրմյան, երկրորդը՝ ուիսյան և երրորդը՝ մինդելյան ժամանակներին:

Սառցակալման նշված դարաշրջանները Հայկական լեռնաշխարհում ուղեկցվել են, որպես կանոն, պլյոսթիալ՝ տեղատարափ անձրևների երկարատև շրջաններով, որոնցից ավելի հորդառատ են դարձել արագահոս գետերը և լցվել մեծ ու փոքր ջրավազանները:

Հայաստանի շոգոռոգական ժամանակի կենդանական և բուսական աշխարհը — Տասնյակ հազարավոր քառակուսի կիլոմետրերի վրա սառույցի մեռյալ անապատը բոլորովին անկենդան էր. նրանից դուրս՝ արտասառցա-

³ Տե՛ս Մ. Ա. Варданян, Постплиоценовая история Кавказско-Черноморско-Каспийской области, Ереван, 1948, էջ 153—155:

⁴ Տե՛ս Կ. Ն. Պաֆենեդյց, Հայաստանի և Փոքր Կովկասի նրան կից մասերի գեոլոգիական ակնարկ, էջ 134—136:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 24:

⁶ Տե՛ս Ա. Մ. Рейнгард, Следы древних ледников на Алагёзе, «Природа», 1939, № 3, էջ 65—67:

յին գոտիներում, բուսական ու կենդանական աշխարհի կյանքը զգալի փոփոխություններով շարունակում էր իր առաջընթացը: Ժամանակ առ ժամանակ, այսպես կոչված միջառոցային փուլերում, սառցադաշտերի հորձանքն ընդհատվում էր, նրանք հալվում, փոքրանում, նահանջում կամ նույնիսկ անհետանում էին: Այնուամենայնիվ, բնա-կլիմայական պայմանների փոփոխություններին համապատասխան, դանդաղորեն, բայց վճռականապես փոխվում էր նաև Հայկական լեռնաշխարհի բուսական ու կենդանական աշխարհը: Միջին և վերին պլիոցենի ջերմասեր մերձարևադարձային կամ մասամբ բարեխառն գոտու բուսական աշխարհը⁷, սաղարթավոր և մշտադալար բույսերի զանազան անցողիկ տեսակները, Նոնուհիս և Տաճարաբակ գյուղերի դիատոմիտներում ներկայացված պեղածո կենդանիները՝ հիպարիոնը (ձիու նախնին), էտրուակական ռնգեղջյուրը, հնագույն փիղը⁸, որոնք անկասկած մեղմ ու խոնավ կլիմայի վկաներն են, հետզհետե տեղի են տալիս, անհետանում:

Հայաստանի բուսական աշխարհը երկրի երկարատև պատմության ընթացքում փոփոխվել է մի քանի անգամ: Մի անգամ չէ, որ նրա տերիտորիան ծովի տակ է անցել և ցամաքային բուսականությունը իսպառ անհետացել է: Իսկ երբ ծովը նորից տեղի է տվել, ջրից ազատված տարածությունը ծածկվել է նոր, հնից տարբերվող բուսականությամբ⁹: Հստ երևույթին, կենդանական աշխարհի փոփոխությունները համեմատաբար դանդաղ են կատարվել: Վաղ չորրորդական դարաշրջանի, մինչմիդեյան ժամանակաշրջանի նստվածքներում հայտնաբերված ֆլորան կարող էր գոյություն ունենալ միայն արևադարձային և մերձարևադարձային պայմաններում¹⁰: Հայաստանն այդ ժամանակ ուներ բավականաչափ մեղմ կլիմա և ծածկված էր բարեխառն գոտու անտառներով, ուր վիստում էին բազմաթիվ ու բազմատեսակ կենդանիներ, ինչպիսիք են նախնական ձին, ռնգեղջյուրը, մերկամորթ փիղը, ինչպես նաև բարեխառն գոտուն հատուկ եզնների, ցուլերի տարատեսակները, հսկա եղջերուն և այլն:

Հայկական լեռնաշխարհի կենդանական ու բուսական աշխարհների մեջ էական փոփոխություններ առաջացրին հետագա սառցային դարաշրջանները: Ռիսյան սառցակալման ժամանակ վերականգնվում է ցուրտ և խոնավ կլիման, որի հետևանքով ջերմասեր և խոնավասեր մշտադալար ծառերն ու թփերը ոչլընչանում են: Դա, այսպես կոչված սառցադաշտային ժամանակաշրջանն էր, երբ երկրի կլիման խիստ ցամաքային էր դարձել և երբ իրար հաջորդող ցուրտ ու խոնավ և շոգ ու չոր կլիմաների առկայությամբ՝ խիստ փոփոխվում է երկրի բուսականությունը: Մերձարևադարձային անտառները, որոնց մեջ գերակշռող են եղել հաճարին, կաղնին և այլ ցրտադիմացկուն տեսակները, տեղի են տալիս այժմյան տիպի բուսականությանը¹¹:

7 Տե՛ս А. Л. Тахтаджян и А. А. Габриелян, Опыт стратиграфической корреляции вулканических долин и пресноводных отложений плиоцена Малого Кавказа, «Доклады АН Арм. ССР», VIII, № 5, 1948, էջ 211—212:

8 Տե՛ս В. В. Богачев, Палеонтологические заметки, Труды Азербайджанского филиала АН СССР, геологическая серия, № 9, 1938.

9 Տե՛ս Ա. Լ. Թախթաջյան, Հայաստանի բուսական աշխարհը, Երևան, 1946, էջ 3:

10 Տե՛ս В. В. Богачев, Предварительный отчет о геологическом исследовании оз. Гек-Гель, «Изв. Кавк. геогр. общ.», т. XXIII, № 2, էջ 64:

11 Տե՛ս Ա. Լ. Թախթաջյան, Հայաստանի բուսական աշխարհը, էջ 3:

Այդ ժամանակ Հայաստանի այնպիսի լեռնային զանգվածների լանջերը, ինչպիսին է Արագածը, ծածկված են եղել անտառներով¹², իսկ անտառային գոտիներում եղել են ավելի խիտ անտառներ:

Կլիմայի փոփոխության հետևանքով, իսկ հետագայում առավելապես մարդու գործունեության շնորհիվ, երկրի բուսական աշխարհն այնքան հիմնովին է փոխվել, որ նրա նախկին պատկերի վերականգնումը դառնում է շատ դժվարին ու բարդ գործ¹³:

Ինչ վերաբերում է կենդանական աշխարհին, ապա նոր պայմաններում ջերմասեր կենդանիների փոխարեն հետզհետե երևան են գալիս բարեխառն ու ցուրտ կլիմայի սովոր կենդանիներ: Բևեռային տեսակները դեռևս լայն տարածում չէին ստացել: Սառցային ժամանակի բնորոշ կենդանիներից է եղել հատկապես նախնական փիղը (մամոնտը), որը ցուրտ կլիմայական պայմաններին հարմարվել է իր խիտ, երկար մազերի շնորհիվ, ապա՝ բրդոտ ռնգեղջյուրը, քարայրի արջը, հսկա եղջերուն, վայրի ցուլը, հյուսիսային եղջերուն և այլն:

Ռիս-վյուրմյան միջսառցային ժամանակ կլիման դարձել է խոնավ, բարեխառն, և ըստ այնմ էլ փոխվել նաև բուսական աշխարհը: Այդ ժամանակին է պատկանում Բնգիջա գյուղի մոտ հայտնաբերված հարուստ ֆաունան¹⁴:

Վերջին սառցակալման հետևանքով Հայաստանի կլիման ավելի ու ավելի է վատանում, վյուրմյան շրջանում ջերմաստիճանի իջեցումը զուգորդվում է օդի նշանակալից չորացման հետ: Այդ շրջանի լճագետային նստվածքներում, Սպիտակի շրջանի Նալբանդ գյուղի մոտ հայտնաբերվել են նախնական փղի (մամոնտի), հին ձիու և այլ կենդանիների մնացորդներ¹⁵: Արարատյան դաշտավայրի եզրերին աճել են սաղարթավոր անտառներ և քաղցրահամ ջրային բուսականություն¹⁶:

Վաղ չորորդական ժամանակաշրջանի վերջում փիղն ու ռնգեղջյուրը վերջնականապես անհետանում են, հետսառցային ժամանակների բուսական ու կենդանական աշխարհն աստիճանաբար անցնում է մոտավորապես այն վիճակին, որ առկա է ներկայումս: Վերին պլեյստոցենի և հոլոցենի սահմանագծում տեղի են ունենում տուֆային լավաների նոր հեղումներ, որոնցով հիմնականում ավարտվում է Հայաստանի ժամանակակից ռելիեֆի ձևավորումը:

Նախամաքդու ծագման և գոյության խնդիրը չորհրդական դարաշրջանի սկզբում — Մոտավորապես մեկ միլիոն տարի ընդգրկող երկրակազմական և կլիմայական այս ուշ պրոցեսների ժամանակագրական շրջանակներում է

¹² Տե՛ս Սո. Լիսիցյան, ՀՍՖՍՀ ֆիզիկական աշխարհագրություն, Երևան, 1940, էջ 134:

¹³ Տե՛ս Ա. Լ. Թախթաշյան, Հայաստանի բուսական աշխարհը, էջ 36—37:

¹⁴ Տե՛ս Կ. Ն. Պաֆենցոյց, Հայաստանի և Փոքր Կովկասի, նրան կից մասերի գեոլոգիական ակնարկ, էջ 135:

¹⁵ Տե՛ս Н. И. Карааш, О новых находках остатков мамонта на Малом Кавказе. «Дневник X съезда естествоиспытателей и врачей», Киев, 1898, № 7.

¹⁶ Տե՛ս А. Т. Асланян, Стратиграфия вулканических пород приереванского района (Арм. ССР), «Доклады АН Арм. ССР», т. XI, № 5, Ереван, 1950, էջ 149:

տեղի ունեցել նախամարդու և մարդկային հասարակության նախասկզբնական պատմությունը:

Մեր նախնիների՝ մարդանման կապիկների և ձևավորվող առաջին մարդկանց պատմությունն սկսվել ու ընթացել է երրորդական ժամանակաշրջանի վերջում և չորրորդականի սկզբներին Միջերկրական ծովի հյուսիսում, Աֆրիկայի և Ասիայի արևադարձային և մերձարևադարձային գոտիներում, որոնց մեջ մտնում էին նաև Անդրկովկասն ու Հայկական լեռնաշխարհը:

Հարավային Եվրոպայի կենտրոնական մասերում, Աֆրիկայում, Ասիայում, Հիմալայների ստորոտներում, միջին երրորդական շրջանի նստվածքներում, XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբներին, գիտնականները հայտնաբերել են բարձր զարգացած կապիկների (դրիոպիթեկների) մնացորդներ, որոնք համարվում են մարդու առավել հավանական նախորդները:

Մոտավորապես նույն շրջաններից են ծագում ուլ երրորդական դարաշրջանի մարդանման կապիկների (անթրոպոիդների) մնացորդները, որոնց խմբին են պատկանում նաև Արևելյան Վրաստանի Ուդաբնո վայրում հայտնաբերված ուդաբնոպիթեկ մարդակերպ կապիկը¹⁷:

Հայկական լեռնաշխարհում նախամարդու գոյության հնարավորությունը չորրորդականի սկզբներում հավաստվում է ոչ միայն ժամանակի բուսական ու կենդանական աշխարհի հարստությամբ, կլիմայական բարենպաստ պայմաններով, այլև ամենավաղ ժամանակների հարուստ ու բազմապիսի քարեդարյան հուշարձանների առատությամբ, որոնք, անկասկած, վերաբերում են պլիոցենի վերջին և վաղ չորրորդական դարաշրջանի սկզբին:

2. ՍՏՈՐԻՆ ՊԱԼԵՈԼԻԹԸ (ՎԱՂ ՀԻՆ ՔԱՐԻ ԴԱՐԸ)

Աշխատանքի դերը կապիկի մաշկացման գործում — Մարդկային գործունեության առաջին հետքերը Հայկական բարձրավանդակում վերաբերում են ստորին պալեոլիթի շելյան և աշելյան փուլերին՝ նախնադարյան համայնական հասարակության զարգացման ամենանախնական աստիճանին, որն ընդգրկում է հարյուր հազարավոր տարիներ և ժամանակագրական տեսակետից համապատասխանում է երկրի կազմավորման ուլ երրորդական և վաղ չորրորդական շրջանին:

Կենդանական աշխարհից հազիվ անջատված, իր էության բազմաթիվ գրծերով կենդանիներից դեռևս չտարբերվող նախամարդը (պիթեկանթրոպ, սինանթրոպ), այնուամենայնիվ, կարողացավ դնել մարդկային հասարակության նյութական և հոգևոր մշակույթի հիմքերը:

Նախնադարյան հոտի» և մայրական «տոհմական համայնքի», կազմավորման այդ շրջանը, որպես երկրի պատմության կարևորագույն և շրջադարձային երևույթ, լայն, բայց և բարդ ու ծանր ճանապարհ բացեց աշխատանքի և հասարակության վերընթաց զարգացման, բնության նկատմամբ մարդու անդորոնությունից դեպի նրա հարաճուն գերիշխանությունը անցնելու համար: Լը-

¹⁷ См. М. Т. Левин, Г. Ф. Дебей, Я. Я. Рогинский, Происхождение человека и древнее расселение человечества, М., 1956.

րացնելով Դարվինի հանճարեղ դիտողությունները բարձրագույն պրիմատների զարգացման մասին, Ֆրիդրիխ Էնգելսը նշում է, որ «մարդու ծագումն ու կատարելագործումը հանդիսացել է ոչ միայն կենդանական աշխարհի զարգացման հետևանք, այլ ամենից առաջ, պատմության մեջ բնության մեծագույն վերափոխության արդյունք, երբ կենսաբանական որակը փոխվել է հասարակական որակի՝ մատերիայի շարժման բարձրագույն ձևին: Այդ վերափոխության էությունն այն է, որ մարդու կենդանի նախնին (կապկամարդը) հասնելով կենսաբանական զարգացման բարձր աստիճանի, սկսել է պատրաստել աշխատանքի շատ պարզ գործիքներ: Աշխատանքը, աշխատանքային պրոցեսը մարդուն առանձնացրել է կենդանական աշխարհից, նրա առջև լայն հնարավորություններ բացել ազդելու իր և իրեն շրջապատող բնության վրա: Աշխատանքի գործիքների օգտագործման պրոցեսում ձևավորվում են մարդու ձեռքերը և ազատվելով ոտքի ֆունկցիայից, դառնում աշխատանքի կարևոր միջոց. ձեռքի հետ միասին զարգանում է նաև մարդանման էակի ամբողջ օրգանիզմը, վերջնականորեն հաստատվում մարդու ուղղահայաց դիրքը՝ քայլելու և աշխատելու ժամանակ՝ որին արդեն հասել էր պալեոանթրոպը և որը մեծ դեր խաղաց կապկից մարդուն անցնելու ճանապարհին: Աշխատանքը մարդկային կյանքի առաջին հիմնական պայմանն է, և այն էլ այն աստիճանի, որ մենք որոշ իմաստով պիտի ասենք՝ աշխատանքն է հենց մարդուն ըստեղծելը»¹⁸:

Աշխատանքի և մարդու հասարակական գործունեության զարգացմանը զուգընթաց զարգանում էր նաև հողաբաշխ հնչյունային լեզուն. «հնչյունային լեզուն մարդկության պատմության մեջ հանդիսանում է այն ուժերից մեկը, որոնք օգնեցին մարդկանց բաժանվելու կենդանական աշխարհից, միավորվելու համայնքներում, զարգացնելով իրենց մտածողությունը, կազմակերպել հասարակական արտադրություն, հաջող պայքար մղել բնության ուժերի դեմ, և հասնել այն պրոգրեսին, որ մենք ունենք այժմ»¹⁹: Հասկանալի է, որ հնագույն խոսքը եղել է շատ պարզունակ և սահմանափակ իր բառային կազմով, բայց այն անհրաժեշտ էր հասարակության հաղորդակցության համար: Առանց բոլորի համար հասկանալի լեզվի, չէր կարող գոյություն ունենալ նույնիսկ ամենապարզ հասարակական բջիջը. աշխատանքը և «հողաբաշխ խոսքը» որոշիչ ազդեցություն են թողել մարդու օրգանիզմի կատարելագործման, նրա զանգուղեղի զարգացման վրա: Լեզվի զարգացումը խիստ կապված է մտածողության զարգացման հետ: Լեզուն լինելով մարդկանց միջև հաղորդակցության միջոց, շարունակում է զարգանալ մարդկանց արտադրական գործունեության զարգացման հետ միասին:

Մարդու կյանքը ստորին պալեոլիթի բնական պայմաններում — Բաժանվելով կենդանական աշխարհից, հնագույն մարդկային հասարակությունը դեռևս շատ երկար ժամանակ ամբողջովին կախման մեջ է եղել իրեն շրջապատող բնությունից. սկզբում մարդիկ ծանոթ չէին կրակի գործածությանը: Նըրանք հագուստ չունեին և չէին կարողանում կառուցել թեկուզ ամենապարզ

¹⁸ Ֆ. Էնգելս, Աշխատանքի դերը կապկի մարդացման պրոցեսում, Երևան, 1953, էջ 31

¹⁹ Նույն տեղում:

կացարանները, դրա համար էլ դուրս չէին դալիս արևադարձային և մերձարեւ-վադարձային դոտիններից, որոնց հատուկ էր մեղմ կլիմա և մշտադալար բուսականություն: Չափավոր կլիմա և համեմատաբար ցուրտ ձմեռ ունեցող իր-կերները այդ դարաշրջանում մարդու բնակության համար պիտանի չէին: Չուր-րորդական շրջանի սկզբում, չնայած կլիման սկսում է ցրտանալ, մերձարեւ-դարձային բուսականությունը տարածվում էր դեպի հյուսիս՝ նշանակալիորեն ավելի հեռու, քան այժմ: Այսպես, Հայաստանում աճում էին լայնատերև և մշտադալար անտառներ՝ դափնի, սամշիտ, թզենի և այլ հարավային բույսեր. այդ անտառներում կային այնպիսի ջերմասեր կենդանիներ, ինչպես հնա-պույն գետաձին (հիպոպոտամ), հարավային (հին) փիղը, էտրուսկական ռնգեղջյուրը և այլն²⁰:

Այսպիսի բնա-կլիմայական պայմաններում է ապրել մարդը ստորին պալեոլիթի փուլում, որն ընդգրկում է ժամանակի մի հսկայական հատված՝ մ. թ. ա. 800.000—100.000 թվականները և հնագիտական իր հազվագյուտ հուշարձաններով բնորոշում է մարդկային պատմության զարգացման ամե-նավաղ շրջանը, կամ, ինչպես ընդունված է ասել, մարդկության մանկության ժամանակաշրջանը²¹:

Վաղ չորրորդական շրջանի նստվածքներում հայտնաբերված քարե պարզ ու միօրինակ գործիքները, որոնք վերաբերում են ստորին պալեոլիթի մշա-կության զարգացման մինչընկալ, շելյան ու աշելյան շրջաններին, հնագույն մարդու՝ պիթեկանթրոպի (կապկամարդ) ու սինանթրոպի (չինական մարդ) գործունեության արգասիք են: Ստորին պալեոլիթյան մշակույթի հուշարձան-ների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ մարդն այն ժամանակ ապրել է խմբերով, թափառական կյանք վարել գետերի ու լճերի ափերին, արևադար-ձային անտառներում: Նա իր ժամանակավոր կայաններն ընտրելիս նկատի է ունեցել նաև գետերի առկայությունը մերձավոր վայրերում:

Մարդուն ապաստան են ծառայել քարայրները, անձավները, անտառնե-րը և այլն:

Ստորին պալեոլիթի շելյան ժամանակի նստվածքներում գտնված խոշոր կենդանիների ոսկորները վկայում են, որ այդ ժամանակ մարդիկ երբեմն որ-սացել են հսկա կենդանիներ, սակայն միայն պարզ գործիքների առկայու-թյամբ այդպիսի որսը սխտեմատիկ չէր կարող լինել: Շելյան մարդկանց գո-յության հիմնական աղբյուրը եղել է մանր կենդանիների որսը, ինչպես նաև միջատների ու սողունների, վայրի բույսերի ու պտուղների հավաքչությունը, որոնցով հարուստ էր Հայաստանի վաղ չորրորդական բուսական ու կենդա-նական աշխարհը: Պատմական տեսակետից կարևորն այն է, որ շելյան մարդը արդեն հաստատուն կերպով կանգնում է կապկամարդու զարգացման, նրա մարդացման ճանապարհին, մարդկությունը սկսում է ընթանալ առաջադիմու-թյան ուղիով, որ պայմանավորված էր կոլեկտիվ աշխատանքային գործունեու-թյամբ:

²⁰ Տե՛ս В. В. Богачев, Урмийское и Ванское озеро, «Изв. Азерб. Гос. университета», Баку, 1927, № 6, էջ 196, 1929, № 7, էջ 91, № 8, էջ 88.

²¹ Տե՛ս М. З. Паничкина. Палеолит Армении, Л., 1950, էջ 3.

Քարի դարի հաջորդ, ավելի կայուն ու որոշակի փուլի՝ շելյան մշակույթի զարգացումն ընթացել է գյունց-մինդելյան և մինդելյան ժամանակներում՝ Նոնունիս (Նուռնուս) գյուղի գյունցյան հասակի ֆլորան՝ ձիու նախահայր հիպարիոնը, էտրուսկական ունգեղջյուրը, ինչպես նաև Սիսիանի Իշխանա՝արի վերին պլիոցենյան և ստորին շորրորդական նստվածքների հարուստ ֆլորան թույլ են տալիս պնդելու, որ նշված ժամանակներում Հայաստանը միանգամայն նպաստավոր բնակլիմայական պայմաններ է ունեցել մարդու գործունեության և զարգացման համար:

Առաին լեռան պալեոլիթյան կայանները — Աշխատանքի առաջին պրիմիտիվ գործիքները պատրաստելուց տասնյակ հազարամյակներ առաջ մարդն օգտագործել է փայտե մահակ և սուր եզրեր ունեցող անմշակ, կոպիտ քարե բեկորներ: Ժամանակի ընթացքում հետզհետե մարդն սկսում է ջարդել ու բեկոտել քարերը՝ հարմարավետ օգտագործման համար: Այդ եղանակով պատրաստված կոպիտ, նախնական քարե գործիքները նույնիսկ դժվար է տարբերել բնական կայծքարի ու վանակատի (հրաբխային ապակու) ելունդներից և կոշկոռներից, որոնք չափազանց հարմար էին գործիքներ պատրաստելու համար:

Հազարամյակների ընթացքում մարդը կուտակում է քարե գործիքներ պատրաստելու, մշակելու, օգտագործելու փորձ, հանդես են գալիս հարմար ձևավորում ունեցող առաջին գործիքները, որոնք, ըստ երևույթին, օգտագործելիս է եղել պիթեկանթրոպը:

Մարդու աշխատանքային առաջին գործիքները չափազանց պարզունակ, միատարր ու միօրինակ էին, դրանց զարգացումն ու տարբերակումն ընթանում էր վերին աստիճանի դանդաղ և, այնուամենայնիվ, ստորին պալեոլիթի երեք ժամանակաշրջանի հատվածները (մինչև, շել, աշել) բնորոշվում են վերոհիշյալ քարե գործիքների մշակման ձևերով ու տեխնիկայով, ինչպես և մարդուն շրջապատող արտաքին միջավայրում բնակլիմայական, բուսական և կենդանական աշխարհում կատարված փոփոխություններով:

Մարդկային մշակույթի զարգացման առաջին կայուն փուլը շելյանն է (Ֆրանսիայի Շել վայրի անունով): Հայաստանի տերիտորիայում ստորին պալեոլիթի շելյան փուլի քարե գործիքներ առաջին անգամ հայտնաբերվեցին 1943—1945 թվականներին Արտին լեռան կայաններում²² Սատանի-դար, Արեգունի, Հարավային Բլուրների լանջերին:

Արտին լեռը գտնվում է Արագածի հարավ-արևմտյան լանջին, ծովի մակերևույթից բարձր է 2047 մետր և պատկանում է Հայկական լեռնաշխարհի այժմ արդեն հազվագյուտ այն վայրերի թվին, որոնք կազմավորվել են դեռևս երրորդական դարաշրջանում և հանգամանքների բերումով դուրս են մնացել շորրորդական հրաբուխների ազդեցությունից: Լեռան լանջերը հետաքրքիր են

²² Տե՛ս С. Сардарян, Палеолит в Армении, Ереван, 1954, նույնի նախագարյան հասարակությունը Հայաստանում, Երևան, 1967, էջ 39:

ոչ միայն իրենց երրորդական նստվածքներով ու վանակատի առատ արտադրումներով, այլև շելյան չափազանց հարուստ արհեստանոց-կայաններով²³։

Ռիս-վյուրմյան միջսառցային և վյուրմյան սառույցի նահանջի ժամանակներում Արտին լեռը ևնթարկվել է ուժեղ շերտահեղումների։ Հեղեղները խիստ փոխել են լեռան ուղիները, իսկ էրոզիվ պրոցեսները ավելի են մեկուսացրել Արտինը, վերափոխել շրջակայքի մակերեսը, նրան տալով խիստ կրտրտված տեսք։ Դրանից էլ փոխվել են հին պալեոլիթյան կայանների շերտերը, խախտվել նախնական վիճակը։ Այս պրոցեսը առավել մեծ չափերով տեղի է ունեցել, երբ մարդը լքել է այդ վայրերը, մոտավորապես ժամանակակից էպոխայի (հոլոցենի) սկզբում։

Արտին լեռան հյուսիս-արևելյան լանջին գտնվող Սատանի-դար (Սատանի-կոնդ) կայանում հայտնաբերված են մեծ քանակությամբ մշակված գործիքներ, որոնք իրենց ձևերով ու պատրաստման տեխնիկայով բնորոշ են ինչպես մինչշելյան ու շելյան, այնպես էլ աշելյան ժամանակների համար։ Դրանք պատրաստված են վանակատից (օբսիդիանից) և դիաբազից։

Հայկական լեռնաշխարհը՝ Արագածի սիստեմը, Հրազդանի միջին հոսանքի կայանները և մյուս վայրերը՝ Սիսիանը, Զրաբերը, Գեղամա լեռները (Աղմաղանը), Ազատ Մասիս (Արարատ) լեռը, Նեխ-Մասիքը (Սիփանը) և այլն, իրենց օբսիդիանի հանքերի հարստությամբ, որակով ու վայրի հարմարություններով պալեոլիթյան մարդու համար ամենալավ օջախներից են եղել ողջ շրրորդական ժամանակաշրջանում։

Մինչշելյան և շելյան գործիքներ — Շելյան ժամանակի ամենաբնորոշ և լավ ուսումնասիրված գործիքը այսպես կոչված ձեռքի հատիչն է։ Շելյան ձեռքի հատիչները տարբեր նպատակներով գործածության ունիվերսալ գործիքներ են եղել։ Ստորին պալեոլիթի գործիքների այս հնագույն տեսակները ներկայացնում են երկու կողմից մշակված նշաձև, ձվաձև, սրտաձև խոշոր ձեռքի հատիչներ, որոնք ունեն անավարտ տեսք, ուժեղ հողմնահարության հետքեր։ Հատիչի մի ծայրը սուր է, մյուսը՝ հաստ, բութ։ Վերին՝ անմշակ թողնված կրկամասը, ծառայում է որպես բռնակ, որը պրավում է գործիքի ավելի քան երկու երրորդականը։

Շելյան գործիքներով նախամարդը մտել է նախնադարյան համայնական հասարակարգի զարգացման սկզբնական փուլը։ Այդ գործիքները ճշմարտացի վկաններ են՝ Հայաստանում երկրաբանական վաղ շրրորդական ժամանակում, մարդու բնակության²⁴։

Թեև խոշոր գործիքները՝ շելյան ձեռքի հատիչները, միօրինակ պարզ ձևով ևն ներկայանում, բայց ունեցել են բազմակողմանի կիրառություն։ Դրանցով մարդը կարող էր կատարել շատ աշխատանքներ, որոնց համար անհրաժեշտ էր ամուր սուր ծայր, մասսիվ կտրող պրոֆիլային կող ու միևնույն ժամանակ պահանջում էր ուժգնորեն հարվածել, կտրել, ջարդել, հող փորել, գետնից արմատներ հանել և այլն։ Պարզ է, որ ձեռքի հատիչը կարող էր նաև որպես պաշտ-

²³ Արաին լեռան կայանների մասին տե՛ս նաև *С. Н. Замятнин*, Находки нижнего палеолита в Армении, ИАНАОН, 1947, № 1, ինչպես նաև *М. Э. Паничкина*, Палеолит Армении, Ленинград, 1950։

²⁴ Տե՛ս *С. А. Сардарян*, Палеолит в Армении, Ереван, 1954, էջ 52։

պանության միջոց ծառայել, ինչպես և օգտագործվել որսի ժամանակ: Ուշագրավ է, որ ձեռքի հատիչը հարմար է բռնել աջ ձեռքով. ուրեմն շելյան ժամանակից արդեն մարդը աշխատել է աջ ձեռքով:

Սատանի-գար արհեստանոց կայանում շելյան ձեռքի հատիչների հետ միասին գտնվել են ամբողջական կոպիլից պատրաստված շատ կոպիտ, որոշակի կայուն ձև չունեցող գործիքներ, որոնց վրա, սակայն, պարզ նկատելի են նպատակային հարվածների և գործածության հետքեր. քարի մնացած մակերեսը բնական տեսքի է, ծածկված թանձր պատինայով: Սրանք երկար ժամանակ նախորդել են շելյան ձեռքի հատիչներին և հնագիտության մեջ կոչվում են մինչմասսիվ ցլեպներ, սրածայր, կոպիտ քերիչներ, սկավառակաձև գործիքներ, որոնք, անկասկած, պատրաստված են մարդու ձեռքով և կարող են վերագրվել վաղշելյան շրջանին:

Հին «վարպետը» կոպիչը կամ ելունդը տաշելու ժամանակ ստանում էր սուր կողերով շատ ցլեպներ, որոնցից խոշորները օգտագործելի էին որպես հասարակ կտրող գործիքներ. դրանցով կարող էին որսի միսը բաժանել մասերի: Հավանաբար, ավելի կարևոր է եղել դրանց դերը որպես գործիք պատրաստելու գործիքներ (փայտից զենքեր, սրածայր մահակներ և ձեռնափայտեր): Կասկածից վեր է, որ ամենապարզ ձևերով մշակված վանակատի (օրսիդիանի) ու կայծքարի գործածությունը սկսվել է ավելի վաղ, քան շելյան ձեռքի հատիչի հանդես գալը և մինչշելյան ժամանակը հանդիսացել է մշակութային մի որոշակի ժամանակաշրջան: Մոտավորապես նույն ժամանակաշրջանին են պատկանում Արզնու պալեոլիթյան կայանի մոտ ընկած Նոնունիսի²⁶ դիատոմիտները՝ ուշ պլիոցենի և վաղ պլեյստոցենի կենդանական ու բուսական աշխարհի հարուստ մնացորդներով, որոնց մեջ գտնվել են նաև երկու կողմից մշակված հնագույն գործիքներ՝ հար և նման Սատանի-գարի նախնական հատիչներին:

Ձեռքի հատիչներին ուղեկցող՝ պատահական ցլեպներից ու բեկորներից պատրաստված մանր գործիքները դարեր շարունակ օգտագործվել են մարդու կողմից և հավասարապես հատկանշական են ինչպես մինչշելին, այնպես էլ շելին, որոնք մշակույթի նույն շրջանի երկու հաջորդական օղակներ են: Ստորին պալեոլիթի վերջին ցլեպներից պատրաստված գործիքների նշանակությունն ավելի է աճում: Միջին պալեոլիթում դրանք դառնում են գործիքների իշխող տիպերը, և վաղ շրջանների բնորոշ հատիչը հետզհետե դուրս է գալիս գործածությունից: Այսպիսով, ստորին պալեոլիթի շելյան փուլը անխզելիորեն կապված է մինչշելյան փուլի հետ և պահպանում է նրա շատ ու շատ գծերը ինչպես գործիքների ձևի, այնպես էլ մարդու տնտեսական գործունեության տեսակետից:

Հստակ է, քանակի ու մշակման տեխնիկայի, Արտին լեռան Սատանի-գարի հատիչները և ուղեկցող գործիքները պատկանում են Եվրոպայի ու Ասիայի ստորին պալեոլիթի մինչշելյան և շելյան գործիքների լավագույն նրմուշների շարքին:

²⁶ ՏՃԿՍ Ս. Հ. Սարգսյան, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, էջ 46:

Հանգանակ

Վաղ շեյան ձեռքի հատիչ. Սասանի դար

Սատանի-դարի պալեոլիթյան կայանն իր գրաված դիրքով, գործիքների հարստությամբ, արխաիկ ու տիպական ձևերով կապող օղակ է հանդիսանում Առաջավոր Ասիայի նախնադարյան մշակույթի Միջերկրականի, Կովկասի ու Հարավ-ուսական տափաստանների պալեոլիթյան մշակույթների միջև: Հայաստանի ստորին պալեոլիթի գրեթե բոլոր նյութերը, անկասկած, հաստատում են Հայկական լեռնաշխարհի նման կարևոր դերը²⁶:

Աշելյան ֆաբե գործիքներ — Աշելյան մշակույթն իր անունն ստացել է Սենտ-Աշել քաղաքից, որտեղ առաջին անգամ քարե գործիքներ են գտնվել: Հանդիսանալով ստորին պալեոլիթի շելյան փուլի անմիջական շարունակությունն ու զարգացումը, և ժամանակագրական տեսակետից համապատասխանելով միսոլիթյան սառցակալման ու միսոլի-ոֆայան միջսառցային ժամանակաշրջանին, աշելյան մշակույթը մի նոր, ավելի բարձր աստիճան էր մեր նախնիների պատմության մեջ: Սատանի-դարի, Արեգունի բլրի, Հարավային բլրի, Հրաղդան գետի միջին հոսանքում²⁷, Արդնու դարավանդի՝ Ճատկերանի, Աշիրաբդի, Նոնունիսի (Նուռուս), Լուսավանի, Ջրաբերի և այլ վայրերի ստորին պալեոլիթյան կայանները, որոնք արտակարգ հարուստ էին վանակատի արտազեղումներով, տվել են համեմատաբար զարգացած ու բազմապիսի քարե գործիքների բնորոշ ժողովածուներ: Վերոհիշյալ բոլոր կայաններում գործիքների շելյան տիպերին փոխարինելու են գալիս ավելի հմտորեն, խնամքով պատրաստված և զգալիորեն կատարելագործված գործիքներ: Աշխատանքի հիմնական գործիքը մնում է ձեռքի հատիչը, որը, սակայն, փոքրանում է, ստանում բարակ (անհետացած) կրունկ, ճշգրիտ նշաձև, ձվածիր, սկավառակաձև կամ եռանկյունի ուրվագիծ, բեկոտման տեխնիկայով մշակված հարթ մակերես: Նրա կտրող պրոֆիլային կողերն արդեն ոչ թե զիգզագաձև են, այլ ուղիղ և սուր: Մանրակրկիտ ու նուրբ մշակման շնորհիվ աշելյան հատիչը ստանում է նաև կտրելու հատկություն: Այս բոլոր հանգամանքները վկայում են գործիքներ պատրաստելու տեխնիկայի զգալի առաջընթացի, վանակատի, կայծքարի հատկություններին խորամուխ լինելու, վարպետի ձեռքի առավել հմտության մասին: Ձեռքի հատիչը ստորին պալեոլիթի ամենաբնորոշ ու տիպական գործիքն է, որն առանձնապես լայն տարածում է ստանում աշելյան շրջանում:

Աշելյան հատիչներին զուգընթաց կատարելագործվում են նաև ցլեպներից ու մանր կտորներից պատրաստված, այսպես կոչված, կլեկոտնյան և լեալուռայան տիպի ունեցող գործիքները. սրածայրը, քերիչը, քերթիչը, կտրող դանակը, գալիիկոնը, սկավառակաձև գործիքները, որոնք օգտագործվել են կենցաղում, փայտի ու մորթու մշակման համար: Ձեռքի հատիչից սրանք տարբերվում են պարզ մշակությամբ:

Աշելյան գործիքները, բացի վանակատից, պատրաստված են նաև դիամադից և դաջիտից: Դրանց վրա, հատկապես բանող եզրերում, կատարված է նաև հետագա լրացուցիչ մշակում (հարդարում): Ուշաշելյան շրջանում հանդիպում են շատ խնամքով մշակված գործիքներ, որոնք ունեն ուղիղ, ճշգրիտ ուրվագծեր:

²⁶ Sб'я М. Э. Пакичкина, Палеолит Армении, էջ 7,

²⁷ Sб'я С. А. Сардарян, Палеолит в Армении, էջ 72—100.

վաղաշելյան գործիքներին հատուկ է մուգ, սև թավշյա, թանձր պատինան, իսկ ուշաշելյան գործիքների պատինան ավելի թույլ է, թեև ամբողջովին ծածկում է քարի բնական գույնը:

Արտին լեռան աշելյան գործիքների կոմպլեքսը պարունակում է մեծ քանակությամբ կատարյալ մշակված ձեռքի հատիչներ և ցլեպներից պատրաստված գործիքներ, որոնք պատկանում են աշելյան դարաշրջանի երկու՝ վաղ և ուշ կեսերին: Հանդիպող բազմազան, բայց բնորոշ ձևերը՝ իրենց համապատասխան մշակմամբ, վկայում են գործիքների նոր մասնագիտացման և դրանց պատրաստման ավելի բարձր տեխնիկայի մասին՝ կապված Հայաստանի վաղագույն բնակիչների տնտեսական գործունեության բարդացման հետ:

Աշելյան դարաշրջանում կարևոր փոփոխություններ են կատարվում մարդկանց կյանքում: Հանդես են գալիս որսորդական ժամանակավոր ճամբարներն ու երկարամյա բնակավայրերը: Այդպիսի բնակավայրերի հիմնալի օրինակ են վաղ և ուշ աշելյան ժամանակներին պատկանող Արտին լեռան և Հրաղդանի միջին հոսանքի կայաններն ու քարայրները:

Արդնու աշելյան հին բնակավայրը գտնվում է Հրաղդան գետի աջ ափին, վաղ շորորդական 80 մետրանոց դարավանդի վրա: Զուր խմելու համար, անշուշտ, դեպի գետն էին գալիս փղերը, ունգեղջյուրները, ձիերը և այլ կենդանիներ, որոնք դառնում էին որսի առարկա:

Արդնու կայանի հնագիտական կոմպլեքսները բաղկացած են աշելյան ձեռքի հատիչներից, կտորներից ու ցլեպներից պատրաստված ուղեկցող սրածայրերից, քերիչներից, շեղբերից և այլն, որոնք ունեն կայուն ուրվագծեր, կլեկտոնյան տեխնիկային բնորոշ արխաիկ տեսք: Նշանակալից թվով հանգիպում են երկկողմանի մշակված սկավառակաձև գործիքներ: Ըստ բնույթի և մշակման տեխնիկայի, Արդնու գործիքների վաղ կոմպլեքսը պետք է համարել Արտինյան կայանների աշելյան գործիքներին ժամանակակից²⁸:

Աշելյան ժամանակի մարդը լայնորեն օգտագործում է պատրաստի կացարանները՝ քարայրները, ծածկերը և այլն²⁹:

Ստորին պալեոլիթի աշելյան դարաշրջանի գործիքների ձևերի ու տիպերի բազմազանությունը բացատրվում է ժամանակաշրջանի անցողիկ բնույթով, երբ նախամարդը հավաքչական գործունեությունից անցավ որսորդության՝ որպես տնտեսական գործունեության մի նոր, որոշակի ձևի:

Որսորդության զարգացմանը զուգընթաց, աշելի վերջում խիստ սահմանափակվում է գործիքների երկկողմանի մշակությունը, որովհետև արտադրությունը պահանջում էր նոր տեսակի գործիքներ և դրանց մշակման նոր եղանակ: Աշելյան հատիչին ուղեկցող կլեկտոնյան տիպի գործիքները նույնպես հետզհետե կատարելագործվում են՝ կապված խոշոր կենդանիների որսի հետ, թեև հավաքչական աշխատանքը դեռևս շարունակվում էր մնալ որպես գլխավոր ճարտագրաձևը: Սակայն որսորդությունը մարդու կյանքի համար հսկա-

28 Տե՛ս Մ. Յ. Паничкина, Палеолит Армении, էջ 69—89:

29 Տե՛ս Հ. Ա. Մարտիրոսյան, Հայաստանի նախնադարյան մշակույթի նոր հուշարձաններ, ՊՐՀ, 1969, № 3, էջ 191—208:

լական նշանակություն ունեւ, քանի որ դա մարդուն ապահովում էր մսեղենով, որը բարեւիւում է արյան քիմիական բաղադրութունը և նպաստում ուղեղի զարգացմանը:

Վաղ աշելյան ձեռքի հատիչ. Զրաքեր

Գտնված աշելյան գործիքները՝ հարյուրավոր ձեռքի հատիչները, ցույց են տալիս, որ Հայաստանի պալեոլիթյան կայանները հազարամյակներ շարունակ եղել են նախամարդու բնակավայրեր: Բնության դեմ պայքարելիս, գործիքների հետ միասին մարդու հենարանն էր դարձել կրակը: Աշելյան ժամանակի մարդը կրակը օգտագործել է ոչ միայն որպես ջերմության աղբյուր, այլև նրանով պաշտպանվել է գիշատիչ գազաններից: Պետք է ենթադրել, որ մարդիկ շատ վաղ են սովորել միսը, արմատիքը և պտուղները խորովել: Դա ոչ միայն օգնեց լավացնելու սննդամթերքը, ընդլայնելու մթերքների պաշարը, այլև

խիստ սահման դրեց մարդու և մթերքը բնական վիճակում գործածող կենդանու միջև:

Աշելյան ժամանակին բնորոշ է ստորին շորրորդական մինդել-նիսյան, մասամբ մինդելյան փուլի շերմասեր ֆաունան, այսինքն՝ տրագոնթերյան փիղը, ռնգեղջյուրը, նախնական ձին, ուղտը, եղջերուն, ցուլը, որոնց մնացորդները հայտնաբերվել են կենինականի մոտ և Նրեանի շրջակա գյուղերում:

Հայկական լեռնաշխարհը նախնադարյան մարդու բնակեցման շրջան— Հայկական լեռնաշխարհի պալեոլիթյան կայանների թիվը չի սահմանափակվում Սովետական Հայաստանի լավ ուսումնասիրված հուշարձաններով: Վերջին տարիների ընթացքում Արևմտյան Հայաստանի տարբեր մասերում ևս հայտնաբերվել են քարեդարյան մշակույթի զանազան փուլերին վերաբերող հնագիտական հարուստ նյութեր, որոնք անգնահատելի նշանակություն ունեն Հայաստանում մարդու վաղ բնակության և նախամարդու տարաբնակեցման կարևոր հարցերի լուծման համար: Ցավոք, այդ նյութերի մի զգալի մասը ներկայացված է թուրքական հրատարակություններում, որոնք հաճախ ոչ թե գիտական նպատակներ են հետապնդում, այլ ջանում են ապացուցել, թե թուրքերը ինչ-որ մի «համամարդկային» նախապատկերական մշակույթ են ստեղծել³⁰:

Հայկական լեռնաշխարհի և նրա հարևան շրջանների պալեոլիթյան հուշարձանների անաչառ ուսումնասիրությունը հիմնովին հերքում է պան-թուրքիստական այս զառանցանքը, կարևոր դեր խաղում հնագույն մարդու բնակության, նրա տեղաշարժերի, ստորին պալեոլիթյան մշակույթի գլխավոր կենտրոնների ծագման ու զարգացման պրոբլեմը մեկնաբանելու գործում:

Ներկայումս հին քարի դարի հետաքրքրական բնակավայրեր են հայտնաբերված Կարսից հյուսիս, Սասունի լեռների ստորոտում, Արածանիի ավազանում, Խարբերդի դաշտում, Հարբի (Բուլանլի) հովտում (Լիզ) և այլուր³¹: Հարթավայրերի այս շղթան հաղորդակցության մեջ է եղել հյուսիսում՝ Արաքսի հովտի ու Արարատյան դաշտավայրի, հարավում՝ Տարոնի հովտի ու Խարբերդի դաշտի միջոցով Հայկական Տավրոսի լեռնանցքերի հետ: Արածանիի վերին հովտից՝ Բագրևանդից (Ալաշկերտ) մի շարք հարմար ճանապարհներ են անցնում դեպի Արաքսի հովիտը և Արարատյան դաշտավայրը, դեպի Արարատ և Արազած լեռները: Բնական այս միջանցքի նշանակությունը կարևոր է այն իմաստով, որ վաղ շորրորդական նախնադարյան մարդը բնակվել է այս վայրերում, գուցե նաև Արածանիի հովտում, որը միանգամայն նպաստավոր պայմաններ ուներ մարդկային կյանքի առաջադիմության համար՝ պլեյստոցենի սկզբում:

Այդ տեսակետից միանգամայն օրինաչափ է ստորին պալեոլիթյան կայանների հայտնաբերումը Հայկական լեռնաշխարհի նաև հարավային ծայրամասերում, որոնք անմիջապես հարում են Արևելյան Միջերկրականի, Առաջավոր ու Փոքր Ասիայի մշակութային կենտրոններին:

³⁰ Սուլեյ ենթադուլը կազմված է В. П. Любим, „Палеолит Турции и проблема раннего расселения человечества“ աշխատության հիման վրա (տե՛ս СА, XXVII, 1957, էջ 71—80):

³¹ Տե՛ս Ս. Հ. Ստեփանյան, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, էջ 38, 56:

Շեկյան, աշեկյան, կլեկտոնյան և մուստյերյան հարուստ նյութեր են հայտնաբերվել Ասորիքի սահմանի մոտ, Վերին Եփրատի նստվածքներում (Բիրինշիկում՝ 1883 թվականին, Նիզեք լեռից արևմուտք, կավճային նստվածքներում՝ 1907 թվականին), Հայկական Տավրոսի հարավային լանջերի երկարությամբ, Միջերկրական ծովից մինչև Դիարբեքի ձգվող կավճային նրստվածքներում։ Հին քարի դարի ամենահատկանշական բնակավայրերը հայտնաբերվեցին այստեղ, Մալաթիայի վիլայեթի Ադիաման քաղաքի շրջակայքում՝ Պիրինի նախալեռնային գոտում, ծովի մակերևույթից 600—700 մ բարձրության վրա։ Պիրինի պարբերական հետազոտությունների ընթացքում (1932—1938, 1945) քարե կույտերի և Չակալ գետի հունի մեջ հայտնաբերվել են վանակատից ու կայծքարից պատրաստված շեկյան, աշեկյան, կլեկտոնյան, մուստյերյան և նեոլիթյան գործիքների մեծաքանակ ու առաջնակարգ նմուշներ³²։

Նկարագրված պալեոլիթյան հայտնաբերումները կատարվել են մի շրջանում, որն առանձնացվում է Հայկական Միջագետք անվամբ³³։ Այս տեղանքի ընդհանուր տեսքը (լանդշաֆտը) աշխարհագրական տեսակետից մի ամբողջություն է կազմում հյուսիսային Ասորիքի հետ³⁴։ Հայկական լեռնաշխարհի, ինչպես և Հյուսիսային Ասորիքի այդ շրջանի վաղ հին քարեդարյան հայտնաբերումները հատուկ են գլխավորապես նախալեռների գոտուն և Եփրատի ու նրա վտակների հովիտներին։

Վերջին տարիներին այս շրջանում շեկյան և աշեկյան տիպերի հետաքրքրական նյութեր են հայտնաբերվել Այնթապ (Գազի-Անթեք) քաղաքի թլուկ և Մեթմենջե գյուղերում, ինչպես նաև Քեսուն, Խիզնիկ և Փալ գյուղերի սահմանագծում և Բոզովայում (Ուրֆա քաղաքի մոտ)³⁵։

Փաստերն ապացուցում են, որ Հայկական լեռնաշխարհն իր բոլոր մասերով բնակեցված է եղել մարդկային պատմության ամենավաղ շրջաններից սկսած։

Հայաստանը, Առաջավոր Ասիան և Բարեգաբյան մարդկանց վաղ տարաբնույթիցման խնդիրը — Հայկական լեռնաշխարհի և Առաջավոր Ասիայի սահմաններում նախնադարյան մարդկանց լայն տարաբնակեցմանը մեծապես նրպաստել է պալեո-աշխարհագրական միջավայրի նշանակալից նմանությունը, որ հավանաբար, գալիս է ուշ պլիոցենի և վաղ պլեյստոցենի ժամանակաշրջանից։ Այդ տեսակետից առանձնապես հատկանշական է այն փաստը, որ վաղ շորրորդական շրջանի մարդու բնակատեղիները, ինչպես բուն Հայաստանում, այնպես էլ նրան կից երկրներում ընկած են հաղորդակցության զարմանալի հարմար շրջաններում՝ հովիտներում և նրանց կից բարձր լեռնային սահրահարթերում ու լեռնանցքներում³⁶։

Ասորիքի, Փոքր Ասիայի, Հայկական լեռնաշխարհի, Իրանի և Իրաքի միջև վաղ հին քարի դարի գործիքների մի շարք վայրեր են գտնվել խաթայ վի-

32 Տե՛ս В. П. Любим, Палеолит Турции, էջ 73—77։

33 Ս. Տ. Նրեվյան, Հայաստանը բոտ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 71։

34 В. П. Любим, նշվ. աշխ., էջ 72, 77։

35 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 72—77։

36 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 88։

լայնթի հարավում, Ալեքսանդրեոսի սանջակից ոչ հեռու (Անտիոքի և Նուրեդ-դինի միջև), Ալթին-դերե գետի ավազանի շերտերում³⁷։

Նույն ժամանակաշրջանի քարե գործիքների կուտակման խոշոր օջախներ են Փոքր Ասիայի կենտրոնական (Սակարա գետի վերին հոսանքը՝ Զիբուկ, Կարմիր, Օվա, Իլիջա-սու վտակների ավազանը և էմիր, Մոզան ոչ մեծ լճերի շրջակայքը)³⁸, հյուսիսային լեռնային շրջանները (Սամսոն քաղաքի հարավ-արևելյան ծովային դարավանդը, Չամ լեռան ստորոտը)³⁹ և Տավրոսի լեռները։ Տավրոսի լեռնաղեղումն է գտնվում «Դրունք Կիլիկիոյ» լեռնանցքը, որը մեծապես օգնել է մարդկային խմբերի տեղաշարժերին։

Այսպիսով, Փոքր Ասիայի տերիտորիայի վրա այժմ ուրվագծվում են հին քարի դարի հայտնագործությունների տարածման երկու հիմնական շրջան՝ Կենտրոնական Փոքր Ասիան և Հայաստանի՝ Ասորիք-Պաղեստինի հարող շրջանը, որն ըստ երևույթին, ստորին պալեոլիթի պաղեստինա-ասորական տեղային մարզի հյուսիսային ծայրամասն է⁴⁰։

Ստորին պալեոլիթի որոշակի խոշոր կենտրոններ են ուրվագծված նաև Հայկական լեռնաշխարհից հարավ և հյուսիս՝ Իրաքում, Իրանում և Կովկասի մերձսևծովյան շրջաններում։

Հետաքրքիր է, որ Իրաքում պալեոլիթյան գործիքներ են հայտնաբերված Սուլեյմանիեի, Ռեանդուզի, Ամադիայի, Ագրայի, Զալույի լեռնանցքներում, այսինքն՝ Հայկական լեռնաշխարհին հարող շրջաններում։

Կովկասի ստորին պալեոլիթյան բնակատեղիները Աբխազիայի և Ղրիմի (Կիրիկ-Կոբա և այլն) մերձսևծովյան շրջաններում համապատասխանում են Սև ծովի 3—5 տեղասաներին։ Չափազանց հետաքրքիր կայաններ են հայտնաբերված Հարավային Օսեթիայում (Կուդարո, Լաշե-Բալթա և այլն), ինչպես նաև Քուռ գետի ձախակողմյան վտակների հովիտներում⁴¹։

Աշելյան գործիքների տարածումը ցույց է տալիս, որ միջին կամ ուշ աշելյան մարդը լայնորեն յուրացրել էր Հայաստանի և Կովկասի շրջանները։ Կովկասյան լեռնաշղթան այն բնական սահմանն էր, որին հասնում էին Հայկական լեռնաշխարհից, Առաջավոր ու Փոքր Ասիայից շարժվող մարդկանց հրեճագույն խմբերը։

Ասիայի, Աֆրիկայի և Եվրոպայի միջև գտնվող Փոքր Ասիայի թերակղզին և Հայկական բարձրավանդակն իրենց աշխարհագրական դիրքով, բարենպաստ բնա-կլիմայական պայմաններով ու չափազանց վաղ բնակեցմամբ բացառիկ դեր են խաղացել պալեոլիթյան մարդու տարաբնակեցման քարեդարյան մշակույթի ձևավորման ու տարածման գործում։ Հայկական լեռնաշխարհի ու Պարսից ծոցի միջև ընկած տերիտորիան ամենահարմարն էր մարդկային վաղ կոլեկտիվների տարածման համար, այդ պատճառով էլ որոշ գիտնականներ

37 Տե՛ս նույն տեղում։

38 Տե՛ս Ս. Հ. Սադգալյան, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, էջ 56—57։

39 Տե՛ս В. П. Лябун, էջ 82—83։

40 Տե՛ս նույն տեղում։

41 Տե՛ս «История СССР с древнейших времен до наших дней», т. I, М., 1966, էջ 20—22։

այն համարում են օյկումեննի կենտրոնական մաս⁴², պալեոլիթյան մշակույթի կարևոր առաջապահ:

Եփրատի հովիտը, Համայի, Սամսոնի, Բիթլիսի, Տավրոսի լեռնային անցումները, Զագրոսի անցքերը, Վանի և Ուրմիայի ընդարձակ տեկտոնիկ իջվածքները, Արածանիի ամբողջ հովիտը, այն բնական անցուղին էին, որոնցով հին մարդը կարող էր արտագաղթել Փոքր Ասիայից, Միջերկրականի արևելյան ավազանից, Հայկական լեռնաշխարհից՝ Իրանի արևմտյան սահմանի ուղղությամբ, դեպի հարավ-արևմուտք՝ Խուզիստանի և Լուրիստանի լեռնային սարահարթերով մինչև Միջագետքի հովիտը, որն իր հարավային մասում, մինչև ժամանակակից Մոսուլի սահմանները, ծածկված էր Պարսից ծոցի ջրբերով:

Հյուսիսային Փոքր Ասիայում հին մարդը կարող էր հաղթահարել Սամսոնի մոտի լեռնանցքը: Ասորիքում ու Լիբանանում նախնադարյան մարդիկ ծովափից երկրի ներսը շարժվելիս օգտագործել են համիբեգարի հարավային լեռնանցքները (1800 մ): Կարելի է ենթադրել, որ մարդկության առանձին խմբերի բնակեցմանը և շարժմանը նպաստող պայմաններ գոյություն են ունեցել նախալեռներում, որոնք ձգվել են Զագրոսի լեռնային աղեղի բազմաթիվ հովիտներով, Հյուսիսային Միջագետքի մերձլեռնային շրջաններում:

Արևելյան Հայաստանի և Կովկասի սեծովյան ափի վաղ քարի դարի հուշարձանները, իրենց հերթին, թույլ են տալիս ավելի ամբողջական պատկերացնելու նախնադարյան մարդու բնակությունը մեր երկրի սահմաններում. բացի այդ, հնարավոր է, որ դրանք նշում են հնագույն մարդկաց տեղաշարժի և տարածման ճանապարհները Հյուսիսային ուղղությամբ դեպի Կովկասյան լեռնաշղթան:

Հնագիտական և երկրաբանական տվյալները թույլ են տալիս եզրակացնելու, որ Հայկական Տավրոսից հյուսիս՝ Արածանի գետի հովտում և Կարսի մոտ, ինչպես նաև Զագրոսի լեռներում և Կապուտան (Ուրմիա) լճի մոտ վաղ հին քարեդարյան հայտնաբերումները առաջին կապող օղակն են մի կողմից Ասորիք-Պաղեստինի պալեոլիթյան շրջանի ու Հյուսիսային Միջագետքի և մյուս կողմից՝ Հայկական լեռնաշխարհի արևելյան մասի պալեոլիթյան շրջանի միջև:

Ստորին պալեոլիթի մարդը — Զորրորդական ժամանակաշրջանի մարդն իր ֆիզիկական տիպով, իր ուղիղ քայլվածքով, ձեռքի զարգացած թաթով և դիսի սկավառակի նշանակալից ծավալով միջանկյալ դիրք էր զբաղում անթրոպոիդների և ժամանակակից մարդու միջև: Դա պիթեկանթրոպն էր (կապամարդը), որն առաջին անգամ հայտնաբերվեց Յավա կղզում, իսկ այնուհետև նման կամ մոտ տիպեր հայտնաբերվեցին Աֆրիկայում, Ասիայում և Եվրոպայում⁴³, Առանձնապես արժեքավոր են Հյուսիսային Աֆրիկայում կատարված հայտնագործությունները, ուր հաճախ ստորին չորրորդական ժամանակի նստվածքներում խոշոր փղի, հիպոպոտամի, ռնգեղջյուրի, զբրի, ընձուղտի, սուսերատամնավոր վագրի մնացորդների հետ միասին գտնվել են նաև

⁴² Sh'v Ф. Дебец, Г. А. Трофимов и Н. П. Чебоксаров. Проблемы заселения Европы, «Происхождение человека и древнее расселение человечества», 1951, էջ 415:

⁴³ Sh'v П. П. Ефименко, Первобытное общество, Киев, 1953, էջ 90—96, 142—144:

շելյան գործիքների նման շինվածքներ: Նույն պայմաններում և միևնույն շերտում հայտնաբերվել են նաև հին մարդկանց կայաններ: Այսպիսով, առաջին անգամ հաստատվեց, որ այդ հնագույն մարդիկ իրենց զարգացման մակարդակով մոտ են պիթեկանթրոպին և դրա հետ միասին նմանության գծեր ունեն հետագա, ավելի զարգացած մարդաբանական տիպի, սինանթրոպի հետ: Ինչպես և պետք էր սպասել, նրանք օգտագործելիս են եղել շելյան տիպի ձեռքի հատիչներ:

Պեկինի մոտ գտնվող Չօոու-Կոու-Դյան քարայրում սինանթրոպի (շինական մարդ) հայտնաբերումը առանձնապես նշանակալից է նրանով, որ մարդկային ոսկորների հետ միասին այստեղ գտնվել են վաղ շորրորդական ֆաունան, ածխի և մոխրի կույտեր և որ կարևորն է, քարից պատրաստված գործիքներ: Սինանթրոպին մոտ է Եվրոպայի հայդելբերգյան մարդը:

Կասկածից վեր է, որ վաղ շորրորդական դարաշրջանում կամ ստորին պալեոլիթյան մշակույթի ժամանակաշրջանում Հայկական լեռնաշխարհը բնակեցված է եղել նույնատիպ կամ նման նախնադարյան մարդկանցով: Հագիվ դուրս գալով կենդանական վիճակից և թափառելով գետերի ու լճերի ափերին, Հայաստանի նախամարդը բուսական կեր է հավաքել ու պարզագույն գործիքների օգնությամբ վայրի կենդանիներ որսացել: Հավանական է, որ այստեղ հին բնակիչները, սինանթրոպի նման, օգտագործած լինեն կայծակից ու հրաբխային լավաններից առաջացած կրակը: Հնարավոր է նաև, որ մարդն այդ ժամանակ լրիվ չէր կտրել իր կապը ծառաբնակ կյանքից, որը նրա միակ հուսալի և ապահով ապաստանն էր հին շորրորդական ֆաունայի խոշոր ներկայացուցիչներից՝ փղից, ռնգեղջյուրից, սուսերատամնավոր վագրից և այլ կենդանիներից պաշտպանվելու համար:

Նախնադարյան հոռ — Քարե գործիքների կուտակումները ստորին պալեոլիթյան կայաններում վկայում են հենց այն մասին, որ իր գոյությունը պահպանելու, վայրի կենդանիներից պաշտպանվելու, բնության ուժերի դեմ նպատակահարմար ձևով պայքարելու համար մարդիկ ստիպված էին միանալ մի քանի տասնյակներով: Նախնադարյան այս խմբերը ներկայացնում էին մարդկային հասարակության ամենապարզ ձևը: Հավաքչությունը, որսը, աշխատանքի պարզունակ գործիքների հանդես գալը բնորոշում են մարդկային հասարակության տնտեսական զարգացման առավել վաղ աստիճանը կամ նախնադարյան հոտի ժամանակաշրջանը, որ համապատասխանում է հնագիտական և մարդաբանական տվյալներով հաստատված շելյան և աշելյան փուլերին՝ պիթեկանթրոպի ու սինանթրոպի գործունեության ժամանակներին:

Ջարգացման ստորին պալեոլիթի աստիճանի վրա մարդկությունը մնացել է շատ երկար ժամանակ: Կարելի է պատկերացնել, թե ինչքան դանդաղ է ընթացել կենդանուց մարդուն անցումը, ինչպիսի ժանրությամբ է ճնշել կենսաբանական ժառանգությունը մարդու վրա, ինչքան ժամանակ է պահանջվել աշխատանքի տարրական ունակություններ ձեռք բերելու և գործիքներ պատրաստելու համար: Մարդկության այդպիսի վիճակի տևողությունը հասնում է հարյուր հազարամյակների⁴⁴:

44 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 7—14:

3. ՄԻՋԻՆ ՊԱԼԵՈԼԻԹՐ (ՀԻՆ ՔԱՐԻ ԴԱՐԻ ՄԻՋԻՆ ՇՐՋԱՆ)

Բնակաճ պայմանները — Միջին պալեոլիթի մշակույթը վերաբերում է մեր թվականությունից առաջ մոտավորապես 100.000—40.000 թվականներն ընդգրկող ժամանակաշրջանին և համապատասխանում է երկրի պատմության չորրորդական դարաշրջանի կեսերին՝ մինդել-ռիսյան միջսառցային և ռիսյան առավելագույն սառցապատման շրջաններին⁴⁵։ Ռիսյան մեծ սառցապատման փուլում Հայկական լեռնաշխարհի մի զգալի մասը ծածկվում է սառցե վիթխարի վահանով, որի հետքերն են մինչև այժմ էլ բևեռային շրջաններից հազարավոր կիլոմետրեր հարավ պահպանված մորենների հսկայական կուտակումները⁴⁶։

Հայաստանի լանդշաֆտը, բնական պայմանները, կլիման, բուսական ու կենդանական աշխարհն այդ շրջանում զգալիորեն փոխվում են։

Ռիսյան շրջանի վերջում Հայաստանի սառցակալումը հասնում է առավելագույն չափերի։ Սառցային ծածկույթը, հետզհետե մեծանալով, տարածվում է մինչև Մասիսի (Արարատի), Արագածի, Նեխ-Մասիքի (Սիփանի) և այլ գագաթներն ու լեռնաշղթաների լանջերը։ Սառցադաշտերի հարաճուն շարժման և դրան ուղեկցող նոր սառցակալման հետևանքով վերանում են անտառները, փոխվում տափաստանները, բաց տարածությունները դառնում են լանդշաֆտի գերակշռող տիպ։

Փոխվում է և կենդանական աշխարհը, անհետանում են այնպիսի կենդանիներ, ինչպիսիք են հին (հարավային) փիղը, մերկա-ոնգեղջյուրը և մինչև այդ Հայաստանում գոյություն ունեցող հիպոպոտամը (գետաձի)։ Նախկին շերմասեր կենդանիների փոխարեն Հայաստանի նախալեռներից հյուսիս հանդես են գալիս հյուսիսային ազնիվ ու հսկա եղջերուները, սառցային ժամանակի այլ կենդանիներ։ Այժմ Հայաստանի ֆաունայի բնորոշ ներկայացուցիչներ են դառնում մամոնտը (նախնական փիղ), բրդոտ ոնգեղջյուրը, վայրի ցուլը, գիշատիչների բազմաթիվ տեսակներ և այլն, ռթեռն մնացորդները հայտնաբերվել են Հայաստանի ռիսյան շրջանի նստվածքներում⁴⁷։

Սակայն կյանքը շարունակում էր հարատևել սառցային հսկայածավալ մեռյալ անապատից դուրս, գետերի խիտ ցանցով կտրտված ցածրադիր հովիտներում ու դաշտերում։ Չնայած դաժան կլիմայական պայմաններին և երկարատև ձմռանը, գետերի առատորեն ոռոգվող հովիտները ամռանը հրաշալի արոտավայր են դառնում խոշոր և մանր եղջերավոր կենդանիների բազմաթիվ հոտերի համար։

Նախնադարյան մարդը կարողանում է հարմարվել ռիսյան սառցապատման դաժան պայմաններին, ապաստան գտնելով ժայռերի բնական խորշերում, անձավներում, քարայրներում, լեռների թեքություններում։ Այդ պատճառով մոտայեցյալ դարաշրջանի շատ բնակավայրեր կապված են քարայրների հետ, որտեղ պահպանված են մշակութային բազմաթիվ շերտեր։ Այրերին

⁴⁵ Տե՛ս А. В. Арциховский, Основы археологии, М., 1954, էջ 32.

⁴⁶ Տե՛ս Ս. Դ. Լիսիցյան, ՉՍԽՀ ֆիզիկական աշխարհագրություն, էջ 122—125.

⁴⁷ Տե՛ս С. А. Сардарян, Палеолит в Армении, էջ 103—104.

տիրանալը եղել է նախնադարյան՝ նեանդերթալյան տիպի մարդու խոշոր նը-
վաճումներից մեկը, մասնավաճ ու դրանք նախապես ծառայում էին որպես
վայրի կենդանիների պատսպարաններ⁴⁸։ Նրանց դուրս վանելու համար մարդը
դիմում է գեների և հատկապես կրակի օգնությանը։ Նեանդերթալցին չքնա-
ջնջվեց, շահնառացավ, ընդհակառակն, նա շարունակեց անընդհատ նորանոր
վայրերում բնակվել։ Սառցային դարաշրջանի սկզբում Հայաստանի տերիտո-
րիայի և հարևան երկրների հին բնակիչների մշակութային զարգացումը հա-
սել էր այնպիսի աստիճանի, որ մարդկանց թույլ էր տալիս ավելի ակտիվո-
րեն հարմարվել նոր, համեմատաբար դժվար պայմաններին։

Մուսոյերյան դարաշրջանում զգալիորեն զարգանում է որսորդությունը,
որը դառնում է սննդի հայթայթման հիմնական միջոցը։ Որսում են գերա-
զանցապես խոշոր կենդանիներ՝ վայրի եզներ, ձիեր, ագնիվ եղջերուներ, քա-
րաժներ և այլն։ Որսորդության արդյունքները զգալի չափով լրացվում են նաև
հավաքչությամբ։

Շրջապատի դաժան պայմանները, կենաց ու մահու կռիվը վերափոխում
են մարդուն, դարձնում ավելի ճկուն, հնարամիտ, դիտողական, դրականորեն
ներգործում քարեդարյան մշակույթի զարգացման ընթացքի վրա⁴⁹։

Մուսոյերյան մարդու խոշորագույն հայտնագործությունը կրակ ստա-
նալու եղանակների գյուտն էր, որին նա հասավ սերունդների փորձի միջոցով,
կայծքարի հրահանների կամ փայտի շփման օգնությամբ։ Կրակի օգտագոր-
ծումը դարձավ մարդու գոյության մշտական, անփոխարինելի պայմանը, իսկ
օջախը՝ բնակավայրի անբաժան ուղեկիցը։ Կրակի կայաններում մշտապես
վառվող օջախների մոտ են բերվում որսորդությամբ և հավաքչությամբ ձեռք
բերված մթերքները, որոնք եփված վիճակում ավելի դյուրամարս էին և նը-
պաստում էին մարդկային օրգանիզմի զարգացմանը։ Կրակը նաև պաշտպա-
նության լավագույն միջոց էր։ Կրակի շնորհիվ է նշանակալից չափով նախ-
նադարյան կայանը գիշերելու վայրից կամ մարդկային խմբի ժամանակավոր
կայանից վերածվում արդեն կազմակերպված ճամբարի, կրակ ստանալու ե-
ղանակների յուրացումը մուսոյերյան ժամանակաշրջանի վերջում օգնեց նեան-
դերթալյան մարդու բնակությանը այնպիսի շրջաններում, որոնք անմատչելի
էին նախորդ փուլերում։ Հաղթահարելով ցուրտը, մարդիկ թափանցում են Եվ-
րոպայի ու Ասիայի բարեխառն լայնությունները։ Նրանք չեն նահանջում շարժ-
վող սառույցների առջև, այլ գնում են ընդառաջ՝ ընդլայնելով նախնադարյան
մարդու կողմից զբաղեցված տերիտորիայի սահմանները։

Մուսոյերյան փառն գործիքները — Կյանքի պայմանների փոփոխությա-
նը զուգընթաց փոխվում ու զարգանում են նաև նախամարդու աշխատանքա-
յին գործիքները՝ հետագա տարբերակման, մասնագիտացման և գլխավորա-
պես որսորդության պահանջներին հարմարեցնելու ուղղությամբ։ Աշելյան
ժամանակի բնորոշ երկկողմանի մշակումը տեղի է տալիս գործիքի միակող-
մանի մշակմանը, զգալի չափով զարգանում է բեկոտման տեխնիկան, փոք-
րանում են գործիքների չափերը, փոխվում է պատինայի թանձրությունը, ա-

⁴⁸ Տե՛ս А. В. Арциховский, Основы археологии, էջ 31.

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 31—34.

ռաջնակարգ նշանակություն են ստանում ցլեպներից ու շեղբերից պատրաստվող մանր գործիքները, որոնք այժմ ծառայում են գլխավորապես որսի մսամթերքը մշակելու գործին⁵⁰:

Քարի մշակման տեխնիկայի կատարելագործումը, քարե գործիքների բազմազանությունն ու բարդացումը պայմանավորված էին նյութական արտադրության բարդացող կարիքներով և արտացոլում էին մարդու աշխատանքային փորձի և հմտությունների հետագա հարստացումը:

Հասկանալի է, որ նշված փոփոխությունները կատարվում էին հարյուրհազարավոր տարիների ընթացքում և որ միջին պալեոլիթի վաղ շրջանի գործիքների մեջ պահպանվում են աշելյան տեխնիկայի ավանդույթները՝ գործիքների պարզ, նախնական մշակումը, նրանց խոշոր չափերը, հատիչների և սկավառակաձև գործիքների երկկողմանի մշակումը, որոնք հիշեցնում են ուշ աշելի համանման ձևերը⁵¹:

Վաղ մուստյերյան հասակի գործիքների բնորոշ ժողովածուներ են հավաքված Արտին լեռան և Հրազդանի միջին հոսանքի պալեոլիթյան կայաններում՝ Սատանի-դարում, Արեգունի և Հարավային բլուրներում, Արզնիում, Նոնոնիսում, Ջրաբերում, Լուսավանում, Ֆանտանում, Տաճարաբակում, Ճատկերանում, Արգելում, Պեմզաշենում, որոնք մեծ մասամբ հայտնի են որպես ստորին պալեոլիթի նշանավոր կայաններ⁵²:

Միջին պալեոլիթի սկզբների նշանավոր բնակավայրերից մեկը գտնվում է Արզնի առողջարանի մոտ, Հրազդանի 80 մետրանոց դարավանդի վրա, մի փոստրակ տեղում: Մարդիկ այստեղ ապրել են մինչև ուսյան սառցակալման առավելագույն զարգացման շրջանը:

Արզնու միջին պալեոլիթյան գործիքների հավաքածուի բնորոշ տիպերի թվին են պատկանում մուստյերյան նշաձև հատիչների միջուկները, սրածայրերը, քերիչները, ցլեպները, շեղբերը և այլն:

Ձ ե ո ք ի հ ա տ ի շ ն եր ը՝ նշաձև, ձվաձև և եռանկյունի, աշելյանից տարբերվում են իրենց փոքր չափերով և հարմարեցված են քերթելու ու ծակելու համար:

Սրածայրերը պատրաստված են եռանկյունաձև ցլեպներից, ունեն մանրակրկիտ, նուրբ հարդարում, աչքի են ընկնում բարեձևությամբ և հավասարապես սուր, բանող ծայրով:

Ք եր ի շ ն եր ը պատրաստված են լայն, հաճախ տձև ցլեպներից, ունեն պրիմիտիվ տեսք, բանող մասերը կրում են հարդարման կամ օգտագործման հետքեր:

Շ ե ղ բ եր ը երկարավուն չափեր ունեն և նուրբ ընդլայնական կտրվածք:

Մ ի շ ու կ ն եր ը, որոնք ստացվել են վանակատի զանգվածային կտորներից, ունեն խոշոր չափեր, կանոնավոր, լայն սկավառակաձև տեսք, երկկողմանի կամ միակողմանի մշակում, աշելյան սկավառակաձև գործիքներից

50 Б. Б. Пиотровский, Археология Закавказья, Л., 1949, էջ 19.

51 Տե՛ս А. В. Арциховский, Основы археологии, էջ 32:

52 Հայաստանի մուստյերյան քարե շինվածքների մանրամասն նկարագրությունն ու բնորոշումը տե՛ս Մ. Զ. Պանիչինայի և Ս. Լ. Սարգարյանի վերը նշված աշխատություններում:

Միջին հին ֆուրի դարի գործիքներ. Սամառի դար

տարբերվում են փոքր շափերով, լավ պահպանվածությամբ և նուրբ ընդլայնական կտրվածքով: Հայաստանի պալեոլիթյան կայաններին բնորոշ է միջուկների շատ մեծ թիվը, որը վկայում է միջին պալեոլիթի կայաններում գործիքների մշակման մեծ քանակության և տեականության մասին:

Մուստյերյան մշակույթի ավելի ուշ փուլին են պատկանում Հարավային և Արեգունի բլուրների կայանները: Մարդկային հասարակության պատմության հնագույն ժամանակաշրջանի հետ համեմատած այս կայանների մարդիկ հասել են նշանակալից հաջողությունների: Նրանց պատրաստած շեղբերն ու ցլեպները ավելի բարակ են և կանոնավոր:

Այս հուշարձաններում հայտնաբերված սրածայրերը ձեռք են բերում երկարավուն եռանկյունու կամ տերեի ձև, նրանց եզրերը մշակվում են մանր, նուրբ ուսուղով: Երկարավուն քերիչներն ու քերթիչները մշակվում են ճնշելով և զրերից մանր մասնիկներ պոկելու եղանակով, ուստի բանող մասերն ունեն ատամնավոր հարդարում, իսկ մեջքերը հարթված են՝ ձեռքը հենելու համար: Քարի մշակման այս նոր տեխնիկայի առաջացումն ու զարգացումը նախապատրաստում է անցումը դեպի վերին պալեոլիթի մշակույթը: Արտին լեռան և Հրազդանի միջին հոսանքի մի շարք կայաններում հայտնաբերված վաղ մուստյերյան հասակի գործիքների հետ միասին գտնվել են նաև զգալի թվով բարակ ու լավ մշակված գործիքներ, մասնավորապես սրածայրեր և քերիչներ, որոնք բնորոշ են ուշ կամ զարգացած մուստյեին:

Հայաստանի չորրորդական շրջանի բնակավայրերի գլխավոր ու առանձնահատուկ գիծն այն է, որ նրանք, շատ քիչ բացառությամբ, տալիս են քարեդարյան մշակույթի զարգացման հաջորդական բոլոր փուլերին վերաբերող աշխատանքի գործիքների հարուստ կոմպլեքսներ, որոնք Հայաստանում նախամարդու հարատև ու անընդմեջ բնակության անհերքելի և ուղղակի վկաներն են⁵³:

Աղուհանդերձ մուստյերյան մշակույթը հայտնաբերվում է ոչ միայն նախորդ շրջանի՝ շելյան և աշելյան կայաններում, այլև տարածվում և ընդգրկում է համեմատաբար ավելի լայն շրջանակներ:

Ինչպես վերը նշվեց, հին քարի դարի մուստյերյան շրջանին վերաբերող ընդարձակ կայանների մնացորդներ հայտնաբերվել են նաև Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասերում: Սրանցից առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում Խարբերդի (էլազիկ), Լիզի (Հարթ գավառում), Դիարբեքիի և Արևմտյան Տիգրիսի վերին հոսանքներում նշված կայանները՝ լեվալուա-մուստյերյան տիպի գործիքների բնորոշ հավաքածուներով⁵⁴:

Նշված կայանները կապող օղակներ են հանդիսացել Հայկական լեռնաշխարհի սահմանամերձ գոտիների, Արևելյան Հայաստանի և Կովկասի միջև, համեմատաբար մեծ հնարավորություններ ընձեռնելով, որ մուստյերյան մարդը դուրս գար մի կողմից դեպի լեռնային դժվարամատչելի շրջանները, մյուս կողմից դեպի Փոքր Ասիայի ափերը ողողող ծովերը:

⁵³ Տե՛ս Մ. Յ. Паничкина, Палеолит Армении, էջ 7, ինչպես նաև՝ Շ. Ա. Сардарян, Палеолит в Армении, էջ 170:

⁵⁴ Տե՛ս В. Б. Любин, Палеолит Турции, էջ 76—90:

Հասկանալի է, որ Հայաստանի քննարկվող շրջանի նյութական մշակույթի հուշարձանները ավելի մերձավոր աղբյուրներ ունենին տերիտորիալ տեսակետից Հայկական բարձրավանդակին անմիջապես հարող մարզերի՝ Կենտրոնական Փոքր Ասիայի, Ասորիքի, Պաղեստինի և Կովկասի քարեդարյան կայանների հետ:

Միջին պալեոլիթի մադըր Շանիդարի ֆառայում — 1957—1958 թվականներին Հայկական լեռնաշխարհի ծայրագույն հարավում, Հայկական Միջագետքի, Իրանի, Ասորիքի սահմանների միացման հանգուցակետում, Մեծ Զար գետի միջին հոսանքում, այժմյան Ռեանդուզից հյուսիս-արևմուտք՝ Շանիդար քարայրում, մուսոյերյան գործիքների հետ միասին գտնվել են նեանդերթալյան մարդկանց մնացորդներ:

Շանիդարը հսկայական քարայր է: Այստեղ մարդիկ բնակվել են հազարամյակներ շարունակ, որի հետևանքով քարայրի հատակին առաջացել է 13 մ հաստությամբ նստվածքների շերտ: Ամերիկյան արշավախմբի պեղումների ժամանակ քարայրի ներկայիս մակերեսից 8 մ խորության վրա հայտնաբերվել է վյուրմյան վաղ սառցակալման շրջանի ստալագմիտային կեղև, որը գոյություն է ունեցել մոտավորապես 65000 տարի առաջ: Ուշագրավ է, որ այդ շերտում բացվել է նեանդերթալյան երեխայի կմախք և քարե չորս ծայրապանակ, որոնք հիշեցնում են Քարմել լեռան քարայրի գործիքները: Քարայրի տարբեր շերտերում (1—6) գտնվել է պեղածո մարդկանց 6 կմախք, որոնց գոյության հարատևությունը հասնում է 20.000 տարվա՝ 65—60.000-ից մինչև 40—35.000 թթ. մ. թ. ա.: Դրանք եղել են հորդաններով ապրող նեանդերթալյան մարդիկ, որոնք լիովին տիրապետել են կրակին և զբաղվել որսորդությամբ: Այդ մասին են վկայում քարայրում հայտնաբերված կենդանական ոսկորները և օջախների մնացորդները:

Առանձնապես հատկանշական է, որ 20.000 տարվա ընթացքում նկատելի փոփոխություններ չեն կատարվել ոչ քարե գործիքների ձևերի ու կազմի, ոչ էլ Շանիդարի նեանդերթալյան մարդու կառուցվածքի մեջ: Շանիդարի մարդիկ ունեն բանական մարդու (*homo sapiens*) որոշ գծեր՝ ուղիղ ճակատ, լայն ու ցած ակնախոռոչներ և այլն: Նրանք կարծես թե պատկանում են Առաջավոր Ասիայի բանական նեանդերթալցիների տիպին, որը և համարվում է ժամանակակից (կրոմանյոնյան) մարդու անմիջական նախորդը:

Միջերկրականի ափին, Կաֆզեխի քարայրի պեղումների ժամանակ ևս գտնվել են նեանդերթալցիների մնացորդներ, որոնք մի շարք գծերով նման են շանիդարցիներին:

Բացի Շանիդարից և Կաֆզեխից, Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններում, պատմական Պարսկահայք նահանգում՝ Ուրմիա (Կապուտան) լճի ափին հայտնի է Տամտամ քարայրը (Ուրմիա քաղաքից 20 կմ հյուսիս) նեանդերթալյան մարդու մնացորդներով⁵⁵, Հայաստանի անմիջական հարևանությամբ՝ Միջերկրական ծովի արևելյան ափին (Քարմել, Ագլուն, Ռաս-էլ-Քելբ, Զաբրուտ) և Առաջավոր Ասիայում (Բիսութուն, Հազարմերդ, Տամտամ և Շանիդար) կան

⁵⁵ См. И. К. Иванова, Геологический возраст ископаемого человека, М., 1965, էջ 125:

մի շարք հին քարայրային կայաններ, որոնք համանման գծերով կապվում են ոչ միայն իրար, այլև Հայկական լեռնաշխարհի հուշարձանների հետ: Այս բոլորը հնարավորություն են տալիս ենթադրելու, որ զարգացած նեանդերթալցիների նշված տիպը լայնորեն տարածված էր նաև Հայկական լեռնաշխարհում:

Միջին պալեոլիթում ամենուրեք նկատվում են նստակեցության հետքեր: Արագած լեռան սիստեմում և Հրազդան գետի միջին հոսանքում (գետի բազալտյա կիրճերում, նրա հնագույն դարավանդների վրա), պալեոլիթյան կայաններից ոչ հեռու կան մի շարք քարայրներ, որոնք պատկանում են մուստյերյան ժամանակին: Բնությունը ևս միջին պալեոլիթի մարդուն ստիպում էր շարժվել միայն որոշակիորեն բարենպաստ բնակլիմայական պայմաններ ունեցող միջավայրի սահմաններում: Հետաքրքիր է, որ վաղ մուստյերյան բնակչության կյանքի հետքերը մասամբ ժամանակակից են ուսյան սառույցների առավելագույն զարգացման շրջանին: Այդ պատճառով Արածանի գետի միջին հոսանքի հովտում, Հրազդանի հոսանքն ի վար, Նոնունիսի շրջակայքում՝ Զրաբերում, Ֆանտանում և այլուր ուսյան առավելագույն սառեցման մորենների հաստության տակ թաղված շերտերում, պլեյստոցենյան ֆաունայի հարևանությամբ գտնված են մուստյերյան բազմաթիվ գործիքներ:

Այսպիսով, միջին պալեոլիթի մշակույթը Հայաստանում ներկայացված է ավելի լայն կերպով՝ հուշարձանների ավելի մեծ թվով, քան ստորին պալեոլիթյան մշակույթը: Հայկական լեռնաշխարհը և նրան սահմանակից մարզերը բնակեցված էին նեանդերթալյան մարդկանց բազմաթիվ խմբերով, որոնք միջնակյալ օղակներ էին հին մարդու՝ պիթեկանթրոպի և ժամանակակից մարդու միջև:

Նեանդերթալցիների նախնադարյան համայնքը — Մուստյերյան շրջանի բազմազան նյութերի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս ավելի հիմնավոր հետևություններ անել մուստյերյան մարդկանց հասարակական կյանքի հիմնական գծերի մասին: Ուշ մուստյերյան տիպի գործիքները մատնացույց են անում ոչ միայն նեանդերթալյան մարդու աշխատանքի բարդացումը, այլև ալինբախ են դարձնում այն մերձավոր կապը և անմիջական հաջորդակախությունը, որ գոյություն ունի միջին և վերին պալեոլիթի միջև:

Նյութական արտադրության նշանակալից աճը պետք է անդրադառնար նախնադարյան համայնքի բնույթի վրա: Մեծ կենդանիներ որսալու անհրաժեշտությունն իր հերթին պահանջում էր նեանդերթալյան որսորդների կազմակերպվածություն, խմբովին հարձակվելու ավելի բարձր ունակություններ. նրստակեցությունը և օջախի մշտական կրակը նույնպես օգնեցին նախնադարյան համայնքի ներքին ամրացմանը: Այդ բոլորից պետք է եզրակացնել, որ մարդկային համայնակեցության հասարակ ձևը ձեռք է բերում որոշ նոր գծեր, որոնք առաջին քայլն էին դեպի տոհմական կարգը: Հասարակական նոր երևույթների առաջացմանը զուգակցում է կրթական նախասկզբնական պատկերացումների ծագումը, որի մասին անժխտելիորեն վկայում են նեանդերթալցիների գիտակցված թաղումները մի շարք երկրների քարայրներում: Բավականին դժվար է ասել, թե ինչպիսիք էին հին քարի դարում կրոնական պատկերացումները, սակայն անկասկած է, որ նեանդերթալցիների պատկերացմամբ մարդը շարունակում էր ապրել նաև մահվանից հետո:

Այսպիսով, նեանդերթալցիների նախնադարյան համայնքը բնորոշվում է կրակ ստանալու եղանակների հայտնագործությամբ ու կրակի լայն օգտագործմամբ, որսորդությամբ և աշխատանքի գործիքների կատարելագործմամբ ու բարդացմամբ: Արտագրությունն ու սպառումը ունեն կոլեկտիվ բնույթ: Զարգանում է աշխատանքի բնական բաժանումը: Բուսական սնունդը, ավելի կատարելագործված գործիքների երևան գալով, լրացվում է մսեղեն սնունդով: Կրակը, պարզագույն կացարանները, ինչպես նաև մորթուց պատրաստված հագուստը մարդուն հնարավորություն են տալիս բնակվելու երկրագնդի մեծ մասում: Այդ ժամանակաշրջանը պատմական զարգացման տեսակետից կարելի է դիտել որպես նախնադարյան հոտի եզրափակիչ փուլ: Բնական է, որ նախնադարյան համայնքի ընդերքում, նեանդերթալյան մարդու մուստյերյան մշակույթի փուլում, հարյուր հազարավոր տարիների ընթացքում պետք է ծնունդ առնեին ու ձևավորվեին տոհմական կազմակերպության անցնելու բոլոր անհրաժեշտ նախադրյալները, այդ թվում նաև կրոնա-պաշտամունքային երևույթները:

4. ՎԵՐԻՆ ՊԱԼԵՈԼԻԹԸ (ՀԻՆ ՔԱՐԻ ԴԱՐԻ ՈՒՇ ՇՐՋԱՆ)

Վերին պալեոլիթի կայանները — Վերին պալեոլիթի մշակույթն ընդգրկում է մոտավորապես մ. թ. ա. 40.000—12.000 թվականների միջև ընկած ժամանակաշրջանը, որ մասամբ համապատասխանում է սառցային երևույթների դարգացման վյուրմյան փուլին:

Պեյսառոցների վյուրմյան փուլը, ընայած սառցային ժածկույթի փոքր չափերին, բնորոշվում է բացառիկ դաժան կլիմայով: Ժամանակակից տունդրայի նման աղքատ բուսականության գոտին ընդգրկում է երկրի կենտրոնական գոտիները: Հայաստանում վյուրմյան ժամանակին է պատկանում Սևանա լճի ավազանի ֆաունան՝ ցուլը, հյուսիսային եղջերուն և բեեռային ֆաունայի այլ ներկայացուցիչները: Զորրորդական ժամանակի վերջին և ժամանակակից շրջանի (հոլոցենի) սկզբին են պատկանում Երևան քաղաքից 7 կմ հարավ գտնված ագնիվ եղջերուի, եղջերուի, էշի, ձիու ոսկորները, ինչպես նաև մարդու՝ *homo sapiens facilis*-ի գտնվածք⁵⁶:

Վերին պալեոլիթի դարաշրջանում Հայկական լեռնաշխարհի նախաբնիկները հասնում են տնտեսական, մշակութային և հասարակական զարգացման մի աստիճանի, որը նախնադարյան հասարակության պատմության առավել կարևոր փուլերից մեկն է: Ներկայումս Հայկական լեռնաշխարհում հայտնի են այդ ժամանակաշրջանի բազմաթիվ կայաններ Արտին լեռան ստորոտներում (Սատանի դար, Արեգունի և Հարավային բլուրներ), Հրազդանի միջին հոսանքում (Արզնի, Նոնունիս, Տաճարարակ, Ծառկերան), Հրազդանի շրջանի (Ջրաբեր, Ցանտան, Լուսավան և այլն), ինչպես նաև Ադինի շրջանի Ձորաշեն, Թալինի շրջանի Սարունչի և Մաստարա գյուղերի սահմաններում, որտեղ քարայրային կայաններ կան: Հրազդանի միջին հոսանքի վերին պալեոլիթյան գոր-

⁵⁶ Ուշ հին քարի դարի ընդհանուր բնորոշումը տե՛ս Ս. Ս. Ефименко, Первобытное общество, էջ 268—368, А. В. Арциховский, Основы археологии, էջ 37, Б. Б. Пиотровский, Археология Закавказья, էջ 20—21:

ծիքները հայտնաբերվել են գետի ավելի ուշ դարավանդի վրա, աշելյան և մուստյերյան կայաններից առանձին: Ակներև է, որ բնակատեղիի ընտրությունն այս շրջանում կապված է եղել այլ հանգամանքների հետ, քանի որ վյուրմյան դարավանդների տեսքը գնալով մոտենում էր այժմեականին:

Նշված կայանների սահմաններում հայտնաբերված են ուշ պալեոլիթյան շրջանի գործիքների բազմաթիվ բնորոշ կոմպլեքսներ, որոնք իրենց նախորդներից տարբերվում են ոչ միայն մշակման տեխնիկական կատարելությամբ, ձևերով ու չափերով, այլև գործիքների զգալի տարբերակմամբ: Այժմ յուրաքանչյուր գործիք հարմարեցված է աշխատանքային հատուկ պրոցեսի՝ փայտի, ոսկրի, մորթու մշակմանը, որսի, ձկնորսության և այլ զբաղմունքների համար:

Վերին պալեոլիթի նոր տիպի գործիքները մեծ չեն, պատրաստված են պրիզմայաձև միջուկից անշատված բարակ շեղբերից, ունեն բազմազան ձևեր, շատ սուր բանող եզրեր, մակերեսի մանրակրկիտ երկակի հարդարում, ամրացված են փայտե կամ ոսկրե կոթերին ու բռնակներին: Մուստյերյան շրջանի երկու հաստատուն գործիքի (սրածայր և քերիչ) փոխարեն այժմ մարդն իր տրամագրության տակ ունի օբսիդիանե և դեցիտե մասնագիտացված և կատարելագործված գործիքների ամբողջ հավաքածու, որն օգտագործվում էր բարդացող տնտեսության զանազան ճյուղերում⁵⁷:

Աղխաաբախային գործիքները — Վերին պալեոլիթի մշակույթն իր հերթին ստորաբաժանվում է հաջորդական զարգացման երեք փուլերի: Ժամանակագրական տեսակետից դրանցից առաջինը օրինյակյան փուլն է: Օրինյակյան շրջանում հանդես են գալիս զուգահեռ սայրեր ունեցող, նեղ, երկարավուն շեղբեր, որոնցից պատրաստված ծայրային քերիչների բազմազանությունը վկայում է քարի մշակման տեխնիկայի զգալի առաջընթացի մասին: Օրինյակյան շրջանի համար նշված հիմնական այդ գործիքների շեղբերի և քերիչների նախատիպերը հանդիպում են դեռևս մուստյերյան դարաշրջանում, սակայն, ի տարբերություն վերջինների, դրանք պատրաստվում են մասսիվ պրիզմայաձև միջուկներից, տեխնիկական նոր հնարներով:

Վաղ օրինյակի համար բնորոշ են այսպես կոչված շատելպերո տիպի շինվածքները՝ խոշոր շեղբերից պատրաստված գործիքները, որոնք հիշեցնում են ավստրալիացի տղամարդկանց՝ դանակները, մանր դանակները, սրածայր ճյուղային քերիչները, որոնք նման են էսկիմոսների կանացի դանակներին, և երկարուկ շեղբերից պատրաստված կտրիչները, որոնք Հայաստանում աչքի են ընկնում զանգվածայնությամբ⁵⁸:

Օրինյակի ավելի ուշ շրջանում հանդես են գալիս այսպես կոչված գրավետ տիպի՝ նեղ եզրերով բարակ սրածայրեր, մակույկաձև քերիչներ, խնամքով հարդարված նիզակի և տեգի ծայրեր, ինչպես նաև երկրաչափական ձևերի միկրոլիթյան գործիքներ (մանր դանակներ, ծակիչներ, սրածայրեր, գայլիկոտներ և այլն), որոնք առանձնապես բնորոշ են օրինյակի ամենաուշ ժամանակաշրջանի համար և օգտագործվել են նուրբ աշխատանքներում՝ փորագրելու, քանդակելու, հագուստ պատրաստելու համար:

57 Տե՛ս С. А. Сардарян, Палеолит в Армении, էջ 37:

58 Տե՛ս П. П. Ефименко, Первобытное общество, էջ 260—261, Հմտ՝ С. А. Сардарян, Палеолит в Армении, էջ 132, 142:

Այսպիսով, վերին պալեոլիթի բանական մարդը, հասնելով զարգացման նշանակալից մակարդակի, պատրաստում է ոչ միայն փորագրող, քանդակող, ծակող նուրբ գործիքներ, այլև դանակներ, նիղակներ, տեգեր և այլն, որոնք հետզհետե դառնում են որսորդության անհրաժեշտ ու կայուն պարագաներ:

Օրինյակին անմիջապես հաջորդող սոլյուտրեյան դարաշրջանը քարե գործիքների մշակման տեխնիկայի էական կողմերով քիչ է տարբերվում օրինյակից⁵⁶, Սոլյուտրեի համար բնորոշ է օրինյակյան տեխնիկայի հետագա կատարելագործումն ու բարելավումը: Մշակույթի զարգացման այս փուլում գեղեցիկ ձևավորման է ենթարկվում ոչ միայն գործիքի եզրը, այլև լայն մակերեսը: Գործիքի մակերեսից ճնշել պոկելու եղանակով անջատում են շատ բարակ, մանր թեփուկներ, որոնց տեղում մնում են գործիքի ողջ մակերեսին տարածված ոչ խոր փոսիկներ: Սոլյուտրեյան բնորոշ գործիքներն են սրածայրերը և եզրային հանվածքով տեգի ծայրերը, որոնց ամբողջ մակերեսը երկու կողմից մշակված է սոլյուտրեյան ռետուշով: Տեգի, նիղակի ծայրերն ունեն դափնու ձև, ամրացվում են կոթին և կիրառվում որպես որսորդական զենք: Երկու կողմից նուրբ ռետուշով մշակված մակերեսը, կոթառը, կողային հանվածքով ծայրերը շատ բնորոշ են սոլյուտրեի համար: Բացի այդ ձևերից, կան նաև ուրիշ տեսակներ, որոնք պատկանում են կտրիչների, սրածայրերի, գայլիկոնների, քերիչների և փորագրիչների խմբին: Սրանք նախորդ ժամանակի գործիքներից տարբերվում են իրենց ուղիղ գծագրությամբ և ավելի լավ ու կատարյալ մշակումով:

Մագլենյան դարաշրջանը նախորդ՝ սոլյուտրեյան դարաշրջանի հետագա զարգացումն է և նրա մշակույթը տարածված է ավելի լայն չափերով: Մագլենում արդեն սոլյուտրեյան գործիքների որոշ ձևեր՝ դափնու տերևի նման տեգի ծայրերը և կողային հանվածքով տեգի ծայրերը, վերանում են: Մեծ չափերի են հասնում ոսկրից ու եղջյուրից պատրաստվող գործիքները: Հայաստանի վերին պալեոլիթյան կայաններում մագլենյան դարաշրջանի գործիքներից գտնված են շատ գեղեցիկ, նեղ դանակաձև շեղքեր, որոնք ունեն մակերեսի նուրբ մշակում, սուր կողեր, զուգահեռ զեհներ: Մագլենյան ժամանակի գլխավոր գործիքներն են՝ քերթիչները, ծայրային քերիչները, շեղքային կտրիչները: Հանդիպում են նաև խնամքով պատրաստված մասնագիտական մանր գործիքներ, որոնք օգտագործվել են փայտի, կաշվի, ոսկրի մշակման համար (ծակիչ, օրածայր դուր, գայլիկոն⁶⁰): Այս գործիքներին բնորոշ է բաց պատինայով փայլուն մակերեսը, իսկ միջուկները գերազանցապես պրիզմայաձև և կոնաձև են:

Հայաստանի վերին պալեոլիթյան կայանների վաղ մագլենյան իրերի այս հավաքածուին բնորոշ է կտրիչների քանակական գերակշռությունը, միջուկակերպ գործիքների և միկրոլիթյան ձևերի զարգացումը:

Այսպիսով, Հայաստանի վերին պալեոլիթյան կայանները տալիս են ժամանակագրական տեսակետից սերտորեն կապակցվող նյութեր, որոնք հաջոր-

⁵⁶ Л. П. Ефименко, Первообычное общество, էջ 361—368; Հմմտ. Ս. Հ. Սարգսյան. Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, էջ 136.

⁶⁰ Տե՛ս Ս. Հ. Սարգսյան, նույն տեղում, էջ 153—168.

դականորեն համապատասխանում են արևմտաեվրոպական մշակույթի օրինակյան, սոլյուտորեյան ու մադենյան փուլերին և հաստատում Հայկական լեռնաշխարհի անընդհատ բնակեցվածությունը ողջ վերին պալեոլիթի ընթացքում: Արևմտյան Հայաստանի վերին պալեոլիթյան հուշարձանները դեռևս չեն ուսումնասիրված: Սակայն գործիքների օրինակյան հարուստ հավաքածու է հայտնաբերված Ադիամանի (Պիրին) մոտ՝ Մալաթիայից հարավ⁶¹:

Զբաղմունք, առօրյա կյանք, կենցաղ— վերին պալեոլիթի մշակույթին վերաբերող բոլոր շինվածքներն ու նորամուծությունները կարելի է բաժանել երկու հիմնական կատեգորիաների՝ որսորդական զենքերի ու կենցաղային գործիքների, որոնք գերազանցապես ծառայում էին սննդամթերքի վերամշակման ու հագուստ պատրաստելու համար:

Ուշ-պալեոլիթյան բնակչության գոյության հիմնական աղբյուրը մամոնտի, հյուսիսային եղջերուի, ցուլի, վայրի ձիու և այլ կենդանիների որսն էր. նրան գրավում էին նաև մուշտակավոր կենդանիները (բեռուային աղվեսը և այլն): Որսորդների տեգերով զինված խմբերը արգելափակոցներով (թակարդներ, փոս-ծուղակներ) ու նետով զենքերով (ատամնավոր եռաժանիներ) շրջափակում էին կենդանիներին ու ոչնչացնում: Այդ նույն նպատակով կենդանիներին թշուրմ էին դեպի ճահիճները, անդնդախոր գետափերը, որտեղից կենդանիները գլորվում էին ցած ու ջարդվում: Շրջափակելու ժամանակ հավանաբար լայնորեն օգտագործվել է կրակը: Կենդանիների մնացորդների ուսումնասիրությունը բերել է այն եզրակացության, որ որսի առարկա են դարձել կենդանիների ամբողջ հոտեր:

Ուշ-պալեոլիթյան մարդուն, ըստ երևույթին, ծանոթ էր նաև ձկնորսությունը: Ձկնորսության ժամանակ ցանցերից բացի օգտագործվել են նաև կեռիկներ՝ կարթի կոպիտ նախատիպը:

Մամոնտների ու հյուսիսային եղջերուների որսը, ձկնեղեն սնունդը և արդեն շփման միջոցով ստացվող կրակը մարդկանց հնարավորություն տվեցին բնակվելու լայն տարածությունների վրա, նրանց դարձնելով տեղից ու կլիմայից համեմատաբար անկախ⁶²: Այդ պատճառով էլ, եթե նախորդ դարաշրջանում նկատվում էին ժամանակավոր նստակեցության որոշակի, բայց ոչ համատարած հետքեր, ապա ուշ պալեոլիթի մարդիկ ապրում էին կիսանստակյաց պայմաններում, երբեմն դիմելով սեզոնային քոչվորության: Այդ է ապացուցում բնակատեղիներում հայտնաբերվող կենդանական ոսկորների մեծ քանակությունը: Բազմազան շինվածքները և դրանց պատրաստման հետքերը օբսիդիանի

61 St. B. П. Любун, Палеолит Турция, էջ 74—90: Փոքր Ասիայի մի շարք վայրերում եղել է (Ձամ լեռների ստորոտում՝ Կարային քարայրում, Սամսունի մոտ և այլուր) գտնվել են օրինակ—մեզոլիթյան հասակի և ավելի ուշ շրջանի գործիքներ, որոնք որոշ թույլ հնագետների կարծիքով, խոսում են առանձնահատուկ ռթուրքական պալեոլիթի, մեզոլիթի, նեոլիթի, էնեոլիթի մասին: Սակայն անհրաժեշտ է նշել, որ Փոքր Ասիայի և Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասի հիշյալ շրջանների վերին պալեոլիթյան նյութերը ամենևին բացառիկ երևույթ չեն ու հար և նման են Ասորիքի, Լիբանանի, Պաղեստինի, Իրաքի, Հայկական լեռնաշխարհի և Կովկասի այլևայլ վայրերում հայտնաբերված վերին պալեոլիթյան նյութերին:

62 St. B. Էնգելս, Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, Երևան, 1948, էջ 31:

Ուշ հին քարի դարի գործիքներ. Սառաճի դար

չեղբերի ու կտորների ձևով, խոսում են մարդկանց մի տեղում երկար մնալու մասին:

Ուշ սառցային դարաշրջանի մարդիկ իրենց բնակավայրերի տեղն ընտրելիս առաջնորդվում էին գերազանցապես որսորդության հնարավորություններով, կայծքարի հումքի առկայությամբ, ինչպես նաև տեղանքի հարմարություններով՝ ցուրտ քամիներից ու բնության արհավիրքներից պաշտպանվելու համար: Ամենից առաջ բնակավայրերը ստեղծվում էին հովիտների գետափնյա վայրերում՝ շրջապատված բարձր զառիթափ ձորերով: Նման պայմաններում ռոշ շրջաններում սկսվում է բնակչության խտացում, որի մասին են վկայում ալդպիսի տեղերում բացված բնակավայրերի մնացորդների խմբերը: Հայաստանում պալեոլիթյան բնակավայրերի այդպիսի խմբավորում հայտնի է լեռնային շրջաններում, դետերի սահանքների կիրճերում ու քարայրերում: Նկատի ունենալով վյուրմյան սառցակալման հետագա սաստկացումը, կարելի է մտածել, որ Հայկական լեռնաշխարհում վերին պալեոլիթի ուշ շրջանի նախնադարյան համայնքը դառնում է նստակյաց՝ ձեռք բերելով հաստատուն, տևական բնակավայրեր քարայրերում ու անձավներում (ինչպիսիք հայտնի են Արտին լեռան ու Հյուզդանի ձորի շրջակայքում), որոնցից յուրաքանչյուրը կարող էր պատասպարել մի քանի տասնյակ մարդկանցից բաղկացած խումբ, կամ տոհմական համայնք:

Չորրորդական ժամանակաշրջանում մշակույթի կարևոր տարրերից մեկը հագուստն էր, որը պատրաստվում էր տարբեր կենդանիների մորթիներից: Նախօրոք մշակված մորթուց դանակների ու ոսկրե ասեղների օգնությամբ ոտնամաններ, գլխարկ ու հագուստ էին պատրաստում:

Վերին պալեոլիթի ժամանակաշրջանին բնորոշ են նաև արվեստի ստեղծագործությունները, որոնք կարևոր աղբյուրներ են նախնադարյան մտածելակերպը ուսումնասիրելու համար: Հայաստանի սահմաններից դուրս, ուշ պալեոլիթյան բազմաթիվ կայաններում զարդերի հետ մեկտեղ հանդես են գալիս պաշտամունքային առարկաներ՝ իբրև հասարակական հարաբերություններում տեղ գտած որոշակի ըմբռնումների նյութական արտահայտություններ:

Վերին պալեոլիթի մառդը — Վերին պալեոլիթի սահմանում պալեոանթրոպի (նեանդերթալյան տիպի մարդու) զարգացման հետևանքով առաջ է գալիս նեոանթրոպը կամ պեղածո բանական մարդը: Սա արդեն ժամանակակից մարդու նախատիպն է (կրոմանյոնյան, գրիմալդի), որի ոսկորները գտնվել են օրինակյան շրջանի գործիքների հետ: Վերին պալեոլիթում նեանդերթալյան մարդուն ամենուրեք փոխարինում է կրոմանյոնյան կամ պեղածո բանական մարդը: Մարմնի կառուցվածքով և արտաքին տեսքով վերին պալեոլիթի մարդիկ մոտենում են ժամանակակից մարդուն: Առանձնապես կարևոր է, որ նրանց ձեռքերը արդեն կարող էին կատարել բազմազան, այդ թվում՝ շատ բարդ աշխատանքային գործողություններ: Վերին պալեոլիթի արտադրության գործիքների համեմատաբար նուրբ և զանազանակերպ տեսակների պատրաստումը պահանջում էր ճշտություն, ճկունություն և ձեռքի շարժումների բացառիկ շեշտակիություն, որին դեռևս լրիվ ընդունակ չէր նեանդերթալյան մարդու ձեռքը: Աշխատանքը կատարելագործում է մարդու օրգանիզմը, իսկ կատարելագործված օրգանիզմը ձեռք է բերում ավելի բարդ աշխատանքի ունակություն: Վերին

սլալեռլիթի մարդու ուղեղը, դատելով գանգի կառուցվածքից, Նույնպես չէր տարբերվում ժամանակակից մարդու ուղեղից և այս հիման վրա էլ այդ շրջանի մարդուն անվանում են «բանական մարդ» (homo sapiens):

Նեանդերթալցու և վերին պալեոլիթի մարդու տարբերությունը դրսևորվում էր ոչ միայն արտաքին կառուցվածքով, այլև մարդու նյարդային գործունեության մեջ կատարված էական փոփոխություններով: Վերին պալեոլիթի մարդիկ, անկասկած, անհամեմատ լավ էին մտածում, քան նեանդերթալցիները. բանական մարդու երևան գալով ոչ միայն սկսեց ավելի ու ավելի արագ դարգանալ մշակույթը, այլև անցյալում անհայտ ստեղծագործական աշխատանքի ասպարեզներ բացվեցին կյանքի բոլոր բնագավառներում:

Նեանդերթալցուց բանական մարդուն անցման պարզորոշ հատկանիշները ի հայտ են գալիս մուստյերյան ժամանակի մարդկային այն ոսկորների մեջ, որոնք հայտնաբերվել են էս-Սկուլում, Քարմել լեռան վրա (Պաղեստին): Նրանցում որոշակիորեն միահյուսվում են ինչպես հին նեանդերթալցու, այնպես էլ ժամանակակից մարդու գծերը. կրոմանյոնյան մարդը արդեն անցել էր ուղիղ ու վարժ քայլվածքի:

Նեանդերթալցուց բանական մարդուն անցնելու պրոցեսը կատարվել է ընդարձակ տերիտորիաներում՝ Միջերկրականի շրջանում, Միջին Ասիայում և Առաջավոր Ասիայում, ինչպես և Կովկասում, Անդրկովկասում և Հայաստանում:

Բանական մարդու կազմավորման պատճառները պետք է փնտրել մուստյերյան ժամանակի կոլեկտիվ աշխատանքային գործունեության մեջ, որին մեծապես օժանդակում էր հողաբախշ լեզվի առկայությունը: Homo sapiens-ի տիպը հիմնական գծերով մնում է անփոփոխ հոլոցենի սկզբից մինչև մեր օրերը: Նոր մարդու ֆիզիկական տիպի փոփոխմանը զուգընթաց մեծ արագությամբ աճում են մարդկային կոլեկտիվների արտադրողական ուժերը, փոխվում արտադրական հարաբերությունները: Homo sapiens-ի հետ մտնում ենք մարդկային պատմության այն փուլը, երբ մարդու առաջընթաց զարգացումը լիովին ազատվում է այն օրենքների մնացորդներից, որոնք իշխում են կենդանիների հոտում: Այդ զարգացումն ամբողջապես սկսում է իրագործվել հասարակական օրինաչափություններով, որոնք անհայտ էին կենդանական աշխարհին:

Ժամանակակից մարդու առաջացմամբ սկսվում է նաև ժամանակակից մարդկային ռասաների ձևավորումը, որի համար հսկայական նշանակություն ունեցան նախնադարյան ժամանակի մարդկանց կյանքի պայմանները, ինչպես նաև այդ ժամանակի համար բնորոշ մարդկանց խմբերի մեկուսացվածությունը: Մարդկանց կենսաբանական միասնությանը, իհարկե, ոչ մի չափով չի հակադրվում այն փաստը, որ արդեն մարդկության զարգացման վաղ աստիճանում ձևավորվել էին տեղական (լոկալ) խմբեր, որոնք միմյանցից տարբերվում էին մի շարք երկրորդական, ոչ էական նշաններով՝ քթի ցցվածքով, մաշկի, մազի գույնով, աչքերի ձևով և այլն: Այդ տարբերություններն այժմ էլ ընկած են ժամանակակից երեք մեծ ռասաների՝ եվրոպեոիդների, նեգրոիդների և մոնղոլոիդների միջև:

Մայրակաճ տոհմային համայնքի ձևավորումը— Միջին և վերին պալեո-
լիթի սահմանագծում առաջ է գալիս մայրական տոհմական համայնքը, որը
արտադրողական ուժերի և համայնական հարաբերությունների զարգացման
անխուսափելի հետևանքն է և բնորոշվում է որպես էքզոգամ կայուն կազմա-
կերպություն՝ հիմնված մայրական իրավունքի և տոտեմական գազափարա-
բանության վրա:

Վերին պալեոլիթի ժամանակաշրջանում արտադրողական ուժերի աճ-
ման, որսորդության զարգացման հիման վրա աշխատանքի սեռա-տարի-
քային բաժանում կատարվեց տղամարդու և կնոջ միջև, որը տոհմական որ-
սորդական համայնքում ստացավ իր հետագա զարգացումը: Որսորդու-
թյունը դարձավ բացառապես տղամարդու գործը: Նետող թեթև գործիքները
ստեղծեցին որսորդության ավելի լայն հնարավորություններ: Կանայք
համեմատաբար զարգացող նստակեցության պայմաններում ավելի երկար
էին մնում կացարաններում, վարելով խմբի բարդացող տնտեսությունը:
Որպես պարտականություն ամբողջապես նրանց վրա ընկավ հավաքչությունը
և տնային տնտեսությունը: Նրանք պատրաստում էին հագուստ, հոգում
օջախների մասին, ուտելու և կենցաղային նշանակություն ունեցող բույսեր
հավաքում, հյուսում էին խսիրներ, պատրաստում մթերքներ: Այսպիսով,
տղամարդկանց և կանանց աշխատանքը այժմ ավելի է սահմանադատվում,
որ անդրադառնում է նաև արտադրության գործիքների տարբերակման վրա:
Տղամարդու որսորդական տիպի գործիքների կողքին (տեգեր, նիզակներ,
եռաժանիներ, դանակներ և այլն), վերին պալեոլիթում զարգանում են կա-
նանց արտադրության գործիքների մի շարք տեսակներ՝ կապված հավաքչու-
թյան և, որ գլխավորն է, տնային տնտեսության հետ (փորիչներ, քերիչներ,
սրածայրեր, դանակներ, հերուններ, ասեղներ և այլն):

Բացառիկ կարևոր է այն, որ կանայք էին այստեղ ընդհանուր կացարան-
ների տերը, քանի որ ամուսինները այլ տոհմերից էին: Այդ փուլի համար
բնորոշ խմբական ամուսնության տիրապետության ժամանակ երբեմն հայրը
հայտնի չէր, երեխաները, բնականաբար, պատկանում էին կանանց և ազ-
գակցությունը հաշվվում էր մոր գծով, որ ուժեղացնում, բարձրացնում էր
մայր-կնոջ դերը հասարակական կյանքում:

Այս բոլորը հիմք դարձան նոր, նախնադարյան համայնական հարաբե-
րությունների, մայրական տոհմական համայնքի ձևավորման համար: Մայ-
րական տոհմի ձևավորման ապացույցներն են մի կողմից համայնական
ընդհանուր կացարանը, մյուս կողմից՝ հայտնաբերված կանացի բազմաթիվ
արձանիկները: Նրանք պատկերում էին մայր կնոջը՝ նախնադարյան համայն-
քի տնտեսուհի-կառավարչուհուն, որը շատ կարևոր դեր է կատարել տոհմի
էքզոգամ (արտատոհմային ամուսնություն) կազմակերպության պայման-
ներում:

էքզոգամ հարաբերությունների հաստատմամբ ամուսնական կապեր են
սկսվում տարբեր տոհմերի միջև, մի երևույթ, որը հասցնում է մարդկանց
ֆիզիկական տիպի առաջադիմական փոփոխություններին:

Հաշվի առնելով Մորգանի այն դիտողությունները, որ ոչ ազգակից հա-
մայնքների անդամների ամուսնությունը պիտի ծներ ավելի ուժեղ և առողջ

զավակներ, Ֆրիդրիխ Էնգելսը էնդոգամիայից (ներտոհմային ամուսնությունից) դեպի էքսոգամիա կատարած անցումը կարևոր փուլ է համարում նախնադարյան մարդու ֆիզիկական տիպի զարգացման գործում⁶³։

Այսպիսով, մարդու ֆիզիկական տիպի զարգացումը կատարվել է ոչ միայն կենսաբանական, այլև նյութական-հասարակական նախադրյալների շնորհիվ։

Վերին պալեոլիթի ժամանակին են վերաբերում արհեստական բնականացման կառուցման առաջին փորձերը։ Արտադրողական ուժերի դեռևս ցածր մակարդակը պայմանավորում էր կոլեկտիվ արտադրություն, կոլեկտիվ կյանք։ Ընդհանուր աշխատանքը տանում էր դեպի արտադրության միջոցների, ինչպես և արտադրության արդյունքների ընդհանուր սեփականություն։ Բնության դեմ մղվող ծանր պայքարում հետզհետե բարելավվում են վերին պալեոլիթյան մարդու աշխատանքի գործիքները, բարձրանում է աշխատանքի օգտակար գործակիցը։ Որսորդությունը հասնում է բարձր զարգացման, որը արտահայտվում է որսորդական զենքերի ու գործիքների որակական փոփոխությամբ։

Այսպիսով, Հայաստանի հին քարեդարյան կայանների ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս ուրվագծելու ոչ միայն պալեոլիթյան մշակույթի զարգացման հաջորդական խոշոր փուլերը (ստորին, միջին, վերին), այլև նրանց ներքին ստորաբաժանումները։

Հայաստանի պալեոլիթը Առաջավոր Ասիայի, Արևելյան Միջերկրական ու Հյուսիսային Աֆրիկայի մշակույթին մերձենում է մի շարք էական գծերով ու ընդհանրություններով, իսկ միջինեվրոպական պալեոլիթի հետ առնչվում է ժամանակագրական և ստադիալ առումներով։ Արտին լեռան և Հրազդան գետի միջին հոսանքի պալեոլիթյան կայաններում գտնված ստորին, միջին և ուշ պալեոլիթի գործիքները թե՛ իրենց առաջնակարգ ձևերով և թե՛ բազմազանությամբ ու քանակով աչքի են ընկնում ոչ միայն Հայկական լեռնաշխարհում, այլև ողջ Առաջավոր Ասիայում։

Նախնադարյան համայնական հասարակության մշակույթի հաջորդական անընդմեջ զարգացման փուլերի բացահայտումը, ինչպես նաև երկրաբանական, հնէաբանական և այլ տվյալների մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը թույլ են տալիս եզրակացնելու, որ Հայաստանը մարդկային մշակույթի հնագույն օջախներից մեկն է, Առաջավոր Ասիայի, Միջերկրականի և Հյուսիսաֆրիկյան պալեոլիթյան մշակույթների կապող օղակը, նախամարդու և նրա մշակույթի բնօրրաններից մեկը։

63 Տե՛ս Ֆ. Էնգելս, Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, էջ 51։

**ՄԵԶՈՒԹՐ (ՄԻՋԻՆ ՔԱՐԻ ԴԱՐԸ)
ԵՎ ՆԵՈՒԹՐ (ՆՈՐ ՔԱՐԻ ԴԱՐԸ) ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ**

1. Մ Ե Զ Ո Ւ Թ

Բնական պայմանները — Միջին քարի դարն ընդգրկում է մ. թ. ա. 12.000—8/7.000 թթ.: Այդ շրջանի սկզբում, մ. թ. ա. 12.000 տարի առաջ ավարտվում է սառցածածկույթի հալքը, հետզհետև անհետանում են վյուրմյան սառցադաշտերը: Հայաստանի բնական միջավայրը աստիճանաբար ստանում է իր այժմյան տեսքը: Վյուրմյան ժամանակի դաժան կլիման փոխվում է, սկզբում դառնալով համեմատաբար տաք ու չոր, իսկ հետո՝ խոնավ, անտառային: Նախկինում սառույցով պատված տերիտորիաները, որոնք առատ էին լճերով ու մորենային կուտակումներով, ծածկվեցին լայնատերև անտառներով, առաջ եկան խոտավետ տափաստաններ՝ շատ նման ժամանակակից տափաստաններին: Անհետացան բևեռային կենդանիները՝ հյուսիսային եղջերուն և այլն: Իրենց դարն ապրեցին վերջին մամոնտները, իսկ նրանց տեղը գրավեցին ժամանակակից ֆաունայի անտառաբնակ ներկայացուցիչները՝ աղնիվ եղջերուն, ցուլը, այծյամը, վարաղը, գորշ արջը, կուղբը, վայրի էշը, ձին և այլ կենդանիներ: Այս փոփոխված բարենպաստ բնական պայմաններում Հայաստանի հին բնակիչները հասան մշակույթի նկատելի զարգացման:

Սառցադաշտի վերացումով մարդկանց առջև բացվեցին չբնակեցված հսկայական տարածություններ, որոնք մասամբ, բնակեցվեցին, հավանաբար, ավելի ուշ, նեոլիթյան շրջանում:

Սառցադաշտերի հալքը անհամաչափ է կատարվել, այն տեղի է ունեցել երեք հաջորդական փուլերով, որոնց հետ համընկնում է երեք մշակութային փուլերի փոփոխությունը: Հայաստանի՝ սառույցից աստիճանաբար ազատվող տարածություններում, բնականաբար, հղել են բազմաթիվ կենդանիներ, սկզբում՝ տափաստանային, հետագայում՝ անտառային բնակիչներ: Այդ նոր վայրերը միաժամանակ յուրացրել են նաև մարդիկ. հին որսորդները այնտեղ շինել են իրենց ճամբարները ոչ մեծ ջրավազանների հզրերին, որոնք գոյացել էին հալված սառույցից:

Հայկական լեռնաշխարհի ցածրավայրերը ծածկված էին լճերով ու ճահիճներով, որոնց շուրջը տարածված էին եղեգնուտներ, իսկ ցամաքի մնա-

ցած ընդարձակ գոտին լեռներ էին ու տափաստաններ. սրանք ծածկված էին խիտ անտառներով, սկզբում կեչու, հետո՝ սոճու գերակշռությամբ: Մեզոլիթյան ժամանակի սկզբում կլիման չորային էր, շատ լճեր վերածվում են տորֆային ճահիճների. հետո նորից կլիման խոնավանում է: Հայաստանի հին բնակիչների տրամադրության տակ այդ ժամանակ եղած անտառներում աճում էին պտղատու ծառեր, զանազան մրգեր, ընկույզ, կաղին և պալեոլիթի մարդուն հայտնի այլ բույսեր¹:

Հազարամյակների ընթացքում ստեղծված հին քարի դարի մշակույթը կյանքի նոր պայմաններին ու արտադրության նոր միջոցներին համապատասխան, անկասկած, մեզոլիթի դարաշրջանում պետք է փոխեր իր բնույթը: Ուշ պալեոլիթի համեմատաբար միակերպ մշակույթը զարգանում է նոր ուղղություններով. սառցակալման շրջանից դուրս ընկած ավելի հարավային, գլխավորապես տափաստանային շրջանների ցեղերը ավելի մեծ շահով են ծառանգում ու շարունակում ուշ պալեոլիթի մշակութային ավանդույթները, բան այն տերիտորիաների բնակիչները, որոնք ընկած էին նախալեռնային գոտում:

Ազիլ-տադենուազյան մշակույթ— Միջին քարի դարը բաժանվում է իրար հաջորդող աղիլյան ու տարդենուազյան ժամանակների: Ազիլյան բնակիչները զբաղվում էին վայրի կենդանիների որսով: Ազիլի (Ֆրանսիայի Ազիլ քարայրի անունից) բնորոշ առանձնահատկություններից է կակղամորթների օգտագործումը: Որսորդության հետ միասին նշանակալից դեր է կատարել հավաքչությունը: Մարդիկ հավաքել են նաև զանազան մրգեր, հատապտուղներ, ընկույզ, արմտիք և այլն²:

Մեզոլիթի ազիլյան փուլում, մագլենյանի համեմատությամբ, ոսկրե գործիքները՝ եռաժանիները, ավելի խնամքով են մշակվում: Վերին պալեոլիթին հատուկ բազմազան ձևերի ու տիպերի, ինչպես նաև կոպիտ ու մեծ շահերի վանակատի գործիքների փոխարեն լայնորեն տարածվում են միակերպ մանր ձևերը, այդ թվում՝ սեգմենտները, սրածայրերը, մանր կլոր քերիչները, ինչպես նաև վանակատի միկրոլիթյան երկրաչափական ձևի գործիքները, որոնք ծառայել են որպես եռաժանիների և տեգերի սայրեր, զետեղվելով փայտի կամ ոսկրի հիմքի մեջ: Բնորոշ են նաև խոշոր սեգմենտաձև կոպիտ գործիքները, մասսիվ լայն շեղբերից պատրաստված կտրիչները, սրածայրերը, քերիչներ-շարդիչները և այլն³:

Ազիլյան մշակույթը հետագայում փոխարինվում է նոր, ավելի միակերպ՝ տարդենուազյան (Ֆրանսիայի Ֆերան-Տարդենուազ վայրի անունից) մշակույթով: Տարդենուազյան հուշարձանների կապը ազիլյանի հետ այնքան պարզ ու անփիճելի է⁴, որ այն անվանում են ազիլ-տարդենուազյան մշա-

¹ Մեզոլիթյան մշակույթի բնորոշման վերաբերյալ տե՛ս Պ. Պ. Ефименко, Первообытное общество, էջ 629—633, А. В. Арциховский, Основы археологии, էջ 120, Ա. ի. Թախաջյան, Հայաստանի բուսական աշխարհը, էջ 3, Ս. Ն. Սադղաթյան, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, էջ 37:

² Տե՛ս Պ. Պ. Ефименко, Первообытное общество, էջ 634:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 633:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 632:

կույթի վանակատի շինվածքները այժմ ավելի են փոքրանում և ստանում առավել բնորոշ երկրաչափական միկրոլիթյան բնույթ։ Տարդենուազյան բնակավայրերի տարածման բնորոշ գիծն է նրանց կապը գետերի երկայնքով ձգվող տերիտորիաների հետ, որտեղ հայտնաբերվել են տարդենուազցիների տեական բնակեցման հետքեր՝ կակղամորթների մեծ թվով խեցիներ, կենդանիների ոսկորներ և քարե, ոսկրե շինվածքներ, ձկների ոսկորների հետ միասին⁵։ Հանդիպում է նույն մեծ բնակավայր-կացարաններ (գետնափոր տներ), որտեղ կան ոչ խորը կլոր փոսեր՝ հատուկ օջախներով⁶։ Հարթավայրերում մըշտական բնակավայրերը տարդենուազյան ժամանակի մարդիկ օգտագործել են միայն ձմռանը, իսկ ամռանը տեղափոխվել են բարձրագիր վայրեր (լեռներ)։ Դրանով կարելի է բացատրել այն հետաքրքիր փաստը, որ տարդենուազյան բնակավայրերը գտնվում են բարձր տեղերում։ Մարդիկ բնակվել են գետերի ափերին, քարայրներում, անտառներում։

Հայաստանի մեզոլիթյան բնակչությունը. ցեղերի և ցեղային լեզուների առաջացումը— Մեզոլիթյան և հաջորդ նեոլիթյան ժամանակը բնորոշվում է արտադրողական ուժերի զարգացման ընդհանուր փոփոխությամբ. դա նետ ու աղեղի հայտնագործման ու տարածման ժամանակն էր⁷. «Աղեղը, լարը և նետը,— գրել է էնգելսը,— արդեն մի շատ բարդ գործիք են կազմում, որի գյուտը ենթադրում է երկար կուտակված փորձ և սուր մտավոր կարողություններ, ուրեմն նաև միաժամանակ ծանոթություն բազմաթիվ այլ հայտնագործությունների հետ»⁸։ Առավել վաղ նետող հարմարանքները, որոնք ուժեղացրել են մարդկային ձեռքի գործունեությունը, եղել են նետող տախտակը, պարսատիկը։ Աղեղի հայտնագործումը կտրուկ շրջադարձ էր քարի դարի պարզ տեխնիկայում։ Մյուս բոլոր նետող գործիքների համեմատությամբ, աղեղը հեռու հարվածող հուժկու զենք էր։ Հին որսորդների աղեղը ոչ միայն ընդլայնեց զենքը նետելու գործողության շառավիղը, համեմատած նետող տախտակի հետ, այլև իր պալեոլիթյան նախորդին մեծապես գերազանցեց թեթևությամբ ու նպատակահարմարությամբ, դիպուկությամբ ու արագությամբ։ Աղեղը նշանակալիորեն բարելավեց որսորդ ցեղերի կյանքը և թեթևացրեց ամենօրյա ծանր աշխատանքը⁹։

Միաժամանակ ծագում են այլ, նույնպես մեծ նշանակություն ունեցող նոր գործիքներ. այդպիսին է, օրինակ, առաջին տաշուրագը և քարե կացինը. դրանց թվին են պատկանում նաև ներդիրավոր գործիքները, դանակները, տեգերի ծայրերը, որոնք ունեցել են փայտե կամ ոսկրե հիմք¹⁰։ Սրանք ծագել են մեզոլիթի ժամանակ և լայն տարածում ստացել նեոլիթի ավելի բարենպաստ պայմաններում։ Դրա հետևանքով էլ արմատական փոփոխություն է տեղի ունեցել տնտեսական կյանքում։

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 629, 635։

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 630—631։

⁷ Տե՛ս А. В. Арциховский, Основы археологии, էջ 42—43։

⁸ Э. Энгельс, *Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը*, էջ 32։

⁹ Տե՛ս В. Б. Пиотровский, *Археология Закавказья*, էջ 25—26։

¹⁰ Տե՛ս А. П. Ефименко, *Первобытное общество*, էջ 44։

Արտադրության միջոցների այդ էական փոփոխությունը արտահայտվեց նրանով, որ աստիճանական անցում կատարվեց հավաքիչների և որսորդների նախնադարյան տնտեսությունից դեպի հողագործների ու անասնապահների տնտեսություն: Փոփոխություններ առաջ եկան նաև տոհմական համայնքների մեջ: Արդեն վերին պալեոլիթում առանձին տոհմական համայնքները ոչ թե բոլորովին մեկուսացած միավորներ էին, այլ էկզոգամ ամուսնությամբ միացած էին ուրիշ ազգակից համայնքների հետ: Մեզոլիթի շրջանում նկատվում է անցում դեպի զույգային ընտանիք (զուգամուսնություն), որ բնորոշ է մայրական տոհմական կազմակերպության ծաղկման փուլին:

Այժմ, ինչպես բնորոշ է տոհմական կարգին, երկու կամ ավելի էկզոգամ տոհմերի փոխադարձ ու պարտադիր կապի պայմաններում ծագում է ցեղական բարդ կազմակերպություն՝ միմյանց ազգակից տոհմական համայնքների միագումարը: Ցեղերը, իրենց հերթին, կազմում են ժամանակավոր, ոչ կայուն միություններ: Ցեղերի միջև կապերը ոչ միայն օգնում են հայտնադործումների ու մշակութային նվաճումների տարածմանը, այլև մի շարք դեպքերում մեծ ցեղական ընդհանրությունների ծագմանը նշանակալից տերիտորիայի վրա:

Միաժամանակ տոհմական համայնքների միավորման հետևանքով ծագում ու զարգանում են տարբեր տոհմերի խոսվածքներից առաջացած ընդհանուր ցեղային լեզուները, որոնք հասկանալի էին հաղարավոր մարդկանց:

Ցեղային լեզուների և արտադրական նորույթների տարածման համար մեծ նշանակություն է ունեցել տոհմական կարգերին հատուկ սեզմենտացիան (տոհմերի և ցեղերի բաժանում). կյանքի համար առավել բարենպաստ պայմաններում տոհմերի ու ցեղերի ներսում բնակչության թվի աճը հասցրել է տոհմական համայնքների բաժանման և տեղափոխման դեպի նոր, ավելի քիչ բնակեցված շրջաններ: Այժմ առաջվանից ավելի խիստ է զգացվում առանձին շրջանների ու երկրների պատմական զարգացման տեմպերի տարբերությունը, երևան են գալիս տեղական մշակույթների շատ յուրահատկություններ:

Հետսառցային ժամանակի որսորդներն ու հավաքիչները ավելի շարժուն էին, քան նրանց նախորդները և, հավանաբար, կիսաթափառական կյանք էին մարում՝ մերթ Բնակվում էին գետի կամ լճի ափին, մերթ քոչում անտառները, մերթ բարձրանում լեռները: Իրենց բնակավայրերը նրանք պատրաստում էին (բացի քարայրներից) նաև բաց տարածություններում, սովորաբար, մարգագետինների վրայի դարավանդների, ավազաթմբերի կամ սարահարթերի վրա: Այդ ժամանակի մշակութային մնացորդների սակավությունը վկայում է մի տեղում քիչ մնալու մասին: Նոյն նաև երկար ժամանակի, հավանաբար, ձմեռային բնակավայրեր՝ քարայրներում¹¹:

Հետսառցային ժամանակի բնակավայրերը վկայում են հասարակարգի ներսում կատարված փոփոխությունների մասին. դրանք իրենց չափերով զգալիորեն զիջում են ուշ սառցային դարաշրջանի բնակավայրերին և ավելի շատ են հանդիպում. դրանով կարելի է բացատրել համայնքի տրոհումը ավելի մանր խմբերի: Նեո ու աղեղի երևան գալով երկրորդական նշանակություն ստացավ շրջափակելու միջոցով որս անելը: Այժմ քիչ մարդիկ էին պետք: Հավաքչության

¹¹ См. П. П. Ефименко, Первообычное общество, էջ 629:

դիրի աճը կապված էր կնոջ աշխատանքի հետ և մեծ կոնկրետիվ շէր պահանջում, լայց չպետք է կարծել, թե կոնկրետիվների փոքրացումը խզում է ցեղական կապերը. այդ կապերը պահպանվել են և իրենց արտահայտությունն են գտել միասնական հարաբերություններում: Նման փոքր կազմակերպություն մինչև վերջերս գոյություն ունեւ որոշ ավատարիական ցեղերի մեջ:

Ժամանակակից մարդու առաջացումը— Մեզոլիթում է առաջանում ժամանակակից մարդը: Մեզոլիթի մարդը տարբերվում է կրոմանյոնյանից (պեղածո բանական մարդուց): Մեզոլիթյան ցեղերի գոյության հիմնական աղբյուրը շարունակել է մնալ որսորդությունը, որը, սակայն, շատ կողմերով կատարելագործվել է՝ համեմատած պալեոլիթի դարաշրջանի որսորդության հետ: Դա երեւում է թեկուզ այն բանից, որ ուշ սառցային ժամանակ որսորդական զենքերը նշանակալիորեն զարգանում են, հանդես է գալիս նետ ու աղեղը: Այս ժամանակ մարդիկ որսում էին թռչուններ՝ սագ, աղամյի, նաև նապաստակ, վայրի ձի: Սակայն գոյության գլխավոր աղբյուրը եղել է հյուսիսային եղջերուի, քարայծի, վայրի ոչխարի որսը¹²: Հյուսիսային եղջերուն տվել է մարդուն բոլոր անհրաժեշտ մթերքները՝ սնունդ, հագուստ (մորթի), գործիքներ և զենքեր պատրաստելու համար ոսկոր և եղջյուր:

Կոպիտ քարե գործիքներից նետ ու աղեղին անցնելը պայմանավորեց որսորդության մեծ մթերատվությունը, որը հող պատրաստեց կյանքի որսորդական ձևերից անցնելու կենդանիների ընտելացմանը և նախնադարյան անասնապահությանը: Այլ խոսքով՝ անցում կատարվեց դեպի նախնադարյան արտադրության նոր փուլը:

Կարևոր նշանակություն ունեւ հին որսորդների կյանքում շան ընտելացումը. շունը առաջին ընտելացված կենդանին էր, նրա ոսկորները գտնվել են ուշ մեզոլիթյան քարայրներում: Դատելով ոսկորներից, մեզոլիթյան շունը ավելի շատ հիշեցնում է գայլին. նա որսորդության ժամանակ օգնել է տիրոջը, իսկ սովի դեպքում կեր դարձել նրան:

Մեզոլիթյան ֆաբե գործիքները Հայաստանում— Մեզոլիթի քարե և ոսկրե գործիքներն իրենց արմատներով հասնում են մինչև ուշ պալեոլիթ: Մեզոլիթյան շինվածքների առավել վաղ ձևերը՝ սլաքները, քերիչները, սրածայրերը, գործ են ածել Զաղալի (Թալինի շրջանում) և Արեգունի բլրի բնակիչները: Սրանք գործիքները պատրաստել են վերին պալեոլիթյան նախատիպերի հիման վրա՝ գերազանցապես մանր շեղբերից: Արտին լեռան Արեգունի բլրի վրա հայտնաբերվել են նաև ուշ մեզոլիթյան կայաններ՝ հազարավոր մշակված քարե գործիքներով, որոնք աչքի են ընկնում պատրաստման բարդ տեխնիկայով¹³: Մեզոլիթի ժամանակի վարպետները տիրապետում էին օբսիդիանի բարակ մատիտաձև պրիզմայաձև միջուկներից երկար ու նեղ՝ ուղիղ եզրերով շեղբեր հանելու արվեստին, դրա համար էլ նրանց պատրաստած նետերի ծայրերը ավելի կատարյալ էին, խիստ համաչափ սուր ծայրերով՝ ուռնեւ տերեւի նման: Մեզոլիթի մշակույթի ամենալավ և բնորոշ հետքերը տվել են Արտին լեռան Արեգունի բլրի կայանը, զաղաները և ուշ մեզոլիթի տորֆային բնակավայրե-

¹² Տե՛ս A. B. Арциховский, Основы археологии, էջ 47.

¹³ Տե՛ս Ս. Հ. Սարգսյան, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, էջ 166—167:

րը, որոնց մի մասն այժմ ճահճուտների տակ է անցել: Մեզոլիթյան ուշ հուշարձաններին շատ բանով մոտ են Արտին լեռան հարավում գտնվող քարայրները:

Հայկական լեռնաշխարհի ուշմեզոլիթյան ցեղերը լայնորեն օգտագործել են նաև այլ յուրահատուկ հնարներ, որ կիրառվել են երկրաչափական ձևերի՝ մանր օբսիդիանե գործիքների (միկրոլիթների), եռաթանիների ներդիրների, նետերի, տեգերի ծայրերի պատրաստման համար: Գործիքները հանդիպում են մեկուսացված կուտակումների ձևով, փոքրաթիվ կոմպլեքսներով: Այս հանգամանքը խոսում է մեզոլիթյան մարդկանց թափառական կյանքի մասին:

Միջին ֆառի դարի (մեզոլիթի) գործիքներ. Սառաճի դար

Մեզոլիթի վերջում լայն տարածում են գտնում նաև խոշոր քարե կացիների և ուրագների տիպի հատուկ գործիքները¹⁴, որոնք առաջ բացակայում էին: Այդպիսի գործիքները հաճախ ամրացվել են եղջյուրի կոթին: Սրանք պատրաստ-

¹⁴ См. А. В. Арциховский, Основы археологии, т. 2 46—50.

վում էին մինչև այդ չկիրառված տաշման, ռետուշի և գայլիկոնեկու եղանակով: Մեծ զարգացման էր հասել եղջյուրի մշակությունը:

Դատելով կայաններում հանդիպող մշակույթի մնացորդներից, դրանց բնակիչները եղել են ճարպիկ ու քաջ որսորդներ, որոնք բացի խոշոր կենդանիներից, ջրային թռչուններ (բադ, սագ և այլն) ու ձկներ են որսացել:

Ձկնորսությունը կարևոր տեղ է գրավել մեզոլիթի մարդու տնտեսության մեջ: Հայաստանի գետերն ու լճերը հարուստ էին ձկներով: Մեծ նշանակություն են ունեցել թակարդները, ցանցերը, քարե ծանրոցները, ուռնու ճյուղերից հյուսված կողովները¹⁵:

Մեզոլիթյան դարաշրջանի բնորոշ գծերից մեկն էլ փայտամշակությունն էր, որի զարգացումը կապված էր ջրային թռչուններ ու ձկներ որսալու անհրաժեշտության և, առաջին հերթին, լաստերի օգտագործման հետ: Լաստերը պատրաստում էին ծառերի բնից: Երևացին նաև առաջին փորված մակույկները: Մակույկները հաճախ փորվում էին կրակով: Հավանաբար կրակը լայնորեն կիրառվել է նաև թիեր պատրաստելու համար, տեգերի ծայրերը սրելու և ամրացնելու ժամանակ և այլն¹⁶: Փայտի մշակումը զարգացել էր քարե գործիքների նոր տիպերի (փոքր կացիների, գրերի, փայտամշակման այլ գործիքների) երևան գալուն համընթաց: Սկզբում այդ գործիքները կոպիտ էին ու անկատար: Դրանք սովորաբար կոշվում են մակրոլիթներ (մեծ քարեր): Մակրոլիթների երևան գալը նախադրյալ էր հանդիսանում քարե գործիքների նոր ձևերի ու տեխնիկայի տարածման համար, որ բնորոշ է նոր քարի դարի՝ նեոլիթի ժամանակաշրջանին:

Ուշ մեզոլիթի մարդիկ, տնտեսության մեջ օգտագործելով ոսկորը և եղջյուրը, թողել են մեզ իրենց արվեստի օրինակները: Վերին պալեոլիթի մարդկանց նման նրանք նախշել են իրերը, ոսկրե գործիքները, տեգերի կոթերը, սլաքները և այլն¹⁷:

Հետսառցային ժամանակն իր հետ բերեց շատ նորություններ՝ հին ցեղերի բնակեցում ֆիզիկա-աշխարհագրական տարբեր գոտիներում, քարի մշակման նոր եղանակներ, որսորդություն՝ նետի ու աղեղի օգնությամբ, կենդանիների ընտելացման առաջին նշաններ, իսկ հավաքչությունը նախադրյալներ է ստեղծում ապագա հողագործության առաջացման համար: Հայաստանի տերիտորիայում բնակվող հին ցեղերը այս ամենով հասան նախնադարյան համայնական հասարակության զարգացման մյուս փուլին՝ նոր քարի դարին (նեոլիթին):

2. ՆԵՈԼԻԹ

Նեոլիթը՝ նոր քարի դարը, ընդգրկում է մ. թ. ա. VII—VI հազարամյակները: Դա անցման մի կարևոր փուլ է հավաքչությունից ու որսորդությունից դեպի վաղ երկրագործությունը, անասնապահությունն ու նստակեցությունը:

Մինչև այսօր էլ Հայաստանի նեոլիթյան մշակույթը տակավին քիչ է ուսումնասիրված: Բավարար չափով պարզաբանված չին Հայկական լեռնաշխարհ-

¹⁵ Տե՛ս Ս. Ս. Ефименко, Первообытное общество, էջ 634:

¹⁶ Տե՛ս А. В. Арциховский, Основы археологии, էջ 46, 53:

¹⁷ Տե՛ս Ս. Ս. Ефименко, Первообытное общество, էջ 382, 384, 528, 532:

հի նստակյաց բնակավայրերի առաջացման ժամանակը, պատմական միջավայրն ու բնական այն հանգամանքները, որոնց մեջ պետք է զարգանային տնտեսության նոր, առաջավոր ձևերը, թեև կուտակվել է նեոլիթյան ժամանակաշրջանին վերաբերող որոշակի նյութ, որ հնարավորություն է ընձեռում նախնական ուսումնասիրության ենթարկելու նշված շրջանի հուշարձանները, նրանց տերիտորիալ և ժամանակագրական սահմանները և մի շարք այլ հարցեր:

Բնական պայմանները — Հայկական լեռնաշխարհում նեոլիթի ժամանակ կլիման ավելի խոնավ էր ու տաք, քան այժմ: Հայաստանի ընդարձակ տարածություններում ջուրը շատ էր, լճերը՝ մեծ ու խոր: Այնտեղ, ուր այժմ ամալի է, խոտավետ էր, ծածկված անտառներով ու թփուտներով¹⁸: Կային եղջերուներ, վայրի ցուլեր, այծյամներ, քարայծեր, վայրի ոչխարներ և այլն: Ներկայիս անջուր լեռներում, որոնք շրջապատում են դաշտավայրերը, նոր քարի դարում գետակներ էին հոսում, անտառներ ու բարձր ծառեր աճում: Գետերը ավելի լայն էին ու ջրառատ. գետերի ափերին մարդիկ զբաղվում էին ձկնորսությամբ. ձուկը առատ էր: Մացառուտներում, անտառներում ու թփուտներում բույն էին դնում թռչունները, կային բազմաթիվ կենդանիներ: Զարմանալի չէ, որ որսորդների թափառական խմբերը ոչ միայն լեռներում քարայծերի ու եղջերուների որսով էին զբաղվում, այլև իջնում էին դեպի դաշտավայրերն ու գետափները թռչուններ ու վայրի խոզեր որսալու: Ամռանը նրանք ետ էին դառնում լեռները, ուր կար հարուստ որս: Արարատյան հովտում կլիման շատ խոնավ էր և նպաստավոր վաղ բնակության համար: Մարդիկ Արարատյան և Հայաստանի այլ դաշտավայրերում սկսել են բնակվել միայն այն ժամանակ, երբ լիովին տիրապետել են նեոլիթյան տեխնիկային, անցել կենդանիների ընտելացմանը և կուլտուրական բույսերի մշակմանը:

Նոր քարի դարի մշակույթի ընդհանուր գծերը — նեոլիթյան ժամանակաշրջանն ամենից առաջ բնորոշվում է քարե գործիքների պատրաստման տեխնիկայի բարելավմամբ¹⁹: Պահպանելով ու կատարելագործելով քարի ու ոսկրի մշակման նախնական եղանակները, նեոլիթյան գործիքները դառնում են առավել կատարյալ, երևան են գալիս օբսիդիանե մեծ շեղբեր, հղկված քարե գործիքներ ու զենքեր: Նախամարդու ձեռքին բացառիկ կարևոր գործիք է դառնում քարե կացինը, որի օգնությամբ վերամշակվում են ծառերը, կառուցվում փայտե ծածկով տներ, պատրաստվում լաստեր, մակույկներ, սալակներ: Օգտագործելով քարի մշակման նոր տեխնիկան, մարդը սկսում է օբսիդիանի հետ միասին լայնորեն օգտագործել նաև դժվարությամբ մշակվող, առանձնապես ամուր քարատեսակներ՝ մարմարը, բազալտը, նեֆրիտը. լայնորեն կիրառվում են քարի մշակման այնպիսի նոր ձևեր, ինչպիսիք են սղոցումը, գալլիկոնումը և տաշումը: Օղտվելով այդ տեխնիկայից, նեոլիթյան մարդը հեշտությամբ կարողանում է քարին տալ ցանկացած ձև: Դրա հետևանքով առաջանում են նոր, նախկինում անհայտ գործիքներ, սկզբում հավաքչության, իսկ հետո՝ հողա-

¹⁸ Տե՛ս Ա. Լ. Քախաբյան, Հայաստանի բուսական աշխարհը, էջ 5—47: Ինչպես նաև С. К. Даль, Позвоночные животные прибрежной полосы оз. Севан и изменение их группировок в связи со спуском водоема. «Зоологический сборник» АН Арм. ССР, вып. VII, 1950, էջ 5—51:

¹⁹ Տե՛ս А. В. Арциховский, Основы археологии, էջ 50—51, 54:

գործության համար. քարե բրիչներ փայտի կոթով, աղորիքներ, սանդեր, վարսանդներ և այլն, Ծաղկման է հասնում գործիքի մակերեսի երկկողմանի մշակման տեխնիկան: Ամենուրեք տարածվում են նոր տիպի նետի բազմազան ժայրեր, որոնք մշակված են երկկողմանի ռետուշով:

Հսկայական նշանակություն ունեցավ կավե ամանների գյուտը, որը թույլ տվեց մարդուն բարելավել մթերքներ պատրաստելու եղանակները և ընդլայնել սննդի տեսակներն ու դրանց պահպանումը: Կավե ամանների պատրաստումը նեոլիթի նույնպիսի բնորոշ առանձնահատկություններից է, ինչպիսին էլ քարե գործիքների հեղկումը:

Սակայն ամենաէականն ու կարևորը բուն տնտեսության մեջ կատարված փոփոխություններն էին: Որսորդությունից, ձկնորսությունից և հավաքչությունից բույսերի մշակմանն ու կենդանիների ընտելացմանն անցնելը հիմք հանդիսացավ նախնական հողագործության և անասնապահության հետագա զարգացման համար: Հին որսորդները նեոլիթի ժամանակ, իրենց նախնիների համեմատությամբ, խոշոր հաջողությունների հասան. մեծ չափով զարգացան նետն ու աղեղը՝ որսորդական պլանավոր զենքը: Զարգացած նեոլիթում նետաձգության արվեստը (հեռաձգությունը) հասնում է աննախընթաց կատարելության: Նեոլիթի մարդը ոչ միայն կատարելագործեց նետ ու աղեղը, սովորեց տարբեր միջոցներով, այդ թվում՝ թակարդներով կենդանիներ որսալը, այլև ստեղծեց միսը, կաշին, ոսկորը, եղջյուրը օգտագործելու շատ նոր եղանակներ:

Հին հավաքիչները հիանալի ուսումնասիրել էին իրենց շրջապատող բնական աշխարհը: Նրանք շատ օգտակար դիտումներ ու հայտնագործություններ էին արել և կարող էին սննդամթերքի համար բազմաթիվ բույսեր օգտագործել: Այգուհանդերձ, որսորդական այս ցեղերի կյանքը զգալի չափով կախված էր բնության քմահաճույքներից: Մթերքների կարճատև առատությունից հետո ամիսներ շարունակ սով էր լինում և հաճախ որսորդ ու ձկնորսական ցեղերի գոյությունը վտանգի տակ էր դրվում: Երկրագործության ու անասնապահության սկսվող նոր դարագլուխը ավելի ապահով դարձրեց մարդկային կույրկտիվների կյանքը:

Հողագործության և անասնապահության ծագումը — Հայկական լեռնաշխարհի որոշ ցեղեր դեռ քարի դարում, օգտվելով բարենպաստ բնական պայմաններից, հավաքչությունից անցան հողագործության և որսորդությունից՝ կենդանիների ընտելացման: Դա մի նոր կարևոր քայլ էր բնության դեմ պայքարելու անգործությունից անցնելու դեպի բնության ուժերին իշխելը, որն իր հետևից մի շարք առաջընթաց փոփոխություններ բերեց մարդու կյանքում, նրա աշխարհայացքում, հոգեբանության և հասարակական հարաբերությունների զարգացման մեջ²⁰: Առաջին հողագործների պայքարը բնության դեմ՝ կույրտ ու պարզ գործիքներով դյուրին չէր, հսկայական ջանքեր էին պետք հողը բրիչով կամ փայտով փորելու, ցողունները կտրելու և աղորիքով տրորելու համար: Բայց աշխատանքի արգասիքը՝ որպես հատուցում, որոշ չափով ապահովում էր մարդուն: Առաջին հողագործները ընտելացրին կենդանիների հիմնական տեսակները, որոնց վայրի նախնիները կային Հայկական լեռնաշխար-

²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 49:

հում: Ընտանի կենդանիների բուծման հետքերը դժվարությամբ են որոշվում: Այդ հարցերի ուսումնասիրման գլխավոր աղբյուրը կենդանիների ոսկորների մնացորդներն են, սակայն մեծ ժամանակ էր հարկավոր, որպեսզի, վայրի կենդանիների համեմատությամբ, նկատելիորեն փոխվեր ընտանի կենդանիների ոսկրային կազմությունը: Համեմայն դեպս, շատ հավանական է, որ կովը, ոչխարը, այծը և խոզը նեոլիթյան Հայաստանում ընտելացվել են մ. թ. ա. VII—VI հազարամյակներում²¹:

Հայաստանի առաջին հողագործները սկսելով օգտագործում էին ընտանի կենդանիների միսը, կաշին, բուրդը և ապա նաև կաթը: Հողագործությունն ու անասնապահությունը նպաստեցին բնակչության աճին: Նրկրագործության զարգացման համար առանձնապես նպաստավոր էին Հայկական լեռնաշխարհի հովիտները: Դեռևս մեզոլիթի վերջում որոշ ցեղեր բնակություն են հաստատում Արարատյան դաշտավայրում, Արաքսի, Արածանիի և Հայաստանի մյուս մեծ ու փոքր գետերի բերրի հովիտներում: Հենց այս հովիտներում, որոնք միմյանց մոտ էին, ինչպես մի շղթայի տարբեր օղակներ, ամենից վաղ, արդեն մ. թ. ա. VII—V հազարամյակում ծագեցին տնտեսության մշակութային նոր ձևերը:

Հիմքեր կան պնդելու, որ Հայաստանը կուլտուրական բուլսերի և, առհասարակ, հողագործության ու անասնապահության նախահայրենիքներից մեկն է: Այդ մասին են վկայում ոչ միայն հնագիտական պեղումներով հայտնաբերված հացահատիկի ու կենդանիների մնացորդները, այլև մինչև այսօր Հայաստանում պահպանվող կենդանիների՝ այծի, ոչխարի և հացաբուլսերի՝ ցորենի ու գարու վայրի տեսակները: Հավանական է, որ պրիմիտիվ հողագործությունը սկզբնապես ծայր է առել նախալեռնային գոտում, ուր անձրևների առատությունը լավ բերք էր ապահովում հատկապես անջրդի տարածություններում, ինչպես նաև գետաբերանի մոտի և գետախորշերի հողամասերում, որոնք առանձնապես բարեբեր էին դառնում գարնանը հորդացած գետերի ու գետակների բերած տիղմերի շնորհիվ:

Հայաստանի առաջին հողագործական, անասնապահական բնակատեղիները— նեոլիթյան մշակույթի հուշարձաններ երևան են եկել ու մասամբ ուսումնասիրվել վերջին տարիներում, գերազանցապես Սովետական Հայաստանի տերիտորիայում²²: Այդ հուշարձանները որոշակիորեն կապվում են Կիլիկիայի, Վերին Միջագետքի, Ասորիքի, Պաղեստինի, Փյունիկիայի նեոլիթյան մշակույթի հայտնի հնավայրերի հետ: Հիշյալ հուշարձանների ժամանակագրական և տերիտորիալ աղերսների հետ կապված բազմաթիվ հարցեր թույլ են լուսաբանված գերազանցապես այն պատճառով, որ Հայաստանի նեոլիթյան հուշարձանների բացարձակ թվագրման հարցը առայժմ լուծված չէ: Նրանց բացարձակ թվագրման համար էական նշանակություն ունեն Առաջավոր Ասիայի նեոլիթյան մի շարք բնակավայրերի ժամանակագրական տվյալները, որոնք ստացված են ռադիո-ածխածնային մեթոդի օգնությամբ:

21 Տե՛ս Ս. Հ. Սարգսյան, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, էջ 127:

22 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 133—150:

Մաշտոցի բլրի և Կղզյակ բլրի նեոլիթյան տիպի նյութական մշակույթ է հայտնաբերված Մերսինի Յուժուկ-Թեփե կոչվող բազմաշերտ հուշարձանում: Այդտեղ շերտերի հաստությունը անցնում է 10 մետրից և նրանցից ամենաստորինը թվագրվում է մ. թ. ա. 6600 թվականով²³:

Տերտերի ձորի, Սև բլուր I-ի ու նեոլիթյան բնակատեղիները կապված են Հաջիլարի շերտերի հետ, որի տարիքը չի անցնում մ. թ. ա. 4976 թվականից²⁴: Այս հուշարձանների հետ ժամանակագրական աղերսներ ունեն Փոքր Ասիայի (Չաթալ-Հույուկ—6500, Կիզիլ-կայա) և Հյուսիսային Միջագետքի (Հասունա, Կալա-աթ-Ջարմո) բնակավայրերը: Հասունայի բնակատեղին ռադիո-ածխածնային մեթոդով թվագրվում է մ. թ. ա. 5600±250, իսկ Կալա-աթ-Ջարմոյի բնակատեղին՝ մ. թ. ա. 5707±320, այսինքն՝ մ. թ. ա. մոտ 5400 թվականով²⁵:

Այսպիսով, մ. թ. ա. VII—V հազարամյակներում Արագածի հարավ-արևմուտյան լանջերին և Արարատյան դաշտավայրում արդեն գոյություն ունեին նեոլիթյան բնիկների մշտական բնակավայրեր, որոնք գտնվում էին իրար մոտ՝ Արարատյան դաշտում ու նախալեռներում, և միմյանց հաջորդող մշակութային փուլերի առանձին օղակներ կազմում՝ սկսած վաղ նեոլիթից մինչև պղնձե-քարեդարյան հուշարձանների շրջանը:

Սրանցից ամենահինը Ջաղանների մոտի բնակավայրն է (Թալինի շրջան), որի բնակիչները շարունակում էին զբաղվել հավաքչությամբ և պատկերացում չունեին կենդանիների ընտելացման, բուծման ու բույսերի մշակման մասին: Սրանք գտնվում էին ուշ մեզոլիթից վաղ նեոլիթի անցման աստիճանի վրա:

Բառոթի բնակատեղիի (Թալինի շրջան) բնակիչների մշակութային կյանքում և տնտեսության մեջ կատարվել էին նշանակալից փոփոխություններ: Հավանաբար մ. թ. ա. VI հազարամյակի վերջում նրանք այլևս իրենց նախորդների քարայրային կյանքով չէին ապրում: Այս բնակատեղիում հայտնաբերվել են բնակարանների հետքեր, որոնց շրջակայքում ռետուշված մակերես ու սայրեր ունեցող նոր խոշոր գործիքների հետ միասին առաջին անգամ հանդիպում են աննախը, հասարակ ավազի և դարմանի խառնուրդով պատրաստված խեցանոթների բեկորներ, ինչպես նաև ոսկրե ասեղներ ու հերուններ:

Կարևոր է նշել, որ Բառոթում, ինչպես նաև Ջաղայի մոտի բնակատեղիում, պարզորոշ ներկայացված է վաղ երկրագործությունը, որի համար դեռևս բնորոշ էին հացահատիկի վայրի տեսակները: Պետք է ենթադրել, որ նշված ժամանակաշրջանում պրիմիտիվ երկրագործություն է առաջացել Հայաստանի նաև այլ վայրերում:

Բառոթի և Ջաղայի մոտի բնակավայրերի, ինչպես և Արտինի նեոլիթյան կայանի բնակիչների քարի մշակման տեխնիկայում պահպանվել էին հեռավոր անցյալի ավանդույթները: Նրանք առաջվա նման մշակում էին օբսիդիանե մանր եռանկյունիներ, ծակիչներ, քերիչներ: Վաղ նեոլիթի վերջում սկսում են լայնորեն օգտագործել քարե խոշոր շինվածքներ, որոնց պատրաստումը պա-

²³ Առաջվոր Ասիայի վերաբերյալ տեղեկությունները բաղված են Մ. Մ. Ефименко, Неолитический Мерсин, СА, 1959, № 1 հոդվածից, էջ 291—299:

²⁴ J. Mellaart, Excavations at Haçilar, AS X, 1960, էջ 33—75, տե՛ս նույն հեղի-նակի Early Cultures of the South Anatolian Plateau, AS XI, 1961, էջ 159—177:

²⁵ Տե՛ս J. Mellaart, Excavations at Catal Hüyük, 1961, AS XII, 1962, էջ 41—111:

հանջում էր նոր, նեոլիթյան եղանակները։ Հղկել են կացինների, մուրճերի, քարե աղորիքների, սանդերի ու հավանքների մակերեսը, ռետուշել օբսիդիանե խոշոր շեղքերի և նետի սլաքների մակերեսն ու եզրերը։ Արտին լեռան նեոլիթյան կայանները պատկանում են ընդհանուր առմամբ նախակերամիկական շրջանին, որոնց բնակիչներին հայտնի չէր կավից ամաններ պատրաստելու արվեստը։ Հայաստանի վաղ նեոլիթի բնակատեղիների կավագործության մեջ ամենակարևորը յուրահատուկ տաշտերի կամ շաների պատրաստումն էր։ Սկզբում հողի մեջ փորում էին փոս, որը ծեփվում էր կավով։ Փոսի մեջ կրակ էին վառում և այդպիսով նրա պատերին տալիս էին ամրություն և անջրանցիկություն։ Քարե և ոսկրե գործիքների, ինչպես նաև տնտեսական գույքի բարդացումը կապված է Հայաստանի նեոլիթի բնակիչների կյանքի խոր փոփոխությունների, նոր բնորոշ տնտեսաձևերի՝ հողագործության և անասնապահության հետ։ Հայաստանի վաղ նեոլիթի բնակավայրերին բնորոշ են վայրի կենդանիների ոսկորները։

Զարգացած նեոլիթի ժամանակաշրջանը Հայաստանում — Մ. թ. ա. VI հազարամյակում և V հազարամյակի սկզբում Հայկական լեռնաշխարհի ցեղերի կյանքում էական փոփոխություններ են տեղի ունենում, սկսվում և ավարտվում է զարգացած նեոլիթի ժամանակաշրջանը։ Ավելի լայնորեն են օգտագործվում կուպիտ պատրաստված և վատթրծված կավե ամանները։ Հա-

Նոր քարի դար, բրգածե միջուկ. Անի-Պեմզա

յաստանի նեոլիթյան բնակիչների հողագործական ծաղկուն մշակույթն իր ամբողջական տեսքով ներկայացված է Արարատյան դաշտի բնակավայրերով: Նեոլիթյան հողագործները տեղավորվել են այս բերրի հարթավայրում, ինչպես նաև նախալեռներում: Մի անգամ ընտրված այդ տեղերը որպես մշտական բնակավայրեր պահպանվել են հազարամյակներ շարունակ:

Կղզյակ-բլուր բնակավայրում հանդես են գալիս Արարատյան դաշտի առաջին հողագործները: Կղզյակ բարձունքը մի բնակատեղի է, որի ներքին երկու շերտերը պատկանում են ուշ նեոլիթյան ժամանակաշրջանին, իսկ վերինը՝ էնեոլիթին: Կղզյակի բնակիչները գետից ոչ հեռու ընկած այդ բարձունքը ընտրել էին գուցե այն նպատակով, որ ցածում դեռ շատ խոնավ էր և ուզում էին ցանքի համար օգտագործել գետի հեղեղումներից ազատված տերիտորիաները: Կղզյակի նեոլիթյան շերտերում նկատվում է, որ երկրաչափական ձևերի վանակատե մասնը գործիքները հետզհետե անհետանում են, երևան են գալիս սարբեր քարատեսակներից պատրաստված խոշոր շեղբերն ու առաջին հղկված կացինները: Համեմատաբար մեծ թվով են ներկայացված կավե ամանների մնացորդները: Որսորդությունը առաջվա նման կարևոր դեր էր կատարում տնտեսության մեջ: Բնակավայրում գտնվել են ոչ միայն լավ պատրաստված օբսիդիանե ներդիրներ, նաև ծայրեր և մեծ չափի աղորիքներ ու սանդեր, այլև քարե ուրիշ գործիքներ, խոշոր շեղբեր, դանակներ, սրածայրեր և այլն:

Հին զբաղմունքները այլևս որոշիչ չէին Արարատյան հովտի նեոլիթյան բնակիչների կյանքում: Նեոլիթի բնակավայրերի պեղումների ժամանակ կայծքարի և վանակատե սղոցների հետ՝ կուլտուրական բույսերից գտնվել են ցորենի հետքեր և գարու այրված հատիկներ²⁶: Ուրեմն Հայաստանի նեոլիթի բնակիչները ցանել են գարի ու ցորեն, որը հնձել են կայծքարի ներդիրներից կազմված մանգաղով: Հողը մշակել են քարե քրիչով, թեև բացառված չէ, որ նրանք ցանին առանց նախապես հողը մշակելու, հեղեղումից առաջացած գետատիղմի մեջ: Պետք է ենթադրել, որ հացահատիկը ոչ միայն հնձել են, այլև ձեռքով փետել: Գտնված նշանակալից թվով սղոցիկները եղել են մանգաղի ներդիրներ: Հացահատիկը աղացել են աղորիքով, հաց թխել, կերակուր եփել: Հողագործությունը լրացվում էր անասնապահությամբ: Ողել են խոշոր եղջերավոր, անասուններ, ինչպես նաև ոչխարի ու այծի հոտեր:

Հողագործական տնտեսությունը որոշեց բնակավայրերի նոր բնույթը: Այժմ այն արդեն որսորդական ճամբար չէր և ոչ էլ սեզոնային կայան, այլ իսկական իմաստով բնակատեղի, որտեղ ապրում է տոհմական համայնքը:

Ուշ նեոլիթի վերջին և էնեոլիթի սկզբներին է պատկանում Տեղեհի ձոր բնակատեղին: Սրա բնակիչները կառուցում էին մի քանի սենյակներից բաղկացած ճիշտ ուղղանկյուն և կլոր կացարաններ, քարե կամ հում աղյուսե պատերով, կավե սվաղով, ցածր ու նեղ դռներով²⁷: Կացարանները ծածկում էին ծառի ճյուղերից ու եղեգներից հյուսված, ծեփված տանիքով: Սենյակների մի մասը փոքր է՝ 3—4 քառ. մետր հրապարակով. հենց այստեղ են, հավանաբար, պատսպարվել մարդիկ: Կացարանները կառուցված են որոշակի դասավորու-

26 Տճ՝ս Ս. Հ. Սարգսյան, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, էջ 140:

27 Տճ՝ս նույն տեղում, էջ 143:

Այսպես, միմյանցից որոշ հեռավորության վրա, կարծես կազմելով փողոցներ: Սա արդեն յուրահատուկ բնակավայր է՝ նստակյաց հողագործներին հարմար: Կացարաններին կից բացվել են մառաններ, ուր գտնվեցին պաշարի մնացորդներով և կենդանական ոսկորներով լի ամաններ: Կացարանների ներսում՝ կենտրոնում, կան կավից կամ քարից պատրաստված ոչ մեծ օջախներ: Հայաստանի բնակիչները համեմատաբար բարձր մակարդակի էին հասել նյութական արտադրության տարբեր ճյուղերում՝ քարի, փայտի, ոսկրի մշակման գործում: Հյուսում էին խսիր, կողով, ձկնորսական ցանց և այլն: Բուսական թելերից տարբեր տիպի կտավներ էին գործում:

Վաղ նոր քարի դարի գործիքներ. Արեգունի բլուր

Առանձնապես առատանում է կերամիկան: Պատրաստում էին զանազան կավե ամաններ, որոնց մի մասը շատ կոպիտ էր, կավին խառնված էր դարման, մանրացված խեցի և ավազ: Սրանց կողքին հանդիպում է նաև շատ բարակ պատերով, նուրբ ամանեղեն. լայն ցածր գավաթներ՝ կոր կամ հարթ հասակով, կիսագնդաձև ու կիսաձվաձև ամաններ, զլանաձև, վերին մասում նեղացող անոթներ, մեծ կճուճներ՝ կարասների ձևի, նեղ վզով, նախշուն գավաթներ, նեոլիթին բնորոշ գծային կամ կետային երկրաչափական, փորագրված նախշերով՝ եռանկյունիների զուգահեռ գծերով, ելուստային կանթերով և միջանցուկ անցքերով:

վերը նկարագրված բնակավայրերին շատ նման են «Մաշտոցի բլուր», «Աղվեսի բներ» բնակատեղիները, որոնց նախնական նկարագիրը տրված է հնագիտական գրականության մեջ:

Նեոլիթի ժամանակ զարգացած տոհմա-ցեղային կարգը — նեոլիթի արտադրողական ուժերի ընդհանուր վերելքը հանդիսացավ այն հիմքը, որի վրա բարձրացան Հայաստանի հին բնակչության հասարակական կառուցվածքի նոր գծերը: Նոր փոփոխությունների էությունն այն էր, որ տոհմերը ավելի սերտորեն էին միավորվում և ամրապնդվում էին նրանց կապերը: Այժմ վերջնականորեն ձևավորվում են ցեղային միավորումները, որոնք իրենցից ներկայացնում են հին տոհմական կազմակերպության զարգացած աստիճանը: Ընդհանուր հնագիտության մեջ այդ մասին են վկայում կենցաղի ու մշակույթի այնպիսի գծեր, ինչպիսիք են՝ մեծ տները, բնակավայրերի բնորոշ ձևերը, մոր պաշտամունքի հետքերը, տոտեմները և այլն: Միայն նյութական մշակույթի հուշարձանները չեն կարող լրիվ պատկերացում տալ այդքան հեռավոր ժամանակաշրջանի ցեղերի կացութաձևի մասին: Այդ թերին մասամբ լրացնում են աղագորական տվյալները այն ցեղերի մասին, որոնք քաղաքակիրթ ժամանակներում դեռ գտնվում էին նեոլիթի մակարդակի վրա: Առանձնապես լավ է ուսումնասիրված հյուսիս-ամերիկյան հնդկացիների (իրոկեզների) ցեղային կառուցվածքը²⁸, իրոկեզները ապրում էին մայրական տոհմերով: Այսպիսի մի քանի տոհմեր միանալով կազմում էին խոշոր ցեղային խմբավորումներ: Ցեղերի ներսում գոյություն ունեցող տոհմային միությունները կազմում էին ֆրատրիաներ (եղբայրություններ): Ֆրատրիաները կազմված էին երկու սկզբնական տոհմերից: Էքզոգամ ամուսնության պայմաններում չէր կարելի ամուսնանալ ֆրատրիայի ներսում: Տարբեր ֆրատրիաները կապված էին ամուսնական կապերով: Հետագայում՝ կապված բնակչության անընդատ աճի, ցեղերի սեգմենտացիայի (ցեղերի տրոհումը նոր տոհմերի) ու ցեղերի նորանոր վայրերում բնակեցման հետ, առանձին տոհմերի թիվն ավելանում էր, թեև նրանք զգալի չափով շարունակում էին պահպանել փոխադարձ կապը: Այդ կապը արտահայտվում էր այսպես. յուրաքանչյուր ցեղ առաջվա նման բաժանվում էր երկու կեսի կամ երկու թևի, բայց յուրաքանչյուր կեսը բաղկացած էր արդեն մի քանի տոհմից, որոնք մտնում էին այս կամ այն ֆրատրիայի մեջ և արդեն կարող էին ամուսնանալ ֆրատրիայի ներսում, բայց ոչ նույն տոհմի սահմաններում: Ամուսնական հարաբերություններում կորցնելով իր կարգավորող նշանակությունը, ֆրատրիան, սակայն, պահպանում էր կազմակերպողի իր կարևոր դերը տոհմական համայնքների ներքին և արտաքին կյանքում: Երկու ֆրատրիաներ կազմակերպում էին ընդհանուր ցեղական տոներ: Տոհմի անդամների մահվան ժամանակ մեռնողի ֆրատրիան մասնակցում էր թաղմանը: Ցեղի մեջ ֆրատրիան միակ զինվորական կազմակերպությունն էր: Ամեն մի տոհմ կռվում էր իր ֆրատրիայի կազմում: Երկու ֆրատրիան կազմում էր մի ցեղ: Յուրաքանչյուր ցեղ ուներ իր տերիտորիան, որը պարփակում էր ինչպես նրա բնակեցրած տարածությունը, այնպես էլ որսորդության ու ձկնորսության սահմանները: Ցեղի մեջ մտնող տոհմերը խոսում էին մի ընդհանուր բար-

28 Տե՛ս Ֆ. Էնգելս, Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, էջ 38:

բառով: Ցեղը հաստատում և արձակում էր տոհմերի ընտրած ավագներին: Տոհմական առաջնորդների համացեղային խորհուրդը կարգավորում էր հարաբերությունները նաև այլ ցեղերի հետ: Ցեղի գլխին կանգնում էր գլխավոր առաջնորդը: Այդ ցեղային միավորումներից բացի կային ավելի լայն, խոշոր միություններ, որոնք միավորում էին մի քանի ազգակից ցեղեր: սրանք իրար հետ կապված էին արյունակցական կապերով ու մի ընդհանուր լեզվով՝ տրոհված ազգակից բարբառների: Այդ տոհմերն ու ցեղերը իրար մեջ կնքում էին դաշինք՝ ավագներից կազմված խորհուրդի միջոցով:

Հայաստանի նորքարեդարյան կայանները տոհմական բնակատեղիներ էին: Դատելով սրանց առատությունից, կարելի է պնդել, որ մեր երկրում ապրում էին բազմաթիվ տոհմեր, որոնց բնակավայրերից էլ կազմվում, ամբողջանում էին ցեղային լուրջ սահմանները:

Նեոլիթյան տոհմական բնակատեղիները աչքի են ընկնում տնտեսության միօրինակ բնույթով: Սակայն երկրի դաշտավայրային մասերում տնտեսության նոր ձևերի ծագումը և զարգացումը ավելի ինտենսիվ էր ընթանում:

Նեոլիթի վերջում զարգանում և հարստանում է նյութական մշակույթը: Առաջադիմում է փոխանակությունը, բարդանում հասարակական հարաբերությունները, անցում է տեղի ունենում մեկուսացված տոհմական համայնքներից դեպի առաջին տերիտորիալ ցեղային միավորումները:

Ինչպես ցույց են տալիս հնագիտական պեղումները, մ. թ. ա. VI—V հազարամյակները պետք է համարել Հայկական լեռնաշխարհի և Առաջավոր Ասիայի հետագա ժողովուրդների հիմքում ընկած էթնիկական խմբերի կազմավորման սկիզբը:

Մ. թ. ա. V հազարամյակի կեսերին Հայաստանում ավարտվում է հին որսորդների, հավաքիչների ու նախնական երկրագործների տիրապետության ժամանակաշրջանը: Հայաստանի բնակչությունն անցնում է պատմամշակութային նոր ժամանակաշրջանի՝ վաղ մետաղի ժամանակին՝ պղնձեքարեդարյան մշակույթին (էնեոլիթին):

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԷՆԵՈԼԻԹԻ (ՊՂՆՁԵՔԱՐԵՒԱՐՅԱՆ) ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ ՈՐՊԵՍ ԷՆԵՈԼԻԹՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՕՋԱԽՆՆՐԻՑ ՄԵԿԸ

Էնեոլիթյան մշակույթի տարածման սահմանները—Հին Հայաստանի մշակույթի էնեոլիթյան փուլը տակավին անբավարար է ուսումնասիրված: Մինչև վերջին տարիներս մեր գիտության մեջ այն նույնիսկ սահմանազատված չէր մ. թ. ա. III հազարամյակի վաղ բրոնզեդարյան մշակույթից, որը ևս անվանում էին էնեոլիթյան:

Այժմ ինչպես Հայկական լեռնաշխարհում, այնպես էլ Կովկասի տերիտորիայում հայտնաբերվել է մ. թ. ա. V—IV հազարամյակներին պատկանող հնագիտական հուշարձանների մի ստվար խումբ, որին հատուկ են էնեոլիթյան մշակույթի ամենաբնորոշ ու էական գծերը:

Այս հուշարձանները մեզ ներկայացնում են Հայաստանի և Առաջավոր Ասիայի մշակույթի զարգացման շրջադարձային փուլերից մեկը, երբ Հին Արևելքի առավել զարգացած ցեղերն ու ժողովուրդները անցան ընդարձակ տարածությունների վրա վաղ երկրագործական-անասնապահական արտադրող տնտեսություն վարելուն, ձեռնամուխ եղան մետաղե գործիքների և կավե ամանեղենի մասսայական արտադրությանը, առաջ մղեցին քարե գործիքների պատրաստման ձևերն ու եղանակները և այդ ամենով համակողմանի նախադրյալներ ստեղծեցին բրոնզեդարյան քաղաքակրթության զարգացման համար¹:

Մ. թ. ա. VI—V հազարամյակներում տեղի ունեցող տնտեսական խաղաղ հեղաշրջման այդ դարակազմիկ պրոցեսն ընթանում էր նփրատ—Տիգրիս—Արաքս—Կուր գետերի ավազանների և Աֆրասիայի լայնածավալ տարածությունների վրա, որոնք շրջափակում էին Հայկական լեռնաշխարհը և ներգրավում այն մշակութա-էթնիկական վերլնթաց զարգացման պրոցեսների մեջ:

Հայաստանի հիշյալ շրջանի նյութական մշակույթի ուսումնասիրության տեսակետից առանձնապես կարևոր նշանակություն ունեն ֓ոքր Ասիայի հա-

¹ Տե՛ս Գ. Կալլո, Древнейший Восток в свете новых раскопок, М., 1956, էջ 167 և հաջ.:
В. М. Массон, Средняя Азия и Древний Восток, М.—Л., 1964, էջ 65—77:

րավային շրջաններ², Կիլիկիայի³, Ասորիք-Պաղեստին⁴, Իրանի⁵, Իրաքի⁶ և Կովկասի (Դաղստանի)⁷, ժայռամասային շրջանների նեոլիթյան և էնեոլիթյան բնակավայրերը, որոնք բազմակողմանիորեն կապվում են Հայկական լեռնաշխարհի՝ այժմ հայտնի հուշարձանների հետ:

Հայաստանի հուշարձաններն էլ, իրենց հերթին, գրավում են մի ընդարձակ տարածություն Եփրատի արևմտյան մարզերից մինչև Արաքսի ու Կուրի (նաև նրա վտակ Աղստեի) հովիտները և նրանց միջև ընկած Դաշտային Ղարաբաղը: Արևմտյան Հայաստանի՝ Հեթիմհան, Հինձոր, Քյուլուք, Բալու և այլ վայրերում, Տարոնի և Կարնո դաշտերում, Վանի երկրագործական օազիսում, Հասունա-Հալաֆյան տիպի (V—IV հազարամյակ) հուշարձանների հայտնաբերումը պարզորոշ ցույց է տալիս, որ այդ շրջանները մշակութային սերտ կապերի մեջ են եղել Հյուսիսային Ասորիքի և Միջագետքի հետ⁸: Վերջին երկու տասնամյակում նույն կարգի հնագիտական հուշարձաններ հայտնի դարձան նաև Արարատյան դաշտավայրի III հազարամյակի բնակատեղիների ներքին շորիզոններում (Խաթունարիս, Մխուլթափա, էջմիածնի Քյուլ-Թափա և այլն)⁹ և կամ որպես առանձին բնակատեղիներ (Թեղուտ), որոնք ընդգրկում են V հազարամյակի վերջերից մինչև IV հազարամյակի երկրորդ կեսն ընկնող ժամանակաշրջանը: Արարատյան դաշտի հարավ-արևելյան անկյունում ուսումնասիրվեց Նախիջևանի Քյուլ-Թափա բազմաշերտ նշանավոր բնակատեղին, իսկ Ղազախի սահմաններում՝ Աղստե գետի Բաբա-գերվիշի և Թոյրե-Թափայի հետաքրքրական հուշարձանները¹⁰:

Հայկական լեռնաշխարհի նշված հնավայրերից և ոչ մեկը լիովին չեն համապատասխանում իրար. նրանց նյութական մշակույթի մեջ արտացոլվում են տեղական, ցեղային, ազգագրական և ժամանակագրական երանգներ, սակայն նրանք բոլորն էլ Հայկական լեռնաշխարհի էնեոլիթյան, վաղ երկրագործական մշակույթի տարրերն են:

² Տե՛ս J. Mellaart, Excavations at Catal Hüyük, AS, XII, 1962, էջ 41—110, XIII, 1963, էջ 43—103, XIV 1964, էջ 39—120, K. Bittel, Prehistorische Forschungen in Kleinasien. Istanbul, 1936, էջ 10—12:

³ Տե՛ս I. Garstang, Prehistoric Mersin. Oxford, 1953:

⁴ Տե՛ս R. I. Braidwood and I. S. Braidwood, Excavations in the plain of Antioch, XXI, Chicago, 1960, ինչպես նաև՝ П. П. Ефименко, Неолитический Мерсин, էջ 291—299:

⁵ Տե՛ս T. Burton—Brown, Excavations in Azerbaijan, London, 1948, ինչպես նաև՝ R. H. Dyson and T. C. Joung, The Solduz Valley, Iran, Pisdili Tepe „Antiquity“, 1960, № 133, էջ 19—28:

⁶ Տե՛ս A. Perkins, The comparative Archaeology of Early Mesopotamia. Chicago, 1960:

⁷ Տե՛ս A. A. Иессен, Кавказ и Древний Восток в IV—III тысячелетиях до н. э., КСИА, 1963, вып. 93, էջ 3—14: О. А. Абибуллаев, Раскопки холма Кюль-Тепе, МИА, 1959, № 67, էջ 431—432:

⁸ Տե՛ս C. A. Burney, Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age, AS, VIII, 1958, էջ 157—161:

⁹ Նկատի են առնված Ռ. Մ. Թորոսյանի դաշտային նոր հետազոտություններով հայտնաբերված նյութերը:

¹⁰ Տե՛ս A. A. Иессен, Из исторического прошлого Мильско-Карабахской степи, МИА, 125, М.—Л., 1965, էջ 10—35: О. А. Абибуллаев, Некоторые итоги изучения холма Кюль-Тепе, СА, 1963, № 3, էջ 157—167: И. Г. Нариманов, Г. С. Исмаилов, Акстафачайское поселение близ города Казах, СА, № 4, 1962, էջ 148, 156:

Էնեոլիթյան զարծիքներ. Քեդաւտ

Հայաստանի էնեոլիթյան բնակավայրերը: Մշակութային այս ծավալուն տարածքի մեջ մտնող ամենաերևելի հուշարձաններից մեկը Շամիրամ-Ալթի արհեստական բլուրն է, որը գտնվում է Վանա լճից մեկուկես կիլոմետր հեռավորության վրա, ուրարտական Մենուա թագավորի ջրանցքի ափին, ունի 6—7 մ բարձրություն և գագաթի մասում 70—80 քմ տարածություն: Պետք է ենթադրել, որ սա բնակատեղիի միայն կենտրոնական մասն է, որ պահպանվել է ուրարտական ջրանցքաշինությունից հետո: Շամիրամ-Ալթիի պեղումները տվեցին V—IV հազարամյակների նյութական մշակույթի գերազանց նմուշներ, մետաղե, ոսկրե ու քարե հարյուրավոր գործիքներ, անասնապահության, երկրագործության, արհեստների՝ առավելապես խեցեգործության բազմապիսի առարկաներ¹¹: Բնակատեղիի կրկնակի ուսումնասիրությամբ հաստատվեց, որ այն ունեցել է ժամանակագրական երեք շերտ, որոնցից ստորինը (III) պարունակում էր V հազարամյակին պատկանող հալաֆյան տիպի հիանալի գունազարդ խեցեղեն, միջինը՝ (II) փայլեցված, բայց անզարդ խեցեղեն և վերինը՝ (I) հարդախառն կոպիտ խեցեղեն՝ խամրած կարմիրով կատարված ուղղահայաց ալիքավոր գծերով¹², որը, անկասկած, հասնում է մինչև IV հազարամյակի կեսերը¹³:

0 1 2

Աղբիք. Թեղուտ

խեցեղենի նման տիպերով հարուստ է և Թեղուտի բնակատեղին, որն ընկնում է Արարատյան դաշտի կենտրոնում, գետի չորացած հունի մոտ, էջմիածնից հարավ, Թեղուտ կոչվող հանդամասում: Ի տարբերություն Շամիրամ-Ալթիի, Թեղուտի բնակատեղին միաշերտ է, հիմնված է գետալճային ավազախճի վրա, կառուցապատված հում աղյուսե կիսագետնափոր, փոքրիկ կլոր հյուղակներով ու կից հացահատիկի ամբարներով¹⁴:

Կացարաններն աղքատիկ ու անպաճույճ են, ունեն հարդախառն, հում աղյուսից շարված կավածեփ պատեր, երբեմն ներկված հատակ, տնտեսական ու

¹¹ Տե՛ս A. Janny, Schamiramaltl, Prehistorische Zeitschrift, 1928, XIX, № 3/4, էջ 280—304:

¹² Տե՛ս E. B. Relly, Tilktepedeki ilk kazilar, 1937 (First excavations at Tilktepe, 1937), Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya dergisi, IV, 1940.

¹³ Տե՛ս A. A. Нессен, Кавказ и Древний Восток в IV—III тысячелетиях до н. э., էջ 4:

¹⁴ Տե՛ս Հ. Ա. Մաքսիմովան, Ռ. Մ. Բառսյան, Հայաստանի էնեոլիթյան մշակույթի հարցի շուրջը, 129, 1967, № 3, էջ 52—62, ինչպես նաև՝ Ռ. Մ. Բառսյան, Թեղուտի բնակատեղիի պեղումները, ՊՔԶ, 1968, № 1, էջ 291—302:

պաշտամունքային օջախներ, Թեև Թեղուտի մշակութային շերտը պահպանվել է ոչ լրիվ, այստեղ հայտնաբերված իրերն ու առարկաները կարևոր սկզբնաղբյուրներ են ոչ միայն տնտեսության հիմնական ճյուղերը, այլև կենցաղային ու մշակութային աղբյուրների բազմաթիվ մանրամասներն ուսումնասիրելու համար: Թեղուտի բնակատեղին աշխատանքային գործիքների, խեցեղենի և արտադրության այլ ճյուղերի նորահայտ նմուշներով կապող օղակ է Հայկական լեռնաշխարհի շրջանների և Կովկասի միջև:

Նախիջևանի Քյուլ-թափան և Էնեոլիթյան մշակույթի ժամանակագրության խնդիրը: Կովկասի և Առաջավոր Ասիայի հնագիտության համար առանձնահատուկ նշանակություն ունեցան այժմ Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության սահմաններում գտնվող Քյուլ-թափա (Արաքսի ափին) նշանավոր բնակատեղիի պեղումները: Ի տարբերություն վերը նկարագրած հնավայրերի, այս բնակատեղին ունի մ. թ. ա. IV—III հազարամյակների հզոր նստվածքներ՝ իրենց բազմաթիվ շերտերով ու խավերով: Մշակութային շերտերի ընդհանուր հաստությունն այստեղ հասնում է 21,1 մ, որից 8,3 մ պատկանում է ստորին (IV հազարամյակի) շերտին: 12,4—12,8 մետրերի միջև գտնվում է մաքուր խավը, որն, ըստ էության, բաժանում է IV և III հազարամյակների նստվածքները: Հնագիտական ստույգ զուգահեռները ցույց տվեցին, որ Քյուլ-թափայի ստորին շերտը համապատասխանում է Կապուտան (Ուրմիա) լճի արևմտյան ափին գտնվող Գեոյ-թափա բնակավայրի «Մ» շերտի ուշ-օրեյդյան ժամանակաշրջանի վերջին (մ. թ. ա. 3250—3150 թվականներ), ինչպես նաև Պիշիլի-թափա բնակավայրի և Թեփե-Գավրայի 19—17-րդ շերտերում ի հայտ բերած նյութերին, որոնք հյուսիս-օրեյդյան հուշարձանների զուգահեռ նյութերի օգնությամբ թվագրվում են համապատասխանաբար մ. թ. ա. 3500±160 և 3446±325 թվականներով: Ի նկատի ունենալով Քյուլ-թափայի ստորին շերտի զգալի ստվարությունը, ուսումնասիրողները հիմնավորապես պնդում են, որ նրա ներքին խավերը պետք է թվագրել IV հազարամյակի առաջին կեսով: Քյուլ-թափայի ստորին շերտի ժամանակագրական տվյալներն այժմ հավաստվում են Թեղուտի նյութերով, որոնց մի զգալի մասը անմիջականորեն կապվում է ուշ-հալաֆյան և օրեյդյան հուշարձանների հետ (V հազարամյակի երկրորդ կես և IV հազարամյակի առաջին կես), միջանկյալ օղակ կազմելով Շամիրամ-Ալթիի և Քյուլ-թափայի միջև: Ավելի հին են Շամիրամ-Ալթիի երկու ստորին շերտերը (3—2-րդ), որոնք պարզապես վերաբերում են մ. թ. ա. V հազարամյակի հալաֆյան մշակույթին: Արարատյան դաշտավայրի վերը նշված հուշարձանների հետ ժամանակագրական ավելի սերտ աղբյուրների մեջ է Շամիրամ-Ալթիի վերին (1-ին) շերտը: Այսպիսով, նշված երեք հուշարձանները ընդգրկում են ժամանակագրական մի մեծ հատված, սկսած մ. թ. ա. V հազարամյակի սկզբից և վերջացրած IV հազարամյակով: Ժամանակագրական այս սահմանների տարբեր հատվածների մեջ են ընդգրկվում Հայկական լեռնաշխարհի և սահմանակից վայրերի բազմաթիվ հուշարձաններ: Չնայած ժամանակագրական ու շերտագրական տարբերություններին, նշված բոլոր հուշարձաններն աչքի են ընկնում Հայկական լեռնաշխարհին բնորոշ ինքնատիպ նյութական մշակույթի ընդհանրությամբ, որն ի հայտ է գալիս խեցեգործության ու մետաղամշակության, քարե և ոսկրե գործիքների պատրաստման, երկրագործության,

ԷՆԵՍԻՔՅԱՆ ՆՍԻՐԵ ԳՈՐԾԻՆԵՐ. ՔԵԿՈՒՄ

անասնապահության, բնակարանաշինության, նյութական և հոգևոր կյանքի բազմաթիվ ասպարեզներում: Այդ բնակատեղիների ուսումնասիրությունը հնարավորություն է ընձեռում առանձնացնելու և ուրվագծելու բնիկ ցեղերի սոցիալ-տնտեսական զարգացման որոշակի փուլերից մեկը՝ էնեոլիթյան (պղնձաքարեդարյան) ժամանակաշրջանը, որի հիմնական էությունը տնտեսության արտադրող ճյուղերի բուռն զարգացումն է:

2. ԷՆԵՈԼԻԹՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ

Բրիչային երկրագործություն: Պատահական չէ, որ Հայկական լեռնաշխարհի էնեոլիթյան շրջանի բնակատեղիները գտնվում են ալյուվիալ հարթավայրերում, գետերի ու գետակների հունների մոտ: Հայաստանի հին երկրագործը լայնորեն յուրացրել էր ցանքատարածությունների համար պիտանի բազմաթիվ շրջաններ, նեոլիթյան ժամանակներից սկսած ծանոթ էր ոռոգման պարզունակ եղանակներին: Նա ուներ հողամշակման, բերքահավաքի և երկրագործական մթերքները վերամշակելու աշխատանքային բազմաթիվ գործիքներ, որոնցով և բնորոշվում է ժամանակի երկրագործական տնտեսության բնույթն ու մակարդակը: Բրիչային երկրագործությունը էնեոլիթյան բնիկ ցեղերի տնտեսության հիմնական ճյուղերից մեկն էր: Շամիրամ-Ալթիի, Թեղուտի, Մխու-թափայի, Քյուլ-թափայի, Աղստեհի հովտի բնակավայրերում հայտնաբերվել են ոսկրե հիանալի սրածայրեր, խոշոր անասունների սնամեջ ոսկորներից և քարից պատրաստված բրիչներ, կտրող գործիքների վանակատե ու կայծքարե դանականման ներդրվող շեղբիկներ, ինչպես նաև բազալտե աղոքիքների, սանդերի ու վարսանդների բազմաթիվ նմուշներ, որոնք բոլորն էլ օգտագործվել են հողի փխրեցման, բերքահավաքի և երկրագործական մթերքների վերամշակման աշխատանքներում: Այս գործիքների մեջ եզակի տեղ են զրավում Թեղուտի սրածայր և մասսիվ բրիչները, վանակատի շեղբից ու եզան կողոսկրից պատրաստված պահանջավոր դանակը, ինչպես նաև մանգաղի ներդիրները, որոնց բանող սայրերը հատուկ մշակման ենթարկված չեն, բայց բանեցվելով խիստ մաշվել են: Մխու-թափայի պահանջավոր դանակների ու մանգաղների ներդիրների մեջ հանդիպում են առաջին ատամնավոր կայծքարե շեղբերը, որոնք հետագա զարգացում են գտնում վաղ բրոնզեդարյան ժամանակաշրջանում¹⁵:

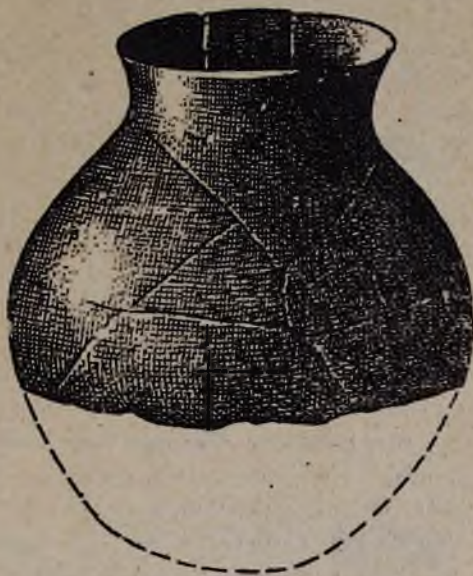
էնեոլիթյան երկրագործության մեջ, հատկապես կալսման ու փոխադրման աշխատանքների ժամանակ զգալի դեր էին կատարում բանող անասունները: Ըստ երևույթին, էնեոլիթյան, ինչպես և վաղ բրոնզեդարյան երկրագործության համար բնորոշ էին հացարույսերի խառը ցանքերը: Յորենն ու գալին բնիկների հիմնական անդամթերքներն էին: Թեղուտի կացարաններում հում աղյուսների հարդի խառնուրդի մեջ հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ ցորենի և գարու հատիկներ:

¹⁵ Օգտագործված են Թեղուտի և Մխու-թափայի բնակատեղիներում Ռ. Թորոսյանի հետախուզական պեղումներով հայտնաբերված նյութերը:

Բացի հացաբլուրներից, բնիկներն ունեցել են նաև երկրագործական բազմաթիվ այլ կուլտուրաներ, ինչպես այդ տեսնում ենք հարավ-արևմտյան Փոքր Ասիայի ուշ նեոլիթյան բնակավայրերում, որոնք բազմաթիվ ընդհանրություններ ունեն մեր հնավայրերի հետ:

Ինչպես ուշնեոլիթյան, այնպես էլ էնեոլիթյան տնտեսության մեջ երկրագործության հետ մեկտեղ շարունակում էր զգալի դեր կատարել նաև հավաքչությունը, որը նախնադարյան հասարակության նախաէնեոլիթյան տնտեսության հիմքն էր կազմում:

Անասնապահությունը: Տեղաբնակ ցեղերի տնտեսության հիմնական ճյուղերից մեկն էր անասնապահությունը: Վերը հիշատակված բնակավայրերի բոլոր շերտերում կացարանների մեջ ու նրանցից դուրս հանդիպում են ցուլերի կամ կովերի, այծերի, ոչխարների, խոզերի ոսկորների մնացորդներ: Խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններն օգտագործվել են երկրագործության մեջ որպես քաշող ուժ և ապահովել մսի, կաթնամթերքի, կաշեգործության, մանածագործության աճող պահանջները: Հնավայրերի պեղումներով հայտնաբերված ոսկորները առայժմ լրիվ պատկերացում չեն տալիս գոյություն ունեցող կենդանիների բազմազան տեսակների, անասնապահության որոշակի մակարդակի ու տնտեսության մեջ նրա տեսակարար կշռի մասին: Կասկածից դուրս է միայն, որ տնտեսության ոչ մի ճյուղ չէր կարող համեմատվել անասնապահության հետ: Պատահական չէ, որ Հայաստանին սահմանակից Չաթալ-Հույուքի բնակատեղիի (մ. թ. ա. VII—V հազարամյակներ) որմնանկարներում ներկայացված են որսի տեսարաններ և արածող անասունների հոտեր, պատերի վերին մասերն էլ զարդարված են խոշոր ցուլերի գլուխներով¹⁶: Հայաստանի լեռնե-

0 3

Էնեոլիթյան կապիտ, հաղպատուն խեցեղեն.
Թեգուտ

¹⁶ См. J. Mellaart, Earliest Civilisations of the Near East, London, 1963, էջ 77—88, նաև նույնի՝ Excavations at Çatal-Hüyük, AS, XIV, 1964, էջ 80—120:

րում նման բովանդակությամբ ժայռաքանդակ պատկերների թիվը հազարների է հասնում:

Ամենուրեք անասնապահությանը ուղեկցում էր նաև որսորդությունը, որի մասին վկայում են նախ և առաջ կայծքարե, վանակատե ու ոսկրե նետածայրերի, ինչպես նաև վայրի կենդանիների՝ ցուլերի, ձիերի, վարազների, եղջերուների ոսկորների մնացորդները՝ Առաջավոր Ասիայի և Հայկական լեռնաշխարհի V և IV հազարամյակներին՝ մի շարք բնակատեղիներում:

Հայաստանի տարբեր շրջաններում, առանձնապես մեծ գետերի հովիտներում տնտեսության մեջ որոշ դեր էր կատարում նաև ձկնորսությունը: Թեղուտի, Նախիջևանի, Քյուլ-թափայի, Աղստևի հովտի բնակատեղիների պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են ձկան ոսկորներ:

Արհեստներ: Երկրագործության և անասնապահության զարգացմանն առնթեր առաջադիմում էին նաև նրանցով պայմանավորված ու անմիջապես նրանցից բխող արհեստները: Անասունների ոսկորներից պատրաստում էին բրիչներ, սրածայրեր, քերիչներ, բազմազան պահանջներ, ասեղներ, հերուններ, զարդասեղներ, թիականման մանր գործիքներ և այլն: Թեղուտի, Մխուրթափայի, Նախիջևանի, Քյուլ-թափայի այս տիպի գործիքներն ու զարդերն իրենց համապատասխան զուգահեռներն ունեն Հաջիլարի, Զաթալ-հույուբի¹⁷, Զեյթունի¹⁸, Պիշիլի-թեփի¹⁹ հնավայրերում:

Բուրդն օգտագործում էին թաղիքի, մանվածքի ու գործվածքի համար, որոնց նյութին դրոշմները պահպանվել են կավե ամանների ներքին ու արտաքին մակերեսների վրա բուսական թելերից (եղինջից, կանեփից, վուշից) պատրաստված գործվածքների դրոշմների հետ միասին: Դրոշմների բազմազանությունից երևում է, որ, օրինակ, Թեղուտի բնակավայրում բրդից ու բուսական թելից պատրաստում էին տարբեր տեսակի և որակի գործվածքներ: Այս շրջանում մանածագործության գոյությունն անհերքելիորեն ապացուցվում է նաև իլիկների գլուխների առկայությամբ, որոնք պատրաստվում էին կավից, ոսկրից և խեցեղենի կլորացած բեկորներից:

Առանձնապես բարձր զարգացման էր հասել կողովագործությունը: Տարբեր տիպի կողովների, զամբյուղների, խսիրների դրոշմները ևս պահպանվել են կավե ամանների պատերին:

Մետաղամշակություն: Արհեստների մեջ նորածինը, զարմանալին և մեծ ապագա խոստացողը մետաղամշակությունն էր, որը տակավին իր առաջին, բայց հաստատ քայլերն էր անում: Մ. թ. ա. V—IV հազարամյակների պղնձե հերուններ, ասեղներ, շեղբեր, կարթեր, նետասլաքներ են հայտնաբերված Շամիրամ-Ալթի²⁰, Թեղուտի²¹, Նախիջևանի Քյուլ-թափայի²², Գեոյ-թափա-

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, տախտակ 42—43, նկ. 10, 6—7:

¹⁸ Տե՛ս В. М. Массон, Средняя Азия и Древний Восток, նկ. 5:

¹⁹ Տե՛ս R. N. Dyson and T. C. Joug, The Solduz valley, Iran, Pisdell Tepe, Antiquity, 1960, № 133, տախտակ III:

²⁰ Տե՛ս Խ. Սամուելյան, Հին Հայաստանի կուլտուրան, հատ. 1, Երևան, 1931, նկ. 34—36:

²¹ Տե՛ս Հ. Ա. Մարտիրոսյան, Ռ. Մ. Թորոսյան, Հայաստանի էնեոլիթյան մշակույթի հարթի շուրջը, էջ 55:

²² Տե՛ս О. А. Абуллаев, Некоторые итоги изучения холма Кюль-Тепе, էջ 157:

յի²³ պեղումների ընթացքում, Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններից դուրս՝ Կիլիկյան (Մերսին, XXIV շերտը), փոքրասիական (Չաթալ-հուլուք), Միջագետքյան և Հալաֆյան մշակույթների հուշարձաններում ևս հայտնի են բաղամթիվ պղնձե իբրու, նրանց մի զգալի մասը կոփածո է, պարունակում է բնական կամ խառնուրդային մկնդեղի համեմատաբար մեծ տոկոս: Միջին և նոր քարի դարի որոշ ապարների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ մեր հեռավոր նախնիները հնուց անտի ծանոթ էին մի քանի հանքաքարերի և չիմանալով նրանց նշանակությունը, օգտագործում էին այդպիսիներն իրենց տնտեսական կարիքների համար: Հանքաքարը, սովորական քարի նման, օգտագործվում էր հաճախ կացարանների և օջախների պատերի մեջ իբրեւ շինանյութ: Ի տարբերություն այլ հանքանյութերի, պղնձաքարն ավելի դյուրահալ է և հեշտությամբ է ենթարկվում սառը մշակման (կռվման): Այդ պատճառով էլ պղինձը դառնում է մարդկությանը ծանոթ առաջին մետաղը: Հավանական է, որ կրակի օգնությամբ մետաղն ապարից զատելու շատ կարեւոր գյուտը պատահականության և սուր դիտողականության արդյունք լինի: Օջախի պատի մեջ դրված պղնձաքարը՝ բարձր ջերմաստիճանի պայմաններում, հեշտությամբ կարող էր հալվել: Այդ դեպքում անշատված պղինձն իբրեւ ավելի ծանր նյութ, պետք է նստեր օջախի հատակին և աչք ծակեր ռտարօրինակ առաջացման երևույթով: Պատահականորեն ստացված նոր նյութի՝ առաջին մետաղի հատկություններին ծանոթանալուց հետո, դժվար չէր զանազանել թե՛ պղնձի հանքաքարը և թե՛ պղնձահանքի օքսիդացած ջղերը, որոնք հաճախ գտնվում են երկրի մակերեսին և այդ պատճառով էլ անշատ շատ են օգտագործվել նախնադարյան պղնձագործների կողմից:

Հալաֆյան տիպի նոբախեցի աճորներ.

Թեղստ

0 2

²³ T. Burton-Brown, Excavations in Azerbaijan, էջ 175—180.

Մետաղաձուլության ծագումն ու հաստատումը, տնտեսության ճյուղերի և հասարակական կառուցվածքի որոշակի առաջադիմական տեղաշարժերը, մյուս կողմից նյութական արտադրության մի քանի ճյուղերում ուղեկցող նյութական ավանդույթների պահպանումը լիովին իրավունք են տալիս մ. թ. ա. V հազարամյակի

Զալաֆյան տիպի երբախեցի աճրճեր.
Բեղաւտ

Ասիան և Հայկական բարձրավանդակը եղել են մետաղահանութեան ու մետաղամշակման ամենանախնական կենտրոնները, որտեղից մետաղադոյունաբերության արտադրանքը ներթափանցել է Ասորիք, Պաղեստին և Հյուսիսային Միջագետք²⁴։ Անկասկած, վաղ երկրագործական տնտեսության շրջանակներում մետաղե գործիքների կիրառումը և նրա դերն ու տեսակարար կշիռը դեռևս սահմանափակ էին։

վերջերի և IV հազարամյակի վաղ-երկրագործական մշակույթը անվանել էնեոլիթյան՝ պղնձե-քարեդարյան, մանավանդ, որ Առաջավոր Ասիայի մի շարք վայրերում մետաղի արտադրական օգտագործումը հայտնի էր տակավին մ. թ. ա. VI հազարամյակից սկսած։ Այդպիսի հուշարձանների թվին են պատկանում Զաթալ-հույուբը, որի տասը շերտերը ռադիո-ածխածնային մեթոդի օգնությամբ թվագրվում են մ. թ. ա. 6500—5700 թվականներով²⁴, և Հաշիլարը, որը ժամանակագրական տեսակետից անմիջապես հաջորդում է Զաթալ-հույուբին և իր ինը շերտերով վերագրվում մ. թ. ա. 5700—5000 թվականներին։ Հաշիլարի 6-րդ շերտից սկսած հանդիպում են պղնձաքարի հանույթի զգալի մնացորդներ²⁵։ Այլևս չենք խոսում մ. թ. ա. V—IV հազարամյակներին վերաբերող Թեփե-Սիալկի²⁶, Թեփե-հիսարի²⁷ և հալաֆյան²⁸ հուշարձանների մասին, ուր հանդիպում են մետաղե գործիքների ու զենքերի համեմատաբար զարգացած տեսակներու կարևոր է նշել նաև այն, որ մի խումբ հնագետների կարծիքով, Փոքր

²⁴ Տե՛ս J. Mellaart, Excavations at Catal-Hüyük, AS, XIV 1964, էջ 39—42։

²⁵ Տե՛ս նույն տեղում։

²⁶ Տե՛ս R. Ghirshman, Fouilles de Siak, Paris, 1939, հատ. 1, տախ. XXIII—XXXIV։

²⁷ Տե՛ս E. Schmidt, Excavations at Tepe-Hissar, Philadelphia, 1937, էջ 205։

²⁸ Տե՛ս Oppenheim, Der Tell-Halaf, Berlin, 1934, նկ. 48։

²⁹ Տե՛ս A. A. Иессен, Кавказ и Древний Восток, էջ 6 և ծանոթագրությունները։

Քարե գործիքներ: Էնեոլիթյան ժամանակաշրջանի գործիքների ու զենքերի գերակշռող մասը պատրաստվում էր քարի տարբեր տեսակներից (կայծքարից, վանակատից, դիորիտից, բազալտից և այլն)՝ նեոլիթյան արտադրական ավանդույթների հիման վրա: Սակայն բուն նեոլիթյան գործիքների համեմատությամբ պղնձե-քարեդարյան ժամանակաշրջանի շինվածքները՝ պատրաստման տեխնիկայի ու ձևերի բազմազանության տեսակետից, բավականաչափ աղքատիկ էին:

Մ. թ. ա. V և IV հազարամյակների հնավայրերում հայտնաբերված մի քանի հարյուր քարե գործիքների մեծ մասը զանազան մեծություն (2—20 սմ) կտրիչների, դանակների, մանգաղների, գայլիկոնների ներդիրներ են՝ պատրաստված երկարուկ քառանկյունաձև, մասամբ եռանկյունաձև շեղքերից, որոնց բանող եզրերը սուր, անմշակ են կամ ունեն միակողմանի ու երկկողմանի նուրբ հարդարում: Համեմատաբար քիչ են նետերի կամ տեգերի եռակող ծայրերը: Քարե այս գործիքները պատրաստվում էին ամենուրեք մեծ քանակությամբ, այդ պատճառով էլ բնակատեղիներում պատրաստի գործիքները ուղեկցվում են վանակատի ու կայծքարի պրիզմատիկ միջուկներով և արտադրական բազմահազար մնացորդներով: Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր ծայրամասերում՝ Շամիրամ-Ալթիում, Մխու-Յափայի, էջմիածնի, Քյուլ-Յափայի ստորին շերտերի և այլ հնավայրերի վերը նկարագրված գործիքները էնեոլիթյան միասնական մշակույթի արգասիքներ են:

Բնորոշ է, որ այս տիպի գործիքները հանդիպում են Զաթալ-Հուլուքի³⁰ և Հաջիլարի³¹ վերին և Հասունայի³² ու Հալաֆի³³ ստորին (3—5-րդ) շերտերում, որոնք շերտագրական ու ժամանակագրական հստակ պատկեր են ներկայացնում:

Այսպիսի ընդհանրություններ նկատվում են նաև ոսկրե գործիքների, խեցեղենի ու նյութական կուլտուրայի այլ առարկաների համադրության ընթացքում: Հղկված դործիքներն ու զենքերը համեմատաբար քիչ են: Շամիրամ-Ալթիի, Թեղուտի, Քյուլ-Յափայի և այլ հուշարձանների պեղումներից հայտնի են փոքր չափի բազալտե աղորիքներ և տրորիչներ, մուրճեր, սեպաձև կացիչներ կամ բրիչներ, մարմարանման ավազաքարից ու բազալտից պատրաստված տանձաձև, կլոր, կիսագնդաձև գուրգեր՝ կենտրոնական անցքով, ուղղանկյուն փոքրիկ տախտակներ, իլիկի կրկնակոնաձև կամ կլոր գլուխներ և այլն, և այլն: Շամիրամ-Ալթիի պեղումների ընթացքում ձեռք են բերվել նաև հղկված կայծքարից պատրաստված եզակի փոքրիկ դանակներ: և դիորիտի դանգվածից շինված մի փոքրիկ քարե կացին՝ եղջյուրե կոթի վրա ամրացված: Գործիքների ու զենքերի այս տեսակները հայտնի են ողջ Արևելքում: Դրանք առանձնապես զարգացել և լայնորեն տարածվել են Հայկական լեռնաշխարհի մ. թ. ա. III հազարամյակի բնակավայրերում:

³⁰ Տե՛ս J. Mellaart, Excavations at Catal-Hüyük, AS, XIV, 1964, տախտակ 47—49.

³¹ Նույնի հաշվետվությունները Հաջիլարի մասին տե՛ս Excavations at Haçilar, AS, VIII, 1958, էջ 127—153, IX, 1959, էջ 51—55, X, 1960, էջ 67—104, XI, 1961, էջ 35—75.

³² Տե՛ս Safar, Tell Hassuna, JNES 1945, IV, № 4, նկ. 26.

³³ Տե՛ս Oppenheim, Der Tell-Halaf, նկ. 48.

0 3

Խեցեգործություն: Էնեոլիթյան Հայաստանի նյութական արտադրության բնագավառներից մեկն էլ խեցեգործությունն էր, որի բուռն զարգացումը պայմանավորված էր երկրագործության և անասնապահության ընդհանուր վերելքով: Չունենալով հազարամյակների արտադրական փորձ ու ավանդույթներ, V—IV հազարամյակներում խեցեգործությունը Առաջավոր Ասիայում և Կովկասում արագորեն հասավ զարգացման համեմատաբար բարձր մակարդակի: Գունազարդ ու հասարակ խեցեղենի տարբեր տեսակները հարյուրամյակների ընթացքում հաջորդաբար փոխարինում էին իրար՝ կապված արտադրության զարգացման, նյութական մշակույթի այս կամ այն օջախի բուռն առաջադիմության, մշակութային փոխառումների ու փոխադրեցությունների, ցեղային տեղաշարժերի, փոխանակության և այլ երեվույթների հետ:

Տավրոսն ու Ռշտունյաց լեռները, Եփրատը, Տիգրիսն ու Կովկասյան լեռնաշղթան, երբեք անանցանելի արգելքներ չեն եղել մշակութային տեղաշարժերի ու փոխադրեցությունների ճանապարհին: Խարբերդ—Մալաթիայի շրջանները Հյուսիսային Միջագետքի, Ամուկի (Անտիոքի) հովտի և Կիլիկիայի հետ կապվում են Եփրատ գետով, որը հասսունյան և հալաֆյան արտադրանքի ներթափանցման գլխավոր ուղին էր: Հեքիմհանի մոտ՝ Մալաթիայի ու Սեբաստիայի ճանապարհին, Արգուվանում, Հինձորում (Խարբերդից 11 կմ արևմուտք) հանդիպում են հասսունյան, հալաֆյան և մերսինյան տիպերի գունա-

Օրևյայան աիպի ներախեցի անոթներ. Քեղաս

զարդ խեցիների բնորոշ օրինակներ, որոնք աներկբայորեն ցույց են տալիս, որ Խարբերդի դաշտավայրը, Մալաթիայի, Արգուվանի, Հեքիմհանի միջև ընկած տարածությունները Հյուսիսային Ասորիքի և Միջագետքի հետ պատմական շփման մեջ են եղել մ. թ. ա. V հազարամյակի ընթացքում:

Արարատյան դաշտավայրի ծայր հարավ-արևելյան հուշարձանները որոշակի զուգահեռներ ունեն ինչպես միջագետքյան, այնպես էլ Պարսկահայքի մերձուրմյան շրջանների հետ (Գեոյ-թափա, Պիշիլի-թափա), իսկ Մուզան—Ղարարաղի ծայրամասային մարդը կապվում է, ըստ երևույթին, մի կողմից Արարատյան, մյուս կողմից՝ Հյուսիսային Կովկասի դաշտանյան շրջանների հետ։ Թեղուտի երկրագործական բնակավայրում բնորոշ տեղական կերամիկայի հետ երբեմն հանդիպում են ինչպես հալաֆյան, այնպես էլ օրեյդյան (IV հազարամյակի) մշակույթներին բնորոշ խեցեղենի տեսակներ։ Խեցեղենի վերջիվարկված տիպերը վերաբերում են մ. թ. ա. V հազարամյակի վերջին և IV հազարամյակին։

Սակայն կավի ամանների արտադրության մեջ գլխավորը տեղական կերամիկան էր, որը տարբեր ժամանակներում և տարբեր վայրերում առանձնահատուկ երանգներ ու յուրահատկություններ է ունեցել։ Այսպես, Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան շրջաններում (Խարբերդ, Մալաթիա, Բալու, Հինձոր, Հեքիմհան) գերակշռում է բաց մակերեսով և կարմիր նախշազարդով կոպիտ ու ոչ լրիվ թրծված խեցեղենը, ինչպես և հասարակ, ոչ գունազարդ կերամիկան։ Ալբիստանում՝ Եփրատից արևմուտք, Մալաթիայից հյուսիս, գերակշռում է ավելի գորշ փայլեցված խեցեղենը. կան նաև եղջերվենագույն արտադրանքի նմուշներ, որոնք համադրվում են Մարաշի հարթավայրի կերամիկայի հետ և տարածվում Արևելքում՝ մինչև Արծն—Կարնո շրջանը³⁴։

Հաղպատն «տեֆաթլային» տիպի գունազարդ խեցեղեն. Թեղուտ

Արևելյան Հայաստանի՝ մ. թ. ա. IV հազարամյակին պատկանող խեցեղենի արտադրության մեջ նկատվում են տեխնիկական առաջընթացի շատ գծեր, թեև արտաքնապես այն քիչ է փոխվում։ Արարատյան դաշտավայրի ու ներկայիս Ադրբեջանի արևմտյան շրջանների հուշարձաններում բաց մակերեսով կերամիկայի հետ մեծ մասամբ հանդիպում է կարմիր կամ վարդագույն մակերեսով, սև, շագանակագույն, կարմիր նախշերով զարդարված խեցեղեն։

³⁴ Արևմտահայաստանյան վաղ խեցեղենի դասակարգումը տե՛ս C. A. Burney, Eastern Anatolia in the Chalcolitic and Early Bronze Age, էջ 137—161.

վանի երկրագործական օաղիսի խեցեգործների արտադրանքը, որ ծագում է Շամիրամ-Ալթիի եռաշերտ բնակավայրերից, և համապատասխանորեն ընդգրկում է նյութական մշակույթի զարգացման հաջորդական երեք փուլերը, մի տեսակ կապող օղակ է հանդիսանում մի կողմից Միջագետքի, Արևմտյան ու Արևելյան Հայաստանի և մյուս կողմից Իրանական սարահարթի ժամանակագրորեն տարբեր հուշարձանների միջև³⁵։ Ինչպես վերը նշվեց, Շամիրամ-Ալթիի ստորին շերտի համար բնորոշ է փայլեցված գունազարդ կերամիկան, որն իր գերազանց որակով չի տարբերվում միջագետքյան նմուշներից և ստույգ զուգահեռներ ունի Արարատյան դաշտի Թեղուտի և Նախիջևանի Քյուլ-թափայի բնակավայրերի կավե գունազարդ ամանեղենի հետ։ Խոսքը գնդաձև, փոքր կամ միջին ծավալի երկարավիզ, նրբախեցի սափորների մասին է, որոնց արտաբին, երբեմն էլ ներքին մակերեսները զարդարված են կարմրափայլ եռանկյունի շեվրոններով ու շեղանկյուններով, ուղղաձիգ գծերով ու պուտե-րով, այսպես կոչված «քայլող» գրվազանախշերով։ Շամիրամ-Ալթիի երկրորդ շերտն իր փայլեցված, չգունազարդված խեցեղենով զուգահեռներ է գտնում Թեղուտի և Նախիջևանի Քյուլ-թափայի բնակատեղիներում։ Նրա վերջին էնեոլիթյան հորիզոնը բնորոշվում է հարդախառն կերամիկայով, որը զարդարված է անփայլ կարմիր ներկի ալիքավոր գծերով։ Նույն տիպի խեցեղենի գունազարդ ու աննախշ տեսակներ հանդիպում են ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհում՝ Տարոնից մինչև Արարատյան դաշտ ու Մուղան-Ղարաբաղի տափաստանը։ Անդրկովկասի սահմաններից դուրս էլ այն տարածվում է Դաղստանի և Պարսկահայքի մերձուրմյան շրջաններում (Գեոյ-թափա)։

Ուսումնասիրողների մի զգալի մասը, հենվելով խեցեղենի զարդանախշերի նմանության վրա, պնդում է, թե ալիքավոր գրվազանախշով հարդախառն խեցեղենը ծագում է Իրանի Սիլակ—3, կամ Թեփե-հիսար—1 մշակույթներից։ Սակայն միանգամայն հնարավոր է, որ Հայկական լեռնաշխարհի և Արևմտա-իրանական սարահարթի խեցեղենի արտադրությունը ունեցած լինի միասնական, ավելի նախնական մի ակունք, որից սնված լինեն ժամանակագրորեն համընկնող կամ նախորդող ու հաջորդող մշակույթի օջախները, մասնավոր, որ իրանական կավանոթներն իրենց ձևերով ու զարդանախշերի մոտիվների զգալի մասով չեն զուգահեռում Հայկական լեռնաշխարհի կամ լեվանտական աշխարհի խեցեղենին։ Այս կապակցությամբ ճշգրտման կամ վերանայման կարիք ունի գիտական շրջաններում լայնորեն տարածված այն թեզը, ըստ որի Շամիրամ-Ալթիի 3-րդ շերտում շոշափելի ձևով արտահայտված միջագետքյան մշակութային աղբյուրները հետագայում փոխարինվում են իրանական ազդեցություններով, և հյուսիս-իրանական մշակութային գոտին մ. թ. ա. IV հազարամյակի վերջում տարածվում է Հայկական լեռնաշխարհի գրեթե ողջ տերիտորիայի վրա։

Առանձնապես կարևոր է այն հանգամանքը, որ Թեղուտի բնակավայրում ալիքավոր զարդանախշերով կերամիկան ուղեկցվում է խեցեղենի հալաֆյան և

³⁵ Շամիրամ-Ալթիի խեցեղենը տե՛ս Խ. Սամսոնյան, Հին Հայաստանի կուլտուրան, հատ. 1, էջ 134—136, նկար 41—45։

դերազանցապես օրեյիդյան տիպերով, որոնք, անկասկած, վերաբերում են ավելի վաղ ժամանակների, քան Թեփե-Սիալկի 3-րդ շերտը³⁶:

Կավանդների ձևերի մեջ գերակշռում են տարբեր մեծության ու խորութիւն կիսագնդաձև կամ բաց քրեղանները, տակառաձև անոթները, երկարավիզ սափորները, ծակոտկեն կողերով կրակարաններն ու սաջերը, բաց դեղնավուն կարասները և վաղ բրոնզեդարյան սև խեցեղենի մի քանի նախատիպեր, որոնք իրանական հարդախառն խեցեղենի հետ կապվում են միայն պատրաստման տեխնիկայով. իսկ այս կարող էր շատ ընդհանուր լինել ողջ Արևելքի համար, որտեղ բրոնզի դուրգերին ու վառարաններին զուգընթաց լայնորեն կիրառվում էին նախնադարյան արհեստների պարզունակ ավանդույթներն ու հնարքները:

Առաջավոր Ասիայի և Հայաստանի նյութական արտադրության մեջ դիտվող սերտ կապերն ու համագործակցությունը պարարտ հող էին ստեղծում այս շրջաններում մշակութային և տնտեսական զարգացման այնպիսի մակարդակի համար, որի նմանը չէր դիտվում հին քաղաքակրթության և ոչ մի օջախում: Հյուսիս Միջագետքյան և Հայաստանյան հզոր օջախներին են պատկանում մետաղածուլության, խեցեգործության, անիվի, բրուտագործական դուրգի, կուտուրական հացարույսերի մշակման և մի ամբողջ շարք այլ կարևոր հայտնագործությունների պատիվը, հայտնագործություններ, որոնք մուծվեցին համամարդկային մշակույթի գանձարանը: Այս տարածությունների վրա բնակվող ցեղերի ստեղծած մշակույթը, ինչպես Գորդոն Չայլզն է գտնում, իր պատկառելի հնությամբ և արժանիքներով կարող է մրցել հարավային Միջագետքի ու Նեղոսի հովտի հնագույն մշակույթների հետ:

Երկրագործության, անասնապահության, արհեստների զարգացումը հրամայական տեղաշարժեր պիտի առաջացնեին նաև հասարակական կյանքում: Կասկած չկա, որ այս պայմաններում մայրիշխանական տոհմական համայնքը իր տեղը զիջում է հայրիշխանական հասարակական կազմավորումներին, տեղի է ունենում տոհմերի ու ցեղերի հետագա կոնսոլիդացում, ցեղային ժամանակավոր հզոր միությունների կազմավորում: Հայկական լեռնաշխարհում սկզբվում է որոշակի ցեղերի ու ցեղախմբերի էթնիկական բյուրեղացման բացառիկ կարևոր պրոցեսը:

³⁶ Առաջավոր Ասիայի վաղ խեցեգործության պատմա-համեմատական ուսումնասիրությունը տե՛ս A. Perkins, The comparative archaeology of Early Mesopotamia գրքում:

ՎԱՂ ԲՐՈՆՋԻ ԴԱՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1. ՎԱՂ ԲՐՈՆՋԵԴԱՐՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՕՋԱՆՆԵՐԸ

Վաղ բրոնզեդարյան բնակատեղիները: Մ. թ. ա. III հազարամյակի հնագիտական հուշարձանները ուրվագծում են Հայկական լեռնաշխարհի տոհմացիդային հասարակության ծաղկման ժամանակաշրջանը: Երկրի արտադրողական ուժերի, տնտեսության հիմնական ճյուղերի՝ երկրագործության, անասնապահության և արհեստների զարգացման շնորհիվ տեղաբնակ համայնքների հասարակական կյանքը թևակոխում է հայրիշխանական-նահապետական հարաբերությունների զարգացման ոլորտը:

Հայաստանի մշակույթի զարգացման այս նոր փուլի ուսումնասիրությունը առանձնահատուկ նշանակություն ունի Առաջավոր Ասիայի և Կովկասի երկրագործական ցեղերի ու ժողովուրդների պատմության համար: Հանդիսանալով համամարդկային մշակույթի հնագույն բնօրրաններից և վաղերկրագործական տնտեսության զարգացման առաջավորասիական հիմնական օջախներից մեկը, Հայկական լեռնաշխարհը մ. թ. ա. III հազարամյակում աչքի էր ընկնում իր մշակույթի յուրահատկությամբ և կուռ միասնությամբ: Այս մշակույթի ազդեցության ոլորտների մեջ են ընկնում այժմ ոչ միայն Հյուսիսային Կովկասի համեմատաբար հետամնաց շրջանները, այլև Ասորիք—Պաղեստին—Կիլիկիայի և Պարսկահայքի երբեմնի առաջատար ծայրագավառները, որոնք հնում երկրագործական մշակույթի աչքի ընկնող կենտրոններ էին, սակայն մ. թ. ա. III հազարամյակում որոշ չափով հետադիմում են:

Մ. թ. ա. III հազարամյակի տարբեր փուլերում առաջացած վաղբրոնզեդարյան բնակատեղիները, դամբարանադաշտերն ու ամրոցները ծածկում են Հայկական լեռնաշխարհի ամբողջ տերիտորիան՝ Եփրատի վերին հոսանքներից, Պոնտոսի, Անտիտավրոսի, Հայկական Տավրոսի ստորոտներից մինչև Փոքր Կովկասի գագաթները, Քուռ և Արաքս գետերի հոսանքները: Մշակութային նույնօրինակ, բայց տեղային օջախներ են ստեղծվում Արևելյան Վրաստանի, Հարավային Օսեթիայի, Արևմտյան Ադրբեջանի սահմաններում: Կովկասյան լեռնաշղթայից այն կողմ՝ հարավի ազդեցության տակ, առաջանում են վաղ երկրագործական մշակույթի օջախներ:

Ելնելով Հայկական լեռնաշխարհում հայտնաբերված վաղբրոնզեդարյան հայրյուրավոր հնագիտական հուշարձանների տեղագրությունից, այժմ կարելի

է հաստատել, որ Արարատյան դաշտավայրը, Կոտայքի շրջանը, պատմական Մաղաղ գավառը (Հրազդանի շրջան), Սեանի ավազանը, Տաշիր-Ձորագետը-Շիրակի¹, Վանանդի, Բագրևանդի (Ալաշկերտի), Զալդրանի հովիտները, Կարնո, Վանի, Խարբերդի, Մալաթիայի շրջանները, ինչպես նաև Բարբերդի, Մանդակերտի, Հարթի (Բուլանդի), Տարոնի դաշտավայրերը և մի քանի կից (դեռևս քիչ ուսումնասիրված) շրջաններ մ. թ. ա. III հազարամյակում ունեցել են համեմատաբար խիտ բնակչություն և եղել են երկրագործական-անասնապահական բարձր զարգացած մշակույթի օջախներ²:

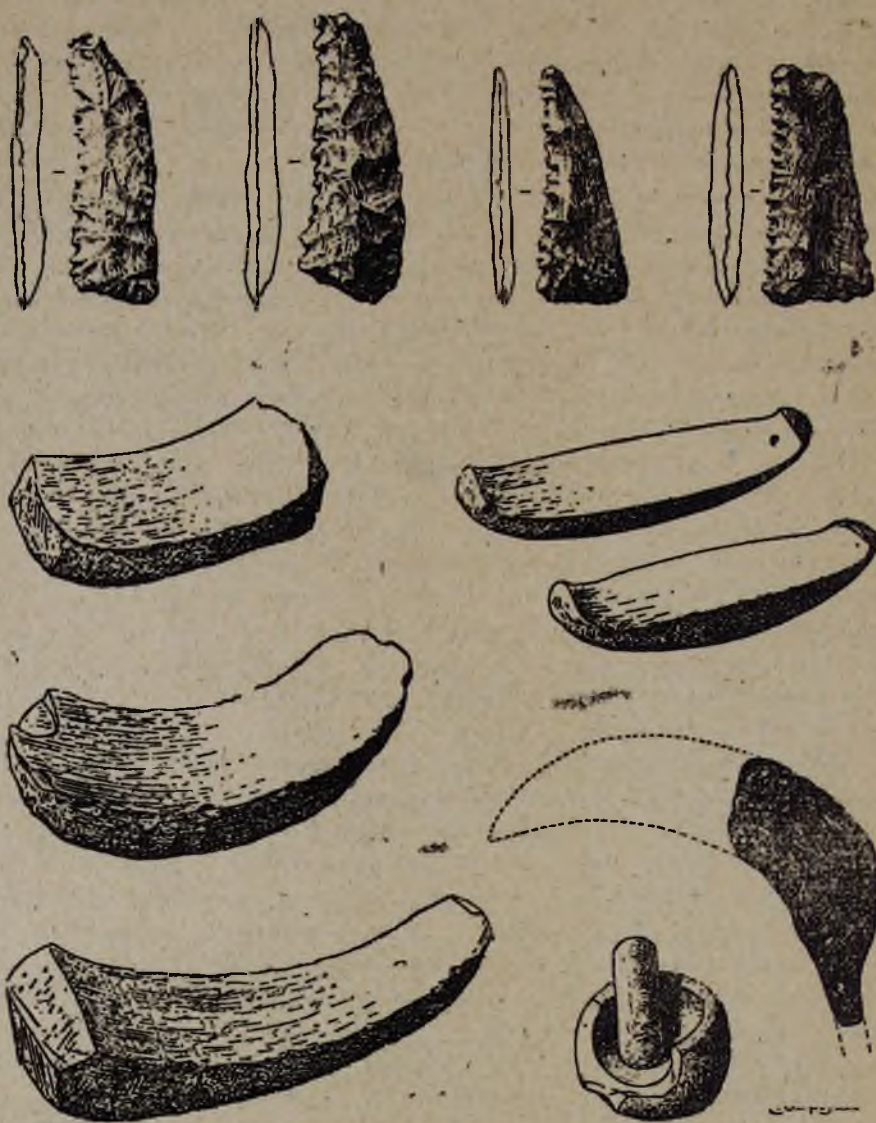
Արարատյան դաշտավայրը՝ վաղբրոնզեդարյան մշակույթի հիմնական օջախը Հայաստանում — մ. թ. ա. III հազարամյակի երկրագործական մշակույթի կարևորագույն օջախը Արարատյան դաշտավայրն էր, Հայկական լեռնաշխարհի ամենաընդարձակ ու ցածրագիր հովիտը, որը աչքի էր ընկնում արտակարգ բերրիությամբ ու հարստությամբ: Այստեղ, Արաքսի ափերին են գտնվում մ. թ. ա. V—IV հազարամյակների վաղ երկրագործական բնակավայրերն ու վաղբրոնզեդարյան ժամանակաշրջանի տասնյակ բնակատեղիներ, Արաքսի աջ ափին՝ Սուրմարիի ու Յուլակերտի (Իգդիրի) հովիտներում (Մալաթիու, Գեկեղի, Յայջի), ձախ ափին՝ էջմիածնի (Քյուլ-Քափա, Շրեշ-բուր, Արագած և այլն), Հոկտեմբերյանի (Արմավիր, Արևիկ, Ղարա-Քափա և այլն), Արտաշատի (Դվին), Աշտարակի (Աղթամիր, Ֆրանկանոց) և այլ շրջաններում: Նշված բնակատեղիների մի զգալի մասը ծագել է դեռևս IV հազարամյակի վերջերին, որպես էնեոլիթյան շրջանի արգասիք և հարատևել ողջ III հազարամյակի ընթացքում: Այդ է պատճառը, որ Արարատյան դաշտավայրը ներկայանում է որպես վաղբրոնզեդարյան մշակույթի այն հիմնական օջախը, որտեղ ծայր առավ և ապա ամբողջ լեռնաշխարհով մեկ տարածվեց III հազարամյակի յուրօրինակ մշակույթը:

Շենգավիթի բնակատեղին: Արարատյան դաշտավայրի և ընդհանրապես Հայաստանի ցածրագիր հովիտների վաղբրոնզեդարյան բնակատեղիները արհեստական բլուրներ են՝ բաղկացած կավակերտ հյուղակների աղյուսաշար որմերի մնացորդներից և մոխրի թանձր շերտերից: Դրանք, որպես կանոն, զետեղված են համեմատաբար բարձրագիր վայրերում, գետերի, գետակների, առվակների ափերին կամ նրանցից ոչ հեռու, տափարակ ու բարեբեր դաշտերի մեջ, գրավում են մի քանի հեկտար տարածություն և երբեմն ամրացվում աղյուսաշար կամ քարե հզոր պարսպապատերով (Շենգավիթ, Շրեշ-բուր): Արարատյան դաշտավայրի ամենաերևելի ու երկարակյաց հուշարձաններից մեկը Շենգավիթ կոչվող բնակատեղին է, Երևանի հարավ-արևմտյան մասում, Հրազդանի ձախ ափին³: Այն զբաղեցնում է 6 հեկտար տարածությամբ անկա-

¹ Տե՛ս Բ. Ա. Куфтин, Урартский колумбарий у подошвы Арарата и куро-араксский энеолит, ВМГ, т. XIII, — В, Тбилиси, 1943; А. А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964.

² Տե՛ս է. Վ. Խանգալյան, Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը մ. թ. ա. III հազարամյակում, Երևան, 1967:

³ Տե՛ս Ե. Բ. Пиотровский, Поселения медного века в Армении, СА, XI, 1949. էջ 172, նաև՝ Ե. Բայրուրյան, Շենգավիթի կուլտուրան (ձեռագիր), ՀՍՍՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արխիվ:

Վաղբրոնզեդարյան երկրագործական գործիքներ. Շենգավիթ, Գառնի

նուն ձվաձև մի հարթակ, գետի մակերևութից մոտ 12 մ բարձրության վրա: Բնակատեղին շրջափակված է անմշակ քարերից կառուցված հղոր պարսպով, որն ունի աշտարակներ, որմնահեց ելուստներ և դեպի ջուրը տանող ստորերկրյա սալածածկ գետնուղի: Պարսպից դուրս տարածվում է Շենգավթի դամբարանադաշտը⁴: Պարսպապատի մեջ առնված բնակատեղին կառուցապատված է առանց որոշակի հատակագծի՝ կացարանների ու տնտեսական կառույցների խառնիխուռն դասավորությամբ, անկանոն և ծուռումուռ նրբանցքներով: Բնակատեղին ունի այսպիսի կառույցների միմյանց հաջորդող 4 շերտ, որոնք իրարից անջատվում են 20—25 սմ հաստությամբ ունեցող խավերով: Ժամանակագրական տարբեր շերտերի առկայությունը վկայում է, որ Շենգավթի բնակավայրում կյանքը հարատևել է դարեր շարունակ: Բոլոր շերտերում հայտնաբերված կառույցները բաղկացած են գավիթներից, կլոր կացարաններից ու հարակից քառանկյունի տնտեսական շինություններից, որոնց հարդախառն աղյուսակ պատերը հենվում են քարե հիմնապատերի վրա:

Շենգավթի կառույցները վկայում են ինչպես շինարարական դարավոր ավանդույթների հարատևման, այնպես էլ շինարարության ու պրիմիտիվ ճարտարապետության որոշակի առաջընթացի մասին: Ի տարբերություն V—IV հազարամյակների կառույցների, Շենգավթի կացարանները բավական ընդարձակ են ու բարեկարգ: Շինարարական աղյուսը ստանում է ավելի հաստատուն ձև և ստանդարտ չափեր, քարե շեմեր և աստիճաններ ունեցող մուտքերը զետեղվում են գերազանցապես արևելյան կողմում, հատակները պատրաստվում են մանր կոպիձի համակենտրոն շարվածքով, ապա ծեփվում կամ աղյուսապատվում են, պատերը դրսից ու ներսից հարդարվում են նուրբ կավե շփոթով, կացարանի շրջագծով մեկ պատրաստվում են աղյուսե նստարաններ ու մահիճներ, կացարանի կենտրոնում, որպես կանոն, զետեղվում է բարձրարվեստ պաշտամունքային օջախը, աջ մասերում շինվում են քարե օջախներ և այլն, և այլն:

Մանագործական գործիքներ, կոկիչ և ներուններ.
Գունի

Կլոր կացարաններն ունեին կոնաձև, իսկ նրանց կից կառույցները՝ տափակ տանիքներ: Բնակարանային նման կոմպլեքսների հայտնաբերումը Գառ-

⁴ Տե՛ս Ս. Հ. Սարգսյան, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, էջ 171—182:

նիում, էլարում, Քազսիում, Արմավիրի Մոխրաբլրում և այլուր գալիս է հաստատելու, որ Շենգավթի կառուցողական արվեստը համատարած երևույթ էր ժամանակակից ողջ Հայաստանի համար, որի հիմքում ընկած էին Հայկական լեռնաշխարհի⁵ և Առաջավոր Ասիայի⁶ VI—IV հազարամյակների կառուցողական արվեստի սկզբունքներն ու տեխնիկական հմտությունը:

Այդուհանդերձ, Հայաստանի, Վրաստանի, Առաջավոր Ասիայի տարբեր մարզերի միաժամանակյա կառույցներն ի հայտ են բերում մի շարք յուրահատուկ գծեր, որոնք, ըստ երևույթին, էթնիկական աշխարհագրական կամ բնակլիմայական տարբեր պայմանների ցուցանիշներ են: Հատկանշական է, օրինակ, որ Վրաստանում հայտնաբերված նույն դարաշրջանին և նույն մշակութային պատկանող կացարանները գերազանցապես քառակուսի են, ունեն տափակ ծածկ, հում աղյուսից կամ հյուսածո հիմնակմախքից պատրաստված պատեր (Քվաթխելբրի, Գուդաբերտղա-Ցիխիս-գորա, Ամիրանիս-գորա և այլն):

Նախիջևանի Քյուլ-թափան: Նույնպիսի հարուստ հնագիտական նյութ են ընձեռում Հայաստանի և Անդրկովկասի բազմաթիվ այլ բնակատեղիներ, որոնց մեջ, ինչպես վերը տեսանք, առանձնահատուկ տեղ է գրավում Արարատյան դաշտի հարավ-արևելյան անկյունում՝ Նախիջևան գետի ձախ ափին գտնվող Քյուլ-թափա (բազմաշերտ) բնակատեղին⁸, որը սովետական հնագետներին հնարավորություն ընձեռեց ընդհուպ մոտենալու Կովկասի IV—III հազարամյակների հնագիտական հուշարձանների դասակարգման և թվագրման հարցերին: Քյուլ-թափայի երկրորդ վաղբրոնզեդարյան շերտը համադրվեց Պարսկահայքում՝ Կապուտան լճի արևմտյան ափին գտնվող Գեոյ-թափա բնակավայրի վերին հորիզոնների հետ (մ. թ. ա. 3200—2800 թվականներ), այնուհետև ռադիոածխածնային մեթոդով թվագրվեցին Քյուլ-թափայի նույն շերտի (2920±90) և Քվաթխելբրիի ստորին շերտի (2800±90) նյութերը⁹: Անդրկովկասի և Արևմտյան Հայաստանի մի խումբ այլ հուշարձաններ պատմա-համեմատական տիպաբանական մեթոդի օգնությամբ դասվեցին III հազարամյակի երկրորդ կեսի բնակավայրերի շարքը¹⁰, իսկ Հայկական լեռնաշխարհի ծայր արևմտյան բնակավայրերի հնագիտական կոմպլեքսները համապատասխան զուգահեռների միջոցով կապվեցին Ասորիք—Պաղեստինի Կիր-բեռ-Կերակյան, Միշագետքի վաղդինաստիական հորիզոնների և եգիպտական 3—4-րդ դինաստիաների հետ, որոնք ընդգրկում են մոտ մեկ հազարամյա

⁵ Տե՛ս Ռ. Մ. Թորոպան, Թեղուտի բնակատեղիի պեղումները, ՊՐՀ, 1968, № 1, էջ 291—302:

⁶ Տե՛ս E. A. Spelzer, Excavations at Tepe-Gavra, Philadelphia. 1935, — Գ. VIII. M. Mallowan, Tell Arpachia „Iraq“, II, 1935, էջ 29—30. I. Garstang, L'art néolithique a Iericho, „Syria“, 1935, v. XVI, էջ 353—357:

⁷ Տե՛ս Օ. Մ. Джапаридзе, К истории грузинских племен на ранней стадии медно-бронзовой культуры, Тбилиси, 1961 (на груз. яз.), էջ 256: А. И. Джавахишвили, Л. И. Глonti, Урбниси, I, Тбилиси, 1962, էջ 61: Т. А. Чубинишвили, Амиранис-гора, Тбилиси, 1963 (на груз. яз.), էջ 94: С. И. Надимашвили, Раскопки городища Гудабертка—Цихис-гора в 1956 г., Тбилиси, 1957:

⁸ Տե՛ս Օ. А. Абибуллаев, Некоторые итоги изучения холма Кюль-Тепе, էջ 157—167:

⁹ Տե՛ս А. И. Джавахишвили, Л. И. Глonti, Урбниси, էջ 97:

¹⁰ Տե՛ս W. Lamb, The Culture of North-East Anatolia, AS, IV, 1954, էջ 30, L. A. Kosay, K. Turfan, Erzerum karaz Raporu, TTKB, XXIII, 1959, 91, էջ 349:

հատված՝ մ. թ. ա. 3200 թվականներից մինչև մ. թ. ա. 2200—2100 թվականները¹¹:

Դավաթ. Շեհ-բլուր

Հայկական լեռնաշխարհի ծայրամասային վայրերի բնակաեզիները: Հայկական լեռնաշխարհի նախալեռնային կամ լեռնային բնակատեղիներից շատերը վերաբերում են վաղբրոնզեդարյան մշակույթի ուշ շրջանին¹²: Այսպիսի բնակավայրերով հարուստ է Տաշիր-Ձորագետի շրջանը և հատկապես Կիրովական քաղաքը (Դիմացի թաղ) իր շրջակայքի մեծ ու փոքր հնագիտական հուշարձաններով («Թագավորանիստ», «Մաշտոցի բլուր», «Քոսի ճոթեր» և այլն): Սրանք տեղավորված են իրար մոտ, շրջակայքի նկատմամբ գերիշխող բարձունքների վրա և իրենցից ներկայացնում են գետերով ու գետակներով

¹¹ Տե՛ս J. Mellaart, Anatolian chronology in Early and middle bronze age, AS, VII, 1957, էջ 73:

¹² Տե՛ս A. A. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, էջ 24—47:

շրջափակված զառիթափ հրվանդաններ: Կարելի է ենթադրել, որ այս բոլոր բնակատեղիները պատկանելիս են եղել ցեղակից տոհմերի, որոնց ցեղային ուրույն հատկանիշներով օժտված լուրջ մշակույթը տարածման բավական լայն շառավիղներ է ունեցել: Այս մշակույթը տարածվել է գերազանցապես գետահովիտներով՝ մի կողմից Ազատի հովտով դեպի Ղազախ (Բաբա-Դերվիշ) և մյուս կողմից՝ Դեբեդի հովտով (Ալավերդի, Շամլուղ, Արդվի, Ունակ) դեպի հարավ գետի (Թրիալեթի-Բեշտաշեն, Ոգնի) և Կուրի հովիտները (Թրիլիսի-Սաբուրթալո)¹³:

Վերջին տարիներս վաղբրոնդեդարյան բնակավայրերի մի հարուստ խումբ է նշմարվում Վանի շրջակայքում, որն, ըստ երևույթին, բացահայտում է Հայոց ձորի երկրագործական օազիսի բարձր զարգացած մշակույթը: Ցավոք, այդ հուշարձանները դեռևս ծրագրված ուսումնասիրության առարկա չեն դարձել և հրապարակված նյութերը առայժմ գոհացուցիչ համարվել չեն կարող¹⁴:

Վաղբրոնդեդարյան հուշարձանների մեծ թվով և միօրինակությամբ առանձնապես աչքի է ընկնում Արևմտյան Հայաստանի հարբերդ—Մալաթիայի շրջանը¹⁵:

Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր վայրերում ուսումնասիրված են նաև մի քանի այլ ուշագրավ բնակատեղիներ (Ջրահովիտ, Գառնի, Էլար, Մալաքու, Արեիկ, Կառնուտ, Լենինական և այլն), որոնց մասին կիսովի ստորև:

Այսպիսով, Հայկական լեռնաշխարհի հուշարձանների ուսումնասիրության միջոցով ուրվագծվում է իր բազմազանության մեջ միասնական ու ինքնատիպ մի մշակույթ:

2. ՎԱՂԲՐՈՆԶԵԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՁԵՎԵՐԸ

Երկրագործություն: Հնագիտական պեղումներով հայտնաբերված նյութերը պարզորոշ վկայում են, որ Հայկական լեռնաշխարհի տեղաբնակ ցեղերի հիմնական զբաղմունքը վաղբրոնդեդարյան ժամանակաշրջանում շարունակում էր մնալ երկրագործությունն ու անասնապահությունը: Առաջավոր Ասիայի տերիտորիայում ուշ նեոլիթի և էնեոլիթի ժամանակաշրջանում ձևավորվող վաղ-երկրագործական օջախներից մեկը՝ Հայկական լեռնաշխարհը, մ. թ. ա. III հազարամյակում դառնում է երկրագործության բավականաչափ զարգացած շրջան Հին Արևելքի հյուսիսային ծայրամասում:

Հայաստանի վաղբրոնդեդարյան բնակավայրերը տեղադրված են գերազանցապես բարեբեր հովիտներում, դաշտավայրային և նախալեռնային շրջաններում: Բնակատեղիների ու նրանց կից ցանքատարածությունների այսպիսի տեղադրությունը լայն հնարավորություններ էր ստեղծում մշակելի հողատարածությունների ոռոգման համար: Արաքս, Եփրատ, Տիգրիս և այլ գետերն ու նրանց բազմաթիվ վտակները պրիմիտիվ ոռոգման անսպառ աղբյուր-

¹³ Տե՛ս է. Վ. Խաճադյան, Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը մ. թ. ա. III հազարամյակում, էջ 127:

¹⁴ Տե՛ս Ch. Burney, Eastern Anatolia in the Chalcolitic and Early Bronze Age, էջ 178—187:

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 193—203:

ներ էին: Նախալեռնային և լեռնային շրջաններում օգտագործվում էին հեղեղատների, լեռնային գետակների ձնհալքի ջրերը: Արարատյան դաշտավայրի, Արագածի, Գեղամադանի (Արմադանի) շրջաններում պահպանվել են ոռոգման հնագույն առուների հետքեր:

Նրկրի բարենպաստ բնակլիմայական պայմանների և պրիմիտիվ ոռոգման շնորհիվ վաղ բրոնզի դարում Հայաստանի երկրագործությունը թանկուրտ է զարգացման մի փուլ, որին բնորոշ է տարատեսակ հացաբույսերի ցանքը և բերքի այնպիսի առատությունը, որը կարող էր ապահովել ոչ միայն տեղական համայնքների հիմնական սննդամթերքի պահանջը, այլև աճող անասնապահության կարիքները:

Շենգավթի 1936 թվականի պեղումների ժամանակ № 2 կլոր կացարանի տարբեր հորիզոնների վրա միախառնված վիճակում հայտնաբերվել են ցորենի, գարու և վայրի մոլախոտերի խանձված հատիկներ¹⁶, Լստ պրոֆ. Մ. Գ. Թումանյանի, դրանք կլորահատիկ ցորենի, վեցշարք կլորահատիկ գարու և մոլախոտերի ութ տարատեսակի սերմեր են¹⁷: Այս հացաբույսերը Շենգավթում հայտնաբերվել են զգալի քանակությամբ՝ օջախների մոտ, մեծ կավամաններում և հացահատիկի հորերում¹⁸: Բազմաթիվ հորեր՝ կիսով լսփ լցված փրած հացահատիկով, բացվել են էլարի հին բնակատեղիում¹⁹: Ցորենի և գարու այրված հատիկներ հայտնի են նաև Նախիջևանի Քյուլ-թափայից²⁰, Աղստե գետի հովտի Բաբա-Դերվիշ բնակատեղիներից²¹ և այլ հնավայրերից:

Վաղբրոնզեդարյան հնավայրերում հայտնաբերվել են բազմաթիվ գործիքներ, որոնք ծառայել են հողի մշակմանը, բերքահավաքին, երկրագործական մթերքների վերամշակմանը և այլն: Քոսի ճոթերից, Կողրից, Գառնիից հայտնի են մի քանի եղջյուրե բրիչներ, իսկ այլ հնավայրերում հանդիպում են երեքմս սեպածե քարեր (Շրեշ-բլուր, Նախիջևանի Քյուլ-թափա և այլն)²², որոնք կարող էին օգտագործվել որպես խոփի ծայրապանակներ: Փարե խոփերի առկայությունը և բրիչների սակավությունը հաստատում են, որ վաղբրոնզեդարյան Հայաստանում մ. թ. ա. III հազարամյակի սկզբներից, երկրագործության զարգացման նախնական էտապներին բնորոշ բրիչային հողամշակությունը մղվում է երկրորդ պլան, հանդես է գալիս պրիմիտիվ արորը, որի օգտագործումը, խոշոր եղջերավոր անասունների օգնությամբ, հասցնում է արտադրողականության բարձրացման նոր մակարդակի: Լծկան անասունը լայնորեն օգտագործվում էր նաև բեռներ տեղափոխելու համար: Այդ մասին են վկայում

16 Տե՛ս Ե. Բալթուրյան, Շենգավթի կուլտուրան (ձեռագիր), էջ 35:

17 Տե՛ս Մ. Գ. Туманян, Культурные растения урартского периода в Арм. ССР. ИАНАОН, 1944, № 1—2, էջ 75—76, 79:

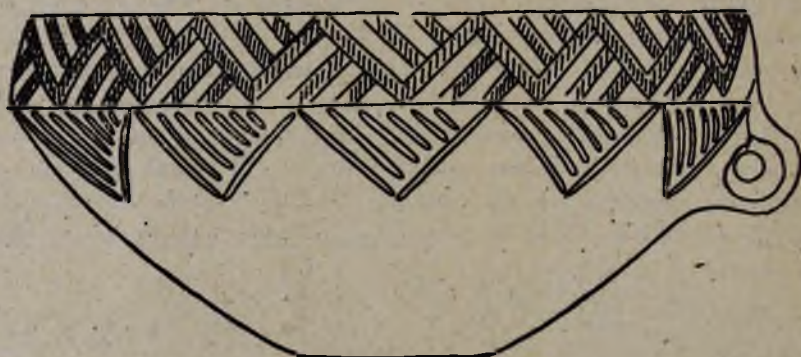
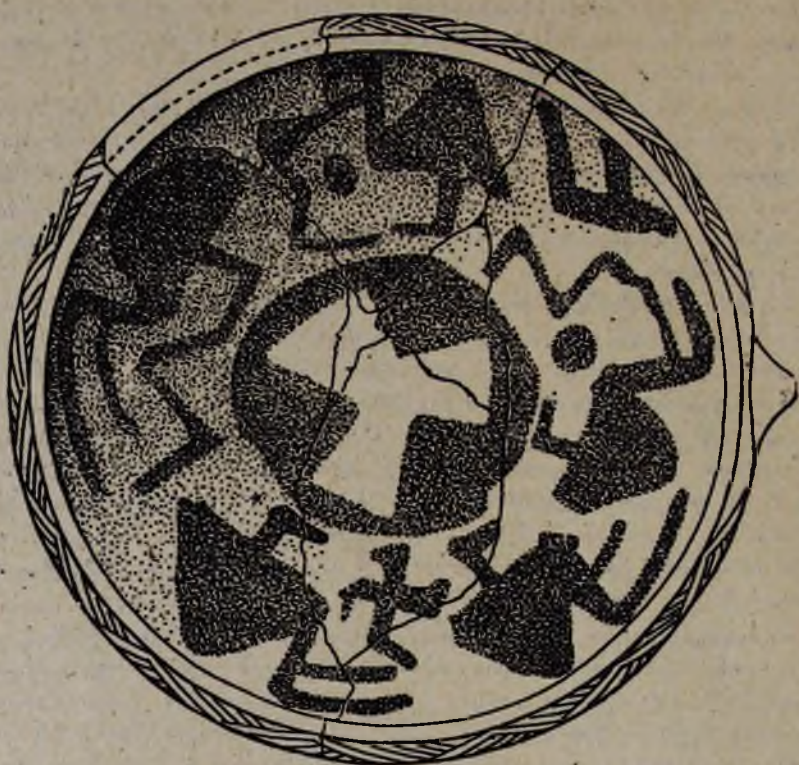
18 Տե՛ս Ե. Բ. Пиотровский, Археология Закавказья, Л., 1949, էջ 32:

19 Տե՛ս Ե. Байдуртян, Псевдо-неолитические поселения в Армении, СИИМК, Л., 1933, вып. 1—2, էջ 39, По поводу древней керамики из Шреш-блур, СА, III, 1937, էջ 209:

20 Տե՛ս Օ. А. Абибуллаев, Первые итоги раскопок Кюль-Тепе, Труды Музея истории Азербайджана, т. II, Баку, 1957, էջ 86—87:

21 Տե՛ս Բ. С. Исмаилов, Из истории культуры западного Азербайджана, автореферат, Баку, 1967:

22 Տե՛ս Հայկական ՍՍՀ պետական պատմական թանգարանի ֆոնդ, ինվ. № 607, 1442/6, 121/10—15:

Սև փայլեցված թան՝ արտաֆին մակերեսին նուրբ գծային փորագրությամբ արված
 ճախջերով, երեսից՝ բաց-դեղնավուն հիմնափայլի վրա կարմրափայլ արագիլների ու
 օձերի նկարներ. Շենգավիք

հնավայրերում հայտնաբերված եզան արձանիկները՝ վզի վրա լուծն ամրացնելու անցքով և սայլերի կավե մոդելներն ու անիվները, որոնք հանդիպում են ամբողջ Կովկասում և Առաջավոր Ասիայում: Երկրագործության նոր մակարդակին համապատասխան փոխվում և զարգանում են նաև հնձի գործիքների տիպերն ու ձևերը: V—IV հազարամյակների մանգաղների դանականման ներդիրները փոխարինվում են սայրերը մշակած, ատամնավոր ուժեղ ներդիրներով²³, Վերջապես հանդես են գալիս նաև առաջին մետաղե մանգաղները²⁴:

Մ. թ. ա. III հազարամյակի բազմաթիվ բնակատեղիներում նկատելի է երկրագործական մթերքները վերամշակող գործիքների՝ սանդերի, սանդկոթերի, տարբեր տիպի տրորիչների և աղորիքների քանակական ու որակական խիստ աճը:

Կավե օշախ, պատվանդաններ. Շենգավիթ

Պրիմիտիվ ոռոգման կիրառումը, անասնապահության զարգացումը, երկրագործության մեջ խոշոր եղջերավոր անասունների օգտագործումը և գյուղատնտեսական գործիքների կատարելագործումը հանգեցնում են արտադրողական ուժերի և հասարակական արտադրության զգալի վերելքի, նախնադարյան համայնքի բարգավաճման ու նրա մշակույթի ծաղկման: Հայաստանի նախնադարյան երկրագործությունը իր զարգացման տեմպով անցնում է Կովկասյան և առաջավորասիական նույն կացութաձևով ապրող շատ ու շատ շրջաններից, սակայն հասկանալի պատճառներով ետ է մնում Հարավային Միջագետքի և Եգիպտոսի պետական զարգացման շրջանը թևակոխած երկրների համեմատու-

²³ Տե՛ս է. Վ. Խաճզողյան, Հետախուզական պեղումներ Կիրովականի մերձակայքում, Տեղ. 29-ԱՀ, 1962, № 5, էջ 81—82, նկ. 3, Խ. Ստեփանյան, Հին Հայաստանի կուլտուրան, հատ. 1, աղ. 18, նկ. 33:

²⁴ Տե՛ս Բ. Մ. Արաքելյան, Гарни, I, Ереван, 1951, էջ 25, նկ. 12:

թյամբ, Երկրագործության զարգացման այդ նույն օրինաչափությունը դիտվում է նաև Հարավային ու Արևելյան Միջին Ասիայում, Իրանի հյուսիս-արևմտյան մասերում, Առաջավոր Ասիայի մի շարք այլ շրջաններում և նույնիսկ Հյուսիսային Միջագետքում: Երկրագործության զարգացման համեմատաբար դանդաղ տեմպերը պետականություն չունեցող երկրներում բխում էր կանոնավոր ոռոգման սխեմանի բացակայությունից և համապատասխանորեն անդրադառնում էր նաև երկրի հասարակական զարգացման վրա:

Տափաստանային գոտու պայմաններում, առանձնապես աֆրիկա-ասիական մեծ գետերի հովիտներում, երկրագործության զարգացումն ընթանալով կանոնավոր ոռոգման և ագրոտեխնիկայի համեմատաբար բարձր մակարդակով, վաղդասակարգային հասարակության ու պետականության ծագման հիմք դարձավ Հին Արևելքի առավել զարգացած երկրներում²⁵: Այդ է պատճառը, որ Հայկական լեռնաշխարհում, Կովկասում, Հյուսիսային Միջագետքում, Միջերկրական ծովի Արևելյան ափերին, Իրանում, նույնիսկ հեռավոր Հնդկաստանում և էգեյան աշխարհում զգացվում էր շումերական մշակույթի ուժեղ ազդեցությունը՝ անմիջական փոխառումների, մշակութային ու տնտեսական կապերի ձևով:

Անասնապահություն, ոռոգգություն, ձկնորսություն — Վաղբրոնզեդարյան տնտեսության մեջ, երկրագործության հետ մեկտեղ, կարևոր դեր էր կատարում նաև անասնապահությունը: Երկրագործության համեմատաբար բարձր զարգացումը մշտական ու հուսալի կերի բազա էր ստեղծում խոշոր ու մանր եղջերավոր անասունների համար, իսկ երկրագործության մեջ սրանց օգտագործումը նպաստում էր աշխատանքի արտադրողականության բարձրացմանը: Բացի դրանից, անասունների առկայությունը բնակչությանն ապահովում էր մսով ու կաթնամթերքով:

Բազմաթիվ հնավայրերի պեղումներով հայտնաբերված մեծաքանակ նյութերի մեջ հանդիպում են խոշոր ու մանր եղջերավոր կենդանիների, ինչպես նաև ձիու, խոզի և շան ոսկորներ: Հայտնաբերված եզան, կովի, գոմեշի ոսկորները պատկանում են գերազանցապես ցածրահասակ կենդանիների, որոնք առայժմ կրում են իրենց վայրի նախադններից ժառանգած շատ շատ²⁶: Պետք է ենթադրել, որ անասնապահության զարգացման նման մակարդակը լավագույն դեպքում կարող էր ապահովել սոսկ տվյալ համայնքի պահանջները. անասնապահական մթերքների առատության և հավելյալ արտադրանքի կուտակման հնարավորությունները բացակայում էին վաղբրոնզեդարյան մշակույթի զարգացման գրեթե ողջ ընթացքում: Այդ շրջանի վերջում միայն նկատելիորեն աճում են մանր եղջերավոր անասունների հոտերը, որոնք կազմված էին գերազանցապես ոչխարներից և այծերից: Մանր եղջերավոր անասունների գլխաքանակի մեծ աճը միջին բրոնզեդարի սկզբում հանգեցնում է բուլվորական անաս-

²⁵ См. В. М. Массон, Земледелие первобытного и раннеклассового общества (Тезисы доклада на бакинской сессии археологов), 1965.

²⁶ Ոսկրաբանական նյութի ուսումնասիրությունը կատարվել է Ս. Դալի և Ս. Մեծերյանի կողմից տե՛ս С. К. Межлумян, Крупный рогатый скот из энеолитического поселения Шенгавит, Изв. АН Арм. ССР, т. 3, 1954, № 6.

նապահության՝ հասարակական արտադրության նոր, ավելի առաջավոր ձևի զարգացման²⁷։

Որսորդության զգալի տեսակարար կշռի մասին են վկայում ազնիվ եղջերուի, վայրի այծի, կիստարի, նապաստակի, լեռնային կաքավի և այլ կենդանիների ու թռչունների ոսկորները։ Պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են ոսկրե, բարե և մետաղի մի շարք զենքեր՝ վանակատե, կայծքարե և ոսկրե նետասլաքներ, տեգի բրոնզե ծայր, քարե գուրզ և այլն, որոնք օգտագործվել են որսորդության մեջ։ Որսը մարդուն տալիս էր միս, մորթի, մուշտակ, կաշի և այլն։

Հայտնաբերվել են նաև ձկների ոսկորներ և ձկնորսական գործիքներ՝ սուղանիկներ-ծանրոցաքարեր և այլն։

3. ԱՐՀԵՍՏԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԱՂԲՐՈՆՁԵԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Խեցեգործություն։ Տնտեսական հիմնական ճյուղերին առնթեր զարգանում է արհեստագործությունը և առաջին հերթին՝ խեցեգործությունը, որն անմիջականորեն կապված էր երկրագործության ու անասնապահության մթերքների պահպանման, վերամշակման, տնային տնտեսության այլևայլ կարիքների հետ։ Հայաստանի մ. թ. ա. III հազարամյակի մշակույթի ամենաբնորոշ տարրը խեցեղենն է՝ իր ինքնատիպ ձևերով ու հարուստ զարդանախշերով։ Բրուտները կավից պատրաստում էին տնտեսական ու պաշտամունքային իրեր՝ հսկա կաթսաներ, բազմազան ամանեղեն, կափաղիչներ, պատվանդաններ, օջախներ ու նրանց տարատեսակ հենակներ, պղնձե իրեր ձուլվելու կաղապարներ, մարդու և կենդանիների արձանիկներ։

Ամանեղենի գերակշռող մեծամասնությունն ունի սև փայլեցված մակերես և գունավոր, սովորաբար կարմրավուն աստառ. երբեմն հանդիպում են գորշ, վարդագույն և մոխրագույն մակերես ունեցող ամաններ։ Սրանք բոլորն էլ պատրաստված են ձեռքով և լավ թրծված են հատուկ հնոցներում։ Ապշեցուցիչ տպավորություն են թողնում լայնակոս, ռեխիֆ, ռեխիֆ-ներձկված, ներձկված ու գծային բարդ ու հարուստ զարդանախշերի հորինվածքները, որոնք կատարվել են դեռևս չթրծված, թաց կավի վրա՝ սեղմելու, գծելու և փորելու եղանակով։ Զարդարված է կավամանի միայն մեկ երեսը։ Գծային զարդանախշերը իրենց բնույթով երկրաչափական են (եռանկյունիներ, ուղրանախշեր, գծածածկ և կետածածկ զիգզագ ժառվաններ և շեղանկյուններ)։ Խոր լայնակոս զարդանախշերի մոտիվներն են պարույրները, նրանցով և համակենտրոն շրջաններով կազմված հորինվածքները, ինչպես նաև բուսական զարդանախշերը։ Ներձկված զարդերը հիմնականում արտահայտվում են շրջանաձև կամ ձվաձև փոսիկներով։ Զարդանախշերում գերիշխողը գալարանախշն է, որը հանդես է գալիս ինչպես մեկուսի, այնպես էլ տարբեր համադրություններով։ Բնորոշ են նաև թռչնաձև զարդանախշերը²⁸։

²⁷ Անասնապահության զարգացման կիսաքաղաքական ձևի զարգացման մասին տե՛ս Ե. Բ. Пюгровский, Развитие скотоводства в древнейшем Закавказье, СА, XXIII, 1955, էջ 6։

²⁸ Հայաստանի վաղբրոնզեդարյան խեցեղենի ռառմնասիրտմը տե՛ս է. Վ. Խանգոյան, Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը մ. թ. ա. III հազարամյակում, էջ 61—81։

Ելնելով ձեերի զարգացման յուրահատկություններից, զարգամոտիվների բնույթից և նրանց կատարման եղանակներից, խեցեղենը կարելի է պայմանականորեն բաժանել զարգացման հետևյալ խմբերի.

Փոքր կեանքներ. Արագած

Առաջին խմբի խեցեղենին բնորոշ են անոթի եռամաս կառուցվածքը, շեշտված անցումները, ցածրագիւր ձեերը, լայնակոս և խոր փորագրված զարդանախշերը: Միւրված մոտիվներ են բազմազաւար պարույրները, համակենտրոն շրջագծերը, հատիկաձև ակոսները, բուսական մոտիվները, որոնք մեծ մասամբ հանդես են գալիս համադրություններով: Այս խմբի խեցեղենը ըստ տեղային յուրահատկությունների կարելի է կոպիտ կերպով բաժանել երկու մասի՝ մեկը պայմանականորեն անվանելով շրեշ-բլուրյան (Շրեշ-բլուր, Քյուլթափա, Շենգավթի մի մասը, Յայշին), մյուսը՝ կառնուտ-կիրովականյան:

Այս խմբի տարբերակն է կազմում Կարնո դաշտում գտնվող Արծնի (Կարագի) ստորին շերտի խեցեղենը: Խեցեղենի զարգացման առաջին փուլում սկիզբ են առնում նաև ուղղագիծ երկրաչափական զարդանախշերը, սակայն նրանք սակավ են և կատարված են լայնակոս տեխնիկայով (Կառնուտ, Էջմիա-

ծնի Քյուլ-Քափա)։ Հազվադեպ օգտագործվում են նաև ներձկված փոսիկները, որոնք առանձին հանդես չեն գալիս։

Երկրորդ խմբի խեցեղենին դարձյալ բնորոշ է եռամասնությունը։ Չնայած պահպանվում են նախորդ փուլի զարդանախշման հատկանիշները, սակայն երևան են գալիս նոր յուրահատկություններ։ Կավամանների վիզը զարդարվում է նրբագիծ երկրաչափական մոտիվներով, իսկ ուռուցիկ փորը՝ ռելիեֆ-ներճրկված ակոսային զարդանախշերով։ Այս խմբի խեցեղենը բաժանվում է երկու տեղային մասերի՝ կիրովականյան և շենգավթյան։

Երրորդ խմբին յուրահատուկ է կավամանների ձևերի ու զարդանախշերի պարզեցումը։ Բնորոշ են դառնում սահուն անցումներով և ձգված իրանով կավամանները։ Աստիճանաբար վերանում են կանթերը։ Մյուս կողմից երևան են գալիս նոր ձևերի, նոր որակով ու տեխնիկայով կատարված կավամաններ, որոնք իրենց հետագա զարգացումն են ստանում միջին բրոնզի դարաշրջանում։ Լայնակոս և ռելիեֆ-վերձկված զարդանախշերը հիմնականում անհետանում են։ Հուշարձանների մի մեծ խմբի խեցեղենը զարդանախշվում է միայն ներձկված մանր փոսիկներով, որոնք աստիճանաբար նույնպես անհետանում են։ Երրորդ խմբի խեցեղենը կարելի է բաժանել երեք տեղային մասերի՝ էլարյան, շենգավթյան և արագածյան։ Երրորդ խմբի խեցեղենն իր բոլոր տեղային տարբերակներով վերաբերում է վաղբրոնզեդարյան մշակույթի զարգացման վերջին շրջանին, որը մի կողմից կրում է վաղբրոնզեդարի մշակույթի բնորոշ գծերը, իսկ մյուս կողմից ձեռք է բերում նոր հատկանիշներ, որոնք իրենց զարգացումն են ապրում միջին բրոնզեդարի ժամանակաշրջանում։

Ելնելով խեցեղենի զարգացման առանձնահատկություններից, որոշ տիպաբանական համեմատություններից, ինչպես նաև շերտագրական բնույթի դիտողություններից, Հայկական լեռնաշխարհի վաղբրոնզեդարյան խեցեղենի առաջին և երկրորդ խմբերը պայմանականորեն կարելի է վերագրել մ. թ. ա. III հազարամյակի առաջին կեսին, իսկ երրորդ խումբը՝ նույն հազարամյակի երկրորդ կեսին։

Աշխարհագրական ընդարձակ միջավայրում, բացի Հայկական լեռնաշխարհի և Վրաստանին կից շրջանների վաղբրոնզեդարյան մշակույթի ծագման ու զարգացման բուն շրջանակներից, ուրվագծվում են մի քանի ժայռամասային շրջաններ Փոքր Ասիայի (Մալաթիայից արևմուտք), Հյուսիսային Կովկասի և Անդրկովկասի (Հարավային Օսեթիա, Մինգեչաուր, Մուղան, Լեռնային Ղարաբաղ)²⁹ սահմաններում, ինչպես նաև այդ մշակույթների տարածման ընդարձակ ոլորտներ Կիլիկիայի (Մերսին), Ասորիքի (Ամուկ, 2-րդ և 1-ին շերտերը), Պաղեստինի (Կիրբատ-Կերակ, Բեթ-Շան, Թաբարա-էլ Ակրադ)³⁰, Հյուսիսարևմտյան Իրանի (Գեոյ-Քափա, Յանդղ-Քեփե)³¹, Կուբանի (Մայկոպ, Նովոսովորոդնոյե), Չեչենա-Ինգուշեթիայի սահմաններում (Լուգովոյե, Սերժեն-Յուրտ

²⁹ Տե՛ս А. А. Нессен, Азерб. арх. экспед. МИА, 125, М.—Л., 1965, էջ 16—18; К. Х. Кушнарева, Памятники медного века в Нагорном Карабахе, СА, XXVII, 1957.

³⁰ Տե՛ս А. Jirku, Einige Kleinfunde aus Palästina und Syrien, „Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft“ №7 XIII, էջ 165—172.

³¹ Տե՛ս Т. Burton-Brown, Excavations in Azerbaïdjan, էջ 264—265.

և ալլեն)³², որտեղ տեղական մշակույթների բնորոշ շերտերի մեջ նկատվում են Հայկական լեռնաշխարհի III հազարամյակի մշակույթի ամբողջական հորիզոններ կամ նրա հատկանշական տարրեր: Մշակութային ներթափանցման այս հետաքրքրագույն երևույթի բուն էությունը դեռևս պարզ չէ և վեճի առարկա է գիտության մեջ³³: Առայժմ կարելի է արձանագրել միայն, որ մ. թ. ա. V—IV հազարամյակներում առաջավորասիական ակունքներից սնվող Հայաստանի վաղ երկրագործական մշակույթը մ. թ. ա. III հազարամյակում ներթափանցում է արդեն Հին Արևելքի նշանավոր մշակութային օջախները, որոնք նեոլիթի և էնեոլիթի դարաշրջանում աչքի էին ընկնում որպես երկրագործության զարգացման ամենավաղ ու ամենախոշոր կենտրոններ:

Ձուլման կավե կաղապար. Գառնի

Մետաղամշակություն: Արտադրողական ուժերի զարգացումը նյութական արտադրության համեմատաբար բարձր մակարդակը, երկրի բնական հարստությունները հիմք դարձան Հայաստանի տեղաբնակների և շրջակա երկրների միջև մշակութային ու տնտեսական հարաբերությունների ընդլայնման համար: Չունենալով պղնձի հանքավայրեր, հին շումերներն օգտվում էին Ամանի, Փոքր Ասիայի, Հայկական լեռնաշխարհի պղնձից³⁴: Տավրոսի, Ռշտունյաց, Տայոց, Սասնո, Կորճայքի (Ջուլամերկի) սարերն ու Հայկական Միջագետքը (Արղա-

³² См. Р. М. Мунчаев, Древнейшая культура северо-восточного Кавказа, МИА, 100, 1961; Е. Н. Крупинов, Древнейшая культура Кавказа и кавказская этническая общность, СА, 1964, № 1.

³³ Իրենց տեսակետներով հանդես են եկել Ս. Հոտը, Լ. Վուլին, Վ. Լամբը և ուրիշները: Ռ. և Լ. Բրեյդվուդները և Ա. Ա. Ինստենը, ցուցաբերելով զգուշավոր մոտեցում, այնուամենայնիվ գտնում են, որ տեղի է ունեցել կարճատև և արագ ներթափանցում Արևմտյան Հայաստանից դեպի Սիրիա—Պաղեստին:

³⁴ См. В. Landsberger, Assyrische Handelskolonien in Kleinasien aus dem dritten Jahrtausend, Leipzig, 1925, էջ 21—25:

նա) պղնձի, կապարի, արծաթի անսպառ շտեմարաններ էին³⁵։ Ակնհայտ է, որ Հայաստանի նշված շրջանների բնակչությունը հնուց ի վեր պետք է մասնագիտանար մետաղահանության ու մետաղաձուլության մեջ։ Եփրատի հովիտն ու Հայկական Միջագետքը կապող օղակներ էին Հայաստանի և հարևան երկրների միջև։

Մ. Թ. ա. III հազարամյակի հնավայրերում հայտնաբերված մետաղաձուլական բազմաթիվ իրերի ուսումնասիրությունը մի կողմից ցույց է տալիս տեղական մետաղամշակության զարգացման բավական հասուն մակարդակ, երբ արդեն հսկայական տեխնիկական թոփք էր կատարվել դեպի իսկական մետաղամշակությունը և մկնդեղով բրոնզի ստացումը, և, մյուս կողմից, այն աղերսները, որոնցով կապված էին Հայկական լեռնաշխարհն ու Միջագետքի երկրները, մասնավորապես Շումերն ու Ակկադը։

Մետաղահանության հնագույն օբյեկտներն ու պղնձաձուլական վառարաններն առայժմ խոր ուսումնասիրության չեն ենթարկված։ Սակայն Շենգավթի, Գառնիի, Նախիջևանի Գյուլ-թափայի բրոնզաձուլական կաղապարների հայտնագործությունը ինքնըստինքյան վկայում է մետաղամշակության խոշոր առաջընթացի մասին։ Այս կաղապարների մի մասը, մասնավորապես Շենգավթինն ու Գառնիինը, ծառայում էին կոթառավոր սեպաձև կացիններ ձուլելու համար, որոնց քարե նախատիպերը հայտնի են Շենգավթի, Քեթիի, Մարմաշենի կնեոլիթյան հնավայրերից, իսկ մկնդեղ-բրոնզից պատրաստած օրինակները՝ Լենինականի, Բրդաձորի բնակատեղիների պեղումներից³⁶։

Նման կացինների կավե հնագույն մոդելների (IV հազարամյակի երկրորդ կես—III հազարամյակի առաջին կես) առկայությունը— Շումերում՝ մի կողմից, և բրոնզից պատրաստված հետազոտյալ օրինակների (III հազարամյակի վերջ) գոյությունը Կուբանի մարզում՝ մյուս կողմից, որոշակիորեն մատնացույց է անում Հայկական լեռնաշխարհի դերն ու նշանակությունը հինարևելյան մշակույթի զարգացման ու տարածման ուղիներում։

Պատմա-հնագիտական նույն կապակցությունների մեջ են ներկայանում սեպաձև կացիններին ուղեկցող զենքերը՝ լայնաշեղք դաշույններն ու փետրաձև նիզակների գեղարդները (Լենինական, Կամո, Կիրովական)։ Կամոյի նիզակի գեղարդը իր զուգահեռներն ունի Միջագետքի, Արևելյան Փոքր Ասիայի, Վրաստանի, Կուբանի դամբարանային հուշարձաններում, իսկ Կիրովականի գեղարդը՝ գերազանցապես Հարավային Միջագետքի քաղաքներում, Իրանի և Վրաստանի հնավայրերում հայտնաբերված նյութերի մեջ³⁷։

Հետաքրքիր է, որ նիզակների վերը ներկայացված տիպերը Սալխերում հանդիպում են սվինաձև նիզակների ուղեկցությամբ, որոնց նմանները լայն տարածում էին գտել Միջագետքում (Ուր, Աշշուր, Թեփե-Գավրա, Կարքեմիշ)։ Մ. Թ. ա. III հազարամյակի երկրորդ կեսին Աշուրից ծագող նման նիզակներից մեկը կրում էր Սարգոն Ակկադացու որդի Մանիշտուսուի անունը (մ. թ. ա.

35 Տե՛ս Н. Б. Янковская, Некоторые вопросы экономики ассирийской державы, ВДИ, 1956, № 1, էջ 28—40։

36 Տե՛ս А. А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, էջ 25—32։

37 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 29—32։

XXII դար), մյուսը՝ էլամի կառավարիչ Պուզուր-Շուշինակի անունը (մ. թ. ա. XXII դար)³⁸։

Այսպիսով, Հայաստանի մետաղամշակութային արտադրանքը ուսումնասիրելիս և թվագրելիս անհրաժեշտ է առաջին հերթին ի նկատի ունենալ Հյուսիսային Միջագետքը, որի անտառային գոտում երկար դարերի ընթացքում շարունակում էին օգտագործել վաղ շումերական տիպի գործիքները, զենքերն ու զարդերը։

Հետաքրքիր է, օրինակ, որ Առաջավոր Ասիայի, Հայաստանի, Կովկասի և Ուլրուպայի տերիտորիաներում III հազարամյակի տարբեր ժամանակաշրջաններում լայն տարածում գտած կտցավոր կացինների բնորոշ խմբերից մեկը հայտնի է Հայաստանի և Կենտրոնական Անդրկովկասի հնավայրերից (Լենինական, Երևան, Ալավերդի, Փինեզաուրի, Թիանեթի), Միջագետքի նշանավոր կենտրոններ Աշշուրից, Թեփե-Գավրայից, ինչպես նաև Սարգոն Ակկադացու որդի Նարամսինի կոթողի պատկերաքանդակներից, որն, ի դեպ, հայտնաբերվել է Հայկական Միջագետքի տերիտորիայում՝ Ամիդի (Դիարբեքիրի) մոտ։ Ի տարբերություն Ուլրուպայում հայտնաբերվածների, որոնք միայն մասամբ են համընկնում վաղմիջագետքյան տիպերին, Հայաստանի և Վրաստանի օրինակները ոչնչով չեն տարբերվում հարավի իրերից։ Ուստի Հյուսիսային Միջագետքն ու Հայաստանը կարելի է դիտել որպես նման զենքերի պատրաստման հիմնական կենտրոններ, որոնց մետաղագործական արտադրանքը կարող էր Արևելյան Ուլրուպա թափանցել միայն Կովկասի վրայով³⁹։

Միաժամանակ կտցավոր կացինների և ուղեկցող այլ գործիքների վերջերս Երևանում հայտնաբերված նշանավոր գանձը՝ իրերի մեծ քանակով, տարբերակներով, բազմազան չափերով, ձևաբանական ու որակական հատկանիշներով ոչ միայն գերազանցում է հին աշխարհի հնագիտական հուշարձաններից հայտնի համանման նմուշներին և հավաստում նրանց տեղական արտադրության ակնհայտ փաստը, այլև համոզում է, որ Հայկական լեռնաշխարհն իսկապես նման զենքերի արտադրության առաջավորասիական խոշոր կենտրոններից մեկն էր⁴⁰։

Հայաստանի և Վրաստանի մի շարք այլ հնավայրերում հայտնաբերված մետաղե առարկաների համեմատական ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս ուրվագծելու տեղական մետաղամշակության զարգացման հաջորդական փուլերը։ Մետաղե զենքերի և գործիքների զգալի կատարելագործում է նկատվում Արծնի (Կարազ՝ էրզրումի մոտ), էլարի, էջմիածնի հավաքածուներում և Վրաստանի տերիտորիայում հայտնաբերված մի քանի հետաքրքրական կոմպլեքսներում։ Հին Արևելքում և Հայաստանում լայնորեն տարածված պարուրաձև ապարանջանների ու ականջօղների հետսագույն տիպերի հետ միասին էլարի դամբարանադաշտում հայտնաբերվեցին զգալիորեն կատարելագործված նեղաշեղք դաշույններ, որոնց նմանները նախկինում պատահակա-

³⁸ Տե՛ս Բ. Ա. Куфтин, Археологическая маршрутная экспедиция..., Тбилиси, 1949, էջ 71—75,

³⁹ Տե՛ս Ա. Ա. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, էջ 31—33,

⁴⁰ Երևանյան նորահայտ գանձը պահվում է Հայաստանի պետական պատմական թանգարանի ֆոնդերում։

նորեն գտնվել են էլարում: Արծն-Կարազի վաղբրոնզեդարյան միջին շրջանի բնակատեղիում այս տիպի դաշույններին ուղեկցում էր խիստ կատարելագործված նեղաշեղք կախակոթառ կացինը, որ իր ուղղակի զուգահեռներն ունի էլ միածնի քանգարանում, Իմերեթում, արևազական դոլմեններում և Հյուսիսային Օսեթիայում:

Հայկական լեռնաշխարհի և Կովկասի սահմաններից դուրս այս կացիններին նմանը չկա, և դրանք պետք է համարել տեղական մետաղամշակության յուրահատուկ արտադրանքի քիչ հայտնի նմուշներ:

Հայաստանի վաղբրոնզեդարյան մշակույթի վերջին փուլում, մ. թ. ա. III հազարամյակի վերջերին, հանդես են գալիս այսպես կոչված խողովակակոթառ մարտական կացինները (Սուրմարի, Լենինական, Սեան), որոնց նախատիպերը հանդիպում են Շումերի հին քաղաքներում (Քիշ, Ուր, Լագաշ) և ապա տարածվում Իրանական սարահարթում, Կովկասում, Կենտրոնական Ռուսաստանում և մերձդանուբյան շրջաններում⁴¹: Փոքր Ասիայում և Բալկաններում այս տիպի զենքերի բացակայությունը մատնանշում է նրանց տարատեսակների ներթափանցման հայաստանյան ուղիները, որոնք Կովկասն ու Արևելյան Եվրոպան կապում էին Առաջավոր Ասիայի քաղաքակրթության հետ:

Ժամանակի մշակութային ու տեղատեղական փոխհարաբերությունների մեջ որոշակի նշանակություն ունեն Տիգրիսից Ինդոս, Օքսոսից ու Եփրատից Նեղոս տարածվող հինարևելյան առևտրական լայն ցանցը⁴², որի մեջ լիովին ընդգրկված էր Հայաստանը՝ Եփրատ—Տիգրիսյան և Արարատյան նշանավոր իր ճանապարհներով և, որ գլխավորն է, իր նյութական արտադրության բավականաչափ բարձր մակարդակով:

Հնագիտական նյութերի ուսումնասիրությունն ակնհայտորեն ցույց է տալիս, որ Առաջավոր Ասիայի հյուսիսային ժայռամասում ընկնող Հայկական լեռնաշխարհը, մ. թ. ա. III հազարամյակում իրենից ներկայացնում էր հինարեւելյան մշակույթի մի տեղական օջախ՝ տնտեսության հիմնական ճյուղերի

Դաշույններ. էլար

⁴¹ См. Б. А. Куфтин, Материалы к археологии Колхиды, Тбилиси, 1956, էջ 295—296.

⁴² См. Г. Чадлод, Древнейший Восток..., էջ 258—260.

զարգացման համեմատաբար բարձր մակարդակով: Նրա տեղական մշակույթի խոր արմատները գնում են դեպի Միջագետք: Հայաստանը կրում է Միջագետքի ազդեցությունը, սակայն ինքն էլ որոշակի առաջադիմական դեր է կատարում նույնիսկ Առաջավոր Ասիայի մշակութային զարգացման մեջ:

Վաղբրոնզեդարյան տնտեսության հիմնական ճյուղերի զարգացումն առաջ է բերում մի շարք այլ արհեստների զգալի վերելք: Քարագործությունը, փայտագործությունը, ոսկրագործությունը, մանածագործությունն ու կաշեգործությունը անմիջականորեն պայմանավորված էին երկրագործության և անասնապահության զարգացմամբ: Մ. թ. ա. III հազարամյակում տնտեսության ու կենցաղի մեջ որոշիչ նշանակություն ունեին քարե գործիքները, քանի որ մետաղե գործիքներն այնքան էլ լայն կիրառում չունեին երկրագործ-անասնապահ բնիկների կյանքում: Բազմաթիվ ու բազմատեսակ սանդերը, սանդի կոթերը, տրորիչները, հղկիչները, աղորիքները, գուրդերը, ձուլման կաղապարները, հալոցները, կացիչները, դրերը, պահանջավոր մանգաղների ներդիրները և շատ այլ գործիքներ մեծ կատարելագործությամբ պատրաստվում էին քարեգործ վարպետների կողմից և հաջողությամբ օգտագործվում երկրագործական ու կենցաղային աշխատանքների մեջ:

Անասնապահության ու կաշեգործության մեջ լայնորեն օգտագործվում էին օբսիդաններից ու կալծքարից պատրաստված պահանջավոր դանակներ, քերիչների շեղբեր՝ մորթին ու կաշին մշակելու, նրանցից փոկեր, տիկեր, ոտնաման ու հագուստ պատրաստելու համար: Կաշեգործության մեջ շատ կարևոր դեր էին կատարում կենդանիների ոսկորներից պատրաստված կոկիչները⁴³, ծակիչները, հերուններն ու մախաթները, որոնց բազմազանությունը վկայում է նրանց կատարած ամենատարբեր ֆունկցիաների մասին:

Ստույգ տվյալներ չկան մանածագործական արտադրանքի վերաբերյալ, սակայն մի շարք աշխատանքային գործիքների առկայությունը վկայում է այդ արհեստի բարձր զարգացման մասին: Վաղբրոնզեդարյան գրեթե բոլոր բնակատեղիներում չափազանց հաճախ են հանդիպում ոսկորից, երբեմն նաև կավից ու քարից շինված իլիկի գլուխներ և խոշոր կենդանիների կողոսկրներից պատրաստված գործիքներ, որոնք կարող էին հիմնադրանի դեր կատարել՝ թելից գործվածք ստանալու համար: Ինչպես նախորդ գլխում ցույց տրվեց, մ. թ. ա. V—IV հազարամյակի նյութական արտադրության մեջ հայտնի էին արդեն կանեփի ու վուշե գործվածքները, որպիսիք լայնորեն օգտագործվում էին Առաջավոր Ասիայի, Սեփպոսի, Միջերկրածովյան տարբեր մարզերում⁴⁴: Հավանական է, որ III հազարամյակի վերջին փուլում մանր եղջերավոր անասունների մեծ աճի կապակցությամբ, մանածագործության մեջ զգալիորեն ընդլայնվում է ոչխարի ու այծի բրդի օգտագործումը: Գառնիի, էլարի և այլ բնակավայրերում հայտնաբերվել են բավականաչափ նուրբ ասեղներ, որոնք կարող էին կիրառվել գործվածքներից հագուստ պատրաստելու համար:

Վաղբրոնզեդարյան Հայաստանի համար խիստ բնորոշ է երկրի բնակչության զգալի աճը, նահապետական հայրիշխանական գերդաստանի կազմավոր-

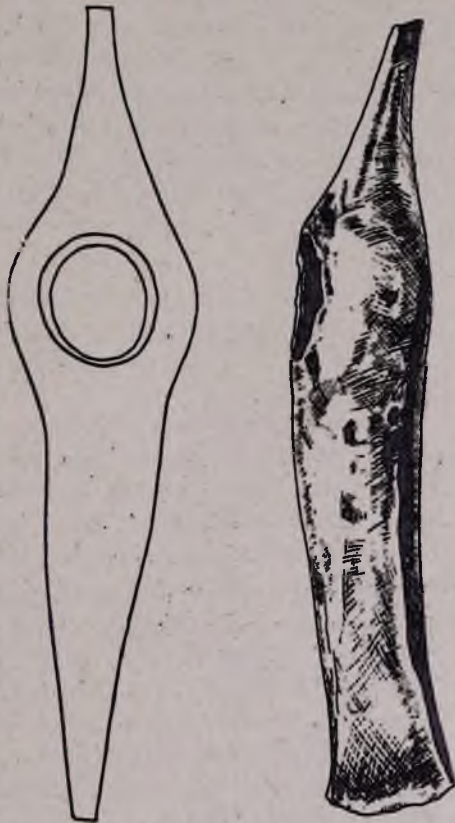
⁴³ Տե՛ս Բ. Մ. Богачевский, История техники, т. I, М.—Л., 1936, էջ 284:

⁴⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 283:

րումը: Զարգացած բնակարանաշինությունը այս պայմաններում դառնում է առաջավոր արհեստներից մեկը: Որպես շինանյութ օգտագործում էին քարը, փայտը, եղեգնը, կավը, հարգը: Այսպիսով, երկրագործության ու անասնապահության ընդհանուր զարգացմանը զուգընթաց բազմաթիվ արհեստներն իրենց հերթին խթանում էին տնտեսության հիմնական ճյուղերի առաջընթացը և պայմանավորում երկրի արտադրողական ուժերի զարգացման նոր, ավելի բարձր մակարդակը:

4. ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Վաղ բրոնզի դարի եզրափակիչ փուլում միայն, մ. թ. ա. III հազարամյակի վերջերին սկսում են նկատվել սոցիալ-տնտեսական տարբերակման, ունեցվածքային անհավասարության երևույթներ և տոհմացեղային կազմակերպության ընդհանուր ֆոնի վրա գծագրվում է իր հասարակական դիրքով ու հարստությամբ բնակչության հիմնական զանգվածներից. անջատվող տոհմացեղային ավագանին: Դրա ցուցանիշն է մ. թ. ա. III հազարամյակի վերջին դարերով թվագրվող մեծ դամբարանաթմբերի առաջացումը Լեռնային Ղարաբաղում (Խաչենագետ, Ստեփանակերտ) ու Մուղանի դաշտում (Ուլ-թափա), Թռեղքի նշանավոր դամբարանադաշտում և Հյուսիսային Կովկասում (Մայկոպ, Նովոսվոբոդնայա և այլն): Մայկոպի նշանավոր դամբարանում կուտակված արժեքները, արվեստի, զենքի, զարդարանքի նմուշները, թաղման ձևն ու ճոխությունը ցույց են տալիս, որ վաղ բրոնզի դարաշրջանում առանձին ցեղերի առաջնորդներ հասնում են հասարակական աննախադեպ բարձր դիրքի: Սոցիալական այս նոր երևույթների հիմքում ընկած էին նյութական արտադրության և առաջին հերթին անասնապահության մեջ տեղի ունեցող արմատական տեղաշարժերը, հավելյալ արտադրանքի կուտակման ու փոխանակման հնարավորությունը: Մ. թ. ա. III հազարամյակի վերջում դիտվում է նախնադարյան տոհմացեղային կազմակերպության աստիճանական անկման պրոցես, որը դառնում է միջին և ուշ բրոնզի ժամանակաշրջանի պատմական զարգացման ամենաբնորոշ գիծը:

Պղնձե կացավոր կացիք. Ավսերդի

Հայաստանի վաղբրոնպեգարյան տնտեսության ու նյութական արտադրության մեջ առաջացած արմատական տեղաշարժերն իրենց նկատելի հետքերն են թողնում տեղաբնակների հասարակական կյանքում: Արորային երկրագործության առաջացումը, անասնապահության ու որսորդության վերելքը, մետաղահանության, մետաղամշակության, արհեստների ու փոխանակային հարաբերությունների զարգացումը ի վերջո հանգեցնում են տղամարդու բացարձակ գերիշխանության տնտեսական և հասարակական ոլորտներում: Կնոջ հասարակական դերը հետզհետե սահմանափակվում է ընտանիքի ու տնային տնտեսության շրջանակներով: Կազմավորվող հայրիշխանական ընտանեկան մեծ համայնքը դառնում է հասարակության բաղկացուցիչ բջիջը և հիմնական տնտեսական միավորը, որի էական հատկանիշը նյութական բարիքների արտադրության ու սպառման կոլեկտիվ սկզբունքն է: Այդ պատճառով էլ հասարակության ունեցվածքային խոր տարբերակում չի նկատվում ոչ բնակատեղիներ, ոչ էլ դամբարանային պեղածո նյութերի ուսումնասիրության ժամանակ:

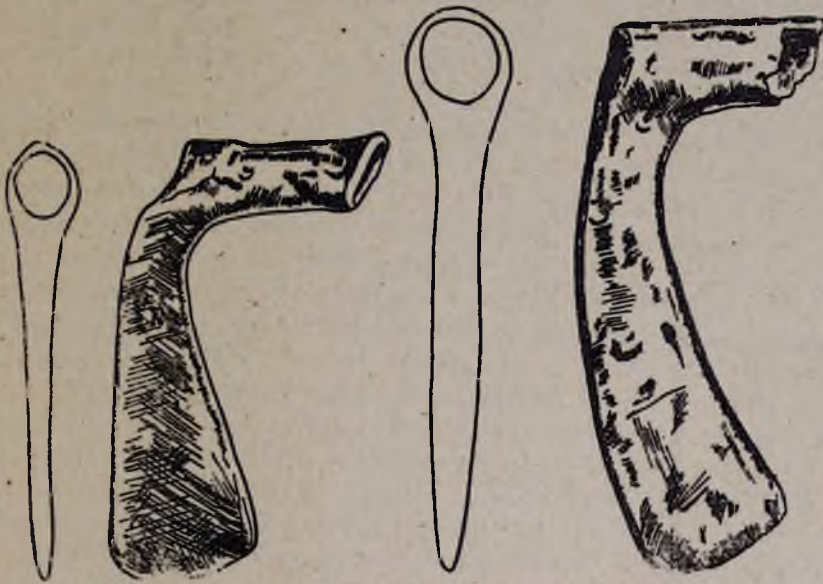
Դամբարանների ու կացարանների ձևերն ու հատկագծերը երկար ժամանակ մնում են անփոփոխ, շտարբերակված, ընտանեկան մեծ համայնքը արտադրության, բաշխման ու յուրացման միասնական մի բջիջ է՝ առանց ներքին խոր տնտեսական տրոհման: Սակայն ազգակցության և որոշ իմաստով նաև ժառանգականության առումներով այժմ մեծապես զարգանում է պատրիլոկալ ուղղությունը, որը ավելի ուշ շրջանում հանգեցնում է համայնքի տրոհման:

5. ՎԱՂ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԲՐՈՆՋԻ ԴԱՐԻ ՑԵՂԵՐՆ ՈՒ ԺՈՂՈՎՈՐԴՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀՈՒՄ ԵՎ ՀԱՐԵՎԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ

ԽՈՐԲԻՆԵՐ և ՈՐԲՐԾԱԳԻՆԵՐ — Հայկական լեռնաշխարհի բնակչության էթնիկական կազմը վաղ և միջին բրոնզի դարից առաջ ընկած ժամանակների առումով ուսումնասիրողները ստիպված են բավարարվել սոսկ մարդաբանական ու հնագիտական նյութով, որ հնարավորություն չի տալիս հանգելու քիչ քիչ շատ որոշակի եզրակացությունների: Մարդաբանական բնորոշ տիպերի հետազոտությունը կարող է պարզել միայն ժողովրդի կազմավորման պրոցեսի որոշ, կենսաբանական-ֆիզիկական կողմերը, բայց այն ոչինչ չի տալիս հասարակական-պատմական առումով, քանի որ մարդաբանական տիպի տարածման սահմանները երբեք չեն համընկնում ժողովուրդների և լեզուների տարածման սահմանների հետ: Մշակութային հաջորդականության ուսումնասիրությունը ևս այս առումով մեծ ծառայություն չի մատուցում, որովհետև մշակութի տարածման շրջաններն էլ անմիջականորեն չէ, որ կապվում են էթնիկական խմբավորումների գրաված տարածությունների հետ:

Վիճակը փոխվում է վաղ և միջին բրոնզի դարից սկսած, որի ուսումնասիրման համար հնարավոր է դառնում ներգրավել նաև այն գրավոր աղբյուրները, որոնք հասել են մեզ Հայկական լեռնաշխարհը շրջապատող ժողովուրդներից: Ահա այդ աղբյուրների տվյալների համադրումը հնագիտության նյութի տվյալների հետ հնարավորություն է տալիս արդեն հաստատապես պնդել, որ խնդրո առարկա տերիտորիայի մեզ հետաքրքրող ժամանակի մշա-

կուլթը հիմնականում ստեղծվել է ցեղերի մի խմբի կողմից, որոնք խոսում էին սերտ ազգակցության մեջ գտնվող լեզուներով— խուրրիական կամ ավելի կոնկրետ՝ խուրրի-ուրարտական ցեղերի կողմից։ Սրանք էլ դարձել են կարևորագույն բաղադրիչ մասերից մեկը այն ենթաշերտի, որի հիմքի վրա հետագայում կազմավորվել է հայ ժողովուրդը⁴⁵։ Վաղբրոնզեդարյան ժամանակաշրջանում՝ մ. թ. ա. III հազարամյակում և երկրորդի սկզբներին, խուրրիական ցեղերն արդեն գերիշխող տարր էին Հայկական լեռնաշխարհի միջին մասում, նրան կից Հյուսիսային Միջագետքում և Փոքր Ասիայի արևելյան շրջաններում։

Խողովակազարա կացիներ. Ջոլ կոլոն, Անիեական

Խուրրիների բնակեցրած տերիտորիան շումերերեն կոչվում էր Սու-բիր, իսկ ակկադերեն՝ Սուբարտու կամ Շուբարտու։ Մ. թ. ա. II հազարամյակի և I հազարամյակի սկզբների գրավոր աղբյուրներում Հյուսիսային Միջագետքի բնիկները կոչվում են շուբարեցիներ։ Այս անունը պահպանվել է և հին հայկական պատմական Աղձնիք գավառի Շուպրիա (կամ Թերևս ավելի ճիշտ՝ Շուբ-

⁴⁵ Մարդաբանական հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ խուրրի-ուրարտական այս ցեղերի ֆիզիկական տիպը շարունակում է ապրել Հայկական լեռնաշխարհի և Առաջավոր Ասիայի ժամանակակից որոշ ժողովուրդների և մասնավորապես հայերի մեջ։ Սրանց մեջ գերակշռում է կարճագլուխությամբ և արծվաքիթ դեմքով բնորոշվող մարդաբանական այն տիպը, որը Լուշանը, Բունակը՝ և այլ մասնագետներ անվանել են արմենոիդ (armenoid)։ Եվրոպեոիդ մեծ ռասայի մասը կազմող բալկանա-կովկասյան փոքր ռասային պատկանող մարդաբանական այս տիպը ներկայացված է Հյուսիսային Միջագետքի, Ասորեստանի, հեթերի երկրի բարձրագույն դակներում և այն եգիպտական դամբարանային որմնակարներում, որոնցում պատկերված են հիշյալ երկրների բնակիչները։ Ջնայած այս բոլոր հանգամանքներին, մ. թ. ա. V—IV հազարամյակների հյուսիսային մշակույթի էթնիկական պատկանելության հարցը հնարավոր չէ լուծված համարել։

րիա) անվան մեջ⁴⁶։ Շուպրիայից դեպի հյուսիս-արևմուտք խուրրիները, համենայն դեպս մ. թ. ա. I հազարամյակում, բնակեցնում էին նաև վերին Եփրատի ձախափնյա տարածությունները և, հնարավոր է, Ճորոխի հովիտը։ Շուպրիայից արևելք, որպես խուրրիների բնակության հնարավոր վայրեր, հարկ է նշել Խուբուշկիան (Արևելյան Տիգրիսի հովիտը) և Ուրմիա լճից դեպի արևմուտք և հարավ-արևմուտք ընկած լեռնային երկիրը։

Խուրրիները մ. թ. ա. III—II հազարամյակների եզրին տարածված էին Միջերկրական ծովի արևելյան ափին գտնվող Ուգարիտից սկսած դեպի արևելք՝ մինչև Առապիսա (այժմ՝ Քերքուքը՝ Քուրդիստանում) և Նուզի քաղաքները։ Հարավում նրանց զանգվածային բնակության տերիտորիան հասնում էր մինչև այն գիծը, որ սկսվում է արևմուտքում Օրոնտես գետի ափին գտնվող Համա քաղաքից և ձգվում մինչև այժմյան Խանեկինը՝ Իրաքի և Իրանի սահմանագլխին։

Ավելի դժվար է որոշել խուրրիների բնակեցման հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան սահմանները, որոնք անցնում են Հայկական լեռնաշխարհով։ Հայկական Տավրոսից հյուսիս, մ. թ. ա. հավանաբար արդեն II հազարամյակում ընկած էր ուրարտացիների էթնիկական տերիտորիան, ժողովուրդ, որ խոսում էր խուրրիերենին մոտ լեզվով և ուներ խուրրիականին շատ բանով նման մշակույթ։ Ուստի կարելի է եզրակացնել, որ սկզբնապես խուրրիներն ու ուրարտացիները մի էթնոս են կազմել։ Լեզվական տվյալները, որոնք կարելի է ստանալ Թիշարի թագավորի արձանագրությունից, մղում են ենթադրելու, որ մ. թ. ա. II հազարամյակի սկզբին խուրրիների և ուրարտացիների նախնիները խոսել են միմյանց այնքան մոտ բարբառներով, որ այդ շրջանում նրանց կարելի էր համարել էթնիկապես միատարր զանգվածի առանձին ցեղեր կամ ցեղախմբեր։ Հայկական Տավրոսի լեռներից հարավ և Վերին Եփրատի հովտում էթնիկական այս զանգվածի ցեղերը մտան խուրրիների կազմի մեջ, իսկ դեպի հյուսիս-արևելք, այսինքն Մեծ Զագր գետի վերին հոսանքի շրջանում, Վանա լճի մոտ և ավելի հյուսիս, Արաքսի հովտի կողմերում ապրող ցեղերը՝ ուրարտացիների կազմի մեջ։ Մ. թ. ա. I հազարամյակում ուրարտացիների բնակման շրջանը մնում էր նույնը, իսկ խուրրիներինը էապես փոխվել էր և ամբողջական զանգված չէր կազմում։

Եթե ունենալ։ Ավելի հյուսիս՝ Արարատյան դաշտում, կարելի է ենթադրել երրորդ ցեղախմբի գոյությունը, որին, երկրի կրած էթնոմի անվան հիման վրա, պայմանականորեն կարելի է կոչել էթնոմիների խումբ և որը ազգակից կարող է լինել ինչպես խուրրիներին, այնպես էլ ուրարտացիներին։ Հավանաբար հենց այս խմբին պատկանող ցեղերն են թողել Թռեղքի, Կիրովականի և Լճաշենի մ. թ. ա. II հազարամյակի թաղամասերի սքանչելի հուշարձանները, որոնք վկայում են խուրրիական աշխարհի հետ նրանց ունեցած մշակութային կապերի մասին⁴⁷։

⁴⁶ Ավելի ուշ շրջանում՝ մ. թ. ա. VII—VI դարերում «Սուբարտու» էր կոչվում Հյուսիսային Միջագետքի այն մասը (Արևմտյան Խաբուր գետի վերին հոսանքի շրջանը), որտեղ նախապես գտնվում էր Խուրրի-Միտանների պետության Վաշշուգանն մայրաքաղաքը։

⁴⁷ Տե՛ս Բ. Ա. Куфтин, Археологические раскопки в Триаleti, I. Тбилиси, 1941, էջ 78 և հաջ., А. О. Мнацаканян, Раскопки курганов на побережье оз. Севан в 1956 г., СА, 1957,

ԿՈՒՄԻՏԵՐ և ՎՅՐԻ: Հայկական լեռնաշխարհից դեպի արևելք, Կապուտան (Ուրմիա) լճից հարավ ընկած շրջանից մինչև Մեծ Կովկաս բնակվող ժողովուրդների ու ցեղերի լեզուներից մեզ հայտնի են լուկ մ. Թ. ա. III—II հազարամյակներին վերաբերող առանձին հատուկ անուններ և տեղանուններ: Սա լեզվական մի շրջան էր, որ հիմնականում տարբերվում էր խուրրի-ուրարտականից, թեև այստեղ կարող էին լինել խուրրիների առանձին խմբեր: Այստեղ բնակվող մյուս ցեղերից ամենահարավայինները բաբելացիներին ու ասորեստանցիներին հայտնի էին կուտիներ անվամբ⁴⁸:

Նախախեթեր: Վեներոնական Անատոլիան (Կապադոկիան), Հալիս գետի (այժմ՝ Կըզըլ-Իրմակ) աղեղի շրջանում, մ. թ. ա. III հազարամյակում բնակեցրել էին այսպես կոչված նախախեթերը կամ խաթերը (չչիոթել խեթերի հետ, որոնք խոսել են միանգամայն այլ լեզվով)⁴⁹, Նրանք լեզուն մեզ հայտնի է դարձել խեթական թագավորության արխիվներում (գտնված Բոզաքլույ քաղաքատեղիում) գրի առնված կրոնական ծիսական հատվածներից: Մինչև այժմ չի հաջողվել վերականգնել նախախեթերի հնչունաբանությունը, ուստի անհնար է դառնում հավաստիորեն լուծել, թե այդ լեզուն որ լեզվաընտանիքին է պատկանում, քանի որ հնարավոր չէ օրինաչափ հնչունական զուգադրումներ սահմանել նախախեթերի և որևէ այլ լեզվի միջև: Մ. թ. ա. II հազարամյակի սկզբներին նախախեթերը արդեն հիմնականում ձուլվել էին խեթերին:

Կասկեր (աբեշլացիներ): Կասկերի (կամ կաշկա) ցեղախումբը մ. թ. ա. II հազարամյակում բնակեցնում էր Հյուսիս-արևելյան Փոքր Ասիան և հարավային Մերձսևծովյան մարզը (Պոնտոս)՝ սկսած Հալիս գետից (Կղզըլ-իրմակ), կամ ալբելի արևմուտքից, մինչև Վերին Եփրատ, ներկայիս Երզնկայից արևմուտք, ներառյալ Իրիս (Իշիլ-Իրմակ) և Լիկոս (Գայլ-գետ, Գելգիտ) գետերի հովիտները: Կասկերի լեզվի մասին կարող ենք դատողություններ անել միայն մի քանի տեղանունների և անձնանունների հիման վրա:

Մ. Թ. ա. II հազարամյակի վերջի ասուրական աղբյուրները կասկերի կապակցութեամբ հիշատակում են նաև արեշլացիների և ուրումեացիների ցեղերը: Ուրումեացիների մասին կիսովի ստորև, իսկ ինչ վերաբերում է արեշլացիներին, ապա սրանց ցեղանունը, ինչպես և կասկերի անունը, փորձել են մեկնաբանել որպես արխազա-ադրդական խմբի լեզուներից մեկին պատկանող անուն⁵⁰:

Նախաժողովելիս ցեղերը: Նախախեթական և աբխազա-ադրդական
ցեղերից հյուսիս-արևելք և Հայկական լեռնաշխարհից դեպի հյուսիս, մոտա-

№ 2, էջ 146 և հաջ., Բ. Բ. Պիրարդիկոն ասաշարանը И. М. Дьяконов, Урартские письма и документы, М.—Л., 1963 թթթթթ, էջ 11:

48 Կուսիներից հարավ ընապիտոյ լուրսերը, կասսիտները և էլամիները, ըստ երևույթի, պատկանում էին այլ լեզվաբանական ընտանիքի:

49 Տե՛ս նաոբէ, էջ 152, ծան. 54:

49 Տե՛ս նոտրակ, էջ 152, ծան. 54:

50 Հին հայ. Գաշգը, հին վրաց. Քաշագը, բյուզ., հուն.Առասխիան, արաբ. Կաշալը, հին
ռուս. Կատագը աղող-լերքահներին անվանումն էլ Հուն. Ἀπσιλαί, լատ. Absilae, հին հայ. Ափ-
շեղ, վրաց. Ափշիլի և ձկերը ներկայիս Աբխազիայի տերիտորիայում Կոդոր գետի շրջանում
բնակվող հնագույն ցեղերի ե նրա տարածման վայրի անվանումներն են: Հմմտ., արխազներ,
Ափշիլ-ս-ուս, ա-ափշ-շ-ուս ինքնանվան հետո: Տե՛ս A. Γ.Μελικισαβουλ, Наирн-Урарту.
Тбилиси, 1954, էջ 76, Ս. Տ. Նրեմյանց. Հայաստանը ըստ Վէշխարհացոյց-ի, էջ 42, 101, 129,

Կավից և Բարից արձանիկներ. Շենգավիթ և Քյուրափա

վորապես ներկայիս Վրաստանի (կուր գետի վերին հոսանքի շրջանը) տերիտորիայում հավանաբար բնակվում էին նախաքարթվեական լեզուներով խոսող ցեղեր: Ձնայած, որ այս լեզվախմբի վերաբերյալ մ. թ. ա. III—II հազարամյակներում գրավոր վկայություններ ամենևին չկան, լեզվաբանական նորագույն տվյալների համաձայն, քարթվեական հիմք-լեզվի գոյությունը կարելի է հասցնել մինչև մ. թ. ա. III հազարամյակը, ըստ որում նույն տվյալները հուշում են, որ նա գրավում էր կոմպակտ, ըստ երևույթին, լեռնոտ, մի տերիտորիա⁵¹:

Ակկադցիներ և արեմայան սեմիտներ: Այսպես կոչված «Արգավանդ կիսալուսնի»՝ Փյունիկյան ժողովրդի (այժմ՝ Լիբանանը) երկրագործական տերիտորիաներում, Ասորիքի հովիտներում, Հյուսիսային Միջագետքի հարթավայրերում և մեծ գետերի՝ Նիբատի ու Տիգրիսի երկայնքով, ինչպես նաև այս շրջանների միջև ընկած տափաստաններում մ. թ. ա. III—II հազարամյակում ապրում էին սեմական ժողովուրդներ: Փյունիկիայում, Ասորիքում, մասամբ Հյուսիսային Միջագետքում և ամենուր տափաստանային շրջաններում ապրում էին արեմտյան սեմիտները (քանանացիներ և ամորեացիներ), Նիբատի ու Տիգրիսի երկայնքով՝ արևելյան սեմիտները կամ ակկադցիները, որոնք հայտնի են ասորեստանցիներ և բաբելացիներ անուններով⁵²: Խուրրիների տարածման շրջանի հարավային մասը և սեմիտների տարածման շրջանի հյուսիսային մասը խառնվում էին իրար, և հողագործական շրջաններում ու քաղաքներում խուրրիներն ու սեմիտներն ապրում էին կողք-կողքի:

Հնդեվրոպացիներ: Վերը հիշված էթնիկական զանգվածները կամ տեղական էին, կամ էլ ուսումնասիրվող տերիտորիայի վրա հաստատվել էին ոչ ուշ, քան մ. թ. ա. III հազարամյակում: Սրանց կողքին հին Առաջավոր Ասիայում ապրում էին նաև այլ լեզվաընտանիքի ներկայացուցիչներ, որոնք այստեղ հայտնվել էին ավելի ուշ, բայց համեմայն դեպս. բավական հին ժամանակներում: Խոսքը վերաբերում է լեզուների հնդեվրոպական ընտանիքին, որ Առաջավոր Ասիայում ներկայացված էր հետևյալ լեզվաճյուղերով՝ անատոլիական, հնդիրանական, ինչպես և փոյուզական ու հայկական:

Խեթեր և լուվիացիներ: Ամենից վաղ Մերձավոր Արևելքում հայտնվել են անատոլիական ճյուղի լեզուների կրողները⁵³:

Հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի լեզուների պատմության մասին ընդհանուր պատկերացումներից հետևում է, որ դժվար թե դրանք այստեղ հայտնված լինեն մ. թ. ա. III հազարամյակի կեսերից առաջ: Հնդեվրոպական անատոլիական լեզուները ներթափանցել են Փոքր Ասիա հավանաբար Բալկանյան թերակղզուց:

⁵¹ Քարթվեական լեզուների ծագման մասին տե՛ս Գ. Ա. Меликишвили, К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959, էջ 18, Գ. Ա. Климов, Этимологический словарь картвельских языков, М. 1962, էջ 37:

⁵² «Ասորեստանցիներ» — աշշուրայու, կոչվում էին միայն ապագա Ասորեստանի հիմնական կորիզը հանդիսացող Աշշուր քաղաքի բնակիչները, իսկ բաբելացիները՝ Բաբելոն քաղաքի բնակիչները, որը մ. թ. ա. XVII դարում միայն զարձակ Հարավային Միջագետքի մայրաքաղաքը:

⁵³ Անատոլիական լեզուների մասին տե՛ս В. В. Иванов, Хеттский язык, М., 1963, էջ 8 և հետ.:

Փոքրասիական հնագիտական մշակույթի մեջ մ. թ. ա. III հազարամյակի վերջին քառորդում իրոք ի հայտ են եկել էական փոփոխություններ: Այդ փոփոխությունները վկայում են, որ այստեղ երևան են եկել էթնիկական նոր տարրեր, որոնք կարող են նույնացվել հին անատոլիացիների հետ, բայց նրանք եկել են ավելի շուտ արևմուտքից և ոչ թե արևելքից: Բոլոր դեպքերում մ. թ. ա. II հազարամյակում հին անատոլիացիները բնակեցնում էին Փոքր Ասիա թերակղզու մեծ մասը, լեզվական տեսակետից բաժանվելով երկու ենթախմբի՝ հյուսիս-արևմտյան և հարավ-արևելյան:

Թերակղզու հարավային մասը և Տավրոսի լեռները զբաղեցնում էին լուվիական ցեղերը, որոնց բարբառները պատկանում են անատոլիական լեզուների հարավ-արևելյան ենթախմբին: Նույն ենթախմբին է պատկանել նաև պալայացիների լեզուն, որոնք ենթադրաբար բնակվելիս են եղել Հալիս (Կըզըլ-իրմակ) գետի վերին հոսանքի շրջանում:

Հյուսիս-արևմտյան ենթախմբին են պատկանում նախ և առաջ բուն խեթերը⁵⁴, Ֆիգիկական և մշակութային տեսակետներից խեթերին չի կարելի համարել պարզապես եկվոր-հնդեվրոպացիներ: Ժողովրդի հիմնական մասը, անկասկած, կազմում էին նախախեթերը, որոնք կորցրել էին իրենց նախկին լեզուն և անցել հնդեվրոպական «խեթերենին» (նեսիերեն): Թեև խեթերենի հիմնական բառապաշարն ու քերականությունը, անկասկած, հնդեվրոպական են, բայց և այնպես նախախեթերենը մեծ ազդեցություն է ունեցել այդ լեզվի վրա, հատկապես հնչյունաբանության և բառապաշարի ասպարեզում:

Խեթերի բնակության վտյուրը պետք է համարել Հալիս գետի ոլորանի ներսում և Հալիսից անմիջապես դեպի հարավ ընկած տերիտորիան՝ Փոքր Ասիայի կենտրոնական մասում, մինչև ներկայիս Կեսարիան:

Մ. թ. ա. II հազարամյակում խեթերից ու լուվիացիներից դեպի արևմուտք ապրող անատոլիական ցեղերի լեզուները մեզ հայտնի չեն: Բայց ավելի ուշ, սկսած մ. թ. ա. XII դարից, կրթ անատոլիական լեզուները կենտրոնական Փոքր Ասիայից դուրս են մղվում եկվորների հաջորդ՝ փուլոգիական ալիթի կողմից, թերակղզու արևմուտքում, հարավ-արևմուտքում և հարավում անատոլիական լեզուները պահպանվում են: Դրանք էին. լյուդիացիների լեզուն՝ արևմուտքյան ծովագերի կենտրոնում (հյուսիս-արևմտյան ենթախմբ), լիկիացիների լեզուն՝ հարավ-արևմուտքում (մոտիկ է լուվիերենին), «հիերոգլիֆային խեթերենը» (լուվիերենի բարբառ)՝ թերակղզու հարավ-արևելյան մասում ու

54 Այս տերմինը գիտության մեջ ծագել է այն ժամանակ, երբ Փոքր Ասիայում, մ. թ. ա. II հազարամյակում տիրած էթնիկական իրադրությունը դեռևս բավականաչափ պարզ չէր: Ներկայումս պարզված է, որ այն թագավորությունը, ուր իշխում էին խեթերը, իր մայրաքաղաքի՝ Խաթթիի (այլ կերպ՝ Խաթթուս կամ խեթերեն՝ Խաթթուաս) անունով նույնպես կոչվել է Խաթթի: Բայց ժողովրդի լեզուն այդպես չի կոչվել (հավանորեն այն կոչվել է նեսիերեն), իսկ խեթերեն կամ խաթերեն է կոչվել Խաթթի քաղաքի բնիկ ազգաբնակչության ոչհնդեվրոպական լեզուն: Սակայն խեթեր և խեթերեն տերմինները, նեսիեր և նեսիերեն լրատուով արդեն այնքան հաստատ են մտել գիտական շրջանառության մեջ, որ դժվար է դրանցից հրաժարվել: Այդ պատճառով էլ Խաթթիի բնիկներին (իրենց ոչ հնդեվրոպական լեզվով) խեթական թագավորությունում գերիշխող և նեսիերեն խոսող ժողովրդից տարբերելու համար կոչում ենք նախախեթեր, իսկ նեսիերեն խոսողներին՝ խեթեր:

Հյուսիսային Ասորիքում և այլն: Խեթերից արևելք բնակվում էին հայասական ցեղերը:

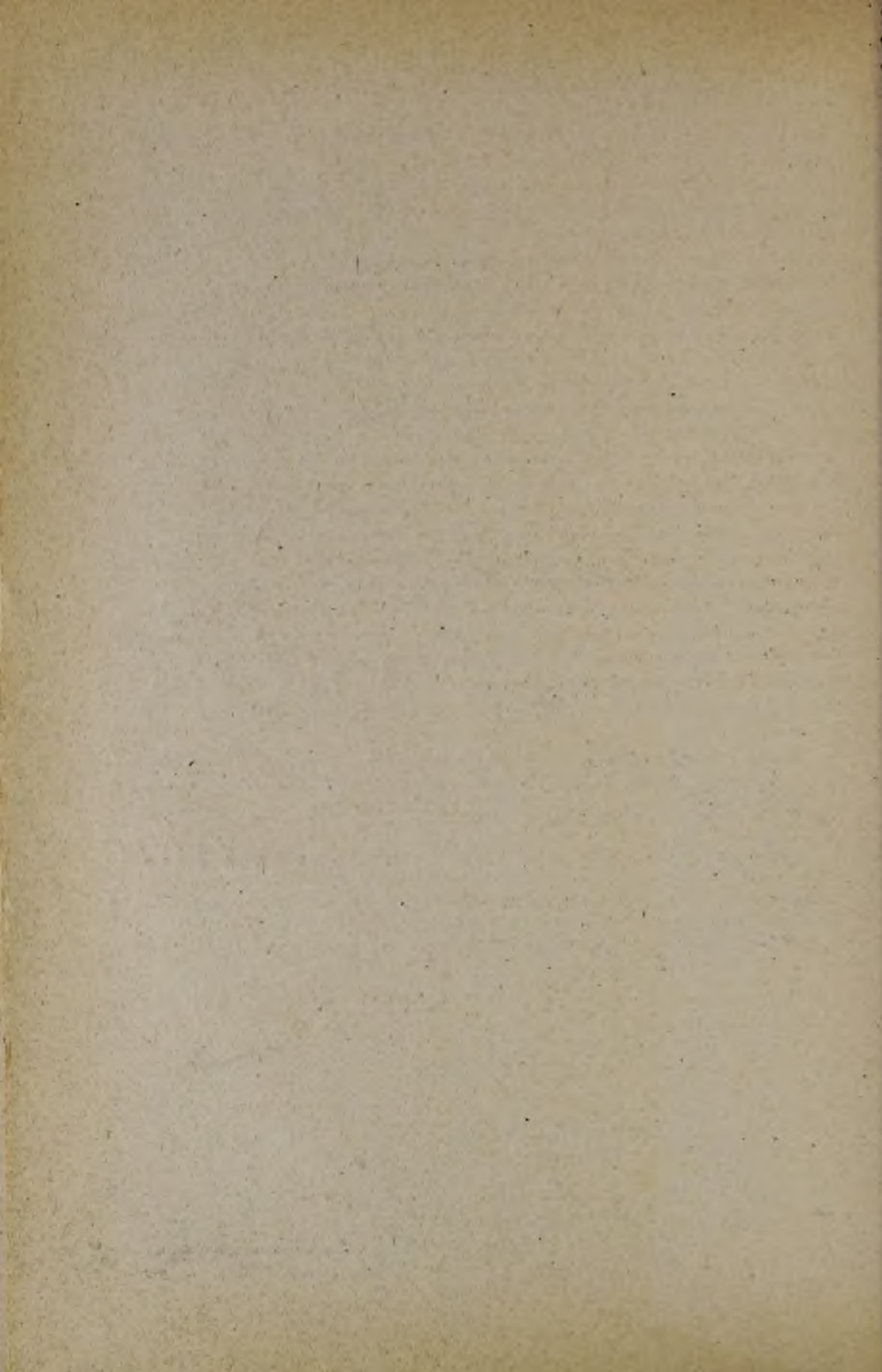
Կարևոր է ընդգծել, որ մ. թ. ա. I հազարամյակում շրջակա ժողովուրդները խաթի, խաթե անունով կոչում էին ոչ թե որոշակի ժողովրդի, այլ առհասարակ նախկին խեթական տերության և դեռ ավելին՝ նփրատի և Միջերկրական ծովի միջև ընկած բոլոր շրջանների ողջ բնակչությանը:

Հնդեուրապական ճյուղի լեզուների կրողները: Հնդեվրոպական լեզուների միանգամայն այլ, անատոլիականից բավական հեռու և նրա հետ անմիջական առնչություն չունեցող ճյուղի է պատկանում ևս մեկ լեզու, որը վկայված է Առաջավոր Ասիայում մ. թ. ա. II հազարամյակի երկրորդ և երրորդ քառորդում⁵⁵ մարդկանց և աստվածների համեմատաբար փոքրաթիվ հատուկ անուններով (ի միջի այլոց, նաև խուրիական Միտաննի պետության թագավորների անուններով): Այդօրինակ անունների տարածման սահմանը համընկնում է Միտաննի պետության ազդեցության տարածման սահմանի հետ (Իրանի նախալեռներից մինչև Պաղեստին): Այս լեզվից որոշ բառեր են պահպանվել նաև խուրիական ծագում ունեցող ձիաբուծական մի տրակտատում, որ վերաբերում է XIV դարի վերջերին: Այդ լեզվի անվանումն անհայտ է: Լեզուն պատկանել է հնդեվրոպական ընտանիքի արիական (հնդիրանական) ճյուղին: Ընթացում են, որ այս «արևմտահնդիրանական» լեզվով խոսողները կատարելագործել են Առաջավոր Ասիայում արդեն նախապես, մ. թ. ա. III հազարամյակի վերջերից, գոյություն ունեցող ձիաբուծությունը և ձիերով մարտականքերի կիրառումը, հանգամանք, որ իր ազդեցությունն է գործել հին-արևելյան տեխնիկայի զարգացման, ինչպես և քաղաքական իրադարձությունների ընթացքի վրա: Առաջավոր Ասիայի մշակութային ու էթնիկական համապատկերում նրանք այլ հետք չեն թողել⁵⁶:

Սրանք էին ահա էթնիկական գործող միավորները պատմական այն իրադարձությունների, որոնք Հայկական լեռնաշխարհում և նրան սահմանակից երկրներում նախորդեցին հայ ժողովրդի կազմավորմանը:

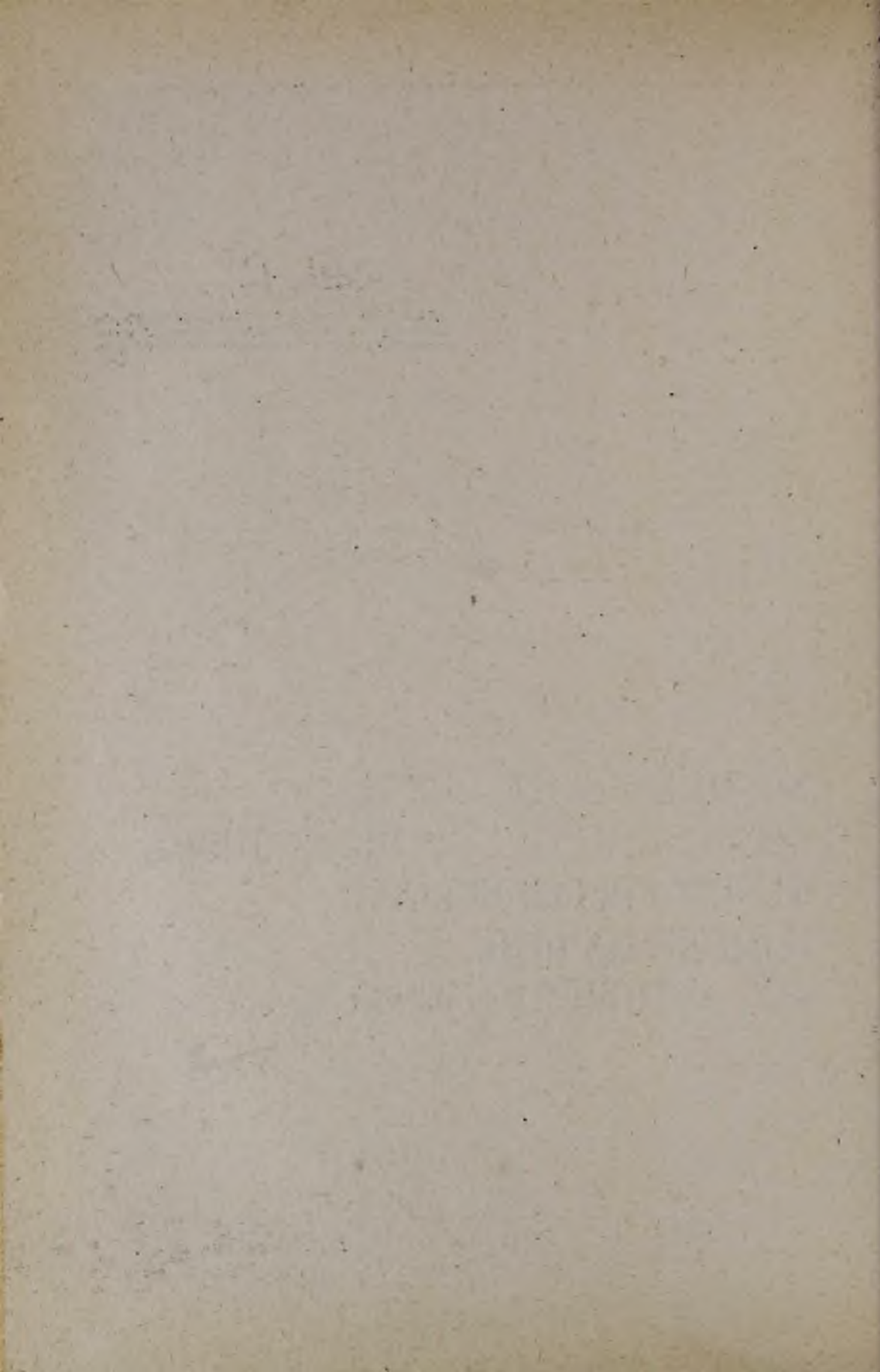
⁵⁵ Այս տարրի շփումը խուրիների հետ տեղի է ունեցել Իրանական բարձրավանդակի Հյուսիս-արևմտյան մասում, մ. թ. ա. XVII դարից առաջ: Սակայն Միտաննի պետության կազմավորման պահին (մ. թ. ա. XVI դար), հնդիրանական այդ տարրը արդեն մահանում էր, թեև խուրիական ավազանու շրջանում դեռևս հանդիպում էին հնդիրանական հատուկ անուններ:

⁵⁶ Տե՛ս A. Kammenhuber, Die Arier im Vorligen Orient, Heidelberg, 1968.

ԲԱԺԻՆ Բ

ՏՈՀՄԱՏԻՐԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԻ
ՔԱՅՔԱՅՈՒՄԸ ԵՎ ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՍԿԶԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ
ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՄԻՋԻՆ ԲՐՈՆՋԻ ԴԱՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

(Մ. Բ. ա. II հազարամյակի առաջին կես)

I. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻՋԻՆԲՐՈՆՋԵԴԱՐՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԲՆՈՒՅԹՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՈՒՂԻՆՆԵՐԸ

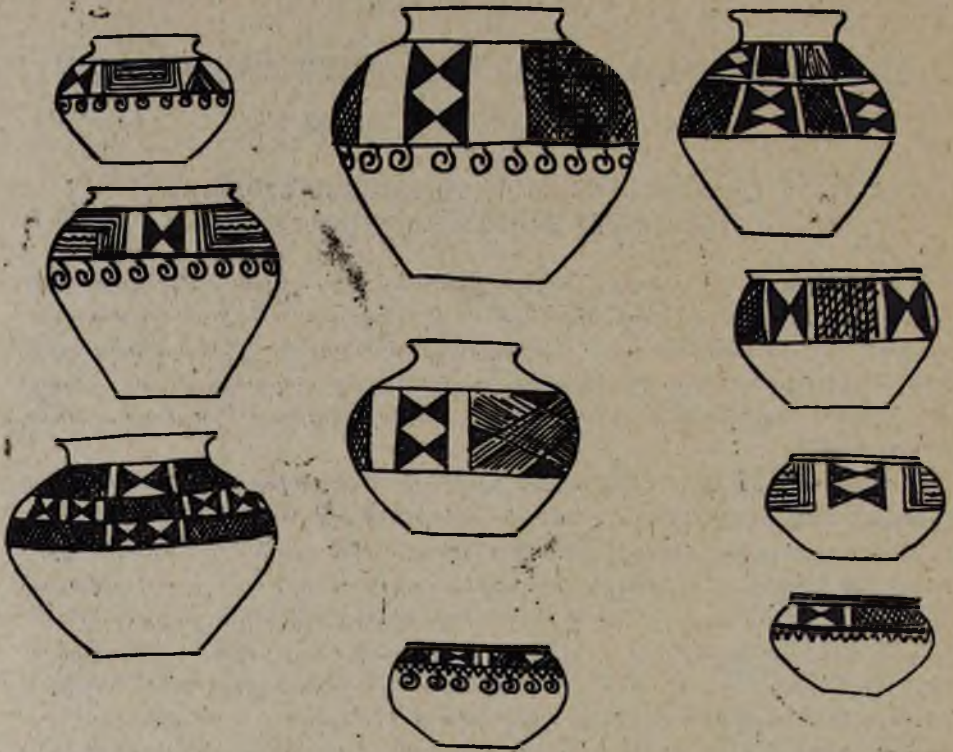
Խեթական և խուրրիական ցեղերի համախմբման, նրանց մեջ դասակարգային հարաբերությունների ձևավորման և պետությունների ստեղծման ժամանակաշրջանը համընկնում է Հայաստանի մշակույթի միջինբրոնզեդարյան ժամանակաշրջանի հետ: Բրոնզեդարյան մշակույթի զարգացման այս փուլը ընդգրկում է Հայաստանի տոհմացեղային հասարակության վայրէջքի ժամանակաշրջանը:

Երկրի տնտեսության հիմնական ճյուղերի, մասնավորապես անասնապահության, երկրագործության ու մետաղամշակության առաջընթացը, ինչպես նաև արտադրողական ուժերի, փոխանակության, առևտրի և մշակութային տնտեսական ներքին ու արտաքին փոխհարաբերությունների զգալի աշխուժացումը խորացնում են անցյալ հազարամյակի վերջերից նշմարվող սոցիալ-տնտեսական անհավասարության պրոցեսը տարբեր ցեղերի ու ցեղային միավորումների միջև, ինչպես նաև միևնույն տոհմի կամ ցեղի բուն ընդերքում: Սոցիալ-տնտեսական զարգացման բարձր մակարդակի են հասնում առանձնապես Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան և հարավ-արևմտյան շրջանների ցեղերն ու ցեղախմբերը, որոնք ժամանակավորապես մտնում են խեթական պետության, Հայասա-Ազգիի ցեղային միավորման կամ Միտաննիի վաղստրկատիրական պետության կազմի մեջ:

Հայկական լեռնաշխարհի բնիկները, պահպանելով իրենց ավանդական մշակութային հարաբերությունները Միջագետքի ու արևմտա-իրանական քաղաքակիրթ շրջանների հետ, ստեղծված նոր իրադրության պայմաններում մշակութային-տնտեսական ինտենսիվ հարաբերությունների մեջ են մտնում նաև Կենտրոնական Անատոլիայի, Ասորիքի, նրանից դեպի արևմուտք ընկնող շրջանների հետ: Առաջավորասիական մշակութային տնտեսական միջավայրը, մասնավորապես խուրրիների՝ հարավում և խեթերի՝ Հայկական լեռնաշխարհի հարավային ու արևմտյան եզրերն ընդգրկող պետություններն իրենց որոշակի դրոշմն են դնում միջինբրոնզեդարյան ժամանակաշրջանում ձևավորվող մշա-

կույթի վրա: Այսուհանդերձ, վերջինիս զարգացումը շարունակում է ընթանալ հիմնականում ինքնատիպ՝ ներքին օրինաչափություններով, որոնցով և պայմանավորվում են լեռնաշխարհի միջինբրոնզեդարյան մշակույթի բնույթն ու զարգացման ուղիները:

Միջինբրոնզեդարյան մշակույթի ճիմնական օջախները: Այժմ Հայկական լեռնաշխարհի ու նրան հարող անդրկովկասյան շրջանների քարտեզի վրա որոշակիորեն ուրվագծվում են մի քանի մշակութային տնտեսական տեղային օջախներ, որոնք հետզհետե ձևավորվելով, որոշակի տեղ են զբաղում Առաջավոր Ասիայի նյութական արտադրության ասպարեզում:

Կավանքներ Թագախնդի դամբարաններից

Զարգանալով տեղական հումքի բազաներին առընթեր, նյութական մշակույթի այս օջախները ընդգրկում են զգալի տարածություն՝ Կովկասյան լեռների փեշերից, Կուրի ու Ռիոնի ավազանից մինչև Մուղան ու Ղարաբաղ, Արաքսի միջին հոսանքից մինչև Նիքսոսի արևմտյան ափը:

Հնագիտորեն տակավին չուսումնասիրված է մնում հայ ժողովրդի ժագման հետ կապված կարևորագույն օջախներից մեկը՝ Հայաստ-Ազգի երկիրը՝ Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան մասում, որի միջինբրոնզեդարյան հուշարձանները հավանաբար անմիջականորեն կապվելու են մի կողմից Կարսի, Տաշիր-Ձորագետի ու Թռեղքի, մյուս կողմից՝ Կենտրոնական Անատոլիայի բուն խեթական հուշարձանների հետ:

Նմանօրինակ մի այլ օջախ վերջերս նշմարվում է Հայաստանի հարավ-արևմտյան շրջաններում, պատմական Թոգարմա (Թորգոմա) երկրում, Եփրատից արևմուտք ընկած Կիզվատնայում (անտիկ Կատանիայում) խուրրիական ցեղերի հնագույն օրրաններից մեկում, որտեղ պարզորոշ դիտվում է մշակույթի հաջորդական փուլերի զարգացումը՝ էնեոլիթյան և վաղբրոնզեդարյան ժամանակներից սկսած։ Արսւլան-Թեփեի, Արգուլանի, Խանթենդի (Եփրատից անախշված խեցեղենի հիանալի կոմպլեքսներ, որոնք իրենց ձևերով, նախշման տիպերիկապով, գույների համադրությամբ համոզիչ զուգահեռներ ունեն մի կողմից Կիլիկյան Տավրոսի և Ալալախի միջին բրոնզեդարյան շերտերում¹, մյուս կողմից՝ Արևելյան Հայաստանի հնագիտական նյութերում։

Սակավ են հնագիտական տվյալները նաև հին մետաղահանության ու մետաղամշակության այնպիսի կենտրոնների վերաբերյալ, ինչպիսիք են Ռշտունյաց, Սասնո, Կորճայք-Ջուլամերկի (պատմական Մուսասիր), Անգեղտան (Արգանա) գավառները։ Սակայն այս տերիտորիաների մասին մեզ հնագույն գրավոր տեղեկություններ են հասել։ Մ. թ. ա. II հազարամյակի ասսուրական սեպագիր արձանագրություններից գիտենք, որ Հայկական Տավրոսի հարավային փեշերին Սասունը առաջին տեղն է գրավում հին աշխարհում կապարի, ըստ երևույթին նաև անագի, պաշարների տեսակետից, Մուսասիրը ամենահարուստն էր պղնձի պաշարներով ու հանույթով², Ռշտունյաց լեռներն էլ կապարի, պղնձի, երկաթի հանքերով։ Հայ հին պատմագրության մեջ այս լեռները կոչվում են Վկապարահատաց և երկաթահատաց լեռներ³ այնպես, ինչպես Կիլիկյան Տավրոսի սարերը ասուրական արձանագրություններում կոչվում են Եարծաթյա⁴։

Արևելյան Հայաստանի միջինբրոնզեդարյան մշակույթի կենտրոնները, որոնք, ի տարբերություն Արևմտյան Հայաստանի, սխտեմատիկ ուսումնասիրության առարկա են դարձել, հնարավորություն են ընձեռում բնութագրելու Հայաստանի միջինբրոնզեդարյան մշակույթի զարգացման աստիճանական փուլերը՝ մ. թ. ա. II հազարամյակի սկզբներից մինչև 1500-ական թվականները։ Այդպիսի երեք օջախներ նշմարվում են Արարատյան դաշտավայրի, Տաշիր—Ձորագետ—Թեղթի և Սևան—Ղարաբաղ—Մուղանի սահմաններում։

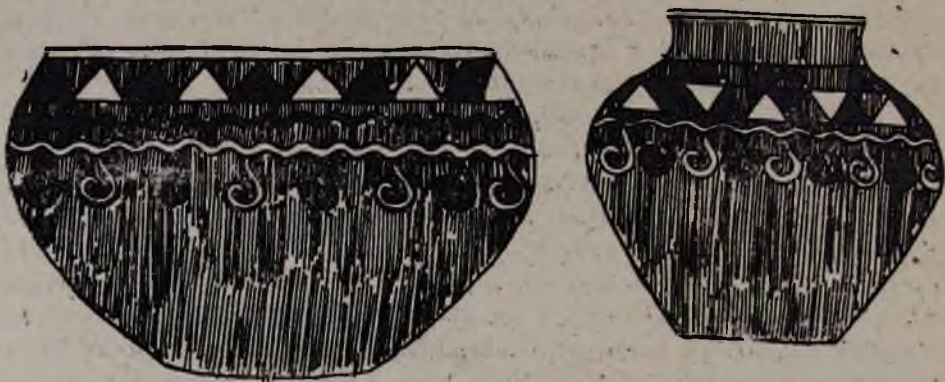
Բնակատեղիներ, ամրոցներ և դամբարանադաշտեր։ Միջին բրոնզի դարի ժամանակաշրջանի մշակույթն ընդհանրապես հարուստ է մեգալիթյան աչքի ընկնող հուշարձաններով։ Անասունների և արոտավայրերի համար մղվող միջցեղային անընդմեջ պայքարը հասցրել էր թշնամական հարաբերությունների և հանապազօրյա զինական բախումների։ Այդ պայմաններում Հայաստանի տեղաբնակ ցեղերի շատ ու շատ բնակավայրեր վերածվում են անառիկ ամրոցների, էնեոլիթի և վաղ բրոնզի դարաշրջանից պահպանված հին ամրոցները ընդլայնվում են, վերակառուցվում։ Արևելյան Հայաստանի տերիտորիայում այդ-

¹ Տե՛ս C. A. Burney, Eastern Anatolia in the Chalcolitic and early bronze Age, AS, VIII, 1958, Ancara, էջ 205—208, էջ 264—273։

² Տե՛ս Н. Б. Янковская, Некоторые вопросы экономики Ассирийской державы, ВДИ, 1956, էջ 28—40։

³ Փավստոս, Գ, Ժ։

պիսի ամրոցների թվին են պատկանում Շիրակի բարձրագույն Հոռոմ ամրոցը՝ Ոսկեվաղի անդնդախոր ձորի շուրթին կանգնեցված հզոր ամրոցը, Հրաղղանի ձորի եզրին, Քանաքեռի դիմաց բարձրացող Թազաքենդի բերդը և այլն, որոնք ամրացված են կանոնավոր, շատ լայն ու բարձր պարիսպներով, անկյունային աշտարակներով ու որմնահենքերով, ունեն ճարտարապետական հասուն ձևեր ու մանրամասներ:

Բազմազույն զարդաբուն կավանքեեր. Նոր-Քայագետ

Նրկրի լեռնային շրջանների համար բնորոշ են ամրոց-բնակատեղիները: Դրանցից մեկը Նրկվարաց դաշտի (Ղոշունդաշի) բնակավայրն է Սիսիանի ա-րևելյան մասում, մի բարձրագույն հարթակի վրա: Նրա ապառաժ ժայռաբեկոր-ներից կազմված կրկնակի պարիսպները, համայնական, իրար կից տների քա-րակերտ պատերի հետքերը, ներմիջանցքներն ու փողոցները, բնակատեղին շրջապատող տարբեր տիպի կրոմլեխները, դամբանաթմբերը, մենհիրները, սալածածկ, հսկա քարարկղային» դամբարանները անշնչելի տպավորություն են թողնում: Բնակավայրի ամբողջ տարածությունը ծածկված է կարմրափայլ գունազարդ խեցեղենի բեկորներով, որոնք մարդու երկարամյա կենսական գործունեության համեստ վկաններն են:

Ինչպես լեռնային, այնպես էլ դաշտավայրային բնակատեղիները գրեթե չեն ուսումնասիրված: Բացառություններ են կազմում Մուխանաթ-Քափայի բնակատեղին Արարատյան դաշտավայրում և Ուզբրլիկ-Քափան Դաշտային Ղարաբաղում: Նշված բնակատեղիների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ տնտեսության, բնակարանաշինության, արտադրական ու ընտանեկան կեն-ցաղում Հայաստանի միջինբրոնզեդարյան բնակիչը շարունակում էր ապրել մ. թ. ա. III հազարամյակի մշակութային ավանդույթներով:

Համեմատաբար լավ է պահպանվել Ուզբրլիկի բնակատեղին՝ Աղդամ քա-ղաքի մոտ գտնվող 3—3,5 մ բարձրությամբ բլրի վրա: Բնակատեղին ունի երեք շերտ, մոտավորապես 3 մ միջին հզորությամբ, կավակերտ, հավանաբար, կլոր կացարաններ, հացահատիկի և այլ մթերքների բազմաթիվ հորեր, անասուննե-րի գետնափոր գոմեր և հում աղյուսից կառուցված շրջանաձև պարիսպ՝ որմ-

նասյուններով ու մի քանի մուտքով⁴։ Այստեղ էլ, Մովսաննաթ-թափայի նման, սև հասարակ ու փայլեցված կավանոթները նախորդում են կարմրափայլ գույնազարդ խեցեգեղեցիկներ և բոլորը միասին համապատասխանում լճաշենի XVII—XV դդ. հարուստ դամբանաբլուրների նյութերին։ Մովսաննաթ-թափայի և Ուզեր-հերուններն ու թեղիկների գլուխները, սանդերը, սանդակոթերն ու աղորիքները, մանգաղի օբսիդիանե ներգիրները, բոլորն էլ բնորոշ են դաշտավայրերի երկրագործական մշակույթի համար և գրեթե ոչնչով չեն տարբերվում մ. թ. ա. III հազարամյակի հնագիտական կոմպլեքսներից։

Ժամանակի նյութական արտադրության, տեխնիկայի, հասարակական կյանքի վերաբերյալ տեղեկությունները զգալի չափով լրացվում են կիրովականից դեպի Դմանիս ու Թռեղք տարածվող դամբանաթմբերի պեղումներից, որոնք մ. թ. ա. II հազարամյակի առաջին կեսի յուրովի գեղեցիկ ճարտարոսական մշակույթի ընդհանուր կերպարը ներկայացնում են արհեստագործության և արվեստի տարբեր ճյուղերի արտադրանքի առաջնակարգ նմուշներով։

Կիրովականում ցեղապետներից մեկի համեմատաբար համեստ դամբարանը փորված էր հողի մեջ և գրավում էր 30 քմ տարածություն։ Դամբարանի կենտրոնում փայտե դիամահճի վրա գտնվեցին հանգուցյալի ոսկուց և սարդիներից պատրաստված գեղեցիկ մանյակն ու անձնական այլ իրեր, որոնք շրջապատում էին աճյունաստիճանը։ Դամբարանի պատերին զուգահեռ շարված էին շքեղ, կարմրափայլ գույնավարդ, սև փայլաներկով փորագրի նախշերով ու սպիտակ զանգվածով ծածկված մեծ ու փոքր անոթներ, գավաթներ, բրնձաններ, սպիտակ և սև սալե ստանդակ տարատեսակներ, որոնք իրենց կատարման տեխնիկայով, ձևերով ու զարդամոտիվներով միանգամայն նման էին Դմանիսի ու Թռեղքի դամբանաբլուրներում հայտնաբերածներին։ Զգալի քանակությամբ էին ներկայացված արծաթե, ոսկե, բրոնզե ամանեղենը, աշխառանքի գուծիքներն ու զենքերը։ Հանգուցյալի աճյունաստիճանը գերեզման էին իջեցնում դիակառքով, որին լծում էին ուժեղ և գեղեցիկ հղներ։

Առավել շքեղ պատկեր էին ներկայացնում ցեղապետների թաղումները Մալկայի սարահարթում (պատմ. Թռեղք գավառում)։ Թաղումները այստեղ կատարվել են 200—300 տարի ընդգրկող ժամանակահատվածում, որ պարզ երևում է ինչպես դամբարանային նյութերի, այնպես էլ դամբարանների կառուցվածքային առանձնահատկությունների համեմատական ուսումնասիրության շնորհիվ։ Ավելի հին շրջանի դամբարանները գետնափոր էին, նոր շրջանինը՝ վերերկրյա-պատաշար, նրանք բոլորն էլ ընդարձակ սրահներ էին՝ 140—170 քմ ընդհանուր տարածությամբ, 6—9 մ խորությամբ կամ պատերի բարձրությամբ, պատերի աստիճանաձև շարվածքով, հզոր գերանե ծածկերով, լայն դրոմոսներով և այլն։

Կարելի է երեւակայել, թե որքան մարդկային ուժ է գործադրվել այս տիպի դամբարաններ կառուցելու համար։ Նրանց որոշ մասը պարզապես հիշեցնում

⁴ Տե՛ս Կ. Խ. Կուշնարեւա, Новые данные о поселении Узерлик-Теле, около Агдама, «МИА СССР», 125, М.—Л., 1965, էջ 74—77։

է հգիպտական հին թագավորության շրջանի փարավոնների հսկա բուրգերը, Հանգուցյալին նախապես դիակիզում էին և աճյունասփորը դիակառքով տեղավորում թաղման ընդարձակ սրահի կենտրոնում, որի շուրջը սփռում էին մորթված անասունների մարմիններ, ուտելիքով լի տասնյակ ամաններ, հանգուցյալի սպառազինության, արդուզարդի, կենցաղի թանկարժեք առարկաներ և այլն: Սակայն, հայտնի են միջինբրոնզեդարյան ժամանակաշրջանի մեկերկու տասնյակ գերեզմաններ, որոնք ժամանակի նյութական արտադրության միջին մակարդակի անաչառ վկաները հանդիսանալուց բացի, մատնանշում են, որ մ. թ. ա. II հազարամյակի կեսերին Արարատյան դաշտավայրում, Շիրակում և այլուր նույնպես տարածվում էր տեղաբնակ ցեղերի այն մշակույթը, որին ծանոթացանք վերը բերված Գուգարք—Թոռղքի հոյակապ հուշարձանների միջոցով:

Սպիտակ ազուցվածով խեցաեփերի նմուշներ. Կիրովական

Տոհմացեղային հասարակության միջին խավերին պատկանող դամբարաններ են ուսումնասիրվել էջմիածին քաղաքից հարավ՝ Խաթունարխի ճանապարհի աջ եզրին⁵: Սրանք կավահողի ամուր շերտերի մեջ փորված քառանկյունի կամ քառակուսի ոչ խոր (1 մ) փոսեր էին, առավելը 4—5 քմ տարածությամբ, առանց փայտե կամ քարե ծածկույթի, որոնց ամբողջ հատակը զբաղեցված էր հարուստ կուրգանների խեցեղենի տիպերը կրկնող կարմրափայլ սև դրվագանախշերով կամ պարզապես գորշ ու հասարակ «խոհանոցային» ամաններով:

⁵ Տե՛ս А. А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964, էջ 67—70:

Ի տարրերություն հարուստ դամբարանների, այս գերեզմանափոսերի կենտրոնական մասում ամենուրեք հանդիպում են կողքի վրա պառկեցրած մարդկային կմախքների մնացորդներ՝ զարդարանքի առարկաներով, սակավաթիվ փոքրիկ բրոնզե դաշույններով՝ կաշեպատ փայտե պատյանների մնացորդներով։ Հաճախ դաշույնների հետ միասին հանդիպում են վանակատե կամ կայծքարե հիանալի մշակված, թափանցիկ նետասլաքներ, որոնց փայտե կոթերն ու աղեղները, դժբախտաբար, չեն պահպանվել։ Այս դամբարանների ուսումնասիրությունն ակնհայտորեն ցույց է տալիս, որ տեղի տոհմական բնակչության հսկայական մեծամասնությունը չէր հետևում վերնախավի լեռնաշղթանցած ծեսերին և արարողություններին, պահպանում էր հին բրոնզի դարից եկող թաղման ձևերն ու սովորույթները։

2. ՄԻՋԻՆ ԲՐՈՆԶԻ ԴԱՐԻ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Միջինբրոնզեդարյան Հայաստանի համար բնորոշ է երկրագործության դանդաղ աճը։ Այդ մասին են վկայում, նախ և առաջ, հնավայրերում հայտնաբերված երկրագործական իրերի՝ վանակատե դանակների, մանգաղի ներդիրների, սանդերի, աղորիքների, տրորիչների և այլ գործիքների ձևերը, որոնք, սկսած III հազարամյակից, երկար դարերի ընթացքում գրեթե ոչ մի փոփոխության չեն ենթարկվում։ Չեն երևում նաև բրոնզից պատրաստված նոր գործիքներ։ Երկրագործությունը, անկասկած, մնում է արորային, ոռոգման մեծ աշխատանքներ չեն կատարվում և մշակելի հողատարածություններն առաջվա նման դարձյալ հեռու չեն գետերին ու գետաբերաններին հարող բարերեր ու հեշտ ոռոգելի վայրերից։ Այնուամենայնիվ, բնակչության աճը, բնակավայրերի ընդլայնումը, խոշոր եղջերավոր անասունների աշխատանքի ավելի լայն կիրառումը երկրագործության մեջ՝ հասցնում են հացահատիկային տնտեսության, բանջարա-բոստանային ու այգեգործական կուլտուրաների մշակության համեմատաբար բարձր մակարդակի։

Հատկանշական է, որ Ուզբեղիկ-թեփե բնակավայրի ստորին շերտի մի փոքրիկ հատվածում բացվել է 70 հոր, որոնցից շատերը լցված են եղել ցորենի, գարու այրված հատիկներով և կորեկի ալյուրով։

Ավելի ցայտուն ու որոշակի են անասնապահության զարգացումն ուրվագծող նյութերը։ Միջինբրոնզեդարյան բնակավայրերում ու դամբարաններում հանդիպում են մանր ու խոշոր ընտանի կենդանիների կմախքներ կամ առանձին մասեր։ Սրանց հետ միասին հաճախ հանդես են գալիս նաև ձիերի ու շների ոսկորներ, որոնց օգտագործումը տնտեսության մեջ կապված էր կիսաբուլ-վորական անասնապահության վերելքի հետ։ Մանր և խոշոր եղջերավոր անասունների զգալի քանակական աճը հավելյալ արտադրանքի կուտակման, փոխանակության ու առևտրի հուսալի բազա է դառնում։ Անասնապահության ու երկրագործության ընդհանուր վերելքին առընթեր, Սևանի ավազանում, Հյուսիսային Հայաստանի շատ վայրերում նկատվում է տոհմային անասնապահության ու ձիաբուծության զարգացում։ Լճաշենի դամբարաններում հայտնաբերված ցուլերը, կովերը, ձիերը, աչքի են ընկնում հսկայական չափերով ու տեսակային գերազանց հատկանիշներով։

Անասունների նշված տեսակները Տաշիր—Ձորագետի և Տաշրատափի սահարահարթով տարածվում են Թուրքում՝ Մալկայի սարահարթում⁶։ Լճաշենի պեղումներով հայտնաբերված նյութերը առաջին անգամ հստակորեն բնորոշում են նաև խոզաբուծության զարգացումը։ Հետաքրքիր է, որ Սևանի շրջակայքում հայտնաբերված ուշերոնգեդարյան դոտինների վրա, ի թիվս այլ կենդանիների, պատկերված են նաև խոզեր։

Մանր եղջերավոր անասուններից Լճաշենի հնավայրերի համար բնորոշ են ոչխարը, լայծը և խոզը։ Վայրի կենդանիներից ամենից ավելի հաճախ պատահող մնացորդները պատկանում են եղջերուին, կիտարին, կզաքիսին, ընձառյուծին, վայրի այծին, աղվեսին։ Հասկանալի է, որ խաշնարածության հետ միասին շարունակում էր զարգանալ նաև որսորդությունը, որը սննդամթերքի լրացուցիչ աղբյուր էր։ Սևանի ավազանի, Տաշիր—Ձորագետի անտառները լիքն էին եղնիկներով, մարալներով, արջերով, վայրի ճագարներով, զանազան տեսակի մանր գիշատիչներով։

Խեցեգործություն։ Տնտեսության հիմնական ճյուղերի զարգացումը, ընտանեկան կենցաղի ու պաշտամունքի կարիքները առաջ էին մղում խեցեգործական արհեստը։ Միջինբրոնզեդարյան խեցեգործության վաղ կոմպլեքսներ են հանդիպում մ. թ. ա. II հազարամյակի առաջին քառորդին պատկանող Թագաքենդի, էլարի, Մեծամորի դամբարանադաշտերում, Մուխաննաթ-թափա, Աղթամար, Ֆրանգանոց բնակատեղիներում⁷։ Նշված հուշարձանների համար միանգամայն բնորոշ է միատիպ գունազարդ խեցեղենը, որի պատճառով էլ միջինբրոնզեդարյան զարգացման ամբողջ փուլը հնագետները հաճախ անվանում են «գունազարդ խեցեղենի դարաշրջան»։

Միջինբրոնզեդարյան վաղ շրջանի հուշարձաններից ամենաբնորոշը Թագաքենդի դամբարանադաշտն է, որի խեցեղենը աչքի է ընկնում թասերի, քրեղանների, կճուճների, սափորների կարմրափայլ մակերեսով և սև փայլաներով կատարված երկրաչափական զարդամոտիվներով։ Վերջինները բաղկացած են ուղիղ և ալիքավոր գծերի, եռանկյունիների, ցանցավոր, ումբրաձև քառանկյունի պատկերների հորիզոնական ժապավեններից և մարդկային ու օձակերպ նկարների կոմպոզիցիաներից։

Գունազարդ կերամիկայի վաղ շրջանի նշված կավանոթներն իրենց ձևերով ու զարդամոտիվներով ծագում են վաղբրոնզեդարյան ժամանակաշրջանի վերջին փուլի սև փայլեցրած խեցեղենից և կապվում են այդ նույն հատկանիշներով հարբերդ—Մալաթիայի ու Կենտրոնական Անատոլիայի մի շարք բնակավայրերի (Բողազքյոյի, Ալիշարի, Քյուլ-Թեփեի, Կանեշի, Դեդիկի) կերամիկայի հետ։

Հայաստանի խեցեղենի փոքրասիական նշված զուգահեռներից առանձնապես կարևոր նշանակություն ունի Ալիշար բլրի 3-րդ շերտում հայտնաբերված կերամիկան, որը սեպագիր կապադոկյան աղյուսակների օգնությամբ

⁶ Անասնապահության մասին բոլոր տվյալներն ու եղրակացությունները պատկանում են կենդանաբան Ս. Կ. Մեծլուսյանին (տե՛ս Ս. Կ. Межлумян, Крупный рогатый скот из погребений эпохи бронзы. Изв. АН Арм. ССР, 1963, № 3, նույնի, Млекопитающие эпохи бронзы на территории Армении (автореферат канд. диссертации), Ереван, 1963)։

⁷ Տե՛ս Ա. Ա. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы..., էջ 47—56։

թվագրվում է մ. թ. ա. III հազարամյակի վերջով և իր բազմազույն զարդամոտիվներով բավականաչափ մոտենում Հայաստանի նյութերին: Հին Հայաստանի մշակույթի հետ բրոնզեդարյան Ալիշարի ընդհանրություններն ու աղերսները լուկ խեցեղենի նմանություններով չի սահմանափակվում: Ալիշարն ուսումնասիրող բոլոր հնագետները (Օստեն, Շմիդտ, Բիտտել և ուրիշներ) պնդում են, որ նրա առաջին և երկրորդ շրջաններում ներկայացված է Արևմտյան Հայաստանի հետ սերտորեն կապված կապադովկիական բնիկ ցեղերի մշակույթը⁸:

Կապադովկիական բնիկ ցեղերի մշակույթի արևելյան աղերսները և Հայաստանի երկրորդ հազարամյակի խեցեղենի բնորոշ ձևաբանական ու տեխնիկական հատկանիշները վերջնականապես ցույց են տալիս, որ նրա արտադրության ակունքներն ու բուն կենտրոնը պետք է տեսնել Հայկական լեռնաշխարհի վաղբրոնզեդարյան մշակույթի վերջին փուլի նյութական արտադրության մեջ⁹:

Գունազարդ խեցեղենի արտադրության չափազանց խեղճատիպ ու նոր մակարդակ է ցուցաբերում Սևանի ավազանի և Մուղան—Հարաբաղի հուշարձանների խումբը, որն ընդգրկում է լճաշենի տասնյակ նորահայտ դամբարաններ: Լճաշենի նշված խմբի խեցեղենի համար բնորոշն այն է, որ սակավ հանդիպող թաղանթի վաղ տիպի կավանթների ձևերն ու զարդանախշերը այլասերվում են, անհետանում և տեղի տալիս ումբաձև միագույն զարդարված կարմրափայլ ու սև փայլուն մակերես ունեցող խեցեղենին, որի մոնումենտալ փորագիր զարդերը կազմված են կիսագալար պարույրների, կիսաշրջանների, եռանկյունի և ալիքավոր զուգահեռ զարդանկարների գեղեցիկ համադրումներից: Այս մոտիվների բոլոր տաքերն էլ փոխառված են թաղանթի վաղ զարդանախշերից, սակայն ամբողջությամբ վերցված, դրանք արդեն նման չեն ոչ Հայաստանի միջինբրոնզեդարյան փուլի, ոչ էլ Փոքր Ասիայի խեցեղենին: Խեցեղենի արտադրության պատմության մեջ սա մի ուրույն ու խեղճատիպ փուլ է՝ բնորոշ միայն Հայկական լեռնաշխարհի համար¹⁰:

Միջինբրոնզեդարյան խեցեղենի արտադրության վերջին փուլը ներկայացված է Թոնդը—Կիրովական խմբի հուշարձաններով, որոնք մասնագետների կարծիքով, վերաբերում են մ. թ. ա. XVI—XV դարերին: Այս շրջանի անոթների, գավաթների, քրեղանների տասնյակ ու հարյուրավոր տարատեսակները իրենց կարմրափայլ մակերեսով, սև փայլաներկի հարուստ զարդանախշերով և սև փայլեցված կերամիկայի փորագիր սպիտակ օրնամենտներով բնորոշ են գունազարդ խեցեղենի արտադրության ծաղկման ժամանակաշրջանին, երբ խեցեգործ վարպետն աշխատում է կարկինի, քանոնի, սրածայրի ու այլ գործիքների օգնությամբ, երբ նախադրյալներ են ստեղծվում ուշրոնգեդարյան խեցեգործությանն անցնելու համար¹¹:

⁸ Տե՛ս E. Schmidt, Alishar, Chicago, 1931, էջ 101—102:

⁹ Տե՛ս A. A. Мартусова, Армения в эпоху бронзы..., էջ 54:

¹⁰ Լճաշենի նշված խմբի նյութերն առաջով հրատարակված չեն, բացի մի դամբարանից (տե՛ս Է. Խաճատյան, Լճաշենի № 6 կուրգանը, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1960, № 2, էջ 65 և հաշ.):

¹¹ Հայաստանի և Վրաստանի գոմազարդ խեցեղենի մասին տե՛ս Б. А. Куфтик, Археологические раскопки в Тrialeti, I, Тбилиси, 1941, էջ 86—87:

Այսպիսով, մ. թ. ա. II հազարամյակի առաջին կեսում նշմարվում է գունազարդ խեցեղենի արտադրության առնվազն երեք փուլ, որոնց հաջորդում է վայրէջքի, անկման, գունազարդ խեցեղենի անհետացման մի երկար շրջան:

Գունազարդ անոթ. Սևան

Սակայն Հայաստանի որոշ շրջաններում, գերազանցապես Արարատյան դաշտավայրի արևելյան ծայրամասում և մասամբ Վանի շրջանում ուշքրոնզեդարյան նյութական արտադրության նոր ծագող ու զարգացող նմուշների հետ առ-ընթեք գունազարդ կերամիկայի արտադրությունը շարունակում է հարատևել մ. թ. ա. XIV—VIII դարերի ընթացքում: Այդ մասին են վկայում Ի. Ի. Մեշչա-

նինուլի¹² և Ա. Ա. Միլլերի¹³ կատարած պեղումները Արաքսի ափին՝ Կարմիր վանքում և ամերիկյան արշավախմբի հետախուզական պեղումները վան-Տոսպում¹⁴,

Այսպիսով, Հայաստանի որոշ շրջաններում գունազարդ կերամիկայի արտադրությունը շարունակվում է ամբողջ II հազարամյակի ընթացքում: Այդ նույն երևույթը նկատվում է նաև Պորր Ասիայում, խեթական թագավորության սահմանների մեջ:

Հայկական բարձրավանդակի մնացած մասերում, գրեթե ամենուրեք, սկսած մ. թ. ա. XIV դարից զգալի բեկում է նկատվում նյութական արտադրության առաջատար ճյուղերում, սկսվում է անցման մի ժամանակաշրջան, որի իրեղեն հուշարձանների կոմպլեքսներն ունեն երկակի բնույթ: Նրանց մեջ միջինբրոնզեդարյան ավանդույթները պահպանող առարկաները մեծ քանակությամբ հանդես են գալիս ուշ բրոնզի դարին հատուկ իրերի ու առարկաների և մասնավորապես հիանալի սև փայլեցված կավանդիկների հետ, որոնց զարդանախշերը ավելի պարզ ու հստակ են՝ կատարված միանգամայն նոր տեխնիկայով, նրբաշալլ գծիկներով, գծազարդ, սանրանախշ ու փորագիր օրնամենտներով:

Մետաղամշակությամբ: Մ. թ. ա. II հազարամյակի առաջին կեսին շրջադարձային փոփոխություններ են կատարվում ոչ միայն խեցեգործության, այլև արհեստագործության ամենաբազմազան բնագավառներում, որոնցից ամենագլխավորը մետաղամշակությունն էր: Հայաստանում և նրա սահմանակից շրջաններում՝ Ասորիք—Պաղեստինում, էգեյան և միքենյան մշակույթների տարածման շրջաններում վաղբրոնզեդարյան մետաղագործությանը բնորոշ զենքերի ու գործիքների փոխարեն երևան են գալիս զենքերի ու գործիքների կատարելագործված տիպեր և առանձնապես՝ բնորոշ խողովակակոթառ նիզակներ, որոնք շնչին փոփոխություններով պահպանվեցին մինչև բրոնզեդարի վերջը և վաղ երկաթի ժամանակաշրջանը:

Հատկանշական է, որ Հայաստանի հնագույն խողովակակոթառ նիզակը ծագում է լճաշենի գունազարդ խեցեղենի ամենանշանավոր դամբանաթմբից (№ 40): Այն ուղղակի զուգահեռներ ունի միջին ուգարիթյան առաջին հորիզոնի նյութերում, որոնք թվագրվում են մ. թ. ա. 2100—1900 թվականներով¹⁵: Միջին ուգարիթյան շերտն իր հրեք հորիզոններով (2100—1900, 1900—1750, 1750—1699 թվականներ) համապատասխանում է Հայաստանի միջինբրոնզեդարյան հուշարձանների ժամանակագրությանը և թվագրվում շերտագրական ստույգ դիտողություններով, ինչպես նաև Եգիպտոսի Սեսոստրիս I փարավոնի (մ. թ.

¹² Տե՛ս Բ. Բ. Пиотровский, Археология Закавказья, Л., 1949, էջ 46, И. И. Мещанинов, Краткие сведения о работах археологической экспедиции в Нагорном Карабахе и Нахичеванском крае, «Сообщения ГАИМК», I, 1926.

¹³ Տե՛ս А. А. Миллер, Археологические исследования в Нахичеванской республике, «Сообщ. ГАИМК», I, 1926.

¹⁴ Տե՛ս Н. Н. Остен, Die urartäische Töpferei aus Van, „Orientalia“ 1952; XXI, 3, էջ 307—338, 1953, XXII, 4, էջ 329—354.

¹⁵ Տե՛ս Ն. Ն. Մեացովսկյան, լճաշենի մշակույթի զարգացման հիմնական էտապները, ՊՐՀ, 1965, № 2, էջ 101:

ա. 1970—1936) անունը կրող իրերով, որոնք հանդիպում են Բեյթ-Մերսինում, Մեզիդդոյում, Գազայում¹⁶:

Միջինբրոնզեդարյան շրջանի կացինեներ

Հնաշենի խողովակակոթառ նիզակի փոքր-ինչ կատարելագործված տեսակներ են հայտնաբերվել Կարմիր-վանք հնավայրում: Ձևաբանական տեսակետից նրանք համապատասխանում են Թռեղքի Թոփ-քար¹⁷ դամբանաթմբի և Զաֆեռ-Պապուրի զենքերին և թվագրվում են մ. թ. ա. XVII—XVI դարերով: Նիզակի կարճասլաք գեղարդների հետ միասին այս հնավայրում հանդիպում են նույն շրջանի ասսուրական զենքեր հիշեցնող կոթառավոր դաշույնաշեղքեր¹⁸, որոնք պատրաստված են արդեն բարձրորակ բրոնզից:

Նիզակներից ու դաշույններից բացի, մետաղաձուլական արհեստանոցներում պատրաստվում են մարտական սակրերի բազմաթիվ տարատեսակներ: Նոր տիպի այդ զենքերի թվին են պատկանում Մուրդուզ լեռան լանջին՝ Շամ-շադինի շրջանի Նավուր գյուղում գտնված անհամաչափ ձևի (ասիմետրիկ) բրոնզյա սակրերը, որոնք հար և նման են Թքիլիսիի սահմանագծում հայտնաբերված նախազարդ կացնին և իրենց ընդհանուր կերպարով համընկնում են փոքր-ինչ ուշ շրջանի՝ Կիրովականի հարուստ դամբարանի անհամաչափ ձևի սակրին: Սրանցով սկսվում է Հայկական լեռնաշխարհի և ողջ Անդրկովկասի համար այնքան բնորոշ համաչափ (սիմետրիկ) սակրերի զարգացումը:

Հետաքրքիր է, որ Հայաստանի համար բնորոշ այդ սակրերը տիպաբանական ընդհանուր աղերսներ ունեն Անատոլիայի Քյուվ-Թափայի XIX—XVIII դա-

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, նկ. 11:

¹⁷ Տե՛ս Ա. Ա. Мартirosյան, Армения в эпоху бронзы..., էջ 49—52:

¹⁸ Տե՛ս Ա. Ա. Мартirosյան, К предыстории древнейших этапов культуры Армении, ИФЖ, 1960, № 1.

րերին վերաբերող զենքերի նմուշների հետ: Ճիշտ նույն ձևով մարտական կախակոթառ կացիների որոշ տեսակներ կապվում են կասսիտյան և հյուսիս-միջագետքյան սպառազինության առարկաների հետ: Այսպիսիները հավանաբար արտադրվել են տեղում, սակայն պատկանել են հին արևելյան տիպին: Թեֆե-Գավրայի մարտական կացին¹⁹ կրկնօրինակը գտնում ենք Լենինականի բրոնզե իրերի հետաքրքիր հավաքածուի մեջ²⁰, Լենինականի մարտական կախակոթառ սակրը բավականաչափ ժոտ զուգահեռներ ունի նաև պարսկական Թալիշի տիպերի մեջ, որոնք Շեֆֆերի կարծիքով վերաբերում են մ. թ. ա. XVI—XV դարերին²¹ և հանդիպում են կոթառավոր նիզակասայրերի ու ձեռքի տափակ հատիչների՝ Հայաստանի համար շատ բնորոշ տիպերի հետ:

Հայաստանի նմուշների և հին-արևելյան մշակույթի իրերն են հուշարձաններից ալյուրինակ նմանությունը կասկած չի թողնում պատմական նշված օջախների տնտեսական սերտ համագործակցության ու աղերսների մասին:

Միջինբրոնզեդարյան նյութական մշակույթի, մասնավորապես մետաղագործության զարգացման փառավոր պատկեր են ուրվագծում մ. թ. ա. XVI—XV դարերի հուշարձանները: Թռեղքի և Կիրովականի ցեղապետների հսկա կուրգաններում հանդիպում են բազմազան մետաղներից պատրաստված մեծ քանակությամբ զենքեր ու գործիքներ, անհամաչափ ձևի սակրեր, դաշույններ, նիզակներ, սուսերներ, գուրգեր, ձեռքի հատիչներ, դրեր, խողովակակոթառ կեռ գործիքներ, կաթսաներ և այլն, որոնց լոկ առանձին նմուշները կարելի է ներմուծված համարել: Այդպիսին է, օրինակ, Կիրովականի դամբարանի նրբագեղ նիզակի գեղարդը՝ ուղղաձիգ ակոսավոր կոթառով, որի նմանները կան նաև Թռեղքի 15-րդ կուրգանի և վաճառաշահ Ուփարիթ քաղաքի 1600—1450 թվականների նյութերի մեջ: Անդրկովկասյան և ուգարիթյան հիշատակված նիզակասայրերի նմանությունն այնքան մեծ է, որ մասնագետները կասկած չունեն նրանց ընդհանուր ծագման, ինչպես և թվագրման վերաբերյալ: Ներմուծված իրերի թվին են պատկանում, անկասկած, նաև խաչաձև կտրվածք ունեցող բրոնզե սուսերները, որոնք հայտնաբերվել են Ղաչաղանի, Ձորագյուղի և Սամթավրոյի (Վրաստան) դամբարաններում և որոնց արտադրությունը չափազանց ընդլայնվել է մ. թ. ա. XVII—XVI դարերի ընթացքում՝ Կրետե-միքենյան մշակույթի արտադրական կենտրոններում²²: Այս տիպի իրերը, միքենյան մշակույթի իրերը, իրոք, մեր երկիր են թափանցում վերը նշված Միջերկրականի արևելյան ափերից կամ հարավից, գերազանցապես Եփրատի հովտով:

¹⁹ Տե՛ս E. A. Spelzer, Excavations at Tepe-Gawra, I, Philadelphia, 1935, աղ. VIII, XLVIII, XLIX, XXXV, էջ 49—50:

²⁰ Տե՛ս Լենինականի զավառագիտական թանգարանի բրոնզե իրերի հավաքածուն:

²¹ Տե՛ս Cl. F. A. Schaeffer, Stratigraphie comparée de l'Asie Occidentale, Oxford, 1948, էջ 222—226:

²² Տե՛ս Дж. Пендлберу, Археология Крита, М., 1950, էջ 184—196:

Սրանց թվին է պատկանում Իջևանի շրջանում հայտնաբերված նրբագեղ սակ-
րը, որի նախատիպերը հայտնի էին դեռևս հին Շումերում (Ուր), իսկ ժամա-
նակագրորեն ավելի մոտ կանգնած տիպերը ծագում են Եգիպտոսից, Ասորի-
քից ու Պաղեստինից, ինչպես նաև Լուրիստանից ու Էլամից²³:

Միջինբրոնզեդարյան հնավայրերում հայտնաբերված բոլոր մնացած գոր-
ծիքներն ու զենքերը վերը նշված շնչին բացառություներով, նույնպես տիպա-
կան են Հայկական լեռնաշխարհի բրոնզեդարյան մշակույթին:

Այդ շրջանի մետաղամշակության բնորոշ և կարևոր առանձնահատկու-
թյունն այն է, որ գրեթե վերջնականապես ձևավորվում են տեղական արտա-
դրության գործիքներն ու զենքերը, որոնք կատարելագործված ձևով հանդես են
գալիս ուշբրոնզեդարյան կոմպլեքսներում, որպես Հայկական լեռնաշխարհի
մետաղամշակության միանգամայն ինքնատիպ արգասիքներ:

Սպառազինության առարկաների և աշխատանքի գործիքների կատարելա-
գործումն ընթանում է մետաղամշակության տեխնիկայի զարգացման հիման
վրա. բարձր կատարելության են հասնում քարե ու կավե զանազան կաղապար-
ները, որոնցով կարելի էր ստանալ գեղարվեստորեն ձևավորված զենքեր ու
գործիքներ: Բարձր կատարելության հասցվեցին նաև դասական բրոնզի
ստացման եղանակները:

Տափակ կացին և քուր. Կիրովական

Չնայած մետաղամշակության բար-
ձր զարգացմանը, միջին բրոնզի դա-
րի վաղ շրջանի հնագիտական կոմպ-
լեքսներում հանդիպում են մ. թ. ա.
III հազարամյակի վաղբրոնզեդարյան
մշակույթից եկող վերապրուկային ի-
րեր ու առարկաներ (տանձաձև գուր-
զեր, կիսառոտրապտուկտ պղնձե ական-
ջողեր, քառակող հերուններ, գնդասեղ-
ներ և այլն), որոնք վկայում են մե-
տաղագործության հին ավանդույթնե-
րի և նոր նորմերի համատեղ գոյու-
թյունը մ. թ. ա. II հազարամյակի
սկզբներին: Միջինբրոնզեդարյան մը-
շակույթի զարգացման հաջորդ փուլե-
րում այդ երևույթը չի նկատվում:

Արժաթագործություն և ոսկերչու-
թյուն: Մետաղամշակության կարևոր և
ինքնուրույն ճյուղերից մեկը ոսկերչու-
թյունն էր, որը մ. թ. ա. II հազարամ-

յակի առաջին կեսին հասավ բարձր մակարդակի: Ոսկուց ու արծաթից պատ-
րաստում էին գավաթներ, սափորներ, դուլիկներ, պերճանքի բազմաթիվ առար-
կաներ և նույնիսկ զենքերի առանձին նմուշներ: Նյութական մշակույթի այս

²³ См. А. А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы..., էջ 71—72.

բարձրարժեքային իրերը նախազարգվում էին դրոշմելու և դրվագելու եղանակով, պատվում հատիկավոր և ֆիլիգրան զարդանախշերով: Ոսկերչության նման մակարդակն ինքնըստինքյան ենթադրում է տեղական արվեստի նախընթաց բարձր զարգացում, որն զգալի չափով պայմանավորված էր ժամանակակից արևելյան արվեստի համընդհանուր առաջադիմությամբ:

Կիրովականի հարուստ դամբարանում²⁴ արծաթե անզարդ գավաթների հետ միասին հայտնաբերվել է մի գեղեցիկ ու ծանր ոսկե գավաթ՝ զարդարված նուրբ երկրաչափական օրնամենտի զոտիով և երեք զույգ առյուծների ռելիեֆ քանդակներով: Օձունի և Թռչող Բուրի-քարի (№ 2) դամբարաններում գտնվել են հատիկավոր և ֆիլիգրան զարդանախշերով պատված ոսկե իրեր, որոնց զուգահեռները հանդիպում են միջին միջինյան ժամանակաշրջանին պատկանող (1700 թվական ըստ Չայլդի) Մինոսի պալատում և բուն միջինյան հուշարձաններում²⁵:

Կիրովականի անզարդ արծաթե անոթներն աչքի են ընկնում գեղեցիկ ձևվերով: Նրանցից մեկը հարթ պատերով միականթ դուլիկ է, մյուսը՝ բարձրավիզ գավաթ, երրորդը՝ կոնաձև, ցածր ոտքի վրա ամրացված կիսազնդաձև գավաթ և վերջինը՝ ակոսավոր կիսաշրջան զարդեր ունեցող փոքրիկ կիսաբոլորակ անոթ:

Սակայն լինելով Թռչողի ոսկեդեմի պարզունակ կրկնությունները, Կիրովականի հիշատակված անոթները, այնուամենայնիվ, աղքատիկ գաղափար են տալիս միջին բրոնզի դարի ոսկերչության զարգացման մասին: Որպեսզի պարզ գաղափար կազմենք արհեստագործության այդ կարևոր ճյուղերի մասին, պետք է անդրադառնանք նաև Թռչողի ցեղապետների դամբարանների պեղումներին, որոնք կատարվեցին Մալկայի շրջանում (Վրաստան) 1936—1940 թվականներին: Նրանց մեջ ներկայացված ոսկե և արծաթե իրերից հիշատակության արժանի են թանկագին քարերով ադուցված բարձրարժեք ոսկե գավաթը՝ ֆիլիգրան ու հատիկավոր զարդանախշերով, նրբաճաշակ արծաթե դաշույնը, արծաթե ոսկեգլխիկ քորոցները, ոսկյա նախազարդ, սկավառակաձև զարդերը և, վերջապես, ոսկեզօծ արծաթե դուլիկը, որի արտաքին ողջ մակերեսը պատված է որսի տեսարան պատկերող դրոշմակերտ հորինվածքով²⁶: Այս դուլիկը իր մանրամասներով չափազանց մոտ է հանրահայտ արծաթե գավաթին, որի վրա պատկերված են պաշտամունքային գավաթներ բռնած մարդակերպ էակների ծիսական երթը և ոճավորված արու և էգ եղնիկների շարքը: Այդ էակները մարդու մարմին և կենդանու գլուխ ու պոչ ունեն: Նրանք գնում են դեպի մի այլ այդպիսի կերպար, որը, սակայն, տեղավորված է գահի վրա՝ կենաց ծառի դիմաց, զոհասեղանների և զոհաբերության կենդանիների մոտ: Ուսումնասիրողները վաղուց արդեն նշել են, որ ոճավորված պաշտամունքային այս տեսարանը Յազդի-Կայայի և Կարքեմիշի խեթական ռելիեֆների պատկերներին չափազանց նման է թե՛ կոմպոզիցիոն տեսակետից և թե՛ առանձին կերպարների

24 Տե՛ս Բ. Բ. Пиотровский, Археология З. Кавказа, էջ 46—47:

25 Տե՛ս Բ. Ա. Куфтин, Археологические раскопки 1947 г. в Цалкинском районе, Тбилиси, 1948, էջ 15 և հաջ.:

26 Նույն տեղում:

մեկնաբանություն, հաջուստի, ոտնամանների ու այլ մանրամասների վերարտադրություններ:

Հիշատակված դամբարաններում հայտնաբերված ոսկե և արծաթե իրերը ցույց են տալիս նախ և առաջ տեղական մշակույթի շատ բարձր մակարդակը և ապա նրա բազմակողմանի կապերը Հին Արևելքի երկրների, առանձնապես խեթական թագավորության հետ, որոնք ակնհայտորեն դրսևորվում են ինչպես կիրառական արվեստի արժեքների, այնպես էլ թաղման ծեսերի ու սովորությունների ուսումնասիրության ընթացքում:

3. ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ: ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԴԵՄՈԿՐԱՏԻԱ

Նրկրի տնտեսական վերելքը, անասնապահության ու երկրագործության, մետաղահանության ու մետաղամշակության և սրանց հետ կապված բազմաթիվ այլ արհեստների զարգացումը զգալի տեղաշարժեր են առաջացնում տեղաբնակ ցեղերի սոցիալական կյանքում:

Հարուստ արոտավայրերն ու ոռոգման ջուրը, բերրի, ոռոգելի ցանքատա-րածությունները բաժին են ընկնում անասնապահ ուժեղ ցեղերին, որոնք ցեղային միավորումների գլուխ կանգնելով, որոշակի բարձր դիրքի են հասնում, կրկնապատկում ու բազմապատկում են իրենց հարստությունը, զարկ տալիս միջցեղային փոխանակությանն ու ամրապնդում կապերը Հին Արևելքի երկր-ների հետ: Ցեղային միություններում առանձնահատուկ դիրք ունեին, ըստ երևույթի, Հայասա-Ազգիի, Իշուվայի և Ալշեի (Խարբերդ—Մալաթիայի), Գուգարք—Թոհղթի, Սեանի ավազանի, Դաշտային Ղարաբաղի, Հայկական Միջագետքի ցեղերը: Այս շրջանները միաժամանակ աչքի էին ընկնում որպես մետաղագործության խոշոր կենտրոններ:

Սոցիալական ներհակություններն առանձնապես խորանում են հինարե-վելյան ստրկատիրական երկրների հետ սերտորեն կապված ցեղերի ու ցեղախմբերի մեջ, երկրի հյուսիս-արևմտյան և հարավային շրջաններում: Հայասա-Ազգի երկրում փաստորեն սկսվում է վաղ դինաստիական իշխանության ժա-մանակաշրջան, երբ ցեղապետները դեռևս «պառնկու»-ի (համայնական ժողով, աշխարհաժողով) ղեկավարն էին, զգալի արտոնություններ ու իրա-վունքներ են ստանում: Շրջակա ցեղերի ու ժողովուրդների դեմ մղվող պատե-րազմները ստրկության աղբյուրներ են դառնում, երևան է գալիս տնային ստրկության ինստիտուտը: Տոհմա-ցեղային կազմակերպության ընդերքում ամրապնդվում է հայրիշխանական ընտանեկան համայնքը, տղամարդը լայն իրավունքներ է ստանում ոչ միայն կնոջ, այլև յուրայինների նկատմամբ: Ըստ երևույթի, սկսում է ուժեղ չափով գործել տնտեսական ժառանգության իրա-վունքը:

Հայաստանի արևելյան շրջանների ու Անդրկովկասին կից վայրերի ցեղերն ու ցեղախմբերը փոքր-ինչ ետ են մնում հասարակական կյանքի բնագավառ-ում, սակայն ընթանում են զարգացման նույն ուղիներով:

Տոհմացեղային ավագանին այստեղ առանձնանում, անջատվում է հա-մայնքների անգամների ընդհանուր զանգվածից, տնտեսական ու հասարա-

կական բարձր դիրքի հասնում՝ իր ձեռքում կենտրոնացնելով անասունների մեծածախանակ հոտեր, լավորակ վարելահողեր, ոսկու, արծաթի, մետաղե իրերի մեծ քանակություն։ Տաշիր-Ձորագետի և Թուեղքի ցեղապետները իրենց կենցաղով, հագուստով, արդուզարդով, նույնիսկ թաղման արարողություններով ու հսկա դամբարաններով ձգտում են նմանվել խեթական թագավորներին։

Համայնքի ընդերքում և տարբեր ցեղերի միջև գույքային ու սոցիալական անհավասարությունը հայրիշխանական ժառանգական իրավունքի կազմավորումը, մասնավոր սեփականության առաջացումը քայքայում են նախնադարյան արտադրահարաբերությունները, Հայաստանի տոհմացեղային անդասակարգ հասարակությունը բռնում է վայրէջքի ուղին։

Սակայն շերտավորվող նախնադարյան հասարակության հիմնական խավը ապրում էր երկրագործանասնապահների պարզունակ նահապետական կենցաղով, որը քիչ

Պղնձե կաթոս. Կիրովական

էր տարբերվում վաղբրոնզեդարյան բնիկների պարելակերպից։ Հասարակության այս խավերին պատկանող կացարաններում ու դամբարաններում գույքային և սոցիալական անհավասարության խոր հետքեր չենք նկատում։ Նրանց թաղումներն աղքատիկ են, առանց մետաղե զենքերի, արդուզարդի թանկարժեք առարկաների, հյուղակները կավածեփ են, անպաճույճ։ Անասնապահության մթերքներից, մետաղահանության ու արհեստագործական արտադրանքի հավելումների միջցեղային փոխանակությունից ու առևտրից բնակչության հիմնական զանգվածին փոքր բաժին էր ընկնում։

Այսպիսով, Հայկական լեռնաշխարհի միջինբրոնզեդարյան մշակույթի շուրջ հինգ հարյուր տարի հարատևող առաջընթացը համակողմանի նախադրյալներ է ստեղծում տեղական համայնքների մշակութային, տնտեսական և հասարակական զարգացման ավելի բարձր մակարդակի համար։

Պարզորոշ երևում են նախնադարյան տոհմացեղային կարգերի անկման բոլոր նշանները, որոնք արտահայտվում են դասային ներհակությունների, նահապետական հայրիշխանական մեծ համայնքի, ժառանգական իրավունքի, մասնավոր սեփականության և տնային ստրկության առաջացման մեջ։

Նյութական արտադրության ոլորտներում անցումային բնույթի խոր տեղաշարժեր են նկատվում մ. թ. ա. XIV դարում։ Այդ շրջանի մետաղյա իրերի ու խեցեղենի բազմաթիվ հնագիտական կոմպլեքսները երկակի բնույթ ունեն։ Նրանց մեջ միջինբրոնզեդարյան մշակույթին բնորոշ իրերն ու առարկաները զուգակցվում են արտադրության նոր տիպի արդյունքների հետ, որոնք օժտված են արդեն ուշբրոնզեդարյան տիպերի գծերով ու առանձնահատկություններով։ Գործածությունից հանվում են արհեստագործական արտադրանքի օտա-

րամուտ շատ տիպեր, զինագործության ու աշխատանքի գործիքների արտադրության մեջ բացարձակ գերակշռություն են ստանում տեղական ծագման առարկաները՝ դաշույնները, նիզակասայրերը, թեթև կացինները, ապարանջանները, քորոցները և այլն, որոնք ընդգրկում են տարածման շատ լայն շրջաններ և կատարելագործվելով ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի ժամանակաշրջանում, ընկնում են կազմավորվող հայ ժողովրդի նյութական արտադրության հիմքում:

Արծաթյա և ոսկյա անոթներ. Կիրավեկան

Մ. թ. ա. XIV դարի վերջերին Հայկական լեռնաշխարհի նախնադարյան համայնքները թևակոխում են իրենց զարգացման վերջին փուլը՝ ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարի ժամանակաշրջանը:

Գ Լ ՈՒՆ Վ Ե Ց Ե Ր ՈՐ Դ

ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԴԱՍԱԿԱՐԳ-ԱՅԻՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ՀԱՐԱՎԱՑԻՆ ԵՎ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՄԱՏՈՒՅՑՆԵՐՈՒՄ

1. ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ ՓՈՔՐ ԱՍԻԱՑՈՒՄ: ԽԵԹԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Փոքր Ասիայում, Ասորիքում և Միջագետքում խեթերի և խուրրիների հասարակարգի մասին եղած տվյալները շատ կարևոր նշանակություն ունեն նաև Հայկական լեռնաշխարհի պատմության համար, քանի որ վերջինիս մասին մ. թ. ա. II հազարամյակին վերաբերող առկա տեղեկությունները խիստ աղքատիկ են: Այս տվյալները կարևոր են թեկուզ հենց նրանով, որ հիշյալ ժամանակաշրջանում Հայկական լեռնաշխարհը զգալի չափով բնակեցնում էին նույն խուրրիները, իսկ հյուսիս-արևմտյան և հարավ-արևմտյան նրա ծայրամասերը անմիջականորեն մտնում էին խեթական (պատմական Հայաստանի Բարձր Հայքը և ամբողջ Փոքր Հայքը) և Միտանական (Մուփքը և Աղձնիքը, թերևս նաև Վասպուրականը) թագավորությունների կազմի մեջ, պատմականորեն բախտակից էին նրանց, և էթնիկական այդ ենթաշերտի վրա էլ սկսվեց հայ ժողովրդի կազմավորումը: Ճիշտ է, հասարակության զարգացումն այս թագավորություններում ավելի բարձր մակարդակի էր հասել, քան լեռնաշխարհի ներքին շրջաններում և Անդրկովկասում, բայց այն, ինչը մ. թ. ա. II հազարամյակում խեթական և խուրրիական հասարակության մեջ պահպանվել էր սոսկ որպես վերապրուկ, լեռնաշխարհի ներսում դեռ լիովին ուժի մեջ էր: Իսկ այն երևույթները, որոնք բնորոշում էին խեթերի ու խուրրիների դասակարգային հարաբերությունները, ցույց են տալիս, թե ինչ ուղղությամբ պետք է զարգանար Հայկական լեռնաշխարհի հասարակությունը հետագայում, քանի որ այստեղ ևս անցումը դասակարգերի և պետության դարաշրջանին տեղի էր ունենում արտագրողական ուժերի և բնական միջավայրի միանգամայն համանման պայմաններում:

Մետաղամշակության վաղ ծաղկումը Փոքր Ասիայում նպաստեց, որ այստեղի ցեղերը բավական վաղ ներգրավվեին Առաջավոր Ասիայի քաղաքակիրթ կենտրոնների հետ կատարվող ինտենսիվ փոխանակության ոլորտի մեջ:

Փոքր Ասիայի կյանքում փոխանակության կարևորության մասին է վկայում այն փաստը, որ մ. թ. ա. շուրջ 2000 թվականին այստեղ արդեն երևան է

գալիս առևտրական գաղութների մի ցանց, որտեղ գլխավոր գերը խաղում էին ասորեստանցիները (կամ, ավելի ճիշտ, աշշուրցիները՝ Աշշուր քաղաքի քաղաքացիները), թեև այդ գաղութների գործունեությանը ակտիվորեն մասնակցում էին նաև տեղական բնակչության առավել ունեղոր ներկայացուցիչները:

Ինչպես ցույց են տալիս առևտրական այդ գաղութների դիվանների տրվյալները, մ. թ. ա. XX դարում ասորեստանյան գաղթականների գործունեության բոլոր շրջաններում արդեն ստեղծվել էին վաղ-դասակարգային քաղաք-պետություններ, որոնցում իշխում էին արքայիկ-առաջնորդը (կառավարիչ) և թագուհի-քրմուհին (կառավարուհին)՝ ավագների խորհրդի հետ միասին: Գաղութների գոյության ժամանակաշրջանի վերջում (մ. թ. ա. XIX դարի առաջին կես) Փոքր Ասիայի բնակչության մեջ ուժեղանում է գույքային և դասակարգային արագ շերտավորումը, զարգանում է ստրկությունը, սկսվում է հարևան քաղաք-պետությունների նվաճումը առավել հզոր արքայիկների կողմից, որի վերջո հանգեցնում է Հին խեթական թագավորության ստեղծման և ասորեստանցիների առևտրական գործունեության զարգացման:

Խեթական թագավորությանը առաջացումը: Կենտրոնական Փոքր Ասիայում մ. թ. ա. XIX դարի կեսերին գերիշխող է դառնում Կուսսար քաղաք-պետության կառավարիչ Անիտասը, որը խեթական պետության իրական հիմնադիրն է: Սակայն խեթերը իրենց թագավորական տան և խեթական պետության հզորության հիմնադիր համարում էին Լապառնասին (կամ Տապառնաս, որն իշխել է, հավանաբար, մ. թ. ա. XVII դարում¹): Խեթական հաջորդ թագավորները ջանում էին նվաճել Հյուսիսային Ասորիքը, իսկ Լապառնասի թոռը՝ Մուրսիլիս I-ը նույնիսկ ավերիչ արշավանք է կատարում դեպի Բաբելոն (մ. թ. ա. շուրջ 1595 թվական): Ետդարձի ճանապարհին նա ընդհարվում է այդ ժամանակներում որպես պետություն ձևավորվող Միտաննիի հետ: Սակայն Մուրսիլիս I-ի սպանությունից հետո խեթական թագավորությունը քայքայվում է: Միաժամանակ տեղի է ունենում կասկերի արշավանքը. դեռևս մ. թ. ա. 1550 թվականին նրանք խեթական թագավորությունը ընդմիջտ կտրում են Սև ծովից: Տեղիայինու թագավորի օրոք (շուրջ 1525 թվական մ. թ. ա.) սահմանվում է գահաժառանգման կայուն կարգ՝ (հորից՝ որդուն) և կանոնավորվում են հարաբերությունները թագավորական իշխանության և ռազմիկների ժողովի միջև, որն արտահայտում էր ավագանու շահերը²:

Խեթական հասարակությունը: Խեթական թագավորության բնակչության հիմնական զբաղմունքը, ինչպես Հայկական լեռնաշխարհում, երկրագործությունն էր և հատկապես անասնապահությունը: Խեթական թագավորության մեջ բավական բարձր մակարդակի էին հասել արհեստները, մասնավորապես մետաղամշակումը: Տնտեսության չափազանց կարևոր լրացումն էր պատերազմը,

¹ Այս անունը հետագայում դառնում է հասարակ անուն, որով կոչում էին խեթական թագավորներին (ինչպես գերմ. Kaiser, ռուս. царь, լատին. caesar՝ Հուլիոս Կեսարի անունից, կամ լեհական król, ռուս. король կայսր Կարլոս Մեծի անվան լատինական ձևից):

² Խեթական պետության զարգացման վաղ փուլերի մասին տեղեկություններ են պահպանվել Անիտաս թագավորի արձանագրության և Տեղիայինուի հրովարտակի մեջ: Տե՛ս «Хрестоматия по истории Древнего Востока» под ред. В. В. Струве и Д. Г. Ремера, М., 1963, էջ 304—309:

Խեթական աստվածներ Ֆադրը-Քայայի ժայռափանդակից

որը խեթական հասարակությանն ապահովում էր աշխատող ձեռքերով և նյութական բարեբանությամբ: Թե՛ թագավորը և թե՛ զինվորները ավար էին վերցնում, իսկ թագավորը, դրանից բացի, նաև տուրք էր հավաքում, որը մասամբ մուծվում էր պետական զանձարան, մասամբ էլ բաժանվում թագավորի ազգականների և բարձրաստիճան պաշտոնյաների միջև:

Ռազմական արշավանքներից խեթական զորքը բազմաթիվ ռազմագերիներ էր բերում: Մական բռնություն չէ, որ ստրկացվում էին: Խեթական աղբյուրները հաճախ հիշատակում են նվաճված երկրների գերեվարված բնակչությանը և այն հանգամանքը, որ նրա մի մասն էր միայն ստրկացվում, իսկ մյուս մասը բնակեցվում էր խեթերի երկրում սոսկ որպես արքայի հպատակներ, որոնք կարող էին նույնիսկ ներգրավվել զորքի մեջ:

Ինչպես այդ ընդունված է Արևելքում, թագավորի և արքայական տնտեսության ծառայողները կոչվում էին «թագավորական ստրուկներ», բայց այդ մի շարք դեպքերում սոսկ ձեական հորջորջում էր: Այդ «թագավորական ստրուկները» պարտավոր էին ծառայել թագավորին՝ յուրաքանչյուրը իր մասնագիտության բնագավառում: Մառայության դիմաց նրանցից խոշորները՝ աստիճանավորներ, քրմեր, զորավարներ և այլք, ստանում էին պետական հողերից մեծ-մեծ հողակտորներ՝ ստրուկների հետ մեկտեղ, իսկ որոշ դեպքերում՝ ամբողջ շրջանների բնակչությունից տուրք ու պարհակ ստանալու իրավունք: Պակաս կարևոր ծառայողները՝ արհեստավորները և այլք, ստանում էին ավելի փոքր հողակտորներ, սակայն նորից՝ ստրուկների հետ մեկտեղ:

«Թագավորական ստրուկների» թվում կային և այնպիսիները, որոնք իսկպես ստրկական վիճակում էին գտնվում: Նրանք, ընտանիքներով հանդերձ, ապրում էին պետական հողերի վրա և եթե այդ հողը արքան նվիրաբերում էր մի մեծատոհմիկի, ապա նրանք էլ կարող էին դառնալ վերջինիս ստրուկները, մնալով, միևնույն ժամանակ, ամրացված տվյալ հողակտորին: Նույնիսկ ամենացածր կարգի ստրուկները կարող էին որոշ դեպքերում կնություն վերցնել ազատ կանանց, ըստ որում կինն այս դեպքում սոսկ ժամանակավոր ստրկացման էր ենթարկվում, իսկ նրա զավակները, համեմայն դեպս՝ դրանց մի մասը, ազատ էին մնում:

Հատուկ խումբ էին կազմում խիպպարես կոչված հարուկները, որոնք իրենց ծագմամբ, ըստ երևույթին, ռազմագերիներ էին: Նրանք ապրում էին արհեստականորեն ստեղծված համայնքներում, համապարտ խիստ երաշխավորության պայմաններում և զուրկ էին որևէ քաղաքացիական իրավունքից:

Նմանօրինակ ստրկական կամ կիսաստրկական վիճակում էր գտնվում նաև թագավորական տնտեսությունների, ինչպես և թագավորի բարեկամների, տաճարների ու բարձրապաշտոն անձանց տնտեսությունների աշխատավորների անձնակազմը: Այն պետության սեփականություն էր և զրադվում էր անաս-

³ Խեթական հասարակության բնութագրման համար առանձնապես կարևոր նշանակություն ունեն խեթական օրենքները (Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства. Перевод и комментарий под редакцией И. М. Дьяконова, ВДИ, 1952, №4), Խեթական հասարակության ընդհանուր բնութագիրը տե՛ս A. Goetze, Kleinasien, 2. Ausg., München, 1957, և B. B. Струве, Очерки социально-экономической истории Древнего Востока, М.—Л., 1934, էջ 45—68; Э. А. Менабде, Хеттское общество, Тбилиси, 1965.

նապահովվածք, որոշ արհեստներով և այլն: Սրանց կողքին կային և մասնավոր ստրուկներ, որոնք իրենց տերերի սեփականությունն էին: Սրանք գերազանցապես օգտագործվում էին տնային տնտեսության մեջ:

Խեթական թագավորության բնակչության հիմնական մասը, անկասկած, կազմում էին ազատ համայնականները՝ երկրագործներն ու անասնապահները: Նրանք կատարում էին աշխատանքային պարհակներ և տուրք էին վճարում թագավորին կամ տեղական այն արքայիկին և այն բարձր պաշտոնյային, որին թագավորը զիջել էր այդ տուրքը: Ազատ երկրագործներն ապրում էին ընտանեկան համայնքով. հողի սեփականությունը ընդհանուր էր: Որոշ տվյալներ կան վաշխառության և պարտային ստրկության գոյության մասին:

Տերիտորիալ համայնքը (գյուղ կամ «քաղաք») ուներ իր ինքնավարությունը և առանձին դեպքերում համապարտ երաշխավորություն էր կրում:

Պարհակներից ազատված էին այն մեծատոհմիկները, որոնք թագավորից որպես պարգև հող էին ստացել (ստրուկներով կամ տեղական բնակչությունից տուրքը գանձելու իրավունքով), որոշ քուրմեր և ռազմիկների ու արհեստավորների առանձին խմբեր: Հատկապես ուշագրավ է, որ աշխատանքային պարհակներից ազատ էին Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան մասերում ապրող Մանդա, Սալա և Խեմմովա ցեղերի ռազմիկները: Մանդա էին կոչվում հյուսիսային ինչ-որ ցեղեր, որոնց հարավային շրջանների բնակիչները բարբարոսներ էին համարում⁴: Գուցե խոսքը վերաբերում է այն սահմանապահ ցեղերին, որոնք պաշտպանում էին խեթական թագավորության սահմանները Հայկական լեռնաշխարհի և Անդրկովկասի կողմից տեղի ունեցող ներխուժումներից:

Արտոնյալ ավագանուց հավաքագրվում էին բարձրաստիճան պաշտոնյաներն ու վարչական կազմը, ինչպես և մարտակառք վարողները, որոնք կազմում էին զորքի գլխավոր հարվածող ուժը: Բարձրագույն պաշտոնյաներն ու զորահրամանատարները իրավունք էին ստանում կառավարել ամբողջ շրջաններ և հավաքել դրանցից գանձվող տուրքը: Խեթական հասարակության ամենավերին խավը թագավորական տոհմի անդամներն էին:

Խեթական պետությունը: Խեթական պետությունը անկայուն կառուցվածք ուներ: Անմիջականորեն թագավորին, իսկ նոր խեթական թագավորության մեջ նաև տարբեր կարգի փոխարքաներին ենթակա քաղաքներից ու շրջաններից բացի գոյություն ունեին մանր, կիսաանկախ թագավորություններ (երեմն՝ հատկապես ստեղծված խեթական արքայորդիների համար, երեմն՝ խեթերի կողմից նվաճված), ինչպես նաև շրջաններ, որ հանձնված էին բարձրաստիճան պաշտոնյաների կառավարմանը: Խեթական պետության և այս կիսաանկախ շրջանների կառավարիչների հարաբերությունները սահմանված էին գրավոր պայմանագրով և խեթական թագավորին տրվող երդումով: Սրբազան տաճա-

⁴ Հետագայում այդ նույն տերմինով (ուսման-մանդա) ասուրական և բաբելական տեքստերում տարբեր ժամանակներում հիշատակվել են կիմերները, սկյութները և մարերը: Ինչպես ենթադրում է է. Ֆորրերը, հավանական է, որ խեթական ժամանակաշրջանում այդ անունով կոչվելիս են եղել վերը արդեն հիշատակված հնդիրանական ձիարույծ ցեղերը: Գր. Ղափանցյանը Մանդա և Սալա ցեղանունները գտնում է հայ նախարարական տոհմանունների մեջ:

րային քաղաքները և նրանց հողերը ինքնավարություն ունենին և լիովին ազատ էին համապետական տուրքերից ու պարհակներից:

Պետության գլուխ էին կանգնած թագավորը, որ կոչվում էր խասսուա կամ տապառնաս (լապառնաս), և թագուհին՝ տավանանաս: Թագավորը գլխավորում էր ռազմական ուժերը և ամեն ամառ ռազմական արշավանքներ կատարում, հետևում աստվածների պաշտամունքի և ծեսերի կատարմանը, մոգակա-նորեն մարմնավորում երկրի պողաբերությունն ու բարեկեցությունը, ղեկավարում ողջ պետական վարչական ապարատը, վարում դատը կարևորագույն գործերում, հատկապես երբ մահապատիժ էր սպառնում: Թագուհի՝ տավանանաս, համարվում էր թագավորի մայրը, իսկ նրա մահից հետո՝ թագաժառանգի մայրը: Տավանանասի պաշտոնը համարվում էր ոչ պակաս կարևոր, քան թագավորինը: Թագուհին գլխավոր քրմուհին էր՝ պաշտամունքային և քաղաքական լայն իրավունքներով ու պարտականություններով, նա ուներ նաև ինքնուրույն եկամուտներ՝ անկախ թագավորի եկամուտներից:

Թագավորը սկզբում ընտրվում էր մի որոշակի ցեղից կամ ցեղերից: Ընտրությունը կատարում էր համաժողովրդական ժողովը (պանկուա): Սակայն Հին իսթական թագավորության մեջ պանկուը փաստորեն կազմված էր լինում ոչ թե զենք կրելու ընդունակ բոլոր անձանցից, այլ միայն թագավորի աղգականներից ու մերձավորներից և նրա անձնական զորախմբի անդամներից: Մ. թ. ա. XVI դարում միայն Տելեպինուսի ռեֆորմով սահմանվեց գահաժառանգման կարգը՝ հորից որդուն, ըստ որում պանկուսն արդեն լուրջ թագավորին հաստատելու իրավունք ուներ, ավագների խորհրդի (նակկես) հետ միասին: Սակայն թե՛ թագավորը, և թե՛ տավանանասը որոշ դեպքերում ենթակա էին պանկուսի դատին և կարող էին գահընկեց արվել (օրինակ, արքայատոհմիկի ինքնակամ մահապատժի համար): Նոր իսթական թագավորության մեջ պանկուը պահպանել էր միայն որոշ կրոնական ֆունկցիաներ⁵, և թագավորի իշխանությունը դարձել էր բռնակալական: Թագավորն սկսում է շքեղ տիտղոսներ կրել և իրեն «ես» կոչելու վոխարեն կոչել «իմ արևը»:

Խեթական կռոնը և գիրը: Խեթական պետության կյանքում հսկայական դեր էր խաղում կրոնը: Գլխավոր աստվածությունն էր Տարխունտասը (խուրրիները նրան կոչում էին Թեշուր կամ, ավելի ճիշտ՝ Թեշշուր): Թագավորի հատուկ հովանավորն էր համարվում արևի աստվածուհին, որին երկրպագում էին Արին-նա քաղաքում: Բացի այդ, պաշտվում էին նախախեթական, բուն իսթական, լուվիական, խուրրիական և շումերա-ակկադական ծագում ունեցող բազմաթիվ աստվածություններ:

Գիրը քաջ հայտնի էր իսթերին: Ակկադական սեպագրի աստուրական տարբերակը Փոքր Ասիա էին բերել աշշուրցի առևտրականները: Սակայն հետագայում, Հին իսթական թագավորության ստեղծումից հետո, իսթերը յուրացնում են ակկադական սեպագրի մի այլ տարբերակ, որը գործածական էր Հյուսիսային Ասորիքում և օգտագործվում էր նաև խուրրիների կողմից: Այս տարբերակը շատ ավելի մոտ է բաբելական սեպագրին: Սեպագրի նոր տեսակը իս-

⁵ Պանկուսի մասին տե՛ս В. В. Иванов, Происхождение и история хеттского термина panku—«собрание», ВДИ, 1957, № 3, էջ 19—36, 1958, № 1, էջ 3—15:

թական թագավորության մեջ օգտագործվում էր ակկադերեն և խեթերեն գրելու համար, բայց քանի որ կրոնական արարողությունը կատարվում էր տարբեր լեզուներով, ապա կրոնական տեքստերում հանդիպում են այնպիսի հատվածներ, որ գրված են նույն գրով, բայց՝ նախախեթերեն, խուրրիերեն, լուվիերեն, պալայերեն լեզուներով: Սեպագրերից բացի խեթական թագավորությունում կիրառվում էր նաև տեղական հիերոգլիֆային գիրը:

2. ՄԻՏԱՆՆԻ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՅՈՒՄԻՍԱՅԻՆ ՄԻՋԱԳԵՏՔՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀՈՒՄ

Միտաննի պետության կազմավորումը: Խեթական թագավորության հզորության ժամանակավոր թուլացման շրջանում Առաջավոր Ասիայում սկսում է գլխավոր գեր խաղալ Միտաննի խուրրիական թագավորությունը (այլ անվանումներն են՝ Մաիտանի, Խանիգալբատ, Խալիգալբադ): Այս պետության մասին ավելի քիչ բան գիտենք, քան խեթական թագավորության մասին:

Մ. թ. ա. XIX—XVIII դարերում Միջագետքի և Ասորիքի հյուսիսում ամենահզոր պետությունն է դառնում Աշշուրը, Տիգրիս գետի վրա. իշխանությունն իր ձեռքն է վերցնում Շամշի-Ագադ-ը՝ թագավոր տիտղոսով և ժամանակավորապես իր գերիշխանությանը ենթարկում արևմուտքում՝ Եփրատի և արևելքում՝ Զագրոսի միջև ընկած ողջ տերիտորիան: Սակայն նրա մահվանից շատ լանցած նախ Եփրատի միջին հոսանքի շրջանը, այնուհետև ինքը Աշշուրը կամ նրա հարևան քաղաքները (օրինակ Նինվեն) հարկադրված են լինում ենթարկվելու Բաբելոնի Համմուրաբի թագավորին: Համմուրաբիի դինաստիայի իշխանությունը ևս այս շրջաններում անկայուն եղավ: Մ. թ. ա. XVIII դարի կեսերից այստեղ գերիշխող են արդեն դառնում կասսիտական ցեղերը՝ իսկ XVII դարից՝ խուրրիները:

Մի շարք մանր քաղաք-պետությունների նվաճման և միավորման հետևանքով մ. թ. ա. XVI դարում Արևմտյան Խաբուր գետի վերին հոսանքի շրջանում, Հյուսիսային Միջագետքում ստեղծվեց Միտաննի թագավորությունը՝ վաշշուգանն մայրաքաղաքով: Թեև նրա թագավորները, հավանաբար, հնդիրանական⁶ անուններ էլ էին կրում⁷, բայց կենցաղում օգտագործում էին խուրրիերենը, իսկ պաշտոնական շրջաններում՝ նաև ակկադերենը և սեպագրի ակկադական սխտեմը: Հավանաբար «Խուրրի» և «Միտաննի» տերմինները խեթերն օգտագործել են որպես նույնանիշներ⁸:

Միտաննին էլ ավելի հեղհեղուկ պետական կառուցվածք ուներ, քան խեթական թագավորությունը. նրա կազմի մեջ մտել էին շատ կիսանկախ շեր-

⁶ Մ. թ. ա. II հազարամյակի սկզբներին դեպի Իրանի և Հյուսիսային Հնդկաստանի տերիտորիան արիական ցեղերի տեղաշարժման կապակցությամբ Իրանի հյուսիս-արևմտյան շերջաններից մեկում այդ ցեղերը կոնսակտի մեջ են մտել խուրրիների հետ:

⁷ Կամ գուցե և երկուսից անուն՝ մեկը հնդիրանական, մյուսը խուրրիական: Տե՛ս H. G. Güterbok, The Deeds of Suppiluliumas as told by His Son, Mursilis II, Journal of Cuneiform Studies, X 4, 1956, էջ 120—121

⁸ Գիտության մեջ դեռևս վեճ է գնում՝ արդյոք այդ անունները մի պետություն են նշանակում, թե երկու տարբեր: Ներկայումս առաջին լուծումն ավելի համոզել է թվում:

շաննեբ և մանր թագավորություններ, որոնք պարտավոր էին տուրք վճարել և ռազմիկներ տրամադրել միտանական թագավորներին: Նրա ազդեցությունը տարածվել է՝ արևելքում ներկայիս Քերքուքից (հնագույն Առապխա) մինչև Օրոնտես գետի հովիտը Ասորիքում, Միջերկրականի ծովեզերքը (Ուգարիթ) և Կիլիկյան Տավրոսի լեռները, ուր գտնվում էր Կիզզվատնա թագավորությունը:

Կասկածից վեր է, որ Միտանների եթե ոչ անմիջական իշխանությունը, ապա գոնե ազդեցությունը տարածվել է նաև մի զգալի տերիտորիայի վրա՝ Եփրատի հովտով դեպի վեր (Տիգրիսի ակունքներից հյուսիս), առնվազն մինչև Արածանիի նրա մեջ թափվելը: Դժվար է ասել, թե մինչև ուր էր տարածվում Միտանների ազդեցությունը և իշխանությունը Հայկական լեռնաշխարհի արևելյան շրջաններում: Միանգամայն հավանական է, որ Միտանների ազդեցությունը տարածվել է Հայկական Տավրոսից հարավ ընկած շրջանների վրա, ներառյալ Բոհատան և Մեծ Զար գետերի հովիտները: Ուշագրավ է եգիպտական աղբյուրների այն վկայությունը, թե մարտակառքերի համար շինանյութը Եգիպտոս էր բերվում Նախարինա երկրից (եգիպտացիները այդպես էին կոչում Միտանին)⁹, ըստ որում հիշատակվում են այնպիսի ծառատեսակներ, որոնք աճում են Տրապիզոնից ոչ հարավ, կամ Արարատի ստորոտներին:

Միտանների հզորության հիմնադիրներ կարող են համարվել Պարատտառնա (մ. թ. ա. XVI դար) և Սաուսսադատտար (մ. թ. ա. XV դարի առաջին կես) թագավորները¹⁰: Ժամանակի միջազգային հարաբերություններում Եգիպտոսի, Բաբելոնի, խեթական պետության թագավորների շարքում Միտանների թագավորը ևս կոչվում էր մեծ թագավոր:

Խուրհիակաճ հասարակությունը: Մեծ ընտանեկան համայնքը: Սովետական գիտության մեջ ցույց է տրված, որ սոցիալական պատկերի այն հիմնական գծերը, որոնք վերականգնվում են խուրրիական կենտրոն Առապխայից ծագող նյութի հիման վրա, մ. թ. ա. II հազարամյակում բնորոշ են եղել ողջ Առաջավոր Ասիայի համար՝ բացառյալ Բաբելոնը և Եգիպտոսը¹¹: Հետևաբար այդ պատկերը հատուկ նշանակություն է ստանում Առաջավոր Ասիայի հյուսիսային շրջանների, այն է՝ Հայկական լեռնաշխարհի (իր խուրրի-ուրարտական բնակչությամբ) սոցիալական հարաբերությունների վերականգնման տեսակետից:

Դաշտավայրերում ապրող խուրրիները հիմնականում երկրագործներ էին, բայց ունեին նաև զարգացած արհեստագործություն: Երկրագործ բնակչությունն ապրում էր մեծ ընտանեկան համայնքներով, որոնք խուրրիներեն կոչվում էին դիմառ՝ «աշտարակ» և իսկապես բնակվում էին յուրաքանչյուրը մի ամբողջ-աշտարակի մեջ: Դրանցից յուրաքանչյուրն ուներ իր ամբողջական հողամասը, որը կոչվում էր տիրույթ (էվրա) և գտնվում էր նահապետի (էվրի) տնօրինության տակ: Մի ժամանակ ամբողջ հողամասը, հավանաբար, մշակվել

⁹ Տե՛ս Դ. Ա. Меликишвили, К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959, էջ 165.

¹⁰ И. М. Дьяконов, Арийцы на Древнем Востоке: конец мифа, ВДИ, 1970, № 4, էջ 48.

¹¹ Տե՛ս Н. Б. Янковская, Хурритская Аррапха, ВДИ, 1957, № 1, նույնի Юридические документы из Аррапхи в собраниях СССР, «Переднеазнатский сборник», М., 1960, նույնի՝ Землевладение большеимейных домовых общин в клинописных источниках, ВДИ, 1959, № 1, նույնի՝ Общинное самоуправление в Угарите, ВДИ, 1962, № 3.

է համատեղ, բայց մեղ հասած աղբյուրների համաձայն այն արդեն առանձին հողաբաժիններով բաշխվում էր մեծ ընտանեկան համայնքի շափահաս անդամների միջև: Չնայած դրան, այդպիսի համայնքի բոլոր անդամները պարտավոր էին փոխադարձ օգնություն ցույց տալ և միասին էին կատարում համայնական պարհակները, որոնք հետագայում դառնում են պետական: Աճելով մեծ ընտանիքը տրոհվում էր, սակայն արտադրողական ուժերի վիճակը չէ՛ նպաստում անհատ ընտանիքի պահպանմանը՝ որպես ինքնուրույն տնտեսական միավորի: Զրկված լինելով այն հնարավորություններից, որ մեծ ընտանեկան համայնքում ընձեռում էր փոխադարձ օգնությունը, նրանք կամ կործանվում էին, կամ որդեգրվում ուրիշ համայնքների կողմից և կամ արագ մեծանալով, կազմում էին նոր մեծատոհմ համայնքներ: Առավել խոշոր մեծատոհմ համայնքի տրոհման ճանապարհով առաջացած համայնքները շարունակում էին կապված մնալ միմյանց, մասնավորապես ընդհանուր պաշտամունքով:

Տեղիտոհիլ համայնք: Ազգակցական կապերից զատ, գոյություն ունեին նաև դրացիական կապեր: Այսպես, մի քանի համեմատաբար թույլ համայնքների կարող էին հավատարմության երդում տալ հարեան ուժեղ համայնքի էվրիին և կապվել նրա հետ նահապետական կապերով, թեև ազգակցություն նրանց միջև չկար: Մի քանի ազգակից կամ ոչ ազգակից ընտանեկան համայնքներ միասին կազմում էին մի որոշ կազմակերպչական միասնություն՝ գյուղ, որը հանդիսանում էր դրացիական, կամ դրացիական-տոհմային համայնք:

Գյուղերը համախմբվում էին մեկ կամ մի քանի կենտրոնների՝ ամրացված բնակավայրերի շուրջը, որոնք պայմանականորեն կոչում ենք «բաղաք»։ այնտեղ էր գտնվում տաճարը, առաջնորդի կամ կառավարչի, ինչպես նաև համայնքների միության կամ «բաղաք-պետության» պաշտոնական անձանց բնակարանը: Այստեղ էր հավաքվում ավագների խորհուրդը և, հավանաբար, համայնքի ժողովը¹²: Այդ «բաղաքը» ենթարկվում էր թագավորին, որն իշխում էր շրջանի («երկրի») կենտրոնում՝ Առապիսայում:

Այսպիսին է խուրրիական հասարակության ելակետային պատկերը առնվազն ժայրամասերում: Համանման վիճակում պետք է լինեին նաև Հայկական լեռնաշխարհի հասարակությունը, այն տարբերությամբ միայն, որ այստեղ պետական իշխանությունը գեռ չէր ձևավորվել (գոյություն ունեին միայն ցեղային միություններ):

Բայց այն ժամանակաշրջանում, որից մեզ վավերագրեր են հասել խուրրիական հասարակության վիճակի մասին, դրությունն արդեն ավելի բարդ էր, ծագել էին մի շարք նոր երևույթներ:

Ընտանեկան մեծ համայնքի փայփայումը: Նրկրագործության ինտենսիվացումը և անցումը մասնագիտացված տիպի տնտեսություններին (պաշտավարություն, խաղողագործություն, արոտավայրային անասնապահություն և այլն), մի կողմից զգալիորեն բարձրացնում էր տնտեսության եկամտաբերությունը, մյուս կողմից՝ ներքին փոխանակության պահանջ առաջ բերում: Բոլոր

¹² Ժողովրդական ժողովներ, այնուամենայնիվ, կային գոնե ստորին համայնքներում, տե՛ս Н. Б. Яковская, Общинное самоуправление в Угарите, ВДИ, 1963, № 3, էջ 54—55:

դեպքերում դա ուժեղացնում էր գույքային շերտավորումը առանձին ընտանեկան համայնքների միջև և նույնիսկ համայնքների ներսում, քանի որ մասնագիտացված, տնտեսությունները վարում էին անհատ ընտանեկան բջիջները: Առանձին տնտեսությունների միակողմանի զարգացումը հնարավորություն էր ստեղծում վարկավորման համար. առավել հաջողակ անձինք և համայնքի ավագանու ներկայացուցիչները սկսում են վարկ տրամադրել թույլ ընտանիքներին: Նաև անհրաժեշտ է հաշվի առնել, որ այն ժամանակվա պայմաններում ամեն մի տնտեսություն մեծապես կախված էր եղանակի և պատերազմների հետ կապված պատահականություններից: Որքան թույլ էր տնտեսությունը, այնքան անկայուն էր նրա բարեկեցությունը և այնքան հեշտությամբ կարող էր կախման մեջ ընկնել հարուստից:

Ապարնքա-փոխանակային հարաբերությունների թույլ զարգացման պայմաններում պարտք վիրցնելը խիստ ծանր էր. տարեկան 30 տոկոսի հավելումը ամենևին բարձր տոկոս չէր համարվում: Փոխառության դիմաց պարտատերը երաշխիք էր պահանջում: Սկզբում առավել աղքատ ընտանիքները գրավ էին դնում իրենց իսկ անդամներին, հանձնելով նրանց պարտատիրոջ տնտեսությանը որպես աջխատող ձեռքեր, կամ իրենք էին կախման մեջ ընկնում և հա-

Խուրբիական գլաճած Կեֆեների դռնմեք

նականը դառնում էր իրեն՝ էվրիի պարտապանը:

Քանի որ շարժական գույքը ոչ թե ընտանեկան համայնքի, այլ անձնական սեփականություն էր, հարստությունն աստիճանաբար սկսում է կուտակվել առանձին անձանց ձեռքում, որոնց ազգականներն սկսում են նրանցից կախման մեջ ընկնել, և փոխադարձ օգնության պարտավորությունն այդպիսի դեպքերում վեր էր ածվում հարուստների կողմից աղքատներին շահագործելու իրավունքի: Սակայն հարուստ համայնական պարտատերերը դրանով չէին բավարարվում: Նրանք սկսում են ընդարձակել նաև իրենց հողային տիրույթները:

Ճախ այդպես էլ մնում էին, որովհետև չէին կարողանում պարտքը ժամանակին մարել: Այդպիսի կախյալը համարվում էր ստրուկ, սակայն նման ստրուկը երբեմն շարունակում էր հողաբաժին ունենալ իր ընտանեկան համայնքում և այդ համայնքը նրան տալիս էր քաղաքացիական որոշ իրավունքներ ապահովելու հնարավորություն և ապագայում ազատվելու հույս: Ճիշտ է, դատարանը բոլոր վեճերը լուծում էր հագուտ պարտատիրոջ, բայց էվրին էլ, իր հերթին ձգտում էր ազատել իր համայնքի անդամին, որովհետև սնանկացած ընտանիքի գլխավորի կորստյան դեպքում հենց էվրին էր պատասխանատվություն կրում նրա պարտքերի համար: Նրա կողմից փրկագնված համայն-

Հողը պարբերաբար վերաբաժանվում էր¹³ և սկզբունքորեն օտարման ենթակա չէր: Առապիսայում այս օրենքը շրջանցվում էր վաճառող համայնքի կողմից գնորդին «որդեգրելու» կամ «եղբայր ընդունելու» ճանապարհով: Նման գործարքը, որի ժամանակ «որդեգրվալը» ոչ մի պարտավորություն չէր վերցնում իր վրա համայնքի նկատմամբ, հնարավորություն էր տալիս, սակայն, նրան օգտվելու որդեգրող համայնքի անդամների օժանդակությունից, այսինքն, փաստորեն, շահագործելու նրանց: Ըստ որում նման «որդեգրվալը» հաճախ ստանում էր հողը գրեթե ձրի, քանի որ վաճառողները նրա պարտապաններն էին. նա բավարարվում էր սոսկ ստացած հողի դիմաց «նվիրելով» իրենց պարտքերը: Նույն անձը կարող էր բազմիցս «որդեգրվել» տարբեր համայնքների կողմից: Այսպես, օրինակ, Նուղիում ոմն Թեխթ-Թիլլա (ամրոցի պետ, խորհրդի անդամ և վաշխառու) «որդեգրվել» է համարյա 150 անգամ:

Մոտավորապես նույն դրությունն էր նաև Աշշուրում, Ալալիսում, հավանաբար և ինթական թագավորությունում, այն տարբերությամբ միայն, որ Աշշուրում, օրինակ, հողի գնումը ոչնչով չէր քողարկվում¹⁴:

Աշխատանքային և զինվորական պարհակները շարունակում էին ծանրանալ շարքային համայնականների ուսերին: Թեև հարուստը ձեռնադրեն շարունակում էր մնալ համայնքի անդամ, դրանից բխող բոլոր պարտավորություններով, սակայն պետք է ենթադրել, որ նա դրանք երբեք չէր կատարում, օգտվելով ընտանեկան համայնքում տիրող փոխօգնությունից, կամ էլ իր ստրուկներին աշխատանքի ուղարկելով: Իսկ եթե նա հող էր ձեռք բերում, ապա հողի հետ կապված պարհակներն իր վրա չէր վերցնում, դրանք, ըստ պայմանագրի, շարունակում էին վաճառողի պարտականությունը մնալ: Այսպիսով, սաղմնավորվում էր հասարակության բաժանումը հարկատու և ոչ հարկատու դասերի:

Որոշ շրջաններում (Աշշուր, ինթական թագավորություն) զինվորական պարհակն ու արքունական մի շարք ծառայություններ կապված էին հատուկ հողաբաժինների հետ, որոնք ընտանեկան համայնքի ֆոնդից առանձնացվում էին հատկապես այդ նպատակի համար:

Համայնական պարհակներն ու իրավունքները կապված էին հողի հետ: Բայց միանգամայն հասկանալի է, որ նկարագրված պայմաններում համայնքի անդամներից շատերը վճռում էին զոհաբերել քաղաքացիական իրավունքները՝ պարտավորություններից ազատվելու համար: Հենց այս ժամանակ էլ առաջանում են իրենց համայնքները լքած ընչազուրկ մարդկանց խմբեր, որոնք թափառում են երկրից երկիր, երբեմն ավազակությամբ զբաղվելով, երբեմն էլ վարձվելով որպես զինվոր կամ մշակ: Աղքատներից շատերը փախչում էին

13 Ըստ երևույթին գոյություն է ունեցել վերաբաժանման երկու ձև. ա) ընտանեկան համայնքի ներսում, որ կատարվել է, երևի, ամեն տարի և բ) հողի հիմնական վերաբաժանում տերիտորիալ համայնքի ներսում, որ տեղի էր ունենում երկարատև ընդմիջումներով:

14 Այստեղ ավագանին հասցրել էր մեծ հարստություն կուտակել դեռևս առևտրական գաղութների գործունեության ժամանակաշրջանում, իսկ փոխանակության քայքայիչ ազդեցությունը, հավանաբար, ավելի ուժեղ էր զգացվում, քան մյուս հարևան կենտրոններում:

լեռները, մասնավորապես՝ Հայկական լեռնաշխարհը, Հայասա երկիրը և կից շրջանները, դեռևս ազատ ցեղի մեջ ազատվելով շահագործումից¹⁵։

Ստրկությունը։ Խուրրիական հարուստների նոր կազմավորվող խոշոր անհատական տնտեսություններում շատ սուր էր դրված աշխատող ձեռքերի հարցը։ Համայնականների փոխադարձ օգնությունը և պարտային ստրկությունը մասամբ միայն կարող էին լուծել այդ հարցը։ Ըստ որում հայրենակից պարտային ստրուկների շահագործումը կապված էր իրենց՝ ստրուկների, ազատագրվելու ձգտման հետ, նրանց ազգականների՝ ստրկացած ազգակիցներին փրկագնելու ջանքերի հետ, դատավարությունների հետ և այլն։ Շատ ավելի բարձր էին գնահատվում օտարածին ստրուկները, մասնավորապես լեռնցիները (լուլու), որոնք ստրկության մեջ ընկնելով, բոլորովին անպաշտպան էին դառնում¹⁶։ Այդ պատճառով էլ մ. թ. ա. II հազարամյակի կեսից սկսած խեթական և ասսուրական աղբյուրներում վկայություններ կան այնպիսի արշավանքների մասին, որոնք ձեռնարկվում էին հատկապես գերեվարման նպատակով¹⁷։ Սակայն եթե զորքը շատ մեծ քանակությամբ գերիներ էր բերում, ապա միշտ չէ, որ հնարավոր էր լինում նրանց նպատակահարմար կերպով օգտագործել արտադրության մեջ։ Բացի այդ, գերիների մեծ խումբը վտանգ էր ներկայացնում տեղերի համար։ Այդ պատճառով էլ խեթերը դեռևս XIV դարում գերիների մի մասին կոտորում էին¹⁸, իսկ ասորեստանցիները XIII դարում շատերին կուրացնում էին և ապա օգտագործում, հավանաբար, լոկ ամենապարզ աշխատանքներում։

Պալատական և տեմեուային տնտեսությունը։ Համայնական տնտեսության մեջ գերիշխող, վերը նկարագրված պայմաններից բացի պետք է հիշատակել նաև այլ՝ պալատական և տաճարային տնտեսությունների գոյությունը խուրրիական հասարակությունում։ Ոչ մեկը և ոչ էլ մյուսը չունեին այն նշանակությունը, որ ձեռք էին բերել Բաբելոնի և Նզիպտոսի դասական «գետային» քաղաքակրթություններում, սակայն, անկասկած, կարևոր տարր էին երկրի տնտեսությունում։ Պալատական տնտեսությունում աշխատում էին տարբեր կարգի կախյալ և ոչ լիիրավ աշխատողներ, որոնց վիճակի մասին դժվար է որևէ որոշակի բան ասել։

Միտանական թագավորին շրջապատում էր տոհմիկ ավագանին։ Ծիշտ չէ, սակայն սրանց թվին վերագրել հանրահայտ մաթեմատիկոսներին, որոնց որոշ արևմտյան գիտնականներ համարում էին հնդիրանցիներ։ Հնդիրանցիների տարրը II հազարամյակի կեսերին արդեն լրիվ կլանված էր խուր-

¹⁵ Սա միանգամայն հավանական է խուրրիների և հաստատապես հայտնի՝ խեթերի նկատմամբ։

¹⁶ *Տե՛ս* Н. Б. Янковская, Юридические документы из Аррапхи в собраниях СССР, «Переднеазиатский сборник», 1960, էջ 454—455։

¹⁷ Խեթերի մոտ առաջին անգամ Սուպպիլուլիումաս Ա-ի մ. թ. ա. XIV դարի տարեգրություններում, իսկ ասորեստանցիների մոտ 14.400 հոգու գերեվարության մասին առաջին հիշատակությունը Սալմանասար Ա-ի (մ. թ. ա. XIII դար) տարեգրություններում (տե՛ս E. Ebeling, B. Melssner, E. A. F. Weidner, Die Inschriften der altassyrischen Könige, I, Leipzig, 1926, էջ 118)։

¹⁸ *Տե՛ս* Э. А. Менабде, О рабстве в Хеттском государстве, «Переднеазиатский сборник», М., 1961, էջ 14։

րինների կողմից: Մարիաննա-կառավարները սովորական «արքայական մարդիկ» էին¹⁹:

Խուրիենի պետական կառուցվածքը: Ինչպես խեթական թագավորության մեջ, այստեղ ևս առանձին խոշոր շրջանները կառավարվում էին արքայազունների կողմից և Միտաննի թագավորությանը ենթարկվում էին (առավել կամ պակաս ձևականորեն) մի շարք ինքնավար թագավորություններ: Այսպես, օրինակ, Աշշուրում, որը լիովին պահպանել էր իր ներքին կառուցվածքը և կառավարվում էր ավագների խորհրդի և կառավարչի կողմից²⁰, կար նաև միտաննական «դեսպան» (սուկալու), որը մասնակցում էր քաղաքի կառավարմանը: Միտաննիում (և առհասարակ խուրիական հասարակություններում) տեղական կառավարիչները, իսկ որտեղ դրանք չկային՝ ավագների խորհուրդը, հավանաբար, բավական անկախ էին:

Զինվորական պարհակի և զինվորական ուժերի կազմակերպումը խուրիական հասարակության մեջ, ամենայն հավանականությամբ, նման էր այն ձևին, որ տեսանք խեթական թագավորության մեջ: Ռազմիկներ էին տրամադրում և նրանց մասամբ հանդերձավորում համայնքները, բայց զորատեսի և արշավանքների ժամանակ նրանց պահում էր արքունիքը: Նա էլ նետեր և այլ հանդերձանք էր մատակարարում շարքային ռազմիկներին²¹: Սակայն պետական և ռազմական կազմակերպությունը Միտաննիում, հավանաբար, պակաս արդյունավետ էր, քան խեթականը, քանի որ խեթերի դեմ մղված պայքարում միտանցիները արագ պարտություն կրեցին:

Կրոնը, գրականությունը և գիրը: Դաշտավայրային խուրիների հոգևոր մշակույթի մասին մենք գիտենք գերազանցապես խեթական թագավորական դիվանի խուրիերեն կամ խուրիերենից թարգմանված տեքստերից²²: Կրոնի դերն այստեղ նույնքան կարևոր էր, որքան և հին արևելյան մյուս հասարակություններում: Կրոնի մեջ, ինչպես և գաղափարախոսության մյուս ասպարեզներում, արտահայտվում էր Բաբելոնի ուժեղ ազդեցությունը: Ամենից ավելի կարևոր աստվածություններն էին ամպրոպի աստված Թեշտը (Թեշտոր), որի պաշտամունքի կենտրոնն էր Կումմանի (Կումանա) քաղաքը Կիլիկյան Տավրոսի լեռներում և, հավանորեն, նույնանուն քաղաքը (Կումաննի, Կումենի, Կումմե) Մեծ Զար գետի վերին հոսանքի շրջանում²³: Մյուս կարևոր աստվածությունն էր Թեշտի կինը՝ Խեբատ աստվածուհին, ապա պողաբերության, պատերազմի,

¹⁹ Տե՛ս A. Kammenhuber, Die Arter im Vorderen Orient. Heidelberg, 1968.

²⁰ Տե՛ս И. М. Дьяконов, Развитие земельных отношений в Ассирии, Л., 1949, էջ 18 և հաջ. հմտ., էջ 40:

²¹ Տե՛ս Н. Б. Яковская, Землевладение больше семейных домовых общин в клинописных источниках, ВДИ, 1959, № 1, էջ 42—43:

²² Դրանք առասպելներ և հեթաթյան են, որոնցից միայն հատվածներ են պահպանվել: Տե՛ս H. G. Güterbock, Kumarbi. Mythen vom churritischen Kronos, Zürich—New York, 1946, J. Friedrich, Churritische Märchen und Sagen in hethitischer Sprache, ZA, XLIX, 1950, էջ 213—355, նույնի՝ Der churritische Mythos von Schlangendämon Hedammu in hethitischer Sprache, AO, XVII էջ 230—254: H.G. Güterbock, The Song of Ullikummi, New-Haven; 1952 և ուրիշներ:

²³ Տե՛ս Г. А. Меликишвили, Наир—Урарту, Тбилиси, 1954, էջ 165—168:

և մարմնական սիրո աստվածուհի Շատուշկան (նրան նվիրված էին շվայտ ծեսեր, որ ուղեկցվում էին սրբազան պոռնկություններով), արևի աստված Շիմիգեն և բազմաթիվ տեղական աստվածներ: Խուրրիական աստվածների շարքում պաշտվում էին նաև բարելական և հնդիրանական աստվածներ: Խուրրիական հասարակության ուշագրավ կողմերից մեկն է հատուկ քրմուհիների առկայությունը՝ յուրաքանչյուր բնակավայրում (տերիտորիալ համայնքի): Այդ քրմուհիները պատկանում էին ավագանուն և, ըստ երևույթին, ունեին ոչ միայն ծիսական, այլև որոշ վարչական ֆունկցիաներ²⁴:

Գրի հետ (ակկադական սեպագրեր) խուրրիները ծանոթ էին դեռևս մ. թ. ա. III հազարամյակում, որի մասին վկայում է Ուրկեշի թագավոր Թիշարիի արձանագրությունը: Մ. թ. ա. II հազարամյակում նրանք կիրառում էին ակկադական սեպագրի հյուսիս-սիրիական—հյուսիս-միջագետքյան տարբերակը, ըստ որում, խուրրիական տերիտորիայի տարբեր մասերում տարածվում էին ուղղագրական տարբեր սխառմաներ²⁵: Խուրրիական գրականությունը, որ գտնվում էր բարելականի ազդեցության տակ (հայտնի են, օրինակ, հատվածներ Գիլգամեշի մասին բարելական էպոսի խուրրիական տարբերակից)²⁶, հավանաբար բավական ծավալուն է եղել, բայց մեզ հասել են նրա շնչին մնացորդները միայն: Ամենևին չեն պահպանվել միտաննական թագավորների տարեգրություններն ու պատմական այլ տեքստեր, որոնք ամենայն հավանականությամբ պետք է որ գոյություն ունեցած լինեն:

Խուրրիների մի մասը ապրում էր Միջագետքում և նրան անմիջականորեն հարող շրջաններում (ինչպիսիք էին Առապխան և Ալալախը), ուր բնակչությունը նստակյաց երկրագործական մշակույթի մեծ ավանդույթներ ունեւր և որտեղ գասակարգային հասարակության տարրերը վաղուց էին սկսել ձևավորվել: Եվ ահա, այն ժամանակաշրջանում, որն արդեն լուսաբանվում է վավերագրերով, այս վայրերում ապրող խուրրիները բոլորովին կորցրել էին իրենց սկզբնական ցեղային կառուցվածքը: Աղբյուրները ցույց են տալիս միայն ընտանեկան համայնքներ, ազգակից ընտանեկան համայնքների խմբեր, ինչպես նաև տերիտորիալ կազմավորումներ՝ գյուղ և քաղաք: Բայց լեռներում, ըստ երևույթին, բարձրագույն կազմակերպությունը դեռևս ցեղն էր: Այսուհանդերձ, վերը շարադրված պատմական իրավիճակը բավական ճշմարիտ պատկերացում է տալիս, թե որ ուղղությամբ պետք է զարգանար հասարակությունը պահպան զարգացած շրջաններում՝ Վերին Նիփրատի հովտի Հայաստ երկրում, Վանա լճի ավազանում և առհասարակ Հայկական լեռնաշխարհում: Դասակարգային հասարակությունը ծնվում էր երկունքով, և լեռնաշխարհի բնակչությունը դեռ նոր պետք է այդ փորձությունը կրեր:

²⁴ Այդպիսին է, օրինակ, Ամմինասը՝ նուգիում (արքայազն Շիլվա-Թեշուրի դիվանում) պահպանված նամակի հասցեատերը:

²⁵ S. A. E. A. Speiser, Introduction to Hurrian, New-Haven, 1941, էջ 11 և հաջ.

²⁶ Մատենագրությունը տե՛ս Н. М. Дьяконов, Эпос о Гильгамеше գրքում (Թարգմանություն Ի. Մ. Դյակոնովի), М.—Л., 1961, էջ 208—209: Նույն տեղում, էջ 117, այդ էպոսի պատմության մեջ խուրրիական հատվածի ունեցած դերի մասին:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ-ԱԶԶԻ ԾԵՂԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆ-ԱԶԶԻ ՏԵՂՈՐՈՇՈՒՄԸ, ԷԹՆԻԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ ԵՎ ԼԵՃՈՒՆ

Նախորդ գլուխներում ներկայացված նյութերով ուրվագծվում են Հայկական լեռնաշխարհի և նրան հարող շրջանների օոցիալ-տնտեսական, մշակութային, հասարակական և էթնիկական զարգացման այն պրոցեսները, որոնք նախադրյալներ ստեղծեցին ցեղերի և նրանց միությունների համախմբման, հայ ժողովրդի ու նրա լեզվի ձևավորման համար:

Սակայն, հայ ժողովրդի ու նրա լեզվի ձևավորման խնդիրը սերտ կերպով կապված է նաև էթնիկական և ընդհանրապես պատմական զարգացման այն հրեղյոթների հետ, որ տեղի են ունենում սկսած մ. թ. ա. IV հազարամյակից Բալկանյան թերակղզու և Հնդկաստանի միջև ընկած լայնածավալ երկրներում: Այս տերիտորիաները այն պատմական միջավայրն են, որտեղ հետզհետե հաստատվում են հնդեվրոպական լեզուներով խոսող ցեղերը: Սրանց նախնական բնակության տերիտորիան ընդգրկում էր Սև ծովից դեպի հյուսիս և հյուսիսարևմուտք գտնվող ցածրավայրերը: Այս տեղերից մ. թ. ա. IV հազարամյակում խեթերի հնդեվրոպական նախնիները շարժվել են դեպի Փոքր Ասիա, ապա «նախահունական» թրակա-պելասգյան ցեղերը՝ Բալկանյան թերակղզու հարավը, Կրետե և Կիպրոս կղզիները: Նույն հարավ-արևմտական տափաստաններից շարժվում են դեպի հարավ-արևելք հնդիրանական ցեղերը: Այնուհետև, տեղի է ունեցել թրակա-փոյուգական լեզուներով խոսող ցեղերի ներթափանցումը դեպի Փոքր Ասիա և Հայկական լեռնաշխարհ: Բոլոր այս տեղերում հնդեվրոպական լեզուներով խոսող ցեղերը սերտ հարաբերությունների մեջ են մտնում տեղաբնակ ցեղերի հետ, ընդ որում հնդիրանական ցեղերը ստեղծում են փոխազդեցությունների ուրույն աշխարհ, իսկ նրանցից արևմուտք գտնվող Հայկական լեռնաշխարհում, Փոքր Ասիայում և էգեյան աշխարհում տեղի էին ունենում հնդեվրոպական մի քանի ցեղակից լեզվաընտանիքների փոխազդեցությունները: Այդ փոխազդեցությունների արևմտյան ծայրամասում էր գտնվում Բալկանյան թերակղզու հարավային մասը և Կրետե կղզին, որտեղ գերիշխող էին «նախահունական», թրակա-պելասգյան ցեղերը, որոնց հիմքի վրա էլ ձևավորվեց հելլենական աշխարհը, իսկ արևելյան ծայրամասում էր Հայկական լեռնաշխարհի խուրրի-ուրարտական էթնիկական կազմավորումների միջավայրը, որը մտնելով երկարատև փոխազդեցությունների ոլորտը խեթա-լուվիական և թրակա-փոյուգական հնդեվրոպական ցեղերի հետ:

խուրրի-ուրարտական, և հնդեվրոպական ցեղերի բազմաթիվ և բազմաձև փոխազդեցությունների կոնկրետ դրսևորումն եղավ հայկական էթնոսի առաջացումը: Հայկական լեոնաշխարհի խայտաբղետ ցեղային կազմավորումներին պիտի փոխարիներ հայ ժողովուրդը, իբրև մեկ միասնական ժողովուրդ, իր միասնական լեզվով, տերիտորիայով և պետությամբ: Իրավամբ կարելի է ասել, որ հայ ժողովուրդը Հայկական լեոնաշխարհի առաջին իրական ու կայուն ժողովուրդն էր: Լեզվական, հնագիտական, մշակութային, ազգագրական և առհասարակ պատմական աղբյուրների բազմակողմանի պրպտումները բերում են այն անհերքա եզրակացության, որ հայ ժողովուրդը սկսել է կազմավորվել Հայկական լեոնաշխարհում դեռևս այն ժամանակաշրջանից, երբ այդ տերիտորիայի վրա և նույնիսկ նրա շուրջը գոյություն չունեին հնդեվրոպական լեզուներով խոսող ցեղեր և ժողովուրդներ: Հայ ժողովուրդը իր ֆիզիկական կերպարանքով պատկանում էր արմենոիդ մարդաբանական տիպին, որին պատկանում էին Հայկական լեոնաշխարհի ամբողջ տերիտորիայով տարածված տեղաբնակ խուրրի-ուրարտական ցեղերը: Նույնը պետք է ասել հայերի մշակութային ավանդույթների մասին: Սակայն, լեզվի խնդրում մեծ ներդրում են արել եկվոր հնդեվրոպական տարրերը: Սրանց ցեղային լեզուներն են, որ Հայկական լեոնաշխարհում սկիզբ են դրել հայոց լեզվի ձևավորմանը: Հին և նոր հայերենի ու նրա բարբառների ուսումնասիրությունը վերջնականորեն ցույց է տվել, որ հայոց լեզվի կորիզը պատկանում է հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին: Բայց այն ժողովրդի լեզու է դարձել միայն տեղաբնակ խուրրի-ուրարտացիների և այլ ցեղերի լեզուներից մեծապես ազդվելով ու նրանց բառամթերքի հաշվին խիստ հարստանալով միայն:

Էթնա-լեզվական վերոհիշյալ փոխազդեցությունների ամենահին և հիմնական օղակներից մեկն է Հայասա-Ազգի (կամ խայասա-Ազգի) ցեղային միությունը, որը մ. թ. ա. II հազարամյակի կեսերից սկսած զգալի դեր է կատարում Հայկական լեոնաշխարհի քաղաքական և էթնիկական պատմության բնագավառում:

Հայասա-Ազգի տեղորոշումը: Ներկայումս գերիշխող է այն տեսակետը, ըստ որի հայ ժողովրդի ձևավորման համար որպես հիմք ծառայած հնագույն էթնիկական խումբը եղել է ցեղերի քաղաքական այն միավորումը, որը հայտնի է խեթական արձանագրություններից Հայասա-Ազգի անունով: Ե. Ֆոռերի¹ և Գ. Ղափանցյանի² ուսումնասիրություններից հետո համարվում է, որ այդ երկիրն է տվել հայ ժողովրդին նրա hay || hay ինքնանվանումը: Պ. Կրեշմերը առաջինը լեզվաբանորեն հիմնավորեց այն դրույթը, որ Hayasa անունը բաղկացած է Haya կամ Hayo հիմքից և sa վերջավորությունից, որը տարածված վերջածանց է Փոքր-Ասիայի տեղանուններում³ և կապվում է խե-

¹ St' u E. Forrer, Haġasa-Āzzi, „Caucasica“, 1931, № 9.

² St' u Գր. Կանանյան, Хаѣаса—колыбель армян. Этногенез армян и их начальная история, Ереван, 1947.

³ St' u P. Kretschmer, Der nationale Name der Armenier Ha'kh, „Anzeiger der Akad. der Wiss. in Wien, phil.-hist. Klasse“, 1932, №1—7, հայերեն ամփոփումը տե'ս «Հանդես Ամսորիայ», 1937, № 7—8, էջ 429—432.

թա-լուվիական լեզվաշխարհի հետ⁴։ Պ. Կրեյմերի այս եղրակացությունը զարգացվեց և խորացվեց Ն. Ադոնցի, Գ. Ղափանցյանի և այլ հայագետների ուսումնասիրություններում⁵։ Սույն նույնացումը հանդիպել է նաև առարկությունների, որոնք, սակայն, հիմնավոր չեն թվում⁶։ Մեզ հետաքրքրող երկիրը խեթական արձանագրություններում անվանվում է կամ «Հայասա (կամ հայասա) քաղաքի երկիր» կամ «Ազգի քաղաքի երկիր»։ այստեղից կարելի է եղրակացնել, որ երկիրը կոչվել է իր քաղաքային կենտրոնների անունով։ Թիլ-Հայասա (կամ Թիլ-հայասա) քաղաքը տեղադրվում է հավանաբար հին հայկական Թիլ ավանի տեղում։ Նախաքրիստոնեական դարաշրջանում այստեղ գտնվում էր Նանե դիցուհու տաճարը⁷։ Այս տեղորոշումը ցույց է տալիս, որ Հայասա երկրի կորիզը և նրա սկզբնական տերիտորիան եղել է հին հայկական Նկեղյաց գավառը՝ անտիկ դարաշրջանի Ակիլիսենեն և համապատասխանում է Նրզնկայի դաշտին։ Թիլ ավանը տեղադրվում է այդ դաշտի կենտրոն Երիզա կամ Արիզա⁸ քաղաքից ոչ հեռու, որի տեղում, հավանորեն, գտնվելիս է եղել Հայասա կամ հայասա երկրի մյուս կենտրոնը՝ Ազգի քաղաքը։ Նախաքրիստոնեական դարաշրջանում այստեղ էր գտնվում Անահիտ դիցուհու պաշտամունքի վայրը։

2. Մանանդյանի այն կարծիքը, թե Հայասա երկիրը տեղորոշվում է Վանա լճից հյուսիս և արևմուտք ընկած շրջաններում, կարոտ է մնում հիմնավորման⁹։ Անհավանական է թվում գիտության մեջ տարածում գտած նաև այն կարծիքը, թե Հայասա-Ազգի երկիրը գտնվել է Սև ծովի մերձպոնտոսյան ափերին, ներկայիս Տրապիզոնից հարավ-արևելք¹⁰։

Տարբեր տեսակետների առաջացման հիմնական պատճառներից մեկն է հայասական Առիպսա քաղաքի տեղորոշման հարցը, որը ըստ Մուրսիլիս Բ-ի (մ. թ. ա. 1345 թվական) տարեգրության, գտնվում էր ծովի մեջ¹¹։

Խեթական աղբյուրի այս վկայությունը տարբեր մեկնություններ են տրվել։ Ոմանք գտնում են, որ խոսքը Տրապիզոնի և Կերասունտի շրջակայքի սև-ծովյան եզերքի մասին է¹², մյուսները Առիպսան փնտրում էին Վանա լճի¹³ ա-

⁴ Լուվիական -aa վերջավորության մասնակցությունը այլևայլ տեղանունների ձևավորման մեջ պարզորոշ ի հայտ է գալիս խեթա-լուվիական լեզուներով խոսող էթնիկական միջավայրում։ Դրանցից առանձնապես հետաքրքրական են արևմտյան Փոքր Ասիայի՝ Լյուդիայի, Կարիայի, Տրովազայի և հարևան երկրների տեղանունների օրինակները (Harpasa, Mylasa, Hydyssa, Bargaza, Tarlu(s)sa (Տրույա), Wilu(s)sa(s) (Իլիոն), Karkis(s)as, Tattassa(s), Hala(s)sa) և այլն։ Sk'ն A. Toynbee and E. D. Meyers, Historical Atlas, London—New York—Toronto, 1959, էջ 106—107։

⁵ Sk'ն N. Adontz, Histoire d'Arménie, Paris, 1946, էջ 27—41, նաև՝ C. T. Еремян, К вопросу об этногенезе армян, ВИ, 1951, № 1, էջ 101—108։

⁶ Sk'ն И. М. Дьяконов, Предыстория армянского народа, Ереван, 1968, էջ 81—84։

⁷ Sk'ն Г. Гапанцян, Хайаса—колыбель армян, էջ 25, 26։

⁸ Այս քաղաքը ուշ շրջանում կոչվել է Նրզնկա, այժմ Նրզնիկան, Նրզնիշան։

⁹ Sk'ն Հ. Մաճանդյան, Քենական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Ա, Նրեվան, 1944, էջ 31—34։

¹⁰ Հայասա-Ազգի Սև ծովի մերձպոնտոսյան ափին են տեղադրել Դելապորտը, Կոստանդնուպոլիսը, Գարսանգը և ուրիշներ, վերջերս՝ Ի. Մ. Դյակոնովը։

¹¹ Sk'ն И. М. Дьяконов, Предыстория армянского народа, էջ 81—84։

¹² Sk'ն Հ. Մաճանդյան, Քենական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Ա, էջ 32։

փին, կամ Վերին Եփրատի ակունքների մոտ, Կարին-էրզրումից ոչ հեռու գտնվող ամրության վայրում¹³, կամ վերջապես Մովթ (Գելշուկ) լճի, որից սկիզբ է առնում Արևմտյան Տիգրիսը, ափին¹⁴, Սակայն այս հարցով զբաղվող գիտնականները հաշվի չէին առնում Հայաստան-Ազգիի մյուս այն քաղաքների մասին եղած տեղեկությունները, որոնց տեղորոշումը ի վերջո բերում է մեզ նույն Վերին Եփրատի հովիտը: Այս հանգամանքը հաշվի առնելով, Ն. Ազոնցր հանգել է այն ճիշտ եզրակացության, որ Առիպսա քաղաքը պետք է տեղադրել ներկայիս Դենիզլի գյուղի տեղում, Դիվրիգի (միջնադարյան Տիրիկ, Տյուրիկ) քաղաքից ոչ հեռու, Գյուլ-դաղ լեռան ստորոտում¹⁵: Դենիզլի գյուղը, որի անունը թուրքերեն նշանակում է «ծովագլուզ», գտնվում է ճահճոտ վայրում, որտեղ նախկինում պետք է որ լիճ եղած լինի. այդ մասին է վկայում նաև Գյուլ-դաղ լեռան անունը, որ թուրքերեն նշանակում է «լճի լեռ»:

Հայաստան-Ազգի ցեղային միության մյուս բնակավայրերը ևս տեղորոշվում են Փոքր Հայքի և երբեմն նրա մասը կազմող Բարձր Հայքի տերիտորիայում: Առիպսայից ոչ հեռու գտնվում էին Դուկկամա կամ Դուկկարամա (այժմ՝ Դոգան գյուղը, անտիկ Դագոնան) և Զիմառիա (այժմ՝ Զիմառա) քաղաքները: Այս բնակավայրերից բացի, խեթական աղբյուրները Հայաստան երկրում հիշատակում են Ուրա քաղաքը՝ «Հայաստան երկրի գլխավոր ամրոցը»¹⁶, Թիլ-Հայաստ և Ազգի քաղաքներից հետո երկրի խոշոր կենտրոններից էին Կումմախա կամ Կամուխա (այժմ՝ Կեմախ)¹⁷ և Ինգալավա-Թարխիզամա (Թորգոմա, հետագայում Թորդան) քաղաքները: Այս ժամանակաշրջանում պետք է գոյություն ունեցած լինի և հին հայկական Դարանաղի գավառի Անի ամրոց-քաղաքը Եփրատի ափին Anniaca անվան տակ¹⁸, որը գուցե կապ ունի Հայաստական Անիի և Թագավորի անվան հետ: Երզնկայի դաշտի խոշոր կենտրոններից էր Բիթառիզա քաղաքը (այժմ՝ Բիթառիճ, Ալթին-Բեփիի ավերակներից ոչ հեռու), որ այլ կերպ կոչվել է Պաթթեյարիկա: Այս անունը երբեմն վերագրվում էր ողջ Հայաստան-Ազգի երկրին: Հայաստանի քաղաքների թվին էր պատկանում նաև Առնիա քաղաքը, որը տեղադրվում էր անտիկ Առանեի (այժմ՝ Ալաշա-խան) տեղում:

Այսպիսով, սկզբնաղբյուրներից մեզ հայտնի տվյալների հանրազանքը ցույց է տալիս, որ միանգամայն ճիշտ է Հայաստան-Ազգի թագավորության տերիտորիայի տեղորոշումը խեթական արձանագրությունների «Բարձր երկրից» (կամ «Վերին աշխարհից»), հյուսիս-արևմուտք, հին հայկական Բարձր Հայք նահանգի¹⁹ սահմաններում, արևմուտքում՝ բուն Փոքր Հայքի տերիտորիայի

¹³ Տե՛ս Գ. Կառապետ, Хаѣаса — колобелъ армян.

¹⁴ Տե՛ս Լ. Բաբեղյան, հայաստան-Ազգիի ու նրա մի քանի բնակավայրերի տեղադրման հարցի շուրջը, ՊԲՀ, 1963, № 3, էջ 310—311:

¹⁵ Տե՛ս N. Adontz, Histoire d'Arménie, էջ 39—40:

¹⁶ Պետք է ճիշտ լինի Գ. Ղափանցյանի տեղադրումը Երզնկայի դաշտում՝ Ալթին Բեփիի ավերակների վայրում, ավելի ուշ շրջանի Զիմին-Մումինա կենտրոնից 4 կմ հարավ:

¹⁷ Տե՛ս E. Forrer, Hajasas—Azzis, էջ 1—2: Գ. Կառապետ, Хаѣаса—колобелъ армян, էջ 18—19:

¹⁸ Մի ուրիշ Anniaca քաղաք էլ գոյություն է ունեցել Թերմոզոն-Գալլ գետի (այժմ՝ Գել-գիտ լիճ) ափին, անտիկ Կողոնիայի տեղում (այժմ՝ Կոյուլ-հիսար):

¹⁹ Կարելի է ենթադրել, որ «Բարձր Հայք» անունը առաջացել է խեթական «Բարձր երկիր» «Վերին աշխարհ» անվան նմանությամբ:

ընդգրկմամբ: Այդ ընդարձակ ցեղային միության կենտրոնական շրջանները գտնվում էին անտիկ աղբյուրների Ակիլիսենեում, որն ընդգրկում էր հին հայկական Եկեղյաց, Դարանաղի-Աղիվն և Մազուր գավառները: Խեթերի և հայասցիների միջև ընդհարումները տեղի էին ունենում գերազանցապես Փոքր Հայքի հողերի հյուսիսում և հյուսիս-արևմուտքում ընկած տերիտորիաներում, Հալիս և Գայլ-գետ (Լիկոս) գետերի ակունքների շրջանում: Զգալիորեն ավելի ուշ, երբ Հայաստ-Ազգին կազմող «երկրների» միությունը արդեն գոյություն չուներ, Հերոդոտը (մ. թ. ա. շուրջ 490—424 թթ.), ապա Դիոդոր Սիկիլիացին (մ. թ. ա. շուրջ 90—21 թթ.) վկայում են մեկը՝ Արմենական լեռան (*Ἀρμένιον ὄρος*)՝ որտեղից բխում է Հալիս գետը, մյուսը՝ խոյերի ցեղի գոյության մասին հետազայում Տայք անունով հայտնի նահանգի տերիտորիայում: Այս խոյ ցեղանվան հիմքում թերևս նշմարվում է նույն «Հայաստ» անունը՝ առանց լուսլա-խեթական սոսա վերջավորության:

Բուն Հայաստ-Ազգին (Եկեղյաց-Ակիլիսենեն) հյուսիսում սահմանակից էր Բալա (Պալա, Գայլ-գետի վերին հոսանքի շրջանը) և Դումաննա (անտիկ Դումանայի, այժմ՝ Թումնա գյուղի շրջանը, Բաբերդից արևմուտք, Ճորոխ գետի հովտում) ցեղերի երկրներին:

Հայաստ-Ազգի տերմինը վերին Եփրատի հովտի հնագույն անվանումն է, որ հայտնի է մեզ սկզբնաղբյուրներից: Այս ցեղային միության քայքայումից և խեթական պետության անկումից (մ. թ. ա. շուրջ 1200—1190 թվականներ) հետո Հայաստ-Ազգին այլևս չի հիշատակվում: Ամենայն հավանականությամբ նրանց կայի դաշտի կենտրոններ Թիլ-Հայասա և Ազգի քաղաքներն ավերվել էին և նրանց փոխարեն առաջացել էին այլ կենտրոններ, որոնց անունով էլ պետք է որ կոչվեր երկիրը: Այդպիսի կենտրոններից մեկն էր լինելու վերը հիշատակված Բիթառիզա (այժմ Բիթառիճ) քաղաքը (կոչվել է նաև Պաթթեյարիկա): Հետագայում Հայաստ-Ազգի երկրների համադաշնակցության մեջ առաջատար դեր է կատարում հին հայկական Դարանաղի գավառի տերիտորիան, որը խեթական աղբյուրներում կոչվում է Կումմախա կամ Կամուխա (այժմ՝ Կեմախ գյուղը) իր գլխավոր կենտրոնի անունով: Ավելի ուշ ուրարտացիների առաջխաղացման ժամանակաշրջանում (մ. թ. ա. VIII դար) կենտրոնը Թարխիզամա (հետագայում՝ Թորդան գյուղ) քաղաքն էր, այդ պատճառով ամբողջ գավառը ևս կոչվում էր Թարխիզամա, բայց այդ այն ժամանակ էր, երբ հայկական ցեղերի կենտրոնը տեղափոխվել էր հարավ՝ խարբերդի դաշտը:

Հավանական է, որ վրացական աղբյուրների միջոցով մեզ հասած «Ան-ձիան»-ը կամ «Անձիա»-ն²⁰ ունեցել է նաև «Ազնի»-ան զուգահեռ ձևը, որի հետ համընկնում է Ազնցիք անվանումը: Այս անվանումների հետ պետք է որ կապ ունենա մինչև օրս հայ ժողովրդական էպոսում պահպանված «Ազնանց տուն» առասպելական երկրի անվանումը. այդ անունով է, որ Բարձր Հայքի և ներկա-

20 XI—XII դարերի վրացական աղբյուրներում հիշատակվում են իրար կողքի Անձորեթի կամ Անձիանձորա, Եկեցի և Դաստերի քաղաքները, որոնցից առաջինում նշվում է՝ «Մեծ վարդապետ Գրիգորի գերեզմանը» և նկատի ունի Թորդան գյուղը, երկրորդը՝ Եկեղեց քաղառն է, իսկ, Դաստերին, հայտնի Դաստեյրա ամրոցն է (Դաստարակ, այժմ՝ Դոստալի գյուղ Զիմառա-յի մոտ): Ինչպես տեսնում ենք, «Անձիանձորա»-ն համապատասխանում է Թորդան-Թարխիզամա վայրին և խեթական աղբյուրների «Ազգի» երկրին:

յիս Գերսիմ ու Սասունի մեգալիթյան հուշարձանները ժողովուրդը կոչում է «Ազնարերդ»²¹:

Այս բոլոր անվանումները հավանաբար, հանդիսանում են Ազգի երկրի անվան ուշ ժամանակի ձևերը²²:

Հայասա երկրի էթնիկական կազմի և լեզվի խնդիրը: Մեզ հասած տվյալները Հայասա երկրի էթնիկական կազմի և լեզվի մասին այնքան կցկտուր են, որ առայժմ դժվար է որոշակի կարծիք կազմել այդ մասին: Գերիշխող կարծիքն այն է, որ Հայասա-Ազգի երկրի բնակիչները պատկանում էին խուրիական ցեղերին²³: Սակայն բացահայտվում են այնպիսի փաստեր, որոնք կարող են մեկնաբանվել հոգուտ հայասացիների լեզվի հնդեվրոպական ծագման²⁴: Իր ժամանակին իբրև վարկած հայտնված այս տեսակետը հետագայում զարգացվեց Գ. Զահուկյանի կողմից: Հայասայի լեզվից մեզ հասած սակավաթիվ տվյալների (հայասական անձնանունների ու տեղանունների) վերլուծությունը բերեց նրան այն եզրակացության, որ հայասական լեզուն պատկանում է հնդեվրոպական հին անատոլիական լեզուների խեթական-նեսիական (ավելի ճիշտ՝ խեթա-լուվիական) խմբին, կամ որ այն թերևս ինքնուրույն հին անատոլիական լեզու է: Այս տվյալների լույսի տակ փորձ է արվում պարզելու հայասական բաղադրատարրի բնույթը հայոց լեզվի մեջ²⁵: Նա նույնիսկ ենթադրում է «հայասա-իշտվական բարբառների մնացորդների» առկայությունը ուրարտերենում և հայերենում²⁶:

Այնուհանդերձ անհրաժեշտ է նշել, որ եթե Hayasa անունը հիմք է դարձել հայ ժողովրդի ինքնանվան և նրա կողմից զբաղեցրած երկրի անվան, ապա այդ նույնը չի կարելի ասել հայասերեն լեզվի մասին: Այդ լեզուն կարող է դիտվել թերևս որպես ձևավորվող հայերեն լեզվի հնագույն շերտերից մեկը, բայց ոչ նրա հիմքը, որովհետև, ինչպես կտեսնենք առաջիկայում, հայոց լեզվի հիմքը դարձավ մ. թ. ա. XII դարից Հայկական լեռնաշխարհ թափանցած թրակափոյուզական լեզվախմբին պատկանող արիմ-արմենների լեզուն²⁷:

21 Այս տեսակետից պատահական չէ, որ Հայասայի երկրորդ անվանումը կապվում է հայերեն «ազն» (սեռ. հուլ., ազին, ժողովուրդ, ցեղ, սերունդ, տոհմ, ազգակցություն) բառի հետ: Գրաբարում սովորաբար օգտագործվում է հոգնակի «ազինք» ձևով: Այս բառարմատից է ծագում ազնիվ՝ «տոհմիկ» «ազնվատոհմ» բառը: Տե՛ս Գ. Բ. Джаукян Хайасский язык и его отношение к индоевропейским языкам, Ереван, 1964, էջ 78:

22 Հստ Լ. Բարսեղյանի (Խայասա-Ազգիի ու նրա մի քանի բնակավայրերի տեղագրման հարցի շուրջը, էջ 310), մեզ հասել են ուշ շրջանի հիշողություններ Ազգի երկրի մասին XVII դարի հայտնի հնդիկական Հակոբ Կարենցու մոտ հիշատակվող «Լուռուլան գաւառ... որ ի գրոց Ազնցիք ասեն» հատվածում, Վ. Ա. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, XIII—XVIII դդ., հատ. Բ, Երևան, 1956, էջ 552:

23 Տե՛ս Գ. Капанцян, Хайаса — колыбель армян, passim: В. Бэнэцян, Некоторые вопросы этногенеза армян, ԳԲՀ, 1961, № 2, էջ 105—108:

24 Տե՛ս С. Т. Еремян, К вопросу об этногенезе армян, էջ 101:

25 Տե՛ս Գ. Բ. Джаукян, Хайасский язык и его отношение к индоевропейским языкам, էջ 78:

26 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 43:

27 Այս կապակցությամբ արժե անդրադառնալ նաև թրակա-պելասգյան նախահունական լեզվին և նրա հնարավոր առնչությանը հայոց լեզվին: Թրակա-պելասգյան (նախահունական) լեզուների և հայերենի համեմատական ուսումնասիրությունը բովանդակված գիտնական Վլադիմիր

2. ԻԱԶՄԱԿԱՆ ԴԵՄՈԿՐԱՏԻԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԵԱՐԶԻ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ

Մ. թ. ա. XV դարում ավարտվում է խեթական թագավորության թուլացման ժամանակաշրջանը և նա վերստին համախմբվում է Փոքր Ասիայի կենտրոնական ողջ տերիտորիայում: Այս ժամանակից սկսած գրավոր տվյալներ են պահպանվել Հայկական լեռնաշխարհի այն մի քանի շրջանների վերաբերյալ, որոնք, հարելով մեծ տերություններին, ներգրավվում էին պատմական իրադարձությունների մեջ:

Խեթական պետությանը հարող այդ շրջաններն էին. Հայասա, Պախսուվա, Զուխմա (Սուխմու), Ալշե (Ալզի), Իսուվա (Իշուա), Թեգարամա, Մալդիա (Մալդու, Մալաթիա), Կումմախա (Կումմուխա), Տումաննա, Պալա և այլն:

Ալշի-Ալշե շրջանը նույնական է ասսուրական Enzitu-Anzitu-ին, և հին հայկական Անձիտին (Anzitenae) հարևան գավառների ընդգրկմամբ, Ավելի ուշ այս անունը Alzini ձևով տարածվում է ասսուրական սեպագրերում հիշատակվող Շուպրիա երկրի ողջ տերիտորիայի վրա և համապատասխանում է հին հայկական Աղձնիք նահանգին: Վերջինից ղեպի արևելք, Արևելյան Տիգրիսի ակունքների շրջանում գտնվում էր հին հայկական Անձեացիք գավառը, որի անունը ծագում է նույն Alzi-Anzi-Anzawa-ից: Հետաքրքրական է, որ միջին դարերում այդ գավառը կոչվում էր նաև Աղզի:

Իսուվա երկիրը համապատասխանում է Արածանիի ձախ ափին գտնվող հին հայկական Սոփք Շահունյաց (այժմ Դերսիմ) գավառին:

Փոքր Ասիայի արևելյան մասի քաղաք-պետությունները, որ հիմնվել էին Միջագետքից (Աշշուր) Փոքր Ասիա (Կանեշ) տանող ճանապարհի վրա, առնչվում են Հայասա-Ազգի ցեղային միությունը և Կիզզվատնա երկրի զինավորած խմբավորման հետ միասին մտան խեթական տերության կազմի մեջ: Նրանց մեջ առաջինը Թեգարամա քաղաք-պետությունն էր: Խեթական արձանագրությունների Թեգարամա քաղաքը, որ համապատասխանում է ասսուրա-բաբելական աղբյուրների Թիլ-Գարիմմուեին (անտիկ աղբյուրների Gaurenae, այժմ՝ Գյուրյուն), այդ պետության մայրաքաղաքն էր: Թեգարամա երկիրը նույնացվում է բիբլիական Թոգարմայի հետ («Աստվածաշնչի» հայերեն թարգմանության մեջ՝ «Տուն Թորգոմայ»), որը հիշատակվում է մ. թ. ա. 593 թվականի տալ²⁸: Հայ պատմական ավանդության մեջ «Թորգոմայ տունը» համարվում

Գեորգեին բերում է այն եզրակացության, որ «նախահունարենը (պելասգերենը) ալբաներենի և հայերենի միջև գրավում է միջանկյալ դիրք թե՛ աշխարհագրական տեսակետից և թե՛ հնչյունական զարգացման առանձնահատկություններով»: Այս ուղղությամբ կատարված նախնական ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հայասական լեզվի ուսումնասիրման ժամանակ, քացի խեթա-լուվիական լեզուներից, պետք է հաշվի առնել նաև թրակա-պելասգյան լեզուներով խոսող ցեղերը, որոնք Կիլիկիայի կողմից թափանցում էին Կիզզվատնայի (անտիկ Կատանիան) վրայով Հայասա-Ազգի ցեղային միության տերիտորիան և որոշ փոխազդեցության մեջ մտնում այնտեղ բնակվող ցեղերի հետ: Թրակա-պելասգյան լեզուներով խոսող ցեղերի ազդեցությունը նշմարվում է Հայկական լեռնաշխարհի տեղաբնիկների լեզվի, պաշտամունքի և տեղանունների ու ցեղանունների մեջ: Հատկապես նշելի է 'Αχαίοι || Hayasa անունների նմանությունը: (Տե՛ս B. H. Georgiev, Исследования по сравнительно-историческому языкознанию, М., 1958, էջ 93):

²⁸ Տե՛ս «Մենդոց դիրք», Ժ 4, ճզկիկի, ԼԸ 6:

է Հայաստանի հոմանիշը, իսկ հայերը անվանվում են «Թորգոմեան», «Թորգոմածին»։ Արևելքում Թեգարաման իր մեջ էր առնում Պախսովա երկիրը (այժմ՝ Արաբկիր քաղաքի շրջանը) և հավանաբար Թեբուրցիա կամ Թեբուրգիա (ըստ խեթական և ասսուրական աղբյուրների) երկիրը։ Այն տեղորոշվում է Եփրատի աջ ափին, այժմ Ցաղջի-չայ կոչվող վտակի հովտում։ Պախսովայի և Թեբուրգիայի միջոցով Թեգարաման Եփրատով սահմանակից էր Իշովային, որը գտնվում էր հետագա Մոփքի տերիտորիայում։ Իշովայի և Միտաննիի վրա արշավելիս խեթերը անցնում էին Թեգարամայի և Մելիդուի վրայով, որ Եփրատի գլխավոր գետանցն էր։ Հաճախ նույն Թեգարամայի վրայով խեթերը ներխուժում էին Հայասա-Ազգի երկրների համադաշնակցության թիկունքը։

Կանեշ—Աշշուր առևտրական մայրուղու վրա գտնվող մյուս քաղաք-պետությունը Մելիդուն էր կամ Մալգիան։ Նրա մայրաքաղաքը՝ Մալգիան (Մելիդ, Մելիտեա, անտիկ Melitene, այժմ էսկի-Մալաթիա), գտնվում էր Եփրատի գլխավոր գետանցի Ուրշա կամ Ուրուսա (Պետինգերյան քարտեզի ad Aras, այժմ՝ Փորուս գյուղից ոչ հեռու) քաղաքի մոտ։ Եփրատի դիմացի ափին գտնվում էր գետանցի մյուս ծայրը՝ Տումեիշկի քաղաքը, որը հետագայում հայտնի էր ուրարտական աղբյուրներից (այժմ՝ Իզմիլ գյուղը, անտիկ դարաշրջանի Տոմիսան)։

Երրորդ քաղաք-պետությունը՝ Կումմուխը (անտիկ դարաշրջանի Commagene) առաջացավ Մալգիայից հարավ, Եփրատի աջ ափին։ Նրա մայրաքաղաքը՝ Կումմախան (անտիկ դարաշրջանի Սամոսատը, այժմ՝ Սումեյսատ) գտնվում է Եփրատի այն գետանցի մոտ, որի նշանակությունը հետագայում շատ մեծացավ։

Բոլոր այս երկրները գտնվում էին ռազմական դեմոկրատիայի փուլում։ Այսպես, թվարկված երկրներում խեթերը բանակցություններ էին վարում ոչ թե թագավորների, այլ անմիջականորեն ցեղապետների կամ որոշ դեպքերում՝ համացեղական ժողովների հետ։ Այս երկրների առաջնորդները առաջին անգամ «թագավորներ» են անվանված ասսուրական տարեգրություններում՝ մ. թ. ա. XIII դարի վերջում։

Հայասա-Ազգին ևս, անշուշտ, պետք է դիտել որպես ցեղային միություն, թեև խեթական աղբյուրները նրա կառավարչին կոչում են «թագավոր»։ Համենայն դեպս, խեթական թագավորի հետ կնքված պայմանագրերում Հայասայի «թագավորի» հետ միասին հանդես է գալիս նաև նրա ժողովուրդը, ամենայն հավանականությամբ՝ ժողովրդական հավաքը կամ ցեղային (միջցեղային) ռազմական, ավագանու ժողովը։

Այսուհանդերձ, չպետք է թերագնահատել Հայկական լեռնաշխարհի և Անդրկովկասի հասարակության կատարած առաջընթացը դեպի դասակարգային քաղաքակրթության աստիճանը։ Միանգամայն վաղաժամ կլինեի պնդել, թե XIV—XII դարերում Հայկական լեռնաշխարհի տերիտորիայի ոչ մի շրջան չէր թեմակոխում դասակարգային քաղաքակրթության փուլը²⁹։

²⁹ См. И. М. Дьяконов, Предыстория армянского народа, էջ 100—101.

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆ-ԱՂՁԻ ՑԵՂԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԽԵԹԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Խեթերի պատերազմները Հայաստանի դեմ մ. թ. ա. II հազարամյակի կեսերից³⁰ և իսթական թագավոր Խաթթուաիլիս Գ-ի (շուրջ 1275—1250 թվականները մ. թ. ա.) այսպես կոչված «Ինքնակենսագրության» մեջ³¹ հաղորդվում է, որ մեր տոմարով մ. թ. ա. XVI—XV դարերին համընկնող ժամանակաշրջանում, խեթերին հարևան ցեղերն ու թագավորները, իսթական պետության թուլացումից օգտվելով, մխրճվեցին նրա տերիտորիայի խորքերը։ Հատկապես հեռու, դեպի հարավ են թափանցել կասկերը, մեծ հաջողություններ են ունեցել նաև նրանցից արևելք ընկած ցեղերը։ Այսպես, Ազգիի մարդիկ ներխուժում են Վերին (կամ Բարձր) երկիրը (Հալիս գետի վերին հոսանքի շրջանը) և «սահման են դարձնում» Սամուխա լեռը, իսկ Իսուվայի մարդիկ, անցնելով նիփրատի աջ ափը, զբաղվում են Թեգարաման։

Մ. թ. ա. XIV դարի վերաբերյալ պատմական իրադարձությունների մասին համեմատաբար մանրամասն տվյալներ կան, թեև Թուֆխալիաս Գ-ի (շուրջ 1400—1380 թվականները մ. թ. ա.) և նրա որդու՝ Սուպալիուլիումաս Ա-ի (շուրջ 1380—1340 թվականներ մ. թ. ա.) արշավանքների տարեգրությունը, որ կազմվել է վերջինիս որդու՝ Մուրաիլիս Բ-ի (շուրջ 1340—1320 թվականները մ. թ. ա.) հրամանով, մեզ հասել է վթարված վիճակում³²։ Դեռևս Թուֆխալիաս Գ-ին հաջողվել է կարճ ժամանակով հնազանդեցնել Հայասան, իսկ Սամուխան ոչ միայն նվաճել, այլև հենակետ դարձնել դեպի հյուսիս ձեռնարկվող հետագա արշավանքների համար։ Սակայն շուտով Սուպալիուլիումասը, դեռևս թագաժառանգ եղած ժամանակ, ստիպված է լինում պատժել արշավանք ձեռնարկել հայասացիների դեմ։ Բայց ճանապարհին նա հանդիպում է կասկերի տասներկու ցեղերի միացյալ աշխարհազորին և երկարատև պատերազմի բռնվում նրանց հետ։ Կասկերին ետ մղելուց հետո միայն Թուֆխալիաս Գ-ը նորից շարժվում է Հայաստանի դեմ և ընդհարվում նրա թագավոր Կարաննիսի կամ Լաննիսի (անունը պարզ չի ընթերցվում) հետ։ Ճակատամարտը տեղի է ունեցել «Կումմախից ցած»։ Սակայն Թուֆխալիաս Գ-ը, ինչպես երևում է, վճռական հաղթանակի չի հասնում, և խեթերը ստիպված են լինում հետագայում բազմաթիվ նոր արշավանքներ կազմակերպել։

Սուպալիուլիումաս Ա-ի գահակալության շրջանի կարևորագույն իրադարձությունը Միտաննիի դեմ մղված պատերազմն է։ Ըստ երևույթին այդ պատերազմին նախապատրաստվելու շրջանում է տեղի ունեցել խեթերի հաջորդ ընդ-

³⁰ Սույն հատվածի հեղինակ Ի. Մ. Դյակոնովի տեսակետը Հայաստանի տեղադրման և կատարած դերի մասին մանրամասն տե՛ս նրա «Предыстория армянского народа», Ереван, 1968 զրքում։

³¹ Տե՛ս A. Goetze, Die Annalen des Mursilis, „Mitteilungen der Vorderasiatisch—Aegyptischen Gesellschaft“, 38, Leipzig, 1933, էջ 87 և հաջ.։

³² Տե՛ս H. G. Güterbock, The Deeds of Suppilulimas Told by His Son, Mursilis II, „Journal of Cuneiform Studies.“ X, 2—4.

հարումը Հայաստանի հետ, որից հետո պայմանագիր է կնքվել Սուլայիլուլիումասի և Հայաստանի թագավոր Խուկաննասի միջև³³։

Այդ պայմանագրի համաձայն, Հայաստանի թագավորը հավատարմության երդում է տալիս խեթական թագավորին և պարտավորվում ռազմական օգնություն տրամադրել նրան և պահել իրեն հայտնի դարձած խեթական պետական գաղտնիքները (խոսքը, թերևս, Միտաննիի դեմ նախապատրաստվող արշավանքի մասին է) և, բացի այդ, ինչպես ներկայումս, այնպես էլ ապագայում հանձնել խեթական թագավորությունից Հայաստան փախած անձանց։ Խեթական թագավորը Խուկաննասին կնուխյան է տալիս իր քրոջը և այդ առիթով դրվում են մի շարք ուշագրավ պայմաններ.

«Իմ այն քույրը, որին ես, արևս, տվել եմ քեզ կնուխյան, ունի շատ քույրեր, որոնք նրա հետ նույն տոհմից (՝), նույն սերնդից են, իսկ այժմ նրանք նաև քոնն են, որոնց հետևի դու ստացել ես նրանց քրոջը։ Բայց հաթի երկրում կա մի կարևոր օրենք՝ «եղբայրը իրավունք չունի մերձենալու իր քրոջը, դա մեղք է։ Իսկ նա, ով այդպես վարվի՝ կմեռնի»։ Իսկ ձեր երկիրը բարբարոսական է և ձեզ մոտ սովորություն է, որ եղբայրը մերձենա իր քրոջը և իր զարմուհուն։ Բայց հաթ-թուսաում դա արգելված է... Եվ խուսափիր պալատական կանանցից... Նրա դալիս է պալատական կինը, հապճեպորեն փախիր և ազատիր նրա ճանապարհը»։ Այնուհետև, պատմվում է ում Մարիասի մասին, որը մահապատժի էր ենթարկվել, որովհետև խեթական թագավորը նրան տեսել էր պալատական կնոջը նայելիս։ «Եվ երբ դու վերադառնաս Հայաստան, ապա հետագայում դու չպետք է մերձենաս քո եղբոր կանանց, քո քույրերին՝ հաթ-թուսաում դա արգելված է։ Եվ երբ դու գաս պալատ (խեթական թագավորի—հեղ.), ապա նման բանը արգելված է։ Եվ այլևս կին չվերցնես Ազգի երկրից, իսկ նրան (.), ում դու տիրում ես, նրան օրենքով պետք է համարես քո երկրորդական կինը, նրան գլխավոր կինդ չդարձնես։ Եվ ետ վերցրու քո դստերը Մարիասից և տուր նրան եղբորը»։

Այստեղ հիշատակվող Մարիասն, իհարկե, նա չէ³⁴, որը մահապատժի ենթարկվեց հարեմային տիկնոջ հետ զրուցելու համար. ըստ երևույթին դա Խուկաննասի կառավարչակիցն է, քանի որ այնուհետև ասվում է. «Եթե դուք, հայասացիներդ, գալիք օրերում բարեկամաբար պաշտպանեք ինձ (խեթական թագավորին—հեղ.), ապա ես բարյացակամորեն կպաշտպանեմ ձեզ՝ հայասացիներդ, և Մարիասին և Հայաստանի մյուս խնամիներին (մարդկանց) և բարյացակամորեն կպաշտպանեմ ես Հայաստան երկիրը»։ Իսկ շարունակության մեջ ասվում է, որ այս պայմանագիրը, երկիրն ավերելու սպառնալիքի տակ, պարտագիր է «հայասացիների և Մարիասի համար»։

Քանի որ Մարիասը դիտվում էր որպես «Հայաստանի խնամիներին» գլխավորողը, ապա կարելի է ենթադրել, որ նա Ազգիի առաջնորդն էր, և Ազգին կապված էր Հայաստանի հետ փոխադարձ ամուսնություններով։ Ըստ որում, ոչ միայն Հայաստան կին էր վերցնում Ազգիից, և Ազգին՝ Հայաստանից, այլև նրանց մոտ տիրում էր այն սովորույթը, որ ամուսինը իրավունք էր ստանում քննին-

³³ St' J. Friedrich, Staatsverträge des Hatti-Reiches, 2. Teil, „Mittellungen der Vorderasiatischen—Aegyptischen Gesellschaft“, 34,1 Leipzig, 1930, էջ 103 և հւշ.

³⁴ Բայց, հավանորեն, նրա ազգականն է։

րի և իր տոհմի հետ ամուսնական կապերով կապված տոհմի նույն սերնդի մյուս կանանց նկատմամբ: Խեթական թագավորը հակառակվում է այս սովորությանը, նա չի ցանկանում, որ իր քրոջը Հայաստանի թագավորին կնության տալու փաստը վերջինիս իրավունք տար խեթական թագավորական ընտանիքի և հարեմի մյուս կանանց նկատմամբ: Խեթական արքայազուստը պետք է դառնար առաջին կինը, այսինքն՝ Հայաստանի թագուհին:

Հատկանշական է, որ պայմանագրի տեքստում Սուպպիլուլիումասը դիմում է ոչ միայն Խուկաննասին՝ Հայաստանի թագավորին, այլև «Հայաստանի մարդկանց», որ ամենայն հավանականությամբ միջցեղային ժողովն էր կամ ավագների խորհուրդը:

Նույն պայմանագրի տեքստից պարզվում է, որ հայասացիները երկրագործական ցեղ էին, քանի որ նրանց կողմից պայմանները խախտվելու դեպքում խեթական թագավորն սպառնում է ոչնչացնել ի թիվս այլոց «ձեր տները, ձեր դաշտերը (ձեր բնակավայրերը), ձեր խաղողի այգիները, ձեր մարգագետինները, ձեր եղջերավոր անասունները, ձեր ոչխարները...»: Մի այլ տեքստից երևում է, որ Աղղիի զինվորները հետագայում ծառայել են խեթական բանակում որպես մարտակառք վարողներ, հետևաբար նրանց ծանոթ են եղել նաև ձին և մարտակառքը:

Միտաննիի անկումը և Ասուրեստանի ճգնաժամը: Խեթերի գլխավոր թեզնամին, սակայն, մնում է Միտաննին: Սուպպիլուլիումասը պատերազմ է սկսում Միտաննիի դեմ: Հարձակումը տեղի է ունենում հյուսիսից, Վեիրին Եփրատի հովտով, ըստ երևույթին Թեգարամալի վրայով:

Իրադարձություններն սկսվում են խեթերի և Իսուվայի ընդհարումից, իսկ առիթ է ծառայում այն հանգամանքը, որ Իսուվա են փախչում բռնի կերպով խեթական տերիտորիայում բնակեցված մարդիկ: Նրանց հետապնդելով, այստեղ է ներխուժում խեթական զորքը, և փախստականները խույս տալով, գնում են Հայաստ: Տիրանալով Իսուվային Սուպպիլուլիումասը Եփրատով շարժվում է ցած, հարձակվելով Միտաննիի գլխավոր կենտրոններին՝ Կարքեմիշի և Վաշշուգանեի վրա: Բացի այդ, խեթերը ռազմական դաշինքի մեջ են մտնում Ալղիի կառավարչի հետ և հնարավորություն ստանում ավելի ազատ գործելու: Մասնավորապես, գրավվում է Կուտմար³⁵ ամրոցը, որ իսուվական կամ միտանական էր, և հանձնվում Ալղիին³⁶: Խեթերի առաջ բացվում է միտանական հարժավայրերի ճանապարհը:

Պատերազմը Միտաննիի դեմ երկարատև եղավ և հանգեցրեց այդ թագավորության լիակատար ջախջախման, դարձնելով նրան խեթերի վասալը: Խեթերի կողմից Կարքեմիշը գրավվելու հետևանքով շրջապատման մեջ է ընկնում նաև Կիզկատան, որը շուտով վեր է ածվում խեթական թագավորության ինքնավար մարզի:

Միտաննիի ջախջախումը Աշշուրի կառավարիչ Աշշուրուբալլիտ Ա-ին հնարավորություն է տալիս ընդարձակելու իր տիրույթները: Խեթական տեքստերից

³⁵ Ըստ է. Ֆորերի՝ ներկայիս Կոնստանդնուպոլսի Բալուկի 18 կմ հեռու (նույնական չէ ասուրական Կուլիմերիին, որը գտնվում է Շուպրիայում):

³⁶ Տե՛ս E. F. Weidner, Politische Dokumente aus Kleinasien, 1, „Boghazkoi—Studien“, VII, Leipzig, 1923, № 1, հմտ. № 4:

մեկը հաղորդում է, որ «Միտանինն այլևս գոյություն չունի, Աշշուրի և Ալշեի (Ալզի) մարդիկ բաժան-բաժան արեցին նրան»³⁷, ըստ երևույթին, Ալզիին բաժին են ընկնում Վերին Եփրատի հովտի ստորին մասի և Հայկական Տավրոսի նախալեռները՝ Տիգրիսի ձախ ափին ընկած շրջանները, իսկ Ասորեստանին՝ Հյուսիսային Միջագետքի արևելյան մասը և Վերին Տիգրիսի աջափնյա մասը։ Միտանիից մնաց փոքրիկ միջուկը միայն, Հետագայում Ասորեստանի թագավոր Ադադներարի Ա-ը (շուրջ 1310—1280 թվականները մ. թ. ա.) ոչ միայն ամրապնդում է իր դիրքերը Վերին Տիգրիսի հովտում (Կադմուխի կամ Կուդմուխի երկիրը) և տիրանում Տայրա և Իռիդա³⁸ ամրոցներին՝ նրա վերին հոսանքի շրջանի հյուսիսում ու հարավում, այլև որոշ ժամանակով գրավում է Վաշշուգանեն և ելք ստանում դեպի Եփրատը՝ Կարքեմիշի մոտ։ Այսպիսով, Ասորեստանը դառնում է մեծ տերություն, որը շրջակա ցեղերի համար ավելի մեծ վտանգ էր ներկայացնում, քան նախկինում՝ Միտանինը։

Մուրսիլիս Բ-ի պատերազմը Հայաստյի դեմ։ Միտանիի ջախջախումը մեծ հաղթանակ էր խեթերի համար և նրանց հնարավորություն էր տալիս նվաճել Ասորիքն ու մրցակցել Եգիպտոսի հետ, բայց Սուպպիլիումասի և հիմնական խեթական ռազմական ուժերի երկարատև բացակայության հետևանքով անշատովում են խեթական պետության ծայրագավառները Փոքր Ասիայում։ Այսպես, կասկերը վերսկսում են իրենց հարձակումները խեթական տերիտորիայի վրա, և խեթերը հարկադրված են լինում շատ տարիներ վատնել նրանց ասպատակությունների հետևանքները վերացնելու համար։

Երբ Մուրսիլիս Բ-ը զբաղված էր կասկերի երկրի առաջնորդ Տիպիայի դեմ պայքարելով, Աղզիի առաջնորդ Աննիասը (Մարիասի որդին) հարձակվում է խեթական Տանկուվա շրջանի վրա և այնտեղից գերիններ ու անասուններ տանում Հայասա³⁹, Աննիասը մերժում է դրանք վերադարձնելու Մուրսիլիսի պահանջը, որի հետևանքով խեթերը պատերազմ են սկսում և պաշարում ազգիական Ուրա անառիկ ամրոցը։ Հիմնական պատերազմական գործողությունները ծավալվում են հաջորդ տարիներին։ խեթական զորքերը ղեկավարում է թագավորի եղբայրը, քանի որ ինքը Մուրսիլիսը զբաղված էր մյուս սահմանների վրա մղվող պատերազմով։ Հայասացիները սկզբում խոստանում են հանձնել գերիներին, բայց խոստումը չեն կատարում, պատճառաբանելով, թե խեթերն էլ չեն վերադարձրել հայասացի գերիներին։ Պատերազմական գործողությունները ձգձգվում են և հայասացիները գրավում են խեթական Իստիտինա ամրոցն ու պաշարում Կաննուվարան։ խեթերն օգնություն են ուղարկում 10.000 հետևազոր և 700 մարտակառք, բայց նրանց հիմնական ուժերը կաշկանդված էին Եփրատի ափին, Կարքեմիշի մոտ, որին սպառնում էր Ասորեստանի թագավորը։ Պատերազմի հայասական ռազմաբեմում խեթերն ստիպված են լինում նահանջել դեպի Թեգարամա, և նրանց պետությունից անջատվում են վերին Հալիսի հովտում գտնվող մի շարք շրջաններ։

Պատերազմի չորրորդ տարում միայն (իր գահակալության տասերորդ տարում) Մուրսիլիս Բ-ը անձամբ է դուրս դալիս ընդդեմ Աղզիի։ Հայասացի-

³⁷ Նույն տեղում։

³⁸ Sk'w „Reallexicon der Assyriologie“, I, ed. E. Ebeling und B. Meissner, Berlin, 1928, էջ 281 և հաջ.։

³⁹ Sk'w A. Goetze, Die Annalen des Muršiliš, էջ 95—97.

ները վազվում են լեռնային ամրոցներում, մտադրություն ունենալով գիշերները հարձակվել անցնող խեթական զորքի վրա: Սակայն Մուրսիլիսը, լեռնային ամրոցների մեծ մասը թիկունքում թողնելով, դուրս է գալիս Առիպասյի մոտ և գրավում այն, իսկ այնուհետև անմիջապես շարժվում է դեպի Դուկկամա, որը գտնվում էր, հավանաբար, Ազգիում: Դուկկամայի բնակիչները հանձնվում են հաղթողի ողորմածությանը, և Մուրսիլիսը 3000 ազգիացի վերցնում է իր բանակը որպես հետևազորայիններ և կառավարներ: Բանակցությունները վարվում են ոչ թե Ազգիի «թագավորի», այլ ավագների խորհրդի հետ: Երկիրը մտցվում է խեթական պետության կազմի մեջ, Հետագա բանակցությունները վարում են ոմն Մուտտիսի՝ հալիմանա ամրոցի կառավարչի հետ, որի միջոցով Մուրսիլիս Բ-ը կարողանում է հաջողացնել 1000 խեթ զորիների վերադարձը⁴⁰:

Սակայն խեթերը չեն կարողանում հնազանդության մեջ պահել Ազգին ու Հայասան⁴¹: Շատ անկայուն էր նրանց ազդեցությունը նաև Իսուվայում և մերձեփրատյան մյուս երկրներում:

Մեզ հասած նամակից դատելով⁴², Ալզին շարունակում է հարձակումը Միտաննիի վրա, դաշնակցած խեթերի հետ, և Ալզիի թագավորը որոշ ժամանակով նույնիսկ գրավում է Միտաննիի գահը:

Մի շարք վավերագրերից երևում է, որ մ. թ. ա. XIV—XIII դարերի սահմանադիրում Հայկական լեռնաշխարհի երկրները դաշինքի մեջ էին խեթական թագավորության հետ, բայց նրա կազմի մեջ չէին մտնում:

Խեթերը և Վեբլե Նփրաթի ճովաի երկրները մ. թ. ա. XIII դարի վերջին: Ինչպես երևում է, մ. թ. ա. XIII դարի կեսերին խեթերը Հայկական լեռնաշխարհի վրա չէին արշավում: Հավանաբար Ասորեստանի կողմից սպառնացող վտանգի ուժեղացումը⁴³ հարկադրում է վերինեփրատյան հովտի ցեղերին խեթական թագավորության հետ դաշնակցային հարաբերություններ պահպանել:

Պահպանվել է խեթական թագավորության պայմանագիրը Պախիուվայի, Իսուվայի և այլ շրջանի մյուս երկրների հետ⁴⁴: Այդ պայմանագիրը կնքող խեթական թագավորի անունը վավերագրում չի պահպանվել, բայց, հավանաբար, խեթական պետության վերջին թագավորներից մեկն է, գուցե Առնուվանտասը (շուրջ 1220—1190 թվականները մ. թ. ա.): Այս պայմանագիրը մի կարևոր աղբյուր է, որը հնարավորություն է տալիս պատկերացում կազմելու Հայկական լեռնաշխարհի հետ խեթերի ունեցած հարաբերությունների մասին՝ խեթական թագավորության անկման նախօրյակին:

Ազգի—Հայասա միությունը, ըստ երևույթին, տրոհվել էր, քանի որ

⁴⁰ Հավանաբար այս ժամանակներին է վերաբերում խեթերի և հայասցիների պայմանագրի BO 3281 հատվածը:

⁴¹ Պահպանվել է խեթական մի կառավարչին ուղղված հրահանգի տեքստը, որ վերաբերում է, հավանաբար, մ. թ. ա. XIII դարի վերջին: Այդ հրահանգում Հայասան, Կասկերի երկրի և Լուկկայի (Լիկիա, հարավ-արևմտյան Փոքր Ասիայում) հետ միասին հիշվում է օտար, թշնամական երկրների շարքում:

⁴² S^h u Kellschrifttexte aus Boghazköi, I, № 20.

⁴³ S^h u И. М. Дьяконов, Предыстория армянского народа, էջ 97 և հաջ.

⁴⁴ S^h u Kellschrifturkunden aus Boghazköi, XXIII, № 72, O. R. Gurney, Mita of Paḫ-ḫuwa, „Annals of Archaeology and Anthropology, University of Liverpool“, XXVIII, 1948.

տեքստում նրա մասին հիշատակություն չկա, իսկ Դուկկամա, Կումմախա և Պաթթեյարիկկա «քաղաքներն» ու շրջանները, որոնք նախկինում ենթարկվում էին հայասացիներին, այժմ գործում են ինքնուրույնաբար: Պախսովա և Իսովա երկրները խեթական թագավորության հետ կապված են վասալական-դաշնակցային կապերով և պարտավոր են խեթերի պահանջով զորամասեր տրամադրել նրանց:

Սակայն, երբ խեթական թագավորը արշավանք է կատարում Կումմախայի դեմ, Պախսովայի թագավորը՝ Միտասը, որն ամուսնացած էր խեթերի հակառակորդի դստեր հետ, ոչ միայն չի կատարում իր պարտավորությունները, այլև թաքցնում է խեթերից թշնամի փախստականներին և մարդիկ ու անասուններ հափշտակում խեթերի դաշնակից Իսովայի տերիտորիայից: Միտասի հետ գործում էր ևս մեկ առաջնորդ՝ ոմն Կալիմունաս: Սակայն խեթերի հաջողությունները «Պախսովայի մարդկանց» (ժողովրդական ժողով) ստիպում են հաշտություն կնքել: Խեթերի թագավորը Պախսովայի մարդկանց պարտավորեցնում է իրեն հանձնել Միտասին ու Կալիմունասին՝ նրանց բոլոր ազգականների հետ և ողջ ունեցվածքով, ինչպես նաև վերադարձնել փախստականներին և հատուցել Իսովայի կորուստները: Պախսովայի մարդկանց կողմից այս պայմանագիրը չկատարելու դեպքում խեթական թագավորը նրանց հարևաններին հրամայում է այդ ամենը նրանց անել տալ ուժի միջոցով: Խեթերից կախում ունեցող հարևանների թվում հիշվում են Արիխպիցի, Պաթթեյարիկկայի (կամ Իսմերիկկայի՝ տեքստում անունը վնասված է) կառավարիչը և Տուկկամայի կառավարիչ Ախսիասը: Միաժամանակ, այդ նույն պայմանագրի համաձայն, խեթական թագավորության հպատակության տակ են անցնում Պախսովան, Իսովան, Յուխման, Մալդիան, (Պաթթեյա)րիկան կամ (Իսմե)րիկկան ու ևս մի երկիր, հավանաբար՝ Խուրրի, այսինքն՝ կամ Միտաննիի հյուսիսային մնացորդը, կամ Ալզին: Այս բոլոր երկրների համերաշխ կերպով խեթերին հպատակվելը բացատրվում է, հավանաբար, Ասորեստանի կողմից սպառնացող վտանգով:

Այսպիսով, մ. թ. ա. XIII դարի վերջերին Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան շրջաններում կային բազմաթիվ ցեղեր ու ցեղային միություններ, որոնք գտնվում էին նախնադարյան համայնական կարգերի վերջին՝ ռազմական դեմոկրատիայի փուլում: Որոշ վայրերում արդեն սկսել էին ձևավորվել դասակարգային հասարակությունը և պետական կազմավորումները որպես քաղաք-պետություններ (Տիգրիսի և Եփրատի վերին հոսանքի որոշ քաղաք-պետություններ) կամ որպես ոչ մեծ թագավորություններ (Ալզի): Ամենայն հավանականությամբ գոյություն ունեին նահապետական մեծ ընտանեկան համայնքներ և նրանց միավորումներ, ինչպես ավելի հարավային խուրրիական շրջաններում. պահպանվում էին նաև նախնադարյան հասարակության արխայիկ սովորույթների մնացուկներ (օրինակ, «թագուհիների» դերը, իսկ հայասացիների մոտ՝ ամուսնու իրավունքը քենիների նկատմամբ): Ստրկությունն արդեն հայտնի էր, բայց թույլ էր զարգացած: Միտաննիի ավանդույթները պահպանած շրջանները արդեն ժանոթ էին սեպագրին, որի հետևանքով խեթա-խուրրիական դիվանային և տարեգրային ավանդները կարողացան հետագայում ընկալվել Ուրարտու պետության մեջ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԶԱՐԳԱՑԱԾ ԿԱՄ ՈՒՇ ԲՐՈՆՋԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. ԱՐՏԱԴՐՈՂԱԿԱՆ ՈՒԹԵՐԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Հայկական լեռնաշխարհի նախնադարյան մշակույթի վերջին՝ ամենահե-
աաքրքրական փուլը, սկսվում է մ. թ. ա. XIV դարի վերջերից և հարատևում
մինչև I հազարամյակի ձկիզբը: Շուրջ երեք դար ընդգրկող այդ ժամանակա-
շրջանը հագեցած է նախնադարյան տոհմացեղային հասարակության վերջնա-
կան փլուզումն հատկանշող սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական բնույթի ար-
մատական այնպիսի տեղաշարժերով, որոնք պետք է հանգեցնեին նախնա-
դարյան կարգերի վերացմանն ու պետական միավորումների ստեղծմանը:

Հայաստանի հարավային և հարավ-արևմտյան մասերում նախադինաս-
տիական զարգացման են հասնում ուրարտական հզոր ցեղերը, Հայասա երկի-
րը մոտենում է, ինչպես ասվեց վերը, պարզունակ պետական կարգի ստեղծ-
մանը. Հայկական լեռնաշխարհում նշմարվում է պրոտոհայկական առաջին իշ-
խանությունների առաջացումը: Հայաստանը թևակոխում է «ազմական դե-
մոկրատիայի» վերջին փուլը:

Տեղաբնակ էթնիկական միավորումների սոցիալ-տնտեսական զարգաց-
ման ոլորտներում կատարվող խոր ու էական փոփոխությունները առանձնա-
պես լավ են ուրվագծվում նյութական մշակույթի հուշարձանների համեմատա-
կան ուսումնասիրության ֆոնի վրա: Նրկրագործության ու անասնապահու-
թյան, արհեստների ու արվեստի, նյութական բարիքների արտադրության
այլևայլ ճյուղերի, միջցեղային փոխանակության ու առևտրի զարգացման մի-
ջոցով վերջնականապես ձևավորվում է Հայաստանի բրոնզեդարյան ինքնա-
տիպ մշակույթը, որն ընդհանուր էր Հայկական լեռնաշխարհի և ամբողջ Ան-
դրկովկասի համար:

Այն ավելի է ընդլայնում իր համագործակցությունը մի կողմից Առաջավոր
և Փոքր Ասիայի երկրների հետ, որոնք որոշակի դրոշմ էին դնում բրոնզեդար-
յան Հայաստանի ձևավորվող մշակույթի վրա, մյուս կողմից, Հյուսիսային
Կովկասի, ժամանակակից Օսեթիայի, Չեչենո-Ինգուշեթիայի, Դաղստանի, ինչ-
պես նաև Կուբանի ու Թերեքի հովիտներում բնակվող ցեղախմբերի հետ: Սա-

կայն երկրի արտադրողական ուժերի զարգացման մեջ վճռական դեր էին խաղում նրա տնտեսության հիմնական ճյուղերի ներքին դարավոր վերելքն ու բնական բազմապիսի հարստությունների օգտագործումը:

Մետաղաճանաթյուն և մետաղամշակութային: Ինչպես նշվեց նախորդ պրոլետներում, Հայկական լեռնաշխարհի հիմնական հարստություններից մեկը մետաղն էր:

Մ. Թ. ա. II հազարամյակում ձևավորված մետաղագործական օջախները՝ Զուլամերկի, Սասնո, Տայոց շրջաններում, Ռշտունյաց լեռներում, Հայկական Միջագետքում, ինչպես նաև Գուգարքի, Գեղարքունյաց ու Սյունյաց մարզերում, դառնում են մետաղահանության, մետաղամշակության ու փոխանակության նշանակալից կենտրոններ:

Մետաղամշակության այդ կենտրոններում բարձրորակ բրոնզից պատրաստում էին ամենատարբեր տիպի առարկաներ: Այս արհեստների մեջ Հայաստանի բնակիչները մասնագիտանում էին ամբողջ ընտանիքներով ու տոհմներով: Նրանք գիտեին պղնձի ձուլման և այլ մետաղների խառնուրդներից բարձրորակ բրոնզ ստանալու տարբեր եղանակներ: Զևավորում էին բրոնզե իրերն այնպիսի վարպետությամբ, ինչպես կավագործն էր պատրաստում խեցին: Նրանք արտադրում էին փորագիր զարդերով, մետաղներով ու հազվագյուտ փայտերով ազուցված գեղեցիկ զենքեր, բարդ ու բազմամասն կաղապարների մեջ ձուլում էին ռեալիստորեն վերարտադրված մարդու ու կենդանու արձանիկներ ու նույնիսկ արձանների ամբողջ խմբեր:

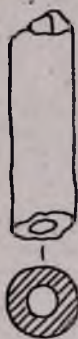
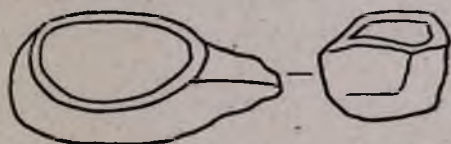
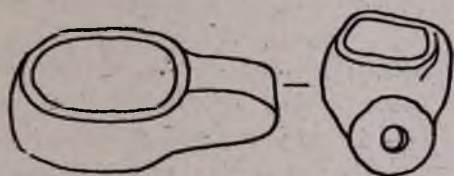
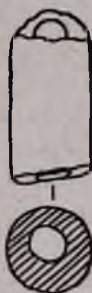
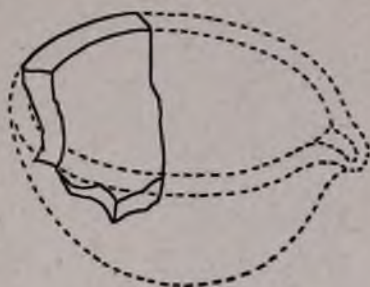
Ուշ բրոնզի ժամանակաշրջանում մետաղագործությունն այնքան առաջադիմեց, որ մետաղաձուլական փորձիկ արհեստանոցներ հանդես եկան նույնիսկ դաշտավայրային շրջաններում, որոնք մետաղը կամ մետաղաքարը ստանում էին փոխանակության միջոցով՝ երկրագործական մթերքների դիմաց:

Այսպիսի մի արհեստանոցի մնացորդներ են հայտնաբերվել Կարմիր-բլուրի նախաուրարտական բնակավայրի խորը հորիզոններում, մոխրի թանձր շերտերի մեջ¹: Այս տիպի արհեստանոցները բավարարում էին, իհարկե, առանձին բնակավայրերի սահմանափակ պահանջները՝ բերովի մետաղի կամ հնացած մետաղյա իրերը վերաձուլելու ու վերամշակելու միջոցով:

Բրոնզե իրերի մեծաքանակ արտադրությունը մենում էր, այնուամենայնիվ, հանքաքարի պաշարներով ու անտառանյութով հարուստ լեռնային շրջանների արտոնությունը: Հայկական բարձրավանդակի ինքնամփոփ բարձրագիր մարզերում, մանավանդ Մոկսում ու Սասունում մինչև XX դարի սկզբները տնայնագործ մետաղահատները հանքաքարը հալում էին գետնի մեջ փորված պրիմիտիվ հնոցներում, որոնք գրեթե չէին տարբերվում երկրի հյուսիսային շրջանների պղնձի ու երկաթի հանքավայրերի մոտ երկրաբանների կողմից հայտնաբերված նախնադարյան հնոցներից:

Հայաստանը դարձավ Առաջավոր Ասիայի մետաղագործության խոշոր կենտրոններից մեկը:

¹ Տե՛ս А. А. Мартиросян, Новые данные по истории города Тейшебаини, ՊԲՀ, 1963, 3, էջ 226 և հաջ.:

Մետաղաձուլական գործիքներ, ուշ բրոնզի դար. կարմիր-բլուր, Արփիկ

Զինագործություն և աշխատանքի գործիքների արտադրություն: Ուշքոռն-գեղարյան մետաղագործության ճյուղերից առանձնապես բարձր զարգացման հասավ զինագործությունը: Դամբարանային պեղումների միջոցով հայտնաբերված զենքերի բարձր որակը, բազմազանությունն ու տարատեսակությունը, գեղարվեստական արժանիքներն ու նուրբ զարգանախշերը վկայում են նախնադարյան վարպետների հմտության ու բարձր ճաշակի մասին: Զինագործ վարպետները տասնամյակներ անընդհատ բարելավում ու զարգացնում էին զենքի տեղական ու ներմուծված տիպերի արտադրությունը: Հայնալիճ աղեղն ու նետը, բազմապիսի կոթառավոր նիզակները, մարտական տարբեր տիպի սակրերը, ծանր թրերը, դաշույնների տասնյակ տարբերակները, դանակներն ու գուրզերը, լանչապանակները, զրահները, վահանները, հրեման նույնիսկ թիթեղյա սաղավարտները մեծ մասամբ տեղական արտադրության արգասիքներ էին, պատրաստված տեղական ձևերով, կամ ներմուծված լավագույն ձևերի ազդեցության տակ: Նրանք վաճառահանվում էին երկրի ներսում ու նրա սահմաններից դուրս: Հայաստանում հայտնի բոլոր սպառազինության առարկաներն իրենց ուղղակի զուգահեռներն են գտնում կովկասյան ու հին արևելյան զենքերի ժողովածուների մեջ:

Ընդհանուր արևելյան տիպերի պատկանող զենքերի ուսումնասիրությունը լայն հնարավորություններ է ընձեռում տեղական նյութի թվագրման համար: Այսպես, Հայաստանի բրոնզեդարյան դաշույնների որոշ տարբերակներ կապվում են Ասորիքի, Հյուսիսային Միջագետքի, Լեռնորանի, Արևմտյան Իրանի (Լուրիստան) XIII—X դարերի նյութերի հետ, Արթիկի փոքրիկ զարդարուն սակրը² համընկնում է Ասորիքի այն նյութերին, որոնք թվագրվում են եգիպտական Ռամսես Գ փարավոնի (1204—1173 թթ.)³ թագավորության շրջանի մակագրություններով, լճաշենի⁴ ու Կարմիր բլուրի ելուստազարդ կոթառներով⁵ սակրերը նմաններն ունեն ասորա-պաղեստինյան XIV դարի զենքերի մեջ և համընկնում են Թեշուբ աստծու նշանավոր փոքրասիական ռելիեֆի վրա պատկերված սակրին (XIV—XIII դարեր)⁶: Լճաշենի դաշույնների ու դանակների մեծ մասը, ինչպես նաև բրոնզե մեծ եռաժանիներն ու բազմաթիվ այլ իրեր անմիջականորեն կապվում են վաճառաշահ Ուգարիթ քաղաքի մետաղյա այն իրերի հետ, որոնք իրենց վրա կրում են եգիպտական Մերնեպտահ փարավոնի անունը (XIII դար)⁷, կամ խեթական Ասորիքի Թե-Ահմար քաղաքի ռելիեֆների հետ, որոնք թվագրվում են ասսուրական թագավոր Սալմանասար Ա-ի տիրակալության տարիներով (1280—1261):

Սպառազինության արևելյան տիպի առարկաներով առանձնապես հարուստ էին հասարակության արտոնյալ խավերի ներկայացուցիչներին պատկանող

² Տե՛ս Գ. Բ. Խաչատրյան, Матеріальная культура Артука, Ереван, 1963, էջ 57, աղ. 3, նկ. 3:

³ Տե՛ս Գ. Բ. Bonnet, Die Waffen der Völker des Alten Orients, Leipzig 1926, էջ 34:

⁴ Լ. Լ. Մեղակեան, Լճաշենի մշակութի զարգացման հիմնական էտապները, աղ. 3, նկ. 3:

⁵ Տե՛ս Գ. Բ. Мартыросян, Город Тейшебаппи, Ереван, 1961, նկ. 25, էջ 55:

⁶ Տե՛ս Լ. Delaporte, Les Hittites, Paris, 1936, էջ 248, նկ. 111:

⁷ Տե՛ս Բ. Thureau-Dangin, Tell Ahmar, „Syria“, 10, 1929, էջ 138:

դամբարանները: Լճաշենի ցեղային առաջնորդների դամբարաններում և Կիրովականի հայրուստ դամբարաններից մեկում հնագետները հայտնաբերել են լայնաշեղք դաշույններ՝ բրոնզյա գեղեցիկ պատյաններով⁸, որոնք իրենց ծակոտկեն հարուստ երկրաշափական ու կենդանական զարդանախշերով հիշեցնում են Հարավային Միջագետքի նշանավոր Ուր քաղաքի պեղումներում հայտնաբերված ոսկյա պատյանի մշակված ձևերն ու նրբին զարդարանքը⁹:

Ուշ բրոնզի դարի մետաղագործ վարպետները աշխատանքի գործիքներ, իրեր էին արտադրում արհեստների ու տնտեսության ամենատարբեր ճյուղերի և կենցաղային, կրոնա-պաշտամունքային կարիքների համար: Արթիկ-տուֆի ինքնատիպ դամբարաններից մեկում հնագետները հայտնաբերել են ատաղձագործի բրոնզյա գործիքներ՝ սղոց, կացին, տարբեր տրամաչափի ու լայնության դրեր¹⁰, որոնց օգնությամբ փայտագործ վարպետները պատրաստում էին դանակների, դաշույնների ու այլ իրերի բռնակներ, ամանեղեն, ձիու թամբի առարկաներ, տնային կահկարասի, կամարածածկ սայլեր ու սայլակներ, մարտականքեր, պատգարակներ և այլն:

Ոսկեդարում: Մետաղագործության զարգացած ճյուղերից մեկն էլ ոսկերչությունն էր: Լճաշենի և Տոլորսի հարուստ ննջեցյալները պնդված էին ոսկյա խոշոր պես-պես (գլանաձև, գնդաձև, թեփուկավոր, սկավառակաձև) ուլունքներով, նշաձև քարերով ազդեցված հատիկավոր նախշ ունեցող կոճակներով, սկավառակատիպ տափակ զարդերով, թանկարժեք կամ կիսաթանկարժեք քարերից պատրաստված մանյակներով և այլն: Ինչպես նյութական արտադրության այլ ճյուղերում, այնպես էլ ոսկերչության մեջ մեծ դեր էին կատարում հինարևելյան ավանդույթները: Վերը հիշատակված մանյակների մի զգալի մասը հանդիպում է դեռևս հին Շումերի վաղ դինաստիական ժամանակաշրջանում և տարածվում մինչև Մոսկենջոդարոյի հովիտը¹¹: Առանձնապես լայն տարածում են գտնում ոլորագալար զարդերը պղնձի ու վաղ բրոնզի ժամանակաշրջանի Կրեմոն-Միքենյան և Տրոյական հուշարձաններում: Հնագետները արդարացիորեն նշում են, որ Տրոյայի գանձերի ոսկյա զարդերը մատնանշում են ոչ միայն այդ քաղաքի հարստությունն ու լայն առևտրական կապերը, այլ նաև զարդերի մի զգալի մասի ուրույն արևելյան գծերը, որոնք կարելի է դիտել որպես Շումերի ոսկերչական արտադրանք¹²: Զարմանալի չէ, որ ոսկերչության այդ երկու խոշոր կենտրոնների միջև ընկած Հայաստանն ուներ զարգացած ոսկերչություն, որը ոչ միայն պահպանում, այլև զարգացնում էր հին ավանդույթները, ստեղծում Հայաստանի համար նոր տիպի զարդեր, որոնք հանդիպում են շատ հաճախ Կենտրոնական և Հյուսիսային Միջագետքի XIV—XIII դարերի վաղ ասորեստանյան հնավայրերում և, մասնավոր, նշանավոր Մարի քաղաքի հարուստ դամբարաններում¹³:

⁸ Տե՛ս Ա. Օ. Мнацаканян, Раскопки курганов на побережье оз. Севан в 1956, СА, I, 1957.

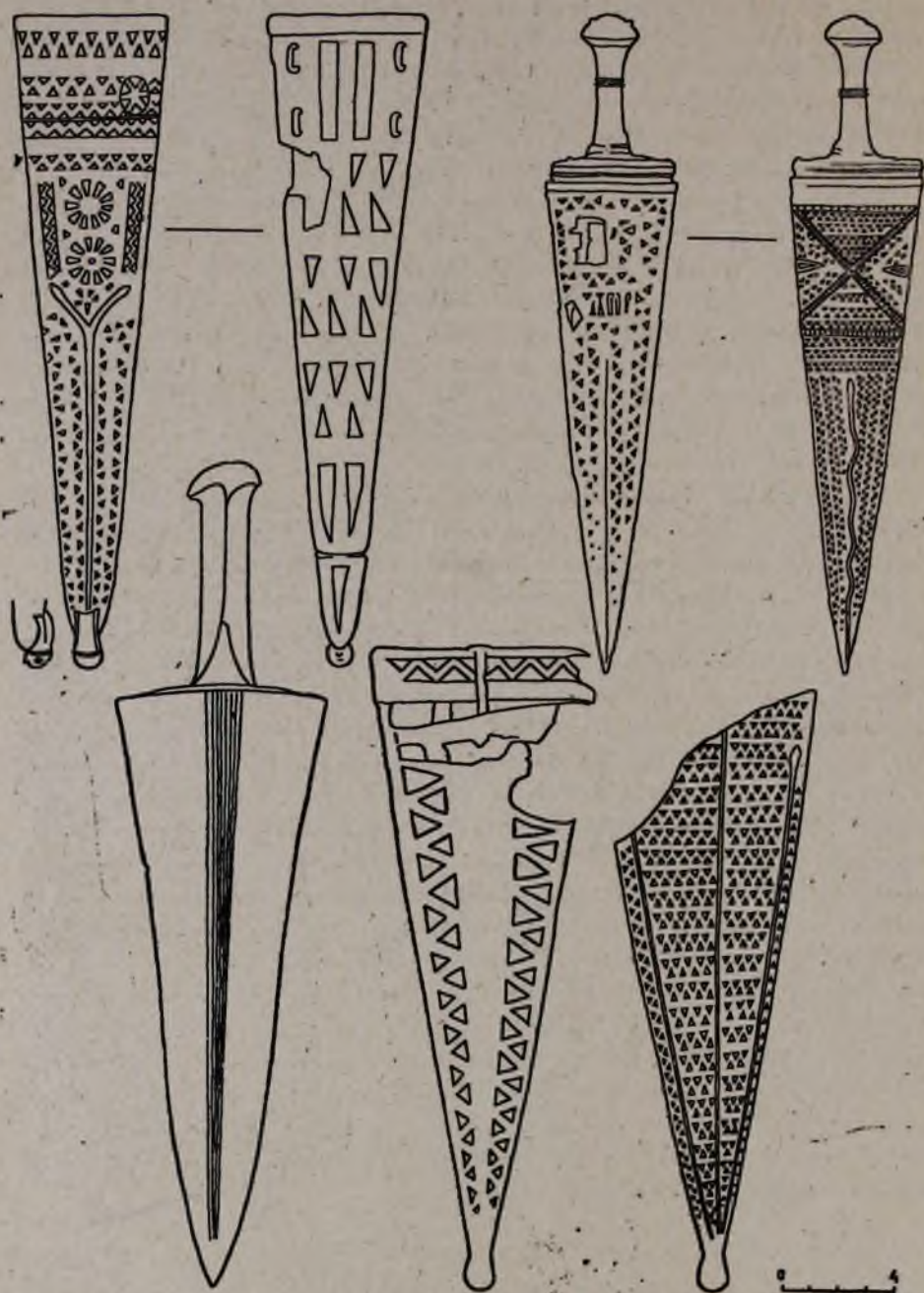
⁹ Տե՛ս Н. Д. Флиттнер, Культура и искусство Двуречья, Л.—М., 1958, էջ 49:

¹⁰ Տե՛ս Т. С. Хачатрян, Материальная культура Артика, աղ. 3, նկ. 1, 5, 6—10:

¹¹ Տե՛ս Г. Чайлд, Древнейший Восток в свете новых раскопок, М., 1956, էջ 245.

¹² Տե՛ս Г. Чайлд, У истоков европейской цивилизации, М., 1952, էջ 76—78:

¹³ Տե՛ս А. Parrot, Mari, Paris, 1945, նկ. 39:

Գետյանավոր դաշույններ և զրահե տառապաններ. Սևանի ավազան

Երկաթագործություն: Ուշ բրոնզի դարում մետաղագործությունն ամբողջությամբ վերելք է ապրում, մետաղյա իրերը լայնորեն օգտագործվում են հասարակության բոլոր խավերի կողմից, նրանք հանդիպում են հնավայրերում ամենուրեք. բրոնզի գինը զգալի չափով իջնում է: Սակայն այս շրջանի մետաղագործության ամենաէական հասույթը երկաթի նախասկզբնական օգտագործումն էր, որի յուրացման պրոցեսը ընթանում էր Հայաստանում, Առաջավոր ու Փոքր Ասիայում՝ երկաթի արտադրական օգտագործմանն առընթեր: Երկաթը հանդես եկավ Հայաստանում, ինչպես և ընդհանրապես Արևելքում, որպես թանկարժեք մետաղ զարդարանքի, մանր առարկաների, ինչպես նաև հասարակության մեջ բարձր դիրք ունեցող անձանց զենքերի ձևով, ուշբրոնզեդարյան մշակույթի երկրորդ փուլում, XII դարի վերջերին և XI դարում, ճիշտ այն ժամանակ, երբ այդպիսիները տարածվեցին իրանում և Միջագետքում՝ կամ էգեյան աշխարհի տարբեր կենտրոններում¹⁴: Առայժմ դանդաղորեն ներդրվող երկաթի արտադրությունը դալիս էր փոխարինելու բրոնզագործությանը, զինելու նախնադարյան մարդուն բնության դեմ պայքարելու նոր ու հզոր զենքերով, բարձրացնելու աշխատանքի արտադրողականությունը արհեստների ու երկրագործության մեջ, արագացնելու տոհմա-ցեղային կարգերի վերջնական փլուզումը Հայաստանում:

Բրոնզե սակրեք. Ախթալա

Մ. Թ. ա. II հազարամյակի վերջին քառորդում բարձր զարգացման հասանքարագործությունը, ոսկրագործությունը, կաշեգործությունը, կոշկակարությունը-

¹⁴ Skt. S. Przeworski, Die Metallindustrie Anatoliens in der Zeit von 1500—700, Leiden, 1939, էջ 103 և հաջ.

նը, մանածագործությունն ու այլ արհեստները Հայաստանի տարբեր վայրերում հայտնաբերված կոշկաձև կավե ամանների քանակն ու բազմատեսակությունը վկայում են տարբեր տիպի ճտկավոր կոշիկների լայն օգտագործումը Հայաստանում¹⁵, իսկ Արթիկ-տուֆի դամբարաններից մեկում պահպանված գեղեցիկ բանվածքներով ու բրոնզյա փոքրիկ զարդերով գործվածքի մնացորդը¹⁶ ցույց է տալիս, թե ինչպիսի գեղեցիկ հագուստներ կարող էին ունենալ բրոնզե դարի մարդիկ:

Խեցեգործություն: Խեցեգործության արտադրանքը անհամեմատ ավելի լայն ու բազմակողմանի էր, քան մետաղագործությանը: Մետաղե իրերի տասնյակ կամ հարյուրավոր տիպերի դիմաց խեցեգործության մեջ մենք ունենք կավե առարկաների հազարավոր տեսակներ ու նմուշներ. որոնք հնարավորություն են տալիս ավելի ևս ճշգրտելու ուշ բրոնզի դարաշրջանի զարգացման ժամանակագրական փուլերը: Տասնամյակների ու հարյուրամյակների ընթացքում հաջորդաբար հանդես են գալիս նրբախեցի ամանեղենի շատ տեսակներ՝ փորագիր երկրաչափական զարդամոտիվների միագույն, երկգույն կամ եռագույն ազուցվածքով, վերագիր կենդանակերպ զարդերով, նուրբ փայլեցված երկրաչափական նկարների գոտիներով, ներձկուն և ռելիեֆ մակերեսներով, փորագիր պարզեցված զարդանախշերով:

Առանձնապես մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում սև փայլեցրած պաշտամունքային ամանները՝ իրենց վերագիր ու փորագիր պատկերներով կամ նախնադարյան նկարիչների ու փորագրիչների կողմից ստեղծված ամբողջական կոմպոզիցիաներով: Հայաստանի սյետական թանգարանում այժմ հիանալի սերիաներով ներկայացված են երկրաչափական հարուստ մոտիվներով նախշված երկբուրգ մեծ սափորների բազմապիսի տեսակներ, ցուլերի ռելիեֆ գլխիկներով կամ կենդանիների ամբողջական պատկերներով զարդարված ցածրավիզ ամաններ, ամաններ, որոնք զարդարված են վագրերի ու օձերի վերագիր ռելիեֆ քանդակներով, զոհաբերվող կենդանիներին ներկայացնող քանդակաին տեսարաններով: Նշիկների, քարայծերի ու այլ կենդանիների մի ուրիշ խումբ ներկայացված է գծավոր փորագիր զարդերով: Այս տիպի ամանեղենի վրա երբեմն պատկերվում են նույնիսկ որսի ամբողջական տեսարաններ, մարտակողերի ու մարդակերպ էակների մասնակցությամբ: Կավե ամանների այս խումբը մոտենում է Շամբորի շրջանի սև փայլեցրած խեցեղենին, որի վրա գծային տեխնիկայով պատկերված են որսորդական հմայության ամբողջ տեսարաններ: Այդ տեսակետից մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում որսորդական ինքնատիպ հորինվածքների հարթաքանդակ պատկերներով զարդարված Դվինի խոր շերտերի հսկա կարասները:

Վերջին տարիներին Զանգեզուրի և Սևանի շրջաններում հայտնաբերվեցին ռեալիստորեն մշակված կոշկաձև անոթների ուշագրավ նմուշներ¹⁷, որոնք ներկայացնում են ցածրակրունկ, փափուկ ճտկավոր կոշիկների տարբեր ձևերն ու մանրամասները: Հայաստանի անոթների այս խումբը առանձնահատուկ տեղ է

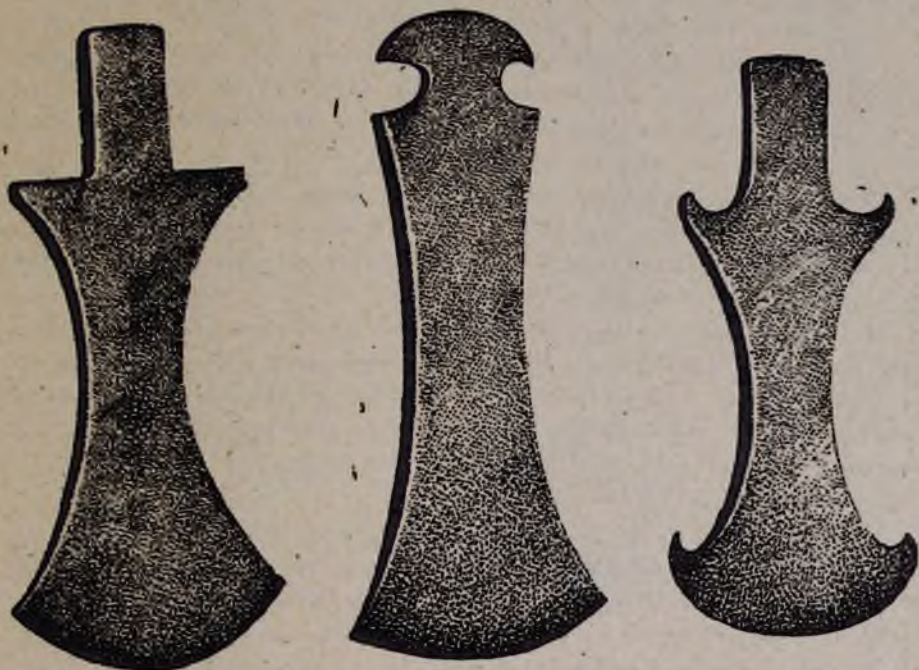
¹⁵ Տե՛ս A. A. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы..., աղ. XV, նկ. 1—3.

¹⁶ Տե՛ս T. C. Хачатрян, Материальная культура Артика, նկ. 19—20.

¹⁷ Տե՛ս A. A. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы..., աղ. XV, նկ. 1—3.

գրավում կովկասում լայնորեն տարածված նույնատիպ խեցեղենի մեջ՝ որոշ ընդհանրություններ դրսևորելով միայն Մինգեչաուր—Նախիջևանյան խմբի¹⁸ և Հյուսիսային Իրանի¹⁹ մ. թ. ա. XI—X դարերի նմուշների հետ:

Ի տարբերություն արհեստների այլ ճյուղերի, բրոնզեդարյան Հայաստանի խեցեգործությունը համեմատաբար քիչ ընդհանրություններ ունի Հին Արևելքի և կովկասի նույնատիպ արտադրանքի հետ և լավագույն ձևով է դրսևորում տեղական արհեստի զարգացման առանձնահատկությունները:

Ձևա՛ի տափակ կացի՛ններ, տարբեր ճնա՛վայրերից

Խեցեգործական տեխնոլոգիա: II հազարամյակի վերջերին առանձնապես բարձր զարգացման հասավ խեցեգործության տեխնոլոգիան: Օգտագործվում էին կավերի ամենատարբեր տեսակներն ու նրանց մշակման, փայլեցման, զարդանախշման, թրծման, ձևավորման բազմաթիվ եղանակներ:

Վաղուց արդեն հանդես էին եկել բրուտագործական դուրզն ու ամանեղենը թրծելու բավականաչափ մեծ ու բարդ վառարանները, որոնք հայտնի էին դեռևս III—II հազարամյակներում Հարավային Միջագետքի Ուրուկ, Նիպուր և այլ բաղաբներում²⁰: Ավելի ուշ շրջանի, սակայն էպոս շտարբերվող, վա-

¹⁸ Տե՛ս Գ. Ի. Իոնե, Сосуды-сапожки Мингечаура, Материальная культура Азербайджана, № 3, Баку, 1955, էջ 39, նկ. 59, աղ. I—IV:

¹⁹ Տե՛ս L. Vanden Berghe, Archeologie de l'Iran Ancien, Leyden, 1959, նկ. 146, էջ 116:

²⁰ Տե՛ս В. Ф. Гайдукевич, Керамическая обжигательная печь Мунчак-Тепе, КСИМК, XXVIII, էջ 72—82:

ոարանների տասնյակ տեսակներ են հայտնաբերվել ժամանակակից Մինգեչաուրի հին բնակավայրի ու կարասային թաղամասերի շրջանում²¹։ Դրանք հում աղյուսից պատրաստած քառանկյունի կամ կլոր երկհարկանի կառույցներ էին այլման ու թրծման առանձին հարկաբաժիններով, օդի և ջերմության փոխաբերման համապատասխան բարդ հարմարանքներով, կամարակապ ծածկով, կավածեփ պատերով։ Այդպիսի հնոցների այլման խցերում ստացվում էր մոտավորապես 1200—1300° ջերմություն, որը թրծման բաժանմունքում հասնում էր մոտավորապես 1000 աստիճանի։ Բարձր ջերմաստիճան ապահովելու համար օգտագործվում էր տեղական անտառանյութը։

Խեցեգործական արտադրանքի տիպերի բազմազանությունը, որոշակի տիպերն ու ստանդարտը, ավարտված լակոնիկ, միօրինակ ձևերը ցույց են տալիս, որ նա խորապես մասնագիտացված էր ու կենտրոնացված առանձին արհեստավորական գերդաստաններում։

Լիսաֆոշվորակաճ անասնապահություն։ II հազարամյակի երկրորդ կեսին վերջնականապես ձևավորվեց նաև կիսաքոշվորական անասնապահությունը Հայկական բարձրավանդակում և ողջ Անդրկովկասում։ Բնակավայրերին կից արոտները այլևս չէին կարող բավարարել աճող անասնապահության պահանջները, իսկ լեռնային արոտավայրերի խելամիտ օգտագործումը անսահմանափակ հնարավորություններ էր ընձեռում նրա նշանակալից վերելքի, անասունների գլխաքանակի ավելացման համար²²։ Մրկրի բարձրագույն շրջաններում, ալպյան մարգագետիններին կից, ստեղծվում էր ջրանցքների ու ջրավազանների մի ամբողջ սխեմա, որոնց հետքերն այժմ էլ նկատելի են Արագածի ու Գեղամա լեռների լանջերին։

Քոշվոր անասնապահների հիմնական հարստությունը մանր եղջերավոր անասունն էր, որի քանակական զգալի գերակշռությունը խոշորի նկատմամբ որոշակիորեն երևում է բնակավայրերի ու դամբարանադաշտերի ուսումնասիրությունից։ Առանձնապես մեծ էր մանր եղջերավոր անասունների քանակը երկրի նախալեռնային և լեռնային շրջաններում, որոնց բնակչությունը զբաղվում էր գերազանցապես անասնապահությամբ։ Այս շրջանների դամբարանադաշտերում հայտնաբերված են մեծ քանակությամբ տնային անասունների ոսկորներ՝ ամանների մեջ որպես կերակրի մնացորդներ կամ էլ դամբարաններում կենդանիների ամբողջական կմախքների ձևով²³։ Հատկանշական է, որ նախնադարյան քոշվորների դամբարանաքարերը հաճախ զարդարում էին ընտանի կենդանիների առանձին կամ խմբային ռելիեֆ պատկերներով, այծերը խորհրդանշող ոլորապտույտ նախշազարդերով։ Երբեմն գիշատիչ կենդանիների պատկերներով, որոնք բոլորն էլ շատ նման են նույն ժամանակի բրոնզյա գծազարդ գոտիների կենդանիներին։ Այդպիսի բարեխիճ զարդերով առանձնապես հարուստ են Աշտարակի շրջանի Շամիրամ գյուղի հոյակապ կրոմլիխներն ու մենհիրները։

21 Տե՛ս Գ. И. Ионе, О гончарных обжигательных печах из Мингечаура, МИА, т. II, Баку, 1950, էջ 31 և հետ։

22 Տե՛ս Բ. Б. Пиотровский, Археология Закавказья, էջ 75։

23 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 73։

Հայաստանի դաշտային շրջաններում նույնպես զարգանում էր անասնապահությունը, սակայն այստեղ առաջատար նշանակություն էին ստանում խոշոր եղջերավոր անասունները, որոնք լայնորեն օգտագործվում էին Լրկրագործության մեջ ուրպես քաշող ուժ:

Կարմիր բլուրի զամբարանների բռնեզ իրերը

Կարմիր-բլուրի նախաուրարտական բնակավայրում հայտնաբերված տնային կենդանիների ոսկրային մնացորդները ցույց են տալիս, որ տափաստանային բնակատեղիներում խոշոր եղջերավոր անասունների թիվը մոտավորապես չորս անգամ ավելի էր մանր եղջերավոր անասունների համեմատությամբ: Այս բնակավայրերի պեղումների ժամանակ գտնվել են ժամանակակից ընտանի կենդանիների՝ կովերի, եզների, ոչխարների, այծերի, խոզերի, էշերի, ձիերի ու շների կմախքների մնացորդներ²⁴:

Ձին ու շունը նույնքան կարևոր էին անասնապահության զարգացման համար, որքան եզը՝ երկրագործության համար: Շունը պահպանում էր համայ-

²⁴ Կարմիր բլուրի նախաուրարտական, ինչպես և ուրարտական ժամանակաշրջանի կենդանիների մնացորդներն ուսումնասիրել է հնէակենդանաբան Ս. Կ. Մեծկումյանը:

նական հոտերը գիշատիչներից, ձին՝ կիսաքոշվորական անասնապահության պայմաններում ոչ միայն կապի հուսալի միջոց էր մշտական բնակատեղիների ու յայլանների միջև, այլև քաշող ուժ²⁵։ Հայկական բարձրավանդակի որոշ շերտերում՝ Գեղարքունիքում, Արցախում և այլուր, հնում զբաղվում էին ցեղային ձիաբուծությամբ։ Այդ տեսակետից առանձնապես աչքի էր ընկնում մերձուրմյան Սուքի երկիրը, որտեղից ասորեստանցիները ձիերի մեծ հրամակներ էին տանում։ Տնտեսության մեջ ձիերի նշանակությունն այնքան մեծ էր, որ լճաշենի, Խոշալիի և Առաջածորի, Դիլիջանի, Կիրովականի և այլ շրջանների դամբարաններում մարդկային թաղումների հետ միասին գտնվում են ձիերի ամբողջական կմախքներ, իսկ նրանց գլուխներն ու ձիասարքերի առարկաները հանդիպում են գրեթե ամենուրեք՝ ուշբրոնզեդարյան բոլոր դամբարաններում։ Նրանց գծապատկերներն ամենուրեք հանդիպում են բրոնզե դոտիների վրա։

Այսպիսով, անասունների բազմաքանակ հոտերը նախնադարյան համայնքների գլխավոր հարստություններից մեկն էին, կուտակման ու փոխանակության առատ աղբյուր։

Որսորդություն։ Անասնապահության հետ մեկտեղ նոր վերելք է ապրում նաև որսորդությունը՝ քոշվոր անասնապահների սննդի աղբյուրներից մեկը։ Դամբարանային նյութերի մեջ հաճախ են հանդիպում եղնիկների ու եղջերուների, վարազների, քարայծերի ու զանազան թռչունների ոսկորներ։ Անդրկովկասի և Հյուսիսային Կովկասի պղնձե լայն դոտիների վրա բրոնզեդարյան նկարիչները պատկերել են որսի հմայական տեսարաններ (Քալաքենդ, Նոյեմբերյան, Թոնդը, Տլի և այլն), որոնց մեջ կենդանիների ու որսորդների հետ միասին պատկերված են նաև որսորդական շներ։ Նախնադարյան որսորդները օգտագործում էին գերազանցապես նետն ու աղեղը։ Նրանք ներկայացված են դոտիների վրա Հայկ նահապետի զենքն հիշեցնող «լայնալիճ» աղեղներով և մետաղասլաք նետերով լի կապարճներով։

Սևանի, Սպիտակի, Շամբորի, Գանձակի և Հայկական լեռնաշխարհի այլ շրջանների այժմյան լեռկ ու բուսականությունից զուրկ սարալանջերը ուշ բրոնզի դարաշրջանում դեռևս ծածկված էին հաստաբուն ծառերի խիտ անտառներով, որոնք, սակայն, ուժգնորեն ոչնչացվում էին ինչպես զարգացող անասնապահության, մետաղագործության, խեցեգործության, փայտամշակության ու շինարարության հետևանքով, այնպես էլ երկրագործական ցանքատարածությունների ընդլայնման հաշվին²⁶։

Ուրվագծործություն։ Համեմատաբար բարձր զարգացման հասած երկրագործությունը կազմում էր նախնադարյան համայնական տնտեսության հիմքը։ Մ. թ. ա. II հազարամյակի վերջին դարերի բնակավայրերում և, հատկապես, Կարմիր-բլուրի նախաուրարտական շերտերի բնակարանների մեջ հնագետները բացել են կարասներ, հացահատիկի բազմաթիվ մեծ հորեր, որոնց եզրերին կամ հատակին պահպանվել են գարու և կորեկի տեղական տեսակների ածխացած մնացորդներ²⁷։ Ուշբրոնզեդարյան բնակավայրերում այլ հա-

²⁵ Տե՛ս Բ. Բ. Пиотровский, Археология Закавказья, էջ 77։

²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 72—74։

²⁷ Տե՛ս Ա. Ա. Мартиросян, Город Тейшебани, էջ 69, նույնի, Армения в эпоху бронзы..., էջ 182։

ցաքույսերի մնացորդներ առայժմ չեն հայտնաբերված, սակայն այդպիսիների առատությունը նախորդ դարաշրջանների հնավայրերում և փոքր-ինչ ավելի ուշ շրջանի ուրարտական մեծ քաղաքների շտեմարաններում, որտեղ կուտակվում էին տեղական համայնքներից ստացվող երկրագործական մթերքները, կասկած չեն թողնում, որ հացահատիկների մշակումը բարձր մակարդակի էր հասել մ. թ. ա. II հազարամյակի վերջին և I հազարամյակի սկզբներին։ Հայկական բարձրավանդակի այլ բնակատեղիներում հավաքված են մի շարք վայրի բույսերի մնացորդներ, որոնք մատնանշում են, որ զարգացած երկրագործությանն ու այգեգործությանն առնթեր իր գոյությունը շարունակում էր նաև հավաքչական տնտեսությունը²⁶։

Խեցանոթներ. Զանգեզուր

Երկրագործության բարձր զարգացման մասին են խոսում ոչ միայն կավե ամանեղենի վրա պահպանված բուսական հարուստ զարդապատկերներն ու պտղաբերության կանացի կուռքերը, որ հանդիպում են ամենուրեք բրոնզեդարյան բնակավայրերում, այլև զանազան նյութերից բաղկացած գործիքների

²⁶ См. Б. Б. Пиотровский, Археология Закавказья, էջ 71։

քանակն ու բազմազանությունը, որոնք ծառայում էին վարի ու ցանքսի, բերքահավաքի ու գյուղատնտեսական մթերքների վերամշակման համար: Առանձնապես մեծ թվով են ներկայացված կիկլոպյան բերդերի ապառաժ քարերի մեջ կողբ-կողքի փորված սանդերը, տաշտակներն ու հսկա հնձանները, բազալտ քարերից պատրաստված սանդերն ու սանդակոթերը, մակուկաձև ու քառանկյունի աղորիքներն ու փայտե, ոսկրե կամ կավե հիմքի վրա ագուցված վանակատից պատրաստված մանգաղների ներդիրները, որոնք հնագույն ժամանակներից լայնորեն տարածված էին Անդրկովկասում, Միջագետքում, Եգիպտոսում²⁹:

Վերջին ժամանակներս թե՛ Հայաստանում, թե՛ Անդրկովկասում հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ բրոնզյա կեռ մանգաղներ: Նրանց զարգացման ձևերն ու տարատեսակները ցույց են տալիս, որ II հազարամյակի վերջում Հայաստանում երկրագործական տեխնիկան անշեղորեն զարգանում էր: Բախտավոր պատեհությամբ Անդրկովկասի տարբեր շրջաններում պահպանվել են փայտից ու վանակատից պատրաստված կամերի մնացորդներ, որոնք ոչնչով չեն տարբերվում այսօրվա կամերից³⁰: Այս գործիքներին զուգահեռ Հայաստանի մի շարք շրջաններում հնուց պահպանվել և օգտագործվում են քարե կալսիչները:

Այսպիսով, ուշբրոնզեդարյան Հայաստանն ուներ գյուղատնտեսական գործիքների բոլոր այն տեսակները, որոնք հետագա հազարամյակների ընթացքում շարունակել են օգտագործվել հայ շինականի կողմից:

Երկրագործությունը զարգանում էր գերազանցապես մեծ ու փոքր գետերի, արհեստական ջրանցքների ու առուների ջրերով ոռոգվող հարթակներում ու բարեբեր հովիտներում, որոնց ընդերքն առանց այն էլ հարուստ էր հրաբխային լավաներով և լճային նստվածքներով:

Այդուհանդերձ, ուշ բրոնզի դարաշրջանում էլ Հայաստանում շատեղծվեց մշտական ոռոգման հաստատուն և բարդ սիստեմ: Այդ պատճառով էլ երկրագործությունն այստեղ ետ էր մնում Միջագետքի առաջավոր շրջանների համեմատությամբ:

Փոխադրամիջոցներ: Երկրագործության ու անասնապահության հետ միաժամանակ զարգանում էին և փոխադրամիջոցները, որոնց լավագույն նմուշները առատորեն պահպանվել են լճաշենի հարուստ դամբարանաթմբերում: Դրանք բազմաքանակ ու բազմապիսի սալեր են, բայց կան կամարակապ ծածկով, երկանիվ ու քառանիվ, ճանապարհորդական կամ մարտական արագընթաց կառքեր, մանկական սալակներ, մարտականքերի մետաղե բռնօրինակներ և այլն, որոնց նախատիպերը հանդես էին եկել դեռևս հին արևելյան քաղաքակրթության այգաբացին³¹: Նրանք ներկայացված են արևելյան արվեստի հուշարձանների մեջ՝ բնօրինակներով, փորագրություններով, պատ-

²⁹ Նման ներդիրների լայն տարածումը Արևելքում հիմք է ծառայել Մորգանի այն սխալ ենթադրության, թե մետաղե մանգաղները բնորոշ էին միայն եվրոպայի շրջանների համար և Ասիայում այդպես էլ չտարածվեցին (տե՛ս J. de Morgan, La prehistoire orientale, III, Paris, 1927, էջ 77—78):

³⁰ Տե՛ս А. А. Мартиросян, Раскопки в Головинно, Ереван, 1954, էջ 94—95:

³¹ Տե՛ս Г. Чапаев, Древнейший Восток в свете новых раскопок, М., 1956, էջ 230:

կերներով³², ինչպես նաև դամբարանային նյութերով: Եվ զարմանալի չէ, որ լճաշենի սայլերն իրենց զուգահեռներն ունեն Ստորին Միջագետքի՝ Քիշ³³ և Ուրի³⁴ վաղ դինաստիական 3-րդ շրջանի, Ակկադի թագավորության ժամանակաշրջանի, Բուխ-Գավրայի³⁵, ինչպես նաև Շուրուպակ քաղաքի պեղումներով հայտնաբերված նյութերի մեջ, որտեղ հանդես է գալիս կամարածածկ հնագույն սայլը (IV հազարամյակ)՝ հար և նման լճաշենի տիպերին³⁶:

Լճաշենի սայլերն ու կառքերը պատկանում էին ցեղային ավագանու ներկայացուցիչներին. գուցե պատրաստված են հուղարկավորության հատուկ նպատակների համար: Նրանք ունեն բարդ ու նուրբ փորագրություններ, հարյուրավոր մասեր՝ պատրաստված տարբեր տեսակի ու որակի փայտերից՝ թեղուց, կաղնուց և նույնիսկ թանկարժեք կարմիր փայտից, որը գտնվում էր երևի Գեղարքույաց անտառներում: Տնտեսության մեջ լայնորեն օգտագործվող տարբեր տիպերի սայլերը չէին կարող այդքան շքեղ լինել, սակայն սկզբունքորեն դրանցից չէին տարբերվում: Հին բնակավայրերում հաճախակի հանդիպող սայլերի ու սայլակների, կամ նրանց անիվների կավե բնօրինակները ցույց են տալիս, որ ուշ բրոնզի դարում փոխադրության տարբեր միջոցները տոհմացեղային ավագանու մենաշնորհը չէին: Սրա ներկայացուցիչների դամբարանների մեջ պարզապես զետեղվում էին մեկ կամ մի քանի սայլեր, քաշող անասունների հետ միասին, իսկ ընչազուրկներին հուղարկավորելիս բավարարվում էին գերեզմաններում ձիու սանձեր կամ սայլերի առանձին մասեր ղնելով, որոնք ժամանակի հասկացություններով փոխարինում էին ամբողջին:

Փոխանակություն և առևտրական ճանապարհներ: Աշխատանքի բաժանումը Հայկական լեռնաշխարհում երկրագործական, անասնապահական ու մետաղագործական շրջանների, հնուց ի վեր զարկ էր տալիս միջցեղային փոխանակությանը, առանց որի հասարակության զարգացումը անհնար կլիներ: Արտադրողական ուժերի վերելքն ուշ բրոնզի դարաշրջանում, նյութական արտադրության տարբեր ճյուղերի խոր մասնագիտացումը, երկրագործական, անասնապահական, արհեստագործական արտադրանքի պաշարների կուտակումը և մետաղահանքերի հարստությունը լայն թափ հաղորդեցին միջցեղային փոխանակությանն ու առևտրին, որոնց մեծապես նպաստում էր նաև Հայաստանի աշխարհագրական հարմար դիրքը և նրան արևմուտքից ու հարավից եզերող երկրների մշակութային-տնտեսական բարձր մակարդակը:

Գտնվելով Արևմուտքի և Արևելքի միջև, Հայկական բարձրավանդակը կապում էր Արևմուտքի համեմատաբար ցածր զարգացած շրջանները հին արևելյան քաղաքակրթության կենտրոնների հետ: Չնայած երկրի ռելիեֆի կտրուկածրվածությանն ու լեռնային պատանեղների առկայությանը, Հայաստանի միջով էին անցնում Հին աշխարհի կարևոր տարանցիկ ուղիները, որոնք հանգուցվում էին

32 Տե՛ս նույն տեղում:

33 Տե՛ս L. Watelin, Excavations at Kish, 1924, էջ 29—30:

34 Տե՛ս L. Wolley, Ur Excavations, London, 1935, II, № 64, էջ 109:

35 Տե՛ս E. Spelzer, Excavations at Tepe Gawra, I, ադ. XXXV.

36 Տե՛ս H. Д. Флиттер, Искусство Двуречья, էջ 43:

Խեցանոթներ. Դավիթ-բեկ գյուղ

Արարատյան հովտում: Հայաստանը մի կամուրջ էր Հին Արևելքի, Հյուսիսային Կովկասի և Հարավ-ուսաստանյան տափաստանների միջև:

Չպետք է մոռանալ, որ Հայկական լեռնաշխարհի հարավային շրջանները II հազարամյակում մտնում էին Արևելքի ամենահզոր պետություններից մեկի՝ Միտաննիի կազմի մեջ, և մասնակից էին դարձել Առաջավոր Ասիայի տեղ-տեղական և առևտրական կյանքին: Մ. թ. ա. XIII դարից հետո էլ Միտաննիի առանձին քաղաքներ դեռևս պահպանում էին առևտրի միջնորդի իրենց դերը: Սրանք կապում էին Հայաստանը փյունիկյան առևտրի խոշոր կենտրոններ Տյուրոսի, Բիրլոսի, Սիլոնի, Մեգիդդոնի, Ասկալոնի և առանձապես Ուզարիթի հետ, որը միջնորդ օղակ էր Եգիպտոսի ու Բաբելոնի, Փոքր Ասիայի և էգեյան աշխարհի միջև: Փյունիկիայից հարավ փրկվողները XII դարում հիմնել էին Գազա հզոր քաղաքը, Բաբելոնի առանձին քաղաքներում XIV դարում հանդես էին եկել խոշոր առևտրա-վաշխառուական տներ, Եփրատի միջին հոսանքում ծաղկում էր խոշոր առևտրական կենտրոններից մեկը՝ Մարի քաղաքը, իսկ Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասը հարում էր խեթական թագավորությանը, որի քաղաքները XII դարից հետո էլ շարունակում էին իրենց գոյությունը Փոքր Ասիայի հարավ-արևելյան և Ասորիքի հյուսիսային շրջաններում:

Ուստի չի կարելի պատահական համարել նույնատիպ մետաղե իրերի՝ զենքերի, ոսկյա զարդերի, ձիասարքերի ու շատ ուրիշ առարկաների հայտնագործությունները վերը հիշատակված առևտրական կենտրոններում և Հայկական բարձրավանդակի կենտրոնական ու հյուսիս-արևելյան շրջաններում, կամ սպառազինության միատիպ առարկաների գյուտերը Հայաստանում, պարսկական թալիշում և Արևմտյան Իրանում (Լուրիստան): Այդ իրերի որոշակի մասը Հայաստան է ներմուծվել, անկասկած, միջցեղային փոխանակության միջոցով, սակայն մի զգալի մասն էլ, ինչպես վերը նշվեց, արտադրվում էր տեղում՝ արևելյան նախատիպերի հիման վրա:

Հայկական բարձրավանդակի բնիկները նույնքան սերտորեն կապված էին Կովկասի ու հարավ-ուսաստանյան մարզերի հետ: Հետաքրքրական է, օրինակ, Մերձսևանյան տիպի դաշույնի³⁷ գոտերը Հյուսիսային Օսեթիայի Կումբուլտայի դամբարանադաշտում³⁸, անդրկովկասյան բրոնզե գոտիների և այլ իրերի հայտնագործությունը³⁹ նույն Օսեթիայում, կամ նույնիսկ Դենպարի միջին հոսանքի շրջաններում⁴⁰: Միտաննիական մի կնիք գտնվել է Օսեթիայում, իսկ առաջին հազարամյակի սկզբներին նավկրատիսում արտադրվող եգիպտական սկարաբեոիդները հասնում են Արարատյան դաշտավայր, այնտեղից Վրաստան և Հյուսիսային Կովկասի լեռնանցքներով Չեզեմ և Բաքսան գետերի հովիտները⁴¹, ընդ որում այդ տիպի գյուտերի տեղորոշումն այնքան անվիճելի է, որ կարելի է քարտեզի վրա գծել նրանց ներթափանցման ուղիները:

Առանձնապես ուշագրավ է, որ բրոնզեդարյան և ուրարտական ժամանակաշրջանի բազմաթիվ իրեր, նույն թվում Կարնո և Արարատյան դաշտերում

37 Տե՛ս Ս. С. Уварова, Могильники Северного Кавказа, МАК, VIII, աղ. XVI:

38 Տե՛ս В. В. Струве, История древнего Востока, М., 1941, էջ 261:

39 Տե՛ս Ս. С. Уварова, Могильники Северного Кавказа, աղ. XXV, նկ. 49, էջ 51:

40 Տե՛ս նույն տեղում:

41 Տե՛ս Б. Б. Пиотровский, Археология Закавказья, էջ 64:

հանդիպող ուրարտական ու անդրկովկասյան տիպի գոտիներ, հայտնաբերվում են Հյուսիսային Օսեթիայի Տլի գյուղում, որը տեղավորված է անմիջապես Կազբեկի լանջերին: Բերված օրինակները ակնհայտորեն ցույց են տալիս միջցեղային փոխանակության տարածումը տասնյակ, հարյուրավոր ու հազարավոր կիլոմետրերի վրա: Կոխիդայից՝ ժամանակակից Բղիբյան Աբխազիայի շրջաններից, Հայաստան էին հասնում տեղական արտադրության մարտական կացիններ, որոնք Կուրի հովտով պատմական Սամցխե (Ախալցխա) և Զավախքով (Ախալքալաք), Շիրակի (Լենինական) դաշտով անցնում էին Վանանդ (Մերս գյուղը Կարսի մոտ), Ճորոխի հովիտը և հասնում Տրապիզոնից արևմուտք ընկած Օրդու քաղաքի սահմանները՝ Պոնտական ծովափը: Սրանք հասնում էին նաև Արարատյան դաշտավայր (Փարաքար գյուղ) և այստեղից Կապուտան լճի ափերը: Նշված բոլոր վայրերը կապված են բնական տրանզիտային ուղիների հետ, որոնք Շիրակի դաշտը կապում էին Կուրի, Վանանդի, Ճորոխի, Արաքսի հովիտների հետ: Այսպիսով, միջցեղային փոխանակության ու առևտրի մեջ, որն ընդգրկում էր հյուսիս-արևելյան Աֆրիկայի, Առաջավոր ու Փոքր Ասիայի, Կովկասի և հարավ-ուստաստանյան շրջանների ընդարձակ տարածություններ, Հայկական լեռնաշխարհը աչքի ընկնող դեր էր խաղում:

Պետք է նկատի ունենալ, սակայն, որ օտար երկրներից մեզ հասած իրերն ու առարկաները միջցեղային աշխույժ փոխանակության պատահական ու չնչին վկաներ են միայն: Փոխանակության մեջ հատկապես մեծ էր անասունների, անասնապահական մթերքների և բրոնզի, երկաթի, արծաթի ու ոսկու տեսակարար կշիռը:

Առևտրի զարգացման շնորհիվ ուշերոնդեդարյան Հայաստան էին ներմուծվել, հավանաբար, Արևելքի ընդհանուր չափն ու կշիռը՝ տաղանտը, միանն, սիկլը: Հետաքրքրական է, որ Վանի ժողովրդական դպրոցի միջնադարյան ծաղկողները XIV դարի ձեռագիր մատյաններում թողել են մանրանկարներ, ուր պատկերված են դրամական համարժեքների նախնական ձևերը՝ ձուլյ ոսկու ու արծաթի մեծ կտորներ և մետաղե օղակների շարաններ: Պետք է ենթադրել, որ այս նկարներում պահպանվել են նախաուրարտական և ուրարտական ավանդույթները, քանի որ միջնադարում գաղափար անգամ չունեին դրամական նման համարժեքների գոյության մասին:

2. ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔ: ԱՆՑՈՒՄ ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ

Տեախին ստրկություն: Երկրագործության, անասնապահության արտադրանքի աճը, հարստությունների կուտակումն առանձին անձանց, ընտանիքների ու տոհմերի ձեռքում, ապրանքափոխանակության զարգացումը, հրամայողաբար պահանջում էին աշխատող լրացուցիչ ձեռքեր⁴²: Միջցեղային երկարամյա կոիվները աշխատող ուժի մշտական աղբյուրներ էին: Ստրկացված «օտարածին» ռազմագերիները սկսում էին օգտագործվել տնտեսական տար-

⁴² Տե՛ս Ֆ. Էնգելս, Ընտանիքի, ֆասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, Երևան, 1948, էջ 210—213:

բեր աշխատանքներում, սրանց «ընդոծին» սերունդները շարունակում էին ստրուկ մնալ: Ստրուկներ էին ձեռք բերվում, ըստ երևույթին, նաև ոսկու և արծաթի միջոցով («արծաթագին»)՝ մեծ մասամբ Միջերկրականի ափերին տիրող փյունիկյան ստրկավաճառներից, որոնք փոխանակում էին իրենց ապրանքը «մարդկային հոգիների» հետ: Ինչպես ցույց են տալիս դամբարանային պեղումները, «օտարածին» ստրուկները իրենց մարդաբանական կերպարով տարբերվում էին տեղական բնակչությանից⁴³:

Կամոյի շրջանի Ներքին Ադիաման գյուղի «Իշխանական» հարուստ դամբարանում սալի ու եղների հետ միասին թաղված էին սալապանն ու «ուղեկցող» ստրուկների մի մեծ խումբ: Այդպիսի օրինակների տասնապատկվող ու հարյուրապատկվող թիվը ցույց է տալիս, որ ուշերոնգեդարյան Հայաստանում ձևավորվել էր տնային ստրկությունը, որպես առանձին տնտեսական ինստիտուտ:

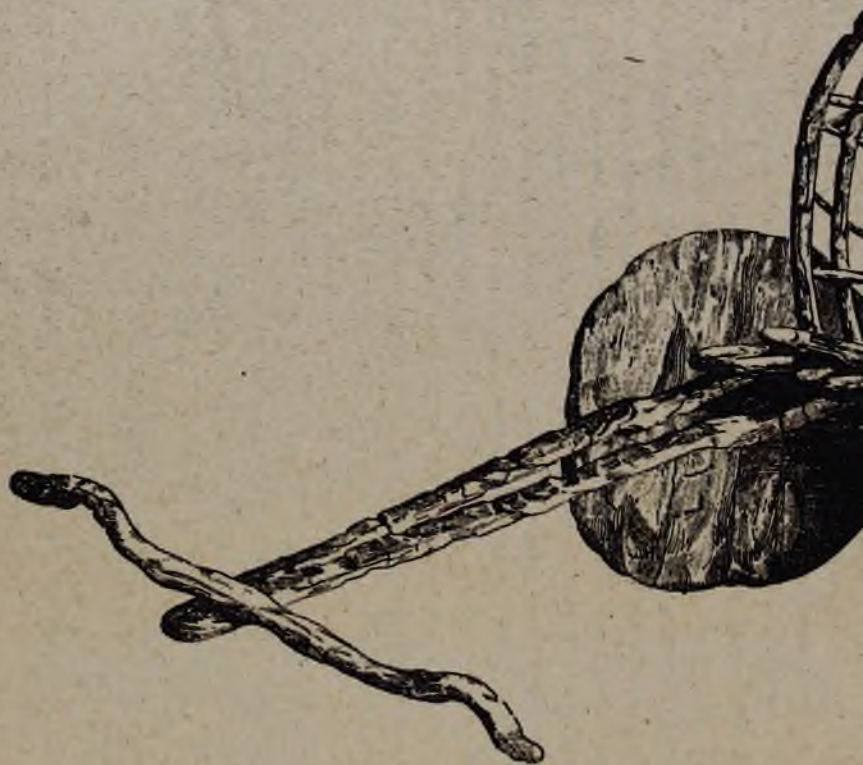
Տոհմ, ցեղ և ցեղային միություններ: Այսուհանդերձ, II հազարամյակի վերջերի Հայաստանը ստրկատիրական երկիր չէր, այնտեղ դեռևս հարատևում էր տոհմացեղային նախնադարյան կարգերի գոյությունը: Հայկական լեռնաշխարհով մեկ սփռված ընդարձակ բնակավայրերը, հսկա կիկլոպյան կառույցներն ու նրանց կից դամբարանադաշտերը, երբեմնի գոյություն ունեցող տոհմացեղային հասարակության կյանքի լավագույն վկաներն են: Զէ որ տոհմական յուրաքանչյուր համայնքի համար պարտադիր էր ոչ միայն լեզվի, տնտեսության ու կրոնա-գաղափարական պատկերացումների միասնությունը, այլև ընդհանուր բնակատեղին, դամբարանադաշտը, թաղման ծեսն ու արարողությունները: Իսկ ավելի խոշոր հասարակական միավորումները՝ ցեղերը, կազմավորվում էին արդեն էթնիկական, լեզվական, տնտեսական, տերիտորիալ ու գաղափարական ընդհանրության հողի վրա: Հայկական լեռնաշխարհի ամբողջ տերիտորիան բաժանված էր նման տասնյակ և հարյուրավոր ցեղերի-«երկրլեռների» միջև, դրանց սահմաններն ու համայնատիրական իրավունքները որոշվում էին հաճախ սովորութեական օրենքների, երբեմն էլ զենքի ու բռնի ուժի հիման վրա: Ցեղային սահմանների մեջ ընկնող արտավայրերն ու վարելահողերը, գետերն ու լճերը, այգիները, անտառներն ու հանքային հարստությունները կազմում էին նրանց հանրային սեփականությունը:

Յուրաքանչյուր ցեղ զբաղեցնում էր աշխարհագրական մի ամփոփ շրջան: Մերձսևանյան վելիքուխցինների ցեղը, օրինակ, գրավում էր Գավառագետի հովիտը, որը մեկուսացված էր հարևան շրջաններից Գեղամա լեռների պարփակ փեշերով, ուներ 22 կիկլոպյան ամրոց՝ իրենց ընդարձակ տոհմական բնակատեղիներով ու դամբարանադաշտերով⁴⁴: Մ. Թ. ա. VIII դարի վերջի ուրարտական արձանագրություններից մեկը հաղորդում է, որ Ռուսա Ա թագավորը մեկ արշավանքով հպատակեցրեց ու արտաքսեց «Վելիքուխի երկրի», թագավորին⁴⁵, զավթեց և ենթարկեց լճի շուրջը տեղադրված 23 երկիր իրենց թագավոր-

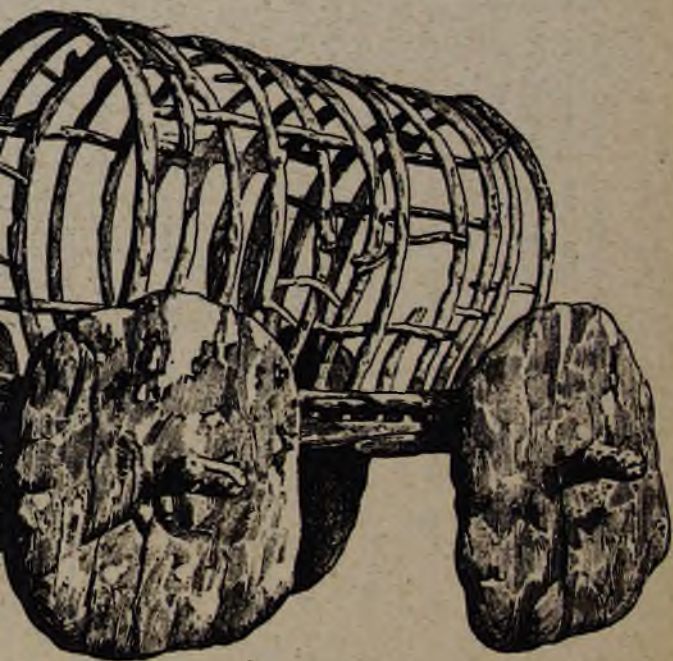
⁴³ Տե՛ս Բ. Բ. Пиотровский, Археологическое изучение Древнего Закавказья, ВДИ. 1947, № 3, էջ 187:

⁴⁴ Տե՛ս Ս. Գ. Բախուդադյան, Վելիքուխի երկիրը, «Հայաստանի կուլտուրայի պատմության ինստիտուտի աշխատություններ», հատ. 1, Երևան, 1935, էջ 153—204:

⁴⁵ Տե՛ս՝ УХН. 265:

Մտծկած սալլ. Լնաշին

ներով⁴⁶։ Հասկանալի է, որ վերոհիշյալ «թագավորները» պարզապես ցեղային առաջնորդներ էին, նրանց «երկրները»՝ ցեղային տերիտորիաներ, իսկ «բաղաճները»՝ տոհմական համայնքների մեծ կամ փոքր բնակատեղիներ։

Սեանի արևմտյան ափը՝ հյուսիսից հարավ, Գավառագետի հովտի նման հինգ մեկուսացված շրջան ունի, նրանցից յուրաքանչյուրն ուրարտական արձանագրությունների մեջ «երկիր» է կոչված։ Այդ հինգ երկրներում բնակվում էին հինգ ցեղեր իրենց բազմաթիվ բնակատեղիներով։ Նրանցից մեկը զլագեցնում էր լճի հյուսիս-արևելյան անկյունը՝ Իշտիկունի կենտրոնով⁴⁷, որտեղ գտնվել է Հայաստանի լավագույն ամրոցներից մեկը իր ընդարձակ բնակատեղիով, ցեղային առաջնորդների ու նրանց յուրայինների զարմանալի հարուստ դամբարաններով։ Մերձսևանյան մի այլ ցեղի առաջնորդներից մեկի դամբարանը հայտնաբերվել էր մեր դարի սկզբին՝ լճի հարավային անկյունում՝ Ներ-տվյալները և հնագիտական հուշարձանների տեղաբաշխումը ցույց են տալիս, որ բրոնզեդարյան ցեղերի տեղագրությունը համապատասխանում էր Հայկական լեռնաշխարհի ասորերի մասերի՝ գավառների բնական սահմաններին։

Տեական կամ ժամանակավոր դաշինքի մեջ մտնող այս ցեղերը, արտաքին թշնամուց պաշտպանվելու համար հաճախ էին կազմում ցեղային միություններ։ Հայկական բարձրավանդակի տարրեր շրջաններում՝ Զավախքում ու Թոեղքում, Սեանի ափերին (Ուդուրի-էթիունի), Արարատյան դաշտում (Աղա), Տալքում (Դիաուեխի), Վանա լճի շրջանում (Ուրուատրի, Նաիրի), ուրարտական պետության ստեղծմանը նախորդող ժամանակաշրջանում (XIII—X դարեր մ. թ. ա.) կային այսպիսի ցեղային բազմաթիվ միություններ, որոնցից շատերը ռազմական մեծ ուժ էին ներկայացնում նույնիսկ Արևելքի հզոր պետությունների նկատմամբ։ Հատկանշական է, որ XIII դարի ասսորական Սալմանասար Ա թագավորի դեմ դուրս եկավ Վերին Զաբի շրջանում բնակվող ուրարտական ութ ցեղերից կազմված բանակը, իսկ նրա որդուն՝ Թուկուլթի-Նինուրթա Ա-ին համառորեն դիմադրում էին Նաիրյան դաշնադիր ցեղերի 23 առաջնորդներ⁴⁸։

Տոհմա-ցեղային ավագանի։ Զինական հաճախակի բախումները և երկրի քաղաքական անհանգիստ վիճակը բարձրացնում էր տոհմա-ցեղային ավագանու դերն ու հեղինակությունը, դարձնում նրա իշխանությունն ավելի հաստատուն ու տեական։ Ցեղային առաջնորդների տրամադրության տակ կային կայուն մարտական ջոկատներ՝ մարտականքերի, նիզակակիր, նետակիր, հեծյալ ու հետիոտն ռազմիկների, ինչպես նաև վահանակիր ծանր հետևակի խմբերով։ Հայկական լեռնաշխարհի դամբարանադաշտերում հաճախ են հանդիպում «զորականների» դամբարաններ (լենինական, Դիլիջան, Գոլովինո, Առաջածոր, Խոջալի և այլն), որոնք լի են սպառազինության առարկաներով և հնարավորություն են տալիս վերականգնելու բրոնզեդարյան ծանր հետևակազոր ռազմիկների արտաքին տեսքը։ Այսպիսի ռազմիկներից ոմանք «ուղեկցում» էին իրենց զինվորական առաջնորդներին անդրշիրիմյան աշխարհում։ Ղարաբաղի ցեղա-

46 Տե՛ս ՄԿԽ, 266.

47 Տե՛ս ՄԿԽ, 134.

48 Տե՛ս Բ. Բ. Пиотровский, Ванское царство, М., 1950, էջ 43—44.

պետներից մեկի դամբարանում բացի ցեղապետի պճնազարդ աճյունից, հայտնաբերվել են սաղավարտակիր երեք մարտիկների կմախքներ⁴⁹:

Լոռի բերդում հայտնաբերված բրոնզե դոտին լրիվ պատկերացում է տալիս բրոնզեդարյան շոկատների կազմի, զինավառության ու մարտական կարգի վերաբերյալ⁵⁰: Նրա վրա սխեմատիկ գծանկարներով ցուցադրված է վահանակիր ռազմիկների կարգը, նիղակակիր հեծյալներ և մարտականքեր՝ զորահրամանատարի առաջնորդությամբ, որի կերպարը ներկայացված է առաջին պլանի վրա, եռակի մասշտաբով, եգիպտական ու ասսուրական թագավորների քանդակների նման: Զինված շոկատները ամրապնդում էին ցեղային ավագանու դիրքերը հասարակության մեջ, որով փաստորեն ներկայանում էր պարզունակ պետական իշխանության սաղմը, դեռևս սոցիալական խոր անկում ապրող տոհմացեղային կարգերի ընդերքում:

Պատերազմական գերեվարությունն ու ավարառությունը եկամուտներ էին բերում առաջին հերթին ցեղային ավագանուն: Տասնամյակների, հարյուրամյակների ընթացքում նրանց ձեռքում էին կուտակվում անասունների հոտեր, ոսկու, արծաթի ու այլ թանկարժեք իրերի պաշարներ, որոնք ժառանգաբար անցնում էին սերունդներին և հիմք դնում մասնավոր սեփականությանը:

Գուլքային և սոցիալական շերտավորումը հասարակության մեջ գնալով խորանում է: Տոհմա-ցեղային ավագանու ներկայացուցիչներն այժմ սահմանազատվում էին ցեղակիցներից. բնակություն հաստատում կիկլոպյան ամրոցներում, որոնք ի տարբերություն հնում՝ ամբողջ բնակավայրի պարսպապատման համար կառուցած բերդերի, այժմ իրենց մեկուսացված հզոր միջնաբերդում պատսպարում են միայն ավագանու ներկայացուցիչներին⁵¹:

Տոհմա-ցեղային ավագանու ներկայացուցիչների դամբարաններն արդեն խստորեն տարբերվում էին նրանց շարքային ցեղակիցների աղքատիկ թաղումներից ոչ միայն իրենց հարստությամբ, այլև արտաքին ձևերով ու կառուցվածքային առանձնահատկություններով:

Չափազանց հետաքրքրական են այդ տեսակետից լճաշենի դամբարանադաշտի հարավային մասում գտնվող դամբարանաբլուրները, որոնք մեզ են հասցնում տեխնիկական նորություններով և խսկական արվեստի հուշարձաններով լի հույակապ հին մշակույթի ընդհանուր կերպարը:

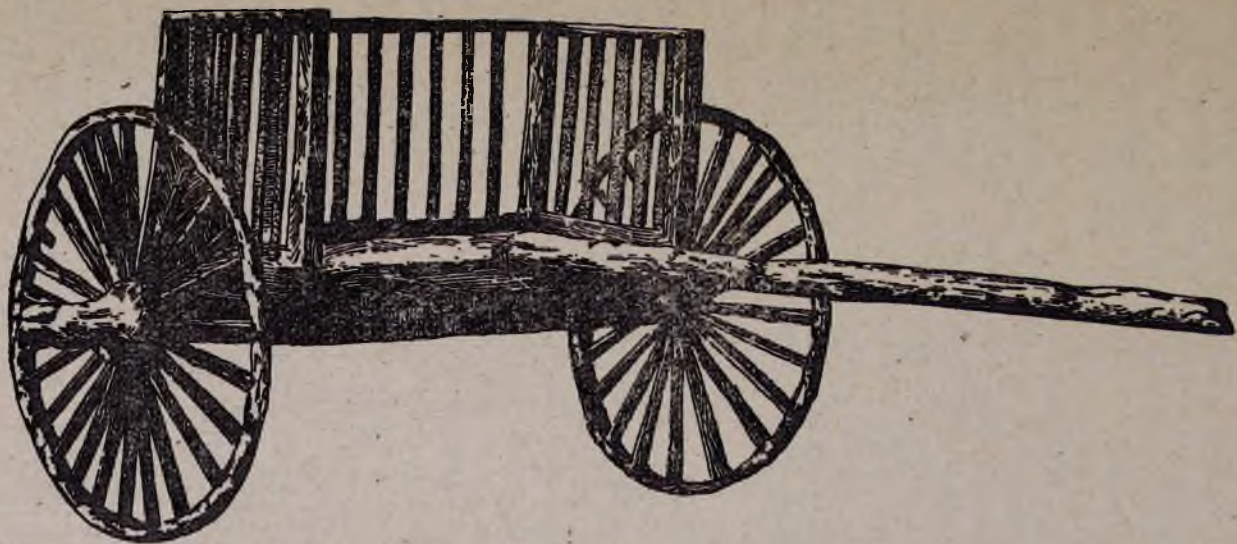
Այս դամբարանաբլուրների տրամագիծը հասնում է 18—20 մ, թաղման սրահները, որ երկարուկ քառանկյուն միջանցքների տպավորություն են թողնում, ունեն 5—8 մ երկարություն, 2,5—3,5 մ լայնություն, կառուցված են 3,5 տոննանոց ժայռաքեկորներից, ունեն կրկնակի գերանածածկ տանիք և հսկայական սալքարերից կառուցված կեղծ կամարակապ ծածկեր: Նրանց մի պատը շարվում էր հուղարկավորությունից հետո, երբ առաջնորդների աճյունները դամբարան էին իջեցնում ցեղական եզներով լծված շքեղ դիակառքերով, որոնց վրա և շուրջը տեղավորում էին ննջեցյալի արդ ու զարդը, հանդերձանքը, սպառազինությունը, ձիասարքը, առաջնության խորհրդանշանները: Գերեզմա-

49 Տե՛ս Ե. Բ. Пиотровский, Археология Закавказья, էջ 87—88:

50 Տե՛ս Ա. Ա. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы..., էջ 160, նկ. 65:

51 Տե՛ս Ե. Բ. Пиотровский, Археология Закавказья, էջ 57:

Երկանիվ սալ. կաշե

նախուցը պատահապատում էին բեհեզյա գործվածքներով, ննջեցյալին ծածկում էին ոսկեզարդ սավանով, դամբարանի հատակի վրա շաղ տալիս «խընկարկման» պաշտամունքային կրակարանների մոխիրը, ննջեցյալների հագուստը ներկում էին կարմիր օխրայով: Երբեմն գերեզման էին իջեցնում նաև սպանված յուրայինների ու ստրուկների դիակները: Այս ամենը շատ նման է հայոց Արտաշես թագավորի⁵² և սկյութական առաջնորդների թաղման ծեսերին ու սովորույթներին⁵³:

Հնագիտական նյութերը ցույց են տալիս, որ տոհմացեղային ավագանին առանձնացել էր որպես հասարակական իշխող խավ, ստեղծել էր տնտեսական ու քաղաքական արտոնյալ վիճակ: Ավագանու խավին էին պատկանում ոչ միայն ռազմական ավագանու ներկայացուցիչները, այլև քոչվոր անասնապահների ու արհեստավորների նահապետական այն ընտանիքները, որոնք բարձր եկամուտներ էին ստանում մասնագիտացված արհեստագործության մթերքների փոխանակման ու առևտրի միջոցով: Հասարակության այս խավերը վաղուց արդեն հակադրվել էին իրենց տոհմացեղային համայնքների բազմահազար շարքային անդամներին, որոնց նյութական կյանքի մակարդակը հազիվ թե նախանձելի լիներ:

Հատկանշական է, որ Ակների (Ոռնակ) դամբարանադաշտում պեղված 40 դամբարանից միայն երկուսն էին աչքի ընկնում իրենց մետաղե իրերի բազմազանությամբ ու հարստությամբ: Մնացած 38-ը պարունակում էին միայն հասարակ կավե ամաններ: Նույն երևույթը դիտվում է Արթիկի դամբարանադաշտում, որտեղ հարյուրավոր դամբարանների մեջ կարելի է գտնել մեկերկու տասնյակ համեմատաբար հարուստ դամբարաններ:

Տոմսակաճ բնակատեղի և ընտանեկան համայնք: Անշուշտ, հասարակ ու անպաճույճ էին նաև Հայաստանի լեռներում ու հովիտներում կիկլոպյան ամրոցների շրջակայքում սփռված տոհմական բնակատեղիները: Նրանք բաղկացած էին ընտանեկան համայնքներին պատկանող իրար կից շինությունների առանձին «միակտուր» թաղերից, որոնք հազիվ էին իրարից բաժանվում ծուռ ու մուռ, նեղ փողոցներով: Բնակավայրի յուրաքանչյուր թաղ աճում ու ընդլայնվում էր յուրովի, իր ներքին օրենքներին համապատասխան, նահապետական ընտանեկան համայնքի տրոհմանը զուգահեռ: Այդ համայնքների տնտեսական ու կենցաղային պահանջներով էին պայմանավորված գոյություն ունեցող «տնաշինարարական» հաստատուն ու որոշակի կանոնները, որոնք ակնհայտորեն հանդես են գալիս, օրինակ, Կարմիր-բլուրի նախաուրարտական շինությունների կոմպլեքսներում և իրենց ճարտարապետական ձևերով հիշեցնում են Արարատյան դաշտավայրի հնագույն բնակատեղիները, հատկապես Շենգավթի վաղ բրոնզեդարյան բնակատեղին (III հազարամյակ մ. թ. ա.), ինչպես և Հին Արևելքի երկրագործական ցեղերի կացարանները⁵⁴ Հարավային և Հյուսիսային Միջագետքի (Թեփե-Գավրա, Թեղ-Արփաշիյա) մ. թ. ա. IV—III հազարամյակների բնակատեղիներում:

⁵² Խոռենացի, Բ. 4,

⁵³ Herod., IV, 71,

⁵⁴ См. А. А. Мартиросян, Город Тейшебани, т. 4. 8—10. էջ 28—31, նույնի՝ Армения в эпоху бронзы..., էջ 160—190.

Ինչպես Արևելքի երկրագործական մարզերում, այնպես էլ Հայաստանի լեռնադաշտերում յուրաքանչյուր «համայնական տուն» բաղկացած էր կլոր ու քառանկյունի շինությունների միառիպ մեկուսացված խմբերից: Կլոր կացարանների շուրջը համախմբված քառանկյունի շինությունները, իրենց մեծ ու փոքր հորերով, ջրեմարաններով կամ պարզապես հարթ հատակներով հացահատիկի պահեստներ էին ու գոմեր՝ ընտանի կենդանիների համար: Իրենց միառիպ ներքին կառուցվածքով առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում կլոր կացարանները: Այստեղ որոշակի դասավորություն հանդես են գալիս կավակերտ երկարուկ նստարանները կամ մահճանները, հատակի մեջ թաղված կարասներն ու պատի որևէ անկյունում պատրաստված օջախը՝ մոխրի ու օձաթյաժ ամանների մնացորդներով: Օջախների մոտ հաճախ գտնվում են սանդեր, ծեծիչներ, աղորիքներ: Կացարանների կենտրոնական մասում փորված է հացահատիկի հորը, որի եզրին կանգնած է պողաբերության մարդակերպ կանացի քարե կուռքը:

Շինությունների մեկուսացված փոքրիկ այս խմբերը պատկանելիս են եզել փոքր ընտանիքներին, որոնք շարունակաբար տրոհվում էին ընտանեկան մեծ համայնքից, բայց մնում նրա կազմի մեջ որպես բաղկացուցիչ մաս՝ արտադրական ընդհանուր եկամտի մասնավոր յուրացման և առանձին բնակեցման պայմանով: Նահապետական ընտանեկան մեծ համայնքը շարունակում էր կատարել տոհմա-ցեղային կարգի հասարակական ու տնտեսական հիմնական բջջի դերը: Նրա ձեռքումն էր գտնվում լծկան ու կթու անասունը, մասնագիտացված արհեստն ու փոխանակության իրավունքը, նրա ժամանակավոր օգտագործմանն էին հանձնվում վարելահողի համապատասխան բաժինները՝ առանց օտարացման իրավունքի: Նրանցից էին կազմվում տոհմա-ցեղային աշխարհազորի շոկատները և այլն: Կրկին դիմելով խորենացուն, տեղեկանում ենք, որ հայերի առասպելական նախնին՝ Հայկը, ընդհարվելով բռնակալ Բելի հետ «...չվեց, գնաց Արարատի երկիրը... իր որդիներով, դուստրերով, որդիների որդիներով, զորավոր մարդկանցով՝ թվով մոտ երեք հարյուր հոգի և ուրիշ ընդոժիներով, նրան հարած եկվորներով և բոլոր տուն ու տեղով»⁵⁵, խորենացու այս տեղեկությունները ներկայացնում են նահապետական ընտանեկան մեծ համայնքի պատկերը: Մ. թ. ա. XII—XI և VIII դարի ասսուրական սեպագիր արձանագրությունները հաստատում են, որ Ասորեստանի թագավորները հպատակ երկրներում գերեվաբերում էին ամբողջ ընտանիքներ՝ տղամարդկանցով, կանանցով, երեխաներով ու արենակից հարազատներով: Հյուսիսային Միջագետքում, Վանա⁵⁶ և Կապուտան⁵⁷ լճերի շրջակայքում բնակվող խուրի-ուրարտական ցեղային առաջնորդների և թագավորական տների» (ընտանիքների) անդամների թիվը հասնում էր 120—260-ի: Հասկանալի է, որ աղբյուրները ներկայացնում են մեզ նահապետական ընտանեկան մեծ համայնքի քանակական կազմը, որի մեջ մտնում էին մեկ հորից սերող մերձավոր բարեկամ-

⁵⁵ Խորենացի, Ա, Ժ, Ժա:

⁵⁶ Տե՛ս АВИИУ, № 46:

⁵⁷ Տե՛ս նույն տեղում, № 49:

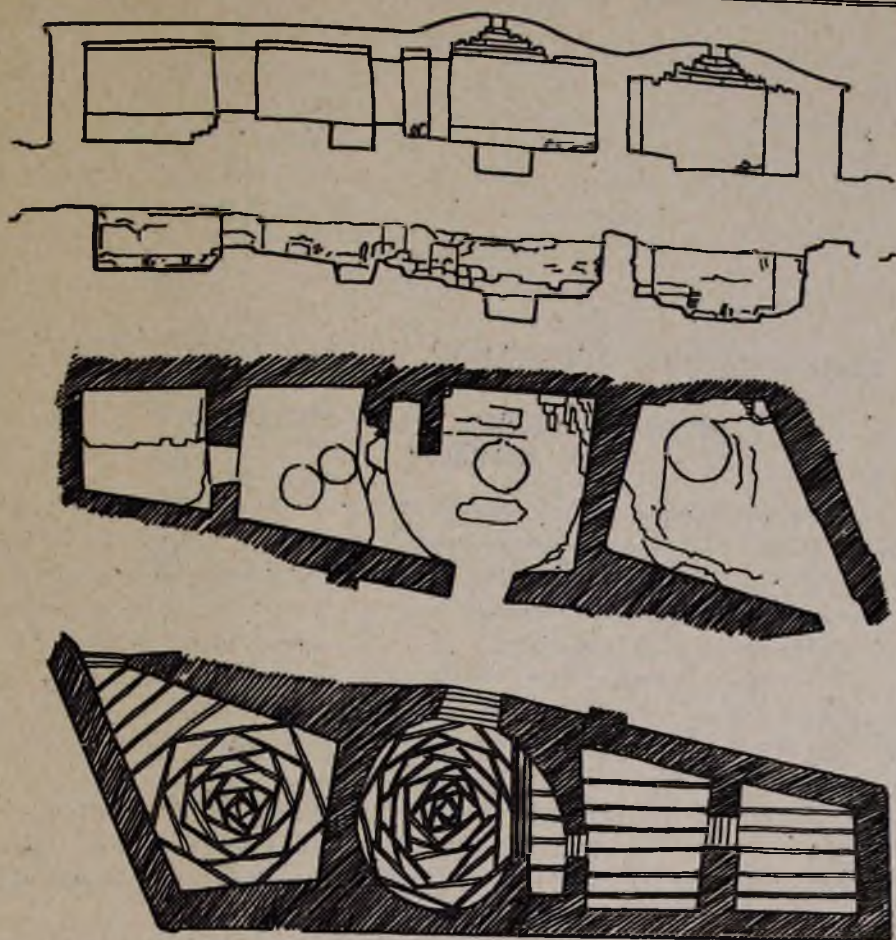
ների երեք-չորս սերունդ՝ իրենց կանանցով, երեխաներով, երբեմն նույնիսկ օտարամուտ մարդկանցով։ Այս թիվը չի կարելի շփոթել թագավորական տան՝ այսինքն արքունիքի անձնակազմի հետ, որն առաջացել էր սոցիալական այլ հիմքի վրա, կազմված էր արենակցական կապ չունեցող, հասարակական սանդուխքի տարբեր աստիճանների վրա կանգնած հազարավոր մարդկանցից, որոնցով համալրված էին, ասենք, ուրարտական թագավորի արքունի գունդը, դիվանատունը, կանանոցը, տնտեսական կարգի հաստատությունները և այլն։

Ի մի բերելով բոլոր տեղեկություններն ու դիտողությունները ուշ բրոնզի ժամանակաշրջանի տոհմա-ցեղային կազմակերպության սոցիալ-տնտեսական առաջընթացի մասին, կարող ենք արձանագրել հետևյալը։

Ուշ բրոնզի ժամանակաշրջանի Հայաստանում անասնապահության ու երկրագործության զարգացման, արհեստագործության հետագա մասնագիտացման հողի վրա, տեղի էր ունեցել արդեն աշխատանքի երկրորդ խոշոր բաժանումը երկրագործ, անասնապահ ու մետաղագործ ցեղերի միջև, ընդլայնվել ու աշխուժացել էր փոխանակությունն ու առևտուրը երկրի ներսում ու նրա սահմաններից դուրս։ Այս հիմքերի վրա բարձր աստիճանի էր հասել գույքային ու սոցիալական անհավասարությունը, որը ցեղերի ներսում և նրանց միջև ստեղծել էր սոցիալ-տնտեսական խոր ներհակություններ. ընչազուրկ երկրագործ ու անասնապահ համայնքների ընդհանուր ֆոնի վրա գծագրվել էին ընտանեկան առանձին հարուստ համայնքներ, որոնց հսկայական կարողությունը՝ անասունների հոտերը, ստրուկները, ոսկին ու արծաթը, ժամանակավոր օգտագործման իրավունքով մշակվող եկամտաբեր հողամասերը, ժառանգական իրավունքի գործունեության պայմաններում դառնում էին մասնավոր սեփականության ինստիտուտի ամուր հիմք։ Տոհմա-ցեղային ավագանին ավելի ու ավելի ամրապնդելով իր ժառանգական իրավունքն ու տնտեսական հզորությունը, բացեիքաց ձգտում էր նմանվել Արևելքի արքաներին ու արքայիկներին։ Հաճախակի զինված բախումները երկրի քաղաքական բարդ իրադրության մեջ բարձրացրել էին տոհմա-ցեղային ավագանու քաղաքական հեղինակությունը, ցեղապետների կայուն ու մշտական զինված ջոկատները հետզհետե դառնում էին քաղաքական իշխանության օրգաններ։ Պատերազմն ու առևտուրը դարձել էին ստրկության մշտական աղբյուրներ, կազմավորվել էր տնային ստրկության ինստիտուտը։

Արտաքին հարձակումներին դիմագրավելու նպատակով կամ տնտեսական համատեղ գործունեության կարիքներից ելնելով, կազմավորվել էին ցեղային հզոր միավորումներ երկրի կենտրոնական, արևմտյան, հյուսիսային ու հարավային մարզերում։ Դրանք ժամանակավոր կամ տեղական քաղաքական կազմակերպություններ էին, որոնց զարգացումն ընթանում էր պետական իշխանության ձևավորման ուղիով։ Այդպիսի հզոր կազմակերպություններից էին նաիրյան ցեղային միավորումները, որոնք զգալի ուժ էին ներկայացնում խեթերի ու խուրինների պետությունների փլուզման, «ծովի ժողովուրդների» ներխուժման և Ասորեստանի ռազմա-քաղաքական պատմության ելեէջների խառը իրավիճակում։

Նախնադարյան համայնական հարաբերություններն ու տոհմացեղային կարգը Հայկական լեռնաշխարհում կանգնած էր քայքայման եզրին, ստեղծ-

Կարմիր քլուրի նախաուրարտական կացարաններ: Վերակազմություն

վել էին դասակարգային հասարակության սաղմերն ու տարրերը, հասարակությունը հասել էր պետական իշխանության ձևավորման անհրաժեշտությանը: Կազմավորվել էր հասարակական մի կարգ, որը, ըստ մարքսիզմի կլասիկների բնորոշման, կոչվում է «ուղմական դեմոկրատիա»:

ՀԱՅԵՐԻ ՅԵՂԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐՄԵՇՈՒՊԻԱ ԵՐԿՐՈՒՄ

1. ԹՐԱԿԱ-ՓՈՅՈՒԳԱԿԱՆ ՑԵՂԵՐԻ ՀԱՍՏԱՏՎԵԼԸ
ՓՈՔՐ ԱՍԻԱՅՈՒՄ

Թրակա-փոյուզական ցեղերի առաջին ալիքը: Մ. թ. ա. II հազարամյակի երկրորդ կեսում մեծ թափ է ստանում ցեղերի տեղաշարժը էգեյան աշխարհից և Բալկաններից դեպի Փոքր Ասիա, Լևանտի ծովեզերք և նույնիսկ Նեղոսի դելտա՝ Եգիպտոս: Եգիպտական աղբյուրներում բոլոր այս հարձակվող ցեղերը կոչվում են «ծովի ժողովուրդներ»:

«Ծովի ժողովուրդների» թվում հանդես են գալիս նաև բազմաթիվ թրակա-փոյուզական ցեղեր, որոնք Փոքր Ասիա էին թափանցում Բալկանյան թերակղզու հյուսիսային մասերից՝ մերձդանուբյան շրջաններից ու թերևս մասամբ՝ Հյուսիսային Կովկասի և Անդրկովկասի կողմերից:

Թրակա-փոյուզական ցեղերի այս տեղաշարժը կատարվել է մի շարք ալիքներով, որոնք ժամանակագրական տեսակետից կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ նախքան Տրոյական պատերազմը (մ. թ. ա. XIII դարի վերջ) և դրանից հետո:

Փոքր Ասիա տեղափոխված թրակա-փոյուզական ցեղերի մեջ առաջիններից էին արիմները (ἄριοι), նախահայերենի կրողները, որոնք աղբյուրների կցկտուր տեղեկությունների համաձայն, տեղավորվել են Փոքր Ասիայի կենտրոնական և հարավ-արևմտյան մասերի մի շարք վայրերում:

Ըստ Իլիականի նրանք ապրելիս են եղել Արգեյոս լեռան և Մաժաք (Կեսարիա) քաղաքի շրջակայքում¹: Հայերի նախնիներին այս տերիտորիայում հիշում է նաև հայ ազգային ավանդությունը:

Լեզվական և պատմական գրականությունից փաստերը ևս ցույց են տալիս, որ հայերի հնդեվրոպական նախնիների մի ճյուղը երկարատև շփման մեջ է եղել փոքրասիական և էգեյան ցեղերի ու ժողովուրդների և հատկապես տրոյացիների հետ²:

1 Տե՛ս «Իլիական», II, 783:

2 Հերոդոտի տաճրեն թարգմանության ծանոթագրություններում Ֆ. Գ. Միլլենկոն փոյուզացիների առիթով գրում է. «Փոքրասիական թերակղզում փոյուզացիների բնակավայրերի խոր հնությունը, ինչպես նաև նրանց ազգակցությունը մի կողմից արիմների և մյուս կողմից՝ հելլենների հետ, ամեն կասկածից վեր է. այս ժողովուրդների միջև եղած միջանկյալ օղակները պետք

Թրակական ծովեզերքից Փոքր Ասիա տեղափոխվելիս փոյուզական ցեղերը նախ և առաջ պետք է ընդհարվելին այն ժամանակ դեռ հզոր Տրոյական տերության հետ, որ Միքենեի և իսթական թագավորության մրցակիցն էր։ Մ. թ. ա. II հազարամյակի կեսերին այդ ցեղերը Մարմարա ծովի փոքրասիական ափը տեղափոխվելով, հայտնվում են Տրոյական պետության սահմաններում, և նոր տեղում նախահայերենը սերտ շփման մեջ է մտնում տրոյա-էտրուկյան³, ապա նաև իսթա-լուվիական լեզուների հետ։

«Մովի ժողովուրդների» գաղթը. XIII դարի եգիպտական բաժնաբանական

Տրոյայի և իսթական պետության կործանումը։ Փոյուզական ցեղերի մի այլ ալիք Պրոպոնտիսի (Մարմարա ծովի) թրակական ափից ասիական ափ է անցել այսպես կոչված դորիական գաղթի ժամանակաշրջանում, այսինքն մոտավորապես XII դարի սկզբին։ Ստրաբոնը հաղորդում է, որ լիկիացիներից, կիլիկեցիներից և այլ ցեղերից ավելի ուշ Տրոյադայում հայտնվում են փոյուզացիները, թրակացիները և տրեները⁴։

Տրոյան, ըստ հունական պատմական ավանդության, եղել է Միքենեի գլխավոր մրցակիցը Փոքր Ասիայում։ Նա հսկում էր մոտքը դեպի Հելլասպոնտոսի նեղուցն ու Սև ծովը և առևտրական կապեր էր պահպանում ողջ Արևելյան միջերկրածովյան ավազանի երկրների հետ և, հատկապես, քաջայան (միքենյան) Հունաստանի հետ։ Տրոյան պետք է մշակութային և քաղաքական կապեր ունեցած լինի նաև իսթական թագավորության հետ։ Այդ հզոր պետությունը չդիմացավ թրակա-փոյուզական ցեղերի ճնշմանը։ Հնագիտորեն հաստատված է, որ Տրոյա VIIա-ն կործանվել է հրդեհից. դա համապատասխանում է

է համարել միսիացիներին, մեդեններին, միգդոններին, դոլիոններին, առյուցիներին» (տե՛ս Геродот, История в девяти книгах, перевод с греческого Ф. Г. Мищенко, т. II, М., 1888, էջ 607)։

3 Վ. Ի. Գեորգիևի պրպոմանները բերում են այն եզրակացության, որ «էտրուկական հնչյունական կառուցվածքը շատ նման է հայերենի կառուցվածքին», իսկ «էտրուկերեն որոշ բառեր իրենց ճշգրիտ համապատասխանությունն ունեն հայոց լեզվում»։ Նույն հեղինակը ենթադրում է, որ «հայերի նախնիները բնակվել են տրոյացիների մոտերքը ինչ-որ տեղ»։ Հունական պատմական ավանդությունը հաստատում է Վ. Ի. Գեորգիևի այս եզրակացությունը (տե՛ս В. И. Георгиев, Исследования по сравнительно-историческому языкознанию, М., 1958, էջ 194)։

4 Տե՛ս Strabo, XIII, 1, 8։

հոմերոսյան էպոսի տվյալներին, ըստ որոնց միքենյան հույները գրավում են Տրոյա-իլիոնը և հրկիզում: Տրոյա VIIա-ի ավերակների վրա ստեղծվում է Տրոյա VII բ բնակավայրը՝ միանգամայն այլ բնակչությամբ: Հատկապես անհրաժեշտ է նշել, որ այստեղ երևան է գալիս կենտրոնական-եվրոպական և մերձդանուբյան ծագում ունեցող այսպես կոչված «եուրոպային խեցեղենը» (Buckelkeramik)⁵: Ըստ երևույթին Տրոյայի կործանումից հետո Տրոազայի տերիտորիայում հաստատվել են փոյուզացիները և այնուհետև անտիկ դարաշրջանում այդ երկրամասը կոչվում է Հելլեսպոնտական կամ Փոքր Փոյուզիա:

Ենթադրվում է, որ խեթական թագավորությունը ևս կործանվել է փոյուզացիների հարվածներից, որոնք գրավեցին նրա ողջ տերիտորիան: Այն տրոհվեց մանր պետական կազմավորումների: Պետք է հաշվի առնել, որ խեթական թագավորությունը հարկադրված էր պայքարել նաև արևելքում՝ Պոնտոսի և Անտիտավրոսի անտառապատ ձորերում բնակվող նախախեթական ցեղերի դեմ: Այսպես, խեթական Թուխալիյաս Դ թագավորի (շուրջ 1250—1220 թվականներ) տարեգրություններում կարդում ենք, որ Ասսուվայի դեմ նրա ձեռնարկած արշավանքի ժամանակ արևելքից կրկին սկսել են հարձակումներ գործել կասկերը: Այդ ժամանակ է (XII դարի սկզբին), որ քայքայվում է Հայաստանի ցեղային միությունը, ապա ընկնում է նաև խեթական պետությունը: Փոյուզական ցեղերը հաստատվել էին Սանգարիա գետի հովտում և այնտեղից շարժվում էին դեպի Հալիս գետի հովիտն ու Անտիտավրոսի շրջանը: Հալիս գետի հովտում փոյուզական այս ցեղերը պիտի հանդիպեին իրենցից առաջ այդտեղ հաստատված իրենց ցեղակից արիմներին (արմեններին), որոնց հետ միասին, ինչպես նաև տեղաբնակ նախախեթական այլ ցեղերի հետ անցան Եփրատը և ներխուժեցին (մ. թ. ա. 1170-ական թվականներ) Ասորեստանի տիրապետության տակ գտնվող Շուպրիա երկիրը՝ Արևմտյան Տիգրիսի հովտում:

Ասորեստանի սահմանները ներխուժող այդ ցեղերը ասսուրա-բաբելական արձանագրություններում կոչվում են mušku, muškaya և, ըստ երևույթին, իրավացի են այն ուսումնասիրողները, որոնց կարծիքով մուշկերը միսիացիներն են (μυσοί), որոնց անունով էլ Տրոյա քաղաք-պետության երկրամասը կոչվեց Միսիա (Μυσία): Թրակա-փոյուզական ցեղերից արիմ-արմեններից հետո, հավանաբար միսիացիներն էին, որ գաղթեցին Փոքր Ասիայի կենտրոնական շրջանները, և նրանց անունով էլ ասորեստանցիները և Առաջավոր Ասիայի մյուս ժողովուրդները թրակա-փոյուզական լեզվաճյուղի բոլոր հնդեվրոպական ցեղերին անվանում էին մուշկեր⁶:

Թրակա-փոյուզական ցեղերի անցած ողջ ճանապարհն ուղենշված է փոյուզական տիպի դամբարանաբլուրներով: Դրանց յուրօրինակ նյութական մշակույթը նույնական է Տրոյայի, Աքսիոս գետի հարթավայրի կամ Սալոնիկի հարթավայրի մշակույթի հետ⁷: Այստեղից այդ դամբարանաբլուրները ձգվում են դեպի փոքրասիական ծովեզերքը՝ Տրոադա և շարունակվում, ինչպես ցույց

⁵ Տե՛ս Ի. Մ. Дьяконов, Предыстория армянского народа, էջ 117:

⁶ Տե՛ս Ի. Մ. Դյակոնով, Խեթերը, փոյուզացիները և հայերը, Տեղ. ՀԳԱՀ, Երևան, 1956, № 11, էջ 71: Ս. Տ. Երեմյան, Հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքը, ՊՁ, 1970, № 2, էջ 88:

⁷ Տե՛ս D. Fimmen, Die kretisch-mykenische Kultur, Leipzig, 1929, էջ 103:

է տվել Ն. Ադոնցը⁸, Մալաթիա—Խարբերդ—Դիարբեքիր—Սասուն գծով, Աքսիոս գետի հարթավայրից մինչ Բոզ-հոլուկ. այդ դամբարանաբլուրների համար բնորոշ է մասնավորապես *ὄρεας ἀμφικύπελλον* և Schnabelkanne տեսակների խեցեղենը: Այս երկուսն էլ հատուկ են Տրոյայի խեցեղենին⁹,

Եգիպտացիների և «ծովի ժողովուրդների» միջև ծովային ճակատամարտ:
Եգիպտական քարձեռագրից Ռամսես 3-րդի դամբարանից

«Պոռտին Արմենիան»՝ ճախնական Հայաստանը: Հոմերյան էպոսի ստեղծման շրջանում (մ. թ. ա. X—XI դդ.) նախահայկական ցեղերից մեկը, արմենների ցեղը¹⁰, հայտնի էր հույներին մի շարք վայրերում՝ Աքսիոս գետի հովտում, Միսիայում՝ միսիացիների և փուլուգացիների կողքին՝ Կատակեկավմեն շրջանում, Հիդա դետի հովտում, Եփեսոս քաղաքի շրջակայքում¹¹, Կիլիկիայում՝ Կալիկադոնոս գետի հովտում, ուր գտնվում են «Արիմների լեռները», Օրոնտեսի դետաքերանի մոտ՝ Անտիոքի շրջանում և, վերջապես, Կապադովկիայի Արդեոս լեռան շրջակայքում, որտեղ տեղադրվում է հայ ազգային ավանդության «Պոռտին Արմենիան»—«Առաջին Հայքը»: Բոլոր այդ վայրերի հետ է կապվում նաև հրաշունչ լեռան և Տյուփոն հրեշի առասպելը: Այս առասպելը, որ դոլություն ունի և՛ Միսիայի ու Լյուդիայի սահմանի մոտ, և՛ Կիլի-

⁸ Տե՛ս N. Adontz, Histoire d'Arménie, էջ 332:

⁹ Տե՛ս B. Бенецкы, Некоторые вопросы этногенеза армян, էջ 103:

¹⁰ Հելլենիստական դարաշրջանում *ἄρμενοι* էթնիկական անունը վաղուց արդեն փոխարինվել էր ավելի զարգացած *ἀρμενιοί* անունով, այդ պատճառով էլ գրականության մեջ հանդիպող *ἄρμενοι*—ն սովորաբար նույնացնում էին *ὄρεαίαι*—ի հետ, որը նշանակում էր «արամեացիներ»: Առաջին այդպիսի սխալը կատարել է Ստրաբոնը: Նա արիմներին (XII, 3, 28) մատնացույց է անում ծովեզրյա Կիլիկիայում՝ Կալիկադոնոս գետի մոտ, Ասորիքում՝ Օրոնտեսի գետաբերանի մոտ և Միսիայում (XIII, 4, 6), բայց սխալմամբ նրանց նույնացնում է արամեացիների հետ (XVI, 4, 27), ըստ երևույթին, այդ անվանումների նմանությունից ելնելով: Սակայն աղբյուրներից հայտնի է, որ առաջին անգամ արամեացիները հիշատակվում են Հյուսիսային Միջագետքում, մոտավորապես 1130 թվականին, «ախլամու» անվան տակ, մինչդեռ հոմերյան արիմները հիշատակվում են Տրոյական պատերազմի ժամանակներում, որ ընկնում է մ. թ. ա. XIII դարի վերջը (B. Бенецкы, Некоторые вопросы этногенеза армян, էջ 117):

¹¹ Ըստ Հեսիոդոսի, Եփեսոսը հնում կոչվել է *Ἀρμένη*:

կիայում, և՛ Օրոնտեսի գետաբերանի շրջանում, և՛ Արգեոս լեռան շրջակայքում կապվում է, ուրեմն, արիմների ցեղերի հետ:

Հրաշունչ լեռան (որի տակ, ըստ առասպելի, թաղվել է հրեշ Տյուփոնի դիակը՝ Զևսից պարտվելուց հետո) տեղորոշումը Արգեոս լեռան շրջանում գերմանացի գիտնական Մարկվարտին թույլ է տվել ենթադրելու, որ ի դեմս օրիսոց ցեղի, հնագույն հիշատակություն ունենք արմենների մասին: Ի հաստատումն իր ենթադրության, նա վկայակոչում է այն փաստը, որ հայկական առասպելներում պահպանվել է Զևսի և Տյուփոնի առասպելի տարբերակը. դա արմենների ցեղապետ Արամի և Պայապիս Քաաղեայի կոպի մասին զրույցն է, որ մեջ է բերում Մովսես խորենացին¹²: Պատահական չէ, որ հայկական առասպելի համաձայն Արամի և Պայապիս Քաաղեայի կոպի տեղի է ունեցել հենց այդ նույն վայրում՝ Մաժակ-Կեսարիայի շրջանում, հրաշունչ Արգեոս լեռան ստորոտում:

Զևսին փոխարինող Արամը, ըստ Մակվարտի, անձնավորում է արիմներին՝ հայերի նախնիներին¹³, Հ. Մանանդյանը ևս նկատում է, որ խորենացուց քաղված այս հատվածում ղկարող են, իրապես... պահպանված լինել հայ ժողովրդի աղոտ հիշողություններն իր ամենահին անցյալի մասին¹⁴:

Մովսես խորենացու շարադրանքի համաձայն, Արամը թշնամու փախուստից հետո այդ վայրի (Բի տեղի մի, որ այժմ ասի Կեսարիա), կառավարիչ է նշանակում իր ազգականներից մեկին, Մշակ անունով¹⁵: Այդ Մշակ անվան մեջ էլ պահպանվել է փոյուզ-միսիացիների՝ մուշկ էթնոնիմը՝ հին հայկական ձևով: Այս տերիտորիան համապատասխանում է անտիկ ժամանակաշրջանի Կապադովկիայի վարչական միավորներից մեկին՝ Կիլիկիա ստրատեգիային իր Մաժակ մայրաքաղաքով: Կարևոր է նշել, որ հայերի ծագման մասին հին պատմական զրույցները, որ հավաքել է Մովսես խորենացին V դարում, այս երկրամասը կոչում են «Պոռտին Արմենիան» (πρωτην Ἀρμενίαν)¹⁶, Թեև խորենացին ստուգաբանում է այն իբրև «Առաջին Հայք», սակայն իրականում այս անունը ոչ մի առնչություն չունի մ. թ. IV դարից հայտնի «Առաջին Հայք» (Armenia Prima) հռոմեական պրովինցիայի հետ, չնայած որ հարևան էր նրան, այլ նշանակում է ճանխնական Հայաստան: խորենացու սխալը կրկնել է և VII դարի մեր «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը:

Խոսելով առասպելական Արամի այդ երկրում կատարած սխրագործությունների մասին, Մովսես խորենացին եզրափակում է. «Այս պատճառով հույները մինչև այսօր այդ երկրամասը կոչում են Պոռտին Արմենիան, որ թարգմանվում է Առաջին Հայք: Իսկ այն դաստակերտը, որ Արամի կուսակալ Մշակը շինեց իր անունով և փոքր պարիսպներով պատեց, այդ երկրի հին մարդիկ կոչում էին Մաժակ, կարծես չկարողանալով ճիշտ արտասանել. հետո նա ուրիշ-

¹² Խորենացի, Ա, Ժդ:

¹³ Sk'w J. Markwart, Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, Berlin, 1919, էջ 87. Նույնի՝ Le berceau des arméniens «Revue des études arméniennes», 1928, VIII, Fasc. 2, էջ 221—223:

¹⁴ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Ա. էջ 23:

¹⁵ Sk'w Խորենացի, Ա, Ժդ: Հին ձևը երևի Մուշակ. հմմտ. հիերոգլ.-խեթ. Musaka:

¹⁶ Հայքական հոլովով. ուղղականով՝ πρωτη Ἀρμενία:

ներից ավելի ընդարձակ շինելով կոչեց *Կեսարիա*¹⁷։ Այնուհետև պատմիչը գրում է. «Սա այսպես հզոր և անվանի եղավ. ուստի սրա անունով են մինչև այսօր մեր շրաշկա ազգերը մեր երկիրը անվանում, ինչպես հույները Արմեն, իսկ պարսիկներն ու ասորիները՝ Արմենիկ»։

Մովսես Խորենացու մոտ պահպանված վկայությունները ցույց են տալիս, որ նրա ժամանակ (մ. թ. V դար) ժողովուրդը հիշողություններ էր պահպանել Փոքր Ասիայում հայերի սկզբնական հայրենիքի մասին, և նրան հայտնի էին այնպիսի ավանդություններ, ըստ որոնց հայերի նախահայրը ոչ թե Հայկն էր, այլ Արամը, որի անունով էլ հարևան ժողովուրդները հայերին կոչում էին արմեններ։

Վերջերս ուշադրություն է դարձվել նաև այն փաստի վրա, որ հիերոգլիֆիկ խեթերեն արձանագրությունների տարածման շրջանը ռեալական ճշգրիտ համընկնում է Փոքր Հայքի սահմանների հետ, միայն հարավում և հարավ-արևմուտքում անցնելով փոյուզական Տիանիտիսի, Կիլիկիայի և Ասորիքի տերիտորիան¹⁸։ Այդ արձանագրությունները պատկանում են մ. թ. ա. I հազարամյակի սկզբին՝ մինչև VIII դարի վերջը, կամ նույնիսկ VII դարի սկիզբը։

Այս տերիտորիայում հայալեզու բնակչությունը հաստատվել էր նրանց մասին անտիկ հեղինակների տված առաջին տեղեկություններից (մ. թ. ա. VI դար) շատ ավելի վաղ։ «Սեփական գրավոր և գրական ավանդույթ չունենալով, նրանք օգտվում էին այն բնակչության լեզվով և գրով, որը նրանք գտել էին այստեղ դեռ XII դարում մ. թ. ա., այն է՝ «հիերոգլիֆիկ խեթերի»։ Սրանով էլ հենց պետք է բացատրել «հիերոգլիֆիկ խեթերեն» արձանագրությունների տարածման տերիտորիայի մոտավոր համընկնումը հայերի տարածման ենթադրական հնագույն տերիտորիայի հետ։ Սրանով է բացատրվում նաև զգալի խեթական լեզվական շերտի լուրջությունը հայրենում¹⁹։ Այս դրույթի հիման վրա Ի. Մ. Դյակոնովը հանգում է այն եզրակացության, որ «առաջին հազարամյակի սկզբի հայերը հանդիսանում էին տեղական խեթական (գերագանցապես «հիերոգլիֆիկ խեթական») բնակչության և թրակա-փոյուզական «մուշկերի» (բառիս այն առումով, որը հատուկ էր II հազարամյակին մ. թ. ա.) ցեղերի խառնուրդ»²⁰։

Անդրադառնանք նաև հնդեվրոպական այն ցեղերին, որոնք տարբեր ժամանակներում գաղթել են Փոքր Ասիա և բնակություն հաստատել հայկական ցեղերի բնակեցրած տերիտորիայում։ Հին հունական հեղինակների մոտ պահպանված այդ ցեղանունների, տեղանունների և անձնանունների կցկտուր տրվյալները ինչ-որ չափով լրացնում են մեր ունեցած տեղեկությունները հայ ժողովրդի ծագման մասին։

Ալիզոններ և օլոմանտներ։ Ալիզոնների թրակական ցեղերը նախահայ հայերի և խալյուբների հարևաններն են եղել Փոքր Հայքում։

Ալիզոնների գաղթը հավանաբար տեղի է ունեցել արիմներից հետո, բայց

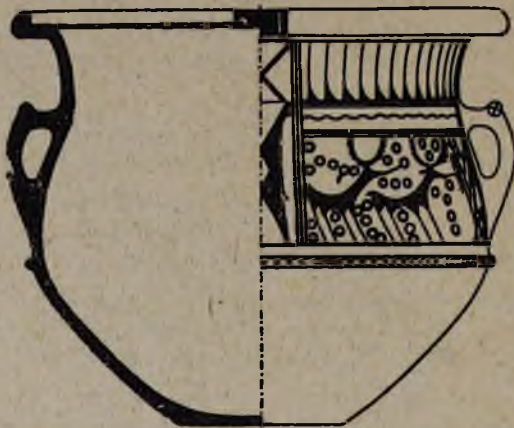
17 Խորենացի, Ա, Ժդ։

18 Ի. Մ. Դյակոնով, Խեթերը, փոյուզացիները և հայերը, էջ 73։

19 Նույն տեղում, էջ 75։

20 Նույն տեղում, էջ 70։

քանի որ Հոմերոսի «Իլիականում» նրանք հիշատակվում են որպես տրոյացիների դաշնակիցներ²¹, ապա կարող ենք Փոքր Ասիայում նրանց երևան գալու ժամանակը ևս համարել մ. թ. ա. II հազարամյակի երկրորդ կեսը: Ըստ երեւիության, Փոքր Ասիա գաղթել և ալիզոնների մի մասը միայն, իսկ նրանց հիմնական զանգվածը դեռևս Հերոդոտի օրոք, շարունակել է ապրել իր վաղեմի տեղիտորիայում: Ալիզոններն ապրում էին ներկայիս Ուկրաինայի տափաս-

Հին փոյուզակաճ գեղարվեստական
անոթ. Ալիշառ

տաշններում, միլետյան Օլբիա գաղութից հյուսիս, հելլենա-սկյութներից այն կողմ, Բորիսթեն (Դնեպրը), Թիրաս (Դնեստր) և Հիպանիս (Բուգ) գետերի միջև:

Դեռևս նախահոմերյան շրջանում ալիզոնները շարժվում են դեպի հարավ և մուտք գործում Փոքր Ասիա՝ Բյութանիայի տեղիտորիան և նրանից արևելք: Ավելի ուշ նրանց մնացորդները հանդիպում են Մակեդոնիայում (Պալլենան Քաղկիդիկեում), Փոքր Փոյուզիայում (Տրոյական պետության նախկին տեղիտորիան), Կիզիկ քաղաքի մոտերքում և այլուր²²: Բայց գաղթածների հիմ-

նական մասը ապրում էր խալյուքների և նախահայերի կողքին՝ Պոնտական և Հայկական լեռներում, Հալիս գետի ակունքների շրջանում, որն այդպես է կոչվում իրենց անունով: Սրանք բոլորը ժամանակի ընթացքում ձուլվում են հայերի մեջ:

Հայկական տեղանունների տվյալներից ելնելով, հավանական է Odomantes թրակական ցեղի գոյությունը Հայաստանում: Մոփքի մոտ Odomantis անուն է կրել մի ամբողջ շրջան²³: Օդոմանտները, ըստ Հերոդոտի, ապրում էին Մակեդոնիայում, պոնոնների կողքին²⁴, Օրբելոս լեռան ստորոտի մոտ, Ստրիմոնի գետաբերանի շրջանում: Օդոմանտների մյուս մասն ապրում էր Փոքր Ասիայում, Սինոպի մոտ:

Հայաստանում օդոմանտների բնակության վայրի տեղորոշման համար ուղեցույց կարող են լինել նաև Փոքր Հայքի երկու գավառի անունները՝ Օրբիսենն և Օրբալիսենն, որ հիշատակում է Պտղոմեոսը: Այս շրջանները տեղագրվում են, ամենայն հավանականությամբ, Դիվրիգ և Արաբկիր բնակավայրերի միջև²⁵:

²¹ Տե՛ս «Իլիական», II, 857: Ս. Տ. Երեմյան, Հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքը, էջ 42:

²² Տե՛ս Strabo, XII, 3, 20:

²³ Տե՛ս նույն տեղում, XI, 14, 5:

²⁴ Տե՛ս Herod., V, 16, VII, 112:

²⁵ Տե՛ս Ptol., V, 6, 18:

Կարելի է մատնանշել նաև մի շարք նման աշխարհագրական անուններ՝ Փոքր Ասիայում և Հայաստանում (օրինակ Caballa կուդիայում, Կիլիկիայում և Հայաստանում, Harposos գետ Կարիայում ու Հայաստանում և այլն)։ Համենայն դեպս տեղանունների և անձնանունների այս զուգորգությունները վկայում են, որ հայերի հնդեվրոպական նախնիները իրոք շարժվել են արևմուտքից արևելք, Փոքր Ասիայի հարավ-արևմտյան կողմից սկսած²⁶։

Հայկական լեռնաշխարհում ալիզոնները, օդումանտները և մյուս ցեղերը ժամանակի ընթացքում ձուլվել են հայերին։

2. ՀԱՅՅԵՐԻ ՑԵՂԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐՄԵՆՇՈՒՊՐԻԱ ԵՐԿՐՈՒՄ

Թրակա-փոյուզական ցեղերը Արմե-Շուպրիա երկրում։ Խեթական թագավորության կործանումից հետո (մ. թ. ա. 1200—1118 թվականներ) թրակա-փոյուզական ցեղերը, որոնց թվում ասսուրա-բաբելական աղբյուրները հիշատակում են փոյուզացի-միսիացիներին՝ մուշկեր անվան տակ, և արիմ-ուրումեացիներին, շարժվում են արևելք, դեպի Եփրատ և այնտեղից էլ՝ Հայկական լեռնաշխարհ։ Այս շարժման մեջ ներգրավված էին նաև նախախեթական արևելա-աղբյուզական ցեղերը, որոնք թափանցելով Հայաստան-Ազիի ցեղերի միությունը, անցնում են այդ երկիրը, մասամբ տեղահանում են բնիկներին ու սրանց հետ միանում մուշկերին և ուրումեացիներին։ Մ. թ. ա. XII դարի ասսուրական արձանագրությունները մեծ տաճնապով են խոսում մուշկերի ներխուժման մասին՝ Ասորեստանյան տերության հյուսիս-արևմտյան շրջանները (մ. թ. ա. 1170—1165 թվականներ)։ Սրանք հենց այն մուշկերն էին, որոնք ներխուժեցին Հայկական լեռնաշխարհի և Հյուսիսային Միջագետքի սահմանները, դարձան նստակյաց հողագործներ և Ասորեստանի հարկատուներ։ Այստեղ ստեղծված թագավորությունը, որի կենտրոնը հարերիդի դաշտում էր, ասորեստանցիները կոչում են «մուշկերի թագավորություն»²⁷։

Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններ ներխուժած այդ ցեղերը զբաղեցրել էին հարբերդի դաշտում և Արևմտյան Տիգրիսի ակունքների շրջանում (Հին հայկական Անգեղ-տուն գավառը) գտնվող Ալզիի և Պուրուլումզիի շրջանները։ Մուշկերն այստեղ ուրումեացիների և կասկեացի-արեշլայցիների հետ միասին կազմում են ցեղային միություն, որը գլխավորում էին հինգ առաջնորդ «թագավորներ»։ Իշուվա և Ալզի-Պուրուլումզիի շրջաններում ստեղծված ցեղային այս միությունը՝ «մուշկերի թագավորությունը», բավական հզոր միավորում էր և Ասորեստանի դեմ կարողանում էր հանել 20.000 զորք²⁸։ Ասորեստանյան նվաճողների դեմ ընդհանուր պայքարում մուշկերի թագավորության հետ միավորվել էին նաև Արևմտյան Տիգրիսի ավազանի տեղական խուրրիական Շուպրիա, Կադմուխի, Բաբլի, Խաբլի, և այլ երկրներ։

²⁶ Տե՛ս N. Adontz Histoire d' Arménie, էջ 320—327.

²⁷ Մուշկերի այս թագավորությունը չպետք է շփոթել մ. թ. ա. VIII դարի հայտնի մուշկերի թագավորության հետ, որը փոյուզական պետություն էր (Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայերի ցեղային միությունը Արմե-Շուպրիա երկրում, ՊԲՀ, 1958, № 3, էջ 59—72)։

²⁸ Մուշկերի թագավորության կենտրոնը՝ Մուշկու երկիրը, որը հետագայում ուրարտացիների մոտ կոչվելու է Մուշանի, հայերը հավանորեն անվանում էին Մուշար (այժմ՝ Մուշար-դաղ լեռների շրջանը)։ Նա ուներ համանուն Մուշար (Ptol., V, 13, 8) կենտրոնը։

Այսպիսով, Ասորեստանյան պետության ռաբարարոսական ծայրամասում» կազմավորվում է մի բավական ուժեղ ցեղային միություն, որի հետ ասորեստանյան նվաճողները պետք է լուրջ հաշվի նստեին: Նրանք հաճախակի արշավանքներ են ձեռնարկում՝ հնազանդեցնելու ըմբոստ լեռնցիներին:

Երբ մ. թ. ա. IX դարից սկսած Ուրարտուն ընդարձակվելով հասավ նաև Շուպրիա երկրին, ապա այդ երկիրն արդեն այնքան էր յուրացվել նոր ցեղերի՝ ուրումեացիների կողմից, որ Շուպրիայի փոխարեն ուրարտական արձանագրություններում օգտագործվում են Ուրմեուխի-Ուրմեունի կամ Արմե անունները: Մարկվարտն²⁹ իրավացիորեն նկատել է, որ հենց այստեղ, Arme էթնոնիմից, խուրրի-ուրարտական -inի վերջավորության հավելումով, որը մեղական լեզվի ազդեցությամբ դարձել էր -ina, ձևավորվել է Armina անունը, որից և ծագում է հայերի՝ հին պարսկական արձանագրություններում և հին հունական գրականության մեջ ընդունված համապատասխան անունը: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ տեղական խուրրիական բնակչությունը արմենները ձուլել էին իրենց և ժամանակի ընթացքում տալիս էին նրանց բնակեցրած ողջ տեղիտորիայում, արևելյան կողմից ընդգրկելով Մշո դաշտը, որտեղով անցնում էր ուրարտական բնակչություն զբաղեցրած տեղիտորիայի սահմանը:

Արմե-Շուպրիա ցեղային միությանը սոցիալական բնութագրեր: Ցեղային միությունը, որն սկզբում կոչվում էր Մուշկերի թագավորություն, իսկ հետագայում՝ Արմե կամ Շուպրիա, կայուն միություն դուրս եկավ, մի հանգամանք, որ պայմանավորված էր Ասորեստանի և Ուրարտուի ագրեսիայի դեմ պայքարի անհրաժեշտությամբ: Անդրադառնալով իրոկեզների ամերիկյան ցեղին, որը նոր տեղիտորիա էր գրավել և գտնվում էր համանման պայմաններում, Ֆ. Էնգելսը գրում է. «Քանի որ այդ մարզը նրանք նոր էին նվաճել, ուստի այդ ցեղերի՝ ըստ սովորության միմյանց հետ միացած լինելը նրանց կողմից դուրս բերված ցեղերի հանդեպ՝ միանգամայն բնական էր»: Այդ ցեղային դաշնակցությունը թիր ձեռք բերած ուժի գիտակցության վրա հենված, անմիջապես հարձակողական բնույթ ստացավ և... իրեն շրջապատող ահագին երկրամասեր նվաճեց, ըստ որում բնակիչներին մասամբ դուրս մղեց իրենց բնակավայրերից, մասամբ իրեն հարկատու դարձրեց»³⁰, Ինչպես տեսնում ենք, Ֆ. Էնգելսը խոսում է Արմե-Շուպրիա ցեղային միության կազմավորման պայմաններին համանման մի դեպքի մասին:

Սակայն Արմե-Շուպրիա ցեղային միությունը կազմած ցեղերը մ. թ. ա. XII—XI դարերում իրենց զարգացման մակարդակով իրոկեզներից բարձր էին կանգնած: Իրոկեզների միությունը արյունակից ցեղերի միություն էր և ուներ ընդհանուր լեզու³¹, իսկ Արմե-Շուպրիա միության մեջ մտնում էին ծագումով տարասեռ ցեղեր: Դրանք էին մուշկերը, որոնց անվան տակ այդ շրջանում հասկացվում էին փոյուզական ցեղերը (միսիացիներն ու մյուսները) և ուրիշ ազգակից ու դաշնակից էթնիկական կազմավորումներ, ինչպիսիք էին ասորեստանյան այլ արձանագրություններում հիշատակվող ուրումեացիները, այսինքն

²⁹ St. J. Markwart. Die Entstehung..., էջ 67.

³⁰ Ֆ. Էնգելս, Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, էջ 124:

³¹ St. J. և ունե տեղում:

հայերի հնդեվրոպական նախնիները՝ արիմները, ինչպես նաև կասկեացիները կամ արեշլայցիները, որոնք պատկանում էին նախախեթական արխազա-չերքեզական ցեղերին: Հիշատակված մուշկերը, ուրումեացիներն ու կասկեացիները հանդիպեցին զանազան խուրրիական ցեղերի, որոնք կամ նրանց դաշնակիցները դարձան ընդդեմ ընդհանուր թշնամու՝ Ասորեստանի, կամ էլ հեթարկվեցին, դառնալով նրանց հարկատուները: Այսպիսով, «Մուշկերի թագավորությունը» կամ Արմե-Շուպրիա ցեղային միությունը ոչ թե արյունակից, այլ ծագումով և լեզվով տարբեր ցեղերի միություն էր. դա տերիտորիալ միություն էր:

Պատմական զուգահեռները ցույց են տալիս, որ տերիտորիալ տեսակետից մոտ, բայց ծագումով և լեզվով տարբեր ցեղերի միության պայմաններում տարալեզվության նման արգելքը վերացնելու համար միության մեջ մտած ցեղերից մեկի լեզուն վերածվում է միջցեղային լեզվի³²: Մուշկերի ցեղային միության՝ «Մուշկերի թագավորության», մեջ միջցեղային հաղորդակցման այսպիսի միջոց է դառնում արիմներ-ուրումեացիների լեզուն, այսինքն ապագա հայերենը: Այդ երևում է թեկուղ

Կիրելա դիցունին, փայտեղեղե
քարձեռնադրակից

հետևյալ փաստից: Վերոհիշյալ ցեղերի նվաճած տերիտորիան վաղուց ի վեր ասորեստանցիներին հայտնի էր Շուպրիա կամ Շուբրիա անունով, բայց այնուհետև, ասորեստանցիներն սկսում են այն կոչել նաև Ուրումու: Հետագայում, մ. թ. ա. VIII դարից սկսած, երբ այդ տերիտորիան նվաճվում է մտցվում Ուրարտու պետության կազմի մեջ, ուրարտական արձանագրություններում այն սկսում է կոչվել Արմե, Ուրմե, կամ Ուրմենիուխի\Ուրմենիունի: Այս փաստը, ըստ երևույթին, վկայում է, որ հիշատակված ցեղերի մեջ, վերջին հաշվով, գերիշխող գիրք էին գրավել արիմները կամ ուրումեացիները, որոնց անունով էլ ուրարտացիները, մասամբ նաև ասորեստանցիները, սկսում են կոչել Շուպ-

32 Յ. Էնգելս, Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, էջ 124:

րիան: Այստեղ մուշկերը ձուլվում են իրենց ազգակից արիմներին³³: Մուշկերը ևս, ուրեմն, հիմնականում հայերի հնդեվրոպական նախնիներն էին: Այս տեսանկյունով պատմականորեն հիմնավորվում է այն կարծիքը, թե հայերի «սոմեխ» վրացական անվան հիմքում ընկած է «սեխ»||«սեխ» էթնիկական տերմինը, որը ասսուրական «մուշկի» և հայկական «մշակ» անվանման քարթվիկականացված ձևն է: Այն իր հաստատումն է գտնում նաև բանասիրական առումով³⁴:

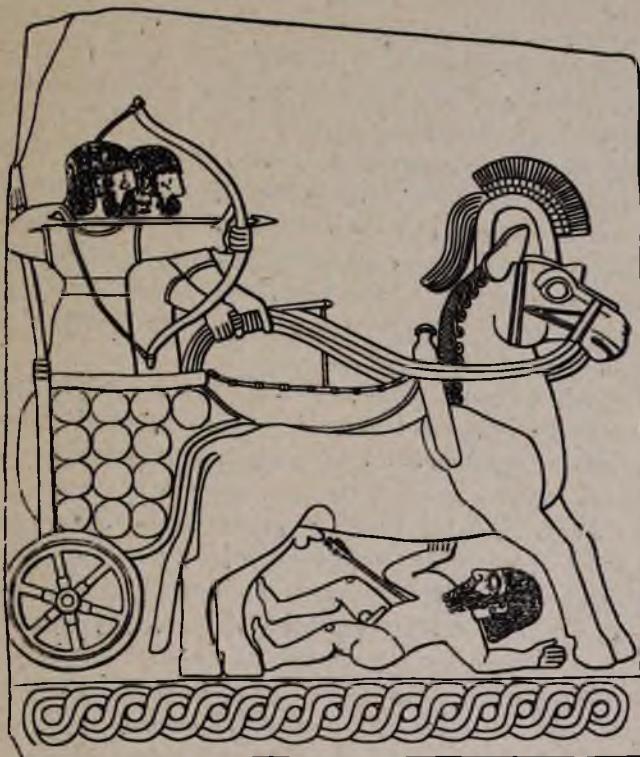
Այսպիսով, արմենների լեզուն ժամանակի ընթացքում դառնում է ցեղային միության միակ լեզուն: Մյուս, գերազանցապես խուրրիական, ցեղերի լեզուները աստիճանաբար վեր են ածվում հայոց լեզվի տերիտորիալ բարբառների, և հայոց լեզուն, ավելի ու ավելի հարստանալով, տարածվում է Հայկական լեռնաշխարհի ներքին շրջաններում ապրող ցեղերի մեջ: Ուրարտական պետության գոյացումից հետո այդ պրոցեսին մեծապես նպաստեց նվաճված երկրների բնակչության մասսայական վերաբնակեցումը պետության կենտրոնական շրջաններում, որ լայնորեն կիրառվում էր ուրարտացիների կողմից:

Թիգլաթպալասար Ա-ի արշավանքները դեպի Արմեն-Շուպրիա ցեղային միությունը: Նորաստեղծ ցեղային միությունը, սակայն, երկար ժամանակ չունեցավ ներքին հանգիստ զարգացման և արտաքին անխափան ընդլայնման համար: Նրա գոյությունը և հզորացումը մեծ անհանգստություն էր պատճառում ժամանակի հզորագույն տերությունը՝ Ասորեստանին: Եվ ահա, մ. թ. ա. 1115 թվականին Ասորեստանում գահ բարձրացած Թիգլաթպալասար Ա-ը պատերազմներ է սկսում ընդդեմ Շուպրիայի, որը պոտենցիալ վտանգ էր ներկայացնում Ասորեստանի «բարբարոսական ծայրամասից» ոչ հեռու գտնվող կենսական կենտրոնների համար: Իր տարեգրություններում Թիգլաթպալասար Ա-ը հայտնում է, որ իր գահակալումից կես դար առաջ, այսինքն մ. թ. ա. մոտավորապես 1170—1165 թվականներին մուշկերը գրավել էին Ալզի և Պուրուլում-զի երկրները: Հենց Թիգլաթպալասար Ա-ի գահակալության տարին մուշկերը, որոնց տակ, ինչպես տեսանք, պետք է հասկանանք, բուն մուշկերի հետ մեկտեղ նաև արիմ-արմենների և մի քանի այլ ցեղեր, վերսկսում են իրենց հարձակումները դեպի հարավ. 20.000 զորքով և 5 ցեղապետների գլխավորությամբ նրանք մտնում են Տիգրիսի աջ ափին գտնվող ասորեստանյան Կադմուխի երկիր-

³³ Մինչդեռ Հալիսի հովտում, որտեղ ապրում էր մուշկերի հիմնական մասը, նրանք պահպանել էին գերիշխող դիրքը. նրանց զբաղեցրած տերիտորիան՝ Փռլուզական թագավորությունը, ուրարտացիներն ու ասորեստանցիներն անվանում էին Մուշկու կամ Մուշկինի:

³⁴ Առաջին անգամ այս կարծիքն առաջ քաշեց և հիմնավորեց Ն. Յա. Մառը: Տե՛ս (Н. Я. Марр, История термина „абхаз“. Сборник статей Н. Я. Марра „О языке и истории абхазцев“. М.—Л., 1938, էջ 51: Գ. Խալաթյանցի այն պնդումը (տե՛ս Г. Халатъянц, О некоторых географических названиях древней Армении в связи с данными Ванских надписей, „Древности Восточные. Труды Восточной комиссии Имп. Арх. Общ-ва“, т. II, вып. II, էջ 196). թե someh-1 տերմինը ծագում է Շuḫma (նեխա-խեթերեն), Շuḫma կամ Շuḫmu (ակկադերեն) երկրի անունից, որը պաշտպանեցին Բ. Բ. Գիտարովսկին և Գ. Ա. Մելիքիշվիլին, առկա է աստիճանով չի հաստատվում: Ասսուրական արձանագրությունների Սուխմե երկիրը տեղորոշվում է Արածանիի հովտում, Բալու քաղաքի շրջանում, որտեղ գտնվում էր Ասորեստանյան տերության սահմանները ներխուժած մուշկերի, այսինքն՝ հայկական ցեղերի թագավորությունը:

րը, որից հարավ ընկած էին Ասորեստանի հիմնական կենտրոնները։ Նրանց դեմ դուրս ելած Թիգլաթպալասար Ա-ը Կադմուխիում հաղթանակ է տանում և վերցնում 6000 գերի³⁵։ Բայց Կադմուխիի Ասորեստանին հպատակեցված բնակչությունը միանում է մուշկերի զորքին և հրաժարվում հարկ տալուց։ Նրանց օգնության են գալիս նաև «բաբելի» լեռնցիները, այսինքն՝ լեռնաբնակ խուր-րիները։

Ռազմիկները մարտակառնելի վրա, բաբելաբնակ խուրիայից

Նամե գետի (Տիգրիսի վտակներից մեկը) մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում Թիգլաթպալասար Ա-ն ջախջախում է հակառակորդի միացյալ ուժերը։ Գերիների թվում էր լեռնականների «թագավորներից» մեկը՝ Կիլի-Թեշուբը (Կալի-Թեշուբի որդին)։ Դրանից հետո Թիգլաթպալասար Ա-ը պաշարում է խուրրիական Ուրախինաշ ամրոցը Տիգրիսի վերին հոսանքի շրջանում (Մաի-Ուռեկ, Արածանիի հյուսիսային ափին) և նրա թագավորը՝ Խաթուխի որդի Շադի-Թեշուբը, գերի է հանձնվում³⁶։ Հաջորդ 1114 թվականին (մ. թ. ա.) Թիգլաթպալասար Ա-ը թափանցում է ավելի հեռավոր շտաբարիների (այսինքն՝ խուրրիների) երկիրը՝ Ալզի և Պուրուլումզի, որոնք նույնպես հրաժարվել էին Ասորեստանին հարկ վճարել։ Այս արշավանքի ժամանակ խեթերի երկրի ան-

³⁵ Տե՛ս АВИИУ, № 10, 1, 62.

³⁶ «Խաթուխի» խուրրիներեն նշանակում է «խեթ»։ АВИИУ, 12, ժան. 17:

հնազանդ մարդկանց, որոնք իրենց ուժով գրավել են Շուբարտուի բնակավայրերը, այսինքն՝ կասկեր-արեշլայցիների և ուրումեացիների 4000-անոց մի զորաշուկատ ծառայության է անցնում ասորեստանցիների մոտ: Թիգլաթպալասար Ա-ի ուշ շրջանի արձանագրության համաձայն, ինքը վերաբնակեցնում է սրանց, իսկ թե ո՞ւր, հայտնի չէ: Վերադարձին Ասորեստանի թագավորը նորից ավերում է Կադմուխի երկիրը:

Թիգլաթպալասար Ա-ի 1113 թվականի (մ. թ. ա.) ձեռնարկած արշավանքներից մեկը եղել է դեպի Եփրատի (Արածանիի և Եփրատի) հովտի երկրները Իշուվան (Իսուվա) և Դարիան³⁷: Այդ նույն ժամանակ արշավանք է ձեռնարկվում դեպի հարևան Ուրուտտի երկրները, որոնց այդ ժամանակ գլխավորում էր Սուգի երկիրը (այժմ՝ Զոխ):

Այսպիսով, Թիգլաթպալասար Ա-ը ոչ միայն ետ է մղում Արևմտյան Տիգրիսի հովտում հաստատված մուշկերի ու ազգակից ցեղերի գրոհները, այլև իր գահակալության առաջին երեք տարում կարողանում է իր իշխանությանը ենթարկել նրանց: Կես դար առաջ Ասորեստանի տերության սահմանները ներխուժած մուշկերի, ուրումեացիների և կասկեացի-արեշլայցիների ցեղերը մ. թ. ա. 1113 թվականին նվաճվում են և ժամանակավորապես դառնում Ասորեստանի հարկատուները:

Հայ ժողովրդի ծագման փոյուզակաճ վերսին: Կազմավորվող հայոց լեզվի նկարագրով էլ պայմանավորված է հունական պատմագրության մեջ առաջացած՝ հայ ժողովրդի ծագման փոյուզական վերսին, որը կապված է հայ ժողովրդի հնդեվրոպական բաղադրիչի՝ արիմ-արմենների հետ:

Հայերենը դեռևս մ. թ. ա. VI—V դարերում այնքան մոտ էր փոյուզերենին, որ այդ բանը նկատում էին նաև կողմնակի դիտողները: Ահա այս միջավայրում է առաջ գալիս հայերի ծագման փոյուզական վերսին, ըստ որի փոյուզացիները եղել են հայերի ազգակիցները³⁸: Այդ վերսին իր ժամանակ արտահայտել է Հերոդոտը, որը վկայում է, թե «Արմենները զինված էին փռյուզացիների նման և փոյուզական արտագաղթողներ էին (ἄποιοι): Սրանց երկուսի առաջնորդն էր Արտոքմեսը, որն ամուսնացած էր Դարեհի դստեր հետ»³⁹: նման տեղեկություն է պահպանվել նաև Եվդոքսոս Կնիդացին (IV դար, մ. թ. ա.). «Իսկ արմենները ծագումով Փոյուզիայից են և նրանց լեզվում շատ բան փոյուզերենից է»⁴⁰: Հայերենի և փոյուզերենի հարազատության մասին է խոսում նաև Դիոնիսիոս Հալիկարնասցին (մ. թ. ա. I դար):

Հայերի ծագման փոյուզական վերսին, բացի լեզուների նմանությունից, հավանաբար ունեցել է նաև հետևյալ պատմական մեկնակետը:

Փոյուզացիների կենտրոն Դորդիոն քաղաքը գտնվում էր Սանգարիա գետի ափին, ներկայիս Անկարայից արևմուտք, որտեղ, ինչպես տեսանք, ապրում էին նաև հայերի հնդեվրոպական նախնիները: Սրան կից Արգեոս լեռան շրջակայքը, որը հավանաբար, հայերի հնդեվրոպական նախնիների՝ արմենների

³⁷ АВИИУ, № 10, III, 98, հավանաբար նույնն է, ինչ Դիրիան, ուրարտ. Դիրյու-Դիրգու, Իշուվայից արևմուտք, համապատասխանում է հին հայկական Դե[ր]գիք-Դեգիք գավառին:

³⁸ Տե՛ս 2. Մանեդեյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Ա, էջ 13:

³⁹ Herod., VII, 73:

⁴⁰ Տե՛ս ВДИ, 1947, № 3, էջ 274:

բնակավայրն էր, միաժամանակ բնակավայրն էր փոյուզացիների, որոնց ճընշման տակ էլ արմենները շարժվել են դեպի Հալիս գետի վերին հոսանքի շրջանը և դարձել կասկեացիների կամ արեշլայցիների և հայասցիների հարևանները:

Եթե հայ էթնոսի սկզբնական կորիզը ապրելիս է եղել այն վայրերում, ուր հաստատվել էին փոյուզացիները, որոնք դուրս են մղում նրանց դեպի արևելք՝ Անտիտավրոսի լեռները, ապա սա կարող է հիմք ծառայած լինել Հերոդոտի այն պնդմանը, թե հայերը «փոյուզական արտագաղթողներ (ἄποικους) են»⁴¹:

Սակայն դա չե՞ռ չի նշանակում, թե հայերը փոյուզացիների ճյուղավորումն են: Թեև հայերենն ու փոյուզերենն պատկանում են միևնույն թրակական կամ թրակա-փոյուզական ենթաճյուղին, դրանք ինքնուրույն լեզուներ են: Թրակական հիմք լեզվից անջատվելուց հետո հայերենն ու փոյուզերենը զարգացման ինքնուրույն և տարբեր ուղիներ են թևակոխում:

Ստրաբոնի տեղեկությունները արմենների ծագման մասին: Հունական պատմական ավանդությունը մեզ հասցրել է հայերի ծագման նաև մի երկրորդ վերսիա, որ պահպանվել է վերոհիշյալ հեղինակներից ավելի ուշ ապրած Ստրաբոնի մոտ, սակայն իր էությունով ավելի հին է, քան փոյուզական վերսիան: Դա կարելի է կոչել «Թեսսալական վերսիա»:

Թեսսալական վերսիայի հեղինակներն են Թեսսալիայի Փարսալա և Լարիսա քաղաքներից դուրս եկած Ալեքսանդր Մակեդոնացու (336—323) զորահրամանատարներ Կիրսիլոս Փարսալացին և Մեդիոս Լարիսացին: Այս հեղինակների գրվածքը մեզ է հասել Ստրաբոնի միջոցով (մ. թ. ա. 63—մ. թ. 21 թվականներ) և նրանք մեզ հայտնի են միայն Ստրաբոնի հիշատակություններից: Ն. Ադոնցի կարծիքով Անտիգոնոսը (384—301) իշխանության գլուխ անցնելուց հետո հայոց թագավոր Արտանդեսի օժանդակությունն ապահովելու նպատակով նրա մոտ է ուղարկում երկու զորահրամանատարների՝ Կիրսիլոս Փարսալացուն և Մեդիոս Լարիսացուն, որոնք ժամանակին մասնակցել էին Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքներին⁴²:

Կիրսիլոսն ու Մեդիոսը, անտարակույս, ձեռքի տակ ունեցել են Թեսսալիայում արմենների լինելու մասին պատմական մի ավանդություն, որը մեզ չի հասել: Հայաստանում (հավանորեն Փոքր Հայքի թագավորությունում) լինելով, նրանք ուշադրություն են դարձրել Հայաստանի և իրենց հայրենի Թեսսալիայի որոշ տեղանունների համահնչյունության վրա: Նրանք ընդհանուր գծեր են գտել նաև հագուստի մեջ և այլն: Արմենիայի էպոնիմ Արմենին Կիրսիլոսն ու Մեդիոսը կապում են արգանավորողների առասպելի հետ և նրան վերագրում Թեսսալական ծագում⁴³: «Պատմում են, — կարդում ենք Ստրաբոնի մոտ, — որ Յասովնը, Թեսսալացի Արմենի հետ դեպի կոլխերի երկիրը նավելիս հասնում է մինչև Կասպից ծովը... իսկ Արմենը, — ասում են, ծագում էր Արմենիոնից (սկզբնապես Օրմենիոն Թեսսալիայում), որ մեկն է Բիբելդյան լճի մոտ՝ Փե-

⁴¹ Herod., VII, 73:

⁴² Տե՛ս N. Adontz, Histoire d' Arménie, էջ 329:

⁴³ Այս հիմնավորվում էր նաև նրանով, որ Իուկոս նավահանգիստը, որտեղից սկսեցին իրենց ճանապարհորդությունն արգոնավորողները, գտնվում էր Թեսսալիայում:

Խեբական ճիւղի քարային գրուքան նմուշ

րնի և Լարիսայի միջև ընկած քաղաքներից. նրա ուղեկիցներն իբր բնակեցրել են Ակիլիսենեն և Սիսպիրիտիսը մինչև Կալաքեն և Ադիաբեն: Արմենից էլ, ասում են, մնացել է Արմենիա անունը»⁴⁴: Այդ նույն հարցի մասին, մի այլ տեղ, Ստրաբոնը խոսում է հետևյալ կոնտեքստում. «Ալեքսանդրի արշավանքներին մասնակցած Կիրսիլոս Փարսալացու և Մեդիոս Լարիսացու ասելով, երկիրը կոչվել է Արմենիա Արմենի անունով: Արմենի ուղեկիցներից ոմանք գրավեցին Ակիլիսենեն, որը մինչ այդ գտնվում էր սոֆենների (ժոփացիների) իշխանության տակ, իսկ մյուսները բնակություն հաստատեցին Սիսպիրիտիսում մինչև Կալաքեն և Ադիաբեն, Արմենիայի սահմաններից դուրս»⁴⁵:

Ն. Ադոնցը, Հ. Մանանդյանը, Գ. Ղափանցյանը ուշադրություն են դարձրել այս վերջին վկայության վրա, որը ճիշտ է արտացոլում պատմական իրականությունը⁴⁶: Ակիլիսենեն (Նրզնկայի դաշտը)՝ հյուսիս-արևմուտքում և Սի(ս)-պիրիտիսը (Շուպրիտիսը), Կալաքենն ու Ադիաբենը հարավ-արևելքում այն շրջողակն էր, որի սահմաններում ուրարտական պետության կազմավորումից դեռ շատ առաջ տեղի էր ունենում արմենական ցեղերի տեղաշարժը Փոքր Ասիայից դեպի Հայկական լեռնաշխարհը:

Ինչպես տեսանք, հայերի ծագման Ստրաբոնի ընդունած վարկածում ևս Ակիլիսենեն (այսինքն՝ Հայաստանի կենտրոնական մասը) հանդես է գալիս որպես հայերի նախնիների բնակության սկզբնական վայր:

Հայերի թեսսալական ծագման վերսիան արտացոլվել է նաև հայ հին գրականության մեջ: «Աշխարհացոյց»-ում Մակեդոնիայի նկարագրությանը նվիրված հատվածում մի վկայություն է պահպանվել այդ մասին: Մակեդոնիայի երկրամասերը թվելիս հայ աշխարհագիրը հիշատակում է՝ «...զՄեծն Թեսաղիա, յորմէ Հայք»⁴⁷: Այս տեղեկությունը հեղինակը պիտի վերցրած լինի անտիկ շրջանի: Հույն գրականությունից, թերևս նույն Ստրաբոնից:

⁴⁴ Strabo, XI, 4, 8:

⁴⁵ Նույն տեղում, XI, 14, 12:

⁴⁶ Տե՛ս N. Adontz, Histoire d'Arménie, էջ 23, Հ. Մանուկյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Ա, էջ 25—26:

⁴⁷ «Աշխարհացոյց» Մովսիս Խորենացու, Վենետիկ, 1881, էջ 17:

ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ, ԿՐՈՆԸ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԸ ՆԱԽՆԱԴԱՐԹԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1. ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՀԱՎԱՏԱԼԻՔՆԵՐԻ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Նախնադարյան նյութական արտադրության, սոցիալ-տնտեսական ու պատմական հարաբերությունների առաջադիմությանն առնթեր ծագում, զարգանում ու կատարելության է հասնում նաև տեղաբնակ ցեղերի հոգևոր կյանքը՝ գաղափարաբանությունը, կրոնն ու արվեստը՝ նախադասակարգային մշակույթի կարևորագույն այն բաղադրիչները, որոնց հիման վրա մ. թ. ա. I հազարամյակում, փոխադարձ կապի ու առնչության մեջ ձևավորվեցին նախ ուրարտական և ապա վաղ հայկական մշակույթի բարդ ու գեղեցիկ կառույցները։

Հին քարեդարյան մշակույթի նախասկզբնական զարգացման հարյուր հազարամյակների ընթացքում կենդանական աշխարհից հազիվ հեռացած մարդը շուներ հավատալիք, պաշտամունք, կրոն ու արվեստ։ Սրանց սաղմերը ձևավորվեցին միայն հին քարի դարի մուսոյերյան փուլի վերջում, մեզանից մոտավորապես 50—35 հազար տարի առաջ, մայրական տոհմական համայնքի գոյության պայմաններում։

Մայրական համայնքի արյունակցական զորեղ կապերը, համատեղ բնակությունն ու միասնական կենսագործունեությունը, կին-մոր շաղկապող դերը և շատ այլ հանգամանքներ ծնում են տոհմի ընդհանուր ծագման ու միասնության գաղափարը, որը դառնում է նախնադարի գերիշխող ու ղեկավարող սկզբունքներից մեկը։ Մարդու առաջացման, կյանքի, մահվան, տոհմի ծագման ու ձևավորման իրական պատճառների ու հանգամանքների բարդությունը. հեռավոր նախնիների անհայտությունը, սերունդների հարատևումը և շատ այլ հանգամանքներ առաջ են բերում այն պարզունակ գաղափարը, թե տոհմը գոյություն է ունեցել ի սկզբանե անտի և սերել է իրենից առաջ գոյություն ունեցող որևէ կենդանուց։ Նախամարդու հասկացողությամբ կենդանին այնքան էլ չէր տարբերվում իրենից և այժմ էլ հետամնաց որսորդների շատ ցեղեր տոտեմ կենդանիներին «եղբայրներ ու քույրեր» են անվանում, «հյուրասիրում» են նրանց, ջանում են «սիրաշահել» ու քաղել մեղքերը նրանց նկատմամբ։ Ահա այս ճանապարհով, սակավ առ սակավ, ձևավորվում է տոտեմիզմը՝ կրոնական մտածողության ամենավաղ ձևերից մեկը, որը կոչված էր այնքան մեծ դեր խաղալու նախնադարի հոգևոր կյանքում։ Տոտեմիզմի համաձայն յուրաքան-

չյուր տոհմ սերում է որոշակի տոտեմ-կենդանուց, բույսից կամ առարկայից: Տոտեմ կենդանիները սրբացվում, պաշտվում էին, իսկ տոհմական համայնքները կոչվում էին պաշտվող կենդանու անունով: Հայոց ազգագրության ու բանահյուսության մեջ տոտեմիզմի շատ վերապրուկներ են պահպանվել: Նույնիսկ XX դարի սկզբներին Վանի, Մշո, Սղերդի և այլ վանքերում պահվում էին արու և էգ գոմեշներ, ցուլեր, կովեր, որոնք պաշտվում էին ամբողջ ժողովրդի կողմից¹: Բաղդատելով այս տվյալները անձնանունների ու տեղանունների հետ. Սամվելյանը գալիս է այն եզրակացության, որ նախնադարյան Հայաստանում, բացի կովի, ցուլի, գոմեշի տոհմերից, կարող էին գոյություն ունենալ նաև թռչունների ու միջատների անունների հետ կապված տոհմեր:

Մուստյերյան տոհմական համայնքի ձևավորման ընթացքում հետզհետե ձևավորվեց մեռյալների ու նախնիների պաշտամունքը: Պատահական չէ, որ այդ ժամանակաշրջանին են վերաբերում առաջին դամբարանային հուշարձանները: Միջին Ասիայի Թեշիկ-Թաշ ալրում հայտնաբերված երեխայի մի դերեզմանում աճյունը զետեղված էր այծի եղջյուրներից կազմված շրջանակի մեջ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ, որ ենթադրել է տալիս մեռյալների ոգիների կապը արևի և լուսատուների հետ²:

Ավելի ուշ՝ ազիլյան շրջանում, նախնիների պաշտամունքը լիովին ձևավորվեց և ստացավ մոտավորապես այն բնույթը, որն այժմ դիտվում է հետամնաց ցեղերի ազգաբանության մեջ³: Այս պաշտամունքի էությունն այն է, որ ազիլյան մարդիկ սրբազան քարայրներում պահում-պահպանում էին իրենց նախնիների ոգիները խորհրդանշող աստղային կամ մարդկային պատկերներով նախաշաղարդված կլոր գետաքարեր և նրանց հրաշագործ ունակություններ էին վերագրում: Հայաստանում Ազիլյան շրջանի հոգևոր մշակույթի նման հուշարձաններ առայժմ հայտնի չեն, սակայն ազգագրության և բանահյուսության մեջ պահպանված նյութերը ցույց են տալիս, որ ձևով ու բովանդակությամբ նույնատիպ, գուցե և նույնքան հին պատկերացումներ գոյություն են ունեցել նաև մեզ մոտ: Ինչպես ստորև կտեսնենք, մեր հեռավոր նախնիները ոգու (հոգու) առկայությամբ ու բացակայությամբ (հեռացմամբ) էին բացատրում կյանքը, մահը, հանդերձյալ աշխարհի գոյությունը⁴:

Տարերքի խոլ ուժերի դեմ անօգնական, տագնապող ու սարսափահար մարդը, կյանքի խրթին երևույթներն ու անհասկանալի իրավիճակները բացահայտելու համար ամբողջ կենդանի բնությունը լցրեց սևփական երևակայությամբ ստեղծված գերբնական ոգիներով: Առաջ եկավ ռգեպաշտությունը (անիմիզմը՝ լատիներեն անիմուս—ոգի բառից), նախնադարյան կրոնի ամենավաղ ու էական ձևերից մեկը:

Հեռավոր անցյալում կրոնական մտածողության երկու այլ ձևեր էլ կային, որոնցից մեկը կոչվում է բնավաշտություն, մյուսը՝ կախաբեղում կամ հմայություն: Բնության նկատմամբ սնտոի վախն ու սարսափը ստիպում էր նախա-

1 Տե՛ս Խ. Սամուելյան, Հին Հայաստանի կուլտուրան, հատ. Ա, Երևան, 1931, էջ 169—176.

2 Տե՛ս А. П. Окладников, Утро человечества, Л., 1967, էջ 26.

3 Տե՛ս J. Maringer, The Gods of prehistoric man, London, 1960, էջ 127—131.

4 Տե՛ս М. Abeghian, Der armenische Volksglaube, Leipzig, 1899, էջ 25.

մարդուն դիմելու նրա «ողորմածությունը», երկրպագելու արևին, հողին, ջրին, զոհեր մատուցանելու նրանց։ Այդ նույն ակունքներից էր ծնվում հմայությունը, որով իբր հնարավոր էր ազդել կենդանի բնության վրա՝ նախնադարյան մարդիկ հավատում էին, որ վիրավոր գազանի պատկերումը օգնում է որսի հաջողությանը։ Կենդանուն կանխապես կախարդելու համար՝ լերկ ժայռերի մակերեսներին ու քարայրներում, նրանք նկարում, փորագրում, քանդակում էին հետապնդվող, նետահարվող գազանների, այս պատկերների մոտ ծիսական պարեր ու հմայություններ էին կատարում։ Ինչպես ստորև կտեսնենք, նախնադարյան Հայաստանը շատ հարուստ էր արվեստի նշված տիպի հուշարձաններով։

Կրոնական մտածողության այս ձևերի հետ անքակտելիորեն կապված էր նաև նախնադարյան արվեստի զարգացումը։ Սակայն ի տարբերություն կրոնի, արվեստի ծագումը կախված էր նախնադարի աշխատանքային պրոցեսներից, մարդու ֆիզիկական ու մտավոր ունակությունների, դիտողականության, երեվակայության, ճանաչողականության, մայր բնությունից գաղտնիքներ կորզելու հնարավորություններից։ Նախնադարում արվեստի համընդհանուր «ուսումնարանը» նախ և առաջ մայր բնությունն էր՝ իր առատ բուսականությամբ ու կենդանական աշխարհով, սպիտակաթույր սառցասարերով, երկնի աստղային բույլերով, երփներանգ ջրերով և այլն։ Մարդու «ուսուցիչը» այստեղ աշխատանքային պարզունակ պրոցեսն էր, իր միալար կրկնվող ռիթմիկ շարժումներով, հանապազօրյա փորձի կուտակմամբ։

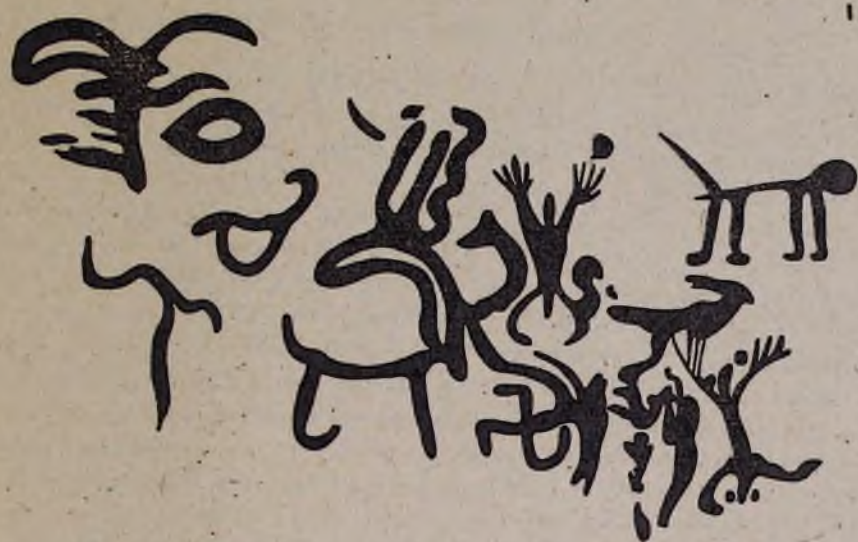
Ահա այս երկու նախապայմաններն էին, որ աննահանջ հետևողականությամբ օժտում էին նախամարդուն գեղեցկի ու ձևի, շափի ու համաչափության, գույնի ու երանգի զգացմամբ։

Հին քարի դարի միջին շրջանում նախնադարյան որսորդները խորապես գիտեին արդեն ոչ միայն տարբեր քարատեսակների ֆիզիկական հատկությունները, այլև ծավալային չափումները։ Քարի անմշակ բեկորներից նրանք կարող էին ստանալ բազմապիսի ծավալի գործիքներ ու զենքեր՝ ինչպես մեր ժամանակներում միևնույն ժայռաբեկորից տարբեր քանդակներ պատրաստող արձանագործը⁵։

Քարի մշակման վարպետության հետ միասին, մուստյերյան ժամանակներում հանդես եկան գեղարվեստական գործունեության նաև այլ տեխնիկական նախադրյալներ, մշակվեցին ձևի, ռիթմի, սիմետրիայի հասկացություններ, որոնք բոլոր արվեստների տարրական, բայց կարևոր բաղադրիչներն են։ Մերձերևանյան աշել-մուստյերյան ժամանակների քարայրներում հայտնաբերվել են նրբին գործիքների ու զենքերի հիսսքանչ նմուշներ, ինչպես նաև մշակված ոսկրե առարկաների բեկորներ, որոնք զարմացնում են պատրաստման գեղեցիկ արվեստով։ Այս քարայրներում հայտնաբերված գործիքների մի քանի տիպերը կարող էին ծառայել նախնադարյան փորագրիչներին եղջյուրը, ոսկորը, փայտը մշակելու և փորագրելու համար։

Հին քարի դարի վերջերին, մշակույթի օրինյակ-մադլենյան փուլերում, մեզանից մոտավորապես 35—15 հազար տարի առաջ, Արևմտյան Եվրոպայում և այլուր նախնադարյան արվեստը ծաղկում ապրեց։ Այն իր զարգացման բարձ-

⁵ См. А. П. Окладников, Утро искусства, էջ 31.

Էնեոլիթյան ժայռանկարներ Գեղամա լեռներից

րակետին հասավ մադլենյան փուլում (մ. թ. ա. 15—10 հազար տարի առաջ), երբ գեղարվեստական տեխնիկան երևաց իր բոլոր տեսակներով՝ կլոր ու հարթ քանդակներով, գեղանկարով, գծանկարով, բազմագույն որմնանկարով, որոնք բոլորն էլ բարձրացված էին գեղագիտական հավասարապես փայլուն մակարդակի⁶:

Նկատի առնելով Հայաստանի քարեդարյան այրերի առանձնատկությունները, դժվար է հուսալ, որ նրանցում կգտնվեն գունազարդ գեղանկարի ուշագրավ նմուշներ: Սակայն Հրազդանի կիրճի վերը նշված քարայրների պեղումները կարող են ընձեռել ոսկորի և քարի վրա կատարված գծանկարներ, կավե ու ոսկրե արձանիկներ:

Առանց հին քարեդարյան արվեստի որոշակի մակարդակի առկայության դժվար է պատկերացնել Հայաստանում ուշ նեոլիթյան և հետագա ժամանակների արվեստի բուռն առաջընթացը:

2. Նեոլիթ-էնեոլիթՅԱՆ ԱՐՎԵՍՏԸ ԵՎ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ

Ժայռապատկերներ: Ինչպես տեսանք նախորդ գլուխներում, միջին քարի դարից հետո նախնադարյան հասարակությունը բնության պատրաստի մթերքների յուրացումից անցնում է աշխատանքի ավելի բարդ ձևերի ու թևակոխում արտադրող տնտեսության ոլորտները, սկսում է սակավ առ սակավ վերափոխել բնությունը իր նպատակների համար, ավելի բարդ հարաբերությունների մեջ է մտնում շրջապատող կյանքի տարբեր երևույթների հետ⁷: Այս հանգամանքը մեծ փոփոխություններ է առաջացնում նաև արվեստի մեջ: Հին քարեդարյան ժամանակների անմիջական պայծառ ընկալումները հետզհետե տեղի են տալիս, սակայն նոր դարաշրջանի մարդը սովորում է ավելի խորը՝ բազմազանության ու փոխադարձ կապերի մեջ ընկալել իրականությունը: Այս շրջանի արվեստի համար բնորոշ է դառնում զանազան առարկաների նախշազարդումը, պատկերների պայմանականացումը, ոճավորումը, պատմողական բարդությունը, որը հանգեցնում է ամբողջ գործողությունների և երևույթների ձևավորելու անհրաժեշտությանը⁸:

Ուշ նեոլիթ-էնեոլիթյան փուլերի հայաստանյան խեցեղենի վրա, մ. թ. ա. VI—IV հազարամյակներում, երևում է ոչ միայն կտավից, հյուսվածքից, խսիրից կավի վրա արտատպված նախշը, այլև բազմագույն սիմետրիկ զարդանախշը: Հորիզոնական ու ուղղահայաց ուղիղ և ալիքավոր գծերի, կետերի, շեղանկյունիների և երկրաչափական այլ պատկերների միջոցով խորհրդանշում էին բնության տարբեր երևույթներն ու ժամանակի կրոնական պատկերացումները: Նախշազարդ խեցեղենի հետ միասին հանդես են գալիս նոր տիպի կանացի և կենդանական պայմանական արձանիկներ՝ կավից ու քարից:

Կենդանական պատկերների հետ մեկտեղ նշանակալից դեր են կատարում մարդկային կերպավորումները որսի և զինական ընդհարումների տեսա-

⁶ Sk'а Graziosi, Die Kunst der Altsteinzeit, Stuttgart, 1956, էջ 21—22; А. П. Окладников, Утро искусства, էջ 30, 50—51:

⁷ Sk'а «Всёобщая история искусства», т. I, М., 1956, էջ 28:

⁸ Sk'а Նույն տեղում, էջ 31—32:

րաններում: Մարդկանց, մարդկային խմբերի գործունեությունն այժմ դառնում է արվեստի կենտրոնական թեման: Այս նոր խնդիրները առաջ են բերում գեղարվեստական լուծման նոր ձևեր՝ առանձին կերպարների (պատկերների) սյուժետային ենթակայություն, զարգացած կոմպոզիցիա, տարածությունն արտահայտելու պարզունակ փորձեր⁹:

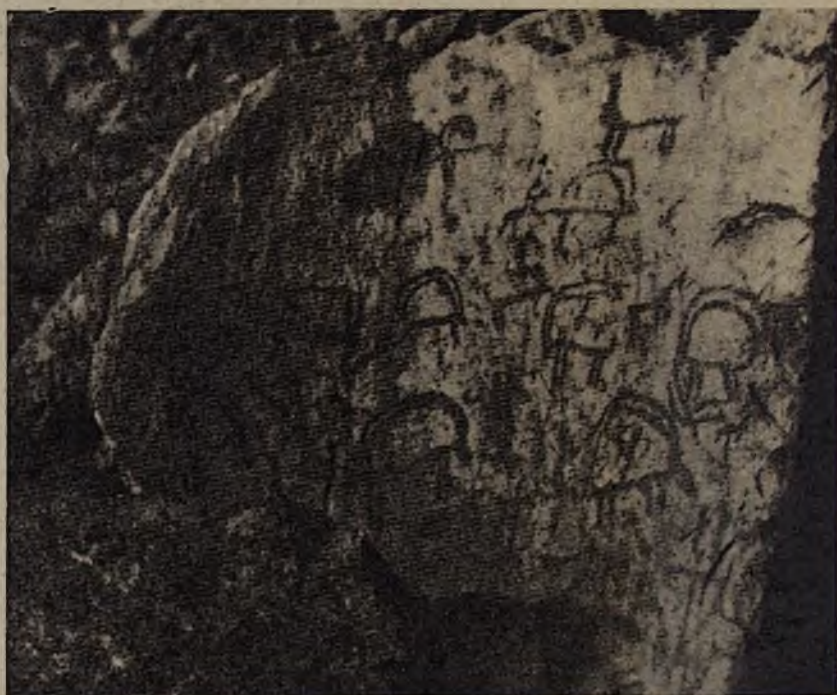
Հայկական լեռնաշխարհը շատ հարուստ է նշված տիպի հուշարձաններով: Դրանք բազմազան, բազմաբովանդակ և միանգամայն ինքնատիպ ժայռապատկերների կուտակումներ են, որ տարածված են Արագածի փեշերից մինչև Հայկական Տավրոսի լանջերը, մինչև Ասորիք-Պաղեստինի և Իրաքի սահմանները: Ժայռապատկերների առանձնապես մեծ խմբեր կան Արագածի փեշերին, ինչպես նաև Սևանա լճի ավազանը եզերող Գեղամա, Վարդենիսի, Վայոց ձորի և Սյունյաց լեռնազագագթների մոտ¹⁰: Սրանց մեջ աչքի են ընկնում Գեղամա լեռների պատկերախմբերը, որոնք տեղադրված են բնական զոգավորությունների քարակառույցների վրա և հանդիսանում են նախնադարյան որսորդ-անասնապահների նվիրական սրբատեղիներ, հին արվեստի և պաշտամունքի ստանձարներ:

Ուսուղական տեսաբանների արվեստը, ուսուղական հավատալիքները: Պատկերների մեջ աչքի են զարնում նախ և առաջ կենդանիների ամենատարբեր տեսակների մեծ քանակն ու բազմազանությունը: Դրանք են զուբրը, վայրի ցուլը (կամ կովը), կովկասյան ազնիվ եղջերուն, հսկա եղջերուն, իշայծյամը, կիտարն ու ջիւրանը, ձին (շատ ուշ), վայրի էշը, առյուծը, գեղարդը, վարազը, լուսանը, ընձառյուծը, մի շարք մանր կենդանիներ, շների տարատեսակները, սողունների զանազան տիպերը, բադը, սագը, արագիլը, կարապը, կաքավը և այլն: Այս կենդանիների մի մասը այժմ իսպառ անհետացել է Հայաստանից և նրանց պեղածո մնացորդները հանդիպում են տասնյակ հազարամյակներ առաջ նրանց աղետային անկման հետևանքով զոյացած կենդանական գերեզմանոցներում¹¹:

⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 32:

¹⁰ Թվարկված հուշարձանները մասամբ հրատարակված են Լ. Ա. Բարսեղյանի (սնոր նյութեր Հայաստանի հնագույն արվեստը», ՊՐՀ, 1965, № 3, էջ 147—160), Գ. Կարախանյանի, Պ. Սաֆյանի (սյունիքի ժայռապատկերները», «Սովետական արվեստ», № 1, Երևան, 1967, էջ 31—38 և Հայաստանի հնագույն պատմության նորահայտ հուշարձանները ՊՐՀ, 1969, № 1, էջ 275—283) և Հ. Մարտիրոսյանի (սթայռապատկերների դասակարգման մի քանի տվյալներ», ԼՀԳ, 1970, № 9, էջ 54—70 և Հայաստանի նախնադարյան մշակույթի նոր հուշարձանները. ՊՐՀ, 1969, № 3, էջ 191—208) կողմից: Գեղամա լեռների ժայռապատկերների առաջին խումբը հայտնաբերել է երկրաբան Ա. Պ. Դեմյոխենը, Պայտասար (Նալ-թափա) գագաթի ստորոտին: 1964—65 թվականներին այդ պատկերները պատճենահանվել են ճարտարապետ Ս. Բ. Պետրոսյանի կողմից, Ս. Հ. Սարգսյանի հանձնարարությամբ, և հրատարակվել վերջինիս գրքում (սնախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում», Երևան, 1967, էջ 113—122): Այնուհետև ՀՍՍՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հանձնարարությամբ Ա. Բ. Պետրոսյանը հայտնաբերել է ժայռապատկերների տասնյակ նոր կուտակումներ, որոնք տեղում հանգամանորեն ուսումնասիրվել և 30 նոր խմբերով համալրվել կոմպլեքսային արջավախձի կողմից:

¹¹ Զորրորդական ֆաունային վերաբերող տվյալները մեզ սիրահոծար հաղորդեց հնէակենդանաբան Ս. Կ. Մեժլումյանը: Տե՛ս նաև նույն հեղինակի «О распространении зубра в бассейне оз. Севан», «Ученые записки Ереванского Госуниверситета», 1968, № 2.

Այծերի հոտ և կովով այծեր Գեղամա լեռների ժայռապատկերներից: Վաղ և միջին բրոնզի
ժամանակաշրջան

Հիշյալ կենդանիների մի զգալի մասը ներկայացված է որսորդական տեսարանների մեջ, որպիսինները շատ բնորոշ են նաև Եվրոպայի, Ասիայի ու Աֆրիկայի նեոլիթ-բրոնզեդարյան նույնատիպ հուշարձանների համար։ Որսորդների պատկերներն այստեղ ներկայացված են ինչպես մերկանդամ, շարժուն ու բնորոշ ձևերով, այնպես էլ զգեստավորված, տարբեր տիպի զխանոցներով, հազվադեպ՝ նույնիսկ բարձրաքիթ կոշիկներով, կենդանակերպ ու թռչնակերպ դիմակներով։ Նրանք զինված են փոքր, մեծ կամ ձևավոր (հազվադեպ) աղեղներով, մահակներով, նիզակներով, վուկներով։ Որոշ պատկերներում ցանցեր ու փոսավոր պարզունակ թակարդներ են արված։ Առանձնապես մեծ թիվ են կազմում զուբրերին, վայրի ցուլերին, եղջերուներին կամ նրանց փոքրիկ հոտերին հետապնդող միայնակ, կամ զույգ որսորդների ու շների նկարները։ Հաճախ միայնակ որսորդը վայրի ցուլի կամ կենդանիների մեծ հոտերի դեմ հանդես է գալիս միայն պարանով, կամ նեւ ու աղեղով զինված։ Սակայն հանդիպում են նաև շքեղ ու դինամիկ մեծ կ-մուշկեցիաներ՝ տասնյակ կենդանիներով, որսորդների ու շների բազմաթյամբ՝ կենդանիների հնարամիտ շրջափակման ու որսորդական կանխամտածված գործողությունների հաջորդաբար կապակցված տեսարանների մեջ, ուր ներկայացված են խուճապահար, զխապատառ փախչող, վախից քարացած, վիրավոր ու սպանված, կամ ընդհակառակը, կատաղի, հարձակման պատրաստ կենդանիներ։

Նման պատկերներում շատ հաճախ բոլոր կենդանի արարածները ներկայացված են տպավորիչ դինամիկայի, շտապ գործողության բնորոշ շարժումների մեջ, գեղագիտական հաճույք պատճառելով դիտողին։ Որսորդի կողմից հետապնդվող եղջերուների՝ փարթամ ու շքեղ պղծերի տակ շարժվող հոտերը հաճախ թավ անտառի տպավորություն են թողնում, իսկ ճյուղատարած ընդհանրապատկերի մեջ հազիվ են նշմարվում որսորդն ու շուները։

Բոլոր այս պատկերներն այնքան տիպական, բնորոշ ու կոնկրետ են որսորդ-անասնապահական կենցաղի համար, որ կարող էին ռեալ իրողություններ վերարտադրող «կտավներ» թվալ։ Սակայն նրանցում ամենուրեք հանդիպող արևի, լուսնի, երկնային այլ մարմինների երկրաչափական սիմվոլներն ու նշանագրերը, մարդակերպ աստվածների, ֆանտաստիկ կենդանիների, տղամարդկանց ու կանանց պատկերները վերջնականապես բացահայտում են որսորդական տեսարանների անիրական, կրոնական ու հմայական բնույթը։ Սրանց զխավոր էությունն այն է, որ նմանողության հմայանքի միջոցով նախնադարյան որսորդը ձգտում է հասնել իրականին, օգնության է կանչում հեռավոր ու մոտավոր նախնիներին, որոնք ապրում էին երկնակամարում, հիշվում առասպելների մեջ իբրև քաջ որսկաններ ու հմուտ անասնապահներ։ Օգնության էին կանչվում նաև հովանավորող ոգիներն ու աստվածները՝ բնության զորավոր ուժերը։ Այդ պատկերացումների հետ են կապված որսորդական արարողություններն ու ծիսական պարերը, որոնք մեծ քանակությամբ և բացառիկ ուժով են ներկայացված Գեղամա ժայռապատկերներում և իրենց որոշակի զուգահեռներն ունեն Ասիայի, Աֆրիկայի ժայռագրերում, նախնադարի կյանքով ապրող այժմյան որսորդական ցեղերի ազգագրության մեջ։ Լանների ժամանակակից ցեղերը որսորդական գաղտնի ծեսերի, արարողությունների ու զոհաբերությունների համար այսօր էլ շարունակում են նման պատկերներ փո-

րագրել որսի գնալուց առաջ: Նրանք նվերներ ու զոհեր են մատուցում նույնիսկ «նախապատմական» ժայռապատկերներին ու իրենց զենքերի վրա փորագրում այն կենդանիների պատկերները, որոնց ուզում են սպանել¹²:

Գեղամա լեռների ժայռապատկերներ, վաղ և միջին բրոնզի ժամանակաշրջան

Հայաստանի բարձրագիժ շրջաններում ամենուրեք հանդիպող նման տոսարաններն իրենց կրոնա-պաշտամունքային հմայական բնույթով ընդգծում են որսորդության զգալի դերը նախնադարյան տնտեսության զարգացման երկար ու ձիգ հազարամյակների ընթացքում: Պատահական չէ, որ Գեղամա լեռներում պատկերված վայրի կենդանիների՝ եղջերուի, կիստարի, զուբրի, ընձառյուծի, այծի, աղվեսի, կաքավի, բադի, սագի, կարապի պեղածո ոսկրային մնացորդները հանդիպում են Արարատյան դաշտի մ. թ. ա. V—I հազարամյակների բնակատեղիների պեղումների ժամանակ¹³:

Որսորդական տեսարանների ամենաբնորոշ ու առանձնահատուկ կողմն այն է, որ նախնադարյան որսորդը հաճախ ձգտում է չսպանել կենդանուն, առանձնացնել, խնայել ձագուկներին, նրանց որսալ մահակի օգնությամբ, պարանով, անզեն ձեռքով, թակարդով և այլն: Նման պատկերների մեջ դրսևորվում է մարդու վտանգավոր ու դժվարին պայքարը կենդանիների ընտելացման, բուծման, անասնապահության ստեղծելու դարավոր ուղիներում, երբ նախնադարյան որսորդ-անասնապահը դիմում է ոչ միայն իր հմտությանը, գիտելիքներին, հնարամտությանը և պարզունակ տեխնիկային, այլև նախնիներին, ոգիներին, աստվածներին, կախարդանքի միջոցներին և այլն: Գեղամա ժայռապատկերների մի զգալի խումբ պատկերում է փոկակապի վրա պահվող, առջևի ու ետևի ոտքերը իրար կապած կենդանիների կամ նրանց հոտերն առաջնորդող կապկապած ներիների, անասուններին հսկող մեծահասակ տղամարդկանց, մանչուկների ու պահապան շների կամ կենդանիներին՝ փոկերի օգնությամբ, մոռութից, մորուքից, պոչից, պողից քարշ տվող մարդկանց:

Պողաբեռությամբ պաշտամունք: Կրոնա-պաշտամունքային, հմայական բնույթի նույնօրինակ մի քանի կոմպոզիցիաներում պատկերված են նաև հզոր երկնային ցուլեր՝ բերանից ժայթքող ջրի շիթերով: Նման ցլազուլիս հարթա-

¹² Տե՛ս J. Maringer, The Gods of prehistoric man, էջ 137—138:

¹³ Տե՛ս С. К. Межлумян, Млекопитающие эпохи бронзы на территории Армении (Թեկնածուական դիսերտացիայի ավտոգրաֆ), Ереван, 1963:

Քանդակներ կան նշանավոր վիշապ քարարձանների վրա, որոնք կարող են մեկնաբանվել իբրև տարերքի ու պտղաբուսության գաղափարը մարմնավորող հուշարձաններ:

Ուշ բրոնզի ժամանակաշրջանի ժայռապատկերներ Գեղամա լեռներից

Պտղաբուսության գաղափարն ու պաշտամունքը ուղղակիորեն արտահայտող շատ պատկերներ էլ կան, որոնց մեջ ներկայացված են ձագերին սնող մայր կենդանիներ, ծնողներից ու ձագերից կազմված խմբեր, անասունների արգասավորման ու բեղմնավորման հմայական գործողություններ՝ տղամարդկանց ու կանանց, արևային, կայծակնային աստվածությունների, աստղանշանների, պատկերազրեքի միջավայրում:

Այսպիսով, վերը հիշատակված ժայռապատկերները, որոնց կրոնա-պաշտամունքային բնույթը անուրանալի է, նոր լույս են սփռում Հայկական լեռնաշխարհի նեոլիթ-էնեոլիթյան ժամանակաշրջանի տեղաբնակների արվեստի ու մշակույթի մինչև յոս անհայտ կողմերի վրա:

Տիեզերական պատկերացումներ¹⁴: Տնտեսական ամենագործնական կարիքներից ելնելով, նախնադարյան հովիվն ու երկրագործը դառնում էին աստղային երկնքի, գետերի մակընթացության ու տեղատվության, կլիմայական փոփոխությունների առաջին գիտողներն ու պարզունակ առևտրամասիրողները, որոնք այդ երևույթները մեկնում էին յուրովի՝ պայծառ երևակայության

¹⁴ Տիեզերական պատկերացումների և այլ հատվածների շարադրանքի համար օգտագործված է Հ. Թ. Խոթայեցյանի աշխատությունը՝ «Ուշ բրոնզի դարի պաշտամունքն ու կրոնը Հայաստանում» (ձեռագիր):

թեով, գեղեցիկ լեզվաբանների ու առասպելների մեջ: Այդ պատճառով էլ նրանց կողմից ստեղծված ժայռապատկերներից շատերը ուղղակիորեն կապված են աստղային երկնքի, արևի, լուսնի և լուսատուների, տարերքի այլ աստվածների ու նախնիների պաշտամունքից բխող առասպելների և լեզվաբանների հետ, որոնց մի զգալի մասը հասել է հայ ժողովրդական բանահյուսության ներկա փուլին: Գեղամա նախնադարյան սրբատեղիներում շատ են հանդիպում երկրաշափահան ձևի փորագրություններ, որոնք պատկերում են արևը, լուսինը, կայծակը, աստղերը, ինչպես նաև աստղային համակարգերի գաղափարը կրող նմանօրինակ նշանների ամբողջական կոմպլեքսներ:

Արևը պատկերող նշանները հաճախ ճառագայթավոր անիվի ձև ունեն: Արև-անիվի նկարագիրն էլ հեշտությամբ կապվում է սայլի, կառքի, մարտակառքի ու քաշող անասունների պատկերացման հետ: Այդ պատճառով էլ հնարավոր է, որ Գեղամա ժայռագրերում և այլուր հանդիպող զանազանակերպ սայլերի պատկերները կապված լինեն արևի պաշտամունքի հետ, քանի որ նրանց քաշող ցուլերն ու շրջապատի այլ կենդանիներն էլ ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ երկնային լուսատուների խորհրդանիշներ:

Գեղամա ժայռապատկերներում երկնականմարի ու լուսատուների պաշտամունքը հաճախ կապվում է նաև թռչունների հետ: Աստղային համակարգ ներկայացնող ժայռապատկերներից մեկի կենտրոնում արևը պատկերված է ճաճանշանիվի ձևով, վրան մի խոշոր թռչուն, կտուցը դեպի «հրավառ» գունդը:

Պատկերների մի այլ խումբ արտահայտում է ամպրոպ-կայծակի կամ տարերքի երևույթը: Դրանք առանձին կանգած այծեր են, իրանի վրա, եղջյուրների միջև կամ գլխավերևում փորագրված խաչերով, ճանկախաչերով և որ գլխավորն է՝ շուրջանակի դասավորված զնդիկներով կամ երկարով ճառագայթներով, որոնք մեջքից արձակվող սյծերի (կայծերի) տպավորություն են թողնում: «Պեծավոյ» այծերի այս պատկերները կարծես դիտմամբ արված են հայ ժողովրդական «ինքը էծ, մեջքը պեծ» հանելուկը պատկերազարդելու համար: Հանելուկը կայծակի երևույթի լակոնիկ մեկնաբանումն է¹⁵:

Մեր նախնիները կենդանիների կերպարներով պատկերում էին ոչ միայն արևը, լուսինն ու կայծակը, այլև ողջ աստղազարդ երկինքը կամ տիեզերքը:

Գեղամա բաշմաթիվ պատկերախմբեր ունեն իրենց աստեղային զուգորդները, որոնք հավաստում են միակերպ կամ զանազանակերպ կենդանիների լուսատու լինելու հանգամանքը: Այդպես էին պատկերում երկնականմարը նաև հին հայերը: «Ծերմակ քոլոզով քուրդը,— ասում է հանելուկը,— մի սուրու (հոտ) ոչխար կուշտը, գոր-գիշեր ւաշխրքին կաշե»¹⁶: Այստեղ ոչխարները պատկերվում են իբրև լուսատուներ, իսկ քուրդը (հովիվը)՝ իբրև լուսին:

Ինչպես վերը բերված հանելուկի մեջ, այնպես էլ նախնադարյան ժայռապատկերներում կենդանիների հոտերի հետ միասին հանդես են գալիս մարդակերպ, խոշոր ընդգծված պատկերներ, լայն տարածած թևերով մատների ճառագայթավոր բացվածքով, երբեմն ամբողջությամբ ճառագայթ-կայծակների հրացուլի մեջ վերցված, որ մատնում են նրանց արևի, լուսնի կամ կայ-

¹⁵ Տճ.ս Ս. Հարությունյան, Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Երևան, 1965, էջ 20:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 10:

ծակի աստվածներ լինելու հանգամանքը, Երկնային նշված աստվածությունները ժայռապատկերներում հաճախ հանդես են գալիս միասին, ինչպես հայկական հանելուկների մեջ արևն ու լուսինը պատկերացվում են իբրև Քրիստոս և Կաթողիկոս օրապատույտ հերթափոխության մեջ, Աստվածային այս կերպարներին շատերը ներկայացված են շեշտված առնանդամներով, նույնիսկ երկիրը բնղմնավորելու համայնական դործողության մեջ, Մի շարք այլ դեպքերում արևի, լուսնի, կայծակի մարդակերպ աստվածությունները հանդես են գալիս իբրև կենդանիներին հովանավորող, երկրագործությանը արգասավորող ուժեր, որոնց զուգանմանները եվրոպական ժայռապատկերներում պատկերվում են մանգաղը ձեռքին, կրոնա-պաշտամունքային առումով խորապես իմաստավորված այս պատկերների նշանակությունն այնքան մեծ էր, որ նրանք հարատևում են մինչև ուշ բրոնզի դարի և վաղ երկաթի ժամանակաշրջանի արվեստը և զարդարում Դվինի մ. թ. ա. IX—VIII դարերի սրբազան խեցեղենի պատերը, այնուհետև տարածվում ուրարտական գլխատիկայի և անտիկ շերտանի արվեստի մեջ:

Երևակայական էակներ և ճախնիների պաշտամունք: Հայաստանի ժայռապատկերներում մեծ թվով են ներկայացված տիեզերական պատկերացումների հետ կապված գերբնական երկգլխանի օձեր, հիդրաներ, վիշապներ, վիշապաքաղեք և այլ երևակայական արարածներ, որոնք հանդես են գալիս նաև առասպելների, հանելուկների, հեքիաթների մեջ որպես վիշապներ, «իմաստուն օձեր», վիշապասպան հերոսներ ու աստվածներ: Շատ ժայռապատկերներ իրենց զուգահեռներն են գտնում կոբանյան կացիների, ինչպես և Ամիրանի քաջագործությունները պատկերող դրվագների, Արտավազդի ու Վահագնի առասպելների մեջ: Վարդանիսի հսկայածավալ ժայռապատկերներից մեկն, օրինակ, նվիրված է արևի և ամպրոպամարտիկ աստվածների պայքարին: Այստեղ ներկայացված երկրաշափական պատկերների երեք խմբերը կազմված են մեծ ու գեղեցիկ արևային նշաններից, խաչերից, կիսալուսիններն ու աստղերը ներկայացնող բազմաթիվ կիսագնդաձև փոսիկներից: Սրանցից ցած տեղադրված է մի սքանչելի կոմպոզիցիա, որը կարծես երկրաշափական սիմվոլների առասպելական բացահայտումը լինի, Այստեղ հանդես է գալիս արևի աստվածը՝ անիվի, ձիու և կիսալուսնի հետ: Նրա դիմաց կանգնած են կայծակի աստվածությունները՝ հսկայամարմին օձ-կայծակների խառնիխառն պատկերներով, որոնք այլաբանորեն ներկայացնում են աստվածների պայքարը Վարդանիսյան աստվածների՝ որոշ ատրիբուտներն ու ֆունկցիաները պահպանվել են հայկական Վահագն ու Միհր աստվածների, Սասնա հերոսների կերպարների մեջ, որոնցից ոմանք ահեղաձայն կայծակ-որոտի հատկանիշներ ունեն (Սասնասար, Բաղդասար), շատերը՝ արևի ու ծովի հետ առնչվող ջրածին-հրեղեն ձի ու թուր կեծակի, ոմանք վիշապասպան են (Վահագն), ոմանք պատկերվում են օձաքալար կայծակները բռնած և ճառագայթավոր գլխանոցով (Միհր):

Սրանցից շատերը արև-կայծակի աստվածներ են, կիսաաստվածային ու կիսամարդկային կերպարներ, միևնույն ժամանակ կազմավորվող հայ ժողովրդի մեջ մտած առանձին ցեղերի և տոհմերի լուսատու նախնիներ, ինչպես հետագա ժամանակների առասպելական Հայկ նահապետն էր ներկայաց-

վում իբրև նախնի, իբրև քաջ որսկան, «քաջագանգուր խայտակն և հաստաբազուկ»¹⁷, կենդանիների միջավայրում, որսորդական տեսարանի մեջ և իբրև պայծառ ու զեղեցիկ աստղ՝ իր համաստեղությունը¹⁸:

Պարեռլիթից եկող, որսորդական հարուստ ավանդույթներ ունեցող հայաստանյան ցեղերը պետք է որ լեգենդներ ու հիշողություններ պահպանեին իրենց նախնի որսորդների քաջագործությունների ու արարքների մասին, որոնք հեռանալով իրենց յուրահատուկ աշխարհը, դառնում էին կենդանի սերունդներին հովանավորող, օգնող հզոր, ազդեցիկ ոգիներ¹⁹ և միանգամայն հնարավոր է, որ Գեղամա լեռների և այլ վայրերի ժայռանկարների մարդակերպ պատկերներից շատերը ներկայացնում են սրբացված, աստվածացված նախնիներին՝ աստղային նշանների ուղեկցությամբ, քանի որ աշխարհի շատ ժողովուրդներ և մանավանդ տեղաբնակ հայերի պատկերացմամբ նախնիների ուրույն աշխարհը երկինքն էր, ուր նրանք համաստեղություններ էին դառնում և իրենց աստղային գոյության միջոցով հրաշագործ ազդեցություն ունենում ապրող ցեղերի ու նրա յուրաքանչյուր անդամի ճակատագրի վրա²⁰:

Գեղամա ժայռապատկերներից մեկը բաղկացած է երկու այծանկարից և կանացի սխեմատիկ երկու ֆիգուրներից, որոնք բավականաչափ մոտիկ նմանություն ունեն Առաջավոր Ասիայի²¹, արևելյան Միջերկրականի ու էգեյան²² աշխարհի, Կրետեի, Կիկլադների, Կնոսոսի, Իրանական սարահարթի, Միջագետքի²³, Նեփտոսի²⁴, Հայաստանի²⁵ և Անդրկովկասի բրոնզեդարյան²⁶ կանացի կուռքերի հետ: Սեմանտիկ նշանակությամբ բոլորովին համազոր մի պատկեր էլ կա Արագածի լանջերին²⁷, որը նույնպես կազմված է այծանկարներից ու մարդկային պայմանական շորս պատկերներից, որոնք, սակայն, ի տարբերություն նախորդների, իրենց վրա կրում են կանացի պտղաբերման օրգանների նշաններ, ինչպես Չաթալ-Հոչուքի նեոլիթյան որմնանկարների կանացի կուռքերը²⁸ և ավելի ուշ շրջանի համանման պաշտամունքային առարկաներից շատ-շատերը:

Վերջապես, Վարդենիսի չափազանց հետաքրքիր ժայռապատկերներից մեկը պարունակում է նույն կարգի մի սյուսե, որն իրենից ներկայացնում է խա-

17 Տե՛ս Խոսեֆազի, Ա, Ժ: Մ. Արեղյան, Երկեր, հատ. Գ. Երևան, 1968, էջ 79:

18 Տե՛ս Բ. Ն. Առաքելյան, Հայկ-Օրիոն, «Տեղեկագիր», ՍՍՀՄ ԳԱ հայկական ֆիլիալ, Երևան, 1941, № 8, էջ 29—36:

19 Տե՛ս J. Maringer, The Gods of prehistoric man, էջ 129:

20 Տե՛ս նույն տեղում:

21 Տե՛ս J. Garstang, Prehistoric Mersin, Oxford, 1953, նկ. 45—46:

22 Տե՛ս Դ. Կալաժ, У истоков европейской цивилизации, էջ 42, նկ. 8:

23 Տե՛ս M. E. Mallowan, Early Mesopotamia and Iran, London, 1935, էջ 125, նկ. 123, 137ա, 139—140:

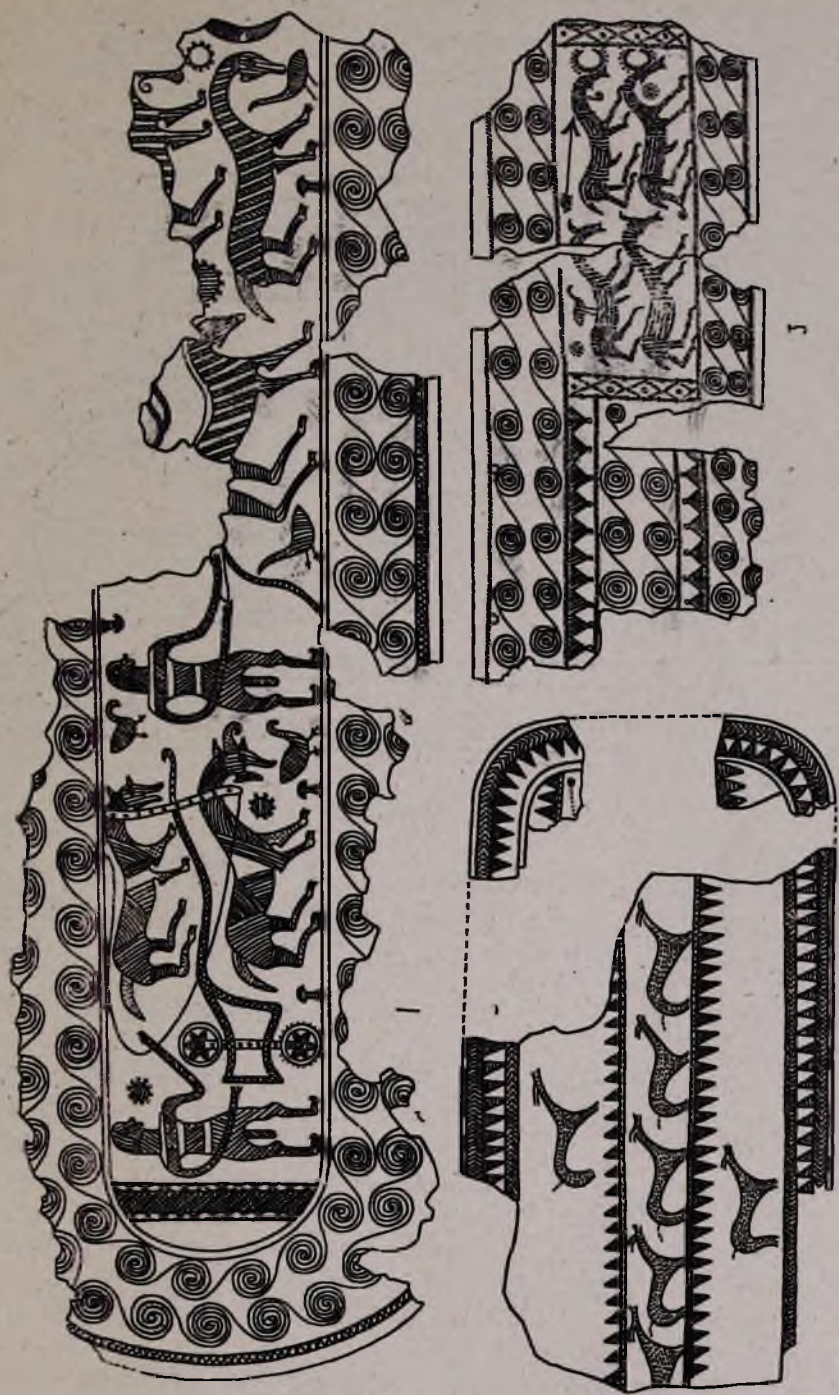
24 Տե՛ս Դ. Կալաժ, Древнейший Восток, նկ. 36:

25 Տե՛ս А. А. Мартыросян, Идолы из раскопок Кармир-блур, ИФЖ, 1958, № 2, էջ 118:

26 Տե՛ս А. М. Джавахишвили, Л. И. Глonti, Урбниси, I, Тбилиси, 1962, նկ. 280—282:

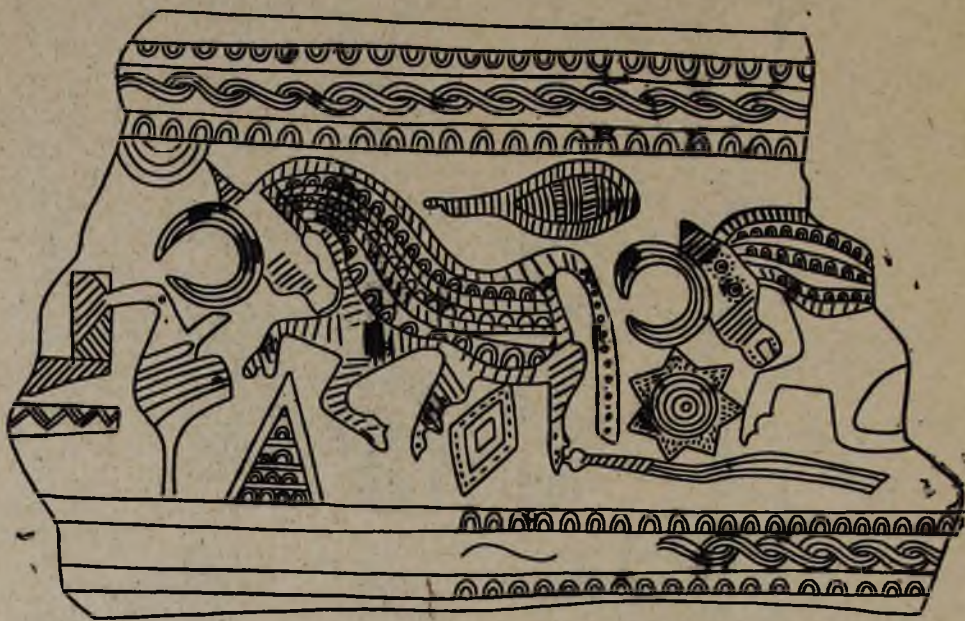
27 Տե՛ս Լ. Ա. Բաբելյան, Նոր նյութեր Հայաստանի հնագույն արվեստի, նկ. 12:

28 Տե՛ս J. Mellaart, Earliest Civilisations of the Near East, London, 1963, նկ. 83:

2
Ոսրանգեղաբայան քանդակ գտնված օբյեկտներ. 1—Լեւոնիկի, 2—Սանահնիկի, 3—Հաղպատից

շաձե միջուկով արևի մեծ սկավառակ՝ վրան կանգնած շորս թևատարած մարդկային ֆիգուրներով, աչից զծագրված կանացի պայմանական զույգ պատկերով և երկու նշանագրերով:

Բռնզե գոտու բեկոր: Առնային Ղարաբաղից

Արևելքի վաղ մշակույթներին հատուկ «արևաբնակ» մարդկանց ու կանանց զույգ կուռքերի²⁹ մոտիվը առանձնապես սերտ առնչություններ ունի մի կողմից շատ երկրների նախնադարյան ժայռապատկերների և մյուս կողմից՝ դամբարանային ծիսական նյութերի հետ:

«Արևաբնակ» մարդկանց կամ ոգիների բազմաթիվ ֆիգուրներ կան նաև Եվրոպայի բրոնզեդարյան ժայռագրերում³⁰ և առանձնապես պատմական Հայաստանի Շակաշեն գավառի (այժմ Կիրովաբադի դաշտալայր) ուշբրոնզեդարյան դամբարանային դրվագազարդ խեցեղենի վրա: Հայաստանի նախնադարյան մի շարք դամբարանների կենդանապատկերները, երկնային սիմվոլները, մարդկային բազկատարած ֆիգուրները (Նախիչևան, Շամիրամ և այլն) կամ գերեզմաններում տեղադրվող փոքրիկ կանացի կուռքերը անառարկելիորեն վկայում են, որ մեռյալների ու նախնիների պաշտամունքը սերտորեն կապված է երկնային պատկերացումների հետ, երկինքն ու անդրշիրիմը ընկալվում էին մեկ ամբողջության մեջ, իբրև տիեզերքի երկու հավասար տարրեր: Այդ

²⁹ Տե՛ս E. Herzfeld, Die vorgeschichtlichen Töpferelen von Samarra, „Die Ausgrabungen von Samarra“, V, „Forschungen zur islamischen Kunst“, II, Berlin, 1930, էջ 11—12, նկ. 12:

³⁰ Տե՛ս F. Gudnitz, Bronzealterens Monumentalkunst. Kopenhavn, 1962, նկ. 18:

առումով չափազանց մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում հայ ժողովրդական հավատալիքներն ու պաշտամունքները, որոնք վերաբերում են մեռյալներին ու նախնիներին, հոգու և մարմնի փոխհարաբերությանը: Մանուկ Աբեղյանի ուսումնասիրության համաձայն, հայերի մեջ մարդկային հոգիները նույնանում են համաստեղություններին, մտածվում աստղերի հետ կապակցությամբ: Աստղերի հետ է կապվում ոչ միայն հոգին, այլև մարմինը, մարմնական գործունեությունը, «երբ մի հերոս նեղության մեջ է, — գրում է Աբեղյանը, — նրա աստղը խավարում է, երբ նա կոպտ է մեկի հետ, ապա նրա աստղն էլ երկնքում է կոպտում հակառակորդի աստղի հետ (հմմտ. «Սասնա ծռեր»)»³¹, Հայերի մեջ պաշտվող նախնիներն ու իրենց աստղերը մտածվում են իբրև օգնական, պահապան ոգիներ, իբրև սրբություններ, այդ պատճառով էլ նրանցով երգվում են, ինչպես հոր գերեզմանով (սէն մեծ ու պատիկ աստղերը վկա, «էն հորս գերեզմանը վկա»), օգնության աղերսով դիմում են աստղերին («Զեո պետ աստղունք օգնական պահապան կայնեք... մեզ ազատեք ըմեն փորձանաց. չար մարդուց, չար սհաթից»)»³²:

Նախնադարյան ժայռապատկերների կոմպոզիցիաների մեկնաբանման առումով չափազանց հետաքրքիր են նաև նույն Աբեղյանի կողմից դիտված հայկական այն ըմբռնումները, թե անբիծները տեղավորված են երկնքում աստղերի վրա, որ հոգին լույս է կամ փայլ, թե ապրող կենդանի մարդու մեջ հոգին ունի լուսապայծառ զնդի ձև, թե նախնիների հոգիները ներկայանում են մարդկային, սեփական ուրվականի ձևով և այլն: Ժամանակակից հետամնաց ցեղերի մեջ նման հասկացություններն ի հայտ են գալիս ավելի անխառն ու չընդմիջարկված ձևով, սակայն էպոս շեն տարբերվում վերը բերվածներից: Սրանց համոզմամբ, նախնիները համաստեղություններ են դարձել, ապրում են աստղերի ու արևի վրա և իրենց աստղային գոյության միջոցով մասնակցում, աջակցում են ցեղերի ու նրանց առանձին անդամների կենսագործունեությանը, հրաշագործ ազդեցություն ունենում³³:

Վերը բերված Գեղամա սարերի, Վարդենիսի, Արագածի նյութերը, հայ բանահյուսության և ընդհանուր ազգագրության տվյալները, կարծես, հաստատում են այն իրողությունը, որ նախնադարյան սրբավայրերի աչքի ընկնող տեղերում փորագրված մարդկային ֆիգուրների ու աստղազարդ երկնականների պատկերներն արվում են նախնիների ու մեռյալների ոգիներին երկրպագելու համար: Այս երևույթը դիտվում է աշխարհի տարրեր մասերում հայտնաբերված ժայռապատկերների մեջ և համընդհանուր է նախնադարյան հավատալիքների ու կրոնի համար:

Ժայռագրեր: Հայաստանի ժայռապատկերների մասին խոսելիս չի կարելի մոռանալ կարևորագույն մի հանգամանք, որ բազմիցս նշվեց վերևում: Այդ բազմազան նշանագիր-գաղափարագրերի առկայությունն է ժայռապատկերների տարբեր խմբերում:

³¹ M. Abeghian, Der armenische Volksglaube, էջ 26.

³² Նույն տեղում, տե՛ս նաև Մ. Աբեղյան, Երկեր, հատ. Ա, Երևան, 1944, էջ 31—32.

³³ J. Maringer, The Gods of prehistoric man, էջ 127—131.

Այս նշանագրերը լայն տարածում ունեն Հայաստանի, Վրաստանի նախնադարյան հուշարձանների մեջ՝ ժայռաբեկորների³⁴, խեցեղեն ամանների³⁵, Դմանիքի դամբարանային հսկա սրահների պատերի³⁶ և բազմազան այլ իրերի ու առարկաների վրա: Այսպիսիները տարածված են նաև Ասիայի ու Եվրոպայի բազմաթիվ հին ժայռանկարներում և ժամանակակից ավստրալիական արվեստի հուշարձաններում: Սրանց լայն օգտագործումը ժայռապատկերներում, դամբարանների պատերին և պաշտամունքային խեցեղենի վրա ենթադրել է տալիս պիկտոգրաֆիկ գրությունների գոյությունը նախնադարյան Հայաստանում (երևի մ. թ. ա. V—IV հազարամյակներից սկսած), որը կարող էր ծառայել կրոնա-հմայական նպատակների և հիմք դառնալ, այսպես կոչված, մեհենական գրերի համար:

Ժայռապատկերների թվագրման ճառքը: Գեղամա ժայռապատկերների հսկայական քանակությունը, նրանց կրկնակի, եռակի տեղադրումը իրար վրա, ոճական ու տեխնիկական առանձնահատկությունները ցույց են տալիս, որ դրանք ունեն ժամանակագրական շատ լայն ընդգրկում և սկսվելով նեոլիթյան և վաղ էնեոլիթյան ժամանակներից, հարատևել են մինչև երկաթի դարը:

Գեղամա լեռների ժայռապատկերների ամենավաղ խումբը թվագրվում է նեոլիթյան քարե գործիքներով, որոնք հայտնաբերվել են տեղում 1969 թվականին:

Չորրորդական ֆաունայի ներկայացուցիչների, նրանց ժամանակակից ընտելացված տեսակների՝ ժայռապատկերներում ներկայացված խառը կազմը, շների բազմաքանակությունն ու բազմատեսակությունը ևս հաստատում են ժայռապատկերների նեոլիթ-էնեոլիթյան թվագրումը (մ. թ. ա. VI—IV հազարամյակներ):

Մոտավորապես այս նույն ժամանակաշրջանին են վերաբերում Գեղամա որսապատկերների վաղ խմբի առաջավորասիական, միջինասիական ու կովկասյան զուգահեռները: Դրանցից առանձնապես լավ են թվագրվում Զաթալ-հույուք (Իֆոնիայի դաշտ) բնակավայրի III, IVբ, VIIա և VIII շերտերում բացված մ. թ. ա. VI հազարամյակի սրբատեղիները, որոնք իրենց մի խումբ որմնանկարներով հար և նման են Գեղամա սարերի ժայռապատկերներին³⁷: Ժամանակակից Թուրքիայի հարավ-արևելյան շրջաններում³⁸, Հայկական³⁹ և

³⁴ Տե՛ս Ս. Բախտարյան, Խորհրդային Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, Երևան, 1935, էջ 43—44:

³⁵ Տե՛ս Դ. Կ. Կոնյուսով, Древнейшая культура в двуречье Куры и Аракса, Тбилиси, 1965, աղ. VIII, X, XVIII (վրացերեն):

³⁶ Տե՛ս Օ. Մ. Դժառիմձե, Археологические раскопки в Триалети в 1959—1963 гг. СА, 1964, № 12, էջ 119:

³⁷ Տե՛ս J. Mellaart, Earliest Civilisations of the Near East, էջ 83—103, Ինչպես նաև В. М. Массон, Неолит южной Турции, „Археология старого и нового света“, М., 1966, էջ 161—171:

³⁸ Տե՛ս ТТКВ, 1957, XXI, 84: W. Freh, Felszeichnungen in Südostanatolien, էջ 621—623:

³⁹ Տե՛ս H. Bossert, Altsyrien, Tübingen, 1951, նկ. 686:

Հյուսիսային Միջագետքում⁴⁰ (Ադիաման, Դեմիր-կապե), պատմական Ասորիք-Պաղեստինի արևելա-միջերկրածովյան սահմաններում և ծովեզրյա Անտա-լիայում⁴¹ կան նեոլիթ-բրոնզեդարյան շատ ժայռապատկերներ, որոնք ադրե-ջանական Քորստանի ու միջին ասիական պատկերների հետ միասին կազմում են մեր հուշարձանների ժամանակագրական և տիպաբանական ամենամոտա-վոր զուգահեռները:

Մ. թ. ա. III հազարամյակի Հայկական լեռնաշխարհում և նրանից դուրս տարածված սև փայլեցված շքեղ խեցեղենի պաշտամունքային դրվագազարդ մոտիվների և Գեղամա լեռների ժայռապատկերների համադրությամբ հնարա-վորությամբ է տալիս նրանց մի զգալի խումբ հաստատորեն վերագրելու վաղ-բրոնզեդարյան ժամանակաշրջանին, երբ անասնապահությունը Հայաստանում հասել էր զարգացման բարձր մակարդակի: Թե՛ խեցեղենի և թե՛ ժայռագիր պատկերներում հավասարապես հանդես են գալիս բացարձակորեն նույնական խորհրդանշաններ, նշանադրեր, երկրաչափական ձևեր, որոնք կարծես համ-ընդհանուր բնույթ են ստանում այդ շրջանի ողջ նախնադարի համար:

Գեղամա լեռների ժայռապատկերների որոշ մասն էլ, առանձնապես չրա-յին թռչունների պատկերներից մի քանիսը և բերանից ցատուղ ջրի շիթերով ներկայացված ժայռագիր ցուլերը, կարող են վերագրվել մ. թ. ա. II հազա-րամյակին՝ այդ շրջանի գունազարդ խեցեղենի և վիշապ-քարարձանների հետ ունեցած իրենց աղբյուրներով:

Վերը բերված թուրք նյութերը հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ Գեղամա վաղ շրջանի ժայռապատկերների վաղ խումբը կարող է թվագրվել մ. թ. ա. VI—III հազարամյակներով՝ մ. թ. ա. III հազարամյակի բրոնզեդարյան պատկերների բացարձակ գերակշռության պայմանով:

Նեոլիթ-էնեոլիթյան ընթացաշրջանում մեկընդմիջ ժայռ առած անաս-նապահական-երկրագործական մշակույթը վերելքի ուղիով էր ընթանում՝ հա-յաստանյան ողջ բրոնզի դարի ընթացքում, Գեղամա և այլ ալպյան արո-տավայրերը շարունակում էին կատարել իրենց տնտեսական ֆունկցիան և մեր նախնիները չէին հեռանում իրենց բարձրագույն սրբավայրերից: Այդ պատ-ճառով էլ ծիսա-պաշտամունքային ժայռապատկերների թիվը գնալով ավելա-նում էր միջին, ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի ժամանակներում:

Մ. թ. ա. III—II հազարամյակների արվեստի ու պաշտամունքի այլ ճու-շաբաններ: Նույն պաշտամունքային կարիքներին էին ծառայում մ. թ. ա. III հազարամյակի կիրառական արվեստի բազմաթիվ այլ հուշարձաններ: Հե-տաքրքիր է, օրինակ, որ պտղաբերման պաշտամունքին նվիրված արարողու-թյուններն ու ծեսերը չէին սահմանափակվում անասնապահների լեռնային սրբատեղիներով և շարունակվում էին ձմռան ու գարնանամուտի ծանր ամիս-ներին նաև բնակավայրերում գտնվող սրբատեղի-դահլիճներում կամ սովո-րական կացարանների սրբազան անկյուններում, ուր գտնում ենք պտղաբե-րության կենդանական ու կանացի բազում արձանիկներ: Արձանիկներ պատ-

⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում, նկ. 687—698, էջ 44 և հաջ.:

⁴¹ Տե՛ս J. Mellaart, Earliest Civilisations of the Near East, նկ. 47.

րաստելու սովորությունը շարունակվում էր նաև ուշ բրոնզի, վաղ երկաթի դարերում և անտիկ շրջանում: Քրիստոնյա Հայ գյուղացիներն էլ նոր տարվա օրերին ընտանի կենդանիներ հիշեցնող բլիթներ թխելով և կենդանիներին տալով, հավատում էին տնտեսական ընդհանուր բարօրության հնարավորությանը⁴²:

Վաղ բրոնզի դարի կիրառական արվեստի մի խումբ այլ հուշարձաններ, շարունակելով ժայռապատկերների ավանդույթը, որոշակիորեն կապվում են տիեզերական պատկերացումների հետ: Սրանց մեջ մեծ թիվ են կազմում սայլերի ու սայլակների մոդելները, որոնց լծված եզների կամ ցուլերի ճակատներին աստղանշաններ կան⁴³: Ինչպես ստորև կտեսնենք, մարդակերպ արևային աստվածությունների ու մարտականքների կամ սայլերի պատկերները սովորական երևույթներ էին նաև ուշբրոնզեդարյան⁴⁴ և ուրարտական արվեստի ու պաշտամունքի առարկաների համար: Ուրարտական կնքադրոշմներից մեկի վրա պատկերված է մի հրաշալի սայլ, վերևում շողացող պայծառ արևով, որին հետևում են բազկատարած քուրմը (կամ ինքը՝ Արևի աստվածը) և արևին նվիրված ֆանտաստիկ, թևավոր անգղայժը՝ կրծքին դաջած արևի նշանով⁴⁵: Մի այլ կնքադրոշմի վրա սայլի փոխարեն ներկայացված է նավակ, նորից մարդակերպ, կենդանական ու աստղային ֆիգուրների միջավայրում⁴⁶: Հայկական ժողովրդական մտածողության մեջ նույնպես արևն ու լուսինը մըշտապես հանդես են գալիս միասին՝ կառքով կամ նավակով: Արև-լուսին գաղափարը տալու համար հայկական հանելուկն ասում է. «Մի ծով կա, էրեսին քիր ու ախպեր ման են գալի գյամով»: Այստեղ քերին ու ախպերը՝ մեկնաբանվում են իբրև արևի ու լուսնի աստվածություններ, գյամին՝ իբրև նավակ, իսկ ծովը՝ ծիրանի երկնականար⁴⁷:

Մեր հեռավոր նախնիների տիեզերական պատկերացումների հետ սերտորեն կապված են նաև վաղ բրոնզի դարի բնակատեղիներում ու դամբարանադաշտերում հայտնաբերված հարյուրավոր անոթներն՝ իրենց բուսական, երկրաչափական, կենդանական զարդանախշերի բարդ ու գեղեցիկ կոմպոզիցիաներով: Այսպես, Շրեշ-բլուրի, էջմիածնի, Քյուլ-թափայի և Շենգավիթի գավաթների վրա⁴⁸ հանդես են գալիս ծաղիկների ու տերևների հասկերի ոճավորված ու համաչափ կոմպոզիցիաներ, որոնք համադրված են երկնականաբար, արևը, լիները, մայր հողը խորհրդանշող զարդանախշերով:

Բացի բուսական ու տիեզերական մոտիվներից, ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի կիրառական արվեստի սիրված տարրեր են նաև երկրաչափական զարդերը՝ բազմատեսակ պարույրները, ոլորանախշերը, եռանկյունիները,

42 Տե՛ս Ա. Ա. Օղաբաշյան, Քրիստոնեական ամանքի հետ կապված որոշ ծիսական վերապրուկներ, Տեղ. ԶԳԱԶԳ, Երևան, 1965, № 3, էջ 91—97:

43 Տե՛ս Բ. Բ. Покровский, Археология Закавказья, էջ 35:

44 Տե՛ս Հ. Ռ. Խաղայիյան, Արևի պաշտամունքի հետքերը բրոնզեդարյան Հայաստանում, ԼԶԳ, Երևան, 1967, № 4, էջ 79—80:

45 Տե՛ս Բ. Բ. Покровский, История и культура Урарту, Ереван, 1944, նկ. 90:

46 Տե՛ս նույն տեղում, նկ. 92:

47 Տե՛ս Ս. Հաբուբյանյան, Հայ ժողովրդական հանելուկներ, էջ 7:

48 Տե՛ս Է. Վ. Խանգուպյան, Շրեշ-բլուրի և Բյուլ-թափայի խեցեղենն ու նրա արվեստը, ՊՂԶ, 1964, № 3, էջ 221—225, աղ. 1, նկ. 1—5:

Խմբային բրոնզե փաղակ լճաշենից: Մ. թ. ա. 14—13-րդ դդ.

շեղանկյունիները, համակենտրոն շրջանագծերը և այլն, որոնց կրոնա-պաշտամունքային իմաստը առայժմ շատ դժվար է բացահայտել:

Թռչունների պատկերները մեծ մասամբ ոճավորված են: Նրանք արագիլափայլ են, երկարոտն, ունեն եռանկյունաձև իրան և երկար կտուց: Մի քանի այլ ամանների վրա ռեալիստորեն պատկերված են ձի⁴⁹ և այլ շորքոտանիներ: Հավանական է, որ արվեստագործ բրուտները ամանեղենի վրա պատկերված թռչունների ու կենդանիների մեջ տեսել են իրենց տոհմերը խորհրդանշող տոտեմներին⁵⁰:

Վաղբրոնդեդարյան արվեստի լավագույն նմուշների շարքը կարելի է դասել նաև կավե օջախներն ու նրանց տարատեսակ հենակները, որոնք մեծ մասամբ նախնիների պաշտամունքին նվիրված յուրահատուկ զոհասեղաններ էին՝ կողեզրին ծեփած մարդակերպ արձանիկներով:

Մ. Թ. ա. III հազարամյակի հոգեոր մշակույթի համար առանձնակի նշանակություն ունեն նաև կանացի արձանիկները, որոնք խորհրդանշում էին կյանքի հարստեաման, պտղաբերության, արգասավորման մայր աստվածուհիների գաղափարը:

Հայկական լեռնաշխարհի որոշ բնակատեղիներից հայտնի են նաև տղամարդու արձանիկներ, որոնք բացի երկրագործական պաշտամունքի առարկաներ լինելուց, հավաստում են հայրիշխանական նահապետական հարաբերությունների հաղթանակը տեղաբնակների սոցիալական կյանքում:

Այսպիսով, Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն երկրագործների գաղափարաբանական պատկերացումների հիմքում ընկած էր բնության ուժերի, կենդանիների ու մայրաստվածուհիների պաշտամունքը, որի ընդհանուր էությունը կյանքի ու սերունդների հարստեաման, պտղաբերության ու բարօրության գաղափարն էր:

Արվեստի ու պաշտամունքի ուշագրավ հուշարձաններով հարուստ է նաև մ. թ. ա. II հազարամյակի միջինբրոնդեդարյան մշակույթը: Զարգացման նախորդ փուլից ժառանգած կրոնա-պաշտամունքային զարդանախշն այս շրջանում հասնում է բարձր վարպետության առանձնապես գունազարդ խեցեղենի և սպասքի թանկարժեք առարկաների վրա: Ինչպես վերը տեսանք, Թռեղքի, Տաշիր-Ձորագետի, Արարատյան դաշտի և այլ շրջանների գունազարդ անոթները, ոսկե ու արծաթե իրերը ղարդարվում էին ոչ միայն երկրաչափական մոտիվներով, այլև բավականաչափ բարդ կոմպոզիցիաներով, որոնք կազմվում էին աստվածների, մարդկանց բազմազան կենդանիների, թռչունների սոզունների պատկերների կոսմիկական ու երկրաչափական նշանների զուգակցության միջոցով: Նման կոմպոզիցիաներում առանձնապես զգացվում է խեթական արվեստի ազդեցությունը: Իրենց մեծ քանակով աչքի են ընկնում որոշակի ձևի ու չափի կարմրափայլ անոթները, որոնց վերին մասում՝ ալիքավոր գծերի, սկավառակների, թռչունների, եռանկյունիների միջոցով պատկերվում են երկրային ծովը, երկինքն ու երկիրը՝ տիեզերքի երեք գլխավոր տարրերը:

49 Տե՛ս Ս. Հ. Սաբաբյան, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, նկ. 74:

50 Տե՛ս В. И. Равдоникас, История первобытного общества, т. I, Л., 1939, էջ 220—221:

Նախնադարի հոգևոր մշակույթի ավանդույթների պահպանման ու զարգացման տեսակետից շահագրգիռ ուշադրավ են Սևանի ավազանում⁵¹, Գառնիում, Նախիջևանի Քյուլ-թափա II-ում⁵² հայտնաբերված մի քանի գունադարձ ամաններ, որոնց հարուստ կենդանապատկերները զուգակցված են երկնային նշանների հետ և կրկնելով ժայռապատկերների մոտիվներն ու ձևերը, կապվում են երկնակամարի ու լուսատուների պաշտամունքի հետ:

3. ՈՒՇԲՐՈՆՋԵԿԱՐՅԱՆ ՀԱՎԱՏԱԽՔՆ ՈՒ ԱՐՎԵՍՏՐ

Արևի և մյուս աստվածների պաշտամունքը: Նախնադարյան տիեզերական պատկերացումները, պաշտամունքն ու հավատալիքն ընդհանրապես զարգացման բարձրակետին են հասնում ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարում: Կիրառական արվեստի մեջ համապատասխանաբար փոխվում, զարգանում են կրոնապաշտամունքային իրերն ու առարկաները: Հոգևոր կյանքում և արվեստում սինթեզվում, բյուրեղանում են բրոնզի դարի ընդերքում առաջացող ուրարտական և հայկական մշակույթի էական տարրերն ու առանձնահատկությունները: Կիրառական արվեստի հուշարձաններում, մանավանդ բրոնզե գոտիների գծապատկեր սյուսնիներում տիեզերքը՝ երկիրը, երկինքն ու ջուրը, թեև դարձյալ պատկերվում են երևակայական կենդանիների, թռչունների ու լուսատուների միջոցով⁵³, սակայն նրանք այժմ ներկայացվում են երկնային երեք հորիզոնների ձևով: Երկիրը, ծովն ու երկրային օվկիանոսը դիտվում են իբրև միևնույն երևույթի տարբեր դրսևորումներ: Մեր բրոնզեդարյան նախնիները համոզված էին, որ ծովի անդնդախոր հատակին, ձկների ու շրային այլ էակների հետ միասին, ծնվում, ապրում, զորեղանում էին առասպելական դյուցազուններ, հավերժահարս դիցուհիներ, երկրային կենդանիներից չտարբերվող ցուլեր, գոմեշներ, իմաստուն ձիեր, ռոռնցից ջատերը օգնում էին մարդկանց՝ կյանքի ու բնության արհավիրքները հաղթահարելու, անելանելի վիճակներից դուրս պրծնելու համար: Մեր ժողովրդի հիասքանչ հեքիաթների, առասպելների, «Սասնա ծռեր» հերոսավեպի մեջ միաձուլվել են նախահայերի ու հին հայերի տիեզերական ու բնապաշտական պատկերացումները: Հ. Ա. Օրբելու խոսքերով ասած՝ «էպոսի առաջին ճյուղի հերոսը՝ Սանասարը... մարմնավորում է տիեզերական էակի մի շարք գծեր, էակ, որ մարդկային արտաքին ունի, բայց իր մեջ բնության ուժեր է բովանդակում, կապված է բնության կենարար ու բարերար տարրերի՝ շրի հետ: Ջրից ծնված այս հսկան ջրից է ստանում իր ամենակործան սուրը... իր հասակը, անսահման ուժն ու զորությունը: Ջրից է ատանում իր հրաշալի ֆուռկիկ Զալալին, որն իր հերոսներին իջեցնում է կենարար ծովի անդունդը (երբ նրանք հյուծվում են) բարձրացնում է դեպի արևի զորավոր գունդը, իր հսկայակերպ տիրոջ հետ միասին ոչնչացնում է

51 Ա. Ա. Քալաբադյան, Ժ. Դ. Խաչատրյան, Հնագիտական հազվագյուտ հայտնաբերություն Սևանի ավազանից, 129, 1969, № 4, էջ 75—77:

52 Նկատի են առնված է. Խանզադյանի և Քյուլ-թափա II-ի առաջին չրատարակված նյութերը:

53 Տե՛ս Բ. Բ. Пиотровский, Археология Закавказья, էջ 93—94:

Նդլիբուի բրոնզե արձանիկ Տալարսից: Ուշ բրոնզե դար

թշնամիներին՝ (բոցեղեն շնշով, ամրակուռ սմբակներով) և նրա հետ միասին հնազանդ ու հավատարիմ, ներկայացվում է ժայռերի մեջ՝ ավարտելով վաղնչական տիեզերական պտույտը՝ ծովից երկիր ու երկինք»⁵⁴։

Թեև տիեզերքի հիմնական տարրերը՝ երկիրը, երկինքը, շուրջը, արևն ու լուսատուները մտածվում ու պատկերացվում էին միասնության մեջ, սակայն ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջանում վերջնականապես ձևավորվել էին սրանց առանձին տարրերի պաշտամունքները։ Ինչպես հետո, այնպես էլ այժմ ամենագլխավորը արևի պաշտամունքն էր։ Հնագիտական նյութերում առատորեն են ներկայացված արևը պատկերող բրոնզե բազմապիսի սկավառակներ կամ թռչնակերպ կախիկներ։ Մ. Թ. ա. II հազարամյակի վերջերին և առաջինի սկզբներին պատկանող հիասթափ բրոնզե գոտիների վրա արևը պատկերվում է անիվի, սայլի, մարտակառքի ձևով։ Սրանց վրա կամ կողքին գծանկարվում են արևի ու ամպրոպ-կայծակի սպառազեն մարդակերպ աստվածություններ⁵⁵։

Հին արևելյան կրոնա-պաշտամունքային գրավոր աղբյուրների և հայկական բանահյուսության համաձայն արև-աստվածն իր երկնային օրապտույտը կատարում էր ոչ միայն մարտակառքով, սայլով, մակույկով, այլև հրեղեն ձիերի կամ երկնային ցուլերի օգնությամբ։ Հայաստանի բրոնզե գոտիների և կիրառական արվեստի այլ հուշարձանների վրա արևը պատկերվում էր զանազան կենդանիների ու թռչունների՝ առյուծի, ցուլի, ձիու, արագիլի, սարյակի միջոցով։ Ուսումնասիրողները ենթադրում են, որ եթե ձին ու ցուլը արևի մշտական ուղեկիցներն էին, ապա թռչուններն ավելի բնորոշ էին գարնանային արևին, իսկ առյուծները՝ ամառային։ Հետաքրքիր է, որ տիեզերական ուժերը մարմնավորող Սասնա դուցազունների կերպարները ևս կապված են կենդանիների ու թռչունների անվան հետ։ Արևի Միհր աստծո կրկնակ Մհեր դուցազուն էպոսում կոչվում է առյուծաձև Մհեր, նրա մշտական ուղեկիցն է ագռավը։ Սասնա բուրդը հերոսները հանդես են գալիս հրեղեն ձիով։

Արևի հետ սերտ կապ ունենալու լուսատուների պաշտամունքը։ Կիրառական արվեստի հուշարձանների վրա արևի աստղաձև նշանի շուրջը պատկերվում են լուսատուներ կամ որևէ համաստեղություն խորհրդանշող համապատկերներ՝ փոքրիկ աստղիկների ձևով (Կիրովականի գոտի)։ Բրոնզե գոտիներից մի քանիսի վրա երկնային լուսատուները ներկայացվում են թռչունների, վայրի այծերի, ոչխարների և այլ կենդանիների գծանկարներով։ Սրանց պոչերը երբեմն զարդարված են խաչաձև, աստղաձև, ծաղկաձև նշաններով, որոնք մատնանշում են այդ կենդանիների երկնային էակներ լինելու հանգամանքը։ Ուշբրոնզեդարյան կիրառական արվեստի այս նմուշները ուղղակիորեն կապվում են հայ ժողովրդական այն հանելուկների հետ, որոնց մեջ աստղազարդ երկինքը պատկերվում է ծաղկազարդ պոչեր ունեցող կենդանիների, ոչխարների հոտի, հավերի ու ճտերի ալաբանական պատկերներով։

Բրոնզեդարյան հոգեւոր մշակույթի ավանդույթները պահպանվում և հետագա զարգացումն են ապրում Հայաստանում վանի թագավորության շրջանում։

54 «Սասունցի Դավիթ», Երևան, 1961, էջ VII—IX, XXXVI։

55 Ss'u A. P. Исраелян, Культ и верования в Армении в эпоху поздней бронзы, автореферат канд. диссертации, Ереван, 1968.

Ուրարտական պանթեոնի մեջ ևս արևի, ամպրոպ-կայծակի, լուսատուների պաշտամունքը հսկայական դեր է խաղում: Հետաքրքիր է ուրարտական կնիքներից մեկի վրա պատկերված ճառագայթավոր վերջավորություններ ունեցող արևի կամ ամպրոպ-կայծակի մարդակերպ աստվածության ֆալլիկ կերպարը, կենաց ծառի ու ճառագայթաձև երկնային պեգասի հետ միասին, որը տվյալ դեպքում հանդես է գալիս ոչ թե անասնապահական, այլ երկրագործական պտղաբերության իր ֆունկցիայով⁵⁶, Ուրարտական մի այլ կնիքի զույգ երեսներին ներկայացված են մի կողմից՝ ցուլի վրա կանգնած «ճառագայթավոր» թևերը վեր պարզած ամպրոպ-կայծակի աստվածը, մյուս կողմից՝ արևի «ճառագայթաձև» աստծո ծնկաշոք մարդակերպ ֆիգուրը՝ ասորեստանյան արև-աստծո թևավոր սկավառակի տակ⁵⁷: Կնիքի վրա եղած այս երկրորդ պատկերը ցույց է տալիս, որ ուրարտական կրոնի մեջ էլ տարերքի աստվածությունները ոչ միայն մտածվում ու պատկերվում էին փոխադարձ կապի մեջ (ինչպես ժայռապատկերներում), այլև բուն ուրարտական կամ ասորեստանյան հավելումներով հանդերձ, կրում են ավանդական ժայռապատկերային ձևեր: Տարբերությունն այն է, որ բրոնզեդարյան ժամանակների ամպրոպ-կայծակի «հետիոտն» աստվածն այստեղ բարձրանալով ցուլի վրա՝ ընդունում է տարերքի Թեշուբ աստծո խորրիական անունը, իսկ նույնքան հին արևի տեղական աստվածը՝ Շիվինի անունը: Ուրարտական կնիքների վրա փորագրված պատկերների ներքին սեմանտիկ առնչությունները ժայռապատկերների հետ բացահայտվում են նաև այլ համադրությունների մեջ, կնիքների վրա պատկերված վիշապ-օձերի, եղջերուների, այծերի, դիմակակիր աղեղնավորների գծային պատկերներով և ուղեկցող աստղային պատկերագիր և գաղափարագիր նշաններով⁵⁸:

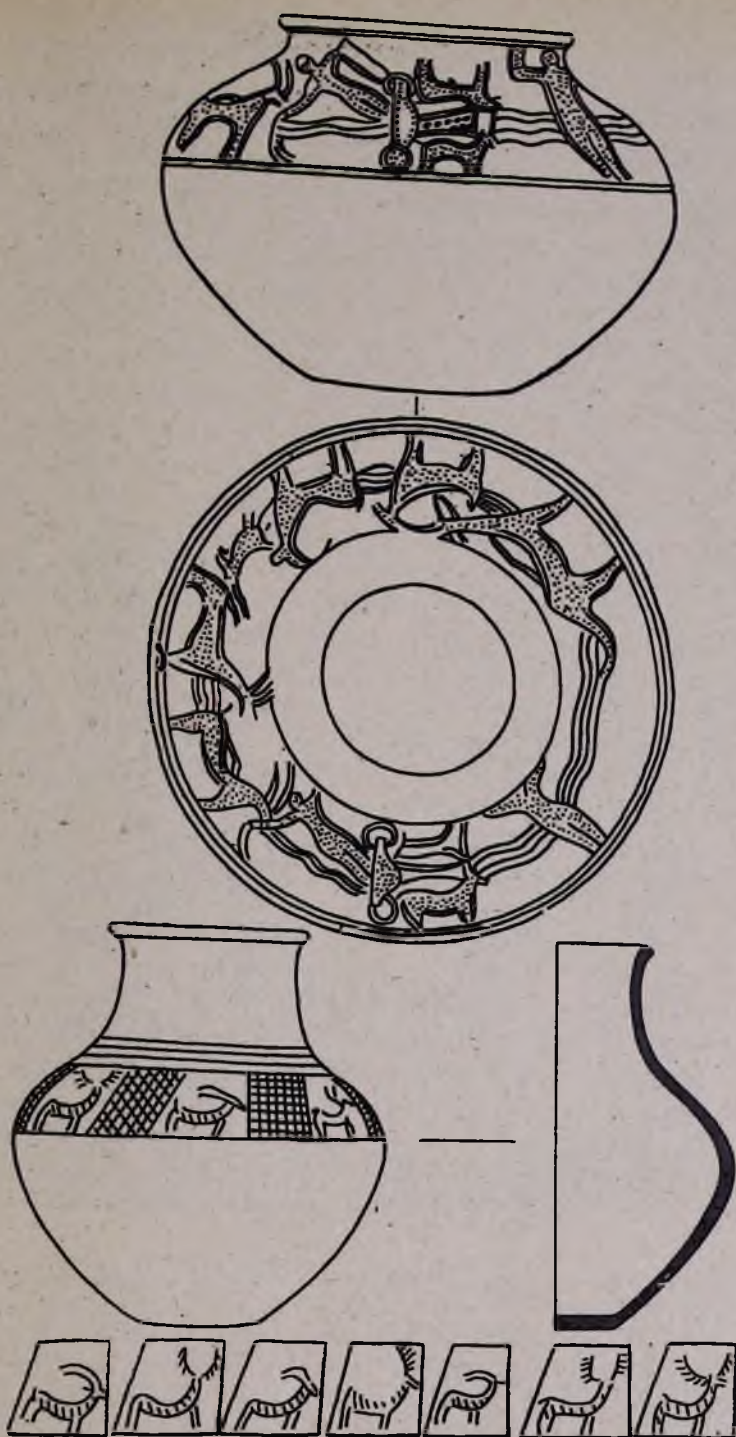
Գեղամա լեռների ժայռապատկերների զուգահեռները ուշբրոնզեդարյան և ուրարտական արվեստի ու պաշտամունքի հուշարձաններում ակնհայտորեն մատնանշում են հազարամյա ավանդույթների հիման վրա առաջադիմած երկրագործ-անասնապահական գաղափարաբանության միասնական բնույթը՝ սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական ու էթնիկական փոփոխությունների ֆոնի վրա:

Ջրի պաշտամունք և վիշապներ: Կիրառական արվեստի հուշարձանների վրա հանդիպող ջրային թռչունների, օձերի, ձկների պատկերները, ալիքավոր գծերը մարմնավորում են ջրի պաշտամունքը; որը նույնքան կարևոր տեղ է գրավում նախնազարի հոգևոր կյանքում, որքան արևինը: Ջուրն էլ արևի նման պատկերացվում էր տիեզերական եռամիասնության մեջ՝ իրական ու երկնային ծովի, աղբյուրների, գետերի ակունքների ձևով: Այդ պատճառով էլ ջրի պաշտամունքի հետ կապված էակները շատ հաճախ հանդես են գալիս մերթ օձի և այծի (վիշապաբաղ), մերթ օձի և թռչունի (թռչող վիշապ), մերթ վիշապա-ձկների կերպարներով, որոնց վրա պատկերված են ցուլերի զուլաններ, թռչուն-

56 Տե՛ս Ե. Բ. Пиотровски, Кармир-блур, III, Ереван, 1955, № 42—43.

57 Տե՛ս Ե. Բ. Пиотровски, Кармир-блур, I, Ереван, 1948, № 76.

58 Տե՛ս նույն տեղում, № 50—77 և այլն:

Փարագիր գտնված խեցանոթներ Դիլիջանից և Արփիկից: Ուշ բրոնզի ժամանակաշրջան

ներ և օձեր⁵⁹։ Հետաքրքիր է, որ վիշապ բառը Կողբացու միջնորդության մեզ հասած ժողովրդական հավատալիքներում մեկնաբանվում է իբրև բազմակերպար էակ (օձ, գրաստ, ցուլ, կով, ուղտ և այլն) և կապվում ամպրոպ-կայծակի, օդերևույթի հետ⁶⁰։ Հին խեթական աստվածներից նախահայկական վիշապին մոտ էր Դատան, որը պատկերվում էր իբրև ձուկ, ցուլ և պատանի։ Նրա ձկնակերպ արձանը դրված էր Խարշալաշի քաղաքի աղբյուրի ակունքի մոտ⁶¹։ Հայաստանում էլ վիշապ ձկների հսկա քարակոթողները տեղադրված են ջրանցքների ու ջրավազանների մոտ։ Նրանք, մեր նախնիների համոզմամբ, պահում, պահպանում էին սրբազան ջուրը։ Հետագայում այդ էակները ժողովրդական մտածողության մեջ դարձան շար վիշապներ, որոնք փակում էին աղբյուրների ակունքները, զոհեր պահանջում և այլն։ Այդ է պատճառը, որ ուշ շրջանի հայ ազգագրության մեջ ջրի պաշտամունքը հանդես է գալիս շար վիշապների հետ կապված կամ էլ լուկ իբրև տարերքի պաշտամունք, տարերք, որը հրաշագործ ուժ և ունակություններ ունի։ Գանձակի շրջանում մինչև վերջերս էլ հավատում էին, որ անմատչելի վայրերում կան անմահություն բերող աղբյուրներ, որոնց վրա հսկում են վիշապներն ու յոթ գլխանի դեերը։ Բուլանը-խում պատմում էին, որ մատակը մտավ Վանա ծովը և հրեղեն գոմեշից հղիացած ձագ ունեցավ⁶²։ Նույնը պատմում էին Սևանա լճի ափերին՝ Նորատուսի գյուղացիները։ Վասպուրականի սրբազան աղբյուրներից մեկը բխեցրել էր Բուռլիկ Ջալալին՝ սմբակի հարվածով⁶³ և այլն։ Նախնիների խոր համոզմամբ լեռնային աղբյուրների ու գետերի ջրերը ամոքում էին մարդկանց տխրությունը, վիշտը, հոգեկան ու ներքին հիվանդությունները, անասունների տարափոխիկ հիվանդությունները։ Հմայական գործողություններով, ջրի օգնությամբ, մարդիկ ձգտում էին պայքարել երաշտի, մորեխի և այլ վնասատուների դեմ, ամուլ կանայք ձգտում էին երեխա ունենալ, նորահարսերը ցորենի հատիկներ էին գցում աղբյուրների մեջ և այլն։ Այս ամենը անքակտելի կապի մեջ էր օրգանական աշխարհի վերածնման ու զարթոնքի գաղափարի հետ։ Այդ պատճառով էլ շատ աղբյուրներ ու գետեր, նույն թվում Արաքսը, Եփրատն ու Տիգրիսը, սրբազան էին համարվում։ Տիգրիսի ակունքը մինչև վերջերս էլ պաշտվում էր Շատախի հայ, ասորի ու քուրդ բնակիչների կողմից, Եփրատն անցնող մարդը նվիրական էր համարվում, աղջիկ երեխաների անունները հաճախ Արաքս ու Եփրատ էին դնում։

Որոշողական հավատալիքներ։ Ինչպես վերը տեսանք, Հայկական բարձրավանդակի հարուստ կենդանական աշխարհը, ի սկզբանե անտի զարգացող

59 Տե՛ս А. Р. Исраелян, Культ и верования в Армении в эпоху поздней бронзы, էջ 15—19։ Վիշապների մասին տե՛ս Н. Я. Мазр, Я. И. Смирнов, Вишеры, „Труды ГАИМК“ Л., 1931; Մ. Աբեղյան, Վիշապներ կոշվող քարակոթողները, Նրևան, 1941։

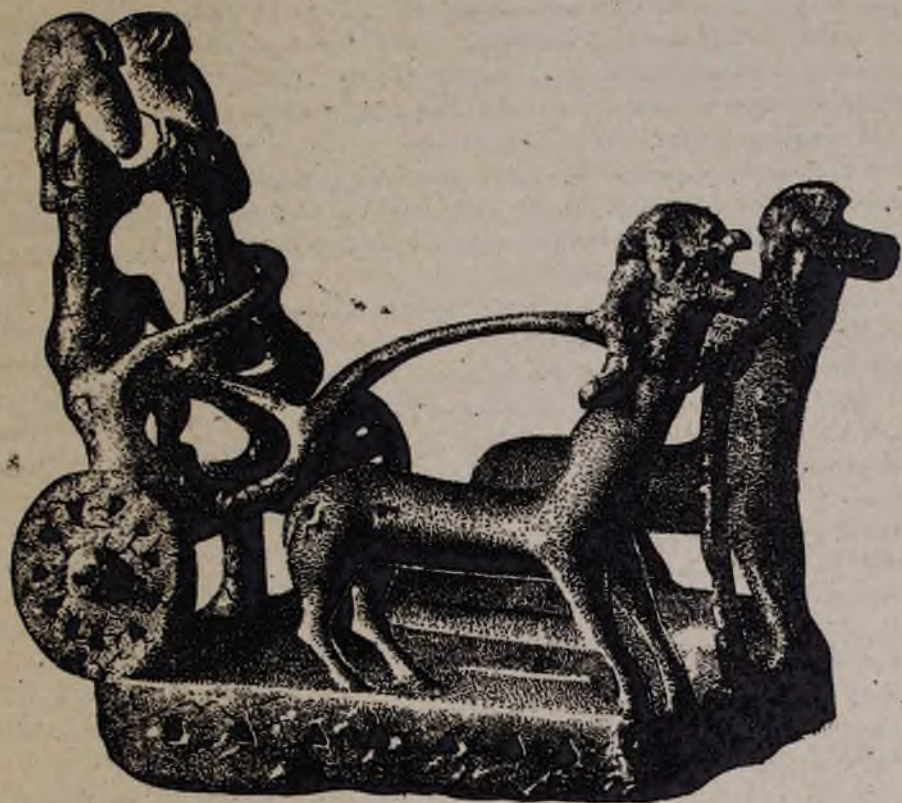
60 Տե՛ս Եզնկայ վարդապետի Կողբացույց, Եղծ աղանդոց, Տփլիս, 1914, էջ 72—73, Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հատ. 1, Նրևան, 1944, էջ 35։

61 Տե՛ս Վ. Ն. Խաչատրյան, Խեթա-հայկական դիցաբանական ընդհանրություններ, 129, 1967, № 8, էջ 79։

62 Տե՛ս «Ազգագրական հանդես», 1900, Բուլանըխ, էջ 41։

63 «Ազգագրական հանդես», 1916, Վասպուրական, էջ 195—210։ (Վերը բերված նյութերը սիրահոժար տրամադրեց մեզ ազգագրագետ Ա. Ա. Օդաբաշյանը)։

խաշնարածությունն ու որսորդությունը, տոտեմական և որսորդական հավատալիքների ու պաշտամունքի հորդառատ աղբյուրներ էին: Հայ ժողովրդական հեքիաթները, առասպելները, հանելուկները, էպոսը լի են որսորդ նախնիների, դյուցազունների, աստվածների կերպարներով, որոնք մարտնչում էին վիշապ օձերի, դեերի, կատաղի ցուլերի, «ասլան դավիլանների» դեմ: Սասնա դյուցազուններն էլ մանուկ Դավթի նման, երբեմն հանդես են գալիս իբրև խաշնարած-որսորդներ⁶⁴: Հայ ժողովրդական մտածողության մեջ պահպանված այս պատկերացումները անկասկած գալիս են ուշ բրոնզի դարի երբեմնի շքեղ հավատալիքներից, պաշտամունքից, հայրուստ ծիսական արարողություններից:

Մարտկառի բրոնզե մոդել. Լեռնե

Այդ մասին են վկայում ուշբրոնզեդարյան դոտիների գծազարդ պատկերները և վերադիր ֆիգուրներով ձևավորված խեցեղենի որսորդական սյուժեները: Ախթալայի բրոնզե գոտու վրա պատկերված են զգեստավորված որսորդներ՝ լայնալիճ աղեղով և թռչնագլուխ գիմակներով: Սևանի շրջանի նույնատիպ գոտիներից մեկի վրա գինված որսորդները հանգես են գալիս քառաթև

⁶⁴ Տե՛ս «Սասունցի Դավիթ», էջ 159—169:

աստղի, առասպելական ձիերի ու թռչունի հետ միասին⁶⁵, Դվինի նախահայկական շերտում հայտնաբերված պաշտամունքային երևելի կարասներից մեկի վրա պատկերված են լեռներ ու աստղազարդ երկինք, արևի սիմվոլներ, որսի պես-պես կենդանիներ, նետ ու աղեղով զինված հծծյալ որսորդներ և վերջապես անտառի ոգու կամ որսի աստվածության կերպար⁶⁶:

Հայկական լեռնաշխարհի ու Կովկասի շատ ուրիշ գոտիների վրա էլ (Նոյմբերյան, Շամքոր, Թռեղք, Տլի) ներկայացված են դիմակավորված ու զգեստավորված կիսամարդակերպ սպառազեն որսորդների կերպարներ, որոնք, հաճախ շների օգնությամբ, հետապնդում են եղջերուների, վագրերի ու այլ կենդանիների ամբողջ խմբեր: Սրանք բոլորն էլ կրոնական հմայական նշանակություն ունեցող սյուեհներ են, որոնց մեջ կարծես ավելի շեշտված են անտառների ու որսի աստվածությունները: Այդ մասին են վկայում ոչ միայն որսի տեսարանների տարբեր մասերում և նույնիսկ գազանների պատկերների վրա հանդիպող երկնային խորհրդանիշները (կրկնակի և վազող պարույրներ, թևավոր ու կլոր աստղերն ու աստղիկները, կենդանիների զուգները և այլն), այլև ազգագրական հարուստ տվյալները:

Այս նյութերը պատմում են մթին անտառների խորքերում ապրող որսի ու գազանների աստվածների մասին, որոնց կամքին ենթարկվում էր ողջ բուսական ու կենդանական աշխարհը, որոնց կամքով էին տրվում որսորդներին վայրի գազաններն ու թռչունները⁶⁷:

Երկրագործական «Մայր աստվածուքյան» պաշտամունքային բացառիկ նշանակություն ունեցող հուշարձանների թվին են պատկանում բրոնզեդարյան տներում՝ հացահատիկների հորերի մոտ հայտնաբերվող բազմապիսի մարդակերպ քարակոփ կուռքերը, որոնք պայմանականորեն ներկայացնում են Առաջավոր ու Փոքր Ասիայում, էգեյան ողջ աշխարհում լայնորեն տարածված մայրաստվածության գաղափարը խորհրդանշող կնոջ կերպարը: Այդ անպաճույճ կուռքերը մարմնավորում էին տեղաբնակ երկրագործների ու անասնապահների ընդհանրացված պատկերացումները բուսական ու կենդանական աշխարհի, մարդկային սերնդի՝ վերարտադրության, նորոգման ու ծաղկման՝ լայն առումով պտղաբերության գաղափարը⁶⁸: Բնորոշ է, որ նրանք իրենց ձևաբանական, ընդհանուր տիպաբանական հատկանիշներով կապվում են էգեյան, աշխարհում հայտնաբերված տասնյակ և հարյուրավոր կանացի արձանիկների հետ, իսկ իրենց վեր պարզած թևերի բուսական խոր զարդանախշերով հիշեցնում են Արևելքի ու Արևմուտքի պտղաբերության, մեռնող ու հարուստ առնող աստվածների կերպարները: Վերոհիշյալ բոլոր ար-

65 Տե՛ս Հ. Մեռցակաճյան, Արևապաշտության հետքերը Հայաստանում, Աշխատություններ Հայաստանի պետական պատմական թանգարանի, Ա հատոր, Երևան, 1948:

66 Դվինի արշավախմբի 1960—1962 թվականների պեղումների արդյունքներից: Նյութերը ցուցադրված են Հայաստանի պետական պատմական թանգարանում և մասամբ հրատարակված Կ. Գ. Ղաֆադարյանի «Դվին քաղաքի հիմնադրման ժամանակի և միջնաբերդի հեթանոսական մեհյանի մասին» հոդվածում, ՊՔՀ, 1968, № 2, նկ. 6:

67 Ուշբրոնզեդարյան պաշտամունքի և արվեստի մասին տե՛ս Բ. Բ. Пиотровский, Археология Закавказья, էջ 87—97 և Ա. Բ. Исраелян, Культ и верования в Армении в эпоху поздней бронзы, էջ 69—90:

68 Տե՛ս Ա. Ա. Мартиросян, Город Тейшебаини.

ձանիկներն ու Հայաստանի ուշերոնգեղարյան կանացի կուռքերը արտահայտում են «մայր-երկիր-ծառ-կին» նախասկզբնական համամարդկային սինկրետիկ գաղափարը, որն առանձնապես հստակ է դրսևորվում արևելյան կրոնի ու արվեստի մեջ:

Այստեղ պտղաբերության աստվածությունները պատկերվում էին հաճախ կամ ծառից դուրս եկող կանացի իրանի ձևով, կամ կնոջ կերպարանքով, որի ուսերին դալար ճյուղեր կան:

Հեթանոսական Հայաստանի Անահիտ աստվածուհին, որի պաշտամունքն այս երևույթի բնական շարունակությունն էր, տիպիկ արևելյան այսպիսի մի աստվածություն էր: Ժամանակակիցները նրան «ոսկեմայր», «ոսկեհատ» ու «ոսկեծին» էին հորջորջում: Նրան զոհաբերում էին առաջին բերքի ցորենի ու դարու հասկերը, արձանը պատում ծառերի դալար շիվերով ու պսակներով, մեհյանները կառուցում կուսական անտառների մեջ ու նրանց նվիրաբերում սրբազան ցուլերի անձեռնմխելի հոտեր: Պտղաբերության մայր-աստվածության պաշտամունքը համընդհանուր երևույթ էր, որ սկիզբ էր առել քարեդարյան ժամանակաշրջանում և անընդհատ զարգանալով ու կերպարանափոխվելով հասնում է մինչև քրիստոնեություն, իսկ ժողովրդական արարողությունների, հանդեսների ու ծեսերի մեջ պահպանում է իր առանձին հետաքրքիր հատկանիշները մինչև մեր օրերը:

Անդրշիրիմյան կյանք: Գրավոր աղբյուրների բացակայության պատճառով բրոնզեդարյան Հայաստանի հոգևոր կյանքի շատ երևույթներ մնում են մութ ու անբացատրելի: Խոսքը վերաբերում է մասնավորապես թաղման բազմապիսի սովորույթներին ու ծիսակատարություններին, դամբարանների և հուղարկավորության տարբեր ձևերին, որոնց մասին, այնուամենայնիվ, կարելի է որոշ պատկերացում ստանալ հնագիտական պեղումների արդյունքներից: Առայժմ կարելի է միայն նշել, որ Հայաստանի տարբեր շրջաններում, տոհմական ու ցեղային տարբեր արեալների մեջ հանդիպում են դամբարանների բազմապիսի ձևեր (հիմնահողային, քարարկղային մենհիր-կրոմեխների, դոմենների, մեծ դամբարանաթմբերի) և թաղման զանազան եղանակներ (մեկուսի, զույգ, ընտանեկան կամ խմբային, պառկեցրած, նստեցրած, դիակիզված և այլն), որոնք բխում էին նախնադարյան հասարակության տոհմա-ցեղային կառուցվածքի առանձնահատկություններից, սոցիալական-տնտեսական տարբերություններից և իհարկե, ազգագրական ու պաշտամունքային պատկերացումների զանազան երանգներից:

Բոլոր դեպքերում բրոնզեդարյան մեր նախնիները հավատում էին անդրշիրիմյան կյանքի գոյությանը և այդ պատճառով էլ տների նմանվող դամբարանների մեջ ցեղակցի աճյունի հետ միասին տեղավորում էին կերակուր ու տնային սպասքի առարկաներ, ղենքեր և աշխատանքի գործիքներ, զարդեր, սպանված անասունների ամբողջական մարմիններ կամ որոշակի մասեր, որոնք պիտի շարունակեին ծառայել տիրոջը հանդերձյալ կյանքում: Այդ երևույթը դիտվում է բոլոր հին ժողովուրդների մոտ՝ Ասիայում, Աֆրիկայում և Եվրոպայում:

Աշխատանքի խոր մասնագիտացումը և սոցիալական տրոհումը ուլ բրոնզի ժամանակաշրջանում իր արտացոլումն էր գտնում նույնիսկ անդրշիրիմյան

պաշտամունքի ու ծիսակատարությունների մեջ: Դամբարանային իրերի կոմպլեքսները խստիվ սահմանափակված, տարորոշված ու ռամսնագիտացված էին: Նրանց կազմը տարբեր էր ոչ միայն կանանց ու տղամարդկանց, այլև զանազան զբաղմունքի մարդկանց պատկանող դամբարաններում: Քուրմի հետ դամբարան էին իջեցնում պաշտամունքի առարկաներ, ցեղապետի հետ՝ զենքեր, արդ ու զարդ, մարտակառք, ասրոսներ և այլն, գորականի հետ, բացի ընդհանուր պարագաներից, պարտադիր կարգով դնում էին զենքեր, երկրագործի հետ՝ մանգաղներ ու այլ գործիքներ, հյուսնի հետ՝ կացիններ, դուրեր, բրոնզագործի հետ՝ ձուլման կաղապարներ և այլն: Այս սովորույթը երկար ժամանակ պահպանվում էր Լուսիայի, Նոր Բայազետի, Մարտունու, Բասարգեշարի և այլ շրջանների գյուղացիների մոտ:

Դամբարանային իրերը, սակայն, խստիվ սահմանազատված էին նաև պաշտամունքային նշանակության առումով: Հետաքրքիր է, որ հների համոզմամբ դամբարաններում հանդիպող կոշկաձև խեցանոթները չարագացնում էին՝ ննջեցյալի անցումը դեպի անդրշիրիմյան աշխարհ: Ամենուրեք հայտնաբերվող ձիասարքերն ու զարդերը փոխարինում էին իրական ձիուն: Հեթաթների ավանդական հերոսները ձիասանձը թափահարելով ծովի հատակից դուրս էին կանչում խմատուն ձիերին, որոնք կարող էին թռցնել մարդկանց ծովերի ու օվկիանոսների վրայով, ի վիճակի էին իրագործել նրանց ամենաաներևակայելի երազները:

Հայոց հինավուրց հեթաթներից կարելի է բերել բազմաթիվ օրինակներ հանդերձյալ կյանքի, մեռելների հարուստի, կենդանի մարդկանց մեռելների հետ թաղելու, մեռյալների քաղաքների ու երկրների, նույնիսկ անդրշիրիմյան սիրային ռոմանտիկայի մասին⁶⁹, որոնց արմատները նախնադարյան հնություն ունեն:

Այս բոլորի հետ միասին Հայաստանում դեռևս հարատևում էին ոգեպաշտական ու տոտեմական գաղափարաբանությունն ու հավատալիքները: Դամբարաններում հաճախակի հանդիպող թռչնային ու կենդանական (առյուծ, ցուլ, բադ և այլն) արձանները զանազան ցեղերի ու տոհմերի տոհմանիշներ կարող էին լինել:

Ուշբրոնզեդարյան կրոնական հավատալիքների և արվեստի մանրագնին ուսումնասիրությունը բերում է այն համոզման, որ մ. թ. ա. II—I հազարամյակների սահմանագլխին նախնադարյան կրոնական պատկերացումների մեջ տեղի էին ունեցել որակական, սկզբունքային փոփոխություններ, որոնք հող էին նախապատրաստում վաղ պետականության շրջանի հեթանոսական կրոնի և արվեստի համար: Այդ է պատճառը, որ բրոնզեդարյան արվեստի հոգևոր հուշարձանները հնարավոր է մեկնաբանել ժամանակակից հայ ազգագրության և բանահյուսության նյութերով: Եթե հայ հոգևոր մշակույթի ակունքները կարելի է փնտրել բրոնզեդարյան ավանդական մշակույթի խորքերում, ապա հայկական առասպելաբանության, բանահյուսության և ազգագրության մեջ է մեր հեռավոր նախնիների գաղափարաբանության և կրոնական պատկերացումների մեկնաբանման բանալին:

⁶⁹ Տե՛ս «Հայ ժողովրդական հեթաթներ» (Ա. Մ. Նալինյանի խմբագրությամբ) հատ. 3, Երևան, 1962, էջ 332—334:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԶՄԱՀԱՏՈՐՏԱԿԻ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈԼԵԳԻԱ

Աղայան Ժ. Պ., Առաքելյան Բ. Ն., Գալոյան Գ. Ա.,
Երեմյան Ս. Ց., Խաչիկյան Լ. Ս., Հակոբյան Ա. Թ.,
Հովհաննիսյան Ա. Գ., Ներսիսյան Մ. Գ.

9

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԳՈՒԹՅՈՒՆ
Ե Ր Ե Վ Ա Ն • 1971

ՀԱՏՈՐ I

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ-ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՆ ԵՎ ՍՏՐԿԱՏԻՐԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ԺԱՄՆԱԿԱՎՈՐՋԱՆՈՒՄ

ՀԱՏՈՐԻ ԽՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Երևան Ս. Ց. (պատ. Խմբագիր), Մաքսիմովսկայն Հ. Ա.,
Սարգսյան Գ. Դս. (պատ. Խմբագրի տեղակալ), Տիբացյան Գ. Ա.

Բ Ա Ժ Ի Ն Գ

ՎԱՂ ՍՏՐԿԱՏԻՐԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ:
ՈՒՐԱՐՏՈՒ (ՎԱՆԻ ԹԱԴԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ)

Գլուխ տասնմեկերորդ.—Ուրարտու պետության կազմավորումը

1. Ճեղային միութուններից դեպի պետություն (Բ. Բ. Պիտրովսկի) 279
2. Ուրարտուի վերելքի սկիզբը (Ն. Վ. Հարությունյան) 283
3. Հայկական լեռնաշխարհի և Փոքր Ասիայի պետություններն ու ցեղերը ուրարտական նվաճումների նախօրեին (Ի. Մ. Դյակոնով) 292

Գլուխ տասներկուերորդ.—Ուրարտուն Առաջավոր Ասիայի հզորագույն պետություն (Ն. Վ. Հարությունյան) 300

Գլուխ տասներեֆերորդ.—Ուրարտուն մ. թ. ա. VIII դարի վերջին և VII դարում (Ն. Վ. Հարությունյան) 319

Գլուխ տասնչորսերորդ.—Ուրարտուի սոցիալ-տնտեսական կարգը, պետական կառուցվածք և ֆազաները

1. Սոցիալ-տնտեսական կարգը (Ն. Վ. Հարությունյան) 338
2. Պետական կառուցվածքը (Ն. Վ. Հարությունյան) 344
- 3 Քաղաքները (Հ. Ա. Մարտիրոսյան) 351

Գլուխ տասնհինգերորդ.—Ուրարտական քաղաքության տնտեսությունը

1. Գյուղատնտեսությունը (Ն. Վ. Հարությունյան) 359
2. Արհեստներ (Բ. Բ. Պիտրովսկի) 376

Գլուխ տասնվեցերորդ.—Արվեստ, կրոն, գիր, գրականություն (Բ. Բ. Պիտրովսկի) 391

1. Գեղարվեստական արհեստագործություն 391
2. Ճարտարապետություն 398
3. Կրոնը և հավատալիքները 407
43. Լեզուն և գիրը 414

Բ Ա Ժ Ի Ն Գ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ԱՎԱՐՏԸ: ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՔԵՄԵՆՅԱՆՆԵՐԻ
ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱԿ

Գլուխ տասնյոթերորդ.—Հայ ժողովրդի կազմավորման ավարտը և հայկական առաջին պետական կազմավորումները (Ս. Տ. Երեմյան)

1. Արմե-Շուպրիա թագավորությունը 423
2. Երվանդունիների հայկական պետությունը 435

Գլուխ տասնութերորդ.—Հայաստանը Աֆեմեյան Պարսկաստանի տիրապետության ներքո (Գ. Ա. Տիրացյան)

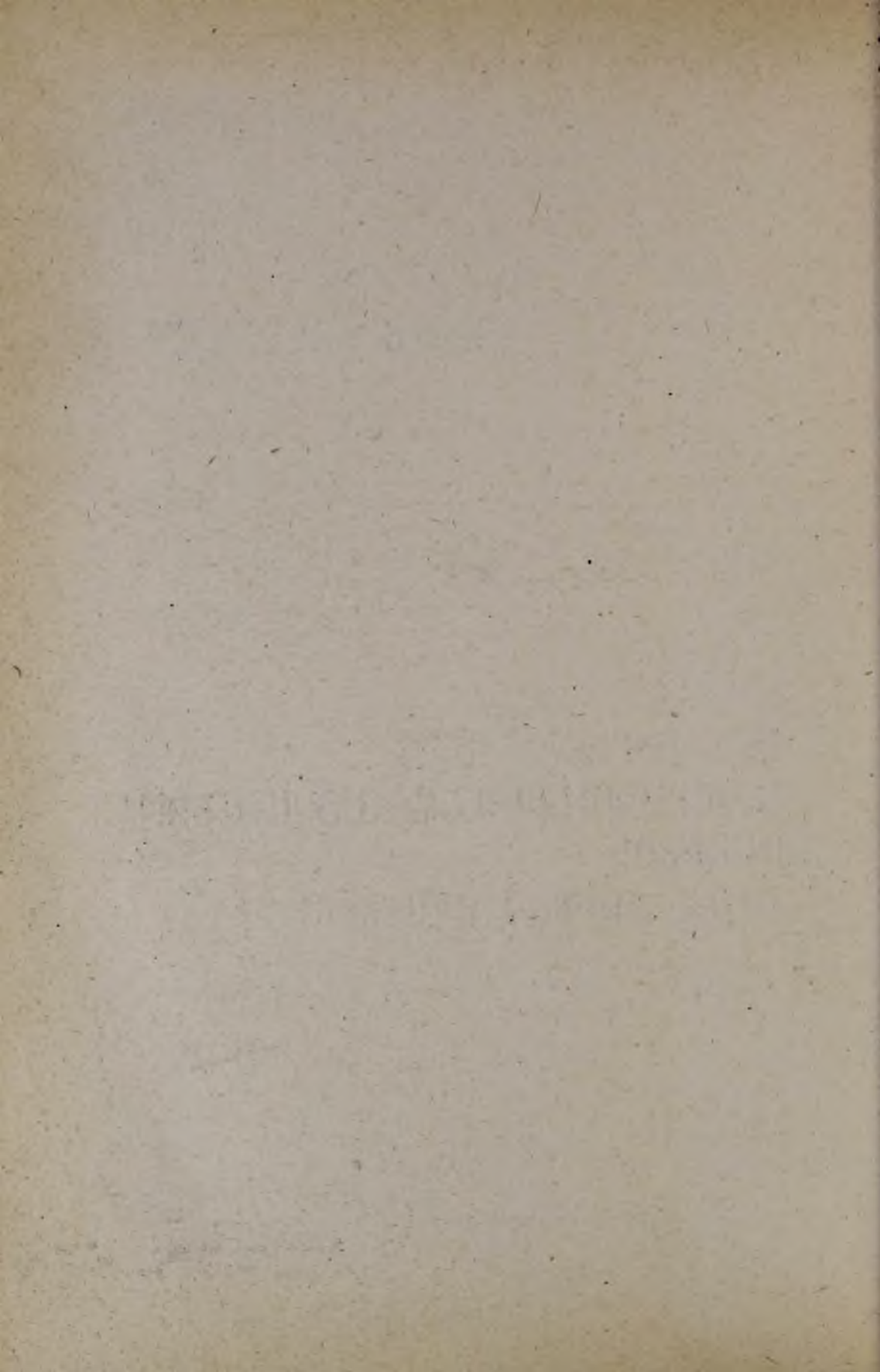
1. Հայկական թագավորության ենթարկումը Աքեմենյան տերությանը 444
2. Հայաստանի ներքին կյանքը Աքեմենյանների տիրապետության ժամանակաշրջանում 453

Գլուխ տասնիններորդ.—Հայկական մշակույթը VI—IV դարերում (Գ. Ա. Տիրացյան)

1. Նյութական մշակույթը 465
2. Հայկական էպոսի հնագույն շերտը 479
3. Հայերի հնագույն հավատալիքները 483

ԲԱԺԻՆ Գ

ՎԱՆ ՍՏՐԿԱՏԻՐԱԿԱՆ
ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
ՈՒՐԱՐՏՈՒ
/ ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ /

ՈՒՐԱՐՏՈՒ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

1. ՑԵՂԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ ԴԵՊՒ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ուրուատրի-Նաիրի ցեղային միավորումները: Նեբկայումս հայտնի գրավոր աղբյուրներն ու հնագիտական տվյալները դեռևս անբավարար են արտացոլում Ուրարտական պետության կազմավորման պրոցեսն ու նրա պատմության նախնական շրջանը:

Այս պրոցեսի հիմքում ընկած էր իրար ազգակից խուրի-ուրարտական ցեղերի համախմբումը, ցեղեր, որոնք բնակվում էին Հայկական լեռնաշխարհի տերիտորիայում, մասնավորապես Վանա լճի շրջանում, որտեղ առավել նպաստավոր պայմաններ կային անասնապահության և երկրագործության համատեղ զարգացման համար:

Մ. թ. ա. XIII դարի ասսուրական գրավոր աղբյուրները առաջին որոշակի տեղեկություններն են տալիս Հայկական լեռնաշխարհի երկրների մասին: Այդ տեղեկությունները գալիս են ասորեստանյան արքաների դեպի հյուսիս կատարած արշավանքների նկարագրություններից: Ինչպես հայտնի է, Ասորեստանի թագավոր Սալմանասար Ա-ի (1266—1243 թթ.) արձանագրության մեջ առաջին անգամ հիշատակվում է Ուրուատրի տերմինը, այն երկրների միության անունը, որոնց դեմ ասսուրական թագավորը արշավանք էր կազմակերպել իր գահակալության առաջին տարիներին¹: Արձանագրությունը պատմում է Ուրուատրի ընդհանուր անվան տակ միավորված ութ երկրների հպատակեցման մասին. դրանք գտնվում էին Վանա լճից հարավ-արևելք ընկած լեռնոտ վայրում, հավանաբար, Մեծ Զաբ գետի վերին հոսանքում: Սալմանասար Ա-ի արձանագրության մեջ ասված է. «...ըմբոստացան իմ դեմ ուրուատրեցիները... նա բարձրացա դեպի նրանց հզոր լեռնաշղթաները (»), խիմմե, Ուատկուն, Բարգուն (կամ Մազգուն), Սալուա, Խալիլա, Լուփա, Նիգիպախրի և Զինգուն՝ ութ երկրներին և նրանց աշխարհազորին ես հաղթեցի, նրանց 51 բնակավայր ես ավերեցի, հրկիզեցի, հափշտակեցի նրանց գերիներին և ունեցվածքը... Լեռների ժանր տուրքը ես հավիտյանս գրեցի նրանց վրա: Արիննա քաղաքը..., որը սկզբում ըմբոստացավ... այդ քաղաքը... ես հաղթեցի, ավերեցի... Այն ժամա-

¹ Տե՛ս АВНУ, 2.

նակաները եւ Մուծրու երկիրը խոնարհեցրի իմ տիրակալ Աշշուրի ոտքերի տակ²։

Իր հետագա արշավանքներից մեկը Սալմանասար Ա-ը ուղղում է դեպի Հայկական լեռնաշխարհի արեւմտյան շրջանները՝ Վուրուտարու (երկրի) սահմանից մինչև Կադմուխիս³։

Իր նախորդի՝ Ադադներարի Ա-ի նման, Սալմանասար Ա-ը արշավանք է ձեռնարկում նաև Միտաննիի դեմ և հասնում է մինչև Կարքեմիշ, Հստ երևույթին, հենց ասորեստանյան վտանգն է, որ խեթական թագավոր Խատտուաիլիս Գ-ին (1275—1250) ստիպում է հաշտութիւն վերջացնել Ասորիքին ու Պաղեստինին տիրելու համար Եգիպտոսի դեմ մղվող գրեթե հարյուրամյա պատերազմները։ Ընդ որում, Պաղեստինն անցնում է Եգիպտոսի փառավոր Ռամսես Բ-ին, իսկ Ասորիքի մեծ մասը՝ Խատտուաիլիս Գ-ին³։

2 Ժամանակին Ն. Ադոնցը տվել է Սալմանասար Ա-ի արձանագրության մեջ հիշատակված երկրների մեծ մասի ճիշտ տեղորոշումը (տե՛ս N. Adontz, Histoire d'Arménie, Paris, 1946, էջ 63 և հաջ.)։ Խիմմեն տեղորոշվում է հին Հայկական Այտրուանք գավառի (այժմ՝ Տիարի) տեղիտորիսյում։ Այտրուանք անվան մեջ պահպանվել է Ուրուասրի անվանումը, որը Ստրաբոնը (XVI, 1, 25) հոնարեն իմաստավորմամբ, հաղորդում է՝ ἐρετριεύς ձևով, և պատահական չէ, որ Խիմմեն տեղագրված է Մեծ Զարի միջին հոսանքի շրջանում, Կումմե||Կումմանիից ոչ հեռու։ Հնարավոր է, որ Եխմմե-ն Եփումմե-ի տարբերակում էլին, որը ուղիմանացիների շրջանն էր, համանուն կենտրոնում գտնվող սրբավայրով։ Շարադրվածից երևում է, որ Խիմմե-Կումմեն Ուրուասրի միության կենտրոնական շրջանն էր, որի շուրջը խմբավորված էին մնացած ութ ցեղերը։

Խիմմե-Կումմեի շրջանի հին հայկական Այտրուանք-էրեւրեյա (Ստրաբոնի հաղորդմամբ) անվանումը, որ համապատասխանում է Ուրուասրի տերմինին, ցույց է տալիս, որ նախապես այդպես է կոչվել հիշյալ ցեղային միության կենտրոնական մասը միայն, Վուլումանացիների երկիրը՝ Կումմենու կենտրոնով։ Ավելի ճիշտ կլինի ասել, որ Մեծ Զարի հովտի ցեղերի ողջ համադաշնակցությունը ասորեստանցիները իրենց սահմանակից շրջանի անունով կոչում էին Ուրուասրի Խիմմե-Կումմե շրջանը Ասորեստանին անմիջականորեն սահմանակից էր Տաս լեռնաշղթայով (հին հայկական Դասն)։ Ուստի շրջանը ենթադրաբար տեղորոշվում է Ենդգիան-սու գետի ձորում։ Նրբորդ շրջանը՝ Բարդունը (տարբերակումն է՝ Մաշգուն) տեղորոշվում է Արեւելյան Խարուր գետի հովտում։ Չորրորդ՝ Սալուաի շրջանը պետք է համապատասխանի Պլինիոսի հիշատակած silices ցեղի բնակավայրին, ներկայիս Ռեանդուզից հյուսիս, հին հայկական Մահկերտուն կամ Մարձին գավառի տեղիտորիսյում։ Խալիլայի շրջանը դժվարությամբ է տեղորոշվում, իսկ վեցերորդը՝ Լուխին, տեղագրվում է Արեւելյան Խարուր գետի վերին հոսանքի շրջանում, ուր գտնվում է ասսուրական աղբյուրներում հիշատակվող Էլուխատ Eluhāt (տարբերակումն է Էլուկաշ, հին հայկական Ալկի ամրոցի տեղում, այժմ՝ Էլք) ամրոցը։ Նիլիպախի շրջանը ենթադրաբար տեղագրվում է Բարազգի գետի ձորում, իսկ վերջին՝ Զինգունի շրջանը դժվար է տեղորոշել։ Հիշատակված շրջաններից հյուսիս, ներկայիս Ջուլամերկի և Մեծ Զար գետի վերին հոսանքի շրջանում, գտնվում էր Մուծրու երկիրը։ Մուծրու անվան մեջ պետք է նշմարել հետագայում լավ հայտնի Սուասիր անվան հնագույն ձևը։ Սալմանասար Ա-ի օրոք Մուծրուն այն ամենահյուսիսային երկիրն էր, որին հասել էին ասորեստանցիները Մեծ Զարի հովտում։ Այդ արշավանքի երթուղու ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Սալմանասար Ա-ը իր զորքերով ներթափանցել է միայն Մեծ Զար գետի ձորը և Ասորեստանին էր ենթարկել այդ գետի աջակողմյան և ձախակողմյան վտանգների ձորերում գտնվող շրջանները՝ Արեւելյան Խարուրի հովտի ընդգրկմամբ։ Ահա այն տեղիտորիսն, որն ընդգրկում էր Ուրուասրու երկրների համադաշնակցությունը։ Այսպիսով, պարզ է դառնում, որ այդ միության շրջաններից երկուսի՝ Խալիլայի և Զինգունի տեղորոշումը Տիգրիսի ոլորանի շրջանում, ուր գտնվում էր Կադմուխի երկիրը, սխալ է (ծանոթ. պատ. խմբ.)։

3 Տե՛ս И. М. Дьяконов, Предыстория армянского народа, Ереван, 1968, էջ 98.

«Բալավարյան դարպասի» բարձրաձևադեպներէց: Սալմանասարը դուռն է գալիս ճամբարից

Պետք է նկատի ունենալ, որ աստվարական արձանագրություններում հիշատակվում են Ուրուատրիի ցեղային միության այն վայրերը միայն, որտեղ ասորեստանցիները ընդհարումներ են ունենում, և մեզ համար անհայտ է մնում, թե մինչև ուր էր հասնում նրա զբաղեցրած տարածությունը⁴։ Սակայն պարզ է, որ Ասորեստանը անմիջականորեն սահմանակից էր Ուրուատրի ցեղային միությանը։ Այս ցեղերի մեջ առանձնապես աչքի էին ընկնում ուկումանեցիները՝ իրենց Կումմե կենտրոնով (ուրարտ. Կումենու), որտեղ գտնվում էր Թեշուր-Թեյշեբա աստծո տաճարը։ Ուկումանեցիները, հավանաբար, ուրարտալեզու էին։ Նրանց երկրից հյուսիս գտնվում էր Մուծրու երկիրը (Մուսասիրի նախորդը)՝ Արիննա քաղաքում գտնվող իր սրբավայրով, որն այն ժամանակ հավանաբար արդեն խալդի աստծո պաշտամունքի կենտրոնն էր։ Մուծրու երկիրը, Արիննա քաղաքով, գտնվում էր Մեծ Ջար գետի վերին հոսանքի շրջանում։ Ասորեստանցիները լավատեղյակ չէին Ուրուատրիից հյուսիս ընկած մարզերին և դրանք կոչում էին ընդհանուր բնույթի տերմիններով՝ Բաբխի (ուրարտ. «Բաբանախի», որ նշանակում է «լեռնային») կամ Խաբխի (Հայկական Տավրոսի լեռնային շրջանները)։

Քաշիարի (Մասիուս-Տուր-Աբդին) լեռների կիրճերը բնակեցնում էին «շուբարեցիներ» ընդհանուր անունը կրող բազմաթիվ ցեղեր։

Հասկանալի է, որ ասորեստանցիների արշավանքները, ստրուկներ և անասուններ ձեռք բերելու համար ձեռնարկվող ասպատակություններից բացի, նպատակ ունեին ապահովել իրենց պետության հյուսիսային սահմանների անվտանգությունը, որովհետև հյուսիսային սահմանի երկայնքով ապրող լեռնցիները հաճախ ներխուժում էին Ասորեստանի սահմանները՝ ստրկության տարված իրենց ազգակիցներին ազատելու և ավար ու անասուններ հափշտակելու նպատակով։ Սալմանասար Ա-ի որդու՝ Թուկուլթի-Նինուրտա Ա (1243—1221) թագավորի տեքստերում հանդիպում է արդեն Հայկական լեռնաշխարհի մի այլ ցեղային միության հավաքական անունը՝ «Նաիրի երկիրը», որը երկար ժամանակ, գրեթե մի ամբողջ դար, փոխարինեց Ուրուատրի երկրի անվանը։

Աշուր քաղաքում, Թուկուլթի-Նինուրտայի պալատում և տաճարում հայտնաբերված արձանագրություններում պատմվում է Ասորեստանի դեմ դուրս եկած Նաիրիի 43 ցեղապետների (թագավորների) մասին, որոնց երկրները մանրամասնորեն նշված չեն։ Ուշագրավ է, որ արձանագրություններից մեկը այդ ցեղապետների թվում հիշատակում է ոչ միայն «թագավորների», այլև «թագուհիների» (հմմտ. խեթերի թագուհի Խավանեանեսի և Առապիայի համայնական «թագուհիների» դերի հետ)։ Ասորեստանի թագավորներին հաջողվում է մի քանի ցեղապետի գերի վերցնել և ստիպել, որ տուրք վճարեն։ Այստեղ առաջին անգամ հանդես է գալիս Նաիրի տերմինը՝ որպես Հայկական լեռնաշխարհի ընդհանուր անվանումը աստվարական տեքստերում, իսկ աստվարական

⁴ Ուրուատրի երկրի տերիտորիայի մասին տե՛ս նաև Յ. Ա. Манандян, О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, Ереван, 1956. էջ 6։ Դ. Ա. Меликшвили, Наири-Урарту, Тбилиси, 1954, էջ 180—181.

⁵ Տե՛ս АВИИУ, 7.

թագավորի տիտղոսաշարը հարստանում է ևս մեկով՝ «Նաիրիի բոլոր երկրներին արքա»⁶:

Թուկուլթի-Նինուրտա Ա-ը մեծ արշավանք է ձեռնարկում նաև «շուբարե-ցիների (այսինքն՝ խորրինների) երկրի» բաբելոն-լեռնցիների դեմ: Իր արձանագրության մեջ նա հաղորդում է, որ անցել է հետևյալ երկրները. Կադմուխի, Պուշշի, Մումմի, Ալլի, (Ա)մադանի, Նիխանի, Ալայա, Տեդիզի (կամ Տեբուրզի) և Պուրուլումպի⁷:

Հնարավոր է, որ հետագայում ևս Թուկուլթի-Նինուրտան արշավանքներ է ձեռնարկել դեպի լեռները:

Դեպի հյուսիս՝ Նաիրիի երկրները, Տիգրիսի ակունքներից սկսած մինչև Ճորոխ գետի ավազանում գտնվող Դայաենի երկիրը ասորեստանցիների կատարած արշավանքի մանրամասն նկարագրությունը պահպանվել է Թիզլաթպալասար Ա-ի (մ. թ. ա. 1115—1077) տարեգրության մեջ⁸: Արշավանքն ուղղված էր ոչ թե դեպի Վանա լճից հարավ-արևելք ընկած շրջանները, ինչպես Սալմանասար Ա-ի ժամանակ, այլ դեպի Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասը, հարավից հյուսիս, ըստ որում ասորեստանցիները խորացան հակառակորդի երկրի մեջ ավելի քան 500 կմ:

Ասորեստանի թագավորի նպատակը սոսկ ավերումն ու կողոպուտը չէր: Գերի թագավորների նկատմամբ ցույց տված բարյացակամ վերաբերմունքով նա ջանում էր հաստատուն դարձնել իր իշխանությունը Նաիրի երկրում: Ուշադրության արժանի է նաև այն հանգամանքը, որ նկարագրված արշավանքում չի հիշատակվում Վանա լճի (որն անվանում էր «Նաիրիի ծով») շրջանը. հավանական է, որ ասորեստանցիները գիտակցորեն չէին ներխուժում հզոր ցեղային միության կենտրոնական մասը, ուր կարող էին հանդիպել առավել ուժեղ դիմադրության:

Հաջորդ XI—X դարերում ասորեստանյան թագավորները հիմնականում զբաղված էին Միջագետք թափանցած արամեացիների դեմ մղված պայքարով, և նրանց ասպատակությունները դեպի հյուսիս, ու դրա հետ միասին՝ համապատասխան երկրների հիշատակությունը՝ խիստ հազվադեպ է դառնում:

⁶ Նույն տեղում, 3:

⁷ Կադմուխին համապատասխանում է անտիկ աղբյուրների Zabdicenae, հայ Մադեք, ասոր. Beth-Zabde, այժմ՝ Միդիադի շրջանը: Ալլին տեղորոշվում է հին հայկական Անձիտ գավառում, ներկայիս Խարբերդի շրջանում: (Ա)մադանին Ամեդու-Ամիդա քաղաք-պետության տերիտորիան է (այժմ՝ Դիարբեքիր): Նիխանին կոչվում է նաև Նիրիբու, Նիրբու, տեղորոշվում է Արևմտյան Տիգրիսի արևելյան ակունքների շրջանում: Ալայան ենթադրաբար տեղադրվում է նույն շրջանում, Տեդիզին (կարդացվում է նաև Տեբուրզի)՝ ըստ երևույթին միջնադարյան Դադիմայի շրջանում (այժմ՝ Դադեմ դյուլը): Պուրուլումպին համապատասխանում է հին հայկական Անգեղ-տուն գավառին: Այս երկրների տեղորոշումը ցույց է տալիս, որ ասորեստանյան զորքերի երթուղին ձգվում էր հարավ-արևելքից հյուսիս-արևմուտք՝ Արևմտյան Տիգրիսի աջ ափի երկայնքով, ընդհուպ մինչև նրա արևմտյան և արևելյան ակունքները, ուստի և իրենց տեղադրությամբ կասկածելի Պուշշի և Մումմի երկրները կարելի է տեղորոշել Արևմտյան Տիգրիսի հարավային ափին, Դիարբեքիրի և Հասանքեյֆի միջև մի ինչ-որ տեղ: Ալլի երկրում կային լեռնանցքներ, որոնք տանում էին դեպի Հայկական լեռնաշխարհի ներքին շրջանները, և Ասորեստանի թագավորի այս արշավանքը պետք է որ նաև հետախուզական բնույթ ունենար (ձանոթ. պատ. խմբ.):

⁸ Տե՛ս АВИИУ, 10.

Մ. թ. ա. XI դարի ասսուրական արձանագրություններում վերստին հանդիպում է Ուրուաթի ցեղային միության հիշատակությունը։ Սակայն Ադադ-ներարի Բ-ի (մ. թ. ա. 911—890) ժամանակներից սկսվում է և Աշուրնասիրապալ Բ-ի (մ. թ. ա. 883—859) ժամանակներից ռովորական է դառնում արդեն Ուրափու տերմինի հիշատակությունը, հաճախ նախիկի հետ միասին, առանց այդ երկու տերմինների որոշակի սահմանազատման։

Մ. թ. ա. IX դարի կեսերը Առաջավոր Ասիայի պատմության մեջ նշանավորվում են իր սասանված ռազմական հզորությունը վերականգնած Ասորեստանի թալանչիական պատերազմների սաստկացումով։ Նվաճված երկրներում Ասորեստանի տիրապետությունը ամրապնդվում էր հրով ու սրով, անհնազանդ թշնամիների հետ հաշվհարդար էր տեսնվում բացառիկ դաժանությամբ։ Բայց դրան զուգընթաց աճում էր այն երկրների դիմադրությունը, որոնց դեմ հանդես էին գալիս ասորեստանյան զորքերը։ Մանր ցեղերը միավորվում են խոշոր պետությունների մեջ և այդ հիմքի վրա ծնունդ են առնում Հին Արևելքի նոր պետություններ, որոնցից կարևորագույնը Ուրարտուն էր։

Ուրարտական պետության առաջացումը։ Թե երբ է ծագել այդ պետությունը, ստույգ ասել դժվար է։ Հավանաբար, այն արդեն Աշուրնասիրապալի (883—859) օրոք հիշատակվում է որպես թագավորություն, որը, թերևս, արդեն փորձեր էր անում ակտիվ ռազմական քաղաքականություն վարել Ասորեստանի նկատմամբ⁹։ Իսկ թե պետություն էր արդյոք Ադադներարի Բ-ի արձանագրության մեջ հիշատակված Ուրարտուն, թե միայն ցեղային միություն, առայժմ դժվար է ասել։ Հավանաբար, Ուրարտու պետության կազմավորումը տեղի է ունեցել 870—860-ական թթ.¹⁰։

Համենայն դեպս, Ասորեստանի Սալմանասար Գ (859—824) թագավորն իր գահակալության առաջին իսկ տարուց ստիպված էր պատերազմել այդ նոր թշնամու դեմ։ Ուրարտուի դեմ Սալմանասար Գ-ի ձեռնարկած արշավանքները լավ լուսաբանված են ոչ միայն տարեգրություններում, որոնք մանրամասն նկարագրում են ասսուրական զորքերի երթուղիները և հաղթանակները, այլև այդ արշավանքների առանձին դրվագների պատկերներում, որոնք պահպանվել են Նինվեից հարավ-արևելք, հնագույն Իմգուր-էնլիլ քաղաքի ավերակներից գտնված այսպես կոչված «Բալավաթյան դարպասի» բրոնզե պաստառների վրա¹¹։

Ասսուրական արվեստի աչքի ընկնող հուշարձաններից հանդիսացող այդ բրոնզե պաստառներից մեկի վրա ներկայացված են Սալմանասար Գ-ի գահակալության առաջին տարում ձեռնարկված արշավանքի դրվագները։ այդ արշավանքը նրա տարեգրության մեջ նկարագրված է շատ համառոտ. «Սուգու-նիային, ուրարտացի Արամուի բերդին, ես մոտեցա, քաղաքը պաշարեցի, գրավեցի, նրանց զինվորներից շատերին սպանեցի, ավար տարա, նրանց քաղաքի դիմաց զուլխներից կույտեր սարքեցի, նրա շրջանի 14 բնակավայրեր ևս հրվի-

⁹ Sk' N. Adontz, Histoire d'Arménie, էջ 72.

¹⁰ Sk' И. М. Дьяконов, Предыстория армянского народа, էջ 140.

¹¹ A. Billerbeck und F. Dellitzsch, Die Palasttüre Salmanassars II von Balawat, „Beiträge zur Assyriologie“, VI, 1908, 1.

զեցի: Սուգունիայից եւ հեռացա, իշա դեպի Նաիրիի ծովը, իմ զենքը ծովում լվացի, իմ աստվածներին զոհեր մատուցեցի»¹²:

Դարպասի պատառի բարձրաքանդակի վրա պատկերված են տարբեր ժամանակներում և տարրեր վայրերում տեղի ունեցած, բայց միմյանց հետ կապված իրադարձություններ: Պատկերները տեղավորված են երկու շաքոփ, ըստ որում գործողությունները պատկերված են հաջորդական զարգացումով՝ սկսած ստորին ձախ անկյունից, ուր պատկերված է ասորեստանցիների ռազմական ճամբարը: Ծամբարից դուրս է ելնում զորքը՝ հեծելազորն ու հետևակը, որն ուղղվում է դեպի տարեգրության մեջ հիշատակված ուրարտական Սուգունիա ամրոցը: Պատկերված է և Սուգունիայի գրավումը. սարի վրա կանգնած այրվող ամրոցը գրոհվում է նրկու կողմից, պատերին հենած սանդուղքների օգնությամբ: Ամրոցում երևում են պաշտպանները՝ ուրարտական նիզակավորներն ու աղեղնավորները: Այս ամենի վերևում կա բացատրական մակագրություն. «Են նվաճեցի ուրարտացի Արամուի Սուգունիա ամրոցը»¹³:

Ամրոցի գրավման տեսարանից աջ պատկերված է ուրարտացի զորիների մի խումբ: Պատառի վերին մասում ցույց է տրված ասորեստանյան զորքի անցումը դեպի Վանա լիճը՝ երեք լեռնանցքներով: Վերին ձախ անկյունում պատկերված է Սալմանասար Գ-ի կողմից զոհեր մատուցելու տեսարանը Վանա լճի ափին, ուր կանգնեցված է Ասորեստանի թագավորի պատկերը կրող կոթող: Զոհաբերությունը կատարում է ինքը՝ Սալմանասար Գ-ը, նրա կողքին երկու քուրմեր կան, ետևում հրաժիշտներն են և զոհաբերվելիք անասունները: Վերևում մակագրություն է. «Նաիրի երկրի ծովի մոտ ես արձան (իմ պատկերը) կանգնեցրի, իմ աստվածներին եւ զոհեր մատուցեցի»¹⁴:

Մյուս բրոնզե պատառների վրա ներկայացված են դրվագներ Սալմանասար Գ-ի հաջորդ արշավանքներից, մասնավորապես՝ ուրարտացի Արամուի Արզաշկու «արքունական» քաղաքի գրավումը, որ տեղի ունեցավ Սալմանասար Գ-ի գահակալության երրորդ տարում՝ ձեռնարկված արշավանքի ժամանակ: Այս արշավանքը շատ հեռավոր երթուղի ուներ, որ նման էր այն երթուղուն, որով շարժվել էր Թիգլաթպալասար Ա-ը: Ասորեստանցիները Արզաշկուին մոտեցան Դայաենի երկրից: Տարեգրությունները Ասորեստանի թագավորի անունից պատմում են.

«Ուրարտացի Արամուն վախեցավ իմ հզոր զենքի դառնությունից և ուժեղ ճակատամարտից, լքեց իր քաղաքը (պատկերի վրա իսկապես ցույց է տրված այրվող ամրոցը առանց պաշտպանների): Նա բարձրացավ Ադդուրու լեռները. նրա հոռից բարձրացա և ես, լեռներում ես ուժեղ ճակատամարտ տվեցի, 3400 ռազմիկների եւ իմ զենքով կործանեցի, ինչպես Ադադը, հեղեղ տեղացի նրանց գլխին, լեռը կարմիր բրդի նման ներկեցի արյունով, գրավեցի նրա ճամբարը, նրա մարտակառքերը, հեծյալները, նիզակները, ջորիները, ունեցվածքը և հարուստ ավար բերեցի եւ լեռներից: Արամուն փրկելով իր կյանքը, փախավ

¹² АВИИУ, 27 (I, 23).

¹³ АВИИУ, 29.

¹⁴ Նույն տեղում:

Հնավուրյան դարպասի Բաժնեմանդակից: Ուսարտական Արգաշիու ամրոցի գրավումը

անմատչելի լինան վրա. իմ հզոր ուժով, ինչպես վայրի ցուլ, ճգմեցի ես նրա երկիրը. բնակավայրերը ավերակների վերածեցի և հրկիզեցի»¹⁵:

Այնուհետև նկարագրվում է վերելքը դեպի էրիտրա լեռը, ուր կանգնեցվում է Ասորեստանի թագավորի հսկայական պատկերը, արշավանքը դեպի Արամալի (իմա՝ Արմարիլի) երկիրը և այնտեղից դեպի Վանա լիճը, որի շրերի մեջ լվանում են զենքերը, իսկ ափին՝ զոհեր մատուցում և կանգնեցնում թագավորի մի երկրորդ կոթող:

Բալավաթյան դռների բարձրաքանդակների վրա պատկերված է այրվող Արգաշկու քաղաքը՝ երկու շարք պարիսպներով, իսկ ամրոցի կողքին՝ ասորեստանցիների մարտը ուրարտացիների հետ, որոնք նահանջում են լեռները: Հավանական է, որ երրորդ տարվա այդ նույն արշավանքին է վերաբերում նաև դարպասի պաստառներից մեկ ուրիշը, որի վերին մասում կա հակիրճ մակագրություն. «Ուրարտուի պարտությունը»¹⁶: Այստեղ դարձյալ պատկերված է ճակատամարտը ուրարտացիների դեմ և մի մեծ այրվող ամրոց, որի մոտ ասորեստանցիները, վայրն ամայացնելով, կտրտում են ծառերը. հեռվում երևում են ոչ մեծ մի այլ ամրոց, ցցերի վրա բարձրացված թշնամիները և գլուխների մի կույտ՝ պարսպի մոտ: Ամրոցից, մարդկանցով լցված քառանիվ սալով, մեծ կարասի մեջ լցրած դուրս են բերում ավարը: Այդ կարասները, որոնցից շատ է հանդիպում ուրարտական ամրոցների պեղումների ժամանակ, գլխավորապես գինի պահելու համար էին, բայց պաշարման դեպքում դրանց մեջ էին լցնում թանկարժեք իրերն ու կենսամթերքները¹⁷:

Դատելով ըստ Սալմանասար Գ-ի տարեգրությունների, Ուրարտական պետությունն արդեն բավական ընդարձակ տարածություն էր զբաղում: Ասորեստանի թագավորը ուրարտացիների դեմ մարտեր էր մղում և ավերում Արամուի ամրոցները Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր մասերում¹⁸: Ասորեստանի թագավորի գահակալության առաջին և երրորդ տարիների արշավանքները մանրամասն են նկարագրված, բայց հետագա տարիների, մասնավորապես, տասնհինգերորդ տարվա իրադարձություններն արդեն նկարագրված են համառոտ: Զուսպ արտահայտություններով հիշատակվում է ասորեստանցիների դժվար անցումը լեռների վրայով, բայց դեպի Ուրարտուի կենտրոնը, Վանա լճի շրջանը արշավելու մասին խոսք չկա: Սա ցույց է տալիս Ուրարտուի հզորության աճը. հավանաբար, Սալմանասար Գ-ը լավ էր տեսնում հյուսիսից սպառնացող վտանգը, բայց այն կանխելու համար արդեն բավարար ուժ չուներ:

Սալմանասար Գ-ի գահակալության քսանյոթերորդ տարում (833) ասորեստանցիները կրկին ստիպված էին իրենց զորքերն ուղարկել Ուրարտու: Բայց ծերացած արքան արդեն չի կարողանում անձամբ ղեկավարել արշավանքը և «Ուրարտուի կողմը» ուղարկված զորքի գլուխ է կանգնեցնում իր զորահրամանատարներից Դայան-Աշշուրին: Ասորեստանցիների դեմ է ելնում Սեդուրին,

¹⁵ АВИИУ, 27 (II, 45).

¹⁶ Տե՛ս АВИИУ, 29.

¹⁷ Տե՛ս Բ. Բ. Пиотровский, Кармир-блур, II, Ереван, 1952, էջ 54:

¹⁸ Արամու ուրարտացու Սուգունիա և Արգաշկու բերդաքաղաքների տեղագրման մասին եղած կարծիքների վերաբերյալ տե՛ս Բ. Բ. Пиотровский, Ванское царство (Урарту), М., 1959, էջ 85—86:

«Ուրարտուի կառավարիչը»¹⁹ Այսպիսով, Ուրարտուի կառավարիչ Արամուի անվան վերջին հիշատակումից տասներկու տարի անց, մ. թ. ա. 833 թ., տարեգրության մեջ հանդիպում է նոր զահակալի անուն՝ Սեդուրի (Սարգուրի՝ 845—825), մի անուն, որն արդեն կայուն տեղ է գրավում ուրարտական հետագա թագավորների դինաստիայում:

Մեզ հասած հնագույն ուրարտական հուշարձանները գտնվել են Վանի շրջակայքից և վերաբերում են մ. թ. ա. IX դարի երրորդ քառորդին:

Վանա ժայռի արևմտյան ստորոտի, Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշպայի միջնաբերդի մոտ պահպանվել է 0,75 մ լայնությամբ և մինչև 6 մ երկարությամբ հսկայական քարերից շարված կիկլոպյան պարիսպ, Պարսպի քարերի վրա հալոնաբերվեցին Սարգուրի Ա թագավորի²⁰ երեք արձանագրություն՝ միևնույն բովանդակությամբ, աստուրերեն լեզվով: Այնտեղ գրված է. «Սարգուրիի, Լուտիպրիի որդու, արձանագրությունը, մեծ թագավորի, հզոր թագավորի, տիեզերքի թագավորի, որին հավասարը չկա, զարմանալի հովվի, մարտից երկյուղ չունեցողի, թագավորի, որ ծնկի է բերել անհնազանդներին: Սարգուրին (եմ), Լուտիպրիի որդին, արքաների արքան, որը բոլոր թագավորներից հարկ ընդունեց: Սարգուրին, Լուտիպրիի որդին, ասում է. այս քարերը Ալնիունու քաղաքից ես բերեցի (և) այս պարիսպը կառուցեցի»²¹:

2. ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ՎԵՐՆԼՔԻ ՍԿԵՋԲԸ

Մտքաւոր I: Սարգուրի Ա-ի քաղաքական և ռազմական գործունեության մասին մեզ հասած տեղեկությունները դժբախտաբար աննշան են: Նրա արձանագրությունների մեջ²² առանձնապես հետաքրքիր է արքայական տիտղոսաշարը, որն անշուշտ վկայում է այն մասին, որ Սարգուրին արդեն գերիշխում է նախկինում ինքնուրույն բազմաթիվ ցեղապետների, «թագավորների» և կառավարիչների վրա:

Ուրարտուի հզորացման փաստը Սարգուրի Ա-ի օրոք իր որոշակի արտացոլումն է գտել նաև ասորեստանյան թագավոր Սալմանասար Գ-ի տարեգրություններում և այլ արձանագրություններում, ըստ որոնց ասսուրական զորքին սոսկ մի անգամ է հաջողվում, այն էլ սկզբնական շրջանում, ներթափանցել Ուրարտուի արևմտյան երկրամասերը: Սա արդեն նման չէ այն սրընթաց և հաղթական արշավանքներին, որոնք ձեռնարկվում էին նույն թագավորի կողմից Սարգուրի Ա-ի նախորդի՝ Արամուի դեմ:

¹⁹ Sб'а АВИИУ, 28 (141).

²⁰ Արդյո՞ք արձանագրության մեջ հիշատակված Լուտիպրիի որդի Սարգուրին Արամուի հաջորդն էր, թե այլ դինաստիայից էր: Այդ հարցը լուծելու համար առայժմ տվյալներ չկան: Բայց հարկ է նշել, որ Արամուի և Սարգուրիի անունների հիշատակությունների միջև ընկած տասներկուամյա ժամանակամիջոցում միանգամայն հնարավոր էր ևս մեկ կառավարչի գոյությունը: Հմմտ. Г. А. Мелликшамули, Напрн-Урарту, էջ 201, Ն. Ադոնցի կարծիքով, Արամուն և Լուտիպրիի թերևս միևնույն անձնավորությունն են. տե՛ս N. Adontz, Histoire d'Arménie, էջ 191—192.

²¹ YKH, I—3.

²² Sб'а նույն տեղում:

Դայան-Աշշուրի 833 թվականի արշավանքի ծայրագույն կետը Արածանիի ստորին հոսանքի շրջանն է, ուր նա հասնում է Բիտ-Ջամանի երկրի (այժմ՝ Դիարբեքիի շրջան) վրայով և անմիջապես դիմադրության հանդիպում Սար-լսելով այդ արշավանքի մասին, հույսը դնում է իր բազմաքանակ զորքի վրա և դուրս գալիս դեմ հանդիման, որպեսզի ճակատամարտ տա:

Ճիշտ է, Սալմանասար Գ-ը հիշատակում է, որ ինքը ընդհարվում է Սար-դուրի Ա-ի հետ և նրան պարտության մատնում՝ «ներա զինվորների դիակներով լցնելով ընդարձակ տափաստանը»²³, սակայն այս խոսքերից, որոնք չափազանց շոր ու ժլատ են (համեմատած այլ հաղթանակների փառաբանումների հետ), ինչպես նաև այն փաստից, որ այստեղ այլևս ոչինչ չի ասվում ուրարտական այլ տերիտորիաների նվաճման, ավարառության և այլնի մասին, երևում է, որ Սալմանասարի այս արշավանքը էական հաջողությունների չի հանգել: Պատահական չէ նաև, որ արձանագրության մեջ շեշտված է ուրարտական զորքերի բազմաքանակությունը և Սարդուրիի անսասան կամքը՝ ճակատամարտը ընդունելու:

Հետագայում Ասորեստանը երեք տարի շարունակ զենք չի բարձրացնում Ուրարտուի վրա, իսկ այնուհետև, 830 թվականին, բավարարվում է Վանա լճից դեպի հարավ ընկած հուրուշկիայի²⁴ ասպատակությամբ, ուր նրա թագավոր Դատանայից հարկ է ստանում²⁵, Հատկանշական է, որ Դայան-Աշշուրը չի համարձակվում այլևս ներխուժել Ուրարտուի տերիտորիայի խորքերը և շարժվում է դեպի հարավ-արևելք՝ Ուրմիա լճից հարավ ընկած երկրները (Մանա, Պարսուա): Հավանական է, որ Սալմանասար Գ-ի զորահրամանատարը հուրուշկիայում դիմադրության է հանդիպել ուրարտական զորքերի կողմից և այդ պատճառով էլ փաստորեն ստիպված է եղել նահանջելու: Համենայն դեպս Սալմանասար Գ-ը հաջորդ տարում (829) դարձյալ հուրուշկիա է ուղարկում Դայան-Աշշուրին: Այս անգամ ևս, ինչպես և նախորդ տարում, ասորեստանյան զորքը չի խորանում Ուրարտուի տերիտորիան, այլ շարժվում է դեպի հարավ՝ Մուասիր, իսկ այնուհետև ընթանում դեպի հյուսիս-արևելք՝ Ուրմիա լճի արևմտյան ափերը (Գիլգան):

Այսպիսով, Սարդուրի Ա-ի տիրապետության ժամանակաշրջանում արդեն սկսվում է Ուրարտուի վերելքը, ոչնչ արտահայտվում է ամենից առաջ նրա ռազմական հզորության աճման մեջ: Ասորեստանը այլևս այն աստիճանի սարսափելի հակառակորդ չէր Ուրարտուի համար, ինչպես առաջ:

Առաջավոր Ասիայում իր առաջնությունն ապահովելու համար Ասորեստանի մղած շուրջ հարյուրամյա պատերազմները, բնականաբար, իրենց բացասական կնիքն էին դրել երկրի տնտեսական վիճակի վրա: Դրան պետք է ավելացնել Սալմանասար Գ-ի թագավորության վերջին տարիներին պետության ներսում ծագած երկպառակությունը՝ Սալմանասարի որդիներից մեկի՝ 827 թվա-

²³ АВИИУ, 28 (141).

²⁴ Արեևիյան Տիգրիսի (Ջերմ) հովիտը:

²⁵ Տե՛ս АВИИУ, 28 (159).

կանին հոր դեմ բարձրացրած ապստամբությունը, որն ընդգրկեց թագավորության նշանակալից մասը²⁶։

Է՛լ ավելի սակավ են տեղեկությունները Սարգսուրի Ա-ի ներքին գործունեության մասին։ Հայտնի է, որ նա զգալի ծավալի շինարարական աշխատանքներ է ձեռնարկել Տուշպայում (հայկական Տոսպ, հետագայում՝ Վան)։ Այդ քաղաքի միջնաբերդի մոտ հսկայական քարերով կառուցված պարսպի վրա փորագրված արձանագրությունները, ինչպես նշվեց, հաղորդում են. «Այս քարերը Ալնիունու քաղաքից են բերեցի (և) այս պարսպը կառուցեցի»²⁷։ Հետաքրքիր է, որ այդ պարսպի քարերը իսկապես միանգամայն տարբերվում են Վանի ու նրա շրջանի մյուս կառույցների քարերից։ Շինանյութի բերովի լինելը, գույնը և հեռավոր վայրերից²⁸, անկասկած է, թեև Վանի շրջակայքում, ինչպես հայտնի է, քարը անպակաս է։ Այդ հանգամանքը վկայում է ոչ միայն այն առանձնահատուկ ուշադրության մասին, որը նվիրել է շինարարությանը Սարգսուրի Ա-ը, այլև նրա ժամանակվա ուրարտական պետության նշանակալից նյութական հնարավորությունների մասին։

Այսպիսով, Սարգսուրի Ա-ի ժամանակ սկզբնավորվել է շինարարական այն գործունեությունը, որը մեծ թափ ստացավ ու հսկայական ծավալի հասավ ուրարտական հաջորդ թագավորների օրոք։ Սարգսուրի Ա-ի շինարարական գործունեությունը շարունակում է նրա որդի Իշպուհնի թագավորը։

Իշպուհնիի գաժձանեությունը։ Իշպուհնիի թագավորությունը տևել է շուրջ մեկ և կես տասնամյակ (825—810)։

Իշպուհնիի մեզ հասած արձանագրությունները, որոնք գրված են արդեն ուրարտերեն լեզվով, թվով սահմանափակ են²⁹ և բացառապես շինարարական բնույթ ունեն։ Նրա շինարարական գործունեությունը ծավալվել է մի կողմից Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշպայում ու նրա շրջակայքում, մյուս կողմից՝ Արածանիի վերին հոսանքում։

Իշպուհնիին գերազանցապես զբաղվել է երկրի պաշտպանունակության ամրապնդմամբ՝ կառուցելով մի շարք ամրոցներ։

Ասորեստանի Սալմանասար Գ թագավորի մահվանից հետո, նրա որդին՝ Իշպուհնիի ժամանակակից Շամշի-Ադադ Ե-ը (823—810) զգալի ջանքերի գնով կարողանում է վերջ տալ թագավորական իշխանության դեմ ձեռնարկված, տարիներ շարունակվող, ընդվզումներին և կրկին միավորել Ասորեստանը։ Որոշ նախադրյալներ են ստեղծվում փոքրիշատե վերականգնելու պետության տրևտեսական և ռազմական խարխուլված հիմքերը։ Սակայն Շամշի-Ադադը ի վիճակի չէր Ասորեստանին լիովին վերադարձնելու նրա երբեմնի հզորությունը։ Այսպես, ի տարբերություն իր նախորդների, Շամշի-Ադադը փաստորեն հրաժար-

²⁶ Տե՛ս B. B. Струве, История древнего Востока, М., 1941, էջ 305—306։

²⁷ УХН, 1—3։

²⁸ Ալնիունու քաղաքի տեղը առայժմ պարզված չէ։ Լեման-Հաուպտը և Վ. Բելթը կարծում են, որ Սարգսուրի կառուցած պարսպի քարերը պետք է բերված լինեն հեռավոր վայրից՝ Վանա լճի վրայով Մանազկերտի շրջանից (տե՛ս C. F. Lektman-Haupt, Armenien einst und jetzt, Berlin und Leipzig, 1926, II, 2, էջ 19—20)։

²⁹ Տե՛ս УХН, 4—18։

վում է անդրեփրատյան երկրներում, հատկապես Ասորիքում, Ասորեստանի ունեցած գերիշխանությունից³⁰,

Ուրարտուն, ընդհակառակը, շարունակում էր վերելք ապրել և տարեցտարի ավելի ու ավելի լուրջ ախոյան էր դառնում Ասորեստանի համար: Նրանց ռազմական ընդհարումներն այլևս էական օգուտ չեն տալիս Ասորեստանին: Շամշի-Ադադ Ե-ին մեկ անգամ է հաջողվում ներխուժել Ուրարտուին սահմանամերձ հուբուշկիա երկիրը և նվաճել Ուրմիա լճից հարավ ընկած Շուրդիրա քաղաքը³¹, Եթև այս վերջինը իսկապես Ուրարտուին էր պատկանում, ինչպես կարելի է հզորակացնել ասսուրական արձանագրություններից³², ապա Ուրարտուն խիստ ընդարձակած պիտի լիներ իր սահմանները հարավ-արևելյան ուղղությամբ: Այստեղ հիշատակված է Ուշպինայի (այիսնքն՝ Իշպուինի) 11 «քաղաքների» ու նրանց շուրջը ընկած բնակավայրերի գրավումը և Նաիրի երկրի թագավորներից որպես հարկ լծկան ձիերի ստանալը:

Իշպուինիի և Մենուայի համատեղ գաճակալությունը: Ուրարտուի պատմության մեջ առանձնակի աշխուժություն է նկատվում հատկապես այն ժամանակվանից, երբ երկրի ղեկավարման գործին մասնակից է դառնում Իշպուինիի որդին՝ Մենուան: Պահպանվել են ոչ մեծաթիվ, սակայն զգալի արժեք ներկայացնող արձանագրություններ՝ Իշպուինիի և Մենուայի համատեղ թագավորության վերաբերյալ³³,

Իշպուինիի և Մենուայի համատեղ արձանագրություններում, մասնավորապես նշանավոր Քելիշիի երկրեզվյան ասսուրա-ուրարտական արձանագրության մեջ³⁴ առաջին անգամ հանդիպում է Ուրարտու պետության ինքնանվանումը: Այստեղ, ասսուրական տեքստում հանդես եկող «թագավոր Նաիրի երկրի» արտահայտության դիմաց, ուրարտական տեքստում կարդում ենք՝ «թագավոր Բիաինիլի երկրի»: Այս անվանումը այսուհետև բազմիցս կրկնվում է ուրարտական բոլոր թագավորների արձանագրությունների մեջ որպես պետության անուն: «Բիաինիլի» անունը հետագա սերունդներին հաղորդվել է «Վան» ձևով և Ուրարտուն հաճախ անվանում ենք Վանի թագավորություն³⁵:

Իշպուինիի և Մենուայի օրոք Ուրարտուի սահմանները ընդլայնվում են ոչ միայն հարավ-արևելյան, այլև հյուսիսային ուղղությամբ: Հարավ-արևելքում, օրինակ, նրանց տեսնում ենք Նախ Արդինի-Մուսասիրում՝ Մեծ Զաբի վերին հոսանքի շրջանում, ուր երկրի նվաճումից հետո կառուցվում են պաշտամունքային շինություններ և զոհեր մատուցվում ուրարտական աստվածներին: Այնուհետև, նրանք հասնում են Մեհիշտա քաղաքը (Ուրմիա լճից հարավ, ասո-

30 St^u В. В. Струве, История древнего Востока, т. 36; И. М. Дьяконов, Развитие земельных отношений в Ассирии, Л., 1949, т. 84:

31 St^u АВИИУ, 73.

32 St^u նույն տեղում, 34:

33 St^u УКН, 19—27.

34 St^u նույն տեղում, 19:

35 Սույն հրատարակության մեջ, սակայն, պահպանված է երկրի՝ գիտության մեջ ավանդաբար արմատացած «Ուրարտու» անվանումը, որը կիրառել են ինչպես ասորեստանցիները, այնպես էլ ուրարտական արքաներից Ռուսա Ա-ը, իր ասուրներն արձանագրության մեջ (տե՛ս УКН, 264, ա., 27):

րեստանյան Մես(ս)ի^{35ա} և ապա՝ մինչև Դիալայի (Տիգրիսի վտակի) ակունքները, ուր նվաճում են Բարշուա (Պարսուա) երկիրը և մեծահարուստ ավարով վերադառնում Ուրարտու։ Սրանով Ուրարտուն մարտահրավեր է նետում Ասորեստանին՝ ընդհուպ մոտենալով նրա արևելյան սահմաններին։

Հյուսիսային ուղղությամբ ձեռնարկված արշավանքների ընթացքում ուրարտացիները հասնում են մինչև Արաքս գետի վերին հոսանքը (Ուխտերուխի) և պատմական Կղարջք (Կատարգա)։ Հյուսիսում ընկած էթիունի հզոր ցեղային միության օգնությամբ անգամ ի վիճակի չի լինում կասեցնելու ուրարտական զորքերի հաղթարշավը հիշյալ երկրների վրայով։ Այդ հաղթանակների արդյունքներն այնքան էական էին ուրարտական պետության համար, որ Իշպուհինի և Մենուան անհրաժեշտ են գտնում դրանք հավերժացնելու բազմաթիվ արձանագրություններով, որոնցից պահպանվել են չորսը³⁶։

Այսպիսով, Իշպուհինի և Մենուայի թագավորության օրոք Ուրարտուն զգալի թվով տերիտորիաներ էր ընդգրկել իր սահմանների մեջ։ Այդ մասին տեղեկանում ենք ոչ միայն ռազմական արձանագրություններից, որոնց մեջ հիշատակվում են նվաճված երկրները, ոչ միայն այդ երկրներում կանգնեցված կոթողներից, այլև Ուրարտուի պաշտոնական պանթեոնը ներկայացնող՝ հետագայում «Մհերի դուռ» անվանված հայտնի արձանագրությունից, որի մեջ թվարկված են ուրարտացիների կողմից պաշտվող և պետության մեջ մտնող մյուս երկրների, ցեղերի ու քաղաքների աստվածները³⁷։

3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ԵՎ ՓՈՔՐ ԱՍԻԱՅԻ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ՑԵՂԵՐԸ ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՆԱԿԱՃՈՒՄՆԵՐԻ ՆԱԽՈՐԵՆԻՆ՝

Ցեղային կազմավորումներ՝ Հայկական լեռնաշխարհում։ Մ. թ. ա. X—IX դարերի ընթացքում աստիճանաբար ստեղծվում է քաղաքական այն իրադրությունը, որի հետ ստիպված եղան գործ ունենալ հետագա դարերի մեծ նվաճողները՝ ասորեստանցիներն ու ուրարտացիները։ Ըստ երևույթին, այդ դարերում Փոքր Ասիան աստիճանաբար ուշքի էր գալիս այն ցնցումներից, որոնք կապված էին իսթական թագավորության անկման հետ, իսկ Հայկական լեռնաշխարհում, արտաքին ներխուժումներից ղերծ գրեթե երկուհարյուրամյա զարգացումը հնարավորություն ստեղծեց դասակարգային հասարակության ձևավորման և պետական կազմավորումների առաջացման համար։

Եփրատի վերին հոսանքի շրջանից հյուսիս (Ճորոխի հովտում) մ. թ. ա. XII դարից մինչև VII դարը վկայված է Դայանիի (ուրարտ. Դիաուխի, հայկ. Տայք) երկիրը, որն իր կազմի մեջ էր առնում մի շարք առանձին ցեղերի տերիտորիաներ, Այստեղի բնակչությունը թերևս խուրրիական էր։ Թիզլաթպալասար Ա-ի տարեգրությունների համաձայն, մ. թ. ա. XII դարում արդեն Դայանիի թագավոր Սենին առաջատար տեղ էր գրավում լեռնաշխարհի իշխողների շարքում։ Մ. թ. ա. VIII դարի մոտերքը Դայանիին լեռնաշխարհի ամենահա-

^{35ա} Տե՛ս Կ. Բ. Արդյոնյան, Бяйнилли (Урарту), Ереван, 1970, էջ 143—144։

³⁶ Տե՛ս ՄԿՈ, 20—23.

³⁷ Տե՛ս ՄԿՈ, 27.

րուստ թագավորություններից մեկն էր: Վերին Եփրատի հովտով ու Բռնակապան լեռնանցքով (որը տանում է դեպի Ճորոխի հովիտը ներկայիս Բաբերդի շրջանում ու Գայլ-գետի (Լիկոս) հովիտը) անցնում էր Միջագետքից և Միջերկրականի ծովեզերքից Հայկական լեռնաշխարհի վրայով դեպի մերձսևծովյան մարզը տանող հիմնական առևտրական ճանապարհը³⁸: Այս ճանապարհն առանձնահատուկ նշանակություն է ստանում, հավանաբար, մ. թ. ա. VIII դարից սկսած, Պոնտոսի ծովեզերքում հունական գաղութների՝ Սինոպի և Տրապիզոնի ասպարեզ գալու հետևանքով, որոնք արծաթ և երկաթ էին արտահանում³⁹: Ուշագրավ է, որ ուրարտական աղբյուրները միայն այս ճանապարհի վրա ընկած երկրներից (Կումմուխ, Մելիտեա, Դիաուխի) ստացված տուրքի մեջ են ոսկի հիշատակում⁴⁰:

Դայաենիից արևմուտք գտնվում էր այստեղ հաստատված կասկերի բավականին հզոր միությունը (Կասկու):

Դայաենիից հյուսիս-արևելք, ուր դեռևս Թիգլաթպալասար Ա-ն էր նշում «Նաիրիի 60 թագավորների» դաշնակցության գոյությունը, մ. թ. ա. VIII դարում, գուցե և ավելի վաղ, գոյություն է ունեցել Կուլխա «թագավորությունը» (ավելի ճիշտ՝ Կոլխա, հունական Կողքիսը): Երբ ուրարտացիները տապալում են Դայաենի «թագավորությունը», Ճորոխ գետի ստորին հոսանքի շրջանը, ըստ երևույթին, բաժին է ընկնում Կողքիսին (Կուլխային):

Վերին Եփրատի հովտում մասամբ պահպանվել էին նախկին երկրները, մասամբ էլ ստեղծվել նորերը: Արածանիի ստորին հոսանքի հովտում հիշատակվում է Ալզի «թագավորությունը»: Ալզին բավական մեծ երկիր էր, և գրավում էր ոչ միայն բուն Ալզիի տերիտորիան, այլև Իսովայի նախկին տերիտորիան (ասսուրական աղբյուրները երկիրն անվանում են «Եշուա», հավանորեն որպես Ալզիի հոմանիշ), երբեմն հավանաբար նաև հարավկողմյան կից մարզերը՝ Էնզիտը (Անզիտենե, միջնադարյան Անձիտ), Տիգրիսի ակունքների շրջանը (միջնադարյան Անգեղտունը): Սեպագիր աղբյուրները հիշատակում են նաև Սուխմու (Սուխմա, միջնադարյան Բալահովիտը) և Մուխա (Մոփք) երկրները: Հիշատակվում են նաև մի քանի ավելի մանր երկրներ Վերին Եփրատի հովտի հարավային մասում (Դիրյու, Մալլաու, Նիրբու, Նիրդուն և այլն):

Տիգրիսի վերին հոսանքի շրջանում գտնվում էր Ամեզու արամեական «թագավորությունը» (Ամիդա, այժմ՝ Դիարբեքիր)՝ Ջամանի դինաստիայով («տուն»): Սասունի լեռներում ընկած էր Շուպրիա (կամ Շուբրիա) «թագավորությունը»: Նրա կողքին՝ Սասնա լեռների հյուսիսային լանջերին, դեպի Մշո կողմը, ասսուրական և ուրարտական աղբյուրները հիշատակում են Ուրումու կամ Ուրմե երկիրը: Այս երկիրը նույնական է Արմեի հետ, որը հիշատակում են ուրարտական աղբյուրները հենց այս նույն վայրում:

Ուրմեն և Շուպրիան հավանորեն միասնական թագավորություն են կազմել, որը և դարձել է հայկական առաջին պետական կազմավորումներից մեկը:

³⁸ См. М. И. Максимова, Античные города юго-восточного Причерноморья, М.—Л., 1956, էջ 13—15, 77.

³⁹ См. նույն տեղում, էջ 36, 43, 69, 76, 143—144.

⁴⁰ УХН, տե՛ս գաղափարագրերի բառարանը՝ GUŠKIN բառի տակ:

Այս ջրջանից դեպի արևելք, նախկին Ուրուստրիի, Խաբախի, Կումանցիների տեղում IX—VIII դարերի ընթացքում ձևավորվում են նոր կազմավորումներ: Կենտրոնացած-Քոչման գետի հովտում, երբեմն տարածվելով դեպի արևելք, ընդհուպ մինչև Ուրմիա լճի ջրաբաժանը, փռված էր Խուբուշկիա թագավորությունը, կամ ինչպես պաշտոնական կոչվել է՝ Վնախի թագավորությունը»⁴¹:

Մեծ Զաբի հովտում, մ. թ. ա. VIII դարի մոտերքը արդեն գոյություն ունեւր Մուսասիր (Մուծաժիր, ուրարտ. Արդինի) թագավորությունը: Այս հովտում հային հարուստ տաճարներ, Կումանուում (Կումմե) գտնվում էր Թեյշեբա աստծո տաճարը, իսկ Արդինիում՝ Խալդի աստծունը: Հետագայում Խալդիի տաճարում էին թագադրվում ուրարտական թագավորները և այնտեղ էին պահվում ուրարտական գանձերը, թեև ձևականորեն Մուսասիրը Ուրարտուի կազմի մեջ չէր մտնում⁴²: Խուբուշկիան և Մուսասիրը ջրապատուղ լեռներում բնակվում էին խորրի-ուրարտական ավազակային ցեղեր՝ ուկկիացիներ և այլք⁴³:

Ուրարտուում իշխող դինաստիան, դատելով մուսասիրյան Խալդիի աստծու պաշտամունքի հետ նրա ունեցած կապից, պետք է որ մուսասիրյան-կումանական ծագում ունենար⁴⁴:

Ուրմիա լճից հարավ ընկած հարթավայրում գտնվող Մանա թագավորությունը (ասորեստանցիների մոտ՝ մանաեցիների երկիրը) կազմավորվել է մ. թ. ա. IX դարի վերջին, Վեբրին Զամուա» երկրի լուլուբեական տերիտորիայի վրա, բազմաթիվ մանր երկրների միաձուլման հետևանքով⁴⁵:

Ունենալով արխաիկ հասարակական-պետական կարգ (հեղհեղուկ պետական կառուցվածքը, ժերակույտի մասնակցությունը կառավարման գործին)⁴⁶, Մանան, այնուամենայնիվ, դառնում է քաղաքական մեծ ուժ, հաջողությամբ մրցակցում Ուրարտուի ու Ասորեստանի հետ և նվաճվում Մեդիայի կողմից մ. թ. ա. VII դարի վերջին—VI դարի սկզբին միայն, այս երկու տերությունների հետ գրեթե միաժամանակ:

Ուրարտու թագավորության կազմավորման կենտրոնից դեպի հյուսիս, ուրարտական արձանագրությունները հիշատակում են բազմաթիվ երկրներ ու ցեղեր՝ էթիուցիներին, էրիկուացիներին, աբիլիանցիներին, էրիախցիներին և այլոց, որոնք ստեղծել էին ընդարձակ, բայց անկայուն ցեղային միություն:

⁴¹ Բաղնի լեռանցքից հարավ գտնվում էր Գիլզանու երկիրը, որը հետագայում, հավանաբար, միաձուլվել է Խուբուշկիային: Ավելի ուշ Գիլզանում Խուբուշկիայի հետ միասին մտել է Ուրարտու թագավորության կազմի մեջ (ժան. պատ. խմբ.):

⁴² Հեռվորի աղյուսակ, տողեր 330—331:

⁴³ Նրանք հաճախ են հիշատակվում ասորեստանյան թագավորական դիվանի նամակներում (տե՛ս, օրինակ, АВИИУ, 50 (2, 3, 4, 10, 14, 25, 26 և այլն):

⁴⁴ Տե՛ս Գ. А. Меликишвили, Напри-Урарту, էջ 363: Այստեղից էլ Մուսասիրին հարևան Ասորեստանի զգալի ազդեցությունը ուրարտական գրի, մասնավորապես ուղղագրության վրա:

⁴⁵ Տե՛ս И. М. Дьяконов, История Мидии, М.—Л., 1956, էջ 157, 162—173:

⁴⁶ Տե՛ս Գ. А. Меликишвили, Напри-Урарту, էջ 298—303: И. М. Дьяконов, История Мидии, էջ 173—175, 205 և հաշ.:

Սրանք զբաղեցնում էին ներկայիս Հայկական ՍՍՀ տերիտորիան և կից շրջանները Արաքսի հովտում: Սրանցից հարավ և հյուսիս բնակվում էին Վիտներու, Լուշա, Կատարդա, Իյա (Իգանի), Զաբախա, Խուշա և այլն ցեղերը (Արաքս և Կուր գետերի վերին հոսանքների շրջանում և Զըլլեբը լճի մոտ):

Թվարկված երկրների էթնիկական պատկանելության մասին կարելի է ասել, որ դրանց մի մասը, թերևս, խուրրիական էր (Դայանի, մասամբ՝ Շուպրիա, գուցե նաև Գիլզանու և Խուբուշկիա, ավելի քիչ հավանական՝ Մանա), մյուս մասը՝ ուրարտական (Ուրարտու, Մուսասիր): Վերին Նփրատի և ստորին Արածանիի հովտի բնակչությունը հավանաբար խառնված էր նոր հնդեվրոպական եկվորների՝ մուշկերի և ուրումեացիների հետ: Այստեղ ստեղծվում էր ապագա հայ ժողովրդի կորիզը:

Հայկական լեռնաշխարհի ճասարակությունը մ. թ. ա. I հազարամյակի սկզբին: Լեռնաշխարհի մ. թ. ա. I հազարամյակի հասարակության մասին քիչ բան գիտենք, բայց հավանական է, որ Ուրարտուի⁴⁷ և Մանայի⁴⁸ սոցիալական կարգը (որի մասին մի քանի տեղեկություններ են հասել մ. թ. ա. VIII—VII դարերից) բնութագրող որոշ ընդհանուր գծեր բնորոշ են եղել Հայկական լեռնաշխարհի մյուս քաղաքական կազմավորումներին ևս: Դրանցից է, օրինակ, ազատ համայնականների առաջատար դերը, որոնք ապրում էին տոհմային համայնքով (սրանց բնակավայրերը կենտրոնացված էին պարսպապատ, ինքնավար ամրոց-բնակավայրերի կամ «քաղաքների» շուրջը):

Մանայում հատկապես հստակորեն էր երևում, որ գերիշխանությունը պատկանում է տոհմացեղային օլիգարխիային: Այստեղ, ինչպես և Դայանիում, դեռևս զգալի չափով պահպանվել էր հասարակության ցեղային բաժանումը: Թագավորի կողքին Մանայում գոյություն ունեւր ավագների խորհուրդ, որ բաղկացած էր թագավորի ազգականներից, խորհրդատուներից, փոխարքաներից, հավանաբար նաև առանձին բնակավայրերի ավագներից և ցեղային առաջնորդներից: Պետք է ենթադրել, որ լեռնաշխարհի մյուս երկրներում ևս, նախաուրարտական շրջանում, գոյություն են ունեցել ավագների այդպիսի խորհուրդներ: Ստրկատիրությունը համեմատաբար թույլ էր զարգացած:

Փոքր Ասիայի պետական կազմավորումները: Խեթական թագավորության եկվոր ցեղերի կողմից ջախջախվելուց ավելի քան երեք դար հետո այստեղ ստեղծվել էր փոյուզական պետությունը: Ասորեստանցիներն ու ուրարտացիները այդ թագավորությունը կոչում էին Մուշկու կամ Մուշկի: Այդ արևմտյան Մուշկու երկիրը պետք է տարբերել արևելյան Մուշկուից, որը համընկնում է Ալդիի հետ և գտնվում էր Արածանու և Նփրատի միավորման վայրում: Արևմտյան Մուշկուի մայրաքաղաքն էր Գորդինը՝ Մանգարիա գետի վրա: Ըստ ավանդության, քաղաքն այդպես էր անվանվել Փոյուզական տերության հիմնադիր, նրա առաջին թագավոր Գորդինուի անունով: Ավանդություններն ու

47 *Sb''* И. М. Дьяконов, Некоторые данные о социальном устройстве Урарту. «Проблемы соц.-экон. истории древнего мира, Сб. памяти акад. А. И. Тюменева», М., 1963, էջ 55—65; Г. А. Меликишвили, Наини-Урарту, էջ 322—356:

48 Г. А. Меликишвили, *Նույն տեղում: Նույնի՝* Некоторые вопросы истории Маннейского царства, ВДИ, 1949, № 1, էջ 57 և հետ.: И. М. Дьяконов, История Мидии, էջ 173—175:

Սարգսի և քաղաքի աստուրեհն արձանագրությունը

պատմական աղբյուրները պահպանել են փոյուզական տերության թագավորներից միայն երկուսի՝ Գորդիոսի և Միդասի⁴⁹ (ասսուր. Միտա) անունները. հնթադրվում է, որ եղել են այդ անունները հաջորդաբար կրող մի քանի փոյուզական թագավորների:

Մ. թ. ա. VIII դարի երկրորդ կեսին Փոյուզիան հասավ իր հզորության դագաթնակետին: Նրա տիրույթները հարավ-արևելքում հասնում էին մինչև Կիլիկյան Տավրոս լեռնաշղթան, ըստ որում Միդասը փորձել էր անում մտնել նաև Կիլիկիա: VIII—VII դարերում փոյուզական արձանագրություններ հանդիպում են ոչ միայն Սանգարիա գետի հովտում, այլև Հալիսի ոլորանում ու նրանից հարավ: Արևմուտքում Փոյուզիան հավանորեն իր ազդեցությանն էր ենթարկել Լյուդիային և հարաբերություններ ուներ մայրցամաքային Հունաստանի քաղաք-պետությունների հետ, թեև հունական դառական մշակույթի ազդեցությունը Փոյուզիայի վրա շոշափելի է դառնում Փոյուզական տերության անկումից հետո միայն:

Գորդիոսի պեղումներով հայտնաբերված հնագիտական հարուստ նյութերը բացահայտեցին Փոյուզիայի սերտ կապերը Ուրարտուի հետ: Դրա ապացույցներից մեկն է ժայռերի մեջ ծխական փորվածքներ՝ «աստծո դռներ», սարքելու սովորությունը, որը հատուկ էր երկու պետություններին էլ. դրանց առջև կրոնական արարողություն էր կատարվում: Գլխավոր պաշտամունքը Փոյուզիայում մայր-աստվածուհի Կիբելեի (որ Կուբաբա անունով հայտնի էր դեռևս խեթա-խուրրիական մշակույթին) և նրա տարիածու Ատտիսի (բուսականություն մեռնող և հարություն առնող աստվածը) պաշտամունքն էր:

Երկրպագում էին նաև Ման կամ Մեն լուսնի աստծուն (որի պաշտամունքը գուցե լուսնի աստված Արմասի հին փոքրասիական պաշտամունքի շարունակությունն էր), Սաբաձիոս աստծուն և այլն: Թեև հունական արևմուտքի հետ Փոյուզական տերությունը, ինչպես երևում է, առանձնապես սերտ կապեր չունեիր, սակայն մ. թ. ա. VIII դարում Փոյուզիայում գործածվում էր հունական օագում ունեցող հնչյունական գիրը, համանման Լյուդիայի, Կարիայի, Լիկիայի այբուբենին, որ Փոյուզիա էր բերվել, հավանաբար, Կիլիկիայից:

Փոյուզիայից հարավ-արևելք, խեթական արձանագրություններում հիշատակվող Կիզզուվատնայի տեղում կային մի քանի փոքր թագավորություններ լուվիական (սհիերոգլիֆ խեթական) դինաստիաներով: Կարևորագույններից մեկն էր Տաբալը (Սեյխուն և Ննիջե-Իրմակ գետերի հովիտների վերին շրջանում), ուր մ. թ. ա. VIII դարում իշխում էր Բարվատասի (ասսուր. Բուրուտաշ) պինաստիան, որին ենթակա էին բազմաթիվ մանր «արքայիկներ»:

Թաբալից հարավ-արևելք գտնվում էր Կամմանու (Կոմանա) թագավորությունը, որի մայրաքաղաքն էր Մեկիտեան կամ Մեկիդը (Միլիդիա, խեթ. Մալդիա, այժմ՝ Մալաթիա): Այս թագավորության տիրույթները հասնում էին մինչև Եփրատ, իսկ ժամանակ առ ժամանակ անցնում նրանից այն կողմ՝ հասնելով գուցե և մինչև Տիգրիսի ափունքները: Մ. թ. ա. VIII դարում Կարքեմիշն անգամ

⁴⁹ Sk'p Herod., I, 14, 35, 45, VIII, 133.

Մեկիդի թագավորին ընդունում էր որպես «մեծ»⁵⁰։ Պաշտոնապես այդ թագավորությունը, ինչպես երևում է, կոչվում էր «խեթերի մեծ երկիր», հետևաբար հավակնություն ունեւ խեթական թագավորության ավանդների շարունակողը լինելու։

Մալաթիայից հարավ գտնվում էր Կումմուխ (Կոմմագենե) թագավորությունը, իսկ Տաբալի և Մեկիդ-Կամմանուի միջև (Ջեյխան գետի հովտում)՝ Գուրգում թագավորությունը՝ Մարկասու (այժմ՝ Մարաշ) մայրաքաղաքով։ Սեյխուն և Ջեյխան գետերի ստորին հոսանքի և Ալեքսանդրետի ծոցի մոտի արգավանդ ցածրավայրը զբաղեցնում էին դանունացիների⁵¹ և Կուն կամ Կաուն (ի դեպ, հնարավոր է, որ այս երկուսը նույն թագավորության տարբեր անվանումները լինեն), իսկ նրանցից արևմուտք՝ Կիլիկիա (Խիլակկու) թագավորությունները։ Սրանք բոլորը նույնպես ունեին լուվիական դինաստիաներ⁵²։ Լուվիական դինաստիաներ գոյություն ունեին նաև Հյուսիսային Ասորիքի մի քանի պետություններում (Կարքեմիշը, որը նույնպես պաշտոնապես կոչվում էր «Խաթթի թագավորություն», Սամալը և Յաուդին, Ունկու կամ Խաթթինա թագավորությունը՝ Օրոնտես գետի ստորին հոսանքում)։ այստեղի մյուս դինաստիաները արամեական էին (Արպադ թագավորությունը Ագուաու դինաստիայով, Խաթարիկա թագավորությունը)⁵³։

Մ. թ. ա. IX դարի մոտերքը ձևավորվում է պետությունների «Հյուսիս-ասորիքյան միությունը», որի մեջ մտնում էին Կամմանու-Մեկիդ, Կումմուխ, Գուրգում, Կարքեմիշ, Արպադ և Խաթթինա թագավորությունները։ Այս միության մեջ, տարբեր ժամանակներում, գերիշխող են եղել Մեկիդը, Կարքեմիշը կամ Արպադը։ Սրա մրցակիցն էր «Հարավ-ասորիքյան միությունը»՝ Դամասկոսի կամ Խամատի գլխավորությամբ⁵⁴։

Թվարկված բոլոր պետություններում, ընդհուպ մինչև Օրոնտեսի վերին հոսանքում գտնվող Խամատում, պաշտոնական արձանագրությունների համար օգտագործվում էին «խեթական հիերոգլիֆները» և լուվիերեն լեզուն, բայց որոշ երկրներում՝ նաև փյունիկերենը (դանունացիների շրջան), կամ արամեերենը (Սամալ, Արպադ և այլն) և հին սեմական հնչյունական գիրը։ Գրեթե բոլոր այս մանր պետություններն իրենց համարում էին խեթական թագավորության հաջորդները։ Մ. թ. ա. IX—VII դարերի ասորեստանցիների և ուրարտացիների համար «Խաթթին» (ասսուրերեն) և «Խաթեն» (ուրարտերեն)՝ Նփրատից արևմուտք ընկած բոլոր շրջանների և դրանց բնակչության անվանումներն են՝ անկախ էթնիկական պատկանելությունից։ Հաճախ ասորեստանցիները «խե-

⁵⁰ Այդպես է Կարքեմիշի թագավոր Արարասի արձանագրության մեջ։

⁵¹ Տե՛ս Ի. Н. Виноков, Новые финикийские надписи из Киликии, ВДИ, 1950, № 3, էջ 86—87; նույնի, Вновь найденные финикийские надписи, ЭВ, 1951, էջ 121—133։

⁵² Դա երևում է անուններից, որոնց մեծ մասը նոտագրանվում է լուվիերենով։

⁵³ Տե՛ս В. Landsberger, Sam'al, Ankara, 1948, էջ 19—38; С. М. Баццеева, Борьба между Ассирией и Урарту за Сирию, ВДИ, 1953, № 2, էջ 17 և հաջ.։

⁵⁴ Տե՛ս С. М. Баццеева, նույն տեղում։

թերս էին կոչում ոչ միայն փոքրասիացիներին, այլև Սիրիայի, Փյունիկիայի և Պաղեստինի բնակիչներին:

Այս բոլոր փոքր պետությունները, Փյունիայի նման, կապված էին Ռարտուի հետ կուլտուր-տնտեսական ու քաղաքական կապերի հազար ու մի թելերով և հաճախ ընկնում էին նրա քաղաքական ու տնտեսական գերիշխանության տակ:

ՈՒՐԱՐՏՈՒՆ ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՍԻԱՅԻ ՀՋՈՐԱԳՈՒՅՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ուրարտուի սահմանների ընդլայնումը Մենուա թագավորի օրոք: Ուրարտուն հսկայական առաջընթաց է ապրում ռազմա-քաղաքական և տնտեսական տեսակետներից հատկապես IX դարի վերջերից սկսած, Մենուայի (մ. թ. ա. 810—786) թագավորության ժամանակաշրջանում: Մենուան զբաղվել է շինարարությամբ և՛ կենտրոնական, և՛ ծայրամասային մարզերում: Վանա լճի շրջակայքում նա կառուցում է բազմաթիվ ամրոցներ, որոնց մասին պատմում են Գյուղակում, Գործոտում, Անձավում, Կողբանցում, Նոր-գյուղում, Շուշանցում և Վարազա վանքում հայտնաբերված արձանագրությունները¹:

Այնուհետև, Մենուան իր ուշադրությունը սեեռում է հյուսիս-արևմտյան մարզերի վրա, ուր քաղաք-ամրոցներ է հիմնադրում նախ Արածանիի վերին հոսանքում (Մանազկերտ, Բագնոց)², և ապա Կարինի (էրզրումի) դաշտում ու Արաքսի վերին հոսանքում (Բասեն, Դելիբաբա)³:

Ամրոցների կառուցումը Ուրարտուի համար հնարավորություն է ստեղծում ոչ միայն ամուր հաստատվելու նվաճված երկրներում և ապահովելու սեփական անվտանգությունը, այլև ռազմական արշավանքներ ձեռնարկելու և նորանոր երկրներ ներգրավելու իր կազմի մեջ:

Դժբախտաբար հնարավոր չէ պարզել Մենուայի քաղաքական ու ռազմական գործունեության ժամանակագրական կարգը, որովհետև մեզ չի հասել նրա տարեգրության ամբողջական տեքստը: Հայտնի են տարեգրության միայն առանձին հատվածներ⁴: Սակայն նկատի ունենալով Ուրարտուի ռազմական արշավանքների ուղղությունները և հակառակորդ երկրների տնտեսական ու ռազմական մակարդակը, կարելի է հանգել հետևյալ եզրակացությունների:

Ուրարտուի հյուսիսային հարևանները՝ էրիկուախին, էթիունին (Դիաուխին բացառյալ) իրենց զարգացմամբ ընդհանուր առմամբ ավելի թույլ էին, քան արևմտյան ու հարավ-արևմտյան (Խաթե, Իշալա կամ Իծալա, Ալզի, Մելիտեա և այլն) և հարավ-արևելյան (Մանա) դրացիները: Իսկ հարավում և հարավ-արևելքում Ուրարտուն վերջին հաշվով գործ ուներ Առաջավոր Ասիայի ա-

1 Տե՛ս ՄԿԽ, 66, 67, 71, 73, 77, 78, 91.

2 Տե՛ս ՄԿԽ, 72 և Послесловие, 1.

3 Տե՛ս նույն տեղում, 68, 69, 70.

4 Տե՛ս ՄԿԽ, 28.

ուսովել հզոր տերության՝ Ասորեստանի հետ: Ուստի Մենուայի թագավորության սկզբնական շրջանում ուղղմական արշավանքները, բնականաբար, պետք է ուղղված լինեին դեպի Հյուսիս՝ ավելի նվազ զարգացած ցեղերի ու ցեղային միությունների դեմ, որոնց հասարակական կառուցվածքում այդ ժամանակ նոր էին միայն առաջանում դասակարգային շերտավորման սաղմերը:

Հյուսիսում Մենուան մի կողմից հասնում է Կարսի շրջանը և Ճորոխի ավազանը, իսկ մյուս կողմից՝ մինչև Արարատի Հյուսիսային փեշերը՝ Արաքսի աջ ափը, որտեղ նվաճում է էրիկուախի երկիրը՝ Լուխիունի Վարդունի քաղաքով⁵: էրիկուախի նկատմամբ տարած հաղթանակը ամրապնդելու և Ուրարտուի նվաճողական արշավանքները հետագայում դեպի Արաքսի ձախափնյա հատվածը տեղափոխելու նպատակով, ուրարտացիները այդ երկրում՝ Արաքսի աջ ափին կառուցում են Մենուախինիլի հայտնի քաղաք-ամրոցը⁶ (հետագա Տուրկերտը՝ այժմյան Դաշքուրուն գյուղի տեղում): Հյուսիսում Ուրարտուի հաջորդ զոհն է դառնում էթիունի ցեղային մեծ միությունը, որի տերիտորիան ձգվում էր Սարիղամիշից մինչև Սևանա լճի Հյուսիս-արևմտյան ափերը⁷:

Ուրարտուն ավելի ուժեղ հակառակորդի հետ է գործ ունենում Հյուսիս-արևմուտքում՝ Կարնո (էրզրումի) շրջանից մինչև Ճորոխի ավազանը ձգված տերիտորիայում: Այստեղ նա իր ուժերը չափում է Դիաուխի⁸ (հայկական Տալք՝ հզոր ցեղային միության հետ և հաղթանակ տանում: Դիաուխի թագավոր Ռատուպուրշին անձնատուր է լինում և ծնկի գալիս Մենուայի առջև: Վերջինս նրան ներումն է շնորհում՝ հարկ վճարելու պայմանով, և ստանում մեծ քանակությամբ ոսկի, արծաթ և այլ արժեքներ⁹:

Դիաուխի, էթիունի, էրիկուախի և այլ երկրների դեմ տարած հաղթանակը ամրապնդում է Ուրարտուի դիրքերը Հյուսիսում և ապահովում նրա թիկունքը: Մենուան արդեն բավականաչափ հնարավորություններ է ձեռք բերում իր սահմանները ընդլայնելու նաև այլ ուղղություններով: Արևմուտքում ու հարավ-արևմուտքում նա նվաճում է Մուփանի (Մոփք), Միլիտեա (Մալաթիա), Ուրմե (կամ Արմե), Ալզի (Աղձնիք), Խաթե, Ուլիբա և այլ երկրներ¹⁰:

Թված երկրներում, ինչպես մանրամասն ասվել է վերը, արդեն մ. թ. ա. XII դարից ի վեր ընթանում էր հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսը¹¹, որը անցած հարյուրամյակների ընթացքում պետք է շատ առաջադիմած լինեի: Մենուայի օրոք սկսվում են Ուրարտուի առաջին բախումները այս երկրների, մասնավորապես նրանցից Ուրմե կամ Արմե-Շուպրիա երկրի՝ Հայաստանի հետ հնագույն հայկական պետական կազմավորման հետ:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, 30—34:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, 70:

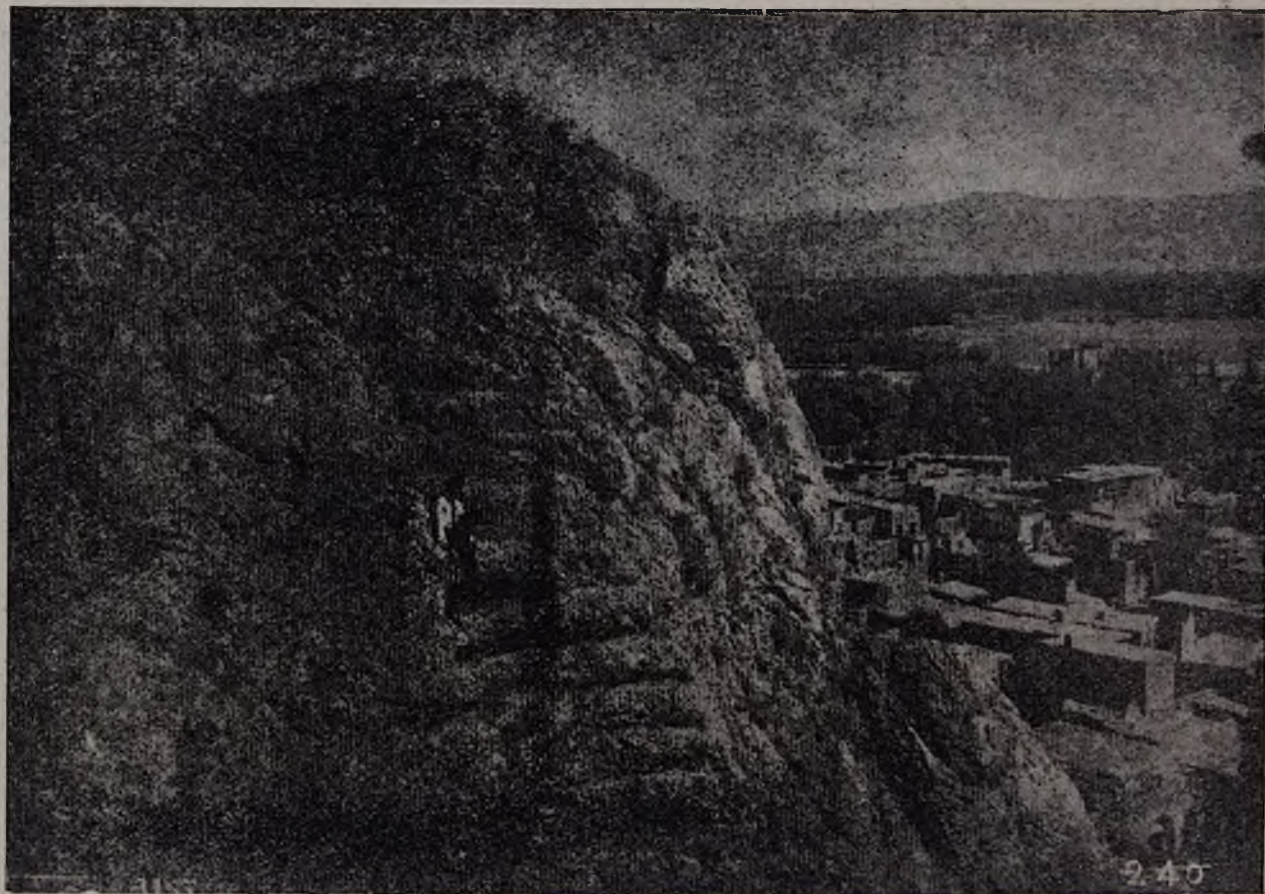
⁷ Տե՛ս Գ. Ա. Капанцян, Историко-лингвистическое значение топонимики древней Армении, Ереван, 1940, էջ 9 և հաջ.: Բ. Բ. Пиотровский, Ванское царство, էջ 70; Գ. Ա. Меликишвили, Напри-Урарту, էջ 56; Н. В. Арутюнян, Заглавные декларации урартских надписей и их значение при изучении вопросов топонимики, ИАНАОН, 1954, № 8, էջ 86—97:

⁸ Տե՛ս Գ. Ա. Меликишвили, Дияухи, ВДИ, 1950, № 4, էջ 26—42:

⁹ Տե՛ս УХН, 36, 37:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, 28, 39, 40, 41:

¹¹ Ս. Տ. Նրեմյաճ, Հայերի ցեղային միությունը Արմե-Շուպրիա երկրում, ՊՂԸ, 1953, № 3:

Տուշա (Վան)։ Դեպի ամրացր տանող ժայռափոր աստիճաններ

Հյուսիսային և արևմտյան մի շարք երկրների նվաճումը այն աստիճանի է բարձրացնում Ուրարտուի հզորությունը, որ նա արդեն իրեն նախապատրաստված է համարում կռվի բռնվելու է՛լ ավելի ուժեղ հարևանների հետ հարավում և հարավ-արևելքում: Այստեղ պատերազմի թատերաբեմ է դառնում Մանա երկիրը, որի տերիտորիան ընկած էր Ուրմիա լճից դեպի հարավ և արևելք, Նլենլու Մանայի դեմ, Ուրարտուն, վերջին հաշվով, մարտահրավեր էր անում Ասորեստանին, որը նույնպես իր նկրտումներն ուներ Մանայի նկատմամբ: Հայտնի է, որ Մենուայի տիրապետության սկզբնական շրջանում, երբ նա զբաղված էր հյուսիսային ու արևմտյան երկրների նվաճմամբ, Ասորեստանն արդեն արշավանքներ էր ձեռնարկել Մանայի դեմ (807—806)¹²:

Ստեղծվում է վերին աստիճանի լարված իրադրություն, երբ մի կողմից ուրարտական թագավոր Մենուան է կրկնում ռազմական արշավները Մանայի դեմ¹³, մյուս կողմից՝ նրա ժամանակակից ասորեստանյան թագավոր Ադադ-ներարի Գ-ը (810—782)¹⁴: Հստ երևույթին, պատերազմական գործողությունները փոփոխակի հաջողություններ են բերում մերթ Ուրարտուին, մերթ՝ Ասորեստանին:

Փոքր-ինչ ավելի ուշ, որոշ ընդհատումներով (մ. թ. ա. 801 և 791) Ասորեստանը ռազմական արշավանք է ձեռնարկում Խուբուշկիայի դեմ¹⁵: Սակայն Ուրարտուն ժամանակավորապես չեզոքացնում է Ասորեստանին, որը այլևս փորձեր չի անում իր հյուսիսային հարևանի բռն երկրի վրա հարձակվելու: Ընդհակառակը, դեպի հարավ-արևելք ձեռնարկած արշավանքներից մեկի ժամանակ ինքը Մենուան է հասնում մինչև Ասորեստանի սահմանները¹⁶:

Այսպիսով, Մենուայի ռազմական նվաճումների շնորհիվ Ուրարտուն տարեցուտ ավելի ու ավելի էր ամրապնդում իր դիրքերը Առաջավոր Ասիայում: Նրա թագավորության վերջին շրջանում Ուրարտուն շատ անախորժություններ է պատճառում Ասորեստանին: Աստիճանաբար հավասարակշռվում են Ուրարտուի և Ասորեստանի ուժերը: Ուրարտուն նախապատրաստվում է ապագա է՛լ ավելի ահեղ մարտերի, որոնք արդեն բաժին են ընկնում Մենուայի հաջորդին՝ Արգիշտի Ա-ին:

Ուրարտուն հզորության գագաթնակետին: Արգիշտի Ա: Արգիշտի Ա-ի (786—764) այսպես կոչված «խորհուրդյան տարեգրությունը»¹⁷ հնարավորություն է ընձեռում ժամանակագրական կարգով պատկերացնելու Ուրարտուի քաղաքական ու ռազմական պատմության համարյա մեկ և կես տասնամյակի իրադարձությունները:

Իր թագավորության սկզբնական տարիներին Արգիշտի Ա-ը զգալի ջանքեր է դորժադրել ամրապնդելու իր հոր՝ Մենուայի հյուսիսային արշավանքների

12 Տե՛ս АВИИУ, 39:

13 Տե՛ս УКН, 28, 29:

14 Տե՛ս АВИИУ, 35: Այստեղ Մանան հիշատակվում է Մունու ձևով:

15 Տե՛ս E. Forrer, PAR, էջ 40, 48: АВИИУ, 39:

16 Տե՛ս СТCh, 19, վերին կողմ, տող 13, УКН, նույն կողմը և տողը:

17 Տե՛ս Н. В. Арутюнян, Хорхорская летопись Аргисты I, ЭВ VII, 1953. УКН,

արդյունքները հյուսիսի անդարաքսյան երկրներում, որոնք իրենց ռազմատարատեգիական նշանակության հետ մեկտեղ սկսում են ավելի ու ավելի մեծ դեր խաղալ ուրարտական պետության տնտեսական կյանքում: Այս նպատակով Արգիշտին նորից արշավանքներ է ձեռնարկում դեպի հյուսիս, այդ թվում նաև Մենուայի նախկինում առպատակած երկրները:

785—784 թվականներին ուրարտական բանակը այստեղ հասնում է մինչև Դիաուխի (Տայք), Տարիունի (Դարուլնք՝ Բասենում), Զաբախա (Ջավախք), Իգա կամ Իյա (Զըլդեր լճի հարավում) և էթիոնյան ցեղային միության լայնատարած տերիտորիան (Սարիղամիշից մինչև Սեանա լիճը): Այնուհետև Արգիշտին նվաճում է¹⁸ էրիախի երկիրը (Շիրակ), իսկ Արաքսի վերին հոսանքում՝ Աքիլիանին (Աբեղյանք), Արունին (Հավնունիք), Ուիտերուխին, Իրկուան կամ էրիկուան (Մասյացոտն) և այլն¹⁹:

782 թվականի արշավանքները հյուսիսում նոր հաջողություններ են բերում Ռուրարտունի: Արգիշտին այս անգամ ոչ միայն անցնում է Արաքսը, այլև կտրելով Արարատյան դաշտը և արշավելով դեպի հյուսիս, գրավում է Ուլուանի²⁰ և Կիեխունի²¹ երկրները, հասնում մինչև Սեանա լճի հյուսիս-արևմտյան ափերը՝ Իշտիկունի և Լիկիու: Այսպիսով, Արգիշտի Ա-ին հաջողվում է տիրել Արարատյան արգավանդ դաշտավայրին և դեպի Սեանա լիճը ձգվող բարձրագիթ արտավայրերին:

Արարատյան դաշտավայրում վերջնականապես հաստատվելու և Ուրարտունի տիրապետությունը Սեանի ավազանում ու ընդհանրապես հյուսիսում հետադաշտում ևս ապահովելու նպատակով այժմյան Երևանի հարավ-արևելյան ծայրամասում, մ. թ. ա. 782 թվականին, Արգիշտի Ա-ը կառուցում է էրեբունի ռազմատարատեգիական քաղաք-ամրոցը (որի անունից էլ սերում է ժամանակակից Երևանի անունը)²²: էրեբունիում կենտրոնացվում են մեծաքանակ զորքեր, կազմված ոչ միայն ուրարտացիներից, այլև խաթե և Մոսիանի երկրներից վերաբնակեցված 6600 ռազմագերիներից²³:

Դառնիի 1963 թվականի պեղումների ժամանակ հայտնաբերված վիշապկոթողի վրա փորագրված սեպագիր արձանագրության համաձայն, Արգիշտի Ա-ը եղել է նաև այդ վայրերում, որոնք, ըստ երևույթի, կրել են Դիառնիանի

18 Տե՛ս ԽՏ, I, 5—12, 17—37:

19 Վերահիշյալ երկրների տեղադրման մասին տե՛ս Գ. Ա. Капанцян, Историко-лингвистическое значение топонимики древней Армении. Ереван, 1940; Գ. Ա. Меликишвили, Наирн-Урарту; Н. В. Арутюнян, Заметки по урартской эпиграфике, ИАНАОН, 1957, № 12, էջ 65—74 և այլ աշխատություններ:

20 Տե՛ս ՄԿՈ, 131:

21 Նույն տեղում, 134:

22 Տե՛ս Մ. Խաչիկյան, Արին-բերդի և Մառաշի և նրա արձանագրությունները, Տեղ. ԶԳԱԶ, 1957, № 9, էջ 100; Н. М. Дьяконов—Г. А. Меликишвили, Древневосточные материалы по истории народов Закавказья (рецензия), ВДИ, 1956 № 2, էջ 62; Ն. Վ. Հառարյանյան, Երևանի հիմնադրման ժամանակի հարցի շուրջը, ՊՊԸ, 1959, № 2—3, էջ 79—96:

23 Տե՛ս Н. М. Дьяконов, К вопросу о судьбе пленных в Ассирии и Урарту, ВДИ, 1952, № 1, էջ 95; Գ. Ա. Меликишвили, К вопросу о царских хозяйствах и рабах-пленниках в Урарту, ВДИ, 1953, № 1, էջ 27:

անունը²⁴: Մ. թ. ա. 782 թվականին Արգիշտի Ա-ը արշավանքներ է ձեռնարկում նաև դեպի հյուսիս-արևմուտք²⁵:

Ուրարտուի ռազմական գործողությունների մյուս կարևորագույն բնագավառը հարավային և արևմտյան երկրներն էին, ուր նրա շահերը անմիջապես բխվում էին Ասորեստանի հետ:

Մ. թ. ա. 783 թվականին հարավ-արևմուտքում Արգիշտին հաղթանակ է տանում Նիրիբա (Քաշիարի, այժմ՝ Տուր-Արդին լեռներում) և Խաթե (Հյուսիսային Ասորիքում), իսկ արևմուտքում՝ Մելիտեա (Մալաթիա), Կամանա (ասսուր. Կամմանու) և այլ երկրների նկատմամբ²⁶: Ուրարտուի հաղթանակը, վերջին հաշվով, նշանակում էր Ասորեստանի ստրատեգիական դիրքերի զիջում հիշյալ տերիտորիաներում: Հյուսիս-Ասորիքյան միությունը, որ համախմբվել էր Արպադի շուրջը և հայացքը հանել Ասորեստանին, այժմ հակվում է դեպի Ուրարտուն: Դրա հետևանքով Ասորեստանը կտրվում է ոչ միայն Ասորիքից, այլև Փոքր Ասիայի երկաթի ու այլ մետաղների հանքավայրերից²⁷:

Արգիշտի Ա-ի թագավորության վեցերորդ տարվանից սկսած (մ. թ. ա. 781) Ուրարտուի ռազմա-քաղաքական պատմության մեջ արմատական բեկում է նկատվում: Ուրարտական պետությունը արդեն բավականաչափ ամրապնդվել էր հյուսիսում, արևմուտքում և հարավ-արևմուտքում տարած հաղթանակների շնորհիվ: Այժմ նա իրեն նախապատրաստված էր զգում ուժերը չափելու իր գլխավոր խոյանի՝ Ասորեստանի հետ: Մ. թ. ա. 781 թվականից սկսվում է Ուրարտուի և Ասորեստանի հուժկու և անընդմեջ ռազմական բախումների փուլը, որը հաճախում է տարիներ:

Հիշյալ VI տարում Արգիշտի Ա-ը ասորեստանյան զորքին ընկճում է Խուբուշիկալում (Արևելյան Տիգրիսի հովտում), իսկ այնուհետև ուրարտական զորքը սրընթաց արշավում է դեպի հարավ-արևելք՝ Մանայի հարևան Արսի(տա) երկիրը, Ուրմիա լճից շատ ավելի հարավ ընկած մի շարք այլ տերիտորիաներ՝ հասնելով մինչև Բաբելոն (Դիալայի միջին հոսանքը)²⁸: Այս արշավանքի ճանապարհին հպատակեցվում են Բուշտու, Բարուատա, Բարշուա երկրները²⁹, որոնք այդ ժամանակ, հավանաբար, գտնվում էին Ասորեստանի ազդեցության տակ:

²⁴ Տե՛ս Н. В. Арутюнян, Земледелие и скотоводство Урарту, Ереван, 1964, էջ 51, ծանոթ. 146 և էջ 216. Նույնի՝ Чтение и интерпретация урартской надписи из Гарни, ИФЖ, 1966, № 2, էջ 293—297. Б. Н. Аракелян, Находка урартской надписи в Гарни, ИФЖ, 1966, № 2, էջ 290—293:

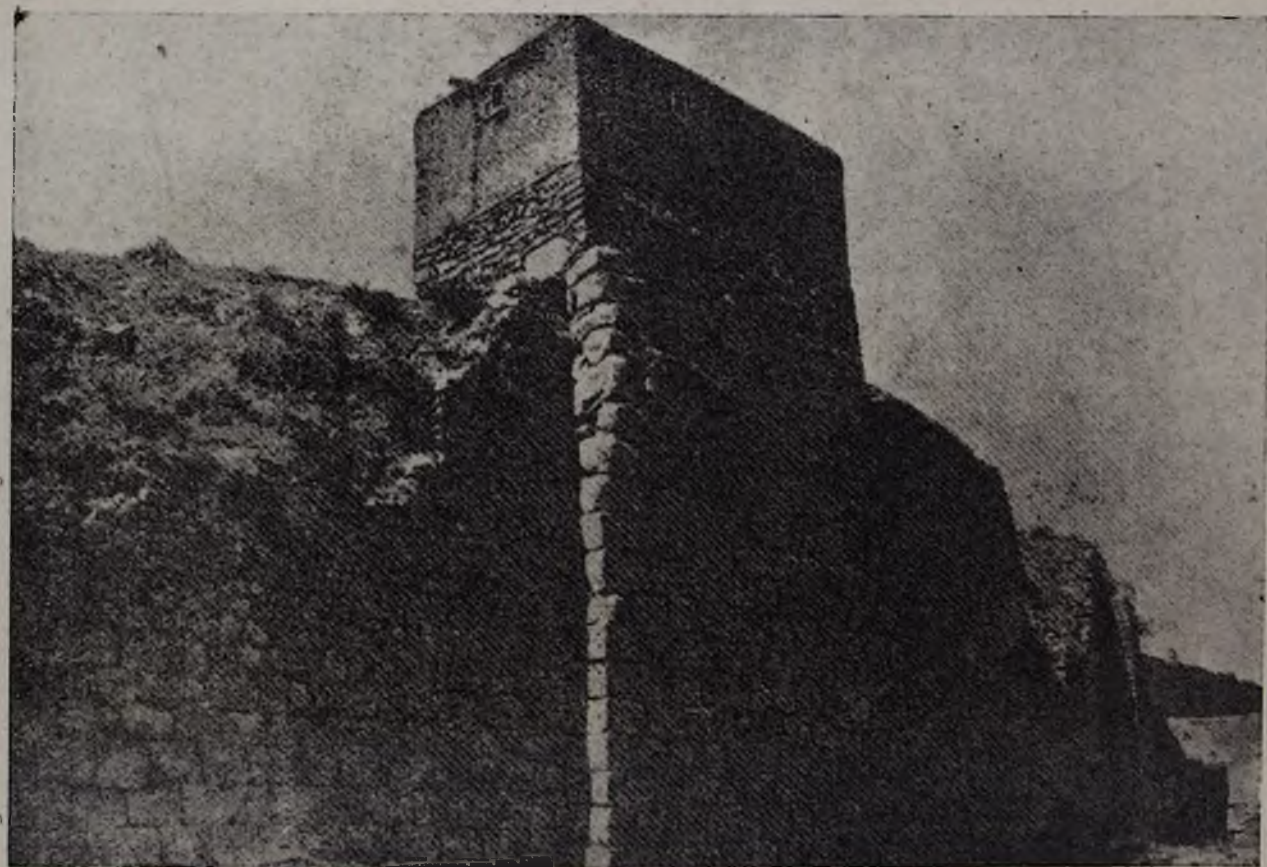
²⁵ Տե՛ս ԽՏ, II, 23—45: Արգիշտի Ա-ի հինգերորդ տարվա ձեռնարկումների մասին, բացի Խորխորյան տարիգրության հիմնական տեքստից, տե՛ս նրա կրկնագրի (դուբլիկատի) հատվածները մեկը (ՄԿՈ, 186A2, տող 1—30) և Արին-բերդի արձանագրությունները (ՄԿՈ, 138, Послеловие, 11; ВДИ, 1970, №3, էջ 108):

²⁶ Տե՛ս ԽՏ, II, 5—18:

²⁷ Տե՛ս С. М. Бациева, Борьба между Ассирией и Урарту за Сирню, էջ 17—36: «Всемирная история», 1, М., 1956, էջ 538:

²⁸ Ի. Մ. Դյակոնովի կարծիքով, ըստ երևույթին, նույնական է ասորեստանյան աղբյուրների Նամրուի հետ—АВИАУ, 28, ծանոթ. 20. 38, ծանոթ. 6 և այլն:

²⁹ Տե՛ս ԽՏ, II, 51—III, 13:

Վանի ժայռը ուսարտական ամրոցի պարսպապատով

Պայթարը շարունակվում է նաև հաջորդ տարում (մ. թ. ա. 780), խորխոր-
յան տարեգրության VII տարվա իրադարձությունների մեջ հիշատակվում է
փորձել էր մխրճվել Վանի թագավորության զորքի նկատմամբ, որը կրկին
(հուշկիս) Արգիշտիին հաջողվում է դարձյալ հալածել ասորեստանյան զորքե-
րին, որոնք ստիպված նահանջում են հարավ-արևելյան ուղղությամբ: Ուրար-
տական զորքը հետապնդում է նրանց գրեթե նախորդ տարվա ճանապարհնե-
րով³⁰: Սակայն այս անգամ, նախորդ տարվա համեմատությամբ, Ուրարտուն
ավելի նվազ հաջողություն ունենում: Արգիշտի Ա-ը Ուրմիա լճից հարավ ըն-
կած տեղիտորիաներում ակներևաբար հանդիպում է ասորեստանյան զորքերի
դիմադրությանը և չի կարողանում հասնել նախկինում ասպատակած հարավա-
յին վայրերը: Այնուամենայնիվ, Սալմանասար Գ-ի զորահրամանատար Շամ-
շիլուն նույն 780 թվականին ահ ու դողով խոստովանում էր, թե «Արգիշտի ու-
րարտացու անունը սարսափելի է որպես ծանր հողմ, նրա ուժերը մեծաքանակ
են...»³¹:

Արգիշտիի թագավորության VIII տարվա (779) երկրորդ արշավանքը ձեռ-
նարկվում է դեպի Ուրմիա լճից հարավ ընկած Մանա և Բուշտու երկրները, որ-
տեղից ուրարտական զորքը վերադառնում է հարուստ ռազմական ավարով³²:

Խորխորյան տարեգրության IX—X տարիների (մ. թ. ա. 778—777) ար-
շավանքները նորից ուղղված են Ուրմիա լճից հարավ ընկած՝ Ասորեստանին
ենթակա երկրները: Այդ արշավանքների ժամանակ Ուրարտուին հաջողվում է
արդեն ոչ միայն հպատակեցնել Մանա, Բուշտու, Իրկիունի, Աշկայա, Ուգիշտի
երկրները, այլև հասնել Ասորեստանի սահմաններին³³: Չնայած բոլոր դժպե-
րում Արգիշտի Ա-ը պատմում է միայն իր հաղթանակների մասին, սակայն դե-
պի այդ երկրները ձեռնարկված տարիներ շարունակ կրկնվող ասպատակու-
թյունների փաստը վկայում է, որ Ուրարտուին միշտ չէ, որ հաջողվել է հաղ-
թել այդ պատերազմներում: Այդ հանգամանքը հասկանալի կդառնա, եթե
մտաբերենք, որ մերձուրմյան շրջանում Ուրարտուն գործ ուներ ոչ միայն Մա-
նայի ու այլ երկրների, այլև, վերջին հաշվով, հենց Ասորեստանի հետ:

Այսպիսով, չնայած խորխորյան տարեգրությունը հիշատակում է Ասորես-
տանի հետ Ուրարտուի ունեցած միայն երեք տարիների ռազմական բախում-
ների մասին (մ. թ. ա. 781, 780, 778), անկասկած է, որ այդ բախումները շատ
ավելի երկարատև են եղել: Այնպիսի կարևոր աղբյուրների համաձայն, ինչ-
պիսիք են ասորեստանյան էպոնիմների ցուցակները, Ասորեստանը Ուրարտուի
դեմ ռազմական արշավանքներ է ձեռնարկել 781—778, 776 և 774 թվականնե-
րին³⁴, այսինքն՝ չորս տարի անընդմեջ, և, այնուհետև, երկու տարի՝ ընդհա-
տումներով: Հետևաբար Ուրմիա լճից դեպի հարավ ընկած մի շարք երկրների՝
հատկապես Մանայի, Բուշտուի, Բարուստայի, Բարշուայի և Բաբիլոնի հետ ու-

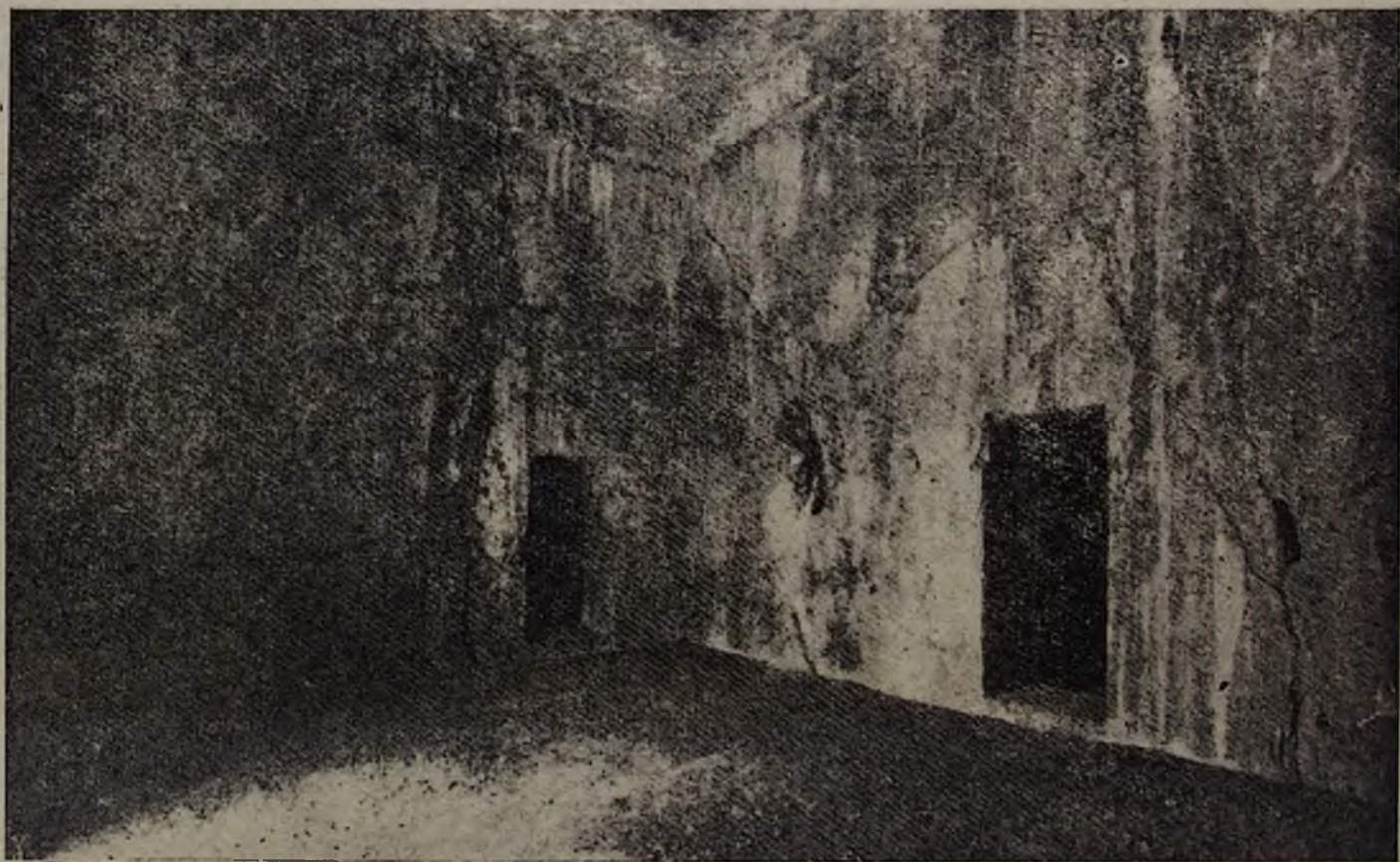
³⁰ Տե՛ս УХН, 127, III, 20—40:

³¹ АВНУ, 38:

³² Տե՛ս ԽՏ, III, 60—71, IV, 1—13:

³³ ԽՏ, VI, 14—36, 42—59: Տե՛ս նաև Խորխորյան տարեգրության այդ մասի կրկնագիրը:
УХН, 128, B2, տող 1—11, 23—34:

³⁴ Տե՛ս RLA. II. էջ 430:

«Մեծ բառայր» վանի ծայրի հարավ-արևելյան մասում

նեցած ընդհարումները ևս (որոնց մասին հաղորդում է հորիստրյան տարեգրությունը) հիմնականում պետք է դասել Ուրարտուի և Ասորեստանի միջև տեղի ունեցած ռազմական բախումների շարքը:

Այս անընդմեջ ռազմական բախումները հարավ-արևելքում, բնականաբար, պետք է որոշ չափով թուլացնեին Ուրարտուի դիրքերը հյուսիսում, քանի որ այդտեղ գտնվող երկրները տարեց-տարի տնտեսական ու ռազմական վերելք էին ապրում և համախմբվում ցեղային միությունների մեջ՝ իրենց անկախությունը ապահովելու համար: Եվ պատահական չէ, որ իր թագավորության VIII տարում (մ. թ. ա. 779) Արգիշտիին նորից տեսնում ենք հյուսիսում Իյա (Իգա) երկրում (Չըլդեր լճի հարավային մասում), թեև այն Ուրարտուի կողմից նվաճվել էր Արգիշտի Ա-ի տիրապետության դեռևս II տարում (մ. թ. ա. 785): Ուրարտական թագավորը առանց մեծ ջանքերի հնազանդեցնում է երկիրը, ավերելով նրա ամրոցները և հրկիզելով քաղաքները³⁵:

Այնուհետև, Արգիշտիի թագավորության XI տարում (մ. թ. ա. 776), Ագա երկրում տեղի է ունենում Արգիշտիխինիլի վարչա-տնտեսական կենտրոնի հիմնադրումը³⁶, իսկ XIII տարում (մ. թ. ա. 774)՝ էթիունի հզոր ցեղային միության լայնատարած տերիտորիայի, ինչպես նաև էրիախիի, Կատարզայի և Ուիտեբուխի վերանվաճումը³⁷:

Արգիշտիխինիլին Արարատյան դաշտավայրում Արգիշտի Ա-ի հիմնադրած կարևոր կենտրոններից էր: Ի տարբերություն էրեբունիի, Արգիշտիխինիլին³⁸, ըստ երևույթին, ունեցել է ոչ այնքան ռազմա-ստրատեգիական, որքան վարչա-տնտեսական բնույթ:

Հորիստրյան տարեգրության XIV տարվա (մ. թ. ա. 773) իրադարձությունների նկարագրության մեջ այլևս ոչ մի խոսք չկա ոչ Ասորեստանի, ոչ էլ մերձուրմյան երկրների մասին: Տվյալ տարում Արգիշտի Ա-ի ձեռնարկած երկու արշավանքներն ուղղված են մի կողմից դեպի հյուսիս՝ Տարիունի (Դարույնք՝ Բասենում), մյուս կողմից՝ դեպի արևմուտք՝ Ուրմե³⁹:

Ինչպես տեսնում ենք, Արգիշտին ևս, Մենուայի հետքերով, արշավում է Ուրմե (Արմե-Շուպրիա) երկիրը, շարունակելով մաքառումը հետզհետե է՛լ ավելի հզորացող և Ուրարտուի համար վտանգավոր դարձող այս երկրի դեմ, որի շուրջը անընդմեջ շարունակվում էր հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսը: Արգիշտին հայտնում է իր հաղթանակի մասին, բայց փաստերը ցույց են տալիս, որ ինչպես նախկինում ասորեստանցիները չկարողացան, այնպես էլ այժմ ուրարտացիները ի վիճակի չէին վերջնականապես նվաճել այդ ազատասեր երկիրը: Արգիշտի Ա-ի հաջորդը՝ Սարգուրի Բ-ը, նորից պիտի արշավե՞ր Արմե-Շուպրիա⁴⁰:

35 Տե՛ս ՄԿԽ, 127, III, 48—49:

36 Տե՛ս ԽՏ, IV, 67—68, V, 1—4: Տե՛ս նաև հորիստրյան տարեգրության այդ հատվածի կրկնագիրը—ՄԿԽ, 128, B 2, տող 37—42: Արգիշտիխինիլին (Արմավիրը) գտնվում է Հայկական ՍՍՀ Հոկտեմբերյանի շրջանում, Արաքսի ձախ ափին:

37 Տե՛ս ԽՏ, V, 33—63:

38 Տե՛ս А. А. Мартиросян, Раскопки Аргинштхинили, СА, 1967, № 4, էջ 220—236; Н. В. Арутюнян, Новая урартская надпись из Давти-блур, ВДИ, 1966, № 3, էջ 91—105:

39 Տե՛ս ԽՏ, V, 70—81, VI, 1—7:

40 Տե՛ս ստորև, էջ 312:

Այնուհետև, Արգիշտի Ա-ը թագավորում է ևս 8—9 տարի (մինչև մ. թ. ա. 764 թ.), սակայն իտրիսորյան տարեգրության շարունակությունը չի հասել մեզ, ուստի առայժմ անհայտ են մնում նրա տիրապետության վերջին տարիների իրադարձությունները: Շատ հավանական է, որ մ. թ. ա. 773—764 թվականներին Ուրարտուն դարձյալ վճռական հաջողություններ է ունեցել հարավում:

Այդպիսի եզրակացության է հանգեցնում Ասորեստանի արտաքին քաղաքական ակտիվության նկատելի անկումը: Ասորեստանի հայացքն այժմ այս կամ այն չափով հառած էր կամ դեպի Ասորիք (Խաթարիկա, Դամասկոս), կամ դեպի արևելք (Մեդիա), կամ էլ դեպի հարավ (Իթուա), ուր նա ջանում էր մի կերպ պահպանել իր դիրքերը: Ոչ միայն Ուրարտուի, այլև Միջագետքի, մերձուրմյան շրջանի և Փոքր Ասիայի երկրների մասին աստուրական աղբյուրները բացարձակապես ոչինչ չեն պատմում՝ սկսած մ. թ. ա. VIII դարի 70-ական թվականների վերջերից մինչև 50-ական թվականների սկզբները: Ասորեստանը ուժասպառ էր եղել ներքին ու արտաքին հակասություններից⁴¹: Արգիշտի Ա-ի թագավորության վերջին շրջանում Ասորեստանը իր դիրքերը Առաջավոր Ասիայում հիմնովին զիջում է Ուրարտուին և ավելի ու ավելի ներփակվում իր նախնական, համեմատաբար սահմանափակ, տերիտորիայում:

Ուրարտուի այդ ժամանակվա հզորության ցուցանիշներից մեկն էլ այն էր, որ եթե սկզբնական շրջանում, որպես կանոն, նա ի վիճակի էր իր արշավանքները կազմակերպելու տարին միայն մեկ ուղղությամբ, ապա հետագայում հնարավոր է դառնում նույն տարվա ընթացքում արշավանքներ կատարել մի քանի ուղղություններով: Այդ տեսակետից հարուստ են Արգիշտի Ա-ի թագավորության XI—XIII տարիները, երբ տարբեր, հաճախ հակադիր ուղղություններով ձեռնարկվող արշավանքները դառնում են սովորական երևույթ: Այդ փաստը գնահատելիս պետք է հաշվի առնել ոչ միայն Ուրարտուի աննախընթաց ռազմական հզորության հանգամանքը, այլև նրան սահմանամերձ երբեմնի ոչ այնքան ուժեղ երկրների տարեցտարի աճող կարողությունը և անհնազանդությունը:

Այսպիսով, Արգիշտի Ա-ի թագավորության օրոք Ուրարտուն հասել էր իր հզորության գագաթնակետին: Նրա թագեցության սահմանները տարածվում էին հարավից մինչև Ասորեստան, հարավ-արևելքից՝ մինչև Դիալայի միջին հոսանքը, արևելքից՝ մինչև Ուրմիա լճի հյուսիսային և արևելյան ափերը, արևմուտքից և հարավ-արևմուտքից՝ Եփրատի վերին ու միջին հոսանքները (ընդհուպ մինչև Հյուսիսային Ասորիք), իսկ հյուսիսից՝ մինչև Ճորոխի ավազանը, Զրլոզր լճից դեպի հյուսիս ընկած շրջանները և Սևանա լճի հյուսիս-արևմտյան ափերը:

Ուրարտուն Սարգուրի Բ-ի օրոք: Ուրարտուի ռազմա-քաղաքական պատմության մի այլ զգալի հատվածի համար էլ չափազանց արժեքավոր աղբյուր է ծառայում Սարգուրի Բ-ի (մ. թ. ա. 764—735) տարեգրությունը: Ճիշտ է, այն թերի է, այսուհանդերձ, պատկերում է Սարգուրի Բ-ի թագավորության շուրջ 12 տարիների պատմական իրադարձությունները: Առայժմ անհայտ է

⁴¹ S. 6' «Всемирная история», I, էջ 541.

մնում նրա իշխանության սկզբնական (763—754) և վերջին (736—735) տարիների պատմությունը:

Տարեգրության առկա հատվածների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Ուրարտուն Առաջավոր Ասիայում իր առաջնությունը շարունակում է պահպանել նաև Սարգուրի Բ-ի թագավորության ժամանակաշրջանում, համեմայն դեպս մինչև մ. թ. ա. VII դարի 40-ական թվականների վերջերը:

Սարգուրի Բ-ը սաանձնում է արքայական գահը, ըստ երևույթին, Ուրարտուի ներսում առկա բարդ իրադրության պայմաններում: Տարեգրության հենց առաջին տարվա (մ. թ. ա. 764) գրանցումը ահազանգում է մի շարք մարզերի կառավարիչների ընդհանուր ուժերով Ուրարտուի կենտրոնական իշխանության դեմ բարձրացված խռովության մասին: Սարգուրի Բ-ը, սակայն, ամենայն դաժանությամբ ճնշում է այդ ընդվզումները և մեծ քանակությամբ հարստություն բռնագրավում կամ հարկեր կորզում խռովարարներից⁴²:

Ներքին պառակտումների հետևանքով որոշ երկրների, հավանաբար, հաջողվել էր թոթափել Վանի թագավորության լուծը: Այս է պատճառը, որ Եփրատի վերին հոսանքի աջափնյա հատվածում գտնվող Մելիտեան (Մալաթիան) և մի շարք այլ երկրներ, որոնք Ուրարտուի տիրապետությանն էին ենթարկվել դեռևս Արգիշտի Ա-ի օրոք (մ. թ. ա. 783), այժմ կրկին դառնում են Սարգուրի Բ-ի արշավանքի ասպարեզ: Սարգուրի Բ-ը հիմնովին ավերում է Մելիտեան և մեծ քանակությամբ ավար տանում, այդ թվում ոսկի, արծաթ, անասունների հոտեր, գահի վրա թողնելով, սակայն, Շախուի դինաստիային պատկանող խիլարուադային՝ հետագայում սիստեմատիկաբար հարկ վճարելու պայմանով⁴³:

Նմանօրինակ արշավանքներ է ձեռնարկում Սարգուրի Բ-ը նաև դեպի Հյուսիսային Միջագետքի հարավային շրջանները, որտեղ ձեռք է բերում հարուստ ուղեւորական ավար:

Ուրարտուի հաջողությունները Միջագետքում, անկասկած, պայմանավորված էին ոչ միայն նրա ուղեւորական հզորության աճով, այլև Ասորեստանի թուլությամբ: Մ. թ. ա. 762—759 թվականներին Ասորեստանում ու նրան ենթակա մի շարք մարզերում ու քաղաքներում բռնկվել էին ապստամբություններ, որոնց մասին վկայում են ասորեստանյան փոխարքա-էպոնիմների ցուցակները⁴⁵: Այդ պատճառով Ասորեստանը ամենևին հնարավորություն չունի կանխելու ուրարտական զորքերի առաջընթացը դեպի հարավ, և Սարգուրի Բ-ը աստիճանաբար ավելի ու ավելի էր մոտենում նրա բուն սահմաններին:

⁴² Այդ իրադարձությունների մասին տե՛ս M. Tseretheli, Die neuen chaldäischen Inschriften König Sardurs von Urartu, Heidelberg, 1928, էջ 24—25, սյունակ G, տող 1—13: Հիշատակված տեքստի մեկնաբանության վերաբերյալ տե՛ս H. B. Арutyюнян, Земледелие и скотоводство Урарту, էջ 62 և 169, ծանոթ. էջ 120:

⁴³ Տե՛ս Սարգուրյան տարեգրություն, YKH, 156BI, տող 2—31 և Իզդդուի արձանագրություն, YKH 158, տող 1—31:

⁴⁴ Տե՛ս YKH, 156 C, 1—30: Տեքստը ունի զգալի չափով տուժած մասեր, ուստի այս արշավանքին վերաբերող շատ հարցեր դեռևս պարզ չեն: Տե՛ս Г. А. Мелукашвили, Напр. Урарту, էջ 248:

⁴⁵ Տե՛ս RLA, II, էջ 430:

VIII դարի 50-ական թվականների ընթացքում Ուրարտուի առաջխաղացումը դեպի հարավ շարունակվել է. Սարգուրի Բ-ը այդ տարիներին նվաճել է Արմե-երկիրը: 753 կամ 752 թվականին նա վճռական հաղթանակ է տարել Ասորեստանի թագավոր Աշշուրներարի Զ-ի (753—746) նկատմամբ⁴⁶:

Սարգուրին նշում է հատկապես, որ նվաճելով Արմե (Ուրմե-Շուպրիա) երկիրը, նա ընկճել է նրա «թագավորական քաղաքը» (այսինքն՝ մայրաքաղաքը) նեխերիանին (հետադոտողները նույնացնում են այն հայկական նփրկերտի հետ): «Թագավորական» քաղաքի գոյությունը ցույց է տալիս, որ երկրի թագավորը մնում էր իր տեղում և ուրարտական արշավանքները չէին վերածել Արմե հրկիրը երկրորդական, աննշան մարզի⁴⁷:

Մի քանի տարի անց Սարգուրին կրկին ստիպված է լինում արշավել այս անհնադանդ երկիրը և, իր պատմելով, այնտեղ 11 բերդ է գրավում, երկրից բազմաթիվ գերիներ ու անասունների հոտեր քշում Բիայնիլի⁴⁸:

Սարգուրի Բ-ը շուտով (մ. թ. ա. 751 կամ 750) ռազմական արշավանք է ձեռնարկում հարավ-արևելյան ուղղությամբ՝ Ուրմիա լճի հարավային ափերից մինչև Դիալայի միջին հոսանքը, որի ընթացքում նրան հաջողվում է վերանվաճել Մանա, Բարուատա և Բարիլու երկրները⁴⁹: Թուլացած Ասորեստանը ի վիճակի չէր օգնության ձեռք պարզել իր անմիջական հարևաններին:

Դժվար է գերազնահատել Սարգուրի Բ-ի մ. թ. ա. 751 կամ 750 թվականներին ձեռնարկած նվաճումների նշանակությունը Ուրարտուի ռազմական քաղաքականության համար, եթե նկատի ունենանք, որ այդ սոսկ երկրորդ դեպքն էր (Արդիշտի Ա-ի վեցերորդ տարվա արշավանքներից հետո), երբ Ուրարտուն նվաճում էր այդպիսի հեռավոր տերիտորիաներ: Հետագայում ոչ ինքը՝ Սարգուրի Բ-ը, և ոչ էլ, առավել ևս, նրա հաջորդները, այլևս փորձ չեն անում զբաղվելու Բաբիլոնի և Բարուատայի նվաճման խնդրով, քանի որ նրանց թիկունքում նորից վերելք է ապրում ահեղ Ասորեստանը:

Նույն տարվա ընթացքում Սարգուրի Բ-ը զգալի հաջողություններ է ունենում նաև հյուսիսում, ուր նա վերջնականապես հպատակեցնում է էթիունի ցեղային միությունը և ներխուժում Լիկիու երկիրը⁵⁰: Սրանով նա ավարտում է նախորդ տարին դեպի Սևանա լճի հարավային ափերը ձեռնարկված արշավանքով սկսած գործը: Այդ արշավանքի ժամանակ ուրարտական զորքը հաղթականորեն անցել էր Սևանա լճի ողջ արևմտյան ափի երկայնքով, նվաճել Ուելիքուխի երկիրը և, այնուհետև, լճի հարավ-արևմտյան ափին հաղթանակ տարել Տուլի-

⁴⁶ Տե՛ս ՄԿՈ, 156D1, տող 1—18, DII, տող 21—29:

⁴⁷ Տե՛ս Ե. Բ. Пиотровский, О происхождении армянского народа, Ереван, 1946:

⁴⁸ Տե՛ս ՄԿՈ, 155A, 22—25:

⁴⁹ Տե՛ս ՄԿՈ, 155A, տող 1—12: Բարուատն, հավանաբար, համապատասխանում է ասորեստանյան աղբյուրների Բարրու, Բիտ-Բարրուային, իսկ Բարիլուն՝ Նամբուին, որն այդ ժամանակ ընկնում էր մշակույթով մեծապես ենթարկվել էր Բաբիլոնի ազդեցությանը: Տե՛ս АВИИУ, 28, ժանոթ. 20:

⁵⁰ Այդ մասին տե՛ս Н. В. Арутюнян, Некоторые вопросы топонимики Урарту, ИФЖ, 1965, № 1, էջ 187—192:

Երեւանի միջնաբերդը: Արտասահման.

խու, իսկ հարավային ափին՝ Արկովկինի երկրի նկատմամբ՝ հասնելով մինչև Ուրտեխինի⁵¹։

Կարևոր է նշել, որ եթե Արգիշտի Ա-ի արշավանքների երթուղին դեպի Սեւանի ավազանը ընթանում է հարավից՝ Արարատյան դաշտավայրից, էրեբունի—Սեան ուղղությամբ՝ Ուլուանի և Կիսիսունի երկրների միջով, ապա Սարգուրի Բ-ը մուտք է գործում Սեանա լճի հյուսիս-արևմտյան ափերը արևմուտքից՝ էթիունի երկրից։ Այսպիսով, անդրարաքսյան հարուստ երկրագործական ու անասնապահական շրջանները Սարգուրի Բ-ի թագավորության օրոք արդեն երկու կողմերից առնվել էին ամուր աքացանի մեջ, որի շնորհիվ երկար ժամանակ (մինչև Ռուսա Ա-ի թագավորությունը ներառյալ) ապահովվում է Ուրարտուի տիրապետությունը այդ խիստ արգավանդ տեղիտորիաներում։

Հետագայում, մ. թ. ա. 750—748 թվականներին⁵², Սարգուրի Բ-ը որոշ քայլեր է ձեռնարկում իր պետության սահմանները ընդլայնելու հյուսիսում և ծայրագույն հյուսիս-արևմուտքում։ Հյուսիսում, Արաքսի վերին հոսանքում, նա նվաճում է Աբիլիանին (Աբեղյանք), իսկ հյուսիս-արևմուտքում՝ Կուլխան (Կողքիսը կամ Կոլխիդան) և Խուշանին։ Եթե Խուշանի և Աբիլիանի երկրներում դեռևս մ. թ. ա. 785—784 թվականներին եղել է Արգիշտի Ա-ը⁵³, ապա Կուլխայում, որի սահմանները հարում էին Սև ծովի հարավ-արևելյան ափերին, Ուրարտուի ամբողջ պատմության ընթացքում միայն Սարգուրի Բ-ին է հաջողվել երկու անգամ լինել։

Այնուհետև Սարգուրի Բ-ը արշավանք է ձեռնարկում դեպի էրիախի երկիրը (հայկական Շիրակ), նվաճում նրա հարուստ շտեմարանները և անասունների հսկայական հոտեր քշում դեպի Բիայնիլի-Ուրարտու⁵⁴։ Վերադարձին նա հաշվեհարդար է տեսնում դեռևս նախորդ տարում նվաճված Աբիլիանիի թագավոր Մուրինիի հետ⁵⁵, որը, ըստ երևույթին, փորձել էր շենթարկվելու Ուրարտուի կենտրոնական իշխանությանը։ Աբիլիանիի քաղաքները հրկիզվում են, երկիրը՝ ավերվում։ Ուրարտական թագավորը ներողամտություն է ցուցաբերում նրա թագավոր Մուրինիի նկատմամբ՝ առաջիկայում անտրտունջ ենթարկվելու և հարկ վճարելու պայմանով։ Նմանօրինակ դեպք, ակնհերեքար, տեղի է ունեցել նաև էթիունիի կապակցությամբ, որի լայնատարած տեղիտորիան Սարգուրի Բ-ը «նվաճեց» հաջորդ տարում⁵⁶, այն դեպքում, երբ այդ ցեղային միությունը ենթարկվել էր ուրարտական տիրապետությանը դեռևս երկու-երեք տարի առաջ։

Հյուսիսային երկրների նկատմամբ տարած բազմաթիվ հաղթանակները տարեցտարի ամրապնդում են Ուրարտուի ռազմական հզորությունը։ Նա հուժկու ռազմական արշավանք է ձեռնարկում դեպի հեռու արևելք՝ Իրանական Ադրբեջանի Արասբարան կամ Կարայա-դաղ մարզում տեղադրվող Պուլուադի

51 Տե՛ս ԿՄԽ, 160—161.

52 Սարգուրյան տարեգրության իրադարձությունների ժամանակագրական կարգի մասին տե՛ս Գ. Ա. Мелikianashvili, Наирн-Урарту, էջ 223—230:

53 Տե՛ս ԿՄԽ, 127, I, 8, 17—18, ինչպես նաև Խորխորյան տարեգրության այդ հատվածի կրկնագիրը (ԿՄԽ, 128, BI, 2):

54 Տե՛ս ԿՄԽ, 155 C, 25—34:

55 Տե՛ս նույն տեղում, 155 C, 34—39:

56 Տե՛ս նույն տեղում, 155 C, 49—52:

Լրկիրը⁵⁷: Ուրարտական դորբը դիմադրության է հանդիպում այս երկրում, սակայն Սարգուրի Բ-ին հաջողվում է ճնշել այն և հաղթանակի հասնել: Ուրարտական թագավորը ավերում է երկիրը, հրկիզում քաղաքները և վերցնում բազում ռազմագերիներ: Պոլուադիին կցվում է Ուրարտուի սահմաններին, տեղում կառուցվում են պաշտպանական բնույթի ամրոցներ և կանգնեցվում սեպագիր կոթող՝ ի նշան այդ կարևոր հաղթանակի⁵⁸: Սակայն, չնայած ձեռնարկած միջոցառումներին, Ուրարտուի տիրապետությունը այդ երկրում երկար չի տևում: Այն շարունակվում է, հավանաբար, միայն 2—3 տարի:

Ասորեստանի պայմառը Ուրարտուի դեմ: Պոլուադիին նվաճումը Ուրարտուի՝ որպես Առաջավոր Ասիայի հզորագույն երկրի, կարապի երգը հանդիսացավ: Երկար տեղատվությունից հետո կրկին ոտքի էր կանգնում Ասորեստանը, այս անգամ արդեն օժտված անհամեմատ ավելի մեծ հզորությամբ, քան երբևիցե դրանից առաջ:

Ասորեստանի աննախընթաց վերելքը հայտանշվեց նոր իշխողի՝ Թիգլաթպալասար Գ-ի ռեֆորմներով, որոնց էությունն էր իշխանության խիստ կենտրոնացումը, զորքի ուժեղացումը: Նախկին խոշոր մարզերի և նրանց գլուխ կանգնած ու մշտապես կենտրոնախույս ձգտումների ցուցաբերող փոխարքաների փոխարեն այժմ կազմակերպվում են ավելի մանր տերիտորիալ միավորումներ՝ մարզային կառավարիչների գլխավորությամբ: Զորքի կազմակերպման հիմքում, նախկինում ընկած ռազմական բնակատեղիների, սեփական սպառազինությամբ հավաքագրված զորակոչիկների, երբեմն էլ ընդհանուր աշխարհազորի փոխարեն, այժմ բանակի գլխավոր ուժն է դառնում կենտրոնական իշխանության կողմից մատակարարվող մշտական զորքը՝ ռաբայական գունդը⁵⁹:

Թիգլաթպալասար Գ-ը ձգտում էր Ասորեստանին վերադարձնելու նրա երբեմնի առաջնությունը Առաջավոր Ասիայում: Սակայն Վանի թագավորությունն էլ ամենեին մտադիր չէր նրան առանց պայքարի զիջելու առաջնությունը: Ահա թե ինչու, ստեղծելով արևմուտքում ուժեղ կռակիցիա, որի մեջ ընդգրկվեցին Բիթ-Ագուաիի⁶⁰ Մատիել, Մելիդի՝ Սուլումալ, Գուրգուլի՝ Թարխուլարա և Կումմուխի՝ Կուշտաշպի⁶¹ թագավորները, Սարգուրի Բ-ը միացյալ ուժերով հարձակման անցավ Ասորեստանի դեմ: Ճակատամարտում, որ տեղի ունեցավ մ. թ. ա. 743 թվականին Արպադում (Հյուսիսային Ասորիք), Ուրարտուի և նրա դաշ-

57 Տե՛ս «Հայկական ՍՍՀ ատլաս», Երևան—Մոսկվա, 1961, Ուրարտուի քարտեզը, էջ 102 (քարտեզի հեղինակ Ս. Տ. Երեմյան):

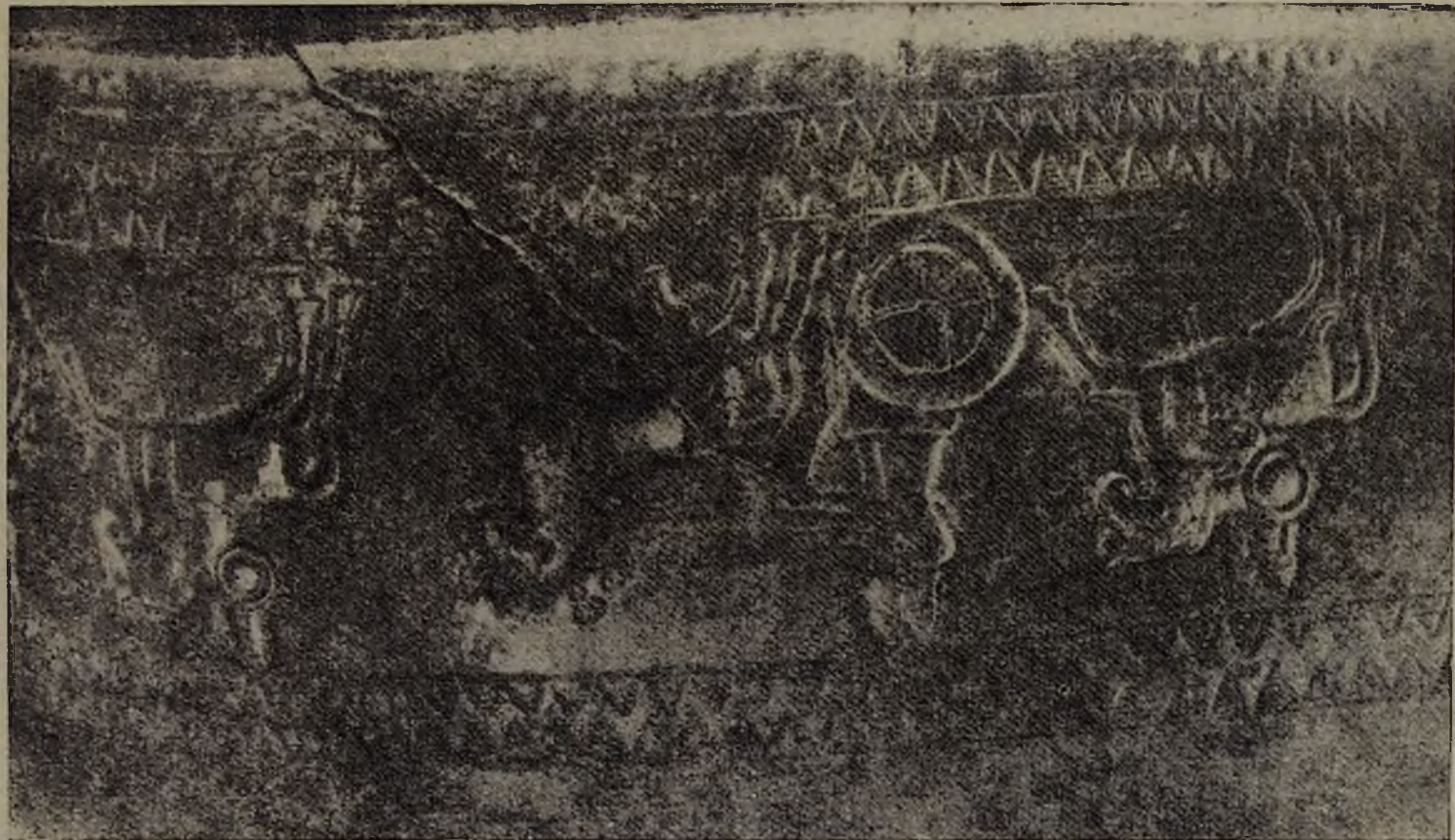
58 Տե՛ս УКН, 155 E, տող 1—18: Սարգուրի Բ-ի Պոլուադիում թողած արձանագրությունը հայտնաբերվել է շուրջ մեկ ու կես տասնամյակ առաջ: Տե՛ս М. J. Mashkur, Urartu Inscription in Iranian Azerbaijan, Tehran, 1955: Արձանագրության ընթերցումը տվել է Գ. Ա. Մելիքեշվիլին (ВДИ, 1960, № 3, էջ 3—11, УКН, էջ 453—454, № 13):

59 Տե՛ս И. М. Дьяконов, Развитие земельных отношений в Ассирии, էջ 89—90:

60 Թագավորություն Հյուսիսային Ասորիքում՝ Արպադ (այժմ՝ Թել-էրֆադ) կենտրոնական քաղաքով:

61 Ասորեստանյան Կումմուխը համապատասխանում է ուրարտական Կումախային և անտիկ աղբյուրների Կոմագենին: Կումմուխի թագավոր Կուշտաշպին հիշատակվում է նաև Սարգուրյան տարեգրության մեջ՝ «Կուշտաշպիի» ձևով (տե՛ս սյունակ E, տող 41):

Ասեմ-Ավրառի • Յվագյուղորոտայտը քտառիտեռո նսսի վցսմմսստոցոսս վ-ղ վտնվնսղ

նակիցների զորքերը ծանր պարտություն կրեցին⁶², Անհամար կորուստներ տալով, իր կյանքը փրկելու համար, ուրարտական թագավորը ստիպված էր փախուստի դիմելու: Թիգլաթպալասարը հետապնդում է նրան մինչև «Ծփրատի վրա ձգված կամուրջը՝ Ուրարտուի սահմանը»: Այնուհետև, Թիգլաթպալասարի տարեգրությունը նկարագրում է Ուրարտուի մի շարք բնակատեղիների նվաճումը Հայկական Տավրոսում⁶³, Այլ արձանագրությունների համաձայն, Թիգլաթպալասարի՝ Կումմուխում (Կիշտան և Խալպու քաղաքներում)⁶⁴ ձեռք բերած հաղթանակից հետո, Սարգուրի Բ-ը պատսպարվում է պաշարված Տուշպայում, իսկ Թիգլաթպալասարը չի կարողանում այն նվաճել:

«Ես կողպեցի նրան (Սարգուրի Բ-ին—հեղ.) Տուրուշպայում⁶⁵, նրա քաղաքում,— գրում է Թիգլաթպալասար Գ-ը,— մեծ կոտորած արեցի նրա դարպասների առջև: Իմ արքայական պատկերաքանդակը Տուրուշպա քաղաքի դիմաց ես կանգնեցրի»:

Ասորեստանյան զորքը, այնուհետև, անկաշկանդ, 60 բեռու, այսինքն՝ ավելի քան 400 կմ սրբնթաց արշավում է Ուրարտուի տերիտորիայով: Այդ արշավանքի հետևանքով Վանա լճից հարավ-արևմուտք և հարավ ընկած մի շարք երկրներ (Ուլլուբա, Խաբսի, Էնզի) նվաճվում են ու կցվում Ասորեստանին⁶⁶:

Ծակատագրական այդ պարտությունից հետո Ուրարտուն այլևս չի կարողանում պահպանել իր աշխարհակալական հավակնությունները: Այնուհետև, սոսկ մի անգամ, Սարգուրի Բ-ին տեսնում ենք հարավ-արևելքում՝ մերձուրմյան Մանա երկրում⁶⁷: Մնացած բոլոր հայտնի դեպքերում նա հրաժարվում է Ասորեստանի և նրան ենթակա կամ ազդեցության ոլորտում ընդգրկված երկրների նկատմամբ տերիտորիալ ակնկալություններից և գերադասում է իր տիրապետությունը ամրապնդել հյուսիսային երկրներում: Այժմ (մ. թ. ա. VIII դարի 40-ական թվականների վերջերին) Սարգուրի Բ-ը երևում է մերթ Արաքսի վերին հոսանքում (Աբիլիանի, Աճունի, Ուտտերուխի), մերթ Չըլդըր լճի հարավային ափերին (Իգա), մերթ էլ՝ Սարիզամիչից մինչև Սևանա լճի հարավային ափերը հասնող լայնատարած տերիտորիաներում (էթիունի, Ուդուրի-էթիունի)⁶⁸:

Այնուհետև, ջուրը 4—5 տարի, Ուրարտուի քաղաքական պատմության մասին համարյա ոչինչ հայտնի չէ: Ասորեստանյան էպոնիմների ցուցակներից իրազեկ ենք միայն, որ մ. թ. ա. 735 թվականին, այսինքն՝ Սարգուրի Բ-ի

⁶² Տե՛ս ասորեստանյան փոխքաղ-էպոնիմների ցուցակները (A. Ungnad, RLA, II, էջ 430) և Թիգլաթպալասար Գ-ի տարեգրության 59—82 տողերը, P. Rost, Die Keilschrifttexte Tiglat-Pileasers III, Leipzig, 1893.

⁶³ Տե՛ս АВИИУ, 41 (59, 67, 83, 176):

⁶⁴ Կիշտանը, ըստ երևույթին, համապատասխանում է այժմյան Կյուշտեմին, Այնթափից 35 կմ դեպի հյուսիս-արևելք, իսկ Խալպուն՝ Խալֆատին, Եփրատի արևմտյան ափին, Բիրեյիկից 26 կմ հյուսիս-արևմուտք (Տե՛ս E. Forrer, PAR, էջ 79):

⁶⁵ Տուշպա անվան աստորական ձեռ:

⁶⁶ Տե՛ս АВИИУ, 42, 43, 44, 45:

⁶⁷ Տե՛ս «Սարգուրյան տարեգրություն», սյունակ B, տող 12—26:

⁶⁸ Տե՛ս «Սարգուրյան տարեգրություն», սյունակ B, տող 26—35, D, տող 1—30, 45—53, F, տող 1—28, ինչպես նաև УКН, 159, 160, 165 և այլն:

տիրապետության մայրամուտին, Ասորեստանը ռազմական արշավանք է ձեռնարկել Ուրարտուի դեմ, բայց թե ինչ արդյունքներ է ունեցել այդ ընդհարումը, դարձյալ պնհայտ է մնում:

Այսպիսով, հանրագումարի բերելով վերը շարադրված նյութը, կարելի է հույնգել այն եզրակացության, որ Սարգուրի Բ-ի օրոք Յւրարտուի ազդեցության սահմանները ժամանակ առ ժամանակ հասել են մինչև Ասորեստան, Հյուսիսային Ասորիք, Դիալայի վերին ու միջին հոսանքները, Եփրատի աջափնըյա տերիտորիաները, Սև ծովի հարավ-արեելյան, Չըլդըր լճի հարավային, Սեանա լճի արեւմտյան ու հարավային ափերը և Իրանական Ադրբեջանի հյուսիսային լեռնային շրջանները: Ուրարտուի առաջնութունը Առաջավոր Ասիայում շարունակվել է պահպանվել Սարգուրի Բ-ի թագավորության մի զգալի հատվածում, որը հարատեւում է ավելի քան երկու տասնամյակ (մ. թ. ա. 764—743): Մ. թ. ա. 743 և 735 թվականներին Թիզլաթպալասար Գ-ի կողմից կրած պարտությունից հետո միայն Ուրարտուի դիրքերը նկատելիորեն խարխւղում են արեւմուտքում ու հարավում, բայց դեռևս լրիվ պահպանվում են հյուսիսում:

ՈՒՐԱՐՏՈՒՆ Մ. Թ. Ա. VIII ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ VII ԴԱՐՈՒՄ

Ուրարտուն Ռուսա Ա-ի օրոք: Մ. Թ. ա. 743 թվականին Արպադուն (Հյուսիսային Ասորիք), Քիշտանում ու հալպունում (Կումմուխ երկրում) Սարգուրի Բ-ի կրած ճակատագրական պարտությունից և Թիգլաթպալասար Գ-ի կողմից Տուշպայի պաշարումից հետո Ուրարտուն, ինչպես ասվեց, իր առաջնությունը զիջում է Ասորեստանին: Դրությունը ըստ երևույթին, է՛լ ավելի է վատթարանում Սարգուրի Բ-ի թագավորության մայրամուտին (մ. թ. ա. 735) Ասորեստանի կրկին ձեռնարկած ռազմական արշավանքից հետո: Ահա այդպիսի անբարենպաստ պայմաններում էլ Ուրարտուի արքայական գահն է բարձրանում Սարգուրիի որդի Ռուսա Ա-ը (մ. թ. ա. 735—713):

Եր թագավորության սկզբնական շրջանում Ռուսա Ա-ը, ըստ երևույթին, գերազանցապես զբաղվել է երկրի ներքին գործերի կարգավորումով: Թագավորական իշխանությունը ուժեղացնելու նպատակով, հավանական է, որ Թիգլաթպալասար Գ-ի օրինակով նա մանրատում է փոխարքայությունները, և, այդպիսով, սահմանափակում նրանց իրավունքները: Ուրարտուի մայրաքաղաքի տեղափոխումը Տուշպայից (Վանից)¹ Ռուսախիսիլի (Թոփրախ-կալե—Ագռավաքար) տեղի է ունեցել հենց Ռուսա Ա-ի օրոք: Բացառված չէ, որ դրա պատճառը Թիգլաթպալասարի կողմից Տուշպայի պատճառված զգալի ավերածություններն էին¹:

Արտաքին քաղաքականության բնագավառում Ռուսա Ա-ը ջանում էր բարդ քաղաքական իրադրության պայմաններում պահպանել Ուրարտուի հավասարակշռությունը: Մ. Թ. ա. VIII դարի 30-ական թվականների երկրորդ կեսին և 20-ական թվականների սկզբներին, երբ Ասորեստանում դեռևս շարունակում էր թագավորել Թիգլաթպալասար Գ-ը, Ռուսա Ա-ին, ըստ երևույթին, այլ բան չէր մնում անելու, քան խելամտորեն զնահատել ստեղծված վիճակը և առժամանակ ձեռնպահ մնալ Ասորեստանի արմատական շահերը շոշափելուց հարավում և այլուր:

Մյուս կողմից, Ուրարտուին այդ ժամանակ ոչինչ չէր խոչընդոտում նվաճողական գործողություններ ձեռնարկելու հյուսիսում, ուր նա գործ ուներ ան-

¹ Տե՛ս Բ. Բ. Пиотровский, Ванское царство, էջ 88—92, Ռուսախիսիլի—Թոփրախ-կալեն ընկած է Տուշպա-Վանի հյուսիս-արևելյան ծայրամասում, որը ժողովուրդը անվանում է «Ակոփուքար» այսինքն՝ «Ագռավաքար»:

համեմատ թույլ հակառակորդների հետ: Այստեղ, Սեանա լճի ավազանում, Ռուսա Ա-ը ջանում է ոչ միայն ամրապնդել Ուրարտուի նախկին դիրքերը, այլև նոր երկրներ նվաճել: Նա կրկին հնազանդեցնում է լճի արևմտյան և հարավային ափերին ընկած երկրները, որոնք Ուրարտուի տիրապետությանն էին ենթարկվել դեռևս Սարգուրի Բ-ի թագավորության օրոք, և, այնուհետև, հաստակեցնում «լճից այն կողմ», այսինքն՝ նրա արևելյան ափերի երկարությամբ ձգված բարձրադիր լեռներում ընկած 19 այլ երկրներ²:

Հարավում ունեցած անհաջողություններին ղուզընթաց, բնականաբար, Ռուսա Ա-ի ուշադրությունը տարեցտարի ավելի ու ավելի է գամվում Սեանի ավազանի հարուստ անասնապահական տերիտորիաներին: Հարավում կրած կորուստների դիմաց նա աշխատում էր ինչ-որ շահով փոխհատուցում գտնել հյուսիսում: Ծովինարի արձանագրության տվյալներից երևում է, որ ուրարտական թագավորը սիստեմատիկաբար լինում էր Սեանի ավազանի նվաճված երկրներում ոչ միայն հարկահանության, այլև պաշտպանական ամրոցներ կառուցելու նպատակով: Ռուսա Ա-ի հիմնադրած ամրոցների մնացորդներ հայտնաբերվել են Սեանա լճի արևմտյան ափերի մոտակայքում՝ այժմյան Կամո քաղաքի վրա գերիշխող ժալուի վրա (սեռալի աստծու քաղաք) և հարավային ափին՝ Վանեվան (Ալիշալու) և Ծովինար գյուղերի միջև (սեռալի աստծու քաղաք)³: Ուրարտուն հիմնավորապես էր հաստատվում այս հեռավոր լեռնային շրջաններում:

Երկրի ներքին դրության կարգավորումը և հյուսիսում ձեռնարկված նվաճումները նկատելիորեն ամրապնդում են Ուրարտուի ռազմական հզորությունը, և նրա քաղաքականությունը Ասորեստանի նկատմամբ նորից ակտիվանում է: Ռուսա Ա-ին այժմ առանձնապես հետաքրքրում էր հարավ-արևելյան ռազմաստրատեգիական և պաշտամունքային կենտրոն Արդինի-Մուսասիրը: Ռուսայի քաղաքականության որոշակի աշխուժացմանը օգնում էր Ասորեստանում ստեղծված նոր իրավիճակը:

Մ. թ. ա. 727 թվականին Ասորեստանում գահ է բարձրանում Սալմանասար Ե-ը (Թիգլաթպալասարի հաջորդը), որն առաջին հերթին զբաղվում է երկրի ներքին գործերով, ինչպես նաև Բաբելոնի պրոբլեմով: Երկրի ներսում, օրինակ, Սալմանասար Ե-ը փորձում է իր հիմնական հենարանը դարձնել բանակը՝ ի հեճուկս մեծատոհմիկ ազնվականության ու քրմության: Վերացնելով Աշուրի տաճարների արտոնությունները, նա շարունակում է այդ գիծը նաև Բաբելոնիայի սրբազան քաղաքներում՝ Նիպպուրում, Սիպպարում և Բաբելոնում:

Սալմանասար Ե-ի այսպիսի քաղաքականությունը մեծ դժգոհություն է առաջացնում ոչ միայն Ասորեստանում, այլև Բաբելոնում, որի պահպանած ինքնուրույնության նշույներին նա վերջ էր տվել: Այդ դժգոհությունը, ի վերջո, հանգեցնում է դավադրության, որի հաստնացմանը նպաստում էր մ. թ. ա. 725 թվականին Սալմանասարի սկսած ժանր պատերազմը Խսրայելի դեմ: Չնայած հենց նույն տարում տարած հաղթանակին, ասորեստանյան զորքը պաշա-

² Տե՛ս Ռուսա Ա-ի նոր Բայազետի (Կամո) և Ծովինարի արձանագրությունները (ՄՀԽ, 265, 266):

³ Տե՛ս Բ. Բ. Пиотровский. Ванское царство, էջ 32:

րելով անմատչելի լեռնային ամրոց Սամարիան՝ Իսրայելի մայրաքաղաքը, չկարողացավ գրավել այն: Պաշարումը տևեց շուրջ երեք տարի, որի ընթացքում ասորեստանյան բանակը հսկայական զոհեր տվեց: Այդպիսի լարված իրավիճակում Ասորեստանում ապստամբություն է ծագում և Սալմանասար Ե-ի գեմ կաշմակերպված դավադրությունը մ. թ. ա. 722 թվականին վերջանում է թագավորի սպանությամբ⁴ և Սարգոն Բ-ի գահակալությամբ:

Հստ երևույթին, Ասորեստանի համար ստեղծված այդ ծանր ժամանակներին է վերաբերում Ռուսա Ա-ի քաղաքականության աշխուժացումը և ռազմական որոշ հաջողությունները հարավում: Այդ մասին է պատմում Թուփուզա-վայի ասորա-ուրարտական երկլեզվյան արձանագրությունը: Այդ աղբյուրի համաձայն, Ռուսա Ա-ը դեռևս շարունակում է պահպանել իր դիրքերը անառիկ լեռներում ընկած և անմատչելի անտառներով ծածկված, ստրատեգիական խոշոր նշանակություն ունեցող Արդինի-Մուսասիրում: Այստեղ ուրարտական թագավորը նախ ծավալում է պաշտամունքային բնույթի զանազան կառույցների շինարարություն, այնուհետև իր բանակը համալրելով Մուսասիրի թագավոր Ուրզանայի տրամադրած օժանդակ զորքերով ու մարտկառքերով, շարժվում է դեպի «Ասորեստանի լեռները», ուր մեծ կորուստներ է պատճառում թշնամուն: Իր այդ հաղթանակի պատվին Ռուսան Մուսասիրում զոհեր է մատուցում և տոնախմբություն կազմակերպում տեղի բնակիչների համար⁵:

Սակայն վիճակը փոխվում է, երբ Ասորեստանում դահ է բարձրանում Սարգոն Բ-ը (722—705): Երկրի ներսում նա վերականգնում է ազնվականության ու սաճարների արտոնությունները, բանակում սահմանափակում ընչազուրկների թիվը և դրա փոխարեն ընդգրկում նվաճված երկրների զորքերից. պահում է նաև վարձկան զորք: Այս բոլորը ապահովում է Սարգոնի առաջիկա հաջողությունները ներքին և արտաքին քաղաքականության մեջ: Գահ բարձրանալուց մի քանի տարի անց, Սարգոն Բ-ը նվաճում է Սամարիան՝ Իսրայելի մայրաքաղաքը, մի բան, որ չհաջողվեց Սալմանասար Ե-ին և փաստորեն պատճառ դարձավ նրա ողբերգական վախճանի: Այնուհետև, ասորեստանյան թագավորը նվաճում է Պաղեստինի ծովափնյա քաղաքները⁶:

Սարգոնի ուժառույժ արշավանքի նախապատրաստումը: Նախքան իր գլխավոր թշնամու՝ Ուրարտուի դեմ վճռական հարձակման անցնելը, Սարգոնը զգալի ժամանակ է հատկացնում Ուրարտուի ներքին վիճակի ուսումնասիրմանը: Այդ նպատակով նա սիստեմատիկաբար հետախույզներ է ուղարկում Ուրարտուի տերիտորիան: Սարգոնի գաղտնի միջամտությամբ Վանի թագավորության կենտրոնական իշխանության դեմ ոտքի են կանգնում բազմաթիվ դժգոհ տարրեր, այդ թվում մարզերի կառավարիչներ, բարձրաստիճան զինվորական պաշտոնյաներ և այլն:

Ահա թե ինչ է հայտնում Սարգոնին Ուրարտուի ներքին վիճակի մասին նրա գործունյա հետախույզ Աշշուրիսուան:

⁴ См. В. В. Струве, История древнего Востока, т. 327—328.

⁵ См. М. Tserethell, Études ourartéennes III. La stèle de Sidikan-Topzaoua. RA, XLIV, 1950, № 4; XLV, 1951, № 1, 4. УКН 264.

⁶ См. В. В. Струве, История древнего Востока, т. 328—329.

«Ուրարտուի հինգ մարզային կառավարիչներ մուտք են գործել Ուեսի⁷... այժմ նրանք ոտքի են հանել տեղական ուժերը: Նրանց զորքը կլինի ուժեղ (?): Թագավորը դուրս է եկել Տուրուպա քաղաքից և գնացել Կանիուն:

Այն մասին, որ գրել էր Թագավորը, իմ տերը՝ «Առաքիլ հետախույզներ» — ես ուղարկեցի նրանց երկու խմբով: Ոմանք ներկայացել են և պատմել այս լուրերը, իսկ մյուսները առայժմ չեն երևացել»⁸:

Մի այլ նամակում գրված է. «Մաննայեցիները ուրարտական Թագավորի բնակատեղիներում, ծովափնյա մարզում, ապստամբել են, զայրացել են և բարձրացել սարերը: Աբալուկունուն (այլ դեպքում՝ Աբլիուկնուն)՝ Մուսասիրի մարզային կառավարիչը և Տուննաունը՝ Կար-Սիպարի մարզային կառավարիչը՝ պահակային ծառայության համար ուղևորվել են Մաննա երկրի սահմանները: Ուրարտական Թագավորը Տուրուպայում է, զոհեր է մատուցում, բոլոր մարզերի կառավարիչները նրա մոտ են»⁹:

Սարգոնի ժամանակվա հետախույզական նամակները վկայում են Վանի Թագավորության և կիմմերների միջև տեղի ունեցած առաջին ռազմական ընդհարումների մասին. «Ուրարտական Թագավորը հենց որ գնաց Գամիր երկրի դեմ, նրա զորքը ամբողջությամբ ջախջախվեց: Նա, ինքը, և նրա մարզերի կառավարիչները իրենց զորքով պահ են մտել... երկու մարզերի կառավարիչներ սպանված են... ես գրել եմ լամրոցների կայազորներին, որոնք սահմանի վրա են, լուրեր հաղորդել ուրարտական Թագավորի մասին: Հենց որ նա գնաց Գամիր երկիրը, նրա զորքը ամբողջովին ջախջախվեց: Նրա երեք մեծատոհմիկներ, իրենց զորքերի հետ միասին, ջախջախվել են: Նա, ինքը, փախել է և մտել իր երկիրը...»: Այնուհետև. «Կիմմերացին այս, դուրս եկավ Մաննա երկրից և Ուրարտու մուտք գործեց... Ուեսիի մարզի կառավարչի սուրհանդակը ներկայացավ Ուրզանային..., ասելով հետևյալը՝ «Զորքերը... թող գան»։ Կուլիացիների և սուրիացիների առթիվ ամբողջ Ուրարտու երկիրը սարսափում է»¹⁰:

Հետախույզների հաղորդումներից երևում է, որ առայժմ Ուրարտուին ենթակա են ոչ միայն Վանա լճից հարավ ընկած Խուրուշկիան, այլև է՛լ ավելի հարավ-արևելքի Արդինի-Մուսասիրը: Նույնիսկ կիմմերներից կրած ծանր պարտությունից անմիջապես հետո, նրանց կառավարիչները (ինչպես նաև Մուսասիրի կառավարչի եղբայրն ու որդին) գնում են ողջունելու ուրարտական Թագավորին¹¹:

Սակայն Ուրարտուի անհաջողություններին զուգընթաց, նրանից աստիճանաբար երես է դարձնում և դեպի Ասորեստան հակվում ռազմա-ստրատեգիական խոշոր նշանակություն ունեցող Արդինի-Մուսասիրը: Այդ պարզորոշ երե-

⁷ Մարզ՝ համանուն կենտրոնական կարևոր ամրոց-քաղաքով, Վանա լճից դեպի հարավ: Այլ աղբյուրներում հիշատակվում է «Ուայախս» ձևով:

⁸ АВИИУ, 50 (4).

⁹ Նույն տեղում, 50 (12).

¹⁰ АВИИУ, 50 (10, 8). տե՛ս նաև 50 (11).

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, 50 (10).

վում է նրա արքա Ուրզանայի՝ Սարգոն Բ-ին հասցեագրած նամակներից: Նրանցից մեկն ակնարկում է առաջիմ Մուսասիրի շեղումից մասին:

«... Այն մասին, որ դու գրել ես ինձ՝ «Առանց ասորեստանյան թագավորի թուլյալության ոչ ոք թող ծիսակատարություն չանցկացնի»: Երբ եկել է այստեղ Ասորեստանի թագավորը, մի՞թե ես նրան խանգարել եմ: Ինչ արել եմ ես անցյալում, նույնը արել եմ հիմա, և դրա համար հաշվետու չեմ»¹²:

Ուրզանայի հաջորդ նամակը, սակայն, վկայում է արդեն նրա լիովին կախյալ վիճակի մասին Սարգոնից¹³:

Ռուսան, սակայն, ձեռքերը ծալած չի նստում: Եթե նրան ոչ բոլոր դեպքերում է հաջողվում հնազանդության մեջ պահել ծայրամասային, առանձնապես հարավում ընկած մարզերը, ապա կենտրոնական մարզերում ծագած ապստամբությունները նա շուտով ճնշում է և կարգ ու կանոն հաստատում երկրում: Այդ մասին հետաքրքիր տվյալներ կան Աշշուրիսուլայի հետախուզական նամակներում:

«... Լուր ուրարտական թագավորի մասին. ինչ որ ես գրել էի նախկինում՝ այդ այդպես է: Նրանց մոտ եղել է մեծ կոտորած: Այժմ նրա երկիրը հանգարտվել է: Նրա մեծատոհմիկներից յուրաքանչյուրը գնացել է իր երկիրը: Կակկադանուն, նրա տուրտանը (գորավարը—հեղ.) ձերբակալված է: Ինքը՝ ուրարտական թագավորը գտնվում է Ուազանուն մարզում...»¹⁴:

«... Նարագեի՝ գնդապետի վերաբերյալ, որի մասին ես գրել եմ թագավորին, իմ տիրոջը՝ Քսսան հրամանատարներ նրա հետ միասին, որոնք խոսել են թագավորի դեմ, ձերբակալված են»: Այժմ ուրարտական թագավորը մտել է Տուրուշպա և հրամայել նրանց խեղդամահ անել: Մնացած մարդիկ, որոնք հանդես են եկել նրանց հետ, հրամանատարների հետ միասին, ավազների հետ միասին սպանված են: Ուրծինեն՝ երկրորդ տուրտանը, Աբլիուկնուի եղբայրը. ձերբակալված է Տուրուշպայում...»¹⁵:

Բերված փաստերը վկայում են, որ Ռուսա Ա-ը հսկայական ջանքեր է գործադրել Վանի թագավորությունը ոչ միայն արտաքին ու ներքին վտանգներից զերծ պահելու, այլև նախկինում կորսված մարզերը վերադարձնելու, իսկ որոշ դեպքերում էլ նոր տերիտորիաներ նվաճելու համար: Ըստ երևույթին, այդ փաստերն է նկատի ունեցել Ռուսան, երբ Մուսասիրում կանգնեցված իր բրոնզե ծոց արձանի վրա՝ կառավարի և երկու ձեռքի հետ միասին, մակագրել է տվել հետևյալ խոսքերը՝ «Իմ երկու լծկան ձեռքով և մեկ կառավարով իմ ձեռքը տիրապետեց Ուրարտուի թագավորական իշխանությանը»¹⁶:

Հետագա տարիներին Սարգոն Բ-ը կոնկրետ քայլեր է ձեռնարկում Ուրարտուի ներքին գործերին ակտիվ միջամտելու ուղղությամբ: Ռուսան իր հերթին զգալով մոտավորապես վտանգը, տենդագին կերպով դաշնակիցներ է որոնում: Մ. թ. ա. 719 թվականին, օրինակ, Ռուսային տեսնում ենք ռազմական դաշին-

¹² Նույն տեղում, 50 (2):

¹³ S⁶ u RCAE, I, 768:

¹⁴ АВИИУ, 50 (10):

¹⁵ Նույն տեղում, 50 (13):

¹⁶ Այդ հարցերի մանրամասն հետազոտությունը տե՛ս Ե. Բ. Пиотровский, Ванское царство, էջ 87—101: Н. В. Арутюнян, Бняйники (Урарту), Ереван, 1970, էջ 279—311:

քի մեջ Սուկկու, Բալա և Աբիտիկնա¹⁷ քաղաքների հետ, որոնց բնակիչներին Սարգոն Բ-ը դաժան վրեժ է լուծում՝ վերաբնակեցնելով նրանց «Արևմտյան երկիր հաթթիում»¹⁸։

Ռուսան, մյուս կողմից, մտահոգված էր իր տիրապետությունը ապահովելու մերձուրմյան շրջանում։ Այստեղ, Ուրմիա լճից արևելք ընկած Զիկերտուն ինքն է աշխատում բարի-դրացիական հարաբերություններ հաստատել Ուրարտուի հետ։ Իսկ ինչ վերաբերում է լճափնյա և նրանից արևելք ու հարավ ընկած Մանային, ապա Ռուսան շարունակում է ռազմական ակտիվ գործողությունները՝ այդ երկիրը իր տիրապետությանը ենթարկելու համար։ Այդ մասին հաղորդում է Աշշուրիսուայի մ. թ. ա. 719 թվականով (?) թվագրվող նամականերից մեկը։

«...Ուրարտական թագավորը այն բանից, ինչ բերել էին նրան զիկերտցիները, ոչինչ չվերցրեց. նրանք դատարկ վերադարձան։ Իր զորքերի հետ նա զնաց Ուայսի քաղաքը և մտավ այնտեղ։ Նրա զորքը Ուայսիում է, իսկ նա՝ ինքը, վերցրեց իր հետ միայն օժանդակ (?) զորքեր... զնաց Մաննա երկիրը... նրա ելքը Ուայսի քաղաքից... ես չեմ տեսել. դիմացում եղած ճանապարհներով... նրանք բարեկարգում են, կամուրջները վերանորոգում...»¹⁹։

Հետագայում, մ. թ. ա. 716 թվականին, Ռուսան Սարգոնի և նրա դրածո Մանայի թագավոր Աղայի դեմ է հրահրում վերջինիս ենթակա որոշ երկրների կառավարիչների՝ Ուիշդիշի արքա Բագդատտիին և Զիկերտուի արքա Միտատտիին²⁰։ Ռուսայի ակտիվ աջակցությամբ վերջիններիս հաջողվում է հաղթանակ տանել Մանայի դեմ՝ Ուաուշ լեռան վրա, որտեղ և սպանվում է Աղան։ Սակայն Սարգոնը վրա է հասնում և պարտության մատնում նրանց՝ Ուիշդիշի Բագդատտի արքային դաժան մահապատժի ենթարկելով՝ քերթելով նրա մաշկը։

Ռուսան այս անգամ գաղտնի կապերի մեջ է մտնում Մանայի նոր թագավորի՝ Ուլլուսունուի հետ (նրան Սարգոնն էր կարգել թագավոր՝ Աղայի մահից հետո), որի միջոցով Ասորեստանի դեմ հրահրում է Կարալլուի և Ալլաբրիայի²¹ թագավորներին։ Սարգոնը հաղթանակ է տանում ինչպես այդ երկրների, այնպես էլ Մանայի նկատմամբ։ Մարտերի ընթացքում նա հրկիզում է Մանայի արքայանիստ քաղաք Իզիրտուն։ Ուլլուսունուն ստիպված անձնատուր է լինում և ներումն հայցում, որին և արժանանում է Սարգոնի կողմից²²։

17 Այդ քաղաքների տեղագրումը պարզված չէ։ Գուցե նրանք ընկած են եղել Արածանիի ստորին հոսանքում (հմտ. հայկ. Բալու, Բալահոմիտ)։

18 Ասորեստանյան աղբյուրների այդ ժամանակվա «հաթթի երկրի» տակ սովորաբար պետք է հասկանալ Ասորիքը, Փյունիկիան և Պաղեստինը, ինչպես նաև Փոքր Ասիան։ «հաթթի երկիրը», նեղ իմաստով, Կարթեմիշի թագավորությունն է։ Տե՛ս АВИИУ, 46 (32) և ժանոթ. 7։

19 АВИИУ, 50 (14)։

20 Ուիշդիշը (ուրարտ. Ուզիշտի) տեղագրվում է Ուրմիա լճի արևելյան ափին, իսկ Զիկերտուն՝ նրանից արևելք։

21 Այդ երկրները տեղագրվում են Մանայից դեպի հարավ, Փոքր Զարի (Տիգրիսի վտակի) ակունքներից ոչ հեռու։

22 Տե՛ս H. Winckler, Die Keilschrifttexte Sargons II, Leipzig, 1889, էջ 10—16, տող 52—63։ АВИИУ, 46 (52)։

Գաղտնի կապերի մեջ մտնելով Մանայի երկրամասերից մեկի կառավարչի՝ Դայուկեկուի²³, հետ, Ռուսան մ. թ. ա. 715 թվականին կարողանում է գրավել Մանայի 22 ամրոցներ, սակայն Սարգոնը դրանք վերանվաճում է և ընդգրկում Ասորեստանի սահմանների մեջ։ Միաժամանակ ուրարտական թագավորից, որպես հարկ, թե ուղղմատուգանք, նա ստանում է խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններ։

Այսպիսով, Ռուսան տարիներ շարունակ անհանգստություն է պատճառում Ասորեստանին՝ ժամանակ առ ժամանակ իր ազդեցություն ունեցող մեջ ներդրվելով նրան ենթակա երկրներ ու մարզեր։ Եվ, ահա, Սարգոնը պատրաստվում է ջախջախիչ հարված հասցնելու Ռուսային և իր թագավորության ութերորդ տարում, այսինքն՝ մ. թ. ա. 714 թվականին, ավերիչ արշավանք է ձեռնարկում Ուրարտուի դեմ։

Սարգոն Բ-ի արշավանքի դեպի Ուրարտու մ. թ. ա. 714 թվականին։ Այս արշավանքի արդյունքները համառոտակի ամփոփված են Սարգոնի տարեգրության մեջ, իսկ մանրամասն և պատկերավոր նկարագիրը տրված է այսպես կոչված «Լուվրի աղյուսակում»²⁴։

Ահա աղյուսակի բովանդակությունը։

Սարգոն Բ-ի արշավանքը սկիզբ է առնում ասորեստանյան թագավորների նստավայրերից մեկից՝ Կալխուից (այժմ՝ Նիմրուդ)²⁵ և ընթանում նախապես դեպի արևելք։ Ջորքերն անցնում են Տիգրիսի երկու վտակները՝ Վերին ու Ստորին Զարը, և ապա մտնում Զամուա (Լուլուան) երկրի բարձրանիստ Կուլլարի²⁶ լեռնանցքները։ Այնուհետև ղորատես կազմակերպելով Սումբու մարզում²⁷, ահռելի դժվարություններ հաղթահարելով, Սարգոնը անցնում է Նիկիպպա և Ուպա բարձրանիստ լեռները, նրանց միջև հոսող Բուլա գետը, ինչպես նաև յոթ այլ լեռներ և, վերջապես, հասնում Մանայի հարավային ծայրամասում ընկած Սուրիկաշ մարզը, որը սահմանակից էր Կարալուին և Ալլաբրիային։

Լսելով Սարգոնի ղորքերի առաջխաղացման մասին և հաշվի առնելով, որ նա բազմիցս օժանդակել է իրեն, Մանայի Ուլուսունու թագավորը, փոխարքաների ու այլ պետական պաշտոնյաների, ինչպես նաև արքայական տան անդամների հետ միասին, ղուրս է գալիս իր արքայանիստ քաղաք Իգիրտուից և ընդառաջ գնում Ասորեստանի թագավորին՝ ընդհուպ մինչև սահմանային ամրոց Սինիխինի։ Այստեղ Ուլուսունուն համբուրում է Սարգոնի ոտքերը և նրան, որպես հարկ, մատուցում լծկան ձիեր՝ համապատասխան հանդերձանքով, և խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններ։

Ապահովված համարելով իր ղորքերի առաջընթացը դեպի հյուսիս՝ Մանայի տերիտորիայում, Սարգոնը առայժմ անհրաժեշտ չի համարում ներխու-

²³ Հետազոտողները կարծում են, որ այն, ըստ երևույթին, նույնական է Հերոդոտի մոտ հիշատակվող Դեյուկեսի հետ։ *St' u N. Adontz, Histoire d'Arménie, էջ 304*։

²⁴ *St' u Fr. Thureau-Dangin, Une relation de la huitième campagne de Sargon, Paris, 1912*։ Այդ արձանագրությունը պահպանվում է Փարիզում, Լուվրի թանգարանում, ուստի հայտնի է «Լուվրի աղյուսակ» անունով։

²⁵ Տիգրիսի ձախ ափին, նրա և Մեծ Զարի խառնարանից ոչ հեռու։

²⁶ Այժմ Կուլլարա-Ղաղ (տե՛ս *N. Adontz, Histoire d'Arménie, էջ 100, 360*)։

²⁷ Սումբուն կամ Սունբուն տեղադրվում է Փոքր Զարի վրա, ուր այդ գետը մուտք է գործում Զագրոսի լեռնանցքը (տե՛ս նույն տեղում, էջ 89)։

Ժելու այդ երկիրը և զբաղվում է հարավային որոշ երկրների հպատակեցման և նրանցից հարկեր կորզելու խնդրով: Նա մեկնում է Ալլաբրիա և հարկ վերցնում՝ ձիեր, խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններ, ապա իջնում դեպի հարավ-արևելք՝ Պարսուաշ: Նամրուի²⁸, Սանգիբուտուի²⁹, Բիտ-Աբդադանիի և Մեդիայի բնակատեղիների պետերը շտապում են դեպի Պարսուաշ և Սարգոնին մատուցում իրենց երկրներին պարտադրված հարկերը՝ մրցարշավի ձիեր, ջորիներ, երկսապատ ուղտեր, ինչպես նաև խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններ:

Պարսուաշից Սարգոնը արշավում է դեպի հյուսիս՝ Մանայի Միսսի մարզը, որտեղ, իր Սիրդիակկա ամրոցում, ասորեստանյան թագավորին պատրաստակամորեն սպասում էր Մանայի Ուլլուսունու արքան: Սարգոնի զորքի պարենավորման համար Ուլլուսունուն բացում է «ալյուրի և գինու պահեստները»: Ի պատասխան Ուլլուսունուի և նրա մեծատոհմիկ ազնվականների խնդրանքին, Սարգոնը խոստանում է տապալել Ուրարտուն և վերականգնել Մանայի նախկին սահմանները: Ասորեստանյան զորքը լինում է նաև Պանգիշ ամրոցում, որը հիմնադրված էր ընդդեմ Զիկերտուի և Անդիայի, ապա ներխուժում Զիկերտու երկիրը:

Զդիմանալով Սարգոնի հզոր բանակի սրընթաց արշավին, Զիկերտուի թագավոր Մետատտին, Ռուսայի դաշնակիցը, սարսափից լքում է արքայանիստ Պարդա քաղաքն ու բարձրանում լեռները՝ տանելով իր հետ երկրի բնակիչներին: Այնուամենայնիվ, նրան հաջողվում է օժանդակ զորք ուղարկել իր դաշնակցին՝ ուրարտական թագավորին: Սարգոնը նվաճում, ավերում ու հրկիզում է Զիկերտուի 97 բնակատեղիներ:

Ուղևորվելով Զիկերտուից, Սարգոնը հասնում է Մանայի Ուիշգիշ մարզը, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Ուրարտուի իրավասության ներքո: Այդ պահին Ռուսան գտնվում էր Ուսուշ անառիկ լեռան վրա, որտեղ նա իր զորքը պատրաստում էր ճակատամարտին³⁰: Սարգոնը հենց Ուսուշ լեռան վրա, կատաղի ճակատամարտում, ջախջախիչ պարտության է մատնում ուրարտական զորքին: Ռուսայի արքայական տան 260 անդամներ, ինչպես նաև մարզերի կառավարիչներ, հեծյալներ գերի են ընկնում: Ուրարտական թագավորը հուսահատ լքում է իր զորքն ու մարտակառքը և «մատակ ձիով» փախուստի դիմում: Այնուհետև, Սարգոնը պարտության է մատնում նաև Զիկերտուի թագավոր Մետատտին և հպատակեցնում Ուրմիա լճից արևելք ընկած Անդիա երկիրը: Ավելի քան 40 կմ (6 ռեբրու³¹) տարածության վրա նա հեռապնդում է Ռուսայի զորքին՝ գրավելով Ուիշգիշի ողջ տերիտորիան³²:

28 Տեղադրվում է Դիալայի (Տիգրիսի վտակի) միջին հոսանքում և համապատասխանում, ըստ երևույթին, ուրարտական աղբյուրների Բաբիլոնին: Տե՛ս АВИИУ, 49, Ժանոթ. 14:

29 Այս Սանգիբուտուն միանգամայն տարբեր է Ուրմիա լճի հյուսիսում տեղադրվող նույնանուն մարզից:

30 Շլուսլիի աղյուսակը հաղորդում է, որ Ռուսայի այդ մտադրության մասին Սարգոնին իրազեկ է դարձրել իր սուրհանդակը: Ի դեպ այդ սուրհանդակի նամակը պահպանվել է (տե՛ս RCAE, № 515, АВИИУ, 50 (17)):

31 Քերուս-ն համապատասխանում է 7—8 կմ:

32 Ի դեպ Սարգոնը այստեղ շտապում է հաղորդելու թե Ռուսան այդ ժամանակ իբր լքել էր Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուրուշպան (Տուշպան) և, փախուստի դիմելով, հասել իր լեռների

Շարունակելով իր երթը դեպի հյուսիս՝ Ուրմիա լճի արևելյան ափով, Սարգոնը նվաճում է Սուբի մարզի Ուշկայա մեծ ամրոցը, որը նա համարում է Ուրարտուի սահմանների սկիզբը։ Այնուհետև, Սարգոնը նկարագրում է Սուբի մարզում իր կատարած թալանը և ավերածությունները հետևյալ խոսքերով. «Բերքը նրանց և հարզը նրանց ես հրկիզեցի, առատ շտեմարանները ես բացեցի և անշափ գարիով կերակրեցի իմ զորքը։ Նրա մարգագետիններում, որպես մորեխների երամ, ես արձակեցի իմ բանակի անասուններին. նրանք պոկոտեցին խոտը՝ նրա ապավինությունը, և ամայացրին արտերը»։

Շարունակելով առաջխաղացումը դեպի հյուսիս, Սարգոնը այնուհետև հասնում է Սանգիրուտուի Բարի մարզը³³, որի բնակիչները մոտալուտ վտանգից սարսափահար փախուստի են գիմում։ Ասորեստանի թագավորը ավերում է այդ մարզի Տարուի ու Տարմակիսա ուժեղ ամրոցները՝ շրջակա 39 բնակավայրերի հետ միասին, կողոպտում նրանց հարուստ շտեմարանները։

Ասորեստանյան բանակի առաջխաղացումը հետագայում ընթանում է Ուրմիա լճի հյուսիսային ափի երկայնքով, ուր նա ներխուժում է Սանգիրուտու մարզը։ Լսելով Ռուսայի պարտության մասին, Ուլիու քաղաքի և Սարգուրի-խուրդա ամրոցի բնակիչները քրոմ են իրենց բնակավայրերը և փախուստի դիմում։ Սարգոնը հիմնովին ավերում է Ուլիուն, Ուրարտուի խոշորագույն տընտեսական կենտրոններից մեկը, շարքից հանում նրա հոյակապ ոռոգիչ ջրանցքը, ոտնատակ անում բերքառատ պտղատու և խաղողի այգիները, մարգագետինները։ Ավերվում է նաև Սարգուրի-խուրդա մեծ ամրոցը։ Ասորեստանյան զորքը կողոպտում է ցորենի ու գարու հսկայական պաշարները և տանում իր հետ։

Սանգիրուտուից Սարգոնի զորքը արշավում է Արմարիլի (Վանա լճից արեւելք) և ուղղություն վերցնում դեպի Վանա լճի հարավային ափերը³⁴։ Արմարիլիում ասորեստանյան բանակը, ի թիվս մի շարք այլ բնակավայրերի, ավերում է «Արբուն՝ Ուրսայի (Ռուսայի) տոհմի բնակատեղին, Ռիյարը՝ Սարգուրիի

կատարները։ Սակայն փաստերը ցույց են տալիս, որ այդ հաղորդումը իրականությանը չի համապատասխանում և ասորեստանյան թագավորի պարծենկոտության արդյունք է։ Պետք է նախ նկատի ունենալ, որ այդ հաղորդումը Սարգոնն անում է այն պահին, երբ նրա զորքը գտնվում էր դեռևս Ուրմիա լճի արևելյան ափին (Ուշդդիշ մարզում), այսինքն՝ Տուշպայից հսկայական հեռավորության վրա։ Այնուհետև, ելնելով հենց այս արշավանքի մասին Սարգոնի տված նկարագրից, պարզ ու հստակ երևում է, որ Տուշպան (Վանը) ընդհանրապես չի նվաճվել, ուստի ոչ մի ստիպողական պատճառ չի եղել, որպեսզի Ռուսան նախապես լքեր իր մայրաքաղաքը։

³³ Ուրմիա լճի հյուսիս-արևելյան ափին։

³⁴ Սանգիրուտուից սկսած, Սարգոնի զորքերի առաջխաղացման երթուղին ենթակա է վիճարանության։ «Լուվրի աղյուսակի» հրատարակիչ Թյուրո-Պանթենը հավաստում է այն տանելու Վանա լճի հյուսիսային և արևմտյան ափերով, իսկ Լեման-Հաուպտը՝ Ուրմիա լճի հյուսիսից անմիջապես դեպի Վանա լճի հարավային ափերը (տե՛ս C. F. Lehmann-Haupt, Armentien einst und jetzt, էջ 317—323)։ Նկատի ունենալով, որ Սարգոնի մոտ ոչ մի հիշատակություն չկա Վանա լճի հյուսիսում տեղադրվող Զիուվունի և Արտարապշա երկրների, Կուրիա(կա) լեռան, Արգիշտի-խինիլի քաղաքի և Կալիայա գետի մասին, ուստի ավելի հավանական է թվում Լեման-Հաուպտի առաջադրած երթուղին, որը, ի դեպ, ընդունում են նաև Գ. Ա. Մելիքիշվիլին և Ի. Մ. Դյակոնովը։ Նշենք, որ այստեղ հիշատակված Արգիշտիխինիլին ոչ մի կապ չունի Արաքսի ձախ ափին գտնվող Արգիշտիխինիլի-Արմավիրի հետ։ Այդ մասին տե՛ս նաև՝ Н. В. Арутюнян, Баха-нияли (Урарту), էջ 304—305, ծանոթ. 529։

բնակատեղին, և նրանց շրջակա յոթ բնակատեղիներ, ուր բնակեցված էին նրա եղբայրները, նրա թագավորության սերմը»:

Վանա լճի հարավում՝ Այադուում, Սարգոնը նույնքան մեծ շարիքներ է գործում: Այստեղ ավերվում են քաղաքները, նրանց շրջակա բնակատեղիները, կտրատվում մրգատու այգիները և հրկիզվում խաղողի վաղերը: Սարգոնի զորքը, ինչպես միշտ, իր ետեկց թողնում է հրի ու սրի մատնված երկիր:

Վանա լճից հարավ-արևմուտք Սարգոնը հաշվեհարդար է տեսնում ուրարտական Ուսյախս մարդի հետ: Այստեղ նա նվաճում և ավերում է Ուսյախս մեծ ամրոցը՝ Ռուսայի Վամրոցների մեջ հղորագույնը, կառուցվածքով գեղեցիկը», ուր կուտակված էր մեծ զորք և տեղավորված Ուրարտուի հետախույզների բազան: Ապա Սարգոնը հասնում է Խուբուշկիա (Արևելյան Տիգրիսի հովտում), որի թագավորը առանց որևէ դիմադրության ստրկորեն ընդունում է Սարգոնին, համբուրում նրա ոտքերը և հարկ վճարում, դրանով իսկ իր երկիրը փրկելով ավերումից:

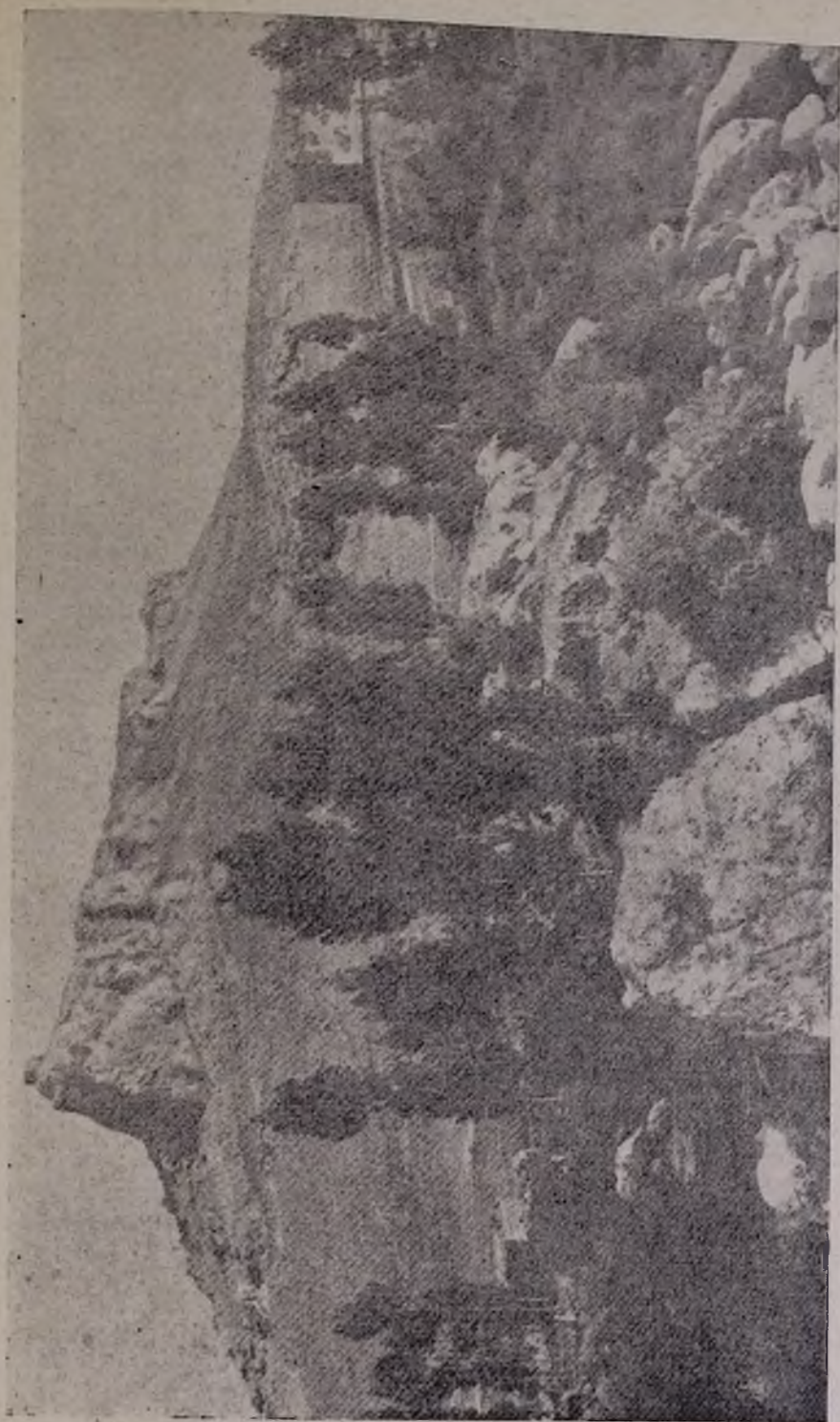
Սարգոնը նույնն էր սպասում նաև Մուսասիրի արքա Ուրզանայից: Սակայն վերջինս ո՛չ դիմավորեց և ո՛չ էլ հոժարակամ հարկ ուղարկեց նրան: Խիստ զայրանալով, Սարգոնը իր զորքից ընտրում է թվով հազար քաջարի հեծյալներ, նետաձիգներ, պարսատիկավորներ, նիզակավորներ և արշավում դեպի Մուսասիր: Հաղթահարելով ծայր աստիճան լեռնոտ, դժվարին ճանապարհը, Սարգոնը իր զինվորների հետ միասին հայտնվում է Մուսասիրի առջև և գրավում քաղաքը: Նա Ասորեստան է գերեվարում Ուրզանայի կնոջը, ուստրերին ու դուստրերին, արքայական տան մյուս անդամներին, ինչպես նաև 6110 մարդ³⁵: Բռնագրավվում են մեծ քանակությամբ անասուններ, կողոպտվում խալդիի հարստագույն տաճարի ողջ ունեցվածքը, այդ թվում ոսկի, արծաթ, արձիճ, թանկարժեք քարեր և այլն: Կողոպտված իրերի մեջ հատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում Իշպուհնիի (Իշպուհնիի)որդի Սարգուրիի³⁶ և Արգիշտի Ա-ի հսկա բրոնզե արձանները, ինչպես նաև Ռուսա Ա-ի բրոնզե ձուլածո արձանը՝ իր կառավարի և երկու ձիերի հետ:

«... Մուսասիրի մարդի մարդկանց ես դասեցի Ասորեստանի մարդկանց շարքը,— ասում է Սարգոնը,— նրանց վրա, ինչպես ասորեստանցիների վրա, ռազմական և շինարարական պարհակ դրի: Լսելով (այդ), Ուրսան խոնարհվեց գետնին, պատառոտեց իր զգեստները... պոկեց գլխակալը, արձակեց մազերը, զուլգ ձեռքերը սեղմեց կրծքին, թավալվեց փորի վրա. նրա սիրտը կանգ առավ, փայծաղը ալրվում էր, շրթունքներից ժայթքում էին դառնագին աղաղակներ...»:

Սարգոնի մ. թ. ա. 714 թվականի արշավանքը իսկապես ծայր աստիճանի ծանր կացության մեջ դրեց Ուրարտուին ոչ միայն քաղաքական, այլև տնտեսական ասպարեզում: Դա ոչ միայն Ռուսայի թագավորության մայրամուտն

³⁵ Այս արշավանքին վերաբերող Սարգոն Բ-ի մի այլ արձանագրության մեջ Մուսասիրում գերված մարդկանց թիվը համարվում է 2170. АВИИУ, 54 (?2):

³⁶ Թերևս պետք է լինի հակառակը՝ Իշպուհնիի, Սարգուրիի որդի», քանի որ Իշպուհնին իսկապես եղել է Սարգուրի Ա-ի որդին, եթե միայն խոսքը չի վերաբերում Իշպուհնիի շթագավորած որդուն, որը, սակայն, այլ աղբյուրներում չի հիշատակվում:

Վան. Քոփրախ կամ

էր, այլև Ուրարտուի վայրէջքի սկիզբը: Սարգոնի այդ ավերիչ արշավանքից հետո Ռուսա Ա-ը հագիվ մեկ տարի է մնում ուրարտական գահի վրա³⁷:

Ուրաբառաի ֆաղափական վիճակի ժամանակավոր կայունացումը: Արգիշտի Բ-ը (մ. թ. ա. 713—685) գահակալում է քաղաքական բավականաչափ բարդ իրադրության պայմաններում: Մ. թ. ա. 714 թվականին Ասորեստանի ձեռնարկած ջախջախիչ արշավանքից հետո, Արգիշտի Բ-ը ստիպված էր ուղիներ որոնել՝ որևէ կերպ ապահովելու Ուրարտուի անվտանգությունը և անկախությունը:

Մյուս կողմից, Ասորեստանը ևս վերջնականապես ապահովված չէր համարում իր դիրքերը Ուրարտուի սահմանամերձ գոտում, ուստի շարունակում էր որոշ նախազգուշական քայլեր ձեռնարկել այնտեղից սպասվող հնարավոր վտանգը կանխելու համար:

Այսպես, Արգիշտի Բ-ի թագավորության հենց երկրորդ տարում (մ. թ. ա. 712) Սարգոն Բ-ին տեսնում ենք Ուրարտուի արևմտյան հարևանների՝ Մելիդի և Կամմանուի դեմ համառ մարտեր մղելիս: Այս մարտերում նա հաղթանակ է տանում և Կամմանուի հինգ քաղաքներ վերածում հսկիչ ամրոցների՝ ընդդեմ Ուրարտուի³⁸: Այնուհետև, ըստ երևույթին, մ. թ. ա. 708 թ. է վերաբերում Ասորեստանի պալքարը մերձեփրատյան Կումմուխ երկրի դեմ, որի թագավոր Մուտասլուն, ինչպես բողոքում է Սարգոնը, դավաճանաբար հրաժարվել էր վճարելու Ասորեստանին հասանելիք հարկը՝ ապավինելով ուրարտական թագավոր Արգիշտի Բ-ի աջակցությանը³⁹:

Ասորեստանի և Ուրարտուի փոխհարաբերություններում լարվածություն է նկատվում նաև մ. թ. ա. 703 թվականին: Ճիշտ է, ռազմական գործողություններից երկու կողմն էլ աշխատում են ձեռնապահ մնալ, սակայն երկուստեք ակտիվ հետախուզություն են կազմակերպում: Այդ մասին վկայում է Ամեզուի (այժմ Դիարբեքիր) կառավարիչ Ուպախիսիր-բելի նամակը՝ հասցեագրված Սարգոնին: Նամակից երևում է, որ ասորեստանյան զորքերը պատրաստ են վարելու ռազմական գործողություններ և հարձակում գործելու Տուշպայի ուղղությամբ: Երբեմն փոխադարձ նետաձգություններ են տեղի ունենում ասորեստանյան և ուրարտական հետախուզիչների միջև, որոնց ժամանակ երկուստեք լինում են մարդկային զոհեր:

Այնուհետև, զգացվում է, որ Արգիշտին արձակել է ինչ-որ հրաման (ըստ երևույթին, ռազմական հարձակման մասին), որը, սակայն, հետո չեղյալ է հայտարարել: Ինչ վերաբերում է ասորեստանյան թագավորին, ապա հետա-

³⁷ Սարգոնի տարեգրության VIII տարվա տվյալները և մի քանի այլ արձանագրություններ հայտնում են, թե մ. թ. ա. 714 թվականի պարտությունից անմիջապես հետո Ռուսա Ա-ը իբր ինքնասպանություն է գործում (տե՛ս АВИИУ, 46 (129). 52. 53. 54 (72), այնինչ ասորեստանյան նույն թագավորի տարեգրության IX տարվա (մ. թ. ա. 713) իրադարձությունների մեջ Ռուսան դեռևս հիշատակվում է:

³⁸ S⁶⁷ АВИИУ, 46 (178):

³⁹ S⁶⁷ ARAB, II, 64: И. М. Дьяконов, АВИИУ, 54 (112): Հմտ. ասորեստանյան փոխարքա-էպոնիմների ցուցակի մ. թ. ա. 708 թվականի տակ բերված տվյալները, ըստ որոնց Կումմուխան նվաճվել է նշանակվել է մարզի կառավարիչ:

խուզական բնույթի այս փաստաթղթից ակնառու երևում է, որ նա ծրագրել է ուրարտացիներին հպատակեցնել մինչև բերքահավաքի սկսվելը⁴⁰։

Նույն Ուպախխիր-բելի մ. թ. ա. 705 թվականին Սարգոնին գրած մի այլ նամակից երևում է, որ ասորեստանյան հետախուզությունը իր ազդեցության ոլորտի մեջ է առել ուրարտական մարզերի կառավարիչներից մեկին, որից և սիստեմատիկաբար լրտեսական բնույթի տվյալներ է ստանում ուրարտական զորքերի տեղաբաշխման, Արգիշտի Բ-ի ռազմական ծրագրերի և այլ հարցերի վերաբերյալ։ Ի դեպ, ասորեստանյան հետախուզությունը պարզել էր, որ ուրարտական բանակի որոշ ստորաբաժանումներ պահակային ծառայություն են վարում Խարդալում⁴¹։ Նամակում, միաժամանակ, Սարգոնին ծառայություն են ուրարտական լրտեսող կառավարչի դժգոհությունը այն մասին, թե ինչու Ուրարտուն խաղաղություն է պահպանում, իսկ Ասորեստանը բռնագրավում է նրա ամրոցները⁴²։

Սակայն, մյուս կողմից, ասորեստանյան հետախուզների նամակներից երևում է, որ Արգիշտի Բ-ը, ճիշտ գնահատելով ստեղծված իրադրությունը, ձգտում է հնարավորին չափ բարի-դրացիական հարաբերություններ հաստատել Ասորեստանի հետ։ Այդ մասին է վկայում, օրինակ, Տուշխանի (այժմ Կարխ) կառավարիչ Շա-Աշշուր-դուբբու⁴³ մ. թ. ա. 707 թվականի նամակը Սարգոնին, որից իմանում ենք, որ Ուրարտուի և Ասորեստանի միջև պայմանավորվածություն է եղել սահմանամերձ գոտում անտառահատում կազմակերպելու մասին⁴⁴։ Մի այլ նամակ ևս վկայում է Արգիշտի Բ-ի խաղաղասիրական հակումների մասին, որոնց առթիվ նա նույնիսկ երգում է տալիս⁴⁵։

Արգիշտի Բ-ի մեզ հասած սեփական արձանագրությունների թիվը խիստ սահմանափակ է իրենց բովանդակությամբ նրանք չեն հակասում ասորեստանյան աղբյուրների տվյալներին։

Ինչպես հայտնի է, ասորեստանյան թագավոր Սինախներերը (մ. թ. ա. 705—680) պատերազմներ էր մղում Բաբելոնի (մ. թ. ա. 702, 689), Հուդայական պետության (մ. թ. ա. 701), էլամի, արամեացիների, ծայրամասային մանր արքայությունների և Մարաստանի (մ. թ. ա. 691) դեմ⁴⁶։ Դրանք, ըստ երևույթին, նկատելի չափով թուլացրել էին Ասորեստանի դիրքերը հյուսիսում։ Այդ մասին վկայում է Սինախներերի արշավանքը Նիբուր (այժմ՝ Զուդի-դաղ) լեռան վրա գտնվող մի շարք բնակատեղիների դեմ⁴⁷, որոնք մոտ էին Ասորեստանի հյուսիսային սահմաններին։

40 *Stⁿ RCAE, I, № 424*։

41 Ն. Ադոնցի կարծիքով Խարդան նույնական է հայկական Խարբերդի հետ (տե՛ս N. Adontz, *Histoire d'Arménie*, էջ 120 և ծանոթ. 1)։

42 *Stⁿ RCAE, I, 548. АВИИУ, 50 (35)*։

43 *Stⁿ PAR, էջ 86, 88*։

44 *Stⁿ RCAE, I, 705. АВИИУ, 50 (33)*։

45 *Stⁿ RCAE, II, 1298. АВИИУ, 50 (41 к)*։

46 В. В. Струве, *История древнего Востока*, էջ 330—331։ «Всемирная история», էջ 550—551։

47 *Stⁿ Սինախներերի արքայություն 5-րդ տարվա տվյալները (մ. թ. ա. 701)*։ G. Smith, *History of Sennacherib*, London, 1878, էջ 79—84 (III, 66—68, IV, 1—20)։

Շատ հնարավոր է, որ հենց այդ ժամանակներին վերաբերվի Արգիշտի Բ-ի հեռավոր արշավանքը դեպի արևելք, որի ընթացքում նա հաղթությամբ հասել է ընդհուպ մինչև Կասպից ծովի արևմտյան ափերին հարող շրջանները⁴⁸։ Ճիշտ է, այդ արշավանքը անմիջապես ուղղված չէր Ասորեստանի դեմ, սակայն դրա համար անհրաժեշտ էր թերևս որոշ չափով վերացնել Սարգոն Բ-ի մ. թ. ա. 714 թվականին Ուրարտուի դեմ ձեռնարկած արշավանքի հետևանքները։ Ինչպես վերը տեսանք, այն ժամանակ, ի թիվս այլոց, նվաճվել էին նաև Արմարիլին և Սանգիբուտուն, այսինքն՝ հենց այն նահանգները, որոնք ընկած էին Կասպից ծովը տանող ճանապարհին։

Նվաճողական այդ ձեռնարկումները միանգամայն ուրույն տեղ են գրավում Ուրարտուի անկման շրջանի ռադմա-քաղաքական պատմության մեջ, հիթ հաշվի առնենք, որ Վանի թագավորության նույնիսկ ժողկման դարաշրջանում, որքան հայտնի է, ուրարտական թագավորներին երբեք չի հաջողվել մուտք գործել այդ հեռավոր արևելյան տերիտորիաները։

Արգիշտի Բ-ի արևելքում ձեռք բերած զգալի հաջողությունները կասկած չեն թողնում, որ Ուրարտուն այդ ժամանակ պետք է կոնկրետ քայլեր ձեռնարկած լինի նաև իր դիրքերը արևմուտքում, Եփրատի աջ ափին, վերականգնելու ուղղությամբ։ Եվ հիթ հայտնի Թիլ-Գարիմմուն⁴⁹ մ. թ. ա. 695 թվականի նախօրեին փորձեր է անում թոթափելու ասորեստանյան լուծը⁵⁰, ապա այդ կարելի է բացատրել հենց Բիայնիլի-Ուրարտուի ակտիվ աջակցությամբ։

Ինչպես հայտնի է, Արգիշտի Բ-ը պետության հյուսիս-արևմտյան մասում, Երզնկայից արևելք, կառուցում է մի խոշոր ամրոց, որի մնացորդները ուսումնասիրման առարկա դարձան վերջերս։ Ինչ վերաբերում է Արգիշտի Բ-ի շինարարական այլ աշխատանքներին, ապա դրանք տեղի են ունենում կենտրոնական Ուրարտուում՝ Վանա լճի հյուսիսային ափին (Արճեշի շրջանում)։ Այստեղ Արգիշտի Բ-ը անցկացնում է ոռոգիչ ջրանցքներ, ստեղծում ցանքադաշտեր, տնկում պտղատու և խաղողի այգիներ⁵¹։

Այսպիսով, Արգիշտի Բ-ի երկարատև թագավորությունը զգալի աշխուժություն է հաղորդում Վանի թագավորության արտաքին և ներքին քաղաքականությունը։ Ուրարտուն աստիճանաբար ուշքի է գալիս Սարգոն Բ-ից ստացած ծանր հարվածներից։

Ռուսա Բ-ի ռազմական, շինարարական և դիվանագիտական գործունեությունը։ Արգիշտի Բ-ի որդի Ռուսա Բ-ը Ուրարտուի վերջին շրջանի պատմության առավել աչքի ընկնող դեմքն էր։ Ռուսա Բ-ի օրոք (մ. թ. ա. 685—645) զգալի աշխուժություն է նկատվում Վանի թագավորության թե՛ արտաքին քաղաքականության բնագավառում և թե՛ երկրի ներքին կյանքում։ Արևմուտքում

⁴⁸ Տե՛ս W. C. Benedict, Two urartian inscriptions from Azerbaijan, JCS, XIX, № 2, 1965, էջ 38—40։

⁴⁹ Խեթական աղբյուրների Թեգարաման, Պտղոմեոսի Գավրանան, այժմյան Գյուլունը (PAR, էջ 75), հին հայկական ռոման Թորգոմայա։

⁵⁰ Տե՛ս АВИИУ, 59 (V, 1), 61։

⁵¹ Տե՛ս УКН, 275, 276։ M. Tseretelli, L'inscription de la stèle de Hagl, RA, 1958, LII, № 1, էջ 29—38, № 2, էջ 63—73։

նա նվաճում է Տապլանի երկիրը⁵²։ Շարունակելով առաջընթացը Արածանիի հարավային ափերի երկաձևով, Ռուսան գրավում է Մուշկի(նի) երկիրը⁵³։

Այնուհետև, նա անցնում է Եփրատը և իր տիրապետությունը հաստատում հաթի ու Խալիտու⁵⁴ երկրներում։ Եփրատի ավազանում Ռուսան իր տիրապետության է ենթարկում նաև Լուբարախի երկիրը⁵⁵։ Այս նվաճումները ցույց են տալիս, որ Ասորեստանի հզորացումը խոչընդոտելով Ուրարտուի ձգտումը դեպի հարավ և հարավ-արևմուտք, ի վիճակի չի եղել կասեցնելու վերջինիս առաջխաղացումը դեպի արևմուտք՝ փոքր-ասիական հողերը, որոնց նկատմամբ նույնքան ակնկալություններ ունեւր ասորեստանյան թագավոր Ասարխադ-դունը⁵⁶։

Վանա լճի հյուսիս-արևմտյան ափին՝ Զիուկունի երկրում, Ռուսա Բ-ը կառուցում է Խալդի աստծո անունը կրող քաղաք, հյուսիս-արևելքում՝ ծավալում նշանակալից շինարարական գործունեություն, իսկ Մակուի շրջանում՝ հիմնում «Ռուսայի փոքր քաղաքը» և տաճար⁵⁷։ Արարատյան դաշտավայրում ուրարտական թագավորի շինարարական ձեռնարկումները է՛լ ավելի մեծ մասշտաբներ են ընդունում։ Այստեղ՝ Ազա երկրում, նա հիմնադրում է վարչա-տնտեսական ու ռազմական նոր կենտրոն՝ Թեյշեբախին (Կարմիր բլուր), որով նկատելիորեն երկրորդական պլանի վրա են մղվում նախկին կենտրոնները՝ էրեբունին և Արգիշտիխինիլին։

Ազա երկիրը, ըստ երևույթին, Ռուսա Բ-ի թագավորության համար հանդիսացել է միակ հուսալի հենակետը հյուսիսում։ Այդ արգավանդ տերիտորիայի դերը է՛լ ավելի է բարձրանում Ուրարտուի համար, եթե նկատի ունենանք, որ Ռուսա Բ-ի օրոք արդեն զգալիորեն փոքրացել էր պետության տերիտորիան։ Ազա երկիրը ունեւր նաև կարևոր ռազմա-ստրատեգիական նշանակություն. այն ապահովում էր Ուրարտուի թիկունքը հյուսիսից։ Ահա թե ինչու Ռուսա Բ-ը զգալի ջանք էր գործադրում այդ երկիրը իր տիրապետության ոլորտում ամուր պահելու համար։ Եվ այդ ջանքերն իզուր չեն անցնում։ Արարատյան դաշտավայրը անընդմեջ մնում է Ուրարտուի կազմում ընդհուպ մինչև նրա կործանումը։

Ռուսայի որոշակի հաջողությունները հյուսիսում որոշ առումով պայմանավորված էին Ուրարտուի հարավային հարևանի՝ Ասորեստանի հետ նրա հաստատած փոխհարաբերություններով։ Ռուսան բարի-դրացիական կապերի

⁵² Ցե'ս P. Hulln, New urartian inscriptions from Adilcevaz, AS, IX, 1959, էջ 194—195 (արձանագրություն № 2, տող 8)։

⁵³ Այս Մուշկինի տակ, հավանաբար, պետք է հասկանալ մուշկերի ոչ թե հիմնական տերիտորիան (Փոլուգիան), այլ նրանց այն հատվածը, որը մ. թ. ա. դեռևս XII դարի առաջին կեսին 20 հազար մարդկանցով և 5 թագավորներով տեղաշարժ էր կատարել դեպի հարավ-արևելք և Տիգրիսի ակունքներից մի փոքր ավելի հարավ նվաճել Ալզի (հայկ. Աղձնիք) և Պուրուլումզի երկրները։ Բնակություն հաստատելով այստեղ, հետագայում նրանք իրենց են ենթարկում նաև ավելի հարավ ընկած Կատմուխի (վաղ հայկական աղբյուրներում՝ Ետուն Կազմեայ) երկիրը (տե'ս АВИУ, 10, 1, 62)։

⁵⁴ Խալիտուի տեղադրումը դեռևս պարզված չէ։ Խաթի երկրի տեղադրման մասին տե'ս վե-րևում, էջ 324, ծանոթ, 18։

⁵⁵ Ցե'ս УХН, 279։

⁵⁶ Ցե'ս ARAB, II, 516, 517։

⁵⁷ Ցե'ս УХН, 280, 285։

մեջ է մտել Ասարխադդոնի (մ. թ. ա. 680—669) հետ: Դրանք արտահայտվում էին ոչ միայն երկուստեք պահպանվող շեղոքություններ, այլև հարկ եղած դեպքում նույնիսկ փոխադարձ աջակցությամբ: Այսպես, մ. թ. ա. 673 թվականին Շուպրիային հաղթելուց հետո, Ասարխադդոնը բարեխղճորեն որոնում, հայտնաբերում և վերադարձնում է Ռուսային Շուպրիայում ապաստանած ուրարտացի փախստականներին՝ մեծ մասամբ ստրուկներին: Այդ տեղեկությունը հաղորդող արձանագրությունից երևում է, որ Շուպրիայի թագավոր Կալի-Թեշուրը բազմիցս կտրուկ կերպով մերժել և արհամարհել էր ուրարտական փախստականներին վերադարձնելու առթիվ Ռուսայի պահանջները⁵⁸:

Այս տեղեկությունների մեջ, որոնք ավելի մանրամասն քննարկված են հաջորդ գլուխներից մեկում⁵⁹, Արմե-Շուպրիան հանդես է գալիս որպես համեմատաբար ազատ երկիր՝ սոցիալ-տնտեսական կեղծքման առումով, համեմայն դեպս շատ ավելի ազատ, քան Ասորեստանը և Ուրարտուն (որոնք, ինչպես տեսնում ենք, մոռանում են իրենց թշնամությունը՝ Շուպրիայի դեմ դաշնակցելու համար): Ուստի այն դեպի իրեն էր քաշում երկու պետությունների զրգուրդ տարբերին: Հետաքրքրական է նշել, որ նույն դերը խեթական պետության նկատմամբ խաղում էր իր ժամանակ նախահայկական ցեղերի մի այլ բնօրրան՝ Հայասա երկիրը:

Ասորեստանի և Ուրարտուի հարաբերությունները, այսպիսով, որոշ չափով շտկվում են:

Դրությունը, գուցե, մասամբ փոխվում է Ասարխադդոնի հաջորդի՝ Աշուրբանակալի թագավորության շրջանում (մ. թ. ա. 668—633), որի արձանագրություններից մեկում ակնարկված է, թե ի թիվս այլ ժողովուրդների, ուրարտացիները, Ումմանմանդայի⁶⁰ հետ դաշնակցած, դավիւր են նյութում Ասորեստանի դեմ⁶¹: Այս հանգամանքը, սակայն, էական հետևանքներ չի ունեցել: Ընդհակառակը, Ուրարտուի դաշնակիցների՝ կիմմերների պարտությունից հետո, մ. թ. ա. 655 թվականին Ռուսան բարեկամական այցով դեսպաններ է ուղարկում Ասորեստան: Աշուրբանակալը նրանց սիրալիր ընդունում է և, որպես օրինակ, ի ցույց դնում էլամի դեսպաններին, որոնք, ի տարբերություն Ուրարտուի պատվիրակների, եկել էին հանդուգն նամակով⁶²:

Ռուսայի թագավորության վերջին տասնամյակի վերաբերյալ առայժմ ոչինչ հայտնի չէ: Սակայն պետք է ենթադրել, որ այդ ժամանակամիջոցում Ուրարտուն շարունակել է ավելի ու ավելի մղվել երկրորդական պետության դիրքերը:

Ուրարտուն վերջին թագավորների օրոք և նրա կործանումը: Ուրարտուի թագավորության եզրափակիչ շրջանի մասին հասել են սոսկ աղքատիկ, կցկր-

⁵⁸ S⁶u АВИИУ, 67 (п):

⁵⁹ S⁶u ստորև, գլուխ XVII:

⁶⁰ Ումմանմանդա-յի տակ, հավանաբար, պետք է հասկանալ կիմմերներին (տե՛ս АВИИУ, 77, ժանոթ. 8, 78, ժանոթ. 4 և այլն):

⁶¹ Այդ իրադարձությունները, ըստ երևույթին, տեղի են ունեցել մ. թ. ա. 659—655 թվականների միջև ընկած ժամանակամիջոցում (տե՛ս АВИИУ, 77 և ժանոթ. 9):

⁶² S⁶u АВИИУ, 76 (1, 2): Ուրարտական դեսպանների այցը համընկել էր էլամի դեմ Ասորեստանի ձեռնարկած ռազմական արշավանքի բարեհաջող ավարտին (տե՛ս И. М. Дьяконов, История Мидии, էջ 286):

տուր տեղեկություններ: Շուրջ կես դար տեղը ժամանակամիջոցում (մ. թ. ա. 645—590) ուրարտական գահի վրա երևում են Սարգուրի Գ, Սարգուրի Դ (?), էրիմենա (?), Ռուսա Գ և Ռուսա Դ թագավորները: Էրիմենայի թագավորելու հարցը, կարծես թե, արդեն հաստատվում է նորագույն տվյալներով⁶³:

Սարգուրի Գ-ի՝ Կարմիր բլուրից հայտնաբերված երկու սեպագիր աղյուսակներ⁶⁴ վկայում են ուրարտական տիրապետության առկայությունը Արարատյան դաշտավայրում նաև այդ թագավորի օրոք:

Ինչ վերաբերում է Ուրարտուի և նրա գլխավոր ախոյանի՝ Ասորեստանի փոխհարաբերություններին, ապա Աշուրբանապալի արձանագրությունները վկայում են, որ Սարգուրի Գ-ը շարունակել է իր նախորդի՝ Ռուսա Բ-ի կողմից դեռևս Ասարխադդունի հետ հաստատած բարի-դրացիական հարաբերությունները: Արձանագրություններից մեկի համաձայն, Աշուրբանապալը Սարգուրի Գ-ի պալատին և երկրին խաղաղություն է բարեմաղթում և գոհունակություն արտահայտում այն առթիվ, որ ուրարտական գահը բարձրանալու ժամանակվանից ի վեր Սարգուրին որոնում է բարեբարի՝ ի դեմս Ասորեստանյան թագավորի⁶⁵: Մի այլ դեպքում Աշուրբանապալը հավաստում է, որ եթե Ուրարտուի նախորդ թագավորները իր նախորդներին սովորաբար անվանել են «եղբայր», ապա Սարգուրի Բ-ը Աշուրբանապալին, ինչպես որդին հորը, մշտապես անվանում է «տեք» և հարգալից ու հնազանդուրեն մատուցում իր ծանր ընծաները⁶⁶:

Ինչ վերաբերում է Սարգուրի Գ-ին, ապա նա հայտնի է Կարմիր-բլուրից հայտնաբերված բրոնզե վահանի և կավե աղյուսակի գլանաձև կնիքի պատճենի սեպագիր տեքստերից⁶⁷:

Վանի թագավորության անկմանը զգալի չափով նպաստում էր նաև Առաջավոր Ասիայում հանդես եկած նոր ախոյանների՝ սկյութների ու մեդացիների օրեցօր աճող հզորությունը:

Այս արտաքին վտանգներից բացի, Ուրարտուի համար սպառնալիք էին ներկայացնում, և թերևս է՛լ ավելի կործանարար էին քան սրանք, ներքին կենտրոնախույս ուժերը: Ուրարտուի կազմից կամ ազդեցության ոլորտից աստիճանաբար դուրս էին մնում բազմաթիվ, առանձնապես ծայրամասային, երկրներ ու ցեղեր: Հայտնի է, օրինակ, որ փոքրիշատե հեռավոր տերիտորիաներից Ուրարտուի կազմում՝ ընդհուպ մինչև նրա կործանումը, մնում է Արարատյան դաշտում ընկած Ազա երկիրը՝ Թեյշեբաինի վարչա-տնտեսական կենտրոնով, Մյուս երկրները՝ Արմե-Շուպրիայի շուրջը խմբավորված հայկական ցեղերը, ընդհակառակը, եռանդուն կերպով ծավալվում էին Ուրարտուի տերիտորիայով մեկ, ու հանդիսացան այդ, արդեն հասարակության զարգացման առումով ոչ պիտանի ու վնասակար դարձած, պետության անկման կարևորագույն գործոն:

63 Ի. Մ. Դյակոնովը էրիմենային է վերագրում Կարմիր բլուրում 1957 թվականին հայտնաբերված աղյուսակներից մեկը: (ՏՃՍ ՄՍԸ, էջ 33—34 (№ 3)).

64 ՏՃՍ Н. В. Арутюнян, Новая клинописная табличка из раскопок Кармир-блуга, «Festschrift Johannes Friedrich», Heidelberg, 1959, էջ 35—51, ՄՍԸ, № 1—2.

65 ՏՃՍ RCAE, II, 1242. АВВИУ, 79.

66 RCAE, II, 1243. АВВИУ, 72 (X, 40—50).

67 ՏՃՍ УКН, էջ 458 (№ 69). ՄՍԸ, № 5.

վանի թագավորությունը տարեցտարի ավելի ու ավելի էր գամվում իր սկզբնական, սահմանափակ տերիտորիային՝ Վանա լճի մերձափնյա շրջաններին:

Ուրարտուի վերջին երկու թագավորները՝ Ռուսա Գ-ը և Ռուսա Դ-ը հաղթահալ կարողանում են պահպանել երեքացող պետությունը: Ռուսա Գ-ը հայտնի է սոսկ մի քանի արձանագրություններով, որոնցից հրկուսը պատմում են Արգիշտիսինիլիում և էրեբունիում կառուցված հացահատիկի պահեստների մասին, իսկ մյուսները վերաբերում են Թուփրախ-կալեում հայտնաբերված բրոնզե վահանների նվիրաբերությանը խալդի աստծուն⁶⁸:

Ինչ վերաբերում է Ռուսա Դ-ին, ապա նա հայտնի դարձավ միայն վերջին տարիներս՝ երկու համառոտ սեպագիր տեքստերից: Դրանք գլանաձև կնիքների ղրղմներ են, մեկը կավե ապուսակի, մյուսը՝ կավե բուլլայի (հացահատիկի պահեստի դուռը կնքելու համար) վրա: Այս Ռուսան, ամենայն հավանականությամբ, եղել է Ռուսա Դ-ի որդին և հանդիսացել Ուրարտուի անկախության վերջին մնացուկների վերացման ժամանակի կենդանի վկան⁶⁹:

Ուրարտուի վերջին երկու տասնամյակների պատմության ուսումնասիրության համար առանձնահատուկ տեղ են զբաղում «Բաբելոնյան ժամանակագրության» այն տվյալները, որոնք հաղորդում են նաքուպլասարի թագավորության 17-րդ տարում (մ. թ. ա. 609) Ուրարտուի դեմ ձեռնարկված մեղական (մարական) արշավանքի մասին⁷⁰: Հենց այդ ժամանակվանից, ըստ երևույթին, Ուրարտուն պետք է ընկած լինի Մեդիայի ազդեցության ոլորտի մեջ: Իսկ մ. թ. ա. 605 թվակն չին, երբ Ասորեստանը բաժանվում էր Մեդիայի և Բաբելոնի միջև, Ուրարտուն պետք է արդեն գտնված լիներ Մեդիայի տիրապետության տակ⁷¹: «Աստվածաշնչում» ևս, Մանայի և սկյութների (Ազգուղ) հետ միասին, Ուրարտուն հիշատակվում է որպես Մեդիայի ենթարկյալ, երբ վերջինս պատերազմում է Բաբելոնի դեմ⁷²:

Ինչ վերաբերում է Թեյշեբաինիում և ուրարտական այլ քաղաք-ամրոցներում հայտնաբերված սկյութական նետասլաքներին, ապա Ի. Մ. Դյակոնովը հակված է այդ փաստը բացատրելու մեղեական բանակում սկյութների առկայությամբ: Միաժամանակ նա գտնում է, որ սկյութացիները և մեդացիները իրենց մշակույթով բավական մոտ են եղել միմյանց⁷³:

Առանձնակի կարևորություն է ներկայացնում նաև ուրարտական պետության վերջնական կործանման ժամանակի հարցը: Հերոդոտի տվյալների համաձայն, մ. թ. ա. 585 թվականին Մեդիայի և Լիդիայի սահմանը Փոքր Ասիայում անցնում էր Հալիս գետով: Ուրեմն այդ ժամանակ Ուրարտուն արդեն պետք է եղած լիներ Մեդիայի կազմում: Ինքնին հասկանալի է, որ Մեդիան հաղիմ

⁶⁸ Տե՛ս УХН, 288—290, 292—294 և այլն:

⁶⁹ Ռուսա Դ-ի մասին մանրամասն տե՛ս Н. В. Арутюнян, К интерпретации надписи на глиняной булле Карми блура, ИФЖ, 1960, № 1, էջ 223—229:

⁷⁰ Ուրարտուի վերջին տարիների պատմության հանգամանալի ուսումնասիրությունը տե՛ս Н. М. Дьяконов, Последние годы Урартского государства по ассирио-вавилонским источникам, ВДИ, 1951, № 2:

⁷¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 31—33:

⁷² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 33—34:

⁷³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 38—39:

թե Փոքր Ասիայում պատերազմ սկսեի Լիդիայի դեմ, թույլ տալով, որ նրա թիկունքում գոյատևեի անկախ ուրարտական պետությունը: Այսպիսով, Ուրարտուի անկախության վերջին մնացուկների վերացումը, բնականաբար, պետք է վերագրել Մեդիայի և Լիդիայի միջև մղված պատերազմի ոչ թե ավարտին (մ. թ. ա. 585), այլ սկզբին (մ. թ. ա. շուրջ 590)⁷⁴:

Ուրարտական պետության կործանումը մ. թ. ա. VI դարի սկզբներին հանգեցրեց նույն տերիտորիայի վրա հայկական պետության ստեղծման:

⁷⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 32—33.

ՈՒՐՍՐՏՈՒԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ, ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ ԵՎ ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ

1. ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

Վանի թագավորությունը հին-արևելյան ստրկատիրական աշխարհի հյուսիսային եզերքին տեղավորված և Առաջավոր Ասիայի կենտրոնական շրջանների նկատմամբ համեմատաբար երիտասարդ պետական կազմավորում էր։ Դասակարգայնացման պրոցեսները այստեղ, հետևաբար, ավելի ուշ էին սկզբվել, սակայն հասարակության զարգացումը ընթանում էր նույն ուղիներով, ինչ որ ավելի զարգացած շրջանների՝ Միտանների, խեթական աշխարհի, Ասորեստանի զարգացումը, այն է՝ արևելյան տիպի ստրկատիրության ուղիներով։

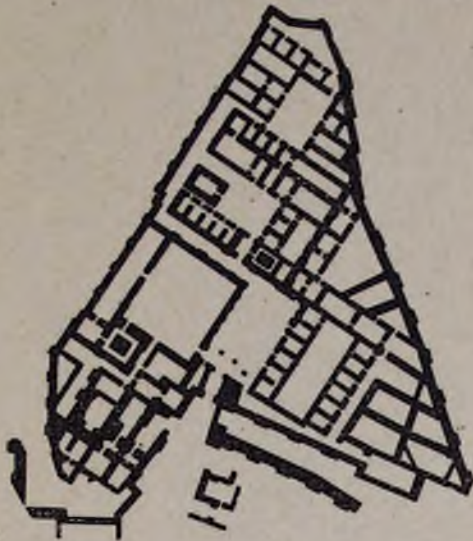
Պետք է հաշվի առնել, որ Հայկական լեռնաշխարհի Վանի թագավորության կազմի մեջ մտած տարրեր մասերը գտնվում էին սոցիալ-տնտեսական զարգացման տարբեր մակարդակի վրա։ Մ. թ. ա. I հազարամյակի սկզբներին այստեղ առաջատար դեր էին խաղում ամենից ավելի զարգացած՝ Վանա լճի ավազանում և Ուրմիա լճից դեպի արևմուտք ընկած երկրները, որոնք հասել էին պետականության ստեղծման փուլին։ Այս երկրները ռազմական նվաճումների միջոցով հետզհետե տարածեցին իրենց իշխանությունը Հայկական լեռնաշխարհի գրեթե բոլոր մասերի վրա և պահպանեցին այն մոտավորապես երեք հարյուրամյակ։ Այդ ժամանակի ընթացքում պետության մեջ ընդգրկված ցեղերը ապրեցին, իհարկե, սոցիալ-տնտեսական որոշակի զարգացում, տարբեր երկրամասերում տարբեր չափի, սակայն լրիվ համահարթում տեղի չունեցավ և ուրարտական տիրապետության վերջում էլ լեռնաշխարհի մի մասը շարունակում էր գտնվել դասակարգային հասարակության դեռևս սկզբնավորման փուլում։

Իր գոյության ընթացքում պետությունը ամբողջ երկրով մեկ ստեղծել էր տեղական բնակչության և ստրուկների շահագործման բավականին բարդ ու ճյուղավորված սիստեմ, որի կիրառման կարևոր ասպարեզներն էին ինչպես տեղական համայնքները և արքունական (պետական), տաճարային և այլ տնտեսությունները, այնպես էլ ռազմական ու տնտեսական կառույցների՝ ամրոցների, ջրանցքների, պահեստների շինարարությունը։

Արժանահավան տնտեսություններ։ Արքունական (պետական) տնտեսությունները հիմնվել են, ըստ երևույթին, առավել բերրի ու ոռոգման համար անհրաժեշտ ջրային պաշարներով ապահովված վայրերում։ Այդ տնտեսություններում զբաղվել են հացահատիկային ու բանջարաբուստանային կու-

տուրաններով, այգեգործությամբ ու խաղողագործությամբ, վերամշակել երկ-
բազործական ու այգեգործական-խաղողագործական մթերքները, լայնորեն
տարածված է եղել նաև անաս-
նապահությունը:

Թագավորը սեփականատեր էր
զգալի թվով բնակատեղիների ու
հսկայական կալվածքների¹: Նրա
անունով կոչվում էին ոչ միայն
վարչա-տնտեսական կենտրոննե-
րը, այլև արքունական տնտեսու-
թյունները, հովիտները, խաղողի
այգիները: Այսպես, Մենուայի ա-
նունով հայտնի են Մենուախինիլի
վարչա-տնտեսական կենտրոնը
Արաքսի աջ ափին (Արարատյան
դաշտավայրում) և Մենուայի հո-
վիտը՝ Արածանիի վերին հոսան-
քում (Մանազկերտի մոտակայ-
քում), Արգիշտիի անունով՝ Ար-
գիշտիխինիլի երկու կենտրոննե-
րը Արաքսի ձախ ափին (Հին և նոր
Արմավիրների տեղում) և Արճեշի

Արին-բերդ: Հատակագիծ

շրջանում, Արգիշտիունա ամրոցը՝ Այադու մարզում (Վանա լճից հարավ), Սար-
դուրի Բ-ի անունով՝ Սարդուրիխուրդա ամրոցը Սանգիբուտու մարզում (Ուրմիա
լճից դեպի հյուսիս) և Սարդուրիի խաղողի այգին Արճեշի շրջանում, Ռուսա Ա-ի
անունով՝ Ուրարտուի Ռուսախինիլի մայրաքաղաքը (Թոփրախ-կալե) և Ռուսա
Բ-ի անունով՝ Ռուսայի (կամ Կուարլինի) հովիտը Հրազդանի աջափնյա մասում
(Կարմիր բլուրի և էջմիածնի միջև ընկած տարածությունը) և այլն:

Բացի այդ, սեփականատեր էին նաև թագավորի ընտանիքի անդամները,
եղբայրները՝ իրենց ընտանիքներով և այլն, մի խուսքով, արձանագրությու-
նների լեզվով արտահայտած՝ «արքայական տոհմի սերմը», որի թիվը հաս-
նում էր հարյուրների: Ռուսա Ա-ի տոհմի սերմը, օրինակ, ըստ Սարգոն Բ-ի
հաղորդման («Նուվրի աղյուսակ»), կազմում էր 260 մարդ²: Արքայական տոհմը
ունեի իր առանձին բնակատեղիները³: Այդպիսիներից էին Ռուսա Ա-ի տոհմի
բնակատեղին՝ Արբուն և Սարդուրի Բ-ի տոհմինը՝ Ռիյարը, ինչպես նաև նրանց
շրջակա Ռուսայի եղբայրների պատկանող յոթ այլ բնակատեղիները⁴: Հայտ-
նի է նաև «Շամիրամի ջրանցքին» հարող վայրերից մեկում գտնված խաղողի այ-
գին, որը Մենուան նվիրում է իր դստերը՝ Թարիրիային, և նրա անունով կոչում
«Թարիրիախինիլի»⁵:

1 Г. А. Меликишвили, Нанри-Урарту, էջ 342 և հաջ.

2 ՏՃ՝ АВИИУ, 49 (125):

3 ՏՃ՝ Б. Б. Пиотровски.І, Ванское царство, էջ 86:

4 ՏՃ՝ АВИИУ, 49 (269):

5 ՏՃ՝ УКН, 111:

Տաճարային տնտեսությունները: Ուրարտուի էկոնոմիկայում կարևոր դեր է պատկանել նաև տաճարային տնտեսություններին: Գրավոր աղբյուրներից հայտնի է, որ ուրարտական պանթեոնի յուրաքանչյուր աստված ունեցել է իր սրբատեղիները, տաճարները: Տաճարներն Ուրարտուում ունեցել են ինչպես երկրագործական, այնպես էլ անասնապահական զարգացած տնտեսություններ⁶: Օրինակ, Մուսասիրի տաճարը ունեցել է խաղողի և պտղատու լայնատարած այգիներ: Այդպիսի տվյալներ տաճարների այգեգործության մասին պարունակում է նաև Մհերի դռան հայտնի պաշտամունքային արձանագրությունը:

Ինչ վերաբերում է անասնապահությանը, ապա տաճարներին սիստեմատիկաբար մատուցվող խոշոր և մանր եղջերավոր անասունների նվիրատվությունները անհրաժեշտ նախապայման են եղել, որպեսզի այստեղ ևս ստեղծվեին զարգացած անասնապահական տնտեսություններ: Մհերի դռան բլբլանագրության⁷ համաձայն, օրինակ, Իշպուինի և Մենուա թագավորները պարտավորվում են ամենամսյա ղոհաբերություններ անել տաճարներին՝ 6 կով, 6 այծ, 37 եղ, 305 բլխար, Իսկ Կելիշինի երկնիզվյան արձանագրության համաձայն⁸, նույն թագավորները միայն մի այցելության առթիվ Մուսասիրի տաճարին նվիրաբերում են 22 հազար 712 զլուխ խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններ: Հասկանալի է, որ տասնյակ հազարավոր անասունները հաշվ թե նախատեսված լինելի միայն պաշտամունքային ղոհաբերության համար: Ըստ երևույթին դրանք հանձնվել են Մուսասիրի տաճարի տնտեսությանը, որը, այսպիսով, պետք է ունեցած լիներ անասունների հսկայական հոտեր: Տաճարները, մասնավոր՝ Մուսասիրի տաճարը, ըստ երևույթին, զբաղվել են նաև առևտրով, որը հանդիսացել է նրանց եկամտի աղբյուրներից մեկը⁹:

Մասնավոր տնտեսությունները: Ուրարտուում, ակներևաբար, գոյություն են ունեցել նաև աղնվական դասի մասնավոր տնտեսություններ, ինչպես արքայական տոհմի ներկայացուցիչների (մեծատոհմիկներ, առաջնորդ, խորհրդականներ), այնպես էլ զինվորների ու ծառայողների (փոխարքաներ կամ մարզերի կառավարիչներ, զորահրամանատարներ և այլն): Ըստ երևույթին, այդպիսի տնտեսությունների մասին է ակնարկում ուրարտական արձանագրություններից մեկը¹⁰, ըստ որի թագավորը (անունը տուժած է) «...բաց թողեց նետը այստեղից՝ Գիլուրանի անտառի առջևից, մինչև Իշպուինի, Բատուի որդու, այգին, 950 կանգուն (տարածություն)»¹¹:

Հավանաբար, մասնավոր տնտեսություններ են ունեցել նաև ուրարտական բանակի բազմաթիվ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, եթե շասենք զինվորական դասը ընդհանրապես: Բոլորովին էլ պատահական չէ, որ պատերազմների ընթացքում ձեռք բերված ռազմագերիների որոշ մասը, ինչպես հայտնի է, թագավորի համաձայնությամբ, բաժին է հասել զինվորներին: Բացի դրանից,

⁶ Տե՛ս Գ. Ա. Меликишвили, Нагри-Урарту, էջ 353 և հաջ.:

⁷ Տե՛ս УКН, 27:

⁸ Տե՛ս նույն տեղում, 19:

⁹ Տե՛ս Գ. Ա. Меликишвили, Нагри-Урарту, էջ 354—355:

¹⁰ Տե՛ս УКН, 277:

¹¹ Տե՛ս Գ. Ա. Меликишвили, Некоторые вопросы социально-экономической истории Нагри-Урарту, ВДИ, 1951, № 4, էջ 34—36:

Էրեբունի ամրոցի մուտքը՝ Արգիշտի Ա-ի սեպագիր արձանագրությամբ

նազմագերիներ են վերցրել նաև հենց իրենք՝ զինվորները, երբ թագավորը լքել է նվաճված երկիրը։ Պետական բարձրաստիճան ծառայողները, անկասկած, հնարավորություններ ունեցած կլինեն ստրուկներ ձեռք բերել նաև առևտրի միջոցով։ Հիշյալ մասնավոր տնտեսությունները ևս պետք է հիմնված լինեն ռազմագերիների կամ ստրուկների շահագործման վրա։

Ստրկակաճ ուժի զարգացումը։ Ստրուկներ ձեռք բերելու հիմնական աղբյուրը Ուրարտուում հանդիսացել են անընդհատ վարվող պատերազմները։ Ուրարտական թագավորների տարեգրությունները սխտեմատիկաբար հիշատակում են նվաճողական արշավանքների ժամանակ տարբեր երկրներից վանի թագավորություն թշված ռազմագերիների մասին, որոնց թիվը երբեմն հասնում է մի քանի տասնյակ հազարի։

Խորխորյան տարեգրության պահպանված հատվածների համաձայն, Արգիշտի Ա-ի կողմից Ուրարտու թշված ռազմագերիների ընդհանուր քանակը կազմել է ավելի քան 320 հազար մարդ, իսկ Սարգուրյան տարեգրության դարձյալ ոչ լրիվ տվյալներով՝ մոտ 200 հազար մարդ։ Տարեգրությունները միաժամանակ հիշատակում են, որ ռազմագերիների մի մասը սպանվել է, իսկ մյուս մասը՝ կենդանի տարվել Ուրարտու։ Ոչնչացվել է, սակայն, ըստ երևույթի, գերիների միայն աննշան, անաշխատունակ մասը։

Բացի այս ռազմական գերեվարություններից, որոշ սեպագիր տեքստեր հավաստում են, որ երբեմն վերաբնակեցվել է ամբողջական բնակատեղիների կամ շրջանների բնակչությունը։ Այսպես, օրինակ, Խորխորյան տարեգրության հատվածներից մեկի համաձայն, Արգիշտի Ա-ը Ուրմիա լճից դեպի հարավ ձեռնարկած արշավանքներից մեկի ժամանակ վերաբնակեցրել է 60 բնակատեղիների բնակչություն¹²։ Մասսայական վերաբնակեցման դառն ճակատագրին է մատնել հետագայում Սարգուրի Բ-ը հեռու հյուսիսում ընկած Խուշանի ևրկրի բնակչությունը¹³։ Մասսայական վերաբնակեցումը եղել է նաև ամրոցների ու բնակատեղիների հիմնադրման անբաժան ուղեկիցը¹⁴։ Այսպես, հայտնի է, որ Արգիշտի Ա թագավորը մ. թ. ա. 782 թվականին 6.600 ռազմագերի կամ զինվոր է վերաբնակեցրել նորակառույց Էրեբունիում, որ ձեռք էր բերել նախորդ տարվա արշավանքի ժամանակ Խաթե (խեթերի) և Մուփանի (Մուփք) երկրներում¹⁵։

Այսպիսով, նվաճված երկրներից մասնակիորեն կամ մասսայաբար վերաբնակեցված ռազմագերիները մեծ հնարավորություններ էին ընձեռում վանի թագավորության տնտեսության զարգացմանը։ Ռազմագերիների մի մասը, հավանաբար, վերածվում էին ստրուկների և օգտագործվում պետական (արքայական), տաճարային, ինչպես նաև ռազմական ու վարչական վերնախավին պատկանող տնտեսություններում, իսկ մյուս մասը բնակեցվում համեմատաբար ամալի շրջաններում և ընդգրկվում գյուղական համայնքների մեջ։

¹² Տե՛ս ՄԿԽ, 127, III, 35։

¹³ Տե՛ս նույն տեղում, 155 C, 3—5։

¹⁴ Տե՛ս M. Tseretheli, L'inscription de la stèle de Hagl, էջ 32, ՄԿԽ, 281։ Արձանագրությունների հիշյալ հատվածների մեկնաբանության վերաբերյալ տե՛ս ՄՈՒԸ, էջ 53։

¹⁵ Տե՛ս ՄԿԽ, 127, II, տող, 33—37=128 A2, տող 15—22։

Կասկածից վեր է, որ պետական խոշոր նշանակություն ունեցող և աշխատատար այնպիսի ձեռնարկումներ, ինչպիսիք են քաղաք-ամրոցների, տաճարների, արհեստական լճերի ու ոռոգիչ ջրանցքների կառուցումը, հնարավոր չէր ի կատար ածել առանց ստրուկների աշխատանքի: Եթե նկատի ունենանք, որ ոչ միայն Վանի թագավորության հիմնական տերիտորիան, այլև հետագայում նրա նվաճած բազմաթիվ ծայրամասային երկրներ համատարած ծածկվում են պաշտպանական ու պաշտամունքային բնույթի բազմաթիվ շինություններով, երկրի բերրիությունը սպառնվող արհեստական լճերով ու ջրանցքներով և այլն, ապա հասկանալի կդառնա բազմաթիվ ռազմագերիների անսպառ պահանջը, որոնց ուրարտական թագավորները սխտեմատիկաբար վերաբնակեցնում էին նվաճված երկրներից:

Առայժմ անհայտ է մնում ստրուկների շահագործման բնույթը Ուրարտուի արքայական, տաճարային, ինչպես նաև վերնախավին պատկանող բազմաթիվ մասնավոր տնտեսություններում, սակայն կասկած չի հարուցում այն հանգամանքը, որ այդ շահագործումը Ուրարտուում, ինչպես և Ասորեստանում, հասել է մեծ չափերի: Դրանով էլ հենց պետք է բացատրել ուրարտացի և ասորեստացի փախստականների առկայությունը մ. թ. ա. VII դարում՝ լեռնային Արմե-Շուպրիա երկրում (Սասուն)¹⁶, որտեղ ավելի մեղմ պայմաններ կային: Շատ հավանական է, որ Ուրարտուում պետական իշխանությունից դժգոհների հոծ մասսաները, Ասորեստանի նման, երբեք չեն սահմանափակվել ստրուկներով: Դրանց թվում պետք է եղած լինեն նաև ազատ համայնականների զանգվածներ, քանի որ վերջիններս ևս կրել են շահագործման դաժան լուծը¹⁷:

Թե որքան սպառնալի մասշտաբներ է ընդունել մ. թ. ա. VII դարում Ասորեստանի և Ուրարտուի շահագործվող տարրերի փախուստը, կարելի է դատել այն փաստից, որ ասորեստանյան թագավոր Ասարխադդունը (680—669) ստիպված է լինում մ. թ. ա. 673 թվականին հատուկ ռազմական արշավանք ձեռնարկելու դեպի Շուպրիա՝ այդ փախստականներին իրենց նախկին տերերին վերադարձնելու նպատակով¹⁸:

Համայնգեներ: Ուրարտուի էկոնոմիկայում կարևորագույն տեղ են գրավել ազատ համայնականները: Արքունական (պետական) և տաճարային տնտեսությունների հետ միասին, նրանք հանդիսացել են Ուրարտուի տնտեսության կարևոր օղակը:

Համայնական հողերի չափերի ու քանակի, նրանց մշակման եղանակների, ազատ համայնականների ու նրանց շահագործման աստիճանի վերաբերյալ, դժբախտաբար, էական ոչինչ հայտնի չէ: Ենթադրվում է, որ այն, ընդհանուր առմամբ, շատ նմանություններ պետք է ունեցած լինի հարևան Ասորեստանի գյուղական համայնքի հետ¹⁹: Պետության ստեղծած ոռոգման ցանցից

¹⁶ Տե՛ս Գ. Ա. Меликишвили, Некоторые вопросы социально-экономический истории Наини-Урарту, ВДИ, 1951, № 4, էջ 31—33:

¹⁷ Տե՛ս RCAE, I, № 252:

¹⁸ Տե՛ս АВИИУ, 67. Б. Б. Пиотровский, Ванское царство, էջ 85—86:

¹⁹ Տե՛ս И. М. Дьяконов, К вопросу о судьбе пленных в Ассирии и Урарту ВДИ, 1951, № 2, էջ 92: Ասորեստանի սոցիալ-տնտեսական հարցերի հանգամանալի ուսումնասիրությունը տե՛ս И. М. Дьяконов, Развитие земельных отношений в Ассирии, Л., 1949.

օգտվել են ոչ միայն արքունական ու տաճարային տնտեսությունները, այլև համայնքները, փերջիներս, ականեաբար, մասնակցել են այդ ցանցի ստեղծմանը՝ իբրև պետական պարտույթ:

Շատ հավանական է, որ ուրարտական պետությունը ոչ միայն բռնազանձում էր պարենհարկի ձևով համայնքների եկամտի ղգտլի մասը, այլև տեր ու տնօրինություն էր անում նրանց վրա՝ սահմանափակելով կամ ընդլայնելով այս կամ այն տնտեսության հողատարածությունները²⁰:

Դատելով էրեբունիի, Թեյշեբաինիի և Արգիշտիխինիլիի տնտեսության մասշտաբներից, այստեղ, հավանաբար, գոյություն են ունեցել բավականաչափ խոշոր համայնքներ: Դա իհարկե, չի բացառում նրանց սահմաններից դուրս գտնված համայնքներից ևս պարենհարկի ձևով ստացված եկամուտները:

Թեյշեբաինիի տարատեսակ էթնիկ կազմը, ինչպես նաև նրանում առկա ուրարտական բնակչության գանազան խավերը վկայում են այդ քաղաքի սոցիալական բարդ կառուցվածքի մասին: Քաղաքային թաղամասերի պեղված խոշոր շենքերը, անկասկած, պատկանել են բնակչության այն խավերի ներկայացուցիչներին, որոնք կոչված են եղել ի կատար ածելու ուրարտական իշխանությունը նվաճված տեղական համայնքների վրա²¹:

Որոշ տվյալներից կարելի է եզրակացնել նաև, որ ուրարտական քաղաքներում գոյություն է ունեցել քաղաքային համայնք, օժտված որոշակի ինքնուրույնությամբ՝ ներքաղաքային խնդիրների լուծման ասպարեզում և որոշ իրավունքներով²²:

2. ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

Կենտրոնական և տեղական իշխանությունը: Ուրարտական պետության զլուխ կանգնած է եղել թագավորը, որի իշխանությունը, հին-արևելյան մյուս ստրկատիրական պետությունների նման, ժառանգական էր և անսահմանափակ:

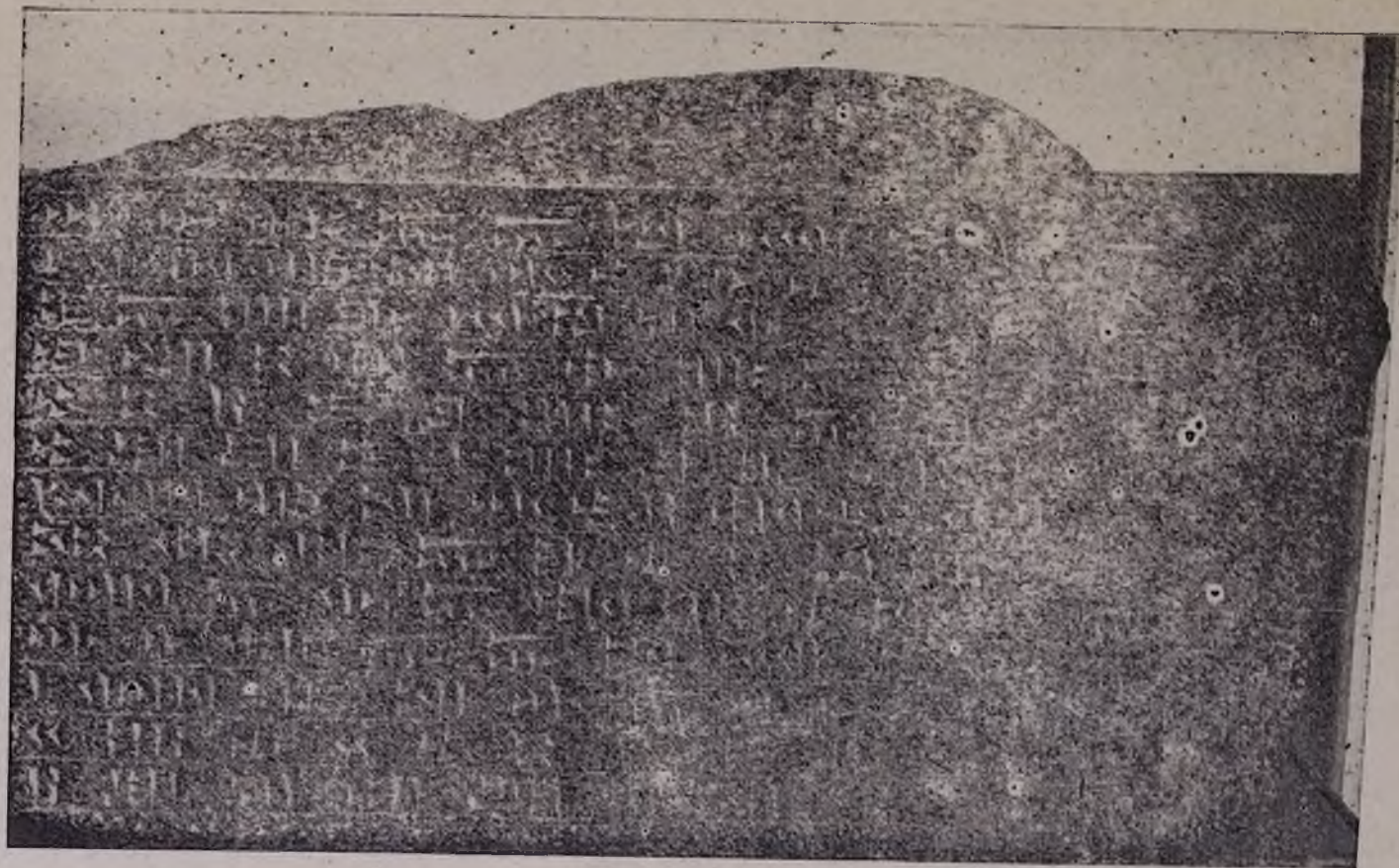
Արքունիքի մասին դատելու համար առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Թոփրախ-կալեի պեղումներից հայտնի մի սեպագիր աղյուսակ, որը պարունակում է Ռուսախինիլի մայրաքաղաքի պալատական անձնակազմի ցուցակը: Այն բաղկացած է եղել 5.507 մարդուց, որոնց թվում 1.113 անվանի անձեր (պալատականներ), 3784 ներքիններ (դրանց թվում, ըստ երևույթին, նաև գրասենյակի պաշտոնյաներ), պալատի 162 ծառայողներ (դրանց թվում ևս 108 ներքիններ, 10 գինեգործներ և այլն), ինչպես նաև ավելի քան 400 զանազան այլ անձեր, ըստ երևույթին, զինվորներ, աշխարհագորականներ, արհեստավորներ (շոհհակներ, քարգործ վարպետներ) և սպասարկու անձնակազմ (շորեպաններ և այլն)²³:

²⁰ Տե՛ս *Н. В. Арутюнян*, Новая клинописная таблетка из раскопок Кармир-блуря, էջ 35—51:

²¹ Տե՛ս *А. А. Мартиросян*, Город Тейшебаини, Ереван, 1961, էջ 131—155:

²² Տե՛ս *УПД*, էջ 27:

²³ Տե՛ս *УПД*, էջ 25—26, 39. *Н. В. Арутюнян*, Новая клинописная таблетка из раскопок Кармир-блуря, էջ 38, 47:

Մենուայի որդի Արգիշտի և իսղավորի արձանագրությունը Էրեբունիի հիմնադրման մասին

Ներքինիների զգալի թիվը Ռուսախինիլիի պալատական անձնակազմում առանձին զարմանք չի կարող հարուցել, եթե նկատի ունենանք հին-արևելյան արքունիքները: Այդպիսին է եղել վիճակը Աքեմենյանների պարսկական արքունիքում, Ասորեստանում և այլն: Արձանագրությունների համաձայն, ասորեստանյան թագավորները մարզերի փոխարքաների պաշտոններն անգամ շատ հաճախ վստահել են ներքինիներին²⁴:

Կարևոր տեղ են գրավել պետության վարչական կազմում թագավորի որդիները, եղբայրները, մյուս ազգականները՝ «արքայական տոհմի սերմը», ինչպես ասված է Սարգոն Բ-ի 8-րդ արշավանքի նկարագրության մեջ («Նուրի աղյուսակ»):

Նրդրի կառավարման գործում մեծ դեր էին խաղում նաև թագավորներին մշտապես շրջապատող «խորհրդականները», որոնք թագավորության առավել աչքի ընկնող տոհմերի ներկայացուցիչներն էին: Վարչական ապարատի մասն էին դառնում, փաստորեն, նաև նվաճված երկրների «թագավորները»:

Ուրարտական պետության կարևորագույն պաշտոնյաներն են եղել, թեև, փոխարքաները («մարզերի կառավարիչները»): Կառավարման վայրերում նրանք վարել են տվյալ մարզի տնտեսությունը, ղեկավարել հարկերի գանձման գործը, ինչպես նաև հավաքված նաստուրալ մթերքների վերամշակման և Ուրարտուի կենտրոնը տեղափոխելու գործը: Փոխարքաները հավանաբար եղել են խոշոր սեփականատերեր: Պատերազմների ժամանակ նրանք հանգես են եկել որպես զինվորական հրամանատարներ: Այսուհանդերձ, թագավորները հաճախակի և բազմաթիվ խոշոր ու մանր հարցերում միջամտել են տեղական իշխանությունների գործունեությանը:

Տեղական վարչական անձնակազմում եղել է նաև մի այլ առաջնակարգ պաշտոնյա, որը կոչվել է «կնիք ունեցող անձ»: Բարձրաստիճան այս պաշտոնյան Թեյշեբախինից հայտնաբերված նամակներում հիշատակվում է հաճախակի²⁵, ըստ որում թագավորի գրավոր հրամաններն ի կատար ածող հասցեատիրոջ դերում: Հավանական է, որ նա եղել է Թեյշեբախինի տնտեսական անձնակազմի պետը²⁶:

Թեյշեբախինի սեպագիր աղյուսակներում հիշատակվում են նաև մի շարք այլ պետական պաշտոնյաներ՝ «հաշվի մարդիկ», «գրամների մարդիկ», «ցանքի մարդիկ», ինչպես նաև հացթուխ (խոհարար) և ավագ հովիվ²⁷:

Այդ պաշտոնյաներից Ռուսախինիլիի պալատական անձակազմում հանդիպում ենք միայն «հաշվի մարդուն» (որի ձեռքի տակ աշխատում են 119 անձինք), սակայն հենց այդ հանգամանքը ցույց է տալիս, որ այստեղ ևս պետք է գոյություն ունենային, ըստ որում ավելի լայն մասշտաբներով, Թեյշեբախինի կապակցությամբ հիշատակված պաշտոնները:

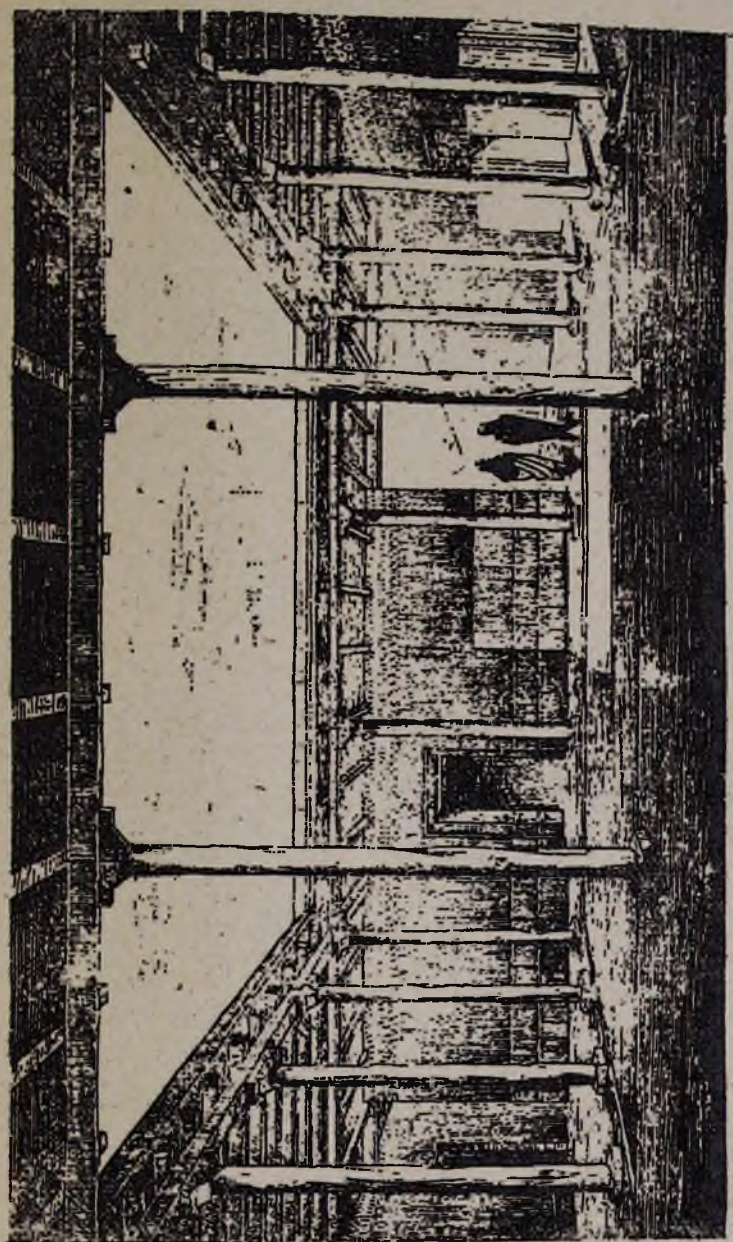
Պետության եկամտի գլխավոր աղբյուր Ուրարտում եղել են ոչ միայն արքայական տնտեսությունները, այլև սիստեմատիկ հարկահանությունը հալա-

²⁴ Տե՛ս ՄՊՈ, էջ 27:

²⁵ Տե՛ս ՄՊՈ, № 2, 4, 6:

²⁶ Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 26:

²⁷ Տե՛ս Նույն տեղում, № 2, 5, 7:

Երևանի միջնորդը: Պերսիական թաղի վերականգնությունը

տակեցված երկրներից ու մարզերից՝ Ուրարտացիների՝ միևնույն երկրների դեմ ձեռնարկած արշավանքների հաճախակի կրկնման պատճառը պետք է որոնել զլխավորապես պարտադրվող հարկերը բռնագանձելու մեջ։ Պատահական չէ, որ ուրարտական թագավորները ձեռնպահ են մնում արշավանքների ժամանակ դաժան հաշվահարդար տեսնելուց այն ցեղապետների նկատմամբ, որոնք խոստանում են հետագայում հոծարակամ վճարելու սահմանված հարկը։ Այսպիսով, ուրարտացիների հաճախակի ձեռնարկած արշավանքների նպատակը եղել է նաև երկրի ժամանակ առ ժամանակ խախտված տնտեսության կարգավորումը՝ թալանի կամ հարկահանության միջոցով։

Ձուբը։ Ուրարտուի՝ հին-արեելյան տիպի ստրկատիրական պետության համար երկրի ներքին և արտաքին քաղաքականությունը ապահովելու առավել կարևոր միջոցը բռնի ուժի գործադրումն էր, իսկ դա հնարավոր էր միայն ուժեղ բանակ ունենալու դեպքում։ Բանակը կոչված էր մի կողմից ճնշելու երկրի ներսում թագավորական իշխանության դեմ ծագած ներքին ընդվզումները, մյուս կողմից՝ ռազմական արշավանքների միջոցով, ընդլայնելու Վանի թագավորության սահմանները և հարուստ ռազմական ավար առնելու։ Ձորքն էր, որ ապահովում էր նվաճված երկրներին պարտադրած հարկերի ու տուրքերի գանձումը։

Ուրարտական բանակի կորիզը հանդիսացել է այսպես կոչված «արքայական գունդը»²⁸։ Ուրարտուի տիրապետության տակ գտնվող երկրների զորքերը պատերազմների ընթացքում նույնպես ի սպաս են դրվել Վանի թագավորության ռազմական քաղաքականությանը։ Բանակը, ըստ երևույթին, համալրվել է նաև նվաճողական արշավանքների ընթացքում ձեռք բերված բազմահազար ռազմագերի զինվորների հաշվին²⁹։

Ուրարտական զորքի բանակի մասին որոշ տվյալներ են պարունակում Իշպուինիի և Մենուայի համատեղ թագավորության շրջանի մի քանի արձանագրություններ։ Նրանցից երկուսը հաղորդում են, որ Արաքսի վերին հոսանքում և ավելի հյուսիս ընկած Ուիտերուխի, Լուշա և Կատարդա երկրների դեմ մղված մարտերում ուրարտական բանակում կային 15 հազար հետևակայիներ, մի քանի հազար³⁰ 460 հեծյալներ, 66 մարտակառք³¹։ Մի այլ դեպքում, երբ Իշպուինի և Մենուան մարտեր են մղում Նվրատի վերին հոսանքում՝ Մելիտեա (Մալաթիա) երկրին տիրապետելու համար, ուրարտական զորքը բաղկացած էր 9 հազար 174 հեծյալներից, 2 հազար 704 հետևակայիներից և 106 մարտակառքից։ Այստեղ (մ. թ. ա. 764 թվականի տակ) հիշատակվում է, նաև, որ ռազմական ընդհարումների ընթացքում ուրարտական զորքը գրավում է 50 մարտակառք³²։

²⁸ Տե՛ս АВИИУ, 49, 167, 188.

²⁹ Տե՛ս И. М. Дьяконов, К вопросу о судьбе пленных в Ассирии и Урарту, էջ 99.

³⁰ Պահպանվել է միայն ժառանգ թվանշանը, իսկ նրանից առաջ եղած հազարավորների քանակը տուժած է ամբողջովին։

³¹ Տե՛ս УКН, 21, 22.

³² Տե՛ս УКН, էջ 299 և 307.

Իրերունի «սուսի» տաճարի մուտքը՝ սեպագիր արձա

Նագրություններով

Սարգոն Բ-ի ժամանակվա ասորեստանյան արքայական արխիվի հետախուզական նամակներից մեկում հիշատակվում է, որ ուրարտական մարզային կառավարիչ Սեթինուի զորքում կար երեք հազար հետևակային³³։

Հասկանալի է, որ այս կամ այն արշավանքի ժամանակ մարտական գործողությունների է գուրս բերվել զորքի մի մասը միայն։ Հիմնական մասը, բնականաբար, զբաղվել է թագավորության լայնատարած սահմանների, արքունիքի, բազմաթիվ ամրոցների պաշտպանությամբ։ Ուստի բերված փաստերի հիման վրա հնարավոր չէ կոնկրետ եզրակացությունների հանգել ուրարտական զորքերի քանակի մասին։ Կասկածից վեր է, սակայն, որ Վանի թագավորության հետագա աչքի ընկնող հաջողությունները, նրա սահմանների զգալի ընդլայնումը ամենից առաջ պետք է բացատրել ուրարտական բանակի հզորության աճով։ Սարգուրյան տարեգրության դժվարըմբռնելի հատվածներից մեկում հիշատակված է հետևակայինների ու հեծյալների ընդհանուր թիվը, որը անցնում է 350 հազարից³⁴։ Հավանական է, որ սա կարող է լինել միայն զենք վերցնելու ընդունակ մարդկանց և ոչ գործող զինվորների թիվ։

Որոշ տեղեկություններ են պահպանվել նաև ուրարտական զորքերի տարատեսակների մասին։ Վերևում արդեն բերված մի քանի փաստերից երևում է, որ դեռևս իշպուհինի և Մենուայի համատեղ թագավորության օրոք ուրարտական բանակի հիմնական ստորաբաժանումները եղել են հետևակը, հեծելազորը և մարտականքերը³⁵։

Ուրարտական իշխողները առանձին նշանակություն են տվել հեծելազորին։ Հայտնի է, որ Ռուսա Ա-ի ճարքայական զնդի» համար մարտական ձիեր են աճեցվել ու վարժեցվել Ուրմիա լճի արևելյան ափին ընկած Սուբի մարզում, որ Անիաշտանիա մարլը համարվել է Ռուսա Ա-ի «ձիերի երամակների տունը»³⁶։ «Արքայական զնդի» պետքերն են հոգացել նաև Բարի մարզի (դարձյալ Ուրմիայի հյուսիս-արևելյան ափին) ձիանոցները³⁷։ Ռազմական արշավանքներից բերված հարուստ ավարի մեջ սովորաբար եղել են հսկայական քանակությամբ ձիեր, որոնց մի մասը ևս կարող էր տրամադրվել բանակին։

Պետք է ենթադրել, սակայն, որ ուրարտական զորքի հիմնական մասը, այնուամենայնիվ, հանդիսացել է հետևակը, որը բաղկացած է եղել պարսավորներից, նիզակավորներից, աղեղնավորներից և այլն³⁸։ Պաշտպանական միջոցներն են եղել բրոնզե և երկաթե զրահները, վահանները և սաղավարտները, որոնց բազմաթիվ օրինակները հայտնաբերվել են ուրարտական ամրոցների, հատկապես Կարմիր բլուրի պեղումների ժամանակ³⁹։ Բրոնզե սաղավարտների, կապարճների և զոտիների վրա եղած բարձրարվեստ պատկերների շնորհիվ մենք հստակ պատկերացում ունենք ուրարտական մարտականքերի և հեծելազորի արտաքին տեսքի մասին։

33 Տե՛ս АВИИУ, 50 (3)։

34 Տե՛ս УКН, 155 G։

35 Տե՛ս Նույն տեղում, 21, 22։

36 Տե՛ս АВИИУ, 49 (167)։

37 Տե՛ս Նույն տեղում, 49 (188)։

38 Տե՛ս АВИИУ, 49 (280, 309), 67 (K)։

39 Տե՛ս Բ. Բ. Պոտոպսկու՝ Կարմիր բլուրի պեղումների մասին հրատարակած գիտական հաշվետվությունները։

Ուրարտական բանակի կազմում եղել են նաև որոշ օժադանկ զորքերի՝ սակրավորների և հետախույզների ստորաբաժանումներ⁴⁰։

Բանակի հրամանատարական կազմի մասին հայտնի է, որ Ուրարտուում (ինչպես և Ասորեստանում) եղել է զորքերի գերագույն հրամանատար (սթուրթան)։ գոյություն է ունեցել նաև երկրորդ սթուրթանը։ Հայտնի է ուրարտական թուրթաններից մեկի անունը (Կակկադանու) և մի «երկրորդ թուրթանի» անունը (Ուրծինե)⁴¹։ Նույն աղբյուրներում հիշատակվում են նաև «գնդապետ», «հիսնապետ», «սակրավորների հրամանատարներ և պետեր»⁴²։ Ուրարտական արձանագրություններում ևս հանդիպում են զինվորական պաշտոններ արտահայտող որոշ բառեր, որոնց իմաստները, սակայն, առայժմ դժվար է բացահայտել։

Այսպիսով, ինչպես և մնացյալ հին արևելյան պետությունները, Ուրարտուն ունեցել է զարգացած վարչական և ռազմական ապարատ։

3. Ք Ա Ղ Ա Ք Ն Ե Ր Ը

Ուրարտական ֆալաֆների բնույթը։ Երկրագործության, անասնապահության, արհեստների ու առևտրի աննախընթաց զարգացման, երկրի սահմանների ընդլայնման, ավարառության, ռազմատուգանքների, ստրկական էժան աշխատանքի կիրառման շնորհիվ, պետական կենտրոնացված իշխանության հզորացման պայմաններում սկսվեց ուրարտական թագավորների քաղաքաշինական բուռն գործունեությունը։ Մ. թ. ա. IX դարի վերջին և VIII դարի առաջին քառորդում մեկը մյուսի ետևից հանդես եկան ուրարտական նորանոր քաղաքներ։ Այս ջրջանից սկսած ուրարտական սեպագիր արձանագրությունները բազմաթիվ տեղեկություններ են հաղորդում հարյուրավոր բնակավայրերի կառուցման մասին, որոնք բոլորն էլ քաղաքներ են անվանվում։ Սակայն հնագիտական աշխատանքներից պարզվել է, որ քաղաք կոչվածներից շատերը պարզապես ռազմական նպատակներով կառուցված բերդ-շեներ էին և իսկական իմաստով քաղաքներ չդարձան։ Սրանց թիվն իրոք հարյուրների էր հասնում, սփռված լինելով Ուրարտուի ամբողջ տարածությունով մեկ՝ Մալաթիայից մինչև Թավրիզ։ Բավական է նշել, որ միայն Վանա լճի շրջակայքում և Մշո դաշտում 50—60 ալդպիսի «քաղաքներ» կային։ Մյուս կողմից, Հին Արևելքի այդ հզոր, աշխարհակալ պետությունը չէր կարող գոյություն ունենալ առանց խոշոր քաղաքների՝ երկրի վարչատնտեսական և ռազմական իսկական կենտրոնների։

Ուրարտական մայրաքաղաք Տուշպան։ Ուրարտական շինարարական արձանագրությունների մի զգալի մասը կապված է Մենուա թագավորի անվան հետ, որի օրոք պետության մայրաքաղաք Տուշպան (հայկական աղբյուրների Վան-Տոսպ) դառնում է մեծ ու բարեկարգ քաղաք և ջրանցքով խմելու ջուր է ստանում Մծնկեբերտի ժայռից։ Վանա լճի հարավ-արևելյան ափին գտնվող այս քաղաքի կառուցման մասին Մովսես Խորենացու մոտ պահպանվել է մի ավան-

⁴⁰ Տե՛ս АВИИУ, 50 (13, 38)։

⁴¹ Տե՛ս նույն տեղում, 50 (4, 9, 10, 13)։

⁴² Տե՛ս նույն տեղում, 50, (3, 32, 38)։

դադրույց՝ կապված Ասորեստանի Շամիրամ թագուհու և Արա Գեղեցիկի հետ։ Ահա հորենացու մոտ պահպանված այդ ավանդությունը.

«... (Շամիրամը) Շատ տեղեր անցնելով՝ հասնում է աղի ծովակի եզերքը արևելյան կողմից. տեսնում է ծովի ափին մի երկայնաձև բլուր, որ երկայնությամբ ձգվում էր դեպի արևմուտք՝ հյուսիսային կողմում մի փոքր թեքությամբ, իսկ հարավային կողմից ուղղահայաց դեպի երկինք բարձրացած մի կանգուն ու անթեք քարաժայռ էար։ Սրանից դեպի հարավ հեռուն տարածվում էր մի դաշտանման երկայնաձև հովիտ, որ լեռան արևելյան կողմից իջնում էր ծովի ափը՝ ընդարձակ և գեղեցիկ ձորի ձևով. նրա միջով հոսում էին լեռներից իջնող, ձորերից ու հովիտներից քամվող քաղցրահամ ջրեր, որոնք լեռների ստորոտների մոտ միավորվելով ծավալվում, գեղեցիկ՝ դեռեր էին կաղմում։ Հովտածե ձորակի մեջ ոչ սակավ շենքեր կային՝ ջրհորի աջ ու ձախ կողմերում զետեղված։ Այս հաճելի բլուրից դեպի արևելք կար մի փոքրագույն լեռ։

Այս տեղի վրա աչք դնելով, այրասիրտ և վախճալոտ Շամիրամը հրամայում է ամիջապես Ասորեստանից և իր իշխանության մյուս տեղերից փափազած տեղը բերել շորս բյուր և երկու հազար սևագործ բանվորներ, լինի հազար իր ընտիր փայտագործ, քարագործ, պղնձագործ և երկաթագործ արհեստավորներից, որոնք ըստ ամենայնի կատարյալ լինեն իրենց գործի մեջ, և գործը հրամանի համապատասխան կատարվում է. ամիջապես բերվեցին բազմաթիվ սևագործ բանվորներ և բազմարվեստ հմուտ վարպետներ։ Եվ հրամայում է՝ նախ գետի ամբարտակը շինել ապառաժ խոշոր քարերով, կրի և ավազի շաղախով, շատ լայն և բարձր, որ մինչև այժմ, ինչպես ասում են, հաստատ մնում է։ Գետի այս ամբարտակը ճեղքվածքներում այդտեղի մարդիկ, ինչպես լսում եմ, փախչում ամրանում են ասպատակությունների և գաղթականությունների ժամանակ, որպես թե ամրանալիս լինեին ապառաժ լեռների գագաթներին։ Եվ եթե մեկը կամենա փորձել՝ չի կարողանա ամբարտակի շինվածքից պոկել թեկուզ պարսառիկի մի փոքր քար, որչափ էլ աշխատի։ Եվ երբ մարդ նայի քարերի շուրջն եղած կրի ծեփին, նրան այնպես է թվում, թե ճարպ է աշած այնտեղ։ Այսպես երկար ասպարեզներով ամբարտակն անցկացնելով՝ հասնում է քաղաքի համար որոշված տեղը։

Այստեղ հրամայում է բազմությունը շատ խմբերի բաժանել և ամեն մի խմբի վրա ղեկավար նշանակել վարպետներից ընտիրներին, և այսպես խիստ լարված աշխատանքի մեջ պահելով՝ քիչ տարիներից հետո գլուխ է բերում հրաշալի շինվածքը, ամուր պարիսպներով ու պղնձակերտ դռներով։ Քաղաքի մեջ շինում է նաև բազմաթիվ ընտիր ապաստարաններ, կրկնահարկ և եռահարկ, զարդարված տեսակ-տեսակ գույնզգույն քարերով, և ամեն մեկում պատուհաններ ըստ հարմարությունների։ Քաղաքը մասերի է բաժանում գեղեցկագույն և ընդարձակ փողոցներով։ Շինում է նաև չքնաղ և զարմանալու արժանի բաղնիքներ՝ համապատասխան քաղաքի դիրքին ու պիտույքներին։ Գետի մի մասը քաղաքի մեջ բաշխելով՝ անց է կացնում ամեն տեսակ պիտույքների և բուրաստանների ու ծաղկանոցների ոռոգման համար. իսկ մյուս մասը (անց է կացնում) ծովակի աջ և ձախ ափերով՝ քաղաքի և բոլոր շրջակայքի ոռոգման համար։ Քաղաքի ամբողջ արևելյան, հյուսիսային և հարավային կողմերը զարդարում է հաստակերտներով, վարսագեղ սաղարթախիտ ծառերով... տըն-

կում է բազմաթիվ առևտարեր ու գինեբեր այգիներ: Պարսաված քաղաքն ամեն կերպ հոյակապ ու հուշակավոր է դարձնում և մեջը բնակեցնում է մարդկանց անթիվ բազմություն: Իսկ քաղաքի (վերի) ծայրը և այնտեղի հրաշալի շինվածքները մարդկանց շատերին անհասկանալի են մնում և պատմելու հնարավորություն չկա: Այդտեղ գազաթի շուրջը պարիսպ քաշելով, ներսը շինում է դժվար մտնելու և դժվար դուրս գալու ինչ-որ ծածուկ և ահռելի արքայանիստ շինվածքներ: Դրանց շինությունն որպիսությունը մենք ոչ ոքից ճշտություն մի չլսել, ուստի հարմար չենք դատում մեր պատմության մեջ հիշել: Այսքանը կասենք, թե ինչպես լսել ենք, սրանք բոլոր թագավորական գործերի մեջ առաջին և վեհագույն են համարվում: Իսկ քարաժայռի դեպի արեգակ դարձած կողմը, որտեղ այժմ և ոչ մի գիծ կարող է մարդ գծել երկաթով, այսպիսի կարծր քարի մեջ զանազան սենյակներ, ննջարաններ, գանձարաններ և երկար վիհեր՝ հայտնի չէ ինչ բանի համար, հրաշակերտեց, իսկ քարաժայռի ամրողջ երեսը հարթելով, ինչպես գրչով հարթում են մեղրամոմը, վրան շատ գրեր գրել տվեց, որոնց տեսքը միայն բոլորին զարմացնում է: Եվ ոչ միայն այստեղ, այլև Հայոց աշխարհում շատ տեղերում արձաններ կանգնեցրեց և նույն գրերով իր մասին ինչ-որ հիշատակ հրամայեց գրել...»⁴³:

«Հայոց պատմություն» գրքում Մովսես Խորենացու մեջբերած ավանդությունը ճշգրիտ տեղեկություններ է պարունակում Վանի ծայռի մասին, իսկ հնագույն քաղաքի վերաբերյալ նրա պատմածի վավերականությունը հաստատվում է հնագիտական նյութերով: Բայց ավանդությունն անարդարացի է գտնվել Մենուա թագավորի նկատմամբ, որի օրոք ուրարտական պետությունը իր ծաղկմանն էր հասել և հաջողությամբ պայքարում էր Ասորեստանի դեմ: Մենուայի կենդանության օրոք ասորեստանցիները չեն կարողանում նրան հաղթել, բայց սերնդեսերունդ հաղորդվող ավանդադրույցներում ուրարտական շատ շինություններ, ինչպես օրինակ Տուշպա քաղաքը, ջրանցքը և ամրոցները վերագրվել են Ասորեստանի Շամիրամ (Շամմուրամաթ) թագուհուն:

Միայն Խորենացին չէ, որ հիացմունքով է խոսում ուրարտական քաղաքի մասին: Գովեստով ու նույն մանրամասներով է պատմում ուրարտական Ուլխու քաղաքի մասին նաև ուրարտացիների ռեսերմ թշնամի՝ Ասորեստանի թագավոր Սարգոն Բ-ը, որ մ. թ. ա. 714 թվականին հրով ու սրով անցավ Ուրարտուով:

Ուրարտական քաղաքների մեծ մասը կառուցվել է այնպես, ինչպես նկարագրված է Խորենացու մոտ. շինարարության ժամանակ պետությունը աշխատեցնում էր մեծ թվով ստրուկների ու արհեստավորների, հիմնականում ռազմագերիների, թեև շինարարական որոշ պարհակներ էին դրված նաև իրենց՝ ուրարտացիների վրա:

Ուրարտացիների շինարարական գործունեության այդ բոլոր բնորոշ կողմերը տեսնում ենք նաև Արարատյան դաշտավայրում և Սևանի ավազանում, որտեղ քաղաքների շինարարությունն սկսվեց մ. թ. ա. VIII դարի սկզբներին, այդ շրջանները ուրարտացիների կողմից նվաճվելուց անմիջապես հետո:

Իբեբունի-Երեան քաղաքը: Արարատյան դաշտավայրի կամ ուրարտական «Ազա երկիր» փոխարքայության առաջին խոշոր ռազմա-ստրատեգիական ու

⁴³ Խորենացի, Ա, Ժգ:

քաղաքական կենտրոնը դարձավ ներկայիս Երևանի հարավ-արևելյան մասում հիմնադրված մեծ քաղաքը՝ Արին-բերդ բլրի կատարին վեր խոյացող հսկայական ամրոցով: 1952 թվականի պեղումների ժամանակ, Արին-բերդի փլատակների վերին շերտում հայտնաբերվեց 13 տողանոց սեպագիր արձանագրություն, որը փորագրված էր սրբատաշ բազալտի վրա՝ Արգիշտի Ա թագավորի անունից: Այդ կարևոր վավերագիրը հավաստում էր, որ Արին-բերդ բլրի վրա ու նրա շրջակայքում Մենուայի որդի Արգիշտի թագավորը, իսաղի աստծո զորութիամբ, էրեբունի անունով հռչակապ քաղաք-ամրոց կառուցեց, ի հզորություն Քիայնիլի երկրի և ի սարսափ թշնամու երկրների... Քաղաքանվան ընթերցումը վերջնականապես ճշտվեց 1952—1953 թվականներին, երբ Կարմիր բլուրի պեղումներով հայտնաբերված բրոնզե դեկորատիվ վահանների նվիրատվական արձանագրություններից հայտնի դարձավ էրեբունի ընթերցումը (նախապես ընթերցում էին Իրպունի, Իրբունի, էրբունի):

Բարեբախտաբար այս քաղաքի անունը և նրա հիմնադրման հետ կապված որոշ մանրամասներ պահպանվել էին Արգիշտի Ա թագավորի նշանավոր խոր-խորյան տարեգրության այն հատվածում, որտեղ հիշատակվում են արևելյան այդ հզոր տիրակալի թագավորության հինգերորդ տարվա իրադարձությունները: Արդ, եթե Արգիշտի Ա-ի գահակալության առաջին տարին մ. թ. ա. 786 թվականն էր, իսկ էրեբունի կառուցվել էր այդ պահից չորս տարի անց, ապա էրեբունի-Երևանի հիմնադրման տարեթիվը պետք է համարել մ. թ. ա. 782 թվականը⁴⁴:

Նման խոշոր ձեռնարկության համար ավելի հարմար ժամանակ չկար, քան մ. թ. ա. 782—781 թվականը, որովհետև հաջորդ մի քանի տարիներին Արգիշտին արյունահեղ կռիվներ էր մղում Ասորեստանի դեմ, իսկ նախորդ տարիներին զբաղված էր արևմտյան և հարավ-արևմտյան արշավանքներով, որոնք տևեցին մինչև մ. թ. ա. 782 թվականը: Ահա այս արշավանքների ժամանակ է, որ Արգիշտին գրավում է Խաթեն (խեթերի երկիր) և Մուսանին (պատմական Մուփթ) ու այնտեղից գերված 6600 ռազմագերիների այժմյան Երևանի շրջանը տեղափոխելով, հիմնադրում է էրեբունի քաղաքը: Շատ հնարավոր է, որ Խաթեն և Մուսանի երկրներից գերեվարված զինվորները պատկանելիս լինեին նախահայկական ցեղերին և ժամանակի սովորության համաձայն, գերեվարվեին ամբողջ ընտանիքներով՝ կանանց, ծնրերի, երեխաների հետ միասին: Այդ դեպքում անհրաժեշտ կլինեին զոնե կրկնապատկել կամ եռապատկել տարեգրության մեջ հիշատակվող գաղթականների թիվը և ենթադրել, որ ուրարտական ժամանակաշրջանի Արարատյան դաշտի բնակչության հայացումն սկսվել էր էրեբունիի հիմնադրմամբ, որ այստեղի բնակչությունը միատարր ու միակեզու չէր ի սկզբանե: էրեբունիի հիմնական բնակչության մեջ մտնում էին թե՛ ուրարտական կայազորի ջոկատները և թե՛ Ազա երկրի տեղաբնիկ խավերը⁴⁵: Այսպիսով, նորաստեղծ էրեբունի քաղաքի բնակչության թիվը կարող էր հասնել մի քանի հազարի:

Որ Արգիշտին և նրան հաջորդող ուրարտական թագավորները իրոք մեծ նշանակություն էին տալիս էրեբունի քաղաքին, երևում է բուն միջնաբերդում

⁴⁴ Տե՛ս Գ. Ա. Мелукушвили, Нахри-Урарту, էջ 285:

⁴⁵ Տե՛ս Նույն տեղում:

թողած 23 սեպագիր արձանագրություններից, որոնք մեզ պատմում են էրեբունիի հրաշալի շինությունների մասին:

Այս բոլոր փաստերը գալիս են հավաստելու, որ Արգիշտի Ա-ի և նրա հետնորդների (Սարգուրի Բ, Ռուսա Գ) օրոք էրեբունի-Նրեանը Ուրարտուի առավել հզոր ռազմա-ստրատեգիական կենտրոններից մեկն էր իր բնակելի թաղամասերով ու դամբարանադաշտով, միջնաբերդի հոյակապ շինվածքներով և նրանց պերիստիլ բակով, բնակելի կացարաններով, արքայանիստ ու տոնական դահլիճներով, «սուսի»-տաճարով, խալդի աստծո և այլ տաճարային կոմպլեքսներով, տնտեսական ու պահեստային ընդարձակ կառույցներով: Միջնաբերդի էռապարիսպ ամրությունները, հենապատերը, հզոր աշտարակներն ու վեհաշուք կենտրոնական մուտքը հիշեցնում են Տուշպա-Տոսպ-Վան, մայրաքաղաքի անառիկ բերդը, որ այնպիսի մեծ սիրով ու ներշնչանքով նկարագրել է հանճարեղ քերթողահայր խորենացին⁴⁶:

Մ. թ. ա. VII դարում ուրարտական Ռուսա Բ թագավորը կառուցում է Թեյշեբանին և էրեբունիից այնտեղ տեղափոխում արվեստի ու արհեստագործության շատ երեկելի իրեր ու առարկաներ՝ նոր ամրոցն ու տաճարային շինությունները կահավորելու, զարդարելու համար: Հնարավոր է, որ Ռուսայի այս ձեռնարկումների կապակցությամբ էրեբունին կորցրած լիներ իր վաղեմի առաջնակարգ նշանակությունը, սակայն պակաս հավանական չէր լինի ենթադրել, որ էրեբունիի կողքին վեր խոյացող այդ նոր կոմպլեքսը հենց նրա հավելումը լիներ: Իբրև կրոնական, սրբազան քաղաքամաս, այն կրում էր ուրարտական գերագույն աստվածներից մեկի անունը, ընդգրկում էր տաճարային երկու կոմպլեքս և ուներ նրանց ենթակա քաղաքային կառույցներ ու տնտեսություններ:

Ինչպես ստորև կտեսնենք, հիմնադրվելով մ. թ. ա. 782 թվականին, էրեբունին հարատևեց և՛ աքեմենյան գերիշխանության ժամանակաշրջանում, և՛ նրանից հետո, դառնալով ժամանակակից Նրեանի նախնին:

Թեյշեբանիի ֆաղափը համեմատաբար լավ է ուսումնասիրված: Այն կառուցել է Արգիշտիի որդի Ռուսա թագավորը մ. թ. ա. VII դարում: Քաղաքը տարածվում էր Կարմիր բլուրի վրա բազմած հզոր միջնաբերդից դեպի արևմուտք և հարավ: Նա ուներ ճիշտ հատակագծված փողոցներ, որոնք համապատասխանում էին թաղամասերին ու պարունակում բնակելի շենքերի զանազանատիպ կոմպլեքսներ:

Այս ամենը ցույց է տալիս, որ քաղաքը կառուցվել է ըստ նախօրոք մտածված հատակագծի և բնակեցվել է կառուցապատվելուց հետո միայն: Նրա կենտրոնական մասում բնակիչներն իրենք տներ չէին շինում, այլ բնակվում էին պետության կողմից կառուցվածքների մեջ⁴⁷: Քաղաքի բնակելի տները տարբեր տեսակի էին՝ բնակչության տարբեր խավերին համապատասխան⁴⁸: Բաց

⁴⁶ Էրեբունիի պեղումների մասին տե՛ս И. М. Лосева, Раскопки урартской крепости города Ирпуня..., СА, № 3, 1955, էջ 144—150; Б. Б. Пиотровский, К. Л. Оганесян, Раскопки урартских крепостей Эребуни и Тейшебаини. Доклад на XXV Международном конгрессе востоковедов, М., 1960. К. Л. Оганесян, Арин-берд, I, Архитектура Эребуни, Ереван, 1961.

⁴⁷ Տե՛ս Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, I, Ереван, 1950.

⁴⁸ Տե՛ս А. А. Мартиросян, Город Тейшебаини, էջ 131, 155.

գավիթով, անհատական տնտեսական հարմարություններից զուրկ երկսենյականոց տներով թաղամասերի կողքին կային ավելի խոշոր տներ՝ մառաններով, Թեյշեբախի քաղաքում պեղվել է երկու հազար քառակուսի մետր մակերեսով, երկարավուն ճակատի կողմից շորս առանձին մուտք ունեցող մի մեծ շենք⁴⁹։ Շենքն ուներ հատակագծով միմյանց կատարելապես համընկնող 11 սենյականոց 4 բնակարան։ Պահպանվել են այդ շինության պատերի հիմքերը միայն, ուստի անհնար է պարզել, թե նա միհարկանի է եղել, թե երկհարկանի (որ միանգամայն հնարավոր է)։ Համենայն դեպս շենքի ճակատը իր առանձին մուտքերով խիստ նման է Վանում գտնված բրոնզե եզրազարդի վրա պատկերված առանձին մուտքեր ունեցող լուսահարկ շինությանը (մասերը պահպանվում են Բրիտանական և Բեռլինի թանգարաններում)։

Արգիշտիխիլի ֆաղաֆը։ Քաղաքային շինությունների քանակությամբ, բազմազանությամբ ու ճարտարապետական բարեմասնություններով, թաղամասերի ու հրապարակների ընդարձակ տարածություններով, երկար և ուղղաձիգ փողոցներով առանձնապես աչքի էր ընկնում Արգիշտիխիլի քաղաքը։ Այն հիմնադրվել էր մ. թ. ա. 776 թվականին ուրարտական Արգիշտի Ա թագավորի կողմից և այնուհետև շուրջ 200 տարի կառուցապատվել-ընդարձակվել ու բարեկարգվել նրա հաջորդների եռանդուն շինարարական գործունեության շնորհիվ։ Արգիշտիխիլին Վանի թագավորության ոչ միայն ամենախոշոր քաղաքներից էր, այլև նշանակալից տնտեսական, մշակութային և կրոնական կենտրոն։ Նրա կառուցապատված մասը միայն զբաղեցնում էր յոթ-ութ հարյուր հեկտար տարածություն՝ ընկղմված այգիների, բանջարանոցների ու ցանքերի կանաչ օազիսի մեջ։ Տնտեսությունների այս հզոր շղթան, արհեստանոցներն ու բնակելի թաղամասերը տեղադրված էին մեծ ու փոքր ջրանցքների, առուների կենսաբեր երակների վրա, որոնք կյանք էին ներարկում նաև քաղաքի շրջակայքում ծվարած «արբանյակ» բնակավայրերին, գրեթե ողջ Արարատյան դաշտին, կամ որ միեկնույնն է, ուրարտական արձանագրությունների «Ազա(նի) երկրին»։ Զրաբաշխական այս սխտեմի մասին հաղորդող արձանագրություններում և այլ սեպագիր կոթողներում տեղեկություններ կան քաղաքի թագավորական ու տաճարային այգիների, ցանքատարածությունների ու տնտեսությունների մասին։ Մասնատիրական տնտեսությունների առկայությունը հաստատվում է հնագիտական պեղումների հարուստ նյութերով։

Արգիշտիխիլին իր հատակագծային կառուցվածքով բավականաչափ նման էր Ասորեստանի և Բաբելոնի նշանավոր քաղաքներին։ Այստեղ զարգացած երկրագործության և անասնապահության կողքին ծաղկում էին բազմաթիվ արհեստներ։ Արգիշտիխիլիում կան բրոնզագործի ու դարբնի, քարագործի, դեղագործի և հյուանի մենատներ։ Առանձնապես բարձր կատարելության էր հասել Արգիշտիխիլի խեցեգործությունը, որի հասարակ ու շքեղ արտադրանքը զարդարում էր բարձրաստիճան պաշտոնյաների ու քրմերի բարձրապարիսպ ապարանքը, շարքային ռազմիկի կամ երկրագործի տնակը, տարածվում քաղաքի սահմաններից շատ ու շատ հեռու։ Առանձնապես լայն տարածում էին գտնում Արգիշտիխիլի գեղարվեստական արհեստագործու-

⁴⁹ Տե՛ս А. А. Мартirosян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964, էջ 232—269 և նկ. 98.

Արգիշտիինի: Բնակելի առանձնատների ավերակներ

թյան արտադրանքները՝ բրոնզաթիթեղը, դրոշմազարդ գոտիները, բարձրաքանդակ վահանները, սաղավարտներն ու մետաղյա արձանիկները: Բնակելի տների պեղումներով հայտնաբերված նուրբ ու կոպիտ գործվածքները, փոկներն ու պարանները, կաշվե իրերի մնացորդները վկայում են մանածագործության, ջուլհակության, կաշեգործության և այլ արհեստների զարգացումը:

Իրենց տեսակարար կշռով քաղաքում մեծ տեղ էին զբաղում, հավանաբար, նաև շինարար վարպետներն ու բանվորները: Քաղաքային բնակչության փոքրաթիվ, բայց կարևոր խավ էին կազմում բարձրաստիճան պետական պաշտոնյաներն ու զինվորականները՝ իրենց համհարզ ջոկատներով, քրմերն ու տաճարային այլ սպասավորները: Սրանց բնակության վայրերը ըստ երևույթին, կից են եղել ուրարտական ամրապարիսպ բերդերին: Արգիշտիխինիլին իր արևելյան և արևմտյան ծայրակետերում ունեւր երկու հսկայական ամրոց՝ Արգիշտի Ա, Սարգուրի Բ և Ռուսա Գ թագավորների բազմաթիվ սեպագիր արձանագրություններով: Հիշատակված արձանագրությունների և հնագիտական պեղումների տվյալների համաձայն, այդ երկու ամրոցներում կային գինու մառաններ, հացահատիկի պահեստներ, արհեստանոցներ, թագավորական ապարանքներ և մոտավորապես մեկ տասնյակի հասնող տաճարային շինություններ: Սրանք բոլորը գտնվում էին եռապարիսպ ամրությունների շրջանակի մեջ, որոնց թեք պանդոաները, լավ պաշտպանված շքամուտքերը, քառանկյունի աշտարակների ու հենապատերի հզոր ծավալները հարազատորեն պատկերված են ասորեստանյան բարձրաքանդակների վրա: Քաղաքի ընդհանուր հատակագծային հորինվածքը նույնպես հիշեցնում է Հարավային Միջագետքի Ուր և Լագաշ քաղաքների կառուցվածքը:

Արգիշտիխինիլի պեղումներով հիմնովին հերքվում է գիտության մեջ ուրարտական քաղաքների մասին տարածված այն թյուր կարծիքը, թե իբրև նրանք ավելի շուտ միջնաբերդ ունեցող ոչ մեծ բնակավայրեր էին, քան խոշոր քաղաքային կենտրոններ՝ տնտեսության, կուլտուրայի ու քաղաքային կյանքի համապատասխան մակարդակով⁵⁰:

Արևմտյան Հայաստանի (այժմ Թուրքիա) տերիտորիայում էլ պեղվում կամ հետազոտվում են մի քանի ուրարտական բերդ-շենքեր և քաղաքներ (Ալթըն-թեփե, Բագնոց, Կայալը-Դերե և այլն), որոնք հիմնականում նման են Սովետական Հայաստանի լավ ուսումնասիրված հնագիտական հուշարձաններին:

Վերը հիշատակված բնակավայրերի մեծ մասը մեղա-սկյութական արշավանքների ժամանակ, ուրարտական պետության անկման հետևանքով կործանվեց մ. թ. ա. VI դարի սկզբներին: Արգիշտիխինիլին ու Թեյշեբահինին հրկիզվեցին, էրեբունին կողոպտվեց, Տուշպան ու Ալթըն-թեփեն ավերվեցին, մյուսները լքվեցին: Սակայն շուտով էրեբունիի միջնաբերդը և Արգիշտիխինիլի արեւելյան ամրոցը վերականգնվեցին, վերակազմվեցին իբրև նոր կենտրոններ. Թեյշեբահինիի, Տուշպա-Տոսպի և այլ քաղաքների շրջակայքում նորից առկայծեց կյանքի կրակը:

⁵⁰ Արգիշտիխինիլի քաղաքի մասին տե՛ս А. А. Мартиросян, Раскопки Аргиштихинили, էջ 220—236; К. К. Кафадарян, Новые данные по архитектуре Урарту, СА, 1967, № 4, էջ 237—247; Н. В. Арутюнян, Новая урартская надпись из Давти-блур, ВДИ, 1966, № 3, էջ 91—105:

ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արճեստակա՛ն ոռոգում: Ուրարտուի զբաղեցրած տերիտորիայում երկրագործության ինտենսիվ զարգացումն անհնարին էր առանց արհեստական ոռոգման, որովհետև մթնոլորտային տեղումները չափազանց սակավաթիվ են եղել: Հետևաբար, ջրային ռեսուրսները ունեցել են առաջնակարգ նշանակություն հինարևելյան այգ պետության երկրագործության, այգեգործության-խաղողագործության և տնտեսության այլ ճյուղերի զարգացման համար:

Ուրարտական թագավորներից, որքան հայտնի է, առաջինը Մենուան էր, որն իր շինարարական գործունեության մեջ որոշակի տեղ հատկացրեց ոռոգման լայն ցանցի ստեղծմանը՝ պետության կենտրոնական նահանգներում: Ուրարտացիների ջանքերով ստեղծված ոռոգման ցանցում առանձնահատուկ տեղ է գրավել Մենուայի կողմից կառուցված վիթխարի ջրանցքը, որը խմելու և ոռոգելու ջուր է մատակարարել Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշպա-Վանին:

Այս ջրանցքը կառուցված պետք է լինի մ. թ. ա. IX դարի վերջերին՝ Մենուայի թագավորության սկզբնական շրջանում:

Մենուայի ջրանցքին ջուր են տվել Վերին Մժնկերտ գյուղի մոտերքի ժայռից բխող բազմաթիվ աղբյուրները: Նրա ակունքներից հինգ կիլոմետր հյուսիս հոսում է Հայոց ձոր կամ Խոշաբ գետը, որին միախառնվում էին Մժնկերտի ջրերը, նախքան ջրանցքի կառուցումը:

Ջրանցքի ակունքների և Տուշպա-Վանի միջև ընկած տարածությունը ուղիղ գծով կազմում է 70 կմ, սակայն ջրանցքի հունը ընթանում է ոլորաններով և նրա ընդհանուր երկարությունը հասնում է մոտ 80 կիլոմետրի:

Տուշպայի ջրանցքը հազարամյակների ընթացքում ժամանակ առ ժամանակ վերանորոգվել է և ոչ միայն մինչև օրս պահպանել իր գոյությունը, այլև, Վանից բացի, իր ճանապարհին շարունակում է ապահովել թվով 25 գյուղերի ցանքադաշտերի, պտղատու և խաղողի այգիների ոռոգումը հինավուրց Հայոց ձոր գավառում:

Ջրանցքի ակունքներից ոչ հեռու կա մի լճակ, որի հատակից ևս դուրս են ժայթքում բազմաթիվ աղբյուրներ: Ջրանցքի ակունքներից հոսող ջրերը նախապես թափվում են այս ջրավազանը և այնուհետև շարունակում իրենց ուղղությունը մինչև Վերին Մժնկերտ, որի մոտ ջրանցքը չափազանց հորդառատ է և այժմ սպասարկում է թվով 40 ջրաղացներ:

Մենուայի ջրանցքը, այնուհետև, հառնուրդ գյուղով ձգվում է մինչև հոշար գետը և, անցնելով գերանակապ ջրատար կամուրջի վրայով, ուղղությունը փոխում է դեպի Վան¹։ Ներքին Մծնկերտ գյուղի մոտ հանդիպում է ջրանցքի կառուցումն ավետող առաջին սեպագիր արձանագրությունը։

«Խալդի աստծու զորությամբ, Մենուան, Իշպուհինի որդին, այս ջրանցքը անցկացրեց։ «Մենուայի ջրանցք» է (նրա) անունը։ Խալդի աստծու մեծությամբ Մենուան արքա (է) հզոր, արքա մեծ, արքա Բիայնիլի երկրի, տերը Տուշպտ քաղաքի»։ Հետևում է, այսպես կոչված, անեծքի բանաձևը՝ արձանագրությունը ոչնչացողների կամ եղծողների նկատմամբ²։ Պատահական չէ, որ Մենուայի ջրանցքի կառուցմանը վերաբերող թվով 14 արձանագրություններ³, ինչպես ասվեց, տեղադրված են՝ սկսած ներքին Մծնկերտից։ Այդ փաստը բացատրվում է նրանով, որ ջրանցքի շինարարությունն այստեղից սկսած զգալիորեն դժվարացել է։ Մանր է եղել մանավանդ Արտամետ գյուղից սկսվող տեղամասը, ուր ջրանցքը անընդհատ անցնում է ձորերով ու բարձունքներով։

Ճանապարհորդներին հիացմունք է պատճառել Մենուայի ջրանցքի արտակարգ զուլալ ջուրը և նրա զարմանալի արագ ընթացքը, որն առանձնապես աչքի է զարնում ջրանցքի ակունքների մոտ գտնվող լճակից մինչև հոշար գետի գերանակապ կամուրջը։

Իր վիթխարիությամբ և ջրառատությամբ Մենուայի ջրանցքը յուրահատուկ տեղ է զբաղում ոչ միայն Ուրարտուի, այլև Հին Արևելքի ոռոգման սիստեմում։ Մովսես Խորենացին այն պարզապես «գետ» է անվանում⁴, ճիշտ այնպես, ինչպես Ուրմիա լճից հյուսիս անցկացված Ուլխուի ուրարտական ջրանցքը ասորեստանյան թագավոր Սարգոն Բ-ը ուղղակի համեմատում է Եփրատի հետ։

Պետութայն մայրաքաղաքի մյուս հատվածը՝ Ռուսախինիլին, ոռոգման տեսակետից ավելի ուշ է արժանացել ուրարտացիների ուշագրությունը։ Այդ բացատրվում է արքաների նստավայրի տեղափոխությամբ Տուշպայից (Վան) Ռուսախինիլի (Թոփրախ-կալե)։

Ռուսախինիլիի ջրանցքի մասին պատմում է Ռուսա Ա-ի (մ. թ. ա. VIII դար) Քեշիշ-գյուլի («Քահանայի լիճ») մոտ թողած արձանագրությունը⁵, որի համաձայն ուրարտական այդ թագավորը Վանից դեպի արևելք, Տոնի գյուղի մոտակայքում, հիմնել է արհեստական լիճ՝ «Ռուսայի ծով» անվամբ։ Լճի ջրերից օգտվելու նպատակով նրանից անցկացվել է ջրանցք, որը ջուր է մատակարարել Ռուսախինիլիին։ Արձանագրությունը հիշատակում է նաև «ամայի հողերի» մասին, որոնք ջրանցքի կառուցումից հետո ընդգրկվել են նորաստեղծ ոռոգման ցանցում։

¹ St'us W. Belck und C. F. Lehmann, Ueber die neue armenische Keilinschriften, ZE, XXIV, II Heft, Berlin 1892, էջ 137 և հաջ.։ Lehmann-Haupt, Armenien..., II, 1, էջ 95—109, Ս. Տեր-Ավետիսյան, Ուրարտական թագավոր Մենուա Ա-ի կառուցած Շամիրամի ջրանցքը, «Տեղեկագիր ՍՍՀՄ ԳԱ հայկական ֆիլիալի», 1941, № 3—4։

² St'us YKH, 45։

³ St'us նույն տեղում, 43, 56։

⁴ St'us Խորենացի, Ա, Ժզ։

⁵ St'us YKH, 268։

Ռուսաստանի շրանցքը, որի ընդհանուր երկարությունը կազմում է շուրջ 25 կմ, հնարավորություն է ընձեռել այստեղ հիմնելու ցանքադաշտեր, խաղողի այգիներ և արհեստական անտառներ, որոնք գտնվել են Տուշպա—Ռուսաստանի ճանապարհին:

Ռուսաստանի հիշյալ արձանագրության տվյալները հիմնովին հաստատվում են արհեստական լճի շրջակայքում հայտնաբերված նյութական մշակույթի մնացորդներով: Դեռևս XIX դարի վերջին Վ. Բելլը այստեղ դիտել է ոռոգման սիստեմի հետքեր, որոնք լճից տանում են դեպի Կոխբանց, Սղգա և Շուշանց գյուղերն ու նրանց դաշտերը:

Քեշիշ-գյուղի շրջանում Ռուսա Ա-ի կառուցած վիթխարի ջրավազանը մինչև օրս շարունակում է իր գոյությունը: Արհեստական այդ լճի արևմտյան մասից հոսող ջրերը ճանապարհին իրենց մեջ են առնում բնական պաշարներ և այժմ էլ շարունակում են ոռոգել Թոփրախ-կալիի շրջակայքում ընկած ցանքատարածությունները:

Բելքի և Լեման-Հաուպտի հետազոտությունները միաժամանակ պարզել են, որ Ռուսաստանի շրանցքի որոշ հատվածներ ընթացել են ստորերկրյա խողովակներով⁶, որոնց գոյության փաստը հաստատվում է Ռուսա Թագավորի կառուցած Ուխուի շրանցքի մասին եղած գրավոր տվյալներով:

Ռուսա Ա-ի ստեղծած ոռոգման ցանցի հաջորդ տեղամասը ընկած է եղել Ուրմիա լճից հյուսիս գտնվող Սանգիբուտու նահանգի Ուխու քաղաքի շրջանում: Այդ մասին հետաքրքիր տվյալներ է պարունակում Ռուսա Ա-ի ժամանակակից ասորեստանյան Թագավոր Սարգոն Բ-ի հայտնի վավերագիրը՝ «Լուվրի աղյուսակը»:

Ուխուի բնակիչները, — ասված է այնտեղ, — ինչպես ձկներն են ցամաքում տոչորվում, ոչ խմում էին, ոչ էլ հագնում: Ռուսաստանի կամքով այստեղ շրանցք է կառուցվում, որի ջրերը հոսում են Եփրատի նման: Ջրանցքի ընդհանուր հունից ձյուղավորված անթիվ առուները առատ ջուր են մատակարարում նորամշակ արտերին: Ուխուի հողերը, որոնք հնուց ի վեր անշրդի էին, ոռոգվում են, նրանց վրա անձրևի նման թափվում են պտուղներն ու խաղողը: Այստեղ աճեցին սոսիսներ և վեր խոյացան այլ ծառեր, որոնք ստվեր էին ձգում շորս դին և զարդարում Ուխուի պալատը: Երբեմնի անմշակ հողերը 300 «իմեր» բերք պարգևեցին և տեղի բնակիչները դրա պատվին ձոնեցին ուրախ ժալալու-ներ՝ բերքահավաքի երգեր: Ուխուի ամայի հողերը Ռուսան վերածեց մարգագետինների, որոնք փարթամորեն կանաչում էին տարեմուտին. խոտը և արոտավայրը չէին վերանում ոչ ամռանը, ոչ էլ ձմռանը: Անասունների համար նրանք դարձան հիանալի արոտատեղիներ: Իր սրտի ցանկությամբ ուրարտական արքան շրանցքի ափին կառուցեց պալատ, որին շրջապատող նոճիները անուշ բույր էին տարածում:

Ջրանցքի ստորերկրյա խողովակները ասորեստանցիները «ցույց են տալիս արևին», այսինքն՝ քարուքանդ են անում, իսկ քաղաքի հաստաբուն ծառե-

⁶ Տե՛ս Կ. Փ. Леман-Хаупт, Вступительная лекция по истории и культуре халдов, «Труды Тбилисского гос. университета», VI, 1938, էջ 255—256:

րը՝ Ռուսայի պալատի զարդարանքը, կտրտում են, փայտակույտերի վերածում և կրակի ճարակ դարձնում⁷:

«Նուրի աղյուսակը» չի ակնարկում, թե ջրային ինչ պաշարներից է սնվել Ուլխուի ջրանցքը: Սակայն կարելի է ենթադրել, որ այդպիսի աղբյուր ջրանցքի համար կարող էր ծառայել Արաքսի վտակներից մեկը՝ Կարմիր (Կոտոր) գետը:

Վանա լճի հարավային ափին մեծ աշխատանքներ է կատարել Մենուան: Աղթամարի արձանագրության համաձայն, ջրանցքը այստեղ ինչ-որ գետից հասցվել է մինչև Նրինու երկիրը և Մենուախինիլի քաղաքը, որի հետևանքով Ուիշի քաղաքը և ամբողջ Աիդու (Ալդու) նահանգը ընդգրկվել են նորաստեղծ ոռոգման ցանցի մեջ:

Վանա լճի հյուսիսային ափերը շատ ավելի բարենպաստ աշխարհագրական ու կլիմայական պայմաններ են ունեցել բնակչության երկրագործական և այգեգործական զբաղմունքի համար: Այդ պատճառով էլ ուրարտական թագավորները մեծ ուշադրություն են դարձրել այս տերիտորիաների ոռոգմանը: Այդ մասին են պատմում Բերկրիում և Արճեշի շրջանում հայտնաբերված արձանագրությունները⁸:

Բերկրիի ջրանցքը, ըստ երևույթին, սնվել է Վանա լիճը թափվող Բենդի-մաիհի գետից, իսկ Արճեշի շրջանում անցկացված ջրանցքներին խորե աղբյուր ծառայել է Կալիալա գետը և նրա հիմքի վրա Արգիշտի Բ-ի կողմից կառուցված արհեստական լիճը: Արձանագրությունները հիշատակում են, որ մինչև արհեստական լճի և ջրանցքների կառուցումը այստեղ հողը եղել է ամայի, սակայն հետագայում ստեղծվել են ցանքադաշտեր, պտղատու և խաղողի այգիներ¹⁰:

Արածանիի ավազանը հնուց ի վեր աչքի է ընկել իր բերրի հողերով և հարուստ ջրային պաշարներով: Խորխորյան տարեգրության և Արծվաբերդի արձանագրության¹¹ վկայությամբ, ոռոգման հիմնական աղբյուրը այստեղ եղել է Դաինալա (Արածանի) գետը, որի աջ և ձախ ափերից էլ անցկացվել են ջրանցքները՝ Տուարածիի (Տուարածատափ) և Ալիայի (Աղիովիտ) ոռոգման կարիքները բավարարելու համար: Այնուհետև, մի ամբողջ շարք արձանագրություններ լույս են սփռում ուրարտացիների կողմից կազմակերպված համատարած ջրանցքաշինության վրա՝ Մանազկերտի շրջանում: Այստեղ առանձնապես աչքի է ընկել Մենիզաինի, Ուկուանի, Զուգուսի, Իրնունի և Արասինի բնակավայրերին պատկանող հողատարածությունների ջրային ցանցը:

Արարատյան բերրի դաշտավայրում ոռոգման աշխատանքներ են ձեռնարկվել հատկապես Արգիշտիխինիլի և Թեյշեբաինի վարչատնտեսական կենտրոններին հարող տերիտորիաներում:

Արգիշտի Ա-ի արձանագրությունները պատմում են Արաքսի ձախ ափին՝ Արգիշտիխինիլի շրջակայքում ծավալված ջրանցքաշինության մասին¹²: Այդպիսի ջրանցքների թիվը այստեղ հասել է հինգի, որոնք բոլորն էլ սնվել են

⁷ Տե՛ս АВИИУ, 49 (199):

⁸ Տե՛ս УКН, 62:

⁹ Տե՛ս նույն տեղում, 57, 275, 276:

¹⁰ Տե՛ս Н. В. Арутюнян, Земледелие и скотоводство Урарту, էջ 31—36:

¹¹ Տե՛ս УКН, 58, 127:

¹² Տե՛ս նույն տեղում, 127, 136, 137:

Արաքսի ջրից: Դրանց գոյությունը հաստատվում է նաև պահպանված նյութական մշակույթի մնացորդներով: Ուրարտական մայր առուն այստեղ սկիզբ է առել Արաքսի ձախ ափին ընկած Կարակալայի ավերակների մոտերքից և, այնուհետև, ճյուղավորվել Արարատյան դաշտավայրում կամ ուրարտական Ագա կրկրում:

Արարատյան դաշտում աչքի է ընկնում նաև Ռուսա Բ-ի կառուցած Ումեշի-նի ջրանցքը¹³, որը սկիզբ է առնում Իլդարունիա (այժմ՝ Հրազդան) գետի՝ Կարմիր բլուրին հանդիպակաց ափից, կտրում ժայռավոր թունելը և այնուհետև ընթանում Երևան—էջմիածին խճուղուն զուգընթաց¹⁴:

Երկրագործություն: Հայկական լեռնաշխարհի չորային կլիմայական պայմաններում ոռոգումը միակ հնարավոր նախապայմանն էր երկրագործության զարգացման համար: Ուստի պատահական չէ, որ Ուրարտական ժամանակաշրջանում երկրագործական զարգացած տերիտորիաներ են դառնում հենց այն շրջանները, որոնք ընդգրկված էին ստեղծված ոռոգման ցանցի մեջ:

Երկրագործության ինտենսիվ զարգացման շրջաններից մեկը Վանա լճի շրջակայքն էր, առանձնապես նրա արևելյան ափի, Տուշպա-Ռուսախինիլի քաղաքի և Մենուայի ու Ռուսայի ջրանցքներին հարող տարածությունները: Լճի հարավային ափին աչքի էր ընկնում Աիդու մարզը, իսկ հյուսիսում՝ Բերկրիի և Արճեշի շրջաններում անցկացված ջրանցքների ավազանները: Այստեղ ընդարձակ տարածությունների վրա հիմնվում են ցանքադաշտեր:

Հացահատիկի պաշարները կուտակվում են շտեմարաններում, որոնց տարողությունները չափվում են մի քանի հազար կապի-ներով (հայկ. կապի՝ճ): Այդպիսի շտեմարաններ կառուցվում են Վանում, Աստվածաշենում և այլուր: Թոփրախ-կալեի (Ռուսախինիլի) պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են հողամշակման և բերքահավաքի գործիքներ (երկաթե խոփեր, եռաժանիններ, մանգաղներ), հացահատիկ և այլ մթերքներ պահելու կավե ամաններ¹⁵:

Ուրարտական ժամանակաշրջանում երկրագործությունը վերելք է ապրում նաև Ուրմիա լճի հյուսիսային ափերի մոտակայքում: Սանգիբուտու նահանգի Ուլխուի ջրանցքին հարող տերիտորիաներում: Այստեղ առկա որոշ ցանքադաշտերից («Լուվրի աղյուսակի» տվյալների համաձայն) Ռուսա Ա-ը հավաքում էր հացահատիկի առատ բերք: Սանգիբուտու նահանգը ընդհանրապես իր 21 քաղաքներով և նրանց շրջակա 146 բնակատեղիներով աչքի էր ընկնում ցորենի և գարու անթիվ շտեմարանների արտակարգ առատ պաշարներով:

Երկրագործությամբ էին զբաղվում նաև Ուրմիա լճից հյուսիս-արևմուտք ընկած Արմարիլի (Վասպուրական) նահանգում, որը նույնպես հայտնի էր հացահատիկի իր հարուստ շտեմարաններով: Արմարիլիից ետ չէին մնում Ուրմիայի արևելյան ափերին գտնվող Սուրի և Ուիշդիշ, հարավում՝ Մեսսի զարգացած երկրագործական մարզերը:

Երկրագործական մյուս կենտրոնները ընկած էին Տիգրիսի և նրա վտակների ջրավազաններում: Այստեղ առանձնապես հայտնի էին Նիրբուն, Խաբխին, Բիտ-Չամանին, Շուպրիան և Ուայախը:

¹³ Տե՛ս նույն տեղում, 281:

¹⁴ Տե՛ս Բ. Բ. Пиотровский, Ванское царство, էջ 135:

Երկրագործական մի ուրույն մարզ էր Արածանիի ավազանը, առանձնապես Մանազկերտը և նրան հարող շրջանները, որոնք ոռոգվում էին արհեստական ջրանցքներով: Հացահատիկի առատ պաշարները այստեղ ևս կուտակվում էին կառուցված շտեմարաններում: Սեպագիր աղբյուրներից¹⁵ հայտնի են Բադնոցում և նրա շրջակայքում շինված թվով երեք վիթխարի շտեմարանները, որոնց ընդհանուր տարողությունը կազմում է ավելի քան 67 հազար «կապի»: Իրենց չափերով սրանք յուրահատուկ տեղ են գրավում Վանի թագավորության հացահատիկի շտեմարանների մեջ: Արածանիի հովտի բնակչության երկրագործական զբաղմունքի մասին հետազայում հիշատակում է նաև Քսենոփոնը¹⁶:

Կարսի մարզում հացահատիկի իր հարուստ շտեմարաններով աչքի էր ընկնում Աշտուվսիին¹⁷, իսկ նրանից արևելք, պատմական Շիրակում՝ էրիսխին¹⁸: Վերջինիս հացահատիկի առատ պաշարների մասին հետազայում հիացմունքով է խոսել պատմահայր Խորենացին. «Դու, ասում են, Շարայի որկորն ունես, բայց մենք Շիրակի ամբարները չունենք»¹⁹: Երկրագործության զարգացումը Շիրակում հավաստվում է նաև ուրարտական դարաշրջանին վերաբերող հողամշակման և բերքահավաքի գործիքներով²⁰:

Ուրարտուի երկրագործական ամենախոշոր օջախներից մեկը Ազա երկիրն էր՝ Արարատյան դաշտավայրը: Հայտնի են նրա ցանքադաշտերը²¹, Արգիշտիխինիլի և Թեյշեբախինի հացահատիկի շտեմարանները, էրեբունիի վեց պահեստները՝ 56338 «կապի» հացահատիկի տարողությամբ^{21ա}: Հատկանշական է, որ Վանի թագավորության կենտրոնական մասից հայտնի հինգ շտեմարաններ ունեցել են 93.765 «կապի» տարողություն:

Թեյշեբախինի պեղումներով ի հայտ բերված հարուստ հնագիտական նյութերը հնարավորություն են ընձեռում ամբողջական պատկերացում կազմելու ոչ միայն Արարատյան դաշտավայրի, այլև ընդհանրապես Ուրարտական պետության երկրագործության հետ կապված բազմաթիվ հարցերի մասին:

Պեղածո նյութերի մեջ մեծ տեղ են գրավում ցորենի, գարու, կորեկի և քունջութի մնացորդները: Հատկանշական է, որ Թեյշեբախինի հացահատիկի շտեմարանների ընդհանուր տարողությունը, Բ. Բ. Պիոտրովսկու հաշվումներով, կազմել է շուրջ 750 տոննա²²:

Մ. Գ. Թումանյանը պարզել է, որ այն ժամանակ Արարատյան դաշտավայրում մշակվել են մերկահատիկ ցորենի մի քանի տեսակներ, որոնց հիմնական մասը կազմել է, այսպես կոչված, փափուկ (կակուղ) ցորենը: Նյու-

¹⁵ Տե՛ս K. Balkan, Ein urartäischer Tempel auf Anzavurtepe bei Patnos und hier entdeckte Inschriften, „Anatolia“, 5(1960), էջ 124, էնչպես նաև УКН 162:

¹⁶ Տե՛ս Xen., Anab., IV, 7—9:

¹⁷ Տե՛ս УКН, 130:

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, 155 С, 26—31:

¹⁹ Խորենացի, Ա, Ժբ:

²⁰ Տե՛ս А. А. Мартиросян, О древнем поселении около Лениакана, ИАНАОН, 1952, № 10, էջ 87:

²¹ Տե՛ս УКН, 142. Н. В. Арутюнян, Новая урартская надпись из Давти-блур, ВДИ, 1966, № 3, էջ 103:

^{21а} Տե՛ս Н. В. Арутюнян, К. Л. Оганесян, Новые урартские надписи из Эребуни, ВДИ, 1970, № 3, էջ 107—112:

²² Տե՛ս Б. Б. Пиотровский, Искусство Урарту, Л., 1962, էջ 40—41:

Գինու մառան: Քեյշերախնի միջնաբերդ

թերի մեջ ի հայտ է բերվել նաև հնագույն ծագում ունեցող հազվագյուտ հանդիպող կլորահատիկ ցորենի տեսակը²³։

Ուրարտական գարինները բազմաշարք են և իրենց հիմնական մասով մերկահատիկ։ Դրանց կողքին հանդիպում են նաև բազմաշարք գարինների թաղանթավոր ենթատեսակներ։ Մերկահատիկ գարինները, Մ. Գ. Թումանյանի կարծիքով, աննշան չափով են տարբերվել ցորեններից, սակայն նրանցից շատ ավելի խոշոր են եղել և խոնավ կլիմայական պայմաններում հարուստ բերք են տվել։ Ուստի միանգամայն հավանական է, որ նրանք հիմնականում մշակված լինեն լեռնային շրջաններում²⁴։

Քունշութը Ուրարտուում օգտագործել են ձեթ պատրաստելու համար։ Պեղումների ընթացքում հայտնաբերվել են այդպիսի արհեստանոցներ՝ համապատասխան սարքավորումներով։ Վերամշակումից հետո մնացած քուսպը, հավանաբար, օգտագործվել են իբրև անասնակեր և վառելանյութ։ Իսկ կորեկը և գարին Ուրարտուում ծառայել են ոչ միայն որպես սննդանյութ, այլև խմիչքներ պատրաստելու հումք։

Կարմիր բլուրի պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են նաև երկրագործական գործիքներ՝ երկաթե բահեր, մանգաղներ, եռաժանիներ, բրնձներ, ուրագներ և այլն։ Մթերքների վերամշակման գործիքներից ամենուրեք հայտնի են սանդերը, հավանները, երկանքները²⁵։

Այգեգործություն և խաղողագործություն։ Ուրարտուում այգեգործության և խաղողագործության գոյությունը հավաստվում է ինչպես գրավոր աղբյուրներով, այնպես էլ հնագիտական նյութերով։ Երկրագործական այդ ճյուղերի զարգացումը նույնպես պայմանավորված էր արհեստական ոռոգման հնարավորությամբ, այդ պատճառով էլ Ուրարտուի այգեգործության և խաղողագործության օջախները կենտրոնացված էին արհեստական լճերին ու ջրանցքներին հարող շրջաններում։

Երկրագործության այս ճյուղերն առանձնապես լավ են զարգացել Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշպա-Ռուսախինիլիի շրջակայքում։ Այդ գործում հսկայական դեր են խաղացել Մենուայի և Ռուսա Ա-ի ջրանցքները։ Պատահական չէ, որ «Մհերի դռան», «Քեշիշ-գյուլի» և Սղգայի արձանագրությունները պատմում են Վանից արևելք ընկնող պտղատու և խաղողի այգիների, գինու մառանների մասին²⁶, իսկ Կատեպանց գյուղում տեղադրված արձանագրությունը Մենուայի ջրանցքի մոտ եղած «Թարիրիախինիլի» կոչված խաղողի այգու մասին²⁷։

Թուփրախ-կալից, Հայկաբերդից և Շուշանցից ծագող հնագիտական նյութերը ևս հավաստում են այստեղ առկա խաղողագործության և գինեգործության բարձր մակարդակը։ Հայտնաբերվել են գինու վիթխարի կարասների բազմա-

²³ Տե՛ս Մ. Գ. Туманян, Культурные растения урартского периода в Арм. ССР, ИАНАОН, 1944, № 1—2, էջ 73—76, նույնի՝ Избранные труды, Ереван, 1957, էջ 164։

²⁴ Տե՛ս Մ. Գ. Туманян, Основные этапы эволюции ячменя в Армении ИАНАБСН, հատ. I, 1948, № 1, էջ 73—74։

²⁵ Տե՛ս Ե. Բ. Пиотровский, Ванское царство, էջ 133—142։

²⁶ Տե՛ս УКН, 268, 311։

²⁷ Տե՛ս նույն տեղում, 111։

թիվ բեկորներ, որոնց վրա սեպագրով ու հիերոգլիֆներով արտահայտված են նրանց տարողության չափերը: Մենուայի ջրանցքի հիման վրա Տուշպա-Վանում տնկված պտղատու և խաղողի այգիների մասին հետագայում պատմում է նաև հորենացին. «Քաղաքի ընդ որ՝ արևելյան, հյուսիսային և հարավային կողմերը զարդարում է (իբրև թե Շամիրամը—հեղ.) դաստակերտներով, վարսագեղ սաղարթախիտ ծառերով, զանազանակերպ պտուղներով և տերևներով, և այնտեղ տնկում է բազմաթիվ առատաբեր և գինեբեր այգիներ»²⁸,

Այգեգործությանը և խաղողագործությանը էին զբաղվում նաև Վանա լճի հարավային ափերին հարող որոշ տերիտորիաներում՝ Այագու և Ուայախս մարզերում:

Սեպագիր աղբյուրների տվյալների համաձայն, այգեգործությանը և խաղողագործությանը աչքի են ընկել նաև Վանա լճի հյուսիս-արևելյան ու հյուսիսային ափերին և Արածանիի վերին հոսանքներում ընկած մի քանի շրջաններ: Այդ մասին պատմում են Գյուզակում, Արճեշի մոտակայքում և այլուր հայտնաբերված արձանագրությունները²⁹, Բացի այդ, հայտնի է Մանազկերտից գեպի հյուսիս՝ Բոստան-կայայում կառուցված գինու վիթխարի մառանը (շուրջ 220 հազար լիտր տարողությամբ), որն իր չափերով գիշում է միայն Կարմիր-բլուրի մառաններին³⁰: Այգեգործությունը և խաղողագործությունը Արածանիի վերին հոսանքներում շարունակել է մնալ տեղի բնակչության սիրված զբաղմունքը նաև անտիկ և վաղ հայկական ժամանակաշրջանում, որի մասին հիշատակում են Քսենոփոնը, Մովսես հորենացին և Փավստոս Բուզանդը³¹:

Ուրմիա լճի հյուսիսային ափերին հարող շրջաններում այս տեսակետից առավել աչքի է ընկել Սանգիբուտու նահանգը՝ Ուլիսու քաղաքով: Ուրարտական արքա Ռուսա Ա-ի ջրանցքին հարող հսկայական տարածության վրա փարթամորեն աճել են պտղատու և խաղողի այգիներ: Խաղողի առատ բերքը հնարավորություն է ընձեռել Սանգիբուտուում ամենուրեք զբաղվելու նաև գինեգործությամբ: Ասորեստանյան թագավոր Սարգոն Բ-ի պատկերավոր արտահայտությամբ՝ «պտուղները և խաղողը թափվում էին հորդառատ անձրևի նման», իսկ Երևրումնավետ գինին հոսում էր հանց գետի ջրը»³²:

Այգեգործությունը եղել է նաև Ուրմիա լճից հյուսիս-արևմուտք ընկած Արմարիլի (Վասպուրական) նահանգի բնակիչների զբաղմունքի առարկան³³: լճի արևմտյան ափերին խաղողագործությունը և գինեգործությունը զգալի տեղ են զբաղել Գիրգանի տնտեսության մեջ³⁴, և հարավային ու արևելյան ափերին հարող Մանայի թագավորությունում:

Հարավում ընկած խաղողագործական-գինեգործական շրջանները կենտրոնացված էին վերին Տիգրիսի ու նրա վտակների ջրավազաններում: Այստեղ,

²⁸ Տե՛ս Խորենացի, Ա, Ժգ:

²⁹ Տե՛ս ՄԿԽ, 65, 167, 275, 276:

³⁰ Տե՛ս նույն տեղում, 79:

³¹ Տե՛ս Н. В. Арутюнян, Земледелие и скотоводство Урарту, էջ 110 և Ժանոթ. 37—39

³² «Լուրի աղյուսակ», տող 205, АВИИУ, 49 (213):

³³ Տե՛ս «Լուրի աղյուսակ», տողեր 270—276:

³⁴ Տե՛ս АВИИУ, 23 (II, 80), 27 (I, 27, II, 60):

Մեծ Զաբի վերին ու միջին հոսանքներում, առանձնապես աչքի էին ընկնում Կիրրուրի նահանգը, Մուսասիրի շրջանը և Ուլմանիա բնակատեղիները³⁵։ Հատկանշական է, որ Մուսասիրում փարթավոր են աճող «բազմատեսակ բաղձալի պտղատու ծառերը և խաղողի վազերը», Սարգոն Բ-ի պատկերավոր արտահայտությամբ, նման էին հեղեղի, որ այնքան առատորեն այն ժամանակ աճում էր նփրատի և Տիգրիսի ստորին հոսանքներում³⁶։

Տիգրիսի ավազանի այգեգործական և խաղողագործական մյուս շրջաններն ընկած էին Կաշիարի (Տուր-Արդին) լեռների շրջակայքում և հյուսիսից ու հյուսիս-արևմուտքից նրանց հարող տերիտորիաներում։ Այստեղ առանձնապես աչքի էին ընկնում Նիրբուն, Կիբակուն, Շուրան (Սուրան), Նիրգունը. Կատմուխին (Կուտմուխին), Բիտ-Ջամանին և այլն³⁷։ Եթե այս բոլորին ավելացնենք Շուպրիան, Խուբուշիան և Խաբխին, ապա հնարավորին չափ ամբողջական կդառնա մեր պատկերացումը Ուրմիա լճի և վերին Տիգրիսի ու նրա վտակների ջրավազաններում հնագույն ժամանակներում գոյություն ունեցած այգեգործական ու խաղողագործական-գինեգործական կենտրոնների մասին։

Արարատյան դաշտավայրի այգեգործական ու խաղողագործական կենտրոնները գտնվում էին Արգիշտիխինիլիի և Թեյշեբախինիի շրջակայքում՝ Արաքսից և Հրազդանից անցկացված մի շարք ջրանցքներին հարող տերիտորիաներում։ Այստեղ ամենուրեք տնկվում են պտղատու և խաղողի այգիներ, որոնցից ստացվում է առատ բերք՝ երկրի տնտեսական կարիքները բավարարելու համար³⁸, Այդ փաստերը լիովին հաստատվում են նաև անտիկ (Ստրաբոն) և վաղ հայկական (Ղ. Փարպեցի, Մ. Խորենացի) աղբյուրներով։

Իլդարունիա (Հրազդան) գետից անցկացված ջրանցքի շրջանում առանձնապես աչքի էին ընկնում Կուարլինի հովտի նորատունկ պտղատու և խաղողի այգիները³⁹։

Գրավոր աղբյուրների մատուցած տվյալների վրա զգալի չափով լույս են սփռում էրեբունիի, Արգիշտիխինիլիի և Թեյշեբախինիի հնագիտական պեղումները։ Էրեբունիում⁴⁰ և Արգիշտիխինիլիում⁴¹ բացվել են գինու վիթխարի մառաններ՝ խոշոր կարասներով, որոնց վրա առկա են նրանց տարողության չափերը։ Շատ ավելի հարուստ նյութեր են մատուցում Թեյշեբախինիի պեղումները, որոնք լիովին ներկայացնում են ոչ միայն Արարատյան դաշտավայրի, այլև ընդհանրապես Բիայնիլի-Ուրարտուի այգեգործության, խաղողագործության և գինեգործության համայնապատկերը։ Հատկանշական է, որ Թեյշեբախինում պեղածո թվով ութ գինու մառանների ընդհանուր տարողությունը հասնում է

35 Տե՛ս АВИИУ, 23 (I, 54), 27 (I, 14)։

36 Տե՛ս նույն տեղում, 49 (309)։

37 Տե՛ս նույն տեղում, 23, 26։

38 Տե՛ս УКН, 136, 137. Н. В. Арутюнян, Новая урартская надпись из Давти-блур, էջ 103։

39 Տե՛ս УКН, 281։

40 Տե՛ս К. Л. Оганесян, Арин-берд, I, էջ 39, 43, նույնի՝ Раскопки урартского города Эрбунни, СА, 1960, № 3, էջ 291, 294։ А. А. Демская, Кладовые Эрбунни, «Сообщения Гос. музея изобразительных искусств им. А. С. Пушкина», М., 1968, էջ 176—182։

41 Տե՛ս А. А. Мартиросян, Раскопки Аргштихинили, էջ 288։

ավելի քան 400 հազար լիտրի Այդ տեսակետից Ուրարտուի մեզ հայտնի գինեգործական կենտրոնների մեջ Թեյշեբաինին առաջին գրավում է միանգամայն յուրահատուկ տեղը:

Թեյշեբաինի պեղումները հնարավորություն են ընձեռում պատկերացում կազմելու նաև Ուրարտուում աճեցված խաղողի տեսակների և նրա մշակման եղանակների մասին: Պեղածո մնացորդներում առանձնապես աչքի են ընկնում Ոսկեհատ (հարջի), Մսխալի (Արարատ), Հաչաբաշ և սև խաղողի մի քանի տեսակներ: Իսկ այգեգործությունը հավաստվում է պեղումներով հայտնաբերված սալորի, մանրահատիկ բալի, նռան, դեղձի, ընկույզի, խնձորի մնացորդներով:

Պեղումները հավաստում են, որ Արարատյան դաշտավայրի Ազա երկրում, ինչպես նաև Ուրարտուում ընդհանրապես, բնակչությունը զբաղվել է նաև բանջարա-բոստանային կուլտուրաների մշակությամբ: Դրանց մեջ յուրահատուկ տեղ են գրավել ձմերուկը, սիսեռը և ոսպը:

Փաստերը վկայում են, որ Արարատյան դաշտավայրի այգեգործական և խաղողագործական կենտրոնները լիովին համապատասխանում են երկրագործական այդ ճյուղերով զարգացած ժամանակակից տերիտորիաներին⁴²:

Անասնապահության: Երկրագործության հետ միասին անասնապահությունը եղել է ուրարտացիների հիմնական տնտեսական զբաղմունքը: Այդ մասին անհրաժեշտ տվյալներ են պարունակում ուրարտական և ասորեստանյան սեպագիր արձանագրությունները, ինչպես նաև Թեյշեբաինի, էրեբունիի և Արգիշտիխինիլի հնագիտական նյութերը: Ուրարտուի աշխարհագրական ու բնական պայմանների բազմազանությունը հնարավորություն էր ընձեռում միևնույն նահանգներում ու զավառներում զբաղվելու և՛ երկրագործությամբ, և՛ անասնապահությամբ: Այդ պատճառով էլ մի ամբողջ շարք երկրագործական մարզերի տնտեսության մեջ իր տեղն է ունեցել նաև անասնապահությունը:

Վանա լճից արևելք անասնապահությունը զգալի զարգացման է հասել Արմարիլի և Սանգիբուտու նահանգներում: Այստեղ առանձնապես աչքի է ընկել Զրմզրմ-դաղի շրջանում առկա տաճարային տնտեսությունը, որի նվիրատվությունների շնորհիվ ստացած ամենամսյա եկամուտը կազմել է 97 ցուլ, 305 ոչխար, 6 կով և 6 այծ:

«Լուվրի աղյուսակի» համաձայն, Սարգոնը խարույկների վրա այրել է Արմարիլիի «հարդը՝ անասունների կյանքը», իսկ Սալմանասար Գ-ի մի արձանագրության տվյալներով, ասորեստանցիները այդ նահանգից իրեն հարկ ստացել են խոշոր ու մանր եղջերավոր անասունների ամբողջ հոտեր և ձիերի երամակներ:

Իր հարուստ արոտավայրերով՝ Ուրմիա լճից հյուսիս մեծ համբավ է վայելել Սանգիբուտուն, որի «խոտը և արոտատեղին դադար չէին առնում ո՛չ ամուսնը, ո՛չ էլ ձմռանը»: Այստեղ ամենուրեք արածում էին անասունների հոտերը, ձիերի երամակները և ուղտերը: «Ուլխու քաղաքի արոտատեղին» Սարգոնը

⁴² Ուրարտուի այգեգործության և խաղողագործության մասին տե՛ս Բ. Բ. Пиотровский, Ванское царство, էջ 142—147: Նույնի, Кармир-блур, I, II, III. Н. В. Арутюнян, Земледелие и скотоводство Урарту, էջ 117—133: Տե՛ս և Զ. Մ. Ղասարյան, Թեյշեբաինի (Կարմիր-բուրի) երկրագործական մթերքների վերամշակման հարցի շուրջը, Տեղ. ՀՊԱՀԳ, 1959, № 9, 24—311

համարել է Ռուսայի «ձիերի հույսը»⁴³, իսկ Բարի գավառը (Ուրմիա լճի հյուսիս-արևելյան ափին)՝ «անասունների ապավենը»:

Սանգիբուտուից դեպի արևելք, Իրանական Ադրբեջանի հյուսիսային լեռնային շրջաններում ընկած էր Պուլուադի անասնապահական երկիրը, որի տերիտորիայից միայն մի արշավանքի ժամանակ ուրարտացիների քշած ձիերի քանակը հաշվվում է հազարներով, իսկ խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններին՝ տասնյակ հազարներով:

Զարգացած անասնապահական և ձիաբուծական կենտրոն էր Գիլզանը⁴⁴,

Ուրարտուի հարավ-արևելյան կողմերում անասնապահության զարգացման բարձր մակարդակով առանձնապես աչքի է ընկել Մանայի հայտնի թագավորությունը, որի խոշոր ու մանր եղջերավոր անասունների և ձիերի քանակը արձանագրություններում հաճախ հանդես է գալիս «անթիվ» կամ «անհամար» ածականներով:

Զիաբուծությունն առանձնապես լավ է զարգանում Մանայի թագավորության՝ Ուրմիա լճի արևելյան ափերին ընկած որոշ շրջաններում: Սրանց մեջ աչքի էին ընկնում Սուրին և Անիաշտանիան: Ահա թե ինչ է գրում Սարգոն Բ-ը Սուբիի մասին.

«Այդ գավառում ապրող մարդիկ ամբողջ Ուրարտուում նմանը չունեն հեծելազորի համար ձիեր վարժեցնելու մեջ: Նրա (Ռուսա Ա-ի—հեղ.) լայնատարած երկրում ծնված փոքրիկ քուռակները, որոնք աճեցվում են արքայական գնդի համար և ամեն տարի վերցվում իբրև հարկ, ուղարկվում են Սուբի գավառը, որը Ուրարտուի մարդիկ Մանայի երկիր են անվանում: Քանի դեռ նրանց կազմվածքը չի ստուգվել, նրանց չեն հեծնում: Մինչև չեն վարժեցնում ելքերին, պտույտներին և դարձերին, այն ամենին, ինչ անհրաժեշտ է մարտի համար, նրանք վազվզում են առանց թամբի»⁴⁵: Ինչ վերաբերում է Անիաշտանիա ամրոցին, ապա այն համարվում է Ռուսայի ձիերի երամակների տունը»:

Մեծ Զաբի միջին և վերին հոսանքներում անասնապահությունը լայն տարածում է գտել Կիրրուրիում, Ուլմանիայում և հատկապես Արդինի-Մուսասիրում: Վերջինիս անասունների խոշոր հոտերի մասին պատկերացում կազմելու համար շատ կարևոր է այն փաստը, որ մ. թ. ա. 714 թվականի արշավանքի ժամանակ Սարգոն Բ-ը Մուսասիրից քշել է 100 հազար 225 գլուխ ոչխար, 920 խոշոր եղջերավոր անասուն, 692 ջորի և ավանակ: Այս հայտնի պաշտամունքային կենտրոնի անասնապահության զարգացումը պայմանավորված էր ոչ միայն նրա սեփական հնարավորություններով, այլև ուրարտական թագավորների կողմից խալդի աստծու տաճարին անասունների սխտեմատիկ նվիրատվություններով, որոնց թիվը հասնում է տասնյակ հազարների:

Վանա լճից հարավ, Բոխտանի հովտում, անասունների առատությամբ աչքի է ընկել Խուբուշկիան, որի խոշոր ու մանր եղջերավոր անասունների, ձիերի ու ջորիների քանակը, ասորեստանյան գրավոր աղբյուրների համա-

⁴³ S⁶u АВИИУ, 49 (199, 213):

⁴⁴ Նույն տեղում, 22, 27 (I, 27, II, 60), 28 (174):

⁴⁵ Նույն տեղում, 49 (167):

ձայն, «անթիվ ու անհամար է»⁴⁶, Անասնապահությանը զբաղվել են նաև Խուրուշկիայի հարավային հարևանի՝ Խաբխի բնակիչները, որոնց տնտեսական զբաղմունքում յուրահատուկ տեղ է գրավում լծկան ձիերի բուծումը⁴⁷:

Հարավում ընկած մյուս անասնապահական կենտրոններից հայտնի են Կումանի գավառը (Արևելյան Խաբուրի հովտում), Նիբուր (այժմ Զուդի դաղ) և Կաշիարի (այժմ Տուր-Աբդին) լեռներում ու նրանց հարակից տերիտորիաներում ընկած մի շարք նահանգներ ու բնակատեղիներ⁴⁸:

Կաշիարիից դեպի հյուսիս անասնապահությունը զգալի տեղ է գրավել Տիգրիսի ու Եփրատի ջրավազաններում ընկած մի շարք երկրների ու մարզերի տնտեսության մեջ: Այստեղ առանձնապես աչքի են ընկել Նիրդունը, Կատմուխին կամ Կուտմուխին, Բիտ-Ջամանին, Ալշեն (Ալդին) և Կումուխը, որոնք Հին Արևելքում հայտնի էին ձիերի ու ջորիների բազմաթիվ երամակներով, խոշոր ու մանր եղջերավոր անասունների չափազանց հարուստ հոտերով⁴⁹:

Վանա լճից հարավ-արևմուտք անասնապահությունը զգալի մակարդակի է հասել Շուպրիա-Ուրմեում՝ Սասունի լեռներում, իսկ Արևմուտքում՝ Եփրատին աջափնյա որոշ տերիտորիաներում (Մելիտեա-Մալաթիա, Կամանու, Տարալ): Պատահական չէ, որ ասորեստանյան թագավոր Ասարիսագոնը իր արձանագրություններից մեկում հատուկ տեղ է հատկացնում Շուպրիայի խոշոր ու մանր եղջերավոր անասունների հոտերի, ինչպես նաև նրանց խնամքը տանող հովիվների հիշատակությանը⁵⁰: Իսկ Ուրմե երկրից ուրարտացիների կողմից միայն մի անգամ քշված անասունների քանակը հասնում է ավելի քան տասը հազարի⁵¹: Ինչ վերաբերում է անդրեփրատյան Մելիտեա, Տարալ և մի շարք այլ նահանգներին, ապա նրանց անասնապահության մակարդակը հավաստվում է ուրարտական և ասորեստանյան բազմաթիվ գրավոր աղբյուրներով: Տարալը առանձնապես եղել է Առաջավոր Ասիայի առավել զարգացած ձիաբուծական կենտրոններից մեկը⁵²:

Իբրև անասնապահության մեկ այլ կենտրոն զատվում, առանձնանում է Արածանիի վերին հոսանքում ընկած «Տուարածիի հովիտ» շրջանը⁵³: Հենց ինքը՝ այդ երկրի անունը ևս (հայկ. Տուարածատափ), ակներևաբար, լույս է սփռում նրա բնակիչների անասնապահական զբաղմունքի վրա: Արածանիի վերին հոսանքներում անասնապահության բարձր զարգացումը հաստատվում է նաև անտիկ աղբյուրների տվյալներով⁵⁴, Հյուսիսում և հյուսիս-արևմուտքում ընկած մյուս անասնապահական կենտրոններն այն ժամանակ եղել են Ուրարտուի կենտրոնից բավականաչափ հեռու: Դրանցից են Դիաուխին (հայկ. աղ-

46 Տե՛ս АВИИУ, 27 (II, 63) և այլուր:

47 Տե՛ս նույն տեղում, 11, 12, 21, 26:

48 Տե՛ս նույն տեղում, 20, 23, 26: УКН, 127, II, 22:

49 Տե՛ս նույն տեղում, 23, 26:

50 Տե՛ս АВИИУ, 67:

51 Տե՛ս УКН, 155 А, 22—25:

52 Տե՛ս ԽՏ, II, 5—22, УКН, 158: АВИИУ, 44, 54, 72:

53 Տե՛ս ԽՏ, V, 11—30:

54 Տե՛ս Xen., Anab., IV, IV, 7—9:

բյուրների Տայթ), Զաբախան (հայկ. աղբյուրների Զավախք), Տարիունին (հայկ. աղբյուրների Դարույնք) և Կուլխան (հունական աղբյուրների Կողքիս):

Ասորեստանյան թագավոր Թիգլաթպալասար Ա-ի վկայությամբ, Դիաուխի-Դայանին դեռևս մ. թ. ա. XII—XI դարերի սահմանագլխին հայտնի էր իր ձիերի ու ջորիների մեծ երամակներով, արոտավայրերի անթիվ ու անհամար անասուններով⁵⁵, իսկ ուրարտական որոշ աղբյուրների համաձայն, այդ երկիրը սիստեմատիկաբար ձիեր է տրամադրել Վանի թագավորության հեծելազորին⁵⁶, Հատկանշական է, որ ուրարտացիների մի արշավանքի ժամանակ Դիաուխից քշված անասունների քանակը արտահայտվում էր հսկայական թվերով՝ 4.426 ձի, 10.478 գլուխ խոշոր և 73.770 գլուխ մանր եղջերավոր անասուն: Դեռ ավելին, պարտության դառնությունները կրելուց հետո, Դիաուխիի արքան ստիպված է լինում Արգիշտի Ա-ին լրացուցիչ «նվիրել» ևս 300 գլուխ խոշոր և 10.000 գլուխ մանր եղջերավոր անասուն: Բացի դրանից հյուսիսային այդ նահանգը պարտավորվում է հետագայում ամեն տարի ուրարտացիներին իբրև տուրք վճարել հարյուրավոր ձիեր, ցուլեր, կովեր, ոչխարներ⁵⁷: Այդ նահանգի անասնապահության հարաճուն զարգացումը լիովին հաստատվում է նաև հետագա շրջանի անտիկ աղբյուրներով⁵⁸:

Մայրագույն հյուսիս-արևմուտքում, Սև ծովին հարավ-արևելքից հարող շրջաններում, անասնապահությունը ինտենսիվ զարգացում է ապրել Կուլխանահանգում: Չնայած այս նահանգը խոշոր ու մանր եղջերավոր անասունների և ձիերի քանակով զիջել է վերը հիշատակված Դիաուխիին, այնուամենայնիվ, նրա անասունների գլխաքանակը ևս հասել է հազարների և տասնյակ հազարների⁵⁹: Հետևաբար, Կուլխան ևս կարելի է դասել Ուրարտուի անասնապահական առավել զարգացած կենտրոնների շարքը:

Հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան այլ նահանգների անասնապահության մասին հասել են ոչ միայն գրավոր, այլև հնագիտական տվյալներ: Ուրարտական գրավոր աղբյուրները վկայում են, որ Վանա լճից դեպի հյուսիս ընկած երկրներից անասնապահությամբ զբաղվել են Արիլիանին (հայկ. աղբյուրների Արեղեանք), էթիունին, Ուդուրի-էթիունին, Աբունին (հայկ. աղբյուրների Հավնունիք), էրիախին (հայկ. Շիրակ), Ուիտերուխին, Իգանի-Իյանին և այլ նահանգներ:

Արիլիանիի, էթիունիի և մի քանի հարևան այլ երկրների տնտեսության մեջ հսկայական քանակ են կազմել մանր եղջերավոր անասունները, որոշ չափով նաև ձիերը, եթե նկատի ունենանք, որ միայն մեկ արշավանքի ժամանակ Արգիշտի Ա-ը այդ երկրներից ու մարզերից իբրև ավար քշել է 126 հազար գլուխ մանր եղջերավոր անասուն և 1280 ձի⁶⁰: Հյուսիսում աչքի է ընկել նաև Իգանին⁶¹: Այդ տեսակետից նա զգալի չափով գերազանցել է նույնիսկ մերձուրմ-

55 Տե՛ս АВИМУ, 10 (IV, 43):

56 Տե՛ս УКН, 36:

57 Տե՛ս Խույն տեղում, 128, В 1, տողեր 1—16, 21—25:

58 Տե՛ս Xen., Anab., IV (V, 25, 26, 34, VII, 14):

59 Տե՛ս УКН, 155 С, 1—16, D, 3—40:

60 Տե՛ս ԽՏ, I, 17—II, 2:

61 Իյանիի տարբերությունը:

յան շրջանի հարուստ անասնապահական շրջաններին: Ուրարտական ժամանակներում անասնապահական և ձիաբուծական խոշոր կենտրոն էր Սևանի ավազանը՝ տարբեր կողմերից հարող բարձրագույն լեռնային հովիտներով: Բավական է նշել, որ այդ տերիտորիաներից (ինչպես նաև Արաքսի վերին հոսանքում ընկած որոշ շրջաններից) ուրարտական թագավոր Սարգուրի Բ-ը սոսկ մի արշավանքի ժամանակ ջրել է 214 հազար գլուխ մանր, 40 հազար 353 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն, ինչպես նաև 3.500 ձի⁶²: Հատկանշական է, որ Ուրարտի-էթիունիի (Սևանի ավազան) և էրիախիի (հայկ. աղբյուրների Շիրակ) անասնապահությունը, հավաստվում է ոչ միայն բազմաթիվ գրավոր աղբյուրներով, այլև հնագիտական նյութերով (ձիու բրոնզե սանձեր, խնոցիներ): Նույնը կարելի է ասել էթիունի ցեղային միություն անասնաբուծության և անասնապահության մասին, եթե նկատի ունենանք սեպագիր աղբյուրների տեղեկությունները և խոշոր եղջերավոր անասունների կմախքների ուսումնասիրության տվյալները:

Ուրարտուի անասնապահության մասին առանձնապես հարուստ նյութ են մատակարարում էրեբունիի և Թեյշեբաինի պեղումները: Էրեբունիում հայտնաբերվել են ոչխարների, այծերի, խոշոր եղջերավոր անասունների, սմբակավորների, խոզերի և այլ ընտանի կենդանիների, ինչպես նաև վայրի այծի ու նապաստակի ոսկորների մնացորդներ: Վերջիններս վկայում են, որ ուրարտացիները այստեղ զբաղվում էին որսորդությամբ, որի մի շարք տեսարաններ հիանալի պահպանվել են էրեբունիի ստորոտում եղած Նոր-Արեշի դամբարանադաշտում հայտնաբերված բրոնզե գոտիների և միջնաբերդի որմնակարներում⁶³:

Շատ ավելի հարուստ են Ուրարտուի անասնապահությանը վերաբերող Թեյշեբաինի հնագիտական նյութերը: Այստեղ, միջնաբերդի պեղումներով, հայտնաբերվել են խոշոր ու մանր եղջերավոր անասունների, ձիերի, ավանակների և ընտանի այլ կենդանիների կմախքներ, ոսկորների ու գանգերի մնացորդներ, ձիու սարքեր և այլն: Հնագիտական նյութերի մեջ առանձնապես առատ են խոշոր եղջերավոր անասունների ոսկրային մնացորդները: Ինչ վերաբերում է մանր եղջերավոր անասնապահությանը, ապա այն անցյալում, ինչպես և այժմ, շնչին տեղ է գրավել Արարատյան դաշտավայրի բնիկների տեղեկության մեջ: Այդ հաստատվում է նաև Թեյշեբաինի քաղաքային մասի նախաուրարտական շերտերի պեղումների արդյունքներով:

Ինչպես տեսնում ենք, Ուրարտուի անասնապահության մեջ հիմնական տեղը բռնում էին խոշոր ու մանր եղջերավոր անասունները: Ըստ այդմ մանր եղջերավոր անասունների գլխաքանակը մի քանի անգամ գերազանցել է խոշոր եղջերավոր անասունների գլխաքանակին:

Թե որքան մեծ տեղ է գրավել անասնապահությունը Ուրարտուում և հարևան երկրներում, կարելի է պատկերացում կազմել թերևս այն փաստից, որ

62 Տե՛ս ԿՄԻ, 155F, Թ—31:

63 Տե՛ս Լ. Մարտիրոսյան, Լ. Մեացախանյան, Նոր-Արեշի ուրարտական կուլտուրին, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1958, № 10, էջ 69—84: Կ. Մ. Оганесян, Арин-берд, I, № 33, 36, 38 և այլն:

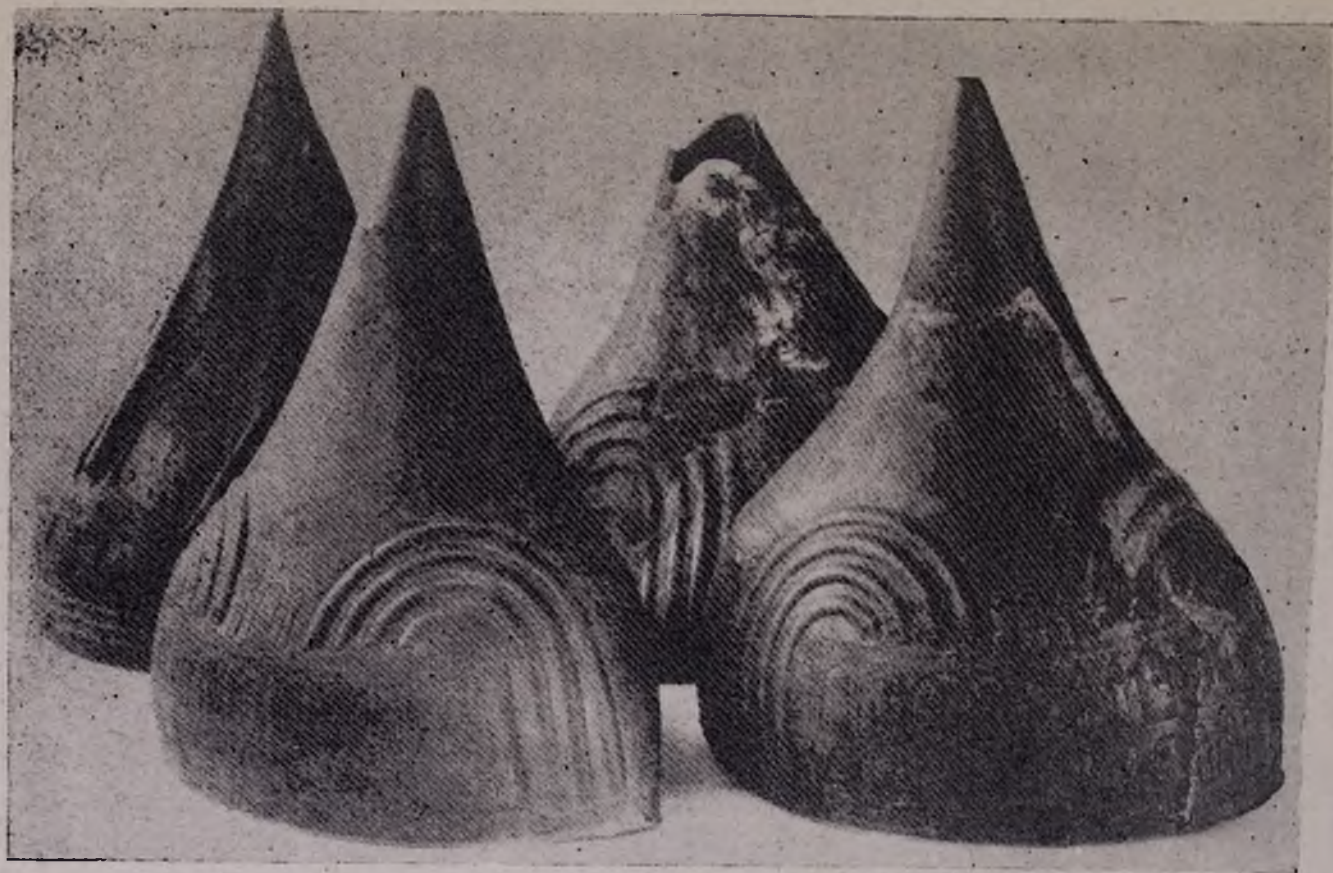
ուրարտական թագավորները, ոչ լրիվ տվյալներով, նվաճված երկրներից քշել են ավելի քան 326 հազար խոշոր եղջերավոր և մեկ միլոն 134 հազար գլուխ մանր եղջերավոր անասուն:

Խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններից հետո, տնտեսության մեջ կարևոր տեղ է գրավել ձիաբուծությունը: Ձիերը օգտագործվում էին ոչ միայն տնտեսության մեջ, այլև ռազմական գործում: Գրավոր աղբյուրները հավաստում են, որ ձիաբուծությունը եղել է Ուրարտուի և նրան առ ժամանակ ենթակա մի ամբողջ շարք նահանգների բնակիչների սիրված զբաղմունքը: Այսպես, հարավում և հարավ-արևելքում ձիաբուծությամբ առանձնապես աչքի են ընկել Խուբուշկիան, Խաբխին, Կիրրուրին, Գիլգանը, Մանան, Սուբին, Բարին, արևմուտքում և հարավ-արևմուտքում՝ Շուպրիան, Մեկլտեան, Բիտ-Ջամանին, Նիրբուն, Նիրդունը, արևելքում՝ Սանգիբուտուն, Պուլուադին, հյուսիսում՝ Արի-լիանին, Իգանին (Իյանի), էրիախին, էթիունին, Ուդուրի-էթիունին:

Վերոհիշյալ առանձին խումբ երկրներից ուրարտացիների քշած ձիերի քանակը մեզ հայտնի բոլոր նվաճումների ընթացքում հասնում է մոտավորապես 34 հազարի:

Ուրարտուի և նրան ենթակա երկրների անասնապահության մեջ առանձին տեղ են ունեցել նաև ջորիները և ավանակները: Ջորիները հիշվում են Սարգուրյան տարեգրության և Կարմիր բլուրում հայտնաբերված մի սեպագիր աղյուսակի մեջ: Իսկ ավանակների մասին որոշ պատկերացում են տալիս Կարմիր-բլուրի հնագիտական նյութերը: Ընտանի կենդանիների այդ տեսակների մասին համեմատաբար հարուստ տվյալներ են պահպանում ասորեստանյան սեպագիր աղբյուրները, ըստ որոնց ջորիներով և ավանակներով հայտնի էին Հայկական լեռնաշխարհի արևելքում և հարավ-արևելքում՝ Սանգիբուտուն, Մուսասիրը, Ումանիան, Կիրրուրին, Մանան, հարավում և արևմուտքում՝ Խուբուշկիան, Նիրբուն, Նիրդունը, Բիտ-Ջամանին, Շուպրիան, Մեկլտեան, Դիաուխին:

Ուրարտուի և նրան ենթակա երկրների անասնապահության մեջ որոշ տեղ են գրավել նաև ուղտերը: Ընտանի կենդանիների այդ տեսակը տարածում է գտել արևելքի և հարավ-արևելքի սահմանափակ թվով մարզերում՝ Ուրմիա լճի մերձափնյա երկրներում (Սանգիբուտու, Գիլգան, Մանա, Աշկայա-խուբի, Ուգիշտի), Իրանական Ադրբեջանի որոշ տեղիտորիաներում (Պուլուադի) և այլն: Ի դեպ, սահմանափակ է եղել նաև հիշյալ մարզերի ուղտերի գլխաքանակը: Լկյո երևում է ռազմական արշավանքների ընթացքում ուրարտացիների բռնագրաված ուղտերի թվից, որի առավելագույնը չի հասնում նոյնիսկ երկու հարյուրակի: Եվ այդ այն դեպքում, երբ հիշյալ թվերը սովորաբար վերաբերում են ոչ առանձին աշխարհագրական միավորների, այլ մի շարք երկրների համատեղ: Թե որքան սահմանափակ է եղել Ուրարտուի և նրա հարևան երկրների ուղտերի գլխաքանակը, կարելի է պատկերացում կազմել թերևս այն փաստից, որ ուրարտական թագավորների կողմից նվաճված կամ սանձահարված մարզերից քշված ուղտերի մեզ հայտնի քանակը կազմում է մեկուկես հազարից քիչ ավելի: Ուրարտական նվաճողները, ակներևաբար, առանձնահատուկ նշանակություն են տվել ուղտերին, եթե նկատի ունենանք, որ թշնամի երկրներից

Իրանի սաղավարտներ Արգիշտի Ա և Սարգուրի թագավորների արձանագրություններով և ռելիեֆ պատկերներով. Կարմիր-բլուր

բշխած անասունների հիշատակության մեջ նրանք սովորաբար գրավում են երկրորդ տեղը՝ ձիերից հետո⁶⁴:

Ի մի բերելով օգտագործված նյութերը, կարելի է արձանագրել, որ ոռոգվող երկրագործությունն ու բարձր զարգացած անասնապահությունը Ուրարտուի տնտեսության հիմնական ճյուղերն էին: Նրանց ընդհանուր մակարդակով էր պայմանավորված ոչ միայն արհեստների առաջընթացը, փոխանակությունն ու առևտուրը, այլև հասարակ ժողովրդի ու պետության բարօրությունը:

2. ԱՐՀԵՍՏՆԵՐ

Մետաղագործություն: Վանի թագավորության ընդարձակ տերիտորիայում հողագործությանն ու անասնապահությանը զուգընթաց բարձր զարգացման հասան նաև արհեստները: Բրոնզի բավականին հզոր մետաղագործության առկայության պայմաններում, Ուրարտուում ավելի վաղ, քան այլ երկրներում երևան եկավ ու լայն կիրառություն գտավ երկաթը⁶⁵: Տեխնիկայի պատմությանը նվիրված աշխատություններում իշխում է այն տեսակետը, թե երկաթի մշակումը սկսվել է II հազարամյակի կեսերին՝ Ուրարտուի հյուսիսային սահմանների մոտ գտնվող խալիբների երկրում և այնտեղից աստիճանաբար տարածվել ամբողջ հին աշխարհով մեկ⁶⁶: Պնդում են, որ ուրարտական մշակութի առանձնահատկությունը մետաղագործության բարձր զարգացումն է և նրա մոտիկությունը խեթերի ու խուրրիների ավանդույթներին: Նրանց կարծիքով, ուրարտական մետաղյա իրերը արտահանվել են հյուսիսային Կովկաս (Մայկոպ, Կելերմես), Սիրիա և Միջագետք (Կարքեմիշ, Ասորեստան), ինչպես նաև Մարաստան, Իրան և Առաջավոր Ասիայի արևմտյան մարզերը, ընդհուպ մինչև էգեյան ծով⁶⁷:

Նվ իրոք, Թուրախ-կալեի, Կարմիր-բուրի, Արգիշտիխինիլիի, Ալթըն-թեփեի, Կայալը-գերեի պեղումների ժամանակ ավելի շատ մետաղե գործիքներ ու զենքեր են հայտնաբերվել, քան Առաջավոր Ասիայի այլ պեղավայրերից: Դրանցից առանձնապես բնորոշ են երկաթե խոփերը, բրնձի ծայրերը, մանգաղները, եղանները, կացիններն ու մուրճերը, կեռիկները, փակերի ծխնինները, նիզակի ծայրերը, դանակները ու բազմազան այլ մանր իրեր: Կարմիր-բուրում մեծ քանակությամբ երկաթե իրերի հետ գտնվել են նաև հազարավոր բրոնզե առարկաներ:

Ուրարտական մետաղագործությունն ապահովված էր տեղական հումքով: Հատկապես երկաթի շատ հանքավայրեր կային Ուրարտուի կենտրոնական մասում: Երկաթով հարուստ էին Մուշի, Բիթլիսի, Վանի շրջանները, ինչպես նաև Ուրմիա լճից արևմուտք ընկած լեռները⁶⁸:

⁶⁴ Ուրարտուի անասնապահության մասին մանրամասն տե՛ս Բ. Բ. Пиотровский, Ванское царство, էջ 147—160; Н. В. Арутюнян, Земледелие и скотоводство Урарту, էջ 139—195:

⁶⁵ Տե՛ս Բ. А. Тураев, История Древнего Востока, II, СПб., 1914, էջ 53:

⁶⁶ Տե՛ս М. France Lanord, Evolution de la technique du fer en Europe occidentale de la préhistoire au Haut Moyen Age, Nancy, 1956, էջ 27—43:

⁶⁷ Տե՛ս F. Schachermeyer, Tuschpa. „Reallexikon der Vorgeschichte“, XII, Berlin, 1929:

⁶⁸ Տե՛ս Բ. Բ. Пиотровский, Ванское царство, էջ 163—164:

Պղնձի մշակումը հայտնի էր Խնուսի շրջանում, Տիգրիսի ակունքների մոտ, Երզնկայից հարավ ընկած լեռներում, ինչպես նաև Ուրմիա լճից արևմուտք, Մուսասիրում, նշանավոր Քելիշին կոթողի մոտակայքում։ Այսպես, Մուսասիրի տաճարում ու պալատում պահվում էին մեծ քանակությամբ բրոնզե առարկաներ (մոտ 114 տոննա ընդհանուր քաշով), այն դեպքում, երբ երկաթե առարկաները համեմատաբար քիչ էին։

Ասորեստանյան տարեգրություններում հաղորդվում է, որ արշավանքների ժամանակ հափշտակվել է ոսկի հետեյալ քանակությամբ. Տյուրոսում՝ 4,5 տոննա, Մուսասիրում՝ մոտ 2 տոննա, Հուդայում՝ 900 կգ, Դամասկոսում՝ 600 կգ, Խաթթիում՝ 345 կգ, Տաբալում՝ 300 կգ։ Բացի այդ, Մուսասիրից տարվել է մոտ 10 տոննա արծաթ, Հուդայից՝ 24, Դամասկոսից՝ 69, Խաթթիից՝ 63 տոննայից ավելի և Տաբալից՝ 30 տոննա։ Ասորեստանյան տարեգրությունները տեղեկություններ են պարունակում նաև պղնձի, կապարի և անագի հափշտակման մասին։ Պղնձի հսկայական քանակություն (900 տոննա) է գրավվել Դամասկոսում։ Կապարով (հավանաբար նաև անագով) հատկապես հարուստ էր Շուպրիան (ներկայիս Սասունի լեռների շրջանը)։

Հարկ է նշել, սակայն, որ առանձին պետությունների ու երկրների միջև եղած մշտական կապերի պայմաններում մետաղագործությունը Հին Արևելքում կարող էր զարգանալ նաև անկախ հանքավայրերի անմիջական առկայությունից։ Արդեն III հազարամյակի վերջին, ինչպես ցույց են տալիս ասորեստանյան գաղութների արխիվները, Առաջավոր Ասիայում զարգացած առևտուր կար, որում փողի դերը կատարում էին մետաղները (հիմնականում արծաթը, ավելի հազվադեպ՝ կապարը, անագը և պղինձը)⁶⁹։ Փոխանակությունից բացի, կար նաև մետաղ ձեռք բերելու մի այլ եղանակ՝ հափշտակումը պատերազմների ժամանակ, որը խիստ բնորոշ էր Հին Արևելքի ստրկատիրական պետություններին⁷⁰։

Տարեգրությունները ամենից քիչ տեղեկություն տալիս են երկաթի մասին, սակայն դրա պաշարներով առաջին տեղում Դամասկոսն է (150 տոննա), որը Հին Արևելքի մետաղագործության խոշորագույն կենտրոններից մեկն էր։ Գրավոր աղբյուրները վկայում են, որ ասորեստանցիները Առաջավոր Ասիայի երկրներից ստանում էին գլխավորապես ձուլյ ոսկի, արծաթ, պղինձ, կապար (անագ) և երկաթ։

Բրոնզաձուլություն։ Մեզ հասած ուրարտական բրոնզե իրերը շատ բազմազան են։ Հատկապես հարուստ են ներկայացված ուրարտական սպառազինությունների առարկաները։

Այդ մասին առանձնապես արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում «Լուվրի աղյուսակը»՝ Սարգոնի 714 թվականի արշավանքի նկարագրությունը, որ պատմում է Մուսասիրի գրավման մասին։ Այստեղ հալդի աստծու տաճարում ասորեստանցիները հափշտակում են բազմաթիվ բրոնզե իրեր. 25122

⁶⁹ Տե՛ս B. Landsberger, Assyrische Handelskolonien in Kleinasien..., Leipzig, 1925, էջ 20—25։

⁷⁰ Տե՛ս Н. Б. Янковская, Некоторые вопросы экономики Ассирийской державы. ВДИ, 1956, № 1, էջ 28—46։

«Ժանը ու Թեթե» վահան, 1514 «Ժանը ու Թեթե» նիզակ, 30412 (?) «Ժանը ու Թեթե» սուր, 607 «Ժանը ու Թեթե» անոթ և, բացի այդ, բրոնզե աղեղներ (կապարճներ) ու հեծելադրոշներ⁷¹։

Ուրարտացիների IX դարի սպառազինությունը լավ հայտնի է Սալմանասար Գ-ի Բալավաթյան դարպասի բարձրաքանդակներից։ Ուրարտական ռազմիկները հագած են կարճ հագուստ՝ լայն գոտիով, զինված են կարճ նիզակով ու աղեղով, նիզակավորները ձեռքերին ունեն ոչ մեծ կլոր վահաններ։ Ռազմիկները կրում են փետուրներով զարդարված սաղավարտներ, որոնք, ինչպես և ամբողջ սպառազինությունը, հիշեցնում են խեթական նմուշները։

VIII դարում ուրարտական սպառազինության ձևը մոտենում է ասորեստանյանին։ Հենց այդպիսին են Թեշեբաինի քաղաքի միջնաբերդի պեղումներից հայտնաբերված ուրարտական սպառազինության բաղմամթիվ իրերը, որոնց վրա հաճախ լինում են ուրարտական թագավորների սեպագիր արձանագրություններ։ Գտնված բրոնզե սաղավարտների ձևը համընկնում է Թեբեում հայտնաբերված ասորեստանյան սաղավարտի ձևին⁷²։

Կարմիր-բլուրում գտնվել է դեկորատիվ նշանակություն ունեցող տասնչորս խոշոր բրոնզե վահան՝ VIII դարի ուրարտական թագավորների (գերագանցապես Արգիշտի Ա-ի) սեպագիր ձեռնական արձանագրություններով։ Վահաններն ունեցել են ուռուցիկ միջնամաս և լայն, տափակ եզրեր։

Կարմիր-բլուրում հայտնաբերված Արգիշտի Ա և Սարգուրի Բ թագավորների ձեռնական արձանագրություններ ունեցող սաղավարտներից ու կապարճներից շատերը ուրարտական արվեստի նշանավոր հուշարձաններ են։

Ուրարտական բրոնզագործության բարձրարվեստ իրերը աչքի են ընկնում ոչ միայն իրենց գեղեցկությամբ ու որակով, այլև պատրաստման տեխնիկայով։ Յուրաքանչյուր առարկային հատուկ են այնպիսի գծեր, որոնք նրան տարբերում են համանման, առաջին հայացքից նույնատիպ, առարկայից։ Պարզ է դառնում, որ դրանք բրոնզից ձուլված են մոմե մոդելների միջոցով։

Ձուլման այս թանկարժեք եղանակով, որը հնարավորություն էր տալիս մի մոդելից ստանալ միայն մեկ մետաղյա արձանիկ, ձեռք էր բերվում առարկայի խիստ նուրբ մշակում, մի բան, որ անհնար էր իրականացնել դրվագման կամ հատիչի միջոցով։ Այս ձևով ձուլված ուրարտական արձանիկները չունեն կարերի տեղեր, որոնք առաջանում են փեղկվող կաղապարի մեջ ձուլելիս և աչքի են ընկնում այն նրբությամբ, որը հնարավոր է միայն պլաստիկ զանգվածներից քանդակելու դեպքում։

Ձուլելուց հետո առարկաները երբեմն զարդարվում էին լրացուցիչ դրվագներով, որն իր նշանակությունն ուներ նաև դրանք ոսկե թիթեղով պատելիս։ Ոսկեպատման եղանակը շատ պարզ էր. առարկաները պրկում էին ոսկե բարակ թերթիկով, որի ծայրերը ամրացվում էին հատուկ ակոսիկներում։ Իր առաձգականության շնորհիվ, ոսկին կրկնում էր բրոնզե հիմքի քանդակազարդի բոլոր մանրամասնությունները։

⁷¹ Sk'w Fr. Thureau-Dangin, Une relation de la huitième campagne de Sargon, տողեր 392—394։

⁷² Sk'w W. M. Flinders Petrie, Six temples at Thebes, London, 1897, տախ. XXI.

Ուրարտական մետաղյա առարկաների մեջ հատուկ խումբ են կազմում կաթսաների բրոնզե բռնակները, որոնք մարդկային, մեծ մասամբ՝ կանացի իրանով թղտուններ են⁷³, Դրանց առանձին մասերը և մանավանդ թևերի միջև տեղավորված սկավառակը ցույց են տալիս, թե հնարավոր է, որ դրանք արևի աստվածուհիյան պատկերներ լինեն:

Բրոնզե խոշոր անոթների գոյությունը վկայված է Սարգոնի 714 թվականի արշավանքի նկարագրության մեջ և այլ հուշարձաններում: Մուսասիրի տաճարից գրավված ավարի թվարկման մեջ, օրինակ, հիշատակվում է ռմի մեծ բրոնզե անոթ 80 շափ ջրի տարողությամբ, բրոնզե կափարիչով, որը Ուրարտուի թագավորները հալդիի առջև զոհաբերություն կատարելիս լցնում էին հեղման գինով: Սարգոնի պալատի բարձրաքանդակի վրա, Մուսասիրի տաճարի գրավման տեսարանում, տաճարի առջև պատկերված են եռոտանոս վրա կանդնած երկու խոշոր կաթսաներ: Հարուստ են ներկայացված և բրոնզե ձիասարքերը, որոնք բաղկացած են ճակատի թիթեղիկից, այտի վահանակից, լկամից ու զանգակներից: Զիսսարքի առարկաներից մի քանիսն ունեն ուրարտական թագավորների անուններով սեպագիր մակագրություններ⁷⁴:

Ուրարտուի ժամանակներից մեզ հասել են նաև մեծ քանակությամբ բրոնզե պարզ իրեր՝ ապարանջաններ, ճարմանդներ, դաշույններ, աղեղի ծայրեր և այլն, որոնք ձուլվել են երկփեղկ կաղապարներում:

Կաղապարներում ձուլելուց բացի, բրոնզե առարկաների մի մասը պատրաստվել են կամ միայն դարբնելու, կամ կռած թերթերը միմյանց զամելու նղանակով: Հայտնի են բրոնզե թերթավոր գոտիները՝ նախշերով ու պատկերներով զարդարված, որոնք կատարված են դրոշմման ու հետագա փորագրման նղանակով:

Կարմիր-բուրում գտնվել են անոթներ ու թասեր, որոնք ամբողջությամբ կռած են պղնձե թերթից կամ սեղմված են հատուկ դազագհի վրա:

Թոփրախ-կալեում գտնված մետաղե իրերից հարկ է հիշատակել ներքևի մասում գրալաձև զարդերով (եղուստներով) բրոնզե թասը, որը մտնում է հինարեևյան ու անտիկ մետաղե անոթների այն խմբի մեջ, որոնք հայտնի են փիալա անունով: Կարմիր-բուրում հայտնաբերվել են ամենաբազմազան ձևերի մի քանի փիալաներ:

Բրոնզե ամբողջական թերթից կոփված անոթներից բացի, կան նաև մի քանի մասերից՝ ինչպես կռած, այնպես էլ ձուլած, իրար գամված անոթներ⁷⁵:

Ոսկեբալթյուն: Մեզ հայտնի ուրարտական ոսկե իրերը քանակով շատ քիչ են: Թոփրախ-կալեի պեղումների ժամանակ գտնվել է միայն մի մեղալյոն, որն

⁷³ Մորուսավոր ֆիգուրներից մեկը ծագում է Օլիմպիայից (տե՛ս A. Furtwängler, Die Bronzen und die übrigen kleineren Funde von Olympia. „Olympia“, IV, Berlin, 1890, № 783), իսկ Ֆլորենցիայի թանգարանում պահվում է մի կաթսա, գտնված Վետուլոնիայում, որի վրայի զարդարանքների մեջ կան երկու մորուքավոր ֆիգուրներ: Նույնանման ֆիգուրներ կային նաև Գորդոնում գտնված բրոնզե կաթսայի վրա: Հնարավոր է, որ բռնակները պատկերում են ոչ թե կանանց, այլ տղամարդու իրան:

⁷⁴ Տե՛ս Բ. Բ. Пиотровский, Кармир-блур, III, Ереван, 1955, էջ 44—46:

⁷⁵ Տե՛ս Բ. Բ. Пиотровский, История и культура Урарту, Ереван, 1944, էջ 55:

իրենից ներկայացնում է մեկ միլիմետր հաստությամբ և 6,5 սմ տրամագծով թերթավոր ոսկու սկավառակ:

Մեդալյոնի վրայի պատկերները կատարված են մետաղապլաստիկ եղանակով. դրանք սեղմվել են հակառակ կողմից, որից հետո արտաքինից լրացուցիչ մշակման են ենթարկվել կտրիչով: Մեդալյոնի վրա պատկերված է զահին նստած կին՝ ձախ ձեռքին մի ճյուղ և նրա առաջ կանգնած է երկրորդ կինը՝ նույնանման հագուստներով:

Կաթա մառառակառի փռագրութամբ. Արգիշտիսիների

Ոսկե մեդալյոնի վրա պատկերված կանացի նստած կերպարանքը անվերապահորեն նման է Հայաստանի պատմական թանգարանում պահվող բրոնզե արձանին. այստեղ ևս կինը, հավանաբար աստվածուհի, նստած է ճիշտ նույն պիսի հագուստով և նույն դիրքով:

Առանձին ոսկե առարկաներ հայտնաբերվել են նաև Կարմիր-բլուրի պեղումներից: Դրանց մեջ առանձնանում են մահիկաձև, ճկած աղեղնակով ականջողները, որոնք զարդարված են հատիկախաղով կամ թե հիմքին զոդված բարակ ոլորված մետաղալարով: Այդ ականջողները հարում են Միջերկրածովյան շրջանում և Փոքր Ասիայում գտնված այն առարկաների տիպին, որոնք վերաբերում են VIII—VI դարերին:

Կարմիր-բլուրի միջնաբերդի կենտրոնական մասի գինու մառանի կարասներից մեկի հատակին գտնվեցին թերթավոր ոսկու բեկորներ՝ առյուծի ֆիգուրի բոլորապատման մասերը: Պահպանվել է բաց երախով գլխի բոլորապատվածքը՝ մածուկով դրվագված աչքով և ճակատի խորագիր ուղունքով: Գտնվել են նաև բաշի թիթեղաթերթիկի բեկորներ:

Սրահներինց մեկում զոհված մարդկանց ոսկորների մեջ հայտնաբերվել է ծայրերին առյուծի զլուխներով զարդարված ոսկե ապարանջան, իսկ № 36 պահեստարանում՝ ձուլյ ոսկու սկավառականման մի հատված՝ 14,85 գ քաշով: Միջնաբերդի հյուսիս-արևմտյան մասի շինություններում գտնվել են արծաթե բաշի մի բեկոր՝ ոսկե թերթիկով պատած, պառկած առյուծի ֆիգուրով զնդասեղ և ամուր հյուսված ոսկե նրբագույն լարից պատրաստված երկկոնաձև մանր ուլունք:

«Լուվրի աղյուսակը» վկայում է Մուսասիրում՝ Ուրզանա թագավորի պալատում եղած ոսկու մեծ քանակության մասին: Այնտեղ եղել են ոսկե դաշույններ, 6 սուր և հովհար, ինչպես նաև «փղոսկրից, սև ու հաճարի փայտից պատրաստված գավազաններ՝ ոսկե ու արծաթե վերնամասերով» և այդ նույն նյութերից պատրաստված անոթներ՝ զարդարված ոսկով ու արծաթով:

Մուսասիրի տաճարում ոսկե իրերն է՛լ ավելի շատ էին: Տաճարի պատերը զարդարած ոսկե վահաններից բացի, այնտեղ եղել են մեծ քանակությամբ այլ առարկաներ: «Ոսկե մեծ սուր, ծանր սուր, նրա ձեռքի սուրը՝ 26 մինա ոսկե քաշով (այսինքն՝ մոտ 13 կգ) ... մարդկային ձեռքի ձևի ոսկե փական, նրա սողնակը, որի վրա հանգչում էր թևավոր վիշապը, մի ոսկե ցցիկ, որը փակում էր փականը» և, բացի այդ, «վալրի ցուլի երկու ոսկեպատ եղջյուր... սև ու հաճարի փայտից բազկաթոռներ՝ պատած ոսկով ու արծաթով»: Առարկաների այս թվարկումից երևում է, որ ուրարտական ոսկե իրերի մեջ պատահում են և՛ կոածո և՛ ձուլածո առարկաներ⁷⁶:

Ուրարտացիները տեխնիկական մեծ հմտության էին հասել նաև արծաթից առարկաներ պատրաստելու գործում:

Մուսասիրի տաճարում պահվում էին մեծ քանակությամբ արծաթե առարկաներ, ընդ որում դրանցից ոչ բոլորն էին տեղական արտադրություն: Սարգոնի տեքստում հատուկ նշվում է. «արծաթե ծանր ու թեթև 393 թաս՝ պատրաստված Աշուր, Ուրարտու և Նաբիի երկրներում», իսկ Ուրզանայի պալատում՝ «արծաթե խնկամաններ ու թասեր՝ Տաբալ երկրից»:

Բացի այդ, տեքստում հիշատակվում են. «96 արծաթե նիզակ, ոսկով դրվազված ու պատված արծաթե հեծելադրոշներ, ... 67 արծաթե կոնք, ... 33 ռազմականք, արծաթե աղեղներ՝ արծաթե կապարճներում, արծաթե կեռ թրեր, արծաթե գավազան, արծաթե վահաններ: Պալատում կար «Ռուսայի արծաթե անոթը՝ կափարիչով, 34 արծաթե թաս, արծաթապատ 54 անոթ, արծաթե մահիկներ ու մատանիներ»:

Թեյշեբաինի մինչաբերդի հյուսիս-արևմտյան պահեստարաններում հայտնաբերվել է արծաթե մի խոշոր սկավառականման առարկա, որը, հավանաբար, վահանի միջնամասի զարդ է կամ անոթի կափարիչ: Առարկայի մակերեսը զարդարված է զոռած ոսկե չորս թիթեղներով, որոնք համակենտրոն գոտիներ են կազմում և պատած են կոկոնների շղթայի ձև ունեցող ուրարտական

76 Վանի բուն թագավորության տերիտորիայում ոսկին հայտնի է Սղերդ լեռան շրջանում. վանա լճից հարավ: Սակայն, անկասկած, ուրարտական առարկաների մեծ մասը պատրաստվում էր այն մետաղից, որն ստացվում էր հարևան երկրներում գրավված իրերի վերահաման միջոցով:

քնորոշ զարդանկարներով: Կենտրոնում տեղադրված է ոսկե հոծ վերնամասը. որ նույն ձև ունի: Առարկայի վրա պահպանվել են Մենուայի որդի Արգիշտիի անունով սեպագիր արձանագրության մնացորդները:

Բացի այդ, Կարմիր-բլուրում գտնվել են արծաթե ստվորներ, կահույքի, ձիասարքի զարդեր, ապարանջաններ, մատանիներ, մանր կախազարդեր:

Թոփրախ-կալեում գտնվել է կրակից խիստ տուժած արծաթե զլանաձև մի աման, որ երկու ծայրերից ոսկի մեխերով զամած կափարիչներ ունեւ: Կափարիչի հակառակ կողմում ամրացված էր ոսկու և արծաթի խառնուրդից պատրաստված մառիկաձև մի կրծքազարդ (պեկտորալ): Առարկայի վերականգնումից հետո պարզվեց, որ նրա վրա պատկերված է գահին նստած աստվածուհին և զոհաբերության համար այժը նրան մոտեցնող մի կին:

Մետաղի փոխանակությունն ու առևտուրը, մետաղի պաշարների զավթումը: Բերված նյութերը ցույց են տալիս Վանի թագավորությունում արտադրված մետաղյա առարկաների բացառիկ բազմազանությունն ու հարստությունը:

Քաղաքական անկայուն միավորումների, լայն փոխանակության ու մշտական պատերազմների իրադրության մեջ մետաղյա իրերը Առաջավոր Ասիայի մի շրջանից տարածվում էին հսկայական տերիտորիայի վրա: Փոխանակության ծանրության չափի հիմնական միավորը՝ մինան (ուրարտական մանան) ամբողջ Առաջավոր Ասիայի համար ընդհանուր էր, սակայն, չնայած զարգացած առևտրին, նրա քաշային արտահայտությունները տարբեր էին լինում և հաճախ առանձին երկրների կառավարիչներ աշխատում էին միասնական դարձնել դրանք: Ասորեստանյան մինան հավասար էր 505 գրամի (խորանարդ կանգունի 1/240 մասի ջրի քաշը): Ուրարտական մինան պայմանականորեն կարելի է հաշվել այդ նույն քաշով:

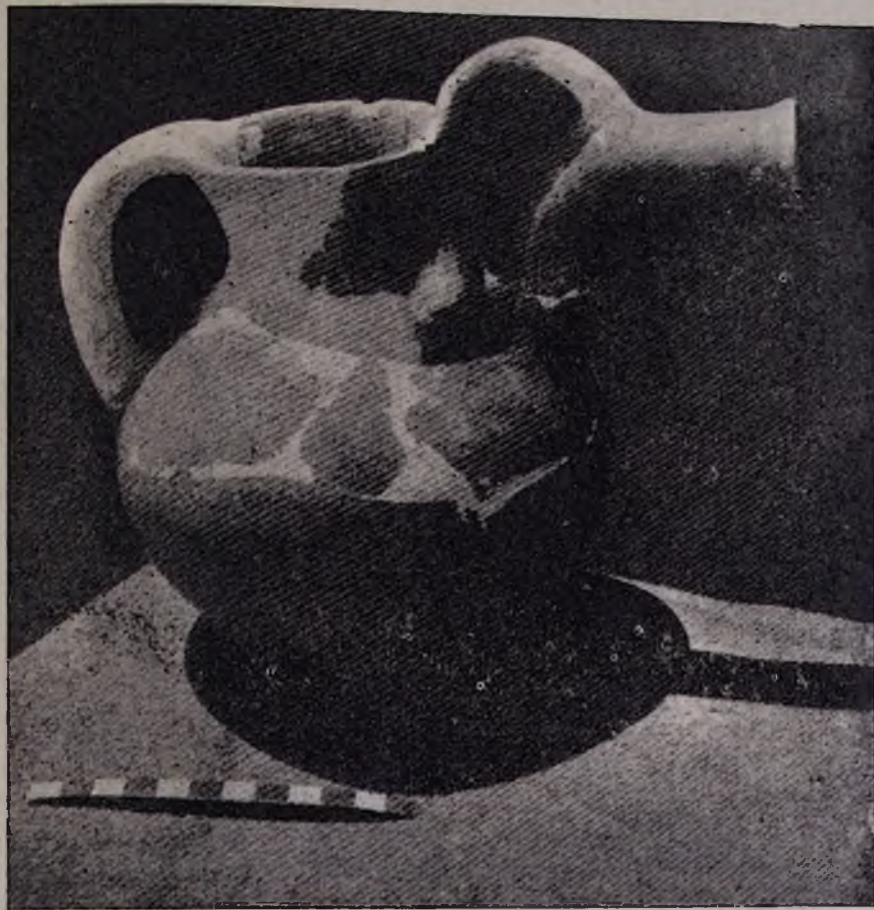
Ուրարտական թագավորների տարեգրությունները երբեմն հաղորդում են մետաղի մեծ քանակության (մետաղյա իրերի) մասին, որ ստացվում են տուրքի ձևով:

Այսպես, Արգիշտի Ա-ի տարեգրության մեջ կարդում ենք այն մասին, որ Դիաուխի երկրի թագավորը հանձնել է 41 մինա մաքուր ոսկի, 37 մինա արծաթ և ավելի քան 10 հազար մինա պղինձ (կամ բրոնզ): Կումմախա երկրի թագավորը Սարգուրի Բ-ին է ուղարկել 40 մինա մաքուր ոսկի և 800 մինա արծաթ:

Վերը տեսանք, որ Սարգունի տեքստում հիշատակվում էին Մուսասիրի տաճարում եղած Ասորեստանի, Ուրարտուի և Նաբիտի մետաղյա իրերը: Ասվում էր նաև, որ ասորեստանցիները վերստին գրավեցին այն թանկարժեք իրերը, որոնք թշնամիները վերցրել էին Քաղաքում, պալատում և տաճարում, Աշուրի ու Մարդուկի կառույցներում:

Բացի այդ, Առաջավոր Ասիայում մետաղյա իրերը փոխանակության հիմնական առարկա էին հանդիսանում, որոշ չափով լինելով նաև ընդհանուր համարժեք (օրինակ, որոշակի քաշի ապարանջանները): Այսպես, մասնավորապես Եգեկիելի մարգարեության մեջ (մ. թ. ա. VI դարի սկիզբ) Տյուրոսի մասին ասվում է. «Յավանը, Տուբալն ու Մեղիսը առևտուր էին անում քեզ հետ: Մարդկային հոգիներով ու բրոնզե իրերով նրանք փոխանակում էին քեզ ապրանքները»:

Քարի մշակումը: Ուրարտական արհեստագործության մեջ բացառիկ մակարդակի էր հասել քարգործությունը: Մշակված քարի բազմազան տեսակները լայնորեն օգտագործվում էին շինարարության, տնտեսության, կենցաղի, արվեստի մեջ:

Միսական սափոր. Արգիշտիի թիկնաքար

Շինարարության մեջ լայնորեն օգտագործվում էին լավ մշակված բազալտե և մարմարե քարեր: Այդպիսի վեմերից են շարված էրեբունի քաղաքի (Արին-բերդ) միջնաբերդի մի շարք շենքերի հիմնապատերը: Թեյշեբախի (Կարմիր-բլուր) միջնաբերդի վերին մասերը զարդարված էին լավ հղկված բազալտից կառուցված փոքրիկ աշտարակներով ու քիվերով: Քարերի վրա սեպագիր արձանագրություններ էին փորագրվում:

Հաճախ ոռոգման ջրանցքի հունը հարկ էր լինում լեռներով անցկացնել, որի համար թունել էր փորվում, իսկ ճանապարհներ կառուցելիս ուրարտացիները երբեմն ստիպված էին լինում փորել ժայռերը:

Ուրարտական ամրոցները վկայում են հին քարտաշների հիանալի վար-պետությունը: Վանի ժայռի վրա պահպանվել են բազմաթիվ աստիճանների, հարթակների, որմնախորշերի, ինչպես նաև ընդարձակ ժայռափոր կառույցների մնացորդներ:

Թելեբախինում և Արգիշտիխինիլիում գտնված բազալտե առարկաների մեջ առանձնանում են խոշոր ու միջին չափի, կանոնավոր կլոր ձևի ու բացառիկ խնամքով պատրաստված սկուտեղներ:

Վանի թագավորությունում խիստ տարածված էին քարե մանր առարկաները: Փափուկ քարից պատրաստվում էին, օրինակ, կենդանիների գլուխներ, որոնք հայտնի են Թուրախ-կալեի և Կարմիր-բլուրի պեղումներից: Ճարպաքարից ու օձաքարից պատրաստվել են մեծ քանակությամբ մեզ հասած սկավառականման, կոնաձև կամ կշռաքարի ձևի, վերին մասում ելուստ ունեցող կնիքներ: Դրանց ներքևի մասը, երբեմն նաև կողքերը, պատած են մանր, խնամքով փորագրված պատկերներով:

Սակայն քարե մանր առարկաները պատրաստվում էին ոչ միայն փափուկ քարից: Մեզ են հասել պառկած ցուլի ֆիգուրով կարմրավուն ծիրանաքարից պատրաստված փոքր անոթի բեկորներ և մի փոքրիկ բազալտե պլակետկա (10 սմ երկարությամբ) «կայծակի» պատկերով (հնարավոր է Թելեբա աստծու խորհրդանշով)⁷⁷:

Կարմիր-բլուրի միջնաբերդի հյուսիս-արևմտյան մասի երկու արհեստանոցներից հայտնի են նաև ճարպաքարե երկու տուփիկ, երկուսն էլ կափարիչով: Դրանցից առաջինը (անվիճելիորեն ուրարտական ծագում ունեցող) ունի առանձնացված մանր գդալանման ելուստներով ներքնամաս: Տուփի հարթ կավարիչի վրա փորագրված է սրբազան ծառը, որի կողքերին կանգած են թռչունի գլուխներով թևավոր ոգիների ֆիգուրներ:

Հարկ է հիշատակել նաև կիսաթանկագին քարերից պատրաստված բազմաթիվ ուլունքները: Հատկապես հարգի էին կարմիր սարդիոնե գնդաձև ուլունքները: Դրանց մշակումը (զանազան եղանակներով շաղափումը և փայլեցումը) վկայում է քարի մշակման բարձր տեխնիկայի մասին:

Խեցեգործությունը: Բազմազան ու բազմաթիվ են Ուրարտուի խեցեգործական իրերը: Վանի թագավորության ինչպես կենտրոնական մասում, այնպես էլ ծայրամասերում կատարված պեղումները տվել են հսկայական քանակությամբ անոթներ ու զրանց բեկորներ: Կարմիր-բլուրից հայտնաբերվել են երկու պահեստներ՝ խեցեգործական իրերով: Դրանցից մեկում կար 1036 սափոր, իսկ մյուսում՝ մոտ 120 զանազան անոթներ: Ուրարտական խեցեգործության բազմազանությունը ձևեր է բերվել ոչ միայն ձևերի ու չափերի հաշվին (շուրջ 1200 լիտր տարողությամբ մեծ կարասներից մինչև 2 սմ բարձրությամբ փոքր անոթներ), այլև պատրաստման տեխնիկայի:

Հանդիպում են ձեռքով պատրաստված և երբեմն շատ վատ թրծված կոպիտ անոթներ: Դրանց մի մասը պատրաստված է նաև առանցք չունեցող ա-

⁷⁷ St'ra C. F. Lehmann-Haupt, Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens, „Abhandlungen der Königlich Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen“, Bd. IX, № 3, 1907, էջ 80, նկ. 49—50:

լատ պտտվող հենարանի վրա, եվ, վերջապես, ուրարտական խեցեգործության ամենաբնորոշ խումբը ներկայացված է բրուտագործական դուրդի վրա պատրաստված բարձրորակ արտադրանքով:

Ուրարտական խեցեգործության առարկաները գույնով ևս շատ բազմազան են: Հանդիպում են տարբեր երանգների դեղին, կարմիր ու սև իրեր, փայլատու փայլեցված մակերևույթ: Անոթների գույնը պայմանավորված է ինչպես կավի բաղադրությամբ, այնպես էլ թրծման պայմաններով, թրծված կավի շինվածքների մուգ գույնը դգալիորեն կախված է կավի մեջ նրկաթի օքսիդների առկայությունից:

Կավե իրերի մակերեսի փայլը ստացվում է ինչպես կավի թրծումից առաջ կատարվող հղկման (փայլեցման), այնպես էլ թրծումից հետո ողորկելու միջոցով: Այս երկու եղանակն էլ մշտապես կիրառվել է ուրարտացիների կողմից:

Վանի հնագիտական պեղումները տվել են զգալի քանակությամբ գունազարդ խեցեղեն, որ վերաբերում է ուրարտական պատմության վաղ շրջանին, ինչպես գոյություն ունեն նաև կարմիր փայլով արված խեցեղենը: Գունազարդ խեցեղենի նախշերը սովորաբար արված են մեծ մասամբ դարչնագույն ներկերով՝ դեղին ֆոնի վրա, և հիմնականում ներկայացնում են պարզ երկրաչափական զարդանկարներ:

Ուրարտական խեցեղենի մեջ շատ են խոր և հարթ ամաններն ու բաժակները, լայն կամ նեղացող վզիկով կճուճները, կարասները, ունկով և առանց ունկի սափորները, ինչպես նաև յուրատեսակ ձևի անոթները (խնկամաններ, շրագաթասեր, հաղորդակից անոթներ, ամանի պատվանդաններ և այլն)⁷⁸:

Հաճախ ուրարտական խեցեղենը կրկնում է մետաղյա ամանեղենի ձևերը: Այդպիսին են ունկերով սափորները, որ նմանեցված են մետաղյա վզիկին և ունկին, ինչպես նաև ելուստներով անոթներ, որ կրկնում են մետաղյա թասերի բնորոշ զարդերը: Այդպիսի կավե անոթների հատկապես արտահայտիչ նմուշներ են գտնվել Արին-բերդի պեղումներից:

Ուրարտական իրերից հատկապես հետաքրքիր են Թեյշեբաինից և Արգիշտիխինիլիից գտնված բարձր ոտքերի վրա կանգնած թասերն ու թեյնիկի նման երկար ծորակով սափորները, որոնք ցույց են տալիս ուրարտական խեցեղենի ունեցած կապը հնագույն առաջավորասիական խեցեղենի հետ:

Վանի թագավորությունում լայն տարածում են ունեցել մեծ կարասները, որոնք օգտագործվել են ոչ միայն հեղուկների, այլև հացահատիկի պահպանության համար: Հացահատիկի համար նախատեսված կարասների հատակին միջանցիկ անցք է արված, որպեսզի հացահատիկը չխոնավանա: Կարասների նախազարդերը խիստ բազմազան են: Կան ոլորված պարանի ձևի բարձրաքանդակ զարդեր, կամ ներսեղմված, մեկը մյուսի վրա հենված, եռանկյունների գոտիներ: Հաճախ բարձրաքանդակ նախշը զուգակցվում է դրոշմված, քրսված կամ փորագրված փայլին:

Կարմիր-բլուրի պեղումներից հայտնաբերված խեցեղենի մեջ պարզորոշ կարելի է տարբերել երեք հիմնական խումբ: Առաջին խումբը ներկայացված է

⁷⁸ Ուրարտական խեցեղենի մասին տե՛ս C. F. Lehmann- Haupt, Materialien, էջ 109—120, նույնի՝ Armenien..., II, 2, էջ 559—587:

Վանի թագավորության կենտրոնական մասի խեցեղենի կամ դրա ընդօրինակությունների նմուշներով Դա կանթերով որոշակի ձև ունեցող կարմիր անգորով պատած և փայլեցրած խեցեղեն է՝ պրոֆիլավորված թասեր և փոքրիկ հաղորդակից անոթներ:

Ունկերով սափորները սովորաբար երեքնուկաձև բերանով են և երբեմն նրանց ունկի տակ լինում են ուրարտական պատկերագիր նշաններ:

Երկրորդ խումբը տեղական կոպիտ խեցեղենն է, որն այնքան յուրատեսակ է և իր արտաքին տեսքով արխայիկ, որ նույնիսկ դժվար է հավատալ, թե այն պատրաստված է առաջին խմբի հետ միևնույն ժամանակ: Անոթները սև են, կոպիտ, հաճախ ունեն լայն եզրերով կճուճի ձև, զարդարված են եղենաձև նախշով, կորիզանման և կամ ալիքաձև ներսեղմված զարդաքանդակներով: Պատահում են նաև կոպիտ անոթներ՝ առանց որևէ նախշի:

Երրորդ խումբն այն խեցեղենն է, որ զուգահեռներ ունի VII—VI դարերի Անդրկովկասյան հին գերեզմաններում: Դրանք սովորաբար մուգ գույնի, փայլով արված նախշերով անոթներ են: Այս խմբի եռանկյունիների ունկերը մեկը մյուսի վրա բարձրացած ներսեղմված եռանկյունիների շարքի ձևով յուրահատուկ նախշեր ունեն: Այդպիսի անոթներ են գտնվել նաև Լոռու շրջանում Մորգանի կատարած պեղումներից (Շեյթանդաղի գերեզմանոց): Դրա նման խեցեղեն կա նաև Սևանի շրջանում՝ Լալայանի կատարած պեղումներով հայտնաբերված նյութերի մեջ:

Ուրարտական անոթների պատրաստման տեխնիկան: Վերոհիշյալ երեք խմբերը չեն սպառում պեղումների ժամանակ գտնված կավե շինվածքների ձևերի ամբողջ բազմազանությունը: Հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ տարբեր նշանակության փոքրիկ անոթներ:

Ինչպես տեսանք, ուրարտական խեցեղենի հատուկ և խիստ բնորոշ խումբն են կազմում կարմիր, փայլուն մակերեսով ոչ մեծ անոթները (գերազանցապես սափորներն ու թասերը):

Անոթները պատող կարմիր փայլուն շերտը հեշտությամբ պոկվում է և իր բաղադրությամբ համանման է հենց անոթի խեցու կավին. նրանց տարբերությունը թրծման եղանակի մեջ է միայն: Եթե անոթի խեցին համեմատաբար թույլ է թրծված, ապա կոտրվածքից երևում է, որ միջին մասում ունի գորշավուն գույն, թեև անոթի վրայի անգորը (կարմիր փայլուն շերտը) շատ լավ է թրծված:

Ուրարտական այդ տիպի խեցեղենի պատրաստման տեխնիկան կարելի է պատկերացնել հետևյալ կերպ. և՛ անոթի և՛ անգորի համար վերցվում էր միևնույն կավը, սակայն անգորի կավը ենթարկվում էր նախնական հատուկ մշակման: Այն թրծում էին բարձր ջերմության տակ, ապա թրծված զանգվածը մանրացնում էին, բացում ջրի մեջ և այդ անգորով ծածկում անոթի մակերեսը (երբեմն սափորները ներկվում էին):

Շինվածքի թրծման ժամանակ ջերմաստիճանը այն չափին չէր հասցվում, որ անգորը ձուլվի անոթի խեցուն, այդ պատճառով էլ այն հեշտությամբ պոկվում էր: Թրծումից հետո անոթը խնամքով ողորկվում էր: Այդպիսով, ուրարտական կարմիր խեցեղենը պատրաստման տեխնիկայով լրիվ տարբերվում է հին հունականից կամ հռոմեականից:

Կարմիր անոթների հատակին կամ ներքևի մասում դրոշմման, փայլեցման կամ փորագրման եղանակով արված պատկերներ կան:

Թոփրախ-կալեի, Կարմիր-բլուրի և Արգիշտիխինիլի մանր սափորների, թասերի վրա կան կնիքների դրոշմներ, որոնք կարելի է արհեստանոցների նշանները համարել: Դրանք շատ պարզ ձև ունեն. շրջանակներ են, պայտեր, աստղիկներ, 8 թվանշանի ձևի նշաններ, ներգծած խաչով կամ աստիճանաձև նշանով շրջանակ: Այս բոլորը դրոշմվում էր նախքան թրծումը⁷⁹:

Փայլով արված նշանները նույնպես բազմազան են՝ շրջանակներ ու կիսաշրջանակներ՝ նրանց հետ միացված գծիկներով ու կետերով, կեռագծեր, խաչվող գծեր. հավանաբար, դրանցով արտահայտվում էին տարողության չափերը⁸⁰: Հատկապես բազմաթիվ են անոթների անգործի շերտի վրա խազված զանազան պատկերները: Այստեղ, անկասկած, կան և՛ տարողության չափ և՛ սեփականություն ցույց տվող նշաններ և՛ նույնիսկ հիերոգլիֆիկ մակագրության նման խազեր: Անոթների վրա արվում էին կենդանիների գլուխների, ծառերի, զանազան ֆիգուրների՝ հնգաթև աստղերի, վերին մասերով իրար կպած եռանկյունիների նկարներ և այլն⁸¹:

Հատուկ, բայց ոչ մեծաքանակ խումբ է կազմում բարակ պատերով մոխրագույն խեցեղենը՝ զարդարված ուռուցիկ նախաքանդակով⁸², Դժբախտաբար, այդ տիպի անոթներից միայն մանր բեկորներ են հասել մեզ:

Ուրարտական անոթներից մի քանիսը, որոնք ծառայում էին որևէ բան պահելու նպատակով, ունեին կավե կափարիչներ կամ կավով շրջածնիված խցաններ, որոնց վրա կնիքներ էին դրոշմված լինում: Մեծ քանակությամբ այդպիսի կնիքների դրոշմներ հայտնաբերվել են Թոփրախ-կալեում:

Մանր առաքյալներ: Ուրարտական շատ բնակավայրերի ու ամրոցների պեղումների ժամանակ գտնվել են մեծ քանակությամբ մածուկային ու ապակե ուլունքներ (ձևավոր ու կլոր): Գունավոր մածուկը ծառայում էր բրոնզե իրերի զարդարման համար (ընգելուզում): Մածուկային (սմալտայից) ուլունքները պատրաստվում էին ապակենման զանգվածից խողովակներ ձգելու եղանակով, որոնք հետո կտրատվում էին կարճ գլանակների: Երկնագույն ու կանաչ մածուկի ներկանյութը, հավանաբար, պղինձն էր, իսկ կարմրինը՝ երկաթը: Ուլունքների մակերեսը երբեմն ծածկվում էր ջրաներկով: Կարմիր-բլուրում գտնվել են բազմազան ջնարակով պատած ելուստներով կավե ուլունքներ: Այնտեղից հայտնաբերվել են դեղին ալիքաձև շերտերով սև ապակե ուլունքներ, ինչպես նաև թափանցիկ ապակուց ձուլված ուլունքներ:

Կարմիր-բլուրում գտնվել է նաև գունավոր ջնարակով պատած հախճապակե ձևավոր անոթի մի բեկոր, որը պատկերում է կարճ կտրած մազերով ու ցածր գլխարկով կնոջ: Հետևի կողմից կա օղակ՝ կախիչի համար: Արտաքինից այդ անոթը մի փոքր հիշեցնում է մեզ հայտնի ասորեստանյան ձևավոր անոթները:

⁷⁹ Տե՛ս C. F. Lehmann-Haupt, Armenien., II, 2, էջ 572—575.

⁸⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 579.

⁸¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 577—579, 586.

⁸² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 576.

Փայտի, օսկորի մշակումը, մանեւում և ջուլհակային արհեստը: Մետաղյա, քարե ու կավե բազմաթիվ առարկաներից բացի մեծ քանակությամբ մեղ են հասել նաև գործվածքների, մանվածքի նմուշներ, եղջյուրից, ոսկրից ու փայտից պատրաստված իրեր:

Ըստ Լեման-Հաուպտի տեղեկությունների, Թոփրախ-կալեում գտնված մի անոթի մեջ եղել է մետաքսե գործվածքի մի կտոր⁸³:

Կարմիր-բլուրում գտնված իրերի մեջ կան կոպտաբուրդ, խիտ գործվածքներ, միջին հաստությւն և խտության գործվածքներ, այդ թվում՝ մեկը նախաշավոր, և բարակ թափանցիկ գործվածքներ: Հյուսված կտորներից կան խավավոր նախշերով գործվածք, նուրբ ցանց, երկպի, ոլորած թուղի և կտորի հատվածներ, գլանափաթեթված, հավանաբար հատակին փռելու համար նախատեսված, ուղեգորգեր: Այս ամբողջ գործվածքեղենը, առանց բացառության, բրդի թելից էր պատրաստված: Մի մասը բազմագույն էր՝ կապույտ, կարմիր և դեղին երանգների օգտագործմամբ: Խիտ կտորների բազմաթիվ հատվածներ կատարված են ռեպսի միջնաթելային հյուսվածքով, իսկ բարակ կտորները՝ քաթանի պարզ հյուսվածքով: Այս հյուսվածքների հենքը, առանց էական փոփոխությունների, պահպանվել է Արևելքի ու Արևմուտքի ժամանակակից տեքստիլ արդյունաբերության մեջ:

Ածխացած վիճակում մեզ հասած գործվածքների հնագույն նմուշները հրակայական պատմական արժեք են ներկայացնում որպես մեր թվականությունից մի քանի դար առաջ գոյություն ունեցած նախաշավոր գործման ու հյուսման զարգացման սկզբունքների, գործվածքի նախշման զանազան հղանակների ու նուրբ մանման վարպետության ստույգ վկայություն⁸⁴:

Մեզ են հասել եղջյուրից պատրաստված մեծ քանակությամբ մանր իրեր: Թոփրախ-կալեում Քլեյտոնի կատարած պեղումները տվեցին փղոսկրե քանդակի երկու հրաշալի նմուշ: Առաջին ֆիգուրը պատկերում է վարդազարդ ապարոշով, ցածր գլխարկը գլխին մերկ աստվածուհու, իսկ երկրորդը, որ վատ է պահպանված, պատկերում է լայն գոտիով ու աշ ուսի վրայով գցած ժապավենով երկար հագուստով քուրմ կամ սպասավոր⁸⁵: Ոսկրե հրաշալի իրեր են գտնվել նաև Կարմիր-բլուրում: Դրանք կենդանիների ֆիգուրներ կամ գլուխներ են, զարդանախշված գլանաձև արկղիկներ, սանրեր, կողովների մասեր և այլ մանրուք:

Կարմիր-բլուրում գտնվել են նաև զգալի թվով փայտե առարկաներ: Դրանց մեջ կան կախելու համար արված կեռիկով մի խոշոր գդալ, խառատային հասառցի վրա պատրաստած զոգաթիակներ, փոքրիկ անոթ և թաս, եղջյուրե դըրվագումներով կահույքի մասեր: Փայտամշակման բազմազան արտադրանքը, ատաղձագործական աշխատանքները, դժբախտաբար, մեզ չեն հասել, սակայն դրանց պատկերներն ու նկարագրությունները շատ են Ուրարտուի և Ասորեստանի արվեստի ու գրավոր հուշարձաններում: Այստեղ նկատի ունենք ուրար-

⁸³ St'w C. F. Lehmann-Haupt, Armentien, II, 2, էջ 967.

⁸⁴ St'w A. Верховская, Текстильные изделия из раскопок Кармир-блур. III, Ереван, 1955, էջ 67—71.

⁸⁵ St'w R. D. Barnett, The Excavations of the British Museum at Toprak Kale, near Van, "Iraq" XII, 1, 1950, տախտակ 14.

Գարեջրի ամաններ. Արգիշտիսիների

տական շինությունների փայտե մասերը, հրաշալի սայլակներն ու ռազմական-քերը, ուրարտական թագավորների գահերը՝ պատրաստված կարմիր կամ սև փայտից, թագավորների ու աստվածների, կենդանիների՝ թերթավոր ոսկով պատած բազմապիսի արձաններն ու արձանիկները և այլն:

Արտադրության տարաբաշխումը Ուրարտուում հասցրեց հատուկ հմտություն ու վարպետություն պահանջող մեծ թվով արհեստների զարգացմանը: Սակայն, շնայած արհեստագործական տնտեսությունների առկայությանը (հատկապես վարչական կենտրոններում), որոշ առարկաներ պատրաստվում էին տնային պայմաններում:

Այնպիսի խոշոր վարչական կենտրոնում, ինչպիսին Թյեյշեբաինին էր, ամբողջ արհեստանոցներում պետք է որ աշխատեին մեծ թվով արհեստավորներ՝ բրուտներ, ջուհակներ, մետաղագործներ, քարտաշներ, ոսկոր ու եղջյուր փորագրողներ, քունջութի ձեթ պատրաստող վարպետներ, գինեգործներ և այլն:

Առայժմ բացակայում են Ուրարտական պետությունում արհեստավորների դրությունը պարզաբանող նյութերը: 1949 թվականին Կարմիր-բլուրում գտնված կավե աղյուսակի տեքստում հիշատակություն կա չորս արհեստավորների ուղարկելու մասին, սակայն տեքստի ընդհանուր իմաստը դեռևս մնում է չպարզված:

Ուրարտուում, ինչպես և Հին Արևելքի մյուս պետություններում, կային նվաճված երկրներում գերված մեծ թվով արհեստավորներ: Նրանք գտնվում էին կամ ստրուկների վիճակում, կամ դասվում էին ուրարտացիների շարքը, այսինքն՝ ազատ էին: Վան (Տուշպա) քաղաքի կառուցման մասին եղած առասպելում, որ բերում է Մովսես խորենացին, պատմվում է, որ Շամիրամը Ասորեստանից ու նրան ենթակա երկրներից բերել է տասներկու հազար հասարակ աշխատող և վեց հազար վարպետ՝ փայտի, քարի, պղնձի և երկաթի հմուտ փորագրիչներ, որոնք կատարելապես տիրապետում էին իրենց արվեստին: Նվաճված երկրներից արհեստավորների այսպիսի տեղափոխումների մասին մշտապես հիշատակում են ասորեստանյան տեքստերը:

ԱՐՎԵՍՏ, ԿՐՈՆ, ԳԻՐ, ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ուրախագիտան մշակույթի բնույթը: Երկար ժամանակ համարում էին, թե Ուրարտու պետության մշակույթը զարգանում էր Ասորեստանի անմիջական ազդեցության ներքո և Հին Արևելքի պատմությանը նվիրված շատ աշխատություններում այն դիտվում էր որպես ժայռամասային ասսուրական մշակույթ:

Ուրարտական մշակույթում իսկապես կան Ասորեստանից՝ մ. թ. ա. IX—VIII դարերում փոխ առած շատ տարրեր՝ պալատական արվեստի ոճը, ասսուրական սեպագրերը ուրարտերենին հարմարեցնելը՝ ասորեստանյան թագավորների տարեգրություններից փոխ առնված որոշ նույնատիպ բանաձևերով, ասսուրական զաղափարագրերի օգտագործումը ուրարտական պանթեոնի շատ աստվածների անունները նշելու համար, ասսուրական հանդերձանքի և սպառազինության փոխառնումը:

Բայց Ուրարտուի մշակույթի մասին նոր գիտելիքների կուտակմանը զուգընթաց, պարզորոշ բացահայտվեց այն հանգամանքը, որ Ասորեստանի հետ կապված՝ տիրող դասակարգի մշակույթի ու արվեստի արտաքին, պաշտոնական կեղևի տակից ցայտուն կերպով երևան է գալիս տեղական ենթաշերտը, որն ամեն ինչով տարբեր է ասսուրական մշակույթից: Այս երկու մշակույթների կենցաղային իրերի՝ խեցեղենի, գործիքների, զարդերի և սլյնի համեմատությունը ցույց է տալիս, որ այդ առարկաների կոմպլեքսները բացահայտորեն տարբեր մշակույթների էին պատկանում:

Հնագիտական նյութերը անառարկելիորեն վկայում են, որ Հայկական լեռնաշխարհի տեղական հնագույն մշակույթը, որի հիման վրա Շագեղ է ուրարտականը, հնուց ի վեր կապված է եղել ոչ միայն Միջագետքի, այլև արևմտյան Փոքր Ասիայի և Հյուսիսային Ասորիքի հետ:

1. ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԱՐՀԵՍՏԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ

Տիրող դասակարգի մշակույթի կարիքներին էին ծառայում գեղարվեստական արհեստագործության բազմազան ճյուղերը, մանավանդ մետաղագործությունը:

Ինչպես վերը հիշատակվեց, մետաղյա իրերից շատերը նվիրատվական նշանակություն ունեին: Նրանք պատրաստվում էին ուրարտական թագավորների պատվերներով, իրենց վրա կրում իշխողների ձոնական արձանագրու-

թյունները, իրենց շքեղ տեսքով, փայլով ու հարուստ զարդամոտիվներով զարդարում Վանի թագավորության պալատներն ու տաճարները: Այդ իրերը պատրաստվում էին բարձր արվեստով, առանձին խնամքով ու հոգատարությամբ:

Կարմիր-բլուրի երկու տասնյակ կապարճներից ամենաշքեղները պատկանում էին Արգիշտի որդի Սարգուրի թագավորին: Դրանք բրոնզե ճկած թիթեղից պատրաստված գլանի տեսք ունեն: Կապարճի երկու ծայրերին օղակներ են ամրացված, որոնց միջով անց էր կացվում կապարճը ուսի վրա կրելու փուկը: Այդ բանը կարելի է տեսնել նաև Սարգոնի պալատի պատկերների վրա: Սարգուրիի կապարճները զարդարված են ութ գոտիներով տեղադրված ռազմականոթների և հեծյալների պատկերներով:

Բրոնզե կապարճների զարդապատկերները կրկնվում են նաև Արգիշտի և Սարգուրի թագավորների արձանագրությունները կրող հրաշալի բրոնզե սաղավարտների վրա, որոնք աչքի են ընկնում զարդամոտիվների նրբությամբ, հարուստությամբ, կոմպոզիցիոն կուռ կառուցվածքով և նմանները չունեն ասորեստանյան արվեստում:

Դրանց ճակատամասը զարդարված է սրբազան ծառերի տասնմեկ պատկերներով, որոնց կողքերին կանգնած են աստվածները: Մտերին փաթաթված են առյուծի գլխով օձերի ութ ֆիգուրներ: Սաղավարտների ջրնքի ու ծոծրակի մասերը զարդարված են երկուական հեծյալ ունեցող ուրարտական ութ մարտականքների պատկերներով:

Հատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում Արգիշտի Ա-ի և Սարգուրի Բ-ի՝ 1951 և 1953 թվականներին հայտնաբերված վահանները: Դրանց միջնամասը զարդարված է երեք համակենտրոն գոտիներով, որոնց վրա տեղավորված են առյուծների ու ցուլերի նուրբ դրվագված պատկերներ: Նման վահաններ ու դրանց բեկորները տարբեր ժամանակներում գտնվել են նաև Թուրքիա-կալեոմ:

Սարգոնի պալատի բարձրաքանդակի վրա պատկերված Մուսասիրի տաճարի վրա կան նույնանման վահաններ, որոնք կախված են պատին և ճակատի սյուների: «Լուրի աղյուսակի» տեքստում պատմվում է, որ Խալդի աստծո տաճարում գրավվել է «վեց ոսկե վահան», որոնք նրա տաճարում կախված են եղել աչ ու ձախ կողմերում և փայլել են կուրացուցիչ փայլով. նրանց միջնամասից դուրս են ցցվել ժանիքավոր շների գլուխները և դրանք կշռել են 5 տաղանդ 12 մինա ճեղքագույն կարմիր ոսկի»¹:

Ոսկե վահաններից բացի, Խալդիի տաճարում եղել են ճեղքան արծաթե վահաններ, որոնց վրա վիշապի, առյուծի, վայրի ցուլի գլուխներ կային:

Տաճարում եղել են նաև ուրարտական թագավորների բրոնզե մեծ արձաններ: Տաճարի հարստությունների թվարկման մեջ հիշատակվում են՝ առողթքի դիրքով, թագավորական դիրքով Սարգուրիի՝ Իշպուհիի որդու, Ուրարտուի թա-

¹ Հավասար է մոտ 61/4 կգ-ի: Հնարավոր է, որ վահանները եղել են բրոնզից և ոսկեպատ: Բրիտանական թանգարանում պահվում են բրոնզե վահանների բեկորներ, որոնք օրե է (հավանաբար, փայտե) հիմքի վրա ամրացվելու անցքեր ունեն:

գավորի², արձանը, որի գահը ձուլված էր բրոնզից. Արգիշտիի, Ուրարտուի թագավորի արձանը՝ աստվածների աստղագույն խույրով, ամբողջը միասին 60 տաղանդ բրոնզի քաշով (մոտ 2 տոննա). Ուրսայի արձանը՝ նրա երկու ձեռքով և նրա կառավարով ու պատվանդանով, ամբողջը ձուլածո բրոնզից...»:

Մուսասիրում գրաված ավարը կշռելու տեսարանում, կշեռքի մոտ պատկերված են ասորեստանյան երեք ռազմիկ, որոնք կացիներով շարդում են տեքստում հիշատակված արձաններից մեկը³:

Թագավորների արձաններից բացի, Մուսասիրի տաճարում կար նաև կովի և հորթի մի խոշոր բրոնզե քանդակ, որը ինչպես պատկերված է Սարգոնի պալատի բարձրաքանդակի վրա, կանգնած է եղել տաճարի ճակատային մասում: Հավանաբար, կովից բացի, տաճարի առջև եղել է նաև ցուլի բրոնզե ֆիգուր: Դրանց մասին Սարգոնի տեքստում հետևյալն է ասվում. «Յուլը, կովը և նրա հորթը, որոնց համար Սարգուրին, Իշպուրինի որդին, տվեց խալդիի տան բրոնզը և հրամայեց ձուլել»:

Բրոնզի մոնումենտալ քանդակների այս թվարկումն իսկ վկայում է ուրարտացիների մետաղաձուլական բարձր արվեստի մասին: Մեզ հասած ուրարտական բրոնզե առարկաները լրիվ արդարացնում են այս պատկերացումը. դրանք գեղարվեստական ու տեխնիկական բաձր վարպետության նմուշներ են:

Թոփրախ-կալեում հայտնաբերվել են գահերի բրոնզե մասեր⁴: Նման գեղեցիկ գահեր պատկերված են ասորեստանյան քանդակներում, նրանց վրա բազմած են թագավորներ ու աստվածներ:

Արձանիկների զեմքերը պատրաստվում էին սպիտակ քարից, որոնց վրա աչքերն ու հոնքերը դրվագվում էին⁵:

Ուրարտական արվեստում, հավանաբար, հաճախ էր կիրառվում առարկաների զարդարումը ոսկով ու ագուցումը թանկագին քարերով: Սարգոնի տեքստից հայտնի է, որ Մուսասիրի խալդիի տաճարում գտնվում էր «աստծո մահիճը՝ զարդարված թանկագին քարերով ու ոսկով», ինչպես նաև «ոսկե կնքամատանին, որ նախատեսված էր Բագբարտուի՝ խալդիի կնոջ, որոշումները հաստատելու համար և որի մեջ թանկագին քարեր էին ագուցված»:

Ուրարտական մետաղե քանդակի աչքի ընկնող հուշարձաններից է Կարմիր-բլուրում հայտնաբերված բրոնզե արձանիկը: Այն պատկերում է Թեյշեբա աստծուն՝ կանգնած վիճակում, անմորուս. նրա հագուստը երկար է, թեքերը՝ մինչև արմունկները, իսկ գլխին եղջյուրներով զարդարված յուրատեսակ գլխարկ կա: Առաջ մեկնած աչք ձեռքում աստվածը բռնել է գուրզը, իսկ ծալած ձախ ձեռքում՝ մարտական կացինը:

² Սարգուրին՝ Իշպուրինի որդին, թագավոր չի եղել, տեքստը մեկնաբանման կարիք ունի: Գուցե խոսքը Սարգուրի որդի Իշպուրինի մասին է (հմտ. N. Adontz, Histoire d'Arménie, էջ 192):

³ Տե՛ս P. E. Botta et E. Flandin, Monuments de Ninive, II, Paris, 1849, տախտակ 141:

⁴ Տե՛ս C. F. Lehmann-Haupt, Armenien, II, 2, էջ 485—487:

⁵ Տե՛ս Б. Б. Пиотровский, Урартские бронзовые статуэтки собрания Эрмитажа, Л., 1939, էջ 57:

Կավե և փայտե մանր արձանիկներ: Կարմիր-բլուրի վերջին տարիների պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են փայտից պատրաստված արձանիկներ՝ թիթեղյա շատ փոքրիկ գոտիներով, հերակալներով, զենքերով: Նրանց դեմքերը և վերնազգեստի մասերը ներկված են:

Հայտնի են նաև կավե մանր արձանիկները: Կարմիր-բլուրում գտնվել են աստծու երեք արձանիկներ, Դրանք կանգնած, մորուքավոր մարդկային ֆիգուրներ են, որոնք գլխից մինչև մեջքը ծածկված են ձկան գլխի ձևի գլխարկով և թեփուկավոր մաշկով ու պոչով: Արձանիկները ներկված են եղել. մեջքին ու գլխարկի վրա պահպանվել են վառ երկնագույն, խիստ անկայուն, փոշու նման թափվող ներկի հետքեր:

Գտնվել է նաև մարդ-կարիճի տեսքով աստծո կավե մի արձանիկ: Դեմքը ներկված է եղել սպիտակ, աչքերը՝ կարմիր, իսկ մորուքն ու մազերը՝ մուգ դարչնագույն ներկով: Գլխարկը վառ երկնագույն է եղել, համանման ձկնակերպ աստվածների մեջքին եղած գույնին:

Թիշեքահնի միջնաբերդի բակի ժամանակավոր կացարաններում գտնվել են ձիու և ցլիկի կոպիտ կավե ֆիգուրներ, որոնք, հավանաբար, մանկական խաղալիքներ են եղել:

Կենդանիների խմբեր, առանձին ֆիգուրներ կամ պարզապես գլուխներ հանդես են գալիս նաև ուրարտական խեցեղենի վրա:

Թոփրախ-կալեում գտնվել են կարմիր գույնի մեծ կարասների շրթերի բեկորներ, որոնք զարդարված են կենդանիների քանդակներով: Սովորաբար դա երկու կենդանիներից (ցլիկ և նրա վրա հարձակվող գիշատիչ) բաղկացած հերալդիկ խումբ է⁶:

Ուրարտական խեցեգործական շինվածքները զարդարող կավե ֆիգուրները շատ մոտ են խեթական նմուշներին (այսպես կոչված՝ կապադովկական խեցեղեն), որոնք լավ հայտնի են Անատոլիայում (Բողազքյոյ, Ալիշար և այլն)⁷ կատարված պեղումների նյութերից: Սակայն այդ տիպի խեթական խեցեղենն ավելի վաղ շրջանի է վերաբերում:

Կարմիր-բլուրից գտնված խեցե շինվածքներից հատուկ ուշադրության է արժանի սև փայլեցրած խոշոր անոթը (մոտ 50 սմ բարձրությամբ), որ զարդարված է նախշավոր դուրդով ու վերը նկարագրված բրոնզե գլուխները հիշեցնող ցլիկների գլուխների երեք քանդակով: Նախշը արված է շրթի և նրա տակ եղած բարձրաքանդակ գոտու վրա: Դեղնավուն ֆոնի վրա տեղադրված են դարչնագույն շրջանակներ՝ կենտրոնում սև սկավառակով: Շրջանակները վերևից սև շերտ ունեն, իսկ ներքևից բոլորապատված են դարչնագույն ու սև գծերով: Շրթի նախշը կազմված է դեղին և մուգ դարչնագույն հերթագայվող ուղղանկյունիների երկու շարքով:

Քարգործ վարպետների արվեստը չէր սահմանափակվում բրոնզե արձանիկների առանձին մասերը քանդակելով: Նրանք քանդակում ու փորագրում էին ժայռերի ու պատերի վրա, քարի մեծ արձաններ էին պատրաստում: Վանի թագավորության քարե խոշոր քանդակներից մեկ է հասել մոխրագույն բաղալ-

⁶ St' C. F. Lehmann-Haupt, Armenien, II, 2, էջ 567, 576.

⁷ St' H. Genouillac, Céramique cappadoçienne. „Musée du Louvre“, I—II, 1926.

Սարղուրի Բ-ի արձանագրությունը կռադ բռնգե վահանի մանրամասները. Կարմիր-բլուր

տից պատրաստված միայն մի արձան: Հավանական է, որ դա ոչ թե աստծու, այլ ուրարտական թագավորի արձան է, այն էլ Վանի թագավորության առաջին շրջանից:

Արձանի գույնը և ֆիգուրի ամբողջ ներքևի մասը կորսված է: Պահպանված մասից կարելի է եզրակացնել, որ ամբողջ արձանը եղել է մարդու հասակի չափ: Բոլոր մանրամասները կատարված են ոչ բարձր քանդակով: Վերին մասում պահպանվել են մեջքին և ուսերին թափված ոլորուն մազերը ու սրածայր մորուքը: Ձեռքերը դրած են կրծքին, աջում բռնել է երկտակված ծայրով գավազանը կամ մտրակը, իսկ ձախում՝ աղեղն ու նետերը: Աջ կողմում պատկերված է երկար սուրը՝ սրակալի հետ:

Թոփրախ-կալեի պեղումներից գտնվել է քարի մի բեկոր (մոտ 17 սմ բարձրությամբ), որի վրա պատկերված է սրբազան ծառին երկրպագելու տեսարանը: Պահպանվել է միայն քանդակի այն մասը, ուր պատկերված է աջ ձեռքը վեր պարզած, ձախում՝ ծառի ճյուղ բռնած թագավորի ֆիգուրը աղոթողի դիրքով⁸: Թագավորի ֆիգուրը կատարված է ցածր բարձրաքանդակով և ընդելուզումով, որն այժմ չի պահպանվել: Դեմքը, ձեռքերը, հագուստի ծոպերիցները և քառակուսի զարդերը, խուլրի մանրամասները և ծառի ճյուղը դնովի են եղել: Այսպիսով, ֆոնի և պատկերների հիմնական կենտրոնների մոխրագույն քարը ագուցված է եղել սպիտակ ու այլ գույնի քարերով, հավանաբար նաև մետաղով:

Քարով ագուցումը ուրարտական արվեստի սիրված եղանակն է: Հիշենք, թեկուզ, գահերին բազմած թերթավոր ոսկով պատած բրոնզե ֆիգուրները. այդ հեքիաթային կիսամարդ-կիսակենդանի արարածների դեմքերը քանդակված են սպիտակ քարից, աչքերն ու հոնքերը դնովի են, հագուստն ու թևերը նույնպես զարդարված են գունավոր ընդելուզումներով: Թոփրախ-կալեում գտնվել են բազմաթիվ ձեռքեր՝ բռնուցք արած կամ պարզած մատներով, որոնք քանդակված են փափուկ սպիտակ քարից և իրենց վրա փոսիկներ ունեն ամրակների համար:

Այդ կերպարները համարում էին մոգական նշանակություն ունեցող առարկաներ, սակայն ավելի հավանական է թվում, որ դրանք քարե դրվագման մասեր էին:

Ուրարտական շինությունների պատերը նույնպես երբեմն զարդարվում էին փորագրված քարե սալիկներով: Թոփրախ-կալեում Հ. Ա. Օրբելու կատարած պեղումները տվեցին կարմիր մարմարից զարդարուն բեկորներ, որոնց վրա պատկերված էին ցուլեր (պահպանվել էին միայն մարմնի մասերը) ու ծառեր՝ պարփակված զարդաքանդակ շրջանակի մեջ⁹:

Ադիլչեազից (Արծկե) գտնված բարձրաքանդակների¹⁰ վրայի ցուլի պատկերը իր ոճով նույնպես շատ մոտ է Օրբելու հայտնաբերած սալիկների փորա-

⁸ Յե՛ս C. F. Lehmann-Haupt, Materialien, էջ 81, նկար 53, Նույնի՝ Armenien, II, 2, էջ 547—548:

⁹ Յե՛ս „Материалы по археологии России“, ташխ.34: Б. Б. Пиотровский, Урарту, древнейшее государство Закавказья, Л., 1939, էջ 37: P. Hulin, Urartian stones in the Van museum, AS, VIII, 1958, էջ 235—239:

¹⁰ Պատկերի մասերը էստամպաժների հիման վրա հրատարակել է Լեման-Հաուպտը:

Ուրարտական քարձափանդակ (վերականգնություն). Արձկն (Ադիլբեկ)

գրությունը, Յուլի ողջ մարմինը պատած է մանր զարդաքանդակով՝ համանման այն փորագրությունը, որը բնորոշ է Թուփրախ-կալեի տաճարից գտնված բրոնզե վահանների վրայի ցուվերի ֆիգուրներին և գահերին բազմած արձանիկներին:

Ի վերջո, անհրաժեշտ է նշել ուրարտական քանդակագործության հիանալի նմուշներից մեկը ևս: Հին-Քայազնտի անձավային շինության մուտքի երկու կողմերում կանգնած են դեպի աջ թեքված երկու հսկայական մարդկային հարթ բարձրաքանդակ ֆիգուրներ, իսկ մուտքի վերևի մասում քանդակված է այծի պատկերը: Մարդիկ երկար հագուստով են, ոչ մեծ, սրածայր գլխարկով (խուլը): Նրանք կանգնած են աղոթողի դիրքով, աջ ձեռքը վեր բարձրացրած:

Քայազնտի բարձրաքանդակը ուրարտական մոնումենտալ արվեստի հազվագյուտ նմուշ է: Վերջերս Ադիլջեազում հայտնաբերվել են մի կառույցի վեց քարեր՝ բարձրաքանդակի մասերով, որոնք պատկերում են ցուլի վրա կանգնած աստծուն (հավանաբար, Թեյշեբային), որի առջևում ու ետևում տեղավորված են «կենաց ծառերը»: Բարձրաքանդակը ունեցել է մոտ 3 մ բարձրություն¹¹: Բերված նյութերից պարզ երևում է, որ ուրարտական գեղարվեստական արհեստագործության որոշ ճյուղեր բռնել էին ճարտարապետության հետ սինթեզման ուղին, սակայն այդ երևույթը Վանի թագավորության օրոք այդպես էլ չհասավ իր ավարտին:

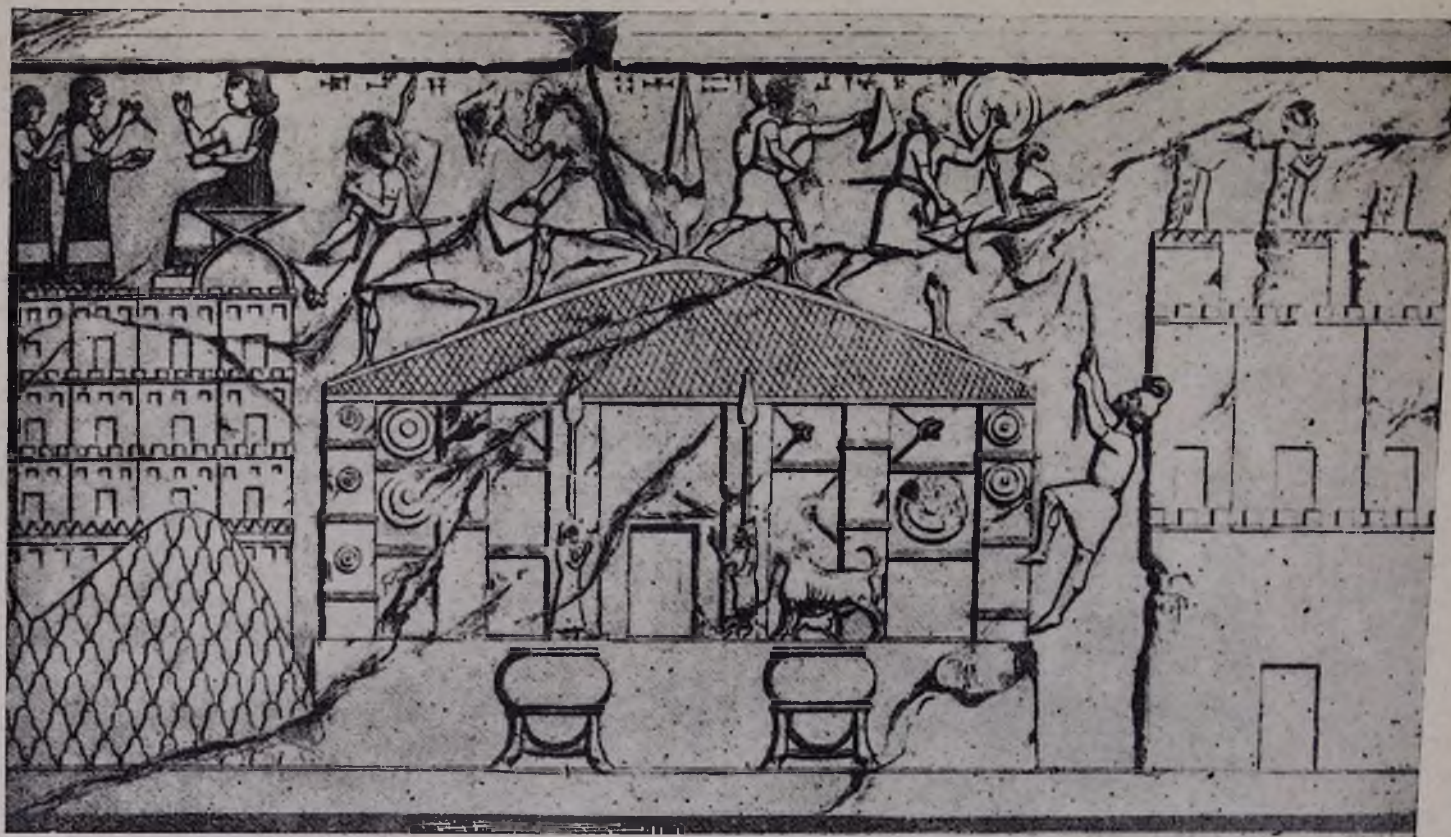
2. ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ամրացներն ու տաճարները. Վանի թագավորությունում, որտեղ պետական միասնությունն անկայուն էր և պահպանվում էր գլխավորապես ռազմական ուժի միջոցով, ամրոցները բացառիկ կարևոր նշանակություն ունեին: Ինչպես ամբողջ Հին Արևելքում, այնպես էլ Ուրարտուում խոշոր բնակատեղիներն ու քաղաքները շրջապատվում էին պարիսպներով կամ ունենում էին երկարատև պաշարմանը դիմանալու ընդունակ խիստ ամրացված միջնաբերդ: Ամրոցները տարբեր նշանակություն ունեին. ամենից հաճախ դրանք ծառայում էին երկրամասը և նրա բնակչությունը պաշտպանելու նպատակին, իսկ մի քանիսը վարչական կենտրոններ էին կամ խոշոր արշավանքների հենակետեր: Քանի որ ամրոցները տարբեր նշանակություն ունեին, ուրեմն և նրանց տիպն ու տեղի ընտրությունը ևս տարբեր էր լինում:

Ուրարտուի այս տիպի ճարտարապետական հուշարձաններից ամենից լավ ուսումնասիրված է Թեյշեբաինի քաղաքի բերդը¹²: Հսկայական կառույցը զբաղեցնում էր մոտ 4 հեկտար տարածություն և կազմված էր շուրջ 150 սենյակից:

Բլուրի զառիթափ լանջերին հարող շինության հյուսիսային ու արևելյան ճակատներն անկանոն դասավորություն ունեին, աստիճանաձև էին, որը համապատասխանում էր Կարմիր-բլուրի մակերևույթին: Արևմտյան ճակատը բացվում էր բերդապարիսպով շրջապատված ընդարձակ բակի վրա, որ երկու մուտք ունեւր. մեկը հարավային կողմից, մյուսը՝ հյուսիս-արևմտյան: Գլխավոր-

¹¹ Տե՛ս C. A. Burney and G. R. Lowson, Urartian reliefs at Adilcevaz, on lake Van, AS, VIII, 1958, էջ 211—218.

Ուրարտական խաչի աստծո տաճարը Մուսաօիրում, մ. թ. ա. VIII դարի ասորեստանյան բարձրաձևակ

րը գրանցից առաջինն էր՝ երկու աշտարակներով ու ներսի շինությամբ լավ ամրացված, իսկ երկրորդը մի փոքր դարպաս էր, որի միջոցով սայլը կամ մարտակառքը կարող էր ազատ անցնել, իսկ անցորդների համար կից արված էր մի նեղ դռնակ: Գլխավոր մուտքը սալահատակված էր անկանոն ձևի հսկայական քարի սալերով, իսկ երկրորդը՝ գետաքարով:

Միջնաբերդի պարիսպները, որոնք սովորականից ավելի էին ամրացված, շարված էին շթրժված խոշոր աղյուսներից: Պարիսպների ստորին մասը, մոտ երկու մետր բարձրությամբ, շարված էր կոպիտ մշակված հսկա քարերով, որոնք միացված էին առանց շաղախի, բայց պատած էին կավե ծեփով: Արտաքին պարսպի հաստությունը հասնում էր 3,5 մ, իսկ ներքին պատերինը՝ 2,1 մետրի:

Շինությունն ուներ ուղղադիժ ձևեր, սակայն ճակատային գծերը կտրվում էին որմնահեցերով, միջնաբերդի անկյուններում վեր էին խոյանում վիթխարի աշտարակներ: Տարբեր մասերում պարիսպների բարձրությունը տարբեր էր՝ 6-ից մինչև 12 մետր, քանի որ բլրի ռելիեֆի պատճառով ամբողջ շինությունը աստիճանաձև տեսք ուներ:

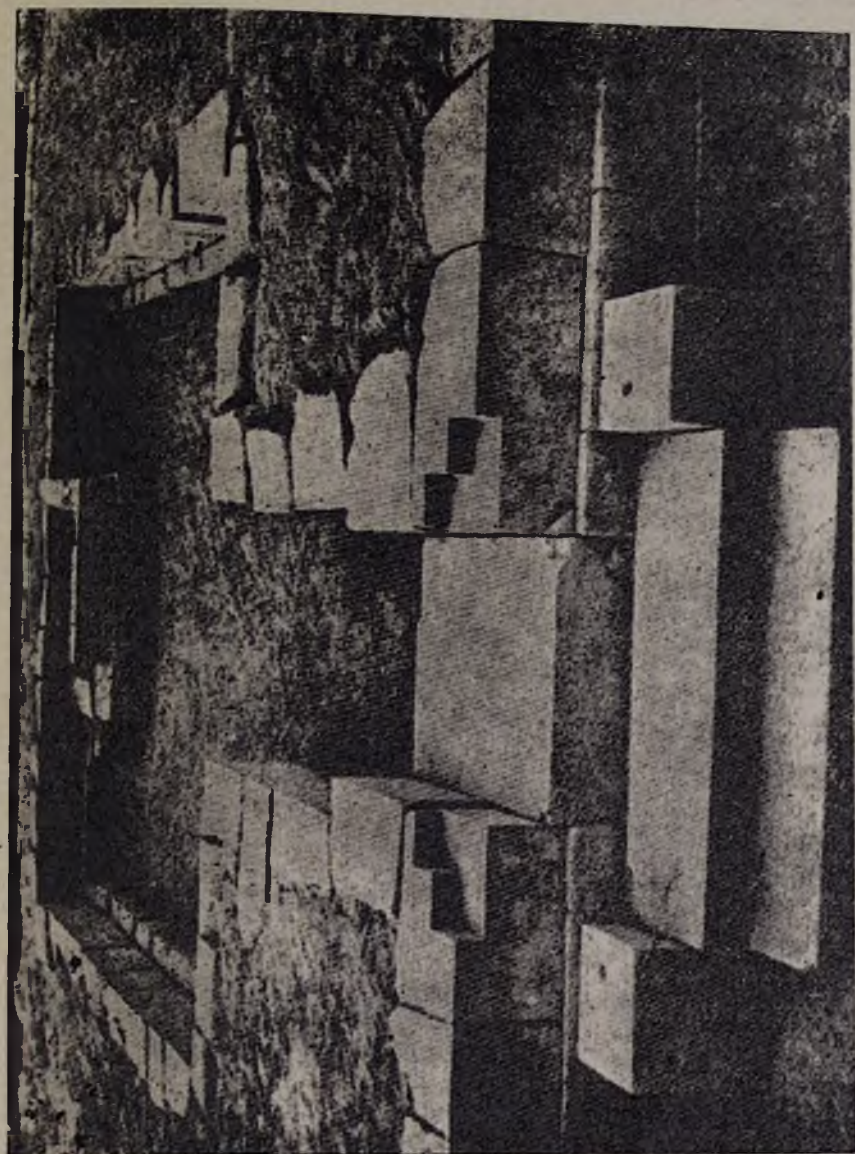
Լուսամուտները, հավանաբար, տեղադրված էին պատերի վերին մասում, հենց ծածկի տակ: Դա երևում է նաև ուրարտական շենքերի ասորեստանյան պատկերներում, մասնավորապես, Սարգոնի պալատի բարձրաքանդակի վրա պատկերված Մուսասիրի գրավման տեսարանում:

Շինությունների հատակը տարբեր մակարդակ ուներ և մի սենյակից մյուսը կարելի էր անցնել փայտե կամ աղյուսե աստիճաններով, իսկ երբեմն նաև հողե թեք հարթության՝ պանդուխի վրայով: Շինության աստիճանաձևությունը համեմատ, մի հատվածի սենյակների լուսամուտները հարում էին մյուս հատվածի սենյակների տանիքին: Բացի այդ, կենտրոնական սենյակները լավ լուսավորելու համար թողնվում էին նաև «լուսահորեր»: Կարմիր-բլուրի միջնաբերդը չունի ասորեստանյան պալատային կառույցների համար բնորոշ ներքին մեծ բակ:

Ուրարտական Տուշպա, Էրերունի, Արգիշտիխինիլի քաղաքների պեղումների ժամանակ բացվել են պաշտամունքային խիստ բազմազան կառույցներ՝ տաճարներ, որոնք կանգնեցված են եղել զանազան աստվածությունների պատվին և աչքի են ընկել իրենց բնորոշ մի շարք առանձնահատկություններով:

Ուրարտուի եզակի պաշտամունքային կառույց է Մուսասիրի տաճարը, որի արտաքին տեսքի մասին կարող ենք պատկերացում կազմել Սարգոնի պալատի բարձրաքանդակի վրա եղած պատկերից՝ ասորեստանցիների կողմից Մուսասիրի խալդի աստծո տաճարի կողոպտման տեսարանից:

Դժվար է որոշել Մուսասիրի տաճարի կառուցման ժամանակը, բայց «Լուվրի աղյուսակի» այն տեղեկությունից, որ տաճարում եղել է Իշպուհինի որդու՝ Սարգուրիի արձանը, կարելի է եզրակացնել որ IX դարի վերջին կամ VIII դարի սկզբին Մուսասիրի տաճարն արդեն գոյություն ուներ: Շատ հավանական է, որ այն կառուցվել է IX դարի վերջին, ուրարտական թագավոր Մենուայի կողմից, որը դեռևս իր թագավորության սկզբին Մուսասիրը միաց-

Խալի Լաւոն տաճարի մնացորդները. Ալբոն-թեփն

րել էր ուրարտական տիրույթներին, որի մասին պատմում է Քելիշինի կոթողի երկնեզվյան արձանագրությունը:

Մուսասիրի իսլդի աստծո տաճարի ճարտարապետական ձևերը բացառիկ հետաքրքրություն են ներկայացնում: Դրանք լրիվ տարբերվում են Միջագետքի, Ասորեստանի և Բաբելոնի տաճարների հայտնի ձևերից:

Տաճարը կառուցված էր բարձրադիր հարթակի վրա: Դեպի հարթակը աստիճաններ էին արված, որոնք բարձրաքանդակի վրա, հավանաբար, ներկված են եղել ու այդ պատճառով չեն պահպանվել: Տաճարն ունեցել է նիզակով ավարտվող բարձր ճակտոնով երկթեք տանիք: Տաճարի մուտքի ոչ բարձր դուռը, տեղավորված է եղել ճակատի կենտրոնում, մուտքի երկու կողմներում կանգնեցված են եղել երկու մեծ նիզակ ու աղոթողի դիրքով երկու արձան:

Տաճարի ճակատը զարդարել են խոյակներ ու խարիսխներ շունեցող, բայց լայնացող վերնամասով վեց սյուների կամ որմնամուկների:

Տաճարի ճակատային պատին երևում են ուռուցիկ միջնամաս ունեցող կլոր վահաններ, որոնք տեղադրված են ինչպես սյուների, այնպես էլ նրանց արանքում եղած պատամասների վրա:

Այդ դեկորատիվ վահանները ձևով համընկնում են Թուրախ-կալեում և Կարմիր-բլուրում գտնվածներին և մանրամասնորեն նկարագրված են Վուլրի աղյուսակի տեքստում, որտեղ հիշատակվում են նաև տաճարի առջևում դրված բրոնզե արձանները:

Արդեն առաջին հայացքից կարելի է նկատել Մուսասիրի տաճարի կապը Փոքր Ասիայի ճարտարապետական մի շարք հուշարձանների և հին հունական դասական տաճարների նախատիպերի հետ:

Այսպիսով, Մուսասիրի տաճարը բացում է Առաջավոր Ասիայի ճարտարապետության պատմության անհայտ էջեր, իրենից ներկայացնելով ճակտոն և սյունաշար ունեցող տաճարի հայտնի տիպերից հնագույնը, որն ընկել է հին ճարտարապետության հիմքում:

Լեման-Հաուպտը Մուսասիրի տաճարն իրավացիորեն կապում էր Պափլագոնիայի հուշարձանների հետ, իսկ Հերցֆելդը նշում էր, որ տաճարի երկրաչափական նախշազարդերով ճակատը հիշեցնում է փոյուզիական նմուշները:

Փոքրասիականի հետ ուրարտական արվեստի ունեցած կապերը միայն Մուսասիրի տաճարով չեն սահմանափակվում: Բավական վաղուց արդեն նշվել է, որ հոնիական ռճի սյուների խոյակները ուրարտականին համանման դեկորատիվ տարրեր ունեն: Այսպես, հոնիական նախշազարդային բնորոշ մոտիվներից մեկը, որ կազմված է տերևներից ռճավորված պսակի ձևով, իր ուսուցիչական կերպարը պահպանել է ուրարտական արվեստում, բայց ոչ թե ճարտարապետական հուշարձանների, այլ մետաղյա շինվածքների վրա: Այստեղ հարկ է նշել ուրարտական ճարտարապետության հետաքրքրական առանձնահատկությունը՝ քարի վրա նախշազարդեր անելու անշնան դերը: Ուրարտական սյուների մեզ հասած բոլոր բնկորներն ու հատվածները զուրկ են քարի որևէ փորագրությունից. քանդակագործությանը օրգանապես կապված էր ճարտարապետությունը: Եվ նույնիսկ անձավային շինություններում, որտեղ փորագրությանը լայն ասպարեզ էր տրամադրվում, արվեստի այդ տեսակը զարգացում չի ստացել:

Ուրարտուի ճարտարապետական հուշարձանները զարդարվում էին կամ ճարտարապետության հետ օրգանական կապ չունեցող մետաղյա իրերով (վահաններ, արձաններ), կամ քարի բազմագույն ագուցումներով:

Ագուցում (ինկրուստացիա) և ումնանկարներ: Ուրարտական ճարտարապետության մեջ գույնի հարցը մեծ նշանակություն է ունեցել: Վերը նշվեց, որ Թոփրախ-կալեի տաճարը կառուցված է եղել բազմագույն քարերից: Մովսես Խորենացին, հիշատակելով Շամիրամ թագուհու կողմից Վան քաղաքի կառուցման մասին առասպելը, խոսում է զանազան ներկերով ու բազմագույն քարերով զարդարված շքեղ շենքերի մասին:

Գեկորատիվ նպատակներով գունավոր քարի օգտագործման արվեստի մասին է վկայում Թոփրախ-կալեում բացված մեկ ուրիշ ճարտարապետական հուշարձան: Նրա մոտ գտնվում էին հում աղյուսից կառուցված մի ինչ-որ շենքի, հավանաբար պալատի ավերակները ագուցվածքներով զարդարված քարե հատակի ու պատի մնացորդներով: Հատակի բաց և մուգ գույնի սալերի վրա փոսիկներ էին փորվում, որոնց մեջ բազմագույն՝ սև, մուգկարմիր ու սպիտակ քարից համակենտրոն շրջաններ էին ամրացվում:

Արին-բերդում և Կարմիր-բլուրում կատարված պեղումները վկայում են, որ ուրարտական ճարտարապետության մեջ լայն տարածում է ունեցել նաև պատերի նախշանկարումը:

Արին-բերդի ավերված շինություններից մեկի պատերի սպիտակ ֆոնի վրա 1950 թվականի հետախուզական պեղումների ժամանակ հիմնականում կապույտ ու կարմիր ներկով արված հիանալի որմնազարդի մնացորդներ են հայտնաբերվել: Պեղումները թույլ տվեցին վերականգնել նախշազարդային տարրերի հաջորդականությունը: Պատի վերին մասում՝ դուրս ցցված քիվի վրա, տեղադրված էին շրջանակները, որոնց մեջ ներգծված էին բազմաթև աստղեր: Դրանից ներքև անցնում էր բնորոշ ասորեստանյան տիպի արմավազարդերի շարքը՝ կապույտ ու կարմիր գույների հաջորդականությամբ, իսկ դրա տակ աստիճանաձև փոքր աշտարակների շարքով լցված մի շերտ, որը նույնպես տարածված է ասորեստանյան որմնանախշերում: Նախշազարդ այս երեք շարքի տակ անցնում էր ցլիկների ու խոյների պատկերներով նկարազարդված ոչ լայն ֆրիզը, իսկ ավելի ներքև՝ սրբազան ծառերն ու նրանց կողքին կանգնած աստվածներին պատկերող նկարներ: Ծառերն իրենց ձևով մոտ են Արգիշտիի ու Սարգուրիի սաղավարտների վրա պատկերված ծառերին, սակայն ավելի սխեմատիկ են. կապույտ ներկով արված են արտաքին ուրվագիծը, բունը և խոշոր պտուղներով վերջավորված ճյուղերը: Աստվածների կերպարանքները ևս հիշեցնում են սաղավարտների վրայի պատկերները. նրանք անմորուս են ու անթև, ձեռքերին ունեն մի-մի պտուղ և զամբյուղ: Այդ գոտուց ներքև տեղավորված էին աստվածների ավելի խոշոր պատկերներ (օրինակ, 1952 թվականին հայտնաբերված՝ առյուծի վրա կանգնած աստծու պատկերը):

Կարմիր-բլուրում հայտնաբերվել են, հավանաբար, վերին հարկի սենյակները զարդարող նախշանկարների բեկորներ. պատի կավե ծեփի փոքր բեկորների վրա եղած նախշանկարներ՝ կենտրոնում վարդյակ ունեցող շրջանակների հետ կապվող տրամախաչված շերտեր, թևավոր աստվածների պատկերների մասեր՝ դեմքեր, թևերի ու հագուստի հատվածներ և ճառագայթող շերտերով

սկսվառականների բեկորներ, որոնց ծայրերին տեղավորված են արմավազարդեր ու նռնանման խնձորներ: Հավանաբար, այդ սկսվառականների երկու կողմերում էլ հենց տեղավորվում էին թևավոր աստվածների ծնրադիր պատկերները:

Վերջերս էրեբունի քաղաքի միջնաբերդի շինություններից մեկում հայտնաբերվել են բազմագույն նոր որմնանկարներ, որոնք հին-արևելյան արվեստի հրաշալիքներ են և իրենց աշխարհիկ բնույթով շատ բարձր մակարդակի վրա են կանգնած: Այս որմնանկարների մեջ հանդես են դալիս ուրարտական ռազմիկները՝ գույնզգույն հագուստներով, հանդերձանքի ու զինավառության հետաքրքիր մանրամասներով: Այստեղ, թագավորական որսի շքեղ տեսարաններում ներկա են նաև Բիայնիլի-Ուրարտուի ճաճանչափայլ թագավորը՝ մարտակառքի վրա, նետածգության պատրաստ վիճակում, ինչպես և նրան շրջապատող տոհմիկները, հետևազորն ու այրուձին: Սրանք բոլորը որսի շնորով հետապնդում են խուճապահար «հրեղեն» նժույգների, վայրի ցուլերի, առյուծների ու ընձառյուծների: Այս հսկա «կտավի» ռեալիստորեն կատարված առանձին մանրամասները զարմանք են պատճառում իրենց բարձր վարպետությամբ և մերցում մեծ արվեստի գործերի հետ: Նման տեսարաններ են թփուտներում թաքնվող հորթուկի, կենդանու պատառոտող կատաղի շների, սալապանի կամ հզներին քշող երկրագործի պատկերները: Ուրարտական որսի տեսարանները կրկնվում են էրեբունիի դամբարանադաշտում հայտնաբերված բրոնզե գոտիների վրա¹³:

Ժայռափռ շինություններ: Հայկական բարձրավանդակում գրեթե ամեն քաղաքի ձևերի է հանդիպել հին քարտաշների հրաշալի աշխատանքի հետքերին: Ժայռերի վրա հարթեցված հսկայական մակերեսները, հարթակները, սանդուղքները, բուսականության համար արվող աստիճանաձև տարածությունները և երբեմն մեկ մետր բարձրության հասնող աստիճանները վկայում են, որ քարի վրա կատարվող աշխատանքը ուրարտացիների մոտ շատ տարածված էր:

Ժայռերի մեջ փորված խորշերն ու շինությունները տարբեր նշանակություն ունեն: Դրանց մեջ հատկապես առանձնանում էին պաշտամունքային նշանակություն ունեցողները, այդ թվում այնպիսի խորշերը, որոնց ներքին մակերևույթին փորագրվում էր կրոնական կամ ռազմական զեկուցագրի բովանդակություն ունեցող սեպագիր արձանագրություն: Ուրարտացիներն այդ ժայռախորշերը կոչում էին «Խալդիի դռներ»: Դրանք մեծ չափեր էին ունենում: Այսպես, այժմ «Մհերի դուռ» կոչվող նշանավոր ժայռախորշը, որ կրում է Իշպուհիի ու Մենուայի կրոնական արձանագրությունը, հասնում էր 5,18 մ բարձրության: Դեպի խորշը աստիճան էր տանում, իսկ ժայռի ստորոտում կառուցված էր ստորգետնյա պաշտամունքային մի շինություն:

Վանա և Ուրմիա լճերի միջև ընկած լեռներում, Կապեսու գետի ափին, Սալխանի գյուղից ոչ հեռու գտնվում է ուրարտական այդ նույն թագավորի երկրորդ ժայռախորշը («Աշրութի դուռ»), որը նույնպես կրոնական արձանագրություն ունի:

¹³ Տճ՝ 2. Ա. Մարտիրոսյան, 2. Հ. Մնացականյան, Նոր-Արեշի ուրարտական կոլումբարի, էջ 63—84:

Խաղի աստվածը առյուծի վրա. Երմեանկար. Խրին-բերդ

Մաղկերտի ամրոցում, այն խորշում, ուր տեղավորված է Ռուսայի սեպագիր արձանագրությունը, կա դեպի ժայռափոր ընդարձակ շինությունը տանող մի դուռ: Վանի ժայռախորշում տեղադրված են Արգիշտիի որդի Սարգուրիի տարեգրությունը կրող քարե կոթողները, որոնք իրենց չափով շատ պատկառազրու են:

Ժայռի մշակման հետ կապված ուրարտական հուշարձանների մեջ հատուկ ճանաչում են ստացել Վանի ժայռի մեջ փորված արհեստական անձամբները և ընդարձակ շինությունները: Այդ անձամբների նշանակության վերաբերյալ մինչև այժմ դեռևս միասնական կարծիք չկա: Մովսես Խորենացին, նկարագրելով Վանում «Շամիրամի կառուցած» շինությունը, պատմում է, որ

կարծր ժայռի մեջ փորել են զանազան պալատներ, սենյակներ, գանձապահոցներ:

Պարզվում է, որ Վանի ժայռի խորշերի ու անձամների մեջ կան ոչ միայն կրոնա-պաշտամունքային «դռներ», այլև թաղումային շինություններ: Դրանցից է Վանի ամրոցում, զինանոցի մոտ 1916 թվականին Ա. Ն. Կազնակովի հայտնաբերած ժայռափոր շինությունների կոմպլեքսը: Ներսի մասում, դառն առանցքի փոսիկներ ունեցող խորշը տանում էր դեպի մոտ 20 քմ մակերեսով ու 2,55 մ բարձրությամբ քառակուսի սենյակը: Մուտքից ձախ գտնվող պատի մեջ, հատակից որոշ բարձրության վրա կար մի այլ մուտք՝ դեպի երկու փոքր սենյակներ: Երկրորդ սենյակը շատ ուշագրավ է: Հարևան սենյակի հատակի մակարդակին այստեղ կար սալն ամրացնելու համար արված կտրվածք: Սալը ծառայում էր որպես հատակ և միաժամանակ ծածկում էր հատակատակը, որտեղից անցուղի էր արված դեպի փոքրիկ խցիկը (1,07 մ լայնությամբ և 0,85 մ բարձրությամբ): Այս փոքր սենյակների բնույթը թույլ է տալիս միանալ Ա. Ն. Կազնակովի կարծիքին, ըստ որի նկարագրված արհեստական անձավր տապան է եղել: Քարե դագաղը գտնվել է, հավանաբար, հատակատակում, այն դեպքում, երբ «մեծ քարայրում», «Էլկալայում» և «Նավթ-կույում» սարկոֆագները կարող էին բարձրության վրա դրվել:

Ուրարտական այս հուշարձանների իրանական ու փոքրասիական զուգահեռները ամրապնդում են այն ենթադրությունը, որ Վանի անձամները դամբարաններ են եղել:

XIX դարի կեսին, Արաքսի աջ ափին, Ալիշար պահակակետի դիմաց (ներկայումս Նախիջևանի ԽՍՀ-ում) պատահականորեն բացվել է ուրարտական ժամանակաշրջանին վերաբերող ժայռափոր մի դամբարան: Այն կազմված էր երկու բաժանմունքից՝ կամարաձև առաստաղով մի փոքր նախասենյակից և հարթ առաստաղով ու պատի մեջ եղած ուղղանկյուն խորշերով թաղման խցիկից: Այս դամբարանում գտնվել են բրոնզե առարկաներ, անկասկած ուրարտական:

Թոփրախ-կալեի հյուսիս-արևմտյան մասում գտնվող ստորգետնյա շինությունը որոշ չափով տարբերվում է Վանի ժայռի նկարագրած շինություններից և, հավանաբար, անձավային տաճուր է:

Թոփրախ-կալեում մեծ աստիճաններով կարելի է իջնել դեպի հարթակը, որտեղից մուտքը տանում է ստորգետնյա շինությունը: Այնտեղ ընկնելու համար հարկավոր է անցնել թեք միջանցքով, որը 56 աստիճանանոց սանդուղք ունի: Լույսի համար արված փոքր անցքերը լուսավորում են ժայռի մեջ փորված՝ հատակին ուղղանկյուն փոս ունեցող մեծ սենյակը:

Վանի արհեստական անձամները ճիշտ կերպով համադրելով փոքրասիականի հետ և համեմատական նյութեր բերելով Եգիպտոսի, էտրուրիայի, Հունաստանի, Փյունիկիայի ու Պաղեստինի անձավային շինություններից, կեանքն ապրելով լրիվ անտեսում է իրանական համանման շինությունները, որոնք ըստ ժամանակի, մոտ են ուրարտականին: Սակայն, չնայած այս ամբողջ նմանությանը, Վանի անձավային շինությունները Ուրարտուի վերգետնյա ճարտարապետության հետ կապված բազմաթիվ ինքնատիպ գծեր ունենին և նույնիսկ օգնում են այն որոշ չափով վերականգնելուն:

3. ԿՐՈՆԸ ԵՎ ՀԱՎԱՏԱԼԻՔՆԵՐԸ

Վանի թագավորության կրոնն ուսումնասիրելու համար կան երկու հիմնական աղբյուրներ՝ ուրարտական սեպագիր արձանագրությունները և պատկերազարդ հուշարձանները, որոնցում արտացոլված են ոչ միայն ուրարտական պաշտոնական կրոնը, այլև սեպագիր արձանագրություններում չհիշատակվող ժողովրդական հավատալիքները:

Սեպագիր արձանագրությունների հաղորդած տեղեկությունները սահմանափակ են. գրանցում հայտնվում են աստվածների անունները, պատմվում է տաճարների կառուցման մասին և թվարկվում զոհաբերությունները:

Բուն կրոնական բնույթի ախպիսի տեքստեր, ինչպես առասպելները, աղոթքները, մոգական հմայությունները համարյա թե հայտնի չեն: Պաշտամունքային առարկաներն ու պատկերները լրացնում են գրավոր աղբյուրների տեղեկությունները և բացահայտում կրոնի որոշ կողմերը, որոնց մասին արձանագրությունները լուրջ են:

Ուրարտական արձանագրությունների ուսումնասիրությունը պարզորոշ ցույց է տալիս, որ ուրարտական գլխավոր աստվածը իսալին էր, որը բացարձակորեն գերիշխող դիրք ուներ մնացած բոլոր աստվածների նկատմամբ:

Բազմաթիվ արձանագրություններում իսալիի անվան կողքին հիշատակվում են Թեյշեբա և Շիվինի աստվածների անունները, որոնք իսալիի հետ միասին առանձնանում են մյուս աստվածների շարքից և կազմում աստվածների գերագույն եռյակը:

Նրանք բացառիկ հետաքրքրություն են ներկայացնում, քանի որ հիշյալ երեք աստվածների զուգորդությունը արտացոլում է Ուրարտուի պատմա-մշակութային կապերը:

Բանն այն է, որ փոքրասիական Թեյշեբա աստծու հետ սերտորեն կապված Թեյշեբայի (փոթորկի ու պատերազմի աստված), ինչպես նաև Շիվինիի (արևի աստված) համար ուրարտական գրության մեջ օգտագործված են Ադադ և Շամաշ աստվածների ասորեստանյան գաղափարագրերը, այն դեպքում, երբ իսալիի անունը միշտ գրվում է վանկանշաններով: Այս փաստից հետևում է, որ իսալին տեղական, բուն ուրարտական աստված է, ամենայն հավանականությամբ, ուրարտական պետության կազմի մեջ մտած առաջատար ցեղի աստվածը: Իսալին իր բացառիկ նշանակությունը ձեռք բերած պետք է լինի նախքան Վանի թագավորությունում ասորեստանյան գրություն մտցնելը: Այսպիսով, այդ երեք աստվածները որոշ չափով արտացոլում են Վանի թագավորության կրոնի մեջ եղած տարբեր էթնա-մշակութային տարրերը:

Ուրարտացիների կրոնական պատկերացումների մեջ իսալիի աստվածը ռազմիկի կերպարանք ուներ. նա օրհնում էր թագավորին արշավանքի մեկնելիս, օգնում նրան հաղթելու թշնամուն: Եվ պատահական չէ, որ Մուասիրի տաճարում որոշակի արտահայտված էր նիզակի ու վահանի պաշտամունքը: Նիզակով էր պսակավորված տաճարի ճակտոնը. նիզակներ էին տեղադրված մուտքի երկու կողմերում՝ «Մեծ դռնապանների» արձանների կողքին, իսկ վահանները կախված էին ճակատի պատերին ու սյուների և հենց տաճարն էլ կոչվում էր «վահանի տուն»:

ինչպես արդեն ասվեց, «Խալդիի դռներ» հասկացության տակ ուրարտական արձանագրությունները նկատի էին ունենում ժայռախորշերը:

Կրոնական հավատալիքների համաձայն, այդ դռներից դուրս էր գալիս ժայռի մեջ գտնվող աստվածը: Լեռան միջից աստծու դուրս գալը Առաջավոր Ասիայի հին կրոններում սովորական պատկերացում էր: Այդ են ապացուցում Հարավային Միջագետքի տաճարների զիկուրատները՝ աստիճանաձև պաշտամունքային աշտարակները (Մարդուկի տաճարը Բաբելոնում, Նաննարինը՝ Ուրում, Շամաշինը՝ Սիպպարում, ինչպես նաև Աշշուրի տաճարը Կար-Թուկուլթինի խորթայում), որտեղ տաճարին կից զիկուրատի վրա փորված է խորշ ու կառուցված է գեպի այդ խորշը տանող սանդուղք:

Խալդի աստծու կինը ուրարտական պանթեոնի գլխավոր աստվածուհի Արուբանին կամ Ուարուբանի-Վարուբանին էր, որի անունը մի շարք արձանագրություններում հանդիպում է Խալդիի անվան կողքին:

Հնարավոր է, որ Թուրիա-կալեում և Կարմիր-բլուրում գտնված մեղալյոնների վրա, ինչպես և Հայաստանի Պետական պատմական թանգարանում գտնվող կրծքազարդի վրա պատկերված լինի Արուբանի աստվածուհին:

Ուրարտական կրոնի ուսումնասիրության համար հատուկ նշանակություն ունի Վանի մոտ գտնվող ժայռախորշում (այսպես կոչված՝ «Մհեր-կապուխ» կամ «Մհերի դուռ») արված արձանագրությունը¹⁴:

IX դարի վերջին վերաբերող այդ արձանագրության մեջ թվարկվում են ուրարտական աստվածների անունները՝ նրանցից յուրաքանչյուրին մատուցվող զոհերի (այծերի, ցուլերի, կովերի, ոչխարների) քանակով: Դա վառ կերպով լուսաբանում է Վանի թագավորության պաշտոնական կրոնի կապը նրա պետական կառուցվածքի հետ: Ուրարտական պանթեոնի մեջ էին մտնում նաև նվաճված մարզերի ու քաղաքների աստվածները, հարևան ժողովուրդների աստվածները, այդ թվում տոտեմիստական ու ոգեպաշտական պատկերացումների հետ կապված աստվածները:

Ուրարտական աստվածներին զոհաբերում էին կենդանիներ, տեղեկություններ չկան բուսական զոհաբերության մասին, ինչպես այդ առկա էր Եգիպտոսում: Կարմիր-բլուրի շտեմարաններից մեկում հայտնաբերվել են խոշոր ու մանր եղջերավոր անասունների բազմաթիվ այրված ոսկորներ: Դրանց մշակումից, որ կատարել էր Ս. Կ. Դալը, պարզվեց, որ, նախ, բացակայում էին գանգի ու վերջավորությունների ստորին մասերի ոսկորները և ապա առկա էին մատղաշի (մի քանի օրվա կենդանիների) ոսկորները, որը սննդի համար գրեթե չի օգտագործվում: Հավանաբար, այդ բոլոր ոսկորները զոհաբերությունների մնացորդներն էին:

Ինչպես վերը նշվեց, ուրարտացիների երեք գլխավոր աստվածներից մեկն էլ Թեյշեբան էր: Կարմիր-բլուրի հնագիտական նյութերի մեջ պահպանվել է նրա արձանիկը: Դա երկար հագուստով և աստծու համար բնորոշ եղջերավոր գլխարկով մի անմորուս կերպարանք է. ձախ ձեռքում նա բռնած ունի մարտական կացին, աջում՝ սկավառականման վերնամասով գուրզ: Արծկեի (Ադի-

14 ՏՃ՝Ս ՄԿԽ, 27:

շեազ) բարձրաքանդակում պատկերված ցուլի վրա կանգնած անմորուս աստվածը նույնպես, հավանաբար, Թեյշեբան է:

Թեյշեբա աստծու կինը խուբա աստվածուհին է: Դիցուհու պատկերը, հավանաբար, պահպանվել է էրմիտաժում պահվող Հայկաբերդից գտնված կնիքի վրա: Այնտեղ պատկերված է վեր բարձրացրած ձեռքով դիցուհին, որի դիրքը շատ մոտ է խուրրիական խեբայի (խեբատի)՝ Թեշուբի կնոջ սովորական դիրքին: Դիցուհու աջ կողմում կանգնած է մի այծիկ, ձախում՝ մի ծառ, որի կողքին կան աղոթողի դիրքով կանգնած երկու անձեր՝ գլխավերևում մահիկներ:

Վանի թագավորության գլխավոր աստվածներից երրորդը արևի աստված Շիվինին էր, խուրրիական Շիմիգեն:

Հավանաբար, Շիվինիի խորհրդանշանն էր արևանման սկավառակը, որ հաճախ է հանդիպում պաշտամունքային պատկերներ ունեցող ուրարտական կնիքների վրա: Այն համընկնում է Շամաշ աստծու ասորեստանյան խորհրդանշանի հետ, որը ուղեկցվում է ձկան, թռչունի և կամ կենդանիների գլուխների պատկերներով:

«Մհերի դուան» արձանագրության մեջ բերված աստվածուհիների անունների հաջորդականության հիման վրա կարելի է ենթադրել, որ Շիվինիի կինն էր համարվում Տուշպուեա աստվածուհին, որը ուրարտական աստվածուհիների գերագույն եռյակում գրավում էր երրորդ տեղը: Եթե թեև վոր արևի սկավառակն իրոք մարմնավորում է Շիվինի աստծուն, ապա պաշտամունքային կաթսաների վրա հաճախակի երևացող թեև վոր կանացի պատկերները պետք է որ արտացոլեն Տուշպուեա աստվածուհուն:

Այլ աստվածներ: «Մհերի դուան» տեքստում բերված աստվածների ցուցակում հանդիպում է ուրարտացիների լուանի աստված Շեւրդին, որի անունը գրված է վանկագրերով, իսկ զուգահեռ տեքստում՝ լուանի աստված Սինի ասորեստանյան գաղափարագրով:

Այդ նույն արձանագրության մեջ կան աստվածուհիների ևս երկու միանման անուններ: Դրանք Սարդի և Մինույարդի աստվածուհիներն են: Առաջինի անվան մեջ Գ. Ա. Մելիքիշվիլին տեսնում է ասորեստանյան իշտար աստվածուհու ուրարտական համապատասխանությունը: Արձանագրությունների մեջ Սարդուրի անվան սկզբնամասը սովորաբար գրվում է իշտար աստվածուհու ասորեստանյան գաղափարագրով: Սարդին, հավանաբար եղել է կամ աստղի, կամ Վենեբա մոլորակի աստվածությունը: Կարմիր-բլուրում գտնվել է լուանաձև մի հմայիլ, որի մեջտեղում աղոթքի տեքստ կա, իսկ երկու ծայրերին Շեւրդիի խորհրդանշան լուանեղջյուրը և, հավանաբար, Սարդին խորհրդանշող աստղը, որը արտաքինից համընկնում է իշտար աստվածուհու խորհրդանշանին:

Ուրարտացիներն իրենց աստվածներին սովորաբար պատկերում էին մարդկային կերպարանքով, սակայն որոշ դեպքերում կարելի է տեսնել նաև նրանց սկզբնական արմատները՝ կենդանիների ու թռչունների առանձին հատկանիշները:

Այսպես, աստվածների գլխարկը որպես պարտադիր հատկանիշ ունենում էր եղջյուրներ: Աստվածուհիները, որ ավելի վաղ շրջանում պատկերվում էին թռչունի կերպարանքով, պահպանել էին թևերը, իսկ որոշ աստվածություններ

ընդունել էին մարդկային մարմնով ու կենդանու գլխով երեակայական արարածի տեսք։ Այս ամենը նախկինում կենդանիների ու թռչունների կերպարանք ունեցող աստվածներին մարդակերպ դարձնելու տարբեր փուլերն են։ Առավել առաջադիմած դեպքերն այն էին, երբ աստվածներն արդեն լրիվ մարդակերպ են, իսկ նրանց ակունք ծառայած կենդանին հարատևում է որպես տվյալ աստծուն նվիրված կենդանի։ Այդպիսի դեպքերի թվին է պատկանում ուրարտական պատկերագրության մեջ զանազան կենդանիների վրա կանգած աստվածների պատկերումը։ Արին-բերդի որմնանկարներից մեկի մնացորդները ներկայացնում է աստվածների թափորը։ Պահպանվել է միայն առյուծի վրա կանգնած մորուքավոր աստծու մի կերպարանք։ Հայտնի են ուրարտական գահերի շորս բրոնզե մասեր՝ կենդանիների վրա կանգնած աստվածների տեսքով։ աստվածներից մեկը կանգնած է առյուծի, իսկ մյուսները՝ ցուլերի կամ տարբեր կենդանիների մարմնի մասերը ունեցող երեակայական արարածների վրա։ Նման կոմպոզիցիաները սովորական են առաջավորասիական պատկերագրության մեջ։

Որոշ տվյալներից կարելի է եզրակացնել, որ Թեյշեբա աստծու հետ կապված է եղել ցուլը, իսկ իսաղիի հետ՝ առյուծը։ Հենց այդ կենդանիների պատկերներն են հատկապես հաճախ հանդիպում ուրարտական կնիքների ու ձուռնական առարկաների վրա։ Այսպես, ուրարտական աստվածների տաճարներում ձոռնական վահանները, Սարգոնի տեքստի համաձայն, զարդարված են եղել առյուծի, ցուլի, վիշապի և շան գլխի տեսք ունեցող միջնամասերով (ումբոն)։ Թոփրախ-կալիի և Կարմիր-բլուրի պեղումներից գտնված վահանները ծածկված են համակենտրոն գոտիների վրա զետեղված առյուծների ու ցուլերի պատկերներով։ Սեպագիր համառոտ տեքստեր պարունակող բրոնզե բազմաթիվ իրերի վրա կան առյուծի ու ցուլի գլուխների պատկերներ։

Մարդու, կենդանիների ու թռչունների հատկանիշներն իրենց մեջ զուգակցող աստվածություններից մի քանիսը արհեստականորեն ստեղծված կերպարներ էին, որ կարևոր տեղ էին գրավել կրոնի մեջ։ Այդպիսին են շեդու աստվածությունները՝ մարդկային դեմքով կամ իրանով թևավոր ցուլերն ու առյուծները, որոնք Ուրարտու են անցել Ասորեստանից, և սրբազան ծառը սպասարկող թևավոր ոգիները՝ երբեմն կենդանիների գլուխներով, որոնք նույնպես սերտորեն կապված են ասորեստանյան պատկերագրության հետ։

Ուրարտական պատկերագրության հետաքրքիր նյութ է տալիս 1956 թվականին Կարմիր-բլուրում գտնված բրոնզե գոտին։ Այստեղ կան առյուծի վրա (իսաղի), ցուլի վրա (Թեյշեբա) կանգնած աստվածների պատկերներ և ձեռքերը վեր պարզած ու արևի թևավոր սկավառակը բռնած ծնրադիր մի կերպարանք (Շիվինի)։ Այս երեք աստվածներից բացի, որոնց կարելի է նույնացնել ուրարտական պանթեոնի զլխավոր աստվածների հետ, գոտու վրա ներկայացված են նաև ասորեստանյան շեդու հիշեցնող՝ մարդու գլխով մի ցուլ (կամ առյուծ), արմավազարդի վրա տեղադրված գառնանգղի գլխով թևավոր մի կենդանի, ինչպես նաև շրջանակի մեջ առնված խիստ ոճավորված մի սրբազան ծառ։

Ինչպես արդեն նշվեց, ուրարտական աստվածների ցուցակը (սահերի դուռ) բովանդակում է նաև Վանի թագավորության կազմի մեջ մտնող ցե-

ղերի և ժողովուրդների աստվածների անունները: Մենք հանդիպում ենք Արդինիի (ասորեստանցիների կողմից՝ Մուսասիր անվանված), Կոմենու քաղաքի աստծուն, Ուրարտուի Տուշպա մայրաքաղաքի աստծուն, Խալդիի քաղաքի աստծուն և Արծունիունի քաղաքի աստծուն:

«Մհերի դռան» ցուցակից դուրս, էրեբունիի և Թելչեբաինիի արձանագրություններում հանդիպում ենք նաև Իուարշա անունով աստծուն: Սա, հավանաբար, Արգիշտի Ա-ի կողմից Խաթեից և Մուսանիից էրեբունի տեղափոխված ռազմիկների աստվածն էր, որի պաշտամունքը, ինչպես ցույց է տալիս Թելչեբաինիի արձանագրությունը, այստեղ արմատներ էր գցել: Թելչեբաինիի արձանագրության մեջ հիշատակված է նաև Բաբելոնյան Մարդուկ աստվածը¹⁵:

Տոտեմիստական պատկերացումներ: Բացի հիշատակված աստվածների անուններից, կարելի է տեսնել մի խումբ աստվածությունների, որոնք արտացոլում էին հին տոտեմիստական պատկերացումները: Այսպիսին են «էբանինաուե», այսինքուն՝ «երկրների» (գետնի) աստվածը, «ծուինինաուե»՝ «ծովերի» (ջրի) աստվածը, «բաբանինաուե», այսինքուն՝ «լեռների» աստվածը, Արնին՝ ուժի (հզորության) աստվածը, Խարան՝ ճանապարհի (արշավանքի) աստվածը և Այրաինին՝ անձամկների (") աստվածը:

Ուրարտական պատկերահուշարձանները հարուստ նյութ են տալիս նաև այն պաշտամունքների վերաբերյալ, որոնք, ընայած Վանի թագավորությունում իրենց ունեցած լայն տարածմանը, ոչ մի արտացոլում չեն գտել արձանագրությունների մեջ: Օրինակ, ծառի պաշտամունքը: Սրբազան ծառի՝ կենաց ծառի պատկերը, հատկապես նրա կողքին կանգնած երկու թևավոր ոգիների հետ միասին, հաճախ հանդիպում է Ուրարտուում, մի բան, որը խիստ բնորոշ է և ասորեստանյան արվեստին:

Սրբազան ծառը, երբեմն աստղային խորհրդանշանների հետ համակցված, հաճախ է հանդիպում ուրարտական կնիքների վրա: Մի կնիքի դրոշմի վրա տեսնում ենք ծառի ու քարե երեք

Թելչեբա աստծու քոռեզե տեմաիկը. Կարմիր-բլուր

Յոռտանու վրա դրված ուրարտական կարսա. Ալբըն-բեֆե

կոթողների առջև աղոթող դիրքով կանգնած մարդկային կերպարանք, ծառի մոտ՝ ջրով լի մի սափուր, իսկ կոթողների ետևում՝ պաշտամունքային առարկա:

Սրբազան ծառին երկրպագելու նման տեսարան է պատկերված նաև ագուցումներով զարդարված պատի երեսին: Դրա վրա տեսնում ենք ծառի առջև աղոթողի դիրքով կանգնած ուրարտական թագավորին, որը ձեռքին սրբազան ծառի ճյուղ ունի բռնած:

Ուրարտական այն կնիքների վրա, որոնց դրոշմները գտնվել են Թոփրախ-կալիի պեղումներից, պատկերված են պաշտամունքի հետ կապված տեսարաններ: Մի քանիսի վրա պատկերված է թագավորը՝ հավանաբար, քրմապետի դերում. նա կանգնած է հովանոցի տակ, որ բռնել է նրա մերձավորը, ետևում կա եռաժանիի ձևի մի ինչ-որ առարկա: Երբեմն նկարի վրա թագավորի կողքին լինում է և առյուծ, որը, հավանաբար, որպես սրբազան կենդանի պահվում էր ուրարտական տաճարում:

Հետաքրքրություն է ներկայացնում մի կնիքի վրա պատկերված ձկնակերպ աստվածությունը: Այսպիսի աստվածությունների երեք կավե կերպարներ գտնվել են Կարմիր-բլուրում՝ գինու պահպանման համար նախատեսված մի պահեստասենյակում եղած զոհասեղանի մոտ: Արձանիկները միատիպ են. դրանք կանգնած մորուքավոր կերպարանքներ են, որոնց գլուխներն ու մեջքերը ծածկված են ձկան մաշկով այնպես, որ ձկան գլուխը գլխարկի տեղ է ծառայում: Աստվածների ձախ ձեռքը դրված է փորին, իսկ աջը՝ մեկնված է առաջ: Այդ ձեռքի մեջ, հավանաբար, նիզակ կամ ծառի ճյուղ է եղել, քանի որ արձանիկների բոլոր պատվանդանների վրա փոսիկ է արված, որի մեջ ամրացվում էր փայտիկը: Արձանիկները ներկված են եղել մեջքի վրա պահպանվել են վառ-կապույտ ներկի հետքերը:

Աշշուրում կատարված պեղումներից հայտնաբերվել են ձկնային հանդերձավորումով, մորուքավոր աստվածների կավե արձանիկներ, ընդ որում աստծու գլխարկը հենց ձկան գլուխ է:

Դինու մեկ ուրիշ պահեստասենյակում նույնպես գտնվել է կավե մի արձանիկ, բայց այս անգամ ոչ թե ձկնակերպ, այլ կարիճի պոչ ունեցող աստծու կերպարանքով: Նրա վրա՝ պահպանված են ներկի հետքեր: Դեմքը ներկված է եղել սպիտակ, աչքերը՝ կարմիր, մազերն ու մորուքը՝ մուգ-դարչնագույն, իսկ գլխարկը՝ վառ-երկնագույն ներկով: Աստվածների այսպիսի պատկերների հանդիպում ենք և Միջագետքում՝ Ուրի հուշարձանների վրա: Դրանք հատկապես հաճախ են պատահում ուշ բաբելոնյան ու ասորեստանյան կնիքների վրա:

Բերված նյութի հիման վրա կարելի է եզրակացնել, որ Վանի թագավորության կրոնը սերտորեն կապված է եղել Առաջավոր Ասիայի նրան շրջապատող երկրների կրոնի հետ: Բացի տեղական ուրարտականից, այդ կրոնի մեջ կարելի է հանդիպել Միջագետքի (ասսուրա-բաբելոնական), Փոքր Ասիայի (խուրրիա-խեթական), իրանական տարրեր:

Ուրարտուի որոշ կրոնական տարրեր միաժամանակ լայն տարածում են ստացել ողջ Առաջավոր Ասիայում, հասնելով մինչև Միջերկրական ծովի շրջանը:

Ձիու գլուխ. բրոնզ. Կարմիր-բլուս

4. ԼԵՋՈՒՆ ՈՒ ԳԻՐԸ

Ուրարտեբեհն և նրա ազգակից խուրրիեբեհն լեզվով խոսող ժողովուրդները մ. թ. ա. II—I հազարամյակներում լայնորեն տարածված էին Հայկական բարձրավանդակի վրա: Վանա լճից հարավ-արևելք, ներկայիս Ռեանդուզ քաղաքի շրջանում ընկած Մուսասիրի շրջանը, հավանաբար, ուրարտեբեհն լեզվի տարածման հարավային սահմանն էր: Այն անմիջապես հարում էր ասորեստանյան լեզվի տարածման տերիտորիային: Վանա լճի հյուսիսային ափերին գտնվող Զիուկունի երկրի բնակչությունը նույնպես ուրարտական պիտի լիներ: Խուրրի-ուրարտական բնակչության հյուսիսային սահմանը պարզ չէ: Հավանական է, որ այն անցնում էր անդրարաքսյան շրջաններով:

Ուրարտուներեն լեզվի ուսումնասիրության համար հիմնական նյութ են ծառայում ուրարտական արձանագրությունները: Լրացուցիչ տեղեկություններ կարելի է քաղել ասորեստանյան աղբյուրներից, որտեղ զգալի թվով հատուկ անուններ են վկայված: Որոշակի օգնություն են ցույց տալիս խուրրիներեն լեզվի տվյալները, որի հետ ուրարտուներենը մոտ ազգակցություն ունի: Մեզ հասել են ուրարտական մի քանի հարյուր արձանագրություններ, գրված քարի, մետաղի, ոսկրի, վերջապես կավե սալիկների վրա¹⁶:

Կոշիպեի կավանդներ. Կարմիր-բլուր

Ուրարտական վիմագիր արձանագրությունները ժայռահեղորեն միանման են. մեծ մասամբ պարունակում են հաղորդումներ արշավանքների և հաղթանակների, տեղեկություններ շինարարական աշխատանքների (ամրոցների, պալատների, տաճարների կառուցման, ջրանցքների անցկացման, խաղողի և սևողատու այգիների գցելու) մասին: Արձանագրությունների մի փոքր մասը պարունակում է կրոնական և պաշտամունքային բովանդակությամբ տեքստեր: Արձանագրությունների այդ միանմանությունը դժվարացնում է լեզվական շատ հարցերի լուծումը, ուստի և միշտ չէ, որ հաջողվում է տեքստը թարգմանել լիակատար վավերականությամբ և հիմնավոր: Ամենից ավելի մեծ դժվարություններ է հարուցում կավե սալիկների տեքստերի մեկնաբանությունը: Դրանք ուրարտական թագավորների նամակներն են փոխարքաներին կամ տնտեսական դիվանների վավերագրեր:

¹⁶ Սույն բաժնում օգտագործված են Գ. Ա. Մելիքիշվիլու «Награ-Урагу» գրքի նյութերը:

Ուրարտուն ունեցել է և իր հիեորոզլիֆ գիրը, որը սահմանափակ տարածում ունենր և դուրս չէր գալիս նեղ տնտեսական ու պաշտամունքային կարիքների սահմաններից:

Կարելի է ենթադրել, որ ուրարտացիները, ինչպես և ասորեստանցիները, քարի և կավի վրա արձանագրելու համար օգտագործվող սեպագրերին զուգահեռ կիրառում էին նաև արամեական գիրը՝ պապիրուսի վրա: Կարմիր-բլուրում գտնվել է մեկ բուլլա՝ կնիքի դրոշմվածքով, որով, դատելով նրա ստորին մասում եղած դրոշմից, կնքված է եղել հենց պապիրուսի փաթեթը, որն այրվել է հրդեհի ժամանակ:

Վիմագիր արձանագրություններից դատելով, ուրարտական սեպագիրը փոխ է առնվել նոր-ասորեստանյան սեպագրից՝ IX դարում: Սակայն մի շարք առանձնահատկություններ, որոնք հատկապես աչքի են ընկնում կավե սալիկների գրության ձևերի մեջ, թույլ են տալիս խոսելու ուրարտական սեպագրի նաև այլ՝ ավելի հին՝ մ. թ. ա. II հազարամյակին վերաբերող խեթա-խուրրիական ակունքների մասին¹⁷:

Ուրարտական թագավորների մեզ հայտնի հնագույն արձանագրությունները՝ Սարգուրիի՝ Լուտիպրիի որդու (մ. թ. ա. IX դարի 30-ական թվականներ), գրված են ասսորերեն լեզվով: Ուրարտերենով գրված մեզ հայտնի առաջին արձանագրությունները պատկանում են այդ թագավորի հաջորդին՝ Իշպուի-նիին: Այդ ժամանակից սկսած (IX դարի վերջին քառորդ), Ուրարտում արձանագրությունները կազմում էին հիմնականում ուրարտերեն լեզվով. միայն երկու դեպք է հայտնի, երբ արձանագրությունները կազմվել են երկու լեզվով՝ ուրարտերեն և ասսորերեն (Քելիշիների Թոփուզավայի երկլեզվյան արձանագրությունները):

Ուրարտական ամենաուշ սեպագիր տեքստերը պատկանում են մ. թ. ա. VI դարի սկզբի թագավոր Ռուսա Դ-ին (Ռուսա, Ռուսայի որդի): Նրանք զլանաձև կնիքների դրոշմեր են՝ կավե աղյուսակի և քուլլայի վրա:

Ուրարտական գրության մեջ սեպաձև նշանները մոտավորապես նույն գծագրությունն ունեն, ինչ որ նոր-ասորեստանյան սեպագրի համապատասխան նշանները, սակայն, ի տարբերություն ասորեստանյան նշանների, որոնք եռանկյունի զրխիկ և գծի տեսքով առանցք ունեն, ուրարտական նշանները գրեթե միշտ խիստ ձգված եռանկյունիների տեսք ունեն: Ուրարտական սեպագիրը ունի և այլ յուրօրինակ գծեր:

Գրի հիմնական սկզբունքները այստեղ նույնն են, ինչ որ ասորեստանյան կամ որևէ այլ սեպագրիներ: Կան նշաններ՝ ձայնավորների, երկձայն վանկերի և եռաձայն վանկերի համար, գաղափարագրեր, այսինքն՝ հասկացություններ արտահայտող նշաններ (օրինակ՝ «երկիր», «ջուր», «աստված» և այլն):

Պետք է ընդգծել, որ ուրարտական արձանագրությունները ըմբռնելի են զգալի չափով հենց շնորհիվ այդ գաղափարագրերի, ինչպես և նրանց տարատեսակը կազմող սահմանիչների (դետերմինատիվների), որոնք նույն նշանակությունը ունենալով ասսորերեն և ուրարտերեն արձանագրություններում, հաճախ հնարավորություն են տալիս հասկանալու ուրարտական տեքստի իմաստը առանց իմանալու այս կամ այն բառի ուրարտերեն հնչման ձևը:

¹⁷ Տե՛ս ՄՈՒԸ, էջ 18 և հաջ.:

Սեպագիր հրամանագիր հողի բաժանման մասին. Կառմիր-բլուր

Ուրարտացիները, սակայն, փոխ են առել ասորեստանյան սեպագիր նշանների միայն մի մասը և այն էլ ոչ այն բոլոր նշանակություններով, ինչ որ տրվյալ նշանն ունի ասորեստանյան սեպագրի մեջ: Այսպիսով, ուրարտական սեպագիրը անհամեմատ ավելի պարզ է, քան ասորեստանյանը:

Ուրարտական, ինչպես և ամեն մի այլ սեպագիր կարդացվում է ձախից աջ: Սովորաբար ուրարտացիները գրում էին գծազրկած տողերում, բառերը ոչնչով չէին բաժանվում միմյանցից, սակայն առանձին բառերի անջատումը

հեշտանում էր նրանով, որ տողադարձ չէր թույլատրվում, խստորեն պահպանվում էր այն կանոնը, ըստ որի բառը պետք է վերջանար այն նույն տողում, որտեղ նա սկսվել էր:

Անհրաժեշտ է հիշել, որ ուրարտական սեպագիր նշանները տառադարձվում են այն նշանակությամբ համաձայն, որ նրանք ունեցել են ասորեստանյան սեպագրում: Միանգամայն հավանական է, որ սեպագրի ասորեստանյան համակարգը, որն օգտագործվել է այլ լեզվի արտահայտման համար, չկարողանար ճշտորեն հաղորդել ուրարտական լեզվի բոլոր հնչյունները: Ուստի մի շարք դեպքերում ի վիճակի չենք որոշելու ուրարտական հնչյունների իսկական արտասանությունը: Ավելի հաստատուն հողի վրա ենք կանգնում ուրարտերենի բառապաշարը, քերականությունը, ձևաբանությունը, շարահյուսությունը և նրա ունեցած լեզվական կապերը ուսումնասիրելիս: Համեմատաբար լավ է ուսումնասիրված ուրարտական քերականության մեջ անունը, նրա հիմքերը, բայը, նրա խոնարհման համակարգը: Որոշակի հաջողություններ են ձեռք բերված դերանունների, թվական անունների, անցողական ու անանցողական մասնիկների և այլնի ուսումնասիրման գործում:

Ուրարտուի արձանագրական հուշարձանների թառապաշարի ուսումնասիրության ժամանակ ի հայտ են գալիս ուրարտական լեզվի հարավ-արևելյան՝ մուսասիրյան խոսվածքի հետքերը, որը տարբերվում է Վանի թագավորության կենտրոնական մասերի խոսվածքից:

Ուրարտերեն լեզվի ազգակցությունը խուրիբերենի հետ և ուրարտա-հայկական լեզվական կապերը: Հատկապես նկատելի է ուրարտերենի և խուրիբերենի մոտ ազգակցության փաստը: Որքան առաջ են գնում այդ լեզուների մասին մեր գիտելիքները, այնքան ավելի վառ կերպով է հանդես գալիս նրանց միջև եղած ազգակցությունը: Արդեն հնարավոր է դարձել գրելու նրանց միասնական, համեմատական քերականությունը¹⁸:

Ուրարտերենն ու խուրիբերենը միմյանց մոտ են կանգնած առաջին հերթին իրենց կառուցվածքով: Ուրարտերենի մեջ այնքան կարևոր դեր խաղացող էրգատիվ կառուցվածքը ոչ միայն բնորոշ է նաև խուրիբերենի համար, այլև գրեթե լրիվ նույնական են այն արտահայտող ածանցները, խիստ մոտ են երկու լեզուների հոլովական վերջավորությունները, երևան են գալիս համանմանություններ դերանունների մեջ և ընդհանուր երևույթներ հնչյունական համակարգում:

Այդ երկու լեզուների միջև եղած նմանությունները առանձնապես շատ են նրանց բառապաշարում: Օրինակ՝ ուրարտ. խուրադի ռուգմիկա — խուրբ. խուրադի, ուրարտ. պիծուշե ռուրախություն — խուրբ. պիս ռուրախանալ, ուրարտ. պիլի շըրանցք — խուրբ. պալլա, ուրարտ. շալի տարի — խուրբ. շաուալա, ուրարտ. և խուրբ. խաբի ճանապարհ, ուրարտ. աաբշուադի մարդ — խուրբ. աաբշու(վ)ադեի, ուրարտ. սիլա ռոտար — խուրբ. շալա և այլն¹⁹:

Բացի այդ, ուրարտական աստվածությունների գլխավոր եռյակում երկու աստված իրենց անունով ընդհանուր են: Ինչպես վերը նշվեց, ուրարտական

¹⁸ Տե՛ս *И. М. Дьяконов, Языки древней Передней Азии*, М., 1967, էջ 113—165:

¹⁹ Տե՛ս *УКН*, էջ 91—92:

պանթեոնում տեղական խալդի աստծուց հետո երկրորդ տեղը զբաղեցնում էր Թեյշեբա աստվածը, որն ընդհանուր, խուրրիական գլխավոր աստվածն էր (խուրրիների մոտ՝ Թեշուբ)։ Խուրա աստվածուհին՝ երկրորդը ուրարտական աստվածուհիների մեջ, համապատասխանում է խուրրիական Խեբա աստվածուհուն (Թեշուբի կնոջը)։ Ուրարտական պանթեոնում երրորդ տեղը զբաղեցնող աստված Շիմիգեի հետ, Ուրարտացիների և խուրրիական աբեխուր անունների առկայությունը վկայում է այդ երկու էթնիկական խմբերի ոչ միայն լեզվական, այլև մշակութային, իսկ վերջին հաշվով՝ նրանց կուլտուր-էթնիկական նկարագրի մոտիկության մասին։

Այսուհանդերձ այդ երկու լեզուների միջև եղած բազմաթիվ և կարևոր տարբերությունները բերում են այն եզրակացության, որ մեր առջև ոչ թե միևնույն լեզվի բարբառներն են, այլ իրար հետ սերտ ազդակցական կապեր ունեցող լեզուներ։

Կարծիք է հայտնված նաև ուրարտերենի՝ հնդեվրոպական նախալեզվի հետ ունեցած ազդակցության մասին²⁰։

Կարևոր ու հետաքրքրական, բայց միանգամայն այլ տիպի խնդիր է ուրարտերենի և հայերենի միջև եղած ընդհանրությունների խնդիրը։ Այստեղ ազդակցություն չկա, լեզուները տարբեր լեզվական ընտանիքների են պատկանում։ Բայց հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսում հայկական ցեղերի և ուրարտացիների կողք-կողքի երկարատև գոյակցությունը և ապա ուրարտացիների միաձուլումը կազմավորվող ժողովրդին, հանգեցրել է ուրարտերեն լեզվի բառապաշարի նշանակալից տարրերի ներթափանցմանը հայոց լեզվի մեջ, ինչպես նաև ընդհակառակը՝ հնդեվրոպական-հայկական լեզվի տարրերի ներթափանցմանը ուրարտերենի մեջ։

Ասորեստանի Ասորխադդե բազմաթիվ Ասսուրական բառերաբանագրի։ Մ. ք. ա. VII դար

19 Տե՛ս ՄԿԽ, էջ 91—92։

20 Տե՛ս Գ. Բ. Джаукян, Урартский и индоевропейские языки, Ереван, 1963.

Այսպես, ժամանակակից հայերենում պահպանվել են բազմաթիվ պարզորոշ ուրարտական արմատներ, գոյականներ, բայեր, տեղանուններ: Օրինակ՝ ուր. էվրի— ռետեր, հայերեն արի—որդ||օրի—որդ բառի բաղադրատարր, ուր. ծուե— ռոն, լիճ, հայ. ծով, ուր. պիլի— ռշրանցք, հայ. պեղ-ել բայի արմատ, ուր. խուրի— հայ. հովիտ, ուր. ուլաու—հայ. ուլտ, ուր. արիլի-դուրի, հայ.— ավել-ացնել, ուր. կապի (տարողության չափ)— հայ. կապիճ, ուր. ուլ-ադի— ռուղեորվեցի— հայ. ուղի, ուր. շուրի— հայ. սուր (զենք), ուր. ծառի՝ ռպտապտու ալգի— հայ. ծառ և այլն և այլն:

Բացառված չէ, որ սրանցից այս կամ այն օրինակը ոչ թե ուրարտերենի ազդեցության հետևանք լինի հայերենի վրա, այլ, ընդհակառակը, հայկական բառ՝ մուծված ուրարտերենի մեջ:

Անկասկած է տեղանունների ուրարտա-հայկական լայն ընդհանրությունը. էրբերունի-Երևան, Արիլիանի-Արեղեանք, Արունի (Ավունի)-Հավունի-Հավնունիք, Տուարածինի խուրի-Տուարածահովիտ, Տուարածատափ, Տարիունի-Դարույնք, Դիաուլի-Տաշք, Զարախա-Ջավախք, Գիաունիանի-Գառնի, Ալզի-Ազձնիք, Բիայնիլի-Վան, Տուշպա-Տոթպ, Մելիտեա-Մալաթիա, Ալիա-Աղիովիտ, Մուսիա-Մոսիք և այլն և այլն:

* * *

Այսպիսով, հայ հասարակության անմիջական ակունքներից մեկի՝ Ուրարտուի մշակույթի համառոտ ակնարկը ցույց է տալիս, որ հինարևելյան տիպի ուշ շրջանի այդ պետությունն ունեցել է բարձր զարգացած ինքնատիպ մշակույթ, որը սկզբնապես կապված է եղել խուրրիական աշխարհի հետ, իսկ ավելի ուշ, մ. թ. ա. IX դարից սկսած, կրել է Ասորեստանի ուժեղ ազդեցությունը: Բայց, չնայած դրան, Ուրարտական պետությունը, համեմատաբար կարճատև գոյության ընթացքում, որ տեղի է շուրջ երկու և կես դար, մշտապես պահել է իր մշակույթի ուրույն գծերը և ազդել ոչ միայն իր կազմի մեջ մտած երկրների, այլև այն երկրների մշակույթի զարգացման վրա, որոնց հետ հարաբերություն է ունեցել: Ուրարտական մշակույթի ազդեցությունը, որոշ առումով, նորածվել է նրա քաղաքական սահմաններից շատ հեռու՝ Կովկասի ու Սկյութիայի, Փոքր Ասիայի ու Միջերկրածովյան շրջանի, ինչպես նաև Իրանի վրա: